НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 6

Видається з 2008 року

К и ї в – Г л у х і в
2013

УДК 94(477.5)+908(477.5) **ISSN 2218-4805**

Національний заповідник «Глухів»
Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку
Ученою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 2 від 19.04.2013 р.)
Вченою радою Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 4 від 23.04.2013 р.)

Рецензенти
доктор історичних наук, професор *І.В. Верба*
доктор історичних наук, професор *Я.В. Верменич*

Редакційна колегія
О.Д. Савицький (голова), О.М. Титова (заступник голови), С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, О.Ю. Манаєв, М.П. Недюха, А.А. Непомнящий, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції
41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс 0-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

Видавець
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)

© Національний заповідник «Глухів», 2013
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Горькова А.О. Охорона археологічних пам'яток в радянському законодавстві (1926-1930 рр.) 8

Вечерський В.В. Розроблення науково-проектної документації по м. Суми 11

Жукова О.В. Створення археопарків як елементу музейного ландшафту в Україні (на прикладі культурно-археологічного центру «Пересопниця») 17

Янченко В.В. Реконструкція дитинця давньоруського Києва. Досвід парку «Київська Русь» 21

Звіряка А.І. Ландшафтні об'єкти культурної спадщини. Вітчизняний та міжнародний досвід 25

Парацій В.М. Бережанський замковий комплекс у туристично-презентаційних проектах 1920-1930-х років 28

Прохоров Д.А. Караїмські молитовні будинки «кенаси» на території України: сучасний стан та перспективи використання 32

Ясновська Л.В. До історії досліджень Чернігівського Спаського собору протягом XIX – на початку XX ст 36

Протоієрей Олександр Чурочкін. Дерев'яна Вознесенська церква у Путивлі 39

Коваленко Ю.О. Глухівські фортифікаційні споруди 42

Шиян Л.М. Православний цвинтар XVI-XVIII ст. у Вишневці 50

Зайцева Н.О. Глухівські надгробки 53

Терентьєва В.М., Ведмідь Т.А. Путивльський некрополь: Рассказівське кладовище 55

Бойченко С.Г. Єврейський некрополь Чернігова..... 59

Коваленко В.П., Терещенко О.В. Охоронні археологічні дослідження церкви св. Георгія в смт Седнів Чернігівського р-ну (за матеріалами 2005 р.) 64

Хмель Л.Г., Свердлов В. О. Збереження об'єктів культурної спадщини – справа нашого покоління 69

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольговський С.Я. Виготовлення скіфських наконечників стріл 72

Тищенко К.М. Алани на Сіверщині: ходуня, вовна, олтар 76

Шевченко Ю.Ю. Уманец А.Н. О возможных египетских истоках христианского храмового престола 80

Луценко Р.М. Зміни у сприйнятті смерті в давньоруському суспільстві з прийняттям християнства 87

Dimnik Martin Oleg Svyatoslavich submits to Vladimir Monomakh on three counts 91

Веремейчик О.М. Продукція Овруцької пірофілітової індустрії на теренах Чернігівського Полісся у X-XIII ст. 95

Чугаєва І.К. Фрагменти літопису Ігоря Святославича: до проблеми реконструкції чернігівського літописання 99

Саєнко В.М. Ще про княжий «мутен сон» у «Слові о полку Ігоревім» 104

Конюшенко Ю.А. Срібні жіночі прикраси доби Київської Русі в колекції Харківського історичного музею 108

Журухина Е.Ю. Стеклянные изделия древнерусского времени из многослойного поселения Кощеевка-8 112

Тараненко С.П. Планувальна структура Подолу Києва X-XIII ст. (історіографічний нарис) 115

Сушко А.О. Керамічні дитячі іграшки давньоруського Києва 119

Бібіков Д.В. Івакін В.Г. Нові дослідження Вишгородського городища …..... 124

Мірошниченко О.М. В пошуках універсального замку Київської Русі .....… 129

Ігнатенко І.М. Вали як конструктивний елемент укріплень Чернігівського дитинця XI-XVIII ст. 132

Бережинський В.Г. Трагічний апофеоз розбрату давньоруських князівств (до 790-ї річниці битви на Калці) .....… 136

Івануц М.Г. Зародження та розвиток тактики облогового бою у монголо-татар .....… 142

Печенюк І.С., Черкас Н.Ф. Воєнно-правові засади військової організації Монгольської держави …... 148

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Карманов Ю.О. Політичні фактори відродження Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в XVI ст. 155

Чорна Т.В. Тактика облоги і оборони укріплених пунктів османськими військами в другій половині XV – XVII ст. 159

Коба О.О. Холодна зброя на території Лівобережної України в кінці XV ст. – першій половині XVIII ст. в історіографії середини XVIII ст. – 20-х років XX ст. 163

Пуцко В.Г. Давня глухівська знахідка .....… 165

Пилипенко В.М. Проекти лицарської школи в Україні у польській публіцистиці середини XVI – середини XVII ст. 169

Щербак В.О. Здобуття політичного статусу Війська Запорозького .....… 172

Степенькін С.Ю. Конотопський сотник Федір Кандиба .....… 175

Луняк Є.М. Персонаж Александра Дюма під стінами Глухова на початку 1664 р. 177

Желєзко Р.А. Українсько-Московська війна 1668 р. в Ніжині …..... 180

Даценко О.М. Розвиток козацького війська в часи Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) … 184

Багро С.О. Вітчизна Григорія Грабянки: міркування про поширення поняття козацької вітчизни в Гетьманщині у кінці XVII – першій половині XVIII ст. 188

Безвенюк В.П. Морський флот Османської імперії наприкінці XVII – на початку XVIII ст. (за матеріалами П.О. Толстого) .....… 191

Лаєвський А.С. Універсали та накази стародубських полковників другої половини XVII – початку XVIII ст. у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського …..... 197

Щербина С.В. Цехове ремесло на території Північного Лівобережжя другої половини XVII – початку XVIII ст.: історіографія питання …..... 199

Шерстюк В.В. Хронологія селітроваріння на Лівобережному Подніпров'ї …..... 204

Хармак М.М. До історії водяних млинів у Батурині …..... 208

Дмитрієнко М.Ф., Походяща О.Б. Іконографія гетьмана Івана Мазепи у вітчизняних та зарубіжних пам'ятках …..... 212

Мезенцев В.І. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині …..... 220

Корнієнко М.В. За «возз'єднання» України: верифікація історіографічного стереотипу про приєднання Фастівського полку Семена Палія до Гетьманату …..... 234

Яценко В.Б. Загибель Батурина в листопаді 1708 р. в українському дискурсі Мазепи …..... 237

Реброва Н.Б. План володінь Кочубея .....… 247

Лапатійова Н.В. Місцеві органи військового управління та комплектування козацького війська в Україні у XVIII ст. 249

Савицький О.Д. Глухівська фортеця – визначальний елемент геополітичного буття Сіверщини 254

Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Фонд Глухівської сотенної канцелярії ЦДІА України у Києві як джерело з історії Глухівщини першої половини – середини XVIII ст. 258

Шишкіна Ю.А. Історія Глухова доби Гетьманщини (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України у Києві) …..... 260

Попружна А.В. Неопублікована духівниця глухівської протопопихи Меланії Софонович .....… 265

Бєлашов В.І. Посилення російської реакції під час правління «Гетьманського уряду» (1734-1750 рр.) 267

Лесик Л.В. Місто Ніжин у XVIII ст. мовою документів 272

Тупик С.В., Чурочкін О.А. Анатолій Мелес у спогадах Гавриїла Добриніна 275

Матяш Н.Ю. Глухівщина у «Денних записках генерального підскарбія Якова Марковича» 279

Герасько М.О. Дослідження деяких доповідних записок про будівництво К. Розумовського в Батурині 280

Ночовний Ю.В. Історико-демографічний аналіз населення Пирятина в другій половині XVIII ст. 283

Заремський М.Й. «Філософічні пропозиції» Я.П. Козельського як видатна пам’ятка епохи Просвітництва 286

Кукса Н.В. Свято-Михайлівська церква в Суботові в «Описаніи благочестивых заграничных в короне польской» Мельхіседека Значко-Яворського 293

Юрченко С.Б. Ремонт собору Гамаліївського монастиря у 1786 році 295

Якубова Т.А. Рукописні документи бібліотечних фондів Інституту рукопису НБУВ про епоху російсько-турецьких війн (XVIII ст.) 299

Блакитний М.М., Половнікова С.О. Чавунні гармати на території колишньої Чернігівської фортеці 301

Дудченко Г.М. Соціальне походження дворянства Лівобережної України крізь призму шлюбних зв’язків (кінець XVIII ст.) 306

Галь Б. О. Комплектація кадрів городничих Малоросійської губернії 308

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Гриценко А.П. Декабрист Олександр Бріген – популяризатор «Історії Русів» 317

Любич О.А. Історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. 320

Барабаш Н.О. Дворянські садибні комплекси Дунаєць та Ярославець за споминами М.А. Маркевича 323

Дробязко Н.В. Життєвий шлях господаря батуринської садиби П.А. Кочубея 327

Дробязко Н.М. Місця, де знайшли вічний спокій представники родини Кочубеїв 330

Тригуб О.О. Василь Йосипович Туманський та його родина 333

Коваленко О.О. Родина Туманських у науковій спадщині Г.О. Милорадовича 336

Демиденко Н.М. Т.Г. Шевченко та П.І. Прокопович: духовні паралелі 340

Єсюнін С.М. Матеріали до біографії педагога та етнографа Петра Чуйкевича 343

Гирич Я.М. Сосниця у військово-статистичних описах Чернігівської губернії (50-60-ті роки XIX ст.) 346

Шеліхова В.В. Торгівельна діяльність селян у другій половині XIX ст. 349

Терещенко О.А. Смерть дитини у ментальності українського селянства XIX ст.: психологічний та соціальний аспект (на матеріалах Чернігівської губернії) 352

Заремська Н.І. Внесок Миколи Івановича Пирогова у розвиток шкільництва в Україні 355

Казьмирчук Г.Д. Архівні документи, замовте слово за вчителя Кальницького однорічного міністерського сільського училища Григорія Добржанського 357

Сидоренко О.С. Участь населення Чернігівської губернії у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. .. 359

Блакитний М.М. Пенсійне забезпечення церковнослужителів Чернігівської єпархії у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. (за матеріалами часопису «Черниговские епархиальные известия») 363

Колесник О.П. Роль благодійності православного духовенства Чернігівської єпархії в діяльності Чернігівської духовної семінарії в другій половині XIX – на початку XX ст. 367

Ципляк Н.О. Наукова діяльність викладачів Чернігівської духовної семінарії 370

Скоренок С.Г. Громадсько-політична діяльність А.В. Верзилова 373

Ковальова Н.О. Педагогічна школа М.М. Неплюєва та критичні оцінки його сучасників 377

Іванова В.О. Діяльність М.І. Драгомирова на посаді київського, волинського і подільського генерал-губернатора 380

Мельник М.О. Діяльність Глухівського повітового суду в кінці XVIII – першій половині XIX ст. 383

Петровська Ю.М. Проблеми нормативно-правового регулювання продовольчого забезпечення населення земськими установами та шляхи їх вирішення Чернігівським губернським земством (60 – 90-ті рр. XIX ст.) 387

Крупенко О.В. Цінова політика на хлібному ринку в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Чернігівської і Полтавської губерній) 390

Горохов С.В. Погляди земств Чернігівської губернії на поширення агрономічних знань в кінці XIX – на початку XX ст. 394

Лещенко О.М. Жіночі приватні навчальні заклади Чернігівської губернії XIX – початку XX ст.: особливості організації діяльності та навчально-виховного процесу 397

Герасимчук О.М. Приватизація селянської надільної землі на Чернігівщині у роки Столипінської аграрної реформи (1907-1916 рр.) 400

Казьмирчук М.Г. Зарубіжні дослідження з соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду 404

Бойко Н.О. Становлення Ю.С. Виноградського-краєзнавця 407

Мохір Л.В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Західного відділу в Чернігівській губернії 411

Рахно О.Я. Земський статистик В.Є. Варзар: віхи життя та громадської діяльності на Чернігівщині 416

Фомська С.М. Порівняльна характеристика статутів Чернігівського товариства «Просвіта» 1906 і 1920 рр. 420

Католик А.В. Роль з'їздів лікарів у становленні та розвитку земської медицини Чернігівської губернії (на прикладі Борзенського повіту) 423

Боровик А.М., Боровик М.А. Роль О.П. Фльорова у становленні Чернігівського учительського інституту (1916-1919 рр.) 427

Потапенко М.В. Польські громадсько-політичні клуби Чернігівської губернії у 1917 році 430

Костенко С.В. Популярність ідей громадсько-політичного об'єднання селянства на півночі Лівобережжя 434

Грибенко О.М. Структура місцевих органів влади за добу Української держави (квітень-грудень 1918 р.) 437

Мартиненко В.В. Чернігово-Гомельське пограниччя в контексті українсько-білоруських територіальних протиріч 1918 року 440

Лейберов О.О. Особливості встановлення більшовицького режиму на Чернігівщині у 1919 році: політичний аспект 442

Пригорницька О.Ю. Трансформація вищої школи Чернігова (1919-1921) 446

Подоляка Н.С. Роль педагогічних часописів 20-х років XX ст. в утвердженні більшовицької ідеології радянської системи освіти на Сумщині 450

Прудько В.О. Культурне життя Ніжинщини в період утвердження більшовицької влади (1919-1921 рр.) ... 454

Непотенко І.В. Реалії життя мешканців «нічліжних» будинків Чернігова 1920-х рр. ... 458

Дедович Д.В. Дитячий комуністичний рух у школах Чернігівщини у 20-ті роки XX ст. ... 461

Мошик І.В. Історіографія проблеми діяльності вишів Чернігівщини у 20-ті – 30-ті роки XX ст. ... 464

Огієвська Р.І. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923-1924 роках (за матеріалами Державного архіву Сумської області) ... 472

Кондратюк Г.Н. Деятельность «Союза воинствующих безбожников» в Крымской АССР в контексте национальной политики межвоенного периода ... 474

Горох М.В. Глухівська міжрайонна база «Торгсин» ... 478

Кисла С.В. Синергія Мелосу і Логосу в циклі романсів Юрія Шапоріна на слова Олександра Пушкіна 1934-1937 років ... 481

Ночовний О.В. Принципи формування та порядок утворення постійних комісій Верховної Ради Української РСР ... 484

Малик Є.І. Військові дії на Путивльщині у вересні-жовтні 1941 р. ... 487

Денисенко І.В. Тактико-технічні характеристики німецьких танків, знищених партизанами у Спадщанському лісі ... 491

Шаповаленко Є.Ю. Сільськогосподарське виробництво як повсякденна практика жителів Чернігівщини у 1941-1943 рр. ... 493

Гаврилов В.М. Відбудова житлового фонду в колгоспних селах України після фашистської окупації (на прикладі областей Північного Лівобережжя) ... 496

Баклажко О.О. Санітарне очищення Чернігова як складова повсякденного життя в 1943-1953 рр. ... 500

Демченко Т.П. Роль «Щоденника» О. Довженка у формуванні історичної пам'яті про Другу світову війну ... 503

Онопрієнко О.В. Переселенці з території Польщі 1944-1947 рр. Глухівський аспект ... 506

Терлецький В.В. Глухівщина та її люди в полі зору Олеся Гончара ... 509

Рожкова Л.І. Визначний український фольклорист (до 100 річчя від народження Г.А. Нудьги) ... 512

Колесникова Л.В. Творчий портрет Олексія Богдановича ... 515

Шевель А.О. Природа Сіверського краю як життєдайне джерело зміцнення здоров'я людини ... 518

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Дмитренко Н.М. Народознавчі дослідження місцевих музеїв Північно-Дніпровського Лівобережжя у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. ... 523

Татаринов С.Й. «Глухівець» І.А. Часовніков у Артемівському окружному музеї у 20-х – 30-х роках ... 525

Ареф'єва Г.В. Історія створення Сумського художнього музею в світлі становлення української музейної справи ... 528

Яненко А.С. Археологічні колекції музеїв Чернігівщини у 1945-1946 рр. (за матеріалами архіву М.Я. Рудинського) ... 531

Семенова М.В. Музеї в соціокультурному просторі України 90-х рр. XX ст. ... 535

Нікітіна І.В. Національний музей героїчної оборони і визволення Севастополя як науковий центр щодо популяризації історії Севастополя ... 538

Ликова О.Г. До питання музеєфікації гончарної спадщини України ... 540

Автори ... 544

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 902.2(47) «1926/1930»

А.О. Горькова

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК В РАДЯНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ (1926-1930 РР.)

Стаття присвячена питанням розвитку законодавчої системи з охорони культурної спадщини у радянській Україні. На основі архівного матеріалу аналізується роль законодавчих актів у формуванні охорони археологічних пам'яток.

Ключові слова: *законодавча система, археологічна спадщина, охорона пам'яток.*

На сьогоднішній день в Україні існує сформована законодавча база з охорони культурної спадщини і розвинута структура державних та громадських органів з охорони пам'яток. Інформація щодо сучасного стану розвитку пам'яткоохоронної справи відома завдяки науковій літературі, в якій детально висвітлено загальні принципи роботи сучасних державних та громадських пам'яткоохоронних установ та розкрито основні положення чинного законодавства України у галузі охорони археологічної спадщини. Цими питаннями займаються науковці Г.О. Андрес, Н.М. Рудика, В.В. Вечерський, В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко, С.І. Кот, Д.Н. Козак, О.І. Мельничук, О.М. Манаєв, П.Т. Тронько та ін. На відміну від досліджень історії радянської України, історіографічний аналіз яких свідчить про те, що незважаючи на наявність різнобічних наукових досліджень авторів В.І. Акуленка, Ю.Н. Жукова, С.З. Заремби, О.О. Нестулі, П.І. Скрипника та ін. з історії охорони, вивчення і використання історико-культурної спадщини, проблема розвитку радянського законодавства в Україні, особливо охорони археологічних пам'яток, не стала темою спеціальних досліджень, залишаючи значну кількість нерозкритих питань. Таким чином, виникає необхідність науково дослідити та проаналізувати основні нормативно-правові акти з охорони пам'яток історії та культури, зокрема археології, в радянському законодавстві, та визначити основні шляхи їх розвитку і результати втілення на практиці.

Під час дослідження використано матеріали архівних установ: фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), в яких зосереджені законодавчі акти та нормативні документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК) і Ради Народних Комісарів УСРР щодо збереження культурної спадщини України; фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ): В.С. Іконнікова, проф. В.Ю. Данилевича, М.Ф. Біляшівського, проф. В.Г. Ляскоронського, М.І. Петрова та ін.; збірники законодавчих актів: «Законодавство про пам'ятники історії та культури», «Культурное строительство в СССР. 1917-1927. Документы и материалы», «Охрана памятников истории и культуры: сборник документов» тощо.

Розвиток законодавчої бази з охорони археологічної спадщини – складний і багатогранний процес, що охоплює значний проміжок часу. Перший нормативний акт в Україні про охорону пам'ятників історії і культури був виданий у 1919 р. – декрет Раднаркому від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» [12, арк. 29-30]. За цим законодавчим актом було видано інші постанови, декрети та обіжники [2, 119], які визначали місце культурних цінностей в житті суспільства, встановлювали порядок охорони пам'яток, засоби та методи їх збереження. З розвитком законодавчої системи український уряд поставив нове завдання – систематизувати та кодифікувати всі видані декрети та постанови в галузі охорони пам'яток для створення законодавчого акту загально-нормативного значення [1, 71]. Таким чином, від 16 червня 1926 р. було видано положення «Про пам'ятки культури й природи» [13, арк. 3], що найбільш широко розкриває характер пам'яткоохоронної діяльності у радянській Україні. Положення складається з 5-ти основних параграфів [13, арк. 110].

У першому параграфі постанови визначено ряд основних пам'яткоохоронних завдань, покладених на Народний Комісаріат Освіти (далі – НКО) УСРР, його місцеві органи та спеціально створені Український Комітет охорони пам'ятників культури і Український Комітет охорони пам'ятників природи. [13, арк. 30-34]. Серед завдань НКО, важливих для охорони археологічних пам'яток, варто зазначити: 1) організація експедицій, науково-археологічних розкопок, складання планів наукового обслідування з метою виявлення пам'яток; 2) реєстрація пам'яток; 3) прийняття заходів по ремонту й реставрації пам'яток; 4) догляд за додержанням правил у справах торгівлі антикварно-мистецькими речами, пам'ятками культури, відповідно видання дозволів на їх переміщення, продаж тощо.

Наступний розділ розкриває основі положення та поетапність реєстрації пам'яток культури республіканського і місцевого значення. Постанова визнає обов'язковою реєстрацію пам'яток в органах НКО для всіх установ, організацій

та приватних осіб, що є власниками пам'яток республіканського чи місцевого значення.

У третьому пункті «Про охорону пам'ятників культури й природи, що мають наукове, історичне або мистецьке значення» детально розкриваються основні завдання та повноваження НКО [13, арк. 91-95]. Згідно постанови Народний Комісаріат Освіти УСРР мав виключне право на видання відкритих листів для археологічних розкопок по всій території України. Відповідно до порядку видання відкритих листів, всі знахідки переходили до колекцій місцевих музеїв, що були у віданні НКО УСРР і його місцевих органів. У випадках ліквідації музеїв музейні колекції перевозилися за розпорядженням НКО.

Четвертий розділ «Про особливі типи пам'ятників культури й природи» розкриває характер створення та охорону державних заповідників та державного архівного фонду України [4, 31].

В останньому параграфі постанови зазначаються основні шляхи фінансування утримання пам'ятників культури й природи [13, арк. 86-90], за яким пам'ятники всеукраїнського значення утримувалися з державного бюджету УСРР, місцевого – з бюджету місцевих виконавчих комітетів.

Положення «Про пам'ятки культури й природи» надало розвитку експедиційній та археологічній діяльності музейних установ [10, арк. 35], забезпечило охорону та захист державними та громадськими органами рухомих пам'яток археології. Серед недоліків варто зазначити відсутність термінології та класифікації археологічних та інших пам'яток, що значно уповільнювало процес реєстрації та ускладнювало роботу з обліку. Положення більше торкалось проблем охорони рухомих археологічних пам'яток, не дивлячись на те, що нерухомі пам'ятки також зазнавали постійних втручань.

Крім охорони пам'яток на території України, продовжувались спроби повернення культурних цінностей з-за кордону, які мали місце ще на початку 20-х рр. XX ст.: Ризький мирний договір, мирний договір з Литвою тощо. 16 березня 1927 р. на черговому засіданні Президії ВУЦВК Наркому було доручено скласти доповідну записку від імені Українського Уряду на адресу Центрального виконавчого комітету (далі – ЦВК) СРСР у справі скликання Комісії з представників всіх республік СРСР для вирішення питань щодо порядку передання історичних цінностей національним республікам по належності. Велика Президія ВУЦВК для розвитку цієї постанови доручила НКО порушити на Всесоюзній Нараді робітників освіти питання про необхідність урегулювання справи про розподіл та використання: «… старовинного майна, що має історичне значення для окремих республік…» [13, арк. 14]. Наркомос для Археологічного Комітету першочерговим завданням намітив складання списків випадків вивозу з країни предметів старовини та перегляд всієї музейної та археологічної літератури приблизно за століття. В здійсненні цих завдань основною проблемою була розпорошеність по музеям, освітнім закладам, охоронним організаціям матеріалів про вивезені пам'ятки з України.

30 січня 1928 р. за рішенням Народного Комісаріату Освіти, Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і Народного Комісаріату Фінансів УСРР була опублікована «Інструкція про скарби» як додаток до постанови «Про пам'ятки культури і природи» 1926 р. Інструкція складалася з положень, які детально розкривали послідовність дій, права та обов'язки громадян у випадку знахідки скарбу. По-перше, було визначено дефініцію терміну «скарб», уточнювалось, що під цим терміном розуміють: «…всі цінні з матеріального і наукового боку речі, закопані в землю, замуровані в стіну, або у інший спосіб заховані, державець яких невідомий через давність часу…» [5, 6]. Відповідно при випадковій знахідці речей археологічного або мистецького значення громадяни України мали передати їх до районної міліції чи у випадку її відсутності – до сільради. Районна міліція складала детальний опис скарбу з вказівкою на місце, час та особу, що знайшла скарб, та під обопільним підписом документу протокол та опис разом зі скарбом надсилала до округової інспектури народної освіти. Експертна комісія при інспектурі встановлювала історико-археологічну, мистецьку або матеріальну цінність предмету. У випадку відсутності науковості цей предмет передавався до окрфінвідділу, у інших випадках предмет надсилали за призначенням Наркомосвіти до місцевого чи державного музею. Листування, протокол та опис предмету по закінченні справи передавали до Археологічного Комітету Української Академії Наук. Таким чином, в результаті постанови музейні колекції [9, арк. 32] почали поповнюватись новими археологічними знахідками. За випадково знайдені скарби, повернуті державі в особі Народного Комісаріату, громадянам в деяких випадках видавали винагороду (найбільшу в розмірі 20 % від вартості скарбу). Також зменшились випадки грабіжницьких розкопок на території історичних місцевостей (городищ, могил, монастирів та ін.), оскільки за постановою особи, що винні у привласненні скарбів, притягались до кримінальної відповідальності за арт. 78 та 204 Кримінального Кодексу УСРР.

11 травня 1928 р. на підставі розширення постанови «Про пам'ятки культури й природи» було видано «Інструкцію про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що мають

наукове, історичне або мистецьке значення». За інструкцією місцевим органам Наркомвнусправ УСРР за участю представників від місцевих органів Наркомосвіти УСРР було доручено проведення обліку та реєстрації культового майна п'ятидесяток релігійних громад. Майно було класифіковано за такими категоріями: а) майно, що має виключно наукове, історичне та мистецьке значення; б) майно, що має наукове, історичне та мистецьке значення, проте, яке можна передати в користування релігійним громадам; в) майно, що не має наукового, історичного та мистецького значення. Таким чином, майно було розподілено між державними центральними та місцевими музеями чи залишено релігійним громадам. Все культове та вжиткове майно, що переходило у відання Народного Комісаріату Внутрішніх Справ УСРР та його місцевих органів, було під охороною держави. Відповідно будь-які неузгоджені заходи (реставрація, зміна форм предметів музейного значення) за Кримінальним Кодексом УСРР вважалися розтратою державного майна [6, 65].

1 серпня 1930 р. видано обіжник з інструкцією «Про вилучення археологічних пам'яток при землевпорядженні» за підписами Наркомземсправ В.М. Качинського і Наркомосвіти А.А. Кузьменка. Згідно адміністративного акту, перед початком «землевпорядних робіт» організація мала подати повідомлення до районної Інспектури Наркомосвіти про територію, обрану для «землевпорядження». Відповідно органи районної інспектури протягом двох тижнів складали перелік археологічних пам'яток (курганів, городищ, стоянок, фортифікацій), які підлягали дослідженню на зазначеній території. Підготовлені документи з інформацією про пам'ятки районні інспектури відсилали на затвердження до відповідних краєвих органів: «Харків – НКО, Київ – Історичний Музей, Дніпропетровськ – Краєвий Музей, Одеса – Історичний музей» [14, арк. 23]. Прийнятий нормативний акт мав важливе значення для виявлення та дослідження нових нерухомих археологічних пам'яток, оскільки згідно інструкції земпартіями в присутності представників районної Інспектури археологічні пам'ятки відмежовувалися в окремі ділянки для наукового опрацювання під час землевпродячих робіт [14, арк. 23].

Поряд з нормативними актами, що розкривають характер охорони археологічних пам'яток, варто зазначити інструкції, що дають уявлення про загальний стан пам'яткоохоронної справи в Україні у зазначений період: «Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки Наркомосу УСРР та Археологічним комітетом Української академії наук», «Про організацію округових і місцевих комісій охорони пам'яток культури й природи», «Інструкція про утворення мережі кореспондентів комітетів охорони пам'яток культури і природи» та ін.

Завдяки застосуванню інструкцій та втіленню вищезазначених законів, в Україні почала діяти налагоджена мережа державних та громадських органів, які встановлювали тісні зв'язки співробітництва в галузі охорони культурних цінностей. За рахунок підвищення уваги уряду до проблем охорони пам'яток, музейного будівництва, масового краєзнавчого руху зі створення музейних осередків на місцях спостерігалося значне зростання музейної мережі, запроваджувалися науково-дослідні принципи їхньої діяльності. Музеї та пам'яткоохоронні органи стимулювали проведення археологічних досліджень, систематизацію, введення до наукового обігу, популяризацію пам'яток археології та історії. На жаль, така ситуація тривала не довго. Початок 30-х рр. XX ст. характеризується зміною політичних позицій, відмовою від політики збереження пам'яток та небажанням дотримання чинного законодавства, що значно погіршило стан розвитку справ: поновились грабіжницькі розкопки та систематичне знищення рухомих пам'яток. Нова економічна політика перекреслила здобутки в галузі охорони археологічних пам'яток попередніх років.

Посилання

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917 – 1990) / В.І. Акуленко: [Монографія]. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.

2. Алєксєєв О.О. Формування пам'яткоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917-1920 рр.) / О.О. Алєксєєв // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. 27. – С. 117-120.

3. Андрес Г.О. Актуальні проблеми застосування пам'яткоохоронного законодавства в Україні / Андрес Г.О. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 53-59.

4. Законодавство про пам'ятники історії та культури. (Зб. нормативних актів) / О.Н. Якименко (ред.) / УТОПІК. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 464 с.

5. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. – Харків: Укрголовліт друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1928. – 183 с.

6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. – Харків: Укрголовлітдрукарняім. В. Блакитного тресту «Харківдрук»,1928. – 227 с.

7. ІР НБУ, ф. XXIX, спр. 572-593. Археологічна Комісія Української Академії Наук до Данилевича Василя Юхимовича. Запрошення на засідання.1919-1933 рр. Київ. – 22 арк.

8. ІР НБУ, ф. XXIX, спр.566-571. Всеукраїнський Археологічний комітет до Данилевича В.Ю. Запрошення на засідання та збори. 1932-1933 рр. Київ. Машинопис. – 6 арк.

9. ІР НБУ, ф. 70, спр. 246. Матеріали наради музейних робітників м. Києва до Всеукраїнської музейної наради. Протоколи Пленуму музейних комісій. Статут музеїв, тези доповідей про завдання, роботу, типи та мережу музеїв. – 32 арк.

10. ІР НБУ, ф. 103, спр. 51. Матеріали музеїв: Сосницького, Конотопського, Ізюмського, Зінов'євського, Вовчанського:

списки надісланих матеріалів, звіти, біографічні дані про Винагородського Ю.С. – 35 арк.

11. Советское законодательство о памятниках истории и культуры: сборник документов и материалов (1917-1972 гг.). – Минск, 1972. – С. 430.

12. ЦДАВО України, ф.166,оп. 1, спр. 2. Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церков, передачу всіх учбових закладів і театрів до відому Наркомосу, організацію Центрального агентства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорони пам'яток старовини та з інших питань культурного будівництва на Україні. Список повітів і волостей України. – 85 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 166,оп. 5, спр. 725. Матеріали про організацію на Україні справи охорони пам'яток культури та природи. – 110 арк.

14. ЦДАВО України, ф.166, оп. 6, спр. 7660. Матеріали про організацію і проведення науково-археологічних розкопок на території України та охорону пам'ятників старовини / протоколи, виписки з протоколів, звіти, акти, кошториси, листування, відкриті листи /.– арк. 455.

15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7661. Протоколи зборів археологічного відділу Всеукраїнського археологічного комітету. Листування з Всеукраїнським і окружними комітетами охорони пам'яток культури, окрвиконкомами та археологічними музеями про проведення науково-археологічних розкопок, видачу дозволів на археологічні розкопки та відкриті листи/ дозволи / на них. – 521 арк.

Горькова А.А. Охрана археологических памятников в советском законодательстве (1926-1930 гг.)

Статья посвящена вопросам развития законодательной системы по охране культурного наследия в советской Украине. На основе архивного материала анализируется роль законодательных актов в формировании охраны археологических памятников.

Ключевые слова: *законодательная система, археологическое наследие, охрана памятников.*

Horkova A.O. The protection of archaeological monuments in the Soviet legislation (1926-1930 years)

The article is concerned with the problems of the development of the legal system of the protection of cultural heritage in the Soviet Ukraine. On the basis of archival materials the role of legislation in the formation of protection of archaeological heritage is analyzed.

Key words: *legal system, archaeological heritage, the protection of monuments.*

15.03.2013 р.

УДК 719 (477)

В.В. Вечерський

РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВО-ПРОЕКТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПО М. СУМИ

Стаття присвячена підсумкам розроблення науково-проектної документації по м. Суми у 2011 р. під керівництвом автора статті. Тоді було скориговано історико-архітектурний опорний план м. Суми як складову нового генерального плану цього міста. У складі цієї роботи заново визначено межі й режими використання територій пам'яток, зон охорони пам'яток та вперше встановлено межі й режими використання історичних ареалів м. Суми.

Ключові слова: *пам'ятка, культурна спадщина, зони охорони пам'яток, історичні ареали, науково-проектна документація, генеральний план міста.*

Дослідницька робота щодо розроблення науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план, межі й режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Суми» (внесення змін до історико-архітектурного опорного плану м. Суми) виконана у 2011 р. на замовлення Управління архітектури та містобудування Сумської міської ради. Актуальність та необхідність розроблення цієї науково-проектної документації випливає з вимог Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про регулювання містобудівної діяльності», постанов Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03.07.2006 № 909 «Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним», від 13.03.2002 № 318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць» та інших нормативних документів [1, 142-181, 551-567, 607-609].

Дана робота не є першим дослідженням на цю тему. У 1991-1993 рр. колектив науковців інституту НДІТІАМ за авторською участю та під керівництвом В.В. Вечерського вивчив культурну спадщину міста й опрацював пропозиції щодо комплексного охоронного зонування території м. Суми [2]. Було визначено території окремих пам'яток, охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони археологічного культурного шару, а також можливість створення локального заповідника [3], яка, проте, не була реалізована.

Місту Суми присвячено численну бібліографію, його розвиток відображено у великій кількості архівних джерел. Проте джерельна база неоднорідна, а бібліографія характеризується певною однобічністю: у ній (до праць автора цієї статті 2000-х рр.) було недостатньо відображено

Вигляд історичного середмістя Сум з півдня, від Красної площі уздовж вулиці Соборної. Фото 2002 р. Управління містобудування і архітектури Сумського міськвиконкому

етапи містобудівного й архітектурного розвитку м. Суми, що свідчило про загальний низький ступінь вивченості архітектурно-просторового середовища міста на той час.

Найбільше значення для вивчення Сум як архітектурно-містобудівного феномена мали три книжки історико-архітектурного жанру. Це історико-архітектурний нарис «Суми» В. Моісеєнка та Н. Новаківської [4] та путівник А. Дейнеки «Памятники архитектуры Сумщины» [5].

Книга В. Моісеєнка та Н. Новаківської ґрунтується на доброму знанні архівних матеріалів та історії архітектури взагалі, докладному вивченні архітектурної спадщини міста. Більшість наукових висновків цих авторів не втратили свого значення і сьогодні, включно з проведеним вперше аналізом архітектурно-просторової композиції міста. Проте є в книзі тези, які не витримали випробування часом: не можна погодитися з явною недооцінкою архітектурної спадщини 2-ї пол. XIX – поч. XX ст. та з некритичною оцінкою містобудівних заходів і архітектурних рішень 1950-х – 1960-х років.

У книжці А. Дейнеки майже половина обсягу присвячена власне Сумам. Попри значні недоліки цієї книги, зумовлені тим, що автор не є професійним істориком архітектури, вона у свій час стала значним кроком уперед порівняно з усіма попередніми працями про архітектуру Сум. Жанрове визначення «путівник» не повністю відповідає характеру і викладу матеріалу: тут є ґрунтовний нарис містобудівного розвитку як міста в цілому, так і окремих його районів, історія забудови найвизначніших вулиць і містобудівних вузлів, аналіз їх просторової композиції тощо. Все це доповнює низка нарисів про провідні архітектурні об'єкти міста – і стародавні, і збудовані відносно нещодавно. Характерною прикметою, що засвідчує новизну і неупередженість підходу, є хронологічне і стилістичне розмаїття представлених об'єктів. Це перше видання, де повноцінно була представлена архітектурна спадщина кін. XIX – поч. XX ст., а також споруди так званого радянського періоду. Цінність книги побільшує й та обставина, що архітектурна спадщина міста розглядається разом з архітектурними пам'ятками довкілля.

Ще важливішим джерелом є монументальний ілюстрований двотомник історико-краєзнавчих матеріалів, виданий протягом 2003-2009 рр. місцевими краєзнавцями [6]. Він містить найповнішу на сьогодні добірку іконографічних матеріалів з історії забудови міста, а також низку історико-архітектурних нарисів, у т. ч. й присвячених містобудівному розвитку Сум.

Протягом останнього десятиліття Суми й околиці є предметом уваги місцевих археологів, котрі публікують результати своїх досліджень. Це В. Приймак і М. Приймак, О. Коротя, Є. Осадчий, Л. Бєлінська, В. Звагельський [7] та інші. Їм вдалося дослідити характер освоєння сумських теренів та урбанізаційних процесів на ранніх етапах [8], а також перший етап будівництва фортеці, суть якого не

Фрагмент історичного середмістя Сум з Воскресенською церквою, майданом Незалежності й готелем «Суми». Фото 2002 р. Управління містобудування і архітектури Сумського міськвиконкому

відобразилася у картографічних джерелах і з'ясована лише завдяки археологічним дослідженням [9].

Загалом огляд бібліографії пересвідчує у тому, що Суми, незважаючи на велику кількість і добрий професійний рівень виданої літератури, до початку XXI ст. не отримали належного поцінування як історико-культурний феномен, бо місто не стало об'єктом вичерпних і комплексних історико-містобудівних досліджень.

Цю прогалину значною мірою заповнюють праці автора цієї статті, видані протягом останніх двох десятиліть. Це статті про окремі проблеми фортифікаційного устрою [10, 89-91] та містобудівного розвитку Сум [11, 10-12], про окремі пам'ятки міста [12], а також у співавторстві з А.А. Поліщук – про перспективи використання нерухомої культурної спадщини міста в якості туристичного ресурсу [13]. Значне місце архітектурно-містобудівній спадщині м. Суми відведено у низці наших наукових монографій [14].

Попри великий обсяг опрацьованих і перелічених тут праць джерельна база дослідження все-таки обмежена, а кількість і якість інформації, що міститься в опублікованих джерелах, явно недостатня для вирішення всіх основних завдань. Тому широко залучалися архівні матеріали, досить багаті і різноманітні. Вони зберігаються в архівах Києва, Москви, Санкт-Петербурга, Сум, у фондах Сумського краєзнавчого музею. Нам відомо близько 15 планів Сум 2-ї пол. XVIII – поч. XX ст. У справах, які зберігаються в РДВІА, РДАДА та РДІА, у ЦДІАУ, ДАСО і ДАХО широко відображено питання будівництва різноманітних споруд, перепланування м. Суми, ремонту будівель і споруд, міського упорядкування, будівництва мостів, гребель, промислових підприємств тощо. Хронологічно ці матеріали охоплюють період з 1765 р. до наших днів. В архівних матеріалах відображено також статистику по місту на різних етапах його розвитку. Велику цінність мають збережені в різних архівах кресленики проектів різноманітних будівель XIX-XX ст.

Тож історико-архітектурний опорний план, система охоронного зонування та визначення історичних ареалів, запропоновані нами в цій роботі, базуються як на сучасних дослідженнях нерухомої культурної спадщини та традиційного характеру середовища м. Суми, так і на переосмисленні зазначених вище наукових напрацювань.

Мета цієї статті – оприлюднити результати проведеного дослідження, результатом якого стала науково-проектна документація по м. Суми. Мета дослідження м. Суми полягала в забезпеченні збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Суми. Для досягнення цієї мети вирішені такі завдання:

здійснено історико-архітектурні та історико-містобудівні дослідження м. Суми;

проведено аналіз археологічної спадщини міста;

досліджено наявні на сьогодні розпланування і забудову міста, етапи та принципи їх формування;

Воскресенська церква. Фото автора

визначено історико-культурну цінність території міста;

вивчено джерельну базу;

визначено межі територій пам'яток та зон охорони пам'яток;

визначено режими використання територій пам'яток та зон охорони пам'яток;

визначено межі історичних ареалів міста;

визначено режими використання територій історичних ареалів міста.

Об'єктом дослідження є територія міста Суми, занесеного до Списку історичних населених місць України. Предметом дослідження є розпланувально-просторовий устрій міста, ландшафт території міста, забудова, об'єкти і пам'ятки культурної спадщини, а також пошук оптимальних методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру його середовища.

Дослідницькі методи, які використані в цій роботі, відповідають загальноприйнятій методології історико-містобудівних памяткоохоронних досліджень, яка найповніше висвітлена в низці публікацій та науковій монографії автора [15].

Дослідження, проведені нами спільно з А. Звірякою та Р. Черноволом у 2011 р., дозволяють стверджувати ансамблевий характер забудови історичного центру Сум і внаслідок цього розглядати територію історичного центру стосовно решти території міста як єдине, майже недиференційоване ціле, де повинні зберігатися історично сформовані ландшафт, розпланування, забудова і благоустрій. Такі містобудівні утворення підлягають обліку, охороні й використанню як єдині об'ємно-просторові містобудівні системи в установлених межах.

За межами історичного центру розташовані окремі ділянки з цінною забудовою і пам'ятками архітектури й містобудування. Це Лука, Баси, ансамбль Пантелеймонівської церкви, Іллінська церква, Петропавлівське кладовище з однойменною церквою.

Інші території з наявною історичною забудовою, що оточують зазначені вище два райони концентрації історичної забудови, мають значно нижчу цінність і на них доцільно поширити режим зони регулювання забудови.

Долини річок Псел і Сумка в межах їх прилягання до території історичного центру та до історичної садиби Линтварьових на Луці є цінними ландшафтними територіями, безпосередньо пов'язаними з видовим розкриттям пам'яток. Відтак на цих природних територіях слід встановити зони охоронюваного ландшафту.

Виходячи з проведеної вище класифікації території міста за ступенем історико-культурної цінності, визначена така номенклатура територій і зон охорони пам'яток:

території пам'яток;

комплексні охоронні зони;

охоронні зони дискретно розташованих пам'яток;

археологічні охоронні зони;

зони регулювання забудови;

зони охоронюваного ландшафту;

зони охорони археологічного культурного шару.

Згідно з чинним законодавством ці території спеціально виділяються з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, їх комплексів (ансамблів).

Виходячи з цього, основні зміни, внесені дослідженням 2011 р., порівняно з попереднім історико-архітектурним опорним планом (1993 р.), стосуються наступних принципових моментів.

1. Вперше визначено два історичні ареали м. Суми – Центральний і Лучанський, встановлено їх межі та режими використання територій.

2. Скасовується встановлена ще в 1985 р. заповідна зона, яка була визначена в межах 9 кварталів історичного центру, оскільки вона не відповідає вимогам сучасного законодавства з охорони культурної спадщини. Замість неї визначена комплексна охоронна зона, межі якої значно розширені на південь.

3. Встановлено єдині комплексні охоронні зони в районі вул. Троїцької та в районі Павлівського цукро-рафінадного заводу.

Соборна вулиця. Фото автора

4. На Луці замість колишньої єдиної, значної за площею комплексної охоронної зони, визначено три локальні охоронні зони – в межах Лучанського кладовища, навколо садиби Линтварьових та навколо Іоано-Предтечинської церкви.

5. Значно скорочені номенклатура і площі зон регулювання забудови за рахунок тих територій, які не впливають безпосередньо на видове розкриття пам'яток та їх комплексів.

6. Значно скорочені площі зон охоронюваного ландшафту за рахунок тих природних територій, які не пов'язані безпосередньо з пам'ятками, їх комплексами та видовим їх розкриттям.

7. Вперше конкретно і диференційовано визначені межі територій пам'яток археології, їх охоронних зон, а також зон охорони археологічного культурного шару.

8. Режими використання територій пам'яток та зон охорони пам'яток визначено відповідно до вимог нормативно-правових документів.

9. У загальному балансі міської території зони охорони пам'яток, визначені в 1993 р., займали 1946,55 га або 23,27 % території м. Суми, сьогодні – удвічі менше:

загальна площа охоронних зон 177,49 га

загальна площа охоронних зон пам'яток археології 134,54 га

загальна площа зон охоронюваного ландшафту 198,25 га

загальна площа зон регулювання забудови 270 га

загальна площа зон охорони археологічного культурного шару 21,6 га

усього: 802 га.

У складі історико-архітектурного опорного плану відповідно до нормативно-правових актів, що регулюють питання визначення і використання територій історичних ареалів, визначено два історичні ареали в межах м. Суми:

Центральний історичний ареал;

Лучанський історичний ареал.

Режими використання історичних ареалів у кожному з них визначаються режимами використання територій та зон охорони пам'яток, установленими на територіях цих ареалів. У межах обох історичних ареалів пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів, охорона і раціональне використання розташованих в їх межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуючої ролі культурної спадщини. Опрацюванню проектної документації на будівництво, реконструкцію будівель і споруд повинно передувати розроблення історико-містобудівних обгрунтувань. Частина територій історичних ареалів, а саме території пам'яток належать до земель історико-культурного призначення.

Результатом цих досліджень стали внесення змін до історико-архітектурного опорного плану м. Суми, визначені межі й режими використання територій пам'яток, зон охорони пам'яток, територій історичних ареалів міста. Графічна частина роботи представлена відповідними креслениками.

Практичне значення цього дослідження полягає у призначенні його для використання при розробленні Генерального плану м. Суми та уточнення зонування міської території.

Забудова Соборної вулиці. Фото автора

Підсумовуючи зазначимо, що науково-проектна документація «Історико-архітектурний опорний план, межі і режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Суми» (внесення змін до історико-архітектурного опорного плану м. Суми) ґрунтується на всіх нині доступних бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних і проектних матеріалах, враховує результати археологічних розвідок, всі новітні методичні напрацювання і досвід аналогічних робіт. Вона заповнює певну прогалину як у вивченні цього міста, його нерухомої культурної спадщини, так і в дослідженнях архітектури і містобудування Слобідської України. Ця робота може стати методичним орієнтиром при розробленні такої науково-проектної документації по інших історичних містах не лише Сумщини, а й інших областей Лівобережжя.

Посилання

1. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. – Чернігів: ВАТ «РВК «Деснянська правда», 2011. – 796 с.

2. Предварительные исследования к историко-архитектурному опорному плану г. Сумы. – В 3-х Т. / КиївВНДІТІАМ. – К., 1991. – Рукоп. – ДІФ НДІТІАМ. – Договір № 5/91. – 300 с., 112 арк. креслеників, 168 іл. *(відповідальний виконавець і керівник роботи Вечерський В.В.; у співавторстві з Моісеєнком В.П., Скибицькою Т.В., Ставиською Н.І.);* Історико-архітектурний опорний план м. Суми. – В 2-х Т. / НДІТІАМ. – К., 1992. – Рукоп. – ДІФ НДІТІАМ. – Договір № 1/92. – 169 с., 5 арк. креслеників, 178 іл. *(керівник і автор роботи Вечерський В.В.; у співавторстві з Водзинським Є.Є., Скибицькою Т.В.);* Проект зон охорони пам'яток культури і природи м. Суми / НДІТІАМ. – К., 1993. – Рукоп. – ДІФ НДІТІАМ. – Договір № 1/93. – 68 с., 2 арк. креслеників, 28 іл. *(науковий керівник і автор роботи Вечерський В.В.).*

3. Проект формування історико-культурного заповідника в м. Суми на Луці. – В 2-х томах / НДІТІАМ. – К., 1993. – Рукоп. – ДІФ НДІТІАМ. – Договір № 10/93. – 113 с., 4 арк. креслеників, 67 іл. *(науковий керівник і автор роботи Вечерський В.В.).*

4. Моісеєнко В., Новаковська Н. Суми. – К.: Будівельник, 1966.

5. Дейнека А. Памятники архитектуры Сумщины. – Х.: Прапор, 1989. – 199 с.

6. Суми. Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом. – Суми: РВО «АС-Медіа», 2003. – 264 с.: Суми. Пам'ять старих вулиць: Збірник історико-краєзнавчих матеріалів. – К.: Вид. дім «Фолігрант», 2009. – 324 с.

7. Бєлінська Л.І., Черненко О.Є., Звагельський В.Б. Охоронні археологічні дослідження в м. Суми в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. – К., 2004. – С. 73-74.

8. Приймак В.М., Приймак В.В. Урбанізаційний процес в середній течії Псла у VIII-XVII ст. (місто Суми і його попередники) //Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Частина ІІ. – Суми, 2003. – С. 28-38.

9. Осадчий Є.М. Сумська фортеця середини XVII-XVIII ст. (пам'яткознавчий аспект) // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 10-11. – С. 191-196; Коротя О.В. Сумська фортеця 1655 р. (варіант реконструкції) // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів, 2005. – С. 78-79.

10. Вечерський В. Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України: історія та культура. – 2001. – № 4. – С. 89-91.

11. Вечерский В. Историко-градостроительные исследования региона. На примере Сумской области // Строительство и архитектура. – 1990. – № 10. – С. 10-12.

12. Вечерський В. Воскресенська церква в Сумах // Мистецтво України: Енциклопедія. – Т. 1. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 1995. – С. 388; Його ж. Павлівський цукрорафінадний завод // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К.: Гол. редколегія Зводу пам'яток історії та культури України, 1994. – С. 158-165; Його ж. Театр драми і музичної комедії ім. М.Щепкіна // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. – К.: Гол. редколегія Зводу пам'яток історії та культури України, 1994. – С. 177-178.

13. Вечерський В., Поліщук А. Туристичні ресурси Сумщини: історико-культурний і природний аспекти // Туристичні ресурси України. – К., 1996. – С. 216-236; Вечерський В., Поліщук А. Національний Чеховський заповідник (м.Суми) у контексті розвитку туризму в регіоні // Розвиток туризму в Україні: проблеми і перспективи. Збірник наукових статей. – К.: ІВЦ «Слов'янський діалог», 1995. – С. 113-121.

14. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. – К.: Головкиївархітектура, 2001. – 350 с.; Його ж. Втрачені об'єкти

архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 592 с.; Його ж. Архітектура 2-ї половини XVII – 70-х років XVIII ст. // Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; за ред. В. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.: іл. – С. 192-243; Його ж. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – 588 с.; Його ж. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 664 с.

15. Вечерський В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. – К.: НДІТІАМ, 2003. – 560 с.; Його ж. Актуальні проблеми містобудівної охорони архітектурної спадщини // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 31-36; Його ж. Актуальні проблеми нормативного й організаційного забезпечення збереження архітектурної та містобудівної спадщини України // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. з мистецтвознавства, архітектурознавства і культурології / Ін-т проблем сучасного мистецтва Акад. мистецтв України. – К.: Муз. Україна, 2004. – Вип. 1. – С. 47-64; Його ж. Сучасні проблеми методики містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини // Теорія та історія архітектури й містобудування: Збірник наукових праць НДІТІАМ. – Вип. 6. – К.: НДІТІАМ, 2005. – С. 273-282; Його ж. До історії формування методики пам'яткоохоронних досліджень старовинних міст в Україні // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 2. – К.: АртЕк, 2006. – С. 214-242; Вечерський В., Бобровський Т. Порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 5. – К.: Фенікс, 2010. – С. 275-284.

Вечерский В.В. Разработка научно-проектной документации по г. Сумы

Статья посвящена итогам разработки научно-проектной документации по г. Сумы в 2011 г. под руководством автора статьи. Тогда были скорректированы историко-архитектурный опорный план г. Сумы как составляющая нового генерального плана этого города. В составе этой работы заново определены границы и режимы использования территорий памятников, зон охраны памятников и впервые установлены границы и режимы использования исторических ареалов г. Сумы.

Ключевые слова: *памятник, культурное наследие, зоны охраны памятников, исторические ареалы, научно-проектная документация, генеральный план города.*

Vecherskyi V.V. Developing research and project documentation for the city of Sumy

This article is devoted to the results of developing research and project documentation for the city of Sumy in 2011 under the guidance of the author. Then it was adjusted historical and architectural baseline of Sumy as part of a new master plan for the city. As part of this re-defined limits and modes of land use sites, buffer zones and for the first time set limits and modes of use of historical areas of Sumy.

Key words: *monument, cultural heritage, buffer zones, historical areas, historical and architectural baseline, master plan of the city.*

13.02.2013 р.

УДК [712.253:069] (477)

О.В. Жукова

СТВОРЕННЯ АРХЕОПАРКІВ ЯК ЕЛЕМЕНТУ МУЗЕЙНОГО ЛАНДШАФТУ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ КУЛЬТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЦЕНТРУ «ПЕРЕСОПНИЦЯ»)

Розглянуто перспективи збагачення музейного ландшафту України за рахунок залучення археологічних пам'яток (городищ) до музейної мережі. Проаналізовано особливості створення та діяльності рідкісного для вітчизняного музейництва типу музеїв – археопарків на прикладі культурно-археологічного центру «Пересопниця».

Ключові слова: *музейний ландшафт, археологічна пам'ятка, музеєфікація, Пересопниця, археопарк, реконструкція історичного середовища, тематико-експозиційний комплекс.*

Сучасний музейний ландшафт України формується не лише за допомогою колекційних музеїв, але й завдяки залученню до музейної сфери нерухомих пам'яток історії та культури, вагоме місце серед яких займають археологічні об'єкти. Певний досвід різних варіантів музеєфікації археологічної спадщини в Україні на сьогодні вже напрацьований. На основі археологічних пам'яток здебільшого створені заповідники, в яких проводиться деяка робота з музеєфікації археологічних об'єктів, що носить досить фрагментарний характер.

Одним з найбільш значущих видів археологічної спадщини в Україні є городища, стан збереження та рівень музеєфікації яких далекий від задовільного. Стан археологічних залишків, обумовлений комплексом причин, робить пам'ятку складною для «прочитання» неспеціалістами. Тож одне з основних завдань музеєфікації – адаптація і передача наукової інформації відвідувачам різних рівнів підготовленості. Нерозривно пов'язане з ним завдання забезпечення збереженості як законсервованих об'єктів, так і тих, що перебувають у складі культурного шару. На городищах практично повністю відсутня можливість експонування справжніх історичних об'єктів (крім самого майданчику городища, валу й рову). Але й ці залишки становлять інтерес переважно для вузького кола фахівців і абсолютно неінформативні (та й не презентабельні) для простого відвідувача.

Тож при музеєфікації такого роду пам'яток науковці стикаються з багатьма труднощами, зумовленими низькими можливостями для їх музеєфікації. Наслідуючи досвід закордонних колег, музейно-пам'яткоохоронна справа поступово звертається до такого методу музеєфікації археологічної спадщини, як створення археологічних скансенів всіх типів. В сучасній європейській пам'яткоохоронній практиці презентація багатьох археологічних об'єктів відбувається шляхом створення різноманітних музейних парків. Моделювання історії та культури музейними засобами сприяє розробці нових типів музеїв, які здатні збагатити вітчизняний музейний ландшафт.

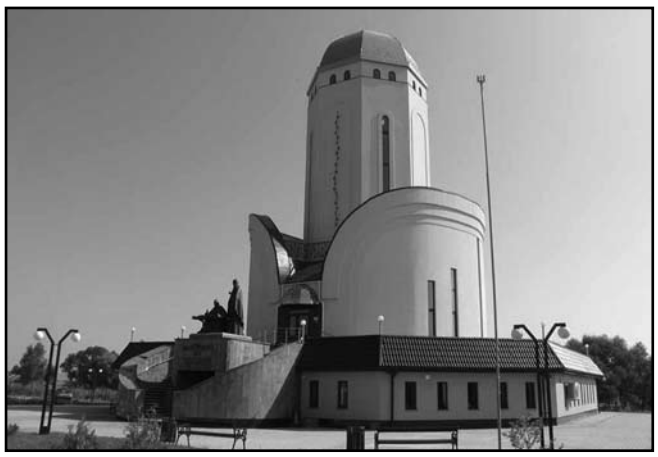

Центральна споруда культурно-археологічного центру, в якій розміщено Музей Першокниги

Зонування території культурно-археологічного центру «Пересопниця»

У вітчизняній та європейській практиці музеєфікації археологічних пам'яток наукові засади збереження та експонування археологічних об'єктів змінювалися в залежності від розвитку музеєзнавства та пам'яткознавства. Наукові концепції зі створення археологічних скансенів всіх видів починають виникати лише у другій половині XX ст. На сьогодні вже існує достатня кількість публікацій та досліджень, що дозволяють ознайомитися з науковими засадами організації археопарків, розглянути загальну методику їх створення.

Принципи музеєфікації археологічних об'єктів розглянуті в роботах О.М. Титової [14], В.І. Клочко [9], В.М. Кімєєва [8]. Наукові засади створення та функціонування археопарків досліджують М.О. Горбачев [2], А.М. Дробишев [3], С.Ю. Каменський [5], Д.В. Кепін [13]. Значна кількість робіт розкриває зарубіжний та вітчизняний досвід музеєфікації археологічної спадщини: М.І. Гарбер [1], А.В. Загорулько [4], М.Є. Каулен [6], Д.В. Кепін [7], О.М. Мєдвєдь [10].

Таким чином, з одного боку існує достатня кількість матеріалу по музеєфікації археологічної спадщини, з іншого – практично не вивчається досвід створення вітчизняних археопарків в контексті збереження конкретного виду археологічної спадщини та розширення музейної мережі. Дослідження створення та діяльності окремих музеїв – археопарків в українських реаліях здатні збагатити досвідом сучасну музейно-пам'яткоохоронну справу.

Тож метою статті є дослідження можливостей розвитку музейного ландшафту України за рахунок залучення археологічних об'єктів, музеєфікованих методом створення археопарків (на основі аналізу створення та діяльності культурно-археологічного центру «Пересопниця»).

На сучасному етапі розвитку музеєзнавства та пам'яткознавства існують різні підходи до музеєфікації археологічних пам'яток [5, 11]. Це, у свою чергу, обумовлює створення нових наукових концепцій з організації різних типів археологічних музеїв просто неба, в тому числі й такого рідкісного для вітчизняного музейництва типу, як археопарк [14, 21]. Одним з прикладів може слугувати культурно-археологічний комплекс «Пересопниця», створений 2011 р. в с. Пересопниця як відділ Рівненського обласного краєзнавчого музею.

За писемними джерелами виділяються два періоди, коли Пересопниця відігравала помітну роль в історії України. Про перший період розповідають літописи. Він датується XI-XIII ст. У цей час Пересопниця була одним з двох головних міст Погориння, центром удільного князівства. Літописи повідомляють, що в середині XII ст. місто мало надійні укріплення. Княже місто, як і багато інших волинських міст, було зруйноване монголо-татарами у XIII ст. під час походу військ Батия на захід [12, 50].

З православним монастирем Різдва Пречистої Богородиці пов'язаний другий період історії Пересопниці, який відноситься до литовсько-польської доби другої половини XV – початку XVII ст. В цей час село Пересопниця було відоме перш за все завдяки розташованому тут монастирю, в якому протягом 1557-1561 рр. було створено видатну пам'ятку української ренесансної культури – Пересопницьке Євангеліє. Над текстом Пересопницького Євангелія працювали пересопницький архімандрит Григорій та писець Михайло Василевич із Сянока, про що є свідчення у самому рукописі [11, 8]. Це не лише один із найвідоміших європейських перекладів Святого Письма XVI ст. рідною мовою, шедевр рукописного мистецтва, за красою й багатством оформлення якому немає рівних, а й символ державності, адже на книзі приймають урочисту присягу президенти України [11, 5].

Однак, після Брестської унії для православної церкви настали складні часи й православний Пересопницький монастир в 1630 р. був переданий у вічне володіння Клеванській єзуїтській колегії. Згодом монастирські будівлі були розібрані. В наш час в Пересопниці не збереглося жодних слідів, які б вказували на розташування монастиря. Не

Кам'яний хрест над похованнями XII-XIII ст. в урочищі Пастівник

Дерев'яна Миколаївська церква XIX ст.

Реконструкція фрагменту укріплення городища XII-XIII ст.

знаходиться прив'язка монастиря до місцевості і в інвентарі 1600 р., тому існує кілька версій про його можливе місцезнаходження [12, 51].

На сьогодні про багату історію Пересопниці свідчить лише величезне городище з рештками земляних укріплень княжої фортеці. Археологічні знахідки на цій території дозволяють стверджувати, що Пересопницьке городище у XII – XIII ст. було ядром княжого міста і його дитинцем. На північній окраїні села знаходиться урочище Пастівник, вивчення пам'яток якого розпочалося ще у XIX ст. Тут було нараховано понад 170 курганів. До нашого часу курганні могильники повністю зруйновані [12, 52].

Наразі вали і рови, що оточували городище, так само як і його поверхня, розорані під посіви і забудовані селянськими хатами. Найкраще вал зберігся із західної, в давнину – легкодоступної, сторони. Від пам'яток литовської доби, в тому числі й Пересопницького монастиря, не залишилося й сліду [12, 52]. Єдиною архітектурною пам'яткою на території села є дерев'яна Миколаївська церква, споруджена в XIX в. на місці більш давнього храму.

До проведення всеукраїнського святкування 450-річчя Пересопницького Євангелія 29 серпня 2011 р. на базі цих пам'яток було створено культурно-археологічний центр «Пересопниця» [15, 5]. Центр демонструє один з небагатьох прикладів музеєфікації археологічної спадщини шляхом створення археопарку на території України.

В концепції культурно-археологічного центру втілена ідея одночасного збереження, популяризації та візуалізації археологічної спадщини, яка представляє два визначні періоди в історії Пересопниці. Центр використовує різноманітні засоби відображення історико-культурної інформації, характерні для середовищних музеїв. Завітавши сюди, відвідувачі можуть ознайомитися із побутом мешканців княжого міста періоду XII-XIII століть. Концепцією музейного центру передбачено облаштування цілого ряду давньоруських майстерень, що дасть змогу відвідувачам ознайомитися з життям ремісників епохи Давньої Русі [15, 6].

Особливістю археопарку є відсутність сформованих предметних фондів на час свого відкриття. Фонди постійно поповнюються за рахунок предметів, знайдених під час наукових досліджень на території пам'ятки, в залежності від наступного об'єму проведених робіт. Така специфіка постійно продукує наукову діяльність, – саме через проведення досліджень вивчається сама пам'ятка та поповнюються фонди музею, створеного на її основі. Тому в археологічних парках існують постійно діючі археологічні експедиції [3, 264].

З метою забезпечення безперервності археологічних досліджень як основного джерела інформації з історії Пересопниці та її околиць, в центрі запланована постійно діюча археологічна експедиція. У розкопках зможуть брати участь не лише археологи, а й відвідувачі. Всі знайдені предмети поступають до музею культурно-археологічного центру. Така практика дозволяє не лише постійно поповнювати фонди, а й формувати тематику нових виставок. Якщо в колекційних музеях тематика виставок залежить від наявності предметів, які вже знаходяться в фондах, то в археопарку тематика виставок залежить від результатів проведених археологічних досліджень [13, 57].

Організація території культурно-археологічного центру «Пересопниця» об'єднує

Реконструкція обійстя заможного жителя Пересопниці XII ст.

музейні будівлі, збережені історико-культурні об'єкти та групи відтворених пам'яток, що характерно для музейних парків.

Символом музею є трирівнева архітектурна споруда з оглядовими майданчиками, що нагадує храм. Автор проекту архітектор В. Ковальчук створив своєрідний музей-пантеон, що архітектурно нагадує свічку, тризуб або відкрите Євангеліє. Тут розміщені Музей Першокниги, присвячений історії створення Пересопницького Євангелія, а також конференц-зал, бібліотеки, фондосховище і кімнати для археологів. Над входом до будівлі височіють скульптури авторів Першокниги – пересопницького архімандрита Григорія та ченця Михайла Василевича.

До складу «Пересопниці» входить й дерев'яна Миколаївська церква, розташована в західній частині давньоруського городища. Вона споруджена в XIX ст. на місці більш давнього храму, що існував ще за часів розквіту Пересопницького монастиря Різдва Богородиці в XVI ст. Побутує думка, що цей монастир у XIII ст. заснував князь Мстислав Німий, який володарював у Пересопниці 30 років. За однією з версій, Миколаївська церква розташована на тому місці, де знаходився Пересопницький монастир, адже саме тут науковці виявили залишки фундаменту невідомої споруди [11, 10].

Однією з пам'яток княжої Пересопниці є кам'яний хрест. Він знаходиться в урочищі Пастівник. Під час археологічних досліджень тут виявили рідкісні поховання з кам'яними надмогильними плитами XII – XIII ст. Науковці припускають, що тут спочивають місцеві мешканці, які полягли у 1223 р. під час битви з монголо-татарами на річці Калка [11, 10].

Неабиякої виразності в археопарках набирає експозиційна діяльність, спрямована на перетворення археологічних пам'яток в об'єкти музейного показу [2, 94]. На території «Пересопниці» експозиційна діяльність реалізується у відтворенні елементів давньоруського міста під виглядом експозиційного комплексу просто неба «Княже місто». Ідея «Княжого міста» – показати побут та устрій життя жителів княжої Пересопниці за допомогою реконструкції, виконаної на основі наукових даних. «Княже місто» складається з реконструкції фортифікаційної споруди XII-XIII ст. та муляжу садиби XII ст.

Муляж фрагменту укріплення городища демонструє зрубну стіну – елемент захисної споруди княжої Пересопниці. Муляж садиби XII ст. – це обійстя заможного жителя Пересопниці. У садибі можна глянути, як жили наші предки півтисячоліття тому. На обійсті є дві господарські будівлі та місце для зберігання сіна.

Популяризація історико-культурної спадщини Пересопниці відбувається й за допомогою новітніх форм музейних комунікацій. В першу чергу це фестивалі, які культурно-археологічний центр «Пересопниця» проводить двічі на рік: взимку – це слов'янський фестиваль «Коляда», влітку відбувається археологічний Grand-фестиваль «Русь пересопницька». Новітні форми комунікації направлені на зацікавлення відвідувачів історико-культурною спадщиною України. Реалізація інтерактивних заходів дозволяє, з одного боку, транслювати інформацію від минулих епох до сучасного суспільства, а з іншого – заохочувати громадян України до вивчення своєї історії, їх ознайомлення з культурним надбанням.

Музеєфікація археологічних пам'яток шляхом створення археопарків сприяє їх перетворенню на туристичні об'єкти. Завдяки створенню археолого-культурного центру було благоустроєно навколишні території, а «Пересопниця» ввійшла до багатьох туристичних маршрутів.

Практика створення археопарків пропонує широкий вибір методів для надання пам'ятці властивостей саморозкриття, завдяки яким городище може сприйматися не як дещо невідоме, а як реально існуюче поселення, з життям і роллю в історії якого можна ознайомитися на місці знаходження пам'ятки [8, 66].

Дослідження не лише закордонної практики створення та функціонування археопарків, а й вітчизняної, адаптованої до сучасних українських реалій, збагачує практичним досвідом музейно-пам'яткоохоронну справу України, сприяє ефективній музеєфікації археологічних пам'яток, що якісно впливає на розвиток музейного ландшафту.

Посилання

1. Гарбер М.И. Из опыта музеефикации памятников археологии за рубежом // Вопросы охраны, реставрации и пропаганды памятников истории и культуры. – Москва, 1982. – С. 117-118.

2. Горбачев М.А. Реконструкция как метод музеефикации объектов археологического наследия: история и современное состояние // Проблемы сохранения и музеефикации памятников историко-культурного наследия в природной среде. – Кемерово, 2001. – С. 93-96.

3. Дробышев А. Н. Музейный парк как форма презентации археологического наследия. – Тюмень, 2011. – 289 с.

4. Загорулько А.В., Гусев С.В. Зарубежный опыт в организации изучения и сохранения археологического наследия: Общий обзор // Археологический фактор в планировочной

организации территории. – Москва, 1996. – С. 264-277.

5. Каменский С.Ю. Актуализация археологического наследия в современных социально-культурных формах. – Екатеринбург, 2009. – 26 с.

6. Каулен М. Е. Музеефикация историко-культурного наследия России. – М.: Этерна, 2012. – 432 с.

7. Кепін Д. В. Зарубіжний досвід популяризації пам'яток археології та його використання для потреб туризму в Україні // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 2. – К.: ЧП Кармаліта, 1999. – С. 540-549.

8. Кимеев В.М. Опыт музеефикации средневекового культового городища в экомузее «Тюльберский городок» // Проблемы сохранения и музеефикации памятников историко-культурного наследия в природной среде. – Кемерово, 2001. – С. 64-66.

9. Клочко В. Проблеми охорони пам'яток археологічної спадщини в Україні // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 2. – Київ, АртЕк, 2006. – С. 68-78.

10. Медведь А.Н. Музеефикация памятников археологии в России. – Москва, 2004. – 80 с.

11. Прищепа Б.А. Пересопниця в історії Волині та України // Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка української національної культури: матеріали Всеукр. міждисциплінарної конф., присвяченої 450-річчю написання Пересопницького Євангелія / упоряд. П.М. Кралюк. – Ізяслав–Острог, 2011. – С. 4-11.

12. Терський С.В., Терський В.С. Літописна Пересопниця, або Призабуте місто над Стублою // Родовід. Наук. записки до історії культури України: дослідження; архівні матеріали; публіцистика. – 1994. – № 7. – С. 47-53.

13. Титова О., Кепін Д. Принципи організації «археопарків» // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 55-62.

14. Титова О.М. Використання пам'яток археології у туристичних маршрутах (науково-методичні і практичні рекомендації) // Вісник УТОПІК. – 1992. – № 5. – С. 19-34.

15. Тризуб, свічка та розкрита книга // Україна молода. – 11 вересня 2011. – № 38-39. – С. 5-7.

Жукова Е.В. Создание археопарков как элемента музейного ландшафта в Украине (на примере культурно-археологического центра «Пересопница»

Рассмотрены перспективы обогащения музейного ландшафта Украины за счет включения археологических памятников (городищ) в музейную сеть. Проанализированы особенности создания и деятельности редкостного для отечественного музейного дела типа музеев – археопарков на примере культурно-археологического центра «Пересопница».

Ключевые слова: *музейный ландшафт, памятник археологии, музеефикация, Пересопница, археопарк, реконструкция исторической среды, тематико-экспозиционный комплекс.*

Zhukova O.V. The creation of archeoparks as part of the museum landscape in Ukraine (by the example of cultural and archaeological center «Peresopnytsa»)

The prospects for the enrichment of the museum landscape of Ukraine due to the inclusion of archaeological sites (settlements) in the museum network. The features of the establishment and operation of a rare type of national museum of museums – archeoparks by the example of cultural and archaeological center «Peresopnytsa».

Key words: *museum landscape, monument of archaeological, museumfication, Peresopnytsa, archeopark, reconstruction of the historic environment, subject and exposition complex.*

15.03.2013 р.

УДК [911.375.631:904.4](477.25)

В.В. Янченко

РЕКОНСТРУКЦІЯ ДИТИНЦЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВА. ДОСВІД ПАРКА «КИЇВСЬКА РУСЬ»

У статті розглядається історична реконструкція дитинця давньоруського Києва. Джерелознавчою базою дослідження слугували не тільки матеріали археологічних розвідок, але й писемні свідчення літописів, картографічні матеріали, активно використовувалися загальноєвропейські аналоги. Детально вивчені основні елементи містоутворюючої системи: 1. Вали, рови та наземні дерев'яні конструкції – «заборола»; 2. Компоненти вуличної системи – типи вуличних мостових; 3. Жилий інтер'єр киян – розташування основних категорій меблів – ліжка, лави, скрині, столи; 4. Рослинність давнього міста – дерева, кущі, трави, овочі і квіти, які росли в давньому Києві. Ретельний аналіз згаданих джерел дозволив автору започаткувати реконструкцію давньоруських фортифікаційних укріплень у реальному масштабі.

Ключові слова: *історична реконструкція, фортифікація, вулиця системи, інтер'єр житла, рослинність.*

Проект Парк «Київська Русь» (надалі ПКР) виник у 2005 році. Мета цього проекту – створення з максимальною історичною достовірністю культурного і архітектурного образу дитинця Києва X-XIII ст. у масштабі 1:1 і відтворення атмосфери Київської Русі. Проект реалізується як будівництво дитинця Києва («місто Володимира») в його історичних розмірах та історичному оточенні, а саме будівель і споруд, що існували в V-XIII ст.: оборонних укріплень, князівських палаців, Десятинної церкви, ротонди, гридниці тощо. Реконструкція відбувається на основі даних сучасної науки з урахуванням історичних, етнографічних й археологічних даних. Масштабність проекту не змінює принципової точки зору про абсолютну науковість проекту. При робочій групі, яка працює над проектом, заснований історичний клуб, до складу якого входять провідні спеціалісти слов'яно-руської археології України та Росії. Він гарантує академічну науковість висновків щодо запланованих реконструкцій. У перші роки існування ПКР був створений та затверджений Національною Академією Наук України генеральний план дитинця Давнього Києва. Ця схема максимально наближена до загальновідомих контурів історичних реконструкцій Києва, виконаних О. Тихоновичем та М. Ткаченком [7], П. Толочком [8], С. Кілієвич [2] та іншими.

У даній статті ми змалюємо вибіркові етапи реконструкції, які представлять основні напрямки робіт.

1. Фортифікація. Відтворена традиційна оборонна лінія для давньоруських міст, яка складалася з рову, валу і заборол.

Вал і рів розділяються на зовнішній і внутрішній. Зовнішній вал маркує оборонну лінію, яка оточує «град Володимира» по периметру дитинця завдовжки

1400 м. Конструкція: підошва валу – 19-20 м; верхній майданчик – 4-5 м; кут нахилу з напольного боку – 41 градус, з внутрішньої – 37 градусів; висота 5–6 м. Внутрішній вал завдовжки 180 м оточує так званий «град Кия». Конструкція: підошва – 18-19 м; верхній майданчик – 4-5 м; кут нахилу з напольного боку – 40 градусів, з внутрішнього – 36 градусів; висота 4,0-4,5 м. Берма обох валів складає 1,6 м.

При реконструкції валу використано дерев'яне рихтування, яке накладалося безпосередньо на схил валу. щоб уникнути сповзання ґрунту. В осередку рихтування закладалися земляні блоки дерну, які за допомогою кореневої системи мали утримувати верхню частину валу від розповзання.

Рів має трапецієподібну форму, і, як і вал, конструктивно розділяється на два типи. Рів «граду Кия»: глибина до 3 м, довжина 12-13 м, кут нахилу 44-45 градусів. Рів «міста Володимира»: глибина 3,5 м, довжина 12-13 м, кут нахилу 41-45 градусів.

Заборола. У крупних городищах Русі наземними оборонними спорудами були двох'ярусні дерев'яні конструкції. Була здійснена спроба повністю відтворити конструктивні особливості давньоруських заборол, виділити певні типи цих фортифікаційних споруд.

Перший ярус складався з чотиристінних городень, які, окрім свого безпосереднього призначення – оборонного, застосовувалися й для інших потреб (складські приміщення, житла тощо). Другий ярус – заборола, який можна розділити на три основних типи:

Перший, найбільш простий тип, складався з бойового ходу (майданчик) і поставленого з боку поля частоколу або «щитів» із заповненням з вертикально встановлених колотих дошок. Між двох рядів колів або дошок прорізалася вертикальна бійниця для стрільби з луку. Цей тип заборол конструктивно не міг мати підсябиття й даху.

Другий, найбільш поширений тип, складався з критого бойового ходу з підсябиттєм, закритого з боку поля вертикально встановленими колотими дошками з бійницями для стрільби з лука та «дверима», при відкритті яких метали камені, списи або виливали смолу чи окріп. Це була легка стоєчно-балочна конструкція, що перекрита двоскатним дахом. Покрівля, ймовірно, була з тесу, оскільки його підпалити складніше, ніж ґонтове, або покриття з дранки.

Третій тип складався з бойового ходу з підсябиттєм. З боку городища проходила суцільна галерея, а з боку поля чергувалися конструкції чотиристінних городень і стінок з горизонтально укладених колод. У стінках і городнях з боку поля були влаштовані прямокутні отвори заввишки в чотири-п'ять колод, які закривалися «дверима» з вертикальними бійницями для стрільби з лука, а при відкритті через них метали камені, списи або лили смолу чи окріп.

Конструкція перекривалася двоскатним дахом з консольним нависанням над галереєю з боку городища [11]. На сьогоднішній день повністю реконструйована ділянка кріпосної стіни завдовжки 75 м. При цьому в рівних пропорціях відтворено два типи заборол – з підсябиттєм і без.

2. Вуличні мостові. Аналізуючи відомі на сьогодні писемні, картографічні та археологічні джерела, науковий інженерно-проектний відділ ПКР підготував документацію для реконструкції мостових. Всього планується відтворити дев'ять вулиць загальною довжиною 2500 м, які будуть займати площу 18500 кв. м. Ширина вулиць коливається від 4,5 до 6 м. Підготовлено проекти двох типів мостових.

Перший тип. По трасі вулиці викопувалася траншея глибиною 0,39 м, в яку пошарово засипався пісок від 0 до 0,15 м; щебінь, що складався з двох фракцій: фракція 5-10, яка розміщувалася над піском; фракція 20-40, яка розміщувалася над попереднім шаром. З обох сторін вулиці на відстані 0,1 м від краю розміщувалися дубові антисептовані лаги розмірами 0,1×0,1 м. В залежності від ширини вулиці їх кількість змінювалася. Окрім обов'язкових двох лаг всередині знаходилися лаги на відстані 1 м одна від одної. Наприклад, для вулиці шириною 4,5 м використано п'ять лаг. Уздовж всієї траси вулиці лаги з'єднувалися між собою. На лаги настилалася соснова дошка 0,4 м і кріпилася до них двома саморізами. З обох сторін мостові дошки прикривалися напівколодою діаметром 0,08-0,1 м. Крім естетичного навантаження, вона прикривала простір між торцями дошок від бруду.

Другий тип. Як і в першому випадку викопувалася траншея, але більшої глибини – 0,45 м. В траншею пошарово насипалися пісок (0,1 м) та щебінь фракції 20-40. Від рівня сучасної денної поверхні на глибину 0,2 м вертикально закопувався дубовий або акацієвий антисептичний кругляк. Діаметр колод коливався від 0,7 до 0,14 м. Простір між кругляком заповнювався щебенем фракції 5-10.

На сьогодні вже реконструйовано 550 м мостових першого типу та 42 кв. м. другого типу. Дренажні канави по боках мостової не планувалися, оскільки піщано-щебенева підсипка також виконує функції дренажу [10, 174-184].

3. Інтер'єр житла киянина X ст. Будова та планова структура реконструйованого житла базується на матеріалах археологічних досліджень 1973 р. на Київському Подолі [9]. Відновлена будівля є зрубом-п'ятистінком з житловим приміщенням, сіньми та опалювальним пристроєм.

Розміщення меблів у приміщенні відповідає традиційному слов'янському житлу. Меблі (лавка, ослін, ліжко, скриня) розміщуються по периметру,

залишаючи вільним центральний простір. Ближче до центру стоїть тільки стіл, але він тяжіє до меблів, які стоять уздовж стін, а не до центральної частини житла. Полиці для посуду розташовані у лівому куті, поруч зі входом, від якого вони відділені перегородкою. Верхній ярус житлового простору створюють підвісні полиці, розташовані над ліжком і над ослоном.

Важливе місце в відновленні меблів займає використання інокультурних аналогій. Серед даних інших культурних традицій найбільш важливе місце посідають скандинавські паралелі. Саме їх вплив враховувався при створенні інтер'єру міського житла X ст. Це обумовлено не тільки кількістю збережених автентичних середньовічних меблів на території Скандинавії, але й загальною культурно-історичною ситуацією, враховуючи роль скандинавської складової у загальному вигляді дружинної культури X ст. Такий підхід можна вважати цілком виправданим, оскільки реконструйоване житло пов'язується з дружинним середовищем. Серед реконструйованих меблів конкретні скандинавські прототипи мають ліжко [13, 48] та скриня [13, 7-8].

Щодо інших меблів, вони створені за розробками різних дослідників і етнографічними паралелями. Зокрема, аналогами для відтворення лавки та ослону слугували матеріали з досліджень Є. Бломквист, Г. Бочарова, А. Хорошева. Також використовувалися загальні дані про особливості конструкції середньовічних меблів. Для відтворення посудної полиці, а також її декоративного оформлення використовувалися матеріали, наведені у роботі Є. Бломквист [1, рис. 84-85]. Проте існування посудної полиці (прототип пізнішого українського мисника) і традиційність її розміщення саме поряд зі входом підтверджується й археологічно. Залишки спеціальної полиці для посуду були зафіксовані в одному з жител давньоруського міста Чучина [3, 56].

В цілому треба відзначити, що описаний об'єкт є першим прикладом реального відновлення інтер'єру, який здається продуктивним і дуже корисним для подальших розробок у зазначеній галузі. Проте деякі елементи реконструкції можуть використовуватися переважно для відновлення інтер'єру саме цього будинку, з конкретною соціальною характеристикою. В інших випадках до них треба підходити дуже обережно. Мова йде насамперед про залучення до реконструкції скандинавських аналогій. Треба мати на увазі, що репрезентована реконструкція демонструє елементи інтер'єру житла представника дружинного прошарку X ст., який міг бути притаманний житлу лише окремої соціальної верстви давньоруського суспільства. Таке житло могло мати свої особливості, виходячи зі специфіки дружинної культури зазначеного періоду. Якщо ставити своєю метою реконструкцію типового житла рядових, можливо незаможних, городян, було б бажаним дещо відійти від скандинавських прототипів. Зрозуміло, їх треба використовувати, якщо вони мають загальноєвропейський характер (типи конструкцій, в'язка деталей та ін.), проте склад меблів та їх оздоблення може суттєво відрізнятися [4, 133-143].

4. Рослинність давнього міста. За останні десятиріччя були опубліковані декілька статей Т. Безусько, А. Безусько, Г. Пашкевич з результатами палінологічних та палеоботанічних аналізів, в яких безпосередньо мова йшла про рослинність Верхнього Києва X-XII ст., як природного, так і антропогенного походження [6, 14-25]. Була спроба об'єднати існуючі матеріали стосовно проблематики, враховуючи результати вищезгаданих аналізів, а також дані геоморфології, археології, залучити писемні та наративні джерела. При проведенні порівняльного аналізу між різними джерелами дослідження даної проблематики, автори дійшли до висновку про те, що найбільша кількість збігів припала на наступні види дерев – *дуб, сосна, липа, ясен, вільха, волоський горіх, ялина*; садові – *яблуня, слива та вишня*; чагарники – *малина, терен*; огородні – *буряк, горох*; лікарські – *валеріана, материнка, конвалія звичайна, гірчак зміїний*, декоративні – *волошка синя, рутвиця орликолиста*; велика кількість зернових культур та безліч бур'янових рослин [5]. Спроба відтворення рослинного ландшафту Верхнього Києва, безумовно, має базуватися на історико-топографічній основі з обов'язковим урахуванням соціальних характеристик об'єктів. Не викликає сумніву те, що, насадження на рядових садибах відрізнялися від насаджень боярських та монастирських дворів, не кажучи, вже про площі майданів та навколишній простір біля палаців і сакральних споруд.

Рядові садиби. Дані палінологічного та палеоботанічного аналізів підтверджують наявність на садибах городніх культур – *буряка, гороху*. Рядовий киянин мав невеликий город, але виключно для власних потреб. Більш вірогідним, нам здається, присутність окремих плодових та ягідних дерев – *яблуні, груші, вишні, сливи, волоського горіха* та ягідних чагарників – *терена, малини,* залишки зерен яких зафіксовані на давньоруських садибах. Власне кажучи, присутнім на садибі було те, що може знадобитися в господарстві, але не в промислових масштабах.

Боярські садиби. Тут можливим може бути розміщення як плодових дерев (*вишня, слива, яблуня*) у вигляді невеликого саду, так і квітучого палісаднику (*волошка синя, рутвиця орликолиста).* Припускається наявність дерев, які

не обов'язково були корисними своїми плодами, а несли естетичне задоволення своїм виглядом чи відповідали своєрідній моді, законодавцем якої були князь та його найближче оточення.

Монастирські землі. Монастирі традиційно мали своє господарство, але в основному за межами міста на землях, подарованих чи виділених князем. Як правило, там було розвинуте городництво. В центрі міста важко через брак землі розбити великий сад, парк чи палісадник, як наприклад в Києво-Печерській лаврі. *Крім дуба, акації, ялини, тополі, кленів* традиційним для лаврської флори були плодові дерева, *такі, як яблуня, вишня, горіх грецький;* з декоративних – *липа серцелиста, клен гостролистий,* а також *грабові та ільмові.* Садове квітникарство вважалося однією із особливостей Києво-Печерського монастиря. Серед квітів, що часто згадуються в монастирських книгах, – *примули, незабудки, лілії.*

Простір навколо сакральних споруд та князівських палаців доповнювали, напевно, найкрасивіші, наймогутніші дерева, що можуть асоціюватися з християнською символікою або владою. Серед дерев, зафіксованих аналізами, могли би бути *дуб, ясень, ялини* тощо. Але при всій повазі до результатів аналізів, екстер'єр князівського палацу міг, наприклад, прикрашатися вічнозеленими рослинами, які асоціюються з вічним життям, – такими, як *туя, кіпаріс* [5, 227-230].

Створення музеїв просто неба з відтворенням елементів історичного культурного середовища останнім часом набуло популярності як у Європі загалом, так і, зокрема, в Україні. ПКР є прикладом академічної реконструкції дитинця давньоруського міста, водночас унікальним та захоплюючим для широкого загалу відвідувачів.

Посилання

1. Бломквист Е.Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов // Восточнославянский этнографический сборник. – М.: «Изд-во АН СССР», 1956. – С. 3-458.

2. Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – К.: «Наукова думка», 1982. – 176 с.

3. Сергєєва М.С. До реконструкції меблів часів Київської Русі // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 48-60.

4. Сергєєва М.С., Янченко В.В. Матеріали до методики реконструкції давньоруського житлового інтер'єру (на прикладі житла, репрезентованого у парку «Київська Русь») // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. – К., 2012. – С. 133-143.

5. Тараненко С.П., Янченко В.В. Рослинний ландшафт Верхнього Києва у давньоруський час. Спроба реконструкції // Археологія і давня історія України. Вип. 5. Археологія: від джерел до реконструкцій. – К.: «ІА НАНУ», 2011. – С. 227-230.

6. Тараненко С.П., Янченко В. В., Сагайдак М.А. До питання про реконструкцію рослинного ландшафту Верхнього Києва X-XIII ст. як природного, так і антропогенного характеру // Болховітіновський щорічник 2011 / Відповід. ред. К. Крайній. – К.: «НКПІКЗ», 2012 – С. 14-25.

7. Тихонович О. М., Ткаченко М.М. Древній Київ-град // Архітектурні пам'ятки. – К., 1950. – С. 7-17.

8. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1970. – 220 с.

9. Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1976. – С. 19-46.

10. Янченко В.В. Реконструкція давньоруських мостових Києва (досвід Парку «Київська Русь») // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. – К., 2012. – С. 178-184.

11. Янченко В.В. Реконструкция фортификационных конструкций детинца древнерусского Киева (опыт Парка «Киевская Русь») // Древняя и средневековая Таврика. Археологический альманах. – Донецк, 2013. – В печати.

12. Arvidsson G., Berg G. The Mästermyr Find. A Viking Age Tool Chest from Gotland. – Stockholm, 1983.

13. Hinz S. Innenraum und Möbel. – Berlin, 1980.

Янченко В.В. Реконструкция детинца древнерусского Киева. Опыт парка «Киевская Русь»

В статье рассматривается историческая реконструкция детинца древнерусского Киева. Источниковедческой базой исследования послужили не только материалы археологических раскопок, но и письменные свидетельства летописей, картографические материалы, активно использовались общеевропейские аналогии. Детально изучены основные элементы градообразующей системы: 1. Валы, рвы и наземные деревянные конструкции – «заборола»; 2. Компоненты уличной системы – типы уличных мостовых; 3. Жилой интерьер киевлян – расположение основных категорий мебели – кровати, скамейки, сундуки, столы; 4. Растительность древнего города – деревья, кусты, травы, овощи и цветы, которые росли в древнем Киеве. Тщательный анализ упомянутых источников позволил автору начать историческую реконструкцию древнерусских фортификационных укреплений в реальном масштабе.

Ключевые слова: *историческая реконструкция, фортификации, улица системы, интерьер жилища, растительность.*

Yanchenko V.V. Reconstruction of detinets of ancient Kyiv. Park «Kyiv Rus'» experience

The article deals with the historical reconstruction of citadel of Old Rus Kyiv. Source base study included not only materials of archaeological excavations, but also information from chronicles, maps, active used of EU-wide analogy. Studied in detail the main types elements of city urban system: 1. The rampart, ditch and surface wooden constructions – «zaboroly»; 2. Components of the street system – types of paved streets; 3. Dwelling interior of Kyiv's habitant – location of the major categories of furniture – beds, benches, chests, tables and other; 4. Vegetation of ancient city – trees, shrubs, herbs, vegetables and flowers that grew in Old Kyiv. Using the mentioned sources, the authors performed the first historical reconstruction of ancient fortifications in real life.

Key words: *historical reconstruction, fortification, street system, dwelling interior, vegetation.*

14.03.2013 р.

УДК 502.6(477-25); 712.2(477-25)

А.І. Звіряка

ЛАНДШАФТНІ ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ. ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ВИЗНАЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

Стаття присвячена ландшафтним об'єктам культурної спадщини як специфічному виду пам'яток. У статті викладені основні аспекти вітчизняного та міжнародного досвіду територіального збереження цінних ландшафтних територій як пам'яток.

Ключові слова: *ландшафтні об'єкти культурної спадщини, культурний ландшафт, пам'ятка, дослідження, середовище.*

Увага до ландшафтних об'єктів культурної спадщини – це вияв сучасного комплексного підходу до територіального збереження історичного середовища. Ландшафт як першооснова розвитку історичних територій несе в собі не тільки історичну, культурну та естетичну цінність, але й історичну пам'ять, асоціативні аспекти. «Географічні та етнічні особливості кожної території визначають розвиток своєрідної і специфічної культурної традиції» [21, 145].

Питання щодо комплексного збереження об'єктів культурної спадщини та історичних територій поставали у публікаціях багатьох дослідників: В.В.Вечерського і А.І. Звіряки [9], Ю.Г. Тютюнника [17], Є.Є. Водзинського [2], Л.В.Прибєги [18], Б.В.Колоска [13], С.В.Біленкової і О.К.Черновського [1], В.П. Ієвлевої 11], Л.В.Томілович [19], А.Н.Некос і В.В. Мірошниченка [16], Ю.А. Вєдєніна і М.Е. Кулешової [15], В. Гриценка В. і О. Бурової [3] та ін.

Питання щодо територіального підходу до збереження культурної спадщини знайшли своє відображення у міжнародних документах: Рекомендаціях щодо охорони краси та характеру ландшафтів і місць (1962 р.), Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972 р.), Провідних настановах ЮНЕСКО щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину (1992 р.), Декларації про збереження історичних міських ландшафтів (2005 р.), Віденському меморандумі «Всесвітня спадщина та сучасна архітектура – управління історичним міським ландшафтом» (2005 р.), Ксіанській декларації про збереження оточення споруд спадщини, визначних місць та територій (2005 р.), Хартії про інтерпретацію та презентацію визначних місць культурної спадщини (2008 р.), Європейської ландшафтної конвенції (2000 р.) [5].

Поняття культурного ландшафту широко застосовується в архітектурі, містобудуванні, географії. У вітчизняній географії поняття культурного ландшафту з'явилося в середині 1910-х рр. (Л.С. Берг), широкого використання набуло у 1920-х рр. після робіт американського дослідника К.Зауера [20, 42-43]. Німецький географ Отто Шлютер у своїх наукових працях використав поняття «культурний ландшафт» на початку XX ст. (1908 р.) [4, 589].

У наукових публікаціях визначення культурного ландшафту має широкий спектр: «довкілля пам'ятки – культурний ландшафт, межі якого визначаються зонами охорони пам'ятки» [4, 589] (прим. автора – ми розглядаємо культурний ландшафт як об'єкт культурної спадщини, який, в свою чергу, може мати зони охорони); «культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, створений спеціально або у результаті зміни цільового призначення, що служить задоволенню естетичних і культурних потреб людини» [16, 71]; «для потреб теорії і практики пам'яткознавства і пам'яткозбереження можемо прийняти таке трактування ландшафту: ландшафт – це територіальна цінність, що має об'єктивні границі і стійкий образ» [17, 44]; «культурный ландшафт – природно-культурный комплекс, сформировавшийся в результате эволюционного взаимодействия природы и человека, его социокультурной и хозяйственной деятельности и состоящий из характерных сочетаний природных и культурных компонентов, находящихся в устойчивой взаимосвязи и взаимообусловленности» [15, 16].

Слід згадати влучні слова Франческо Бандарина, директора Центру Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: «Культурный ландшафт – основополагающая категория наследия, так как она олицетворяет множество культурных и природных ценностей в их единстве и взаимодействии. Культурные ландшафты представляют национальный дух народов и их традиционный стиль жизни, они заставляют осознать единство окружающей нас среды и составляют основу нашего благосостояния, служат индикаторами развития общества и отражают его гуманистическую природу» [15, 5].

У міжнародному законодавстві, а саме у Провідних настановах ЮНЕСКО щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, UNESCO) термін «культурний ландшафт» (відповідає вітчизняному визначенню «ландшафтний об'єкт культурної спадщини») з'явився у 1992 р., відноситься до типу «місце» (відповідає вітчизняному визначенню «визначне місце»), репрезентує спільні витвори людини та природи, ілюструє еволюцію суспільства та людського облаштування протягом століть під впливом матеріальних обмежень та/або сприятливих можливостей, наданих їхнім природним середовищем та послідовними соціальними, економічними і культурними чинниками, як зовнішніми, так і внутрішніми (п. 47).

Термін «ландшафтні об'єкти культурної

спадщини» з'явився в законодавстві України в кінці 2004 р. з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 16.12.2004 р. № 2245-IV та був визначений як природні території, які мають історичну цінність (п. 2, ст. 2).

Враховуючи взяті Україною міжнародні зобов'язання, відповідно до ратифікованої Конвенції про захист всесвітньої культурної та природної спадщини, ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 26.06.04 № 1906-IV та ч. 1 ст. 9 Конституції України «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», термінологічні визначення «ландшафтний об'єкт культурної спадщини» та «культурний ландшафт» вживаються як тотожні [6, 227].

Україна має різноманітну у географічному та культурному відношенні територію. Проте з 2004 р. на території України виявлено, досліджено, обліковано і взято на державний облік три ландшафтні пам'ятки: «Історичний ландшафт центру «Буго-Гардівської паланки Війська Запорізького», «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» [7], [9], «Історичний ландшафт давньоруського м. Вишгород».

Слід зауважити, що не кожна з територій може претендувати на статус ландшафтного об'єкта культурної спадщини. Так, наприклад, при розробці історико-архітектурного опорного плану м. Переяслава автором було досліджено ландшафтні особливості території міста. В ході досліджень були зроблені висновки, що для збереження характерних властивостей міського ландшафту, композиційно-видових особливостей і панорамних характеристик історичної частини міста доцільно і достатньо встановити зону охоронюваного ландшафту [8, 26].

Цікавий об'єкт, який може претендувати на занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за видом ландшафтний, – це Історичний ландшафт м. Канева. Автором було досліджено дану територію при розробці Плану організації Шевченківського національного заповідника. Для збереження неймовірно мальовничого та цінного ландшафту необхідно розробити облікову документацію на даний об'єкт. Канів як історичне місто характеризується, перш за все, унікальним канівським ландшафтом, основою своєрідності якого є річка Дніпро, рівнинна лівобережна заплава та високе правобережне плато. Саме на мисоподібних останцях цього плато та в ярах поміж ними й розвивалося місто від самих його початків. Містобудівний розвиток Канева нерозривно пов'язаний з ландшафтними властивостями та особливостями території, на якій він розташований. Місто має своєрідний ландшафтний образ, що зумовлений специфічними рельєфними особливостями, які змінювалися під час історичного розвитку. Гори правобережної частини є головними містобудівними платформами у розвитку міста, які протягом всього часу існування Канева взаємодіяли з долиною р. Дніпра. Формування історичного ландшафту м. Канева як природно-антропогенного утворення пов'язане з розвитком у його межах містобудівних утворень. Головними містобудівними елементами, що композиційно організовують дану ландшафтну територію, є комплекси та об'єкти, що формують панорами, перспективи та цілісне об'ємно-просторове сприйняття (видове розкриття) даного ландшафту з основних видових точок, зон і фронтів видимості. Такими об'єктами є Георгіївський (Успенський) собор, Шевченківський меморіал на Тарасовій горі, а також гори-останці, які є пам'ятками археології (гора «Московка», Велике скіфське городище тощо).

При розробці історико-архітектурного опорного плану Корця дослідником Л.В. Томілович було виявлено територію, яку запропоновано як ландшафтний об'єкт культурної спадщини, – «Історичний ландшафт пагорбів та долини р. Корчик в м. Корець», що локалізується у центральному ядрі міста на обох берегах річки [12].

Одним з цікавих регіонів України, що має особливий тип ландшафту, є півострів Крим: пласкі рівнини тут перемежовуються з підвищеннями, які в південному напрямку змінюються гірськими масивами [10, 110].

Заслуговують уваги «Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії» та «Історичне середовище столиці кримських ханів в місті Бахчисараї», які включено до Попереднього списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

До складу номінації «Історичне середовище столиці кримських ханів в місті Бахчисараї», крім Бахчисарайського ханського палацу, увійшли такі пам'ятки, як печерне місто Чуфут-Кале з прилеглою історичною місцевістю Салачик, стародавній мембер і шість середньовічних гробниць-дюрбе в палацовому оточенні та історичній місцевості Ескі-Юрт.

«Культурний ландшафт «печерних міст» Кримської Готії» складається з залишків стародавніх міських поселень Мангуп-Кале та Ескі-Кермен, а також надзвичайно мальовничого гірського ландшафту в оточенні цих пам'яток, розташованих у Бахчисарайському районі Автономної Республіки Крим.

В офіційному Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО на 2012 р. перебуває 84 культурні ландшафти. «Однако, как показывает анализ общего Списка Всемирного наследия, далеко не все культурные ландшафты становятся официально признанными, многие номинации состоят в нем без отнесения к этой категории… в Списке Всемирного наследия наряду с официально признанными культурными ландшафтами есть скрытые, или как мы их называем «латентные» [14, 78].

Таким чином, пам'ятки ландшафту (культурні ландшафти) – це вияв територіального підходу збереження культурної спадщини в її різноманітті. Вони дають можливість комплексного збереження територій, цілісності середовища, архітектурно-містобудівної, природно-ландшафтної та композиційно-художньої взаємодії різних пам'яток. Вони є важливою складовою загального масиву культурної спадщини і можуть включати в себе окремі об'єкти культурної спадщини всіх видів та типів.

З наведеного вище можемо бачити, що термін «ландшафтні об'єкти культурної спадщини», хоч і набув правового статусу, але потребує подальшого методичного забезпечення. Для збереження традиційного характеру середовища, культурного простору соціума, ландшафтні об'єкти культурної спадщини набувають найбільшої ваги та потребують виявлення, дослідження та взяття на державний облік.

Посилання

1. Біленкова С.В., Черновський О.К. Історичний ландшафт міста Чернівці у контексті прийняття «Віденського меморандуму» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 1. – т К.: АртЕк, 2005. – С. 22-33.

2. Водзинський Є.Є. Охорона ландшафтів як складова збереження культурної спадщини // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 5. – К.: Фенікс, 2010. – С. 301-317.

3. Гриценко В., Бурова О. Роль музеев-заповедников в сохранении культурного ландшафта // Материалы международного научно-практического семинара «Управление Всемирным наследием и глобальные вызовы современности», Москва, 1-3 марта 2011. – С. 39-44.

4. Дутка І.І., Пущінська І.Б. Культурний ландшафт та проблема оцінки його впливу на економічне зношення пам'ятки // Могилянські читання. Збірник наукових праць. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2011. – С. 588-590.

5. Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К. Фенікс, 2008. – 176 с.

6. Звіряка А. Культурний ландшафт у формуванні території м. Києва // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 227-236.

7. Звіряка А.І. Пам'яткоохоронний статус Історичного ландшафту Київських гір і долини р. Дніпра // Заповідна Хортиця. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2011. – С. 107-109.

8. Звіряка А.І. Роль ландшафту у формуванні своєрідності історичного міста Переяслава-Хмельницького // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / Випуск 4. – Ніжин: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. – С. 25-28.

9. Звіряка А.І., Вечерський В.В. Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як ландшафтна пам'ятка // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 5. – К.: Фенікс, 2010. – С. 198-235.

10. Зливкова О.О., Звіряка А.І. Ландшафтні особливості території міжнародного дитячого центру «Артек» // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 4. – К.: Фенікс, 2008. – С. 110-120.

11. Ієвлева В.П. Вплив історичних інженерних споруд на формування київського міського ландшафту // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Випуск 5. – К.: Фенікс, 2010. – С. 151-174.

12. Історико-архітектурний опорний план м. Корець Рівненської області з визначенням меж та режимів використання історичних ареалів. НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2012 р.

13. Колосок Б.В. Природні структуроутворюючі і формотворчі чинники міста Умань // Праці центру пам'яткознавства. Випуск 13 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2008. – С. 25-31.

14. Кулешова М.Е. Культурные ландшафты и перспективы расширения российского представительства в Списке Всемирного наследия // Материалы международного научно-практического семинара «Управление Всемирным наследием и глобальные вызовы современности», Москва, 1-3 марта 2011. – С. 78-87.

15. Культурный ландшафт как объект наследия. Под ред. Ю.А. Веденина, М.Е. Кулешовой. – М.: Институт наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с.

16. Некос А.Н., Мірошниченко В.В. Культурний ландшафт: географічний та правовий аспекти // Людина та довкілля. Проблеми неоекології. – 2011. – № 1-2. – С. 69-73.

17. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. Гріффена Л.О., Титової О.М.; кол. авт.: Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. (та ін.): Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С. 44-65.

18. Прибєга Л. Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія – Українська академія мистецтва. – Вип. 11. – К., 2004. – С. 177-185.

19. Томілович Л.В. Обсерваторна гірка в м. Києві: досвід взяття на державний облік визначного місця як комплексного об'єкту історико-культурної спадщини // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 6. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – С. 205-218.

20. Тютюнник Ю.Г. Культурна спадщина і ландшафтне різноманіття // Праці Центру пам'яткознавства. Вип. 11 / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – 2007. – С. 38-61.

21. Харлан О.В. Природно-кліматичні фактори і територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх вольностей запорозьких // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 3. – К.: Фенікс, 2007. – С. 145-158.

Зверяка А.И. Ландшафтные объекты культурного наследия. Отечественный и международный опыт определения и сохранения

Статья посвящена ландшафтным объектам культурного наследия как специфическому виду памятников. В статье изложены основные аспекты отечественного и международного опыта территориального сохранения ценных ландшафтных территорий как памятников.

Ключевые слова: *ландшафтные объекты культурного наследия, культурный ландшафт, памятник, исследования, среда.*

Zviriaka A.I. Landscape objects of cultural heritage. Domestic and international experience identification and preservation

This article is devoted to objects of cultural heritage landscape as a specific type of attractions. The article outlines the main aspects of domestic and international experience in territorial custody landscaped areas as monument.

Key words: *landscape objects of cultural heritage, cultural landscape, monument, research, environment.*

27.03.2013 р.

УДК 94 (477):338.483.12:728.82 «192/193»

В.М. Параційй

БЕРЕЖАНСЬКИЙ ЗАМКОВИЙ КОМПЛЕКС У ТУРИСТИЧНО-ПРЕЗЕНТАЦІЙНИХ ПРОЕКТАХ 1920-1930-Х РОКІВ

У статті, на підставі аналізу архівно-документальних та опублікованих довідкових матеріалів, осмислено окремий аспект з минулого Бережанського замкового комплексу – його пристосування до регіональних туристично-презентаційних проектів 1920-1930-х років. Для замків Тернопілля це був період їх активного залучення до подібних форм раціонального використання. Тому вивчення цих традицій має ще й практичне значення у розвитку методологічно-дієвих основ туристичного сьогодення.

Ключові слова: *Бережанський замковий комплекс, туристика, екскурсійні маршрути, путівники.*

Бережанський замковий комплекс формувався упродовж століть як визначна й мистецьки довершена форма ландшафтно-просторового та архітектурно-планувального (оборонного, житлового й естетичного) змісту. Його первісний варіант було зведено в 1534-1554 рр., а як головна резиденція магнатської родини Сенявських він перетворювався протягом сер. XVI – поч. XVIII ст. на цілісно-гармонійний архітектурний ансамбль, в якому органічно поєдналися ціннісні мотиви естетичного, якісного фортифікаційного та комфортно-житлового проявів.

Особливою мистецькою значимістю виділявся костьол – архітектонічна домінанта замкового комплексу. «Мистецтво у відблиску сонця», – так називав його професор Ян Зубрицький [25, 6]. Ренесансна основа переднього фасаду будівлі вдало гармоніювала з пізньоготичною, в стилістичному відношенні, апсидою. В інтер'єр західної та східної каплиць органічно вписувалися надгробки представників родини Сенявських у виконанні голландських мистців Генріха Горста й Германа Гутте (засновників львівської школи північноєвропейської скульптури в 1570-1580-х рр.), а також скульптора пп. XVII ст. (вихованця італійської мистецької школи) Йогана Пфістера.

Ян Собеський та Август II, Петро I та Ференц Ракоці, Іван Мазепа – правителі та державні мужі часто були гостями замку, особливо в часи володіння ним останнього представника родини Сенявських Адама Миколи – великого коронного гетьмана, знаного військового діяча, особливо відомого в якості великого політичного авантюриста (про що можна говорити окремо). Мілітарна роль замку упродовж століть була помітна, але незаслужено призабута. Мистецький фон значимий, але до сьогодення втрачений. Історична доля як велична, так і трагічна. А перспективи дослідницького осмислення та сучасного прагматичного використання – повноцінно ще не втілені.

Упродовж XIX – поч. XX ст. замок пережив трагічні сторінки занепаду й свідомих естетичних руйнацій; одночасно, відчув щодо себе й перші заклики про охорону та раціональне відродження. Але різноманітні обставини не сприяли практичному втіленню цього. Тому на поч. 1930-х рр. серед східногалицького професійного (пам'яткоохоронного) середовища знову і знову робляться акценти про те, що «остаточно наступила потреба відбудови замку Сенявських у Бережанах з поч. XVI ст., який залишився переданий, за дотихчасного правителя сл. пам. гр. Якуба Потоцького, на потребу війська...» [13, 47].

І хоча нові пропоновані пам'яткоохоронні проекти (як і більшість попередніх) практично втілені так і не були, замок у міжвоєнний час усе ж продовжував залишатися презентаційним об'єктом краю, перспективним у збереженні та, відповідно, цілеспрямованому – туристично-екскурсійному – використанні. Серед польського соціуму пам'ятка визнається як національний символ, пізнавальний і виховний одночасно. На підтвердження цього – пропонована думка гімназійної молоді, висвітлена у шкільному виданні 1929 р.: «Оте місце духу польського, та скарбниця мистецтва, лежить в руїнах, ніким не підтримувана в своєму занепаді» [14, 14].

Презентаційний погляд на Бережанський замок у 1920-х рр. співвідносився із загальними державницькими концепціями розвитку туристичної сфери «другої» Речі Посполитої. Так, у зверненні Міністерства громадських робіт Польщі до воєводських правлінь від 28 лютого 1924 р. міститься рекомендація щодо організації туристики на теренах краю [1, 9-11]. Ідентичні пропозиції дублюються 19 березня 1924 р. Львівською округовою дирекцією громадських робіт, зосереджуючись на питаннях щодо розвитку туристичної галузі в межах Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств. 11 квітня цей документ, як вхідний, реєструють в Бережанському повітовому старостві [1, 12]. А 25 березня 1925 р. Тернопільське воєводське правління звертається до повітових старост з приводу ефективного виконання рекомендацій по втіленню позитивних чинників регіонального туризму та здійснення в цьому узагальненому контексті якісної туристично-екскурсійної й дотичної до неї діяльності [1, 13].

Подібний туристично-пізнавальний акцент на природну та історико-культурну спадщину Тернопілля зосередився у 1920-1930-х рр. в дієвих заходах Воєводського (Подільського) туристично-краєзнавчого товариства (ПТКТ), заснованого 2 липня 1925 р. [1, 7].

На думку організаторів, діяльність цього туристико-краєзнавчого об'єднання є важливою

в контексті цілісної воєводської культурно-освітньої сфери. Вони передбачали основну (чи первинну) функцію Товариства у пропагуванні подільської землі як терену туристичного та краєзнавчого. Подільська (тут: Тернопільська) земля сприймалася як «вдяний терен». Вивести із забуття минуле краю, «оточити пієтизмом історичні пам'ятки, особливості і скарби природні, оживити рух туристичний на цих землях» – ось провідна і наскрізна «нитка Аріадни» методологічних й практико-концептуальних засад Подільського туристично-краєзнавчого товариства [7, 172-173]. Помітну роль серед об'єктів репрезентації краю мали відігравати й місцеві замкові комплекси.

У цьому активно діючому контексті подільського туристично-краєзнавчого руху 1920-1930-х рр., підтримуваного (та, в значній мірі, інспірованого) державою, знаходилися й Бережани. Природна та історико-культурна спадщина міста у міжвоєнні часи декілька разів окремо популяризувалися з погляду на можливості їх екскурсійно-туристичного використання. Для прикладу можна згадати маршрутно-методичні розробки тернопільського краєзнавця Й. Галічера [11, 291-302; 12, 189-195]. І завжди, в переліку пропонованих для відвідування екскурсійно привабливих об'єктів, домінує місцевий замковий комплекс

Потрібно також зауважити, що ідея співвідношення туристики на прикордонних землях Речі Посполитої з ідеологічним фактором «пропольськості» (через особистості й пам'ятки) регіону – це було те, що надавало проблемі важливого державного значення, забезпечувало практичну урядову підтримку та, загалом, відповідало ментальному духу поляка. Розроблена на концептуальному рівні подібна пропозиція – трактувати розвиток туристики на етнічно українських землях як «чинник пропольський» – активно декларувалася; зокрема через один з важливих ідеологічних полоністичних рупорів – різноманітні варіанти часопису «Авангард» (1927-1939 рр.) [9, 36].

З виключно полоністичного ідеологічного погляду діяли й представники Подільського туристично-краєзнавчого товариства. Але, враховуючи практичну значимість та результативність їх роботи, ми цей фактор визнаємо як другорядний, адже Товариство сформувало на землях Тернопілля якісну та раціональну туристичну (екскурсійну, краєзнавчу) інфраструктуру, традиції якої придатні для ефективного використання й у сьогоденні. Зокрема, через діяльність ПТКТ здійснювалася широка інформаційна та практична презентація замкових комплексів як визначальних й універсальних за змістом історико-архітектурних пам'яток краю, як об'єктів пізнавального (у масштабному сприйнятті), навіть готельно-кемпінгового та емоційного туризму. Свою (правда доволі незначну) частку від цього інформативного та рекламно-презентаційного пирога отримав і Бережанський замковий комплекс.

Слід зазначити, що регіональна туристична галузь досить активно підтримувалася (зокрема через умови фінансового забезпечення) на урядово-адміністративному рівні Польської республіки міжвоєнного часу. Ця підтримка розповсюджувалася й на територію тогочасного Тернопільського воєводства. Приклад: четвертий (туристичний) Департамент Міністерства громадських робіт листом від від 26 червня 1928 р. повідомляв Тернопільське воєводське управління про виділення асигнування в сумі 3000 злотих на розвиток туристики і краєзнавства в регіоні [4, 1]. А через рік – 10 червня 1929 р. – надійшов новий лист з повідомленням про наступне кредитування на туристичні цілі. Згідно окремого рішення від 19 квітня цього ж року Міністерство асигнувалло 4620 злотих «як кредит на розвиток туристики і краєзнавства у воєводстві Тернопільському». Збільшення цієї суми асигнувань пояснюється позитивним і раціональним виконанням попередньої програми заходів [2, 7].

Ці кошти сприяли продовженню робіт по фотофіксації визначних архітектурних пам'яток краю, що передбачено окремим листом воєводського управління до повітових старостів від 25 серпня 1928 р. [4, 2-5]. У Бережанському повіті визнається за необхідне зробити, серед інших, нові світлини замкової брами та інтер'єру замкового костьолу [4, 3]. На фотографування місцевих архітектурних шедеврів виділялося з кредитних коштів 53 злотих (з уточненням: на оплату роботи фотографа) [4, 10-10 зв.]. І вже 30 серпня 1928 р. повітове староство листом до воєводського правління повідомляло про виготовлення та пересилку необхідних знімків, а також про потребу винагородити місцевого фотографа-аматора Еміля Чайковського [4, 21].

По відношенню до місцевого замкового комплексу, як до цінної та домінантної пам'ятки, здійснювалися й інші організаційно-презентаційні заходи. Так, у повідомленні Бережанського повітового староства (за підписом старости) до Тернопільського воєводського правління від 5 березня 1929 р. в «справі руху туристичного» зазначено наступне: у січні-лютому керівництво крайового відділу Воєводського туристично-краєзнавчого товариства провело два засідання, на яких обговорювалися питання охорони та опіки над усіма пам'ятками місцевої старовини, а, зокрема (і особливо), проблеми відновлення первісного стану замкового костьолу [5, 2].

У Звіті за десятиліття діяльності Подільського туристично-краєзнавчого товариства (1925-1935

рр.), підготовленим його головою Т. Кунзеком, зазначено, що за визначений період у Бережанському повіті проведено «консервацію деяких пам'яток при матеріальній та технічній допомозі Відділу, який опікується цими пам'ятками». Підтекстово тут розуміються і роботи по консервації стін Бережанського замку [17, 42].

Пам'ятка була об'єктом постійних екскурсійних пропозицій, які пропонувалися співробітниками ПТКТ через відповідні методичні розробки та підготовлені місцеві чи тематичні путівники. А в Бережанському повіті чи не єдиним якісним туристично-інформаційним центром вважалася місцева філія Подільського туристично-краєзнавчого товариства.

Зокрема, у путівниках по Тернопільщині середини 1930-х рр., автором яких був воєводський голова вищеозначеного громадського об'єднання (та, одночасно, референт воєводи Тернопільського з туристики) Томаш Кунзек, під час цілісної інфраструктурної та інформативно-екскурсійної характеристики Бережанської повіту відзначено, що місцевий «відділ Подільського туристично-краєзнавчого товариства у повітовому правлінні при вул. Гартлера №5 надає інформацію туристичну і призначає провідників для колективних екскурсій та туристичних походів» [18, 176]. Це рекламаційне повідомлення беззаперечно підтверджувало його регіональну (повітову) значимість як акумулюючого чинника краєвої туристичної сфери.

Природні особливості та історико-мистецька спадщина м. Бережани – все це було важливою підставою, щоб віднести місцевість до категорій пізнавально й рекреаційно привабливої, а також обов'язкової для відвідування в контексті цілісного загальновоєводського туристично-екскурсійного маршруту (на 9-10 діб) [16, 42]. Загалом у путівниках Т. Кунзека (за 1935 та 1936 рр.) Бережанам, як населеному пункту із комплексно й компактно збереженою історико-архітектурною спадщиною, приділялося досить багато місця. Спочатку подавалася коротка історія міста [16, 20; 18, 177], створюючи таким чином загальний фон для конкретного пізнання. А далі, серед численних пам'яток міста, доброякісно та досконало розкривалася естетична та історична цінність замкового комплексу (виділяючи окремо, як знакову пам'ятку, замковий костьол) [16, 20-21; 18, 177-181]

У звіті з діяльності референта з туристики Тернопільського воєводського правління за 1928-1929 рр., складеного 9 квітня 1929 р., зазначалося: в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці було розроблено загальний туристичний маршрут по лінії розташування найцікавіших в історико-культурному відношенні населених пунктів краю: з Львова через Бережани – Підгайці – Монастириськ і далі уздовж басейну лівого берега Дністра на р. Збруч, потім на Збараж, Тернопіль, Золочів. Тривалість маршруту – від 3 днів до тижня в залежності від форм комунікацій та побутових умов (переміщення по території пропоновано автобусами, залізничним транспортом, сплав по воді). У Бережанах серед пропонованих історико-архітектурних об'єктів огляду місцевий замок визнаний як домінантний [3, 1зв.].

Станом на 1930 р. розроблювані проекти туристичних маршрутів по Поділлю також передбачали серед перспективних об'єктів й екскурсійне відвідування Бережанського замку [23, 231]. Серед найважливіших туристичних місцевостей Тернопільського воєводства, пропонованих на 1934 р. для молодіжних (зокрема шкільних) відвідувань, окремо виділено історико-архітектурні та природні об'єкти Бережан (і знову з домінуванням замкового комплексу) [21, 227]. А серед дводенних краєзнавчих мандрівок, які були розроблені представниками Львівського краєзнавчого товариства у 1937 р., одна проектувалася по маршруту Львів – Бережани – Тернопіль (приїзд поїздом до Бережан, огляд пам'яток міста, ночівля в шкільному туристичному закладі, на наступний день – поїздка до Тернополя, звідти – до Гримайлова на Медобори). Огляд Бережанського замку передбачався як окремий пішохідний маршрут [19, 46].

Бережанам і Бережанщині, як туристично-перспективному (з погляду мистецької, ландшафтної та етнокультурної спадщини) просторовому об'єкту, було присвячено окремий випуск часопису Польського краєзнавчого товариства «Ziemia» [24, 290-316]. І знову невеликі, але помітні акценти спрямовувалися на цінність (як туристичного об'єкту, а, через це – як об'єкту збереження й постійного культурницького пропагування) Бережанського замкового комплексу.

У путівнику по Бережанах й околицях, підготовленому місцевим краєзнавцем й членом ПТКТ Станіславом Вішнєвським, замок і каплиця (замковий костьол) Сенявських визнавалися як найстарші та найцінніші архітектурні пам'ятки краю [22, 29]. І це було твердження з туристично-краєзнавчого видання, популярного серед населення. Адже, як можна побачити у звіті ПТКТ за жовтень 1937 – квітень 1939 р., вищезгаданий путівник С. Вишнєвського названо серед примітних видавничих проектів Товариства [20, 12].

Згаданий бережанський краєзнавець готував, як представник ПТКТ, й інші публікації науково-пізнавального рівня, об'єктом яких були пам'ятки Бережанського замку. Так, в одному з випусків газети «Glos Brzeżanski» за 1934 р., під рубрикою «З Подільського туристично-краєзнавчого товариства – Відділ у Бережанах», опублікована

стаття С. Вішнєвського «Про стилі пам'ятників у каплиці Сенявських в Бережанах» [10, 3-4].

Та, незважаючи на спроби надати Бережанському замку помітної репрезентаційної – туристично-екскурсійної – значимості (з усіма аспектами формування тут вигідної туристичної інфраструктури), усе ж, на практиці, до 1939 р. щодо пам'ятки проводилися лише консерваційні, «косметичні» роботи [8, 282]. Не могли вивести замок із занепаду й проектовані туристично-презентаційні дії.

Стан цього занепаду наприкінці 1930-х рр. фіксує С. Вішнєвський: «Нині замок в руїні – безповоротно зникли пребагаті кімнати панів Сенявських, поволі зникають з тесаного каменю кружганки довкола дитинця, наподобі Вавелю збудовані, залишилися лише рештки схронів для бідоти людської…, залишився величезний комин…, залишилася в цілості Богу посвячена каплиця замкова» [22, 23]. Це вже була трагедія, на яку не звертали уваги понад половину наступного століття.

З приходом радянських військ почали здійснюватися й нові, уже свідомі, руйнації. Зокрема, мури костьолу були пошкоджені після вибуху замкової порохівні, здійсненої відступаючими армійськими частинами першого липня 1941 р. [15, 94]. Але інтерес до відродження замку не покидав зацікавлених. Так, у 1943 р., з ініціативи Комітету прихильників історичних пам'яток й при участі ксьондза Адама Ланцуцького, покрито костьол бляхою. Про це були дві окремі публікації за 1942-1943 рр. в польськомовній «Газеті Львівській» [15, 94]. Передбачалися умови пристосування пам'ятки до нових суспільних умов, адже приклади раціонального використання замкових комплексів Тернопілля в період Другої світової війни (а особливо у міжвоєнний час) були. Підтвердженням цьому слугує функціональне використання Кривченського замку, яке цікаво й пізнавально представлено за інформацією 1943 року. Цитуємо її майже повністю: «Про захист для мандрівника подбали туристичні товариства, які влаштували в селі туристичний приют і примістили його в одній з двох башт, що з останками в'їздової брами є залишками руїн старого замку з XVII ст… Туристичний приют, збудований у башті, творить у двох поверхах шестибічні кімнати з вузькими, загратованими віконцями. Крутими східцями виходиться на поверх. Простора кімната віє старовиною і нагадує минуле. Під стінами залізні ліжка з сіткою, коцом і солом'яною подушечкою. Якось таємничо тут, моторошно, але й інтересно для туриста і любителя старовини. Здається, і сни незвичайні навідують тутешніх нічліжан. Баштаготель – це перша атракція мандрівника» [6, 22].

Та ці консерваційні дії щодо Бережанського замку тоді не отримали практичного завершення. А в перші повоєнні роки катастрофічна ситуація, яка склалася навколо умов збереження замкового комплексу, лише посилилася. Держава тривалий час взагалі не звертала уваги на цей універсальний архітектурно-мистецький та історико-фортифікаційний шедевр. Він позбавлений будь-яких форм пам'яткоохоронного впливу; мало того – усвідомлено формувався принцип нерозуміння його історичної та мистецької цінності. Здійснювалася й продумана руйнація пам'ятки. Так, у 1946 р. відоме подальше нищення замку за свідомої ініціативи спецзагонів НКВС [15, 94-95]. У подальшому десятиліттями він переживав лише руйнацію, як яскравий покажчик людської та ідеологічної недалекоглядності й моральної деградації.

Сучасна діяльність по виведенню пам'ятки з катастрофічного стану та раціональне його пристосування до відповідних (музеєфікаційних, загалом – туристично-інфраструктурних) умов сьогодення оцінюватиметься наступниками. А знання про традиції презентаційності замку створюють вигідне інформаційне підґрунтя, своєрідну підказку, як діяти та до чого прагнути. У цьому й проявляється, вважаємо, прагматичний зміст результатів пошуково-дослідницької роботи.

Посилання

1. Державний архів Тернопільської області (Далі – ДАТО), ф. 7, оп. 1, спр. 36.
2. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 676.
3. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 679.
4. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 691.
5. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 693.
6. Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – 116 с.
7. Парацій В. Подільське туристично-краєзнавче товариство (1925-1939 рр.): аспекти краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції. – Львів, 2005. – С. 171-178.
8. R. Aftanazi. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1996. – T.7. – 697 s.
9. M. Brunne. «Awangarda Panstwa Narodowego» wobec problemow mnbiejszosci ukrainskiej w latach 1927-1939 // Krakowskie zeszyty ukrainoznawcze. Краківські українознавчі зошити. – Krakow, 1992-1993. – T. 1-2. – S. 35-56.
10. Glos brzezanski. – 1934. – № 7. –S. 1-4.
11. J. Haliczer. Ziemia Brzeżanska // Ziemia. – Warszawa, 1936. – № 12. –S. 291-302.
12. J. Haliczer. Ziemia Brzeżanszczyzna jako teren turystyczny // Rocznik ziem wschodnich. – Warszawa, 1938. – S. 189-195.
13. Z. Hornung. Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Malopolski Wschodniej w latach 1931-1934 // Przeglad krajoznawcy. – Lwow, 1937. – № 2. – S. 47-49.
14. Jednodniowka mlodziezy gimnazjum panstwowego w Brzezanach. – Brzezany, 1929. – 92 s.
15. Koscioly i klasztory rzymskokatolickie dawnego wojewodstwa ruskiego/Materialy do dziejow sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. – Krakow, 2007. – T. 15. – 524 s.
16. T. Kunzek. Ziemia podolska. Opis krajoznawczno-turystyczny wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1935. – 46 s.
17. T. Kunzek. Dziesieciolecie istnienia i dzialalnosci Podolskiego towarzystwa turystyczno-krajoznawczego. – Tarnopol, 1935. – 23 s.
18. T. Kunzek. Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskiem. –

Tarnopol, 1936. – 139 s.
19. Przeglad krajoznawcy. – Lwow, 1938. – № 1-3. – S.1-48.
20. Sprawozdanie wydzialu Centralnego Podołskiego Towarystwa Turystyczno-krajoznawczego z dzialalnosci za czas od dnia 1 pazdzernika 1937 do dnia 30 kwietnia 1939 roku. – Tarnopoł, 1939. – 36 s.
21. Szkolne schroniska wycieczkowe. Informator VIII. Rok 1934. – Warszawa, 1934. – 252 s.
22. St. Wiszniewski. Przewodnik po Brzezanach i okolicy. – Brzezany, 1937. – 69 s.
23. Ziemia. Organ Polskiego towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa, 1930. – № 11-12. – S. 228-235.
24. Ziemia. Organ Polskiego towarzystwa krajoznawczego. – Warszawa, 1936. – № 12. – S. 290-316.
25. J. Zubricki. Sztuka w blasku slonca // Brzezany. Jednodniowka akademicka. – Lwow, 1928. – S. 6-10.

Параций В.М. Бережанский замковый комплекс в туристическо-презентационных проектах 1920-1930-х гг.

В статье, на основании анализа архивно-документальных и опубликованных справочных материалов, осмыслено отдельный аспект из прошлого Бережанского замкового комплекса – его вовлечение в региональные туристическо-презентационные проекты 1920-1930-х гг. Для замков Тернопольщины это был период их активного привлечения к подобным формам рационального использования. Поэтому изучение этих традиций имеет ещё и практическое значение в развитии методологически-действенных основ современного туризма.

Ключевые слова: *Бережанский замковый комплекс, туризм, экскурсионные маршруты, путеводители*

Paratsii V.M. Berezhanys' castle complex in tourist and presentation projects 1920-1930's.

This paper, based on analysis of archival documentary and published reference, is meaningful different aspect of the past Berezhanys' castle complex – attempts to adapt to regional tourist and presentation projects 1920-1930's. It was the period of active involvement in similar forms management for locks castle from Ternopillia. Therefore, the study of these traditions has also practical importance in the development of methodological and effective local bases tourism today.

Key words: *Berezhanys' castle complex, tourism, excursions routes, guidebooks.*

19.03.2013 р.

УДК 930.9(Р 477):[726:512.143+719:72] «19/20»

Д.А. Прохоров

КАРАЇМСЬКІ МОЛИТОВНІ БУДИНКИ «КЕНАСИ» НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ

У статті розглядається сучасний стан караїмських молитовних будинків «кенас» в контексті наукової реконструкції минулого корінних народів Криму і збереження їх історико-культурної спадщини.

Ключові слова: *караїми, кенаси, історико-культурна спадщина, пам'яткоохоронна діяльність.*

Сьогодні минуле караїмів – корінного народу України – активно досліджується фахівцями різного рівня. Проте, слід зауважити, що деяким епізодам караїмської історії досі приділяється недостатньо уваги. Одним з таких маловивчених аспектів є доля караїмських *кенас* – молитовних будинків, цікавих з історичної та архітектурної точок зору об'єктів культового призначення. І хоча це питання частково розглядалося деякими фахівцями (зокрема, Б.С. Єльяшевичем, О.Г. Герценом, А.І. Опочинською, В.О. Кутайсовим і М.В. Кутайсовою, Є. Котляром, І.О. Шайтаном)[1;2;3;4;5;6], проте проблема сучасного стану караїмських кенас в контексті пам'яткоохоронної справи не аналізувалася, що обумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Метою статті є розгляд питання про сучасний стан караїмських молитовних будинків в контексті збереження історико-культурної та архітектурної спадщини «малих» та корінних народів, що мешкають на території України.

До 1911 р. в Російської імперії налічувалося 20 караїмських кенас, 18 з яких мали власні будівлі – наприклад, в Армянську, Бахчисараї, Бердянську, Києві, Катеринославі, Луцьку, Мелітополі, Миколаєві, Одесі, Поневежі, Севастополі, Сімферополі, Троках, Харкові, Феодосії та Ялті; по дві кенаси існувало в Євпаторії та в Чуфут-Кале. Два молитовні будинки караїмів, що розташовувалися в найманих приміщеннях, функціонували у Москві та Вільно [7, 671]. Після остаточного встановлення радянської влади на території країни багато будівель кенас втратили своє первинне призначення; більшість з них було передано новим хазяям. Згодом будівлі деяких кенас (наприклад, в Луцьку, Галичі, Феодосії, Карасубазарі), на жаль, за різних обставин, було втрачено, і вони не збереглися до наших днів.

Найдревнішими з тих кенас, що існують сьогодні на території України, є кенаси т. зв. «печерного міста» Чуфут-Кале, яке було центром компактного проживання караїмів ще з часів Кримського ханату. Зведення кенас датується, за різними відомостями, XIV–XVII ст. (Велика кенаса) і кінцем XVIII ст. (Мала кенаса) [8, 96-97]. В середині XIX ст. більшість

Велика (Соборна) кенаса Чуфут-Кале

Комплекс Євпаторійських кенас: вид на Малу та Велику (Соборну) кенаси з Мармурового дворику

караїмів покинули це місто і воно дійшло деякого занепаду. Але кенаси продовжували функціонувати не лише як об'єкти культового призначення, але і як архітектурні і екскурсійні пам'ятки Криму. У цій якості вони використовуються і в наші дні.

Одним з духовних центрів російських караїмів до 1917 р. була Євпаторія, де існував комплекс з Великої і Малої караїмських кенас. Дата спорудження Великої кенаси відноситься до 1804 р., коли відбулася закладка будівлі для неї; перше богослужіння пройшло там в 1805 р. У 1815 р. було споруджено будівлю Малої кенаси [4, 137]. У 1927 р. обидві кенаси були закриті; у різні роки у будівлях комплексу розташовувалися радянські установи: антирелігійний музей, курси медсестер, спортивні секції, дитячий сад, бюро технічної інвентаризації, Євпаторійський краєзнавчий музей.

Важливою подією в історії караїмів є процес повернення релігійним громадам культових споруд, який почався в останні роки. Відповідно до Указу Президента України від 4 березня 1992 р. «Про заходи по поверненню релігійним організаціям культового майна» в регіонах України здійснюється передача у власність релігійним громадам архітектурних об'єктів, які раніше належали вірянам. До 200-річчя створення комплексу євпаторійських кенас (він розташований на вул. Караїмській, 68: до комплексу також входять будівля *мідраша* – караїмської релігійної школи, музей історії та етнографії караїмів ім. С. Кушуль, бібліотека, клубна кімната і кафе національної караїмської кухні «Караман») 9 вересня 2005 р. була повністю відреставрована Велика Соборна кенаса, внутрішні дворики та інші споруди (реставрацію Малої кенаси на сьогодні ще не повністю закінчено). Урочисте відкриття оновленого комплексу відбулося в серпні 2007 р. Зараз тут проводяться екскурсії, працює караїмська бібліотека «Карай-Бітікліги»; у Малій і Великій кенасах віряни проводять богослужіння. Розпорядженням Державного комітету з охорони і використання пам'яток історії і культури АР Крим комплекс кенас в складі Великої та Малої кенас, двориків з аркадами, саду з *перголою* (садовим пристроєм, набірною конструкцією з секцій арок, сполучених між собою поперечними брусами, що повторюються, для захисту проходу від сонця) і мідраша було включено до списку пам'яток національного і культурного значення, розташованих на території АР Крим [9].

При узгодженні з українською владою і за підтримки уряду АР Крим ведеться робота з повернення караїмській громаді будівлі кенаси в Сімферополі (вул. Караїмська, 6), зведеної в 1896 р. В роки радянській владі доля караїмської кенаси Сімферополя була схожа з долями багатьох споруд релігійного культу того часу – спочатку була ліквідована місцева караїмська громада, а потім закрито і саму кенасу. Це сталося 5 березня 1930 р.; тоді ж в її будівлі було розміщено Караїмський клуб. Але в середині 30-х рр. XX ст. кенасу реконструювали: будівлю частково перебудували і позбавили культового декору, після чого в ній було розташовано редакцію радіомовлення.

Перші звернення про повернення вірянам Сімферопольської кенаси надійшли до Ради міністрів АР Крим в 1991 р. Необхідність вжиття термінових заходів з цього питання обумовлена також тим, що приміщення кенаси (яку було поставлено на пам'яткоохоронний облік ще рішенням Кримського облвиконкому від 22 травня 1979 р.) потребує капітального ремонту, а будівля, в якій сьогодні працює Радіокомітет, знаходиться в аварійному стані. 7 жовтня 2012 р. на третьому поверсі будівлі було проведено, вперше з 1930 р., караїмське богослужіння з нагоди Суккот (Свята Кущей), ініційоване Караїмською релігійною громадою «Карайлар» м. Сімферополя і Кримською Республіканською Федерацією караїмів [10, 5- 6].

У 2006 р. кенасу в Харкові, яка була побудована 24 листопада 1893 р. за проектом архітектора Б.С. Покровського на розі вул. Гамарника і

Головний портал входу до комплексу Євпаторійських кенас

Київська караїмська кенаса (арх. В.В. Городецький)

Ковальської, повернули місцевій караїмській громаді (для молитовних зборів кенаса була закрита з 1929 р.). Зовнішній вигляд будівлі зазнав істотних змін: внутрішній простір було розділено на два поверхи, змінені форма вікон і додані вікна другого поверху, фасад позбавлено культового декору, а також прибрано огорожу навколо будівлі. У серпні 2011 р. почався ремонт будівлі; весною 2012 р. були частково відновлені занепалий карниз західного фасаду, оштукатурені стіни фасаду, розпочато ремонт внутрішніх приміщень [11, 7; 12, 5].

Обговорюється можливість передачі караїмській громаді і київської кенаси, яку побудували упродовж 1898-1902 рр. на вул. В. Підвальній, 7 (нині – вул. Ярославів Вал, 7) за проектом відомого архітектора В.В. Городецького (його авторству також належать Миколаївський костьол, «Будинок з химерами») і на кошти, зібрані членами громади, а також на гроші, що було передано караїмськими підприємцями і меценатами, тютюновими фабрикантами братами С.А. і М.А. Коґенами. Урочисте відкриття кенаси, спорудженої в еклектичному мавританському стилі, відбулося в січні 1902 р. Після революції 1917 р. кенасу було закрито, з 1926 р. її будівлю передано для користування просвітніми установами. В 1920-х рр. власниками кенаси стали заклади політосвіти: в її будівлі розмістився Будинок народів Сходу, а потім – Ляльковий театр. Під час Великої Вітчизняної війни тут проходила римо-католицька служба Божа. За часів радянської влади було втрачено частину архітектурних деталей будівлі (насамперед, вона була позбавлена куполу). У 1968 р. кенасу передали кінотеатру «Зоря», у зв'язку з чим було зроблено її реконструкцію. Сьогодні там розміщується Національна Спілка театральних діячів України, і з 1981 р. – Республіканський Будинок актора.

У 2012 р. до міської влади Києва звернулися представники Федерації хасидів Хабад-Любавич (одна з течій хасидизму) з проханням дозволити їм проводити в караїмській кенасі щоп'ятниці і щосуботи, а також під час головних єврейських свят богослужіння. Крім того, хасиди наполягали виділити їм окрему кімнату, яка б охоронялася, для збереження в ній культових предметів. Однак проти ідеї передачі кенаси до Федерації хасидів категорично виступили директор Будинку актора В. Московенко і голова Духовного управління релігійних організацій караїмів України В.З. Тирияки. Київська караїмська національна громада «Доґунма» на чолі з О.Я. Арабаджи наполягає на поверненні цієї культової споруди караїмській громаді [13, 12]. Додамо також, що будівля кенаси і раніше надавалася київським караїмам для проведення їх богослужебних заходів [14, 8].

На 40-й сесії міської ради Бахчисараю, яка відбулася 23 вересня 2010 р., присутні розглянули клопотання нині екс-генерального директора КРУ Бахчисарайського історико-культурного заповідника Є.В. Петрова і почесного голови Асоціації кримських караїмів «Крымкарайлар» Ю.Б. Коґена щодо передачі заповіднику пам'ятника архітектури – караїмської кенаси, побудованої у цьому місті в 1868 р. Сьогодні, за рішенням Бахчисарайської міської ради № 759 «Про передачу з балансу Бахчисарайської міської ради на баланс Кримської республіканської установи «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» будівлі кенаси (колишній актовий зал Будинку піонерів) по вул. Леніна, 67, м. Бахчисарай» і відповідно до змін в цьому рішенні від 28 січня 2011 р., вказана споруда передана на баланс заповідника, керівництво якого припускає можливість відновити цю пам'ятку архітектури для створення там етнографічного музею історії і культури кримських караїмів [15].

У подальших планах у караїмів – відновлення кенаси в Севастополі (закладка будівлі для неї відбулася 6 травня 1896 р. на вул. Великій Морській; за радянських часів там було розміщено спортивне товариство «Спартак»). В роки Великої Вітчизняної війни будівля кенаси сильно постраждала: під час обстрілу зруйновано дах і торцевий фасад. У 1953 р., за проектом архітектора

А.В. Бобкова, будівлю (яка знаходиться за адресою вул. Велика Морська, 24) було відновлено, а головний вхід з північного торця був перенесений на південний, у бік початкових номерів вулиці [6]. Сьогодні будівля севастопольської кенаси використовується різними організаціями і приватними підприємствами.

Крім того, караїми наполягають на поверненні кенаси у Бердянську (церемонія урочистого відкриття будівлі, зведеної на засоби місцевих караїмів, відбулася в 1899 р.). Не за призначенням сьогодні використовується також приміщення караїмської кенаси в Миколаєві (побудована в 1841 р.; за іншими відомостями – в 1846 р.; офіційно затверджена в 1848 р.). Після 1917 р. у будівлі кенаси по вул. Лягіна, 23-а розміщувалися міський Будинок безбожника, Будинок вчителя, кінотеатр, спортивне товариство, склад, зал для одружень, крамниця) [16, 187-188; 17, 208-209]. За весь цей час її архітектурному обліку було завдано суттєвої шкоди – частково перебудовано фасад, знищено ажурні металеві решітки на вікнах. Зазначимо також, що караїмські громадські та релігійні лідери виступають за відкриття духовного училища в Євпаторії, де змогли б навчатися майбутні караїмські священики – *газзани* [18]. На IV конференції Духовного Управління релігійних організацій караїмів України, що відбулася 13 лютого 2011 р. в Євпаторії і в якій брали участь представники релігійних організацій Євпаторії, Сімферополя, Феодосії, Києва, Мелітополя, Бахчисараю, було прийнято постанову, в якій, зокрема, йшлося про необхідність «спільно з релігійними організаціями вести роботу по поверненню кенас в містах Сімферополі, Севастополі, Києві, Бердянську і Олександрівського Духовного училища в м. Євпаторія» [19, 4].

Таким чином, слід констатувати, що ситуація, яка склалася сьогодні відносно унікальних об'єктів релігійного культу – караїмських кенас, вимагає від представників влади усіх рівнів, наукової спільноти, активістів національно-культурних товариств та членів релігійних організацій вжиття термінових заходів, спрямованих на збереження історико-культурної та архітектурної спадщини караїмів. На жаль, саме відсутність узгодженості в діях деяких національно-культурних товариств та громад часто-густо призводить до непорозумінь, що негативно впливають на їх діяльність з повернення у власність караїмській громаді архітектурних об'єктів і будівель релігійного культу [20].

Посилання

1. Ельяшевич Б.С. Евпаторийские караимские кенасы: Краткое описание. – Евпатория, 1928. – 16 с.

2. Герцен А.Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 744-751.

3. Опочинская А.И. Молитвенные дома крымских караимов Чуфут-Кале и Евпатории // Архитектурное наследство. – М.,1996. – С. 153-161.

4. Кутайсов В.А., Кутайсова М.В. Евпатория: Древний мир. Средние века. Новое время. – К.: изд. дом «Стилос», 2007. – 284 с.

5. Котляр Е. Караимская община Харькова и «Родовое гнездо» караимов в Крыму: опыт изучения историко-архитектурных связей // Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах № 8-9. – М., 2007. – С. 181-199.

6. Шайтан И.А. О судьбах караимских кенас в Крыму // Мещанская газета. – 1994. – № 22. – С. 8.

7. Прохоров Д.А. Статистика караимского населения Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. // Материалы по истории, археологии и этнографии Таврии; Отв. Ред. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. – Вып. XVII. – Симферополь-Керчь, 2012. – С. 634-705.

8. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. – Симферополь: Таврия, Симферополь, 1993. – 128 с.

9. Список памятников местного и национального значения (архитектура и градостроительство, история, монументальное искусство) и вновь выявленных объектов, расположенных на территории Автономной Республики Крым (по состоянию на 11.06.2012) // Республиканский комитет АР Крым по охране культурного наследия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://monuments-crimea.gov.ua/news_content.php?cid=197&mid=22

10. Шайтан И.А. Долгожданный молебен // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2013. – № 6 (15), январь. – С. 5-6.

11. Хроника. Харьков // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2011. – № 1 (10), октябрь. – С. 7.

12. Хроника. Харьков // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2012. – № 4 (13), август. – С. 5.

13. Хроника. Киев // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2013. – № 6 (15), январь. – С. 12.

14. Хроника. Киев // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2011. – № 1 (10), октябрь. – С. 8.

15. Баккал И. Передача кенасы в г. Бахчисарае // Этнокультурный центр Кале. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kale.at.ua/news/peredacha_kenasa_v_g_bakhchisarae/2011-03-10-71

16. Прохоров Д.А. Молитвенные дома караимов в Российской империи в XIX – начале XX вв.: К вопросу об изменении названия «синагога» // Научные труды по иудаике. Материалы XVIII Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Академическая серия, Вып. 35. – М., 2011. – Т. II. – С. 174–204.

17. Хаєцький О. Пам'ятки історії та культури караїмів на півдні Україні та Миколаївщині // Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв, 2005. – С. 206-209.

18. Зорина Е. Связующая нить // Крымские известия. – 2005. – № 103 (3333). – 7 июня.

19. Протокол IV отчетно-выборной конференции Духовного Управления религиозных организаций караимов Украины // Известия Духовного управления религиозных организаций караимов Украины. – Евпатория, 2011. – № 1 (10), октябрь. – С. 2-5.

20. Крымские караимы поссорились из-за наследия предков // Крым 24. Портал крымских новостей. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://crimea24.info/2012/05/01/krymskie-karaimy-possorilis-iz-za-naslediya-predkov/

Прохоров Д.А. Караимские молитвенные дома «кенасы» на территории Украины: современное состояние и перспективы использования

В статье рассматривается современное состояние караимских молитвенных домов «кенас», находящихся на территории Украины в контексте научной реконструкции прошлого коренных народов Крыма и сохранения их историко-культурного наследия.

Ключевые слова: *караимы, кенасы, историко-культурное наследие, памятникоохранная деятельность.*

Prokhorov D.A. The Karaite houses of prayer «kenases» in Ukraine: modern state and prospects of the use

In this article the modern state of the Karaite houses of prayer «kenases» in Ukraine is analysed in the context of scientific reconstruction of the past of a native people of the Crimea peninsula and maintenance of their historic and cultural heritage.

Key words: *Karaites, historic and cultural heritage, Karaite's houses of prayer «kenases», sites' protective campaign.*

26.02.2013 р.

УДК 902 (477.51) «18/191»

Л.В. Ясновська

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СПАСЬКОГО СОБОРУ ПРОТЯГОМ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядаються результати архітектурно-археологічних досліджень членами наукових установ та товариств Росії Спасо-Преображенського собору в Чернігові протягом XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *Спаський собор, Чернігів, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, Імператорська археологічна комісія, Імператорське Московське археологічне товариство, Чернігівська губернська вчена архівна комісія.*

Чернігівський Спаський собор є унікальною пам'яткою давньоруської архітектури, яка дійшла до наших днів практично без перебудов. Архітектурно-археологічні дослідження Спасо-Преображенського собору розпочинаються наприкінці XVIII ст. Саме в цей час духовну владу непокоїв стан стародавніх храмів регіону і, насамперед, чернігівського Спасу. За наказом Катерини II у 1787 р., після її відвідин Чернігова, було підготовлено плани і описи цієї православної святині. План з експлікацією, створений губернським архітектором І. фон Дітріхштейном, засвідчив факт перших архітектурно-археологічних досліджень Спаського собору XI ст. [15, 45-46]. З його південно-західного боку зафіксовано фундаменти зруйнованої хрещальні, на місці якої наприкінці XVIII ст. була збудована південна башта.

На початку XIX ст. значного поширення набули «наукові мандрівки», що мали на меті пошук та реєстрацію середньовічних старожитностей. Російська Академія наук «*по Высочайшему повелению*» створила експедицію під керівництвом К.М. Бороздіна, покликану виявити і зафіксувати стан давньоруських пам'яток. У 1810 р. він разом з О.І. Єрмолаєвим, художником Д.І. Івановим та архітектором Максютіним об'їхали територію Північного Лівобережжя, відвідали Чернігів, Любеч, Остер, Ніжин та Біловежу [12, 45-46].

У нотатках до опису Чернігова К.М. Бороздіним було описано та виконано план і розріз Спасо-Преображенського собору й замальовано його східний фасад. Крім того, він упевнено зазначив, що «*по своей древности он превосходит даже Киевский Софийский собор, хотя точный год его основания и неизвестен*» [12, 47].

До історії Спасу та його архітектурних особливостей звернувся чернігівський історик, кореспондент румянцевського гуртка М.Є. Марков. У роботі «О достопамятностях Чернигова» (1816 р.), надрукованій на шпальтах Санкт-Петербурзького журналу «Периодические сочинения об успехах народного просвещения» [10], він проаналізував історію Спаського собору і прийшов до висновку, що круглу башту з «*дикого камня и кирпичных плит*» можна вважати красним теремом, поряд з яким розташовувався «*дворец Княжеской*», і де, можливо, знаходились поховання чернігівських князів, згаданих у літописі. М.Є. Марков, як і О.Ф. Шафонський, згадав про склепи під долівкою храму. Як вважає О.І. Журба, для М.Є. Маркова вивчення місцевої давнини було тією формою позаслужбової діяльності, яка зближувала його з регіональною елітою, її духовними потребами і запитами [6, 97].

Уряд Російської імперії, зі свого боку, ініціював заходи щодо охорони історико-культурної спадщини. Своїм указом від 31 грудня 1826 р. Микола I зобов'язав місцеву адміністрацію збирати відомості про «*остатки древних замков и крепостей, или других зданий древности, и в каком они положении ныне находятся… чтобы строжайше воспретить таковые здания разрушать; что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местной полиции*» [13, 1373]. Відтак, на сторінках «Журнала Министерства внутренних дел» у 1848 р. з'явилося повідомлення місцевого «*Начальства*» про Спаський собор у Чернігові, в якому «*стены и доныне сохранились без всякого повреждения*» [17, 269]. Особливу увагу привертає повідомлення про результати перебудов у Спаському соборі на початку XIX ст. Так, із західного боку «*с левой… стороны*» планувалося зробити двері, але «*при выломке камней открылась в стене пустота с множеством костей*» [17, 270]. Скоріш за все, це могли бути перепоховання чернігівських князів.

Представники перших наукових товариств також долучились до вивчння архітектурних пам'яток

давньоруської доби. З 1845 р. з Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів починає співробітничати Т.Г. Шевченко. Старожитностями він зацікавився ще в Петербурзькій Академії мистецтв під керівництвом одного з фундаторів російської археології О.М. Оленіна [3, 24], а Тимчасова комісія для розгляду давніх актів потребувала співробітника, здатного за відсутності фотографічного обладнання замалювати їх. Відтак, протягом 1845-1846 рр. Т.Г. Шевченко здійснив три досить тривалі поїздки в різні регіони України [7, 40].

Наприкінці 1845 р. Т.Г. Шевченка було відряджено до Полтавської та Чернігівської губерній, до Києва ж він повернувся лише в квітні 1846 р. [3, 3]. Його увагу привернули передусім стародавні укріплення та пам'ятки давньоруської архітектури. Одержавши дозвіл чернігівського архієпископа Павла на обстеження храмів, він детально описав їх, а також церковне начиння в історико-археологічних нотатках під назвою «Археологические заметки» [19, 217-219].

Особливий інтерес у Т.Г. Шевченка викликала найдавніша архітектурна пам'ятка Чернігова – Спаський собор: «*Храм Спаса заложен Мстиславом Удалым, между 1026 и 1036 годами достроен племянником его Святославом Ярославичем в 1060 году. После разорения Батыем 1240, простоял в запустении 436 лет, то есть до 1675 года, и взобновлен генеральным обозным Василием Дунин-Борковским; внутри храма ничего не осталось, кроме двух букв Q и I, вероятно, была надпись, которая во время обновления заложена кирпичом*» [19, 217]. Слід зазначити, що Т.Г. Шевченко припустився деяких помилок, зокрема, назвав засновника Спаського собору Мстислава Хороброго Удалим і датував 1240 р. облогу міста – насправді монголо-татари захопили Чернігів у 1239 р.

Значну увагу пам'яткам давньоруської архітектури Чернігова приділив професор Київського університету св. Володимира, також член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів В.Ф. Домбровський, визнаючи їх «*первенцами церковного зодчества в России*» [5, 32]. В «Очерке города Чернигова и его области в древнее и новое время», виданому в 1846 р., він згадав про знахідку срібного ідола неподалік від Спаського собору і висловив припущення про те, що «*этот храм, по всей вероятности, воздвигнут на месте древнего капища*». Дослідник з гіркотою зауважив, що «*для исследователя старины, утрата их прежнего вида не вознаградима: без нее, быть может, мы имели бы более понятия об атрибутах божеств, которым покланялись древние северяне, язычники*» [5, 34]. В.Ф. Домбровський не обійшов увагою історичні обставини, за яких «*целовали черниговские князья крест*» і визначив місцезнаходження князівських поховань «*в особом тереме*» [5, 36-37].

Новий, більш якісний етап у вивченні Спаського собору розпочинається з 70-х рр. XIX ст. Давньоруськими старожитностями Чернігово-Сіверської землі зацікавилися представники Імператорського Московського археологічного товариства (далі – ІМАТ). Не обійшли вони увагою і перший мурований храм Чернігова. Одним із перших до його вивчення звернувся академік архітектури О.О. Авдєєв, який у 1871 р. здійснив обміри Спаського собору. Він, зокрема, звернув увагу на колони, обкладені цеглою у другій половині XVIII ст., і шиферні парапети, оздоблені «*византийскими орнаментами*». О.О. Авдєєв, як і О.Ф. Шафонський та М.Є. Марков, зауважив , що під долівкою собору «*во многих местах видны могилы*» і висловив думку про необхідність здійснити «*подробное исследование собора*» [1, 610].

У 1881 р. дослідження Спаського собору продовжив А.М. Павлінов, який заклав кілька шурфів з північного боку собору і виявив, що «*четверти на полторы ниже дна рва находятся остатки фундамента из кирпича и булыжника на известковом растворе совершенно симметричные южному фундаменту, с такими-же закруглениями стены его с востока, как и алтарь собора*» [1, 606]. Вочевидь, А.М. Павлінов зафіксував залишки каплиці XI ст., які будуть детально досліджені у 1923 р. та 2012 р. [9, 185].

З утворенням у 1896 р. в Чернігові губернської вченої архівної комісії (далі – ЧГВАК) питання вивчення, реставрації, збереження та охорони Спаського собору перебирають на себе представники цієї наукової інституції. Одним із перших до вивчення пам'ятки звернувся О.К. Яригін. Він зазначив, що Мстислав був фундатором Спаського собору в Чернігові, хоча на його місці раніше височив «*деревянный храм в честь Преображения Господня, основаный Владимиром Святым*». Час закінчення будівництва храму, на думку О.К. Яригіна, співпадає з «*основанием храма Софии в Новгороде (1045 г.)*» [20, 46]. Цю версію підтримують і сучасні дослідники.

Інформуючи ІМАТ про свою діяльність за трирічний термін з часу проведення XI Археологічного з'їзду, ЧГВАК акцентувала увагу на дослідженнях, що проводилися протягом 1899 та 1901 рр. навколо Спаського собору і в самому храмі. Комісія звернулась до єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія з проханням повідомити її про початок будівництва котельні біля Спасу. Було організовано чергування «*полицейского чина*». Під час спостережень за земляними роботами біля північного притвору, з боку вівтаря, управитель справами комісії П.М. Тиханов зафіксував кладку склепу. Було знято план, але самостійно розкопувати його члени ЧГВАК не наважились [16, арк. 43 зв.-44]. Принагідно зазначимо, що розкопки цієї пам'ятки у 1923 р. провів М.О. Макаренко [9], повторно – у 2012 р.

О.М. Іоннісян та О.Є. Черненко [18]. З південного боку собору під час земляних робіт для прокладання «*труб из кочегарки в церковь*» було відкрито «*идущее к стене узкое отверстие, вроде трубы большого диаметра…отверстие это заделано, оставлено в своем прежнем виде*» [11, 8-9].

Влітку 1901 р. у соборі замінювали чавунну долівку, покладену 1798 р., на пірогранітну, але ЧГВАК про це не повідомили. Прослідкувати розташування ймовірних поховань не вдалось. Завдяки вчасному повідомленню одного з членів комісії, стало відомо про те, що в соборі зсунули всі кіоти і це дозволило оглянути «*на задних главных внутренних столбах…незаделанную кладку*» із дикого каменю та цегли-плінфи. На деяких плоских поверхнях каменів було помічено зображення хрестів, зірочок, вирізаних цвяхом. Стародавню кладку сфотографовано Р.А. Чарнецьким та матеріали передано до ЧГВАК [16, арк. 45].

Під час підготовки до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду, за дорученням Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), Спаський собор оглянув професор Д.В. Айналов, який у липні 1906 р. відвідав Чернігів. У своєму звіті він зазначив, що для подальших студій необхідно «*произвести множество проб, для чего сбивать штукатурку*». Це дозволить, зокрема, визначити час «*возникновения северной башни*» [14, арк. 62, 63].

Крім того, ЧАК цікавили плани ІМАТ щодо дослідження князівських склепів під долівкою Спаського собору. Так, у квітні 1906 р. на зборах Чернігівського попереднього комітету по підготовці археологічного з'їзду в присутності П.С. Уварової «*члены старшей братии Черниговского кафедрального собора*» обговорювали питання «*о вскрытии склепа княжеских могил под спудом Спасского собора*», який, на їхню думку, розташовувався «*в притворе с правой стороны*» [14, арк. 35]. Тоді ж місцеві дослідники запропонували провести дослідження «*под спудом всего сквера, очистить его от мусора. При обнаружении могил вскрыть их сфотографировать и закрыть, разрушенное восстановить, обследованию подлежит склеп Спасского собора, а потом Борисоглебского*» [14, арк. 35 зв.]. Вже в червні 1906 р. єпископ Чернігівський та Ніжинський Антоній погодився на проведення досліджень князівських склепів, які планувалося провести протягом червня-липня 1906 р. У цих роботах від ІМАТ планував взяти участь візантолог Н.П. Кондаков та архітектор Ф.Ф. Горностаев, від ІАК – Д.В. Айналов та представник Церковного археологічного товариства при Київській духовній Академії М.І. Петров [14, арк. 87, 108] . Втім розкопки так і не були проведені через брак коштів, хоча представники ЧАК з нетерпінням очікували «*как разрешиться вопрос о вскрытии подполья Спасского собора, так как это интересует всех нас*» [14, арк. 50]. Ці питання частково були вирішені під час досліджень, що провели члени ВУАК М.О. Макаренко та І.В. Моргілевський у 1923 р.

Посилання

1. Авдеев А. Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове / А. Авдеев, А. Павлинов // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 23. – Часть неофициальная. – С. 596-610.
2. Бережков М. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 271-305.
3. Брайчевський М.Ю. Шевченко та археологія / М.Ю. Брайчевський // Історичні погляди Т.Г. Шевченка. – К., 1964. – С. 39-45.
4. Відділ письмових джерел Державного історичного музею Російської Федерації, ф. 17, оп. 1, спр. 635, 517 арк.
5. [Домбровский В.В.] Очерк города Чернигова и его области в древнее и новое время / В.В. Домбровский. – К., 1846. – 49 с.
6. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О.І. Журба. – Дніпропетровськ, 2003. – 316 с.
7. Иванцов И. Т.Г. Шевченко – историк-археолог / И. Иванцов // Исторический журнал. – 1939. – № 4. – С. 95-101.
8. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Полтава: Криниця, 1994. – 140 с.
9. Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди року 1923) / М. Макаренко // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 176-186.
10. Марков М.Е. О достопамятностях Чернигова / М.Е. Марков // Окремий відбиток з: Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1816. – № 41. – С. 1-40.
11. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1896-1902 гг. – Чернигов, 1903. – 32 с.
12. Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809-1810 гг. / Д.В. Поленов // Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г. / [под. ред. графа А.С. Уварова]. – М., 1871. – Т. 1. – С. 69-77.
13. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. 1. – 1675 с.
14. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, ф. 4, оп. 1, спр. 53, 414 арк.
15. Федоренко П. З історії старого Чернігова / П. Федоренко // Україна. – 1930. – Кн. 3. – С. 37-47.
16. Центральний історичний архів м. Москви, ф. 454, оп. 2, спр. 139, 45 арк.
17. Церковь Св.Спаса в Чернигове // Журнал Министерства внутренних дел. – 1848. – Кн. 5. – С. 268-271.
18. Черненко О.Є. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень / О.Є. Черненко, О.М Іоннісян, Т.Г. Новик // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – К., 2013. – С. 321-329.
19. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. У 12 т. / [редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К., 2003. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь Южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.
20. Ярыгин А.К. Былое Черниговской земли / А.К. Ярыгин. – Чернигов, 1898. – 144 с.

Ясновская Л.В. К истории исследований черниговского Спасского собора на протяжении XIX – в начале XX ст.

В статье рассматриваются результаты архитектурно-археологических исследований членами научных учреждений и обществ России Спасо-Преображенского собора в Чернигове

на протяжении XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: *Спасский собор, Чернигов, Временная комиссия для разбора древних актов, Императорская археологическая комиссия, Императорское Московское археологическое общество, Черниговская губернская ученая архивная комиссия.*

Yasnovska L.V. To the history of researches of Chernihiv Spaso-Preobrazhensky Cathedral during the XIX − at the beginning of the XX centuries

The article deals with results of architectural and archaeological researches of Spaso-Preobrazhensky Cathedral in Chernihiv by members of Russian scientific organizations and societies during the XIX − at the beginning of the XX centuries.

Key words: *Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Chernihiv, Temporary commission for consideration of ancient acts, Moscow Imperial archaeological association, Chernihiv provincial scientific archival commission.*

22.03.2013 р.

УДК 94(477):72:624.011.1;694.1/5

Протоієрей Олександр Чурочкін

ДЕРЕВ'ЯНА ВОЗНЕСЕНСЬКА ЦЕРКВА У ПУТИВЛІ

Стаття присвячена останньому дерев'яному храму міста Путивль – Вознесенській церкві (збудована у 1771 р., знищена в 1940-х рр.). На основі архівних даних та нещодавно виявлених документів висвітлюються головні події з історії цієї церкви у XX столітті.

Ключові слова: *дерев'яна архітектура, Путивль, Вознесенська церква.*

«Найвищих злетів українська дерев'яна архітектура досягла в церковному будівництві. Саме в цій сфері постали справжні її шедеври – великі собори й маленькі каплички, парафіяльні церкви і дзвіниці, огорожі, брами й башти» [1, 22]. Одним з таких справжніх шедеврів була Вознесенська церква у Путивлі.

Згідно з літописними даними, одним з найперших храмів Путивля була Вознесенська церква, що знаходилася на княжому дворі. Розповідаючи про розорення Путивля в 1146 році під час міжусобних війн, літописець писав: «…и церковь святого Възнесения всю облупиша, съсуды серебряныя, и индитьбе, и платы служебныя, а все шито золотом, и каделнице две, и кацьи, и еуангелие ковано, и книгы, и колоколы» [2, 232]. Однак, це лише єдине згадування про неї.

З приведеного уривка літописного тексту неможливо зрозуміти, якою була ця Вознесенська церква – кам'яною чи дерев'яною. Наступного разу ми зустрічаємо її ім'я в списку храмів Павла Алеппського (1654). Важко сказати, чи мали ці два храми XII і XVII ст. щось спільне, окрім

Дерев'яна Вознесенська церква

назви. «Вернее всего полагать, что упоминаемая в летописи Вознесенская церковь в Путивле стояла в крепости городской, что ныне Городок, потому что крепость была самой важной частью города; в ней помещались в первое время существования города княжеские дворцы и посадниковы, потом воеводские, так же и княжеская церковь вблизи княжеского терема» [3, 41].

І.М. Рябінін зазначав, що на початку XX ст. «церковь Вознесения, хотя существует и поныне в городе Путивле, но существует в деревянном виде, перестроенная, как говорят старожилы, чуть ли не в третий раз на одном и том же месте» [4, 29]. Під час перепланування міста в 1784 р. повз вівтар храму було прокладено нову вулицю, яка отримала відповідну назву – Вознесенська (зараз має радянську назву «Свердлова»).

Згаданий Рябініним Вознесенський храм був останнім з дерев'яних церков Путивля. В усіх відомих джерелах він згадувався як споруджений в 1771 р. Храм являв собою тридільну в плані споруду, з квадратним бабинцем-притвором, увінчаним «банею» – дзвіницею, високим наосом і гранчастою апсидою. Мистецтвознавці відзначали схожість цієї Путивльської церкви з пам'ятниками дерев'яного зодчества бойківсько-лемківської школи. Подібність виявлялася в наявності «над бабинцем-притвором відкритої аркади-галереї (гульбища) і дзвіниці, а також великого числа заломів в банях» [5, 222]. Крім основного, Вознесенського, цей храм мав ще й крихітний Успенський приділ на другому ярусі під дзвіницею. Богослужіння в ньому відбувалося «только раз в год [на Успение] по причине тесноты: двадцати человекам там тесно и свечи гаснут. Церковь – на хорах; впереди алтаря три больших стеклянных рамы, из которых средняя отворяется, когда бывает служба, и только благодаря этому можно бывает совершать священнодействия служащим в алтаре. Только часть [богомольцев] стоит на верху, а вся остальная масса находится внизу, в Вознесенском храме, и на двух галереях

Будівництво нової Вознесенської церкви. Вигляд з південного заходу

нижнеэтажной и верхнеэтажной церквей» [6, 16].

Наприкінці XIX ст., незважаючи на архітектурні якості, стара церква перестала відповідати вимогам парафіян, кількість яких на той момент значно збільшилася. Храм був занадто тісним, до того ж не мав опалення, що також дошкуляло вірним під час зимових холодів. Треба додати й психологічний момент: парафіяни, які були приписані до Вознесенської церкви, напевне, відчували докори сумління з приводу того, що до тих пір не спромоглися побудувати і собі нову кам'яну церкву яка б відповідала сучасним, як на той момент, нормам.

Ситуація змінилася у 1901 р., коли настоятелем Вознесенської парафії було призначено молодого та енергійного священика Іоанна Беренського. Вже влітку 1902 р. єпископ Курський Лаврентій (Нєкрасов) освятив місце під будівництво кам'яної церкви, в безпосередній близькості від давнього храму, на південь від нього. Будівництво тривало більше десятиліття й завершилося в 1914 р. з освяченням престолу.

А що ж стара дерев'яна церква? В краєзнавчій літературі набула поширення думка, що старий храм припинив своє існування або відразу після освячення нової церкви, або в 30-ті роки XX ст. Проте, з виявленням нових історичних джерел, можемо впевнено казати, що обидва припущення не відповідають дійсності.

Всупереч всім висновкам, стара Вознесенська церква продовжувала стояти поруч з новобудовою. Наразі достеменно невідомо, яка саме причина спонукала парафіян не поспішати з її розбиранням, але майже десять років обидві церкви височіли одна біля одної.

Новий кам'яний храм було побудовано на огородженій церковній садибі, що була затиснута з півдня Миколаївською вулицею, а зі сходу – Вознесенською; з заходу і півночі впритул підходили обивательські двори та городи. Із закінченням будівельних робіт від церковного подвір'я майже нічого не залишилося. Більше того, як повідомляв у своїй доповіді, адресованій на ім'я єпископа Білгородського Никона (Пурлевського) в 1921 р. місцевий благочинний протоієрей Андрій Петров, через недогляд «бывшей в то время комиссии и архитектора, новый храм помещен так близко к старому деревянному, что луч солнца почти никогда не проникает в узкое пространство и они гноят друг друга» [7, л. 1].

Ця обставина турбувала не тільки парафіян; оскільки Вознесенська церква була єдиною збереженою дерев'яною церквою у Путивлі, а також беручи до уваги її поважний вік, нею почав опікуватися музейний підвідділ (головою його на той момент був Петро Максимович Корєнєв). Було прийняте рішення, що задля збереження церкви її необхідно перенести на інше місце [8, л. 1].

Тут перед підвідділом постала велика проблема, адже вирішити, куди саме перенести церкву і де взяти чималі гроші для цього, було дуже і дуже складно. Несподівано на допомогу прийшли мешканці села Зінове, що знаходиться неподалік від Путивля. 31 березня 1921 р. священик путивльської Воскресенської церкви, отець Леонід Дранніков, повідомляв, що «общество деревни Зиновой, входящей в состав Воскресенской церкви города Путивля, в 10 верстах от города

Путивля, приняло на себя труд и все расходы по перенесению старой деревянной церкви из города Путивля в свою деревню – Зинову, с тем, чтобы она обслуживала православно-христианские нужды их и окрестных хуторов».

Хоча на момент перенесення Вознесенська церква вже простояла рівно 150 років, її фізичний стан залишався цілковито задовільним. Більш того, дубовий брус, з якого вона була побудована, не спорохнявів, а навпаки «перетворився на залізо» [9, л. 1]. Церкву почали демонтувати в перших числах квітня. Скільки часу зайняв демонтаж, перевезення і збирання церкви «в Зиновому», поки що невідомо. Питання про те, коли і на честь кого було посвячено церкву на новому місці, довгий час було відкритим. Відповідь надійшла раптово. Буквально під час написання цієї доповіді, мешканка села Руднєве (Берюх) Бабаєва Антоніна Михайлівна передала авторові цих рядків унікальний документ – розпорядження путивльського благочинного, вже згадуваного вище протоієрея Андрія Петрова. Цей клаптик паперу зберігався у сімейному архіві дарительки разом зі світлинами монахині Пелагеї Сухих (уродженка Берюха, репресована на початку 30-х років; після завершення терміну покарання повернулась з Сибіру на батьківщину, де й померла). Вважаємо за доцільне привести тут текст цього документу (з деякими скороченнями; дати вказані за новим стилем).

«Священно-церковно-служителям градских церквей

По распоряжению Преосвященнейшего Павлина, Епископа Рыльского, 20 декабря с/г будет совершено освящение нового храма, в сельце Зиновой, во имя Святой Троицы. Предлагаю в этот день – воскресенье – совершить во всех церквах Путивля одну Литургию и прошу всех свободных священников, диаконов и псаломщиков принять участие в торжестве освящения храма. … Ризы из парчи золотой, должен каждый запастись своей. Всенощное Бдение в 5 ч. вечера, освящение престола в 8 ч. утра и литургия в 9 ч.

Прошу усердно отцов протоиереев, иереев, диаконов и псаломщиков отнестись к этому важному событию наших дней с полным вниманием, усердием и объявить во всех церквах, в день Святителя Божия Николая, … об освящении храма в с. Зиновой 20 числа, в воскресенье. 1925 г., декабря 17 день.

Благочинный, Протоиерей Андрей Петров».

Отже, не дивлячись на те, що вже підходив до завершення аж 1925 рік, церкву було освячено, хоча й ненадовго. Відоме ім'я останнього (а може й єдиного) настоятеля, щоправда, тепер вже не Вознесенської а Троїцької церкви. Ним був ієромонах Іоаким (Кречетов). На початку 30-х років XX ст.

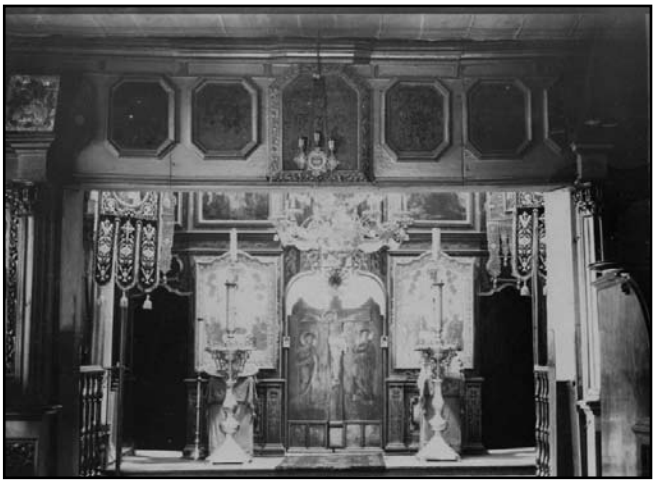

Іконостас дерев'яної Вознесенської церкви

церкву закрили, отець Іоакім був репресований.

Попри усі позитивні якості, дерев'яні церкви мають один величезний недолік – вони дуже вразливі до природних катаклізмів, людської байдужості і необережності. Фінал старовинного храму був трагічним. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського зберігається архів нашого земляка, члена-кореспондента Академії наук УРСР Павла Миколайовича Попова (1890-1971). В цьому архіві, серед багатьох інших безцінних документів, є світлина з виглядом Вознесенської церкви. На звороті, рукою Павла Миколайовича, зазначено: «Вознесенская деревянная в украинском стиле церковь XVII-XVIII в., на Вознесенской улице Путивля, недалеко от дома дедушки [протоиерея Михаила Васильевича Попова]. Мы, дети, называли её «Бабушкиной», т.к. бабушка ходила в неё чаще, чем в другие. Перевезена была в д. Зиново, где её сожгли фашисты. … Вознесенская [церковь] вошла в научную литературу как шедевр укр. архитектуры».

«Сожгли фашисты»…. На жаль, Павло Миколайович Попов не дожив до того часу, коли стало можливим писати й казати правду. Щось не дуже віриться в те, що в німців була якась нагальна потреба умисно спалювати старовинну церкву. Можливо, тут діяли ті самі кати-енкаведисти, яким мулили очі бані та хрести Покровської церкви, збудованої ще Калнишевським у Ромнах (перевезена до Полтави в 1907 р.)?

Хоча Вознесенська церква безповоротно загинула, можна сказати, що їй ще пощастило, адже на неї звернув свою увагу наш інший славетний земляк, мистецтвознавець Степан Андрійович Таранушенко. В його книзі «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України» (К., 1976) Вознесенській церкві присвячено декілька сторінок (220-223). Там же розміщено зображення плану та розрізу церкви. В даній статті ми навмисно не аналізуємо архітектурні якості храму, відсилаючи зацікавлених до праць того ж С.А. Таранушенка,

Г.Н. Логвина, В.В. Вечерського. У фондах Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург) зберігаються унікальні світлини, на яких зображена сама церква, її інтер'єр.

Як православний священнослужитель, не можу не висловити свого побажання, аби ця церква була відтворена на одній з вулиць Путивля (після зведення в 1957 р. на місці кам'яної Вознесенської церкви районного будинку культури не може бути й мови про відтворення її на історичному місці). Як кажуть у народі, церков забагато не буває, до того ж, в результаті потрясінь XX ст. можна з сумом констатувати, що Путивль втратив своє історичне обличчя. Тож відтворення Вознесенської церкви хоч якось могло б компенсувати ці втрати.

Посилання

1. Вечерський В.В. Українські дерев'яні храми. К., 2007. – 271 с.
2. ПСРЛ. – Т. II. – СПб., 1908. – 938 стлб.
3. Левитский И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
4. Рябинин И.М. История о Путивле, уездном городе Курской губернии. – Путивль, 1911 – 168 с.
4. Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. – М., 1980. – 252 с.
5. Левитский И., свящ. Город Путивль. – М., 1905. – 54 с.
6. ГАКО, ф. 750, оп. 1, д. 219. Доклад благочинного 1 округа Путивльского уезда прот.Андрея Петрова о переносе деревянной церкви из г.Путивля в деревню Зинову.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.

Чурочкин А., прот. Деревянная Вознесенская церковь в Путивле

Статья посвящена последнему деревянному храму города Путивль – Вознесенской церкви (построена в 1771 г., уничтожена в 1940-х гг.). На основе архивных данных и недавно обнаруженных документов освещаются главные события из истории этой церкви в XX веке.

Ключевые слова: *деревянная архитектура, Путивль, Вознесенская церковь.*

Churochkin O., prot. Wooden Ascension church in Putivl

The article is devoted to the last of the wooden church of Putivl - Ascension Church (built in 1771, destroyed in 1940-th.) Based on historical data and the newly discovered document highlighting the main events in the history of this church in the twentieth century.

Key words: *wooden architecture, Putyvl, Ascension church.*

15.03.2013 р.

УДК 94 (477): (1:32):623.1/3;623.817

Ю.О. Коваленко

ГЛУХІВСЬКІ ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ

Стаття присвячена фортифікаційним спорудам м. Глухова, котрі у різні часи були як частиною міської фортеці так і інших військових об'єктів.

Ключові слова: *дитинець, бастіон, кордегардія, барбакан, редут, траверс.*

До історико-топографічного опису глухівських фортифікацій в загальноісторичному контексті у різні часи зверталися історики, археологи та краєзнавці, зокрема архієпископ Філарет (Д. Гумілевський), В. Ткаченко, В. Вечерський, В. Ленченко, Л. Деркач, В. Приймак, В. Звагельський, В. Бєлашов, О. Мірошниченко та інші дослідники. При цьому окремо темі глухівських фортифікаційних споруд їх роботи не присвячувались.

Питання вигляду фортифікаційних споруд середньовічного Глухова та їх виникнення є найменш вивченим на фоні загального дослідження історії розвитку літописного міста від найдавніших часів до сьогодення. У давньоруських літописах Глухів кілька разів згадується як місто, пов'язане з тими чи іншими історичними подіями, але жодного разу ми не зустрічаємо згадок з описами забудови або укріплень міста. Через надзвичайну мізерність писемних джерел зі згадками про давньоруський Глухів одними із найважливіших джерел у вивченні цього періоду розвитку міста є наукові звіти та публікації археологічних розвідок та розкопок. Саме археологічні дослідження є чи не єдиним джерелом, що підтверджує існування Глухова у XI-XIV ст. як великого міського центру Сіверщини. Завдяки їм вдалося з'ясувати можливе місцезнаходження дитинця давньоруського Глухова, укріпленого посаду та деяких ремісничих районів.

Дитинець знаходився на мису в районі сучасних вул. Києво-Московської та пров. Пожежного. Укріплений посад обмежувався сучасними вулицями Першотравневою, площею Рудченка, площею старого ринку (район пам'ятки історії «Тюремний замок») та вулицею Спартака. Глухів міг мати і декілька укріплених охоронних в'їздних форпостів, таких як мис в районі пров. Києво-Московського, що прикриває місто з північного боку, та мис по вул. Красна Гірка (район старого козацького кладовища). Ремісничі райони знаходились в укріпленому посаді і за його межами.

Місце розташування дитинця давньоруського Глухова – питання дискусійне. Оскільки у літописах він майже не згадується, а його топографічний опис княжої доби взагалі невідомий, висновки про міські фортифікації та поселенську структуру того часу формувалися в основному на

підставі археологічних розвідок та порівняльної характеристики пізньосередньовічних планів Глухова та залишків давніх фортифікацій. Одна з версій місцезнаходження дитинця – природне плато, яке здіймається над заплавою р. Есмані та пересохлим руслом струмка Нетеча (Малотеча, Починок) і межує з вулицями Валовою, Спартака та Терещенків. За цією версією його площа становила приблизно 2,7 га [1, 310]. Саме археологічні розвідки спершу навели дослідників на думку про те, що дитинець знаходився у згаданому місці (В.Б. Звагельський, В.В. Приймак) [2, 4-5]. Пізніше, коли продовжились археологічні дослідження міської території, особливо її центральної частини, виникла інша думка щодо локалізації дитинця. На картах Глухівської фортеці XVIII ст. чітко видно мис, що виступає у заплаву р. Есмані. Згідно останніх досліджень, за твердженням В.В.Приймака, саме на цьому мисі знаходився дитинець середньовічного Глухова. Його площа становила 2,5 га, що перевищує площі дитинців двох сусідніх з Глуховом давньоруських міст – Путивля та Вира. Дослідник також наголошує, що можливо не вся територія мису була відмежована ровом як дитинець, а тільки його частина [3]. Висновки В.Приймака про місцезнаходження дитинця на кінці природнього мису біля Київської брами є слушними, але все-таки вони базуються на недостатній доказовій основі. Залишків рову, що відмежовував дитинець від посаду, поки що не виявлено [4, 12].

Що ж собою являли укріплення княжого Глухова – достеменно не встановлено. Археологічні дослідження хоча і проводились у різних місцях центральної частини міста, але за браком ділянок, де можна було б безперешкодно закласти великий розкоп, обмежилися тільки шурфуванням. Ці роботи показали, що культурні шари періоду давньої Русі на місці вірогідного дитинця майже повністю зриті під час пізніших перебудов Глухова. Тому про те, чи була забудована територія дитинця і яким саме чином, наразі сказати неможливо. Але важливим доказом існування тут мурованої споруди (вірогідно храму або княжого палацу) є скупчення плінфи неподалік Київської брами. На схилі решток західного бастіону виявлений фрагмент плінфоподібної плитки, вкритої темно-зеленою поливою. Такими плитками зазвичай встелялася підлога давньоруських храмів [5]. У східній частині мису знайдено велику кількість плінфи та цем'янкового розчину, що свідчить про місцезнаходження у безпосередній близькості до місця знахідки підмурків кам'яної споруди.

У 2004 р. під час проведення земляних робіт, пов'язаних з упорядкуванням центральної частини міста, була досліджена траншея по вул. Терещенків. Довжина її становила більш ніж 300 м. Зачистка стінок дала досить чітку стратиграфічну картину. Майже по всій довжині траншеї археологічні культурні нашарування мали гарну збереженість і тільки в декількох місцях незайманість культурних шарів була порушена пізніми перекопами. Глибина траншеї – близько 2 м. Давньоруський культурний шар місцями знаходився на глибині 80-90 см. Він був насичений уламками гончарної кераміки XII-XIII ст.

Майже напроти кафе «Едельвейс» було зафіксовано залишки рову, в заповненні якого знаходилась кераміка виключно XII-XIII ст. Поряд із водонапірною вежею розвідками 2003 р. також була виявлена частина рову в кількох десятках метрів на південний схід від вул. Терещенків. Якщо прослідкувати напрямки цих частин рову і протрасувати їх назустріч один одному, то вони співпадають. Отже, ми маємо справу з оборонною лінією укріпленого посаду давньоруського Глухова.

При дослідженні західних схилів глухівської фортеці XVII-XVIII ст. у тому місці, де знаходяться залишки єдиного збереженого бастіону, посередині ескарпованого схилу виявлена засипана тераса, яка, вірогідно, оперізувала схили фортеці у період Київської Русі. Підтвердженням цьому є смуга з археологічним культурним шаром, насиченим керамікою XII-XIII ст., яка проходить у верхній третині західного схилу по вул. Валовій.

Про пізньосередньовічний або ранньомодерний Глухів збереглось чимало документальних свідчень. Крім того, на сьогоднішній день ми маємо значну кількість археологічних матеріалів XVII-XVIII ст., отриманих в результаті розвідок останніх років. Вони становлять джерельну базу дослідження глухівських фортифікаційних споруд цього періоду.

У 1636 р. новгород-сіверський староста князь О. Пясочинський купив у Якуба Крентовського частину глухівських земель. 1638 року королівським указом йому надаються землі іншої частини Глухова, що належали Войцеху Пустоловському. На початку 1638 р. Глухів отримує статус селища, а вже в середині того ж року – слободи [6, 441]. На картах, укладених французьким військовим інженером Гійомом-Левассером де Бопланом, Глухів знаходимо на лівому березі р. Есмані під назвою Glowkow. Також на картах Боплана, як окремий населений пункт, позначений один з мікрорайонів сучасного міста – Веригине. Він фіксується на правому березі р. Есмані як Werinin.

Пясочинський осаджує на глухівському «старосвітському городищі» свій двір, обнесений дерев'яним частоколом. Місто отримує іншу назву – Новий Острог [7, 18]. Фортифікаційні роботи по зведенню земляних та дерев'яних укріплень навколо його центральної частини тривали протягом кількох років. Вони перетворили Глухів у добре укріплену фортецю. На західному боці лежала заболочена заплава річки Есмані, над зплавою підносились стрімкі ескарповані схили,

Рис. 1. Польський король Ян II Казимир

на яких було насипано вали та збудовано частокіл. З північного боку підходила природна перепона – заплава невеликої річечки Малотечі. Південна та східна сторони були укріплені викопаним ровом і насипаним валом. Зберігся опис Глухова 1654 р., зроблений під час приведення до присяги глухівських козаків та міщан після Переяслівської ради: «...А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову. Около посаду, меж речки, земленой город. На старосвитцком городище сделана два вала земленых; около тех валов два рва; на том валу надолбы; меж тех валов башен нет. В том земленом городе поставлена церковь древеная во имя архангела Михаила; у тое церкви служащей поп Григорей. Да подле того ж земленого города поставлен был Песочинского пана двор на горе над речкою Усмани; около того двора, с трех сторон осыпь земленая; на осыпи поставлен острог дубовой; межи того острога сделаны ворота проезжие, на воротех и глухих науголных башен меж того острога нет. Около того острога сделан ров, а ров к острогу огорожен бревнами с одной стороны, и подле того острога у земи сделан честик, колье дубовые, да около слобод того города Глухова на всполье сделал ров для приходу воинских людей. Да к тому ж городу Глухову уездные села...» [8]. З цього опису можна зробити висновок, що Глухів мав складну тридільну систему укріплень: замок, укріплений двір Пясочинського та слободу, захищену від поля ровом [9, 208]. Незважаючи на розвиток артилерії та поступовий занепад протягом XVII ст. дерев'яних фортець і створення та розвиток бастіонної системи фортифікацій, у Глухові ще у другій половині XVII ст. укріплення були дерев'яними. Крім «дубового тину» або частоколу, як бачимо з опису, при укріпленні глухівського острогу були використані конструкції у вигляді частика – загострених дубових кілків, встановлених на бермі, та надовбів – обрубків колод, вертикально вкопаних у землю в шаховому порядку. Вони створювали додаткові перешкоди для ворога [9, 50-51]. Інколи надовби були з'єднані зверху прогоном. Розміщувалися вони за зовнішнім краєм рову, прикриваючи шлях позад себе. Подібні укріплення використовувалися ще у давньоруський час [10, 23]. В. Вечерський вважає, що рови глухівської фортеці були заповнені водою [9, 50]. На укладеному ним плані рів, заповнений водою, протрасований від русла пересохлого зараз струмка Починок по сучасній вул. Терещенків до перетину з вул. Спартака, по вул. Спартака у напрямку вул. Валової до сполучення з р. Есманню. На нашу думку, робити такий висновок передчасно, адже цьому немає жодного документального підтвердження, а результати останніх досліджень говорять, що глибина залягання материка тут не перевищує 2,5 м. Це спростовує гіпотезу про можливість існування тут засипаного рову.

Про потужність глухівських укріплень говорить той факт, що у 1664 р. місто витримало облогу польського війська, яка тривала більше місяця. У листопаді 1663 р. воно на чолі з самим королем Яном II Казимиром (Рис. 1) вторглося на територію Лівобережної України. 24 січня 1664 р. ворог підійшов під стіни міста. Взявши перед цим безперешкодно Мену, Нові Млини, Сосницю, Борзну, Короп та Кролевець, поляки вирішили захопити й Глухів, хоча він, фактично, не мав для них особливого значення як важливий стратегічний об'єкт. У Глухові знаходилися місцевий гарнізон на чолі з генеральним суддею Павлом Животовським, загін козаків київського полковника Василя Дворецького та російські війська московського стольника, полковника Авраама Лопухіна. Загальна кількість польського війська становила 92 тис. чоловік: 20 тис. польської кавалерії, загін королівської гвардії з 12 тис. рейтарів, 20 тис. козаків, 4 тис. німецьких драгунів, 14 тис. польської та німецької піхоти, 2 тис. гусарів, та 20 тис. татарського війська під командуванням двох синів кримського хана Мехмед-Гірея. Оточивши місто, поляки спочатку запропонували здатися оборонцям Глухова без бою, та, отримавши відмову, піддали місто шквальному артилерійському обстрілу. Перші дні облоги для них проходили як весела прогулянка. Вище офіцерство на чолі з королем влаштовувало звані обіди та вечері, які інколи продовжувались до ранку. Під час цих гулянок офіцери, бувши добре напідпитку, гарцювали перед укріпленнями обложеної фортеці,

Рис. 2. Французький посланець герцог Антуан де Грамон граф де Гіш

Рис. 3. Коронний великий хорунжий Ян Собеський

Рис. 4. Польський генерал Стефан Чарнецький

демонструючи свою сміливість. На їх щастя жоден не постраждав від куль глухівчан, які не оминали можливості поцілити знахабнілих шляхтичів. Один з польських офіцерів, французький посланець герцог Антуан де Грамон граф де Гіш (Рис. 2), залишив докладний опис облоги Глухова, у якому, зокрема, є згадки про подібні казуси. Після двотижневої облоги король на військовій раді ухвалив рішення штурмом взяти місто. На світанку, після підриву потужної міни (пороховий заряд, закладений у підкоп під земляні укріплення), у пролом, що утворився внаслідок вибуху, кинулись піхотинці та велика кількість спішеної кавалерії. Одним з перших, хто повів війська в атаку, був коронний великий хорунжий Ян Собеський (Рис. 3) (пізніше став королем Речі Посполитої). Ян II Казимир, як головнокомандувач, також знаходився на полі бою. Разом з генералом Чарнецьким (Рис. 4) вони весь час були на чолі польської кавалерії. Незважаючи на зруйновані укріплення та шалений натиск жовнірів, захисникам Глухова вдалось відбити всі атаки. Під час першого штурму загинуло більше 4 тис. польських солдатів та понад 200 офіцерів. Польський король не міг змиритися з першою невдачею і через 8 днів знову кинув війська на приступ. На його думку, першого разу штурм був невдалим через самовпевненість та слабку підготовку – міна, яка повинна була відкрити прохід у земляних укріпленнях, була не досить потужною. В результаті прохід виявився замалим, а відтак – і його пропускна спроможність. Врахувавши свої помилки, поляки під час другого штурму підірвали відразу дві міни, набагато потужніші за першу. Уздовж оборонного рову, впритул до фортеці, були встановлені дві артилерійські батареї: одна нараховувала дванадцять, друга – шість гармат. Штурм розпочався, як і першого разу, відразу після підриву мін на світанку. О шостій годині ранку піхота при підтримці майже всієї кавалерії кинулась у проломи. Увірвавшись до фортеці, поляки відрубали голови всім захисникам, котрі обороняли місця проломів, і, пробившись до найвищої точки фортеці,

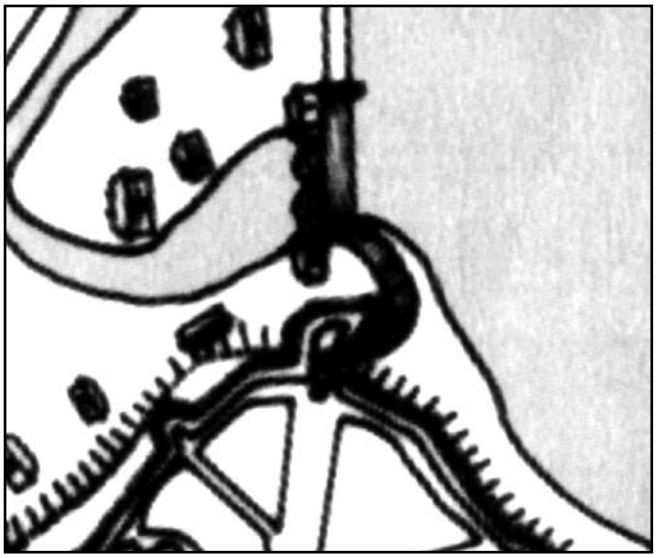

Рис. 5. Зображення підйомного моста на плані Глухова 1724 р.

встановили свої знамена. Нападники були впевнені, що вона вже от-от впаде, але свіжі сили московських стрільців на чолі з полковником Дворецьким не тільки вибили супротивників з фортеці, а й знищили велику їх кількість, незважаючи на шквальний вогонь вісімнадцяти гармат, що прикривали наступ поляків. Втративши майже таку саму кількість воїнів, як і під час першого штурму, король вимушений був зняти облогу й поспішно відступити, оскільки бойовий дух війська був підірваний. До того ж у стані поляків збільшилася смертність від голоду та хвороб. Головною ж причиною поспішного відходу були невтішні вісті від татар, котрі повернулися з чергових грабунків. Вони повідомили про те, що з кількох боків до Глухова підтягуються війська гетьмана Івана Брюховецького, російського боярина князя Григорія Ромодановського та російського князя Федора Куракіна. Знявши п'ятитижневу облогу, польське військо вирушило до Новгорода-Сіверського.

На початок XVIII ст. Глухів стає одним із найкрасивіших міст Лівобережної України. Ось який опис у 1702 р. подає російський мандрівник-паломник Іоан Лук'янов: «Град Глухов земленой, обруб дубовый, вельми крепок; а в нем жителей богатых много, панов; и строенья в нем преузоричное, светлицы хорошия; палаты в нем полковника Стародубскова Моклышевскаго зело хороши; ратуша зело хороша, и рядов много; церквей каменных много; девичей монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихоманы хохлы затейливы к хоромному строению; в малороссийских городах другова вряд такова города сыскать: лучше Киева строением и житием» [11, 9].

Навесні 1711 р. під час своєї подорожі до Києва у Глухові зупинявся датський дипломат Юст Юль. У своєму щоденнику він дав коротку характеристику глухівській фортеці, у якій зазначено, що після

Рис. 6. План Глухівської фортеці 1750 р., укладений квартирмейстером Магнусом фон Рене

того, як за наказом царя Петра I столиця І. Мазепи Батурин була висаджена в повітря, головним містом козацької землі став Глухів. Місто оточене досить міцним валом і сухим ровом, але гармат у фортеці майже немає. На чолі російського гарнізону кількістю у 150 чоловік стоїть комендант князь Б.І. Гагарін [12, 336.].

Під час пожежі 1732 р., яка сталася у Глухові за гетьманування Д. Апостола, згоріли дерев'яні фортечні вежі та підйомні мости (Рис. 5). Вже після смерті гетьмана у березні місяці 1734 р. було видано наказ про їх ремонт. Справа так і називалася: «Дело о починии башен калиток и мостов в Глухове имеючихся». За наказом імператриці Єлизавети Петрівни князь Шаховськой у присутності членів військової Генеральної канцелярії ухвалив зобов'язати сотників всіх засеймських сотень Ніжинського полку поставити певну кількість колод, потрібних для будівництва брам, фортечних веж, підвісних мостів через рови та замощення вулиць [13, 1-40].

У 1748 р. майже вся центральна забудова міста була знищена величезною пожежею. Того ж року було переплановано напрямок центральних вулиць міста та реконструйовано фортецю. Починаючи з середини XVIII ст., Глухів переживає, фактично, друге відродження. План його відбудови розробили петербурзький архітектор А.В. Квасов та московський архітектор І.С. Мергасов. У 1749 р. під керівництвом мінера київського інженерного корпусу Єфима Наумова були споруджені нові дерев'яні брами – Київська, Московська і Путивльська. Пізніше, у 1766-1769 рр., за проектом А. Квасова збудували муровані Київську і Московську брами [1, 314]. З донесення капітана Наумова, датованого 17 серпня 1749 р., стає відомо про особливості оздоблення фортечних брам та мостів. У ньому він пише про висилку зі стародубського полку та Глухівського гарнізону токарів та різьбярів для виготовлення балясин для мостів та вирізьблення на дерев'яних воротах

гербів, орлів та капітелей [14].

Найбільш повну інформацію про планувальну структуру та забудову території глухівської фортеці після пожежі 1748 р. можна отримати з плану 1750 р., укладеного квартирмейстером Магнусом фон Ренне (Рис. 6). Навколо фортеці фіксуються лінії земляних укріплень з бастіонами. Проглядаються лише 2 виступи суто бастіонного характеру, а інші 9 нагадують бастіони, що були дещо переплановані. Натомість на плані фортеці 1748 р. (Рис. 7), укладеного гезелем архітектури І. Мергасовим, чітко фіксується 11 бастіонів [1, 312]. Повернувшись до плану 1750 р., бачимо 9 фортечних брам. Назви чотирьох з них відомі: Київська, Московська, Білополівська та Путивльська. Ще 5 брам були, вірогідно, невеликими проходами у товщі міських укріплень. В одному з архівних документів 1721 р. – купчій на ім'я Агафії Отрощихи – згадується Некрасівська брама [15]. У справі про починку кожухів для вартових, що несли службу в різних місцях глухівської фортеці, є перелік варт із зазначенням кількості приписаних до них вартових. У цьому списку фігурує Михайлівська брама [16]. У переліку будівельних матеріалів в частині необхідної кількості колод, що ними замощували вулиці центральної частини Глухова під час реконструкції дерев'яних споруд у 1734 р., вказана Севська брама, відстань від якої до новозбудованого фортечного мосту складала «сто пятьдесят и один аршин...» [13, 3]. У південному куті фортеці, поряд з Путивльською брамою, фіксується невелике земляне укріплення на зразок барбакану, хоча у повній мірі його так назвати і не можна, оскільки барбакан – це винесена за межі фортеці вежа для додаткового укріплення входу в фортецю. Саме такі вежі середньовічних фортець з кам'яними мурами були своєрідним прообразом укріплень, подібних глухівському. У центральній частині фортеці знаходилась мурована Троїцька церква, будівництво якої на той час ще не було закінчене. Поряд стояла мурована Миколаївська церква з дерев'яною дзвіницею. Прямо посередині головного майдану, напроти Миколаївського храму, знаходився центральний міський колодязь. На тому ж майдані, напроти Троїцької церкви, розташовувалась будівля генеральної військової канцелярії, а на схід від неї, на самому краю майдану – скарбової канцелярії або скарбниці. У південно-східному куті фортеці знаходилась мурована церква св. Анастасії. На схід від храму, на церковній землі, стояв будинок протопопа Корнілія. Ближче до Путивльської брами, у південному куті фортеці, було порожнє місце, що належало генерал-майору Кочубею. У південно-західній частині глухівської фортеці виділявся комплекс Успенського дівочого монастиря, обнесений кам'яною стіною. На території обителі

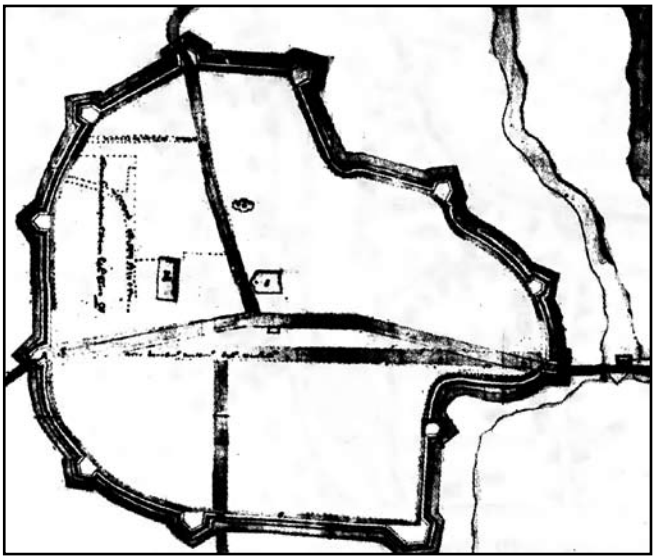

Рис. 7. План Глухівської фортеці 1748 р. гезеля архітектури І. Мергасова.

фіксується десять споруд, включаючи головний Успенський собор та трапезну церкву. Поряд з монастирем, з північного його боку, знаходилась сотенна канцелярія. Стояла вона біля Києво-Московської дороги (зараз вул. Києво-Московська). На північ від Києво-Московської дороги, поряд із західною межею фортечних укріплень, знаходилась Михайлівська мурована церква зі старою дерев'яною дзвіницею. У північному куті фортеці, неподалік північного бастіону, розташовувався двір генерального писаря Туманського. У тому ж таки 1750 р. в середині фортеці згадується стара Велика кам'яна дорога біля Московських воріт та в цьому ж місці фортечний вал [17, арк. 4].

Докладну характеристику міської забудови, історичної топографії, топоніміки, економічного життя міста, зокрема глухівської фортеці, подають у своїй статті О.Б. Коваленко та О.В. Гринь згідно опрацьованого ними опису Глухова 1782 р. Це найпізніший відомий опис Глухова, ще не знищеного пожежею 1784 р.

Згідно «Ведомости о состоящих Новгородского-Северского наместничества в уездном городе Глухове казенных, духовных, и партикулярных строениях» Глухів був поділений на 5 частин: 1) город, обнесений валом; 2) передмістя Красна Гірка з П'яною долиною; 3) Білополівське передмістя зі слободою Кубраківкою; 4) Веригинське передмістя; 5) Усівське передмістя. Власне фортеця мала 4 основні фортечні брами – дерев'яні Путивльську та Білополівську і кам'яні з кордегардіями Московську та Київську. Ще в описі фігурують «криничні ворота» (вірогідно, це один з невеликих безіменних проходів у товщині міських укріплень, що фіксуються на планах фортеці різних років) [18].

У серпні 1784 р. нова пожежа вщент спопелила практично весь Глухів. Навіть кам'яні храми, які

Рис. 8. Київська фортечна брама з кордегардіями

стояли осторонь щільної дерев'яної забудови, вигоріли зсередини. Після цієї пожежі місто втратило свою столичну велич і набуло рис рядового повітового містечка.

Серед архівних документів збереглось чимало свідчень про пожежу 1784 р., що стала однією з головних причин занепаду міста наприкінці XVIII ст. Вони не тільки вказують на причини виникнення лиха, а й дають цінну інформацію щодо топографії пізньосередньовічного Глухова, його топоніміки, особливостей історичної забудови та фортифікаційних споруд. Одним із таких є рапорт глухівського коменданта – полковника Єфима Простоквашина – на ім'я генерал-губернатора Малоросії, фельдмаршала П. Румянцева-Задунайського [19, арк. 9-13]. Інший документ – «Ведомость о сгоревших в бывшей 7 числа августа сего 1784 году Новогородского Северского наместничества в уездном городе Глухове великой пожар казенных публичных и партикулярных строениях и домах» – перераховує кількість споруд Глухова, що потерпіли від пожежі [20, арк. 14-15].

У 2004 р. під час проведення земляних робіт з метою упорядкування центральної частини міста (так званої «стометрівки») було розкрито культурні шари XVII-XVIII ст., не порушені перекопами. У східній частині «стометрівки» на початку траншеї було відкрито фрагмент фундаменту невідомої споруди. Оскільки напрямок тогочасної вулиці відповідає нинішньому, залишки фундаменту не могли належати будинку. Відомо, що у XVIII ст. в цій частині міста знаходилась фортечна Московська брама. Теоретично всі дослідники історії та архітектури древнього Глухова розташовували її в районі пам'ятника Леніну. Але вона не могла стояти осторонь проїжджої частини. Розглянувши залишки споруди, було зроблено припущення про знахідку підмурків Московської брами. Фундамент південного пілону складений з цегли, скріпленої вапняним розчином. Вона покладена на масивну підкладку з дикого каменю потужністю 1-1,3 м. Підмурки північного пілону повністю зроблені з дикого каменю до глибини 2 м. Посередині проїжджої частини, між пілонами, – прошарок цегли та будівельного сміття потужністю 0,7-0,8 м. Цегла, використана для спорудження цих фундаментів, аналогічна зразкам споруд XVIII ст., зокрема Київської фортечної брами.

Наприкінці XVIII ст. глухівські міські укріплення втратили своє значення, і на початку XIX ст. було вирішено знівелювати вали та засипати рови. Відповідний проект, розроблений у 1802 р., був успішно реалізований у 1808 р. за наказом генерал-губернатора Малоросії князя О.Куракіна [21]. До нашого часу від укріплень пізньосередньовічної фортеці дійшли Київська фортечна брама з кордегардіями (Рис. 8) та залишки двох бастіонів – західний та кутовий північний, перший з яких знаходиться на схилі над вул. Валовою, а другий – у кінці пров. Києво-Московського.

Ще одна земляна фортифікаційна споруда - залишки редуту - знаходиться на південній околиці Глухова поряд з пров. Некрасова в урочищі Борок. Її унікальність полягає у тому, що більшість подібних збережених споруд (поле Полтавської битви, редути на Бородинському полі та ін.) або значно поновлені, або ж взагалі є новоробними. Глухівський редут, як фортифікаційна споруда, нікому не відомий. Його ніколи ніхто не охороняв і не поновлював. Майже впритул до нього підходить давній піщаний кар'єр. Зазвичай редути використовувались у якості тимчасових опорних пунктів як у системі укріплених бойових позицій під час безпосередній бойових дій, так і у складі прикордонних сторожових ліній. Вірогідно, глухівський редут міг бути тренувальним укріпленням, оскільки знаходиться у межах давнього військового учбового полігону. Вперше запис про польовий табір компанійців, що розташовувався на території урочища Борок, зустрічається ще у щоденнику Якова Марковича під 1740 роком [22, 116]. Автор статті з'ясував, що військовий полігон у Борку проіснував більше ніж 250 років. Отже, ця місцевість може представляти неабиякий інтерес для дослідників військової історії.

Редут в урочищі Борок являє собою земляне укріплення підпрямокутної форми. Його розміри становлять 28 х 50 м. Він має зовнішній рів, що проходить по периметру, та прохід, розміщений з горжевого фасу або з тильного боку. Висота валу від дна рову до верху складає 1,5-2 м. Фронтальний бік спрямований на захід у бік присілка Нової Греблі (пров. Некрасова). Всередині укріплення частково зберігся траверс –насип, що знаходився напроти входу, потрібний для ведення обстрілу на випадок, якщо ворог буде намагатись потрапити всередину з тилу через прохід. Внутрішня частина бастіону з часом втратила свій первісний вигляд. Вона майже повністю безладно засипана ґрунтом. Вся площа бастіону, включаючи територію навколо нього, поросла сосновим лісом. У кількох місцях редут пошкоджений невеликими шурфами, в яких місцеві жителі добувають пісок.

Також у Борку є ще кілька ділянок зі збереженими валами. Вони частково зруйновані внаслідок господарської діяльності. За попередніми висновками вони є обваловкою військового полігону. Час їх виникнення, вірогідно, – XVIII – початок XIX ст.

Глухівські фортифікаційні споруди є різними як за хронологією, так і за призначенням та станом збереження. Одні є пам'ятками історико-культурної спадщини й охороняються державою, інші постійно знаходяться під загрозою знищення. Запобігти цьому має фіксація та дослідження нововиявлених об'єктів для постановки їх на державний облік з подальшою популяризацією шляхом включення до нових екскурсійних маршрутів.

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – 586 с.
2. Звагельський В.Б., Приймак В.В. Звіт про археологічні розкопки давньоруського міста Глухова у 1991 р. – Суми, 1992. – 48 с.
3. Приймак В.В. Літописне місто Глухів (До 850-річчя першої літописної згадки) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини. Глухів, 2003. – С. 22.
4. Бєлашов В.І. Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872-2000 рр.) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: матеріали першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). – Глухів, 2002. – С. 12.
5. Тоцька І.Ф. Про деякі підсумки вивчення Софії Київської // Теорія та історія архітектури і містобудування. – Вип.2. – К., 1998. – С. 142.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. –496 с.
7. Деркач А.Л. Глухів – гетьманська столиця. – К., 2000. – 176 с.
8. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. Х. (Доп. К III Т.). – СПб., 1878. – С. 829-830.
9. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – 319 с.
10. Яковлев В.В. История крепостей. – М. – СПб., 2000. – 400 с.
11. Путешествие в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова (1710-1711). – М., 1862. – 104 с.
12. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом (1709-1711). М., 1900. – 599 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 4839, 40 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9800, арк. 2-3, 23 арк.
15. Державний архів Сумської області, ф. 684, оп. 1, спр. 1, арк. 39.
16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10027, 11 арк.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10006, 25 арк.
18. Коваленко О.Б., Гринь О.В. Невідомий опис Глухова 1782 р. // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006. – С. 111-118.
19. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 3251, арк. 9-13.
20. ЦДІАК України, ф.54, оп.1, спр. 3251, арк. 14-15.
21. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України. К., 2003. – С. 290.
22. Дневныя записки малороссийскаго подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Издание Александра Марковича. Ч. 2. – М., 1859.– 242 с.

Коваленко Ю.А. Глуховские фортификационные сооружения

Статья посвящена фортификационным сооружениям г. Глухова, которые в разное время были как частью городской крепости, так и других военных объектов.

Ключевые слова: *дитинец, бастион, кардегардия, барбакан, редут, траверс.*

Kovalenko Yu.O. Hlukhiv fortifications

This article is devoted to Hlukhiv fortifications which at different times were both part of the city fortress and other military facilities

Key words: *citadel, bastion, room for the guard, barbacan, redoubt, traverse.*

15.03.2013 р.

УДК 726.8(477.84)(091):719«15/17»

Л.М. Шиян

ПРАВОСЛАВНИЙ ЦВИНТАР XVI-XVIII СТ. У ВИШНЕВЦІ

У статті представлені результати польових досліджень одного з найстаріших цвинтарів Вишневця – православного. Національним заповідником «Замки Тернопілля» проведені перші необхідні пам'яткоохоронні заходи з метою збереження пам'ятки та включення її до загальнодержавного реєстру.

***Ключові слова**: некрополістичні дослідження, Вишневець, історичний цвинтар, епітафія, пам'яткоохоронна діяльність.*

Сучасна українська історична наука відзначається зростанням інтересу до місцевої локальної історії. Історична Волинь багата різновидними матеріальними пам'ятками різних епох, народів та поколінь. Упродовж віків творився і своєрідний архітектурний ландшафт волинських містечок, їхній простір та форми, в яких знайшли своє втілення історичні особливості розвитку цього регіону. Важливим структурним елементом міського формотворення являються некрополістичні пам'ятки. Як інформаційно складні джерела, вони акумулюють відомості щодо різних аспектів людської діяльності у галузі як матеріальних, так і духовних цінностей. А це означає важливість їх залучення для проведення історичних, джерелознавчих, культурологічних, етнографічних досліджень. Чинне українське законодавство у сфері охорони культурної спадщини не виокремлює некрополістичні пам'ятки як окремний цілісний вид, розглядаючи їх як пам'ятки історії, археології, архітектури та містобудування [3]. У звязку з цим виникають певні труднощі у відпрацюванні теоретико-методологічної бази некрополістичних досліджень.

Незважаючи на те, що культурна спадщина старовинного волинського містечка Вишневця розглядалася у відомій мемуарній літературі, краєзнавчих розвідках та монографіях, його некрополістичні пам'ятки не стали поки що предметом спеціальних досліджень [5; 7; 8; 10]. Створення у 1994 р. Національного заповідника «Замки Тернопілля» активізувало пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну роботу на Тернопільщині. Дослідницька діяльність заповідника як провідної науково-дослідної установи області направлена, насамперед, на практичне використання теоретичних розробок з метою збереження та відтворення культурної спадщини краю. Метою статті є повідомлення про проведені польові розвідки старовинного православного цвинтаря Вишневця, спроба його атрибуції. Намічені напрями продовження досліджень з метою включення пам'ятки до загальнонаціонального реєстру. У статті використані рекомендації розвідок С.Ю. Зозулі, які представляють некрополезнавчий напрям у діяльності Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК [4, 215-223].

Своєрідний архітектурний ландшафт Вишневця упродовж віків зазнав великих змін. Неповторна енергія активного життя старого містечка, живим втіленням якого були тісні вулички з щільними фасадами будинків, прикрашених галереями, балконами та мезонінами, не витримала випробування часом. Натомість, ще збереглися старі цвинтарі – свідки багатовікової історії цих місць. У Вишневці на сьогоднішній день існує 10 цвинтарів, 4 з них умовно датуються XVI-XVIII ст.

У південно-західній частині Вишневця, між Новим Вишневцем та його приміською зоною – Загороддям, розміщується один з найстаріших некрополів – православний. Саме його місцезнаходження є прикметним і дозволяє зробити певні висновки, які стосуються визначення меж міста хоча б в означений період. У відповідності до побутових і народних звичаїв та народних традицій, міське середовище сприймалося сучасниками як замкнутий «одомашнений простір». Міські стіни та вали захищали його від відкритого простору природи – ліса, дороги, річки, що приховували реальну чи надуману небезпеку [6, 39]. Опозицією до всього живого в уяві людини того часу був цвинтар – втілення традиційної релігійної та містичної свідомості. Тому звичайно він розміщувався на високому пагорбі або на його схилі і відділявся від живих рікою або озером. Вишневецький цвинтар знаходиться на південному схилі лівого берега річки Горині. З півдня, сходу та півночі він обмежується міською забудовою, з заходу – грабовим лісом. Цілком можливо, що раніше територія цвинтаря була набагато більша, проте сьогодні обмежена приватними садибами.

Вперше факт існування цвинтаря зафіксований у багатотомній енциклопедії «Історії міст та сіл Української РСР». Уже на той час він був занедбаний, нечисленні, покриті дерниною надгробки ледь виднілися над землею. Обстеження цвинтаря, проведене у кінці 60-х рр. XX ст. місцевим краєзнавцем М. Волковим, носило візуальний характер. За ознакою наявності серед надгробків характерних кам'яних хрестів цвинтар був класифікований як козацький [2, 293]. Серед місцевих жителів побутувала думка, що некрополь є місцем поховання померлих від епідемії. Територіально пам'ятка розміщувалася на землях парафіяльного храму Вознесіння Господнього, збудованого родовими дідичами Вишневця у другій половині XVI ст. [9, 90]. У радянські часи, в 1961 р., з ідеологічних міркувань церква була закрита. Церковний реманент, а також метричні книги розподілили між іншими, в основному невеликими, сільськими церквами вишневецької округи. Сьогодні ці важливі джерельні матеріали втрачені. Тому, з

урахуванням наявності поховань та за ступенем інформативності, некрополістичну пам'ятку можна кваліфікувати як фізичну неповну [4, 221-222].

Як і десятки інших населених пунктів, Вишневець формувався своєрідним природнім способом – не на основі детального плану, а по мірі заселення. Його містобудівельна структура залежала в першу чергу від національного складу мешканців, який, як це взагалі було характерно для Волині, був різноманітним. Цілком очевидно, що в міській структурі не могло не відбитися прагнення окремих національних груп до компактного проживання на певних ділянках міської території. А це не могло не позначитися на композиційній структурі міста. Українське населення, яке займалося в основному виробництвом сільськогосподарської продукції, селилося у його північній та західній частині, поблизу найбільш придатної для обробітку землі. Натомість, торгівельно-ремісниче єврейське населення – у центральних кварталах навколо ринкової площі. Поляки проживали в основному в південно-східних кварталах поблизу замку та монастиря ОО. кармелітів. З урахуванням вказаного вище, територіальне розміщення цвинтаря у місці компактного проживання українського етносу, навіть за відсутності надгробків, не залишило б жодного сумніву у тому, що воно належало українській православній спільноті.

Відповідно до базового поняття «історична пам'ятка», для проведення класифікації некрополістичної пам'ятки за градаційною схемою «історичне поховання – історичний цвинтар – тематико-географічний некрополь» було проведено дослідження території, експериментальним шляхом виявлені і розчищені від дернини та землі надгробки. Ступінь концентрації поховань: наявні компактно розміщені 23 кам'яні надгробні пам'ятники – хрести і 2 кам'яні плити – дозволяють віднести цвинтар до історичних. Цілком можливо, що подальші археологічні дослідження дозволять виявити нові поховання.

Усі надгробні пам'ятники виготовлені з місцевого каменю – пісковику. Серед хрестів є хрести простої форми, з прямокутними чотирма кінцями, які були поширені в Україні ще з часів князя Володимира [1, 146]. Зустрічаються і так звані «грецькі» хрести з трьома загостреними кутами. На чотирьох хрестах частково збереглися епітафії. Написи зроблені староруською мовою методом прорізання та вирізання букв. На жаль, м'який пісковик не витримав випробування атмосферними впливами. Прочитуються лише окремі фрагменти епітафій.

Характер розташування надгробних каменів (деякі завалені на бік, інші зведені нижньою частиною догори) свідчить про те, що цвинтар у свій час був сплюндрований грабіжниками. Під час проведення польових досліджень був віднайдений надгробок з добре збереженою епітафією. Це дало можливість зробити спробу номінації поховання.

Надгробок виготовлений у вигляді хреста неправильної чотирикутної форми. Епітафія написана староруською мовою методом вирізання букв. Частина напису, яка розміщувалася над землею, втрачена. Подаємо збережену частину епітафії: «…*З*Д*Е*СЬ ПОЛОЖ*Е*НЪ…РАБ БОЖИЙ ПАВ*Е*ЛЪКО ВО*Е*ВИЧЪ *З* БОДАКЪ БОЯРИНЪ *Е*ГО КМ ВО*Е*ВОДЫ ВОЛЫНЪСКОГО *З*АБИТО*Е* ОУ ВИШН*Е*ВЦ*Е*».

Для отримання біонобілітативної інформації щодо поховання, звернемося до біографічних досліджень. Серед родових дідичів Вишневця князів Вишневецьких уряд волинського воєводи обіймав лише представник старшої князівської гілки Андрій Іванович Вишневецький (1538-1584), каштелян луцький з 1569 р., староста брацлавський з 1572 р., староста любецький та лоєвський з 1580 р., староста волинський 1576-1584 рр., молодший брат Дмитра Івановича Вишневецького (? – 1563).

Андрій Вишневецький був впливовим магнатом свого часу, займав високі посади спочатку у Великому князівстві Литовському, а згодом і у Речі Посполитій. Був активним противником Люблінської унії. Брав участь у багатьох військових кампаніях другої половини XVI ст., особливо відзначився у московській війні 1581 р. Підтримував політичні та військові реформи короля Стефана Баторія. Вирізнявся господарчим хистом. Мав величезні володіння на Волині, Поділлі та Литві [9,84]. Для сприяння успішному розвитку своїх міст, надавав їм право на самоврядування. У 1568 р. Андрій Вишневецький надав магдебурзьке право Новому Вишневцю, який назвав Андреївом [9, 87]. Відповідно до своїх статків, князь у 1568 р. повинен був виставляти 104 вершника, 18 козаків та 72 піхотинця [9, 84].

Князь Андрій Вишневецький був першим представником свого роду, який змінив православну віру на протестантську. Дружина князя Єфимія Вербицька (1540-1589) фундувала православну муровану церкву у Новому Вишневці (тепер церква Вознесіння Господнього) [9, 90].

З наведеної вище епітафії очевидно, що боярин Павелко помер ще за життя свого патрона, тобто не раніше 1576 р. і не пізніше 1584 р., у період, коли Андрій Вишневецький обіймав уряд волинського воєводи. Отже, нижню хронологічну межу цвинтаря можна визначити як кінець 70-х – початок 80-х рр. XVI ст. Епітафія також дозволяє зробити припущення про існування с. Бодаки поблизу Вишневця уже, принаймні, в означений період. До речі, і сьогодні серед імен мешканців села зустрічається прізвище Павелко.

Православний цвинтар залишався міським до

початку XVIII ст. У його верхній частині відносно непогано зберігся старий дубовий хрест, на якому вкарбовано «1711». Хрест встановлений на місці братського поховання, над яким на глибині 0,5 м від поверхні грунту міститься велика кам'яна плита. Можливо, це і є місце масового поховання померлих від епідемії.

У 20-х рр. XVIII ст. останній з князів Вишневецьких Михайло Серватій (1680-1744), польний гетьман Великого князівства Литовського (ВКЛ) (1702), великий гетьман ВКЛ (1703), віленський воєвода (1706), віленський каштелян (1707), канцлер ВКЛ (1720), віленський воєвода та великий гетьман ВКЛ (1735) починає перебудовувати родовий замок у презентабельну резиденцію. У другій половині XVIII ст. на території, прилягаючій до цвинтаря, починаються інтенсивні роботи по закладанню ландшафтного парку, оранжереї та городів. Очевидно, що уже тоді нових поховань тут не здійснювали, тому верхню хронологічну межу цвинтаря можна датувати другою половиною XVIII ст. Власне, опіка над Вишневецьким маєтком до початку Першої світової війни не тільки зберегла старий цвинтар, а й звела до мінімуму урбаністичні тенденції [7, 586].

Хоча сьогодні цвинтар розміщується за межами території Національного заповідника «Замки Тернопілля», по відношенню до нього здійснюються всі необхідні охоронні заходи. Встановлені межі пам'ятки, очищена від сміття та сухостійних дерев територія, звільнені від дернини надгробки. На черзі – археологічні дослідження. За результатами комплексних досліджень пам'ятка як об'єкт культурної спадщини буде представлена до внесення у загальнодержавний реєстр.

Таким чином, православний цвинтар XVI-XVIII ст. можна класифікувати як історичний цвинтар. Поряд з іншими пам'ятками він являється частиною історичного середовища Вишневця. Разом із старовинними єврейським та католицькими цвинтарями його можна розглядати як джерельний матеріал про міський простір упродовж декількох століть. Місцезнаходження цвинтаря окреслює межі міста в різні епохи та напрями його розвитку. З характеру поховань можна зробити висновок про національний, соціальний та майновий статус його мешканців. Як пам'ятки монументального мистецтва, цвинтарні надгробки стали втіленням уявлень сучасників про навколишній світ і своє місце у ньому, смерть та безсмертя.

Посилання

1. Бердник В. Надгробный запорожский крест. – К., 1886. – 154 с.

2. Волков М.О. Вишнівець // Історія міст і сіл Української РСР. – Київ, 1973. – С. 293-294.

3. Закон України «Про охорону культурної спадщини»// Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база. 36 документів. Вид. 2. – К.: Видавництво ХІК, 2006. – С. 158.

4. Зозуля С.Ю. Некрополістичні пам'ятки // Основи пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С. 215-226.

5. Кривенко А., Крощенко Л. Комплексні дослідження історико-культурної спадщини Вишнівця // Архітектурна спадщина України. – 1996 . – Вип. 3. – Ч. 2. – С.198-208.

6. Хаймович Б., Лукин В. 100 еврейских местечек Подолии.– Иерусалим – СПб., 2002. – 320 с.

7. Aftanazy R. Dzieje rezydencij na dawnych kresach Rzeczpospolitej. – Wroclaw: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. – T. 5. – 695 s.

8. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Wyd. 2-e. Warszawa . – 1886. – T. 3, cz.1. – 535 s.

9. Chamańska I. Wiśnioweccy. – Poznań, 2007. – 552 s.

10. Stecki T. Wolyń pod względem historycznym, statystycznym i arheologicznym. Seria 7. – Lipsk, 1871. – 472 s.

Шиян Л.Н. Православное кладбище XVI-XVIII вв. в Вишневце

В статье представлены результаты полевых исследований одного из старинных кладбищ Вишневца – православного XVI-XVIII вв. Национальным заповедником «Замки Тернополья» проведены первые необходимые памятникоохранные работы с целью сохранения памятника и включения его в общенациональный реестр.

***Ключевые слова**: некрополистические исследования, Вишневец, историческое кладбище, эпитафия, памятникоохранная деятельность.*

Shyian L.M. Orthodox cemetery of the XVI-th-XVIII-th centuries in Vyshnevets

The article presents the results of the field research in one of oldest orthodox cemeteries of XVI –XVIII centuries in Vyshnevets. The national reserve «Castles of Ternopil» held the first necessary measures for the protection of monuments with the purpose of preserve the monument and inclusion it into the national register.

***Key words**: the research of cemeteries, Vyshnevets, the historic cemetery, the epitaph, the activities for the protection of monuments.*

12.03.2013 р.

УДК 94.(477):726.825+929.55 «17/191»

Н.О. Зайцева

ГЛУХІВСЬКІ НАДГРОБКИ

У статті вводиться у науковий обіг інформація про глухівські надгробки XVIII – початку XX ст., що знаходяться у фондах Глухівського міського краєзнавчого музею, на цвинтарі Спасо-Преображенської та Трьох-Анастасіївської церков, Вознесенському кладовищі м. Глухова, кладовищах Глухівського району, з метою подальших краєзнавчих, генеалогічних досліджень, вивчення історії розвитку каменярства в краї.

***Ключові слова**: Глухів, Глухівський район, надгробки, опис, стели, хрести, плити, текст викарбуваного напису.*

Одним із напрямків сакрального мистецтва є надгробки – твори скульптури чи малі архітектурні форми, що встановлюються на могилах з метою увічнення пам'яті померлого. Фіксація та вивчення надгробків XVIII – поч. XX ст., що збереглись на території Глухова та Глухівського району, дає можливість дати оцінку мистецтву каменотесів, використати отриману інформацію в генеалогічних та краєзнавчих розвідках.

Дослідження даної теми в наш час, а саме кам'яних хрестів та надгробків, розташованих на території глухівського Вознесенського кладовища, було започатковано мистецтвознавцем В.Г. Пуцком [5, 100]. Класифікації та характеристиці художніх особливостей витворів каменотесів присвячені роботи В. Малинки [2], П. Кузенка [4], М. Мозира [3].

Метою даної статті є введення у науковий обіг інформації про глухівські надгробки. Інформація, зібрана автором, не є вичерпною. Потребують фіксації та дослідження надгробки на кладовищах Веригіна, Усівки, Нової Греблі, сіл району.

№ з/п	Опис надгробку	Текст викарбуваного напису
Фонди Глухівського міського краєзнавчого музею		
1.	Плита трапецієвидної форми, розмірами 170 х 85 х 65, відлита з металу, із зображенням родового герба Хованських та текстом [1]	В надежде живота вечнаго православно скончавшийся на сем месте почивает князь Георгий Васильевич Хованский сын князя Василия Петровича и княгини Екатерины Петровны рожден 1729 года апреля 13 дня В течении жизни своей служить начал с 1744 лейбгвардии в Преображенском а в 1759-м годе лейбгвардии в конном полках где продолжая ревностную свою службу до чина ротмейстера в армейския полковники в малороссийском Стародубском полку в 1763-м году июля 14 числа пожалован в котором чину имея должность свою с отменным рачением в городе Глухове 1767 года августа 26 числа со всеми христианскими таинствами возвратил душу своему создателю имея от рождения 38 лет 4 месяца и 13 дней
Цвинтар Спасо-Преображенської церкви		
2.	Плита з чорного мармуру, хрест	Статский Советник Борис Анастасиевич Козачек Скончался 15 декабря 1896 г. 65 лет Упокой, Господи, душу раба твоего
3.	Нижня частина стели з чорного мармуру	От мужа Федора Антоновича Янова
4.	Стела з чорного мармуру	Владимир Алексеевич Полторацкий род. 2 Авг. 1892 г. сконч. 2 Іюня 1909 г.
5.	Стела з білого мармуру. З лицевої сторони ліворуч і праворуч (можливо) місце для фотографії овальної форми в обрамленні троянд	Павел Степанович Спановский Умер 12 сентября 1889 г.Упокой, Господи, душу его (Зі зворотного боку): Пріидите ко мне вси труждающіися и обремененіи и аз упокою вы
Цвинтар Трьох-Анастасіївської церкви		
6.	Стела з чорного мармуру, вгорі з білого мармуру, хрест	Жена подполковника Юлия Ивановна Говорун Род. 15 мая 1872 г. Сконч. 29 ноября 1915 г. Упокой, господи, душу ея!
Вознесенське кладовище		
7.	Стела, основа – червоний мармур, вище – чорний мармур	Марія Михайловна Самоквасова 3.01.1909 Прийдите ко мне все труждающиеся и обремененные и я упокою вас
8.	Стела із сірого мармуру	Погребено тело отставного полковника Николая Даниловича Самоквасова Родился 9 мая 1850 года Умер 25 октября 1910 года
9.	Стела із білого мармуру	Доктор Александр Васильевич Смаковский Род. 1 Декабря 1862 г.Сконч. 11 Сентября 1910 г.
10.	Стела з відшліфованого граніту	Александр Петрович Бахмацкой родился 5 февраля 1859 г. умер 5 ноября 1909 г.
11.	Плита, дикий камінь із зображенням хреста	Господи, упокой душу усопшего раба Твого Здесь погребено тело Михайла Прохор. Романова на 26 году от роду умер 20 июня 1854 года
12.	Скульптура у вигляді дерева зі спиляними гілками, в центрі сувій з надписом	Анна Романовна Озерская род. 1832 г. ум. 14 сентября 1903 г. Иван Васильевич Озерский род. 1836 г. ум. 29 июля 1903 г. Господи, прими дух их с миром
13.	Стела з чорного мармуру	Харлампий Гаврилович Голубовскій Скончался 21 декабря 1877 года Житія его было 74 года и 10 месяцев
14.	Стела з білого мармуру, барельєф матері з дитиною, овальної форми	Младенец Иоан Терещенко родился 26 августа 1868 г. скончался 22 января 1869 г.
15.	Хрест з дикого каменю	Здесь покоится прах дворянина Ивана Павловича Верещагина Мир праху твоему

16.	Скульптура з дикого каменю у вигляді дерева зі зрізаними гілками Надписи внизу по всім чотирьом сторонам. На сувої епітафія про упокій душі	Василий Иполитович Артамонов 8 июля 1901 года на 64 году жизни Евдокия Георгиевна Артамонова Незабвенной жене от любящего мужа Матрона Никаноровна Артамонова Дорогим родителям от … сыновей
17.	Хрест, дикий камінь	Иван Никанорович Макецкин умер 9 мая 1909 года на 70 году жизни От любящих племянников
18.	Хрест, дикий камінь	Николай Карлович Колоніус умер 27 октября 1900 г.
19.	Стела з дикого каменю	Агафія Марковна Лиштвинова скончалась декабря 4 дня 1876 г. пожила на свете 68 лет (зліва): Матери (справа): Дети (зі зворотного боку): Мир праху твоему
20.	Хрест з дикого каменю	Младенец Красовский
21.	Стела з граніту	Господи, прими душу его с миром Андрей Михайлович Плужников скончался 17 декабря 1902 г. на 78 году от рождения День ангела 30 ноября Дорогим родителям от признательных детей Помяни, Господи, всегда во царствии твоем Варвара Николаевна Плужникова скончалась 24 февраля 1907 г. на 76 году от рождения День ангела 4 декабря
22.	Стела, дикий камінь (на захід від могили)	Мария Григорьевна Козлова Родилась 12 февраля 1896 г.Умерла 18 января 1906 г. Боже милостив буди к ней Помяни в Христе царствии Твоем Дорогая Маня! Да будет Воля Господа над тобой
23.	Стела з чорного мармуру, верхня частина втрачена	Антонина Ивановна Грегорович скончалась 28 сентября 1907 г. на 70 году жизни
24.	Стела з чорного мармуру (ідентична попередній)	Екатерина Ивановна Богданович родилась 23 октября 1871 г. скончалась 15 ноября 1890 г.
25.	Стела з білого мармуру, вгорі барельєф жіночого лику	Здесь покотися прах Пульхерии Антоновны Харитоненко уродженой Рамариевой родилась 6 августа 1834 г. скончалась 2 февраля 1864 Не умру Но жива буду
26.	Стела з білого мармуру, звалена, вгорі барельєф чоловічого лику	Блажени мертвіи умираючи в Господе Здесь покотися прах раба Божия Семена Герасимовича Харитоненко родился 24 октября 1818 г. скончался 22 мая 1869 г. и дочери его младенца Анны 11месяцев
27.	Стела з чорного мармуру	Александра Ивановна Богданович скончалась 30 мая 1876 г. на 34 году жизни
28.	Хрест з дикого каменю, барельєф розп'яття	От признательного зятя Григория Борща Екатерины Ивановны Глушевой 1910 года
29.	Хрест з дикого каменю, викарбувано хрест та напис «І.Х»	…1788 года …(інший напис не читається)
30.	Стела з дикого каменю, на зворотному боці свічник у вигляді чаші з 3 свічками	Тут покоится прах Доміана Карповича Андрієвського род. 1892 г. сконч. 28 июля 1914 г. Незабвенному сыну от дорогой матери
31.	Хрест з дикого каменю	Здесь похоронено тело Раба Божия Анатолия Захаровича Омельченко Господи, упокой душу раба Твоего Вечная память тебе добрый сын
32.	Стела з чорного мармуру	Здесь погребена Анастастасия Ивановна Голубова Сконч. 31 июля 1866 г. Доброй матери благодарные дети
33.	Хрест з дикого каменю, зображення хреста (мотузочний малюнок), на перетині промені	МАРИЯ
34.	Стела з дикого каменю з зображенням розп'яття	Под сим крестом покоится прах купца Ивана Дмитровича Кучеренко От любящей семьи родился 1841 года умер 1900 года Господи, прими дух его с миром
35.	Плита з дикого каменю	напис не зберігся
36.	Плита з дикого каменю	напис не зберігся
37.	Хрест з дикого каменю	напис відсутній
38.	Стела з білого мармуру, верхня частина відсутня	Верочка Форсандер Род. 9 окт. 1893 г. Умер. 16 февр. 1909 г. Спи спокойно дорогая девочка
39.	Хрест з дикого каменю	напис не зберігся
40.	Хрест з дикого каменю	напис не зберігся
41.	Стела з чорного мармуру, верхня частина відсутня	Под сим камнем погребено тело купеческой дочери Анастасии Георгіевны Беловской родившейся 1842 г. декабря 20 д. скончавшейся 1855 г. августа 4 д.
42.	Стела з чорного мармуру	Сергей Терещенко родился 19 сентября 1864 г. скончался 31 января 1866 г.
43.	Хрест з дикого каменю	табличка з написом втрачена
44.	Хрест з дикого каменю із зображенням хреста, зліва і праворуч зірки, вгорі – зображення падаючого птаха	напис відсутній

45.	Хрест з дикого каменю із зображенням хреста	напис відсутній
46.	Хрест з дикого каменю	Здесь покотися прах младенца Надежды Николая
47.	Хрест з дикого каменю	Здесь покоится прах надворного советника Григория Дмитриевича Киселевич Умер 1901 г. 31 декабря
48.	Гранітний пам'ятник у вигляді дерева зі спиляними гілками з елементами шліфовки, вгорі хрест (бетон, дрібний граніт)	Купец Стефан Севастьянович Пиюкъ Род. 27 октября 1838 г. Сконч. 27 января 1905 г.
49.	Хрест з дикого каменю	Здесь покотися прах губернського секретаря Михаила А. Алферова родился 1849 г. сентября …умер 1899 г. …
50.	Плита з дикого каменю	Под сим каменем покоится прах Р.Б. Іоанна Шовкуленко … 1810 г. … 1864 г.
51.	Хрест з дикого каменю, з одного боку –розп'яття, зірка у вигляді квітки, з іншого – хрест та шестикутна зірка	Напис відсутній
52.	Хрест з дикого каменю	Здесь погребено тело Р.Б. … умер 1908 г. сентября …
Село Полошки Глухівського району		
53.	Мармурова плита на цвинтарі біля Миколаївського храму	Признательная и неутешная дочь и сестра Отцу, Матери и Брату Алексей Алексеевич Литвинов сконч. 18 сентября 1843 Мария Михайловна Литвинова рожденная Марковичева сконч. 18 января 1839 Михаил Алексеевич Литвинов сконч. 22 ноября 1851
54.	Стела з дикого каменю у парку родини Скоропадських	Здесь погребена надворная советница Анастасия Васильевна Марковичева рожденная графиня Гудовичева родилась 1783 года декабря 3 дня скончалась 1818 года января 12 числа

Посилання

1. ГКМ, КН-1844 / М-176.
2. Малина В.В. Стовпо- і пнеподібні камяні хрести України [Електронний ресурс]. Режим доступу: //http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2008/76-63-23.pdf; Малина В.В. Архітектоніка хрестокаменя. – Миколаїв, 2006. – 128 с.
3. Мозир М. Кам'яні свідки мистецьких зв'язків // Проблеми українського термінологічного словникарства в мистецтвознавстві й етнології. Науковий збірник пам'яті Миколи Трохименка. Т.1. // Праці наукового товариства ім. М. Трохименка. Вип. VI. – К., 2002. – 263 с.
4. Кузенко П. Народні кам'яні надмогильні хрести Українських Карпат середини XVIII – першої половини XX ст. (історія, типологія, художні особливості). – К., 2005. – 20 с.
5. Пуцко В. Глухівські хрести // Сіверщина в контексті історії України. Збірник наукових праць. – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2007. – 214 с.

Зайцева Н.А. Глуховские надгробия

В статье вводится в научный оборот информация о глуховских надгробиях, которые находятся в фондах Глуховского городского краеведческого музея, на погосте Спасо-Преображенской, Трех-Анастасиевской церквей, Вознесенском кладбище г. Глухова, кладбищах Глуховского района, датированные XVIII – началом XX в., с целью дальнейших краеведческих, генеалогических исследований, изучения истории развития каменного дела в крае.

***Ключевые слова**: Глухов, Глуховский район, надгробия, их описание, стеллы, кресты, плиты, текст высеченных надписей.*

Zaitseva N.O. Hlukhiv graves

In this article the information about Hlukhiv graves is included, which is in the funds of Hlukhiv local museum, on the cemetery of Spaso-Preobrazenska, Anastasiivska churches, Voznesenske cemetery of Hlukhiv and Hlukhiv Region of the XVIII – the beginning of XX century, with the aim of future genealogical exploration, learning the history of development of stone-cutting craft in the region.

***Key words:** Hlukhiv, Hlukhiv Region, graves, the description, cross, ceiling, the text of carveing sign.*

22.03.2013 р.

УДК 261.5 (447.51)

В.М. Терентьєва
Т.А. Ведмідь

ПУТИВЛЬСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ: РАССКАЗІВСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ

У статті представлені матеріали некрополістичних досліджень з метою їх введення у науковий обіг.

***Ключові слова:** некрополь, Путивль, Рассказівське кладовище, пам'ятка, поховання, плита.*

Некрополістичні дослідження є невід'ємною складовою частиною у справі збереження національної культурної спадщини. Враховуючи той факт, що з кожним роком некрополістичних пам'яток стає все менше і менше, актуальність вивчення цього питання цілком зрозуміла і не потребує доказів.

На сьогодні в Україні системним вивченням некрополістичних об'єктів займаються дослідники Центру пам'яткознавства НАН України, Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) і Інституту археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (ІУАД).

Метою цієї статті є надання скороченого опису некрополістичних пам'яток Рассказівського кладовища у Путивлі та введення їх у науковий обіг для подальших досліджень.

Плита із зображенням Голгофи

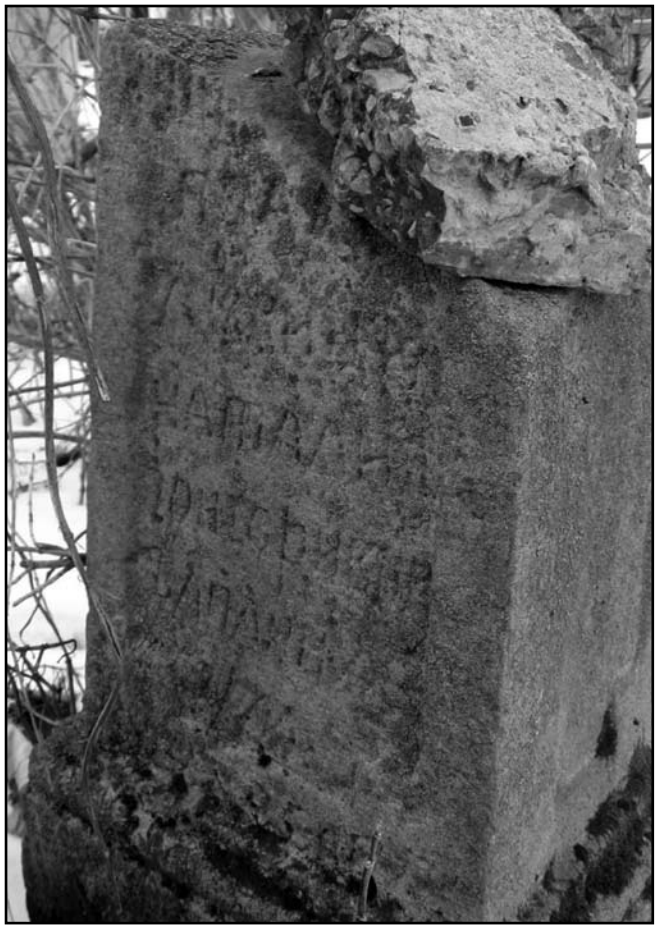

Пам'ятник із сірого пісковику. Верхня частина обламана

Рассказівське кладовище розташоване у південно-східній частині міста на вулиці Базими. На жаль, історія його заснування майже невідома. Посилаючись на дані, зафіксовані на карті міста Путивля від 1784 р., можна відзначити, що схематично кладовище було позначене ще наприкінці XVIII ст. [1]. Але факт, що саме у цей період розпочалася перебудова міста за «європейським взірцем» (до кін. XVIII ст. – радіально-кільцеве планування), наштовхує на думку про те, що втілення цього плану відбувалося не відразу. За припущенням дослідника церковної історії краю, протоієрея, кандидата богослов'я о. Олександра Чурочкіна можливо й назва «Рассказівка» походить від того, що обіцянку надати місце під цвинтар було виконано набагато пізніше, ніж оговорювалося, бо ділянка передавалася з володінь Молченського Печерського Різдва Пресвятої Богородиці монастиря. Отець Олександр посилається на цитату з книги священика Я. Левитського «Город Путивль»: «…в разное время вырезано под городской квартал…и под второе городское кладбище – 10 десятин. Город обещал монастырю вознаградить убыль, но и до сих пор это обещание не преведено в исполнение» [2].

Отже, на південному сході міста було досліджено 30 поховань дореволюційного періоду; найстаріше за позначками відноситься до 1857 року. Усі поховання розташовані у історичній частині кладовища, але, на жаль, вони змішані із сучасними.

Зазначимо, що невелика кількість поховань свідчить про їх масове руйнування за радянських часів. Цей факт підтверджує уривок із щоденника родини колишнього місцевого священика М.І. Рождественського, могила якого знаходилася на Рассказівському кладовищі. Його син, Сергій Микитович, згадував: «... В полном порядке могила Никиты Ивановича находилась до 1933 года. Начиная с этого года, в течение двух-трёх лет подряд местные «воинствующие безбожники», ссылаясь на какие-то указания свыше, при попустительстве городских властей учиняли разгромы городских кладбищ: срывали ограды, валили памятники и кресты, переворачивали плиты, рубили деревья… Обычно делали всё это ночами, особенно под Пасхальную ночь. В 1934 году были совершенно разбиты оба Путивльских кладбища...» [3]. Дійсно, за хвилястими надломами колон і хрестів, збитими ріжками можна й зараз побачити сліди жорстоких погромів, які вчиняли атеїстично налаштовані партійно-комсомольські активісти.

На сьогодні значними перешкодами для досліджень є: по-перше, змішаність поховань (старих і сучасних); по-друге, багаторічні наслідки природних явищ, які пошкодили написи на пам'ятках і самі пам'ятки (дощі, сніг, град тощо); по-третє, суб'єктивний фактор – недбалість про старі поховання; багато з них наполовину знаходяться у ґрунті, вкриті мохом або перевернуті.

Що стосується самих пам'яток, то більшість з

С.М. Рождественський на могилах батьків. Рассказівське кладовище. 1920-ті роки

них вироблена із сірого пісковику. Зверху, зазвичай, зображений Голгофський хрест з титлами ІС ХС (або ІН ЦІ)… (копіє, хрест, лобне місце, гора Голгофа, глава Адама, НІКА – перемога над смертю). Меморіальні написи містяться під хрестом (іноді й по сторонах від нього).

На жаль, зовсім не виявлені родові склепи або їх залишки, що підтверджує інформацію про масовий вандалізм 30-х років минулого століття. Знайдено лише 7 поховань, між якими, можливо, є родинні зв'язки. Так, наприклад, поряд розташовані могили Івана та Аксинії Угрюмових, Миколи, Василя та (втрачене ім'я)…Новікових, Сергія та Іуліти Духовських. Відомо, що остання родина – купецька. Окремо на відстані одне від одного розташовані поховання Марфи Шаповалової та купця Івана Шаповалова.

Надгробки – символи пам'яті, що увібрали в себе громадські уподобання, уявлення про потойбічний світ, відобразили етику і світогляд епохи. Запропонований матеріал може бути використаний під час краєзнавчих, генеалогічних, статистичних, мовних та мистецтвознавчих досліджень.

Додаток

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста з титлами. На плиті написи: **анна соболдва умрд 1876 года 45 лѣтъ.**

Розмір плити: довжина – 130 см, ширина верхньої частини – 70 см, ширина нижньої частини – 47 см, висота – 10 см.

Уламок обеліску, який має вигляд квадратної колони. На обеліску збереглися написи: **«пом#ни господи душу со св#тыми рабы твод# здѣ праха покоющагос# мищанки kдн й андрѣдвны волковой род. 1862 го. ско. 1 гд(нваря) 189... вѣчная тдбѣ пам#ть».**

Розмір обеліску: ширина – 32 см, висота – 90 см (частина у грунті).

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста. На плиті напис: **здѣсь покоица прахъ робы бож й мархвы михайловны шаповаловой радивш йс# въ 1869 года 3 юн# скончавш йс# 1889 года ... юл#».**

Розмір плити: довжина – 1м, ширина верхньої частини – 52 см, ширина нижньої частини – 40 см, висота – 10 см.

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста; майже уся засипана землею, написи не простежуються.

Розмір: довжина – 90 см, ширина верхньої частини – 40 см, ширина нижньої частини – 35 см.

Уламок хреста із сіруватого пісковику. Верхня частина пофарбована олійною блакитною фарбою. На хресті простежуються написи: **«упокой господи душу вдовы бж дй ... сконча ...».**

Розмір уламку: ширина – 55 см, висота 40 см (частково у грунті).

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофи (угорі ІН – ЦІ; копіє – зліва, трость – праворуч). З правого боку напис: **«ул#на волошина 1867 го. осыпайтд могилу цвѣтами ево прахъ нд трдвожтъ в дтомъ ... миръ и покой 1897».**

Розмір плити: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 60 см, ширина нижньої частини – 50 см, висота – 20 см.

Залишок постаменту із пісковику у вигляді ствола дерева з трьома обрубленими гілками. Написи відсутні. Розмір: висота – 30 см, діаметр стовбура – 40 см.

Пам'ятник із сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста. Кути пам'ятника зроблені у вигляді фігурних заглиблень, які мають вигляд кола. Написи відсутні.

Розмір пам'ятника: довжина – 130 см, ширина верхньої частини – 50 см, ширина нижньої частини – 40 см, висота – 25 см.

Плита з сірого пісковику із рельєфним зображенням Голгофи та написами: **«иванъ лаврднт двъ угрюмовъ умдръ 1857 года».**

Розмір плити: довжина – 105 см, ширина верхньої частини – 60 см, ширина нижньої частини – 30 см.

Пам'ятник з сірого пісковику із рельєфним зображенням Голгофи та написами: **«аксин # стипановна угрюмова умрд 1876 го юл# 4 го отроду лѣтъ 77».**

Розмір плити: довжина – 105 см, ширина верхньої частини – 58 см, ширина нижньої частини – 29 см.

Плита темно-сіра кам'яна із грубо викарбуваним хрестом та скісними перетинками. На плиті є напис: **«под симъ камнимъ погрдбднно тѣло оставнова солдата мотвѣ# микихворова сына ефимова умиръ 1861 года гд(нвар#) 30 дн#».**

Розмір плити: довжина – 110 см, ширина верхньої частини – 62 см, ширина нижньої частини – 50 см.

Пам'ятник дитячий із сірого пісковику з зображенням Голгофи. З правого боку відбита частинка. Є не досить розбірливий напис: **«ма 8 д здѣсь покоитс# колина новиковъ».**

Розмір пам'ятника: довжина – 85 см, ширина верхньої частини – 36 см, ширина нижньої частини – 25 см, висота – 18 см.

Плита з сірого пісковику із двома фігурними верхніми кутами та зображенням Голгофського хреста. На плиті збереглися написи: **«1860 го 20 юн# васил й новиковъ...».**

Розмір плити: довжина – 90 см, ширина верхньої частини – 48 см, ширина нижньої частини – 35 см.

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста. Написи на плиті відсутні.

Розміри: довжина – 115 см, ширина верхньої частини – 50 см, ширина нижньої частини – 38 см, висота – 12 см.

Плита з сіруватого пісковику із зображенням Голгофи. Написи частково втрачені: **«отрока 1904 года ... новиковъ ...».**

Розмір плити: довжина – 115 см, ширина верхньої частини – 60 см, ширина нижньої частини – 40 см, висота – 15 см.

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофи та написами: **«здѣсь покоитс# прахъ послушника ивана латышева проживши 22 года умдръ 1899 год».**

Розмір плити: довжина – 1 м, ширина верхньої частини – 52 см, ширина нижньої частини – 40 см, висота – 10 см.

Хрест із пісковику; частина знаходиться в землі. Написи збереглися частково: **«здѣсь покоитс# евфросин # ...».**

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофи та написами: **«здѣсь покоитс# тѣло купца wанна wанова шаповалова 60 лѣтъ умдръ 21 #нвар# 1888 года миръ праху тводму».**

Розмір плити: довжина 130 см, ширина верхньої частини – 53 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 25 см.

Колонна гранітна квадратна, рельєфна, звужена у верхній частині. Написи нерозбірливі.

Розмір колони: довжина – 160 см, ширина верхньої частини – 12 см, ширина нижньої частини – 45 см, висота – 20 см.

Пам'ятник із сірого пісковика у вигляді колони. Верхня частина обламана. Є досить нерозбірливий напис: **«здѣсь покоитьс# прахъ дивицы натал # григоривна чаплина ум 1904 г 25 авгу ...».**

Плита квадратна з сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста, прикрашена двома фігурними перетинками. Верхня частина плити ушкоджена, написи збереглися частково: **«здѣсь покоитс# кирѣдвъ ... 1889 г».**

Розмір плити: довжина – 130 см, ширина – 130 см.

Плита з сіруватого пісковику із зображенням Голгофського хреста. Кути плити фігурно оздоблені. Є написи: **«здѣсь находитс# прахъ сдрѣя михайловича духовского скончалс# 1894 года дкабр# 5 дн# прожилъ отъ роду 37 лѣтъ».**

Розмір плити: довжина – 150 см, ширина верхньої частини – 60 см, ширина нижньої частини – 40 см, висота – 30 см.

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста та написами: **«подъ симъ камндмъ покоитьс# прахъ улиты духовской скончавшдйс# 12 сднт#б отроду ...».**

Розмір плити: довжина – 125 см, ширина верхньої частини – 60 см, ширина нижньої частини – 50 см, висота – 25 см.

Пам'ятник із сіро-жовтого пісковику з зображенням Голгофи. Кути фігурні. Є написи: **«подъ симъ камндмъ погрдбдны васил й и олександра дь#коновы».**

Розмір пам'ятника: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 55 см, ширина нижньої частини – 45 см, висота – 20 см.

Пам'ятник дитячий із пісковику з зображенням Голгофського хреста; зламаний, нижня частина знаходиться в землі, написи нерозбірливі. Розмір

пам'ятника: довжина 28 см, ширина 30 см.

Плита з сірого пісковику із зображенням Голгофи, написи нерозбірливі. Розмір пам'ятнику: довжина – 90 см, ширина верхньої частини – 45 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 20 см.

Плита з сіруватого пісковику із зображенням Голгофи. Верхній правий кут зламаний. Є написи: **«григор й мартиновъ кождвниковъ родилс# 1874 года фдврал# 24 дня крдщднъ 26 феврал# и умдръ 17 окт#бр# 1888 г».**

Розміри: довжина – 130 см, ширина верхньої частини – 50 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 12 см.

Плита з світло-сірого пісковику із зображенням Голгофського хреста (у ґрунті). Написи відсутні.

Розміри: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 50 см, ширина нижньої частини – 35 см.

Плита з сірого пісковику із зображенням хреста латинського типу на трикутному підніжжі. Написи: **«мдщанка города путивл# натал # давидова бутова родилась 24 августа 1844 г сконча 8 апрдля 1906 го».**

Розміри: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 55 см, ширина нижньої частини – 45 см, висота – 10 см.

Пам'ятник з пісковику у вигляді колони. Пам'ятник ушкоджений, відбитий з боків та знизу. Є не досить розбірливі написи: **«и здѣсь покоитс# тѣло петр ... 1858 г ... 1908 г 27 ...».**

Розміри: довжина – 120 см, ширина верхньої частини – 20 см, ширина нижньої частини – 35 см, висота – 12 см.

Посилання

1. План застройки г. Путивля, утвержденный в 1784 г. // Фонди ДІКЗ у м.Путивлі: документ. – КН № 440/Д. 322.
2. Левитский И. Город Путивль. – М., 1905. – С. 32.
3. Дневник С.Н. Рождественского (история семьи священника Н.И. Рождественского).// Электронна версія.

Терентьева В.М. Ведмедь Т.А. Путивльский некрополь: Рассказовское кладбище

В статье представлены материалы некрополистических исследований с целью их введения в научный оборот.

Ключевые слова: *некрополь, Путивль, Рассказовское кладбище, памятник, захоронение, плита.*

Terentieva V.M., Vedmid T.A. Putivl necropolis: Rasskazivske cemetery

The article presents materials of necropolis research to their introduction into the scientific usage

Key words: *necropolis, Putyvl, Rasskazivske cemetery, memorial, burial place, stove.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477.51)«18/19»

С.Г. Бойченко

ЄВРЕЙСЬКИЙ НЕКРОПОЛЬ ЧЕРНІГОВА

В статті простежено історію виникнення та формування старовинного єврейського кладовища, його роль в житті єврейської общини Чернігова. Розглянуто епітафії, різьблений декор надгробків та особливості національної поховальної культури євреїв.

Ключові слова: *євреї, некрополь, кладовище, надгробок, община, історія, Чернігів.*

Єврейський некрополь – невід'ємна складова частина некрополю Чернігова. В основному, він представлений старовинним єврейським кладовищем, розташованим по вул. Любецькій. Багата єврейська культура проявилася в пам'ятниках кладовища та визначила його конфесійний характер.

Незважаючи на ґрунтовні археологічні дослідження території давнього Чернігова, науковці не приділяли належної уваги дослідженню міського некрополя. Наукове вивчення некрополів Чернігова започаткувала міська організація «Товариства охорони пам'яток і культури». Було створено секцію «Некрополь Чернігова», метою якої було обстеження стану некрополя Чернігова і його околиць, складання топографічних планів кладовищ, пошук могил видатних людей, вивчення архівних документів, створення картотеки і висвітлення результатів досліджень у пресі та інших засобах інформації. Результатом діяльності секції стали публікації в місцевій пресі про комплекси поховань воїнів радянської армії та жертв фашизму, а також про акти вандалізму. Тому комплексне дослідження єврейського некрополю як складової частини міського некрополю набуває неабиякого значення.

Початок дослідження єврейських кладовищ України відноситься до кінця XIX ст. Історію їх вивчення, епітафії та різблений декор надгробків проаналізували в своїх працях М. Носоновський [1, 107-119] та Б. Хаймович [2, 103-106]. В 1998 р. вийшла книга Ю. Ходорковського «Єврейські некрополі України» [3], а у 2001 р. – опис єврейських кладовищ Чорнобиля та Горностайполя І. Дивного [4]. У 2000 р. Х. Бойко виконала кандидатську дисертацію на тему: «Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XIX – на початку XX ст.» [5]. Сучасні науковці І. Муратов, Ю. Преступенко, А. Ліпська, О. Оврах продовжують дослідження некрополістичних пам`яток єврейського населення міст України.

Упорядники книги «Некрополі України» вважають, що єврейське та православне (руське) кладовища створюють своєрідний меморіальний ансамбль, який є одним із головних чернігівських історичних некрополів, започаткованих у XIX ст. [6]. В архівних документах точна дата заснування єврейського кладовища в Чернігові відсутня.

Ймовірно, воно було відкрито разом з міським православним кладовищем на північній околиці міста уздовж дороги на село Білоус на початку XIX ст. Площа кладовища постійно змінювалася. За планом Чернігова 1908 р. територія кладовища займала 2,5 га і воно мало майже квадратну форму. В 1953 р. два міські кладовища займали земельну площу 14,6 га, з них: руське – 10 га, єврейське – 4,6 га. Із загальної території кожного кладовища під могилами зайнято: на єврейському кладовищі – 59 %, на руському – 80 % [7, арк. 1]. Тобто з 4,6 га могилами було зайнято 2,7 га його площі. Обліку могил на єврейському кладовищі, як і на православному, не велося. Однак, на відміну від руського, єврейське кладовище не відносилось до переповненого похованнями і не підлягало закриттю. В 1968 р. за «Актом ревізії кладовищ м. Чернігова» єврейське кладовище припинило свою діяльність, хоча окремі поховання здійснювалися аж до 1974 р. Зараз кладовищем опікуються члени єврейської громади та працівники КП «Спецкомбінат КПО».

Єврейське кладовище з чотирьох боків оточене бетонним муром, вхід на нього з вул. Любецької. Від входу йде головна алея, яка поділяє його територію на дві частини: східну та західну. В західній частині знаходяться найбільш ранні поховання другої половини XIX – середини XX ст., в східній частині – поховання 50-70-х років XX ст. І Дивний запропонував схему кладовища, поділивши його на 6 секторів-дільниць за ознакою розподілу паралельними алеями-доріжками, частково заасфальтованими, з нумерацію ділянок та фіксацією найбільш примітних поховань на них [8]. Частина ранніх пам'ятників другої половини XIX ст. знаходяться у напівзруйнованому вигляді, деякі провалювалися в землю, написи на багатьох стерлися. Значну роль у зникненні пам'ятників і написів на них відіграли об'єктивні фактори: час, несприятливі кліматичні умови, відсутність елементарного догляду та ремонту, найменшу – дії вандалів. Біля бетонної огорожі кладовища уздовж вул. Любецької поодинокі пам'ятники розташовані хаотично. Ймовірно, вони були зрушені з могил під час будівництва огорожі. Майже в центрі кладовища знаходиться ділянка, вільна від могил площею майже 1 га.

Заснування єдиного конфесійного кладовища свідчить про внесок єврейського населення у розвиток Чернігова як міста. В різні періоди історичного розвитку він був неоднаковим, але загалом значним. На території Гетьманщини євреям дозволено було займатися торгівлею і посередництвом з 1783 р. Вони повинні були записуватися в міські стани міщанами й купцями. Перші відомості про євреїв на Чернігівщині відносяться до кінця XVIII ст. У 1802 р. в Чернігові вже було достатньо євреїв для того, щоб мати свою синагогу, школу і цвинтар [9, 373-375]. А в 1808 році у місті зареєстрували міщан євреїв: чоловіків – 459, жінок – 473. У середині XIX ст. чернігівські євреї перевершили чисельністю християн: 2741 єврей, 2012 православних і 7 старовірів.

Загальна чисельність населення Чернігова у 1852 р. становила 6494 особи, з них 2741 – єврей; за переписом 1897 р. – 27006 жителів, з них 8805 – євреїв; в 1910 р. – 33000 осіб, з них 13954 – єврея. Отже, чисельність єврейського населення упродовж XIX ст. коливалося від 29 % до 42 % від загальної кількості населення міста. В основному євреї були зайняті в харчовій промисловості, зокрема у виробництві борошна, крупи, горілки, спирту і тютюну та торгівлі, а також в садівництві [10]. Безсумнівно, середина XIX ст. – початок XX ст. – період найбільшого розквіту єврейського життя в Чернігові. До початку XX ст. склалася своєрідна культурна атмосфера в єврейських громадах міст України: Одеси, Львова, Бердичева, Чернівців, Чорнобиля та інших [11, 126-140].

Більшість віруючих євреїв Чернігова були хасидами. Варіанти ашкеназької культури, які побутували в різних регіонах України, також були розвинуті і на Чернігівщині. О.О. Русов зазначав, що серед євреїв Чернігова було 99,87 % іудейського віросповідання і лише 0,11 % – православних [12, 191]. В кінці XIX ст. – на початку XX ст. в Чернігові діяло 2 синагоги та 2 молитовні будинки [13, 4].

За традицією, як тільки чисельність євреїв в місті ставала значною, вони конституювалися в громаду. У 1847 р. в Чернігівській єврейській громаді нараховувалося 2783 члени. Найважливішими з-поміж усіх складників життя єврейської громади були синагога, кладовище, школа та лазня. Як наслідок єврейське життя досягало високого рівня організації.

Кладовище є другим за важливістю після синагоги предметом інтересу єврейської громади, тому вона намагалася мати в місті землю під власне общинне кладовище. Ділянка землі, що купувалася під єврейське кладовище, часто мала фіксовану площу, тому, коли вся площа була «заповнена», надгробки для «нових померлих» встановлювалися в основному на місцях найбільш старих поховань. Як правило, для кладовища відводилася територія за межами міста, іноді в декількох кілометрах. Найчастіше кладовище розташовувалося біля річки, на вершині або пологому схилі пагорба. Похорони і впорядкування кладовища перебувало у віданні похоронного братства. За традицією при кладовищі діяв будинок обмивання.

Ансамбль єврейського кладовища формувався поступово. Старовинні єврейські кладовища закладалися без чіткого планування, заздалегідь обміркованого поділу на алеї та доріжки. Модернізована система планування не торкнулася чернігівського єврейського кладовища. Ймовірно, чернігівська міська дума не вимагала від кагалу дотримання цього принципу. Єврейське кладовище, як і сусіднє православне, не поділяється на квартали. Плита-стела (мацева) була найбільш розповсюдженою формою намогильного пам'ятника єврейських поховань. На кладовищі бага-

то мацев з ярусною композицією, що представляють собою кілька паралельних, пластично пов'язаних образотворчих рядів – своєрідні багаторівневі побудови. Збереглися мармурові мацеви в лівій від входу частині єврейського кладовища у вигляді семиярусних стел, на могилі Н.А. Туровського, а також на жіночому похованні із зображенням світильника на верхньому ярусі. Саме світильник-менора вказує на жіноче поховання. Мотив світильника-менори, а також рослинний орнамент, висхідні до дерева життя, були найбільш поширеними.

Крім мацев на єврейському кладовищі зустрічаються такі форми надгробків, як стели, склепи, обеліски. Вони в основному виконані з бетону та цегли, деякі з граніту та мармуру. Зафіксовано лише один надгробок, виконаний з дерева.

Серед склепів єврейського кладовища частково збереглися лише чотири. Належність трьох з них через значні руйнування та відсутність епітафій встановити неможливо. Виділяється напівзруйнований склеп з червоної цегли, від якого залишилася тільки частина цоколя. В центрі його – пам'ятник Борису Соломоновичу Красильщикову – члену міської управи, гласному Чернігівської міської думи семи скликань, який помер в 1893 р. Пам'ятник виконаний з лабродориту, в середині надгробної плити вирізана гексаграма – шестипроменева зірка («могендовид» – «щит Давидів»), зовні по колу якої міститься епітафія російською мовою:

«Горячо молят бога
Жена и дети
Об успокоении души
Дорогого мужа
Sit tibi terra levis»

Зображення на надгробку зірки Давида набуло поширення на території Російської імперії лише в кінці XIX – поч. XX ст. «Sit tibi terra levis» (лат. «нехай земля тобі буде пухом»).

Гарно зберігся цегляний склеп без епітафії з цікавим архітектурним декором та гексаграмою, вирізаною на стіні. Також привертає увагу двохярусний цегляний склеп заввишки більше 3-х метрів, від якого збереглася тільки південна стіна з напівсклонами по кутах. Епітафія вирізана на івриті на плиті із сірого мармуру:

«*Жінка делікатна в етиці*
пані цікава та шанована
Брух Липа дочка пана Моше,
померла місяця адар 12.03.1904» [14].

Значна кількість намогильних пам'ятників кладовища відмінні від традиційних єврейських. Вони перегукуються з надгробками, спорудженими на сусідньому християнському цвинтарі. Вплив християнських мотивів на будівництво єврейських надмогильних пам'ятників цілком зрозумілий. Майстри, які працювали на православному цвинтарі, виконували замовлення також єврейських родин, переносячи ті зразки, які були найбільш поширені у цвинтарному оздобленні того часу.

Збереглося декілька гранітних пам'ятників у вигляді дерева із зрубленими гілками, по центру одного з них вирізано гексаграму з епітафією всередині на івриті. Подібний пам'ятник знаходиться на території господарської частини Єлецького монастиря в Чернігові, який був поставлений, як свідчить епітафія, на могилі дружини генерал-лейтенанта Ганни Василівни Шильдер-Шульднер (25.03.1821–7.03.1875) біля східної алтарної частини Успенського собору. Подібні пам'ятники збереглися і на сусідньому православному кладовищі, зокрема на могилі Олександра Івановича Тальвинського (помер 1989 р.). За розміром, технікою виготовлення та стилістичною композицією ці пам'ятники схожі між собою, тому можна припустити, що вони виконані на замовлення заможних чернігівських родин в одній майстерні в кінці XIX ст. Стає очевидним, що на чернігівських кладовищах ховали не за національністю, а за віросповіданням. Серед поховань старого православного кладовища зустрічаються єврейські, наприклад могила Егудиса Ізраїля Борисовича.

Порівняно з іншими намогильними пам'ятниками мацеви у своєму художньому і пластичному вирішенні були більш консервативними. Це виходило з ортодоксальності іудаїзму, де не відбувалися такі різкі зміни, як у християнській меморіальній пластиці.

Розмір, матеріал, різьба надгробків, їх сюжет, характер виконання, ступінь складності в усі історичні періоди були соціальною категорією. Зростання заможності єврейського населення Чернігова помітно позначилось на влаштуванні намогильних пам'ятників. Природно, що більш складне, трудомістке різьблення властиво пам'ятникам на могилах заможних людей – представників буржуазії та єврейської «релігійної аристократії». Їх пам'ятники перевершують звичайні своїми розмірам та декором. Виконані вони з граніту та мармуру, які привозили на пристані Вовчун та Байдачище, північніше від міста. Подібного роду пам'ятники, що відображають достаток чи знатність померлого, складають на кладовищах лише малу частину. Розмір та декор багатьох пам'ятників надзвичайно скромний.

Зберігся унікальний дерев'яний мацев з поховання Мойши Мордехая, який знаходився, вірогідно, на єврейському кладовищі. Зараз він зберігається в єврейській общині Чернігова. Мацев зроблений з дуба, на дошці розмірами 81 х 31 х 4,3 см, по центру якого вирізана епітафія на івриті, розташована в 9 рядків:

«Здесь похоронен
Человек реб
Мойша сын реба
Мордехай умер
16 тамуза (июль-август) 1890 года
Да будет его душа завязана в узле жизни

Сендер пусть душа
Его будет освящена
Из Могилева»

В епітафії згадується «реб Мойша», тобто рабин або вчитель Тори в релігійній школі. Враховуючи вживання в епітафії слова «реб», яке в XIX ст. застосовувалося в якості звертання по відношенню до кожного шанованого чоловіка, можна припустити, що Мойша був рабином. На думку В. Руденка, в епітафії вказано ім`я майстра, який виготовив цей надгробок – Сендер (Олександр) [15, 91-93].

Різні за розміром, товщиною, якістю, матеріалом мацеви оздоблені поєднанням символічної композиції та тексту. З кінця XIX – початку XX ст. епітафії стають двомовними або ж цілком складені російською мовою. У радянський період знання івриту поступово зійшло нанівець, і вже з 1920-х рр. стали з'являтися надгробні написи російською мовою. Епітафії, написані українською мовою, на єврейському кладовищі відсутні. Це пояснюється посиленням центристських, русифікаторських тенденцій в політиці радянського уряду. Окремі області культурного життя євреїв булі затавровані як «буржуазний націоналізм» та неухильно переслідувалися. Це було головною причиною згортання культурної роботи з використанням історичної мови євреїв [16, 117].

В кінці XIX ст. мистецтво різьбленої стели, після більш ніж двовікового розквіту, починає згасати, не уникнувши долі всього народного мистецтва цієї пори. Сюжет втратив колишнє значення, малюнок став сухим, маловиразним. Лаконізм в трактуванні образів поступився місцем грубості, традиційність – випадковості. Майстри масово і повсюдно стали користуватися шаблонами, які внесли у вигляд стел згубну одноманітність. В кінці кінців мацеви стали витіснятися пам'ятниками інших форм. Таких надгробків на чернігівському єврейському кладовищі найбільше.

Серед пам'ятників XX ст. заслуговує на увагу оригінальна скульптурна композиція на могилі Калії Розалії Аронівни (1905-1975 рр.) у вигляді двох згорілих сірників, що нахилилися один до одного. Тут же поряд в межах могильної огорожі друга скульптурна композиція: фігури чоловіка та жінки, які сплелися в обіймах. Пам'ятник виділяється серед інших своєю забарвленістю в червоно-коричневий, світло-сірий та чорний кольори. Це єдиний на єврейському кладовищі пам'ятник, в якому проявився інтерес майстра до кольору. Також замовнику міг імпонувати і сам барвистий ефект, який різко виділяв поліхромний пам'ятник серед маси інших сірих.

Пам'ятники єврейського кладовища відображають наслідки подій 1905 р. На території України відбулася переважна більшість всіх жовтневих погромів 1905 р. За даними Єврейської енциклопедії, у губерніях, що перебували на території сучасної України, відбулося 588 погромів [17, 618-621]. Така їх велика кількість пояснюється тим, що на території України на початку XX ст. мешкало близько половини всього єврейського населення Російської імперії. Після обнародування Маніфесту 17 жовтня 1905 р. яскраво проявився антисемітизм, який мав соціальний та релігійний характер. 23 жовтня 1905 р. в Чернігові чорносотенці влаштували єврейський погром, пограбували єврейські магазини, лавки і будинки. В результаті постраждало 29 осіб, вбито 1 єврея та 1 українця [18, 124-134]. На єврейському кладовищі зберігся пам'ятник у вигляді двохярусної стели з шліфованого мармуру з епітафією на двох мовах: на івриті у верхній частині:

«Никогда не забудем
Единственного в мире
И не забудем согласно
Уважения в наших душах
Нохим Абрамович Туровский
Большая потеря Израиля
Благословенна память его» (переклад автора)

російською в нижній:

«Нохим Абрамович Туровский
родился 1 марта 1880 года
убит 23 октября 1905 года»

Туровські – заможна єврейська родина відомих чернігівських купців. Янкель Туровський протягом 1850-1860 рр. орендував у міської управи державний цегельний завод, що розташовувався на околиці Чернігова в «Урочищі Землянки». Після смерті Янкеля один з його синів Абрам в 1914 р. став власником цегельного заводу, який увійшов до числа найбільших заводів в Чернігові [19, 41-46]. Про заможність родини Туровських говорить той факт, що на початку XX ст. Авраам Янкелев Туровський мав дві садиби: одну – на розі Богоявленської та Шосейної вулиць, іншу – на Новоп'ятницькій вулиці на власній ділянці за містом. У складі першої були кам'яний будинок з розташованими в ньому крамницями [20, арк. 1-29].

І.Л. Шраг в автобіографії згадував, що у жовтні 1905 р. погром єврейських магазинів відбувся на головній вулиці Чернігова – Богоявленській [21, 50-51]. Саме там знаходився будинок з крамницями купців Туровських, при пограбуванні яких, вірогідно, було вбито Нохима Абрамовича Туровського – 25-річного сина купця Абрама Туровського.

Дорогий матеріал (мармур) та висока якість виготовлення стели над могилою Н.А. Туровського свідчить про високу вартість пам'ятника та підтверджує високе соціальне становище його замовників – родини купців Туровських.

Про участь євреїв в подіях 1917 р. свідчить пам'ятник чернігівцям Й.Л. Шильману та М.С. Муринсону, які воювали на боці Червоної гвардії. Восени 1918 р. як уповноважений Всеукраїнського революційного комітету Йоахім Львович Шильман був головою Чернігівського підпільного ревкому. 1

листопада 1918 р. його разом з Мойсеєм Муринсоном було розстріляно та закопано біля села Яцево під Черніговом. Після встановлення Радянської влади їх рештки були перепоховані на єврейському кладовищі. У Чернігові дві вулиці були названі їхніми іменами [22]. У 60-ті роки XX ст. на могилі був встановлений пам'ятник у вигляді обеліску з написом:

«Здесь похоронены Черниговские
большевики и борцы
за Советскую власть
М.С. Муринсон
Н.С. Шильман
Погибшие
от рук Гетьманцев
1-го ноября 1918 г.
Героям, павшим за власть
Советов»

Свідченням жорстоких подій громадянської війни в Україні (1918-1920 рр.) слугує мацев з суворою епітафією:

«Яков Абрамович Ницберг.
Убит 24-го апреля 1919 г.»

Під час погромів громадянської війни і голоду початку 1920-х рр. частина євреїв виїхала з міста. У 1926 р. в Чернігові проживало 10607 євреїв, тобто близько 30 % всього населення. У цей час остаточно змінюються та спрощуються композиційні схеми намогильних пам'ятників. Надалі конструкція і оформлення надгробків свідчать про зниження художнього рівня за рахунок стандартизації, розрив з єврейською поховальною традицією, застосування нових форм і матеріалів.

У 1938 р. населення Чернігова складало біля 70000 осіб. В роки окупації знищено 53435 мирних жителів та військовополонених. Населення міста зменшилося на 2/3. З приблизно 10000 євреїв, які залишилися в Чернігові до початку окупації, врятувалося тільки 260. Розстріли єврейського населення Чернігова відбулися вже в жовтні 1941 р. Після першої акції деякі євреї втекли з міста, але повернулися назад. Нацисти, виявивши євреїв, що повернулися, розстріляли їх 24 жовтня 1941 р. Місця масового розстрілу євреїв знаходяться в ярах Кріволівщіна, Ялівщина, Малий Рів, Березовий Ріг, в Подусівскому лісі [23, арк. 1-5]. В урочищі «Березовий рів» поставлений обеліск, на передній площині якого мармурова дошка с написом: «На этом месте 18.11.41 г. немецкими фашистами были расстреляны 800 евреев, жителей Черниговщины».

Поховань періоду Великої Вітчизняної війни на єврейському кладовищі небагато. Зберігся пам'ятник у вигляді бетонної стели з вкрапленням мармурової крихти на могилі Давида Ісаковича Давидова – режисера і актора Київського театру юного глядача, загиблого від рук німецько-фашистських загарбників. За спогадами чернігівського краєзнавця В.Ф. Косовця під час фашистської окупації на кладовищі відбувалися розстріли мирних жителів та військовополонених. За переказом після поразки фашистських військ під Сталінградом в 1942 р. частину румунських солдат було розстріляно біля південно-східного кута, а частину пам'ятників та склепів знищено німецькими танками, які пройшли по його центру [24]. В роки війни євреї ховали своїх небіжчиків на сусідньому православному кладовищі, оскільки боялися розстрілів та погромів. Але православна громадськість Чернігова виступила проти єврейського ритуального поховання. З бесіди з Н.П. Сльозною, яка мешкала неподалік від кладовища по провулку Вокзальному, вдалося з'ясувати, що мав місце випадок, коли після похорону єврея на православному кладовищі труну з небіжчиком було викинуто з могили та підпалено.

Після війни єврейське населення міста піддалися новим обмеженням та утискам з боку радянської влади. Під час антирелігійної кампанії в 1959 р. в Чернігові була закрита остання діюча синагога. Рішенням облвиконкому від 18 березня 1959 р. Чернігівська громада була знята з реєстрації за «систематичне грубе порушення законодавства про релігійні культи» [25, 10]. В 1961 р. місцева газета надрукувала статтю проти ритуального поховання євреїв і згодом в 1968 р. єврейське кладовище було закрито. У 1970 р. єврейське населення Чернігова налічувало 4000 осіб, а за переписом 1989 р. – 4558 осіб. У 80-90-х рр. багато євреїв виїхало з України.

Завдяки своїй збереженості єврейське кладовище в Чернігові має історичну цінність. Оскільки значна частина єврейських кладовищ в Севастополі, Львові Острозі, Дубно, Коломиї та інших містах України були знищені під час фашистської окупації та за часи радянської влади, сам факт заснування у місті єдиного кладовища за конфесійною ознакою свідчить про значну роль єврейської общини в житті Чернігова. Масовий характер поховань містить цінну інформацію про участь єврейського населення в історичних подіях минулого. Намогильні пам'ятники мають культурну цінність, оскільки епітафії та різьблений декор надгробків відображають особливості поховальної культури єврейського народу, зберігають важливу генеалогічну інформацію та відкривають можливості для соціального напрямку досліджень єврейської общини.

Посилання

1. Носоновский М. Об эпитафиях с еврейских надгробий Правобережной Украины / М. Носоновский // История евреев на Украине и Белоруссии. – Труды по иудаике. – СПб., 1994. – С. 107-119.

2. Хаймович Б. Резной декор еврейских надгробий Украины / Б. Хаймович // История евреев на Украине и в Белоруссии. – СПб., 1994. – С. 103-106.

3. Ходорковський Ю.И. Єврейские некрополи Украины / Ю.И. Ходорковский. – К., 1998. – 80 с.

4. Дивный И.В. Еврейские некрополи Чернобыля и Горностайполя / И.В. Дивный. – Винница, 2001. – 128 с.

5. Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII – на початку XX століть: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. архіт.: 18.00.01 / Христина Степанівна Бойко; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». – Л., 2000. – 19 с.

6. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р–3855, оп. 3, спр. 134.

8. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.

9. Хижняков В. Черниговская старина (1765-1810): по архивным бумагам городской думы / В. Хижняков // Киевская старина. – 1890. – № 6. – С. 373-375.

10. Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України у другій половині XIX – початку XX ст. / А.В. Морозова. – К., 2009. – 300 с.

11. Муратов И. Еврейская надгробная эпиграфика как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове / И. Муратов // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Збірник матеріалів наукових конференцій (12-14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, Львів). – Львів, 2010. – С. 126-140.

12. Русов А. Чениговская губерния по переписи 1897 г. / А. Русов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1905. – № 7-8. – С. 191.

13. Маркевич Н. Чернигов: историческое и статистическое описание Чернигова / Н. Маркевич // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 10. – С. 4.

14. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К., 1999. – 287 с.

15. Руденок В. Новое о надгробных еврейских памятниках Чернигова. / В. Руденок // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 91-93.

16. Морозова А. Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області / А. Морозова // Збереження єврейської історико-культурної спадщини як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: Збірник матеріалів наукових конференцій (12–14 листопада 2007, Львів) та Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти, присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27-28 жовтня 2008, Львів) – Львів, 2010. – С. 117.

17. Еврейская энциклопедия. – СПб., 1908-1913. – Т.12 – С. 618-621.

18. Морозова А.В. Єврейські погроми 1905 р. у Чернігівській губернії / А. Морозова // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 124-134.

19. Степанова О. Цегельні Чернігова та їх власники / О. Степанова // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы III-го Международного научного семинара. – Чернигов, 2006. – С. 41-46.

20. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 10, спр. 2573.

21. Шраг І.Л. Документи і матеріали / І.Л. Шраг. – Чернігів, 1997. – С. 50–52.

22. Электронная еврейская энциклопедия. Чернигов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.eleven.co.il/article/14668.

23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 3, спр. 4.

24. Некрополі України / [упоряд. І.В. Дивний, М.Т. Пархоменко, О.М. Титова]. – К. – 287 с.

25. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область / [упоряд.: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко]. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – Кн. 3. – С. 10.

Бойченко С.Г. Еврейский некрополь Чернигова

В статье прослежена история возникновения и формирования старинного еврейского кладбища, его роль в жизни еврейской общины Чернигова. Рассмотрены эпитафии, резной декор надгробий и особенности национальной погребальной культуры евреев.

Ключевые слова: *евреи, некрополь, кладбище, надгробие, громада, история, Чернигов.*

Boichenko S.H. Jewish necropolis of Chernihiv

The article traces the history of the origin and formation of the ancient Jewish cemetery, its role in the life of the Jewish community of Chernihiv. Epitaph, carved decoration of the tombstones and burial particular national culture of the Jews are considered

Key words: *Jews, necropolis, cemetery, tombstone, community, history, Chernihiv.*

15.03.2013 р.

УДК 902:2-523.42

В.П. Коваленко
О.В. Терещенко

ОХОРОННІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ СВ. ГЕОРГІЯ В СМТ СЕДНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО Р-НУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 2005 р.)

В роботі оприлюднено результати археологічних досліджень церкви Св. Георгія в смт. Седнів Чернігівського р-ну, що мали місце 2005 р. Археологами розкрито залишки фундаментів церковних конструкцій, які дозволяють скласти повніше уявлення про історію даного храму.

Ключові слова: *Седнів, Георгіївська церква, археологічні дослідження.*

Реставрація та реконструкція пам'яток козацької дерев'яної архітектури є важливою складовою у справі збереження національної культурно-історичної спадщини. Залучення ж до реставраційних робіт археологів дозволяє розширити уявлення як про історію кожної конкретної пам'ятки, так і про розвиток будівельної традиції в регіоні.

Дане повідомлення має на меті публікацію матеріалів, отриманих внаслідок охоронних археологічних досліджень, що проводилися у зв'язку з реставрацією Георгіївської церкви в смт Седнів.

Церква Св. Георгія розташована на городищі Коронний Замок, історичному центрі Седнева (рис. 1). Споруджено її було між 1715 та 1747 рр. за підтримки місцевої козацької родини Лизогубів. У наступні роки вона неодноразово перебудовувалася. Найсуттєвіші зміни зовнішнього вигляду пов'язані з 1852-м та 2005-2006-ми рр. Після останньої реставрації храм має габаритні розміри 16 х 8 м. Споруда представляє собою центральний восьмигранний неф з прибудованим зі східного боку

п'ятигранним вівтарем, обабіч якого розташовані невеличкі (завширшки 2,5 м) чотиригранні ризниці. З заходу височіє прямокутний (8 х 3 м) двоверхий бабинець з вежами-ослопами.

На момент початку археологічних робіт сучасний горизонт являв собою вкриту травою нерівну поверхню. Під час нівелювання дернового шару будівельниками виявлено рештки цегляної кладки біля південної та північної стінок нефу, а також біля паламарні. На вказаних ділянках було закладено розкопи 1-3 загальною площею 42,5 м (рис. 2). В плані вони мали прямокутну основу, однак форма двох з них (розкопи 1-2) була скоригована через наявність будівельного риштування, встановленого по периметру церкви.

В ході подальших робіт рештки кладки було виявлено і біля західного фасаду. Однак на даній ділянці земляні роботи не передбачалися, тож у зв'язку з настанням холодів та обмеженістю фінансування археологічні дослідження тут не проводилися.

Розкопи 1-3 розбиралася до глибини 0,5-0,8 м від денної поверхні. Практично на всіх ділянках зафіксовано рештки будівельного сміття (деревини, шматків розчину, цегляного бою, цвяхів тощо) – сліди реставрації 2005 р., а також попередніх реставрацій та перебудов. Загальна ситуація виглядала наступним чином.

В **розкопі 1** розкрито дві фундаментні конструкції – східну та західну (рис. 3).

Західна конструкція. Під час зняття дерну екскаватором не постраждала (за виключенням кількох зсунутих цеглин). В плані вона мала П-подібну форму з найбільшими розмірами 3 х 2,2 м, розміри внутрішнього контуру 1,2 х 1,44 м. Її верхній рівень знаходився на глибині 0,24 м від денної поверхні. Профіль кладки неоднаковий. На бокових відрізках EE_1 та E_2E_3 він являє собою три ряди цегли, під якими знаходиться 5-7 см шар розчину. На центральному відрізку EE_2 нараховується лише два ряди цегли на 2 см шарі розчину, який, в свою чергу, лежить на 5-8 см шарі піску. Перший та третій (рахуючи від верхнього) ряди цегли лежать тичками в профіль, другий – ложками.

Використана в конструкції цегла червоного (у деяких випадках жовтуватого) кольору, її розміри 25 х 13 х 6-7 см. На переважній більшості цеглин на одній з постелей читаються різної ступені збереженості написи опуклим шрифтом: літери «ИЛ» та чотири цифри, які впевнено можна трактувати як дату. На тих екземплярах, де вони чітко читаються, це «1850» (рис. 6, 1). Проте на значній кількості напис зберігся погано, і тому не варто виключати можливості існування й інших дат.

Розчин, використаний при будівництві конструкції, білого кольору, на вапняній основі. Шви між горизонтальними рядами цеглин порядка 1,5-3 см, в ряду між цеглинами – 1-2 см.

Вся конструкція впущена в чорний гумусний шар, насичений будівельним сміттям. Рівень підошви – на глибині 0,51-0,52 м. В даній частині розкопу дослідження глибше цього рівня не проводилися.

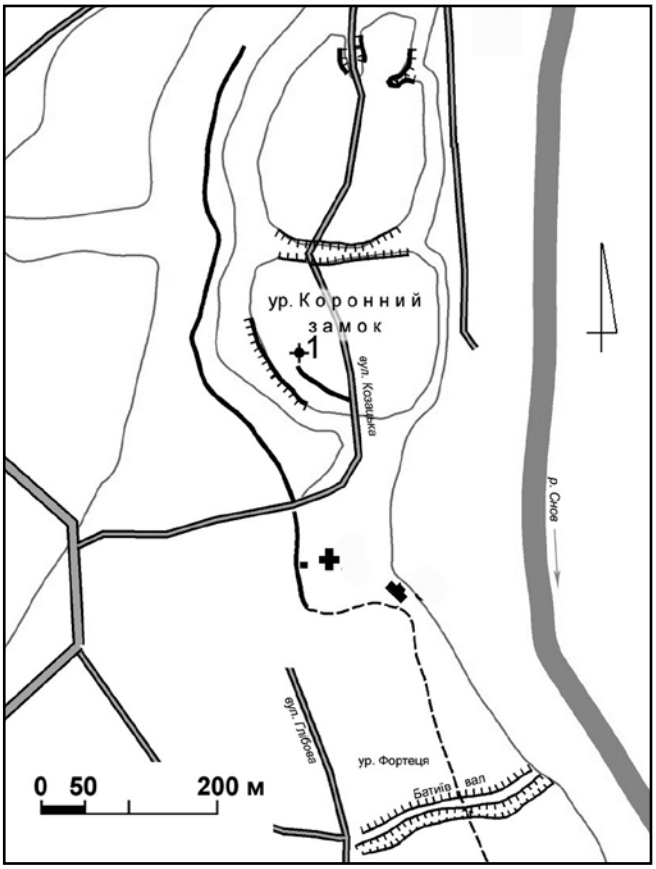

Рис. 1. Георгіївська церква (1) на плані Седнева

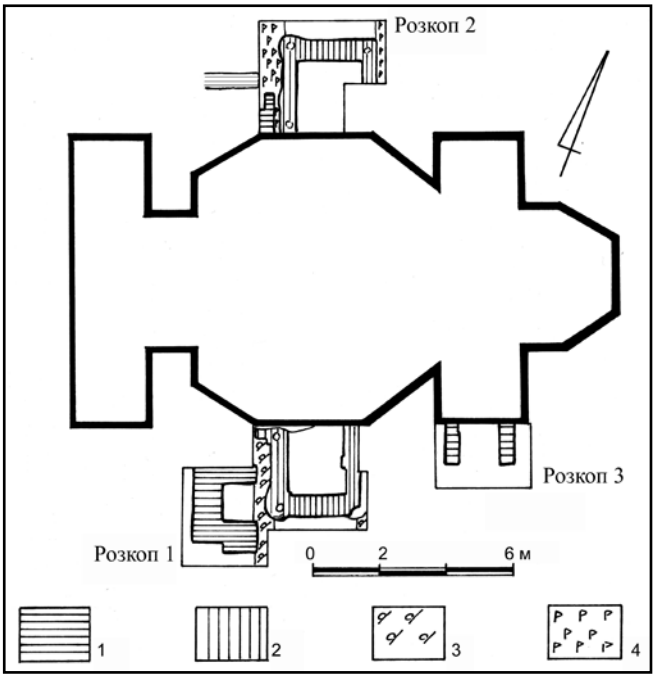

Рис. 2. Зведена схема розташування конструкцій, відкритих розкопами 1, 2, 3 навколо Георгіївської церкви:
1 – фундаментні конструкції, викладені з цегли типу I;
2 – фундаментні конструкції, викладені з цегли типу II;
3 – фундаментні (?) канавки, засипані будівельним сміттям;
4 – фундаментні (?) канавки, залиті розчином.

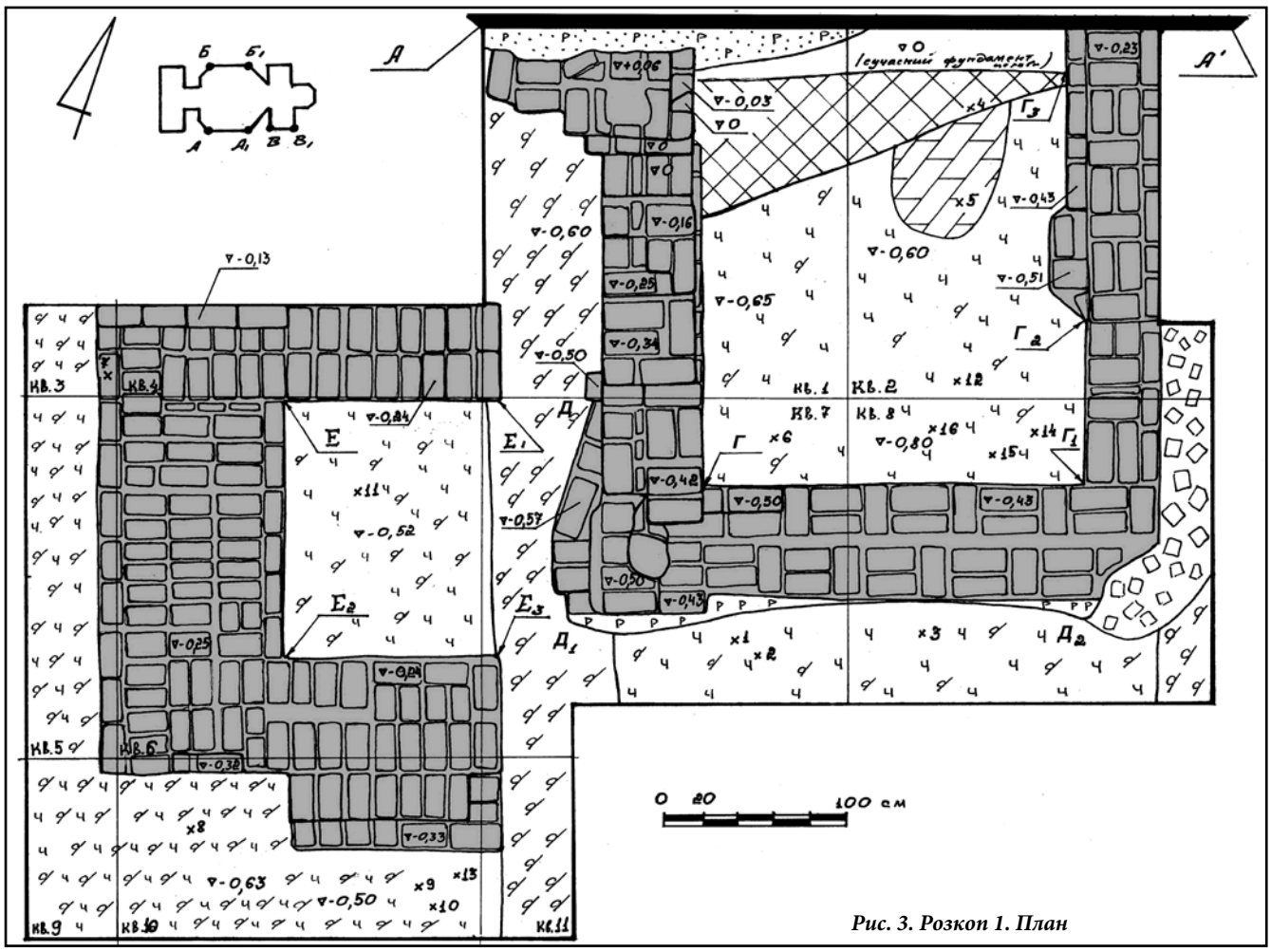

Рис. 3. Розкоп 1. План

Східна конструкція. Під час розчищення екскаватором постраждали верхні ряди конструкції.

Судячи з конфігурації та розташування, вона являє собою залишки фундаменту південного притвору церкви. Її максимальні розміри 3,7 х 3,3 м.

Цегла відмінна від тієї, що використана в описаній вище конструкції. Вона довша (28-30 х 13 х 6-7 см), має яскраво-червоний колір, без написів. Орієнтовне датування – середина – друга половина XIX ст. Розміри швів такі ж, як у попередньому випадку. Розчин сірого кольору, на вапняній основі.

Верхній рівень кладки (у квадраті 1) на 6 см вище денної поверхні, рівень підошви (за неї вважаємо нижній зріз нижнього ряду кладки; у деяких місцях під ним прослідковується 2-3 см піщана підсипка) знаходився на глибині 0,6 м. Максимальна кількість рядів у кладці зафіксована у квадраті 1, біля сучасного цоколя: 10 рядів. Двома східцями (на три ряди, а потім ще на два) кількість рядів зменшується до п'яти (квадрат 1, 1,9 м на південь від сучасного цоколя; глибина 0,34 м). Верхній з цих п'яти рядів пошкоджений екскаватором. Складова кладки у квадраті 2 має інший профіль: на південь від цоколя, протягом 1,6 м вона лежить на рівні 0,02-0,05 м від денної поверхні, а потім різко понижується до глибини 0,43 м.

Профіль фіксує по всій ділянці регулярну, з незначними порушеннями, систему кладки: тичок – ложок – тичок – ложок. На ділянці $ГГ_1$ нижні ряди цегли відсиріли і перетворилися на майже однорідну масу червоного кольору, тому перевірити регулярність кладки в цих місцях виявилося неможливим. Ділянки $Г_1Г_2$ це також торкнулося, хоча і у меншій мірі.

Східний край східної стінки фундаменту встановлений досить умовно, оскільки проміжок між цією стінкою та східною стінкою розкопу щільно заповнений цегляним боєм. Розчищення верхнього ряду східного зрізу фундаментної стінки показало, що нижче цього ряду цеглини (здебільшого великі їх уламки) лежать без будь-якої системи.

Загалом план конструкції має підпрямокутну форму, яка, однак, порушується заокругленими виступами на південних кутах. Ці виступи мають спільну з фундаментом підошву. Конфігурація виступів на ділянці $ДД_1Д_2$ встановлена умовно: цегла, з якої вони складені, у багатьох місцях значно відсиріла і почала розсипатися, так що на момент розкопок являла собою ґрунтоподібну масу. Через насичення гумусного шару будівельним сміттям визначити контур кладки часто було проблематично.

У північно-західному, південно-західному та південно-східному кутах конструкції зафіксовано залишки круглих у плані свердловин діаметром біля

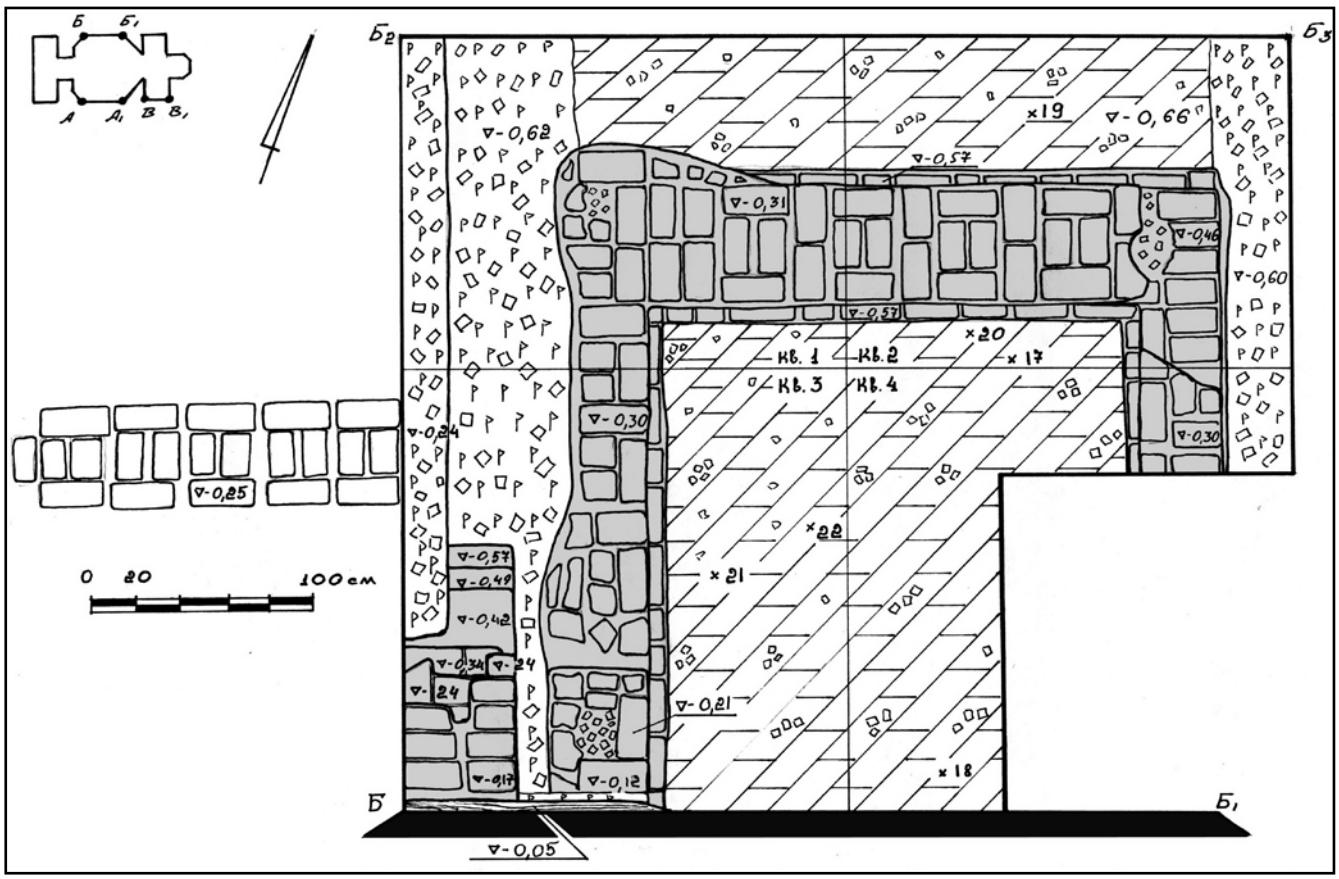

Рис. 4. Розкоп 2. План

25 см. Заповнені вони цегляним боєм, землею та залишками деревини. Це дає підстави стверджувати, що по кутах конструкції розташовувалися дерев'яні сваї. У північно-східному куті слідів свердловини не зафіксовано.

Східна конструкція, безсумнівно, є фундаментом церковного притвору, щодо ідентифікації західної, то тут можна зробити певні припущення. Шари будівельного сміття, що простежуються уздовж східної та західної стінок фундаменту притвору, можливо, є слідами фундаментних траншей більш раннього, ніж західна та східна конструкції, періоду.

Речовий матеріал розкопу представлений фрагментами керамічного та скляного посуду. До глибини 0,60 м в ньому містилася кераміка XVIII – початку XX ст., нижче – кераміка давньоруського часу. Металеві знахідки представлені цвяхами, фрагментом ножа та мідними монетами Російської імперії (2 копійки 1812 р. та 5 копійок 1869 р.).

Розкоп №2. Починаючи з рівня 0,12 м і нижче денної поверхні зафіксовано підпрямокутну цегляну конструкцію – вірогідно, рештки фундаменту північного притвору (рис. 4). Найбільші розміри – 3 х 3 м, внутрішні розміри – 2,2 х 2 м. Конструкція складена з червоної цегли, параметри якої становлять 28-30 х 13-15 х 6-7 см. Будь-які знаки чи клейма на ній відсутні. Ідентичність цієї цегли та цегли, з якої збудовано південний притвор, дозволяє припускати синхронність побудови обох притворів. Так само подібний і будівельний розчин, світло-сірого кольору, на вапняній основі, і розміри швів. Західна та східна стінки фундаменту на доступних для дослідження ділянках складені з чотирьох шарів цегли, нижній з яких виступає приблизно на 6 см і лежить на тонкій, 1-2 см, піщаній підсипці. В північній стінці нижче нього простежується ще як мінімум один ряд (у зв'язку з погодними умовами нижче цього рівня дослідження не велися). Схема кладки здебільшого регулярна: перший та третій від верху ряди – чергування тичок–ложок, другий ряд – тички, четвертий – чергування 2 ложка – тичок.

На відміну від фундаменту південного притвору, в північному зафіксовано лише один, на північно-західному куті, округлий виступ. Гнізда для свай зафіксовано у всіх трьох відкритих кутах конструкції; за розмірами та заповненням вони цілком подібні до аналогічних гнізд-свердловин південного притвору.

У південно-західному куті – підвищення на три ряди цегли.

Зовнішній контур бокових стінок фундаменту визначений досить умовно, оскільки уздовж цих стін проходять траншеї, заповнені цегляним боєм та будівельним розчином. Їх, на нашу думку, правомірно трактувати як рештки фундаментної конструкції. Ширина західної траншеї становить близько 80 см, її західна межа співпадає з межею розкопу. Ширину східної не встановлено: вона виходить за межі розкопу. Верхній рівень заповнення приблизно

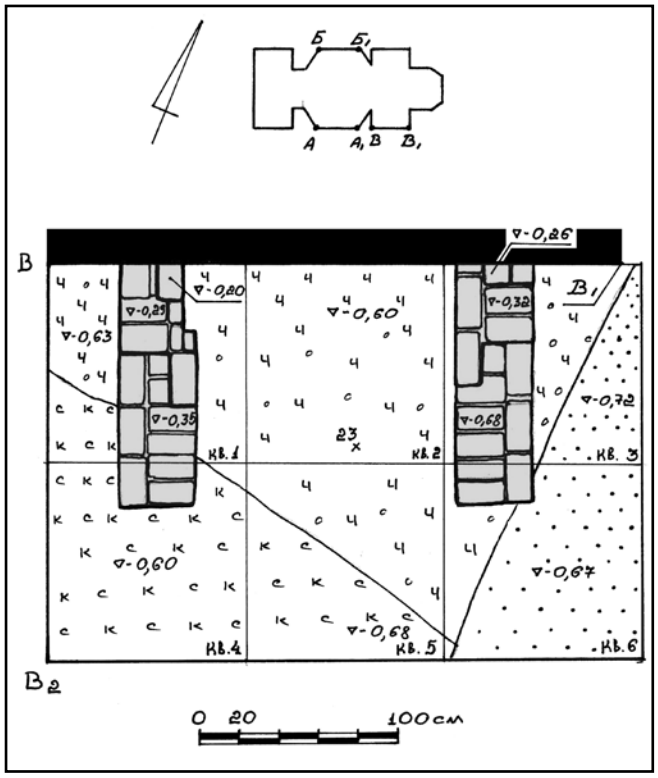

Рис. 5. Розкоп 3. План

співпадає з верхнім рівнем кладки (0,24 м).

У квадраті 3, у піденно-західній його частині, поруч із цим фундаментом знайдено рештки іншої цегляної конструкції. Цегла, з якої її складено, за винятком трьох нижніх, значно більших (конкретні розміри не встановлені через наявність згадуваної концентрації розчину й цегляного бою), подібна до цегли з західної конструкції розкопу 1. В даному випадку розміри становлять: 24-25 х 13-15 х 5-7 см. Будь-яких написів на ній не виявлено. Розчин, використаний у даному випадку, подібний до розчину, використаного у сусідній, П-подібній фундаментній конструкції північного притвору, вапняний, світло-сірого кольору.

Під шаром знятого дерну, на глибині 0,15 м, біля західної стінки квадрату 3, перпендикулярно стінці розкопа та фундаменту, відкрито залишки цегляної доріжки (рис. 4), викладеної з такої ж цегли, що й західна конструкція розкопу 1. Єдина відмінність – датування: окрім дати 1850 (два екземпляри) маємо також дату 1854 та 1856. В інших випадках збереженість цеглин незадовільна і не дозволяє прочитати напис.

З розкопу 2 походять фрагменти кругової кераміки XII-XIII та XVII-XIX ст., 1 залізне кільце, 5 цвяхів, 1 фрагмент залізного предмету, ймовірно, ножа та 2 фрагменти оселків.

В ході робіт на **розкопі 3** відкрито залишки фундаментної конструкції: дві паралельні цегляні смуги, кожна з яких довжиною 1,20-1,24 м, шириною близько 0,40 м, відстань між ними становить 1,30 м (рис. 5). Наявність дверей безпосередньо над ними дозволяє трактувати дані конструкції як залишки сходів, що вели до ризниці. Вони збудовані з цегли блідно-жовтого кольору розмірами 24-25 х 13-15 х 5,5-6 см. На одній з пастелей цеглин напис: літери «ИЛ» та дата. Задовільною збереженістю не відрізняється жодна з цеглин, сучасний їх стан дозволяє трактувати дату як «1850». Розчин білий вапняний, з домішками деревини, вугілля та глини. Товщина вертикальних швів 1-2 см, горизонтальних – 1,5-2 см.

Конструкції складалися з п'яти рядів цегли. На південних ділянках конструкцій два верхні ряди порушено під час земляних робіт 2005 р. Нижній ряд лежав просто на ґрунті на глибині 0,60 м. Профіль кладки наступний, починаючи з нижнього ряду: один ряд викладено тичками, наступний ложками.

З культурного шару розкопу походять: фрагмент ліпної кераміки і кругової кераміки давньоруського часу та XVII – XIX ст., фрагменти кахлів, фрагмент оселка.

Таким чином, відкриті в розкопах 1-3 цегляні конструкції дозволяють зробити наступні висновки.

При їх побудові використано цеглу трьох основних типів.

Перший з них представлений цеглою блідно-червоного кольору розмірами 24-25 х 13-15 х 5,5-7 см. Вона містить напис «ИЛ» та дату – один з 1850-х років (рис. 6). На основі конфігурації напису, а також спираючись на різне датування, можна було б виділити підтипи, але через малу вибірку (конструкції не розбиралися, тому обстежено незначну частку від загальної кількості цеглин) розроблення типології на даному етапі вважаємо передчасним. Так само в окремий підтип можна було б винести цеглини, ідентичні за розмірами, але без написів, однак незадовільна їх збереженість та невелика кількість (окрім декількох, зачеплених екскаватором, більшість цеглин без напису лежить в кладці, і тому для дослідження була доступна лише одна з пастелей) не дозволяють відповісти на питання про наявність написів на цих екземплярах.

Зазначений тип було використано при будівництві західної конструкції в розкопі 1, конструкції, рештки якої зафіксовано у південно-західному куті розкопу 2, при вимощенні доріжки, перпендикулярної західній стінці цього ж розкопу, а також при будівництві сходів, відкритих у розкопі 3.

Другий тип – це червона цегла з гладкою поверхнею, розмірами 28-30 х 13-15 х 6-7 см. Цеглу даного типу було використано в будівництві фундаментів південного та північного притворів (розкопи 1-2).

Третій тип – цегла блідно-червоного кольору, значно більша за розмірами (конкретні розміри не встановлено). Декілька екземплярів зафіксовано у південно-західному куті розкопу 2.

Проведені роботи через обмежені обсяги не є достатніми для повної реконструкції етапів зведення

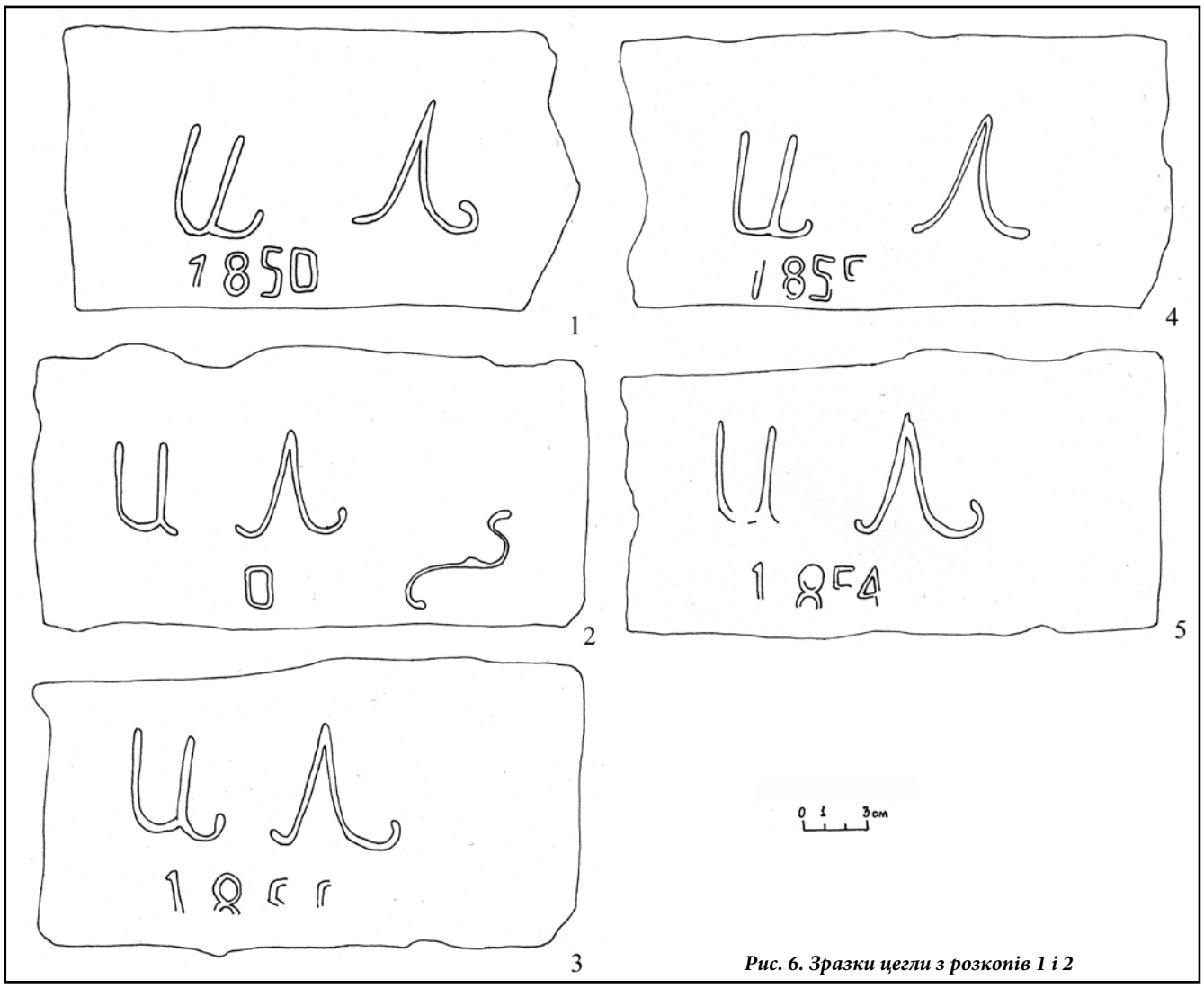

Рис. 6. Зразки цегли з розкопів 1 і 2

та перебудов храму. Однак отримані результати розширюють статистичну вибірку для вивчення будівельних традиції регіону в середині XIX ст.

Коваленко В.П., Терещенко О.В. Охранные археологические исследования церкви Св. Георгия в смт Седнев Черниговского р-на (по материалам 2005 г.)

Работа посвящена публикации результатов имевших место в 2005 г. археологических исследований церкви Св. Георгия в пгт Седнев Черниговского р-на. Полученные данные позволяют лучше представить историю данного храма.

Ключевые слова: *Седнев, Георгиевская церковь, археологические исследования.*

Kovalenko V.P., Tereschenko O.V. Archeological excavations at St. George Church in Sedniv (Chernihiv Region) which took place in 2005

The article is devoted to promulgates of the results of archeological excavations at St. George Church in Sedniv (Chernihiv Region) which took place in 2005. The archeologists discovered the church foundations remains. They give us the opportunity to make the particular idea about the history of this church.

Key words: *Sedniv, St. George Church, archeological excavations.*

11.03 2013 р.

УДК -049.34:719

Л.Г. Хмель
В.О. Свердлов

ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ – СПРАВА НАШОГО ПОКОЛІННЯ

У статті висвітлюється важливість збереження пам'яток монументального мистецтва на території Мезинського національного природного парку та наголошується важливість виховання культурного менталітету українського суспільства, підвищення рівня обізнаності про необхідність охорони культурної спадщини.

Ключові слова: *пам'ятки історії і культури, культурна спадщина, пам'ятки монументального мистецтва, Мезинський НПП.*

У період становлення української державності та відродження нації, коли Україна має увійти до

спільноти європейських країн, особливої уваги набуває справа цивілізованого, шанобливого ставлення до історичних об'єктів.

Ставлення до пам'яток історії і культури є показником рівня розвитку держави та духовної зрілості її громадян. Цілеспрямована діяльність державних органів охорони пам'яток для передачі культурних цінностей майбутнім поколінням, їх ефективного використання в суспільному житті сприяє самоідентифікації нації, у особлює її самобутність і має соціально-значиму функцію підтримки стабільності і сталого суспільного розвитку.

Формування уявлення про нашу державу як країну з багатою культурною спадщиною потребує широкої інформаційно-популяризаторської діяльності на підвищення міжнародного авторитету держави. Тож основним завданням можна вважати виховання культурного менталітету українського суспільства, підвищення рівня обізнаності про необхідність охорони культурної спадщини, боротьби з вандалізмом.

Вирішення проблем збереження культурної спадщини Коропського району, яка є невід'ємною складовою культурного надбання України, є одним із пріоритетних завдань органів місцевого самоврядування. В її основу покладені вимоги Законів України « Про культуру», «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», інших нормативно-правових актів.

Культурна спадщина – це одна із надзвичайно важливих складових історичної пам'яті будь-якої нації. І не випадково, що у цивілізованих країнах збереженню пам'яток приділяється велика увага. Недаремно загарбники намагалися або вкрасти, або перекрутити нашу історію.

Пам'ятками історії і культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу та розвитком суспільства і держави, витвори матеріальної і духовної творчості, які мають історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність [1]. З минулого ми отримали безцінні пам'ятки історії та культури. У них матеріалізована історія українського народу, його творчість, боротьба за краще майбутнє. Вони є свідками економічного, суспільно-політичного, науково-технічного й культурного розвитку нашого народу і становлять водночас невід'ємну частку загальнолюдських цінностей.

В останнє десятиліття XX ст. в нашій державі створено державні природоохоронні установи, які поряд з природоохоронними функціями також активно займаються рекреаційною діяльністю та мають на меті збереження, відтворення і раціональне використання типових і унікальних природних комплексів, історичних та культурних об'єктів, які мають важливе природоохоронне, наукове, естетичне, рекреаційне та оздоровче значення. До числа таких входить і Мезинський національний природний парк, який був створений на загальній площі в 31035,2 га відповідно до Указу Президента України від 10.02.06 №122/2006.

Протягом семи років Мезинський НПП виступає туристичним центром Коропщини, адже територія парку багата на цікаві та визначні місця. Щорічно тисячі людей приїздять сюди на відпочинок, виявляючи великий інтерес до природно-заповідних об'єктів парку, археологічних, архітектурних пам'яток.

На території парку знаходиться 27 пам'яток історії та монументального мистецтва, найяскравішою з яких є палац російського полководця фельдмаршала П.О. Румянцева-Задунайського, яка взята на облік з 28 грудня 1998 р. До пам'яток монументального мистецтва відносяться пам'ятники й обеліски вічної Слави воїнам-визволителям і односельцям, які загинули в боях з німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни. Такі історико-культурні об'єкти споруджено у всіх населених пунктах, що входять до складу Мезинського НПП (див. табл.) [2].

Перелік пам'яток монументального мистецтва, що розміщені на території Мезинського національного природного парку

Населений пункт	Споруда	Рік побудови	Кільк. жит., полеглих у боях
с.Верба	Обеліск слави.	1970 р.	290
с.Вишеньки	Надгробок на братській могилі. Пам'ятник на честь воїнів-односельців полеглих в боях.	1960 р. 1969 р.	129
с.Городище	Пам'ятні знаки воїнам-односельцям.	1965 р. 1972 р.	120
с.Криски	Дерев'яний обеліск, замінили пам'ятником. Споруджено дві меморіальні стели з іменами загиблих.	1947 р. 1958 р. 1972 р.	230
с.Мезин	Пам'ятник радянським воїнам. Пам'ятник вічної слави.	1957 р. 1982 р.	185
с.Оболоння	Обеліск слави «Скорботна мати». Пам'ятник «Героям Оболонського плацдарму».	1964 р. 1980 р.	331
с.Покошичі	Надгробок на братській могилі. Пам'ятний знак.	1957 р. 1968 р.	222
с.Понорниця	Надгробок на братській могилі.	1954 р.	462
с.Радичів	Надгробок на братській могилі. Обеліск Слави.	1957 р. 1967 р.	270
с.Розлети	Надгробок на братській могилі. Обеліск Слави.	1957 р.	133
с.Свердловка	Надгробок на братській могилі. Пам'ятний знак.	1957 р. 1965 р.	153

Рис. 1 - Пам'ятник «Героям Оболонського плацдарму»

Відсутність належних умов збереження та використання, погіршення техногенної ситуації, природне старіння призвели до незадовільного стану більшості монументів. Так, реставрації потребують військові меморіали воїнам-визволителям, надгробки на братських могилах, пам'ятники воїнам-односельцям та обеліски. Незважаючи на те, що ці питання стоять досить гостро, фінансування ремонтно-реставраційних робіт не має стабільності, а на дослідження пам'яток та вдосконалення системи їх обліку взагалі відсутнє.

На сьогодні особливої уваги набуває справа цивілізованого, шанобливого ставлення до місць поховань та пам'ятників, пов'язаних із подіями Великої Вітчизняної війни. На вшанування полеглих солдат у визвольному бої на Оболонському плацдармі щорічно приїздять тисячі людей з різних міст України. Саме тут партизанські з'єднання, форсувавши Десну в Оболонні Коропського району, три дні знаходились в селі, поповнюючи харчові запаси та транспортні засоби. Фашисти жорстоко розправилися з населенням після відходу партизанів. Десятки невинних людей були розстріляні, заарештовані. У вересні 1943 р. Червона Армія вийшла на рубежі Десни. Німці, укріпившись на правому березі, намагалися всіма силами стримати наступ. В с. Оболоння були встановлені далекобійні гармати, знаходився мадярський полк і загони власівців. 14 вересня радянські війська форсували Десну і зайняли село, але під натиском переважаючих сил ворога на другий день були змушені відступити за Десну. Частина з них залишалась в оточенні. Населення Оболоння допомагало воїнам схоронитися від німців. 20 вересня наші військові частини, навівши понтонні мости, вдруге форсували Десну недалеко від села, три дні тримали фронт. Відступаючи, фашисти спалили понад 300 господарств колгоспників, всі будівлі колгоспів, коней. 331 житель села віддав своє життя за визволення нашої Батьківщини [3].

У 1952 р. на братській могилі радянських воїнів, загиблих при визволенні села, встановлено пам'ятник, а в 1964 р. – обеліск Слави на честь воїнів-односельців, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. У 1980 р. радянським воїнам, що полягли при форсуванні Десни на Оболонському плацдармі, встановлено пам'ятник (Рис. 1). Він являє собою скульптуру враженого кулею воїна (висота 5,2 м), який падає, затиснувши в руках автомат. Поруч – стела, на якій викарбувані імена полеглих (скульптор В. Іваненко).

Таким чином, охорона і підтримання належного стану меморіальних, природних, історичних та археологічних об'єктів, що знаходяться на території Мезинського НПП, їх використання у еколого-патріотичному вихованні, створення сприятливих умов для відпочинку і туризму в природі, яка охороняється, є стратегічними завданнями в роботі Мезинського НПП.

Посилання

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року № 1805-III.

2. Історія сіл і міст Української РСР у 26 т. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.

3. Спогади старожилів села Оболоння. – Науковий архів МНПП.

Хмель Л.Г., Свердлов В.А. Сохранение объектов культурного наследия – дело нашего поколения

В статье освещается важность сохранения памятников монументального искусства на территории Мезинского национального природного парка и отмечается важность воспитания культурного менталитета украинского общества, повышения уровня осведомленности о необходимости охраны культурного наследия.

Ключевые слова: *памятники истории и культуры, культурное наследие, памятники монументального искусства, Мезинский НПП.*

Khmel' L.H., Sverdlov V.O. Preservation of objects of the cultural heritage – business of our generation

In article importance of preservation of sights of monumental art in the territory of Mezyn national natural park is shined and importance of education of cultural mentality of the Ukrainian society, increase of level of awareness on need of protection of a cultural heritage is noted.

Key words: *sights of history and culture, cultural heritage, sights of monumental art, Mezyn NNP.*

15.03.2013 р.

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 94 (477): 902.2

С.Я. Ольговський

ВИГОТОВЛЕННЯ СКІФСЬКИХ НАКОНЕЧНИКІВ СТРІЛ

В статті представлені археологічні знахідки, пов'язані із виготовленням такого масового виду озброєння скіфських воїнів, як наконечники стріл. Чисельні напівфабрикати і браковані екземпляри, а також фрагменти ливарних форм свідчать про високий рівень виробництва в Скіфії. Ливарні форми із Передньої Азії дозволяють припустити, що під час далекого походу скіфи користувались послугами власних майстрів, які слідували за військом в обозі.

Ключові слова: *наконечники стріл, ливарні форми, мандрівні майстри.*

Одним з найпоширеніших видів зброї у скіфів був лук зі стрілами. Принаймні в кожному чоловічому похованні, навіть в найбіднішому, обов'язково присутні хоча би 1-2 наконечники, не говорячи про багаті поховання, в яких, окрім багатого військового обладунку і зброї, колчанні набори нараховують до декількох сотень наконечників. Звичайно, виникає питання: хто і де виготовляв у великій кількості цей масовий вид зброї.

Відзначимо, що до 50-х рр. XX ст. питання про бронзоливарне ремесло у скіфів взагалі не йшлося, оскільки нічого не було відомо про скіфські пам'ятки осілого побуту. У зв'язку із багаточисельністю знахідок наконечників стріл Б.М. Граков зробив висновок про розвинене виробництво стріл і високу техніку лиття у скіфів, хоча, «враховуючи **індустріальний** (виділено мною – С.О.) характер господарства північнопричорноморських колоній», він припускав високий рівень виробництва наконечників стріл і там, що підтверджувалось знахідками незагострених і бракованих стріл, що тільки вийшли із ливарної форми, а також бронзовим стрижнем – фрагментом ливарної форми (рис. 1) [1, 76, 77].

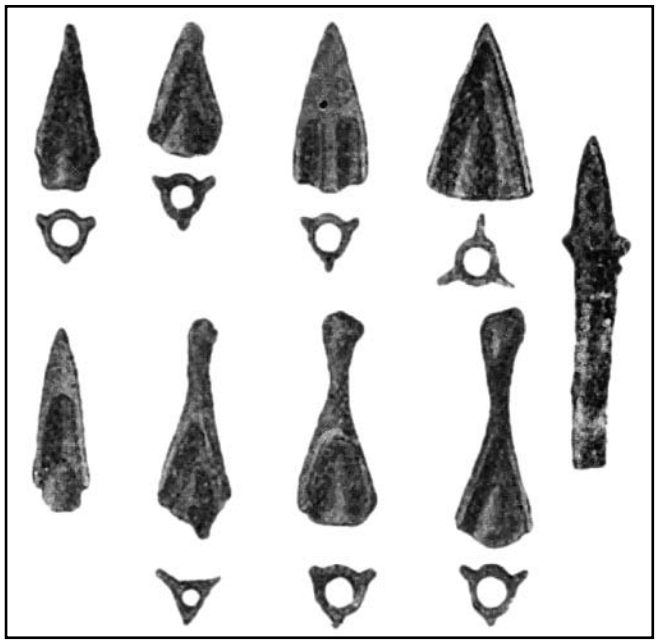

Рис. 1. Браковані і незагострені наконечники стріл і бронзовий фрагмент ливарної форми із Ольвії

Пізніше у зв'язку із дослідженням Кам'янського городища на Дніпрі, на якому було виявлено рештки ковальського і ливарного ремесла IV ст. до н.е., Б.М. Граков, знову піднявши питання про бронзоливарне ремесло у скіфів, писав, що «питання про ливарні форми у Скіфії не зовсім зрозуміле, їх відомо небагато – три-чотири кам'яні для відливання прикрас і три мідні для виготовлення наконечників стріл» [2, 123]. Напевно мались на увазі знахідки із колекції Київського історичного музею (нині Національний музей історії України (рис. 2, 1-3) [12, 161].

З кінця 50-х рр. XX ст. почались широкомасштабні дослідження на скіфських городищах, на яких було виявлено яскраві сліди місцевого бронзоливарного ремесла, і в науковий обіг почали поступати ливарні форми, в тому числі і для виготовлення наконечників стріл. Так на Західному укріпленні Більського городища було знайдено бронзову стулку ливарної форми, в якій відливались дволопатевий лавролистий наконечник і трилопатевий із гачком-зацепкою (рис. 3) [11, 163]. На поселенні Грищенці поблизу Каніва, в результаті розвідувальних робіт, співробітником Канівського краєзнавчого музею М.І. Корнієнко був знайдений бронзовий стрижень від ливарної форми, аналогічний ольвійському, який фіксував бокові стулки і формував втулку стріли (рис. 2, 4) [6, 137]. Такий же стрижень було знайдено Україно-Німецькою археологічною експедицією в урочищі Лисовий Кут на Більському городищі (рис. 2, 5) [5, 11]. Із приватної колекції автору вдалося придбати надзвичайно цікаву випадкову знахідку – бронзовий зливок із переплавлених наконечників стріл VI ст. до н.е., знайдений на Жаботинському городищі (рис. 4), який свідчить, по-перше, про використання місцевими ливарниками вторинної сировини, тобто переплавку металобрухту, а по-друге, про певний дефіцит сировини, бо в зливку є недопереплавлений наконечник без певних дефектів. Тобто майстер при нестачі товарного металу мусив переплавляти виготовлені раніше речі.

І на Більському, і на Жаботинському городищах, і на поселенні Грищенці виявлено виразні сліди місцевої металообробки у вигляді плавильних горнів, інструментів, тиглів, товарних зливків, напівфабрикатів, відходів виробництва. Розвиненими бронзоливарними центрами були також Шарпівське і Мотронинське городища на Правобережжі Дніпра, городища Полкова

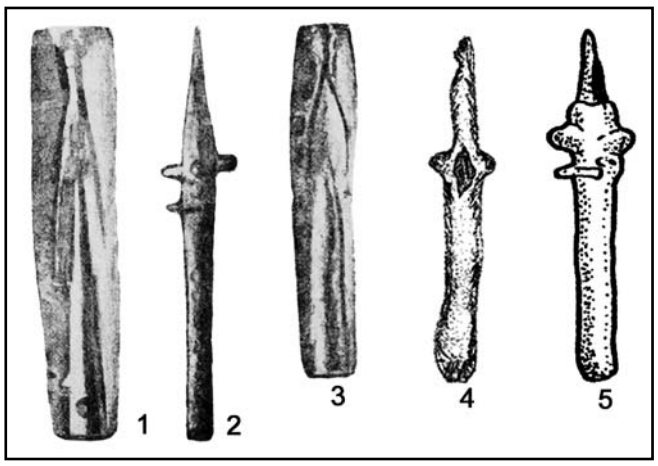

Рис. 2. Фрагменти ливарних форм зі Скіфії: 1, 2 – с. Букрин; 3 – колекція О.О. Бобринського (фото) 4 – поселення Грищенці; 5 – урочище Лисовий Кут на Більському городищі (малюнок)

Микитівка, Коломакське, Люботинське, Лихачівське, Книшівське на Лівобережжі [6, 129]. Але знахідки ливарних форм із збірки Національного музею історії України, опубліковані Ф.М. Штітельман, не пов'язані із ремісничими центрами. Крім того, слід згадати цікаві знахідки на селищі біля станції Шовкова, в басейні Сіверського Донця. Це напівфабрикат наконечника стріли так званого «базисного» типу, а також уламки глиняної ллячки і конусоподібного тигля (рис. 5) [10, 184, 188]. Більше ніяких слідів обробки металів на поселенні не виявлено.

Подібні знахідки свідчать про роботу скіфських майстрів на виїзді. Можливо це були «мандрівні» майстри, які не мали постійного помешкання, а час від часу виробляли свою продукцію на землеробських поселеннях і на стійбищах кочовиків. Роботу «мандрівних» майстрів зафіксовано і на античних пам'ятках – Березані, Ольвії, Ягорлицькому поселенні, поселеннях ольвійської хори [6, 126].

Традиції виїзного, «мандрівного» промислу металургів були притаманні бронзоливарному ремеслу ще в добу бронзи. Про це свідчать курганні поховання ливарників катакомбної культури [3, 6], скарби ливарників доби середньої і пізньої бронзи, кількість яких, за спостереженням О.М Лєскова, вдвічі перебільшує кількість ливарних майстерень [4, 144]. А Є.М. Черних підрахував, що тільки 12 % металевих виробів походять з культурно-визначених пам'яток, решта походить із скарбів [9, 12]. Тому немає нічого дивного, що і в скіфський час ми маємо справу із мандрівними майстрами-ливарниками.

Але є артефакти, які дають можливість говорити про виготовлення наконечників стріл для скіфських воїнів під час дальніх походів, коли потреба у цій зброї була дуже велика, а воїни знаходились далеко від домівки. Наприклад, хто забезпечував скіфів наконечниками стріл під час передньоазіатського походу, який, за свідченням Геродота, тривав 28 років? Насамперед, це ливарна із Мосула (Ірак), яка

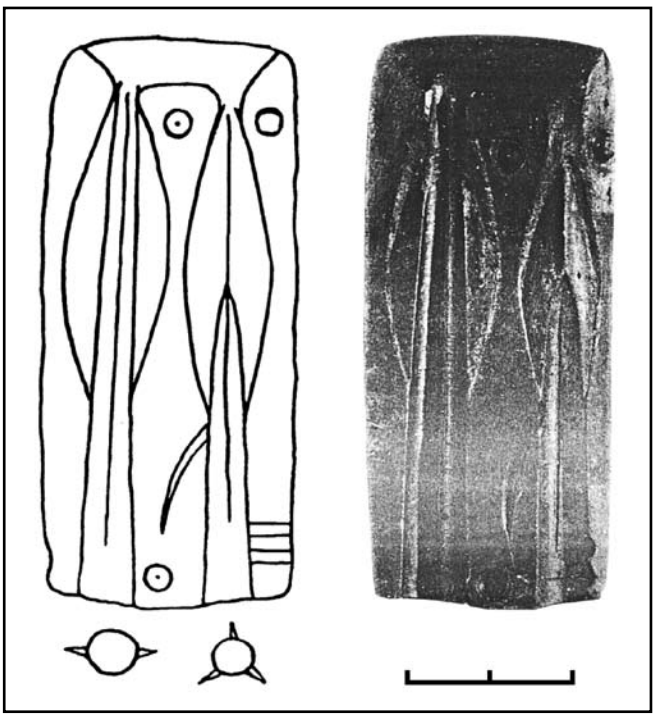

Рис. 3. Бронзова ливарна форма із Західного укріплення Більського городища

Рис. 4. Зливок бронзи із переплавлених наконечників стріл (Жаботинське городище)

зберігається в археологічному музеї у Лондоні (рис. 6). Її, як приклад виробництва скіфських наконечників стріл, наводили Б.М. Граков, Б.Б. Піотровський, Є.В. Черненко, С.Я. Ольговський. Є.В. Черненко, з посиланням на досвід англійських експериментаторів, стверджує, що в такій формі один майстер з декількома кваліфікованими помічниками міг за тиждень виготовити 10 тис. наконечників [8, 96]. Але ніхто не намагався розтлумачити виготовлення наконечників, наголосимо, скіфського типу в Передній Азії в ливарній формі, яка за своєю конструкцією, на перший погляд, не має аналогій в Скіфії. Більше того, її можна було б вважати передньоазійською і припустити, що ассірійські або мідійські майстри виконували замовлення скіфських лучників. Втім стулка із Західного укріплення Більського городища (рис. 3) була частиною ливарної форми, яка використовувалась за тим же принципом, що і форма із Мосула. Форма складалась із двох бокових і двох торцевих стулок,

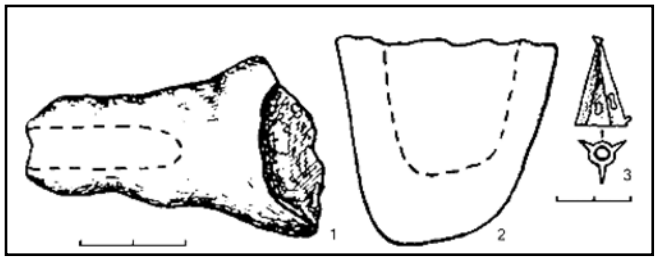

Рис. 5. Уламки тигеля і ллячки і напівфабрикат наконечника стріли «базисного» типу (ст. Шовкова)

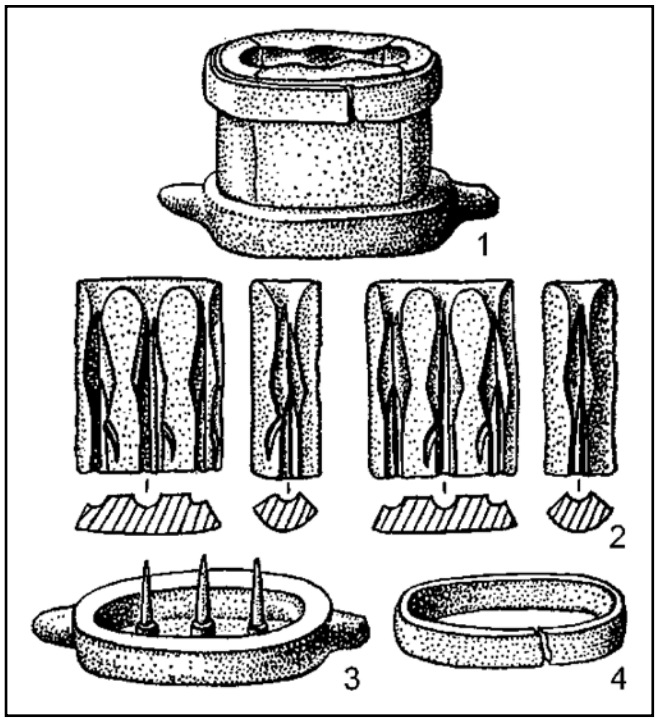

Рис. 6. Ливарна форма із м. Мосул (Ірак)

які, можливо, вставлялись в нижню основу з муфтою і двома конічними стрижнями, які повинні були утворити втулки двох стріл. Про це свідчить відсутність на вказаній стулці технологічного заглиблення для фіксації стрижня, як у форми із Букрина (рис. 2, 1,2).

Дивним чином, поза увагою дослідників лишилась ще одна ливарна форма із Кархемиша (північна Сирія), в якій виготовлялись наконечники стріл скіфського типу. Б.Б. Піотровський, без наведення ілюстрацій, писав про неї, що «особливо треба відзначити велику кількість бронзових наконечників стріл скіфського типу, виявлених разом із ливарними формами в культурному шарі, що відноситься до останнього періоду життя міста, тобто до VII ст. до н.е. (близько 604 р.)» [7, 270]. При цьому Б.Б. Піотровський лише робить посилання на роботу автора розкопок Ч. Вулли [13, 125-126]. Є.В. Черненко, який присвятив спеціальну монографію скіфським лучникам, також пише про цю форму із посиланням на работу Ч. Вулли без наведення ілюстрації [8, 95]. Ймовірно, не знайшовши працю Ч. Вулли, цей автор просто процитував фразу із книги Б.Б. Піотровського. Саму ж книгу Ч. Вулли вдалося виявити в Археологічному інституті в Берліні *(приношу щиру подяку М.М. Дараган*

Рис. 8. Ливарна форма і наконечник із м. Кархемиш

за надану можливість ознайомитися з цією книгою) і, користуючись нагодою, вводимо до наукового обігу знахідки із Кархемиша. Насамперед, це дві групи наконечників, десять яких – залізні черешкові (рис. 7, 1-10) і десять бронзових втульчастих скіфського типу, характерних для VI ст. до н.е. (рис. 7, 11-20), а також дві бронзові стулки від трьохстулкової ливарної форми, в якій відливались трилопатові наконечники із гачком-зацепкою (рис. 8). Не вистачає лише третьої стулки, бронзового стрижня, навколо якого складались всі три стулки і який формував втулку стріли, а також скріплюючої обойми. На перший погляд, кархемишська форма за своєю конструкцією схожа на форми із збірки Національного музею історії України, але на обох кархемишських стулках, так же як і на стулці із Західного укріплення Більського городища, відсутні заглиблення для фіксації стрижня і вони, ймовірно, кріпилися на основі, аналогічній мосульській. Зазначимо, що і на стулці VI ст. до н.е. із колекції О.О. Бобринського такого заглиблення немає. Все це дозволяє висловити припущення, що під час передньоазіатського походу скіфи при необхідності використовували місцеві наконечники стріл, якими можна вважати залізні черешкові екземпляри (рис. 7, 1-10), Але форми із Мосула і Кархемиша можуть свідчити, що при скіфському війську перебували власні ливарники, які, дотримуючись традицій мандрівного ремесла, слідували за армією в обозі із Північного Причорномор'я до Передньої Азії, виготовляючи по дорозі зброю і обладунок, і дійшли разом з військом до Єгипту. Адже, за свідченням Геродота [I, 105], скіфське військо дійшло до кордонів Египетського царства, де фараон Псаметтіх I (663-609 рр. до н.е.) відкупився від них багатими дарами, а місто Кархемиш знаходиться

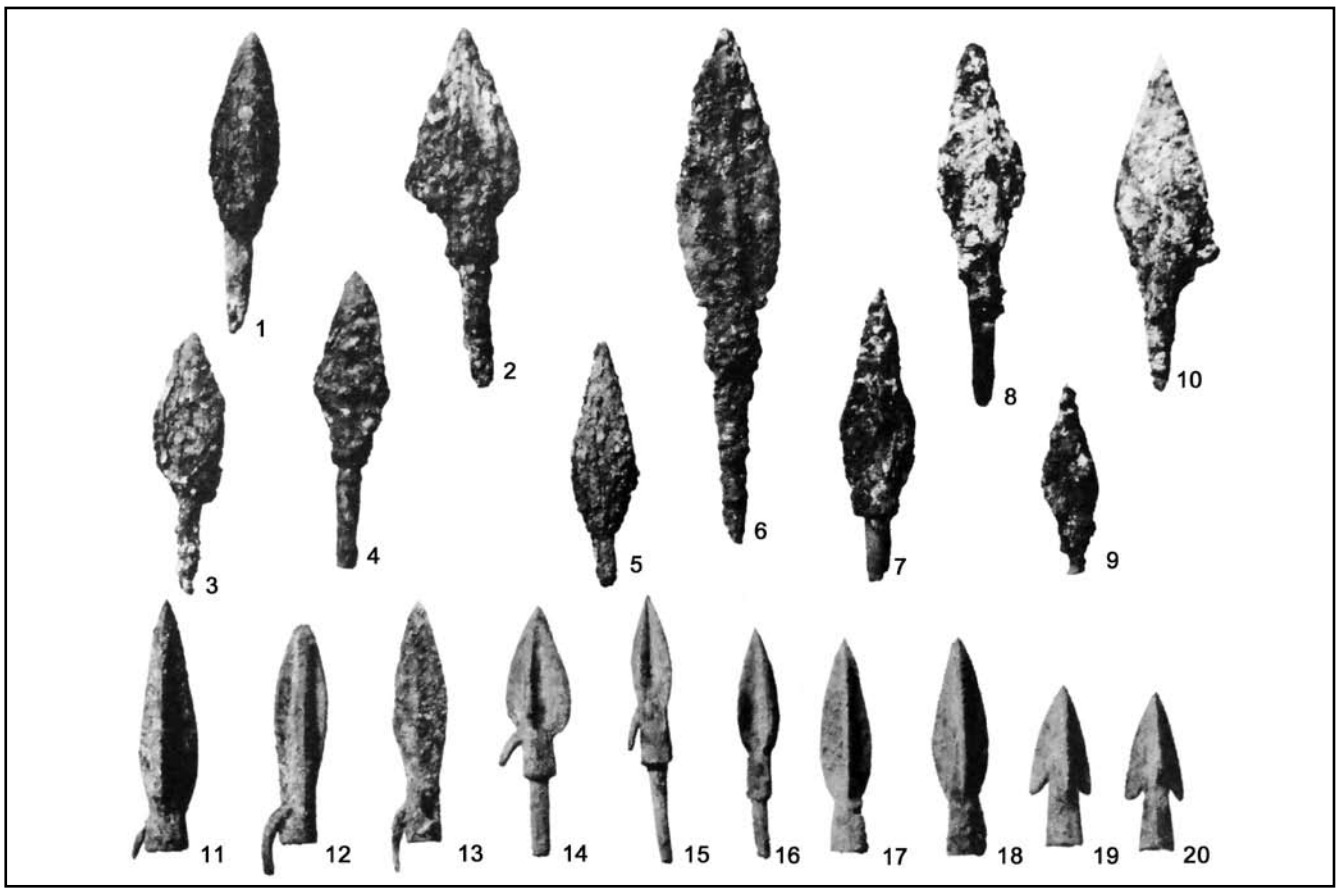

Рис. 7. Наконечники стріл із м. Кархемиш (Півн. Сірія)

у безпосередній близкості від кордонів стародавнього Єгипетського царства.

Посилання

1. Граков Б.Н. Техника изготовления металлических наконечников стрел у скифов и сарматов // Техника обработки камня и металла. – М.: 1930.– С. 70-90.

2. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. – МИА. – № 36. – 1954. – 237 с.

3. Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: 1991. – РАМУС АН Украины. – С. 6-21.

4. Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 143-178.

5. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В.,Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции. – К., 1997. – 11 с.

6. Ольговський С.Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу. – К., 2011.– 214 с.

7. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. – СПб: «Искусство России», 2011. – 654 с.

8. Черненко Е.В. Скифские лучники. – К.:Наук. думка, 1981. – 166 с.

9. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 300 с.

10. Шрамко Б.А. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 181-190.

11. Шрамко Б.А. Новая литейная формочка с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии // РА – 2002. – № 1. – С. 163-166.

12. Штітельман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 161-164.

13. Woolley Ch. L. Carchemish. Report on the exavations at Jerablus on Benaf of the British Muzeum. – Part II. – The town defences. – London, 1921.– 143 p.

Ольговский С.Я. Изготовление скифских наконечников стрел

В статье представлены археологические находки, связанные с изготовлением такого массового вида вооружения скифских воинов, как наконечники стрел. Многочисленные полуфабрикаты и бракованные экземапляры, а также фрагменты литейных форм свидетельствуют о высоком уровне производства в Скифии. Литейные формы из Передней Азии позволяют предположить, что во время дальнего похода скифы пользовались услугами своих отечественных мастеров, которые следовали за войском в обозе.

Ключевые слова: *наконечники стрел, литейные формы, странствующие мастера.*

Olhovskyi S.Ya. Production of Scythian arrow-heads

The article introduces the archeological findings connected with production of such a mass type of armament of Scythian warriors as arrow-heads. Various semi-manufactured and spoiled specimens, and also fragments of molds are the evidence of high level of manufacture in Scythia. Foundry molds from Front Asia allow to suppose that during far trips Scythians used the services of local foundry workers, but one can not preclude the work of their own workers, who followed the army in wagons.

Key words: *arrow-heads, foundry mold, vagrant masters.*

04.03.2013 р.

УДК 801.3+800.2

К.М. Тищенко

АЛАНИ НА СІВЕРЩИНІ: ХОДУНЯ, ВОВНА, ОЛТАР

Стаття продовжує тему дослідження «Історичний контекст Обести: від Ємадикина до Коцупіївки» у попередньому номері збірника. Якісно нового виміру надали проблемі обставини контактів аланських кочовиків IV-VI ст. з Далмацією і Римом. Найвірогідніше, саме алани мешкали в літніх катунах – сезонних селищах в Україні з назвами від основи Ходун-, Хотин-, – щоосені мігруючи до зимових катунів на теплому узбережжі Адріатики. Топонімічні контексти тем Хотин- (тобто назви сусідніх сіл, річок і урочищ) дали істотний приріст знань про міграції аланів у Наддніпрянщині й на Сіверщині.

Ключові слова: *топонімія, контекст, алани, Сіверщина.*

Генетична карта розподілу Y-гаплогруп за областями країн Європи свідчить, що степовики Наддніпрянщини, які належали до Y-хромосомної групи R1a, колись вторували шлях від Ужгорода до Пули в Далмації, і тому населення цієї смуги дотепер належить переважно до «скіфської» Y-гаплогрупи R1a [Тищенко 2012, 11]. Коли ж саме і хто з іранських наддніпрянців міг цим шляхом ходити? У фундаментальній праці П. Скока вміщено дані про розрізнення у Хорватії понять *селищ,* де жили слов'яни, і *катунів,* де лише зимували волохи [Skok, III, 607]. Ці відомості П. Скока стали підставою для пошуку сліду волохів і в топонімії України біля селищ з назвами від основи Хотун-/ Хотин- < (літній?) катун (пор. *Хотуничі* Чг, *Ходунаївка* Хк, *Хотин* Рв 3, Чв, *Хотінь* ІФ, См, також *Катынь* Ву, РФ). Слід справді було знайдено у вигляді не тільки реплік етноніма волохів, але й імен географічних об'єктів Далмації, зокрема, її островів [Tyshchenko 2012]:

▲ р. *КОТУНька* у с. Новородчиці Рв Острог: **ВОЛОС**ківці *волох-; МИЛЯТин о. Mlijet, ГРЕМ'ЯЧе planina Grmeč; ▲*КАТИНе* Лв Ст. Самбір: **ВОЛОШ**инове, ЯСЕНиця; СОЛЯНуватка Salona; ▲ *ХОТИН* Рв Рівне: **ВОЛОШ**ки, ЯСИНиничі; ШПАНів о. Šipan, УГЛИще о. Ugljan?, БОЯНівка r. Bojana, САВИчі r. Sava; ▲ *ХОТЕНЬ* Хм Ізяслав: **ВЛАШ**анівка, БІЛИЖинці; УЛЯНівка о. Ugljan; ▲ *ХОТІНЬ* ІФ Калуш: **БОЛОХ**ів *в-, СТЕПАНівка о. Šipan?; ▲ *ХОТИН* Рв БЕРЕЗне *ос. breğ- 'вовк': **БАЛАШ**івка *влаш-, ЯЦЬковичі *яс; МАЛУШка, МАЛинськ, ЯБЛУНне æmbalon; ЛЕВАЧі о. Leuka?; ▲ *ХОТУНичі* Чг Щорс: **ПЛЬОХ**ів *плх-, ЄЛІНе *алан, _ЛОСева Слобода *влос- ~ РОГІЗки Ragusa, БезУГЛівка о. Ugljan; ▲ *ХОТИН* Рв Радивилів: **ПЛЯШ**івка *плх-, СОЛОНів Salona, СЕСТРЯтин о. Sestrunj, КРУКи о. Krk, САВЧуки r. Sava; ▲ *ХОТИН* Чв рц: **БЛИЩАДЬ** *влощад, БОЧКІвці Bačka, ГРИНЯЧка planina Grmeč; ▲ *ХОТИНівка* Жт КОРОСТень *Карст: **БУЛАХ**івка *волох-, бол. _ЛОСине Топило у с. Сарновичі; ГУЛЯНки о. Ugljan; ▲ *ХОТІНЬ* См Суми: _**ЛОК**ня, ВІЛЬШанка, РОГІЗне Ragusa, КОРЧаківка о. Krk?, СТЕПАНівка о. Šipan? [АТП].

Так з'ясувалося, що волохи, сезонні мігранти між Адріатикою і Дніпром, були й природженими транспортувальниками топонімів. В етнічній пам'яті хорватів волохи зафіксовані вже як романський народ, адже ознакою етнічної належності здавна була мова [Вольфрам, 32]: Vlah 'волох' «пастух романської народності, який живе в катуні» (пор. у Дечанському хрисовулі katun vlaš'ki, у народній пісні також čobanin vlaški). Це середньовічне значення згодом було перенесено на слов'ян (найчастіше сербів). Вук Караджич записав народне прислів'я «*O Turčine, za nevolju kume, a ti Vlaše, silom pobratime*» [Skok, III, 607.1]. Етнічну відмінність двох, здавалося б, дуже близьких південнослов'янських народів видно з інших приказок: «*Ni u moru mire, ni u Vlahu vire*» (Sinac, Lika), «*Ni u loncu suda, ni u Vlahu druga*» (Banja Luka, Bosna). Хто ж такий lonac?

Укр. *волох* 'румун' і пол. Włochy 'Італія' довго були трактовані як форми-нащадки кельтського етноніма Volcae 'вольки'. Однак це знання виявилося хибним, бо не враховувало добре відоме нам слово і поняття *волхви.* Як показано в окремому дослідженні, до засвоєння романської говірки *влахи* чи *волх-ви* були скіфами-*парфянами* (перс. pahl-awi) [Тищенко 2009a], одним з відгалужень яких у IV–V ст. стали й *алани*. Поширення назви парфян-волохів на Рим (у поляків) і на румунів (в українців) могло статися досить пізно, після IV ст., коли алани були залучені до оборони Риму [Бахрах; Алемань] і отримали для поселення землі колишньої Ґотії на лівому березі Дунаю: згодом там відома держава Валахія, одна з попередниць сучасної Румунії.

Наскільки лісостепова Сіверщина належала до теренів сезонних міграцій того кочового населення? Які ділянки нововиявленого алано-осетинського пласту топонімії Хорватії та прилеглих земель представлені у топонімії Сіверщини?

1. Передусім діагностичним виявляється ***назва катуну*** (волоського зимівника), не раз повторена у тутешній топонімії: ▲ *ХОДУНя* См Глухів: р. ХОДУНЬ katun л Свеси у с. Пустогород, ХОДИНе, БЕРЕЗа, ПідЛАНЬ ^УЛАНове *алан, ПОЛОШки, ДУНАєць Duna, БАРАНівка Baranya, КРАСноярськ Kras. Народна етимологія підмітила ознаку кочовиків «ходити, бродити», тому й «підкоригувала» основу katun до форми Ходун-. Звідси ще крок до відомої основи Годун-, – як не самого топоніма, то місцевого прізвища «Годун» з документів XVIII ст.

Саме слово хорв. katun походить з алб. katund 'село'; про інші приклади виявленого албанського сліду в топонімії Сіверщини вже йшлося – це назви кут. ПЕНДюрівка у с. Клишки См Шостка і сусіднього с. ЛУШНики (пор. алб. pendë 'гребля', Lushinjë 'приморський район Албанії'/ або *влош-) [Тищенко 2011, 219].

2. ***Етнонім аланів***. За тривалий час побутування у середовищі іранців, тюрків і слов'ян цей етнонім зазнав дуже різних звукових перетворень, збережених

на карті в основах назв ВОВНа, УЛАНове (на р. _ЛОКня) ^ПідЛАНь, ВІЛЬНе Чг, ВІЛЬНа Слобода, _ЛЕНьків, ОЛИНе, кАЛИНівка, кАЛИНовець.

З розглянутих десятків однокореневих топонімів випливає така можлива послідовність історичних звукових перетворень: закриття голосного (основи Олон-, як у рос. *Олонец* ‘аланець’, Улан-); афереза (втрата ненаголошеного початкового а-: _Лан-; пор. і хорв. _lonac з імовірного *olonac ‘аланець’); поява протетичного В- (Волноваха Хк, Вільн-); після західних мандрівок аланів [Бахрах] поява варіанта етноніма Алан- > alain Ален- (> Олин-), далі – протетичного К- (Кален-) з наступним пристосуванням у Калин-; звичайна в Україні вокалізація -лн- > -вн- (Волн- > Вовна, Вовничі, Вовніги). Така різноманітність форм-нащадків вказує на дуже довге побутування аланів на цих землях (Дж. Піан дель Карпіне згадує ще і 1246 р. алана Михея, «префекта міста Канева, сповненого лукавства і лихої вдачі») [Алемань, 213; Тищенко 2009, 90].

3. ***Споріднені етноніми*** і культурно-етнографічні ознаки аланів. До цієї підгрупи належать поняття «волохи, парфяни, Туран, амадоки, осетини». Як сказано, основа Волох-/ Влах- може вказувати на волхвів-парфян (пор. ур. *Вел. ВОЛОКа* під с. Крупець, _*ЛУКнове*, с. _*ЛОКня* См Кролевець, р. _*ЛОКня* у с. Уланове; можливо, назва *ГЛУХів*), історично виправдане й сусідство споріднених назв від основи парф. Парх- = дперс. Парт- ‘Парфія’ (пор. с. *ПОРОХОНь*, ур. *ПАРАХОНське*). Причетність до скіфського кола назв сіл *ЄМАДИКине* (поруч Ходине) і *ТУРАНівка* (поруч Олине) докладно розглянуто у попередній статті. Етнонім осетинів (пор. р. *ОСота* у с. Клишки) відповідає літоп. *яси*, імовірними продовженнями якого є топооснови Ясин-/ Ясен-. Етнографічними ознаками аланів (і їхніх попередників сарматів) була деформація голів хлопчиків у ранньому віці (рис. 1; пор. назву с. *Тулиголове*), як і розміщення кибиток кружалом навколо центрального майдану під час стоянок на катунах (пор. *Круглая Поляна* РФ поблизу від с. Фотовиж).

У зв’язку з виявленою тепер регулярною появою топонімічної основи Глух- в алано-волоських контекстах заслуговує на увагу ще одна можливість її пояснення:

▲ *ГЛУХІВці* ← *влохів-? Вн Козятин: **СЕСТРИН**івка о. Sestrunj, **ВОВЧИН**ець! balxon; ВЕРНигородок Verona; к**АШПЕР**івка *Aspar, МОЛОТківці, БІЛопілля, **БРОД**ецьке, **ДУБИН**а дуван, **МАЛ**ишівка, КОРИТувате, **БЛАЖ**іївка *влаш-, **КРАС**не Kras, ПЛЯХова *плх-; ▲ *ГЛУШківці* ←*влошків- Хм Ярмолинці: Круті **БРОД**и, **БАРАН**івка Baranya, ГолоХВАСТи, САВИНці, _**ЛЕХ**нівка!, **ЯСЕН**івка; ▲ *ГЛУХОВець* ← *влохов- Лв Миколаїв: ^**БРОД**ки!; **ТРОСТЯН**ець, **КРАС**ів Kras, ІЛІВ; ▲ *ГЛУХОВичі* ←*влохов- Лв Пустомити: **ЯМПІЛЬ** æmbal, **МАЛ**инівка, ОБРошине, **ПОРШ**на *parx-, ПідСАДки, **ХОРОС**но Kras, ВІНЯВи гун-, **РадВАН**и ван ‘гун’, НАВАРІЯ Navaria;

Штучно деформовані черепи аланів

▲ *ГЛУШачі* *влош- Пл Решетилівка: ^ШИШАЦьке Siscia; КАЛЕНики alain, ПІДок Pod-, ПриВІЛЬНе alan, ЯЦенки яс-; ▲ *ГЛУШівка* *влош- См Лебедин: ВАСИЛІВка, СУПРУНи Sopron, **ЯСН**опілля ясин, ЯРОШі, САВЕНки r. Sava, **ПАРФ**ИЛИ Parth-, **ГАЛУШ**ки *в-, СІРО.БАБине, ДРОЗДівщина *Trst?;

▲ *GOŁUCHy* [Encarta] *wołoch- 113 C1 Sieradz: **BART**ochów Parth-, WRÓBlew Alpi Orobie, **PRÓCHna***parx-, DZIGORZew!! digori, **BŁASZ**ki *w-, **WŁOC**in, **JASION**na, GŁUSZyna; ▲ *GŁUSZyn* *włosz- 131 BC2 Wrocław: **BRZEZ**inki, **PROSZ**ów, **WŁOCH**y; ▲ *GŁUCHów* *włoch- 130 B1 2 Wrocław: **PRUSZ**owice, MALin; _ŁOSice, KOBYLice; ▲ *GŁUCHów* *włoch- 101 B1 Siedlce: **PRUSZ**yn 3, **BART**ków.

Назви від основи Глух- відомі не тільки в Україні, де є 5 Глухових (Лв 2, Жт 2, См). Є вони в Росії, Білорусі, Чехії, Німеччині, а найпоширеніші у Польщі: 12 селищ Głuchów + 11 похідних. Від основи GOŁUCH- існує ще 9 топонімів: Gołuch-ów (2), Gołusz-yn, -yce, -ki (2), -owice (3). Близькі топооснови Głuch- і Gołuch- нагадують неповноголосну західнослов’янську і повноголосну східнослов’янську. Те, що вони синонімічні й розійшлися внаслідок звукової еволюції, видно з промовистої пари близьких сіл – Глуховів на пн. схід від Кракова біля м. Кєльце, віддалених взаємно на 18 км. Один член пари має назву Stary Głuchów, тоді як інший (новіший) зберігає насправді давнішу форму Gołuchów [Тищенко 2006, 166-167]. Але принципово важливо, що сама словникова пара пол. głuchy ~ укр. *глухий* насправді непричетна до повноголосся (це не krowa ~ *корова*, włos ~ *волос*), і то є ознакою, що у топонімічній основі представлена насправді не ця лексема, а схожа за формою якась її попередниця.

Чи переконує прямолінійне пояснення назв ГЛУШачі Пл, ГЛУХІВці Вн? Чи заснов-ник с. ГЛУХОВець Лв був «з глухого місця»? А ГЛУШківці Хм «лише глухуваті»? Чому ж так і не сказано? У назві ГЛУХОВичі Лв – патронімічний суфікс, доречніший в іменах не людей, а племен. На що вказує суфікс у назві села ГЛУХІВщина Чг? Чи

тепер уже глухі там не живуть? Чи це переселенці з Глухова і нізвідки більше? Про сумнівність спроб трактувати назву Глухів буквально (як «глухе місце, глухомань») вже писано у зв'язку з виявленням *скупчень* об'єктів з такими назвами в окремих районах, а також відсутністю їх, зокрема у Польщі, північніше від 51° пн. ш. – чи означає це, що там уже не було «глухих місць»? З іншого боку, причетність колись єдиної топооснови до повноголосся видно на прикладі назв *Голохово* Яросл., *Галочын* Віцебск, *Голухино* Перм, *Голыхино* Твер, *Голиші* Кострома. Вихідним звуковим комплексом для них усіх теж могло бути *волох-/ влох- по втраті розуміння його внутрішньої форми і закритті голосного о > у. Аналогічні вагання початкового складу відомі у топонімічній моделі *Волевачі* Чг ~ *Головачі* (пор. *Галавачы* Мінск, *Галавачы* Гомій, *Галовічы* Магілёу) або *Воловець* Зк ~ *Головецько* Лв, імовірно, *Голошина* ІФ – з давнішого *Волошина.

Виявлена тепер поява основи *Голух-/ Глух- в алано-волоських контекстах дає підставу припустити її розвиток з *волух-/ *влух-. При цьому вся ця група назв дістає задовільне пояснення: ГЛУХОВе Пл ~ ВОЛОХОВе Пл; ГЛУШівка См ~ ВОЛОХівка Хк; ГЛУШКОВе Пл ~ ВОЛОШКОВе Пл, Чв; ГЛУШКів ІФ, ГАЛУШКи См, -ине Хк ~ ВОЛОШКи Вл, Кг, Рв, лиман ВОЛОШКа Хс; ГЛУЩЕНкове Хк, ГАЛУЩИНці Тр ~ ВЛАЩИНці Тр, ВОЛОЩИНа Лв, – включно з моделлю ГЛУХІВ См, Жт, Лв ~ ВОЛОХІВ Яр Пл, Хк".

Про нестійкість початкового складу цієї основи також свідчать дані Є. Поспєлова: «*ЛУХОВицы*, місто, рц, Моск. обл. Уперше згадане у XVI ст. як сільце *Глуховичи*... Згодом, до середини 1920-х рр. *Луховичи*, потім *Луховицы*» [Поспелов, 248]. Немає підстав вважати, що такі вагання форми сталися тільки в цьому топонімі і що їх не могло бути в однокореневих назвах (пор. і *Лушники* Пл, См, Łuchów PL, р. *Лущава* ІФ).

Таким чином, слід визнати явно перебільшеним упевнений тон пояснень на зразок «назва від антропоніма *Глухов* (тобто людини з таким ім'ям? – К.Т.) з суфіксом -ичи» [Поспелов, 248] або «назва у формі присвійного прикметника від прізвиська *Глух*, *Глухий*» [Поспелов, 119]. Цю категоричність слід послабити словами «очевидно, імовірно, напевно, мабуть», адже насправді це припущення не на документальних даних. Вони прагнуть надати нібито наукового статусу насправді ненауковій легенді, стихійно виниклій після забуття історичного контексту назви. На противагу цій наївній позиції, саме через брак історичних документів у пошуках альтернативних пояснень цієї групи назв залучено системні мовні зв'язки їхнього кореня – кельтські у g(wa)lowtŷ 'навіс від дощу' [Тищенко 2006, 166] або тепер парфянські у *влох-. Перевага саме у системності підходу, який дає поясненням опертя, хоча питання й далі залишається відкритим.

4. Слід ***гунів і аварів*** цілком відповідає аланському часу. Назви історичного району Глухова РадИВОНівка (так на карті, тепер РодІОНівка) і с. РодІОНівка, Іонине (у місцевій вимові ІВОНине) уможливлюють виділення морфеми (і/и)вон-, яка може продовжувати етнонім гунів (пор. у скандинавському епосі: у Скіфії живуть аси і вани [Вольфрам, 163] (тобто яси і гуни). Сюди ж і назва р. ВНуди у с. Боровичі См С-Буда (монг. on.uud 'гуни', пор. с. ОНут Чв). В інших областях України ці топооснови IV ст. збереглися у формах, ближчих до «звичайної» назви гунів (*Гуньки* Чг, Пл, *Гунька*, *Гунча* Вн, *Гуничі* Жт, *Гуньківка* Чг).

Сучасниками аланів були не лише гуни, а й їхні спадкоємці VI ст. авари. Виходить, тих часів мають сягати й назви сіл ОБРажіївка (пор. літоп. ОБР + тюрк. -жи- 'морфема прикментника'), з протезою – гУБАРівщина, кУБАРеве, гОВОРунове (сюди ж і не раз згадуваний факт знахідки аварського скарбу в с. Фотовиж).

5. Реалії ***військової демократії аланів***. Топооснові Alan- як вихідній темі дослідження цілком відповідали б ознаки аланського суспільного ладу «військової демократії» (А. Крістенсен, В. Абаєв): про нього відомо з епосу нащадків аланів – осетинів. Вищим виявом відваги у аланів були групові військові виправи по здобич – осет. *balc*. Учасник такої виправи звався *æmbal* або *æmbal-on, -an,* де *æm-* префікс з дав.-іранс. ham- 'спів-' + bal 'група'; пор. і поширене у степу арготичне слово *амбал* 'здоровань, громило'. Виправу *balc* збирав ватажок-*balxon* (осет. xon-yn 'скликати'). Суспільний ідеал тих часів втілений у понятті богатирів-*нартів*. Епос про цих «синів Сонця» відомий у всіх народів Кавказу; імена його головних героїв (*Хæтус, Batraz, Sajnæg-ældar*) походять з монґольської мови, що й зумовлює, за В. Абаєвим, етимологію слова *Nart* як 'синів Сонця' від монг. *nar* 'сонце' [Абаев, I, 135, 133, 234; II, 160].

З перелічених понять у топонімії Сіверщини представлені: осет. *æmbal* – ЯМПІЛЬ, осет. *balc* – Сорокові БАЛЬЧики (конкурентне пояснення до запропонованого раніше алт. balyk 'місто'), ім.'я героя нартського епосу *Batraz* – ур. ПЕТРОСів яр у с. Уздиця (на схід від Сіверщини відоме с. *Нартово* під Курськом РФ), а також ОЛТАР, САЖалка, МАЛа Слобідка, МАЛинове См Кролевець, оз. МАЛинь біля Сейму.

▲ яр *ПЕТР.УСів* (= ПЕТРОСів [на карті], абаз. Peterez, інг. Pataraz, ос. Batraz) у с. УЗДиця См Глухів: яр **ШАЛІВ**щина ар. salib 'хрест'?, **ШАЛИГ**ине salique?, **ЄМАДИК**ине амадоки, ХОДИНе katun, ХОДУНя ^р. ХОДУНЬ л Свеси у с. Пустогород; БІЛокопитове, І[а]**ОН**ИНе, РаДИВОНівка, ***Баранівка***, Фотовиж, **УЛАН**ове алан, ПідЛАНЬ!, БОБ. ИЛІвка 2 Jubaba + Elia, ОБЛОЖки, **ПОЛОШ**ки Pelješac?, **ХОТМИН**івка (пор. яр ХОТИНський Хк = **Хотмин**ской 1845

[СГУ, 593]), БІЛа БЕРЕЗа, БЕРЕЗа **bīræǧ | beræǧ** 'волк'. ^БІЛове ^ГОДУНівка ^ШАКУТівщина, Сорокові БАЛЬЧики, БАНичі бан?, кАЛИНівка, Сліпорід.

Про імовірне першоджерело основи Петрос- у словнику В.Абаєва зазначено: «Нартівське ім'я ос. Batraz (букв. «богатир ас») відоме також сусідам осетинів, кабардинцям, черкесам, інґушам: каб. Batyrez, абадз. Peterez, інґ. Pataraz» [Абаев, I, 241]. Що до осет. sæʒyn: sağd 'в'язнути, застрягати', то воно є медіальним відповідни-ком до активної форми цього дієслова saʒyn 'садовити, саджати' [Абаев, III, 55] і може бути залучене до пояснення топоніма Сажалка. Також перспективним є залучення до пояснення тоопооснови Мал- осет. mal 'море' з закономірним -л- на місці -р-.

Серед найцікавіших назв цієї групи – топонімічний слід осет. ældar 'князь' (букв. 'рукодержець', звідки слово запозичене до монгольської та мадярської мови). Ця топооснова виявлена нами далеко на заході в Італійських Альпах, у районі дислокації аланських допоміжних загонів кавалерії на службі в пізньому Римі [Бахрах, 51-58]. До ототожнення топооснови іт. Altar- з осет. ældar схиляють контексти відповідних топонімів – назви села *ALTARe* SV (OLLANo, BOLZaneto), трьох гір – *monte ALTARe* VC (~ ALAGNa Valsesia, lago di CimALEGNa, Cima di JAZZi, JAZZI-Alp, IAZZa), *monte ALTARe* CS (^LONgobucco CS, San Benedetto ULLANo, TORANo, SCHIAVONea), *monte ALTORe* CT (BALata, RAGUSa, czo. STREPPen-OSa), а також перевалу *col de l'Autaret* біля с. Bellino CN (m. CHERSONo) [It]. Латинським словом для вівтаря було ara, тоді як altare має християнські конотації, якими складно пояснити виникнення відповідних топонімів, зокрема назв гір.

Таким чином, топооснова іт. ALTAR- – найзахідніший прояв величезного східного ареалу схожих назв на шляхах аланів: вельми показовою тут є назва г. OLTARi у Хорватії (8 год. пішки від с. Alan); також OLTÁRc в Угорщині; OŁTARZe Gołacze і OŁTARZew у Польщі, ОЛТАР (=Уралово) См С-Буда; АЛТАРЫ РФ Морд., АЛАТЫРь Чув., ОЛТАРь Новосиб., АЛТАРик 2 Усть-Орд. Бур.-Монг.; ALTAR 3 Афг. В заміні української назви Олтар була очевидна потреба, якої так і немає для трьох сибірських топонімів.

▲ *ОЛТАР* (=Уралово) См С-Буда: оз. **ЧЕМЕР**чиче; БІЛоУСівка, зЕЛЕНий Гай, ВасИЛІВка 2, **РОМ.АШ**кове, ПОРОХОНь парфян-, **КРАС**ичка Kras, **КРАС**ноярське, ЧЕРВоне чорв, КАРПеченкове, БЕРІЗка, ЯСна Поляна яс; + **ВОВН**а алан См Шостка; + _ЛУНьове, **ТУРАН**івка U См ЯМПІЛЬ æmbal; пор. ▲ бол. *ВІВТАР* у с. кОПИЛля ældar + hæmbal Вл Маневичі: бол. ЗáБОЛоКи у с. ЛИШНівка Lushinjë, **КРАС**новоля, **КАРАС**ин Kars, ЯБЛУНька 2 æmbalon, ОСниця 2 as, КОЛОДії skolot-, ВОВЧицьк, ПоГУЛЯНка алан?/ o. Uglian?, СтарОСілля, ВАРАШ [Encarta], ЧЕРЕВаха чорв, КРИНичне.

6. Репліки ***топонімів Хорватії***. Як з'ясувалося, ця група назв є органічною складовою аланського пласту топонімії. Конкретно йдеться про назву історичного району Крас/ Карс(т) на схід від Трієста (словен. Kras, іт. Carso, нім. Karst), назву с. Бачва на п-ові Істрія (хорв. Bačva), сусідньої затоки Кварнер (іт. Quarnaro/ хорв. Kvarner) і гір Грмеч (хорв. Grmeč) з багатими полонинними пасовиськами [Hrvatska]. Ці відповідності, звичайні у топонімії України й сусідніх земель, наявні також і на Сіверщині: КРАСичка, НеКРАСове, КРАСнопілля, КРАСноярське, ФОРОСТовичі (з паралельних форм Хворост-/ Корост-), БАЧІВськ, ГРЕМ'ЯЧка^ ГОВОРУНове. Зокрема, в околицях назв від топооснов Kras-/ Kars-/ Chrost- регулярно трапляються назви від основи Gołuch-/ Głuch- у Польщі:

▲ *GOŁUCHów* 111 A3 Kalisz: rz. PROSno, Le**NART**owice!, GŁÓSki, _**ŁASZ**kow, _**ŁASZ**ew, TURsko, SZKUDLa, WARSZÓWka, *Korab*, **KARS**y, ROMANki; ▲ *GOŁUCHów* 156 C1 Busko-Zdroj: ^**WŁOSZ**owice, JASIEŃ; **CHRUŚ**cice, **KARS**y, **BROD**y, CHWAŁowice; ▲ *GŁUCHowice* 128 B1 Legnica: rz. KACZAWa, GOLISZów, **CHRUST**nik; ▲ *GŁUCHowo* 53 B1 TORUŃ: WARSZEWice, KIJewo, **CHRUST**y Karst, BARTLewo, BLACHta, KOBYLy, **KRUS**in; ▲ *GOŁUSZowice* 168 B2 GŁUBczyce: **CHRÓST**no, **KRAS**no, Le**NARC**ice!; ▲ GŁUCHów 115 C1 _Łódź: ROMANów, Wola KUTowa; **CHRUST**y 2; GUTów 2, RUSoCINy; ▲ *GOŁUCHowice* 186 A2 Kraków: rz. Wisła, _LEŃcze, **CHRZĄST**kowice, RUSocice; + C23 k**ASPR**ówka; ▲ *GŁUCHów* 173 B3 Kraków: GUNów, **CHRUSZCZ**yzna; BOBin, PŁAWowice; ▲ *GOŁUCHowice* 171 A2 = 210 A5 Katowice: Siewierz, **CHRUSZCZ**o**BRÓD** Karst; ▲ *GŁUCHów* 117 A23 Grojec: LESZnowola, **JASIEN**iec, rz. **KRAS**ka; ▲ *GŁUCHowo* 89 A2 Poznań: ^**GOŁUS**ki, PLEWiska, **NIEPR**uszewo, KOBYLniki, CHWALiszewo, **KROS**no, **KROS**inko; ▲ *GŁUCHów* 177 C2 Rzeszów: _LAŃcut, _LĄKa, **KRAS**ne; ▲ *GŁUSZyn* 23 C2 Sejny: **KRAS**nopol, ROMANowcy, **KRAS**ne, BABAńce, **KRUSZ**nik; ▲ *GŁUSZyn* 112 C2 Kalisz: ^**KRASZ**ewice, **WŁOC**IN, GODziesze, -szki; ▲ GLAUCHa 65 c Halle: BRÖSA, **KROST**itz/ **CHRÓSC**ice, **BROD**au [PA].

7. ***Римські реалії***. До аланського пласту назв входять і регулярно повторювані згадки Риму, лімесу (римського кордону), Дунаю, Верони: РОМАНькове roman-us, РО-МАШкове Roma + as, ЛЕМЕШовка РФ limes (неподалік від Баранівки; назв від основи Леміш- в Україні є 9), ДУНАЄць Duna, ВОРОНіж Verona, ВОРОНок РФ; до цієї групи географічно виправдано віднести й історично пізніший прототип назви с. БАРАНівка (пор. історичну область Baranya над Дунаєм у теперішній Угорщині).

Посилання

1. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка: В 5 т. – М.-Л., 1958-1995. – 448 с.

2. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – 608 с.

3. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973. – 816 с.

4. Бахрах Б.С. Аланы на Западе. – М., 1993. – 192 с.
5. Вольфрам Х. Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии). – СПб., 2003. – 564 с.
6. Поспелов Е.М. Географические названия мира. Топонимический словарь. – М., 2002. – 512 с.
7. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979. – 783 с.
8. Тищенко К.М. Італія і Україна: тисячолітні етномовні контакти. – К., 2009. – 192 с.
9. Тищенко К.М. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006. – 416 с.
10. Тищенко К.М. Парфія і волхви // Мови і культури у новій Європі: контакти і самобутність. Збірник наук. доповідей. – К., 2009 а. – С. 628-638.
11. Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонімічний слід в Україні. – К., 2011. – 496 с.
12. Тищенко К.М. Генетична апробація студій словникових контактів і топонімії України. – К., 2012. – 48 с.
13. AP – Polska. Atlas samochodowy. Skala 1: 250 000. – Warszawa, 2002. – 346 с.
14. Encarta – The Microsoft Encarta Premium 2009. The Interactive Atlas/ e-product.
15. Hrvatska – Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina. Autoatlas. – Marco Polo, 2009. – 88+16 с.
16. It – Italia in tasca. Atlante stradale 1: 500 000. – Novara, 1988. – 399 с.
17. Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: U 3 kn. – Zagreb, 1971-1988.
18. Tyshchenko K. Alanski sloj toponimije Hrvatske// 2. FEB. Knjiga sažetaka/ Urednica: M.Muhoberac. – Dubrovnik, 2012. – S. 158.

Тищенко К.Н. Аланы на Северщине: Ходуня, Вовна, Олтар

Статья продолжает тему исследования «Исторический контекст Обесты: от Емадыкина до Коцупиевки» в предыдущем номере сборника. Качественно новое измерение придали проблеме обстоятельства контактов аланских кочевников IV-VI вв. с Далмацией и Римом. Вероятнее всего, именно аланы жили в летних катунах – сезонных селениях в Украине с названиями от основы Ходун-, Хотин-, – каждую осень мигрируя к зимним катунам на теплом побережье Адриатики. Топонимические контексты тем Хотин- (названия соседних сел, рек и урочищ) дали существенный прирост знаний о миграциях аланов в Поднепровье и на Северщине.

Ключевые слова: *топонимия, контекст, аланы, Северщина.*

Tyschenko K.M. The Alanians in the Severia Region: Khodunia, Vovna, Oltar

The article continues the precedent paper «The Historical Context of the Obesta: from Yemadykyne to Kotsupiivka». The new quality of the study is due to the circumstances of the contacts of Alanian nomads in Dalmatia and Rome in the IV-VI cc. The most probable conclusion is that Alanians lived in summer «katuns» (season villages) which have in Ukraine the names derived from the stem Khodun-/ Khotyn- leaving them every autumn for winter «katuns» on the warmer Adriatic coast. The toponymical context of the place names from the stem Khotyn- in Ukraine (i. e. the names of the neigbour villages, rivers and localities) brought new knowledge about the migrations of the Alanians in the Circumdnieper area as well as in the Severia region.

Key words: *toponymics, context, Alans, Severia.*

22.03.2013 р.

УДК 27-526.2

Ю.Ю. Шевченко
А.Н. Уманец

О ВОЗМОЖНЫХ ЕГИПЕТСКИХ ИСТОКАХ ХРИСТИАНСКОГО ХРАМОВОГО ПРЕСТОЛА

Церковный (алтарный) престол, вначале объединенный с жертвенником в некое единое «литургическое устройство», происходит от полок для размещения мертвых тел. Таковой является «лавица Богородицы» в иерусалимской Гефсимании. Она была известна христианам со II в.н.э. Лавица в иерусалимской пещере Воскресения – «лавица Христа» - была открыта только равноапостольной августой Еленой в 325 г. Наиболее ранние «литургические устройства» в древнейших христианских храмах (жертвенник + престол) ставят по образцу «лавицы Богородицы» (в Дурра Европос; в «пещере Апокалипсиса» на о.Патмос; в крымском пещерном храме Чилтер-Коба).

Ключевые слова: *престол храма, ниши-аркасолии для бальзамирования, Чилтер-Коба в Крыму, Иерусалимская Гефсимания, склепы римского времени.*

Мы изложили наблюдения о возможных прототипах *литургических устройств* [7, 52-53], свойственных наиболее ранним христианским храмовым престолам, встреченных в Таврике (Внутренняя гряда Крымских гор) [6] при авторских наблюдениях 2009 г., используя аналогии, имеющиеся в Святой земле Палестины. Наличие проточной системы из чашеобразного углубления и желоба-стока в престоле Ай-Тодорского (Чилтер-Коба) храма [19, 62-112, рис. 6-8], как и аналогичной более сложной проточной системы на обнаруженном в 2009 г. выносном камне-престоле у священного источника Хор-Хор в комплексе пещерного монастыря Чилтер-Коба [19, 62-112, рис. 9], требовало выяснения их генезиса, чему и посвящена настоящая работа.

Не исключено, что христианский престол (алтарь, жертвенник) [1, 175] был заимствован из святынь дохристианской древности, многие из которых относились к монотеистическому культу, во имя укрепления которого и произошло Сошествие Христа. Поэтому «христианство восприняло и сделало своими многие «формы» языческой религии не только потому, что это вечные формы религии вообще, а потому еще, что весь замысел христианства в том и состоит, чтобы все «формы» в этом мире не заменить новыми, а наполнить новым и истинным содержанием».

В первохристианские времена зримым образом престола являлась «лавица» в пещере Воскресения в Иерусалимском Анастасисе (храме Гроба Господня). Перефразируя Германа, патриарха Константинопольского [8, 393, сл.; 9, 291-456], св. Кирилл Туровской пишет: «Блажен и благословен тобою, Иосиф, приготовленный склеп… это уже не гробница, но Божий престол, небесный алтарь, покоище Духа Святого и ложе Небесного Царя…»

[10, 321]. После открытия пещеры Воскресения (326 г.) и возведения храма Гроба Господня (326-332 гг.), погребальное ложе Христа (Рис. 1) служило прообразом церковных престолов всего последующего периода существования Единой Церкви до Трулльского собора (692 г.) включительно [17, 458-462]. Но внешний вид и литургические устройства, бывшие на этом «покоище Духа Святого и ложе Небесного Царя», скрыты множественными позднейшими наслоениями (Рис. 2), видимо с эпохи августы Елены (326 г.). «Лавица Христа («лавица Воскресенья») была открыта августой Еленой 325/326 г., в то время, как «лавица Богородицы» в иерусалимской Гефсимании почиталась первохристианами со II в.н.э. [12].

Уже игумен Даниил, видевший погребальную «лавицу» Христа до 1106 г., описывает ее как покрытую плитой трансенны с отверстиями, сквозь которые виден «пещерский камень» [16, 66-71; 15, 59-71]. После разрушения «бесноватым халифом» Аль-Хакимом в 1009 г. пещера Воскресения в Иерусалимском храме Гроба Господня была приведена в порядок, – так выглядит ее описание у арабского ученого Аль-Бируни [3, 292-295, 317-324]. Это позволяет связать реконструкцию трансенны, виденной игуменом Даниилом на погребальной «лавице» Христа, с восстановительными работами в Анастасисе, которые провел в 1036-1048 годах император Константин (Михаил) IV Мономах.

Наличие в этой трансенне двух или трех отверстий, – что в обоих вариантах отражено в иконографии образков с изображением Гроба Господня в богатой «культуре пилигримов», – служило предметом дебатов, до появления исследования Л.А. Беляева [2, 482-512]. Кроме версии о редуцированном изображении, происходящем от памятников, на которых третье отверстие трансенны скрыто ниспадающей драпировкой [2] или кем-то из предстоящих [13, 157-161], возможно и еще одно объяснение. На появление двух отверстий в трансенне на иконках, изготовленных до XV – начала XVI в., могло отразиться существование двух отверстий на плитах древних ранневизантийских престолов в приделах Темница Христова и Голгофа в храме Гроба Господня в Иерусалиме (Рис. 3). Сама трансенна на погребальной «лавице» в пещере Христова Воскресения была выполнена с тремя отверстиями [1, 44; 2; 13; 14].

Внешний вид трансенны в Гробе Господнем дублирует сохранившаяся трансенна в Гробнице Богородицы в Гефсимании [1, 44; 2], расположенная в восточной части Иерусалима над протоком Кедрона, у подножия западного склона Елеонской (Масличной) горы, в аббатстве Дормицион. Это достаточно обширный (34 × 6 м) пещерный храм (Рис. 4), в который ведет не менее значительный тоннель со спуском в 48 ступеней (Рис. 5).

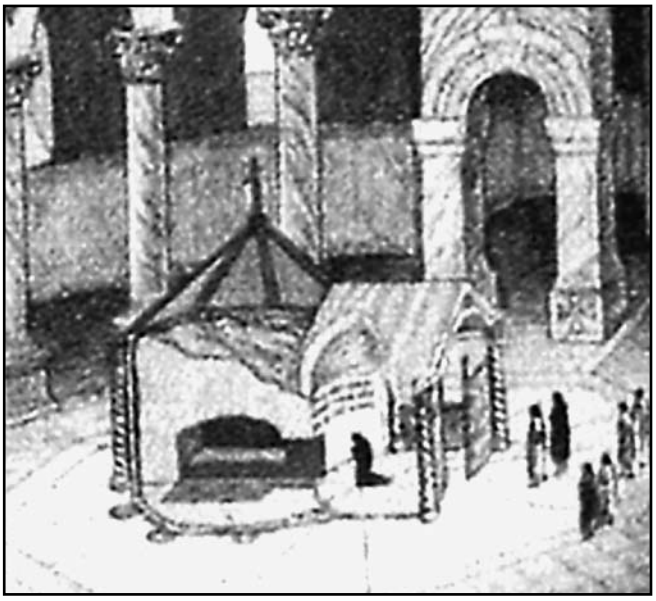

Рис. 1. Реконструкция останца скалы с погребальной пещерой Христа (пещерой Воскресения) под древним Кувуклием (Эдикулой) в Воскресенском храме Гроба Господня в Иерусалиме (Палестина). По Йораму Цафриру (Tsafrir, 2003, p. 59, 68 fig. 7)

Рис. 2. Зондаж наслоений на месте положения Тела Христова (на погребальной «лавице») в пещере Воскресения Иерусалимского Анастасиса (храма Гроба Господня). Палестина. Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

В самом пещерном храме Успения Богородицы расположена маленькая крипта (См. рис. 4), размещенная в скальном останце, и несколько углубленная в восточную стену скалы, с двумя входами (Рис. 6), где была погребена Мария. Место ее погребения в очень небольшом помещении склепа (Рис. 7) – такая же «лавица», как в Гробе Господнем, закрытая с наружной стороны боковой плитой трансенны (Рис. 7), которая очень умеренно украшена резьбой, и имеет три отверстия, сквозь которые видна слагающая выступ «лавицы» скальная порода. Судя по некоторым деталям

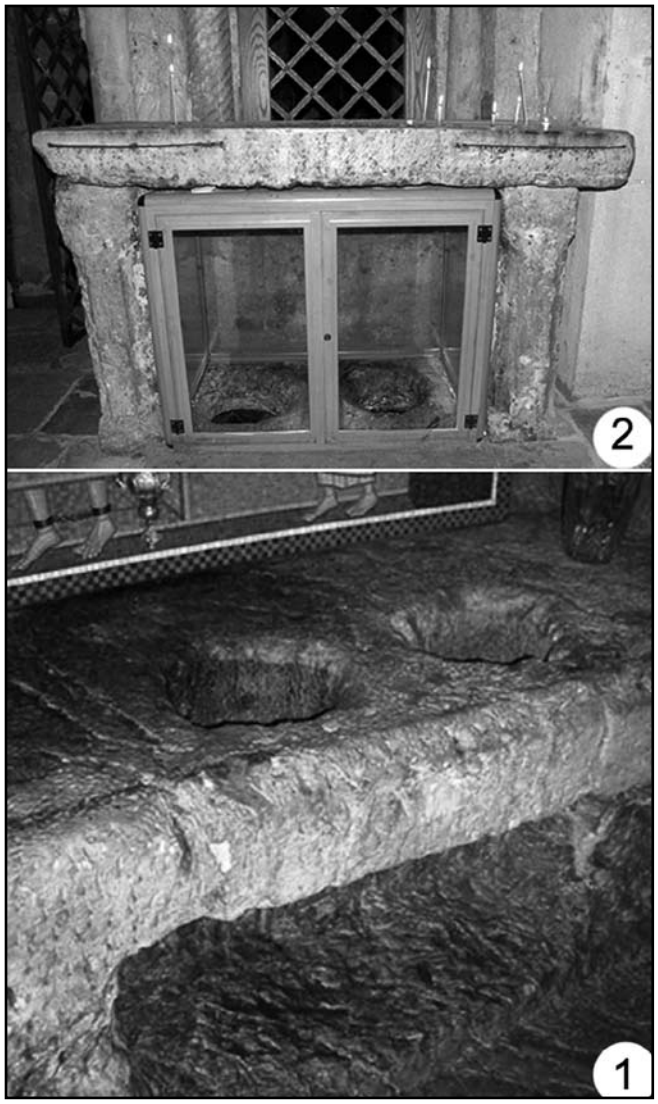

Рис. 3. 1. «Колодки Христа»: отверстия – сквозное (слева) и чашеобразное углубление (справа) в мензе – престольной плите ранневизантийского времени в приделе храма Гроба Господня «Темница Христова». 2. Отверстия – сквозное (слева) и чашеобразное углубление (справа) в мензе – престольной плите ранневизантийского времени в приделе храма Гроба Господня Голгофа (пещера Адама). Фотографии С.В. Харитонова, 2003 г.

резной орнаментации, трансенна в Гефсимании, как и скрытая более поздними напластованиями плита-трансенна в Гробе Господнем, могла бы относиться к ранневизантийскому времени, но обновление ее орнамента (Рис. 7), судя по аналогиям [20, 374, 387-389, ил. 494, 515-519, 522-523], относится к средневизантийскому периоду, непосредственно после Первого Крестового похода.

Какова бы ни была тринитарная символика [15, 59-71; 14] отверстий в трансенне, те же три отверстия имеются и в стене, над самой погребальной «лавицей» Богородицы. Они более походят на небольшие полуциркульные ниши: центральная – крупнее, боковые – в два раза меньше; центральная – со стрельчатым сводом, боковые – с полуциркульными (Рис. 8:*2*). Ниши высечены

Рис. 4. Подземный храм Успения Богородицы в Гефсимании. Вид на скальный останец – «кувуклию», в которой высечена крипта Богородицы. Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

непосредственно над и напротив отверстий плиты-трансенны, и, вероятно, предназначались для каких-то реликварных предметов, видимо, связанных с культом Богородицы (камни, по которым ступала нога Матери-Девы; фрагменты Ее одеяния и личных вещей; etc.). Несмотря на уплощенное дно-основание, состояние сводов этих ниш не создает впечатления, что они являлись вместилищем для светильников. Они имели какой-то иной, сакральный смысл, и изначально могли служить для каких-то целей, для которых предназначалась сама крипта.

Намного больший интерес представляет погребальная (горизонтальная) поверхность Гефсиманской «лавицы». Даже учитывая извлечение фрагментов камня с поверхности погребального ложа Богородицы для освящения ново-возводимых храмов (Рис. 8:1), – такие фрагменты камня в представлениях Христианского мира обладали всеми свойствами реликвий, – поверхность «лавицы» представляется далекой от простой и сколько-нибудь ровной горизонтальной плоскости. Это неглубокий, подтреугольный в сечении, занимающий всю «горизонтальную» поверхность ложа, желоб с рядом углублений (Рис. 8:1; 9). В этом желобе, проходящем по всей поверхности «лавицы», кроме незначительных по диаметру отверстий, как видно, появившихся при отборе камней-реликвий, имеется три крупных чашеобразных углубления (Рис. 9), связанных расположением, и, следовательно – функционально, с желобом-поверхностью погребального ложа Девы Марии.

Поскольку Гефсиманская погребальная «лавица» Божьей Матери являлась таким же престолом, как и «лавица» пещеры Воскресения в храме Гроба Господня, можно с уверенностью констатировать, что чашеобразные углубления и связанный с ними «сливной» желоб на поверхности выступа-«лавицы» являются древнейшими литургическими устройствами. Хотя более поздние отверстия

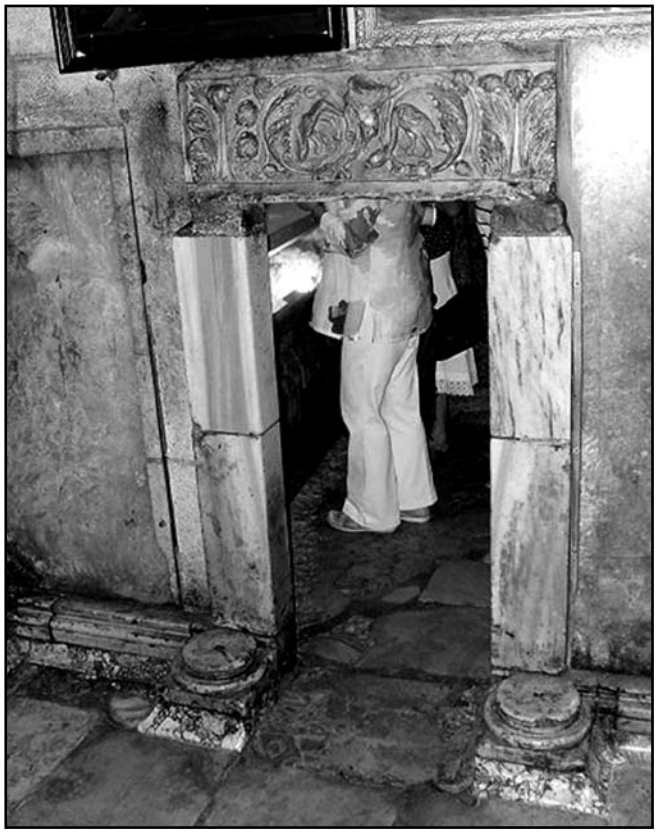

Рис. 6. Северный выход из купольной пещеры-склепа, где было положено Тело Богородицы. Портал выхода некогда окаймляли колонны и мраморные плиты, украшенные рельефной орнаментальной резьбой. Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

на месте выемки камней, долженствующих послужить после этого реликвиями, значительно нарушают древнюю картину (Рис. 9), атрибуция неровностей поверхности Гефсиманской «лавицы», – трех чашеобразных углублений, связанных с желобом, – не оставляет сомнений в характере их использования. Престол-«лавица» в Гефсиманской крипте Богородицы имеет все характеристики престолов, предназначенных для *проливания* по их поверхности вина, во время древнейшей литургии при преосуществлении вина в Кровь Спасителя, как подобные функции имел камень-престол со следом стопы, приписываемой Иоанну Предтече, в пещерном храме Saba Cave возле Иерусалима [22; 19; 18, 152-156, рис. 4], и первохристианские престолы ранневизантийского времени в Крымской Чилтер-Кобе [19, 62-112].

Как склеп, высеченный в скале для Иосифа Аримафейского, исключительно волей случая стал пещерой Воскресения Христова, так и крипта Богородицы в Гефсимании не была изначально предназначена для Успения Девы Марии. Богородицу положили на уже готовое и подготовленное для совершенно иных целей погребальное ложе. В этом плане бросается в глаза изначальное существование на поверхности этого скального выступа, вряд ли предназначенного для погребения,

Рис. 5. Галерея-спуск в 48 ступеней к пещерному храму Успения Богородицы в Гефсимании. Вид на боковую крипту с погребениями и престолами во имя родителей Марии – праведных Иоакима и Анны (напротив – крипта Иосифа Обручника). Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

Рис. 7. Пещера-склеп с погребальной «лавицей» – местом погребения Богородицы. Передняя стена выступа-«лавицы» покрыта мраморной трансенной с тремя отверстиями, в которые виден «пещерский камень» погребального ложе. В центре купола крипты – «ерек» – округлое отверстие, свойственное памятникам римской архитектуры (Пантеон) и террактуры (кубикулы в катакомбах св. Каллиста). Иерусалим, Палестина. Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

Рис. 8. Погребальная («горизонтальная») поверхность выступа-«лавицы» в Гефсиманской крипте Богородицы с желобом, чашеобразными углублениями и отверстиями от вынутых в качестве реликвий фрагментов скальной породы (1). Над поверхностью выступа-«лавицы» в скальной стене – «ниши для реликвий» (2).

Рис. 9. Желоб с чашеобразными углублениями на поверхности уступа-«лавицы» в Гефсиманской крипте Богородицы. Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

не горизонтальной плиты, как во множестве позднеантичных (раннеримских) склепов рубежа эр [21, 125-137], а наличие конического углубления желоба на его поверхности. Нельзя исключить также изначальности связанных с желобом

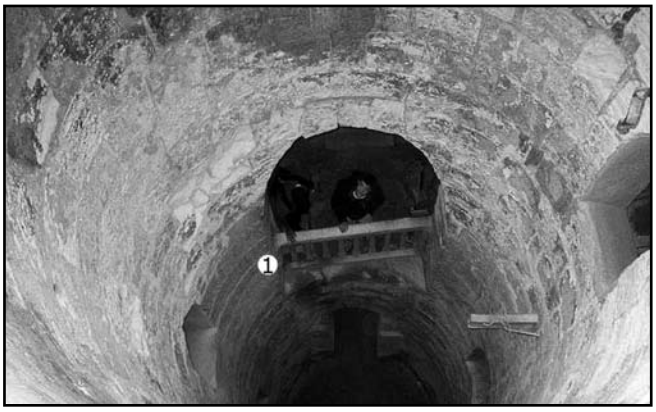

Рис. 10. Колодец, объединяющий разные уровни катакомб Ком-эш-Шаккаф (Шуккафы). Александрия, Египет. Фотография М.В. Соболевой, 2007 г.

Рис. 11. Вход в погребальный гипогей (христиан-офитов?) в катакомбах Ком-эш-Шаккаф. Александрия, Египет. Фотография М.В. Соболевой, 2007 г.

трех чашеобразных углублений в поверхности погребального выступа крипты (Рис. 9).

Возможно подобное оформление поверхности Гефсиманской «лавицы» вначале не являлось погребальным ложем, а было местом, предназначенным для бальзамирования. В этом случае «сливное устройство» в виде углублений, связанных желобом, на поверхности «лавицы», так или иначе являвшейся артефактом древней погребальной практики, – представляется абсолютной функциональной необходимостью. В иудейской среде (видимо со времен «египетского плена») были распространены сведения о мумификации: 40 дней продолжался наиболее «скоростной» процесс бальзамирования в Палестине (вместо 70-ти дней в Древнем Египте), – Ветхий Завет усвоил эту – ***соракадневную*** продолжительность процесса бальзамирования (Книга Бытия, 50:5), олицетворившую с этих пор время перехода в иной, потусторонний мир. Видимо, 40-дневный срок был взят из празднества Хеб-Сед, намеченному вернуть жизненные силы стареющему фараону: Обессиленного монарха укладывали в погребальный

саркофаг, откуда он выходил (через 40 дней?) полный сил. Фараон Рамсес Миамун (Великий) подвергался такому «восстановительному» обряду почти полтора десятка раз.

В географически недалекой от Палестины Александрии Египетской (с ее многочисленной иудейской диаспорой), в катакомбах Ком-эш-Шуккаф (Рис. 10), как считается, связанных с первохристианским населением города (христианами-офитами?), в знаменитом гипогее II-III вв. (Рис. 11) расположено погребение (Рис. 12), над саркофагом которого находится рельеф со сценой бальзамирования умершего (Рис. 13). Подобные священнодействия (акт бальзамирования трупа) проводились отнюдь не в погребальных покоях, а в специально отведенных храмовых помещениях. Судя по расположению «крипты Богородицы» внутри скального останца, расположенного в очень значительном (храмовом) пещерном помещении, ставшем со времен августы Елены (326 г.) христианской подземной церковью Успения, можно предположить, что Мария была погребена в особо сакральном подземелье. Такое утверждение согласуется с тем, что скончавшиеся ранее праведные Иоаким и Анна, как и Иосиф Обручник, были положены вне этого обширного подземного зала (где в останце скалы разместилась крипта Богородицы), а в небольших гипогеях, расположенных на половине центрального спуска в эту крупногабаритную пещеру (См. рис. 5).

Особое место погребения Девы Марии имеет подтверждение нарративного источника, поскольку Дева-Богородица была положена хоть и неподалеку от захоронений своей родни (праведных Иоакима, Анны и мужа), но в «новом гробе», как это передано апокрифом Протоевангелия – «Книгой Иакова» [12, 124-125, 129-145]. Именно это «особое помещение» и застал опустевшим ап. Дидим Иуда Фома, опоздавший на погребение Марии на три дня. Древнейшая версия ***Протоевангелия от Иакова*** содержится в *папирусе Бодмера* (находка в Египте, 1958 г.) и датируется временем от середины II в. по Р.Х., а Ориген на рубеже II-III вв. излагает по этому источнику свои сведения о Богородице [12, 106].

Все изложенное выстраивается в достаточно стройную версию. Богородица была погребена отнюдь не в склепе, а в помещении, расположенном в скальном останце посреди другого, намного более значительного (дохристианского, храмового), подземного помещения, расположенного в прямой досягаемости от мест погребения, в которых и были похоронены праведные Иоаким, Анна и Иосиф Обручник. Именно такое место и должно было занимать помещение, предназначенное для особо сакральной церемонии мумификации. Выступ-«лавица» в «крипте Богородицы», на которой было положено Тело Пресвятой Девы, имела желоб

Рис. 12. Портал входа в гипогей II-III вв. и вид на саркофаг (и рельеф над ним) в катакомбах Ком-эш-Шаккаф (Шуккафы). Александрия, Египет. Фотография М.В. Соболевой, 2007 г.

Рис. 13. Рельеф со сценой мумификации над саркофагом в погребальном гипогее раннеримского времени (II-III вв.) в катакомбах Ком-эш-Шаккаф (Шуккафы). Александрия, Египет. Фотография М.В. Соболевой, 2007 г.

и, связанные с ним, углубления в поверхности, предназначенные для стока жидкостей мертвого тела. Именно они послужили прототипом грядущих литургических устройств в самых ранних христианских престолах, предназначенных для проливания по поверхности престола вина при его преосуществлении в Кровь Христа. Реальная кровь (и лимфа), некогда стекавшая по плите во время подготовки реальных тел к мумификации, была хронологически предшествующим прообразом процесса духовного перерождения реального вина в символическую Кровь Спасителя. В результате на древнейших престолах существуют желобки, предназначенные для «пролива» вина в процессе его преосуществления в Кровь Спасителя (Рис. 14; см. рис. 3:1). Не исключена связь «проливных» желобков на поверхностях древних престолов и с чином елеосвящения, поскольку без миропомазания не обходился обряд крещения неофитов Ранней (Единой) Церкви [11, 158, 170, 186-188, 237, 243-

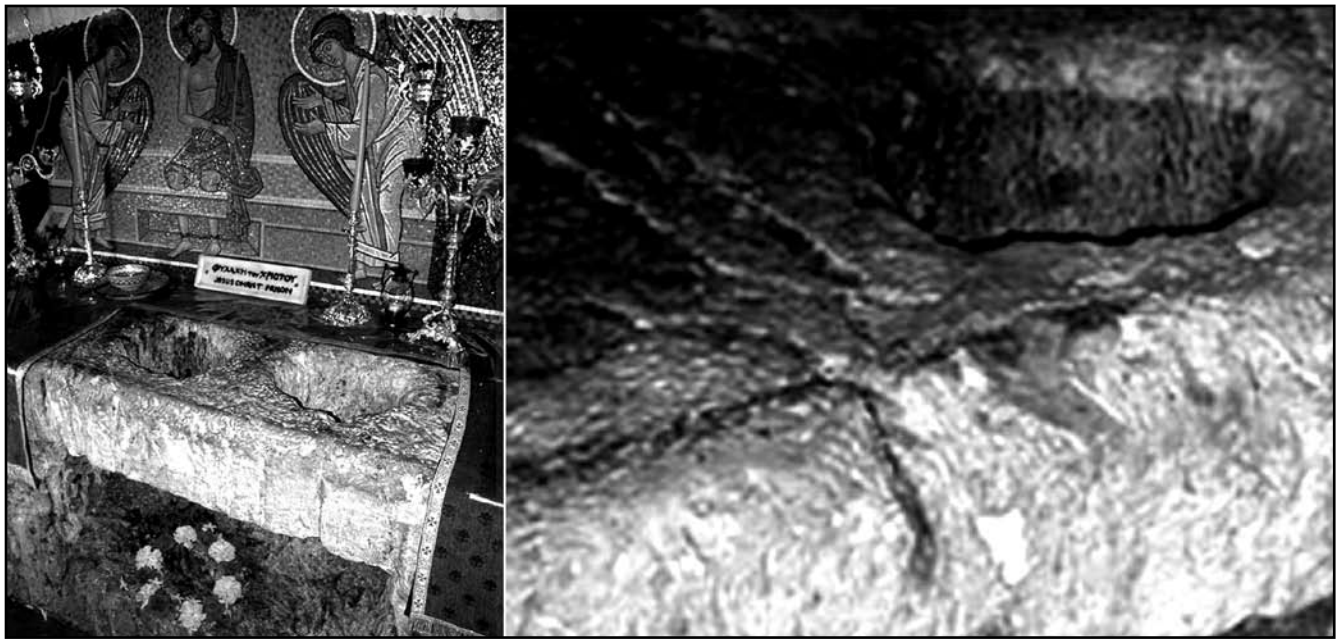

Рис. 14. Деталь престольного камня (см.рис. 3:1) в приделе «Темница Христова» храма Гроба Господня в Иерусалиме с отверстиями (сквозным и чашеобразным) и системой желобков-стоков для проливания по поверхности престола вина в процессе его преосуществления в Кровь Христа. Фотография С.В. Харитонова, 2003 г.

244, 258-260, 334, 337, 345, 359 прим. 52].

Проникновение египетской идеологии и обрядности в христианство через посредство иудейской традиции или непосредственно получает в изложенной версии еще один дополнительный аргумент.

Ссылки

1. Беляев Л.А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / сер. «Византийская библиотека». 2-е стереотипное изд. – СПб., 2000. – 575 с.
2. Беляев Л.А. Пространство как реликвия: о назначении и символике каменных иконок Гроба Господня // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М.: «Прогресс-Традиция», 2003. – С. 482-512.
3. Бируни, Абу Рейхан. Избранные произведения. Том I. – Ташкент, 1957.
4. Веймарн Е.В., Репников Н.И. Сюйренское укрепление // ИГАИМК. Вып.117: Материалы Эски-Керменской экспедиции. – М.-Л., 1935.
5. Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Желтов М.С. Пещерные храмы Таврики: к проблеме типологии и хронологии // РА – 2005. – № 1. – С.72-80.
6. Гайдуков Н.Е. Литургическое устройство пещерных храмов юго-западной Таврики (на примере трех пещерных храмов округи пещерного города Эски-Кермен) // Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Украины – Руси. Материалы научной конференции (Судак, 16-22 сентября 2002 г.) / Под ред. Н.М. Куковальской и др. – К. – Судак, 2002. – С. 71-75.
7. Гайдуков Н.Е. Церковная археология (Краткий словарь терминов). – Симферополь: СОНАТ, 2009. – 64 с.+25 ил.
8. [Герман, патриарх Константинопольский] Святого отца нашего Германа патриарха Константинопольского последование и изложение церковных служб и обрядов и таинственное умозрение о их значении // Писания св. отцов и учителей церкви, относящиеся к истолкованию православного богослужения. Т. I. – СПб., 1855.
9. [Кавасила] Николай, архиепископ Солунский. Толкование божественной литургии // Писания Святых Отцов и учителей Церкви, относящиеся к истолкованию богослужения. Т.III. – СПб., 1857. – С. 291-456.
10. [Кирилл Туровской]. Святого Кирилла монаха слово о снятии Тела Христова с креста и о мироносицах на тему евангельскую, и похвала Иосифу Аримафейскому в неделю третью по Пасхе / Подгот. текста, перевод и коммент. В.В. Колесова // ПЛДР. XII век / Общ. ред. Л.А. Дмитриева, Д.С.Лихачева. – М., 1980.
11. Мещерская Е.Н. Апокрифические деяния апостолов. Новозаветные апокрифы в сирийской литературе. – М.: «Присцельс», 1997. – 4546 с.+11 ил.
12. Свенцицкая И. Апокрифические евангелия. Исследования, тексты, комментарии. М., 1996.
13. Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Шиферные иконки Руси – амулеты от гробов предков (мысли о возможной интерпретации) // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной. ТД. Санкт-Петербург, 10-15 апреля 2006 г. Совместно с семинаром Государственного Эрмитажа «Ювелирное искусство и материальная культура». – СПб.: Изд. СПбИИ РАН «Нестор-История», 2006. – С.157-161.
14. Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Третий Рим – Четвертый Иерусалим // Христианство в регионах мира. Вып. 2 / Отв.ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – С. 120-134.
15. Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. Палеоэтнографические данные о формировании традиции христианских подземных святынь, Синай и Палестина // Музей и археологическое наследие России. Сб. научных статей. – СПб.: Изд. МАЭ РАН, 2006. – С. 59-71.
16. Шевченко Ю.Ю. «Пещерный» Иерусалим глазами «Русской земли игумена» // Радловские чтения 2005. – СПб., 2005. – С. 66-71.
17. Шевченко Ю.Ю. Планиметрия восточнохристианского пещерного храма раннесредневековой Восточной Европы (VII-XII вв.) // Труды II (XVIII) Всероссийского Археологического Съезда в Суздале 2008 г. Том II. Отв. редакторы: академик РАН А.П. Деревянко, чл.-корр. РАН Н.А. Макаров. – М: ИА РАН «Наука», 2008. – С. 458-462.
18. Шевченко Ю.Ю. Ближневосточные образцы раннесредневекового пещерно-храмового строительства юга Восточной Европы // Христианство в регионах мира. Вып. 2 / Отв. ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб.: МАЭ РАН,

2008. – С. 151-207.

19. Шевченко Ю.Ю. Реалии «литургической археологии» в датировке христианских пещерных храмов Восточной Европы // Христианство в регионах мира. Вып. 3: Христианская архаика / Отв.ред. М.Ф. Альбедиль, Ю.Ю. Шевченко. СПб: «Петербургское Востоковедение», 2011. С.62-112.

20. Ювалова Е. Западноевропейское искусство раннего средневековья и романской эпохи // Очерки истории искусства / Под ред. Н.Е Григоровича и Г.Г. Поспелова. – М., 1987. – С.360-399.

21. Юрочкин В.Ю. Происхождение склепов Центрального и Юго-Западного Крыма: Боспор или Кавказ? // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы Международной научной конференции. Ч. II. – СПб., 2002. – С. 125-137.

22. Gibson Shimon. The Cave of John the Baptist: The First Archaeological Evidence of the Historical Reality of the Gospel Story (Paperback). ISBN-10: 0385503482; ISBN-13: 978-0385503488. – London, 2005. – 416 p.

23. Tsafrir Yoram. The Loca Sancta and the invention of relics in Palestine from the fourth to seventh centures: their impact on the ecclesiastical architecture of the Holy Land // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М., 2003. – P. 56-76.

Шевченко Ю.Ю., Уманець О.М. Про можливі єгипетські витоки християнського храмового престолу

Церковний (вівтарний) престол, спочатку поєднаний з жертовником у єдиний «літургічний пристрій», походить від полиць для розміщення мертвих тіл. Такою є «лавиця Богородиці» в єрусалимській Гефсиманії. Вона була відома християнам з II ст. н. е. Лавиця в єрусалимській печері Воскресіння – «лавиця Христа» – була відкрита тільки рівноапостольною августою Єленою у 325 р. Найбільш ранні «літургічні пристрої» у найдавніших християнських храмах (жертовник + престол) розміщують за зразком «лавиці Богородиці» (у Дурра Європос; у «печері Апокаліпсису» на о. Патмос; у кримському печерному храмі Чилтер-Коба).

***Ключові слова**: престол храму, ніші-аркасолії для бальзамування, Чилтер-Коба у Криму, Єрусалимська Гефсиманія, склепи римського часу.*

Shevchenko Yu.Yu., Umanets A.N. Possible origins of egyptian christian throne of church

Church (altar) throne, initially combined with the altar in some single «liturgical device» comes from the shelves to house the dead bodies. Such is the «Ławica Virgin» Gethsemane in Jerusalem. She was known to Christians from the II century AD Ławica in a Jerusalem cave Resurrection – «Ławica Christ» - was discovered only Augusta Helena Equal to the Apostles in 325 AD The earliest «liturgical devices» in the oldest Christian churches (+ altar throne) put on the model of «Ławica Virgin» (in Durra Europos, in «cave of the Apocalypse» on o. Patmos, in the Crimean cave temple Chilter-Koba).

***Key words:** altar of the church, niche-arkasolii for embalming, Chilter-Koba in the Crimea, Jerusalem Gethsemane, tombs of the Roman period.*

18.03.2013 р.

УДК 94(477):27:393

Р.М. Луценко

ЗМІНИ У СПРИЙНЯТТІ СМЕРТІ В ДАВНЬОРУСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ З ПРИЙНЯТТЯМ ХРИСТИЯНСТВА

В статті розглянуто проблему змін сприйняття смерті з прийняттям християнства у давньоруському суспільстві. Християнізація призвела до трансформацій уявлень про смерть, посмертну долю, потойбічний світ, поховальний обряд.

***Ключові слова:** смерть, християнство, душа, рай, пекло.*

В сучасній історіографії процес хрещення Давньої Русі та подальша християнізації суспільства все більше привертає увагу дослідників. Інтерес до історії християнізації давньоруської держави був піднятий під час святкування 1000-ліття хрещення Русі у 1988 р. Тоді вийшло ряд ґрунтовних монографій та наукових збірників, присвячених процесу християнізації Русі.

У 90-ті р. XX ст. та на початку XXI ст. процес християнізації давньоруського суспільства розглядався у працях О.П. Толочка [18] В.Я. Петрухина [13], О.П. Моці, В. Рички [9], І.М. Данілевского [3], О.В. Карпова [5] та інших. Також з'явились монографії, присвячені давньоруському християнському поховальному обряду на різних територіях давньоруської держави. Це дослідження О.П. Моці [10], В.Г. Івакіна [4], О.Є. Мусіна [11], Д.Т. Панової [12] та інших. Однак проблема змін у сприйнятті смерті, викликаних християнізацією, не виступала у цих ґрунтовних дослідженнях як самостійна, окрім дослідження О.В. Карпова,де цій проблемі присвячено розділ [5, 121-176]. Здебільшого трансформації у сприйнятті смерті розглядалась лише в контексті християнізації та змін у поховальній обрядовості.

Смерть в язичницькому світогляді сприймалась як акт переродження для нового світу. І життя у новому світі буде продовженням життя попереднього – з збереженням соціального статусу, певного майна (покладеного до поховання), родинних зв'язків у межах роду. Тобто людина збереже своє місце у суспільстві, яке вона займала на момент смерті і поховання. Можливо говорити о наявності в язичництві «протоідеї» індивідуальної есхатології [5, 143]. Інститут посмертного суду чи покарання за вчинені при житті дії у язичництві був відсутній. Щоб забезпечити собі у потойбічному світі краще існування, людина повинна в цьому житті накопичити якомога більше багатства, а також зайняти високе положення у суспільстві [14, 51-52].

Язичник мав впевненість у своєму потойбічному житті, спираючись на реалії свого існування. В християнському світогляді смерть ставить людину перед певною невизначеністю майбутнього існування. З прийняттям християнства докорінно

змінюються погляди на смерть та потойбічний світ. Потойбічне життя ототожнюється саме з життям душі померлої людини. Після смерті та розлучення душі з тілом за християнським вченням: 1) душа проходить певний етап митарств по дорозі до суду; 2) над душею відбувається особистий суд за життя людини, за результатами суду душа блаженствує чи мучиться, дивлячись на життєвий багаж справ, чекає загального воскресіння та воз'єднання з тілом [5, 157]. Після цього людина предстане перед Страшним судом Бога, і розпочнеться справжнє вічне життя в пеклі чи раю.

Збереження душі стає найголовнішим мотивом життя людини. Перед смертю всі стають рівні – князі, дружинники, селяни. Накопичення матеріальних благ відступає на другий план на фоні накопичення духовних заслуг. У слов'ян, які прийняли хрещення, поступово починає вироблятися страх смерті – як страх Божого суду. Цей страх усіляко стимулювався церквою. Феодосій Печерський, звертаючись молитвою до Бога, просив: «Постійно вкладай у серця наші страх Твій, щоб прилучились ми до благодаті, що вготована праведникам. Почалося повне переосмислення цього і потойбічного світу» [17, 298].

Розуміння сприйняття смерті у християнському середовищі Давньої Русі дає розмова грецького філософа з князем Володимиром, що міститься у Повісті минулих літ. Розповідь філософа про православну віру містить багато аспектів християнського вірування про смерть та потойбічний світ, що побутували на рівні давньоруської еліти.

Розповів грек князю, чому люди втратили безсмертя, про першу людську смерть і про перший обряд поховання. Каїн вбиває Авеля, і тіло Авеля пролежало тридцять років (не зазнаючи тління та розпаду), бо Адам і Єва не знали, як поховати померлого. За велінням Божим прилетіло двоє пташенят. Одно з них померло, а друге викопало ямку, поклало померлого і поховало. Побачивши ж се, Адам і Єва викопали удвох йому яму, і положили Авеля, і поховали його з плачем [8, 53].

Проповідник яскраво змальовує смерть Ісуса Христа та перемогу його над смертю – воскресіння. Закінчуючи розповідь, філософ відзначив неминуче і можливо близьке приближення Судилища Божого: «Уже назначив Бог і день один, у який він, зійшовши [з небес], буде судити живих і мертвих і воздасть кожному по ділах його: праведному - царство небесне, і красу невимовну, [і] радість без кінця, і не [буде] він умирати вовіки, а грішникам — мука вогненна, і черва невсипуща, і муці [їх] не буде кінця. Такі ото будуть муки [тим], які не вірують у господа нашого Ісуса Христа. Будуть їх мучити в огні, якщо хто не охреститься»[8, 59].

Для підкріплення розповіді у фінальній частині розмови філософ продемонстрував князю Володимиру запону, на якій було зображено Судилище Господнє. Пояснюючи зображення, проповідник показував праворуч праведників, що в радості попереду йдуть у рай, а ліворуч – грішників, що йдуть на муку. І Володимир, зітхнувши, сказав: «Добре сим праворуч, горе ж тим ліворуч». На це філософ зауважив: «Якщо ти хочеш праворуч стати, то охрестись» [8, 59-60]. За словами літописця, промова філософа мала велике значення у процесі навернення князя до християнства.

У християнстві земне життя сприймається тимчасовим на фоні вічного життя після смерті. Однак від тимчасового земного життя людини цілком залежить вічне потойбічне життя, яким воно буде у раю чи пеклі, буде це вічне блаженство чи буде це вічна мука.

Теми смерті та посмертної долі, перемоги Бога над смертю постійно зустрічаються у давньоруських церковних творах. Так митрополит Іларіон у своєму творі «Слово про Закон і Благодать» писав: «До людей, що жили на землі, в плоть одягнувшись, прийшов той, а до сущих у пеклі розп'яттям і в труні лежанням зійшов, аби і ті, і ті, і живі й мертві, пізнали одвідини Його і Божий прихід і зрозуміли, що і для живих, і для мертвих міцний і сильний Бог є»[2, 195].

Турбота про душу у давньоруському суспільстві стає значимим мотивом у житті людей. Так Володимир Мономах, турбуючись про долю своїх дітей, повчає їх, як достойно прожити земне життя і зберегти душу для вічного життя у потойбічному світі. Князь писав: «А господь наш, володіючи і животтям і смертю, согрішення наші, вищі од голови нашої, терпить, і знову, і до життя нашого. Як отець, чадо своє люблячи, поб'є і знову пригорне його до себе, так ото і господь наш навчив нас, над ворогом перемогу: трьома ділами добрими позбутись його і побідити його – покаянням, сльозами і милостинею. І то вам, діти мої, не тяжка заповідь божа, бо тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і царства не лишитися. Тож, бога ради, не лінуйтеся, я благаю вас, не забувайте трьох діл тих, бо не є важкі вони» [8, 456].

Нагадує князь і про тимчасовість земного життя: «Смертні ми єсмо, нині – жи'ві, а завтра – у гробі. Се все, що ти нам, дав єси, – не наше, а твоє, нам поручив ти єси на небагато днів» [8, 457].

Володимир Мономах застерігав своїх дітей від необдуманих клятв хрестом, що можуть привести до загибелі душі: «А якщо ви будете хреста цілувати братам чи кому, то, лише вивіривши серце своє, що на нім, ви можете устояти, – тоді цілуйте. А цілувавши, додержуйте, щоб, переступивши, не погубити душі своєї» [8, 457]. Необхідність додержувати клятви хрестоцілування князь підкріплює прикладом власного життя: «Зустріли бо мене посли од братів моїх на Волзі, кажучи: «Поспіши до нас та виженемо ми обох Ростиславичів, а волость їхню однімем. Якщо ж ти не підеш із нами – то ми собі будемо, а ти собі». І сказав я: «Хоча ви й гніваєтеся – не можу

я вам іти, ні хреста переступити» [8, 454].

У «Хожденії Богородиці по мукам» люди, що приступили клятву, цілуючи хреста, були з головою кинуті в пекельний вогонь. І це було одне з найстрашніших покарань у пеклі [1, 162].

Цілування хреста у князівському середовищі було досить поширеним явищем під час укладення миру, домовленостей [15, 35]. Не дивно, що князь у своєму повчанні приділив цьому велику увагу.

З прийняттям християнства змінилось ставлення і до власного життя. В язичницькі часи людина сама розпоряджалась власним життям і спокійно могла вибрати смерть чи зробити суїцид, якщо цього вимагали обставини. Так існувала традиція суїциду жінок для супроводу чоловіка у потойбічний світ. Зі смертю чоловіка його дружина чи бажаюча виступити у ролі дружини померлого в потойбічному світі могли бути поховані разом з небіжчиком. Ця традиція, описана арабськими та візантійськими авторами, сприймалася у суспільстві цілком нормально. Чоловіки теж спокійно обирали смерть у певних випадках. Під час війни, якщо перед воїном поставало питання вибору полону (смерті вільної людини) чи смерті (продовження вільного життя у потойбіччі), то вибір міг традиційно впадати на смерть. Лев Диякон зазначає, що слов'яни не здаються в полон навіть переможеними; коли немає надії на порятунок, вони пронизують собі нутрощі і таким чином вбивають себе самі. Бо вірять, що вбиті ворогом полонені, стають після смерті і відлучення душі від тіла, рабами своїх вбивць у підземному світі. Побоюючись такого служіння, не бажаючи служити своїм вбивцям, вони самі причиняють собі смерть [7, 81]. Щоб перебороти інстинкт самозбереження, людина повинна була мати чітку мотивацію та віру в потойбічне життя. І язичництво давало таку віру, що має значення статус людини у момент смерті, а не сама смерть.

З прийняттям християнства відношення до добровільного вибору смерті (суїциду) повністю змінилося. За церковними канонами самогубці не мають права потрапити до раю, суїцид є страшним гріхом, бо своїм вчинком вони зазіхають на право бога дарувати чи відбирати життя. Жінкам було заборонено супроводжувати чоловіка у потойбічний світ. Але залишки вірувань про смерть, як втечу від полону, ще довгий час існували у дружинному середовищі. Так новгород-сіверський князь Ігор Святославич у промові перед своїм полком зазначав, що краще бути вбитим, аніж полоненим [16, 10-11].

Ще однією важливою зміною у сприйнятті смерті стало проникнення місць поховання до населених пунктів. У язичницькому світогляді могильники були винесені за межі населених пунктів, і бажано, щоб місце поховання було відмежоване від житлової зони якоюсь природною перепоною (ліс, рівчак, річка, струмок тощо). Це було обумовлене страхом не стільки смерті, скільки страхом мерців. До населених пунктів могильники потрапляли лише в процесі розширення населеного пункту у якості території під забудову. В процесі християнізації у населених пунктах почали будуватися церкви, поруч з якими почали виникати цвинтарі. Для вищих верств давньоруського суспільства поховання проводилось і середині храмів. Отже, таким чином кладовища (територія смерті) наближаються до життєвого простору давньоруського населення. Смерть та потойбічний світ вже не віддалені, а знаходяться поруч.

Храм у давньоруському суспільстві починає виступає посередником не тільки у спілкуванні з Богом, а із померлими. Також живих християн хвилює доля померлих. Живі у молитвах могли просити Бога за померлих. Так Феодосій Печерський, у своїй молитві про всіх християн, просить Бога не тільки за живих, а і за померлих: «Господи, душі рабів твоїх, усіх православних християн, що померли в містах, і в селах, і в пустинях, і в дорозі, і на морі. Утіш їх у місці світлому серед лику святих, у пределі благого раю, і життя безконечного, і /при/ невимовному і немигаючому світлі лиця Твого, – бо Ти є заспокоєнням і воскресінням рабам Твоїм, Христе Боже наш, і Тебе славимо з Отцем і Святим Духом, і нині, і повсякчас» [17, 297-298].

Язичницька традиція спілкування з померлими на місці поховання зберігається і у християнські часи. Так населення продовжувало приносити жертву померлим у вигляді їжі та напоїв до місця поховання та вшановувати померлих у певні дні (Русалії, Діди). Чернець-літописець з осудом відмічає: «Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати станутъ один одного, видовища діючи, – бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, мало їх знаходиться в церкві» [8, 105].

З прийняттям християнства докорінно змінюється поховальний обряд. Пишна язичницька поховальна обрядовість була неприйнятна для християнства. Церква, маючи підтримку держави, розпочала наступ на поховальну обрядовість язичницького зразка.

У новий історичний період кожен, хто приходив на «Суд Божий» в кінці свого життя, повинен був з'являтися з тими матеріальними цінностями, з якими він в це життя прийшов, – тобто ні з якими. Цього положення церква вимагала дотримуватись і в нормах поховального обряду, згідно якого поховати будь-кого було необхідно в землі без інвентарю [10, 83].

Нова релігія почала створювати нову систему поховальної обрядовості для давньоруського суспільства на основі принесених візантійських і приєднаних більш-менш пристосованих до християнства язичницьких елементів. Цілком природно, що свідомість народу, його віра не могли змінитися протягом кількох років по хрещенні киян. Процес християнізації розтягнувся на дуже довгий час, що тривав упродовж кількох століть.

Це й сприяло збереженості давніх вірувань, що існували поруч з новими, християнськими. Стара віра довго не піддавалася натиску християнізації, а на рівні ментальності елементи язичницьких вірувань продовжували існувати. Найяскравішим прикладом цього може слугувати опис перевезення тіла князя Володимира Святого, коли розібрали поміст між двома дерев'яними будівлями, загорнули тіло в килим і спустили линвами на землю. Потім, поклавши його на сані, відвезли і поставили в Десятинну церкву [8, 74]. Всі дії, які проводили з тілом Володимира до моменту доставки у церкву, – суто язичницькі, цілком продиктовані язичницьким поховальним обрядом і віруваннями [6, 66].

З часом християнізація суспільства змінила поховальний обряд, вклавши в нього нову семантичну суть. Нова релігія вижила глибоку релігійно-соціальну диференціацію з поховального обряду (хоча і не повністю). На Русі церква в першу чергу намагалася повністю викорінити обряд трупоспалення, вилучити з самих поховань інвентар, їжу, рабів тощо. Невеликі курганні насипи, що нагадували ґрунтові надгробки християнських могил, не викликали спочатку такого обурення у священиків, як названі елементи обрядності. В подальші часи церква намагалась викорінити і цей елемент [10, 83].

В уніфікованому поховальному обряді християнського зразка на Русі все ж простежувалися певні соціальні відмінності. Так, князів вже ховали не в курганах, але в церквах, тим самим підкреслюючи божу сутність їхньої влади. Звичайне населення продовжували ховати в ґрунтових могильниках часто-густо поряд з язичницькими предками. Після запровадження християнства була заборонена уся зовнішня обрядовість похорону – жертвоприношення та тризна тощо.

Складність сприйняття феномену смерті у середньовічному культурному середовищі Русі полягала в тому, що зі смертю невід'ємно пов'язані вчення про потойбічне життя і безсмертя та вчення про апокаліпсис (есхатологія) з певними домішками старих язичницьких вірувань. Це пов'язано з тим, що християнство постійно підкреслювало мізерність, тимчасовість земного життя, яке ніщо в порівнянні з буттям небесним. Смерть підводила підсумок кожної окремої людини, а апокаліпсис (смерть усього земного життя) підводив підсумок усьому людству. Саме під час апокаліпсиса усі люди (як мертві, так і живі) предстануть на суд Бога, який і вирішить, кому дарувати вічне життя, а кому і вічне небуття (в залежності від праведності кожної людини). Якщо язичник не боїться власної смерті як певного стану існування в природі, то християнин набуває певного страху перед смертю, перед тим незвіданим, що чекає його після земного життя. В християнському суспільстві Русі смерть та посмертна доля людини стають тісно пов'язані з проблемами моралі та гідного життя людини.

Посилання

1. Апокрифы Древней Руси/ [упоряд. М. Рождественской]. – СПб., 2002. –239 с.
2. Давня українська література. Хрестоматія. – К., 1992. – 576 с.
3. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.) / И.Н. Данилевский. – М., 2001. – 399 с.
4. Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва / В.Г Івакін. – К.,2008. – 272 с.
5. Карпов А.В. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX –XI веках / А.В. Карпов. – СПб., 2008. – 184 с.
6. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61-73.
7. Лев Диакон. История / Диакон Лев – М., 1988. – 239 с.
8. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К., 1989. – 591 с.
9. Моця О.П. Київська Русь: від язичництва до християнства. Навчальний посібник для учнів старших класів і студентів / О.П. Моця, В.М.Ричка. – К., 1996. – 272 с.
10. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX – XIII ст. (за матеріалами некрополів). – К., 1994. – 160 с.
11. Мусин А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX-XIV вв. Погребальный обряд и христианские древності / А.Е. Мусин. – СПб., 2002. – 272 с.
12. Панова Т.Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси (XI-XVI) / Т.Д. Панова. – М., 2004. – 180 с.
13. Петрухин В.Я. Крещение Руси от язычества к христианству/ В.Я. Петрухин. – М., 2006. – 222 с.
14. Рапов О.М. Русская Церковь в IX – первой трети XII в. Принятие Християнства / О.М. Рапов. – М., 1988. – 416 с.
15. Ричка В.М. Політична етика і культура міжкнязівських взаємин у вимірі релігійних традиції хрестоцілування / В.М. Ричка // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С. 35-37.
16. Слово о полку Ігоревім. – К., 1986. – 309 с.
17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. І. – 630 с.
18. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К., 1996. – 360 с.

Луценко Р.Н. Изменения восприятия смерти с принятием христианства в древнерусском обществе

В статье рассматривается проблема изменений восприятия смерти с принятием христианства в древнерусском обществе. Христианизация трансформирует представления о смерти, потустороннем мире, посмертной судьбе, погребальном обряде.

Ключевые слова: *смерть, христианство, душа, рай, ад.*

Lutsenko R.M. Changes in perception of death in ancient Russian society after conversion to Christianity

In this article changes in perception of death in ancient Russian society after baptism are described. Christening led to transformation of beliefs about death, after life, eternal world and burial ritual.

Key words: *death, Chrisitanity, soul, Paradise, Hell.*

04.04.2013 р.

УДК 94(477):345.65/.68:-057.177

Martin Dimnik

OLEG SVYATOSLAVICH SUBMITS TO VLADIMIR MONOMAKH ON THREE COUNTS

According to chronicle information Oleg submitted to Vladimir Monomakh on three counts, each one depriving him and his descendants of important political rights. First, at Lyubech Oleg agreed to being demoted below his brother David in political seniority in the dynasty of the Svyatoslavichi. Second, at Lyubech he also submitted to Monomakh by agreeing to let Monomakh displace him from his genealogical order of succession to Kiev. Third, Oleg submitted to Monomakh when he agreed to let all of Monomakh's numerous sons have the right to succeed their father to Kiev ahead of Oleg. The agreement in effect debarred the Ol'govichi from the right to occupy Kiev according to peaceful succession.

Key words: *Oleg Svyatoslavich, Vladimir Monomakh, dynastic rights, princely struggle for control of Chernigov and Kiev.*

First Izyaslav Yaroslavich (d. 1078) as prince of Kiev and then his brother Vsevolod (d. 1093), who succeeded him, seized the Chernigov lands from Oleg Svyatoslavich (d. 1115) and his brothers. The sons of Izyaslav and Vsevolod, Svyatopolk (d. 1113) and Vladimir Monomakh (d. 1125) who ruled Chernigov, in turn refused to return Chernigov to Oleg and the Svyatoslavichi. In his battles to reclaim his patrimonial domain from his two cousins Oleg solicited the help of the nomadic Polovtsy. As Oleg's allies they began pillaging his cousins' domains. The latter two persistently demanded that Oleg sever his ties with the tribesmen and join their alliance against the Polovtsy to help them stop the enemy incursions onto their domains. As Oleg refused to comply they declared war on him. In 1096 Monomakh's eldest son Mstislav of Novgorod finally won a decisive victory over Oleg forcing him to agree to attend a congress in Kiev with Svyatopolk and Monomakh at which the princes would be reconciled.

In October 1097, some seven months after Oleg surrendered unconditionally to Mstislav, Svyatopolk of Kiev in collaboration with Vladimir Monomakh convened a congress (*snem*) of all the princes of Rus' [1]. They assembled at the town of Lyubech located west of Chernigov on the left bank of the Dnepr. Even though Oleg was the vanquished prince and had no bargaining power, he evidently refused to meet with his cousins in Kiev and to stand on trial, as it were, before its hostile citizens. This can be inferred from the information that the two princes changed the location of the *snem* to Lyubech and also dispensed with the town's proposed multifarious tribunal. They also changed the number of participants to include, it appears, all the princes of Rus' descended from Yaroslav. The chronicler identifies the participants as follows.

Svyatopolk and Vladimir, David Igorevich, Vasil'ko Rostislavich [his elder brother Volodar' did not attend], David Svyatoslavich and his brother Oleg came and assembled at Lyubech to establish peace. They deliberated in the following manner: 'Why do we continue to feud amongst ourselves and bring ruin to the land of Rus'; the Polovtsy rejoice in our wars and ravage our lands. From now on, let us be of one heart and preserve the land of Rus'. Each prince shall rule his patrimony: Svyatopolk [will rule] Kiev [and his father] Izyaslav's [patrimony]; Vladimir [Monomakh will rule his father] Vsevolod's [patrimony]; David and Oleg, Yaroslav [will rule their father] Svyatoslav's [patrimony]. To others Vsevolod already allocated towns: David got Vladimir [in Volyn']; of the Rostislavichi Volodar' got Peremyshl' and Vasil'ko got Terebovl'.' Then they all kissed the cross pledging that in the future, should any prince attack another, all of them and the entire land of Rus' would join forces against the offender under the Holy Cross. And they kissed each other and returned to their domains [2].

Whereas Svyatopolk and Monomakh's main objective at the congress was to bring Oleg on side against the Polovtsy, Oleg's primary goal was to regain possession of his patrimonial domain of Chernigov. To judge from the chronicler's report, not just Oleg but the other princes attending the *snem*, especially the Rostislavichi in Galicia and David Igorevich in Vladimir in Volyn', also sought guarantees for their domains. Their patrimonies had been appropriated by the triumvirate, the three eldest sons of Yaroslav the Wise – Izyaslav, Svyatoslav, and Vsevolod, and their possession of their domains was now dependent on the goodwill of the prince of Kiev. They therefore demanded assurance from Svyatopolk that he would honour the allocation of domains made by Vsevolod Yaroslavich, his predecessor in Kiev. Svyatopolk and Monomakh's willingness to guarantee all the princes territorial security reveals they realized that the best way to promote peace and unity among the princes was to provide them with hereditary domains. The chronicler's report leads us to believe that the attendees at the congress were satisfied by the guarantees endorsed by all the princes present. Most importantly, of course, Svyatopolk and Monomakh would have promised to honour the rights of the other princes to keep their domains and promised that they would not, like the triumvirate had done, confiscate the domains of politically weaker Yaroslavichi [3]. Although all the princes sealed formally on oath their agreement to respect the permanence of their newly confirmed domains, the chronicler does not tell us that they made any pronouncement concerning the order of succession to Kiev.

It is noteworthy that the chronicler identified the patrimonies of Svyatopolk, Monomakh, and the three Svyatoslavichi, that is, the princes of the inner circle, only by the names of their fathers. Nevertheless, the patrimonies are readily identifiable. In addition to Kiev, Svyatopolk would keep Izyaslav's Turov. Monomakh would rule Vsevolod's patrimony of Pereyaslavl', Rostov, Suzdal', Beloozero, and Smolensk. The Svyatoslavichi, David, Oleg, and their younger brother Yaroslav, were given back their patrimonial domains of Chernigov and Murom. David Igorevich whom Vsevolod had reinstated in his father's patrimony of Vladimir in Volyn' in 1087, was confirmed in that domain. Finally, Volodar' and Vasil'ko's

rule was approved in Peremyshl' and Terebovl', the territories in Galicia that Vsevolod had given them not long before his death. The decisions agreed upon by the princes on oath, which reflected closely the so-called testament of Yaroslav the Wise, would serve as the cornerstone, so to speak, for the future political history of Rus'. Nevertheless, as we shall show from indirect evidence, Monomakh manipulated the decrees of the princes to his advantage and that of his descendants.

Although the princes at the congress were seemingly appeased by the allocation of domains, Svyatopolk and especially Monomakh exacted a heavy price from Oleg for his stubbornness in refusing to assist them against the Polovtsy. To judge from chronicle evidence he was demoted in the political hierarchy below his younger brother David. This can be inferred from the manner in which the chronicler presents the brothers' names in his report. He writes that "David and Oleg, Yaroslav [will rule] Svyatoslav's [patrimony]." In a list of princes it is customary for the chronicler to give the names in the order of the princes' genealogical seniority which determined a prince's political seniority. In this instance, since David is placed ahead of Oleg this suggests that Oleg, who was the genealogically older brother, was demoted in political seniority. This meant that David replaced him as the political head of the Svyatoslavichi [4]. This was the first occasion on which Oleg submitted to Vladimir Monomakh on a matter of genealogical precedence.

Although Svyatopolk and Monomakh punished Oleg for his intransigence, they nevertheless demonstrated their goodwill towards him and his brothers by reinstating them in their patrimonial domains. Indeed, in light of Oleg's campaigns against Monomakh and his sons, Monomakh might have demanded more severe penalties. For example, he and Svyatopolk could have consigned him to an inconsequential provincial town just as they would do three years later to David Igorevich. Although Oleg's punishment appears to be relatively lenient, additional indirect evidence strongly suggests that Svyatopolk and Monomakh, acting from their position of power, also imposed a penalty on the Svyatoslavichi as a dynasty. That penalty would be solely for Monomakh's benefit and the benefit of his descendants. It will be relevant to review our original observations here.

It appears that the princes at the congress, indubitably prompted by Monomakh, approved changing the political seniority of the three families descended from the triumvirs: Izyaslav, Svyatoslav, and Vsevolod. As has been noted above, the chroniclers normally listed the names of princes in the order of their genealogical seniority; a prince's seniority determined his political status. Consequently, it is noteworthy that in listing the names of the princes who arrived at the *snem* before any agreement was reached, the chronicler did not follow this genealogical order. Instead, he listed the names of the princes as follows: Svyatopolk, Vladimir Monomakh, David Igorevich, Vasil'ko Rostislavich, and last of all the Svyatoslavichi, David and Oleg. The latter two, who according to their genealogical seniority should have been listed after Svyatopolk as Oleg and David, are placed out of genealogical sequence at the end of the list. The chronicler placed them there, it appears, because, prior to the congress, they had fallen in political status; they were the only two who were not in possession of a domain. David, at best, ruled Smolensk at the goodwill of Monomakh or, at worst, Monomakh removed him as prince of Smolensk when he was summoned to Lyubech. Oleg had lost both Chernigov and Murom to Monomakh.

After the congress ratified each prince's domain and Monomakh returned their patrimony of Chernigov to the Svyatoslavichi, the chronicler listed the princes' names in an altered order. He placed the Svyatoslavichi after Svyatopolk and Monomakh. Thus, in addition to being given back their patrimony, the change in the order of names indicates that Oleg and his brothers were upgraded from the bottom of the hierarchical ladder up to the third rung. Nevertheless, they were not returned to their proper genealogical position, the second rung, between Svyatopolk and Monomakh. This suggests that in 1097 the assembled princes seemingly decreed a new political order: Svyatopolk, Monomakh, and the Svyatoslavichi. It was to replace the traditional genealogical order: Svyatopolk, the Svyatoslavichi, and Monomakh [5]. We may assume that Monomakh used his position of power to advance himself in political seniority.

Promoting Monomakh to the rung immediately after Svyatopolk did not give him additional domains but it had other important political consequences for him and his descendants. Although the chronicler fails to explain the obvious result of Monomakh's advancement, the inference is that he became next in the line for succession to Kiev after Svyatopolk. Had he remained in the political rung below the Svyatoslavichi there was a very good chance that he would not live long enough to take his turn at occupying Kiev via peaceful succession. There were three Svyatoslavichi ahead of him in precedence and the youngest Yaroslav would most likely outlive him [6]. By being promoted in the political order, however, Monomakh would bypass all the Svyatoslavichi. The chronicles indirectly confirm that Monomakh's advancement in the political order made him next in line for Kiev after Svyatopolk. In 1113 he would indeed succeed Svyatopolk and, significantly, Oleg would not challenge his succession. This suggests that Oleg, who was his political senior according to genealogical seniority, saw no violation of the system of succession in Monomakh's occupation of Kiev and conceded that office to him. Although the chronicler fails to tell us that the princes at the congress made changes to the system of succession to Kiev, the order in which he places the names of the princes reveals that they modified it significantly. That change was exclusively for Monomakh's benefit.

The princes at the congress resolved three important issues for Svyatopolk, Monomakh, and the Svyatoslavichi. As we have seen, Svyatopolk and Monomakh's alleged

main concern was to secure a united defence of Rus' against the Polovtsy; they achieved this by pacifying Monomakh with Oleg. The latter's main objective was to regain possession of his patrimonial domain of Chernigov; the princes at the congress guaranteed him possession of his patrimony. In addition, Monomakh's unpublicized personal aim was to secure his succession and that of his descendants to Kiev. Thus he seemingly returned Chernigov to Oleg as a tradeoff; in return for their patrimony Oleg and the Svyatoslavichi relinquished to him their turn in the genealogical order of succession to Kiev. In the long term, Monomakh and his descendants benefited most from the decisions made at the congress. This was the second occasion on which Oleg submitted to Vladimir Monomakh on a matter of genealogical precedence [7].

Surprisingly, it is not until the year 1139, twenty four years after Oleg's death, that we learn about his third acquiescence to Vladimir Monomakh which would greatly debilitate the political fortunes of the princes of Chernigov. On 22 February of that year, four days after the death of Monomakh's son Yaropolk as prince of Kiev, his brother Vyacheslav from Turov, the new senior prince of the Monomashichi, arrived in Kiev. The metropolitan and the townspeople greeted him and "placed him on the throne of his father Vladimir" [8]. Vyacheslav was Monomakh's third son to sit on his father's throne. In light of the Kievans' support his future as prince of Kiev looked promising. Nevertheless, before his rule could be completely assured Vyacheslav had to secure pledges of allegiance not only from the other Monomashichi, but also from the princes of all the remaining dynasties, above all the Ol'govichi. He also had to negotiate new peace treaties with the Polovtsy. Unless he fulfilled these prerequisites successfully his reign in Kiev could be jeopardized.

Vyacheslav did not have sufficient time to secure pledges of allegiance from all the princes. Oleg's son Vsevolod prince of Chernigov marshalled a small force made up of Ol'govichi and their cousins the Davidovichi. He led them to Vyshgorod where the local militia joined him. On 4 March they marched against Kiev and attacked the western suburb known as the Kopyrev quarter (*konets*) [9]. Vsevolod's attack with a small force is not surprising in light of Vyacheslav's history of demonstrating a lack of political incentive and military talent. Vsevolod was aware that in the past Vyacheslav had shunned dynastic responsibilities and failed to exercise a leadership role. Whereas his younger brothers Yury and Andrey had defended their claims to succession to Pereyaslavl', Vyacheslav had been content to sit inactive in his domain of Turov. He had also demonstrated a singular lack of loyalty to family tradition when his brother Yaropolk appointed him to the Monomashichi patrimony of Pereyaslavl'. Indeed, while ruling the town his behaviour had been erratic resembling, according to Yaropolk, that of a Polovtsian. Not surprisingly, when Vsevolod attacked the Kopyrev *konets* Vyacheslav demonstrated his usual lack of incentive and made no effort to defend himself. As the new senior prince of the House of Monomakh he could have appealed for help to his brothers, especially to Andrey in nearby Pereyaslavl', where he was prince. He had ample time to do so since Vsevolod readied himself for his attack on Kiev for some ten days. And yet, Vyacheslav took no action.

We are told that he refused to go into battle because he did not wish to shed Christian blood. In light of Vyacheslav's past conduct, it is difficult to accept this excuse at face value. The desire to save Christians from death was, of course, a noble altruistic motive and other princes from the House of Monomakh had used it in the past to avoid going to battle. In his "Instruction" *(Pouchenie)* Monomakh explained that in 1094, when Oleg had attacked him in Chernigov, he had yielded to Oleg out of pity for his Christian subjects. Monomakh's son Mstislav had used the same excuse in 1127 to avoid waging war against Vsevolod Ol'govich. In 1136 Yaropolk had also given this reason when he refused to go into battle against Vsevolod. Nevertheless, although a prince may have avoided going to war out of a genuine concern for his Christian subjects, on occasion that excuse was also given by chroniclers to cloak the real reason. He may have wished either to justify a prince's capitulation to a superior force when the outcome of the conflict was in question, or to shield the prince's cowardice, or as may have been the reason in Vyacheslav's case, to justify his unwillingness to fight for the prize to be won. That is, Vyacheslav's refusal to defend himself implies that he may have been only too happy to hand over Kiev to Vsevolod so that he could return to his preferred domain of Turov.

Vyacheslav responded to Vsevolod's attack with the following message that he sent via Metropolitan Mikhail. In it he defended his succession to Kiev with a unique argument.

Brother, I have come here [that is, to Kiev] after my brothers Mstislav and Yaropolk according to the testament of our fathers. But if you covet this throne and wish to abandon your patrimony, then, brother, I am younger than you so let it be yours. Withdraw to Vyshgorod for the time being and I shall return to my former domain, and Kiev shall be yours.

Vsevolod did as Vyacheslav requested and the latter returned to his domain of Turov. On 5 March Metropolitan Mikhail installed Vsevolod as prince of Kiev [10]. Significantly, Vsevolod could not occupy the town according to the traditional axiom that he had the right to sit on the throne of his father because his father Oleg had never ruled Kiev. He seized control of the capital through force with the approval of the Kievans. Usurpation was an accepted means of becoming prince of Kiev provided that the townspeople welcomed the aggressor as their prince.

Vyacheslav's reference "to the testament of our fathers" is an allusion to Vyacheslav's father Monomakh and Vsevolod's father Oleg. This is the only instance in the sources in which the two princes are reported concluding this pact. In 1097 at the Congress of Lyubech Svyatopolk and Monomakh had changed the order of succession to Kiev by placing Monomakh ahead of the

more senior dynasty of Svyatoslavichi, that is, ahead of Oleg and his two brothers David and Yaroslav. At a later date, not content with promoting himself in the line of succession, it would seem that Monomakh had forced Oleg to make an additional concession. According to it all of Monomakh's sons would succeed him to Kiev in genealogical order beginning with Mstislav. In this way Monomakh attempted to ensure that his descendants would become the sole ruling family of Kiev.

At the time that he and Oleg concluded their pact Monomakh had some seven living sons who were eligible to succeed him. The Svyatoslavichi, however, had only three princes. These were Oleg and his two younger brothers who all belonged to an older generation than Monomakh's sons. This meant that a number of the younger and more numerous Monomashichi would inevitably outlive the three Svyatoslavichi who would never sit on the throne of Kiev. Accordingly, the latter's sons, including Oleg's son Vsevolod, would also be debarred because their fathers had never sat on the throne of Kiev. When Oleg agreed to this pact, this was the third occasion on which he submitted to Vladimir Monomakh on a matter of genealogical precedence. The agreement in effect debarred the Ol'govichi from occupying Kiev according to peaceful succession. In the future they would have to challenge the Monomashichi with arms for their right to rule the capital of Rus'. In 1139 Oleg's son Vsevolod was the first such challenger.

According to the arrangement Monomakh's sons would also succeed him ahead of his genealogically most senior nephews, Svyatopolk Izyaslavich's sons, from the senior-most family of the triumvirate. Such a pact could not have been concluded while Svyatopolk was alive since he would have objected to his sons being debarred from succession to Kiev. Monomakh and Oleg therefore must have formulated their deal after Svyatopolk's death in 1113 and before Oleg's death in 1115.

Of Oleg's three submissions to Monomakh the third is the only one for which there is firm chronicle evidence. Consequently, since Oleg's first two submissions were determined according to indirect circumstantial data, Vyacheslav's declaration helps to give credence to Oleg's first two submissions. That is, it shows that he was prepared to make genealogical concessions at a great cost to himself and to his dynasty. For the sake of maintaining harmonious relations with Monomakh, he was compliant in his negotiations with his cousin even to the point of undermining his own political rights and those of his descendants.

In conclusion we have seen that Oleg submitted to Vladimir Monomakh on three counts, each one depriving him and his descendants of important political rights. First, at Lyubech Oleg agreed to being demoted below his brother David in political seniority in the dynasty of the Svyatoslavichi. Second, at Lyubech he also submitted to Monomakh by agreeing to let Monomakh displace him from his genealogical order of succession to Kiev. Third, Oleg submitted to Monomakh when he agreed to let Monomakh's numerous sons to succeed their father to Kiev ahead of Oleg. The agreement in effect debarred the Ol'govichi from the right to occupy Kiev according to peaceful succession. In the future they would have to challenge the Monomashichi with arms for their right to rule the capital of Rus'.

Endnotes

1. On departing from the congress Vasil'ko Rostislavich arrived in Kiev on 4 November. Therefore, the congress presumably took place in October ("Ipat'evskaya letopis'," (Ipat.) *Polnoe sobranie russkikh letopisey* (PSRL) 2, second edition (St. Petersburg, 1908), column (col.) 232; "Lavrent'evskaya letopis'," (Lav.) PSRL 1, second edition (Leningrad, 1926), col. 258).

2. Ipat., columns (cols) 230-231; Lav., cols 256-257.

3. See also, D. Ilovaysky, *Istoriya Rossii*, chast' 1: "Kievskiy period" (Moscow, 1876), page (p.) 128; D. Bagaley, *Istoriya Severskoy zemli do poloviny XIV stoletiya* (Kiev, 1882), p. 270.

4. For a more detailed examination of Oleg's demotion, see M. Dimnik, "Who was the Elder Svyatoslavich, Oleg (died [d.] 1115) or David (d. 1123)?" *Zberezhennia istoryko-kul'turnykh nadban' Siver-shchyny* (Hlukhiv, 2005), pages (pp.) 24-35.

5. See also, V. L. Yanin, "Mezhduknyazheskie otnosheniya v epokhu Monomakha i 'Khozhdenie' igumena Daniila," *Trudy Otdela drevnerusskoy literatury*, A.N. SSSR, Institut russkoy literatury, 16 (Moscow-Leningrad, 1960), p. 121.

6. Monomakh would die in 1125 (Lav., cols 293-296; Ipat., cols 289-290); Yaroslav would outlive him by four years and die in 1129 (PSRL 1, col. 301).

7. For a more detailed discussion of the congress, see M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov, 1054-1146* (Toronto, 1994), pp. 207-222.

8. See under the year 1138: Lav., col. 306; see under the year 1139: Ipat., col. 302; concerning the date, see N. G. Berezhkov, *Khronologiya russkogo letopisaniya* (Moscow, 1963), pp. 52, 138.

9. Concerning the Kopyrev *konets*, see P. P. Tolochko, "O sotsial'no-topograficheskoy strukture drevnego Kieva i drugikh drevnerusskikh gorodov," *Arkheologicheskie issledovaniya Kieva 1978-1983 gg.* (Kiev, 1985), pp. 6-7. See also Dimnik, *The Dynasty of Chernigov,* p. 24.

10. "Moskovskiy letopisniy svod kontsa XV veka," PSRL 25 (Moscow-Leningrad, 1949), p. 34; under the year 1140, Ipat., cols 302-303.

Дімнік М. Олег Святославич тричі підкоряється Володимиру Мономаху

За літописними даними Олег тричі підкорявся Володимиру Мономаху і кожного разу втрачав для себе та своїх нащадків важливі політичні права. У першому випадку в Любечі 1097 р. Олег погодився віддати його брату Давиду політичну зверхність у династії Святославичів. У другому, в Любечі Олег також підкорився Мономаху і мусив відмовитись від свого права наслідувати Київ за генеалогічним ладом. У третьому випадку Олег підкорився Мономаху, коли визнав право усіх його численних синів успадкувати київське княжіння після смерті їх батька поперед Олега. Фактично ця угода позбавляла Ольговичів можливості князювати у Києві за правом престолонаслідування.

Ключові слова: *Олег Святославич, Володимир Мономах, династичні права, боротьба князів за столи у Чернігові та Києві.*

Димник М. Олег Святославич трижды подчиняется Владимиру Мономаху

По летописным данным Олег трижды подчинялся Владимиру Мономаху, каждый раз утрачивая для себя и своих потомков важные политические права. В первом случае в Любече в 1097 г. Олег согласился уступить его брату Давиду политическое старшинство в династии Святославичей. Во втором, в Любече Олег также подчинился Мономаху, отказавшись от своего права на-

следовать Киев в генеалогическом порядке. В третьем случае Олег подчинился Мономаху, признав право всех его многочисленных сыновей наследовать киевское княжение после смерти их отца прежде Олега. Фактически это соглашение лишало Ольговичей возможности княжить в Киеве по праву престолонаследования.

Ключевые слова: *Олег Святославич, Владимир Мономах, династические права, борьба князей за столы Чернигова и Киева.*

14.03.2013 р.

УДК 902(477.51) «09/12»

О.М. Веремейчик

ПРОДУКЦІЯ ОВРУЦЬКОЇ ПІРОФІЛІТОВОЇ ІНДУСТРІЇ НА ТЕРЕНАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛІССЯ У X–XIII СТ.

У статті розглядаються вироби з пірофілітового сланцю на археологічних пам'ятках Чернігівського Полісся у X–XIII ст. Аналізуються шляхи попадання пірофіліту та виробів з нього у регіон.

Ключові слова: *Чернігівське Полісся, Чернігів, Любеч, пірофілітовий сланець, X–XIII ст.*

Значення речових джерел для реконструкції галузей давньоруської економіки важко переоцінити. Суттєве накопичення інформації, особливо за останні роки, дозволяє по-новому поглянути на багато проблем, пов'язаних з давньою економікою, визначити галузеву спеціалізацію, оцінити значення її галузей для окремих регіонів Давньої Русі. Все вище сказане в повній мірі стосується давньоруської торгівлі, напрямки якої протягом X–XIII ст. суттєво змінювались. Враховуючи високий рівень археологічного вивчення деяких територій, шляхом картографування окремих категорій знахідок, можна оцінити рівень торговельних зв'язків поміж регіонами та країнами.

Однією з яскравих особливостей давньоруського культурного шару є вироби з пірофілітового сланцю (шиферу) різних відтінків червоного кольору – від світло-рожевого до фіолетового. Вироби з пірофіліту дуже різнорідні: плити для гробниць та крупні декоративні різьблені деталі прикрас давньоруських храмів, іконки, жорна, оселки, грузила, ливарні форми, пряслиця, хрестики, намистини та інші вироби. Попри вивчення різних категорій виробів з пірофілітового сланцю, майстерень по їх виготовленню, шляхів розповсюдження готової продукції та періоду побутування речей з пірофіліту [12, 188-195; 11, 220-224], нез'ясованих питань залишилося багато. Останнім часом, завдяки проекту по вивченню та збереженню спадку середньовічної Овруцької волості під керівництвом А.П. Томашевського [16, 151-155; 18, 186-194], відбулися суттєві зрушення у вивченні не тільки родовищ пірофілітового сланцю, поселень та майстерень по виробництву виробів поблизу Овруча, але і знахідок зі сланцю інших територій Південної Русі.

Одним з регіонів, де зроблені спроби більш глибокого вивчення виробів з пірофіліту, була територія Чернігівського Полісся. Так, за запропонованою авторами Овруцького проекту схемою, оброблені пряслиця з сільських поселень регіону та пряслиця з археологічного комплексу в ур. Коровель поблизу с. Шестовиця [1, 339-375; 15, 286-297]. Однак накопичений до сьогодення потенціал речових джерел з даної проблематики не використаний в достатньому ступені.

Чернігів, як центр князівства, насичений виробами з пірофіліту значно більше, ніж інші населені пункти. Хоча спеціальних підрахунків кількості різних категорій речей, у тому числі з пірофіліту, у Чернігові не проводилось, з публікацій можна відзначити достатньо високу концентрацію цього мінералу. Крім того, у Чернігові зафіксовано використання пірофіліту і в інтер'єрі деяких соборів, і для спорудження гробниць. Особливо зауважимо, що при дослідженні ділянки давньоруського дитинця в 50 м від церкви-усипальниці (70-і рр. XI ст.) виявлені залишки розбитих пірофілітових плит, котрі за характерними слідами обробки могли бути деталями гробниць. На думку дослідників, виявлений на цій ділянці шар з великою кількістю крошки та уламків (виробничого браку та відходів) свідчить про витесування плит [4, 122]. У шарі пірофіліту простежені стовпові ями, вірогідно від навісу або споруди, яка захищала територію майстерні від опадів [19, 8]. Таким чином, до Чернігова потрапляли як готові вироби, так і сировина, обробка якої відбувалася на місці.

Окрім Чернігова, пірофілітова плита від гробниці зафіксована на поселенні Сибереж, розташованому приблизно посередині одного з відгалужень водного шляху між Черніговом та Любечем. В інших населених пунктах пірофілітові вироби, які використовують у монументальній архітектурі, відсутні.

Більш розповсюдженими виявилися пірофілітові жорна, хоча їх виявлено менше, ніж жорен з інших порід каменю у регіоні. Їх багато зафіксовано у Чернігові, Любечі (як фрагментованих, так і цілих), комплексі пам'яток в ур. Коровель, городищах регіону та на 14 сільських поселеннях.

Варто зазначити, що майже на кожному поселенні виявлені також великі уламки пірофіліту. Не дивлячись на неможливість їх ідентифікувати, залишити без уваги факти подібних знахідок, на наш погляд, неприпустимо.

Самою розповсюдженою категорією речей з пірофіліту є пряслиця. На 46 сільських поселеннях

виявлено 425 виробів [1, 340]. На комплексі пам'яток поблизу Шестовиці Ю.М. Ситий та В.М. Скороход обробили 96 виробів [15, 293-296]. У Любечі з розкопок на Замковій Горі виявлено приблизно 420 виробів (з розкопок Б.О. Рибакова 1957-1960 рр. більше ніж 320 та 101 пряслице з розкопок автора у 2010-2012 рр.). Підрахунки з городищ на теренах Чернігівського Полісся та Чернігова спеціально не проводилися, але у музеях міста, за попередніми даними, з Чернігова зберігається понад 300 виробів, і це тільки їх частина. Викликає інтерес співвідношення кількості пряслиць на пам'ятках, в першу чергу, на сільських поселеннях. На селищах, вивчених тільки за результатами розвідок, як правило, враховано по одному-два вироби. Хоча зафіксовано виявлення 59 виробів у підйомному матеріалі (поселення Очеретяна Гора). Пам'ятки, вивчені завдяки розкопкам, як правило, містять значно більшу кількість пряслиць. Таким чином, у запропонованому дослідженні враховано понад 1200 виробів. Беручи до уваги особливості археологізації артефактів, така кількість може свідчити про масове ввезення пряслиць в регіон.

З 426 пряслиць, що походять з сільських поселень Чернігівського Полісся, 324 екземпляри вдалося вивчити особисто. Кольорова гама оглянутих пряслиць дуже різнорідна: світло-рожева, темно-рожева, вишнева, бузкова, темно-бузкова, фіолетова та сіра для монотонних пряслиць. В залежності від структури пірофілітового сланцю – плямистої чи смугастої – колір виробу стає більш складний – бузково-рожевий, рожево-фіолетовий тощо. При визначенні кольору спочатку називається домінуючий колір, потім колір вкраплення [1, 344–357]. Колекція вміщує декілька пряслиць сірого кольору. В більшості випадків візуально помітно, що це обпалені вироби.

За морфологічними ознаками пряслиця з поселень підрозділяються на монотонні – 218 екземплярів (67% від загальної кількості оброблених), плямисті – 78 (24%) та смугасті – 28 (9%). Автори дослідження по пряслицям з комплексу в ур. Коровель, на жаль, не зазначили у таблицях колір та структуру пірофілітового сланцю, тому ми не маємо змоги порівняти виборки за цими параметрами [15, 293-296].

У 300 пряслиць з сільських поселень простежена форма, яка визначається за поперечним перетином виробу. С.В. Павленко, який проаналізував пряслиця з Переяслава, відзначив, що всі різновиди їхніх форм можна звести у кінцевому результаті до наступних – біконічної, боченковидної, шайбовидної, трапецієвидної [7, 38]. У нашому випадку зафіксовано по одному екземпляру кулевидної (варіант боченковидної) та напівсферичної (варіант трапецієвидної) форми. Пряслиця шаровидної форми (2 екз.) зустрінуті і в Переяславі [7, 39].

Таблиця № 1. Форма пряслиць з сільських поселень Чернігівського Полісся

Біконічна	139	43%
Боченковидна	125	38,6%
Шайбовидна	26	8%
Трапецієвидна	8	2,4%
Кулевидна	1	0,3%
Напівсферична	1	0,3%
Форма не збереглась	24	7,4%
Всього:	324	100%

Таким чином, як видно з таблиці № 1, на сільських поселеннях пряслиць біконічної форми виявлено 139 (43 %) із загальної кількості досліджених, боченковидної – 125 (38, 6%). Серед останніх є ряд виробів, які втратили первісну форму в результаті тривалого використання (стерлося ребро). Але, безперечно, частина виробів з самого початку мала боченковидну форму [1, 358].

Пряслиць шайбовидної форми, у яких висота не перевищує 1/3 максимального діаметра, враховано 26 екземплярів (8 %).

Декілька пряслиць (8 екз.) визначені як трапецієподібні. Частина з них отримала таку форму поперекового перетину у результаті вторинного використання пряслиць боченковидної та біконічної форм, що розшарувались. Такі вироби додатково шліфувались на місці зламу та використовувались.

Таблиця № 2. Форма пряслиць з археологічного комплексу в ур. Коровель біля с. Шестовиця (городище, посад, поділ). Складено за: [15, 286-297].

Біконічна	45	46,9 %
Боченковидна	24	25 %
Шайбовидна	1	1 %
Трапецієвидна	4	4,1 %
Форма не визначена	22	23 %
Всього:	96	100 %

Як видно з таблиці № 2, на комплексі пам'яток біля с. Шестовиця, як і на сільських поселеннях, переважають пряслиця біконічної форми (46,9 %). Боченковидних у відсотковому відношенні менше – 25 % проти 38,6 %. Можливо, це пояснюється значною кількістю пряслиць з комплексу в ур. Коровель, у яких форма не визначена дослідниками. Як і в інших випадках, з комплексу в ур. Коровель відомі поодинокі випадки пряслиць шайбовидної та трапецієвидної форми. Відносно невелика кількість шайбовидних пряслиць в ур. Коровель, ймовірно, пояснюється відсутністю на цій пам'ятці комплексів XI ст., у той час, як на сільських поселеннях основна маса шайбовидних пряслиць знаходяться саме у комплексах XI ст.

Частина пірофілітових пряслиць походить з комплексів, в яких визначена дата побутування. Найбільш ранні пряслиця, на думку Ю.М. Ситого та В.М. Скорохода, зафіксовані у комплексах першої половини X ст. на посаді Виповзівського городища та на комплексі в ур. Коровель [15, 289], хоча, на

наш погляд, найбільш ранні вироби з'являються не раніше середини X ст.

Виділена рання група пряслиць з комплексу в ур. Коровель – X-XI ст. має наступні параметри: діаметр отворів – 9-11 мм, зовнішній діаметр 23-30 мм, висота 9-11 мм [15, 289]. 11 пряслиць з комплексів середини X – середини XI ст. з трьох поселень практично співпадають за розмірами: діаметр отворів – 9-11 см, зовнішній діаметр 23-30 см, висота 12-17 см [1, 374]. Пряслиця цього періоду біконічної та боченковидної форми, з домінуванням першої. Лише в одному випадку на комплексі в ур. Коровель для цього часу зафіксоване шайбоподібне пряслице, виготовлене з сірого сланцю.

У спорудах та ямах XI ст. на сільських поселеннях виявлене 21 пряслице. В цій хронологічній групі поряд з біконічними та боченковидними пряслицями з'являються вироби шайбоподібної та трапецієвидної форми. До XI ст. відноситься найменше серед зафіксованих пряслиць за максимальним діаметром (15 мм) з поселення Рудка.

Починаючи з кінця XI ст, а особливо у XII – першій половині XIII ст., спостерігається найбільша різноманітність форм та розмірів пряслиць. У цей період нарівні з професійно виготовленими стандартними виробами з'являються пряслиця, зроблені на самих поселеннях кустарним способом з будівельного фіолетового пірофіліту, вірогідно, з уламків жорен.

Викликають інтерес підрахунки насиченості пірофілітовими пряслицями на одиницю дослідженої площі та кількості виробів на досліджені об'єкти. Так, на поселенні Ліскове насиченість складає 1 виріб на 110,6 м^2 дослідженої площі та 1 виріб на 4 об'єкти. Приблизно такі ж показники спостерігаються на поселенні Деснянка та Рів-2 (відповідно 1 виріб на 88,5 м^2 та 1 виріб на 93,3 м^2 та 1 виріб на 2 об'єкти та 1 виріб на 1 об'єкт). Хоча зустрічаються і випадки більш розрідженого потрапляння пряслиць у культурний шар [1, 364-369].

Поряд з готовими виробами ввозилась і сировина для виготовлення пряслиць. Так, у Чернігові, при розмиві р. Десною культурного шару в районі літописного Острога були виявлені браковані фрагменти та відходи виробництва пірофілітових пряслиць [2, 59]. На посаді городища в ур. Коровель також зафіксовані сліди виготовлення пряслиць у вигляді заготовок та бракованої продукції. На думку дослідників, виробництво було тут у X – початку XI ст. [15, 289, рис. 3-4].

Культурні шари міст, городищ та селищ місять оселки з пірофілітового сланцю, які використовували для заточування ножів та гострих предметів.

До виробів, які зустрічаються рідко у регіоні, відносяться рибальські грузила (Чернігів, Любеч, поселення Рів-2 та Селище). При їх виготовленні

Рис. 1. Пірофілітова іконка Св. Миколая Мирлікійського з поселення Шестовиця-Заплава

не виключене вторинне використання пірофіліту. За зовнішніми ознаками всі рибальські грузила зроблені з будівельного фіолетового пірофіліту, який зазвичай використовували при витесуванні плит для гробниць та жорен. Можливо, поламані великі вироби слугували сировиною для виготовлення менших за розміром речей.

Траплялися і високохудожні речі – пірофілітова ливарна форма (Чернігів) та різьблена іконка (Шестовиця-Заплава). Остання була випадково знайдена при обстеженні комплексу археологічних пам'яток поблизу с. Шестовиця у 1970 р. [14, 28]. Вона невелика за розмірами (4,2 х 3,6 х 0,7 см) (Чернігівський історичний музей, далі ЧІМ, № 38-22/А–217), виготовлена з декоративного пірофіліту фіолетового кольору, одностороння, прямокутної форми (верхня частина відбита). На ній високим рельєфом зображена поясна фігура Святого Миколая Мирлікійського з благословляючою правою рукою та відкритим Євангелієм у лівій руці, яка не прикрита одягом. На плечах – омофор з хрестами. Одяг означений м'якими складками. Німб рельєфний гладкий, з подвійною окантовкою. На частині, що збереглась, – нижня половина обличчя з округлою короткою роздвоєною бородою та вусами. Іконка має рельєфну рамку. З правого боку біля голови читається перша частина колончастого надпису NH / KO (рис. 1). Відкрите Євангеліє зустрічається досить рідко у дрібній культовій пластиці. Зображення трохи відкритого Євангелія є на фрагменті іконки Святого Миколая Мирлікійського зі стеатиту, що походить із Владимира [13, 160-161, рис. 1]. У зв'язку з тим, що іконка виготовлена з особливою майстерністю, можна припустити її виготовлення у більш ранній час, ніж датується поселення Шестовиця-Заплава, принаймні, до середини XIII ст. В.Г. Пуцко висловив думку, що виникнення художнього різьблення по каменю пов'язане з появою у Києві на початку XIII ст. константинопольських майстрів [10, 122].

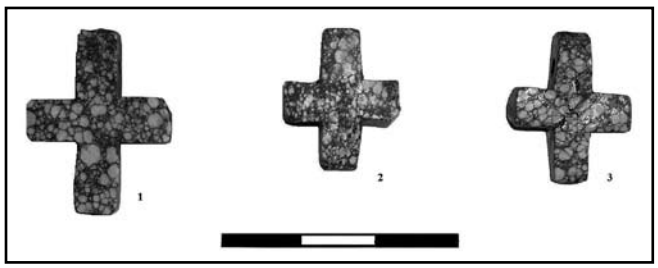

Рис. 2. Хрестики з пірофіліту. 1 – поселення Очеретяна Гора, 2 – поселення Шумлай, 3 – поселення Ліскове

З пірофіліту виготовлялася ще одна категорія речей, пов'язаних з християнським культом – хрестики. Їх в регіоні нараховується понад 10. Окрім Чернігова та Любеча вони зафіксовані на сільських поселеннях регіону. З XIX ст. вважалося, що сірі зернистої структури хрестики виготовлені з мармуру, і в літературі такі вироби стали називатися «корсунчиками», бо вважалося, що на Русь вони потрапляли через Корсунь [3, 348]. Але після знахідок заготовок та бракованої продукції у майстернях на поселеннях Овруцького кряжу виявилося, що «мармуровидні» хрестики зроблені з зернистої структури пірофіліту, і, на думку дослідників пірофілітових майстерень, частину продукції, можливо, обпалювали, що надавало готовим виробам сірий колір з білими зернистими вкрапленнями [17, 136; 8, 204, 209; 9, 147].

Таким чином, п'ять хрестиків з поселень Чернігівського Полісся виготовлені з сірого, зернистої структури, пірофіліту: Горица, довжина не збереглась, ширина 1,5 см, товщина 0,7-0,9 см (ЧІМ, № 1-48/1); Ліскове 1,9 х 1,5 х 0,5 см (ЧІМ № 44-77/Арх. 23) (рис. 2, 3); Очеретяна Гора 2,4 х 1,9 х 0,5 см (ЧІМ, № Арх. 221) (рис. 2, 1); Шумлай 1,9 х 1,5 х 0,5 см (ЧІМ, № Арх. 264) (рис. 2, 2); Волинка 1, довжина 3 см, ширина не збереглась, товщина – 0,7 см (№ 13 за польовим описом) та два з вишневого пірофіліту різних відтінків (Ліскове 2 х 1,5 х 0,6 см (ЧІМ, № 47-49/Арх. 26); Клонів 1,8 х 1,3 х 0,6 см (№ 41 за польовим описом). На останньому хрестику з одного боку продряпаний хрест. За усним повідомленням Г.В. Жарова, ще один хрестик із сірого зернистої структури пірофіліту походить з поселення Растереб.

Розміри кам'яних хрестиків приблизно однакові 1,8-2,4 х 1,3-,9 см, за виключенням хрестика з поселення Волинка-1, довжина якого складає 3 см. Товщина всіх хрестиків – 0,5-0,7 см, крім хрестика з Гориці (0,7-0,9 см). Хрест з Ліскового, виготовлений з вишневого каменю, має восьмигранний перетин кінців. Хрести з «мармуровидного» пірофіліту, що зустрінуті на сільських поселеннях Чернігівщини, однакової, простої форми, з квадратним перетином кінців та з просвердленим отвором для підвішування, діаметром 2 мм. Всі знахідки походять з культурних шарів пам'яток, що датуються широко – X – першою половиною XIII ст. Виключення складає хрестик з Клонова, знайдений у господарській споруді № 7, яку на підставі керамічного та речового матеріалу автор розкопок датує XII ст. [22, 11].

Поодиноко зустрінуті у регіоні намистини з пірофіліту (могильник в Шестовиці та поселення Очеретяна Гора) та пірофілітові диски (посад городища у с. М. Листвен та Любеч). Шайбовидний диск з посаду городища у с. М. Листвен діаметром 6,5 см має отвір діаметром 1,7 м. З одного боку на площині диску зроблено 4 концентричні кола, на іншому – 7. З обох боків нерівними продряпаними лініями диск поділений на 12 секторів [20, 328]. У Любечі на Замковій Горі знайдено фрагмент аналогічного диску. Ще один диск зафіксований у Києві [6, 255].

Хронологічні рамки розповсюдження пірофілітових виробів – середина X–XIII ст. – співпадають з іншими сусідніми територіями. На пам'ятках XIV ст. вони також зустрічаються, але у набагато меншій кількості. Ймовірно, це пов'язано з розривом традиційних економічних зв'язків між регіонами.

Спостереження за розповсюдженням речей, що вивчаються, показало значну їх концентрацію в західній частині Чернігівського Полісся, у регіоні, обмеженому р. Дніпро та пониззям р. Десна. Тут знаходились міста Чернігів та Любеч, поєднані поміж собою сухопутними та водними шляхами. Саме Черніговом обмежується присутність архітектурних деталей, що використовувалися у храмах. Розташований вище за течією р. Десни Новгород-Сіверський вже не мав у храмах пірофілітових деталей. У східній частині Чернігівського Полісся менше виробів з пірофіліту та асортимент їх, як правило, обмежений пряслицями та жорнами. Вірогідно, основна частина продукції пірофілітової індустрії потрапляла на терени Лівобережжя Дніпра по основним водним магістралям, у першу чергу, по р. Десна (з Овруцького кряжу р. Прип'ять у р. Дніпро і далі). Але існування водного шляху з певними відгалуженнями між Любечем та Черніговом [5, 62-74; 21, 332], забезпечувало насиченість різноманітними речами (у тому числі й пірофілітовими) західну частину Чернігівського Полісся. Чим далі від Дніпра на схід, тим менше фіксується у кількісному відношенні речей, виготовлених з пірофіліту, і їх асортимент скорочується.

Посилання

1. Веремейчик Е.М. Пирофиллитовые пряслица из сельских поселений Черниговского Полесья / Е.М. Веремейчик // Наукові записки з Української історії. Вип. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 339-375.

2. Веремейчик Е.М., Шекун А.В. К вопросу о Черниговском Остроге / Е.М. Веремейчик, А.В. Шекун // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень, 2008. – Том 1. – С. 55-64.

3. Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI-XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья / Е.М. Веремейчик // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – С.-Петербург, 2010. – С. 344-355.

4. Казаков А., Черненко Е. Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов / А. Казаков, Е. Черненко // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії

Центрально-Східної Європи. –Чернігів, 2007. – С. 119-125.

5. Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) В.П. Коваленко, А.В. Шекун // СА. – 1984. – № 4. – С. 62–74.

6. Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987–1989 рр. / Г.А. Козубовський, Г.Ю. Івакін, А.А. Чекановський // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993. – С. 238-270.

7. Павленко С.В. Пірофілітові прясла з Переяславля Руського та його околиць / С.В. Павленко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 37-59.

8. Павленко С.В. Исследование производственных комплексов Овручской средневековой индустрии пирофиллитового сланца в 2002 г. / С.В. Павленко // Наукові записки з Української історії: Збірник наукових статей, присвячений пам'яті В.В. Сєдова. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 195-209.

9. Павленко С.В. Изготовление бусин, крестиков и образков из пирофиллитового сланца на специализированных поселениях средневековой Овручской волости / С.В. Павленко // Славяно-Русское ювелирное дело и его истоки. – СПб., 2006. – С. 145-148.

10. Пуцко В.Г. Русские иконы святителя Николая по данным мелкой каменной пластики XIII–XV веков / В.Г. Пуцко // Почитание Стятителя Николая Чудотворца и его отражение в фольклоре, письменности и искусстве. – М., 2007. – С. 121-131.

11. Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке овручских пряслиц / Р.Л. Розенфельдт // СА. – 1964. – № 1. – С. 220-224.

12. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков – М., 1948. – 792 с.

13. Седова М.В., Мухина Т.Ф. Новые находки мелкой каменной пластики во Владимире / М.В. Седова, Т.Ф. Мухина // РА. – 1999. – № 3. – С. 160-164.

14. Сита Л.Ф. Участь співробітників Чернігівського історичного музею у дослідженні пам'яток XII–XIII ст. біля с. Шестовиця /Л.Ф. Сита // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2002. – Вип. 2. – С. 27-31.

15. Ситий Ю.М., Скороход В.М. Знахідки виробів зі сланцю на території археологічного комплексу в ур. Коровель біля с. Шестовиця / Ю.М. Ситий, В.М. Скороход // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – Київ-Чернігів, 2012. – С. 286-297.

16. Томашевський А.П. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту) / А.П. Томашевський // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 151-155.

17. Томашевский А.П., Павленко С.В., Петраускас А.В. Овруцька пірофілітова індустрія / А.П. Томашевский, С.В. Павленко // Село Київської Русі. – К., 2003. – С. 131-137.

18. Томашевський А.П. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості / А.П. Томашевський // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 186-194.

19. Черненко О.Є., Казаков А.Л. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського дитинця в 2006 р. (вул. Горького 6-А) // НА ІА НАН. – 2006/264. – Т. II (частина 1).

20. Шекун А.В., Веремейчик Е.М. Исследования на Черниговщине / А.В. Шекун, Е.М. Веремейчик // АО 1984 г. – М., 1986. – С. 327-329.

21. Шекун О.В. До вивчення стародавніх водних шляхів Чернігівської землі / О.В. Шекун // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. – Київ-Чернігів, 2012. – С. 332-338.

22. Шекун А.В. Отчет об охранных археологических исследованиях в зоне строительства газопровода к г. Славутич в 1987 году / А.В. Шекун // НА ИА НАНУ. – № 1987/47.

Веремейчик Е.М. Продукция овручской пирофиллитовой индустрии на территории Черниговского Полесья в X–XIII вв.

В статье рассматриваются изделия из пирофиллитового сланца на археологических памятниках Черниговского Полесья в X–XIII вв. Анализируются пути попадания пирофиллита и изделий из него в регион.

Ключевые слова: *Черниговское Полесье, Чернигов, Любеч, пирофиллитовый сланец, X–XIII вв.*

Veremeichyk O.M. Production of Ovruch pyrophillite industry on the territoties of Chernihiv Polissia in X–XIII cent.

Goods made of pyrophillite slate from the archaeological monuments of Chernihiv Polissia in X - XIII cent. are studied in the article. Different ways of appearance of pyrophillite and goods made of it in this region are analized in the article.

Key words*: Chernihiv Polissia, Chernihiv, Liubech, pyrophillite slate, X–XIII cent.*

19.03.2013 р.

УДК 94 (477.51) «11»: 930.2

І.К. Чугаєва

ФРАГМЕНТИ ЛІТОПИСУ ІГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА: ДО ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ

У статті аналізуються фрагменти ймовірного літопису Ігоря Святославича, його ідейні, змістовні та стилістичні особливості на основі виокремлених ознак чернігівського літописання.

Ключові слова: *Ігор Святославич, Ольговичі, чернігівське літописання, чернігівські літописні фрагменти, літописна звістка, Київський літопис.*

Останнім часом науковий інтерес літописознавців поширюється усе більше на сліди місцевого літописання XII–XIII ст., які особливо помітні в Київському літописі XII ст. Це стосується, зокрема, й літописних звісток, присвячених чернігівським та новгород-сіверським князям.

Питання походження та інтерпретації розлогої і хронікальної інформації про Ігоря Святославича, новгород-сіверського (1180-1198 рр.) і чернігівського (1199-1202 рр.) князя, середнього сина Святослава Ольговича [18, 18] у складі Київського літопису привертає увагу не одного покоління дослідників. За їхньою інтерпретацією літописних фрагментів чернігівського змісту за 70-90-ті рр. XII ст., вчених можна розподілити на наступні групи:

1. Дослідники, які зараховували літописні фрагменти 1174 р., 1175 р., 1183 р., 1185 р., 1187 р. про діяльність Ігоря Святославича та його синів до загального чернігівського літописання XII ст. (В.С. Іконніков [1, 496], О.О. Шахматов [17, 72]).

2. Вчені, котрі вважали літописні фрагменти про Ігоря Святославича та його синів такими, що

належали родовому літописцю Ігоря Святославича, який вівся до 1198 р., до початку його князювання в Чернігові, і намагався стати чернігівським (ба навіть загальноруським!) (М.Д. Присьолков [10, 88-90], Д.С. Лихачов [7, 184, 188-189]). Однак, на нашу думку, ці дослідники не досить обґрунтовано зараховували при цьому літописні фрагменти, що стосуються Ігоря та Святослава Ольговичів, а також сина останнього Олега до такого систематизованого, Літопису-зводу Ігоря Святославича [10, 91-92; 8, 147, 155].

3. Представник діаспорної історичної школи – Мартін Дімник, який відносить літописні фрагменти, присвячені особистості князя Ігоря, до його літописання, що велося у родовому Новгороді-Сіверському [19, 233, 239]. Про існування літописання в Новгороді-Сіверському вперше зазначали К.М. Бестужев-Рюмін та В.С. Іконніков [1, 497].

Натомість П.П. Толочко за точку відліку літописання Ігоря Святославича прийняв 1182-1183 рр. і зарахував до нього переважно літописні статті про боротьбу князя Ігоря з половцями [14, 148-149]. М.Ф. Котляр виділяв Повість Ігоря Святославича у складі Київського літопису [4, 41-45].

Метою розвідки є з'ясування походження літописних фрагментів, присвячених Ігорю Святославичу. Їх можна розподілити на 4 змістовні групи:

1. Сімейний (родовий) літописець князя Ігоря:

- народження Володимира (Петра) Ігоровича 8 жовтня, зафіксоване під 6681 р.[1] [2, стб. 562] – лапідарна літописна звістка сімейного літописця, ймовірно, з Новгорода-Сіверського, оскільки на той час Ігор там князював. Денна дата вказує на сучасність події для літописця. Характерно, що сімейні літописці завжди фіксували княже та хрестильне ім'я новонародженого члена родини;

- народження Святослава (Андрія) Ігоровича 6684 р. [2, стб. 604] – літописне повідомлення, написане у такому ж формулярі, як і попереднє, що видає руку одного літописця;

- одруження Святослава Ігоровича з Ярославою Рюриковною та Володимира Ігоровича з Кончаківною у Новгороді-Сіверському 6696 р. [2, стб. 659] – звістка, локалізована в просторі, з уточненням, що Володимир прийшов із Половців;

- смерть Всеволода Святославича, брата Ігоря, і поховання його у церкві Св. Богородиці у Чернігові, датована травнем 6704 р. [2, стб. 695] – розлоге деталізоване (назва місця смерті – Ольговичі, церкви-усипальниці, описаний процес поховання і дійові особи) повідомлення, локалізоване у часі та просторі з елементами панегірика і некролога («**понеже бо во Wльговичехъ всихъ оудале рожамъ и воспитаемъ и возрастомъ и всею добротою можьственою доблестью и любов им аше ко всимъ**»), що вказує на місцеве походження літописного запису. Як з'ясувала В.Ю. Франчук, вираз «братия» Київського літопису (у даному випадку «**вся братьа во Wлговичехъ племени**») по відношенню до князів-Ольговичів помітний саме на чернігівських фрагментах [15, 97];

- звістка про смерть Ігоря Святославича 6710 р. [5, стб. 417; 9, 100; 6, 107]. Як відомо, початок Галицько-Волинського літопису втрачений, тому, можливо, запис про смерть і поховання Ігоря Святославича відсутній в Іпатіївському літописі.

Ці змістові фрагменти поєднані логікою – від народження до смерті – і фактично стосуються його синів і двоюрідних братів. Це могло цікавити лише наближеного до князя Ігоря літописця, але аж ніяк не київського хроніста, який традиційно висвітлював інтереси представників династії Мономашичів, які суперничали з Ольговичами.

2. Військово-політична діяльність князя у боротьбі з половцями (70-80-ті рр. XII ст.):

- похід Ігоря проти половців за р. Ворсклу у Переяславське князівство, датований Петровим днем 6682 р.; перемога Ігоря під Баручем та Серебряним і повернення на свято Св. Бориса та Гліба 6682 р. – деталізоване повідомлення про битву, насичене яскравими описами («**Половьц иже ту ловятъ языка**», «**поможи Б҃г крт҃ьаномъ**»), топографічними деталями (р. Ворскла, міста Лтава, Переяслав, Серебряний, Баруч, щоправда, Переяславської землі), перераховані інші учасники (колодник, котрий розповів Ігорю про пересування половецьких ханів Кобяка і Кончака), написане сучасником події або з вуст учасника походу – прихильника князя [2, стб. 568-569];

- переможний спільний похід Ольговичів (Всеволод Святославич, Володимир Ігорович, «синовець» Святослав) на половецькі вежі на чолі з Ігорем 6682 р. [2, стб. 569]. Наявна пряма мова Ігоря, що є характерною рисою манери літописців, наближених до чернігівських і новгород-сіверських князів [16, 44];

- невдалий похід Ігоря з братами-Ольговичами на р. Оскол проти половців 6699 р. [2, стб. 673]. У цій звістці перераховані по іменах усі Ольговичі – учасники походу: Ігор та Всеволод Святославичі, Всеволод, Володимир та Мстислав Святославичі, Ростислав Ярославич, а також Давид Ольгович. Половці вже чекали князів на місці бою, оскільки були попереджені про похід. Саме тому Ольговичі не змогли з ними битися і повернули назад. Ця літописна звістка мала головну мету – висвітлити намагання та наміри Ольговичів щодо захисту Русі від половців.

Цей блок повідомлень стосується активної боротьби руських князів проти половців. Як помітив ще Д.С. Лихачов, підтримував її і Ігор Святославич, що видно з літописної манери надавання негативних характеристик половцям на цих літописних фрагментах [7, 192-195]. Утім, на думку Б.О. Рибакова, подібні характеристики ворогів Руської землі – половців наявні

1. Датування літописних звісток та фрагментів подається від Створення Світу.

на тих фрагментах, що відносяться до літописання Святослава Всеволодича [12, 132]. На цьому літописному відрізку половці вже не сприймаються як одвічні союзники чернігівських князів, а, навпаки – як прямі вороги не лише Руської землі у вузькому змісті, але й самих Ольговичів. Оскільки для київської літописної традиції тема засудження половців, боротьби київських князів з ними була невід'ємною, тому, ймовірно, чернігівські літописні фрагменти із такою інформаційною канвою органічно вплелися у літописання другої половини – кінця XII ст. Саме в цей період, починаючи з літописної статті 6687 р., в Київському літописі починаються різко негативні епітети стосовно половців – «безбожнии Измалтян , wканьии Агарян нечzтиё ищадьа дёломъ и нравомъ сотонин ы именемъ Кончакъ, злоу началникъ...» [2, стб. 612], «wканьии и безбожныи треклятыи Кончакъ со мьножествомъ Половець» [2, стб. 634] тощо. Утім, у переважній більшості випадків половецькі хани названі по іменах і часто навіть по-батькові.

3. Літописна Повість про похід Ігоря Святославича на половців, датована 1185 р. [2, стб. 637-651].

Б.О. Рибаков уважав, що текст повісті складається із 3 частин. Перша частина – текст літописця Рюрика, однак містить багато вкраплень, що відносяться до хроніста Святослава Всеволодича. Друга частина належить перу літописця Святослава. У третій частині наявні фрагменти текстів із недоброзичливим ставленням до Ігоря, в яких Б.О. Рибаков бачив руку літописця Святослава Всеволодича, який конкурував із Ігорем Святославичем. Зважаючи на різницю у стилях, дослідник констатував, що текст Повісті був написаний у 1189-1190 рр., після ознайомлення з літературним «Словом о полку Ігоревім» [11, 174-182, 193].

П.П. Толочко розглядав чернігово-сіверське походження Повісті, що потрапила до Київського літопису лише частково [14, 149]. Перша частина літописної повісті, на думку П.П. Толочка, писалася людиною, яка не була безпосереднім учасником походу. Цю розповідь, скоріш за все, чув і літописець Святослава, котрий здійснив її літературний запис. Друга частина повісті написана літописцем Святослава. В третій частини автор був об'єктивним. Ставлення до князя Ігоря в усіх частинах однакове, що повністю співпадає зі ставленням до нього князя Святослава Всеволодича [14, 135-137]. Як помічено дослідником, у Повісті містяться уривки прямої мови князя Ігоря, тому, можливо, її автором був безпосередній учасник походу на половців, дружинник князя [13, 54-55].

За нашими спостереженнями, уривків прямої мови, оформлених мовленнєвим зворотом «Ігор сказав» або «Ігор сказав братам своїм», можна нарахувати 9. Крім того, в Повісті вміщена також пряма мова Святослава Всеволодича (на той час київського князя), навіть половецьких ханів Кончака та Боняка (обмежуючись коротенькими фразами). До Ігоря відчувається співчуття на фоні звеличення мудрості Святослава Всеволодича. Тому можна зробити припущення, що це писав або літописець Ігоря Святославича, або Святослава Всеволодича. З лексем по меншій мірі одна характерна для літописця Ігоря Святославича – «азика ловить» – присутня і в тексті Повісті [2, стб. 638]. Релігійні сентенції наближують текст до Повісті про вбивство Ігоря Ольговича 1147 р., а саме – до його молитви. Навряд чи духовна особа складала б цілком світську за змістом Повість.

Точна дата походу – 23 квітня 6693 р. – свідчить не лише на користь сучасної фіксації. Авторові важливо було описати все в деталях: 2 дні чекали Всеволода Святославича з Курську, щоб йти у похід; в обід зустріли половецьке військо; в суботу – битва на р. Каялі; в неділю, коли почало світати, – утікли з поля бою чернігівські Ковуї; день Святого Воскресіння; в п'ятницю ввечері – Ігор утік за допомогою Лавра Половчина з полону; 11 днів йшов Ігор Святославич з половецького полону до р. Донець. Такі деталі міг зафіксувати або учасник походу, або навіть сам князь Ігор, оскільки у тексті наявна дуже образна, насичена церковною лексикою, звертаннями до Бога, мова князя Ігоря.

4. Повідомлення про князювання Ярослава Всеволодича у Чернігові, ймовірно, також були відображені у Літописі Ігоря Святославича, адже після смерті Ярослава саме Ігор був законним спадкоємцем чернігівського престолу за родовим принципом. Ще М.Д. Присьолков зараховував звістки про Ярослава Всеволодича до Літописця Ігоря [10, 91]. Та й тематичне навантаження літописних фрагментів про Ярослава Всеволодича дуже схоже із змістом фрагментів Ігоря Святославича:

- народження у Ярослава сина Ростислава (Івана) на день Іоанна Хрестителя, зафіксоване під 6682 р. [2, стб. 568]. Ця звістка, ймовірно, була записана у Чернігові;

- шлюб доньки Ярослава з Володимиром Глібовичем 8 листопада 6687 р. [2, стб. 613] – коротке аналістичне повідомлення. З того, що саме донька Ярослава як наречена, а не Володимир Глібович як чоловік у літописній статті названа першою, можна зробити висновок, що літописець писав з позиції Ярослава Всеволодича та його інтересів;

- зустріч Ярослава зі Святославом Всеволодичем та Рюриком Ростиславичем в Ольжичах та відміна походу на половців під 6691 р. [2, стб. 628]. Наявна пряма мова Ярослава; рішення Ярослава на першому місці. Однак це повідомлення розчинене серед інформації про домовленості щодо половців з Ігорем Святославичем та його відмову вийти наперед своїм полком проти половців; Ігор об'єднав всіх Ольговичів. Детальний опис битви на р. Хирі та перемоги руських князів говорить про учасника

події, котрий чи-то передав інформацію літописцю, чи-то сам її зафіксував [2, стб. 628-629]. Ймовірно, у цьому літописному фрагменті поєднані дві літописні традиції – київська – Святослава Всеволодича та чернігівська – Ярослава та Ігоря;

- порушення хресного цілування Ярославом, даного Рюрику, із вказівкою приблизної дати – на Велике говіння під 6703 р. [2, стб. 690; 9, 97-98].] – залишок лапідарного запису, що був поєднаний редактором із київським літописанням. Це можна зрозуміти з того, що на початку літописної статті Ольговичі названі – Ярослав Всеволодич Чернігівський та його братія, тоді як далі – лише як Ольговичі, що свідчить на користь або редагування, або написання у таборі Рюрика;

- похід Ярослава Всеволодича проти Давида Ростиславича та Всеволода Юрійовича через захоплення останніми частини волості Ярослава – землі В'ятичів восени 6704 р. [2, стб. 698-699]. Ярослав підготувався до походу – посадив по містах своїх князів: Олега та Гліба Святославичів – у Чернігові; 5 міст закрив від Рюрика. Ольговичі знову названі «**братия своя».** Розлогий опис походу, насичений деталями, що передає пряму мову Ярослава із обґрунтуванням справедливості походу, видає у цьому тексті руку наближеної до чернігівських князів особи, котра переймалася долею Чернігово-Сіверської землі;

- смерть Ярослава Всеволодича Чернігівського і утвердження в Чернігові Ігоря, датоване 6707 р. [2, стб. 707-708], – розширене повідомлення із вказівкою на місце поховання (Спаський собор) та присутніх осіб. При цьому Ігор названий «**блгов рныи кнзь Игорь Стьславличь**». Вказується, чому Ігор став чернігівським князем. Зазвичай у попередніх літописних звістках такої закономірності, як смерть князя і автоматично поставлення нового князя саме для Чернігова, нами не було помічено. Все це дає можливість припустити, що літописні записи, які стосуються Ярослава Чернігівського і його сімейних справ, велися одним і тим самим літописцем, наближеним до Ігоря Святославича.

Реконструйований текст виглядає як хронікальна фіксація подій, де Ігор разом із Святославом Всеволодичем виступають об'єднавчим центром усіх Ольговичів. Отже, можна кваліфікувати ці записи як Літопис Ігоря Святославича. Характерно, що в усіх виділених фрагментах з Літопису Ігоря, за нашими спостереженнями, жодного разу чернігівські та новгород-сіверські князі династії Ольговичів, члени їхньої родини, не названі Ольговичами (ба навіть просто у літописній розповіді про них), а лише у прямій мові представників іншої, конкуруючої сторони з табору Мономаховичів, їх згадують найчастіше як Ольговичів. Учасники ж походів – представники династії Ольговичів – перераховані поіменно, без приналежності до місцевості, що, безперечно, є рисою фіксації подій «своїм» літописцем [3, 33].

Відмічаємо наступні особливості літописних фрагментів, присвячених Ігорю Святославичу:

1. Ігор Святославич згадується 53 рази протягом під 6682-6707 рр., серед яких як Ігор – 47, Ігор Святославич – 3, Ігор Святославич, онук Олега – 1, брат Ігор – 1, князь Ігор Святославич – 1. Ярослав Чернігівський, натомість, згадується 42 рази, серед яких як Ярослав – 30 разів, як Ярослав Всеволодич і як Ярослав Чернігівський – по 4 рази, Ярослав Всеволодич Чернігівський – 3 рази і як стрий Ярослав – 1 раз.

2. Локалізація подій на місцевості. На відрізку 6682-6707 рр. лише 36 разів згадуються топоніми, гідроніми та мешканці Переяславської землі, тоді як чернігово-сіверські – 87 разів. Київських топонімів, гідронімів та киян згадано 210 разів. Однак більша різноманітність згадуваних літописних міст відмічена саме для Чернігово-Сіверської землі – 17 проти 15 київських та 5 переяславських, тоді як найбільше місцевих топонімів та гідронімів згадано для Київської – 7 та 4 для Переяславської земель 38 та 12 разів відповідно (Табл. 1), що пояснюється тим, що остання була прикордонною територію із половцями, боротьба з якими детально описана.

3. Означення подій у часі. Літописець Ігоря Святославича вживає переважно приблизні дати, окреслені церковними святами – Петрів день, Різдво Іоанна Хрестителя, свято Св. Бориса і Гліба. З 6681 по 6707 рр. нараховуємо 15 точно датованих чернігівських літописних звісток, 10 з яких лише приблизні, а 5 – насичені денними датами подій; 6 з них присвячені діяльності Святослава Всеволодича, 5 – Ігоря Святославича, 3 – Ярослава Всеволодича та 1 – Олега Святославича Сіверського та 39 нечернігівське точно датоване повідомлення, 23 з яких – київські[2]. Ймовірно, наближеному до чернігівських і новгород-сіверських князів хроністу важливо було відмітити денну дату події. Окрім точних дат, наявний детальний опис подій протягом дня, означення частини доби, коли подія відбувалася, за рахунок чого читач відчуває свою причетність до неї.

4. Лінгвістичні та стилістичні особливості:

- майже в усіх випадках (3 рази на відрізку 6682-6707 рр.) на початку літописної статті Ігор названий по-батькові (на відміну від літописних записів його батька Святослава Ольговича), в більшості випадків – як князь;

- дуже часте використання дієслів у формі аористу: рекоша, нарекоша, положиша, проводиша тощо;

- подекуди трапляються епітети: «**зима зла вельми**», «**дождь рамянъ**», половці «**ловятъ азыка**» [2, стб. 629, 653].

В інших літописних зведеннях наявні

2. Детальніше про це див.: Чугаєва І. К. Датовані чернігівські звістки Київського літопису XII ст. як маркер чернігівських літописних фрагментів / І. К. Чугаєва // Київська старовина. – 2012. – № 5–6 (у друці).

додаткові відомості про діяльність чернігівських князів. Насамперед, це літописні записи під 6694-6695 рр. про походи Ольговичів на половців та посольство чернігівського єпископа Перфурія до Всеволода Юрійовича у Володимир [5, стб. 397, 404; 9, 90-91, 94].

Отже, ймовірний Літопис Ігоря Святославича, маємо припустити, вівся з 1173–1174 рр. як сімейний (родовий) літописець, на початку 1190-х рр. переростаючи в чернігівський. Систематизувався він у Чернігові, наприкінці 90-х рр. XII ст., а потім фрагменти з нього потрапили до упорядника Київського літопису. Оскільки Літопис Ігоря Святославича був чернігівським, то він звеличував не лише Ігоря, його родину, але й двоюрідного брата, Ярослава Всеволодича. Найстарший з Ольговичів – Святослав Всеволодич – мав права на Київ, ймовірно, й Ігор плекав таку мрію, тому усіма можливостями заробляв собі авторитет серед інших князів. Тому Літопис Ігоря, як здається, вівся на противагу літописанню його двоюрідного брата Святослава Всеволодича.

Посилання

1. Иконников В.С. Опыт русской историографии / В.С. Иконников. – К.: Типография Императорского университета Святого Владимира, 1908. – Т. 2. – Кн. 1. – 1955 с.

2. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2 (репринтное издание СПб., 1908). – 648 с.

3. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А.І. Генсьорський. – К.: Видавництво Академії наук УСРС, 1961. – 284 с.

4. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження / М.Ф. Котляр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 316 с.

5. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1 (репринтное издание Л., 1926). – 496 с.

6. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 2001. – Т. 7 (репринтное издание СПб., 1856). – 360 с.

7. Лихачев Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д.С. Лихачев. – М.; Л., 1947. – 499 с.

8. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени / Д.С. Лихачев. – Л.: Художественная литература, 1985. – 352 с.

9. Московский летописный свод конца XV в. / под ред. М.Н. Тихомирова // ПСРЛ. – М.;Л., 1949. – Т. 25. – 464 с.

10. Присёлков М.Д. История русского летописания XI – XV вв. / М.Д. Приселков. – СПб., 1996. – 280 с.

11. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1971. – 296 с.

12. Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1972. – 520 с.

13. Толочко П.П. Літописи Київської Русі / П.П. Толочко. – К.: Киевская Академия евробизнеса, 1994. – 88 с.

14. Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X-XIII вв. / П. П. Толочко. – СПб.: Алетейя, 2003. – 296 с.

15. Франчук В.Ю. Киевская летопись: состав, источники в лингвистическом освещении / В.Ю. Франчук. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с.

16. Франчук В.Ю. Тема Ігоря Ольговича Чернігівського в давньоруському літописанні / В.Ю. Франчук // Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 42-47.

17. Шахматов А.А. Обозрение русских летописных сводов XIV-XVI вв. / А.А. Шахматов. – М.; Л.: Академия наук СССР, 1938. – 372 с.

18. De Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes / N. De Baumgarten. – Roma, 1928. – 95 p.

19. Dimnik M. The Dynasty of Chernigov (1146 – 1246) / M. Dimnik. – Cambridge University Press, 2003. – 437 p.

Таблиця 1. Частотність згадування топонімів, гідронімів та місцевих жителів за соціальними посадами під 6682-6707 рр. у Київському літописі[3]

I.	**Літописні міста Київської землі**	**Кількість згадувань**	**Літописні міста Чернігово-Сіверської землі**	**Кількість згадувань**	**Літописні міста Переяслав-ської землі**	**Кількість згадувань**
1	Київ	68	Чернігів	29	Переяслав	16
2	Торецький	16	Новгород-Сіверський	9	пос. Серебряний	2
3	Вишгород	12	Посем'я	5	Лтава	1
4	Білгород	10	Чернігівська волость	4	Баруч	1
5	Треполь	10	Путивль	4	Городець	1
6	Канів	7	Чернігівська сторона	3		
7	Київська сторона	3	Ольжичі	3		
8	Вручій	3	Свірельськ	2		
9	Корсунь	2	Корачев	2		
10	Богуслав	2	Лопастна	1		
11	Чорнобиль	1	міста Посемські	1		
12	Брагін	1	Рильськ	1		
13	Поросся	1	Сіверські міста	1		
14	Вітічев	1	Любеч	1		
15	Київська земля	1	Лутава	1		
16			Трубіж	1		
17			Курськ	1		
	РАЗОМ:	**138**	**РАЗОМ:**	**69**	**РАЗОМ:**	**21**
II.	**Гідроніми та топоніми Київської землі**	**Кількість згадувань**	**Гідроніми та топоніми Чернігово-Сіверської землі**	**Кількість згадувань**	**Гідроніми та топоніми Переяс-лавської землі**	**Кількість згадувань**
1	р. Дніпро	31	р. Десна	2	р. Хорол	5
2	р. Либідь	1			р. Сула	3
3	р. Снопород	1			р. Ворскла	2

3. Складено автором за: [2, стб. 568-681].

4	р. Тесмень	1			р. Оскол	2
5	р. Угол (Єрель)	1				
6	Дніпровській брід	1				
7	Новий двір	1				
	РАЗОМ:	**38**	**РАЗОМ:**	**2**	**РАЗОМ:**	**12**
III.	**Місцеві жителі Київської землі**	**Кількість згадувань**	**Місцеві жителі Чернігово-Сіверщини**	**Кількість згадувань**	**Місцеві жителі Переяс-лавської землі**	**Кількість згадувань**
1	Митрополит Никифор	13	Ольстин Олексич	6	переяславці	3
2	кияни	7	Лавр, конюх Ігоря Святославича	3		
3	ігумен, архімандрит Києво-Печерського монастиря Василь	4	Чернігівський єпископ	3		
4	Білгородський єпископ Максим	3	Чернігівські ковуї	1		
5	Юріївський єпископ Андріан	3	Кочкар, милостник Святослава	1		
7	ігумен св. Михайла Андрій Видубецький	1	Єфрем, ігумен св. Богородиці	1		
8	ігумен св. Спаса на Берестові Лука	1	Роман Нездилович, воєвода Святослава	1		
9	воєвода Лазар	1				
10	боярин Борис Захарич	1				
11	боярин Сдєслав Жирославич	1				
	РАЗОМ:	**35**		**16**		**3**
	РАЗОМ топонімів	**210**		**87**		**36**

Чугаева И.К. Фрагменты летописи Игоря Святославича: к проблеме реконструкции черниговского летописания

В статье анализируются фрагменты возможной летописи Игоря Святославича, её идейные, содержательные и стилистические особенности на основе выделенных признаков черниговского летописания.

Ключевые слова: *Игорь Святославич, Ольговичи, черниговское летописание, черниговские летописные фрагменты, летописное сообщение, Киевская летопись.*

Chuhaieva I.K. The fragments of the chronicle of Ihor Sviatoslavych: to the problem of reconstruction of Chernihiv chronicle

Based on the signs of Chernihiv chronicle, which were detached, the fragments of the possible Chronicle of Ihor Sviatoslavych, its ideological, content and stylistic particularities are analysed in the article.

Key words: *Ihor Sviatoslavych, Olhovychi, Chernihiv chronicle, Chernihiv chronicle fragments, chronicle report, Kyiv Chronicle.*

15.03.2013 р.

УДК 930.2:81’22

В.М. Саєнко

ЩЕ ПРО КНЯЖИЙ «МУТЕН СОН» У «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

«Княжий сон» розглядається як семіотична система, в якості типологічної паралелі використаний уривок з роману М.А. Булгакова «Біла гвардія». Оскільки «сон» є літературний сюжет і повинен мати певну логічну схему, доводиться, що дебрь кісані, болонь та плесненск, які по-різному тлумачились дослідниками, вірогідно шукати десь між Києвом та Чорним морем. Також піднімається питання про можливість використання М.А. Булгаковим «Слова о полку Ігоревім» у якості одного з джерел при написанні роману.

Автором поділяється запропонована В. Томашеком и О.Н. Трубачевим ідентифікація Кісані з округом Кінсанус Готської єпархії. Припускається його локалізація у плавневій частині Дніпра за порогами та в долині р. Конка, де відомі урбаністичні структури періоду Золотої Орди.

Ключові слова: *семіотика, М.А. Булгаков, «Слово о полку Ігоревім», округ Кінсанус.*

Сон Святослава, як відомо, вважається одним з важкозрозумілих місць твору і спроби його трактовок дослідниками призвели до поступового напрацювання доволі представницької історіографії з цього питання.

Ще Всеволод Федорович Міллєр розбив «сон» на кілька пунктів, яким відповідають пункти тлумачення сну дружиною. Фрагмент «*Всю нощь с вечера бувови врани взграяху у плеснеска на болони беша дебрь кисаня и несоша к синему морю*» співвідноситься з «*се бо готские красніе деви вспеша на брези синему морю, звеня русским златом, поють время Бусово, лелеють месть Шароканю*».

Саме спроба продовження аналізу цього уривку пропонується для обговорення.

Вс.Ф. Міллєр звертав також увагу на паралельні місця в наведених фрагментах зі сну та у відповіді на нього: каркають гави – співають готські дівчата; гави Бусові – время Бусово; синє море присутнє в обох випадках; дебь кисани – месть Шароканю (половецьке родове ім'я). «Помітна штучна гра співзвучностями, подібно тому, як автор скористався співзвучностями *кнес* і *князь*» [1, 215-220].

Насамперед спробуємо розглянути послідовність «київські гори, де Святослав бачить сон – плеснеск, болонь, дебрь кисаню – синє море» як знакову систему, що маркує просторово-географічний ряд.

* * *

Як на типологічно близький текст автор статті звернув увагу на опис Києва з роману М.А. Булгакова «*Белая гвардия*»: *«Старые сгнившие балки парапета не преграждали пути прямо к обрывам на страшной высоте. Отвесные стены, заметенные вьюгою, падали на нижние далекие террасы, а те расходились все дальше и шире, переходили в береговые рощи над шоссе, вьющиеся по берегу великой реки, и темная скованная лента уходила туда, в дымку, куда даже с городских высот не хватает человеческих глаз, где седые пороги, Запорожская Сечь, и Херсонес, и дальнее море»* [2, 218].

Тобто, з семіотичної точки зору, синтагматичний ряд «Київ – Нижнє Подніпров'я (пороги, Січ) – дальнє море, Херсонес» виступає іншою парадигмою такого ж ряду, типологічно спорідненого – наведеного вище «Київ – кісань – море» зі «Слова». Якщо крайні елементи в таких рядах тотожні, а середній в одному випадку відомий, а в іншому його трактовка викликає сумнів, то перший можливо використовувати певною мірою для уточнення і спроб реконструкції другого. В романі ми маємо чіткий напрямок руху з трьома виділеними локусами. Подібну картину слід було б чекати і у «Слові», причому середній, загадковий елемент вірогідно було б передбачати саме десь на Великому Лугу, як і у романі – здавна відомій місцині за порогами Дніпра.

Треба відмітити, що наведений уривок може виявитися не лише типологічною паралеллю, а й бути текстом, генетично спорідненим зі «Словом», але детальний розгляд цього питання вже виходить за межі теми доповіді. Зазначимо лише, що часто твори Булгакова, як відомо, наповнені тонкими і майстерними коннотаціями до різноманітних історико-культурних прецедентів. У «Білій гвардії» помітне використання мотивів та стилізація деяких фрагментів під давньоруські літературні та християнські тексти.

Автор «Слова» переплавив у тиглі своєї творчості різні джерела, використовуючи інокультурні «лігатури», насамперед, опосередковану через болгарську (можливо також і власне візантійську) літературну традицію, південно-слов'янські (сербські, болгарські), перські, тюркські фольклорно-міфологічні та термінологічні включення. Вс. Ф. Міллєр зазначав: «Якщо можливо картини і образи поета назвати вторинними, то ці наслідування були не рабські, а безсвідомі, котрі явилися як осад від прочитаних книг» [2, 64]. Процес художньої творчості Булгакова цікавий у данному випадку як тотожний, що дає можливість простежити деформації першоджерела в тексті нового твору. Для цього потрібно виявити коло літературного субстрату, на який свідомо, чи несвідомо – як на культурний контекст, відображений через його особистість, спирався письменник. А потім порівняти вихідний прообраз та трансформований його хистом результат. А.А. Зімін писав про складності пошуку текстів, образів і мотивів, на які спирався автор «Слова»: «… ми зустрічаємо настільки дивовижний і в багатьох відношеннях довершений сплав мотивів, які мають різне походження, що у їх виокремленні постають великі труднощі» [3, 490]. І пошук мотивів «Слова» у Булгакова можна розглядати як «лабораторний дослід» процесу, який відбувався при написанні «Слова».

З давньоруською літературною традицією та особливо зі «Словом» «Білу гвардію» зближують, окрім самого лейтмотиву національного розбрату (осуд «*кующих крамолу*», заклик до єдності у «Слові» та громадянська війна, «*міжусобні брані*» у романі), такі відповідності: фрази роману, стилізовані під літописні (4 випадки); дві зірки у небі, «сонце в мутній імлі» (6 згадок) – чисельні «астрономічні» порівняння та пророкування у «Слові» та літописах; образні зображення людей у вигляді птахів та їхні сутички [2, 232] – кілька аналогічних пасажів у «Слові»; сон Ігоря та іноді не менш фантасмагоричні описи снів, інколи великі за обсягом, у романі. Таких снів нараховується чотирнадцять, характеристикою «мутний» вони супроводжуються тричі. Останні два моменти – «орнітологічні» алегорії та віщі сни – мають виразне підгрунтя у візантійській літературі, як чітко показав Вс.Ф. Міллєр [1, 21, 39-40, 52, 224].

Що стосується тексту з географічними маркерами Київ – кісань – Чорне море, то у цитованому вище булгаківському уривку є ще одна семантична відповідність: «дъскы безъ кнъса» – пошкоджений дах як трактовка, що пропонувалася (етнографічна паралель – тріснутий сволок) у літературознавчих працях про «Слово», напевно що знайомих письменнику) та пошкоджені балки огорожі понад Дніпром [2, 218].

* * *

Після наведених спроб семіотичного аналізу звернемося до основних версій трактовки «дебри Кисань», болоні та Плеснеска; детальну історіографію питання див.: [4, 93-96].

Аргументовано виглядає ідентифікація останнього з містом Плеснеском, яке існувало під

час подій, описаних у «Слові». Там же є й болоні та дебрі, зграї ворон, Бусова гора, «синє море», окрім того, навіть допускається наявність готської людності на порубіжжі Галичини та Волині у XII ст. Також доводять, що недалеко вироблялися і харалужні мечі [5, 115-116; 6, 74-79; 7, 44-53].

В цілому такої ж думки дотримувався А.А. Зімін: «Плеснеск Слова і реальний Плеснеск не мають між собою конкретно-історичних дотичних точок. І разом з тим іншого Плеснеска, окрім галицького, знайти не виходить. Висновок може бути лише один: Плеснеск Слова тяжіє до літописного однойменного міста, але лише як до літературного матеріалу» [3, 295].

Але щоб остаточно усунути недоліки цієї трактовки, треба пояснити таки зв'язок цього регіону саме з контекстом сну (а не взагалі Плеснська з Києвом), який повинен був мати хоча і прихований, але раціоналізований вигляд, насамперед як літературний сюжет.

Стосовно «дебрь кисани» висловлювалися такі припущення. В.М. Перетц, слідом за В. Макушевим, виправляв «*дебрьски сани*» і етимологизував з діалектного *сань* «змія» [8, 254-25, 259].

А.А. Зімін також вважав, що виносне *с* легко могло бути пропущене і посилаючись на чисельні приклади з літописів, знаходив «найбільш просте розуміння «дебрьских саней», як саней, на яких возили померлих» (пор. ентографічне рос. «*загнуть салазки*» та укр. «*посадити на лубок*»). Але дебрі погано узгоджуються з болонью [3, 294-295].

Н.В. Шарлемань підтримував думку І.М. Кудрявцева і читав «дебрь Киянь», а урочище Плоске під Києвом намагався ототожнити з Плеснеском [9, 209]. Цю гіпотезу поділяли Д.С. Ліхачев та ін., але багатьма дослідниками вона важається невдалою.

А.І. Лященко пропонував таку реконструкцію: половці каркали у Плеснеска на низині, співали про дебрь Кітанову (хан Кітань згадується під 1097 р.) і понесли її до синього моря [3, 295].

О. Сулейменов [10, 72] досить багато лексики «Слова» вважав тюркського походження і «дебрь кисань» також виводив з казахськ. «темир кісне» – залізні пути, кайдани.

Докладніше зупинимся на етимології О.Н. Трубачева [11, 49, 59-60, 247-248], яка здається найбільш достовірною та перспективною для подальшої розробки. Видатний лінгвіст вважав *Кісань* індоарійським реліктом, де *kim(n)-* є префіксом, а *san* знаходило відповідності в санскр. san «наркотична речовина», а також в новоіранській лексиці у значені «вино, виноград».

Але частка кін-, яка виступає за доказ «арійської архаїчності», може мати зовсім інше значення. Натомість очевидне «новоіранське» походження основи від аланської: збереглося в східн.-осет. *san* «вино» (західно-осет. *sana*), див. [12, 33, 179].

Вірним і важливим, на нашу думку, є те, що О.Н. Трубачев, погоджуючись з австрійським лінгвістом В. Томашеком, пов'язував Кісань «Слова» з округом Кінсанус (*χωρα Κινσάνους*), відомим по посланням константинопольських патріархів до митрополитів надчорноморських єпархій.

* * *

Кінсанус згадується у цих текстах у зв'язку з суперечками між Херсонською та Готською митрополіями тричі: під 1385, 1386 та 1390 рр. [13]. Суперечки і пошуки місцезнахожденя округу на території Криму точаться й досі. А.Л. Бертьє-Делагард [14, 60-62] ототожнював Кінсанус з поселеннями генуєзького «капітанства Готія», розташованими по узбережжю від Херсону до Алушти, В.Л. Миц [15, 189] – з гірськими поселеннями Криму навколо фортеці Фуна. О.Н. Трубачов, як вище згадувалося, в кількох статтях, об'єднаних потім у монографії, зараховував назву *Кінсанус* до індо-арійського спадку і дотримувався традиційної локалізації округу в Алуштинській долині. А щоб узгодити і переліт гав з кримського узбережжя до «синього моря», цим морем вважав Азовське, як воно зветься у деяких джерелах.

Але неспростовних доказів того, що цей округ розташований взагалі на території Кримського півострова немає. «Кінсанус з усіма біля нього прибрежними містами» [13, 468] міг знаходитись і на березі Дніпра чи Конки, а те, що слідом у переліку ідуть міста чорноморського узбережжя, не є вказівкою, нібито вони обов'язково повинні бути поруч.

Натомість на лівому березі Дніпра нижче порогів відомо кілька десятків поселень і міст XII-XV ст. – від домонгольської Русі (тобто синхронних подіям, описаним у «Слові») до золотоординських.

У XII ст. візантійська (і власне кримська) торгівля з Києвом та іншими містами Русі мала вже давні традиції. Зокрема, існувало Олешшя, а у зв'язку з походом Ігоря Іпатіївський літопис згадує і Римів (ромейський) град біля Переяславля. Перервану монгольським завоюванням торгівельну традицію продовжили золотоординські міста.

Більшість з нижньодніпровських поселень на сьогодення вивчені дуже поверхово (історіографію досліджень див. [16, 2004]). Але можна констатувати багатство золотоординських міст (Великі Кучугури [17]), яке стало наслідком того, що у XIII ст. завдяки періодам стабільності торгівля отримала розвиток, а «шовковий шлях» з Китаю пішов північним відгалуженням. В містах жила велика кількість християнського населення (могильник Мамай-сурка [18; 19] та інші), а воно повинно було давати суттєву суму грошових надходжень духовенству (канонікон) і ніяк не могло залишитись поза увагою митрополій. Відноситись же ці міста через свою економічну спрямованість могли лише до кримських єпархій.

Пов'язати подніпровські міста можливо з двома

округами, що не знаходять певної локалізації на території Кримського півострова: Кінсанус та Елісс. Поселення першого могли розташовуватись відразу за порогами, а другого – нижче по течії Дніпра.

На Нижньому Дніпрі археологічно досліджені міста вже більш пізнього часу, ніж похід 1185 р. – сер. XIV – першої половини XV ст., серед них – кілька поселень на р. Конка біля с. Григорівка, Кірово, Юрківка [20; 21].

У XVIII ст. С.І. Мишецький [22, гл. 17], наводячи перелік будівельних руїн на Великому Лугу за порогами, «по течії» Дніпра, першим називає залишки давнього міста *Самысь*. Це місто ідентифікується лише з урбаністичним конгломератом навколо с. Юрківка.

У топонімі *Самысь* буквою *«еры»* міг передаватися не обов'язково звук [ы], це могла бути фонема, близька за тогочасними нормами до [і], [у] або [о], тобто не виключено, що назва вимовлялася десь як *Самусь*.

Це поселення в період свого розквіту було пов'язано не в останню чергу з торгівельною діяльність князівства Феодоро і входило до Готської єпархії, а *Самусь* добре етимологізується від алано-гото-грецького койне: *san* (аланськ. «вино»), -ους (грецьке закінчення). Виходячи з цього, пропонуємо розглянути можливість ототожнення цього поселення з Кінсанусом патріарших листів. Він, за висунутим припущенням, знаходився поблизу Великого Лугу за порогами і об'єднував низку поселень, центральним з них виступало згадуване місто, залишки якого розташовані поблизу с. Юрківка. Вірогідно, що *Κιν*- тут грецьке і повинно було б писатися як *κοιν*-, означаючи «спільність».

Таким чином, *χωρα Κινσάνους* у запропонованому тлумаченні означало *округ Спільність [навколо поселення] Винного.*

Навряд чи у цьому випадку дніпровський Кінсанус був висілками з якогось кримського Кінсанусу, перейнявши від нього назву, хоча загалом топонім міг мати таке ж поширення, як сучасне *Виноградне* або *Виноградівка*.

Пошуки логіки у сновидіннях, зрозуміло, що безпідставні, але в тексті *«*Слова*»* ми маємо аж ніяк і не матеріал для фрейдистських тлумачень, а суто літературний прийом, тому текст повинен бути хоча б мінімально структурованим, щоб зберігати сенс і нести певне символічне навантаження. Тобто пошуки *кісані* у іншому місці, ніж десь між Києвом і Чорним морем виглядють як безперечний художній дисонанс. Поблизу ж Великого Лугу є *болонь* та *дебрь* у якості типового ландшафту, а Плесенск, якщо не вказівка на дніпрові плеси, то і не унікальний за утворенням топонім (пор. відоме з XIV ст. м. Плесо на Волзі), гіпотетично локалізується і міський округ Кінсанус (його існування достовірно відоме поки що лише приблизно з середини XIV ст.) Готської єпархії (пор.: пісні готських дівчат у «Слові»). Кінсанус же і Кісань ототожнювали В. Томашек і О.Н. Трубачев.

Невідповідість форми множини глагола «бути» і однини *дебрь* у «Слові» також знаходить пояснення в запропонованому тлумаченні *кісань* як округа, співіснування поселень (тобто, множини) навколо головного з них – Сануса.

Наведена реконструкція є спробою поєднати декілька ниточок дослідницьких напрямків і зрозуміло, що потребує подальших розробок та уточнення. Вона пропонується насамперед для постановки окреслених питань, головним з яких є залучення історії нижньодніпровських поселень (які згодом перетворилися на міста) XII-XV ст. до кола джерел для вивчення «Слова».

Посилання

1. Миллер Вс.[Ф.]. Взгляд на «Слово о полку Игореве» / Вс.[Ф.] Миллер. – М., 1877. – 261 с.
2. Булгаков М.А. Белая гвардия / М.А. Булгаков. Собр. соч. в 5-ти т. – Т. 1. – М.: Худож. лит., 1989. – 623 с.
3. Зимин А.А. Слово о полку Игореве / А.А. Зимин. – СПб., 2006. – 516 с.
4. Салмина М.А. Дебрь Кисаню / М.А. Салмина // Энциклопедия Слова о полку Игреве. – СПб., 1995. – Т. 2. – С. 93-96.
5. Кучера М.П. «Слово о полку Игореве» и древнерусский город Плесенск / М.П. Кучера // КСИА АН УССР, вып. 9. – К., 1960. – С. 115-116.
6. Войтович Л. В. Чи були мечі харалужні / Л.В. Войтович / Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – 2007. – С. 74-79.
7. Войтович Л. В. К дискуссии о подлинности «Слова о полку Игореве» и его авторах. / Л.В. Войтович // Rossica antiqua. – 2011. – № 1. – С. 78-85.
8. Перетц В.[М.]. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку / В.[М.] Перетц. – К., 1926. – 154 с.
9. Шарлемань Н.В. «Дебрь Кисаню» – «Дебрь Киянь» / Н.В. Шарлемань // Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей. – М.-Л., 1950. – С. 209-211.
10. Сулейменов О. Аз и Я: Книга благонамеренного читателя / О. Сулейменов. – Алма-Ата, 1975. – 217 с.
11. Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье / О.Н. Трубачев. – М.: Наука. 1999. – 320 с.
12. Миллер Вс.[Ф.]. Осетинский язык / Вс.[Ф.] Миллер. – М.-Л., 1962. – 190 с.
13. [(Капустин А.И.)] Архимандрит Антонин. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю / [(А.И. Капустин)] / ЗООИД. – Т. 6. – Одесса, 1867. – С. 445-473.
14. Бертье-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде / А.Л. Бертье-Делагард // ИТУАК. – 1920. – № 57. – С. 1-135.
15. Мыц В.Л. Несколько заметок по эпиграфике средневекового Крыма / В.Л. Мыц // Византийская Таврика. – К., 1991. – С. 172-179.
16. Єльников М.В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї / М.В. Єльников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – № 4. – 40-55.
17. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В.Й. Довженок // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. – Т. Х. – С. 123-141.
18. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка / М.В. Ельников. – Т. І. – Запорожье, 2001. – 275 с.
19. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-

Сурка / М.В. Ельников. – Т. II. - Запорожье, 2006. – 291 с.

20. Саєнко В.М. Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В.М. Саєнко, С.Г. Дзюба // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы III Судакской ... конференции. Т.II. – К.- Судак, 2006. – С. 284-289.

21. Єльніков М.В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М.В. Єльніков // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – № 9. – С. 103-111.

22. Мышецкий С.[И.]. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся / С.[И.] Мышецкий. – Одесса, 1852. – 92 с.

Саенко В.Н. Еще про «мутен сон» князя в «Слове о полку Игореве»

Прирасмотрениитекста«княжегосна»каксемиотической системы привлекается в качестве типологической параллели отрывок из романа М.А. Булгакова «Белая гвардия». Предполагается, что «сон», как литературный сюжет, должен следовать некоторой логической схеме, а противоречиво трактуемые исследователями дебрь кисани, болонь и плесненск наиболее вероятно искать между Киевом и Черным морем. Также попутно затрагивается вопрос о возможном использовании М.А. Булгаковым «Слова о полку Игореве» в качестве одного из источников при написании романа.

Кисань, следуя за В.Томашеком и О.Н. Трубачевым, отождествляется с округом Кинсанус Готской епархии. Предполагается его локализация в плавневой части Днепра за порогами и в долине р. Конка, где известны урбанистические структуры золотоордынского времени.

***Ключевые слова:** семиотика, М.А. Булгаков, «Слово о полку Игореве», округ Кинсанус.*

Saienko V.M. To the «strange dream» of prince in «Slovo o polku Igoreve»

During the process of investigation of the text of «the dream of the prince» as semiotic sistem we can use as typological parallel the extract from M.A. Bulgakov's novel «The White Yuard». It is supposed that the dream as a literari plot should follow some logical scheme; and contradictary explained by the rescarchers «debr», «kisani», «bolon» and «plesnensk» should be found probably on the territory of geografical area between Kyiv and the Black Sea. At the same moment the problem of possible usage by M.A. Bulgakov «Slovo o polku Igoreve» is discussed as one of the sources of writing the novel.

«Kisan» after W. Tomashek and O.N. Trubachev is identified with Kinsanus district of Got arhibishop area. It is supposed that it is exated in water meadows of the Dnipro behind waterfalls and along the Konka river where urbanistic structures of Gold Horde time are known.

***Key words:** semiotic, M.A. Bulgakov, «Slovo o polku Igoreve», Kinsanus district.*

Список скорочень

ЗООИД – Записки Одесского общества любителей истории и древностей.

ИТУАК – Известия Таврической ученой архивной комиссии.

КСИА – Краткие сообщения Института археологи.

15.03.2013 р.

УДК 671.12-055.2:069.51(477.54)

Ю.А. Конюшенко

СРІБНІ ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У статті розглядаються окремі аспекти розвитку ювелірної справи Київської Русі, розкривається історія давньоруських скарбів XI-XII ст., срібні прикраси яких знаходяться в колекції Харківського історичного музею.

***Ключові слова:** Київська Русь, ювелірне мистецтво, срібні жіночі прикраси, скарби, музейні колекції.*

Увага до ювелірного мистецтва простежується упродовж всієї історії людства. І це не випадково, адже в творчості як сучасних, так і стародавніх ювелірів завжди найбільш вільно й безпосередньо відбиваються глибинні уявлення людей про прекрасне.

Пам'ятки ювелірного мистецтва IV-XIV ст., виконані художниками різних племен і народів, були поширені у степах від Дону до Дунаю, а також у лісостеповій та лісовій зонах сучасної України. З давніх часів ці регіони були заселені народами, які різнилися між собою не лише за етнічним походженням, але й мовою, рівнем матеріального та культурного розвитку.

Яскраве й самобутнє мистецтво, зокрема, давніх слов'ян, що складалося протягом багатьох століть, стало фундаментом, на якому народилося і розвивалося мистецтво Київської Русі.

Майстри Київської Русі зробили значний внесок у скарбницю світової культури. Творчість давньоруських митців сягає корінням у глиб віків. На шляху свого історичного розвитку слов'яни Східної Європи були у тісному зв'язку з багатьма неслов'янськими племенами і народами, пізніше зазнавало перехресних впливів країн Заходу та Сходу, Візантії та Скандинавії. Саме тому на формування мистецтва Київської Русі вплинули іранська, фракійська та фінно-угорська спадщини, а також візантійські, арабські та норманські художні традиції і мотиви.

Доля ювелірних виробів середньовіччя склалася по-різному. Частина прикрас, посуду, зливків доби Київської Русі потрапила до приватних колекцій і була втрачена для широкого загалу, значна частина все ж була передана до музейних зібрань. Нині скарби Київської Русі зберігаються в Ермітажі, Державному історичному музеї у Москві, Російському музеї та Музеї етнографії в Санкт-Петербурзі, музеях Смоленська, Пскова, Твері, Києва, Харкова, Львова, Рівне, а також в приватних колекціях [4].

У Харківському історичному музеї представлена цікава колекція срібних ювелірних виробів Київської Русі X-XIII ст. Доля цих прикрас драматична й понині окремі з них потребують наукового вивчення й атрибуції. Подібні заходи важливі не лише

для науки, бо сприяють введенню до наукового обігу цінних джерел середньовічної культури, а й музейництва – сприяють побудові якісних, більш інформативних, науково обґрунтованих музейних виставок і експозицій.

Історія дослідження культури, в тому числі й прикладного мистецтва Київської Русі, бере початок наприкінці XIX ст. Протягом XX ст. цій проблематиці було приділено багато уваги. У монографії відомої дослідниці Г.Ф. Корзухіної «Русские клады» докладно розглянуто склад скарбів, розподіл за хронологічними групами. Після цієї роботи скарби Київської Русі одержали статус повноцінного історичного джерела [4].

Вивчення технології виготовлення прикрас розпочалося ще у XIX ст. Слідом за працями Б.О. Рибакова, Н,В. Риндіної, Г.Ф. Корзухіної, А.А. Коновалова, Т.А. Пушкіної, Р. С. Орлова з'явилося багато робіт цього спрямування. Огляд публікацій останніх десятиріч за напрямами (методи досліджень, письмові джерела, сировинна база, інструментарій, технологія виробництва, організаційно-соціологічний аспект вивчення ювелірної справи) зробили Н.В. Єніосова й Т.Г. Сарачева [1]. Проблеми вивчення техніко-стилістичних особливостей, технології виробництва прикрас, а також методів реставрації викладені у монографії О.І. Мінжуліна [6]. У статті останнього розглянуто й важливий аспект наукової ідентифікації музейних предметів [5]. Автор докладно та аргументовано виклав свої дослідження з приводу атрибуції срібних прикрас з колекції Харківського історичного музею.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблематики і полягає у висвітленні окремих аспектів розвитку ювелірної справи Київської Русі, розкритті історії збереження окремих скарбів, срібні прикраси яких зберігаються в колекції Харківського історичного музею.

У X ст. з прийняттям християнства першу східнослов'янську державу – Київську Русь – було залучено до могутнього життєвого потоку західноєвропейського та візантійського світу, в сферу християнської культури. В процесі її засвоєння та багатовікового творчого переосмислення виникло оригінальне й самобутнє давньоруське мистецтво.

Київські майстри X-XII ст. досягли високої майстерності в обробці металів і могли змагатися з візантійськими. У домонгольський період Київ був одним з провідних центрів виробництва ювелірних виробів. У князівських майстернях створювалися браслети, колти, персні, барми, зброя і посуд, оздоблені гравіруванням, чорнінням, зерню, емалями, перлами [6].

До середини XIII ст. ювелірна справа досягла найвищого розквіту. Вироби майстрів-ювелірів Києва, який був на той час центром ювелірного виробництва в державі, користувалися значною популярністю не лише в Київській Русі, але й за її межами.

Великої досконалості досягло в Київської Русі мистецтво художнього литва. Давньоруським майстрам була добре відома техніка литва у кам'яних формах та по восковій моделі. Окрім лиття ювеліри використовували такі технологічні прийоми, як карбування, чернь, емалі, скань, зернь, волочіння та інші.

Необхідно зазначити, що розвиток багатьох видів ужиткового мистецтва, в тому числі й ювелірної справи, був неможливий без імпорту сировини: міді, олова, свинцю. Масове виробництво срібних прикрас було можливе за рахунок потрапляння в Дніпровський регіон монетного срібла.

Якість тогочасної продукції була досить високою і за складністю технології, передачі традицій вона не поступалася виробництву Візантії, країн Сходу і Заходу [3, 923].

Давньоруські жителі вірили в заклинальну силу амулетів, орнаменту, в магічні зображення на речах, прикрасах, предметах побуту. Найбільш незахищеними від пристріту, замовляння і нечистої сили вважалися відкриті частини тіла. Тому шию і груди вкривали незліченними наборами амулетів у вигляді підвісок, намиста, ланцюжків, обручів. Ймовірно, «обруч» спочатку відносився до захисного обладунку воїна, а «гривна» – до нагрудної оздоби. Згодом обладунок назвали наручником, браслети – обручами, а шийні прикраси – гривною, коралями, бармами тощо [6, 166].

Популярними жіночими прикрасами, що зустрічаються по всій території розселення східних слов'ян, були скроневі кільця. Найпоширенішим у XI-XIII ст. типом скроневих кілець, прикрашених зерню, були тринамистинні. Найчастіше намистини скроневих кілець-підвісок – це порожнисті сфери діаметром 10-15 мм, іноді суцільні, іноді з прорізами або ажурні. На поверхні суцільних бусин зі скані й зерні викладалися різні композиції. Подібні прикраси носили прикріпленими до ремінця або смужки тканини біля кожної скроні по декілька штук [6, 162].

Подібними до скроневих кілець, але в той же час і відмінними від них, були незвичайні й цікаві прикраси – аграфи. Вони складаються з прямих стрижнів або дужок з нанизаними на них трьома бусинами і нагадують розпрямлені тринамистинні кільця. Вперше назва «аграфи» була вжита М.П. Кондаковим [6, 163]. Вивчаючи ці прикраси, дослідники висували різні теорії щодо призначення аграф. Припускали, що вони могли використовуватися як застібки для одягу або як рясна для підвішування колтів. Але насправді аграфи, зв'язані по кілька штук дротиком, найвірогідніше, слугували прикрасою очілля і кріпилися на головний убір. Остання теорія неодноразово була підтверджена

археологічними знахідками [6, 164].

Для прикрашання рук використовувалися персні, браслети й обручі. Зазвичай браслети виготовляли з двох і більше скручених між собою дротів, а обручі являли собою браслети з двох стулок, що кріпляться між собою за допомогою штирів, вставлених у спеціальні шарніри. Конструкція останніх була запозичена з візантійських зразків. Давньоруські браслети-обручі часто мали декор у вигляді зображення людей і фантастичних істот, птахів і звірів у поєднанні з орнаментом, також досить часто використовувався й рослинно-геометричний орнамент [6, 190].

У другій половині XIII ст. розвиток східнослов'янської культури, в тому числі й прикладного мистецтва, на декілька століть було перервано вторгненням монголо-татар. Доля скарбів Київської Русі після їх виявлення особлива, часто сповнена надзвичайних, іноді трагічних випадковостей. Лише окремі з них потрапляли до сховищ, але збереження їх там не завжди було гарантованим. Деякі скарби пройшли через багатьох власників і лише після цього потрапили до музеїв.

Так, 13 квітня 1876 р. у Києві в садибі Юліана Чайковського на Рейтарській вулиці (за іншими свідченнями, на вул. В. Житомирській) під час земляних робіт був знайдений скарб, що складався з 37 золотих і срібних предметів. Після знахідки скарб направили до Археологічної комісії, де з кожної речі зробили замальовки, а після цього повернули власнику. У 1883 р. частину скарбу (срібні предмети) купив відомий збирач давнини А.В. Звенигородський. До 1885 р. він продав ці речі музею Штигліця, звідки після революції вони потрапили до Ермітажу [4, 117].

Іншою, менш насиченою, була доля наступних двох скарбів. Перший скарб, що був знайдений у глиняному горщику 1879 р. біля міста Льгова Чернігівської губернії, складався з пари срібних колтів, десяти невеличких аграф та декількох десятків срібних колодочок [4, 138]. Другий скарб також знайдений у глиняному горщику під час орання поля, на відстані «120 саж.» від села, на вершині гори, селянином Акимом Миргородським, майже через три десятки років після першого у 1908р. біля с. Стара Буда Звенигородсько повіту Київської губернії. До скарбу входили золоті та срібні прикраси та зливки (більше десяти найменувань) [4, 126]. Обидва скарби потрапили до Археологічної комісії, де також були замальовані й передані до Ермітажу.

У січні 1932 р., за рішенням Паритетної комісії з обміну культурними цінностями, скарби, за виключенням декількох предметів, були передані до Історичного музею ім. Г.С. Сковороди, що знаходився в тодішній столиці УСРР місті Харкові [4, 117].

Історія Харківського історичного музею бере початок у січні 1920 р. Тоді, у результаті реорганізації музеїв Харкова, був створений Музей Слобідської України ім. Г.С.Сковороди, який у 1934 р. був перейменований на Історичний музей.

Незворотні втрати музейній колекції спричинила Велика Вітчизняна війна. У жовтні 1941 р. для евакуації колекцій семи музеїв Харкова було виділено два залізничних вагони. Підготуванням до евакуації займалися директор Музею революції УРСР С.П. Компанієць, директор Історичного музею І.М. Яблочкін та інші. Було зібрано твори з коштовних металів, знамена, медалі, монети, археологічні й етнографічні колекції. Вже другого жовтня 1941 р. ешелон, в якому разом з евакуйованими музейними колекціями їхали й співробітники музеїв зі своїми сім'ями, вийшов з міста. 10 жовтня о 10 год. ранку на станції Алєксєєвка Білгородської області потяг потрапив під бомбардування. Вагон, де знаходилися експонати з дорогоцінних металів, було зруйновано вщент. Загинули І. М. Яблочкін з сім'єю та С.П. Компанієць, багато співробітників отримали контузію або були поранені [5, 254].

За розпорядженням військового коменданта станції Алєксєєвка, вцілілі предмети були зібрані і в іншому вагоні відправлені до Уфи, де вони зберігалися до 1944 р. Загалом, окрім втрати значної частини музейного фонду, була повністю утрачена майже вся облікова документація. Більшість музейних предметів з довоєнної колекції залишилася без паспортів, втративши значну частину наукового потенціалу як інформативного історичного джерела. 5 листопада 1944 р. музейні експонати повернулися до Харкова і були передані Історичному музею, який об'єднав всі вцілілі колекції.

Нині колекція ХІМ налічує понад 250 тисяч музейних предметів, серед яких цінні археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання вітчизняної, іноземної зброї та військового спорядження, прапорів, історичних документів, фотоматеріалів, меморіальних речей, творів живопису та інших пам'яток матеріальної і духовної культури. Серед них – срібні прикраси Київської Русі X-XIII ст. Прекрасні вироби виготовлені у найскладнішій техніці художньої обробки благородних металів, декоровані сканню, гравірованим і карбованим орнаментами, черню, усього близько 40 одиниць.

В післявоєнний період музейними співробітниками й іншими дослідниками проводилася невпинна робота по атрибуції довоєнного фонду. В результаті цієї роботи значна кількість експонатів була ідентифікована, але окремі речі так і залишилися невизначеними.

У травні 1989 р. при обстеженні фондів Харківського історичного музею керівником навчально-творчої майстерні реставрації скульптури і творів декоративно-ужиткового мистецтва Української академії образотворчого

мистецтва і архітектури О.І. Мінжуліним були знайдені дві стулки давньоруського двостулкового пластинчастого браслета-обруча та чотири половинки колтів. На той час, згідно книг обліку, браслет значився як «запястье» (інв. 5517 ЛБС – 135), а колти – як «колты скифские» (інв. 5569-5572 ЛБС – 202-205), місце виявлення – невідоме. В результаті проведених досліджень і реставрації цих предметів вченим була зроблена атрибуція [5, 252]. О.І. Мінжулін з упевненістю засвідчив, що зазначені браслет і колти є складовою давньоруського скарбу, знайденого у 1908 р. у с. Стара Буда.

На даний час мають атрибуцію предмети трьох скарбів з колекції, історію знаходження яких було викладено вище. Це складає менше половини експонатів з наявних 40 у колекції. Так, з київського скарбу 1876 р. Юліана Чайковського вціліли два срібних витих браслети (інв. 5708 ЛБС – 101 та інв. 5715 ЛБС – 152) і тринамистинна сережка київського типу (інв. 5697 ЛБС - 91); зі скарбу міста Льгова Чернігівської губернії збереглися шість аграф (інв. 5648 ЛБС – 96, інв. 5688-5692 ЛБС – 502-506) та срібний колт з каймою (інв. 5654 ЛБС - 18); а скарб с. Велика Буда представлений тринамистинними сережками київського типу (інв. № 5519-5520 ЛБС – 296-297), крученим браслетом зі срібного дроту (інв. 5658 ЛБС - 301), двома перснями (інв. 5574 ЛБС – 62 та інв. 5655 ЛБС – 300) й медальйонами (інв. 5423 ЛБС – 68/2, ЛБС – 68/3 й інв. 5652 ЛБС - 303).

Після проголошення незалежності України співробітниками ХІМ наукове вивчення зібрань музею продовжується. Так, згідно дослідження автора статті, у 1932 р. до Харкова з Ермітажу були передані предмети семи скарбів Київської Русі [4, 109, 115, 116, 117, 118, 126, 138]. Можливо, більш ретельне вивчення колекції срібних прикрас ХІМ дозволить повернути до наукового обігу предмети одного або більше скарбів, які вважалися втраченими. Але слід бути дуже обережними і пам'ятати, що справа з атрибуції напрочуд копітка, делікатна, не терпить поспіху та вимагає від дослідника неабиякої наукової ерудиції та інтуїції [2, 200]. Будь-які поспішні висновки завдадуть шкоди не тільки іміджу музею, а й науковому та культурному середовищу країни.

Прекрасні ювелірні вироби епохи середньовіччя зі скарбниці Харківського історичного музею, що збереглися до наших днів, викликають значний науковий інтерес. Ця унікальна колекція відзначається великою художньо-історичною і документальною цінністю. Предмети зі збірки музею містять важливі відомості не лише про історію розвитку художнього ремесла, але й про культурні зв'язки і впливи, світовідчуття, традиції і смаки. Певною мірою вони також є відображенням матеріальної і духовної культури народів, які жили у той бурхливий, насичений історичними подіями період. На жаль, бувають випадки, коли самі скарби з музейних колекцій потребують ідентифікації. Прикладом подібної ситуації є доля скарбів Київської Русі з колекції ХІМ. Окремі срібні прикраси з цієї колекції потребують детальнішого наукового доопрацювання й атрибуції. В подальших дослідженнях розв'язанню саме цих питань необхідно приділити особливу увагу.

Посилання

1. Ениосова Н.В., Сарачева Т.Г. Средневековое ювелирное ремесло Европы: основные аспекты в истории изучения / Н.В. Ениосова, Т.Г. Сарачева // Древности Евразии. – М., 1997. – С. 286-315.
2. Задніков С.А. Деякі дискусійні питання щодо атрибуції предметів з колекції Харківського історичного музею / С.А. Задніков, В.В. Скирда, М.В. Хоружа // Вісімнадцяті сумцовські читання. Матеріали наукової конференції на тему: «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства», Харків, 18 квітня 2012 р. / Харківський історичний музей. – Х.: Майдан, 2012. – С. 200-206.
3. Історія Української культури: у 5 томах: Історія культури давнього населення України / Гол. редактор Толочко П.П. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 1. – 1136 с.
4. Корзухина Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. – М.; Л: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 157 с.
5. Минжулин А.И. Браслет-наруч и колты из клада 1908 г. у с. Старая Буда / А.И. Минжулин // Советская археология. – 1991. – № 2. – С. 252-256.
6. Мінжулін О.І. Реставрація творів з металу: Підруч. для студентів вищ. худож. навч. закл. / О.І. Мінжулін. – К.: Спалах, 1998. – 232 с.

Конюшенко Ю.А. Серебряные женские украшения периода Киевской Руси в коллекции Харьковского исторического музея

В статье рассматриваются отдельные аспекты развития ювелирного искусства Киевской Руси, раскрывается история древнерусских кладов XI-XII вв., серебряные украшения которых находятся в коллекции Харьковского исторического музея.

Ключевые слова: *Киевская Русь, ювелирное искусство, серебряные женские украшения, клады, музейные коллекции.*

Koniushenko Yu.A. Silver women's jewelry of Kievan Rus period in the collection of the Kharkiv Historical Museum

The article deals with some aspects of development of jeweler art of Kievan Rus, reveals the history of ancient Rus treasures of XI – XII centuries. Silver jewelry of these treasures are in the collection of the Kharkiv Historical Museum.

Key words: *Kievan Rus, jeweler art, silver women's jewelry, treasures, museum collections.*

13.03.2013 р.

УДК 904.2(477.41)

Е.Ю. Журухина

СТЕКЛЯННЫЕ ИЗДЕЛИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ИЗ МНОГОСЛОЙНОГО ПОСЕЛЕНИЯ КОЩЕЕВКА-8

Статья посвящена стеклянным изделиям древнерусского времени, найденным на территории многослойного поселения Кощеевка-8. Сделан морфологический и технологический анализ находок.

Ключевые слова: *Древняя Русь, стеклянные изделия, морфология, технология.*

В данной статье произведен анализ стеклянных изделий, найденных на поселении Кощеевка (Фастовский район, Киевская область) в слоях древнерусского времени, с целью введения в научный оборот нового археологического материала. Первичная обработка сделана для сводной описи находок и вошла в первый выпуск в серии публикаций материалов Фастовской экспедиции о результатах раскопок поселения [1]. Стеклянные предметы, найденные на поселении в 2008 году, представлены двумя категориями: посудой и украшениями (бусы, браслеты).

Посуда. Фрагменты стеклянных сосудов немногочисленны: венчики (2 экз., рис. 1, *1*) с манжетами (в разрезе имеют каплевидную форму), стенка (рис. 1, *2*), придонная часть и донца (2 экз., рис. 1, *3–4*), центральная часть которых немного вогнута в середину ёмкости сосудов. У одной находки заметен след от понтии (рис. 1, *4 б*). Венчики с манжетами найдены в заполнении объектов второй половины XII – первой трети XIII в. и второй половины XII – первой половины XIII в. Донца происходят из объектов первой-второй трети XII в. и XII в. [1, 28-29, 31, 45]. По аналогиям можно предположить, что эти фрагменты принадлежат сосудам цилиндрической формы или слегка расширяющимся к верху со стойкими днищами диаметром 20,0 и 42,0 мм. Стекло светло-жёлтого цвета, прозрачное. Изготавливались такие сосуды свободным выдуванием, дно вдавливалось, чтобы убрать след понтии [2, 55-58; 3, 203]. Посуда такой формы характерна для древнерусского производства и датируется довольно широко – концом XI – XIII вв. Она известна из раскопок стеклоделательной мастерской конца XI в. Киево-Печерской лавры, а также из древнерусских слоёв Новгорода [4, 15-20; 5, 139-143; 6, 115, 118, 126; 2, 55].

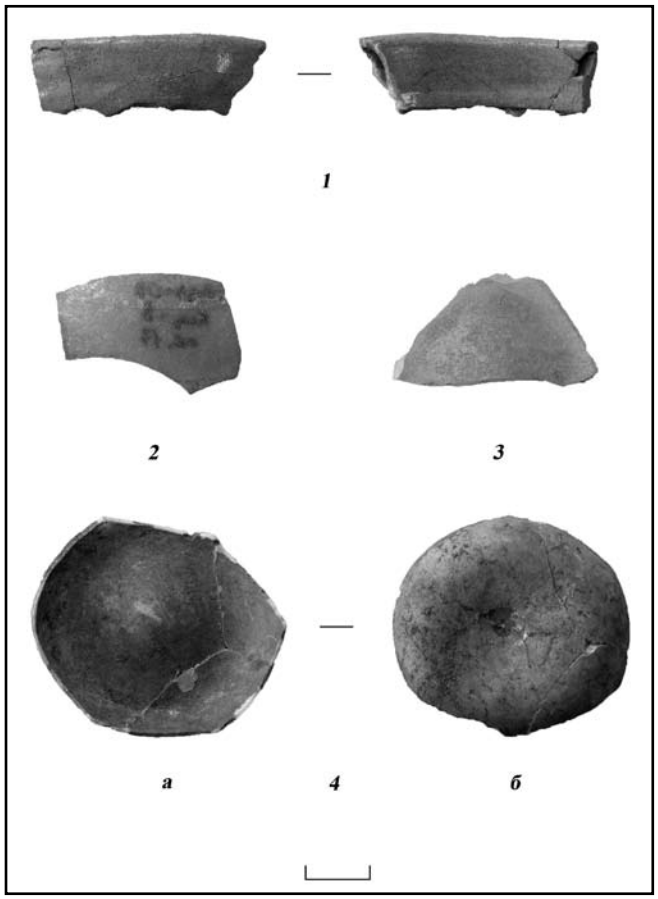

Рис. 1. Фрагменты стеклянной посуды

Значительную часть изделий составляют украшения. Браслеты насчитывают 64 экземпляра, бусы – 5 экземпляров.

Браслеты. Эта категория украшений характеризуется разнообразием типов и цветовой гаммы (определение цвета стекла иногда усложнялось наличием патины или иризации). Браслеты делятся на следующие типы [7, 171-175]:

круглые гладкие (10 экз., рис. 2, *1*): изготовлены из круглого в сечении жгута из светло-зелёного, яркого синего и тёмно-синего прозрачного, чёрного непрозрачного, зелёно-жёлтого и фиолетового стекла (диаметр поперечного сечения обруча 5,0-6,5 мм (6,7-7,0 мм для браслетов из синего стекла); внутренний диаметр обруча 50,0-60,0 мм);

круглые перевитые (2 экз., рис. 2, *3*): на круглый гладкий стеклянный стержень накладывалась нить из непрозрачного стекла, затем стержень с нитью перекручивались. Два фрагмента, скорее всего, являются частями одного браслета. Он сделан из фиолетового стекла, перевитый белой непрозрачной нитью (диаметр поперечного сечения обруча 6,5 мм; внутренний диаметр обруча 60,0 мм), ещё один экземпляр, покрытый патиной, перевит нитью из желтого непрозрачного стекла (диаметр поперечного сечения обруча 6,7 мм);

кручёные (10 экз., рис. 2, *4*; рис. 3, *2*): сделаны из квадратного в сечении жгута, при кручении которого образовывались рельефные завитки. Цвет стекла ярко-синий, светло-жёлтый, светло-зелёный прозрачный (диаметр поперечного сечения обруча 5,0-7,5 мм (6,0 мм для браслетов из синего стекла); внутренний диаметр обруча 50,0-60,0 мм);

мелкокручёные (24 экз., рис. 3, *1*; рис. 4, *2*): изготовлены кручением рифлёного жгута из тёмно-синего, голубого прозрачного, зелёно-жёлтого полупрозрачного, фиолетового стекла (диаметр

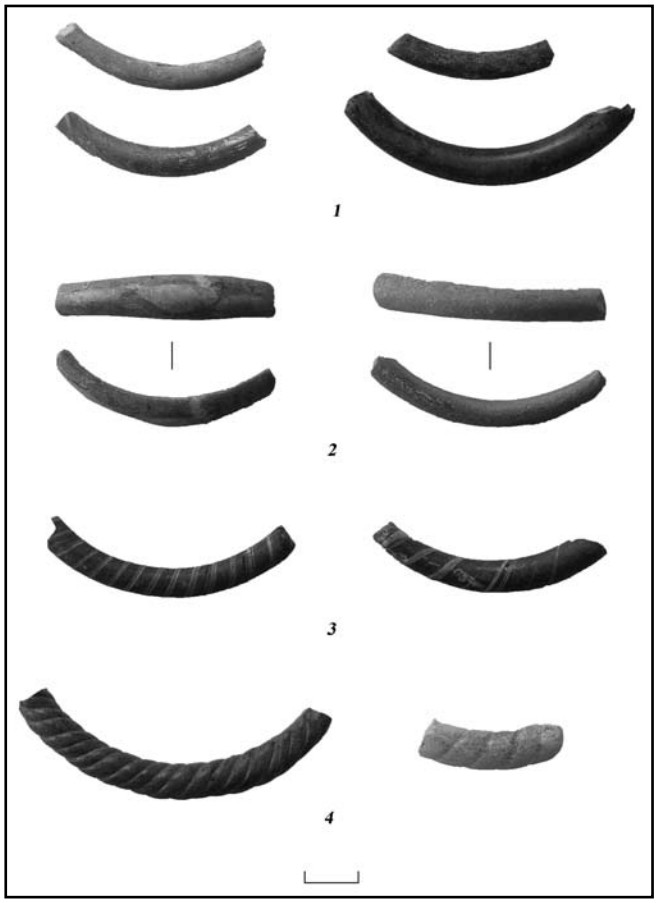

Рис. 2. Типы древнерусских браслетов

поперечного сечения обруча 5,5-8,5 мм (7,0-8,0 мм для браслетов из синего стекла); внутренний диаметр обруча 55,0-60,0 мм);

мелкокручёные перевитые (12 экз., рис. 4, *1*): нити из жёлтого непрозрачного стекла накладывали на уже перекрученный жгут и снова уже вместе слегка перекручивали. Цвет браслетов тёмно-синий, светло-зелёный прозрачный, ярко-синий, светло-зелёный, зелёно-жёлтый, коричнево-жёлтый полупрозрачный, фиолетовый (диаметр поперечного сечения обруча 6,0-8,0 мм (6,0-7,5 мм для браслетов из синего стекла); внутренний диаметр обруча 40,0-60,0 мм);

витые (2 экз., рис. 4, *3*): сформированы из пяти отдельных круглых в сечении жгутов (диаметр поперечного сечения обруча 6,5 и 9,0 мм; внутренний диаметр обруча 55,0 и 50,0 мм соответственно);

трёхгранный (рис. 3, *3*): в сечении образует треугольник. Сделан из ярко-синего прозрачного стекла (диаметр поперечного сечения обруча 8,8 мм; внутренний диаметр обруча 50,0 мм);

плоско-выпуклые (3 экз., рис. 2, *2*): в сечении сегмент. Цвет стекла ярко-жёлтый и ярко-синий прозрачный (диаметр поперечного сечения обруча 5,0-7,0 мм; внутренний диаметр обруча 55,0-60,0 мм). 1 экземпляр из синего прозрачного стекла орнаментирован жёлтой эмалью.

Браслеты поселения найдены в культурных слоях XI-XIII вв.

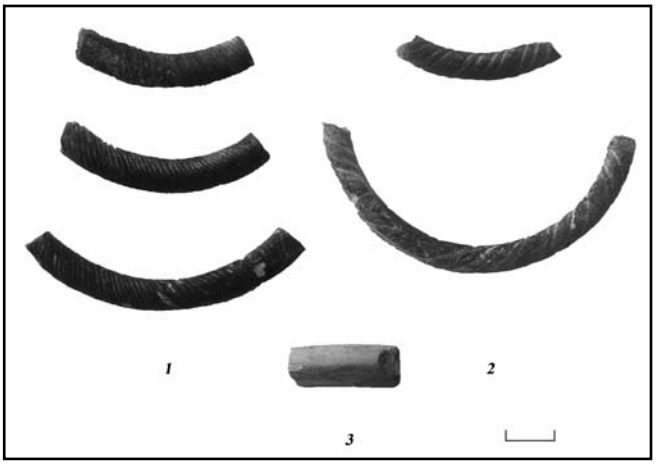

Рис. 3. Типы браслетов византийского производства

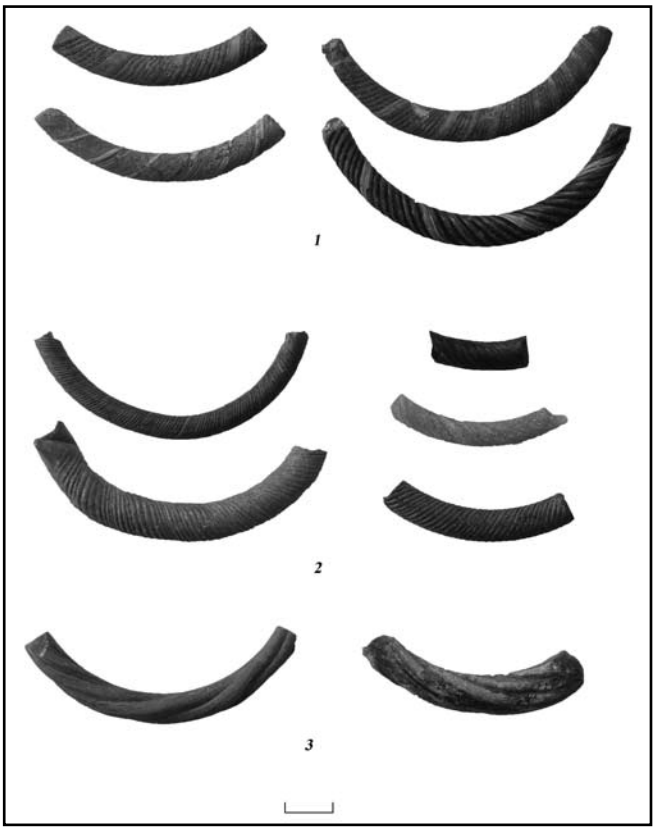

Рис. 4. Типы древнерусских браслетов

Круглые гладкие: 2 экз. найдено в объекте рубежа XI – второй-третьей четверти XII в. (один из браслетов предположительно византийского производства), 3 экз. – из объекта середины XII – начала XIII в. [1, 24-25, 35, 38, 42].

Круглые перевитые: оба фрагмента одного браслета найдены в объекте первой половины XII в., 1 экз. найден в объекте второй-третьей четверти XII в. [1, 26, 53].

Кручёные: по одному экземпляру происходят из объектов рубежа XI – второй-третьей четверти XII в., первой половины XII в. и второй-третьей четверти XII в., 3 экз. – из объекта второй половины XII – первой трети XIII в. (1 экз. предположительно византийского производства), 2 экз. – из объекта

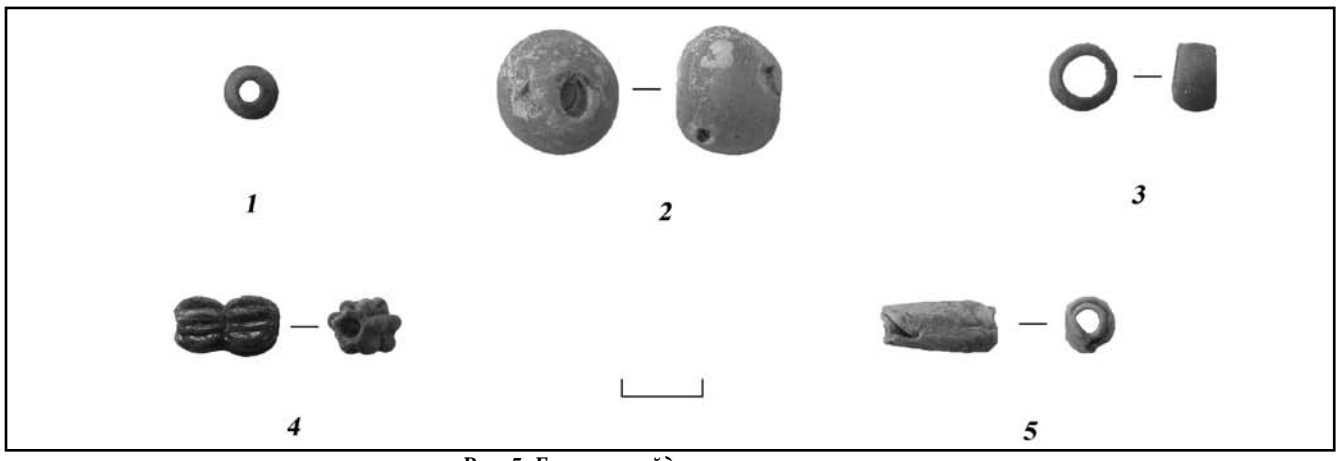

Рис. 5. Бусины, найденные на поселении

второй половины XII – первой половины XIII в. [1, 24, 26, 27–28, 32, 35, 53].

Мелкокручёные: 1 экз. – из объекта последней трети XI – первой четверти XII в., 1 экз. – из объекта рубежа XI-XII – первой половины XII в., 2 экз. – из объекта первой-второй трети XII в., 4 экз. – из объекта второй-третьей четверти XII в. (один экземпляр предположительно византийского производства), 1 экз. – из объекта второй-четвертой четверти XII в., 3 экз. происходят из объектов первой половины XII в., 3 экз. – из объекта второй половины XII – первой трети XIII в., 2 экз. – из объекта второй половины XII – первой половины XIII в. [1, 18, 24-25, 26, 27-28, 29, 32, 36, 38, 43, 45, 53-54].

Мелкокручёные перевитые: 1 экз. найден в объекте первой-второй трети XII в., 3 экз. происходят из объекта второй-третьей четверти XII в., 3 экз. – из объекта второй половины XII – первой половины XIII в., 1 экз. – из объекта XII – первой половины XIII в. [1, 24, 25-26, 45, 62-63].

Витые: оба экземпляра найдены в объекте второй-третьей четверти XII в. [1, 26-27].

Трёхгранный найден в объекте второй-третьей четверти XII в. [1, 26-27].

Плоско-выпуклые: 1 экз. найден в заполнении второй половины XII – начала XIII вв. Браслет, орнаментированный эмалью, происходит из объекта второй половины XII – первой трети XIII в. [1, 25, 28].

Большинство найденных браслетов древнерусского производства. Датируются они широко: XI-XIII вв. [8, 111]. Изделия из яркого синего различной степени насыщенности прозрачного стекла предположительно являются импортными (византийскими или/и причерноморскими), а, возможно, изготовленными в Киеве греческими мастерами (рис. 3, *1-3*). Это круглые гладкие, кручёные, мелкокручёные, трёхгранный, плоско-выпуклые. Такие браслеты встречаются в слоях XI в. и бытуют до XIII в. Находки браслетов, орнаментированные эмалью, характерны для XI-XII вв. [9, 5; 2, 109-112, 162].

Бусы. Для данной категории находок исследователями разработана классификация, по которой отдел определяется по поперечному сечению и тип по продольному сечению [10, 164-169]. 4 бусины сделаны способом навивки стеклянной массы на стержень инструмента (это индивидуальный способ изготовления, характерный для украшений древнерусского времени) [11, 82-83]. Среди них 3 экземпляра относятся к отделу «круглые»: шаровидная (рис. 5, *2*) из ярко-жёлтого прозрачного (h 13,0 мм; d 15,0 мм; d отверстия 3,5-4,0 мм), зонная (рис. 5, *1*) из светло-зелёного полупрозрачного стекла (h 3,5 мм; d 7,0 мм; d отверстия 3,0 мм) и цилиндрическая (рис. 5, *3*) из голубого прозрачного (h 5,3 мм; d 8,5 мм; d отверстия 5,0 мм). Шаровидная бусина найдена в объекте второй-третьей четверти XII в. Зонная бусина происходит из заполнения объекта рубежа XI – второй-третьей четверти XII в. [1, 35, 36]. 1 экземпляр представлен отделом «ребристые»: двухчастная пронизка (рис. 5, *4*) из бусин бочонковидной формы из ярко-зелёного прозрачного стекла (h 13,0 мм; d 6,5 мм; d отверстия 2,5 мм). Объект, в котором найдена бусина, датируется второй половиной XII – первой третью XIII в. [1, 28]. Все бусины, кроме цилиндрической, датируются XI-XIII вв. [10, 168, 175; 12, 88-89]. В свою очередь, цилиндрическая бусина из голубого стекла характерна для комплексов X-XII вв. [12, 90-91]. Отдельно отмечена бусина цилиндрической формы, способ изготовления которой отличен от предыдущих экземпляров (рис. 5, *5*). Сделана она из светло-жёлтого прозрачного стекла путём многократного обёртывания листа одноцветного стекла вокруг твёрдого стержня. Найдена в объекте второй половины XI – начала XII в. [1, 31]. По аналогичным находкам бус, изготовленных также, бусина датируется X – серединой XI вв. [13, 181].

Морфологический и технологический анализ коллекции стеклянных находок показал, что номенклатура и технология изготовления предметов соответствует общей картине, характерной для древнерусских памятников. Посуда и стеклянные украшения, скорее всего, привозили на поселение

из Киева. На это указывает близкое расположение памятника, морфологическая характеристика изделий, а также то, что производство изделий из стекла в Киеве было достаточно развитым ремеслом [8, 106, 116; 14, 80, 98-103; 15, 12-16; 16, 44; 17, 77-81, 91-98].

Ссылки

1. Лысенко С.Д., Шкляревский Е.И., Квитницкий М.В., Черновол Д.К. Материалы Фастовской археологической экспедиции. Вып. 1: Многослойное поселение Кощеевка-8 / С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол. – Киев-Фастов, 2012. – 332 с., 24 табл.
2. Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. – М., 1972. – 216 с.
3. Полубояринова М.Д. Стеклянные изделия Болгарского городища // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. – М., 1988. – С. 151-219.
4. Богусевич В.А. Мастерские по изготовлению стекла и смальты в Киеве // КСИА АН УССР. – 1954. – Вып. 3. – С. 14-20.
5. Богусевич В.А. До історії склоробного виробництва в Київській Русі // Нариси з історії техніки. – К., 1957. – Вип. 4. – С. 134-144.
6. Щапова Ю.Л. Стеклянные изделия древнего Новгорода // МИА СССР. – 1963. – № 117. – С. 104-163.
7. Полубояринова М.Д. Стеклянные браслеты древнего Новгорода // МИА СССР. – 1963. – № 117. – С. 164-181.
8. Щапова Ю.Л. Скляні браслети Київщини // Археологія. – 1968. – т. XXI. – С. 106-116.
9. Гуревич Ф.Д., Джанполадян Р.М., Малевская М.В. Восточное стекло в Древней Руси. – Л.: Наука, 1968. – 26 с.: ил.
10. Щапова Ю.Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода // МИА СССР. – 1956. – № 55. – С. 164-179.
11. Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов древнерусских бус // СА. – 1962. – №2. – С. 81-96.
12. Валиулина С.И. Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища – Казань, 2005. – 279 с.
13. Захаров С.Д., Кузина И.Н. Изделия из стекла и каменные бусы / Археология севернорусской деревни X-XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере: в 3-х т. – М.: Наука, 2007-2008 – Т.2: Материальная культура и хронология. – 2008. – С. 142-215.
14. Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я. Раскопки северо-западной части Подола в 1980-1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг.: Зб. наук. праць. – К., 1985. – С. 77-105.
15. Сагайдак М.А., Сергеева М.С., Тимощук В.Н. Отчёт об исследованиях северо-западной части Подола в 1989 году. – К., 1990. – НА ІА НАНУ – 1989/265.
16. Калюк А.П. Охранные исследования НПК «Археолог» в Киеве в 1989 году // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: Тези доповідей I науково-практичної конференції. Біло Городка. Жовтень 1991 рік. – К., 1991. – С. 43-45.
17. Зоценко В.М., Брайчевська О.А. Ремісничий осередок XI-XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989 років: Зб. наук. праць. – К., 1993. – С. 43-103.

Список сокращений

КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии УССР

МИА СРСР – Материалы и исследования по археологии СССР

НА ІА НАНУ – Науковий архів інституту археології Національної академії наук України

СА – Советская археология

Журухіна О.Ю. Скляні вироби давньоруського часу з багатошарового поселення Кощіївка-8

Стаття присвячена скляним виробам давньоруського часу, знайденим на території багатошарового поселення Кощіївка-8. Зроблено морфологічний та технологічний аналіз знахідок.

Ключові слова: *Давня Русь, скляні вироби, морфологія, технологія.*

Zhurukhina E.Yu. Old Rus' glass-ware from multilayer settlement Koscheevka-8

The article contains a complete description of glass founds from multilayer settlement Koscheevka-8. Systematization of these products has been made on their morphologic and technological characteristics.

Key words: *Old' Rus, glass products, morphology, technology.*

13.03.2013 р.

УДК [904.4:911.375.6](477.25)«09/12»

С.П. Тараненко

ПЛАНУВАЛЬНА СТРУКТУРА ПОДОЛУ КИЄВА X-XIII СТ. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС)

В статті розглядається історіографічний огляд проблеми планувальної структури Подолу Києва X-XIII ст. У виділених трьох хронологічних етапах представлена історія археологічного дослідження Подолу та еволюція версій щодо основних питань давньоруського Подолу: історична топографія, кордони, вулична мережа.

Ключові слова: *Давня Русь, Київський Поділ, археологія, планувальна структура.*

Археологічне та історичне дослідження планувальної структури Подолу Києва давньоруського часу можна умовно поділити на три етапи: перший – з 20-х років XIX ст. до середини XX ст. (від історичного опису Подолу М. Берлінського та перших археологічних досліджень Києва до стаціонарних археологічних досліджень на Подолі); другий – від середини XX ст. до 1984 року (створення Подільської постійнодіючої археологічної експедиції); третій – від 1984 року до нашого часу (період активних археологічних досліджень).

Основним джерелом в даному дослідженні є археологічні матеріали з розкопок Подолу Києва. Допоміжну роль відіграють писемні джерела. Вони широко відомі та лаконічні, представлені, в основному, літописними повідомленнями.

Перший етап. На початку XIX ст. в суспільстві активізувалася зацікавленість історією рідного краю різних періодів. Розкопки 1823 р. на території Десятинної церкви [41] та низка публікацій і монографій, присвячених історії Києва, стали результатом цієї зацікавленості. Один із перших дослідників історії та топографії Києва М. Берлінський висловлює думку, що заселення Подолу почалося не раніше другої половини X ст. [2, 93].

Перший ректор Київського університету М. Максимович у своїх статтях висвітлював питання історичної топографії Києва та існування окремих історичних об'єктів: пристані, літописного Боричевого узвозу – комунікацій, що з'єднували Верхню та Нижню частини міста [18, 33; 19, 53], та вважав, що Поділ був заселений не раніше \ останньої чверті X ст. [19, 51].

Видатний український історик М. Закревський характеризував Поділ, як поселення (або колонію), що виникло не раніше кінця X ст. При цьому дослідник зазначав, що в ті часи Поділ займав більшу площу ніж на час написання книги [8, 379]. Автор надав авторські мапи-реконструкції Подолу на 988 рік та з 988 до 1240 року. Хоча на планах не було показано вулиць, план М. Закревського можна вважати першою спробою реконструкції Подолу Києва з садибною планувальною системою.

Один з перших академіків Української академії наук М. Петров виклав власне бачення проблем історичної топографії Подолу. Дослідник вважав, що північний кордон Подолу проходив по руслу річки Глибочиці [20, 160-161].

Важливою віхою у вивченні давньоруського Києва було створення ВУАК. У 1925 та 1929 рр. були здійснені перші археологічні нагляди за земельними роботами та досліджено декілька стратиграфічних розрізів на глибину до 8,3 м [7; 11, 257-265].

І. Іванцов припускав, що у першій половині X ст. Поділ не був безлюдним. Автор сформував принципи забудови києвоподільського двору та, через брак археологічних даних, обережно ставився до існування вулиць [12, 277].

У 1947-1949 роках І. Самойловський проводив археологічний нагляд під час земляних робіт, що охоплювали 21 вулицю Подолу (Тараненко, 2008). Отриманні дані дозволили досліднику зробити висновок, що велика кількість знахідок часів Київської Русі, виявлена на Київському Подолі, свідчить про густу заселеність цієї важливої частини міста – його ремісничо-торгового посаду [23].

Висновки. 1. Наукові та популярні праці дослідників XIX – першої половини XX ст. в цілому підтверджували літописні дані про Поділ як розвинутий міський центр давньоруського Києва. Дискусію викликали тільки окремі питання більш вузького характеру, зокрема кордони посаду від початку його заселення до 1240 року; чи функціонував Поділ, як один з районів Києва на початку X ст., як вважали М. Закревський, І. Іванцов, М. Пєтров, чи це відбулося наприкінці X ст., як вважали М. Максимович та М. Берлінський. 2. Уперше археологічними розвідками Л. Дмитрова в 1929 році та І. Самойловського у 1947-1949 рр. були підтверджені дані про заселеність Подолу в давньоруський період. 3. Загальне значення Подолу в міській структурі визначалося як вторинне від центру-дитинця.

Другий етап. Уперше проведено стаціонарні археологічні дослідження В. Богусевичем на вул.Волоській, 16. Дослідник висловив думку щодо незмінності планувальної структури Подолу з давньоруського часу до 1811 року [3, 47-48].

Розкопки 70-х років XX ст., проведені під час будівництва метрополітену, можна виділити в окремий, невеликий, але дуже інформативний період археологічних досліджень Подолу Києва. Завдяки їм зросла кількість та якість джерелознавчої бази з питань масової забудови та планувальної структури давньоруського Подолу; запропоновано установити межі подільської території, яка розвивалася в хронологічних рамках – від початку заселення до XIII ст.; археологія Києва впритул наблизилася до вирішення проблеми про роль і місце Подолу в соціально-економічній, політичній та сакральній культурі середньовічного Києва.

П. Толочко у монографії «Топографія давнього Києва» поставив під сумнів висновки багатьох попередніх дослідників щодо незаселеності Подолу Києва IX-X ст. [37, 72]. Такої ж думки дотримувався К. Гупало [5, 22].

У цей період давньоруське місто стає об'єктом серйозних стаціонарних досліджень – розкопки проводяться в багатьох давньоруських літописних містах: Гродно [4, 52], Давид-Городок [15, 130], Слуцьк [15, 150], Ярополч-Залеський [28], Суздаль [29, 98], Мінськ [9, 187]. Можна виділити спільні риси вищезгаданих міських центрів: по-перше – наявність садибно-вуличної планувальної сітки, по-друге – незмінність кордонів садиб тривалий час, незважаючи на природні та історичні катаклізми, по-третє – присутність основних елементів масової забудови (споруди, паркани, вулиці).

Г. Алфьорова та В. Харламов запропонували реконструкцію планувальної схеми давньоруського Подолу «на основе градостроительной схемы плана 1695 г.» [1, 93]. План Києва полковника Ушакова 1695 року, безумовно, був кращим зображенням Києва (Подолу) для пізнього середньовіччя, але його все ж таки важко вважати інструментальним на відмінну від інших мап пізніших періодів (наприклад, 1803 р.).

К. Гупало виділив певні закономірності в плануванні садиб [6, 48]. Дуже обережно поставився дослідник до думки, що давньоруські традиції зберігалися в плануванні Подолу XVII-XIX ст. [6, 51]. Прийняті ним середні розміри подільської садиби – 300 кв. м, та максимальні – 600 кв. м дозволили автору зробити висновок, що усього на Подолі могло існувати одночасно близько 4000 садиб [6, 108].

Наприкінці зазначеного періоду виходять монографія П.Толочка «Древний Киев» [39] та стаття «Массовая застройка Киева X-XIII вв.». Вказані роботи можна вважати базовими у вивченні домобудівництва та планувальної структури Подолу Києва. Вони стали підґрунтям для майбутніх

досліджень та визначили їхні вектори.

П. Толочко зробив наступні висновки щодо планувальної структури Подолу: 1) планування Подолу мало «ветвистый» (гілкоподібний) характер та залежало від природних умов району. Важливими містоформуючими факторами для нього були гори – з однієї сторони та Дніпро (Почайна) – з іншої; 2) в центральній частині Подолу розташовувався майдан, навколо якого розміщалися кам'яні храми «Богородицы Пирогощи, Михаила (Новгородская божница), Бориса и Глеба (Турова божница)»; 3) вулична мережа мала зв'язок з Верхнім містом. Вулиці розходилися від центральної площі та збиралися в «пучки» біля міських воріт, що входили в систему подільських укріплень [38, 93].

Висновок. На другому етапі археологічні дослідження Подолу уперше досягли рівня археологічного «материка»; визначено нижню хронологічну межу – початок регулярного заселення – остання чверть IX ст. Підсумовуючі статті з масової забудови та планувальної структури Подолу Києва П. Толочка та К. Гупало стали провідними у цьому питанні.

Третій етап. Період збільшення кількості стаціонарних розкопок та спроби історичних реконструкцій на базі виявлених елементів масової забудови з використанням картографічних даних XVII-XIX ст.

Головної віхою нового етапу стало створення у 1984 році Подільської постійнодіючої експедиції та початок потужних досліджень на північному заході Подолу. Найбільш інформативним виданням, в якому підсумовувалась археологічна інформація з досліджень Подолу Києва від їх початку до 90-х років XX ст., є монографія М. Сагайдака «Давньокиївській Поділ». Автор зазначає, що вже в IX ст. можна говорити про локальні поселення, які згодом переростають у міські квартали. На початку X ст. починає формуватися планувальна структура Подолу, каркасом для якої служать історично і природно сформовані комунікації: узвози, що сполучали гавань з дитинцем; невеличкі річки-ручаї. Забудова кварталів починається біля підніжжя Замкової та Старокиївської гір, простягається уздовж цих комунікацій. У другій половині X – на початку XI ст. спостерігається різке збільшення освоєних під забудову територій. До кінця XI ст. заселена вже вся прибережна рівнина, на якій могло проживати не менше половини населення Києва. Композиційним центром району стає «Торговище» – торгово-вічова площа, до якої ведуть всі головні вулиці Подолу. Головним ядром забудови лишається подвір'я – садиба, що нерідко служить ремісничим осередком, виникають цілі квартали, зайняті переважно ремісничим населенням» [25, 126].

В. Харламов у своєму дисертаційному дослідженні представив декілька тез, вже достатньо відомих археологам Києва, що основною ланкою планувальної структури давнього Києва була обмежена парканом садиба [40, 11-12]. На його думку, розташування садиб носило «линейно-порядовый характер», що було типовим для давньоруських міст [40, 15]. Незважаючи на невеликий обсяг статистичних даних археологічних об'єктів, дослідник відзначив стабільність в планувальній традиції кварталів, вулиць та розташуванні окремих споруд. На підставі своїх висновків він також приєднався до думки про незмінність планувальної структури давньоруського Подолу до 1811 року [40, 11].

Збільшується кількість публікацій з археологічного дослідження давньоруських міст: Ізборськ [30, 118], Берестя [16, 176], Клєцьк [21], Рязань [22], Полоцк [36], Переяславль Руський [13, 12], Вітебськ [17, 45] та ін. Ми можемо відмітити спільні риси у садибно-вуличній планувальній структурі більшості давньоруських міст із Києвоподільською.

Ґрунтуючись на даних археології давньоруських міст, А.І. Кутовий виділив три типи садиб за площею та низку основних прийомів планувальної організації садиб [14, 66], хоча М.І. Петров та А.М. Сорокін виступили з критикою щодо представлених ним розмірів новгородських садиб і виділили свою класифікацію садиб за їх розмірами. Також і площа садиб Подолу потребує перегляду.

У 2000-ті роки стала помітна тенденція узагальнення достатньо великого масиву археологічного матеріалу зі спробами ув'язати його з геологічною основою ландшафту Подолу та інструментальними мапами Подолу з метою створення реконструкцій планувальної структури з виділеними хронологічними змінами [24, 8; 10].

У 2005 році виходить стаття М. Сагайдака «Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва», в якій автор презентує сучасний погляд на формування міської структури: «Міська структура формується приблизно одночасно з двох осередків: перший розміщувався між берегом р. Почайна та підніжжям Замкової гори; другий – на території так званої Плоскої частини Подолу між Почайною й підніжжям Щекавиці й інших прилеглих гір. Перша вулиця з регулярною міською забудовою починає формуватися з дороги, яка об'єднувала два осередки та виходила до південного (Боричевого) та північно-західного (Угорського) узвозів, звідки починалися сухопутні шляхи». Також автор на порівнянні розвитку Верхнього міста та Подолу зауважує: «Поділ … залишався з тими ж вулицями та провулками, що й під час виникнення. Вулиці, прокладені у кін. IX – на поч. X ст., зберігали свій напрямок, межі садиб-дворів протягом століть також майже не мінялися. Найбільше на зміну плану впливали коливання берегової лінії Почайни та переміщення русел невеликих ручаїв». Наприкінці М. Сагайдак робить припущення, що

планувальна структура міста «Київського Подолу – вздовж берегової лінії багато в чому нагадує лінію розвитку ранніх міст Північної Європи» [26, 21-24].

Аналіз зафіксованих відрізків давньоруських вулиць та доріг дозволив зробити висновки щодо вуличної системи Подолу. До доріг ми відносимо відрізки проїзної частини, обабіч якої відсутні, як споруди так і паркани. Вулицями ми називаємо проїжджу частину, обмежену парканами, що відділяють її, у більшості випадків, від садиб. В свою чергу, проїзні частини можна розбити на декілька груп. За шириною полотна вони чітко розділяються на дві групи: від 2,6 до 3,7 м та від 4,5 до 6 м, а за морфологією – на ґрунтові та «мостові» («мостовими» ми називаємо ті ділянки, де зафіксовані будь-які залишки дерев'яних конструкцій. Збіг досліджених відрізків давньоруських вулиць з вулицями на мапі 1803 року XIX ст. (38 %) та збіг напрямків інших досліджених вулиць з вулицями початку XIX ст. (37 %) дозволяє нам вважати, з деякою мірою достовірності, що вулична мережа Подолу Києва з давньоруського часу до пожежі 1811 року залишалася, в основному, незмінною [31, 260-268].

Фіксація могильників давньоруського часу на Подолі дозволила простежити певні закономірності у їхньому розташуванні на території посаду та прослідкувати взаємні впливи – могильників на планувальну структуру і навпаки. Порівнюючи геодезичну карту Подолу з картою розміщення давньоруських могильників, автор пропонує один із можливих способів визначення меж заселеної частини Подолу з середини XI ст. [34].

Виходять статті, присвячені дискусійним моментам історичної топографії Подолу Києва – місцезнаходження стовп'я [35, 12-19].

М. Сагайдак в розділі містобудування представив своє бачення розвитку Подолу та його місця (чи ролі) в структурі міста. Щодо планувальної структури, дослідник зазначив, що в X ст. будівельні ділянки були розплановані з урахуванням трас-доріг, прокладених у напрямку північний захід – південний схід а також підніжжя Замкової гори до Дніпра. Перший напрямок відповідав краю надзаплавної тераси, другий – руслу невеликої річки-притоки Дніпра. Місце перетину цих головних планувальних осей відзначено підвищеною потужністю культурного шару в районі розташування торгово-вічевої площі, згаданої в літописі під 1068 роком. І в цілому специфіка його планувальної системи нагадує торгове місце більшою мірою, ніж якийсь інший тип поселення. Воно було досить простим, площею близько 120 га, зі щільною забудовою. Така структура стала новою для всієї Наддніпрянщини. Однією з особливостей такої системи є порядовий тип планування, що, як правило, передбачає дві однакові ділянки землі між двома вулицями. Планування дворів за такої системи відбувалося за двома напрямками: уздовж і упоперек. Археологічні дослідження підтвердили стабільність планування садиб, їхні кордони перебудовувалися 12-17 разів [27, 399].

М. Сагайдак розвиває свою тезу про поетапне освоєння території: «Ймовірно, що північно-західна зона Подолу була освоєна під забудову не пізніше XI ст., а можливо і в другій половині X ст.» [27, 411]. Ця теза достатньо дискусійна і потребує ретельної перевірки.

Висновки: 1. Значно збільшилася джерельна база. Кількість розкопів на цьому етапі становить 70 % від загальної кількості досліджених ділянок на Подолі. 2. З'являються ідеї щодо двох центрів Києва: Поділ, як другий основний, враховуючи його містоутворюючий характер, – вулично-садибна система з регулярною масовою забудовою. 3. Додається теза про те, що берегова лінія, як і первісний рельєф Подолу, була одним з важливих факторів, який формував його планувальну структуру. 4. Вперше проводяться аналогії із середньовічними містами Західної Європи та робиться перша спроба віднести Поділ до типу «прибережних міст».

На підставі існуючих матеріалів була складена археологічна карта масової забудови Подолу та планувальної структури (для X, XI, XII та першої половини XIII ст.). Створена карта вже зараз виконує консультативно-інформаційну функцію та являється джерелом вивчення масової забудови і планувальної структури Подолу Києва [33].

Посилання

1. Алфёрова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – К.: «Наукова думка», 1982. – 160 с.

2. Берлінський М. Короткий опис Києва [Репринт 1820 р.]. – К., 1990. – 224 с.

3. Богусевич В.А. Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве // КСИИМК, Вып. №41. – 1951 – С. 47-48.

4. Воронин Н. Н. Древнее Гродно // Материалы и исследования по археологии СССР. № 31. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. Т. III. – М. 1954 – 240 с.

5. Гупало К.Н. К вопросу о формировании посада древнего Киева // Открытия молодых археологов Украины. Часть 2. – К.: «Наукова думка», 1976, – С. 21-22.

6. Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве. – К.:«Наукова думка», 1982. – 128 с.

7. Дмитров Л.Д. Про дослідження м. Києва в 1929 році // НА ІА НАНУ ВУАК №286.

8. Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – 358 с.

9. Закревский Н. Описание Киева. Т.I- II. – М., 1868. – 949 с.

10. Занкін А.Б. Історична топографія та геоморфологія стародавнього Київського Подолу IX-XVIII ст. (історико-природознавчий аспект) // Археологія. – 2009. – № 2 – С.61-74.

11. Івакін В.Г., Івакіна І.Ю. Археологічні дослідження на Київському Подолі у 1920-1940-х рр. // Могилянські читання 2009. – К., 2010. – С. 257-264.

12. Іванцов І. А. Стародавній Київ. – К., 2003. – 368 с.

13. Колибенко О. В. Історична топографія Переяславця Руського (X – перша половина XIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1999. – 20 с.

14. Кутовой А.И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города //

Древнерусские города. – М.: «Наука», 1981. – С. 65-67.
15. Лысенко П.Ф. Города Туровской земли / История Туровского княжества /. – Минск: Наука и техника, 1974. – 199 с.
16. Лысенко П.Ф. Берестье. – Минск, 1985. – 399 с.
17. Лысенко П.Ф. Древний Туров. – Минск, 2004. – 180 с.
18. Максимович М.О. Очерк Киева // Киев явился градомъ великим…: Вибрані українознавчи твори – К.: Либідь, 1994. – С. 32-43.
19. Максимович М.О. Обозрение старого Киева // Киев явился градомъ великим…: Вибрані українознавчи твори – К.: Либідь, 1994. – С.49-73.
20. Петров Н.И. Историко-топографические очерки Древнего Киева. – К., 1897. – 268 с.
21. Поздняков В.С. Клецк X-XVIII в. (история материальной культуры белорусского феодального города). Автореферат диссертации на соискание учёной степени к.и.н. – Минск, 1991. – 27 с.
22. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київськоі Русі: До історіі населення Західноі Волині в X-XIII ст. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
23. Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г. Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949-1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 180.
24. Сагайдак М.А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Магістеріум. Випуск шостий. Археологічні студії». – К.: «Стилос», 2001. – С. 6-18.
25. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.
26. Сагайдак М.А. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва. АНТ №13-15. – К.: «Корвін пресс», 2005. – С. 6-25.
27. Сагайдак М.А. Містобудування // Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – К., 2010. – Т. 2: Мистецтво середніх віків. – 1296 с.
28. Седова М.В. Ярополч-Залесский. – М., 1978. – 156 с.
29. Седова М. В. Суздаль в X-XV вв. – М.: Русский мир, 1997. – 320с.
30. Седов В.В. Изборск – город-крепость XII-XIII // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 116-119.
31. Тараненко С.П. Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва // Болховітіновський щорічник 2009. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К. 2010. – С.260-268.
32. Тараненко С.П. Могильники давньоруського Подолу Києва в його планувальній структурі // Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожко. – Львів: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 348-357.
33. Тараненко С.П. Електронна археологічна карта Києва-Подолу як джерело вивчення планувальної структури давньоруського посаду // Сіверщина в історії України / Нац. заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – Київ-Глухів, 2012. Вип. 5. – С. 129-132.
34. Тараненко С.П. До питання про літописне «стовп'є» на Київському Подолі // Лаврський альманах. Збірник наукових праць. Вип. 22. – К., 2008. – С. 12-19.
35. Тараненко С.П. Ілля Самойловський – перший дослідник Подолу Києва // Могилянськи читання 2007. – К., 2008. – С. 440-443.
36. Тарасов С.В. Полацк IX-XVII ст.ст.: Гісторыя і тапаграфія. – Мн.: Беларуская навука, 1998. – 183 с.
37. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – 220 с.
38. Толочко П.П. Массовая застройка Киева X-XIII вв. // Древнерусские города. М.: «Наука», 1981. – С. 63-94.
39. Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – 328 с.
40. Харламов В.А. Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII в. (по раскопкам Подола). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата архитектуры. – Ленинград, 1990. – 20 с.
41. Хвойко В.В. Древные обитатели Средняго Приднъпровья и ихъ культура въ доисторическія времена. К., 1913. – 104 с.

Тараненко С.П. Планировочная структура Подола Киева X-XIII вв. (историографический обзор)

В статье предлагается к рассмотрению историографический обзор проблемы планировочной структуры Подола Киева X-XIII вв. В выделенных трёх хронологических периодах представлена история археологического исследования Подола и эволюция версий по основным вопросам проблематики: исторической топографии, усадебно-уличной системы, границы посада.

Ключевые слова: *Древняя Русь, Киевский Подол, археология, планировочная структура.*

Taranenko S.P. The planned structure of Kyiv Podil in the X-XIII century: historiographic essay

This paper deals with the history of study of the structure of Kyiv Podil in X-XIII centuries. Three periods of researches were identified. The issues of the historic topography, the homestead and street system, the borders of this city quarter were analyzed in evolution of the related discussions.

Key words: *Ancient Rus, Kyiv Podil, archaeology, plan structure.*

14.03.2013 р.

УДК 904.23(477.4)

А.О. Сушко

КЕРАМІЧНІ ДИТЯЧІ ІГРАШКИ ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВА

Стаття присвячена комплексному аналізу дитячих керамічних іграшок давньоруського Києва. Зроблена характеристика технології виготовлення виробів, проаналізовано дві технологічні схеми: метод скульптурної ліпки та машинно-ручне конструювання. Розроблена хронологія та типологія іграшок, серед яких виділено три типи: образотворчий, шумоутворюючий та господарсько-побутовий. Особливістю цієї статті є те, що вперше зібрано та систематизовано колекцію дитячих іграшок, виявлених при археологічних розкопках на території давньоруського Києва.

Ключові слова: *Давня Русь, Київ, іграшки, технологія, типологія.*

Іграшка – одна з малодосліджених категорій археологічного матеріалу, хоча, побутуючи з давніх часів, вона посідала не останнє місце в житті суспільства, бо саме з неї починалося пізнання світу людиною.

Перше масштабне дослідження, присвячене народній іграшці, було проведене та опубліковане на початку XX ст. священиком з Суботова Марком Грушевським та Олександром Бенуа. Цю працю мало хто знає, бо до неї майже ніхто не звертався, не цитував, але в ній названо близько сотні іграшок,

визначено їх місце у побуті, подано численні варіанти назв, описано способи виготовлення з різних матеріалів. Серед інших тут представлено і давньоруську іграшку [4].

Докладно розглянуто технологію виробництва, асортимент, сконцентровано увагу на проблемі розвитку форм та декорі іграшок в роботах Л.Дінцеса та Н. Церетелі [18; 5]. Цінним дослідженням є праця О. Найдена [11]. Автор показує іграшку в контексті культури, висвітлює історичні прототипи, прообрази, фольклорні витоки основних образів та сюжетів народної іграшки, звертає увагу на функції та семантику цієї категорії виробів.

Багато важливої інформації міститься в роботах узагальнюючого характеру, в яких розглядаються питання типології, датування на основі морфології, основні технологічні моменти, в тому числі з широким використанням методів хімічного та петрографічного аналізів. Ми маємо на увазі праці Б. Рибакова [13], М. Каргера [8], П. Толочка [15; 16], М. Фехнер [17], Р. Розенфельдта [14]. Слід згадати дослідження О. Брайчевської, де зроблена спроба систематизувати наявний на той час матеріал і показати його технологічні та стилістичні особливості [3], О. Попельницької, яка опублікувала колекцію керамічних іграшок, що перебуває на зберіганні в НМІУ.

Давньоруські керамічні іграшки – це, у першу чергу, зменшені копії «справжніх», «дорослих» речей – ляльковий посуд, антропоморфні, зооморфні та орнітоморфні фігурки, брязкальця та свистунці. Незважаючи на таку різноманітність, окремого промислу для виготовлення іграшок не було створено. Ця категорія матеріалу вироблялася разом з посудом або із решток глини, що залишалися після виробництва. Все це впливало на технологію виготовлення іграшок, їх сюжети, особливості декору та гральні функції [10, 38].

Глиняні іграшки поділяються на три типи: образотворчі (суцільні, не порожнисті фігурки людей та тварин), шумоутворюючі (брязкальця, свистунці) та господарсько-побутові (дитяча посудка), в межах яких спостерігається індивідуальний підхід до технологічного процесу.

Для виготовлення київських іграшок використовувалися місцеві третинні та четвертинні різновиди глини. З огляду на колір випалу виробів 67 % образотворчих іграшок виготовлялося з світлопалених глин, 33 % – з червонопалених. Шумоутворюючий тип виготовлявся у 66 % зі світлопалених, у 34 % – з червонопалених глин. Господарсько-побутові іграшки мають 52 % виробів з червонопалених глин та 48 % – зі світлопалених.

Для домішок київські гончарі використовували жорству з різних порід каменю (в іграшках, що належать до образотворчого типу, – в 45 % випадків, шумоутворюючих – 33 % та господарсько-побутових – 30 %), шамот (40 % – у господарсько-побутових, 10 % – у образотворчих, 33 % – у шумоутворюючих іграшках), пісок (найбільше – у образотворчих іграшках – 45 %, у шумоутворюючого типу – 33 %, господарсько-побутових – 30 %). Крім того, слід зазначити, що кількість непластичних домішок була невеликою, а їх гранули були середнього чи зовсім малого розмірів [2, 148].

Образотворчі та шумоутворюючі типи іграшок виготовлялися ручним способом, базуючись виключно на прийомах скульптурної ліпки. Обидва типи конструювалися майже за однаковою схемою. Проте, через певну різницю форм та функціонального навантаження, робота над свистунцями вимагала додаткових операцій.

Отже при конструюванні образотворчого типу гончар спочатку з одного шматка глини формував основу – суцільний циліндр, а потім за допомогою клаптикових наліпів надавав характерні вигини тулубу та доліплював необхідні деталі (голова, ноги). За цим способом конструювання рука рухається по дузі від центру до краю виробу [7, 13].

При виготовлені свистунців гончар брав невеличкий шматок глини, розкачував його і обережно намотував навколо вказівного пальця, надаючи їй форму циліндра шляхом стискання. Далі, допомагаючи вказівним пальцем лівої руки, трішки розплескував стінки циліндра, в результаті чого отримував горщечок з товстим денцем [4, 51]. Потім формувався пригубник та пищик. Денце горщечка протикалося дерев'яною паличкою так, щоб її кінчик впирався в ніготь. Над нігтем робився клиновидний виріз (надрізалася глина під прямим кутом до кінчика нігтя, другий надріз робився під гострим кутом, далі видалялася надрізана глина) [3, 168]. На наступному етапі шляхом видавлювання звужувалися края горщечка до тих пір, поки вони не з'єднувалися. Інколи після цього процесу утворювався виступ, з якого могли формувати шию майбутнього виробу, а далі, використовуючи клаптиковий наліп, іграшці надавалися потрібні форми. Крім того, для того покращення звучання по боках іграшки, використовуючи гострий предмет, робилися отвори-лада [11, 52].

Господарсько-побутові іграшки виготовлялися машинно-ручним способом при використанні спірального наліпу з подальшим видавлюванням вручну [1, 35]. Крім машинно-ручного способу формування, 5 % виробів цього типу виконані шляхом ручної ліпки, видавлювання виробу з одного шматка глини.

При виготовлені усі трьох типів керамічних іграшок використовували неповний начин. Про це свідчить те, що після виходу виробу з обігу відбувається розпад виробу по лінії спаю. Тому часто трапляються окремі знахідки голівок, ніг тварин, фрагменти одягу, голови вершників, пригубники та пищики [5, 43].

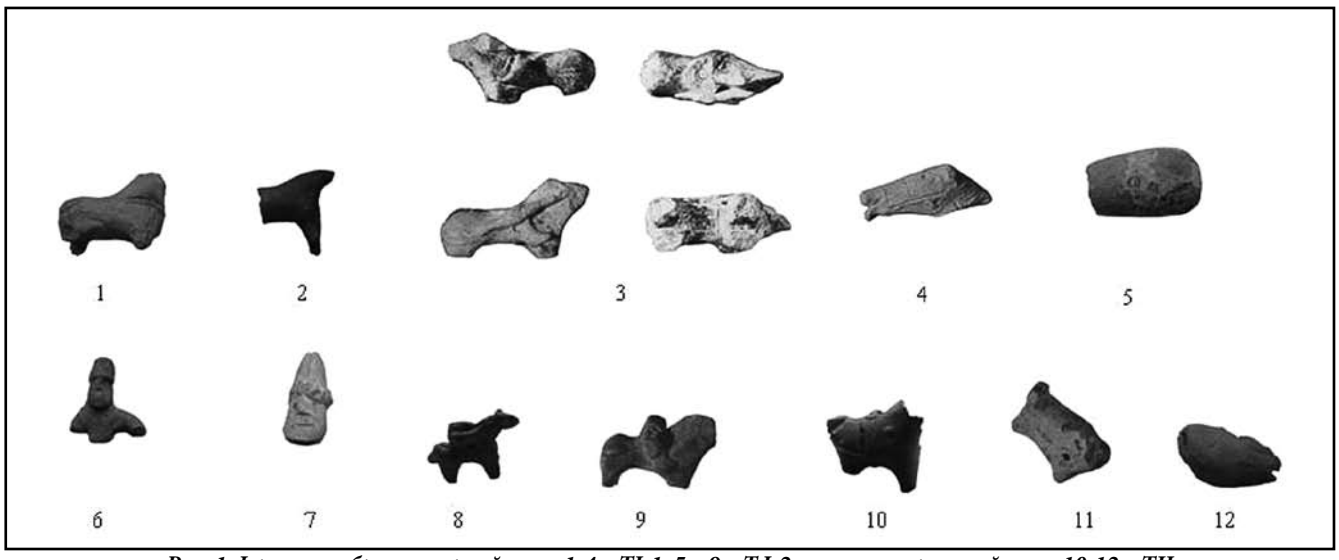

Рис. 1. Іграшки: образотворчий тип: 1-4 – ТІ-1; 5 – 9 – Т.І-2; шумоутворюючий тип: 10-12 – ТІІ

На етапі декорування іграшок, як правило, використовували лінійний, хвилястий та нігтьовий орнаменти, що відомі, в основному, на виробах господарсько-побутового типу та в деяких випадках на образотворчих, зокрема, при відтворені кінської збруї. Техніка наліпу, притаманна іграшкам образотворчого типу, як правило, застосовувалася для декорування антропоморфних фігурок; таким чином, наліплювався одяг, спорядження воїна та кінська збруя [7, 40].

Трапляються іграшки, покриті зеленою та жовтою поливою. Процес її приготування добре відомий з етнографії. Свинець для поливи перепалювали, далі він перетирався на жорнах або в ступці. Розмелений свинець просіювали через сито. До нього додавався пісок або глина, для кольору до шихти додавали оксиди металів [6, 13-14]. Зелена полива містить цілий набір відтінків від салатового до темно-зеленого. Її колір досягався при використанні оксиду міді або заліза. Жовта полива окрашена оксидом заліза чи іншими домішками [9, 21]. Щоправда, у 1984 р. під час розкопок на вул. Хорива, 40 був виявлений мініатюрний горщик, покритий чорною поливою з металевим полиском. Поливою такого кольору з таким відблиском покривалися керамічні плитки та писанки, які були виготовлені в Новгороді. Ряд дослідників вважає, що саме Новгород був осередком виготовлення поливи даної якості [15, 296]. Отже ця дитяча іграшка, скоріш за все, є привезеним предметом.

Відомо два способи нанесення поливи – сухий та мокрий [8, 172]. Для мокрого способу шихту розводили водою до консистенції сметани і нею поливали виріб. При цьому потрібно було провести два випали – до поливання й після, інакше полива виходила плямистою. Сухий спосіб полягає в тому, що вироби змащували дьогтем або олією і посипали сухим порошком поливи. Сухий спосіб нанесення поливи був більш економічним, оскільки потребував лише одного випалу. Нанесення поливи мокрим способом давало кращий декоративний ефект, хоча й вимагало більших витрат.

Також на давньоруських керамічних іграшках трапляються отвори. В одному випадку вони несли декоративну функцію, в іншому – мали практичне значення. Отвори шумоутворюючих іграшок-свистунців мали практичне значення.

Мініатюрний горщик, декорований отворами, що зберігається в фондах Інституту археології НАН України, є випадковою знахідкою. Отвори, невеличкі за розмірами (приблизно 0,4 см), зроблені по сирій глині.

На останньому етапі відбувався випал глиняних іграшок як у звичайних побутових печах, так і в спеціальних гончарних горнах. Усі вироби образотворчого типу випалювалися в горнах. Господарсько-побутові іграшки у 92 % випадків також випалювалися в горнах, решта – в печах. Половина шумоутворюючих іграшок випалювалися в печах, половина – у горнах.

Отже, добірка знахідок з Києва становить 41 предмет. Це цілі і фрагментовані форми керамічних іграшок (з них образотворчого типу – 11, шумоутворюючого типу – 3, господарсько-побутового – 27), виявлених під час розкопок, що проводилися упродовж 1950-2012 рр. Вони зберігаються у фондах ІА НАНУ, Подільської археологічної постійно діючої експедиції ІА НАНУ, музею Києва та фондах Національного заповідника «Софія Київська».

Тип І – підтип 1 – зооморфні фігурки (коники, собачки та свині (Рис. 1. 1-4). Фігурки коників стрункі, з довгою шиєю, продовгуватою мордочкою та коротенькими ніжками. Трапляються двох видів: невеличкі – висота (h. max) дорівнює 8-9 см, довжина (l. max) становить 6-7 см, максимальна ширина 3-4 см; коники більших розмірів – висота (h. max) складає 11-12 см, довжина (l. max) – 9-10 см, максимальна ширина дорівнює 4-5 см.

Фігурки собак значно менші за фігурки коників.

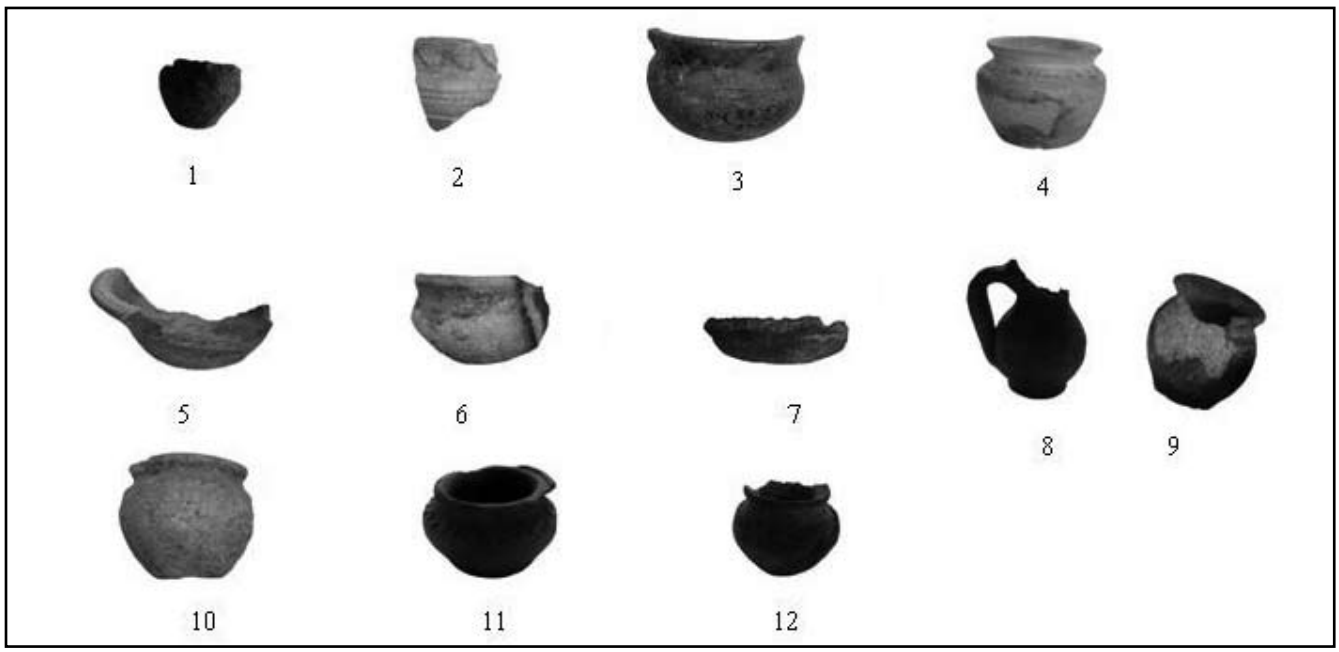

Рис. 2. Господарсько-побутовий тип іграшок: 1-3 - Т.ІІІ-1; 4-6 – Т.ІІІ-2; 7-9 – Т.ІІІ-3; 10-12 - Т.ІІІ-4

У них невеличкий тулуб, коротенькі ніжки, маленька шийка та мордочка. Таким чином, висота (h. max) складає 6-7 см, довжина (l. max) становить 6-7 см, та максимальна ширина – 2,5-3,0 см.

Фігурки свиней більш приземкуваті, з широким тулубом, короткими ніжками та кругленькою мордочкою. Їх висота (h. max) становить 5-6 см, але вони довші та ширші, довжина (l. max) дорівнює 7-8 см, а максимальна ширина складає 3,5-4,0 см.

Найхарактерніший декор у коників – це прокреслена лінія, яка стилізовано зображує кінську збрую або гриву. Фігурки свиней та собачок, як правило, не орнаментовані. Невелика кількість дитячих іграшок цього типу покрита зеленою чи жовтою поливою.

Керамічне тісто виготовлене, здебільшого, з місцевих третинних та четвертинних глин, що візуально за кольором після випалу поділяються на вироби світлопалені (7 іграшок – 70 %), значно рідше червонопалені (3 іграшки – 30 %), з домішками жорстви (4 іграшки – 40 %) та шамоту (2 іграшки – 20 %), кварцового річкового піску (4 іграшки – 40 %). Даний тип іграшок трапляється в комплексах X-XIII ст (рис. 5, *11-12*).

Тип I – підтип 2 – антропоморфні дитячі іграшки (вершники) (Рис. 1. 5-9). Представлені стилістично зображеними воїнами-вершниками. Це стилізована фігурка чоловіка, одягнена у високий головний убір, що сидить верхи на коні, тримаючи його за повід обома руками, або в лівій тримає повід, а в правій – спис у бойовій готовності. Керамічні фігурки вершників мають невеликі розміри. Висота (h. max) складає 5,5-7,0 см, довжина (l. max) коливається від 7,5 до 9 см, максимальна ширина дорівнює 2,5-3,0 см.

Для орнаментації використовувалися невеличкі керамічні наліпи та прокреслені лінії, які в поєднанні утворювали декоративні візерунки на одязі фігурок, а також за допомогою прокреслених ліній на фігурках вершників на коні зображувалася кінська збруя. Невелика кількість фігурок вершників вкривалися жовтою та зеленою поливою.

Зі світлопалених глин виготовлено 4 іграшки (66 %), 2 іграшки (34 %) – з червонопалених, з домішками жорстви – 4 іграшки (66 %), шамоту – 1 іграшка (12 %), кварцового річкового піску – 1 іграшка (12 %). Усі антропоморфні керамічні іграшки були випалені у спеціальних гончарних печах. Подібні вироби поширені в комплексах X-XIII ст (рис.5, *13-16*).

Тип II – свистунці (Рис. 1. 10-12) – коники мають стрункий стан, довгу шию, продовгувату мордочку з маленькими вушками та ноги середньої довжини. В хвості знаходиться пригубник зі щілеподібним отвором для дуття. Внизу, під хвостом, знаходиться пищик, по бокам – два ігрові отвори-лада. Їх висота (h. max) дорівнює 8-9 см, довжина (l. max) становить 7-8 см, максимальна ширина – 3-4 см. Як правило, даний тип іграшок не орнаментований. Керамічне тісто, виготовлене з світлопалених глин, мають 3 іграшки (66 %). Значно рідше зустрічаються вироби з червонопалених глин (1 іграшка – 34 %), з домішками жорстви (1 іграшка – 33 %), шамоту (1 іграшка – 33 %), кварцового річкового піску (1 іграшка – 33 %). Випал відбувався двома шляхами: в звичайних побутових печах, коли пропеченість виробу нерівномірна (2 іграшки – 50 %) та в спеціальних гончарних горнах (2 іграшки – 50 %). Вироби поширені в комплексах X-XIII ст. (рис. 5, *17-19*).

Тип III (господарсько-побутовий) – підтип 1 – вінця, що мають прямий або косий зріз (Рис. 2. 1-3). Вінця прямо- чи косозрізані з добре вираженим напливом підпрямокутної форми, зовнішній край в

нижній частині має гострий виступ. Шийка висока, має відхиленість середнього ступеня. Плічка середньої висоти, слабо випуклі. Їх висота (h. а) ледь досягає 3 см, діаметр денця (d. г) дорівнює 1 см, діаметр вінця (d. ж) складає 1,5-2,0 см. Представлені екземпляри не орнаментовані. Усі вироби даного підтипу виготовлені з червонопалених глин (3 іграшки – 100 %), хоча використання світлопалених глин не виключається, адже, можливо, представники цієї категорії ще просто не відомі, з домішками жорстви (2 іграшки – 67 %) та кварцового річкового піску (1 іграшка – 33 %). Подібні вироби переважають у комплексах X ст. (рис. 5, *20-22*).

Тип III – підтип 2 – манжетоподібні вінця (Рис. 2. 4-6). Дитяча посудка з широким манжетом на плавно відігнутій шийці. Прийом формовки вінця джгутовий, коли на край накладався джгут глини, завернутий з внутрішнього боку в потовщений та короткий валик. Манжет утворюється при уплощенні валика, що виник по краю зовнішньої поверхні шийки. Низькогорлі з сильно- та середньопрофільованою шийкою. Плічка середньої висоти та низькі слабовипуклі. Дитячі керамічні мисочки мають висоту 2,0-2,5 см, діаметр денця (d. г) – 3 см, діаметр вінця (d. ж) – 4см. Керамічні горщечки мають висоту від 3 до 5,5 см, діаметр денця (d. г) – 3-4 см і діаметр вінця (d.ж) – від 3 до 4 см.

Для орнаментації давньоруської керамічної посудки цього типу майстри використовували хвилястий та нігтьовий орнаменти. Існують і недекоровані горщики. Мисочки, як правило, не орнаментувалися. Ще одним декоративним елементом, який був відмічений на одному мініатюрному горщику, були отвори, зроблені по сирій глині. Вони були розміщені в один ряд на передпліччі по всьому виробу. Деякі вироби покривалися поливою як з зовнішнього, так і з внутрішнього боку. Переважно використовували жовту та коричневу поливу. Керамічне тісто, виготовлене зі світлопалених глин, представлене у 4 іграшок (50 %), червонопалених – також у 4 іграшок (50 %), з домішками жорстви – у 5 іграшок (62,5 %) , шамоту – у 3 іграшок (47,5 %). В побутових печах випалено 1 іграшку (12,5 %), у гончарних горнах – 7 іграшок (87,5 %). Даний тип трапляється в комплексах X – середини XI ст. (рис. 5, *23-24*).

Тип III – підтип 3 – вінця загнуті у внутрішню частину виробу (Рис. 2. 7-9). Вінця виробів даного типу мали вигляд витягнутого по вертикалі або дещо сплощеного пташиного дзьоба. Низька або середньовисока горловина, сердньо- або сильнопрофільована шийка. Плічка низької або середньої висоти слабо- або сильно випуклі. Горщики мають висоту від 3 до 5,5 см, діаметр денця (d. г) – 3-4 см і діаметр вінця (d. ж) – від 3 до 4см. Керамічні глечики вирізняються більшою висотою (h. а), що становить 6,0-7,5 см, діаметр денця (d. г) дорівнює 3,0-3,5 см, діаметр вінця складає 2,5-3,0 см.

Для орнаментації цього типу виробів використовували лінійний, хвилястий, нігтьовий та зигзагоподібний орнаменти. Існують і комбіновані варіанти. Нечисленна кількість екземплярів була покрита поливою з зовнішнього боку. Використовували жовту та зелену поливу.

При виготовлені керамічного тіста використовувалися два види глин: світлопалені (5 іграшок – 71 %) та червонопалені глини (2 іграшки – 29 %), з домішками жорстви (2 іграшки – 28,5 %) та шамоту (3 іграшки – 43 %) та кварцовий пісок (2 іграшки – 28,5 %). Випал відбувався двома шляхами: в звичайних побутових печах (1 іграшка – 14 %) та в спеціальних гончарних горнах (6 іграшок – 86 %). Вони кількісно переважають в комплексах XI ст. (рис. 5, *25-27*).

Тип III – підтип 4 – валекоподібні з боріздкою по внутрішній стороні (Рис. 2. 10-12). Вінця даного типу керамічних виробів оформлені округлим валиком. Валик являє собою обточений край шийки, плавно відігнутий назовні. Валик утворювався за рахунок переміщення керамічної маси з шийки до вінця під час профілювання та обробки зовнішньої поверхні виробу. Вироби мають низьку горловину та горловину середньої висоти, сильно чи середньопрофільовану шийку. Плічка слабо випуклі, низької та середньої висоти. Загальна висота виробів становить від 3 до 5,5 см, діаметр денця (d. г) – 3-4 см, діаметр вінця (d. ж) – від 3 до 4 см. Мініатюрні вироби цього типу переважно не орнаментовані. Орнаментованим виробам притаманний бідніший орнамент, наприклад, нігтьовий; трапляються вироби, вкриті зеленою поливою з обох боків.

При виготовленні керамічного тіста використовувалися два види глин: світлопалені (1 іграшка – 33 %) та червонопалені (3 іграшки – 67 %), з домішками жорстви (1 іграшка – 33 %) та шамоту (1 іграшка – 33 %) і кварцового піску (1 іграшка – 33 %). Усі вироби представленого типу випалені в спеціальних гончарних печах. Такі вироби кількісно переважають в комплексах XII-XIII ст (рис. 5, *28-30*).

Таким чином, підводячи риску, можна зробити висновок, що в дослідженні давньоруських керамічних дитячих іграшок існує ще низка невирішених питань, хоча ці вироби є одними з найцікавіших проявів давньоруського керамічного мистецтва. Крім того, давні традиції виготовлення глиняних та дерев'яних іграшок збереглися й донині як один із видів народної художньої творчості. Така яскрава категорія археологічного матеріалу заслуговує на подальше детальне дослідження.

Посилання

1. Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // СА. – 1962. – № 3. – С. 33-52.

2. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. – М., 1978. – 273 с.

3. Брайчевська А.Т. Древньоруські пам`ятки Дніпровського Надпоріжжя // АП УРСР. – Київ, 1962. – Т.XII. – С. 167-176.

4. Грушевский М. Города Великого Княжества Литовского в XIV-XVI вв.// Старина и борьба за старину. – К., 1918. – С.105-122.

5. Динцес Л.А. Русская глиняная игрушка: Происхождение, путь исторического развития. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 109 с.

6. Ионов Н.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии. Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания. – К.: Тип. насл. К. Круглянского, 1912. – С. 1-77.

7. Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з Київського Подолу // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 36-46.

8. Каргер М.К. Древний Киев. – М., 1948. – 530 с.

9. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси IX-XVII века. – М.: Наука, 2010. – 266 с.

10. Можаева Е. М. Русские игрушечные кони. – М.: Сов. Россия, 1976. – 127 с.

11. Найден О.С. Українська народна іграшка: історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.; АртЕк. – 1999. – 256 с.

12. Попельницька О. Керамічні вироби дрібної пластики XIV–XVIII ст. з Національного музею історії України [Електронний ресурс]. Режим доступу: prostir.museum/ treasures/ua/.

13. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948. – 792 с.

14. Розенфельдт Р.Л. Древняя Русь. Быт и Культура. – М., 1997. – С. 10-12.

15. Толочко П.П. Гончарное ремесло // Новое в археологи Києва. – К., 1981. – С. 284-301.

16. Толочко П., Гупало К. Дослідження старокиївського Подолу // ПУ. – 1973. – № 1. – С. 36–39.

17. Фехнер М.В. Глиняные игрушки московских гончаров (по материалам раскопок ГИМ в 1948 г.) // МИА. – М., 1949. – Вып.12. – С. 52-56.

18. Церетели Н. М. Русская крестьянская игрушка. – М. – Л., 1933. – 249 с.

Сушко А.А. Керамические детские игрушки древнерусского Киева

Статтья посвящена комплексному анализу детских керамических игрушек древнерусского Киева. Сделана характеристика технологии изготовления изделий, проанализировано две технологические схемы: метод скульптурной лепки и машинно-ручное конструирование. Разработана хронология и типология игрушек, среди которых выделено три типа: изобразительный, шумотворящий и хозяйственно-бытовой. Особеностью этой статьи есть то, что впервые собрано и систематизировано коллекцию детских игрушек, найденных в ходе археологических раскопок на территории древнего Киева.

Ключевые слова: *Древняя Русь, Киев, игрушки, технология, типология.*

Sushko A.O. Children's ceramic toys of ancient Kyiv

The article is devoted to a complex analysis of the children's ceramic toys of ancient Kyiv. The features of technology of product's manufacturing were studied in it. Two technics were analysed, such as the method of the sculptural modeling and machine-hand design. Chronology and typology of toys were developed.There are three types among them: creative, noise-making and household. This article is unique because it shows collecting and systematic grouping, for the first time, of children's toys that were found during archeological excavations on the territory of ancient Kyiv.

Key words: *Ancient Rus, Kyiv, toys, technology, typology.*

15.03.2013 р.

УДК 902.2 (477.41) «11/17»

Д.В. Бібіков
В.Г. Івакін

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИШГОРОДСЬКОГО ГОРОДИЩА

Стаття присвячена археологічним дослідженням на території давньоруського городища у м. Вишгород. За термін польового сезону 2012 р. Вишгородська археологічна експедиція провела ряд розвідкових робіт, а також стаціонарний розкоп на східному краю Вишгородської гори. Відкрито низку об'єктів XII–XVIII ст., зібраний численний археологічний матеріал, який свідчить про безперервне заселення ділянки з XI до XIV ст. На кінець XII – початок XIII ст. досліджувана ділянка могла являти собою периферійну частину садиби заможного вишгородця, яка була частиною масової забудови давньоруського дитинця. Про досить високий соціальний статус її власника свідчить площа садиби, котра мала становити не менше 200 м^2, а також наявність імпортних та коштовних речей.

Ключові слова: *Давня Русь, городище, міська садиба, керамічний матеріал.*

Археологічні дослідження Вишгорода тривають вже близько 200 років. Зокрема, перші наукові розкопки на території давньоруського городища проводились в 1934-1937 рр. експедицією ІІМК під керівництвом Ф.А. Козубовського та Т.М. Мовчанівського. Роботи були зосереджені на кількох ділянках всередині і навколо церкви свв. Бориса і Гліба, а також у східній частині городища, над урвищем до Дніпра [1, 67-90]. В 1947 р. В.Й. Довженок продовжив дослідження східної ділянки, а також провів розвідкові розкопки північно-західної частини городища, котра виявилась значно менш заселеною [2]. У 1972 р. В.В. Чумаченком [3], а в 1979-1980 рр. – П.П. Толочком, В.М. Зоценком та Л.В. Пекарською виявлено кілька садиб у північно-східній частині плато [4; 5; 6]. В 1990-1996 рр. Правобережною Давньоруською експедицією Р.С. Орлова досліджувався храм свв. Бориса і Гліба. [7]. У 2000 р. незначні охоронні роботи, зокрема зачистка схилів ярів поблизу церкви, проводились експедицією Вишгородського історико-культурного заповідника під керівництвом С.Я. Ольговського [8]. У 2012 р. під керівництвом В.Г. Івакіна дослідження Вишгородського городища були поновлені. В тому числі, вперше за багато років були проведені планові розкопки однієї з ділянок городища.

Здійснено археологічну розвідку на південному мисовидному виступі плато (відомий як **Ольжина гора**) (рис. 1, Г). Площа виступу – близько 2 га, вільна від забудови, з трьох сторін виступ оточений ярами. У 1980 р. дану територію вперше дослідив В.М. Зоценко. По схилах гори було зібрано невелику кількість грубих, підправлених на гончарному колі, фрагментів керамічного посуду, орнаментованого крупними борознами, котрий дослідник датував кінцем IX ст. Однак, шурфування території плато виявило лише наявність нашарувань XI–XII ст. [5, 24]. Схожі результати були отримані після розвідки 2012 р.

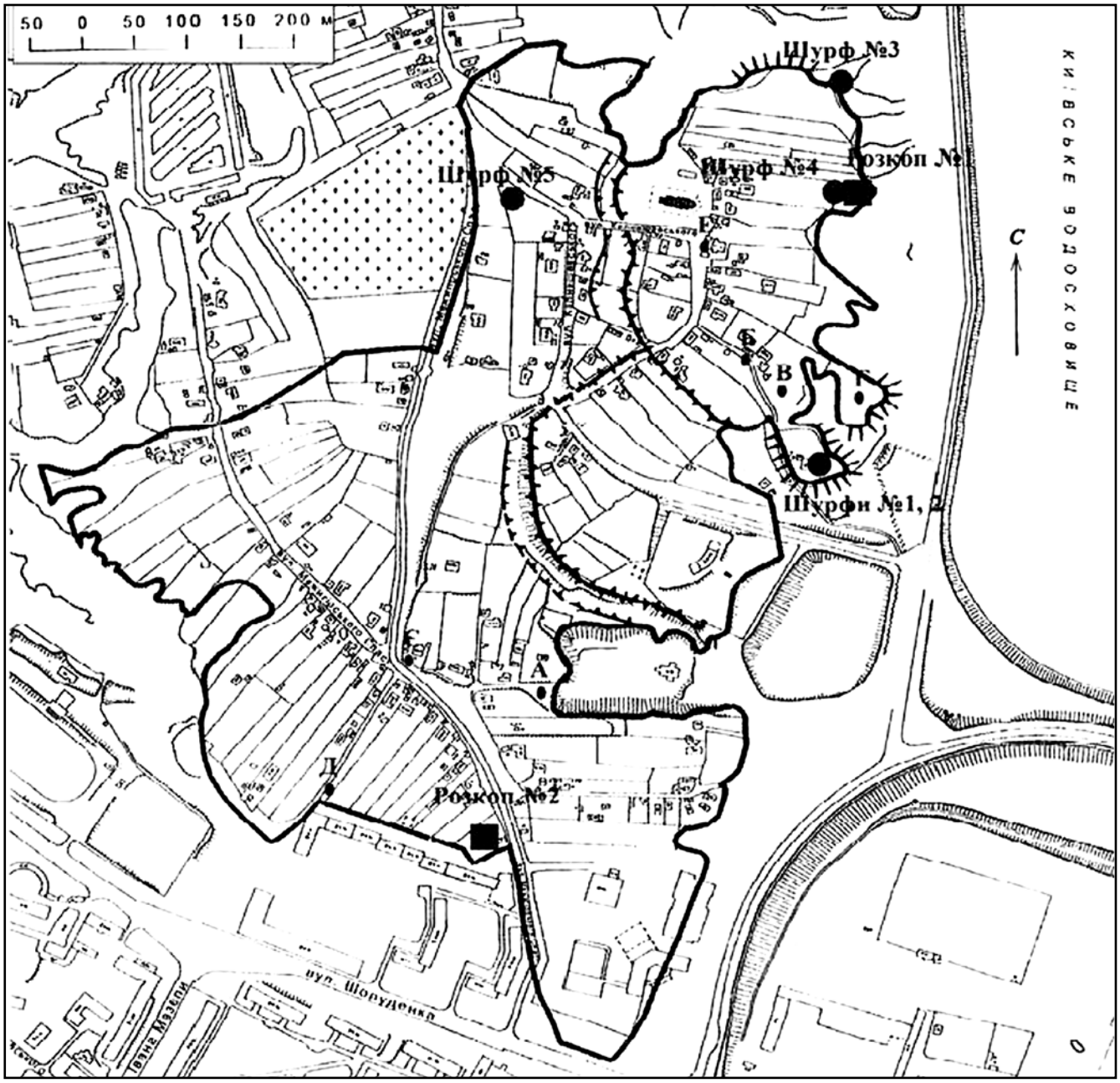

Рис. 1. Загальна схема археологічних робіт на території Вишгородського історико-культурного заповідника у 2012 р.

Підйомний матеріал можна поділити на три періоди:

- кінець X–XI ст.;
- XII–перша половина XIII ст.;
- XVII–XVIII ст.

Окрім кераміки, зібрано фрагменти плінфи, полив'яної плитки та пірофіліту.

Проведено розвідкові роботи на території приватної садиби по **вул. П. Калнишевського, 28** (рис. 1, Б). Садиба займає південний край Вишгородського городища і розташована на захід від Ольжиної гори, від котрої відділена яром. Дана ділянка вперше обстежується археологами. Зібраний підйомний матеріал відповідає наступним періодам:

- кінець X–XI ст.;
- перша половина XIII ст.;
- друга половина XIII – XIV ст.;
- XVI–XVII ст.

В схилі гори зафіксовано залишки пічки, в заповненні якої виявлено фрагменти керамічного посуду XVI ст.

Шурфи № 1, 2 пробито на вершині гори, розташованої у кількох десятках метрів на південь від Ольжиної гори (рис. 1). Дослідження тут раніше не проводились. На глибині 0,20-0,25 м зафіксовано культурний шар XI–XIII ст. В південно-східному куті шурфу №1 виявлений об'єкт 1. Має округлу форму, південна частина перерізається стінкою шурфа. Заглиблений в материк на 1 м. Стіни та дно об'єкту – похилі. Заповнення – сірий, слабо гумусований супісок з прошарками жовто-коричневого супіску. З заповнення об'єкту, окрім стінок керамічного посуду, походить залізний ключ (рис. 3, № 1). Матеріал із

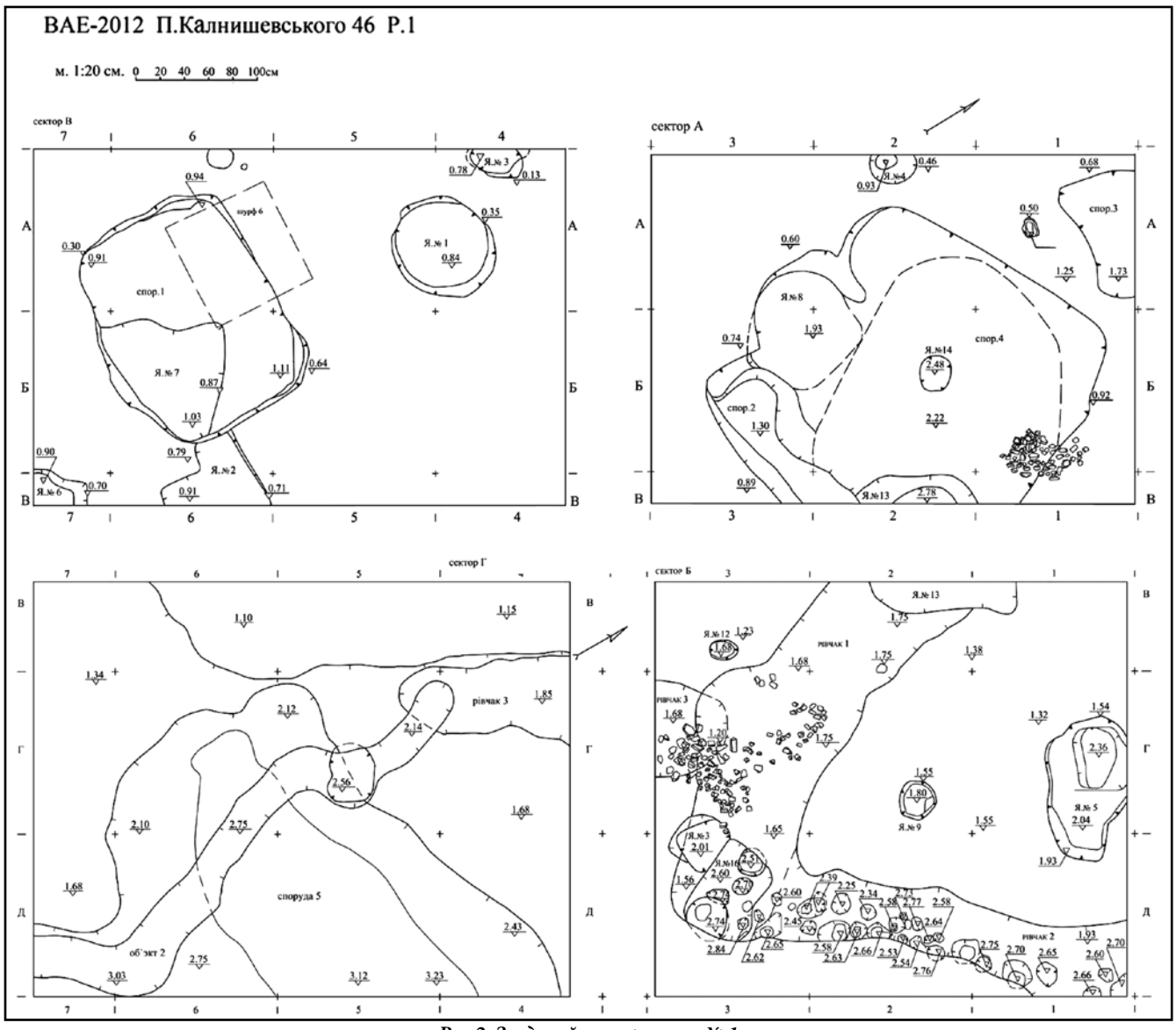

Рис 2. Зведений план розкопу № 1

шурфів представляє два етапи: кінець X–XI ст. та першу половину XIII ст. Дана ділянка мала входити до територіальної структури та оборонної системи Вишгородського городища. У якості висновків можна підкреслити її перспективність для подальших археологічних досліджень.

Нагляд за земляними роботами на садибі по **вул. П. Калнишевського, 34** (рис. 1, Е), в центрі городища, показав, що середньовічні нашарування були знищені пізнішим перекопом. Про наявність давньоруських культурних нашарувань на ділянці свідчив матеріал XI–XIII ст., зібраний в ході археологічних спостережень.

Основні роботи були зосереджені на східному краю городища, за 150 м на схід від церкви свв. Бориса та Гліба (рис. 1). Дана ділянка **(розкоп 1)** з півдня примикає до т. зв. «кварталу металургів», досліджуваного в 1934-1937 та 1947 рр. Тоді було виявлено систему житлових, господарських та виробничих споруд, що розташовувались двома рядами, паралельно краю городища. Незабудовану смугу між рядами, близько 10 м завширшки, В.Й. Довженок розглядав, як одну з вишгородських вулиць [1, 68-70].

Ще в середині минулого століття дослідники відзначали сильний ступінь зруйнованості східного краю плато внаслідок зсувів та обвалів. Дана ділянка порізана багатьма ярами, через що утворилися мисовидні виступи. На одному з таких виступів у 1934 р., окрім наявності давньоруського культурного шару, зафіксовано рештки насипу, вірогідно – східного валу городища [1, 70]. Перевірити це припущення вже не вдасться, проте очевидно, що схил городища з давньоруського часу значно оплив.

На розкопі 1 було досліджено 130 м^2. По всій площі розкопу зафіксовано культурні нашарування XI–XVII ст. Виявлено 4 господарські споруди XI–XIII ст., споруду XVII–XVIII ст., велику наземну житлову споруду XVII ст. з галереєю, 5 господарських ям XI–XVIII ст., низку стовпових ям та рівчак часів Другої світової війни (рис. 2).

Серед давньоруських споруд найкраще збереглась **споруда №1** в західній частині розкопу. Споруда підпрямокутної форми, розміри – 2,8×2,2 м. Витягнута з заходу на схід. Заглиблена в материк на 0,7 м. Стіни котловану вертикальні. Дно горизонтальне, кутових стовпових ям не виявлено. В заповненні споруди фіксуються два окремі горизонти, що можуть відображати два основних етапи її функціонування. Верхній – сіро-коричневий, слабо гумусований супісок – містив переважно кераміку XII–XIII ст. Нижнє заповнення являло собою світло-сірий супісок; з нього походили фрагменти кераміки кінця X–XI ст. Також із заповнення походять фрагменти амфор, фрагменти плінфи, шиферне пряслице (рис. 3, № 9), розтиральник, скляний браслет, два фрагменти скляних виробів, вістря (рис. 3, № 4), фрагмент ключа, поясне кільце та ще кілька фрагментів залізних виробів.

Зі сходу до споруди № 1 безпосередньо примикала яма № 2 – підпрямокутної форми, глибиною від материка 0,25 м. Ширина ями з північного сходу на південний захід – до 0,9 м, південно-східний край перерізається бровкою. Яма № 2 розташована паралельно споруді № 1 і примикає до останньої, тому може являтись конструктивним елементом споруди (вхід).

Споруда № 2 була розташована в північній частині розкопу. Підпрямокутної форми, розміри – 4,0×3,5 м. Стінами орієнтована за сторонами світу, з незначним відхиленням на схід. Заглиблена в материк на 0,6-0,75 м. Стіни вертикальні. Більша частина споруди перерізана котлованом пізньосередньовічної споруди № 4 та двома господарськими ямами XVII–XVIII ст. Відносно добре збереглась лише південна частина. Тут уздовж західної стінки зафіксовано заглиблення до рівня 0,90 м, вірогідно – запуск повздовжньої стіни. Заповнення – світло-сірий, слабо гумусований супісок. З заповнення походить наступний матеріал: кераміка XII–XIII ст., полив'яна плитка, фрагменти скляних виробів, два скляні браслети (рис. 3, №№ 12, 13), кістяний ґудзик (рис. 3, № 7), бронзова ліровидна пряжка (рис. 3, № 5), залізний наконечник, цвяхи, ніж, інші залізні предмети. Оскільки не зафіксовано жодних залишків опалювальних споруд, споруда № 2 скоріш за все являється господарською. За матеріалом датується XIII ст.

Поруч, в північному куті розкопу, виявлено **споруду № 3.** Підпрямокутної форми, стінами орієнтована за сторонами світу. Заглиблена в материк на 0,5 м. Північно-східна частина перерізана стінкою. Довжина південної стіни – 1,4 м. Стіни вертикальні. Підлога нахилена в північно-західному напрямі під кутом 20°. Заповнення – темно-сірий, слабо гумусований супісок. Матеріалу не виявлено. Зважаючи на розміри споруди, вона може бути інтерпретована як господарська. За стратиграфічними даними ми можемо датувати споруду XIII ст.

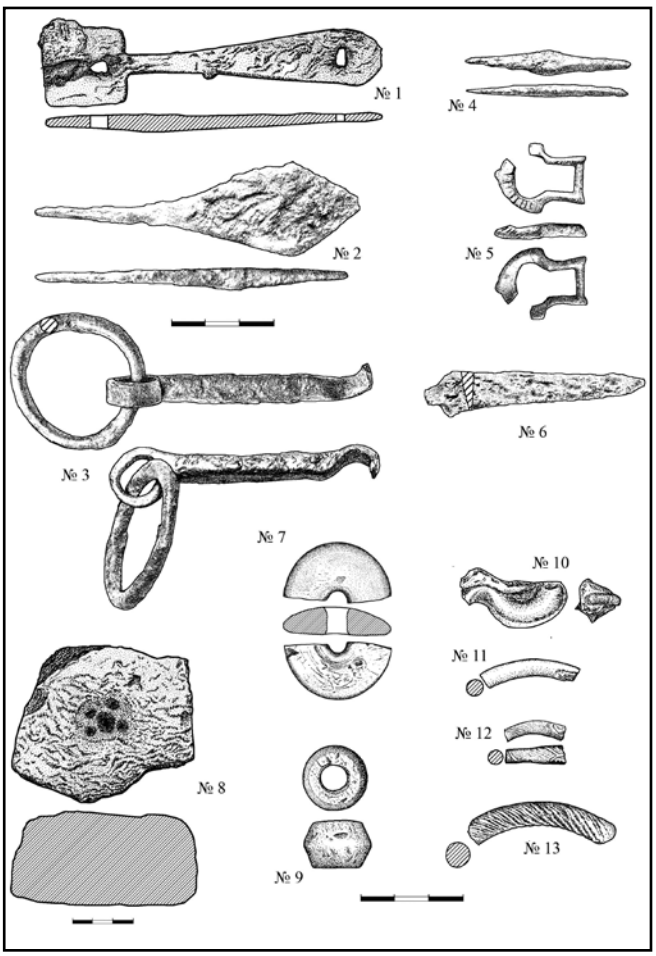

Рис 3. Знахідки з розкопу № 1 та шурфів №№ 1, 2: 1–4, 6 – залізо; 5 – бронза; 7 – кістка; 8 – глина; 9 – камінь; 10–14 – скло

Споруда № 5 виявлена в південній частині розкопу. Підпрямокутної форми. Сторонами орієнтована з заходу на схід. Південно-східна частина перерізана стінкою. Довжина з півночі на південь – 3,2 м. Заглиблена в материк на 1,5 м. Стіни та підлога – похилі. Північна та південна стіни споруди № 5 сильно оплили, вертикальну форму краще зберегла західна стіна. Північно-західний кут споруди мав округлу форму і дещо виступав; можливо, тут знаходився опорний стовп. Північну стінку перекриває шар глини потужністю 0,15-0,3 м. З півночі на південь, за 1,2-1,4 м від західної стіни, споруду перерізає рівчак часів Другої Світової війни, частково руйнуючи південну стіну споруди. Заповнення – сірий, слабо гумусований супісок. Керамічний матеріал за хронологією можна поділити на дві групи: кінець IX–X ст. та XII – перша половина XIII ст. Однак, говорити про окремі культурно-хронологічні горизонти та виділяти етапи функціонування споруди не дозволяє її погана збереженість. Також з заповнення походять фрагменти амфор, плитки (в т. ч., полив'яна), вудила (рис. 3, № 3), ніж (рис. 3, № 6), фрагменти плінфи та пірофіліту. Споруда № 5 скоріш за все мала каркасно-стовпову конструкцію і могла використовуватись в господарських цілях. За матеріалом споруду № 5

можна датувати першою половиною XIII ст.

Ще дві споруди відносяться до доби Козаччини. **Споруда №4** була розташована в північній частині розкопу 1 і, як уже зазначалось, перерізала давньоруську споруду № 2. Мала підовальну форму. Витягнута по вісі північ – південь, з відхиленням на захід. Південно-східний край перерізаний бровкою, західну стіну споруди перерізає яма № 8. Розміри – близько 3,3×2,7 м. Заглиблена в материк на 1,0–1,3 м. Стінки похилі. Точні контури споруди встановити важко, так як вона запущена в котлован споруди № 2. Добре простежується нижня частина споруди. Підлога заглиблюється до центру під кутом 20°. В центрі споруди зафіксовано стовпову яму (яма №14) діаметром 0,4 м. Заповнення – сірий, слабо гумусований супісок. Зустрічаються фрагменти печини. Матеріал із заповнення перемішаний. Керамічний комплекс датується епохою Київської Русі, післямонгольською добою та XVII–XVIII ст. Також матеріал представлений фрагментом світильника, фрагментом тарної посудини, плитками, фрагментами плінфи та пірофіліту, розтиральником, скляною бусиною, скляним браслетом (Рис. 3, № 11), фрагментом ножиць, двірним гачком, цвяхами, іншими залізними предметами. Зважаючи на форму споруди та наявність центральної стовпової ями, вона могла являти собою центричну конструкцію, для будівництва котрої був використаний котлован споруди № 2. За матеріалом споруда № 4 датується другою половиною XVII–XVIII ст.

В східній частині розкопу виявлено **споруду № 6.** Споруда – підпрямокутної форми, сторонами орієнтована з північного заходу на південний схід. Північна та східна частини перерізані стінами розкопу. Західна сторона простежується на 8,2 м (за рівчаком 1); південна – на 5,8 м (за рівчаком 2). Споруда була наземною. Конструктивними частинами споруди є рівчаки №№ 1, 2, та яма № 16.

Рівчак № 1 був орієнтований за віссю північний захід–південний схід. З північного сходу перерізається бровкою. Вдалося простежити на довжину 8,2 м; ширина рівчака – 1,1-1,3 м. Він заглиблений в материк на 0,45-0,65 м. Стінки похилі. Заповнення – темно-сірий, слабо гумусований супісок. В заповненні виявлено значну кількість плінфи та каміння – залишки забутовки фундаменту. Також із заповнення походять фрагменти керамічного посуду XI–XIV та XVII ст. кахлі, фрагмент плінфи з відбитком (рис. 3, № 8), вістря (рис. 3, № 2), ножиці, цвях, тощо. Рівчак являє собою фундаментний рів споруди № 6.

Рівчак № 2 – орієнтований за віссю південний захід – північний схід. Зі сходу перерізається бровкою; з заходу – ямами № 15, 16. Вдалося простежити на довжину 5,8 м; ширина рівчака – 0,7–1 м. Заглиблений в материк на 0,3 – 0,4 м. Стінки похилі. Заповнення – сірий, слабо гумусований, супісок. В заповненні виявлено фрагменти кераміки XI–XIII та XVI ст., фрагменти плінфи та пірофіліту. На рівні дна котловану виявлено 28 стовпових ям:

- 7 ям – округлої форми, діаметром – 0,13-0,30 м;
- 14 ям – овальної форми, розмірами 0,42-0,14×0,25-0,12 м;
- 7 ям – підпрямокутної форми, розмірами 0,42-0,12×0,22-0,10 м.

Глибина дна ям від материка – 0,75-1,05 м. Стовпові ями в рівчаку 2 можуть бути інтерпретовані як залишки галереї споруди №6. Конструктивним елементом останньої є і яма № 16. На деяких ділянках стовпові ямки йдуть у два ряди, що може свідчити про перебудову галереї.

З північного заходу рівчак № 2 перерізає яма № 16. Підпрямокутної форми. Довгою стороною яма орієнтована за віссю північний захід – південний схід, розміри – 1,2×0,6 м. Заглиблена в материк на 0,75 м. Стінки вертикальні, дно – похиле. Заповнення – сірий, слабо гумусований супісок. Матеріалу не виявлено. На рівні дна котловану зафіксовано шість стовпових ям округлої чи підовальної форми, розмірами 0,45-0,25×0,40-0,15 м. Дно ям – на глибині від 0,85 до 1,2 м від рівня материка. Яма № 16 є конструктивним елементом галереї споруди № 6, виявленої у рівчаку № 2. Очевидно, тут розташовувались наймасивніші, кутові стовпи галереї.

Хоча слідів опалювальних споруд виявлено не було, значні розміри та складність конструкції споруди № 6 можуть свідчити про її житловий характер. Споруда датується XVII ст. і може бути пов'язана з діяльністю власників Вишгорода – панів Гойських (початок XVII ст.).

Дослідження 2012 р. дозволяють виокремити та охарактеризувати основні етапи заселення східної частини Вишгородського городища в середньовічний час.

До давньоруської доби на розкопі 1 відносяться чотири господарські споруди, орієнтовані за сторонами світу. Зібрано численну колекцію керамічного матеріалу – 940 одиниць. Виявлено індивідуальні знахідки різних категорій матеріалу: фрагменти та вироби з металу, кістки, скла, каменю, глини.

Виявлені матеріали свідчать про безперервне заселення ділянки з XI до XIV ст. На кінець XII – початок XIII ст. досліджувана ділянка могла являти собою частину садиби заможного вишгородця, яка була частиною масової забудови давньоруського дитинця. Про досить високий статус її власника свідчить площа садиби, котра мала становити не менше 200 м^2, а також наявність імпортних та коштовних речей.

Разом з тим можна говорити про певну периферійність ділянки розкопу 1. Культурні нашарування тут мали значно меншу потужність у порівнянні з розкопами 1934-1937 та 1979-1981 рр.

Вона могла бути периферійною частиною розкопаного Ф.А. Козубовським та Т.М. Мовчанівським трохи північніше «кварталу металургів». На користь цього свідчать знахідки криць та великої кількості шлаків. Розташування досліджуваної ділянки біля краю плато ще раз підтверджує висновок про те, що схил значно оплив з давньоруського часу.

Відсутність горілих нашарувань, прошарків попелу з вугіллям у заповненнях об'єктів (залишки вуглинок та попелу зафіксовані лише в ямі № 3), можуть свідчити про те, що ця частина городища не постраждала від пожежі під час монголо-татарської навали 1240 р. Виявлено, хоч і у відносно невеликій кількості, керамічний матеріал другої половини XIII–XIV ст. Раніше культурний шар післямонгольської доби був зафіксований поблизу церкви свв. Бориса і Гліба.

Натомість, зовсім відсутні матеріали XV ст., а XVI ст. представлене лише поодинокими фрагментами кераміки. Вишгород міг постраждати під час походів на Київ Едигея (1416 р.) та Менглі-Гірея (1482 р.). Відроджується як містечко він лише на початку XVII ст. На розкопі 1 до цього часу слід відносити велику наземну житлову споруду, яку ми пов'язуємо з функціонуванням маєтку панів Гойських.

Посилання

1. Довженок В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934-1937 рр. // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64-92.
2. Довженок В.Й. Раскопки древнего Вышгорода в 1947 г. – НА ІА НАНУ. – 1947/18.
3. Чумаченко В.В. Раскопки в древнем Вышгороде // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 359-360.
4. Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – 1979/16.
5. Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – 1980/17а.
6. Зоценко В.Н., Пекарская Л.В. Отчет о раскопках Вышгородского городища в 1981 г. – НА ІА НАНУ – 1981/15 в.
7. Сыромятников А.К. Церковь Бориса и Глеба в г. Вышгороде Киевской обл. – НА ІА НАНУ. – 1989/62.
8. Ольговський С.Я., Філюк О.В., Анжияк С.М., Михайленко С.П. Звіт. Охоронно-рятувальні роботи у м. Вишгороді Київської області. – НА ІА НАНУ – 2000/11 в.

Бибиков Д.В., Ивакин В.Г. Новые исследования Вышгородского городища

Статья посвящена археологическим исследованиям на территории древнерусского городища в г. Вышгород. За срок полевого сезона 2012 г. Вышгородская археологическая экспедиция провела ряд разведочных работ, а также стационарный раскоп на восточном краю Вышгородской горы. Открыто ряд объектов XII–XVIII вв., собран многочисленный археологический материал, который свидетельствует о непрерывной заселенности участка с XI по XIV вв. В конце XII – начале XIII вв. исследуемый участок мог представлять собой периферийную часть усадьбы знатного вышгородца, которая была частью массовой застройки древнерусского детинца. О довольно высоком социальном статусе ее владельца свидетельствует площадь усадьбы, которая должна была составлять не менее 200 м², а также наличие импортных и ценных вещей.

***Ключевые слова**: Древняя Русь, городище, городская усадьба, керамический материал.*

Bibikov D.V., Ivakin V.H. The new excavation at Vyshhorod hillfort

The article is devoted to archaeological research in the Old Rus town Vyshhorod. Over the termin of the field season 2012 Vyshhorod archeological expedition conducted a series of exploration and stationary excavation on the eastern edge of the Vyshhorod mountain. Opened a number of objects XII–XVIII centuries, collecting numerous archeological material, that shows a continuous section of the population with the XI–XIV centuries. At the end of XII – early XIII centuries investigated territory could be a peripheral part of the noble homestead, which was part of ancient citadel mass construction. On a fairly high social status of its owner shows area, which was not less than 200 m², and the availability of import and valuables artifacts.

***Key words:** Ancient Russ, town, urban homestead, ceramic material.*

13.03.2013 р.

УДК 94(477):623.1/3+728.81/.82 «10/12»

О.М. Мірошниченко

В ПОШУКАХ УНІВЕРСАЛЬНОГО ЗАМКУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Стаття присвячена дерево-земляним замкам Київської Русі в XI-XIII ст. як елементарним і універсальним оборонним центрам державних кордонів і феодальних володінь. На основі різноманітних характеристик замків складена авторська зведена таблиця їх класифікації.

***Ключові слова:** дерево-земляні замки, класифікація укріплень, топографічні особливості, трудомісткість будівництва.*

Військова справа споконвіків вважалася однією з найважливіших сфер життя суспільства. Її культивація спрямовувалась, насамперед, на підтримку життєво важливих функцій, таких як продовження життя, роду, свободи. Активний соціальний, економічний та політичний розвиток Київської Русі був неможливий без військової справи. Виживання давньоруського соціуму в умовах постійних конфліктів з кочівниками, боротьба за нові території та міжусобні феодальні сутички стали стимулюючим фактором для насадження та розквіту міст в XI-XIII ст. Оборонне зодчество було провідною військовою справою у осілого давньоруського населення. Місто, город (град) в давньоруському розумінні не являлося ремісничим та торгівельним центром. Насамперед, це укріплена ділянка території, яка могла, навіть, не мати постійного населення. Чим керували зодчі при виборі місця для города, які типи городів існували, що в їх побудові було спільного, а що відмінного? Щоб дати відповідь на ці

запитання, слід розібратися в наступально-оборонній стратегії Київської Русі, з її внутрішніми та зовнішніми ворогами та іншими важливими факторами, що сприяли активному військовому будівництву. На ці питання ми спробуємо відповісти в нашій статті.

Докладні й різнобічні роботи, присвячені військовому ремеслу і безпосередньо військовому зодчеству Київської Русі, належать Б.А. Рибакову [1]. Автор зробив великий внесок у вивчення південноруських прикордонних міст-фортець. Цим же питанням присвячено ряд робіт Ю.Ю. Моргунова [2]. Історії військово-оборонного будівництва Південної Русі були присвячені роботи П.А. Раппопорта [3]. Вперше в широкому історичному просторі автор розглянув особливості фортифікації десятків городищ і міст, значна частина яких була ним особисто обстежена та вивчена. Дослідник запропонував свою типологічну класифікацію цих пам'яток і обґрунтував хронологічну періодизацію змін в устрої та плануванні оборонних споруд. Історії давньоруського військового зодчества присвячена фундаментальна праця М.М. Вороніна [4]. Автор розглянув особливості оборонних укріплень сотень городищ X-XV ст., розробив детальну типологічну класифікацію цих пам'яток. Також слід відмітити роботи істориків-фортифікаторів К.С. Носова [5], М.П. Крадіна [6], А.М. Губайдулінна [7], М.П. Кучери [8], А.В. Кузи [9] та інших дослідників.

Об'єктом нашого теоретичного дослідження є давньоруські замки XI-XIII ст. Цей вибір був зроблений не випадково. Замки в домонгольський період зарекомендували себе як найвдаліша елементарна система укріплень невеликої території, що здатна до довготривалої оборони. Тому їх будівництво на території Київської Русі набуло державного характеру.

Предметом дослідження є процесс становлення замку як універсального укріплення державних кордонів та феодальних володінь.

Метою статті є вивчення основних типів давньоруських замків та фортифікаційних споруд, з яких вони побудовані; з'ясування причин та передумов вибору замків як елементарного захисного укріплення в системі оборони Київської Русі.

Замок – це укріплений стратегічний пункт для контролю за певною територією, важливими шляхами. В прикордонних зонах він виконував оборонні функції для запобігання вторгненню зовнішнього ворога. В центральних районах держави, замок був укріпленою резиденцією місцевого володаря, що захищала феодала від інших місцевих володарів (вождів, князів, бояр, тощо) [10, 76]. Методи будівництва дерево-земляних замків були вже повністю розроблені до кінця X ст. Цьому передував великий досвід, набутий в процесі будівництва слов'янських укріплень.

Перш ніж розглянути конструктивні елементи замків, слід з'ясувати основні передумови їх будівництва. VIII-IX ст. були для слов'ян часом успішної боротьби з кочівниками причорноморських степів і просування на південний схід, далеко за межі лісостепової зони. Слов'янські землеробські поселення з'явилися на Дону і Північному Дінці, в степах Приазов'я та Тамані, поступово скорочуючи область поширення скотарського господарства кочових племен. Слов'янські племена, що переходили до феодалізму, успішно тіснили розрізнені й ослаблені племінні об'єднання кочівників. Переважання слов'ян у Причорномор'ї ставало все помітніше. Однак в X ст. у причорноморські степи ринула нова хвиля азіатських кочівників. Тепер їм протистояли не окремі слов'янські племена, а Давньоруська держава. Прибульці з Азії не ставили за мету підкорення слов'янських земель, тому головне військове завдання Русі полягало в стриманні натиску на кордонах [11, 23-45]. Але назвати Київську Русь державою, що у своїй військовій політиці дотримувалася стратегії оборони, буде помилкою. Безперечно, сталий кордон зменшував ризик вторгнення, але при цьому територія держави обмежувалася. Тому основою військової політики Русі на південних кордонах стала стратегія наступальної оборони. Це дало змогу поступово розширити і заселити територію держави. Кордон Південної Русі в XI-XIII ст. представляв собою не сталу оборонну лінію з ланцюжка замків. Лише в проміжку з X по XI ст. в систему укріплень входили так звані «Змієві вали», але з розширенням кордонів Русі їх стратегічна роль відпала [8, 184-189]. Якщо зараз державний кордон країн представляє собою уявну лінію, що визначає межі державної території, то в Давній Русі він в великій мірі залежав від топографічних особливостей місцевості. Ріки, заболочені і лісисті території, яри, балки – всі ці природні перешкоди, доповнені укріпленими форпостами, являли собою кордон Русі. Відповідно, замки мали поєднувати в своїй фортифікації як природні, так і штучні перешкоди. Загально прийнята класифікація замків відносно топографічних особливостей їх розташування складена П.А. Рапопортом і вміщена у монографії А.М. Габайдуліна [12, 26-27]:

1) замки, планування укріплень яких підпорядковане навколишньому рельєфу (мисові замки);

2) замки, планування укріплень яких частково підпорядковане навколишньому рельєфу;

3) замки, укріплення яких не підпорядковані рельєфу (в основному розташовані на рівнинній території або однією із сторін примикають до краю тераси; у плануванні мають правильну геометричну форму);

4) замки зі складною системою укріплень (можуть займати декілька мисів і об'єднуватися спільною фортифікацією).

Разом з тим існували замки острівного та сегментного типу. Для острівного типу вибирали

болотні острівці, природні острови, утворенні в місцях злиття річок, а також штучні острови. Якщо замок острівного типу був побудований до XI ст. і продовжував використовуватися пізніше, то він, як правило, не мав додаткових укріплень. Але якщо замок виник не раніше XI ст., він зазвичай вже мав новий тип планування оборонних споруд із замкнутим валом по всьому периметру. Основний недолік цього типу замків полягав в його територіальній обмеженості, тому такі укріплені центри рідко ставали центрами міських укріплень. Сегментний тип замку займав перешийок, зазвичай, між водними перешкодами, і був захищений укріпленнями тільки з двох протилежних сторін [5, 12-14]. Дана класифікація ставить в основу ступінь використання будівельниками особливостей рельєфу місцевості. При цьому ототожнюються два поняття: пересічний рельєф місцевості і оборонні властивості місцевості. Однак, фортифікатор, який будує замок на рівнині, теж використовує оборонні властивості місцевості. Наприклад, на рівнині можна легко викопати колодязь, правильно розпланувати внутрішню територію замку, не лісиста територія добре проглядається. Нарешті, рівнинна місцевість дає будівельникові можливість швидко насипати оборонний вал з поверхневих ґрунтів, зібраних з великої площі, не вдаючись до трудоємкої розробки материкової глини [13, 16-17]. Щоб в повній мірі оцінити оборонно-функціональні характеристики замків слід розглянути інші запропоновані класифікації. Г.Є. Афанасьєв в основу класифікації хазарських укріплених поселень поклав трудомісткість будівництва [14, 132-145].

Тип 1. Городища попередніх періодів, оборонні споруди яких практично не поновлювалися (мізерний рівень трудомісткості).

Тип 2. Городища, розташовані на вузьких берегових мисах і захищені валами тільки з напільного боку (трудомісткість від 1000 людино-днів).

Тип 3. Городища, що відрізняються від попередніх наявністю укріплень по всьому периметру мису (трудомісткість від 1000 до 4500 людино-днів).

Тип 4. Повністю кам'яні або цегляні фортеці з правильним геометричним плануванням (трудомісткість більше 20000 людино-днів, будувалися на державне замовлення, мали постійний гарнізон).

Ця класифікація може бути застосована до давньоруських замків. В такому разі поза увагою лишаються функціональні, оборонні і тактичні характеристики укріплень. Дехто з істориків-фортифікаторів намагався класифікувати замки за їх розмірами, але на думку більшості дослідників такий поділ є суб'єктивним і малоінформативним. Дослідник J.-P. Taavitsainen розділив фінські давні укріплення за функціональним призначенням [13, 18-19]. Доповнивши цю класифікацію, замки Русі можна розділити на: замки-сховища без постійного гарнізону; замки-сховища з постійним гарнізоном; замки, оточені заселеною господарською зоною; феодальний замок; острівні замки для контролю за важливими водними шляхами; прикордонні замки; наступальні або польові замки, які використовувалися як збірні пункти війська; фортечні замки, що входили в систему загальноміських укріплень і виконували роль дитинця. Звісно, таке розділення умовне, і якщо характеризувати кожний замок окремо, то він може виконувати відразу декілька функцій. Наприклад, замок міг мати постійний гарнізон, бути оточеним сільськогосподарською зоною і при цьому знаходитися на кордоні. Враховуючи три параметри, – топографічні особливості території, трудомісткість будівництва та функціональне призначення – нами складена класифікаційна таблиця давньоруських замків (див. табл. 1)

Табл. 1. Класифікація давньоруських замків

Топографічні особливості розташування	Трудомісткість будівництва	Функціональне призначення
Підпорядковані рельєфу	Мізерний рівень трудомісткості	Замки-сховища без постійного гарнізону
		Замки-сховища з постійним гарнізоном
Частково підпорядковані рельєфу	Трудомісткість від 1000 людино-днів	Замки, оточені господарською зоною
		Феодальний замок
Не підпорядковані рельєфу	Трудомісткість від 1000 до 4500 людино-днів	Острівні замки для контролю за водними шляхами
		Прикордонні замки
Зі складною системою укріплень (кількамисові)	Трудомісткість більше 20000 людино-днів	Польові замки
		Фортечні замки

Якщо за вищезгаданими трьома характеристиками між замками було багато відмінностей, то в конструкціях їх дерево-земляних укріплень помітної різниці не було. Головним елементом укріплень давньоруських замків був майдан, оточений валами та ровами. В свою чергу замок міг омиватися річкою або ж мати сухі береги. Для збільшення кута нахилу природних схилів їх ескарпували. Оборонні зруби, що розташовувались на валу, складалися з двох поздовжніх дубових стін, які з'єднувалися поперечними стінами. Утворені таким чином приміщення використовували для розміщення воїнів і тимчасового перебування інших людей. Зверху зруби перекривали дерев'яними накатниками й засипали шаром землі [15, 180-190]. На місці в'їздів могла стояти дерев'яна вежа зрубної конструкції. Зруби, заповнені ґрунтом, називалися городнями, а пустотілі – клітями. Рештки дерев'яних конструкцій на валах відкриті археологами майже на всіх городищах [16]. Споруджуючи додаткові укріплення, використовували тинові конструкції, частокіл, частик, надовби [17, 25]. Великого розповсюдження

набули багатовальні замки. Напільна сторона таких укріплень була прикрита декількома рядами валів і ровів з в'їзними проміжками між ними.

Можна зробити висновок, що з другої половини X ст. і аж до навали Батия зміцнення степового порубіжжя від вторгнення кочівників було однією з найважливіших державних завдань київських князів. Багатоешелованна система городищ уздовж водних рубежів стала найбільш вигідною в оборонному відношенні. Але за часів феодальної роздробленості Русі замки не втратили своєї ролі. Продумане фортифікаційне планування, вигідне використання навколишнього рельєфу, орієнтація оборонних функцій на відбиття атак переважаючих сил кінноти супротивника дозволили замкам протягом декількох століть залишатися незмінними оборонними центрами Київської Русі.

Посилання

1. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Город, замок, село / Б.А. Рыбаков /. – М.: «Наука», 1985. – 425 с.
2. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю.Ю. Моргунов /. – М.: «Наука», 2009. – 304 с.
3. Раппорт П.А. Очерки по истории военного зодчества X-XIII веков / П.А. Раппорт /. – М.: издательство АН СССР, 1956. – 228 с.
4. Воронин Н.Н. Очерки по истории русского зодчества XVI-XVII вв. / Н.Н. Воронин /. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1934. – 129 с.
5. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника / К.С. Носов /. – СПб.: ООО «Полигон», 2002. – 176 с.
6. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонительное зодчество / Н.П. Крадин / М.: «Искусство», 1988. – 142 с.
7. Габайдулин А.М. Фортификационный словарь /А.М. Габайдулин/. – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
8. Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера /. – К.: «Наукова думка», 1987. – 204 с.
9. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII / А.В. Куза /.–М.: Христианское издательство, 1996. – 255 с.
10. Гаврилюк О.Н., Гаврилюк С.В., Горбик В.О. та ін. Основи пам'яткознавства / О.Н. Гаврилюк, С.В. Гаврилюк, В.О.Горбик [та інші]: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К.: Центр памяткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – 380 с.
11. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Феодальной Руси / В.В. Каргалов /. – М.: «Высшая школа», 1967. – 266 с.
12.Габайдулин А.М. Фортификация городищ Волжской Булгарии / А.М. Габайдулин /. – Казань: Институт истории АН РТ, 2002. – 231 с.
13.Коробейников А.В. Историческая реконструкция по данным археологии / А.В. Коробейников /. – Ижевск: издательство ИПМ УрО РАН, 2005. – 180 с.
14. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. Социальные структуры алано-ассо-буртасского населения басейна Среднего Дона / Г.Е. Афанасьев /. – М.: Наука, 1993. – 184 с.
15. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков / В.В. Косточкин /. – М.: Издательство Академии наук, 1962. – 286 с.
16. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //about-ukraine.com/index.php?text=121.
17. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / В.Ф. Шперк / – М.: Типография ВИА КА им. В.В. Куйбышева, 1946. – 122 с.

Мирошниченко А.Н. В поисках универсального замка Киевской Руси

Статья посвящена древо-земляным замкам Киевской Руси в XI-XIII ст. как элементарным и универсальным оборонительным центрам государственных границ и феодальных владений. На основе разнообразных характеристик замков составлена авторская сводная таблица их класификации.

Ключевые слова: *древо-земляные замки, классификация укреплений, топографические особенности, трудоемкость строительства.*

Miroshnychenko O.M. In search of the universal castle of Kievan Rus

This article is devoted to wooden and earthen castles of Kievan Rus in the XI –XIII centuries. They were elementary and versatile defensive center of frontiers and feudal possessions. Based on the characteristics of various castles, author compiled a summary table of their classification.

Key words: *wooden and earthen castles, fortifications classification, topographic features, the complexity of construction.*

02.04.2013 р.

УДК 94 (474.51)+904:72«10/17»

І.М. Ігнатенко

ВАЛИ ЯК КОНСТРУКТИВНИЙ ЕЛЕМЕНТ УКРІПЛЕНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ XI-XVIII СТ.

Стаття присвячена вивченню валів – дерев'яно-земляних укріплень Чернігівської фортеці. Автор дає опис конструкцій валів на основі археологічних, історичних та картографічних джерел.

Ключові слова: *Чернігів, фортеця, вали, археологічні дослідження.*

Для багатьох чернігівців ось уже два століття одним з улюблених місць відпочинку є «ВАЛ». Так у народі називається парк, розташований на території колишньої фортеці. Саме деяким аспектам влаштування оборонних валів і стін Чернігівської фортеці присвячена дана робота. Дослідження ґрунтується на матеріалах археологічних розкопок та картографічних джерелах.

Рештки насипів валів укріплень Чернігова були неодноразово виявлені під час археологічних розкопок: на території дитинця – у 1989 р. дослідженнями В.П. Коваленка та П.М. Гребеня, 1990-1992 рр. – І.М. Ігнатенка та П.М. Гребеня, 1996 р. – І.М. Ігнатенка, 2006-2008 рр. – А.Л. Козакова, О.Є.Черненко, Т.Г. Новик.

Спроби реконструкції укріплень Верхнього Замку на Дитинці належать автору статті [3, 61-68]. Вивченню конструкції фортечних валів доби Київської Русі іншої частини міста – окольного граду – присвячена стаття А.Л. Козакова, у якій представлена і графічна реконструкція цієї оборонної

споруди, а також стаття Т.Г. Новик і Ю.М. Ситого з реконструкцією брами у валу Третяка.

Навколо дати появи перших укріплень Чернігова досі точиться суперечка, оскільки вона напряму пов'язана із визначенням віку міста. Однак, на нашу думку, слід розділити ці проблеми. Можливо, найдавніші оборонні укріплення Чернігова не мали монументальних розмірів, і досі не виявлені археологами або не інтерпретовані у відповідній якості. Земляні вали, які подекуди збереглися, за твердженням всіх дослідників, не є первісними укріпленнями міста.

Більшість валів Чернігівської фортеці зникли за двісті років, що пройшли з моменту її ліквідації. Найкраще зберігся насип валу Верхнього Замку, оскільки він знаходиться на території парку. Розкопками 1990-1991 рр. було розкрито дві ділянки валу: одна у північно-східній частині замку (траншея 1, розкоп 3), яка дала змогу простежити напільний бік укріплення, рів та прилеглий край еспланади, друга (розкопи 1, 2) виявила внутрішню сторону валу у південно-західній частині замку. Дослідження показали, що укріплення, в основному зведені у першій половині XI ст., згодом неодноразово поправлялися та модернізувалися.

Вдалося простежити сліди засипаних землею дерев'яних клітей, що утворили вал. У супіску, з якого складалося заповнення клітей, були добре_помітні сліди деревного тліну. На окремих ділянках валу на місцях перепрілих колод, з яких будувалися кліті, залишилися пустоти. В такий спосіб вдалося навіть вирахувати кількість вінців у зрубах. Так, на розкопі 1 зафіксовано 12 вінців на висоту 1,6 м; в іншому місці – 16 вінців на висоту 1,8 м; У траншеї 1 – 26 вінців на 3,4 м та 10 вінців на 1,5 м. Проміри дають діаметр пустот близько 10-15 см. Найкраще сліди від дерев'яних конструкцій простежуються у траншеї 1, що прорізала вал з напільного боку. Тут виявлено залишки чотирьох клітей. Вдалося вирахувати повні розміри двох та один промір третьої. Довжина клітей (уздовж насипу) – 4,5 м, ширина (впоперек валу) коливалась від 3 до 4,3 м. Ширина укріплень була визначена у 1992 році під час зачистки поверхні валу на ділянці, що прилягала до траншеї 1. Завдяки неглибокому заляганню насипу валу давньоруського періоду (до 0,3 м), його конструкції добре фіксувались навіть при поверхневих зачистках ґрунту. Встановлено, що загальна ширина валу становила приблизно 11,5 м і складалася з трьох рядів клітей різної ширини [1, 3-8].

Особливість з'єднань конструкцій валу полягає в тому, що кліті не просто прилягають одна до одної, утворюючи внаслідок випусків міжклітевий простір - переруб, а перев'язані між собою. Кожна поздовжня колода поєднується з чотирма поперечними, по дві з кожного кінця, причому між поперечними колодами, що обмежують кліті, був переруб завширшки 0,5-1 м. Поздовжні колоди з'єднуються з поперечними не в одну лінію, а відступаючи 0,5 м одна від одної. Таким чином, кліті по черзі то відступають на 0,5 м вглиб фортеці, то виступають у бік поля. Можливо, такий спосіб перев'язки був спричинений розміщенням укріплень на похилому схилі, що надавало стіні більшої міцності. На повороті валу переруб звужується до центру фортеці і розширюється в напільний бік. Кліті на поворотах могли мати вигляд трапецій. Перший ряд (з напільного боку) клітей мав низьку зовнішню стіну і високу (максимальна висота валу) внутрішню. Зверху він був перекладений повздовжніми колодами, що піднімалися під кутом 40-45° до горизонту.

Висота клітей на вивченій ділянці сягає 4 м, причому стіна не повторює рельєф місцевості, а йде на одній висоті, підвищуючись із Сходу на Захід по мірі того, як падає рівень материка. Над другим рядом клітей у давнину, певно, були зведені наземні оборонні споруди – стіна з майданчиком для воїнів. У третьої (внутрішньої) лінії клітей не було тилової стінки і вона мала дещо похилу форму для більш зручного підйому на фортечну стіну.

Для протидії сповзанню клітей у рів практикувалося укріплення напільних стін вертикально вкопаними або вбитими стовпами. Один такий стовп прилягає до колод у просторі перерубу зовнішньої стіни першого ряду клітей. Він був вбитий у культурний шар під клітями, підіймався на всю висоту стіни; сліди другого простежені у перерубі перед другим рядом клітей. Ще два стовпи зафіксовані у верхній частині насипу перед зовнішньою стіною другого ряду клітей. У заповненні клітей валу знайдено велику кількість кісток свійських та диких тварин, уламки давньоруського керамічного посуду X – початку XI ст. Із заповнення валу походять також мармуровий кістень із залізним стрижнем та частина кістяного гребінця. Добре зберігся культурний шар, похований під насипом валу. Він має потужність до 1 м і датується керамікою, подібною до знайденої в заповненні валу, та орнаментованим кістяним гребінцем, другою половиною X – початком XI ст. Культурний шар розділений на два однакові за потужністю пласти тонким вапняним прошарком, а знаходження в шарі уламків шиферних плит та фрагменту плінфи товщиною 3 см вказує на те, що спорудження укріплень відбулося відразу після початку будівництва в Чернігові першого кам'яного храму – Спаського собору, який був закладений десь на початку 30-х років XI ст.

Початком XI ст. науковці датують і лінію валів стародавнього Дитинця. Напільна сторона цього валу була простежена розкопками у 1990 р. (траншея 2) під керівництвом П.М. Гребеня, на південний захід від будівлі колегіуму. На жаль, звіт про ці дослідження так і не був підготовлений. У ході розкопок виявлено два ряди клітей (уздовж

валу), які продовжувалися далі углиб фортеці. В середині засипаних супіском клітей знаходилися три майже неушкоджені напівсферичні глинобитні печі, які перекривали культурний шар та котловани заглиблених у материк будівель.

Під час археологічних робіт, проведених автором у 1996 р., у шурфі № 6, що був закладений поруч із траншеєю 2 (1990 р.), також було виявлено насип валу із рештками внутрішньовалових дерев'яних конструкцій. Відразу під дерном залягали шари супісків, у яких при зачищенні стала помітна смуга деревного тліну шириною 2-5 см. До глибини 1,5-1,7 м від денної поверхні ґрунт являв собою тіло валу, заповнене великою кількістю прошарків від чистого білого піску до темно-сірого гумусованого супіску з включенням уламків кругової кераміки X – поч. XI ст. У профілях та в плані помітні сліди дерев'яних конструкцій, що являли собою залишки клітей валу. Вони були укладені як уздовж насипу (орієнтовані північ-південь), так і впоперек. Фіксувалися і подвійні полоси деревного тліну, що певно утворились в результаті засипання проміжків (перерубів) між окремими клітями. Відстань між повздовжніми рядами клітей дорівнювала 0,4-0,6 м, між поперечними – 0,36-1м. Чергування подвійних дерев'яних конструкцій, поперечних та повздовжніх, вказує на певну систему їх перев'язки для посилення каркасу валу. Так в нижній частині тіла валу на місці напівзасипаного котловану будівлі зафіксовано сліди колод, що розташовані поперек осі валу. Вище йдуть сліди двох повздовжніх колод, що певно належали двом рядам клітей. Один із цих рядів є продовженням нижньої конструкції, інший відсунутий приблизно на 0,5 м в бік поля. Одночасно простежуються сліди подвійних поперечних колод, які з'єднуються з внутрішнім рядом повздовжніх лежнів. Таким чином, перев'язка клітей виконана так, що верхні кліті перекривають нижні як в повздовжньому, так і в поперечному напрямку. Також зафіксований нахил повздовжніх клітей в бік поля, що певно є наслідком зсуву тіла валу до рову. Нижче насипу валу в північній частині шурфу на глибині 1,3 м виявлено сліди культурного шару з залишками канавок від огорожі та краєм заглибленого у материк об'єкту. У заповненні культурного шару знайдені уламки кераміки X – першої половини XI ст., залізні предмети та точильний брусок з овруцького пірофілітового сланцю [2, 11-13].

У розкопі 1 (2008 р.), прилеглому до північно-західного фасаду колегіуму, висота давньоруського валу сягала майже 3 м. Із заповнення культурного шару під насипом валу походять: фрагмент кістяного однобічного гребінця та уламки гончарного посуду, які датуються X – початком XI ст. [12, 8-10]. На розкопах 2005-2006 рр. у північній частині Дитинця (Будинок дворянських зібрань) добре простежена внутрішня сторона валу. Насип укріплення, судячи із креслення, складається із клітей, які уздовж валу мають довжину 3,2-4 м і розділені перерубами шириною 1,0-1,2 м. Висота укріплення від підошви перевищує 2 м [8, 67].

У всіх випадках вал Дитинця XI ст. стоїть на місці більш ранньої житлової забудови. Слідів більш ранніх укріплень або їхньої еспланади по лінії цього валу не виявлено.

До наступного етапу реконструкції валів Чернігова слід віднести «малі кліті», виявлені на Верхньому Замку. Розкопки показали, що поверх тильного схилу валу XI ст. були влаштовані дерев'яні клітки розміром 1,3-1,8 х 1,4 -2,0 м. Вони орієнтовані паралельно стінам більш раннього валу. Було простежено сліди не менше п'яти рядів клітей у поперечному напрямку валу. Більша частина дерев'яних конструкцій перетворилася у тлін, однак було розчищено ділянку із досить добре збереженими залишками обгорілих дерев'яних клітей. «Малі кліті» були складені із тонких, 12-18 см в діаметрі, колод. Простежити характер їх поєднання внаслідок недостатньо доброї збереженості не вдалось, але можна припустити, що колоди були складені в обло чи в ряж із випуском. Верхня площина конструкції із малих клітей має ухил до центру замку, так що вершину найближчої до поля кліті і низ найдальшої по висоті розділяє більше ніж два метри, водночас висота самої конструкції не перевищує 1,8 м. Ці кліті були засипані, головним чином, світлим сіро-жовтим супіском. У заповненні знайдено невелику кількість керамічного посуду XII ст., уламки білої, рожевої, жовтої плінфи товщиною 3,5-4 см. Повна довжина одного фрагменту цегли – 34 см. Також тут знайдений фрагмент полив'яної плитки [1, 3-8].

Наступний етап розвитку фортифікацій може бути віднесений до XV ст. Саме до цього періоду, згідно стратиграфічних спостережень та характеру знахідок, відносяться лінії стовбових ям, які підтримували якісь наземні конструкції. Одна з таких ліній проходить по гребеню валу Верхнього замку з напільного боку; на відстані 2 м углиб укріплення проходить друга лінія стовпових ям. Подібні об'єкти виявлені і на іншому розкопі. Не виключено, що вони являли собою котловани, залишені від вертикально вкопаних стовпів, у яких були вибрані пази і вставлені у горизонтальному положенні колоди (в замет). Можливо повідомлення про те, що Вітовт «зарубил…Чернигов», стосується саме цих укріплень [11, 605].

Стінові укріплення XVI-XVII ст. репрезентовані рештками тарасів, знайдених під час розкопок на Верхньому Замку. Розкопками 1991 р., які проводились у північно-східній частині Верхнього Замку, були виявлені рештки фортифікаційних конструкцій XVII-XVIII ст. Ці залишки являли собою заглиблену в насип валу давньоруського періоду обгорілу дерев'яну кліть; простежені частини

північної та східної стін споруди. Східна стіна була подвійною, наріжний та внутрішній контури стіни виконані з колод діаметром 0,12-0,18 м, причому пласкою обтесаною стороною вони були звернені у зовнішній бік конструкції, а круглою – в середину. З внутрішнього боку колоди були обмазані глиною. З'єднання колод по кутах конструкції досягалося врубкою з однобічним вирізом (зверху чи знизу). Проміжок між колодами, який складає 0,8-0,85 м, був заповнений ґрунтом, перемішаним з битою плінфою. Заповнення простору між двома рядами колод складається з трьох шарів. Від підошви до висоти 0,3 м це супісок, перемішаний з уламками перегорілих цеглин XII ст., поверх шару уздовж стіни покладено три круглі колоди. Наступний шар має товщину 0,6 м. Він також завершується прокладкою з трьох круглих колод. На цьому рівні від внутрішньої стіни конструкції в бік замку простяглась смуга тліну від поземно вкладених дощок або обаполів. Вище цього рівня простежені сліди «підпірної» стіни, яка похило спускається від наріжної здвоєної стіни в бік замку. Можливо це залишки банкету, на який піднімалися стрільці під час бою. Підошва кліті заглиблена на 2 м від сучасної денної поверхні, а сама дерев'яна конструкція збереглась на висоту 10 вінців, що складає 1,3-1,4 м.

В межах розкопу східна «двопанцирна» стіна простежена на довжину 2,15 м, однак після завершення робіт стався вивал ґрунту в південній стіні розкопу, якраз по край згаданої конструкції, що дало змогу виміряти повну довжину стіни. Розмір конструкції в напрямку північ-південь складає 3,3-3,4 м, довжина колод наближена до 1 сажня і 2 аршинів (3,55 м). Зачищення ділянки Замку, яке вдалося здійснити автору під час укладання відмостки, показало, що на північний-захід від розкопаного тарасу (будівлі 1) помітні сліди іншої горілої дерев'яної конструкції. Довжина проміжку між зрубами складає 3,6 м. Тараса була одиницею вимірювання довжини стінових прясел. Звичайна їх довжина дорівнювала 3-4 сажням, відтинки у половину цієї величини називали подекуди «півтарасами» [6, 83], тобто стіни Верхнього замку були побудовані з півтарасів.

По лінії напільного фасаду фортечної стіни в проміжках між згаданими зрубами розкопками не виявлено жодних конструкцій, які можна було б віднести до XVII-XVIII ст. Вірогідно, пустотілі чарунки фортечного муру з амбразурами для стрільців перемежалися з тарасами, що були повністю засипані ґрунтом, і не потребували конструкцій, настільки заглиблених в землю.

Згідно писемних джерел, у 1682 р. новозбудовані стіни замку були зроблені з дубового лісу «в два бревна с тарасами». Фортечна стіна між колодами мала проміжок у піваршину, який був засипаний землею [10, 89]. На двох профілях з креслення 1739 р. [9] показаний поперечний розріз стіни замку, і в обох випадках зображена подвійна стіна з круглих колод з проміжком, засипаним землею. Поверху стіни зображений вузький поміст із поперечних дошок або тонких колод. З внутрішнього боку до стіни прилягає земляний двохуступчастий насип, що має ширину близько 2 сажнів і близько 1 сажня висоти, утворюючи щось на зразок банкету для стрільби поверх стіни. Висота ж «двопанцирної» дерев'яної стіни в обох випадках дорівнює 1,5 сажням, однак на профілі північного прясла замку ця стіна складена з 17 вінців зовнішнього панциру та 18 вінців внутрішнього, а на профілі західного прясла – відповідно з 13 та 12 вінців, тобто стіни будували з дубового лісу різної товщини від 27 до 18 см в перетині.

Однак із креслення абсолютно незрозумілим є спосіб поєднання поздовжніх колод стіни між собою. Подібні огорожі складалися з двовінчастих дерев'яних стін, що простягалися паралельно між собою уздовж фортечного фронту, та з поєднаних з ними поперечних стін, внаслідок чого утворювалася конструкція з глибоких кліток, які заповнювалися землею [6, 83].

Відомо, що фортечна стіна Олонця (1649 р.), яка мала ширину 1,75 сажня, була розділена поперечними стінками на відтинки 1 та 2 сажня почергово. При цьому вузькі клітини в 1 сажень шириною заповнювались землею, а широкі залишалися пустими для влаштування «підошвенного бою». Для цього в зовнішній стіні чарунок були пробиті по дві бійниці [6, 88].

Подібне чергування в шаховому порядку зрубів, більше та менше заглиблених в землю, було простежене і під час розкопок у насипі валу XVII ст. Литовського замку міста Батурина [4, 71]. З внутрішнього боку до заповнених землею зрубів могли прилягати закриті пустотілі кліті. Серед аналогів – мури Якутської фортеці [5, 169]. Схоже, що такі елементи мала і стіна Верхнього замку, на що вказують намальовані на Абрисі з внутрішнього боку стінових прясел прямокутники, які певно зображують двері до пустотілих зрубів. Однак у плані 1739 р. помітні суттєві відмінності від описів більш раннього часу і зображення на Абрисі. Поверх стіни розміщувався бруствер (облам), зроблений з дубового брусу, який відсутній на кресленні 1739 р. Певно в період між цими фіксаціями відбулася переробка стін замку. Так у 1722 р. київський обер-комендант, бригадир Шток доповідав, що «при Черниговской (фортеці) валы едва не все обвалились», а у донесенні інженерної контори, зробленому до 1728 р., взагалі сказано, що «крепостной же вал Чернигова находится в таком разрушенном положении, что не только люди, но и скотина проходит через него». Для огляду Чернігівської фортеці був відправлений генерал-майор Дебріньї. Йому ж у 1730 р. було доручено

виправлення українських фортець [7, 230]. Наразі невідомо, в чому полягали роботи по виправленню.

Справа в тому, що південно-східний кут мису, де стояв Верхній замок, найбільше страждав від зсувів ґрунту. Це можна помітити при накладанні планів фортеці на сучасну мапу Чернігова. У період між 1706 та 1739 рр. певно відбувся особливо сильний зсув. Його наслідки зафіксовані всіма подальшими кресленнями замку. На профілі південної куртини замку 1739 р. показана вже не двопанцирна стіна з горизонтальних колод, а багаторядний тин.

На плані 1739 р. уперше зображені укріплення Дитинця у вигляді фортеці бастіонного фронту. В середині – другій половині XVIII ст. вали Чернігівської фортеці являли собою насип валгангу шириною від 13 до 22 м на рівні підошви та висотою 3-4,5 м. Найбільш потужними були вали виводів – бастіонних укріплень, що прикривали три брами – Київську, Миколаївську та Водяну. Так ширина валгангу Київської брами складала 24 м, а висота – 7,5 м. Поверх валгангів розміщувалися земляні бруствери, які досить швидко опливали і тому часто ремонтувалися. У 1739 р. бруствери в основі мали товщину 2-3 м. Їх висота складала 0,8-1,3 м. Згодом бруствери були виправлені і отримали стрілецькі банкети. У 80-90 рр. XVIII ст. гармати вже встановлювалися не для стрільби через банк, а для них спеціально прорізалися амбразури. Це вказує на збільшення висоти брустверів фортеці.

Вали, збудовані у XI ст., пройшли випробувані часом. Вони виявилися надійним захистом для Чернігівської фортеці і під час пізніших перебудовах майже не змінили свого профілю. Залишки валів є цінним джерелом інформації про історію міста і потребують охорони як пам'ятки археології.

Посилання

1. Василенко А.А., Игнатенко И.М. Отчет об охранных археологических работах в 1991 г. на Детинце города Чернигова. Вал /Цитадель/. – Чернигов, 1995. – 196 с.
2. Ігнатенко І.М. Звіт про архітектурно-археологічні дослідження на території Борисоглібського монастиря в Чернігові у 1996 р. – Чернігів, 2002. – 100 с.
3. Ігнатенко І.М. Оборонні споруди XI ст. на «Верхньому Замку» в Чернігові (спроба реконструкції) // Археологічні старожитності Понесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1995.– С. 61-68.
4. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Литовського замку в Батурині // Сіверщина в контексті історії України (Матеріали шостої науково-практичної конференції). – Суми, 2007. – С.68-73.
5. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество. – М.: Искусство. – 1988. – 190 с.
6. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Ч. I. Опыт исследования инженерного дела в России до XVIII столетия. – СПб., 1858. – 316 с.
7. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.III. Опыт исследования инженерного дела в России после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб.: тип. Императ. Акад.Наук, 1865. – 1016 с.
8. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. – К., 2011. –316 с.+32 с. кольор. вклейка.
9. План Черниговской крепости с облегающей ситуацией 1739 г. – РДВІА, ф. 349, оп. 43, спр. 1566, 1арк.
10. Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 88-100.
11. ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – Стб. 605.
12. Черненко О.Є., Козаков А.Л., Руденок В.Я., Новик Т.Г. Звіт про археологічні дослідження біля споруди колегіуму в м. Чернігові по вул. Преображенській, 1 у 2008 році. – Чернігів, 2009. – 74 с.

Игнатенко И.М. Валы как конструктивный элемент укреплений Черниговского детинца XI-XVIII вв.

Статья посвящена изучению валов – дерево-земляных укреплений Черниговской крепости. Автор дает описание конструкций валов на основе археологических, исторических и картографических источников.

Ключевые слова: *Чернигов, крепость, валы, археологические исследования.*

Ihnatenko I.M. Shafts as a constructive element of Chernihiv fortress in the XI - XVIII centuries

This article is devoted to the study of banks - wood and earthen works of Chernihiv fortress. The author gives a description of the construction of banks in based on archaeological, historical and cartographic sources.

Key words: *Chernihiv, fortress, shafts, archaeological research.*

06.03.2013 р.

94(477):355.422«1223»

В.Г. Бережинський

ТРАГІЧНИЙ АПОФЕОЗ РОЗБРАТУ ДАВНЬОРУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ (до 790-ї річниці битви на Калці)

У статті розглянуто питання початку завоювання монголами Давньої Русі. Рішуча поразка на річці Калці об'єднаного русько-половецького війська стала трагічним апофеозом роздробленості Русі.

Ключові слова*: Калка, монголи, Чингісхан, Київська Русь, половці, атака, раптовий удар, розгром.*

790 років тому, 1223 р., у військовій історії Київської Русі відбулася подія, що значною мірою змінила її хід. Давньоруським воїнам довелося вперше зіткнутися з монголами, народом до цієї пори ні на Русі, ні в Європі невідомим, проте таким, який через 20 років став володарем величезних земель Азії та проник углиб Європейського континенту, дійшов до кордонів Священної Римської імперії та узбережжя Адріатичного моря.

Так склалося у вітчизняній історіографії, що про воєнні події, які закінчилися для наших князів поразкою, і нині згадують лише поверхово. У роботах, присвячених цій битві, і на сьогодні багато

чого залишається незрозумілим, хоча, на думку багатьох дослідників, це була «одна з найцікавіших воєнних операцій … середньовіччя взагалі» [1, 79].

Спроби реконструювати події того часу на підставі аналізу відомих джерел досить чисельні [2]. Оцінити результати цієї битви з точки зору нашої вітчизняної воєнної історії намагаються і сучасні українські воєнні історики. Вони прагнуть зрозуміти: як могло трапитися так, що Київська Русь – держава, що володіла величезним військовим і економічним потенціалом, впала під ударом «диких орд», потрапивши у залежність від монголів майже на два з половиною століття. Однією з таких спроб є і ця стаття.

Держава монголів на ті часи переживала період надзвичайного піднесення. Воно супроводжувалося великими загарбницькими походами в сусідні держави. Міцна, ретельно продумана воєнна організація, жорстка централізація військового управління, чітка структура суспільства, що підпорядковувалося залізній дисципліні, закріпленій у Ясі Чингісхана, повсюдно приносили перемоги монгольському війську. Воно складалося з 30 тис. відбірних вершників, на чолі яких стояли особливо вірні Чингізу наближені – Джебе-нойон з племені йисут, Субудай-багатур з урянхайського племені дурлюхин і Тугачар з племені кунграт, зять Чингісхана (невдовзі його було вбито у бою) [3, 30].

А колись єдина давньоруська держава являла собою велику кількість роздроблених уділів. Офіційним центром залишалося Київське велике князівство, дуже послаблене після розгрому Андрієм Боголюбським у 1169 р. Князі ніяк не виявляли себе, часто змінюючи один одного. На київському столі сидів Мстислав Старий, нащадок Володимира Мономаха. У інших містах правили чисельні Рюриковичі – нащадки Ярослава Мудрого.

Розбиті монголами половці пішли шукати порятунок на Русі, перейшовши Дніпро [4, 33]. Командував ними хан Котян – тесть Мстислава Мстиславича Удатного, князя галицького. Він прохав допомоги у князів. Монголи ж, наблизившись до земель Київської Русі, зазимували у половецькому степу. Мстислав звернувся до інших князів з пропозицією зібратися та обміркувати ситуацію. Як аргумент він висунув вірогідність того, що після розгрому половці, що залишилися, цілком можуть «предаться» монголам, і тоді сили, що обрушаться на Русь, значно збільшаться. Рюриковичі відгукнулися, і в Києві зібрався останній князівський з'їзд домонгольського часу.

Рада вирішила, що, оскільки противника краще зустрічати на чужій землі [5, стб. 741; 6, 203], то битва має відбутися на нейтральній території, у половецькому степу. У похід намагалися, як це бувало і раніше, виступити першими. Місцем збору військ стало невелике містечко Заруб, що знаходилося на Дніпрі південніше Києва. Саме сюди у квітні 1223 р. і почали збиратися дружини князів.

Загалом у битві брало участь щонайменше 18 князів[1]. Князі Владимиро-Суздальської Русі взагалі не брали участі у битві, не вважаючи

1. Князі – учасники битви згадуються в давньоруських літописах: Новгородская летопись. – СПб., 1841. – Т. 3. – С. 40; Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1845. – Т. 2. – С. 335; Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1885. –Т. 10. – С. 92; Ермолинская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1910. – Т. 23. – С. 70-72; Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 741-742; Софийская летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1925. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 203-206; Воскресенская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1856. – Т. 7. – С. 236.

Склад військ у битві на Калці 31 травня 1223 р.

Схема битви на Калці 31 травня 1223 р.

боротьбу з монголами загальноруською справою, а вважаючи, що це проблема самих половців і їх родичів – південноруських князів Київської Русі.

Розвідка у монголів завжди була на висоті. Не підвела вона й цього разу. Пересування 80-тисячного княжого воїнського контингенту не пройшло непоміченим. Монголи відправили до князів посольство з 10 чоловік. Посли умовляли князів закінчити справу миром, завіряли, що воюють з половцями, землі Русі нібито їх не цікавлять, пропонували вигнати або знищити степняків, які завдали багато зла і русам, а з монгольськими полководцями укласти мир.

Однак, упевнені у своїй перевазі, князі відмовилися від переговорів. Усі посли були перебиті [7, 62]. Дослідники по-різному оцінюють цей факт. Цілком можливо, що ця акція була лише трюком монголів, які не раз вдавалися до хитрощів подібного роду для роз'єднання союзників. У всякому разі примирення стало неможливим, вбивство послів не залишало князям вибору – залишалося тільки битися.

Наприкінці квітня русько-половецькі війська вирушили із Зарубу на південь. Їх просування тривало 17 днів. За цей час відбулася ще одна важлива подія – прибуття другого монгольського посольства, відомостей про яке вкрай мало. Монголи, заявивши, що уся відповідальність за розпал війни лежить на русах, практично розірвали усі відносини і тим самим оголосили війну Русі. Посольство цього разу відпустили [8, 217-219; 9, 260; 10, 216].

Через 9 днів основні сили русів підійшли до острова Хортиця на Дніпрі та до Протолчого броду. Тут князівські дружини остаточно з'єдналися. На допомогу їм підійшли «галичские выгонцы» – вигнанці, що втекли з Галича від усобиць та розселилися у Північному Причорномор'ї, межиріччі Дністра і Дунаю. Дослідники слідом за хронікерами чисельність усіх русько-половецьких сил одноголосно оцінюють у 100 тис. чол. [11, 216; 12, 22]. Однак до цієї кількості входять і чисельні тилові та підрозділи забезпечення, які безпосередньо участі у битві не брали.

Свій план битви без особливих зусиль монголам вдалося нав'язати русам. Їм було вигідно, щоб сили русів перейшли на лівий, більш низький берег Дніпра, де їх і половців планувалося заманити вглиб половецьких степів, послабивши тим самим їх силу, що й було зроблено.

У цей же час відбулося згубне розпорошення княжих сил. Мстислав Удатний, вирішивши, очевидно, діяти самостійно, щоб не ділитися славою перемоги з іншими князями, 16 травня переправив свій загін на лівий берег Дніпра. З тисячею воїнів він відразу ж ударив по монгольському сторожовому загону, який було розбито. Галичани захопили монгольського полководця Гемібека і на вимогу половців Мстислав видав його їм [13, 715]. Щоб заманити русів, монголи залишили їм багато худоби, можливо, як приманку. Джебе і Субудай вибрали найбільш простий спосіб вимотування сил противника: повільний відхід вглиб степу, де руси зазнавали труднощів, а монголи почували себе як вдома.

16 травня усі русько-половецькі сили перейшли на інший берег Дніпра. Перший успіх надихнув князів, союзники рушили на схід, у половецький степ.

17 травня князь Данило Волинський провів розвідку на схід від Дніпра. Він розбив невеликий монгольський загін та захопив його табуни [14, 13].

Чотири дні полки князів стояли поблизу Дніпра, очевидно, не наважуючись розпочати переслідування.

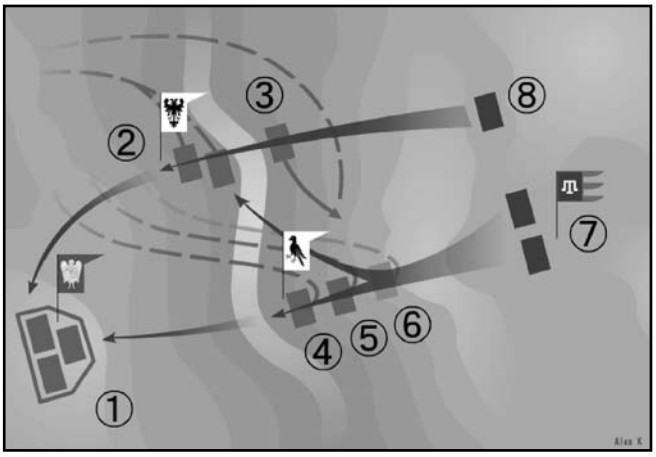

Уявний план битви на Калці за Іпатіївським літописом (31 травня 1223 року)
1) кияни Мстислава Романовича;
2) чернігівці Мстислава Святославича;
3) курчани Олега Святославича;
4) галичани Мстислава Удатного;
5) волинці Данила Романовича; 6) половці Яруна;
7) монголи Субудая і Джебе; 8) бродники Плоскині

Проте фатальна помилка сталася: русько-половецькі війська, по суті, позбулися надійної оборонної лінії – Дніпра, розтягнули свої сили, практично відрізавши собі шляхи до відступу.

Погоня тривала 8-9 днів. 28 травня воїнство досягло невеликої річки Калки. Під Калкою літописці мали на увазі Кальчик або Калецу, притоки ріки Кальміуса, що впадала в Азовське море [15, 69-70; 16].

Під час обговорення способу дій на раді князів виявились протилежні точки зору. Кожен з князів намагався діяти на свій розсуд; головними суперниками були Мстислав Київський і Мстислав Галицький. Мстислав Київський дотримувався очікувально-оборонного способу дій і висловлювався проти переходу через Калку. Він розташувався на правому березі річки, на кам'янистій висоті та розпочав її укріплення. Мстислав Галицький з іншими князями і половцями 29 травня 1224 р. переправились через річку Калку, де й розташували свої головні сили. У бік монголів було вислано досить слабкий загін [17, 715]. Отже, князівсько-половецькі війська були розтягнуті та розділені на декілька частин: попереду – волиняни з половцями, потім Мстислав Удатний, Мстислав Київський відстав, а Мстислав Чернігівський, ймовірно, діяв самостійно. Саме тому битва, що відбулася вже невдовзі після переправи, була стихійною, події розгорталися стрімко.

По суті, битва почалася вже з переправи княжих військ через річку. Половці були такими само влучними кінними лучниками, як і самі монголи. Вони легко відкинули монгольські застави на дальньому березі Калки. Волинська кіннота не відставала від них, відразу за нею рухався князь Мстислав Мстиславич з галичанами. Однак у шикуванні князівсько-половецьких військ утворилися розриви, що робило їх ряди вразливими. Чернігівці у цей час повільно

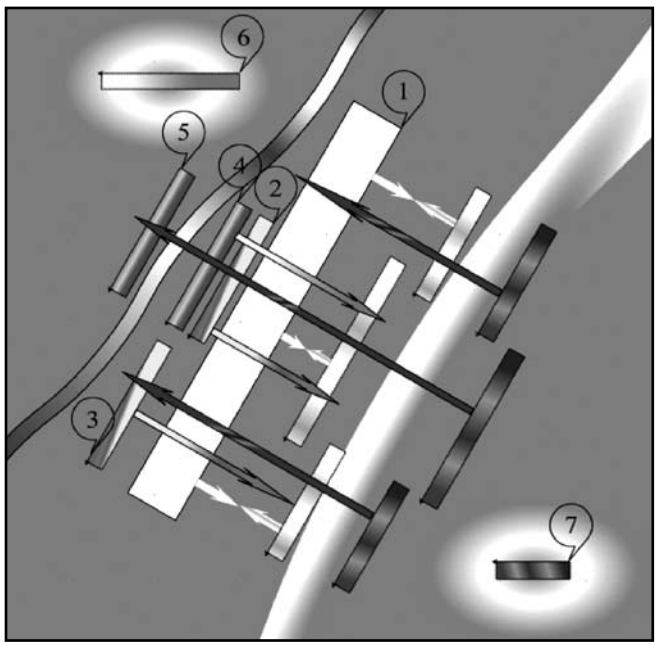

Схема битви на Калці 31 травня 1223 р.
(за даними Іпатіївського літопису)
1) половці (Ярун);
2) Данило Волинський; 3) Мстислав Удатний;
4) Олег Курський; 5) Мстислав Чернігівський;
6) Мстислав Старий; 7) Субудай і Джебе

Бенкет монголів на своїх ворогах

переходили річку, а кияни зупинилися на західному боці Калки на деякій відстані від берега в очікуванні.

Монголи, дочекавшись слушного моменту, завдали неочікуваного удару по висланому загону. Вони оточили волинян та половців. Сутичка була надзвичайно швидкою, а опір недовгим, проте запеклим. Почався жорстокий бій, руси билися хоробро, але половці не витримали монгольських атак і побігли, розповсюджуючи паніку серед головних сил. Монголи швидко розгромили половецькі загони та погнали їх на стани князів. Почалась паніка. Половці зім'яли дружину Мстислава і дезорганізували дружини інших князів. На плечах половців монголи увірвалися у розташування головних сил русів. Почався нерівний бій. У лавах галицько-волинських дружин разом з Мстиславом Удатним билися Данило Романович, Мстислав Німий та Олег Курський.

Монгольські вершники, що атакували кінноту князя Данила Волинського, дуже влучно стріляли з луків і завдали волинянам великих втрат. Сам Данило Романович їхав і бився на чолі своїх людей з воєводами Семеном Олуйовичем та Васильком Гавриловичем. Як повідомив літописець, «там було вбито Василька списом і Данило поранений у груди».

Монгольська кіннота зробила ставку на рукопашний бій з княжими військами, а не покладалася, як зазвичай, на своїх кінних лучників. Побачивши, наскільки небезпечною стає ситуація, князь Мстислав Луцький кинувся на допомогу. Але монгольські кінні лучники відкрили настільки інтенсивну стрільбу, що волинські війська почали втікати.

Зупинити їх не вдалося, й вони потягнули за собою до Калки і галичан разом з князем Мстиславом Мстиславичем. Там якраз закінчувало переправу чернігівське військо князя Мстислава Святославича. Воно було абсолютно не готове до бою й практично зметене хвилею воїнів, що тікали. Їх переслідували й добивали монголи, ще більше посилюючи паніку. Тільки князь Олег Курський зумів своєчасно розгорнути своїх воїнів та надати допомогу галичанам. Його сили долали річку разом з чернігівцями, але, незважаючи на виявлену курянами хоробрість, вони також були відкинуті й приєдналися до тих, які відступали.

Така битва не могла тривати довго. Князь Мстислав Мстиславич був уже не в змозі зупинити монголів, а його війська зазнали великих втрат. Противник оточив їх і досяг тепер подвійної переваги у чисельності. Галичани залишили свої позиції та влилися в безладний натовп, який переслідували монголи.

Київський князь не міг у цей час надати війську, що зазнавало поразки, допомоги, оскільки знаходився на значній відстані та щойно встиг зміцнити свій табір повозками. Війська князя Мстислава Романовича спостерігали за тим, що відбувалося на протилежному березі Калки. Їм залишалося тільки вишикуватися в оборонному порядку, зайнявши позиції за імпровізованим укріпленням з фургонів, перш ніж монгольський ураган докотився до них [18, 15-18]. Деякі з утікачів намагалися приєднатися до киян, але монголи не дозволили їм цього зробити, відтіснивши їх до степу. Субудай відправив загін під командуванням Сугир-хана і Теши-хана блокувати імпровізований «вагенбург» киян, а сам переслідував неприятеля, що тікав.

Обложене з усіх боків, київське військо відчайдушно намагалося просунутись на захід. Однак монголи доклали зусиль, щоб ця цінна здобич не втекла від них. Монгольські стріли сипались безперервним дощем, проте кияни протягом трьох днів чинили запеклий опір. Після того, коли атаки монголів стали як ніколи лютими, у оточених воїнів закінчилася питна вода. Прорив був явно неможливий,

рано чи пізно їм довелося б скласти зброю, і Субудай вирішив розпочати перемови. Він обрав посередником Плоскиню, головного воєводу, а можливо, і правителя слов'янського племені бродників, та запропонував звільнити руських князів і їх наближених в обмін на відповідний викуп. Монгольські воєначальники також обіцяли, що кров не буде пролито, й на підтвердження чесності монголів їх представник Плоскиня прилюдно цілував Святий Хрест. У князя Мстислава Романовича не залишалося вибору, й він погодився на ці умови. Але як тільки київська рать залишила своє укриття за возами, монголи напали на них. Одних убили, а інших погнали в полон. Відбулося це 31 травня 1223 р.

Розбиті князі відступали у різних напрямках. Галицькі й волинські війська бігли назад до Дніпра, де усе ще стояли на якорі річні судна, на яких руси прибули до місця битви. Вони завантажились на човни, а судна, що залишилися, розбили, щоб позбавити противника можливості переслідування. Галичани, які залишилися живі, й волиняни пішли під парусами вниз по Дніпру й відірвалися від своїх переслідувачів з мінімальними втратами. Тим часом чернігівська дружина князя Мстислава Святославича відступила на північ у степ. Чернігівці хотіли якнайшвидше добратися до кордонів свого князівства, однак монголи не відставали від них й завдали серйозних втрат війську, що бігло. Князя Мстислава Святославича і його сина було вбито під час цієї втечі.

Смоленському князю поталанило більше. Він відступав у північно-західному напрямку із загоном у 1000 чол., і йому вдавалося відбивати атаки загонів монголів, що час від часу наздоганяли його. Смоленський князь добрався до Дніпра, де вже остаточно відірвався від переслідувачів [19, 82].

Погоня монголів за дружинами, що відступали, тривала понад тиждень. Кінцевим пунктом їх руху стало невелике містечко Новгород-Святополч, що охороняло важливий у стратегічному сенсі Дніпровський брід. Пограбувавши місто, монголи повернули назад до степу. Давньоруське військо було майже повністю знищене. Новий київський князь Володимир Рюрикович в'їхав у столицю 16 червня, коли пройшла небезпека нового вторгнення.

Мстислав Романович та князі, які знаходилися з ним, були схоплені, але монголи не відразу стратили їх. Вельможні полонені були зв'язані, кинуті на землю, а зверху на них поклали дерев'яні дошки. Князі повільно помирали від задушшя під вагою не тільки дощок, але й монголів, які бенкетували на настилі, святкуючи перемогу. Подібна жорстокість та приниження були своєрідною помстою за вбивство руськими князями монгольських послів на початку кампанії [20, 22-23, 26].

Велика кількість давньоруських і половецьких воїнів була перебита. Одних тільки воїнів Мстислава Київського загинуло 10 тис. чол. [21, 716]. З 18 давньоруських князів як мінімум 9 загинуло (Мстислав Старий, його зять Андрій, Олександр Дубровицький, Мстислав Чернігівський з сином, Мстислав Всеволодович, Ізяслав Інгваревич, Святослав Канівський та Святослав Шумський) [22, 81].

Для Київської Русі результати поразки на Калці були воістину плачевні. Битва підірвала могутність Південної Русі та Київського князівства зокрема, яке втратило кращі воєнні сили. Головною причиною поразки більшість вітчизняних і зарубіжних істориків бачить у неузгодженості дій князів, у відсутності єдності влади на Русі. Але злагоди та єдності й бути не могло – удільна система, що існувала до кінця XVI ст., була звичайною в цей період. Руси не мислили себе єдиним цілим. Князі думали насамперед про свої проблеми, й багатьох з них мало цікавила загальна ситуація. З іншого боку, більша їх частина взяла участь у поході, й сили були досить значними. Але поразка сталася, звичайно, не стільки з причини роздробленості, скільки через серії помилок воєначальників.

Аналізуючи події на Калці, можна констатувати, що власне битва як така, по суті, не відбулася. Монголи просто заманили русів у степ, розтягнули їх сили, вимотали, а потім оточили й розбили дружини князів та половецькі загони поодинці. Уся операція тривала досить довго, але безпосереднє зіткнення – три дні. Князі ж не спромоглися зібрати свої дружини в єдине ціле, домовитися про організацію спільних дій та виступити рішучо в одному напрямку. Їх війська виявились непідготовленими до битви, і серйозного опору більшість дружин фактично не чинила.

З рішучої перемоги на річці Калці почалося завоювання монголами Русі та Східної Європи, що здійснили вони у 1230-х роках з безмірною жорстокістю. Сучасники і найближчі нащадки сприйняли події на Калці як прихід «языка незнаемого» на покарання за гріхи попередніх поколінь. З цієї програної битви для Русі настало майже три століття рабства.

Посилання

1. Пчелов Е.В. Один проигранный бой и почти три века рабства. О русско-монгольском столкновении на Калке // Военно-исторический журнал. – 1997. –№ 2. – С. 79-83.

2. Разин Е.А. История военного искусства. – М.: Воениздат, 1957. – Т. 2; Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XII век). – М., 1956; Битва на реке Калка. 1223 г. // 100 великих битв. – М.: Вече, 2000. – С. 116-119; Герои и битвы. Общедоступная военно-историческая хрестоматия. – М., 1995. – С. 241-248; Летописные повести о татаро-монгольском нашествии // Воинские повести Древней Руси. – М., 1985. – С. 70-95; Скрынников Р.Г. История Российская. IX-XIV вв. – М., 1997. – С. 127-128; Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200-1304. – М., 1989. – С. 103-117; Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с. и др.

3. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.; Л., 1941. – Т. 2. – 588 с.

4. Антонин (Капустин), архимандрит. Заметки XII-XV вв.,

относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом Синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1877. – Т. 5. – С. 595-628.

5. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – 938 стб. + 108 с.

6. Софиевская I летопись // Полное собрание русских летописей. – Л., 1925. –Т. 5. – Вып. 1. – 245 с.

7. Новгородская I летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 576 с.

8. Татищев В.Н. История российская. – М.; Л., 1963. – Т. 3. – 352 с.

9. Stryjkowski M. Kronika Polska, Litowska, Zmodzka… – Warszawa, 1846. – T. 1. – 541 c.

10. Dlugosii I. Annales seu cronicae incliti regni Poloae. – Warszawa, 1973. – Liber sextus. – 262 p.

11. Татищев В.Н. История российская. – М.; Л.: Наука, 1963. – Т. 3. – 352 с.

12. Генрих Латвийский. Хроника Ливонии. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1938. – 608 с.

13. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. – СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1997. – Кн. 1: 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. – 944 с.

14. Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с.

15. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М.: ОГИЗ ГЕОГРАФГИЗ, 1948. – 164 с.

16. О местоположении реки Калки // Вопросы истории. – 1954. – № 9. – С. 118-119.

17. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. – СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1997. – Кн. 1: 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. – 944 с.

18. Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с.

19. Пчелов Е.В. Один проигранный бой и почти три века рабства. О русско-монгольском столкновении на Калке // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 2. – С. 79-83.

20. Калка. 1223: 100 битв, которые изменили мир. Еженедельное издание. – 2011. – № 39. – 29 с.

21. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Харперская энциклопедия военной истории (с комментариями издательства «Полигон»). Всемирная история войн. – СПб.; М.: Полигон; АСТ, 1997. – Кн. 1: 3500 год до Р.Х. – 1400 год от Р.Х. – 944 с.

22. Пчелов Е.В. Один проигранный бой и почти три века рабства. О русско-монгольском столкновении на Калке // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 2. – С. 79-83.

Бережинский В.Г. Трагический апофеоз раздора древнерусских княжеств (к 790-й годовщине битвы на Калке)

В статье рассмотрен вопрос начала завоевания монголами Древней Руси. Решительное поражение на реке Калка объединенного русско-половецкого войска стало трагическим апофеозом раздробленности Руси.

***Ключевые слова**: Калка, монголы, Чингисхан, Киевская Русь, половцы, атака, внезапный удар, разгром.*

Berezhynskyi V.H. Tragic apotheosis of discord of Old Russian principalities (to the 790th anniversary of battle on the Kalka)

The problem of beginning of conquest of Ancient Rus by mongols is considered in the article. Decisive defeat on the river Kalka of the united Old Russian and Polovtsians army became the tragic apotheosis of breaking up of Rus.

***Key words:** Kalka, Mongols, Chinhizkhan, Kievan Rus, Polovtsians , attack, sudden blow, defeat.*

15.03.2013 р.

94(477):355.4 «09/12»

М.Г. Івануц

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТАКТИКИ ОБЛОГОВОГО БОЮ У МОНГОЛО-ТАТАР

У статті розглянуто питання, пов'язані із зародженням та розвитком тактики облогового бою у війську монголо-татар. Розкриваються прийоми і способи здобуття ними фортець, у тому числі й давньоруських.

***Ключові слова**: Чингісхан, монголо-татари, тангути, чжурчжени, метальні машини, облогові засоби, тактика, облоговий бій, штурм, оточення, прийоми здобуття фортець.*

Минуле України, перефразовуючи слова відомого історика Г.В. Вернадського, – боротьба «лісу» зі «степом». Спочатку намагалися їх об'єднати (до 972 р.), потім (972-1238 рр.) відбувалася рівна боротьба «лісу» (осілих слов'ян) і «степу» (кочівників). У 1238 р. з приходом до Давньої Русі монголо-татар «степ» перемагає. Чингісхан з'єднав «ліс» зі «степом», але на користь «степу» [1, 1]. З часів смерті Чингісхана, великого полководця і завойовника, пройшло вже більше восьми з половиною століть. Інтерес до цієї яскравої особистості не тільки не згас, а навпаки – продовжує зростати щодня. У 1995 р. інформаційний центр назвав Чингісхана чоловіком тисячоліття.

Протягом практично всієї власної історії монголи ефективно нищили фортеці та міста в державах розвинених осілих народів. Сучасний аналіз їх тактики облогового бою показує, що причина успіхів під час узяття укріплень була в системності їх підходу і у поетапному засвоєнні тактичних знань боротьби з фортецями осілих народів, набутих під час їх здобуття. Набір наступального озброєння монголів XIII ст. був традиційно номадичним, багатим та різноманітним. Він чудово описаний у творах Іоанна дель Плана Карпіні [2], Рашид ад-Діна [3], відображений в іранських та арабських мініатюрах, китайському і японському живописі, представлений археологічними знахідками, особливо на території колишнього СРСР [4, 18]. Питання наявності засобів та тактики облогового бою монголо-татарів відображали у своїх роботах багато дослідників: В.Г. Тизенгаузен [5], Г.В. Вернадський [6], С.А. Школяр [7], В.Й. Довженок [8], В.Т. Пашуто [9], М.В. Горелик [10], Джон Мэн [11], Дж. Феннел [12], Р.П. Храпачевський [13], І.Я. Фроянов [14] та ін.

Так сталося, що подіям, пов'язаним з поразкою слов'янських дружин, дослідниками приділяється незначна увага, дуже часто на рівні констатації факту. Практично не розглядається військо противника, що завдало поразки. Однак іноді вивчення саме цих питань дозволяє зробити висновки щодо негараздів не тільки в командуванні військами, їх складі, озброєнні, але навіть в самій системі військового, а мабуть, і державного будівництва.

Багато нового у воєнне мистецтво монголів вніс тангутський період їх історії. Вперше армія Чингізхана зіткнулася з проблемою узяття укріплених пунктів під час свого першого набігу на тангутів у 1205 р. Монголи під командуванням Єлюй Ахая взяли у тривалу облогу два тангутських міста: Хейчен і Динчжоу. Перший склав зброю після 60 днів облоги і стрімких атак [15, 124], тоді ж здався й другий [16; цз. 1, 13; 17, 150]. Місто Лосі було лише обложене і, найімовірніше, здалося монголам на милість після тривалої облоги. Рашид ад-Дін також вказує, що фортеця Ліцзіїлі, «місце надзвичайно укріплене», була оточена та взята «у короткий час» і зруйнована вщент [18, 150].

У 1207 р. під час другого тангутського походу монголи захопили ще два міста-фортеці: Валохай (Уйрака) [19; цз. 1, 14] та Цзечжоу, який узято прямим штурмом через пророблений пролом [20, 125]. У наступних облогах чотирьох тангутських фортець монголи застосували різні способи їх узяття: блокаду на змор; раптовий напад або узяття хитрістю; безперервні штурми у лоб за рахунок чисельної переваги; узяття штурмом після пробиття проломів у стінах [21]. Отже, через два роки після першого досвіду узяття укріплених пунктів монголи вміли і могли розбивати фортечні стіни.

Ще одне вторгнення у країну тангутів відбулося навесні 1209 р. Монголи вдруге узяли фортецю Валохай [22, 299; 23; цз. 1, 14]. Гірська застава Імень, що зачиняла вузький гірський прохід та в якій була зосереджена головна армія тангутів 50 000 чол., узята з використанням хибного відступу і заманювання у засідку. Коли основне військо було розбите, сама застава стала легкою здобиччю [24, 299]. Цього разу захоплення невеликих укріплених пунктів не становило для війська Чингізхана великих труднощів. Просуваючись на південь, монголи підійшли до столиці Чжунсін. Навіть маючи облогові сили, оволодіти цією фортецею було неможливо. Залишалося тільки виманити противника на рівнину. Після двомісячної облоги монголи зробили хибний відхід, залишивши невеликий загін для приманки, а самі укрилися за пагорбами. Коли тангути вийшли з укріплення, то їх було знищено. Але сама фортеця залишалася нездоланною. Ні штурми, ні спроби розбити стіни, що відбувалися упродовж місяця і навіть більше, виявилися марними [25, 128]. Тоді монголи зруйнували дамби та зробили спробу затопити місто, щоб примусити його захисників капітулювати. І хоча у даному випадку нападники затопили самих себе, але тангутський імператор відступив, віддав дочку за Чингіза, і як данину дав монголам верблюдів, соколів і тканину [26, 151-154]. Не досить вдалий, але досвід облоги було здобуто. Хоча існують й інші версії цієї події [27; цз. 1, 14; 28, 300].

Як бачимо, у монгольського війська спочатку облогові прийоми були дуже примітивні. Вони намагалися виманити противника у поле, щоб завдати йому поразки у звичних для себе умовах, а потім захопити практично беззахисний укріплений пункт. Широко розповсюдженим був раптовий наїзд з атакою в незахищених місцях, коли обложені не встигали підготуватися до оборони; звичайна блокада на змор або загальний штурм укріплення [29, 211-212].

Результати вже першого набігу на осілу державу спонукали Чингісхана серйозно зайнятися навчанням своєї армії способам узяття укріплень. Монголи, воюючи з тангутами, отримали необхідний досвід, захопили полонених з корисними знаннями й навичками. Рівень розвитку облогових технологій у тангутів був досить високим – вони мали більш ніж столітній досвід воєн з китайцями, в яких вони періодично обкладали міста противника [30, 124]. На першому етапі монголи засвоювали не досить складні засоби облоги тангутів. Як приклад можна навести модернізацію бойових повозів [31, 118; 32, 808], на базі яких з часом були створені рухомі облогові башти – великі повози з сотнею і більше воїнів усередині, яку підтягували до стіни обложеного міста, і з вершини якої нападники переходили на його стіни [33, 125]. Запозичені були і комплекти інструментів, які використовувалися під час облог, – залізні крюки для видирання на стіни [34, 120], мотузки, заступи і сокири [35, 148-149]. Перейняли і тактику тангутського війська, основою якої був раптовий удар, якщо противник витримував такий удар, то тангути вдавалися до організованої облоги, у поєднанні з частими штурмами у лоб із застосуванням інженерно-технічних засобів: відрізання шляхів підходу підкріплень і підвезення продовольства; вогневий напад на будівлі у самому місті й на ворота; завалювання ровів; облаштування підкопів; застосування облогових башт і каменеметів проти стін [36, 124-125; 37, 213-215]. Усе це монголи узяли на озброєння після набігу на Сі Ся. Крім того, здобули вони й облогову техніку, що було обов'язковою умовою капітуляції [38, 253-254]. Технічний парк монголів поповнився віхревими каменеметами, різними типами блід, стрілометами, облоговими баштами, штурмовими драбинами і крюками для видирання на стіни. Усе це було спочатку трофейним, а потім і виготовленим у монголів полоненими майстрами. Особисто вони додали до них будівництво палісаду, що запобігав вилазкам обложених [39, 31]. З часом монголи починають застосовувати підкопи, використовувати місцеві річки для запруд або, навпаки, відводити воду від обложеного міста. Починається використання інженерних засобів у боротьбі з укріпленнями. Прямий штурм поступово застосовують відносно рідко, як крайній захід. З

набуттям досвіду та розширенням парку облогових засобів монголо-татари творчо урізноманітнюють їх, враховуючи як свої можливості, так і навколишню обстановку [40, 211-212].

Отже, армія монголів до початку своїх походів на захід – у Середню Азію і далі в Європу вже накопичила певний досвід у облогових технологіях, набула собі досить великий парк метальної артилерії. Останнє не слід розуміти буквально, це не було щось на кшталт сучасних артилерійських підрозділів, хоча існував і начальник артилерії монгольської армії Аньмухай – перший в історії монгол-артилерист. До 1207 р. монголи, за дослідами Р.П. Храпачевського, «стали навіть експертами-наглядачами над немонгольськими спеціалістами» [41, 220]. Але, як вказує Джон Мен, у 1209 р. «їм (монголам) ще не доводилось брати міста штурмом… і вони поки ще не мали полонених експертів, які могли б навчити їх веденню облогової війни» [42, 151]. Монголи у завойованих ними державах збирали усіх майстрів, насамперед зброярської справи, та примушували працювати на себе. Особливо громіздкі машини не перевозилися військом, їх ці майстри у разі необхідності створювали перед початком облоги. Період набуття облогового досвіду, на думку деяких дослідників, тривав як мінімум 10 років [43, 101].

Навесні 1211 р. монголи почали похід через Гобі й вторглися до Китаю [44, 3-4]. Вони «…почали захоплення держави чжурчженів військами, вже оснащеними метальною технікою» [45, 55]. І знов вони розбили спочатку сухопутні сили цзиньських воєначальників поблизу Борсучої Пащі й погнали їх назад до Бейджину та захопили декілька великих міст і фортець: фортецю-заставу Цзюйюнгуань (захисники її покинули), фортецю Ушапу (швидким нальотом). Далі війська розділилися. Джебе попрямував у Маньчжурію та завдав удару по столиці Мукдену (нині Шеньян). Місто виявилося нездоланним для прямого нападу. Тому Джебе вдався до перевіреної тактики – хибної втечі. Коли цзиньські розвідники підтвердили, що монголи відійшли на 150 км, мешканці міста вийшли за міські стіни та почали збирати покинутий монголами скарб і святкувати початок нового 1212 р. Здійснивши без зупинки добовий перехід, монголи опинилися перед навстіж розчиненими фортечними воротами й з ходу захопили місто [46, 156-158]. Цього ж року було узято ще чотири великих міста чжурчженів і фортецю-прохід у Великій китайській стіні (хибним відступом).

У 1213 р., за підрахунками китайських військових істориків, монголи оволоділи близько 90 укріпленими пунктами [47, 131] включно з двома фортами перед Бейджином. Але Бейджин тримався, оскільки ще за сто років до цього його перетворили в нездоланну твердиню. Захисники цих міцних оборонних споруд мали не менш серйозне озброєння. Облога Бейджина тривала майже рік, до весни 1214 р., коли становище захисників фортеці погіршилося. Чингіз запропонував зняти облогу: «… Які умови ти запропонуєш, щоб я міг заспокоїти моїх командирів?». Це була пропозиція, від якої імператор не міг відмовитись. Він погодився віддати дочку і великий викуп. Чингіз наказав своїм військам повертатися на північ, у степ.

Під час цих бойових подій монголами був остаточно опрацьований і вдосконалений досвід боротьби з укріпленнями противника, створені інженерні й артилерійські підрозділи, підготовлені фахівці і матеріальна частина для них. Вони могли повністю використовувати усі досягнення не тільки чжурчженьських, але, можливо, і мусульманських спеціалістів. Новим явищем стало використання хашара – робітників або «облогового натовпу» – прийом здавна відомий на Сході. Садр ад-Дін Алі ал-Хусайні у «Повідомленні про сельджукську державу» періодично згадує про використання хашара сельджуками [48, 62, 67]. Однак до досконалості цей прийом довели монголи. «Хашар» являв собою некваліфіковану робочу силу для наведення та відкриття вогню з каменеметних гармат, для різного роду земляних робіт – від підкопів до створення облогових валів. Крім суто технічних функцій, хашар виконував у монголів і тактичні завдання: як живий щит для катапульт, для колон монголів, що атакували, і для пробивання стін таранами: «Татари гнали полонених під прикриттями-будинками на кшталт таранів, виготовлених з деревини й прикритих шкурами, а також як безпосереднє знаряддя штурму, його перша хвиля. Останнє мало на меті змусити оборонців витратити боєприпаси до підходу основних штурмових загонів (іноді кількість хашару вдвічі і більше перевищувала кількість нападників) та зламати моральний дух захисників» [49, 91; 50, 201; 51, 8-9].

У 1219 р. монголи напали на найбільшу мусульманську державу Хорезм. Всього лише за три роки країна хорезм-шахів була перетворена монгольськими завойовниками у прах. У Середній Азії було захоплено й зруйновано Самарканд, Бухару, Ходжент, Мерв та інші багаті міста. Жителі знищувалися, а найбільш досвідчених ремісників забирали у полон. Плано Карпіні зазначав: «У землі Сарацинів та інших, у середовищі яких вони є ніби панами, вони забирають усіх кращих ремісників та приставляють їх до усіх своїх справ» [52, 58]. Зникла з обличчя землі землеробська цивілізація, що створювалася століттями.

Отже, перших ударів монголи завдали сусіднім народам: тангутам, чжурженям, а також уйгурам, туркменам та ін. Використавши їх воєнні сили і бойові навички, вони у 1219-1224 рр. здійснили похід

до Середньої Азії, Ірану, Афганістану, на Кавказ і в половецькі степи. Після захоплення Північного Ірану монголо-татари рушили на Закавказзя, проте внаслідок сильного опору з боку вірменів і грузин та незвичних природних умов вони були змушені залишити цю територію [53].

Настала черга Русі. «В рік 6732 (1223). Через гріхи наші прийшли народи невідомі, безбожні моавітяни, про яких ніхто точно не знає, хто вони і звідки прийшли, і яка їх мова, і якого вони племені, і якої віри. І називають їх татарами...» [54, 67]. Після битви на Калці, яку, як відомо, руси та половці програли, татари спустошили міста на околицях Чернігівської землі, підійшли до Волзької Булгарії, але невдовзі відійшли за Волгу.

Татари повернулись у Європу в 1236 р. Восени вони напали на Волзьку Булгарію і піддали її нищівному розгрому. Були зруйновані міста, розорені селища, велика кількість жителів загинула та була забрана у полон [55, 75].

Наприкінці осені 1237 р. орди Батия наблизились до рубежів Русі. Першою жертвою монголів стало Рязанське князівство. На шостий день облоги впала Рязань. Після п'ятиденної облоги взяли невелике дерев'яне містечко Москву. Протягом лютого 1238 р. було зруйновано 14 давньоруських міст [56, 70-72]. Ще на початку лютого 1238 р. монголи підійшли до Владимира. Вісім днів протримався стольний град, а після його падіння доля великого князівства була вирішена. Але під час завоювання Рязанського і Владимирського князівств монголи зазнали чималих втрат. «Руські всюди захищались героїчно: не здалося жодне місто, жоден князь», – зазначав Микола Іванович Костомаров. У таких умовах похід на міцно укріплений і багатолюдний Новгород міг виявитись авантюрою. Перше місто Новгородської землі – Торжок – чинив опір монголам два тижні. Це спонукало Батия повернути свої війська до степу. Величезним героїзмом відмічена оборона Козельська, на який монгольська рать наткнулася на зворотному шляху. За час облоги козляни знищили чотири тисячі татар. У Козельську монголи розбили «стѣны града и взыдоша на вал» [57, 16]. Коли Батий узяв місто, він наказав убити всіх мешканців, навіть дітей [58, 78].

У 1239 р. монголи рушили на Південну Русь. Один з їх загонів узяв Переяславль, інший – Чернігів – «місто взяли і вогнем запалили…». Цього року «... інші татари Батия полонили Мордовську землю, і Муром, і городець Радилів на Волзі, і місто святої Богородиці Владимирської». У 1240 р. було взято Київ [59, 79-80].

У 1241 р. монголи вторглись до Європи, спустошуючи Польщу, Угорщину, Чехію, Балкани, і вийшли до кордонів Італії та Германії. Але, втративши значні сили на землі русів, не наважившись залишити русичів у тилу, Батий повернувся у Поволжя, де у 1242 р. сформував могутню Золоту Орду [60, 7072].

Історик В.В. Каргалов склав перелік кривавої ходи монгольських військ:

- у 1252 р. царевич Неврюй розорив Владимирські землі подібно Батию;
- у 1273 р. ординці двічі нападали на Новгородські землі, спустошення зазнала Вологда. Цього разу розорялись землі, що вцілили від Батиєва нашестя;
- у 1275 р. татари добралися до Литви і безжалісно розгромили Південну Русь;
- у 1278 р. татари спустошили Рязанське князівство;
- у 1281 р. розорено усю Північно-Східну Русь, зруйновано Муром, Переяславль, спустошено околиці Владимира, Суздаля, Ростова, Юр'єва, Твері, Торжка, навіть Новгорода;
- у 1282 р. знову спустошено владимирські та переяславські землі;
- у 1283 р. знову розгромлено південні рубежі Русі;
- у 1284 р. ординці спалили новгородські волості;
- у 1285 р. городецький князь Андрій привів татар на Русь;
- у 1286 р. ординці вкотре розгромили рязанські, муромські землі та мордву;
- у 1293 р. монголи спалили 14 давньоруських міст, серед них Муром, Владимир, Суздаль, Юр'їв, Переяславль, Коломну, Москву, Углич...;
- у 1297 р. татарську рать на Русь привів царевич Олексій Неврюй [61, 106-110].

«Велика кількість мертвих лежала, і град розорено, земля порожня, церкви спалені», – ось звичне літописне свідчення про наслідки татарських «ратей» [62, 81-82]. Дж. Феннел називає чотири причини поразки русів: чисельна перевага монголів, більш досконала бойова стратегія і тактика кочівників, відсутність центра керівництва у русів та виснаження княжих сил попередніми війнами [63, 125].

Отже, здійснивши таку кількість бойових операцій із захопленням укріплених пунктів, татари, дійсно, виробили найсучаснішу для того часу тактику їх здобуття. Міста і фортеці вони спочатку намагалися захопити раптовим наїздом, а якщо це не вдавалося, то приступали до їх облоги. Дуже часто застосовували тактику хибних відступів, для чого залишали перед містом невеликий загін для приманки, а основні сили відводили у засідку або навіть відступали усіма силами. Коли захисники виходили і нападали на залишки монгольського війська або пускалися навздогін, то нападники раптово поверталися і потужним ударом знищували основні сили противника. Місто, що залишалося без оборонців, як правило, здавалося загарбникам. Якщо захисники міста були налаштовані битися до кінця і не піддавалися на оману, то монголи

розпочинали правильну облогу. З цією метою вони оточували укріплений пункт захисними лініями з валом і частоколом (щось на кшталт контрвалаційної і циркумвалаційної ліній). «Городами» оточували давньоруські центри перед облогою монголи» [64, 16]. Ці лінії були настільки щільними, що ніхто не міг ні ввійти, ні вийти з укріплення. Одночасно з цим вирушали загони, які буквально винищували усе навколо оточеного міста, а також здійснювали розвідку щодо можливого підходу підкріплень до обложених. Під час облоги турбували захисників постійними нападами та обстрілом мурів метальними машинами і стрілами, причому не припиняли цього ні вдень, ні вночі протягом тривалого часу. Самі при цьому відпочивали, оскільки розподіляли війська таким чином, що один загін змінював у бою інший. Для пригнічення духу оборонців використовували під час обстрілу грецький вогонь і навіть «… жир людей, яких вбивають, і виливають його в розтопленому вигляді на будинки; і всюди, де вогонь потрапить на цей жир, він горить, так би мовити, незгасимо…» [65, 54], підпалюючи укріплення і будівлі всередині міста. Якщо є можливість, відводять воду від укріпленого пункту, або, навпаки, при наявності річки в ньому будують запруду і намагаються його затопити. Стіни руйнують за допомогою таранів і метальної артилерії (каменеметів різного калібру). Також для руйнування стін або потрапляння всередину міста (фортеці) використовують підкоп. До стін наближаються під прикриттям щитів, віней і хашара. Для штурму стін використовують драбини і башти. Перша хвиля штурмовиків дуже часто теж складається з хашару, увірвавшись у місто методично знищують усі пункти опору. Іноді також використовують і тривалу пасивну облогу укріпленого пункту «і стоять проти нього тривалий час, якщо військо, яке з ними бореться, раптово не отримає підмогу й не видалить їх силою» [66, 54].

Вплив бойового мистецтва монголів на розвиток підкорених народів був величезним. Вони значно просунули розвиток облогової техніки, поєднавши азійські, східні і європейські досягнення у цій галузі. У монголів були запозичені прийоми побудови стінобитних гармат і нові прийоми атаки укріплених пунктів. Під їх впливом змінився розвиток всієї євразійської цивілізації. Тому подальші дослідження питань воєнного мистецтва татаро-монголів взагалі та їх облогового мистецтва зокрема можуть дати відповіді ще на багато питань розвитку історії України та її війська.

Посилання

1. Вернадский Г.В. Древняя Русь [Электронный ресурс] / Г.В. Вернадский. – Т. 1. – Режим доступа к книге: http://www.gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1943.

2. Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 287 с.

3. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Кн. 2. – 995 с.

4. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Воинское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).

5. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. – 588 с.

6. Вернадский Г.В. Древняя Русь [Электронный ресурс] / Г.В. Вернадский. – Т. 1. – Режим доступа к книге: http://www.gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1943.

7. Школяр С.А. О китайских огнеметных аппаратах XI века (из истории китайской военной техники) / С.А. Школяр // Вопросы филологии и истории стран советского и зарубежного Востока. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – 208 с.

8. Довженок В.И. Сторожевые города на юге Киевской Руси // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 37-45.

9. Пашуто В.Т. Монгольский поход в глубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С. 210-227.

10. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Воинское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).

11. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).

12. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200-1304 / Джон Феннел; пер. с англ. В.В. Голубчиков; вступ. ст. и общ. ред.: А.Л. Хорошкевич, А.И. Плигузов. – М.: Прогресс, 1989. – 292 с., 20 л. ил.: рис., табл.

13. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ, 2004. – 557 с. – (Военно-историческая библиотека).

14. История России от древнейших времен до начала XX в. [Электронный ресурс] / Под ред. И. Фроянова. – СПб.: Макет, 1998. – 228 с. - Режим доступа к книге: http://www.lib.ru/TEXTBOOKS/history.txt_with-big-pictures.html.

15. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.

16. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. - С. 2508-2516.

17. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Кн. 2. – 316 с.

18. Там само.

19. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.

20. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.

21. Храпачевский Р.П. Осадные технологии монголов [электронный ресурс] / Р.П. Храпачевский // XLegio. – Режим доступа: http://www.xlegio.ru/siege-machinery/medieval-siege/mongolian-siege-technologies/.

22. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.

23. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.

24. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.

25. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.

26. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).

27. Юань ши (История династии Юань). – Пекин: Чжунхуа шуцзюй чубань, 1976. – С. 2508-2516.

28. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства /

Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
29. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ, 2004. – 557 с. – (Военно-историческая библиотека).
30. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
31. Терентьев-Катанский А.П. Материальная культура Си Ся. По данным тангутской лексики и иконографическому материалу / А.П. Терентьев-Катанский.– М.: Восточная литература, 1993. – 235 с. – (Культура народов Востока).
32. Ло Гуань-чжун Саньго яньи (Троецарствие) / Пер. В. Панасюк, И. Миримский. – Пекин: Жэньминь вэньсюэ чубаньшэ, 1979.
33. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
34. Там само.
35. Измененный и заново утвержденный кодекс девиза царствования Небесное процветание / Изд. текста, пер. с тангутского, иссл. и прим. Е.И. Кычанова. – М.: Наука, 1987. – Кн. 2. – 704 с. – (Серия «Памятники письменности Востока»).
36. Кычанов Е.И. Очерк истории тангутского государства / Е.И. Кычанов. – М.: Наука, 1968. – 356 с.
37. Храпачевский Р. Осадные технологии монголов [электронный ресурс] // XLegio. – Режим доступа: http://www.xlegio.ru/siege-machinery/medieval-siege/mongolian-siege-technologies/.
38. Школяр С.А. Китайская доогнестрельная артиллерия. – М.: Наука, 1980. – 405 с.
39. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Воинское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).
40. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана / Р.П. Храпачевский. – М.: АСТ, 2004. – 557 с. – (Военно-историческая библиотека).
41. Там само.
42. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).
43. Вернадский Г.В. Древняя Русь [Электронный ресурс] / Г.В. Вернадский. – Т. 1. – Режим доступа к книге: http://www.gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1943.
44. Осадная техника Дальнего Востока // Новый солдат, № 172. – Артемовск: Книга, 2002. – Ч. 1. – 34 с.
45. Школяр С.А. Китайская доогнестрельная артиллерия. – М.: Наука, 1980. – 405 с.
46. Мэн Д. Чингисхан: Жизнь, смерть и воскрешение / Джон Мэн; пер. с англ. В. Артемова. – М.: Эксмо, 2006. – 416 с: ил. – (Колесо истории).
47. Чжунго цзюньши ши (История военного дела Китая). – Пекин: Цзефанцзюнь чубаньшэ, 1986. – Т. 2.
48. Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях / Садр ад-Дин Али ал-Хусайни; Изд. текста, пер., введ., примеч. и прил. З.М. Буниятова; АН АзССР, Ин-т народов Ближ. и Сред. Востока. – М.: Наука, 1980. – 273 с.
49. Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Пер. с араб., вступ. ст., коммент. З.М. Буниятова.. – М.: Восточная литература, 1996. – 410 с. – (Памятники письменности Востока. CVII).
50. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – Ч. 1. – 222 с.
51. Горелик М.В. Армии монголо-татар X–XIV вв.: Воинское искусство, снаряжение, оружие / Михаил В. Горелик. – М.: Восточный горизонт, 2002. – 84 с. – (Серия «Униформа армий мира»).
52. Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 287 с.
53. История России от древнейших времен до начала XX в. [Электронный ресурс] / Под ред. И. Фроянова. – СПб.: Макет, 1998. – 228 с. - Режим доступа к книге: http://www.lib.ru/TEXTBOOKS/history.txt_with-big-pictures.html.
54. Князький И.О. Русь и степь / И.О. Князький. – М.: Наука, 1996. – 129 с.
55. Там само.
56. Всемирная история: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 496 с.
57. Моргунов Ю.Ю. Фортификация Южной Руси X-XIII вв.: Автореф. дис. … доктора ист. наук: 07.00.06. – М., 2007. – 39 с.
58. Князький И.О. Русь и степь / И.О. Князький. – М.: Наука, 1996. – 129 с.
59. Там само.
60. Всемирная история: Учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. – 496 с.
61. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь / В.В. Каргалов. – М., 1966. – 136 с.
62. Князький И.О. Русь и степь / И.О. Князький. – М.: Наука, 1996. – 129 с.
63. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200-1304 / Джон Феннел; пер. с англ. В.В. Голубчиков; вступ. ст. и общ. ред.: А.Л. Хорошкевич, А.И. Плигузов. – М.: Прогресс, 1989. – 292 с., 20 л. ил.: рис., табл.
64. Моргунов Ю.Ю. Фортификация Южной Руси X–XIII вв.: Автореф. дис. … доктора ист. наук: 07.00.06. – М., 2007. – 39 с.
65. Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Госиздат географической литературы, 1957. – 287 с.
66. Там само.

Ивануц М.Г. Зарождение и развитие тактики осадного боя у монголо-татар

В статье рассмотрены вопросы, связанные с зарождением и развитием тактики осадного боя в войске монголо-татар. Раскрываются приемы и способы захвата ими крепостей, в том числе и древнерусских.

***Ключевые слова**: Чингисхан, монголо-татары, тангуты, чжурчжени, метательные машины, осадные средства, тактика, осадный бой, штурм, окружение, отступление, приемы захвата крепостей.*

Ivanuts M.H. The origin and development of tactics siege battle with the Mongol-Tatar

The article concerns with questions related to the origin and development of martial combat tactics in the army of the Mongol-Tatars. The techniques and methods of the fortresses capturing, including the ancient Russian are revealed.

***Key words**: Chinhizkhan, the Mongol-Tatars, Tangut, Jurchens, catapults, siege tools, tactic, siege fight, assault, environment, retreat, techniques capture fortresses.*

18.03.2013 р.

УДК 340.153:355 «11/12»

І.С. Печенюк
Н.Ф. Черкас

ВОЄННО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МОНГОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

«Найбільше щастя – перемагати своїх ворогів»
Чингісхан

У статті на підставі численної літератури аналізуються воєнно-правові засади військової організації Монгольської держави. Разом з тим, з'ясовано роль, значення та особистий внесок Чингісхана у розбудову військової системи і, власне, принципів будівництва та комплектування збройних сил монголів, законів ведення війни та правил поведінки з переможеними.

***Ключові слова**: військові, військова організація, військове право, військова система, воєнно-правові засади, закони, збройні сили, імперія монголів, Монгольська держава, Чингісхан.*

У цьому році виповняється 790 років битви на Калці, в якій монгольські війська вщент розгромили спільне русько-половецьке військо. Історики до цих пір сперечаються, як таке могло статися, які ж фактори забезпечили монголам не лише цю, але й сотні інших перемог, підкоривши чотири п'ятих відомого світу й увергнути Русь на три сторіччя рабства. Ретельно проаналізувавши військові успіхи монголів, пересвідчились, що перемоги Чингіза, створення й існування унікальної військової організації [14; 20] створеної ним Монгольської феодальної імперії було неможливим без жорсткої репресивної дисципліни, суворих законів військового права.

Не можна сказати, що військове право монголів було поза увагою дослідників. Певним чином положення монгольського законодавства, зокрема військового, знаходили і знаходять своє відображення в більшості праць і публікацій, присвячених військовій історії монголів [2; 4; 6; 11; 19]. Проте лише небагато з них присвячені саме законам, що діяли в монгольській державі [5; 12; 13; 17; 18]. Згадують про них у контексті монгольського державного будівництва [1; 4; 6; 14; 20; 21]. Але робіт, присвячених власне військовому праву монголів, практично немає. На відміну від римського, давньоруського та ін. їхнього права не вивчають у вищих не лише юридичних, але й військових закладах, адже на цьому праві була заснована наймогутніша й найуспішніша військова організація світової історії. До неї «не дотягуються» навіть досягнення македонців (Олександр) і французів (Наполеон). Саме цій проблематиці і присвячена дана стаття.

Автори статті поставили за мету нагадати, на яких засадах базувалася військова система монголів, як необхідно будувати збройні сили, що необхідно для того, щоб вони стали непереможними. Питання це особливо актуальне в зв'язку зі стратегічними провалами вітчизняного військового будівництва 1990-х – початку 2000-х років, так званим «будівництвом національних Збройних Сил».

До Чингісхана[1] монголи були нецивілізованими варварськими племенами, в яких не було ні писемності, ні зведення законів у письмовому вигляді. Проте «...цей, що не умів ні читати, ні писати деспот сповідав культ писаного закону» [27, 10]. Такий приклад, що подається самим ханом, мав би зробити благотворний вплив на вподобання всієї монгольської адміністрації і магістрату, що у свою чергу, виховувало народ у дусі чіткої законності. Після підкорення собі кераїтських і нейманських тюрків Чингісхан став не лише правителем монгольського племені, але й частиною тюркського народу, що має культуру та писемність [1; 21].

Для того, щоб управляти своєю державою, Чингізу потрібні були закони. «Держава – основується за допомогою зброї, але управляється за допомогою – пера і законів», – Чингіз добре розумів це положення «Кутадгу биліг» [15; 33, 202]. Він виправив це положення. Приєднавши нейманську державу до своєї території, Чингісхан призначив узбецького тюрка Тата Тонга (Тунго за Доссоном), колишнього особистого секретаря Нейманської держави, своїм міністром юстиції і наказав йому виконувати ті ж обов'язки, що і раніше. Сам до кінця життя не знаючи жодної мови, окрім монгольської, він вжив заходів для того, щоб наступники не залежали від іноземних чиновників, і з цією метою поклопотався дати освіту своїм синам і взагалі юному поколінню монгольської знаті [12, 117]. Він змусив Тата Тонга навчати своїх синів уйгурській мові, писемності і законам. Наслідуючи Чингісхана, інші беї також стали навчати своїх синів тюркській мові [30, 331]. У такий спосіб почався процес отюречення серед правлячої верхівки Монгольської держави.

Завдяки запровадженій писемності стало можливим закріпити і кодифікувати монгольське звичайне і військове право, народні звичаї і переконання, насамперед під сильним впливом на це кодифікування поглядів самого Чингісхана. Це законодавство вилилося у форму «Великого Джасака», який ділився на два великих відділи: 1) «Білік» – збірка висловів самого Чингісхана, який містив у собі думки, повчання і рішення законодавця як загального теоретичного характеру, так і вислови з приводу різних конкретних випадків; 2) власне «Джасак» – зведення позитивних законів, військових і цивільних, часто зі встановленням

1. Чингісхан (Темуджін, Темучин) – засновник єдиної Монгольської феодальної держави, полководець, син Єсукея – простого десятника війська кераїтського Ван-хана. До 1204 р. розгромив основних суперників у боротьбі за владу. У 1206 р. на курултаї старійшинами степових родів був проголошений Верховним (Великим) ханом над всіма племенами з титулом «Чингіс» (від тюрк. «тенгіз» – океан, море). З того часу він почав називатися Чингісханом, а його народ – монголами, ім'ям давнього войовничого племені – моголів [9, 978; 24, 44–45].

відповідної кари і покарань за невиконання.

У 1206 р. на курултаї «Великий Джасак» був обнародуваний і висічений на бронзовій поверхні [12; 2]. Це був «Катабаху накшен фе чи сахаіф ал-фулад ва джааля шаріатан кавміхи» – відома яса[2] Чингісхана. Яса складалася в основному з тюркських правових норм і викладена тюркським ученим письмово [22]. Багато в чому Чингізхан доповнив цю ясу своїми особистими поглядами.

Оскільки більшість статей, що дійшли до нашого часу, яси тюркського походження, прийнято вважати її однією з основних правових норм і давніх тюрків [19, 149]. У повному виді яса Чингіза не збереглася. Проте різні її статті існують у різноманітних джерелах («ал-Хітат» ал-Макрізі, «Саяхат-наме» Ібн Батуті, «Джіхан кюшай» Джувейні, путні замітки Плано Карпіні, Марко Поло і Рубрука та ін.). Арабський учений ал-Макрізі, російські учені Темковський і Березін [4, 22; 25, 25–31] зібрали статті яси з різноманітних джерел.

Яса у вигляді свитків зберігалася в скарбницях для документів у монгольських правителів. Під час важливих подій, наприклад, сходження на престол, заснування орди або скликань курултаю та ін., ці свитки діставали для вирішення державних завдань [2, 103].

Сам Чингісхан надавав своїй ясі велике значення. Він вимагав, щоб заснована ним імперія існувала за законами. «Після цього і до п'ятисот років, до тисячі, до десяти тисяч років, якщо нащадки, які народяться і займуть моє місце, збережуть і не змінять такий юсун і ясан Чингіс-хана, який від народу до всього придатний, то від неба прийде їм допомога благодатна, безперервно вони будуть у веселості і бенкетуванні», – ці слова Чингісхана є в преамбулі до «Біліку» [23, 279; 27, 137].

Перед смертю Чингісхан розпорядився і заповів своїм синам не міняти ясу. Під час правління його внука Бату-хана, засновника Золотої Орди, порушення яси каралося стратою [4, 22]. «Яса була для нащадків Чингісхана непорушним законом, від розпоряджень якого вони ні в чому не відступали» [3, 79].

Більшість статей яси Чингісхана безпосередньо відносяться до військової справи, підтримання міцної військової дисципліни в його війську, збереженню непохитної військовій організації. Це стосується статей, що відносяться не лише до суспільного життя і державного управління, але й кримінальних статей.

Стаття 1 «Біліка» свідчила: «Від добротності, строгості – міцність держави» [27, 137]. Важливим, у т. ч. й у військовому будівництві, було те, що Чингісхан вимагав поваги до всіх релігій, не віддаючи переваги жодній з них. Подібну політику він вважав за богоугодну. Він заборонив віддавати перевагу якому-небудь одному напряму в релігії, голосно вимовляти слова. При зверненні до правителя він заборонив використовувати почесні назви і титули. При зверненні до будь-якої людини потрібно було називати лише її ім'я.

Перша стаття «Джасака» свідчила: «Повеліваємо всім вірувати в Єдиного Бога, Творця неба і землі, єдиного творця багатства і бідності, життя і смерті за Його волею, що володіє всемогутністю в усіх справах». Проте цю статтю не включили до загального зведення, ймовірно з тієї причини, що імператор не бажав вносити в середовище своїх підданих релігійного розбрату. Люди його імперії були шаманістами, буддистами, мусульманами і християнами (несторіанами). Чингісхан хотів, щоб його вірнопіддані були релігійними, незалежно від релігії яку вони сповідують [32, 75].

У статті 2 «Біліка» зазначено: «Якщо у дітей безлічі государів, які з'являться після цього (його), вельможі, богатирі і беки, що знаходяться у них, не будуть міцно дотримуватись ясак, то справа держави потрясеться і перерветься» [27, 137]. У роботі Ф. Гренарда «Чингіс-Хан» знаходимо продовження яси-«заповіту» Чингісхана: «... Тоді шукатимуть Чингіза, (але) не знайдуть» [17, 155].

Кожний монгольський воєначальник від вищого командного складу до сотника був зобов'язаний по команді з'явитися на курултай або безпосередньо до Чингісхана. Він вимагав, щоб на чолі військових частин і підрозділів стояли люди компетентні, такі, що володіють обстановкою і всією інформацією про плани командування, що мають навики управління колективами. Він вважав, що командувати військами можуть лише ті темники, тисяцькі, сотники і десятники, які слухали обговорення Чингізхана і вищих воєначальників на курултаї. На «військових радах» обговорювали весь перелік питань, пов'язаних з військовим будівництвом і військовими кампаніями. Разом з тим, в армії Чингісхана проводилась постійна «військово-наукова» підготовка командного складу, бо саме їй він надавав важливого значення. Так, у статті 3-й «Біліка» зазначено: «Беки (начальники) тьми, тисячі і сотні, що приходять слухати наші думки на початку і в кінці року і, повертаються назад, можуть керувати військом; стан же тих, які сидять у своїй юрті і не чують думки, схожий на камінь, що потрапив у велику воду, або на стрілу, пущену в очеретяне місце: вони зникають. – Таким людям не личить командувати» [27, 107; 32, 214].

У статті 22 зазначено: «Посадові особи і начальники, що порушують обов'язки служби або не з'являються на вимогу хана, підлягають смерті» [27, 71]. Стаття 30 «Біліка» говорить: «... Насолода і блаженство людини полягає в тому, щоб подавити обурення і перемогти ворога, вирвати його з кореня, взяти те, що він має (найдорожче), змусити волати служителів їх, змусити

2. Справжнє значення слова «яса» – закон. Давньотюркською мовою воно означало «звичаї, вдачі». Нині – це кодекс, зведення законів [5].

текти сльози по обличчю і носу їх, сидіти на їх жирних меринах, що приємно йдуть, милуватися рожевими щічками їх дружин і цілувати їх, і солодкі яскраво-червоні губи – смоктати» [27, 141].

Багато положень «Джасака» і «Біліка» стосувалися безпосередньо бойової і мобілізаційної готовності монгольського війська, підготовки до походу.

Так, стаття 15-а «Джасака» визначала, що «кожен чоловік, за рідкісними виключеннями, зобов'язаний службою в армії» (військова повинність була загальною). У статті 17-й зазначено: «Всякий, хто не бере участь особисто у війні, зобов'язаний протягом певного часу попрацювати на користь держави без винагороди». Ця стаття встановлювала «трудову повинність» для всіх, хто особисто не служив у військах у воєнний час, тобто вона проголошувала принцип, який у Європі був практично і юридично здійснений на багато пізніше.

Чингісхан наказував своїм помічникам перед війною особисто перевірити готовність воїнів і їх озброєння, забезпечити їх всім необхідним до самих дрібниць. Якщо у воїна щось було не в порядку, його карали. Так, стаття 7-а говорила: «На час початку походу кожен воїн повинен отримати зброю з рук начальника, якому він підпорядкований. Він зобов'язаний зберігати її в справності і перед битвою пред'являти на огляд своєму начальникові». Ймовірно, мова тут йшла про зброю важку та захисну, оскільки решта зброї у монгольського воїна була власною. Важка зброя в мирний час зберігалася в казенних арсеналах. У статті 18-й йшлося: «Всі воєводи зобов'язані особисто проводити огляд війська й озброєння до виступу в похід, надавати їм все, з чим воїн здійснює похід, і оглядати все до голки і нитки. Якщо у воїна не знайшлося якої-небудь потрібної речі, начальник повинен покарати його. Озброєння (легке) і обмундирування воїн повинен робити за власний рахунок [27, 214].

Відповідальність начальників усіх рівнів за бойову і мобілізаційну готовність була особистою: «Численики (тобто завідувачі числами 10, 100, 1000 та ін. – командний склад): тисячники і сотники повинні кожен так тримати в порядку своє військо і в готовності, щоб у будь-яку пору, як прийде указ чи наказ, сідати на коней, не чекаючи, навіть вночі» (ст. 24). Про це писав і Рашид ад-Дін в «Джаміу ат-тавріх», що всі темники, тисяцькі і сотники повинні завжди тримати своїх воїнів у повній бойовій готовності. При отриманні наказу про вихід у військовий похід, незалежно від доби, всі воїни повинні були негайно осідлати коней [6, 102–105].

На весь час, поки чоловіки були задіяні на війні, їх щоденні обов'язки виконували жінки. У статті 53-й «Джасака» зазначено: «Чоловікам дозволяється займатися тільки війною і полюванням». Стаття 19 проголошує: «Він наказав, щоб жінки, супутні військам, виконували роботу й обов'язки чоловіків у той час, як останні відлучалися на битву». Монгольські воїни, відправляючись у тривалий похід, були спокійні за свій «тил», – стаття 14-а «Біліка» зазначає: «... Дружина повинна, коли чоловік займеться полюванням або війною, тримати будинок у благоліпному порядку…» [27, 138].

Досить цікавим був підхід Чингісхана до призначення командирів і начальників, до їх відбору. Як головнокомандувач Чингісхан особисто призначав на посади своїх воєначальників і винайшов для них звання – тисяцький, сотник, десятник [9, 570]. Стаття 22-а говорить: «Він поставив емірів (беків) над військами і заснував тисячі, емірів сотні і емірів десятка». Чингісхан говорив: «Всякий, хто може вести вірно дім свій, може вести і володіння; всякий, хто може влаштувати десять чоловік згідно умови, пристойно дати тому тисячу і тьму, і він може влаштувати добре», що й було затверджене у статті 4-й. Це положення відкривало молодшим начальникам перспективи на підвищення по службі, було стимулом щодо прояву старанності до служби. Керівник, що не справився з керівництвом 10 чол., разом зі своєю сім'єю визнався винним. Замість нього обирали нового керівника з його 10 підлеглих. Таких заходів, про що засвідчить стаття 10-а («Всякого бека, який не може влаштувати свій десяток, того ми робимо винним з дружиною і дітьми і вибираємо в беки кого-небудь з його ж десятка. Так само поступаємо з сотником, тисячником і темником беком»), вживали по відношенню до всіх командирів і начальників, які не справилися зі своїми обов'язками.

Чингісхан заборонив генералам (командувачам) звертатися до інших людей, окрім повелителя. Якщо хто-небудь з генералів звертався до інших, окрім повелителя, його страчували. Того, хто змінював обов'язки, покладені на нього, на іншого без дозволу, також засуджувався до страти. Про це повідомляється в статті 24-й, що викладена 3-му томі «Ал-хітат» арабського ученого ал-Макрізі [19, 151–152]. Разом з тим, Чингісхан вимагав, щоб ті, що знаходяться поряд з вищим начальником, не сміють заговорювати, поки його не попросить про це старший. І лише коли старший поставить питання, той повинен відповісти. У статті 10-й закріплено: «Старші беки, які начальникуватимуть, і всі воїни повинні, подібно до того, як займаючись полюванням, відрізняти імена свої, означати ім'я та славу свою, коли займаються війною, повинні завжди благати старанно Бога і з покірним серцем просити прикрасити ім'я своє з восьми сторін, щоб давній Господь, перебуваючи в одному місці з силою, тримав би чотири сторони» [19, 155]. Заохочувалися честолюбство і релігія, як два двигуни військових звитяг. Стаття 11-а проголошувала: «Серед народу має бути подібним до теляти, маленьким і мовчазним, а під час війни – подібним до голодного сокола, який

прибуває на полювання: повинен братися за справу з криком» [6, 107] і накидатися на свою здобич.

Предводитель воїнів мав бути людиною, що випробувала і голод, і жару. Він не повинен дозволяти страждати своїм воїнам і їх тваринам від голоду і спраги [28, 81]. Воєначальник повинен навчити хлопчиків стріляти з лука, їздити верхи на коні. Як тільки вони засвоять ці правила, він повинен виховати в них хоробрість [11, 111]. Стаття 18-а визначала: «Подібно до того, як купці наші, що привозять парчевий одяг і добротні речі, в надії баришу стають досвідченими в тих товарах і матеріях, і беки армійські так само повинні навчати хлопчиків пусканню стріл і їзді на конях, управлятися їх у цих справах і робити їх такими ж сміливими і хоробрими, як досвідчені купці в мистецтвах, якими володіють». У цій статті чітко простежується значення досвіду у військовій справі і те, що військове навчання потрібно починати з молодих років, а також зробити висновок, що на стройових начальників у мирний час покладався обов'язок «допризовної підготовки» молоді.

У монгольському війську, крім того, підтримувала строгу субординацію і 8-а стаття «Біліка», що свідчила: «Всякий, що йде до старшого, не повинен говорити ні слова, поки той (старший) не запитає: тоді згідно питанню хай відповідно відповість...» [27, 138]. Того, хто переступив поріг будинку свого командира, страчували [4, 165]. Яса Чингісхана забороняла говорити брехню, а також крадіжку, прелюбодіяння й інші незаконні стосунки. Згідно яси, ніхто нікого не повинен ображати і принижувати. Ображена людина повинна забути заподіяні йому образи.

Для того, щоб покарати командирів, які провинилися, навіть якщо вони мали звання генерала, Чингісхан направляв свого уповноваженого[3], якому винний, стаючи на коліна[4], мав підкорятися і не перешкоджати виконання ним наказу повелителя, навіть виконання ним страти. «Воїн, що нехтує своїми обов'язками, або мисливець, що упустив здобич під час облавного полювання, карався ударами палиць, а іноді і стратою». Проте як повідомляє Мірхавенд в «Raudat as-Safa», що «… той, що заслужив покарання смертю, заплативши викуп, може врятувати собі життя» [4, 27–31].

Яса Чингісхана містять правила того, як воєначальникам і воїнам потрібно поводитися при облозі міст, укріплених пунктів противника: «Державам, що здалися із власної волі, містам і населенню цих міст не можна заподіювати збитків» [29]. Яса приписує... «любити ближнього, як самого себе, не заподіювати образ і забувати їх абсолютно, щадити країни і міста, що підкоряються добровільно, звільняти від всякого податку і поважати храми, присвячені Богові, а рівно і служителів його»; «карати на смерть, хто ступив ногою на поріг ставки воєводи»; «Забороняється укладати мир з монархом, князем або народом, поки вони не виявили повної покори»; «Шпигуни, лжесвідки, всі люди, схильні до ганебних пороків, і чаклуни засуджуються до смерті» [27, 144-145]. Нашестя монголо-татарського війська на Русь повністю підтверджує те, що ця яса ними виконувалася завжди і беззаперечно [6, 165].

Стаття 8-а «Джасака» повідомляє: «Забороняється під страхом смерті починати грабіж ворога, поки не буде на те дозволу вищого командування, але по надходженню такого солдат має бути поставлений в однакові умови і йому має бути дозволено узяти, скільки він може донести за умови сплати збірнику частки, що належить імператорові[5]» [32, 278]. У статті 15-й зазначено: «У смуті мають поступати так, як поступав Даргай-Уха. Він їхав у смутну пору від племені хатакін, з ним було два нукера (супутники, свита). Здалека побачили двох вершників. Нукери сказали: «Нас три людини, а їх дві: ударимо на них». Він сказав: «Як ми їх побачили, так точно і вони нас угледіли: не слід нападати». Ударивши коня батогом, він поскакав. Після сталося точно й істинно, що один з тих двох був Тімук-Уха з племені татар; близько п'ятисот осіб своїх людей він посадив у засідку, а сам показався, щоб, коли ті три вершники напали б на нього, тікати, заманити їх туди і за допомогою нукерів своїх схопити їх. Оскільки він (Даргай) зрозумів те значення, то побіг і з'єднався з двадцятьма іншими нукерами, яких мав в околиці, і все бачив. Істинне в цьому є те, що в справах необхідна обачність». У веденні війни полководцеві і взагалі воїнові необхідно хоробрість і рішучість поєднувати з обережністю. Стаття 9-а «Джасака» зазначає: «Якщо хто-небудь у битві, нападаючи або відступаючи упустить свій в'юк, лук або що-небудь із багажу, той, що знаходиться позаду нього, повинен зійти з коня і повернути власникові те, що впало; якщо він не зійде з коня і не поверне те, що впало, то вдається до смерті».

У статті 6-й «Джасака» йдеться: «Правила розподілу військ на десятки, сотні, тисячі і тьми має бути збережено. Цей порядок дозволяє зібрати армію в короткий час і формувати командні одиниці». Сенс цієї статті, ймовірно, полягає в тому, що з розпуском армії по домівках частини військ не «розформовуються», а існують до нової війни в «потенційному» стані. Разом з тим, на воїна, що повернувся з війни, накладалися певні обов'язки по відношенню до правителя. У статті 20-й «Біліка» зазначено: «Він зобов'язав війська після повернення їх з походу (з битви) деякими податками на службу султанові (ханові), які вони повинні виконати». Щорічно на початку року воїни мали представляти своїх дочок, щоб він міг вибрати собі і своїм синам дружин.

Як і в усіх кочівників, у монголів відношення до

3. Цей уповноважений міг бути найскромнішим службовцем Чингісхана.

4. Прояв пошани у вигляді поклону або колінопреклоніння.

5. Ймовірно, йдеться про видачу десятої частини військової здобичі в ханську скарбницю кожним воїном.

коня було особливим. Стаття 9-а говорить: «Всякий кінь, що біжить добре в жирному тілі, якщо він побіжить також у півтілі і худим: такого коня можна назвати добрим». У 1-му томі «Misir tab'i, Matbai Haygie 1322» Ібн Батута повідомляв: «Людина в державі Чингіза, яка вкрала коня, мала повернути її господареві і додатково як покарання дати господареві ще 9 коней. Якщо він не в змозі заплатити кіньми, то замість цього повинен віддати своїх дітей. Якщо немає дітей, то його страчують». У статті 20-й «Джасака» знаходимо підтвердження цьому: «Той, у кого знайдеться вкрадений кінь, зобов'язаний повернути його господареві з надбавкою десяти таких же коней: якщо він не в змозі сплатити цього штрафу, то замість коней брати у нього дітей, а коли не було дітей, то самого зарізати, як барана» [27, 143].

Значну роль в армії монголів, що складалася з воїнів різних національностей і віросповідань, відігравало положення статті 11-ї «Джасака»: «Він ухвалив поважати всі сповідання, не віддаючи переваги жодній» [27, 142].

За невиконання цього та інших законів наступала сувора відповідальність. Так, стаття 23-а «Біліка» встановлювала конкретну відповідальність за його порушення: «Якщо з нашого роду хто-небудь попустить затвердженому ясаку один раз, нехай його усовіщають словом; якщо зробить всупереч два рази, нехай діють на нього красномовством; утретє ж нехай пошлють його у віддалене місце... Коли він сходить туди і повернеться – він буде уважний. Якщо ж він не схаменеться, нехай посадять його в окови і до в'язниці. Якщо вийде звідти добронравним і опам'ятавшимся, – дуже добре: інакше нехай зберуться всі родичі, складуть загальну нараду і вирішать, що з ним робити» [16, 139–140].

Статті «Джасака» були жорстокими: «Перелюбник карається на смерть без будь-якого розбору, буде він одружений чи ні»; «Хто винний у скоєному, той також карається смертю»; «Хто бреше з наміром… також карається смертю» [16, 141–142]. Особливо жорстокими були статті по відношенню до військовополонених: «Той, хто дав військовополоненому їжу або одяг без дозволу господаря бранця карається смертю»; «Той, хто приховує полоненого, що втік, або раба і не повертає його законному власникові, також засуджувався до страти» [19, 150].

Будь-яке порушення військової дисципліни каралося. Мірходєв наводить текст статті 27-ї «Біліка»: «Він наказав солдатів карати за недбалість, мисливців, що упустили звірів в облаві, карати палицями, іноді і стратою». Для підтримання міцної військової дисципліни у військах служила стаття «Біліка» 20-а, де йшлося про неприпустимість пияцтва і вживання спиртних напоїв. У ній, зокрема, зазначено: «Людина, яка п'є вино і горілку, коли п'яніє, не може нічого бачити і стає сліпою. Коли її кличуть, вона не чує і стає німою: коли з нею говорять, вона не може відповідати. Коли стає п'яною, то буває подібною до людини, яка перебуває в положенні померлої: якщо хоче сісти прямо – не може; і буде немов людина, якій нанесли рану по голові, залишається бездушною і приголомшеною. У вині і горілці немає користі для розуму і мистецтва, немає також добрих якостей і вдачі; вони спонукають до поганих справ, вбивств і розбратів; позбавляють людину речей, які вона має, і мистецтв, які знає, і стають ганебними шлях і справи її, так що вона втрачає певний шлях. Государ, жадібний до вина і горілки, не може здійснити великих справ, думок і великих починань. Бек, жадібний до вина і горілки, не може тримати в порядку справи тисячі, сотні, десятка. Простий воїн, який буде жадібний в питті вина, ця людина піддається досить великому зіткненню, тобто його спіткає велика біда. Людина проста, тобто з черні, якщо буде жадібною до пиття вина, втратить коня, стадо і все своє майно і стане убогою. Слуга, жадібний до пиття вина, проводитиме життя безперервно в збентеженні і стражданні. Ці вино і горілка не дивляться на обличчя і серце тих, що п'яніють, оп'яняє і добрих, і поганих і не говорить: дурний чи добрий. Руку робить слабкою, так що відмовляється від руху; серце і мозок робить слабким, так що вони не можуть роздумувати розсудливо; всі відчуття і органи розуміння робить непридатними. Якщо немає вже засобу від пиття, то мав би в місяць напиватися три рази: якщо перейде за три – провина; якщо в місяць двічі напиватися, це краще, а якщо один раз – ще похвальніше, а якщо не п'є, то що може бути краще від такого? Але де знайдуть таку людину, яка б не напивалася? Якщо знайдуть, то він гідний всякої пошани» [27, 138–139]. Підтвердження цьому знаходимо (в дещо в іншому формулюванні) в Рашид-ад-Діна та інших. У монголів вважалося, що пияцтво знижує рівень енергії у начальника, а солдата може довести до дисциплінарного проступку [29].

Окрім вищенаведених статей «Біліка» і «Джасака», було, напевно, ще багато інших, що до нас не дійшли, якими також встановлювалися різні обов'язки військовослужбовців. Але й наведених достатньо, щоб погодитися з думкою Плано Карпіні, який приписує Чингізовому військовому законодавству строгу дисципліну монгольського війська, яка, між іншим, виражалася в тому, що не було випадків залишення монгольськими воїнами поля битви, поки був піднятий штандарт (значок) начальника. Залізній дисципліні, що змушувала людей відстоювати довірену їм справу іноді до останньої людини, Чингісхан був зобов'язаний успіхом у багатьох своїх справах. «Введеним мною порядку і дисципліні, – говорив він, – зобов'язаний я тим, що могутність моя, подібно до молодого місяця, росте з дня на день і що я заслужив на благословення Неба, пошану і покірність землі» [10, 79].

Дійшли до нас і монгольські закони, що стосуються цивільного права. За цих правових норм діти рабинь вважалися закононародженими і мали

таке ж право на спадок батька, як діти, що народилися від законних дружин. Спадок ділився таким чином: старшим дітям діставалась більша частка, ніж молодшим. Наймолодший син залишався жити в будинку батька. Статус дитини встановлювався статусом матері. З декількох дружин та, яка першою вийшла заміж, а іноді та, рід батька якої дуже знаменитий, по праву може називатися головною дружиною в будинку чоловіка [4; 271; 13, 31].

Разом з тим, поряд з незаперечними положеннями яси існували й важливі для розуміння військового права держави Чингіза вислови («биліг») самого Чингісхана, що стосувалися державного і військового управління. Ймовірна більшість з них також набули силу закону.

На жаль, до нас дійшли далеко не всі положення яси Чингісхана. Було б помилковим вважати, що це було сучасне зведення законів, як, наприклад, сьогоднішнє в Україні. Та чи можна наші закони вважати досконалими? Але разом з тим потрібно визнати, що яса містила дуже важливі закони, необхідні для управління величезною військово-державною організацією [7]. Яса існувала в державі Чингіза у вигляді письмової «конституції». Як свідчить Джувейні, закони з яси були написані на паперових свитах, які і називали «конституцією» [Tarihi Cihan Kusay. – T.1, p.17–18]. Їх зберігали в скарбницях старших представників династії Чингісхана. Коли новий хан сходив на престол, коли армія відправлялася на війну або коли всі правителі збиралися на курултай для обговорення державних справ, ці свитки діставали і всі питання вирішували згідно яси [2, 103].

В ідеалі Чингісхан мріяв про створення єдиного царства Людства, оскільки лише тоді, – як він справедливо думав, – припиняться взаємні війни і створяться умови для мирного процвітання людства, як у сфері духовної, так і матеріальної культури. Життя однієї людини виявилося дуже коротким для здійснення цього грандіозного завдання, але Чингізхан і його спадкоємці ледь не досягли задуманого, коли мали $^4/_5$ світу в своїй державі.

«... Чингіз-хан вказав мету своїм підданим. Замість згубних усобиць дрібних племен між собою він вселив об'єднаному ним народу ідею всесвітньої влади. Його життя було незмінно присвячене цій одній меті. По проторованим ним шляхах продовжували неухильно йти його сини і наступники. Дух великого Чингіз-хана продовжував жити в членах його численної родини, і саме він вдихнув у своє потомство здатність... володарювати не лише над їх власним степовим царством, але й над завойованими культурними країнами азіатського Сходу і Заходу. Таким чином, Чингіз-хан, поза сумнівом, має бути зарахований до найвеличніших осіб Всесвітньої Історії» [31, 3–4].

«Сімсот років тому одна людина завоювала майже весь відомий світ... Він навів на людство жах, що продовжувався протягом багатьох поколінь... Чингісхан був завойовником найбільшого масштабу, ніж всі відомі діячі на європейській арені. Його не можна виміряти загальним аршином. Переходи його армії вимірюються не верстами, а градусами широти і довготи; на його шляху міста нерідко зникали без сліду, річки відхилялися від своїх русел; пустелі наповнювалися втікачами і вмираючими, і там, де ступала його нога, вовки і ворони часто залишалися єдиними живими істотами в колись квітучих країнах.... Тодішні мусульмани були переконані, що таке нагромадження приголомшуючих подій могло бути справою рук лише надприродної істоти. Їм здавалося, що напевно наступив кінець світу. Неописаний жах охопив і християнський світ.... коли страшні монгольські владики після смерті Чингіс-хана вихором промайнули над Західною Європою... У церквах співали молебні про позбавлення від люті монголів. Кочівник, коло занять якого вичерпувався полюванням і випасанням худоби, знищив могутність трьох імперій; варвар, що ніколи не бачив міського життя і незнайомий з письменами, склав кодекс законів для п'ятдесяти народів». «... Син Чингіс-хана вступив в управління його імперією від Вірменії до Кореї і від Єгипту до Волги, а його внук... царював над половиною світу [32, 14–18].

«Поза сумнівом... що «Джасак» Чингіс-хана зіграв величезну роль у житті створеної ним імперії і довго служив монголам основним кодексом права, впливаючи на всі сторони їх життя, а також на життя підкорених ним народів», – писав Б.Я. Владимірцов [8, 216].

Не зв'язаний історичними традиціями, керується лише своїм розумом, здоровим глуздом і досвідом, Чингісхан сам закладав історичну традицію. Не підлягає сумніву, що в створенні збройної сили він взагалі дотримувався давніх звичаїв, але організація тієї постійної кінної армії, яка звитяжно пройшла вздовж і поперек майже весь материк Старого Світу, була справою його рук, його творчої енергії. Військові статті «Великого Джасака» були тією підставою, на якій ґрунтувався її устрій; незаперечний і невблаганний авторитет її верховного вождя додавав цьому фундаменту непохитної міцності і стійкості.

Таким чином, Монгольська держава з точки зору воєнної історії являє собою цілком відмінною від тих східних деспотій, в яких вищим законом є свавілля верховного правителя і його ставлеників. Імперія Чингісхана управлялася чітко на підставі закону, обов'язкового для всіх громадян, починаючи з глави держави і закінчуючи останнім підданим. Це залишилося без змін і тоді, коли імперія, включивши в свої межі сусідні культурні держави з осілим населенням, втратила характер кочової держави. Влада монгольських правителів у підкорених країнах була обмежена – їм не надавалось права на застосування смерті без попереднього суду. Особливим порядком регулювалося несення державної і військової служби. Військове право стало одним із основних, істотних чинників освіти, розвитку і функціонування військової організації держави Чингіза. Воно сприя-

ло створенню непереможної армії, захопленню величезних територій в Азії і Європі, самому існуванню могутньої Монгольської імперії Чингізхана.

Подальше вивчення військового права монголів, держави Чингіза може йти по шляху аналізу його впливу на всі складові монгольської військової організації, забезпечення функціонування всіх її частин, підтримки єдиноначальності і залізної військової дисципліни. Як не здається парадоксальним, але вивчення монгольського досвіду військового будівництва на основі створення і розвитку військового права може бути досить актуальним і сьогодні при проведені чергових етапів так званого «реформування вітчизняних Збройних Сил».

Література

1. Бартольд В.В. Образование империи Чингис-хана // Сочинения. – М.: Изд-во восточной литературы, 1968. – Т.5. – С.95–297.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – СПб., 1900. – Т.1. – 436 с.
3. Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева // Труды восточного отдела Императорского археологического общества. – 1868. – № 8. – С.85–456.
4. Березин И.Н. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева. – СПб., 1863. – Т.8. – 388 с.
5. Вернадский Г.В. О составе Великой Ясы Чингис Хана // Les editions. – Petropolis, Bruxelles, 1939. – 236 с.
6. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л.: Изд-во АН СССР, 1934. – 315 с.
7. Владимирцов Б.Я. Чингис-хан // Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2002. – С.32–43.
8. Владимирцов Б.Я. Чингис-хан. – Берлин–Птб., 1922. – 175 с.
9. Военный энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 1024 с.
10. Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. – Л., 1926. – Т.2. – 157 с.
11. Груссе Р. Чингисхан: Покоритель Вселенной / Пер. с фр., вступ. сл. Е.А. Соколова; послесл. А.С. Желзнякова; прил. – 2-е изд. – М : Молодая гвардия, 2003. – 285 с.
12. Кычанов Е.И. Исследование. Тангутское право // Измененный и заново утвержденный кодекс девиза царствования Небесное процветание. – М.: Наука, 1988. – Кн. 1. – 387 с.
13. Леонтович Ф.Н. Категории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий (Цааджинбичик). – Одесса, 1879. – Т.1. – 347 с.
14. Мелихов Г.В. Установление власти монгольских феодалов в Северо-Восточном Китае // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С.62–66.
15. О Кудатку-Билике Чингис-хана, реферат П.М. Мелиоранского // Вестник всемирной истории. – СПб., 1900. – Апрель. – № 5. – С.29–37.
16. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. История монголов. История Чингис-хана: В 3-х частях / Пер. с перс. И.Н. Березина. – СПб., 1868. – С.129–173.
17. Рязановский В.А. Монгольское право (преимущественно обычное): Исторический очерк. – Харбин: Типогр. Н. Чинарва, 1931. – 350 с.
18. Рязановский В.А. Обычное право монгольских племен. – Харбин, 1924. – 235 с.
19. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право / Пер. с турец. Р. Мухамметдинова. – Стамбул: Исмаил Акгюн, 1947; Казань: Фэн, 2002. – 412 с.
20. Сандаг Ш. Образование единого монгольского государства и Чингисхан // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С.69–73.
21. Скрынникова Т.Д. К вопросу о формировании монгольской государственности в XI–XII вв. // Исследования по истории и культуре Монголии. – Новосибирск: Наука, 1989. – С.252–276.
22. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – М.: Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 274 с.
23. «Сокровенное сказание». Монгольская хроника 1240 г. : Т.1., 1941 г. / С.А. Козин. – М.: Книга по требованию, 2012. – 611 с.
24. Супруненко В. Путь Чингисхан // Камуфляж. – 2012. – № 6. – С.44-45.
25. Темловский В. Путешествие в Китай через Монголию в 1820–1821 гг. – СПб., 1824. – 198 с.
26. Трепавлов В.В. Традиции государственности в кочевых империях (очерк историографии) // «Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания». – М.: Изд. фирма «Восточная литература», 1993. – С.203–236.
27. Хара-Даван Э. Чингис-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII-XIV века: В 2-х частях с приложениями и иллюстрациями. – Белград: Издание автора, 1929. – 196 с.
28. Шастина Н.П. Образ Чингисхана в средневековой литературе монголов // Татаро-монголы в Азии и Европе. – 2-е изд. – М.: Наука, 1977. – С.80–85.
29. Journal Asiatique. – Серия 16. – № 307. – 368 с.
30. Julien S. Documents sur Les Toukione // Journal Asiatique. – Serie 6. – T.3. – P.329–337.
31. Krause F.E. Cingis Han. Die Geschichte seines Lebens nach den chinecischen Reichsaunalen. – Heidelberg, 1922. – 173 s.
32. Lamb H. Gengis Khan. The Emperor of all Men. – London, 1928. – 2793 s.
33. Radloff V. Das Kudatku – Bilik des Hass Handschib. – St. Peterburg, 1891. – 237 s.

Печенюк И.С., Черкас Н.Ф. Военно-правовые принципы военной организации Монгольского государства

В статье на основании многочисленной литературы анализируются военно-правовые принципы военной организации Монгольского государства. Вместе с тем выяснена роль, значение и личный вклад Чингисхана в перестройку военной системы и, собственно, принципов строительства и комплектования вооруженных сил монголов, законов ведения войны и правил поведения с побежденными.

***Ключевые слова**: военная организация, военное право, военная система, военно-правовые принципы, законы, вооруженные силы, империя монголов, Монгольское государство, Чингисхан.*

Pecheniuk I.S., Cherkas N.F. Military-legal principles of military organization of the Mongolian state

In the article on the basis of numerous literature military-legal principles of military organization of the Mongolian state are analysed. At the same time, a role, value and personal payment of Chinhizkhan, is found out in alteration of the military system and, actually, principles of building and completing of military powers of Mongols, laws of arms and rules of conduct, with won.

***Key words**: military organization, military right, military system, military-legal principles, laws, military powers, empire of Mongols, Mongolian state, Chinhizkhan.*

18.03.2013 р.

РОЗДІЛ ІІІ. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94(477).04:271(471) «15»

Ю.О. Карманов

ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ ВІДРОДЖЕННЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В XVI СТ.

У XVI ст. Сіверщина переживає важливі події: вихід з-під влади Великого князівства Литовського, розвал Золотої Орди та приєднання до Московського царства. На такому політичному фоні ми спостерігаємо явний розквіт одного з найпомітніших в регіоні Преображенского монастиря. Важливу роль у відродженні цього та інших монастирів Сіверщини відіграють московскі царі XVI ст.

Ключові слова: *Сіверський Спаський монастир, грамоти, Іван Грозний, зміцнення кордонів, ідеологічний інститут.*

Монастир – це суто церковна аскетична організація, і, маючи багатовікову традицію, вона являється невід'ємною складовою частиною християнської церкви. Монастирі існуватимуть доти, доки існує Церква, але якість і «помітність» їх існування залежить від «симфонії» владних структур суспільства з Церквою. Ось чим пояснюється зовнішній «розквіт» монастирських господарств у часи, коли державний апарат починає турбуватись про підняття християнської моралі і традицій серед свого народу.

Таким періодом для Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря, безсумнівно, стало XVI ст. Цей монастир, який виник на хвилі князівського донаторства в XII ст. [6, 96] і на довгий час занепав після тюркської навали, знову став помітним в історії у зв'язку з поверненням Новгороду-Сіверському статусу одного з важливих регіональних центрів Сіверщини і входження до складу Московського князівства.

Входження Сіверщини до складу Московської держави і перебування там фактично з 1500 р. і аж до часу укладення Деулінської угоди можна відзначити як специфічну рису історичного розвитку цього регіону.

На думку української дослідниці О. Русиної, Сіверщину важко дефінувати як чисто український регіон, оскільки Сіверським в XVI–XVII ст. вважалися не тільки Чернігів, Путивль, Любеч і Новгород-Сіверський, а й Брянськ, Стародуб, Рильськ, Гомель [12, 18]. Саме ж його населення виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне під назвою сіврюків, ареал розселення яких співпадає з ареалом розселення сіверян Начального літопису. І саме ця етнографічна самобутність і визначила виділення даного регіону в особливу історико-географічну область, оскільки як до, так і після XVI ст. єдність Сіверської землі не підкріплювалася ніякими політико-адміністративними інститутами. Але наявність такого великого історико-географічного регіону стала причиною політичних рухів, в яких безсумнівно враховувались і церковні питання.

Вказаний регіон історично відносився до меж давньоруської Чернігівської єпархії, архієрейська резиденція якої на початку панування Золотої Орди невідомо де знаходилась. На думку Філарета Гумілевського, на Чернігівській кафедрі архієрея не було довгий час, і тільки у 1356-1360 роках джерела згадують єпископа чернігівського Нафанаїла з резиденцією у Брянську [4, 15]. Про наявність єпархіального центру Чернігово-Сіверщини саме там може свідчити і відвідування Брянська Києво-Московським митрополитом Петром в 1309 р. Після Новгорода Великого це було друге місто, якому він приділив увагу під час першого огляду своєї митрополії [16, 91]. Цілком вірогідно саме з діяльністю митрополита Петра пов'язані важливі моменти відродження єпархіального життя на Чернігово-Сіверщині і монастирів у найзначніших містах Сіверщини. Так в Новгород-Сіверському монастирі ім'я митрополита відзначилось пошаною у двох пам'ятках: перша – церква Петра Чудотворця [7, 38] (згоріла від кримських татар у 1542 р.); друга – Новодворська ікона Божої Матері, написана, за переказами, святим Петром (зникла в часи ліквідації монастиря більшовиками). Але літописна спадщина XIII-XIV ст. обійшла монастир стороною і щодо його діяльності в цей період можемо говорити лише гіпотетично. XV-XVI ст. в цьому відношення представляються більш інформативними. Сіверщина опинилася на перехресті буремних подій між князівством Литовським і Московським.

У 1444 р. великий князь литовський Казимир передав Новгород-Сіверський у спадкове володіння князю Івану Дмитровичу Шемяці – непримиренному ворогові московського великого князя [2, 53]. Після смерті батька містом володів його син Василь. Протягом другої половини XV ст. помітно зросла сила та вплив Московського князівства. У 1490-х роках, коли московське військо наблизилось до литовських володінь на Сіверщині, місцеві правителі добровільно визнали зверхність Москви [15, 105]. У 1501 р. коаліційні сили Литви, Лівонії та Великої Орди, що об'єдналися проти союзу Москви, Казані й Криму, спробували повернути Сіверщину. 30 серпня 20-тисячне військо Великої Орди почало спустошувати Курські землі, за два місяці наблизилось до Брянська, захопило Новгород-Сіверський, але далі не просунулось. У лютому 1502 р. кримський хан Менглі-Гірей, за домовленістю з Іваном III, розгромив ординські сили, які стали на зимівлю в гирлі Сейму та під Бєлгородом, і весною того ж року

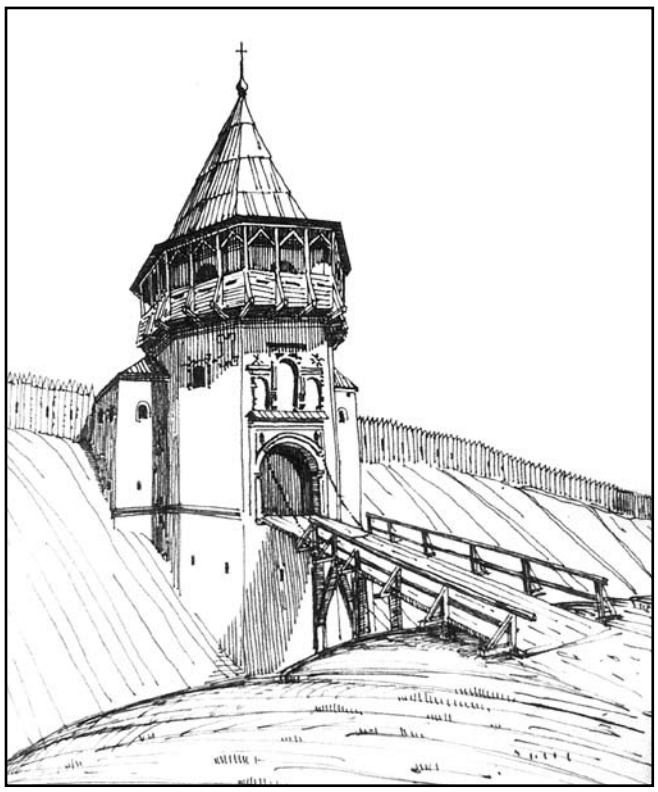

Рис.1. Вежа-дзвіниця Новгород-Сіверського Спаського монастиря, архаїчна назва – Свята брама. XVI ст. Реконструкція В.І. Маркиз

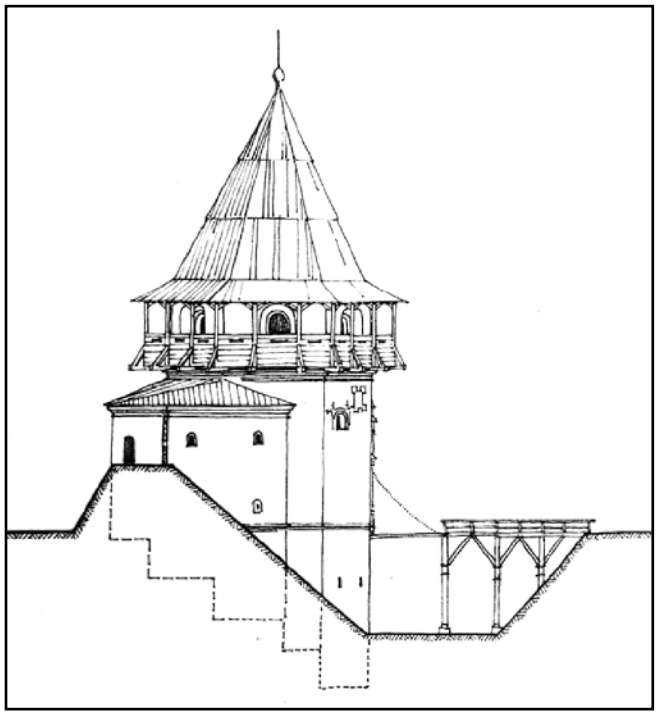

Рис.2. Дзвіниця в системі оборонних споруд монастиря XVI ст. Розріз. Реконструкція В.І. Маркіз

добив військо Великої Орди, яке відійшло в район гирла р. Сули [10, 16]. Таким чином, на початку XVI ст. Золота Орда сходить з політичної арени і для Московії закінчуються васальні відношення, вона стає суверенною державою. Постає питання внутрішньої централізації.

У 1523 р. московський великий князь Василь Іванович III закликав до себе Василя Івановича Шемячича Новгород-Сіверського і постриг в чернецтво в одному з московських монастирів. Територію Сіверщини було поділено на повіти, які очолювались воєводами, котрі заступили місцевих князів. З цього часу починається літописна історія Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря. Так, в «Описании монастыря» Венедікта Курковського за 1861 р. знаходимо: «Древнейшая из грамот, упоминаемых в монастырских делах, дана царем Василием Ивановичем III; но как грамота сия, во время нашествия крымских татар на Новгородсеверскъ и сожжения ими Спасского монастыря, сгорела вместе с монастырской церковью во имя Чудотворца Петра, в которой хранилась; то царь Иоанн Васильевич Грозный, по прошению архимандрита Вассиана, повелел дать монастырю сему на владение прежними угодиями подтвердительную грамоту, которая и выдана 2 сентября 1552 года» [7, 52].

На особливий інтерес заслуговує політика, що здійснювалася на Сіверщині по відношенню до православної церкви, захист інтересів якої декларували московські володарі на межі XV-XVI ст. Відомо кілька жалуваних грамот місцевим монастирям (крім згадуваної грамоти Новгород-Сіверському монастирю, ще Путивському Молчанському та Брянському Свенському), котрі сягають 50-х років XVI – початку XVII ст., з докладним описом їх вотчин [11, 138]. Однак, необхідно відзначити наступний важливий момент. Московські правителі опікувались не тільки інтересами монастирів на Сіверщині, які увійшли в державні кордони, але й земельними інтересами зарубіжних, київських монастирів – у першу чергу, Печерського [12, 25], у якого на Сіверщині залишались власні села, розташовані поблизу Новгорода-Сіверського і Стародуба, і шляхом збирання данини з тих маєтків реалізувалося право Печерського монастиря на цю власність. О. Русина вважає, що ці землі були пожалувані монастирю князями Можайськими (рід яких, до речі, фігурує у печерському пом'яннику) [3, 56] і Шемячичами, котрі протягом другої половини XV ст. володіли даними містами. Принаймні, ці князі відомі як донатори. Зокрема, князь Василь Іванович Шемячич на початку XVI ст. пожалував бортні угіддя у Рильському повіті місцевим церквам Миколи Чудотворця і Афанасія Олександрійського [1, 156].

Що ж стосується володінь Новгород-Сіверського монастиря, то в світлі зазначених політичних змін нового державного підпорядкування їх необхідно було підтвердити відповідними актами Московських правителів. Тим більше, що Новгород-Сіверський стає одним з важливих прикордонних пунктів Московської держави.

Усунення Василія Івановича Шемячича від влади не пройшло непоміченим. Митрополит Данило, який

був слухняним виконавцем волі московського князя, гарантував Сіверському князю повну безпеку, але в Москві Шемячича схопили та кинули до в'язниці. Митрополит не тільки не засудив ці дії, але навіть у молитвах дякував Богові, що Той позбавив царя від «запазушного» ворога [14, 201]. Така зрада митрополита Данила не може характеризувати загального ставлення Православної церкви до Сіверського князя, бо відомо, що Варлам, попередник Данила, покинув митрополію і був засланий у Каменський монастир за незгоду тим же чином зрадити Шемячича [5, 255]. Арешт Новгород-Сіверського князя схвилював Москву. За спробу заступитися за Шемячича попав у немилість ігумен Троїце-Сергієва монастиря Порфирій [14, 204]. Тобто, бачимо загалом прихильне ставлення до Сіверського князя з боку ієрархів Церкви. Ці події мають, на наш погляд, певне відношення і до Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря.

З тексту грамоти Івана Грозного бачимо, що надана вона на підтвердження утраченої грамоти Василя III. Якщо взяти до уваги, що приєднання Новгород-Сіверського князівства відбулося після арешту Шемячича у 1523 році, можемо зробити припущення, що грамота Василя III Новгород-Сіверському монастирю була надана в період до 1533 р. як жест примирення з місцевим духовенством після віроломного арешту князя.

Суть грамоти Василя III передана у перших рядках пізнішої грамоти Івана Грозного: «Пожаловали архимандрита Васиана с братиею, били челом они нам и положили перед нами жалованную грамоту отца нашего и великого князя Василия Ивановича всея Руси. А в жалованой грамоте написано: вотчина монастырская в Путивльском уезде и в Новгородском уезде... что ни которого нашего тягла, ни дани не давати...да в той же у них грамоте жалованой писано: что им охотников в ямскую слободу не давати, а держать им свое пятно на ямщицкое дело, и сору с дворов не возити, по всем городам покупать на монастырский обиход без пошлин , и перевозов и мостовщины не давати и на слугах и на крестьянах их перевозу не имать, в монастырской вотчине ратным людям не становится, кормов и подвод и подводников не давать; и тем де наше богомолье строилось...» [7, 241].

За формою грамота є типовою для московської канцелярії першої половини – середини XVI ст.; звертає на себе увагу лише докладний опис монастирських володінь, що зближує її з межовими актами. В грамоті робиться перелік всіх монастирських володінь, підтверджуються пільги, надані ще Василем III, надаються пільги від Івана IV.

Із земель, які належали до Новгород-Сіверського повіту, перелічені такі: слобідка біля монастиря і землі навколо, дворове місце на посаді, у самій міській фортеці, шість поселень та чотири починки, крім цього німецькій млин на річці Ромі, рибні ловлі – понад двадцять озер, інші володіння. У Путивльському повіті

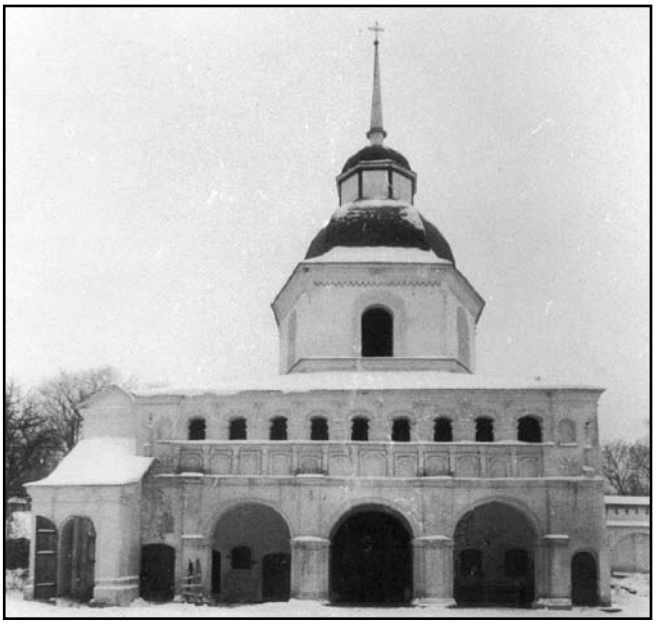

Рис. 3. «Свята брама» з боку монастирського двору виглядає зовсім не войовничо. Фото кінця XX ст.

монастиреві належали землі всієї Колодязної волості з шістнадцятьма озерами уздовж річок Колодязь, Сейм та Русь з 27 бортними угіддями, по річці Сейм «рибні ловлі та озера з усіма угіддями» та великі території у межиріччі Десни та Сейму.

Звертає увагу цікаве спостереження. Монастирські володіння в Новгород-Сіверському повіті представляють собою велику кількість різних за площею і широко розкиданих географічно угідь, бортних уходів, рибних ловель, бобрових гонів тощо. І це ознака поступових вкладів до монастирського господарства через дарчі, духовні заповіти чи купівлю. За таким спостереженням вбачається звичайна багаторічна господарська діяльність монастиря. А от маєтності в Путивльському повіті, також великі за обсягом, але при цьому компактно розташовані, наводять на думку про боярський чи князівський дарунок. Наприклад, за перемогу у московсько-литовській війні, коли в 1500 році «Яков (Захарьин, московський воєвода) со князьями город Путивль взя, августа 6, на Спасов день, и князя Богдана Глинского поима…» [17, 29], а можливо якась інша, невідома нам подія, і в інший час, стала причиною такого дарунку Спаському Сіверському монастиреві.

На жаль, встановлення багатьох топонімів потребує окремої роботи і сьогодні ще неможливо зробити точної карти монастирських володінь того періоду. Але навіть приблизний обсяг земель Новгород-Сіверського монастиря доводить, що він посідав чільне місце серед інших монастирів краю.

Крім підтвердження пільг та володінь, наданих Василем III, Іван Грозний додає ще деякі «вольності»: звільнення селян, що живуть чи будуть жити на монастирських землях, від сплати державних та місцевих податків, від військової служби та державних робіт. Усім судові справи на своїх землях

Рис.4. Вежа-дзвіниця Спасо-Преображенського монастиря. Фото кінця XX ст.

чинив архімандрит, за винятком випадків вбивства чи розбою. Усі товари, що продавались чи купувались монастирем, не обкладалися митом. Усе це мало сприяти швидкому економічному розвитку обителі.

Московське царство турбували кримсько-татарські набіги. Іван Грозний доклав багато зусиль для створення південної оборонної лінії, яка складалась з лісних засік та порубіжних фортець. Міста «Сіверської окраїни» відігравали в цій оборонній системі важливу роль. Новгород-Сіверський стає містом-фортецею, але й монастир, який займає також вигідну фортифікаційну позицію на високому березі Десни, зовсім не нагадує своїми укріпленнями символічного Небесного Єрусалиму, а являв собою реальну оборонну споруду. Натурні дослідження інституту «Укрпроектреставрація» на території монастиря показали, що у другій половині XVI ст. – на початку XVII ст. укріплення монастиря являли собою систему високих земляних валів. Такий вал з північно-західної та південно-східної сторін підходили до вежі-дзвіниці. На валу височіли муровані стіни з бійницями. Через сухий рів, що пролягав попід валом, був перекинутий стаціонарний міст з підйомною частиною. Таким чином, у даний період цей монастир представляв собою систему укріплень, що повністю відповідала рівню тогочасної фортифікації. Стіни дзвіниці XVI ст., які складають основу вежі і входять в тіло сучасного пам'ятника, збереглися на незначну висоту. Характер їх руйнації дозволяє припустити, що вежа-дзвіниця була підірвана пороховими зарядами. Історія ансамблю свідчить, що подібної руйнації пам'ятка могла зазнати скоріше за все у 1605 р., коли польське військо здійснювало тривалу облогу Новгорода-Сіверського і зруйнувало монастирські укріплення [8, 12]. За наслідками натурних досліджень здійснена графічна реконструкція пам'ятки у вигляді, якого вона набула після реставрації на початку XVII ст. (рис. 1-2). Оригінальна композиція у поєднані з самобутньою пластикою фасадів надає їй неповторних рис та ставить в один ряд з найвидатнішими творами архітектури, що збереглися на території Лівобережної України. В архітектурі дзвіниці відчувається певний вплив російського зодчества. Можна говорити про стилістичну і топологічну схожість вежі з надбрамними дзвіницями церкви Різдва Христова у Ярославлі та надбрамною церквою Борисоглібського монастиря у Ростові-Ярославському [8, 5].

Ще одна монументальна споруда другої половини XVI ст., що збереглась на території монастиря, – покої настоятеля. Дослідження показали, що компоненти кладки, схожість архітектурного рішення, урочистість конструктивних і декоративних особливостей цього будинку і дзвіниці переконливо свідчать про те, що обидві споруди будувались одним й тим майстром за проектом одного архітектора [9, 10].

Безсумнівно, що фортифікація монастиря не була основною метою благодійництва Івана Грозного. Добре відоме його ставлення до Церкви як до основи і фундаменту царської влади, а з монастирями були пов'язані переломні моменти в його державній політиці. Тож і на Сіверщині монарше покровительство монастирям приділялось, в першу чергу, як сакральним ідеологічним інститутам.

Годунов активно намагався продовжувати справу зміцнення кордонів, а нові настоятелі Спаської обителі турбувались про отримання підтверджень монастирських володінь у нового монарха. Зберігся текст грамоти 1601 р., наданої царем Борисом, що дійшов до нас у списку 1638 р. Грамота являє собою випис з писцевих книг Новгорода-Сіверського 1584/85 р. і Путивля 1590/91 р. Вона істотно відрізняється від грамоти Івана Грозного, хоча й містить опис одних і тих самих угідь. В комплексі ж ці дві грамоти дають досить повне уявлення про монастирську власність у середині та другій половині XVI ст. [11, 141].

Судячи з розглянутих відомостей про стан монастиря в XVI ст., його маєтності, жалувані грамоти, визначені деталі архітектурного комплексу, виникає тверде переконання про його бурний розвиток завдяки централізаторській політиці Московського царства і погляду на Церкву як важливий ідеологічний інститут. Даний матеріал за обмеженістю заданого обсягу не розглядає моменти внутрішньої церковної політики і внутрішньої господарської політики Новгород-Сіверського монастиря XVI ст., залишаючи це для майбутніх студій.

Посилання

1. Анпилогов Г.Н. Бортные знамена как исторические источники (по путивльським и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.) // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 156-169.

2. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський (Нарис історії). – Чернігів, 1999. – 164 с.

3. Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лав-

ры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Приложение. – С. 1-88.

4. Гумилевський Филарет Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 1. – 157 с.

5. Зимин А. Россия на пороге смутного времени. – М.,1979. – 452 с.

6. Карманов Ю.О. О начальной датировке монастырского богомолья в Новгороде-Северском // Сіверщина в історії України (Збірник наукових праць, випуск 5). – Київ-Глухів, 2012. – С.96-102.

7. Курковский В. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные ведомости. Прибавления. – С. 32-279.

8. Маркиз В.И. Колокольня Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского // Проект ремонтно-реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1985. – С. 3-15.

9. Маркиз В.И. Покои настоятеля Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского // Проект ремонтно-реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1986. – Т.II. – кн. 3. – С. 5-17.

10. Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений Руси с Татарскими государствами в 1238-1598 гг. – М., 2002. – 184 с. (www.spsl.nsc.ru/histori/descr).

11. Русина О.Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. – Київ, 1993. – С. 138-152.

12. Русина О.Б. З історії Сіверщини у складі московської держави // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2-3. – С. 18-26.

13. Русина О.Б. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 220 с.

14. Скрынников Р. Государство и церковь на Руси XIV-XVI веков. – Новосибирск, 1991. – 397 с.

15. Субтельний О. Історія України. – К.,1993. – 514 с.

16. Хойнацкий А.Ф. Патерик волыно-почаевский. – Житомир, 1997. – 496 с.

17. Чурочкин А. Путивльская земля в X – начале XX века (церковно-археологический очерк). – Путивль, 2010. – 360 с.

Карманов Ю.А. Политические факторы возрождения Новгород-Северского Спасо-Преображенского монастыря в XVI в.

В XVI в. Северщина переживает важные события: выход из-под власти Великого княжества Литовского, развал Золотой Орды и присоединение к молодому Московскому царству. На таком политическом фоне мы наблюдаем явный расцвет одного из крупнейших в регионе Спасо-Преображенского монастыря. Важную роль в возрождении этого и других монастырей Северщины играют московские монархи XVI века.

Ключевые слова: *Северский Спасский монастырь, грамоты, Иван Грозный, усиление границ, идеологический институт.*

Karmanov Yu.O. Political factors (causes) of revival (flourishing) of Novhorod-Siversky's monastery in the XVI-th century

In XVI century Siverschina lived through important developments: the disaffiliation from the power of the Grand Duchy of Lithuania, the collapse of the Golden Horde and the joining to the young Moscow kingdom. On such political background, we see a clear flourishing of one of the largest in the region of Spaso-Preobrazhenskyi monastery. Moscow monarchs of the XVI century play an important role in the revival of this and others monasteries of Siverschina.

Key words: *Severskyi Spasskyi Monastery, letter of recognition, Ivan the Terrible, the strengthening of borders, ideological institution.*

14.03.2013 р.

94(477):355.4(560) «14/16»

Т.В. Чорна

ТАКТИКА ОБЛОГИ І ОБОРОНИ УКРІПЛЕНИХ ПУНКТІВ ОСМАНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – XVII СТ.

У статті розглянуті питання, пов'язані з розвитком тактики облоги та оборони укріплених пунктів османської армії в другій половині XV – XVII ст. Розкриваються прийоми і способи здобуття ними міст і фортець, особлива увага звертається на застосування гармат під час облоги фортець (міст).

Ключові слова*: османи, фортеця, облога, штурм, артилерія, поступова атака, активна оборона, запозичення.*

«Польову справу з турками можна назвати іграшкою, але в містах справи з ними кровопролитні»
Г.О. Потьомкін [1, 123].

У всі часи свого знаходження на землях нинішньої України османи вели численні і кровопролитні війни. Вони були серйозним, добре підготовленим і озброєним противником. Багато в чому військове мистецтво османів було пов'язано з їх здатністю вчитися військовій справі, переймати передові прийоми ведення бойових дій. Так османи швидко перейняли у своїх противників найбільш сучасну зброю – гармати і рушниці, а також тактику оточення своїх таборів возами. У 1388 р. османи використали артилерію проти караманів, у 1389 р. на Косовому полі та у 1396 р. під Нікополем. Процес освоєння вогнепальної зброї тривав майже півстоліття. Починаючи з 20-х рр. XV ст. гармати застосовувалися під час облог. Турки є винахідниками багатьох знайомих нам артилерійських технологій: перехресний вогонь, послідовна стрільба з рознесених батарей, вогнева завіса на куртину перед початком штурму, відкидні мантелети, що прикривали артилерійський розрахунок під час перезаряджання гармати, а також пом'якшення кладки артилерією середнього калібру, перш ніж важка артилерія завдасть остаточного удару [2, 19].

Османи вміли і часто успішно вели облоговий і оборонний бій щодо захисту своїх або захоплених раніше міст і фортець. Власне і вся історія їх завоювань на землях нинішньої України почалася з облоги і взяття Кафи (сучасна Феодосія) в Криму. Але, на жаль, так сталося, що в сучасній Україні проводиться лише невелика кількість досліджень щодо вивчення тактики облогового і оборонного мистецтва турків-османів, і це незважаючи на той факт, що майже третина території нашої держави майже 300 років знаходилася у складі Османської імперії, українці вели нескінченні війни з турками та татарами, запозичували не тільки трофейну зброю, але і частину їх військового мистецтва, зокрема і з питань облоги та захисту

укріплених пунктів, що у свою чергу призводило до вдосконалення організації і тактики дії війська козаків-українців. Питанням тактики облоги та оборони міст та фортець військами османської імперії у своїх дослідженнях приділяли увагу Евлія Челебі [3], А. Кримський [4], Г. Іналджик [5], В. Заруба [6], Д.Є. Єремєєв [7], В.В. Яковлєв [8], М.В. Горелик [9] та ін.

Отже у 1422 р. османи, хоча і не дуже вдало, застосували гармати під час першої спроби узяти Константинополь. Однак через вісім років, у 1430 р., османська облогова артилерія багато у чому сприяла падінню другого за значенням міста Візантії – Фессалонік, а також і самого Константинополя у 1453 р. Візантійські автори зберегли багато відомостей про техніку облоги. Лаонік Халкоконділ писав, що «… цар негайно з різних боків підсунув до міста багато облогових гармат, встановив дві гармати і почав бити по міській стіні. Одну гармату він поставив проти палацу еллінських царів, іншу – проти так званих воріт Романа, за якими стояв сам еллінський цар. І в багатьох інших місцях турецького табору були встановлені гармати, з яких стріляли по еллінам». При цьому «… з гармат стріляли таким чином. Спочатку стріляли з гармат менших розмірів, що стояли по сторонах великої. Пускали камені вагою по півталанту. Ці два камені руйнували стіну. Услід за ними метали великий камінь вагою в 3 таланти. Він обрушував значну частину стіни» [10]. Під час облоги османи активно використовували не тільки артилерію, але і ручну вогнепальну зброю. Халкоконділ повідомляв, що відразу після того, як Константинополь було щільно обложено османськими військами, «…яничари і останнє військо, що було в таборі, принесли з табору до міських стін і засипаного рову обтягнуті білою і червоною повстю облогові щити. Зробивши насип в зовнішньої сторони рову і виконавши в ній отвори, вони стріляли в еллінів з гармат, пускали стріли…». І хоча можна погодитися з думкою Д. Уварова, що Константинополь був узятий все-таки в результати рішучого штурму, проте саме артилерія зробила можливим його успіх [10].

У 1474-1475 рр. імперія підкорила Кримське ханство, захопила генуезькі колонії Азов, Кафу-Феодосію, Сугдею-Судак. Крім них, у Причорномор'ї виникли турецькі міста Акерман, Бендери, Очаків, Керч, Анапа, Темрюк [11, 13]. В історичному творі Ашик Паша-оглу «Теваріх-і Ал-і Осман» («Османська династична історія») [12, 154-157] облога і узяття Кафи описані наступним чином: «У цьому розділі розповідається про те, що Султан Мехмед Хан Газі відправив свого слугу Гедік Ахмеда на завоювання Кефе, про те як Кефе був завойований і які були взяті фортеці... В один із днів вони увійшли в порт Кефе. Відразу ж вистрибнули. Вийшли на сушу. Були викопані траншеї і встановлені гармати… Почавши атаку, газі[1] вступили у війну. Вночі та вдень вони не давали невірним спокою. … На третій день невірні попросили про пощаду. Ахмед Паша їх простив. На п'ятий день ворота фортеці були відкриті. Фортеця була завойована…» [13, 362-365]. Після цього до найближчих фортець було відправлено кілька кораблів. Вони захопили Азак (Azak), Ябугермен (Yabugermen) і усі фортеці узбережжя аж до черкаських маєтків. Потім прийшли до Мангупу (Menkueb). Зупинилися біля фортеці, встановили гармати. Але облогою захопити цей укріплений пункт не вдалося, тоді застосували хибний відхід і засідку, внаслідок чого були захоплені ворота, а потім і сама фортеця [13, 362-365].

У 1604 р. після узяття містечка Таркі в Дагестані князем Бутурліним його обложив загін турок разом із прихильниками шамхала. Опинившись у скрутному становищі, князь вступив у переговори з метою здати фортецю в обмін на можливість піти. Його обманули. Коли росіяни покинули Таркі й рушили на північ, на них напали та перебили більшу частину загону. Турки, скориставшись загибеллю більшої частини російських військ, що послабило гарнізони фортець, захопили і знищили Койсинський та Сунженський остроги. Але Терське містечко відбило усі атаки. Так і не зумів узять його, противник відступив [11, 17].

Уміння грамотно осаджати фортеці продемонстрували османські воєначальники при облозі Нижньодністровських фортець – Таванська і Кизикермана, Акермана. Сераскир Алі-паша привів підкріплення – 10 тис. яничарів. Вони безперервно штурмували фортеці і вели артилерійський обстріл, буквально засипавши обложених бомбами, снарядами і гранатами. Це змусило обложених насипати в Кизикермані ще один вал. Коли фортеця встояла в загальному штурмі, вони застосували підкопи й підірвали одну з кизикерманських веж. У пролом кинулися яничари, а татари долали стіни за допомогою штурмових драбин.

Глибокі шанці підвели османи під стіни Таванська. З двох сторін вони увійшли в рів і підкопали 3 бастіони. Після підриву підкопу почався загальний штурм оточеної з усіх боків фортеці. Наступаючих в проломі і яничар, що підіймалися по стінах, підтримувала артилерія турецької флотилії. У наступному штурмі Алі-паша наказав насипати біля фортеці вал вище таванських бастіонів, щоб можна було обстрілювати гарнізон зверху вниз. В облозі фортець були задіяні Юсуп- паша, Кечі-паша, Дервші-Ахмед-паша на чолі з сераскиром Ахмед-пашею. Тільки підхід сильного російсько-українського підкріплення (20 тис. чол.) змусив османів зняти облогу [6, 137-138].

1. Газі – воїн за віру.

В облоговому бою османи часто вдавалися і до військової хитрості. Так, в 1460 р., коли гарнізон одного з найбільш укріплених замків – Кастріци після наполегливої оборони понадіявся на слово честі османів, все рівно не уникнув смерті. 300 чоловік тріумфально стратили на площі [14, 105]. Віроломство османів проявилося і в 1517 р., коли взявши Каїр без особливих труднощів, так як заздалегідь була проголошена амністія для всіх, хто здається, 50 тис. чол. були обезголовлені [14, 141].

Отже, щоб узяти укріплене місто, османи блокували його (оточували з усіх сторін) і розоряли округу, при необхідності будували невеличкі укріплення (наприклад, так вони поступили під час облоги Брусси у 1326 р. і Константинополя у 1453 р.). З фортеці не випускали жодного чоловіка і ззовні жодного не впускали. При можливості відводили від обложеного пункту воду. До захисників відправляли парламентера з пропозицією здатися, а також з метою розвідки стану укріплення і морального духу оборонців та їх залякування. Якщо обложений гарнізон не здавався, приступали до підготовки штурму, під час якої під укриттям з плотів облаштовували артилерійські батареї, копали траншеї і апроші для укриття штурмуючих колон та з метою наблизитись до противника на відстань кидка. Для проведення земляних робіт у такому обсязі османська армія мала, як правило, велике число землекопів і робітників. Яничарам видавали порох, бомби, запали, шанцевий інструмент. Роботи проводили переважно вночі, що зводило втрати до мінімуму. Таким чином поступово наближалися до фортечного рову. Одночасно з цим майже безперервно і дуже тривалий час вели обстріл укріпленого пункту. Наприклад, під час другої облоги Чигирина за 22 врахованих дня облоги турки випустили з 31 облогової гармати та 15 мортир 17329 снарядів (12704 ядра та 4625 гранат) [10]. Оборонців знищували рушничним та гарматним вогнем, а стіни укріплень руйнували за допомогою артилерії великого калібру або підкопів (мін). Причому гармати великих калібрів виготовляли у ході облоги, оскільки чушки було легше транспортувати, ніж величезні стволи. Під час осад османи будували і дерев'яні підйомні гарматні платформи, які можна було піднімати із-за земляного насипу або ховати за нею. Для ведення облогового бою ще до 1481 р. були сформовані полки мортир (хумбарачилар), бомбард, гренадерів, мінерів і брандерів. Також були сформовані полки саперів (лаїмчилар) і інженерів. Всі ці частини відносилися до артилерії і комплектувалися капікулу. Хумбара-чилари застосовували мортири (хавайі), бомби (хумбара) із скла або чавуну, а також гранати (хумбараси) із скла або бронзи [15, 20-21].

Лише тоді, коли під прикриттям вогню артилерії ті, що облягали, доводили траншеї до самого фортечного рову, коли артилерія противника була приведена в мовчання, а оборонні укріплення були зруйновані або серйозно пошкоджені, лише тоді війська османів йшли на штурм. Для наближення до стін використовували великі, плетені з лозини, щити, які несли перед собою, а самі мури долали за допомогою важких драбин, що призначалися для того, щоб по ним могли влізти з обох сторін, знизу і зверху, а також через проломи. Під час штурму активно використовували стрільбу з усіх видив зброї і доповнювали усе це сильним шумом, що походив від бою барабанів і від крику людей. Таким чином, ми можемо бачити класичний приклад поступової атаки фортеці, що поєднує традиційне її повне оточення і блокаду, доповнену інтенсивними земляними роботами [10].

Вся історія османів у Північному Причорномор'ї рясніє описами оборони османами міст і фортець. Не раз козаки спустошували їх прибережні поселення. Так, на Синоп вони нападали в 1575, 1614, 1615, 1616, 1630, 1632 рр. Загони легких судів проривалися донськими рукавами або через Міус і інші сусідні річки, а звідти волоком до Дону. Міусським шляхом користувалися і запорожці, потрапляючи потім через волоки в припливи Дніпра. У 1624 р. 80 човнів нагрянули в Кафу, погромили місто, побили багатьох татар і звільнили тисячі невільників і невільниць, зібраних на тутешньому ринку. Інший загін напав на м. Неокоріс біля Стамбулу; його грабували 10 годин і пішли без втрат. У 1625 р. козаки знову зробили масовані набіги, розорили Трапезунд і 250 прибережних селищ. У 1628 р. козаки напали на Крим, розграбували і спалили Карасу і Мінкуп. У 1629 р. стався набіг на Стамбул. Евлія Челебі описує одне із нападів, коли козаки узяли цю могутню фортецю, розташовану трьома ярусами на високому пагорбі, раптовим нальотом, використавши приставні драбини. Він же писав про захоплення козаками Самсуна, фортеця якого була зруйнована в декількох місцях, і фортеці Ганіо, на яку нападали багато разів і, несучи здобич, розоряли і руйнували її.

У Східному Карахісарі населення сіл, що знаходилися поблизу від Чорного моря, в страху перед козаками ховало все цінне майно в «семикутній за формою фортеці на самій верхівці, що доходить до неба гір». Грабунку піддавалися також Трабзон, Інеболу, Крим і смуга від Очакова до Стамбула. Козацькі загони з'являлися навіть в околицях османської столиці [3, 29-31, 45, 79, 192-194, 214-220, 247, 298; 16, 341-429]. Добре відомі і описані в літературі оборони османами Очакова, Хаджибея, Акермана, Ізмаїла та інших фортець, що увійшли у військову історію України. Турки-османи під час захисту укріплених

пунктів вживали активну оборону, застосовуючи стрільбу з усіх видів зброї, робили вилазки. Оборона міст і фортець була ешелонованою, з урахуванням природних властивостей місцевості і застосуванням штучних перешкод. Укріплені пункти будувалися з використанням досягнень військової фортифікаційної науки.

Отже мистецтво облоги та захисту укріплених пунктів у другій половині XV – XVII ст. у османів досягло найвищого розквіту. Так, угорський історик Г. Агостон відзначав, що османське облогове мистецтво перевершувало фортифікаційне мистецтво Габсбургів аж до самого кінця XVI в. [17, 35]. Про те, що турки були майстерними в здобутті укріплених пунктів, свідчить той факт, що в ході османських кампаній в 1521-1566 рр. тільки чотири угорських фортеці зуміли витримати турецьку облогу, але при цьому тільки одна з них, Кьосег, була в 1532 р. обложена головною султанською армією [18, 33]. Для вивчення передового військового досвіду, для проведення військових реформ османи запрошували чисельних іноземних експертів, зброярів і інженерів. Тай-фа-і ефренджийє або «європейський корпус» був важливою частиною османської армії. Але, на жаль, стратегія лише копіювання противника, особливо наприкінці XVII і далі у XVIII ст., призводить до занепаду військової організації імперії [15, 21]. Звичайно, що тактика оборони і облоги укріплених пунктів османського війська під час найвищого піднесення не могла не вивчатися його противниками, не могла не вплинути на розвиток їх військового мистецтва, а найкращі здобутки повинні були бути запозичені і впроваджені у тактику їх військ. Одним з таких противників була тогочасна Україна. Українці брали участь у баталіях на боці Речі Посполитої, Московії, а потім Російської імперії, здійснювали власні походи у Туреччину, Крим, захищали від османів свої міста і фортеці. Тому вивчення тактики облоги і оборони укріплених пунктів османськими військами в другій половині XV – XVII ст. та її вплив на розвиток військового мистецтва українського війська залишається актуальним і сьогодні.

Посилання

1. Брикнер А.Г. Потемкин / А.Г. Брикнер. – СПб.: Издание К.Л. Риккера, 1891. – 276 с.
2. Турки-османы 1300-1774 гг. // Военно-исторический альманах Новый солдат № 99. – Артемовск: Книга, 2002. – 34 с.
3. Эвлия Челеби. Книга путешествий. – М., 1972. – Т. 2. – 278 с.
4. Кримський А. Історія Туреччини // Збірник історико-філологічного відділу, № 10, 1924. – РВФ «Олір», 1996. – 270 с.
5. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба (1300-1600) / Г. Іналджик; перекл. О. Галенко. – К.: Критика, 1998. – 284 с.
6. Заруба В.Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
7. Еремеев Д.Е. На стыке Азии и Европы. Очерки о Турции и турках. – М.: Наука, 1980. – 238 с.
8. Яковлев В.В. История крепостей. – СПб.: Полигон, 1995. – 311 с.
9. Горелик М.В. Вооружение народов Восточного Туркестана // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. – М., 1995. – С. 359-430.
10. Военная революция второй половины XV – начала XVIII вв. [Електронный ресурс] // Точка зрения. – Часть 3: Вооруженные силы Османской империи в XV–XVII вв. – Режим доступа: http://tochka.gerodot.ru/military/glava3.htm.
11. Шамбаров В.Е. Тайна воцарения Романовых / В.Е. Шамбаров. – М.: Алгоритм, 2007. – 590 с.
12. Asikpasaoglu Tarihi / Tarih Dizis. – Istanbul, 1992. – 173 s.
13. Новый турецкий источник по истории Крыма. Пер. Ф.Х. Хайбуллаевой // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2001. – Вып. 8. – С. 362-365.
14. Кримський А. Історія Туреччини / Збірник історико-філологічного відділу, № 10, 1924. – РВФ «Олір», 1996. – 270 с.
15. Турки-османы 1300-1774 гг. // Военно-исторический альманах Новый солдат № 99. – Артемовск: Книга, 2002. – 34 с.
16. Тушин Ю.П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII в.). – М.: Наука, 1979. – 186 с.
17. Остапчук В., Галенко О. Козацькі Чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // Mappa Mundi: Збірнік праць на пошану Ярослав Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк, 1996. – С. 341-426.
18. Agoston G. Guns for the Sultan. Military Power and Weapon Industry in the Ottoman Empire. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 320 p.

Черная Т.В. Тактика осады и обороны укрепленных пунктов османскими войсками во второй половине XV – XVII вв.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с развитием тактики осады и обороны укрепленных пунктов османской армии во второй половине XV – XVII вв. Раскрываются приемы и способы захвата ими городов и крепостей, особое внимание обращается применению орудий во время осады крепостей (городов).

***Ключевые слова**: османы, крепость, осада, штурм, артиллерия, последовательная атака, активная оборона, заимствование.*

Chorna T.V. Tactic of siege and defensive of the fixed points Osman troops is in the second half of XV – XVII.

The article concerns with issues, related to development of tactic of siege and defensive of the fixed points of Osman army in the second half of XV – XVII. The ways and methods of the fortress and cities capturing are considered. The special attention was paid to the application of tools and weapons, used by them during the siege of fortress (cities).

***Key words**: Osman, fortress, siege, assault, artillery, successive attack, active defensive, borrowing.*

18.03.2013 р.

УДК 930(477):623.444.2«17/192»

О.О. Коба

ХОЛОДНА ЗБРОЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ СЕРЕДИНИ XVIII – 20-Х РР. XX СТ.

У статті досліджується характер і ступінь висвітлення питання, пов'язаного з виготовленням, використанням і поширенням холодної зброї на території Гетьманщини у козацьку добу в історіографії. Автор пропонує поділ історіографічних напрацювань за їх характером на чотири групи, і водночас виділяє окремі хронологічні періоди. Дана стаття присвячена першому періоду.

Ключові слова: *історіографія, холодна зброя, Гетьманщина, шабля, спис, металургія.*

На сьогодні українське зброєзнавство має неоднорідний рівень опрацювання окремих пластів хронологічних періодів. Так, наприклад, у радянський період ґрунтовно досліджена історія зброї давньої Русі на відміну від вивчення озброєння періоду козацької доби. Причин на це декілька: незацікавленість радянської історіографії у висвітленні даного періоду, ознак, що говорять про автентичні риси; слабка розробка археологічної бази; недостатня кількість фахівців-зброєзнавців в Україні; відсутність державної підтримки у вивченні археологоічних пам'яток та історії козацької доби загалом.

Ще однією причиною, яка робить вивчення козацької зброї актуальною і необхідною, є її недосконала і помилкова атрибуція у музеях. Зокрема, автор зустрічався з випадками, коли господарські сокири XX ст. атрибутувались у експозиціях як бойові козацькі, а ятагани, що з'явились у масовому виробництві в кінці XVIII ст., – як «ятагани-шаблі» XVII ст.

Відповідно не може бути мови про повне розкриття даної теми як без комплексного висвітлення спеціальних історіографічних напрацювань, так і звичайних згадок. Питання виготовлення, продажу поширення холодної козацької зброї в українській історіографії останнім часом вивчав Д.В. Тоїчкін. Детально проаналізувавши чимало робіт, він заклав фундамент для наступних досліджень [16].

Серед останніх історіографічних напрацювань у розрізі історії металургії можна виокремити роботу О.В. Філюк [18], де виділяється аспект металургії козацької доби на території Гетьманщини. Цікавим є дослідження Л. Гвоздик-Пріцак [5], в якому, вивчаючи економічні відносини на території Гетьманщини, порушуються торгівельні аспекти.

Але, незважаючи на останні дослідження, дана тематика, на нашу думку, потребує більш глибокого вивчення. Не розробленими в повній мірі залишаються питання комплексів озброєння з детальними класифікаціями. Необхідне подальше вивченням «міграції» зброї у Гетьманщині.

В ході роботи ми прийшли до висновку, що історіографію з даної проблеми можна поділити на п'ять умовних періодів: перший – з середини XVIII ст. до 20-х років XX ст., другий – з кінця 20-х. р. XX ст. до закінчення Другої світової війни, третій – після Другої світової війни до 70-х р. XX ст., четвертий – з 70-х р. до 90-х. XX ст., п'ятий – з 90-х. р. до сьогодення.

Специфіка написання статті зумовлювалась наявністю джерел, методологічним підходом, пануючою ідеологічною доктриною, власними суб'єктивними поглядами на проблему і головною метою дослідження, яку ставив перед собою автор. Однак, на нашу думку, історіографію з поставленої проблеми варто поділити за іншими критеріями, зокрема в залежності від предмету дослідження. Виходячи з цього, ми виокремили чотири основні групи історіографічних праць:

1) роботи, що розглядають окремі типи зброї; розглядають озброєння комплексно, фахово, спеціально;

2) дослідження, в яких зброя згадується в контексті військового питання, зокрема озброєння;

3) праці, в яких зброя згадується в контексті виробничих питань;

4) дослідження, в яких зброя виступає предметом торгівлі.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати другу схему класифікації за хронологічним викладом.

Перший період (починаючи з середини XVIII ст. до 20-х років XX ст.)

Головні роботи даного періоду належать перу українських дослідників і колекціонерів. Вони розробили перші класифікації зброї, працювали над описом окремих зразків. В цей час, згідно твердження Д.В. Тоїчкіна, зароджується українська зброєзнавча історіографія [16, 326].

Значна маса робіт, але вже другої категорії, лежать у площині досліджень російських піонерів військової історії. Ніхто не ставив за завдання дослідити озброєння на території Лівобережної України. Але курси з Російської військової історії охопили історію створення південної захисної лінії, захист південних кордонів, таким чином охоплюючи Лівобережну Україну, а також військову історію козацтва. Цінними для нас є рідкісні гравюри, в яких зображується холодна зброя, поширена на визначеній території.

Перша група. Однією з найзмістовніших праць до сьогодні залишається напрацювання Д.Яворницького [20]. Він перший, хто, на нашу думку, зробив спробу вивчення історіографії козацького озброєння, проаналізував спогади Г.Л. де Боплана, твори Я. Собеського, літопис Самовидця, історію кн. Мишецького та ін. Серед згаданої у дослідженні зброї ми виділили шаблі, ножі, келепи, кинджали, списи, обухи, ятагани.

Обухи Д. Яворницький ідентифікує з келепами і бойовими молотками, що, на нашу думку, є не дуже точним співвідношенням.

Водночас Д. Яворницький наголошує на тому, що більшість зброї здобувалась від поляків, росіян,

особливо від турків і татар. Таким чином, засновує поширене і далі твердження запозичення зброї, разом з тим визначає основні напрямки «міграції» зброї.

Автор детально описує списи, шаблі, що дійшли до його часу і були поширені на території Лівобережної України, звертає увагу на особливості носіння і використання цієї зброї. За описами можна виокремити окремі типи. Особливо цікавими для ідентифікації є опис ручок шабель у вигляді «звіра чи птаха», а також пропорції ширини і кривизни шабель. Крім того, автором наводяться фольклорні етюди жителів Лівобережної України, в яких простежується світоглядне ставлення до поставленої нами проблеми. Повертаючись до сучасних робіт, зазначимо, що напрацювання Д. Яворницького дуже часто «кочують» з публікації в публікацію, і, на жаль, іноді навіть представляються як власні напрацювання, що водночас підкреслює їх значення.

На професійному рівні проводились дослідження О. Лазаревського, присвячені окремим типам зброї. Він атрибутував окремі зразки холодної зброї. Йому також належать перші спроби класифікації клинкової, ударної та древкової зброї, що була поширена на Лівобережній Україні.

Вражаючими за своїми масштабами була колекція В. Тарновського на Чернігівщині. Було зібрану чималу кількість найрізноманітніших зразків холодної зброї, проводились спроби її атрибуції.

Зібрання К. Скаржинської, частково репрезентоване холодною зброєю козацької доби, тепер в основному представлене у Полтавському краєзнавчому музеї та заповіднику «Поле Полтавської битви». Значна частина зразків потребує фахової атрибуції.

О. Поль зібрав велику колекцію знахідок, пов'язаних з історією Запорізької Січі, серед яких була представлена і холодно зброя. Більшість зразків була знайдена, куплена чи отримана в дар у межах Катеринославської і Київської губернії. Деякі з цих знахідок були передані до Ермітажу, Одеського історичного товариства, але більша частина наразі знаходиться в Дніпропетровському історичному музеї.

Друга група. Розкриває роботи праця Де Марсильї [9], в якій зображені гравюри і певні схеми зброї, яку мали турецькі війська під час походів на Лівобережну Україну.

В дослідженнях І.Д. Біляєва згадуються окремі типи зброї, зокрема у кіннотних формувань на Сіверщині – шаблі, у піхоти – рогатина і сокири [1], [2, 23-24].

Для періоду другої половини XIX ст. важливими є роботи П. Бобровського, де досліджуюється еволюція холодної зброї на території Лівобережної України у XVII ст. Типи зброї не називаються, але в контексті виражені причини трансформації ударної і древкової зброї [3]. Роботи Н.П. Міхневича [11, 12], Н.Г. Устрялова [17], Д.Ф. Масловського [10], Н. Шпаковського [19], Е.Д. Сташевського [15], де в контексті курсів історії військового мистецтва та окремих питань оборони південної захисної лінії, формувань окремих військових загонів ми прослідковуємо згадки окремих типів холодної зброї на території Лівобережної України, зокрема, пов'язані з використанням окремих зразків зброї у стрільців, помісної кінноти, еволюцію типів зброї. Праці вміщують рідкісні гравюри з клинковою, древковою, ударною зброєю, що була на використанні у Гетьманщини. Серед основних типів, згаданих у даних роботах, можемо виділити бердиші, шаблі, списи, рогатини.

Третя група. Одним з перших дану проблему досліджував І.Е. Забелін [6], де було розкрито чимало аспектів, пов'язаних з еволюцією металургійної справи на території Лівобережної України, основними технологічними методами, металургійними центрами. Зокрема автор наводить місця ймовірного розташування рудень, вивчає способи термообробки у різні періоди, наводить схеми побудови металургійних обєктів. Деякі дані, на нашу думку, можуть бути критично оцінені, і перевірені на практиці, але дана робота є надзвичайно актуальною і до сьогодні.

В свою чергу Д.В. Тоїчкін, у записках НТШ, наголошує на публікації І. Карпинця [16, 336]. Незадовго до ліквідації наукового осередку вийшла велика стаття науковця, яка була присвячена чисельності, розташуванню складу рудень, кузень протягом XVIII-XIX ст. На думку Д.В. Тоїчкіна, ця праця стала першою в напрацюваннях, пов'язаних з сировинною базою для виробництва зброї. На нашу думку, вперше впроваджена ідея застосування практичної реконструкції металургійного процесу з метою наукового дослідження.

Четверта група. Для цього періоду характерне лише дві праці. У першій роботі А. Семенова відслідковуємо основні напрямки торгівлі зброєю визначеного періоду, водночас відслідковуємо окремі типи клинкової зброї [13]. У нарисі М.І. Костомарова [7], в загальному контексті, є згадки про торгівлю зброєю на Лівобережній Україні в козацьку добу. Згадуються лише списи, шаблі і шабельні полоси.

Таким чином, автором було проведено класифікацію частини історичних напрацювань, в залежності від предмету їх дослідження, і висвітлено головні роботи першого хронологічного періоду. Дослідження будуть продовжуватись, оскільки обрані ключові пріорітетні напрямки.

Посилання

1. Беляев И.Д. О русском войске в царствование Михаила Федоровича и после его, до преобразований, сделанных Петром Великим. – М., 1846. – 118 с.

2. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине. М., 1846. – 86 с.

3. Бобровский П. Постоянные войска и состояние военного права в России в XVII столетии (по русским и иностранным памятникам). – М., 1882 – 43 с.

4. Бранденбург Н.Е. Очерки состояния военного дела на Руси в половине XVII века // Военный сборник. – 1869. – № 4, – 176 с.

5. Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Відп. ред. О. Мишанич. — К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – 216 с. Бібліогр.: С. 187-196.

6. Забелин И.Е. О металлическом производстве в России до конца XVII в. // ЗРАО. – СПб., 1853. – Т.V. – 388 с.

7. Костомаров Н.І. Нарис торгівлі Московської держави в XVI-XVII ст. – СПб., 1862. – 43 с.

8. Марков М.И. История конницы. Ч. 2. – Тверь, 1887. – 389 с.

9. Марсильи Де. Военное состояние Оттоманской империи с ее прикращением и упадком. Ч. II. – СПб., 1737. – 143 с.

10. Масловский Д.Ф. Поместные войска русской армии в XVII столетии // Военный сборник. – 1890. – № 9. – 47 с.

11. Михневич Н.П. История военного искусства с древнейших времен до девятнадцатого столетия. – СПб., 1895. – 571 с.

12. Михневич Н.П. Основы русского военного искусства. – СПб., 1893. – 555 с.

13. Семенов А. Вивчення історичних відомостей про російську зовнішню торгівлю і промисловість з половини XVII століття по 1858. – СПб., 1859. – С. 34.

14. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты. – СПб., 1887. – 252 с.

15. Сташевский Е.Д. Смоленская война 1632-1634 гг. Организация и состояние московской армии. – К., 1919. – 814 с.

16. Тоїчкін Д.В. Проблематика походження козацької зброї в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 20. – С. 323-341.

17. Устрялов Н.Г. Ратное дело в России до Петра Великого, б.м., б.г.

18. Філюк О.В. Добування заліза в південно-руських землях IX-XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл.) / НАН України, Інститут археології. Відп. Ред. О.П. Моця. – К.: Тов «Центр учбової літератури», 2012. – 304 с.

19. Шпаковский Н. Стрельцы // ЖМНП. – 1898. – № 9. – 143 с.

20. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1990. – Т. 1. – 581 с.

Коба А.А. Холодное оружие на территории Левобережной Украины в конце XV – первой половине XVIII в. в историографии середины XVIII – 20-х гг. XX в.

В статье изучается характер и степень освещения вопроса изготовления, использования и распространения холодного оружия на территории Гетманщины в казацкий период в историографии. Автор предлагает разделение историографических исследований на четыре группы в зависимости от их характера, и выделяет отдельные хронологические периоды. Данная статья посвящена первому периоду.

Ключевые слова: *историография, холодное оружие, Гетманщина, сабля, копье, металлургия.*

Koba O.O. Melee weapons in Left Bank Ukraine at the end of the XV-th cent., first half of the XVIII th cent. in historiography in the middle of the XVIII-th cent. - 20's.years of the XX-th cent.

The article examines the nature and degree of coverage of the question which is related to the production, usage and distribution of melee weapons in the Cossack Hetmanate during that era in historiography. The author suggests the separation of historiographycal elaborations according to their characteristics into four groups, and at the same time provides some chronological periods. This article is devoted to the first period.

Key words*: historiography, melee weapons, Hetmanate, sword, spear, forge.*

13.03.2013 р.

УДК 94(477):(1-32+7.04)«15»

В.Г. Пуцко

ДАВНЯ ГЛУХІВСЬКА ЗНАХІДКА

У статті подано опис раритетного виробу дрібної металевої пластини XVI ст. – бронзової ікони із зображенням святих князів Бориса і Гліба, знайденої на північній околиці Глухова в районі Чернечих джерел.

Ключові слова: *панагія, іконографія, епіграфічний устав.*

В околиці Глухова, на лугу біля Усівки, є криниця. Місцеві мешканці вважали її святою. За свідченням літніх людей, біля неї стояв хрест з образком. За прадавнім звичаєм у воду кидали гроші. Отже, понад півстоліття тому підлітки, бавлячись поруч, знаходили чимало монет різних часів, а іноді – і металеві іконки. Про одну з них і піде мова в статті, бо вона виявляється не тільки цікавою як мистецький витвір, а й важливою як історично джерело.

У травні 1957 р. поблизу криниці було витягнуто з багна якусь загадкову металеву річ, котра після того, як її очистили від бруду, виявилася бронзовою іконкою із зображенням двох святих вершників. Вона не була схожа на ті речі, котрі потрапляли на очі, і тому викликала подив. Звернутися за роз'ясненням не було до кого. Залишалося приєднати знахідку до наявних домашніх ікон. Отак твір тільки й міг зберігатися упродовж тривалого часу, поки не привернув до себе увагу з певних причин.

За останні десятиліття у фаховій літературі опубліковано кілька подібних за іконографією металевих іконок, переважно пізнього походження, в основу яких покладено модель, котра за усіма формальними ознаками повинна належати до XVI ст. Саме в цей час з'являються виконані в техніці ажурного литва невеличкі образки Миколи Можайського (7,8 х 5,5 х 0,2 см) і святого Георгія-змієборця (8,5 х 6,5 х 0,2 см) [1]. За стилем і технікою виконання до них виявляється цілком подібною глухівська іконка святих князів Бориса і Гліба (13,8 х 8,8 х 0,3 см), де власне сама композиція з вершниками виявляється розміром 9,7 х 8,8 см. З огляду на характер поверхні зворотної сторони не викликає сумніву щодо приналежності речі до означеного часу.

Іконка прямокутної форми. Обидва князі у вигляді озброєних вершників в обладунках і коротких військових плащах, в клобуках, обшитих хутром. Власне тут об'єднано одяг римського воїна, за нормами візантійської іконографії, з реаліями давньоруського князівського вбрання. Борис з короткою бородою, з піднятим мечем у правій руці. Юнак Гліб тримає стяг. Коні ніби повільно рухаються, не порушуючи відчуття урочистості тріумфу. Праворуч вгорі з небесної сфери простерто Десницю Божу. Композиція вправно вписана до майже квадратного простору, не залишаючи зайвих прогалин. До цього, зокрема, спричинилися такі належно використані деталі, як

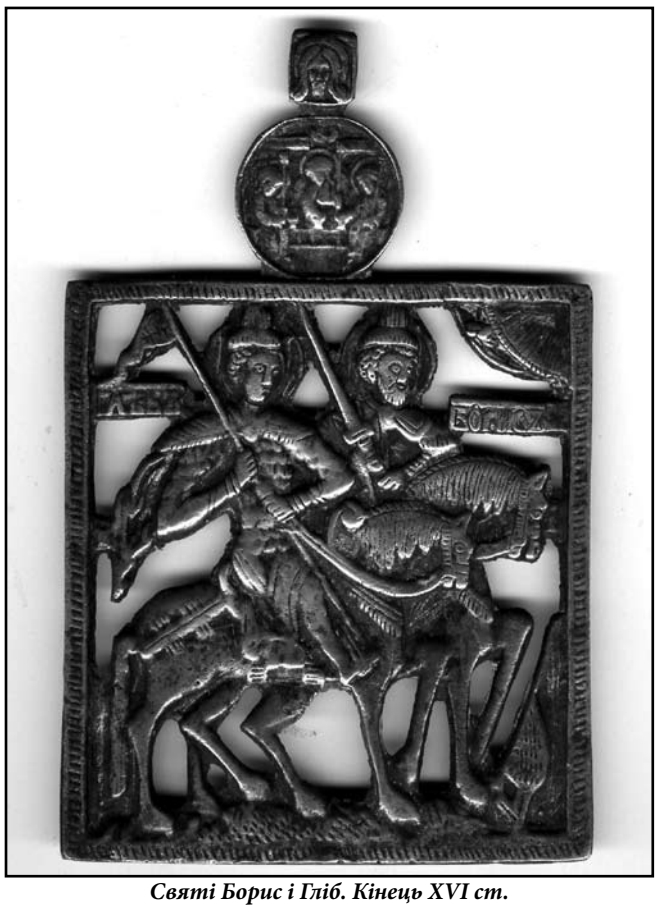

Святі Борис і Гліб. Кінець XVI ст.
Бронза, прорізне литво. Знахідка у Глухові

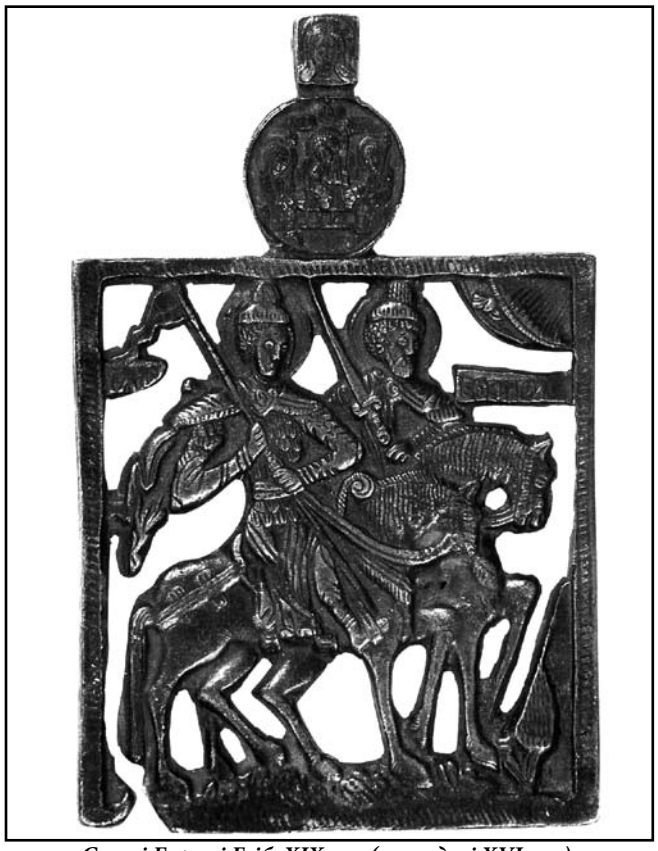

Святі Борис і Гліб. XIX ст. (по моделі XVI ст.).
Мідь, прорізне литво. Пермська державна художня галерея

Святі Борис і Гліб. Кінець XVIII ст.
(по моделі XVI ст.). Червона мідь, прорізне литво.
Рязанський історико-архітектурний музей-заповідник

умовне позначення уявного краєвиду у вигляді смуги землі з деревцем, стрічки з іменами князів, згадані одяг і небесна сфера. Рисунок фігур князів та їхніх коней можна вважати вдалим, особливо з огляду на вимоги пластичного мистецтва, так само, як і характер рельєфу. Відлитий твір додатково оброблено різцем. Вузеньке обрамлення вкрите навскісними насічками, перетвореними на елемент декору. Ремісник, напевно, ручним способом вирізував залишки металу, і деякі з них полишив з якихось причин. Імена князів рельєфні, зроблені добрим епіграфічним уставом. Все описане свідчить на користь московського походження твору, ймовірно, наприкінці XVI ст. До того ж ще слід додати відтворення відомої композиції Трійці Андрія Рубльова у невеличкому медальйоні вгорі, до якого приєднано вушко з образом Нерукотворного Спаса. Все це зроблено одночасно при виготовленні іконки. Не виключено, що при цьому в якості моделі використано різьблену панагію таки московського походження [2].

Час виготовлення моделі прорізної іконки князів Бориса і Гліба, зображених як вершників, використаної при виконанні описаного твору, залишається остаточно нез'ясованим, адже досі не опубліковано примірник, котрий має всі підстави вважатися еталонним. Якоюсь мірою на таку роль може

претендувати перший, без долучення медальйона з Трійцею, образок збірки Державного російського музею у Санкт-Петербурзі (№ 8053), згаданий серед прикладів пізнішого етапу розвитку іконографії наприкінці розвідки, присвяченої відтворенню в творах металопластики вишгородського культу святих князів [3]. Однак важко погодитися з датуванням XV ст. примірника, іконографічно тотожного глухівському, але імітаційного, з наче затертим рельєфом, у збірці Рязанського історико-архітектурного музею-заповідника [4].

Розглядаючи побіжно інші примірники ікон з такою самою композицією, доводиться зауважити щодо пізнішого часу помітне зниження мистецької вартості відтворень, переважно шляхом механічного копіювання наявних примірників. Прикладом може бути іконка XIX ст. (по іконографії XVI ст.) у Пермській державній художній галереї [5]. Надто вільно адаптовано рельєф цієї ж самої моделі у витворі XIX ст. із збірки Челябинського обласного державного музею мистецтв [6]. Ще далі пішов автор іконки кінця XIX ст. у збірці Російської мідної компанії, буквально «вплавивши» вкрай перероблений оригінал в модерний твір, прикрашений емалями [7]. Поряд з тим можна зустріти варіант кінця XVI ст. з іншою за типом верхньою частиною, наразі відомий за пізнішим відтворенням [8]. Нарешті цей останній варіант у витворі XVIII ст. має ще доповнення Трійці двома прорізними серафимами. Все перелічене цікаве передусім тим, що віддзеркалює долю зазначеної моделі в російському художньому ремеслі XVIII-XIX ст. Глухівська знахідка стосовно цього матеріалу залишається ніби за межами загального процесу, ще не заторкнутою ним.

Тема двох святих вершників якоюсь мірою може вважатися характерною вже для новгородського середньовічного мистецтва, де вона первісно зустрічається у зображеннях святих Георгія і Димитрія, Феодора і Георгія, саме в різьблених кам'яних іконках XIV ст. [10].

У другій половині того ж XIV ст. за цією іконографічною формулою вже репрезентують в іконописних творах святих Бориса і Гліба. Йдеться, насамперед, про ікону з Петропавлівського бокового вівтаря Успенського собору Московського Кремля, на якій, однак, князі розташовані інакше, ніж у металевих творах [11]. Те саме й в ближчі за композиційною побудовою, виконаній близько 1377 р. храмовій іконі новгородської церкви Бориса і Гліба «в плотниках» на Торговій стороні [12]. В обох останніх випадках попереду зображено Бориса, а не молодого Гліба. Отже неможливо металеві іконки вважати безпосереднім відтворенням якраз цього взірця. Оригінал мав бути іншим, нині вже невідомим, але тоді досить поширеним.

Сама ж іконографічна формула святих вершників візантійського походження, але набула

Святі Борис і Гліб. XIX ст. (за іконографією XVI ст.). Мідь, прорізне литво. Челябинський обласний державний музей мистецтв

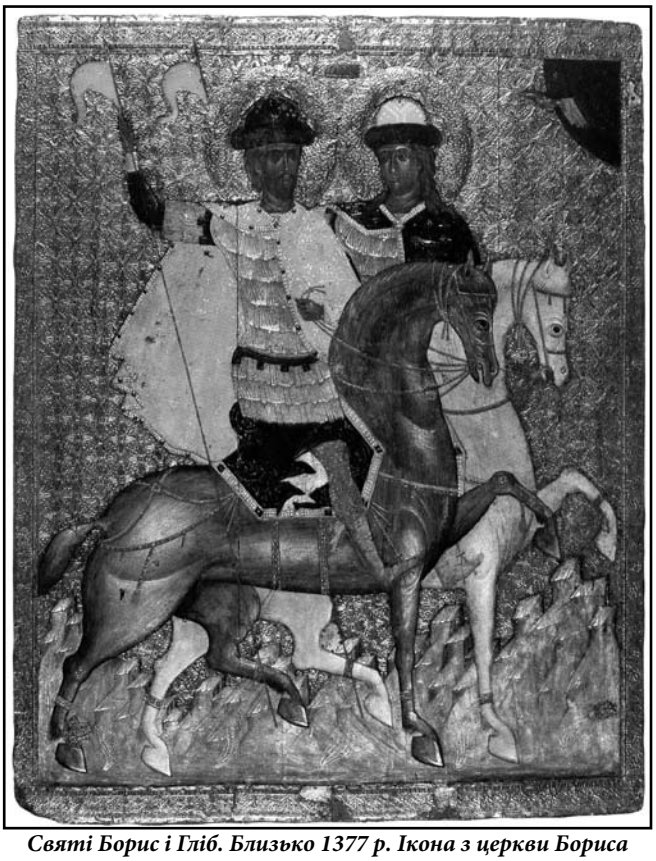

Святі Борис і Гліб. Близько 1377 р. Ікона з церкви Бориса і Гліба «в Плотниках» на Торговій стороні в Новгороді. Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник

Святі Георгій Діасорит і Феодор Стратилат. XIII ст. Візантійська ікона, виконана для хрестоносців. Монастир святої Катерини на Синаї

популярності завдяки хрестовим походам, як про це свідчать невеликі за розмірами ікони, виконані грецькими малярами на замовлення хрестоносців. Кілька таких ікон другої чверті XIII ст. досі зберігаються в монастирі святої Катерини на Синаї [13]. Цей іконографічний тип виявився подібним до змальованого Нестором в оповіданні про видіння ув'язнених, котрі молилися святим Борису і Глібу: «во едину нощь молящемься им, и се внезапу открыся покров узници и свет восия в ней. Они же, въздевше очи свои, ти видеша святою на росну коню» [14]. Зважаючи на воїнський культ святих Бориса і Гліба, не буде зайвим припустити виготовлення металевих іконок з цим сюжетом переважно для військових.

Коли і за яких умов досить раритетна бронзова іконка XVI ст. московського походження могла опинитися у Глухові, щоб потрапити до криниці? Добра збереженість рельєфу свідчить про те, що витвір недовго знаходився у вжитку, і, отже, передбачати його побутування у новіші часи не доводиться. До того ж пізніші там знайдені мідні іконки виявилися здебільшого поламаними, а ця зовсім не пошкоджена. Тож чи не потрапила вона туди досить рано? Відомо, що Чернігово-Сіверщина належала до Московської держави до того, як на період 1618-1648 рр. потрапила до складу Речі Посполитої [15]. В разі, коли твір з певних причин міг осісти у багні досить рано, це мало статися принаймні до 1618 р. Здавалося б простіше передбачити можливість завезення іконки вже після 1648 р., але на той час, здається, зовсім невідомі відтворення в литві цієї іконографії, знову популярної вже у старообрядницькому середовищі від другої половини XVIII ст.

Але яким чином цей висновок узгодити з документальним фактом зникнення Глухова в 1352 р. внаслідок «чорної смерті»? Бо ж літопис твердить: «въ Глухове тогда на единъ человекъ не остася, вси изомроша» [16]. Тому не суперечить твердження, що у грудні 1636 р. новгород-сіверський староста О. Пісочинський купив у Якова Крентовського Глухів, який на той час ймовірно являв собою пустку, яку треба було осаджувати, і новий власник надав йому статус слободи [17]. Втім під час археологічних розвідок в межах міста вже знайдено кераміку XIV-XV ст. [18]. Знахідка іконки біля криниці дала ще один привід скоротити відстань між серединою XIV ст. і другою чвертю XVII ст. – періодом «небуття» Глухова. Хоча підстави й досить хиткі і будь-які твердження можуть виявитися передчасними, ці дрібненькі у загальному вимірі речі, здається, таки заслуговують на увагу. Вони не здатні щось кардинально змінити, але вже те, що не вписуються в накреслену схему, примушує шукати відповідь там, де не мало б її бути.

Посилання

1. Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XIII-XVII веков в собрании Загорского музея. Каталог. – Загорск, 1960. – С. 166, 185-186. Кат. №№ 56, 71.
2. Рындина А.В. Влияние творчества Андрея Рублёва на древнерусскую мелкую пластику XV-XVI веков. Ветхозаветная «Троица» // Древнерусское искусство XV – начала XVI веков. – М., 1963. – С. 119-132.
3. Лесючевский В.И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства // Советская археология. – М. – Л., 1946. – Т. VIII. – С. 245. Рис. 6.
4. Михайловский Е., Ильенко И. Рязань. Касимов. Москва, 1969. – С. 73-74. Илл. 28.
5. Власова О.М., Пестова А.И. Пермская государственная художественная галерея // Русское медное литьё. Избранные памятники в собраниях Урала. – Екатеринбург, 2003. – С. 44. Илл. 25.
6. Алфёрова Ю.Л. Челябинский областной государственный музей искусств // Русское медное литьё. Избранные памятники в собраниях Урала. – Екатеринбург, 2003. – С. 190-191.
7. Там само. – С. 145. Илл. 84.
8. Jeckel St. Russische Metall-Ikonen – in Formsand gegossener Glaube. – Bramsche, 1981. – S. 136-137. Kat. № 73.
9. Jeckel St. Kirchenschatzc des Christlichen Ostens Metallikonen. – Reckiinghausen, 1986. – S. 36. Abb. 73.
10. Пуцко В.Г. Святые всадники в новгородской каменной пластике // Староладожский сборник. – СПб. – Старая Ладога, 1998. – С. 105-115. Рис. 1-4.
11. Иконы Успенского собора Московского Кремля. XI – начало XV века. Каталог.– М., 2007. – С. 228-229; прилож. Кат. № 7.
12. Смирнова Э.С. Живопись Великого Новгорода. Середина XIII – начало XV века. – М., 1976. – С. 219-221. Кат. № 20; Иконы Великого Новгорода XI – начала XVI века. – М.,

2008. – С. 182-189. Кат. № 13.
13. Weitzmann K. Icon Painting in the Crusader Kingdom // Dumbarton Oaks Papere. Vol. 20. – Washington, 1966. – P. 79-81. Fig. 63-65; Folda J. Crusader Art. The Art of the Crusader in the Holy Land, 1099-1291. – Burlington. 2008. – P. 92-93. Fig. 65.
14. Абрамович Д.И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. – Петроград, 1916. – С. 20.
15. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – С. 303-304.
16. Полное собрание русских летописей. Т. Х: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1885. – С. 303-304.
17. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006.
18. Коваленко Ю.О. Історична топографія літописного Глухова у світлі археологічних досліджень // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 25-26.

Пуцко В. Г. Древняя глуховская находка
В статье дано описание раритетного изделия мелкой металлопластики XVI в. – бронзовой иконки с изображением святых князей Бориса и Глеба, найденной на северной околице Глухова в районе Чернечьих источников.
Ключевые слова: *панагия, иконография, эпиграфический устав.*

Putsko V.H. Ancient Hlukhiv finding
The article presents description of rare bronze icon of the XVI th century with the images of St. princes Borys and Hlib. It was found in the north part of Hlukhiv – Chernechi water sources.
Key words: *panahia, iconography, print.*

16.01.2013 р.

УДК 94(438)«155/165»:32.019.51:327

В.М. Пилипенко

ПРОЕКТИ ЛИЦАРСЬКОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ У ПОЛЬСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРЕДИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Стаття присвячена аналізові ідеї створення лицарської школи для шляхетської молоді, яка існувала у польській суспільно-політичній думці середини XVI – середини XVII ст. Автор виділяє два аспекти існування ідеї школи: як реальної установи з військової підготовки та літературний топос. Дослідник стверджує, що автором ідеї школи як установи можна вважати Анджей Фрича Моджевського, другий напрямок представляв Станіслав Оріховський.
Ключові слова*: політична публіцистика, лицарська школа, літературний топос.*

Протягом багатьох століть українські землі були ареною постійних нападів кримських татар. Сусідство із небезпечними кочовиками було важливим фактором розвитку не лише власне українських земель, а й держав, до складу яких вони входили. Романтизуючи вітчизняну історію, дослідники XIX ст. вбачали у татарських нападах головну причину виникнення козацтва.

Перепідпорядкування українських воєводств від ВКЛ до Польської корони під час укладання Люблінської унії 1569 р. потягло зі собою і нові проблеми із татарською загрозою цим землям. Примітно, що питання оборони українських воєводств обігрувалось на сеймі як прихильниками, так і противниками включення цих земель до Польщі. Татарські напади та перспектива турецької агресії породили у Речі Посполитій цілий напрям у політичній літературі, присвячений цим проблемам – турчики. У презентованій розвідці нас цікавитиме один з аспектів польських турчиків – проекти створення на українських теренах лицарської школи для польської шляхетської молоді.

Польська політична література віддавна привертала увагу істориків. Проте й досі не написано узагальнюючої праці. «Патріархом» у дослідженні польської політичної літератури можна вважати польського історика літератури Ст. Тарновського. З-поміж сучасних істориків публіцистика, турчики в тому числі, привертали увагу У. Аугустиняк, К. Баквіса, Я. Тазбіра, Т. Хинчевської-Хеннель. Українські історики також активно використовують польську публіцистику у власних дослідженнях. Слід виділити дослідження Д. Вирського, С. Лепявка, П. Саса, А. Стороженка, Н. Яковенко. У контексті предмету дослідження важливими є роботи В. Шевчука та В. Литвинова.

Наявність небезпечного сусіда на південно-східному прикордонні змушувала політичну та інтелектуальну еліту Польської, а трохи згодом і Польсько-Литовської держави шукати дієвих способів оборони кордону. Природнім способом стримати постійні татарські наїзди здавалась побудова мережі фортець на шляхах нападів та квартирування у фортецях гарнізонів жовнірів. Але теорія розбивалась об реальність: на побудову фортець не було грошей, а шляхта не хотіла призначати нові податки. Щоб якось вирішити проблему, обов'язок побудови і утримання фортець на прикордонні переклали на короля і закріпили це в угоді шляхти з королем, яку монарх підписував після обрання (*pacta conventa*). Розквартирування гарнізонів на прикордонні передбачало, щонайменше, наявність цих жовнірів. На заваді знову ставала шляхта, яка категорично не дозволяла королю наймати значну кількість війська, побоюючись, що цим король зміцнить свою особисту владу і впровадить у державі тиранію. Традиційним способом оборони Польського королівства та Речі Посполитої було посполите рушення – загальне ополчення шляхти. Але рушення викликало багато нарікань через свою повільність та неохоту, з якою шляхта йшла до нього [2].

Із такої ситуації доводилось шукати вихід. Він міг бути у створенні на українських землях лицарської школи для шляхетської молоді. Проект, а точніше,

заклик до створення (самі проекти розроблялись пізніше) був оголошений Станіславом Оріховським-Роксоланом у промовах «Про турецьку загрозу» та «Напученні королеві польському Сигізмунду-Августу». Загалом, проблема оборони від татар і турків була однією з провідних у публіцистиці Роксолана. Для мислителя Україна (Русь) є землею, яку слід терміново рятувати: «Відбудуй її і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча» [1, 25], – закликає автор короля. Саму ж Русь автор називає гімназією справжньої доблесті [1, 31]. Роксолан пропонував розділити всі воєводства на кілька частин, щоб вони почергово несли сторожову службу на кордоні. Така схема, на думку автора, матиме окрім ефективного захисту держави відразу кілька переваг. По-перше, посполиті люди відпочинуть від податків. По-друге, молодь призвичаїться до військової служби і буде утримуватись від крайніх розкошів. Батьки завжди будуть уважно добирати для своїх дітей коней, зброю та слуг. Зрештою, військова амуніція завжди буде знаходитись вдома у шляхти, адже вони «певні будуть, що через три, чи там чотири роки згідно черги повернеться до них служба» [1, 32-33]. На цьому пропозиції Оріховського закінчуються. Про лицарську школу, як таку, Оріховський не пише, але В. Шевчук бачить у «Напученні» «чи не перший у XVI ст. проект державного піднесення України під керівництвом просвіченого польського монарха» [3, 133].

На противагу Оріховському, який не давав конкретних порад щодо «лицарської школи», інший гуманіст Анджей Фрич Моджевський докладно писав, хто і чим повинен займатись у школі, хоча ж цього поняття не використовував. Свої роздуми Фрич почав із твердження, що посполите рушення неефективне і оборона держави ненадійна. Щоб запобігти цьому, слід почати з підготовки молодих шляхтичів до війська. Молодь не повинна сидіти без діла, її потрібно готувати до служби. Організовувати і слідкувати за цим процесом повинні досвідчені військові, що будуть найматись за публічні кошти. Молоді шляхтичі повинні виконувати значну кількість фізичних вправ. Окрім цього майбутні вояки повинні були навчитись користуватись різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. Загалом, цілий розділ третьої книги автор присвятив опису знань і умінь, які повинна набути молодь за час підготовки. Своєрідною демонстрацією набутих вмінь мали стати військові ігри, на яких шляхетські сини змогли б показати все, чому навчились. Кращих на іграх повинен нагороджувати воєвода. «Не повинні залишатись осторонь оборони держави і дорослі шляхтичі, їх щороку потрібно відсилати на кордон, щоб вони там служили і набирались досвіду»,– зазначає автор [7, 322-323].

Таким чином, вже на самому початку існування ідеї лицарської школи намітились два способи її розуміння. Перший напрямок представляв Ст. Оріховський, який писав про Україну-Русь як про гімназію доблесті. Ми вважаємо, що в цьому випадку маємо справу лише із розумінням військової справи як лицарського заняття, яким повинні займатись лише шляхтичі. У такому разі будь-яке військо є гімназією доблесті і лицарською школою. А те, що у Оріховського такою школою є Україна-Русь, то це виникає з патріотичних настоїв автора, якого насправді щиро турбувала доля рідного краю. Другий напрямок представляв А. Моджевський, для якого лицарська школа – публічна організація, що має чітку структуру, утримується за державний кошт, контролюється державою і виконує важливу функцію з підготовки молодого покоління шляти до військової служби. А розташовуватись школа повинна на найбільш загрожених землях Польського королівства – на Русі. Через всю польську політичну публіцистику середини XVI – середини XVII ст. (ту її частину, яка присвячена військовим справам) прослідковуються визначені два мотиви.

Ідеї лицарської школи виринали у різних виглядах в творах багатьох письменників. Зазвичай згадки про школу межували із критикою посполитого рушення. Так, Станіслав Сарніцький альтернативою рушенню вважав постійне затяжне (професійне наймане) військо. Відмовившись від використання посполитого рушення, Сарніцький, все ж таки, хотів використати шляхту для оборони держави, тому виступив з пропозицією сталої військової повинності шляхти, а не її участі у неефективному рушенні. У цьому контексті автор вважав, що шляхту слід використовувати у обороні, хоча ж від рушення відмовитись. Тому в своєму трактаті Ст. Сарніцький звертав особливу увагу на військову підготовку молодої шляхти, на запровадження школи верхової їзди, фізичної муштри, навчання плавання. В цьому простежується спільність його поглядів з проектами Моджевського [8, 47].

Але апологетом заснування справжньої лицарської школи на українських землях став київський католицький єпископ кінця XVI ст. Юзеф Верещинський. Його багаточисельні проекти користуються великою популярність серед українських та польських істориків. Його називають утопістом, мрійником, йому навіть приписують авторство проектів відновлення української державності [3, 160]. Київський владика написав кілька творів на згадану тему, у яких розвивав ідеї адміністративно-територіальної організації українських воєводств з метою покращити оборону Речі Посполитої. Найповніше ідея лицарської школи розкрита автором у творі «Publika» (1594 р.). Верещинський пропонує створити на Задніпров'ї рицарську школу, в яку б з'їжджалась шляхетська молодь з усієї Речі Посполитої. Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це

і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і вибраницьке військо. Біскуп відразу пропонує створити 10-тисячне військо для оборони кордону (порівну гусарів і козаків), але на випадок крайньої потреби, погоджується на п'ятитисячне. Автор детально розробив шляхи фінансування «рицарської школи» і війська при ній. Але головною ідеєю твору було створення на Задніпров'ї рицарського ордену Хрестоносців, за прикладом мальтійських рицарів, які б були надійним щитом Польщі. В такому ордені сам Верещинський погодився доживати життя [12, 15]. За оцінкою Ст. Тарновського, саме в заклику створення ордену «апостольська ревність і проповідницький дух якнайкраще поєднались з рицарським духом біскупа» [9, 543].

Проекти Верещинського розвивав Пьотр Грабовський – священик з Малопольщі. У своєму творі «Zdanie syna koronnego» автор повторив ідею лицарської школи для молодої шляхти. Згідно пропозицій ксьондза, шляхтичі, які не досягли 30-літнього віку, повинні відбувати службу на українських територіях, зокрема на Поділлі. Таким способом прикордоння можна обороняти без витрати коштів з казни, а лише своїми силами [4].

Можна припустити, що Верещинський зі своїми проектами лицарської школи набув певної популярності у середовищі польської шляхти, адже більше ніж за 10 років після публікації «Publika» на його авторитет посилався анонімний автор коротенької брошури «Votum szlachcica pisane na seymiki y seym rokv Pańskiego 1606». Критикуючи посполите рушення за неефективність, анонім черговий раз озвучує пропозиції, які вже «висіли у повітрі»: закласти військову казну в кожному воєводстві, не відсилати щорічний податок Риму, а використовувати його на оборону. Автор посилається на твори Верещинського і закликає створити рицарську школу для шляхетської молоді, яка б теж захищала державу від татар [10].

Представниками іншого напрямку у розумінні лицарської школи були львівський архієпископ Ян Димітр Соліковський [5], поети Мартин Пашковський [6] та Войцех Кіцький. Всі вони належали до різних інтелектуальних кіл: Соліковський – представник політичної еліти держави, один з найвищих сановників Речі Посполитої; Пашковський – малопольський поет, який працював у Кракові і багато писав про небезпеку від татар і турків; Кіцький – представник добромильського культурного кола Яна Щасного Гербурта. Всіх їх об'єднувала турбота про Україну, хоча й кожного різних позицій. Всі вони користувались ідеєю лицарської школи. Але жоден з них не писав про школу як про організацію із окремою структурою та своїми правилами. Для них лицарська школа, як нам видається, була лише образом, який використовувався, щоб критикувати недієву оборонну систему Речі Посполитої та небажання шляхти йти до посполитого рушення. Соліковський писав, що «рушення не всім подобається і іноді є навіть небезпечним», але «наша шляхетська повинність – захитати Річ Посполиту» [11, 9]. Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, тим більше, що, на переконання автора, «більше молодої шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах». «Шляхтич» вважає, що Україна буде «рицарською школою» для шляхти. Про службу у війську як про лицарську школу писав Пашковський [13] та Кіцький.

Тож можна стверджувати, що ідея створення лицарської школи на теренах українських воєводств вкоренилась у польській суспільно-політичній думці Речі Посполитої. За нашими спостереженнями лицарська школа, як ідея, існувала у двох варіантах. Перший – справжня школа / кампус зі своїми правилами та устроєм. У цій школі шляхетська молодь мала б навчатись військовому ремеслу і готуватись до справжніх воєн. Другий – літературний топос, який використовували, коли хотіли закликати шляхту активніше брати участь у посполитому рушенні і захищати найбільш загрожені від турків і татар землі держави. Засновником першого напрямку був А. Моджевський, другого – Ст. Оріховський.

Посилання

1. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К.: Основи, 1995. – Ч. 1. – 1995. – С. 23-60.

2. Пилипенко В. Посполите рушення та його критика у суспільно-політичній думці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаунасці, міжнацыянальныя і мыждзяржавуныя адносіны / Зборнік навуковых артыкулау. – Гомель, 2012. – С. 21-24.

3. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст. – Книга 1. – К.: Грамота, 2007. – 720 с.

4. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o piąciu rzeczach rzeczyp. polskiej należących. – Kraków : Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. – 109 s.

5. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń : TNT; Poznań : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1970. – 197 s. (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego ; T. 22. ; Z. 1).

6. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódz, 2012. – 663 s.

7. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej; [przekł. Edwina Jędrkiewicza; wstęp łukasza Kurdybachy; red. nauk. i koment. Stanisława Bodniaka]. – Warszawa : Państ. Instytut Wydawniczy, 1953. – S. 674.

8. Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1966. – T. XII. – S. 3-62.

9. Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku; wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Szlachta. – Kraków : Ośrodek Myśli Politycznej: Księgarnia Akademicka, 2000. – 925 s. (Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej ; t. 1).

10. Votum szlachcica pisane na seymiki y seym rokv Pańskiego 1606. – B. m. dr. – 1606.

11. Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisa-

ne od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859. – 33 s.

12. Wereszczyński J. Publika … [] // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków : nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 1-34.

13. [*Zadora*] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wßech Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężnośći w Rzeczypospolitej. – B. m. dr., 1613.

Пилипенко В.Н. Проекты рыцарской школы в Украине в польской политической публицистике средины XVI – средины XVII вв.

Статья посвящена анализу идеи создания рыцарской школы для шляхетской молодежи, которая существовала в польской общественно-политической мысли средины XVI – средины XVII вв. Автор выделяет два аспекта существования идеи школы: как реальной организации по военной подготовке и как литературный топос. Исследователь утверждает, что автором идеи школы как организации можно считать Анджея Фрича Моджевского, второе направление представлял Станислав Ореховский.

Ключевые слова: *политическая публицистика, рыцарская школа, литературный топос.*

Pylypenko V.M. Projects of knight schools in Ukraine in Polish political publicism mid. XVI – mid. XVII c.

The article is dedicated to the analysis of idea to create knight schools for Polish noblemen which existed in Polish publicism mid. XVI – mid. XVII c. The author distinguishes two variants of the idea: as a real institution for military training and as literary topos. The researcher comes to the conclusion that the author of the idea about school as a military training was Andrzej Frycz Modrzewski, the second idea can be found in the works of Stanisław Orzechowski.

Key words: *political publicism, knight schools, literary topos.*

26.02.2013 р.

УДК 94(477):947.7«1649/1654»

В.О. Щербак

ЗДОБУТТЯ ПОЛІТИЧНОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

У статті аналізується шлях гетьманського уряду від Зборівської угоди 1649 р., якою визнавалася територіальна автономія Війська Запорозького в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, до утвердження політичного статусу Української козацької держави, зафіксованого в «Березневих статтях» 1654 р.

Ключові слова: *Визвольна війна, Військо Запорозьке, політичний статус, Богдан Хмельницький, українсько-російський договір.*

Створення основних засад державності на першому етапі Визвольної війни стало знаковим надбанням політичної культури українського етносу ранньомодерної доби та давало вагомі підстави для їх розбудови. Водночас, здобуття територіальної автономії Військом Запорозьким ратифікацією Зборівської угоди 1649 р. передбачало існування в межах трьох руських воєводств – Київському Чернігівському і Брацлавському паралельних урядових та козацьких адміністративних структур. Значна частина повстанців змушена була повертатися під владу своїх попередніх господарів і відбувати кріпацькі повинності. Не сприяла державотворенню й ненадійність союзу з татарами і загострення стосунків гетьмана Богдана Хмельницького із Запорожжям.

Вітчизняна та зарубіжна історіографія вже зверталися до оцінки «Березневих статей» 1654 р. [2; 3; 4; 7; 8; 12; 13; 15]. Розмаїття тверджень пояснюється рівнем політико-правої думки при трактуванні документу, оригінал якого до сьогодні не віднайдено. Разом з тим, у визначенні юридичної природи, змісту та значення українсько-російського договору оминалось увагою питання політичного статусу Війська Запорозького. Тому завданням даної статті є дослідження формування основ позиції Б.Хмельницького, що вплинули на характер державного статусу козацької України в середині XVII ст.

У руслі реалізації Зборівської угоди до початку 1650 р. було утворено 16 козацьких полків, інтенсивно формувалася власна судова система, утверджувалися прерогативи гетьманської влади. Підпорядкування королю Речі Посполитої не стало на перешкоді Б. Хмельницькому діяти самостійно у вирішенні питань внутрішньої та зовнішньої політики Війська Запорозького. Тому закономірно, що гетьманом виношувалися плани заснування власної династії через налагодження родинних зв'язків із представниками монарших дворів сусідніх країн. Зокрема, він намагався одружити свого старшого сина Тимоша, на якого покладав великі сподівання, з донькою молдовського володаря князя Василя Лупу Розандою. Очевидно, що й зближення з Туреччиною, уряд якої надав Б. Хмельницькому титул «князя руського», здійснювалося для оформлення монархічного правління у формі спадкового гетьманства. Разом з тим отримання князівського титулу з рук іноземного володаря могло бути поставлене під сумнів козацькою спільнотою. Відповідно Б. Хмельницький обрав інший шлях, а саме перетворення гетьманської влади, яка дістала визнання і підтримку більшості населення, у спадкову монархію.

У ході Визвольної війни козацький гетьман Б. Хмельницький ставав репрезентантом ідеї соборності українських земель, називаючи їх «нашою землею», «батьківською землею», «вітчизною». У зверненнях до короля Речі Посполитої він наполягав на дотриманні «наших прав і вольностей», скасуванні унії та повернення православній церкві відібраних у неї храмів, монастирів і маєтностей. Формально підпорядковуючись польському монарху, гетьман фактично діяв як самостійний володар, що сприяло зростанню його авторитету в українському суспільстві. Литовський канцлер А. Радзивілл восени 1650 р. звернув увагу на те, що

Б. Хмельницький мав «слухняних собі всіх русинів, які завжди готові виконувати його волю» [17, 270]. «Справжнім господарем» назвав Б. Хмельницького й венеціанський дипломат А. Віміна, який вів переговори з гетьманом, зазначаючи сувору дисципліну у Війську Запорозькому. Аналогічну оцінку діяльності українського правителя дав і коронний гетьман Речі Посполитої М. Потоцький, відзначаючи у листі до короля Яна Казимира, що «панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх» [16, 70].

Очевидно підстав для подібних оцінок ситуації в Україні було достатньо, адже гетьман вживав рішучих заходів для зміцнення своєї влади. Богдан Хмельницький настійливо добивався виконання прийнятих рішень, аж до погроз позбавити життя тим, хто не виконував його наказів. При цьому гетьман дедалі менше зважав на поради старшин, а приймав рішення одноосібно. Навіть підпорядкування польській короні він тлумачив у своєрідний спосіб, заявивши посланцям магнатів у серпні 1650 р., що йому «ані король, ані Річ Посполита до жодної справи не можуть всилувати. Бо я вільний собі, і кому захочу буду служити» [10, арк. 10]. Показово також, що у своїй титулатурі, листах та універсалах гетьман почав пропускати слова «його королівської милості».

Поведінка Б. Хмельницького сприяла утвердженню в свідомості козацтва погляду на його владу, як дану від Бога. У повідомленні сучасника ротмістра С. Чарнецького про козацьку Україну відзначається, що гетьмана там всі «як бога шанують». Подібну тезу висловив у розмові з М. Потоцьким делегат козацького псольства до короля чигиринський хорунжий Василь: «Цей гетьман (Хмельницький – Авт.) від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба що його і сам Бог скине» [9, арк. 154]. А до гетьманського титулу була зроблена спроба запровадити додаток «Божою милістю».

Водночас дії козацького уряду не набули системного характеру. Виступ запорожців, які проголосили гетьманом Худолія, довелося придушувати із застосуванням сили. Брак досвіду державного будівництва давався взнаки при домінації приватних інтересів козацької старшини. Для більшості із них політичною батьківщиною залишалася Річ Посполита. Так шведський дипломат І. Майєр зафіксував діалог на одній із козацьких рад 1650 р., коли полковник М. Гладкий сказав гетьманові, що «король залишається їхнім королем і володарем, а Хмельницький є для них братом і товаришем» [1, 48]. Спроби пошуку альтернативи польському королю серед православних монархів не увінчалися успіхом, як і прагнення прийняти турецьку протекцію через рішучий спротив старшини.

Наслідком поразки у повстанців у Берестецькій битві стало підписання Білоцерківської угоди 1651 р., згідно якої суттєво обмежувалася територія козацької України Київським воєводством та вдвічі скорочувалася чисельність реєстру. Лише переможна Батозька кампанія 1652 р. зумовила морально-психологічний злам в ході Визвольної війни. Вона спричинила масові селянські повстання і відновлення на території Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств органів козацької влади [6, 241]. Велике значення мало створення нової моделі соціально-економічних відносин, що передбачало перехід у власність скарбу Війська Запорозького більшості земель королівщин, католицької та уніатської церков.

Звістки про нові плани короля Речі Посполитої Яна-Казимира здійснити восени 1653 р. похід на Подніпров'я змусили Б. Хмельницького до підготовки війська для належної відсічі. Збройне протистояння під Жванцем завершилося підписанням Кам'янецької угоди, за якої не передбачалося існування козацької України. На її території в найближчі часи мало розміститися коронне військо. Все це спонукало Б. Хмельницького позитивно відгукнутися на пропозицію московської сторони визнати своїм протектором царя Олексія Михайловича.

Переяславська рада 18 січня 1654 р. засвідчила прагнення козацької еліти узаконити суверенітет Української держави, забезпечивши його підтримкою царського уряду через військовий союз перед небезпекою агресії з боку Речі Посполитої. У проекті угоди містилася пропозиція встановлення відносин між Україною та Московією, за яких зберігалася державна самостійність Війська Запорозького – проведення внутрішньої політики та виплату данини московському монарху за оборону від зовнішніх ворогів.

Українсько-російський договір у формі «Березневих статей» 1654 р. передбачав, насамперед, збереження суспільно-політичного устрою козацької держави: адміністративного управління, суду й судочинства, фінансової системи, моделі соціально-економічних відносин. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, міщан та духовенства. Реєстрове козацтво чисельністю 60 тисяч осіб мало отримувати платню від московського уряду. Зі свого боку Військо Запорозьке визнавало зверхність російського царя і зобов'язувалося виплачувати щорічно певну суму данини [14, 16-23].

Юридичний аналіз цього договору має враховувати специфіку політичних і державних концепцій XVII ст., в яких застосовувалися притаманні епосі категорії та поняття. Державно-правові ідеї не були настільки розвинені, щоб уживати термін «держава» незалежно від монарха. Юридичні стосунки між державами уявлялись виключно як стосунки між особами монархів. В даному випадку йшлося про угоду між гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем, що персоніфікував

Московську державу. У договорі, зокрема, згадано всі соціальні верстви тогочасної України: козацтво, шляхту, духовенство, міщан та селян.

Загальний характер формулювань українсько-російської угоди зумовив появу різноманітних трактувань її суті в історіографії. Так авторитетний російський історик державного права В. Сергеєвич, звертаючись до даного питання, відзначав, що з підписанням договору козацька Україна не була приєднана до Московії як провінція, а зберегла державний статус із всіма необхідними ознаками, включаючи право зовнішньополітичних зносин. Звідси робиться висновок, що об'єднання мало персональний характер із визнанням Військом Запорозьким царя своїм сюзереном [13, 84]. Водночас принцип персональної унії передбачав тимчасовий характер державного союзу, а в тексті жалуваної грамоти зазначалося, що цар пожалував Військо Запорозьке, а воно йому «служитиме вовіки».

У поглядах на означену проблему опонентом В. Сергеєвича виступив його співвітчизник правник М. Дьяконов. Спираючись на текст угоди 1654 р., він наголошував на підданстві козацької України не лише династії Романових, а всім російським царям у майбутньому, «кто бы они ни были». Згідно тогочасній правовій теорії автор наполягав на визначенні українсько-російського союзу реальною унією [3, 247-248]. Проте така форма об'єднання держав передбачала тісний зв'язок, не лише спільність монарха, але й деяких органів державного управління, чого «Березневі статті» не містять.

Прихильниками версії про васальну підлеглість Війська Запорозького московському царю були М. Грушевський та М. Коркунов. Так, зокрема, М. Грушевський наголошував на конституційному характері угоди, коли Москва визнала устрій козацької України і надані козакам права і вольності польськими королями. Незважаючи на незавершеність державного будівництва, на думку вченого, Вісько Запорозьке зберегло державного статусу під московською зверхністю [2, 27].

Офіційний розрив козацької України із Польщею В. Липинський назвав «кінцем автономізму», наголошуючи на мілітарному характері українсько-російського договору 1654 р. Разом з тим, автор відзначає, що дана угода нічим не різнилася від попередніх, коли в боротьбі проти Речі Посполитої цар заступив місце султана, ставши протектором України із зобов'язанням надати їй військову допомогу [8, 25]. Але політичні цілі кожна із сторін ставила свої – малозрозумілі союзнику. Ця різниця проявлялася уже в ході переговорів та формулюваннях офіційних документів. Звідси витоки різноманітних, інколи навіть альтернативних інтерпритацій українсько-російського договору.

Розлогу правову оцінку означеного документа подав Р. Лащенко. Відзначаючи наявність у козацькій Україні державного устрою у час об'єднання з Московією, якого остання зобов'язувалася не порушувати, автор не знайшов підстав кваліфікувати угоду як федерацію чи конфедерацію. Він слушно зауважив про необхідність обов'язкового враховування зовнішньополітичних обставин, за яких з'явилася угода та психологічні чинники, що відображали тогочасні суспільні настрої: «Не тільки гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і цар московський не менш, ніж гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового союзника» [7, 88]. Звідси дослідник робить висновки, що і український гетьман, розуміючи даний аспект, не міг свідомо змінити «королівську» протекцію на «царську» без відстоювання самостійності Війська Запорозького.

Аналізуючи договір 1654 р. з погляду його змісту й правового значення, відомий вітчизняний вчений А. Яковлів відзначив факт цілковитої самостійності козацької України напередодні Переяславських переговорів. Відповідно, вступаючи в союз з Московією, воно висувало свої вимоги, сприйняті в цілому іншою стороною, що й було зафіксовано у «Березневих статтях». «За буквальним змістом договору, – писав А.Яковлів, – відносини між Україною та Москвою дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату» [15, 138].

В основі різних поглядів на українсько-російську угоду лежить відмінність державних інтересів сторін та розбіжність політичних цілей. Для того, щоб зрозуміти юридичну природу договору, необхідно звернути увагу не лише на буквальний зміст документу, але й на реальні взаємовідносини, які утворилися внаслідок його підписання. Суттєвим доповненням до оцінки «Березневих статтей» є їх означення сусідніми державами. Формально договір засвідчив юридичну форму відокремлення України від Речі Посполитої і слугував у свідомості тогочасної еліти аргументованим доказом самостійності козацької держави.

Таким чином, на підставі здобутків Війська Запорозького в ході Визвольної війни, коли Б. Хмельницький діяв фактично як самостійний володар, були сформульовані основні засади державотворення. Вони ж лягли в основу переговорів з делегацією московського царя на Переяславській раді. Підходи до укладання угоди були різними, як і бачення сторін перспектив майбутнього союзу. Разом з тим, «Березневі статті» 1654 р. утвердили політичний статус козацької України під московським протекторатом як нової держави на європейській мапі.

Посилання

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1908. – Ч. 6. – Т. 3. – 625 с.

2. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою

1654 року / М. Грушевський // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – К.: Смолоскип, 2003. – С.5-54.

3. Дьяконов М. Очерки общественного и государственного строя древней Руси (до конца XVII века) / М. Дьяконов. – Юрьев, 1907. – Т. 1. – 324 с.

4. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н.М. Коркунов. – СПб.,1901. – Т. 1.– 368 с.

5. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В.Кравченко // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С.463-523.

6. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 406 с.

7. Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським / Р. Лащенко // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С.67-90.

8. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті / В. Липинський. – Філадельфія, 1991. – 345 с.

9. Львівська наукова бібліотека. Відділ рукописів, ф.5,спр. Оссоліньських, 223 арк.

10. Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису, ф. II, спр. 13698, 49 арк.

11. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С. 156-218.

12. Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России 1654-1793 / И Розенфельд. – Петроград, 1915. – 217 с.

13. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права / В.И.Сергеевич. – СПб., 1899. – 345 с.

14. Статті Богдана Хмельницького та жалувані грамоти від 27 березня 1654 р. // Історія української конституції / Упор. А. Слюсаренко, М. Томенко. – К., 1997. – 443 с.

15. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А.Яковлів // Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження. – С. 91-155.

16. Arhiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie, f.553, ksz.18, 94 s.

17. Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647-1656. – Warszawa, 1980. – T.3. – 339 s.

Щербак В.А. Приобретение политического статуса Войска Запорожского

В статье анализируется путь гетманского правительства от Зборовского соглашения 1649 г., которым признавалась территориальная автономия Войска Запорожского в пределах Киевского, Черниговского и Брацлавского воеводств, до приобретения политического статуса Украинского казаческого государства, зафиксированного в «Мартовских статьях» 1654 г.

Ключевые слова: *Освободительная война, Войско Запорожское, политический статус, Богдан Хмельницкий, украинско-российский договор.*

Shcherbak V.O. The obtaining of the political status of Zaporizhia Cossack's army

The article examines the transformation of the status of the Cossack state from the 1649 Treaty of Zboriv, which recognized its autonomy within the borders Kyiv, Chernihiv and Bratslav voivodeships, to the recognition of the political status of Zaporizhia Cossack's army in the 1654 «March Articles».

Key words: *Liberation war, Zaporizhia Cossack's army, political status, Bohdan Hmelnytskyi, the Ukrainian-Russian treaty.*

05.03.2013 р.

УДК 94 (477.46) «17» Кандиба

С.Ю. Степенькін

КОНОТОПСЬКИЙ СОТНИК ФЕДІР КАНДИБА

У статті досліджується біографія конотопського сотника Федора Кандиби. Вказано, що він походив із міста Корсуня на Правобережній Україні. Проаналізовано його діяльність на посадах корсунського полковника, конотопського сотника і ніжинського полкового обозного.

Ключові слова: *Федір Кандиба, ніжинський полковий обозний, корсунський полковник, конотопський сотник, Конотопська сотня, Ніжинський полк.*

Важливим елементом дослідження історії нашої країни є вивчення біографій окремих її діячів, адже через життя людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи інші події. Однією із таких осіб був конотопський сотник Федір Андрійович Кандиба. На прикладі його біографії можна прослідкувати тенденції суспільного і політичного життя, які мали місце в часи Руїни, встановити деякі особливості господарського життя того періоду.

Федір Кандиба походив з правобережного міста Корсунь. Можливо, він брав участь у Корсунській битві 26 травня 1648 р. У Реєстрі 1649 р. Кандиба був включений до Корсунської полкової сотні під ім'ям Феська Кандибенка [4, 132]. 6 квітня 1656 р. він купив половину млина в урочищі Верхні Буки біля Корсуня у мельника Микити Дем'яненка [5, 164-165].

Не виключено, що Ф. Кандиба був нобілітований після укладення Гадяцької угоди 1659 р. Підтвердженням цьому може бути опис його герба, який зберігся в історичній літературі, однак нам не вдалося встановити час, коли він був пожалуваний. Як там не було, але лише особи шляхетського роду могли мати герби, а до шляхти козацька старшина не відносилась. В описі герба зазначалося, що він мав на щиті стропило, яке супроводжувалося вгорі двома, а внизу – однією зірками. У нашоломнику містився птах, повернутий праворуч [2, 67]. Можливо, саме у зв'язку з нобілітацією 1662 р. король Ян II Казимир підтвердив право Кандиби на його млин у Верхніх Буках [1, 28]. 25 травня 1666 р. король за вірну службу дав йому грамоту ще на один млин, що стояв на р. Рось біля Корсуня.

Саме після ймовірної нобілітації Федір Кандиба почав активно скупати нерухомість. Так 3 жовтня 1670 р. він купив у корсунського козака Івана Креховецького його дідизні і отчизні маєтки: Кики, Гноєнки, Старосілля з ґрунтами на р. Василькові за 16 000 злотих [2, 711]. 5 квітня 1672 р. Кандиба купив Дахнівське крило пасіки у Лебедині, продане пасічником і послушником Лебединського монастиря Прокопом за дорученням Івана Богомола [5, 165-166].

У 1669 р., за сприяння гетьмана Петра Дорошенка, Федір Кандиба був обраний на посаду кор-

сунського полковника. Він був ним до 1672 р. В часи апогею Руїни Кандиба підтримав лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Останній 25 березня 1674 р. видав універсал про взяття під гетьманську оборону «заслуженого у Війську» пана Федора Кандибу [8, 682]. У 1675 р. Ф. Кандиба знову був обраний корсунським полковником. Незабаром, під тиском польських військ, він зі своїм полком спочатку змушений був переселитися до Канева, а потім, у 1676 р., – на Лівобережжя до Конотопської сотні Ніжинського полку [6]. Тут, у 1677 р., він купив у жителя с. Семянівки Герасима Скиби став із млином, лісок біля греблі, поле і сіножаті за 800 злотих. На цій землі Кандиба заснував пізніше хутір Скибенці, а біля нього оселив слободу Кандибівку. Його права на ці маєтності пізніше були затвердженні універсалом гетьмана Івана Мазепи у 1688 р. [2, 261].

26 листопада 1679 р. гетьман Самойлович своїм універсалом дозволив Федору Кандибі у Конотопській сотні «завідувати і владіти людми тими якіє з того боку Дніпра (правого. – *С.С.*) зайшлими будучи, около хутора єго в селі Семяновці за річкою посідали, яких іменуют биті з двадцет, которіє люди повинні єму п. Кандибі, як до воженя дров, так і до кошеня і пратаня (скиртування. – *С.С.*) сіна биті послушними» [8, 747-748].

На Лівобережжі Кандиба проявив себе як вірний прихильник гетьмана, тому Іван Самойлович 8 серпня 1681 р. видав універсал про призначення Ф. Кандиби, як «заслуженого військового товариша», конотопським сотником [8, 768-769]. У 1687 р. він брав участь у Кримському поході московської армії, у 1689 р. – у Чигиринському.

Цінував конотопського сотника і Іван Мазепа. Так 5 жовтня 1688 р. він видав універсал, яким Кандибі «по заслугах надаєм єму селу Куриловку (Кирилівка. – *С.С.*) в полку Прилуцком, в сотні Краснянской лежачоє, з слободою от нєго в уєзді Конотопском осаженною, Кандибовкою прозваною» [7, 140-141].

Федір Кандиба належно виконував доручення Мазепи. У 1690 і 1697 роках він їздив на Січ із подарунками від гетьмана, а у червні 1701 р. перебував на Січі для розслідування нападу запорожців на стамбульських купців [9, 80, 232]. За відданість Мазепі сотник у 1698 р. був призначений ніжинським полковим обозним, і на цій посаді перебував до своєї смерті у 1701 р. [3, 49].

Ф. Кандиба мав дочку Уляну та сина Андрія [2, 262]. Останній у 1729-1730 рр. перебував на посаді генерального судді.

Отже, не дивлячись на обмеженість біографічних даних, можна частково реконструювати життя Федора Кандиби. Нами встановлено, що він у різні часи був корсунським полковником, конотопським сотником і ніжинським полковим обозним. Хоча Кандиба народився у Корсуні на Правобережній Україні, але значну частину свого життя він провів на Лівобережжі в Конотопській сотні. На даний час тривають дослідження по встановленню дат його народження і смерті.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПБ., 1867. – Т. 5. – 564 с.
2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2. – 720 с.
3. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – 104 с.
4. Реєстр Війська Запорозького 1649 року – К., 1995. – 592 с.
5. Ринсевич В. Купчі листи правобережних полкових міст Гетьманщини третьої чверті XVII ст. з колекції О. Лазаревського // Київська старовина – 2000. – № 6. – С. 159-166.
6. Универсалы гетманов и письма князя Д. Голицина Корсунскому полковнику Андрею Кандыбе. 1670-1710 годы // Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. II, № 15557-15561.
7. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. – К.-Л., 2002. – 800 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К.-Л., 2004. – 1088 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 3. – 560 с.

Степенькин С.Ю. Конотопский сотник Федор Кандыба

В статье исследуется биография конотопского сотника Федора Кандыбы. Указано, что он происходил из города Корсуня на Правобережной Украине. Проанализирована его деятельность на должностях корсуньского полковника, конотопского сотника и нежинского полкового обозного.

Ключевые слова: *Федор Кандыба, нежинский полковой обозный, корсуньский полковник, конотопский сотник, Конотопская сотня, Нежинский полк.*

Stepenkin S.Yu. Konotop's sotnyk Fedir Kandyba

The biography of sotnyk of Konotop Fedir Kandyba is investigated in this article. We have some information that he took place from Korsun on Right bank Ukraine. His activity is analysed on positions of Korsun's colonel, sotnyk of Konotop and Nizhyn's regimental leader by artillery.

Key words: *Fedir Kandyba, Nizhyn regimental leader by artillery, Konotop's sotnyk, Konotop's handred, Nizhyn's regiment.*

04.02.2013 р.

УДК 930.1 (44: 477) «1664»

Є.М. Луняк

ПЕРСОНАЖ АЛЕКСАНДРА ДЮМА ПІД СТІНАМИ ГЛУХОВА НА ПОЧАТКУ 1664 Р.

У статті здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Мішеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польщі», на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: *Арман де Грамон граф де Гіш, Україна, Франція, козаки, Глухів, Мішель Руссо де ла Валетт.*

У січні 2014 р. виповнюється 350 років від однієї з найславетніших і найяскравіших подій нашої військової історії козацьких часів – героїчної оборони Глухова. Як відомо, ця подія стала поворотним моментом в розгортанні польського наступу в Україні під проводом короля Яна II Казимира. В період з 22 січня по 9 лютого мешканці та гарнізон міста не лише витримали облогу, але й відбили кілька потужних штурмів значно сильнішого й чисельнішого ворога. Військо загарбників складалася не лише з поляків. Союзниками короля виступили також кримські татари та українські козаки правобережного гетьмана Павла Тетері, на боці якого вимушено взяв участь у поході й славнозвісний Іван Богун. Перебували в польській армії і найманці з Західної Європи, зокрема з Франції. Постать одного з них має надзвичайну цікавість, оскільки була виведена в ролі персонажа другого плану на сторінках всесвітньо відомих романів Александра Дюма «Двадцять років потому» та «Віконт де Бражелон».

Як знаємо, геніальний романіст брав за основу своїх сюжетів справжні історичні події, а його героями часто ставали реальні діячі минулого. Одним з таких персонажів є граф де Гіш, який вперше з'являється у продовженні «Трьох мушкетерів» – «Двадцять років потому». Згідно сюжетної канви, йому рятує життя юний віконт де Бражелон, витягаючи того з річки, однак вже незабаром граф «повертає борг», рятуючи життя де Бражелона в сутичці з іспанцями. З цього моменту обидва молодики стають нерозлучними друзями [4]. Їхні дружні взаємини та перипетії навколо кожного з них складають основу заключної частини «мушкетерської» трилогії – «Віконт де Бражелон» [3]. Фабула цього твору, як і попередніх, будується навколо інтриг паризького двору. Молодий Людовік XIV, бажаючи зміцнення союзу з щойно поновленим на престолі англійським королем Карлом II, вирішує в 1660 р. укласти династичний шлюб між своїм молодшим братом 20-річним Філіппом Орлеанським і 16-річною сестрою англійського монарха принцесою Генріеттою. Від імені нареченого її зустрічає, щоб привезти під вінець, саме де Гіш. Останній, зачарований вродою принцеси, закохується в неї до нестями. Молода жінка охоче приймає прояви кохання від графа, що викликає бурхливі ревнощі з боку її чоловіка, хоча той і має яскраві гомосексуальні схильності. Для Генріетти кокетство з де Гішем перетворюється на своєрідну розвагу, доки врешті-решт вона не отримує більш важливого залицяльника – самого короля Франції. Графа віддаляють від двору, але принцесу це не обходить. Зрозумівши, що знехтували його палкими почуттями, де Гіш не знаходить собі місця. Він навіть повідомляє де Бражелону, що готовий піти на будь-яку війну, щоб «милосердна куля» якогось угорця, хорвата чи турка припинила його душевні страждання. Незабаром де Гіш випадає з сюжетної лінії, і лише насамкінець твору автор згадує, що через кілька років граф знову стає наближеним до «короля-сонця». Де провів цей час де Гіш, Дюма не повідомляє. Однак джерела точно повідомляють, що в січні-лютому 1664 р. він був під Глуховом у ставці Яна II Казимира, очевидно, якщо сприймати на віру слова французького романіста, шукаючи собі славної смерті на полі битви.

Портрет де Гіша, створений талановитим пером Дюма, добре узгоджується з біографічними відомостями про цю людину. Арман де Грамон граф де Гіш (1637-1673) був старшим сином маршала і пера Франції герцога Антуана де Грамона та його дружини, племінниці самого кардинала Рішельє, Франсуази-Маргарити дю Плессі-Шивре. Як і багато нащадків знатних родів, де Гіш обрав для себе військову справу. В 1663 р. він шукає щастя на цій ниві в Речі Посполитій, поступивши на службу до Яна II Казимира, котрий саме тоді розпочав грандіозний похід на схід [6]. Варто відзначити, що сам польський король довгий час прожив у Франції, блискуче володів французькою мовою, знав і любив французьку культуру, а його дружина – Марія-Луїза де Гонзага – була француженкою. В подальшому після її смерті Ян II Казимир зречеться престолу й повернеться до Франції, де й закінчить свій життєвий шлях. Не дивно, що при королівському дворі було багато французів, які користувалися ласкою монарших осіб. Серед кола цих співвітчизників на чужині й опинився де Гіш та його молодший брат Антуан-Шарль де Грамон граф де Лувін'ї (1641-1720). Саме завдяки останньому ми маємо детальну розповідь про пригоди братів на Україні взимку 1663-1664 рр. Його спогади, опубліковані у Франції в 1922 р. [7], вже в 1929 р. були надруковані в російському перекладі й нині є доступні для всіх бажаючих у мережі Інтернет [1; 2].

4 листопада 1663 р. 26-річний де Гіш і його 22-річний брат прибули до Варшави, де були прихильно прийняті королевою, котра завжди люб'язно ставилася до земляків. Марія-Луїза повідомила братам, що її чоловік вже вирушив у похід і їм треба буде його наздоганяти. Обласкані милістю володарки, обидва шукачі пригод провели у польській столиці 15 днів, звідки вирушили на схід, прагнучи приєднатися до армії Яна II Казимира. 5 грудня вони були у Львові, звідки після короткого перепочинку рушили далі

разом з великим загоном, прибувши 1 січня 1664 р. до Білої Церкви. Як згадував де Грамон, тут брати дізналися, що всі човни на переправах через Дніпро, води якого не замерзли, знищені залогами Ніжина та Батурина, тож дістатися лівого берега широкої ріки неможливо. Однак далі трапилося неймовірне: вдарив такий сильний мороз, що Дніпро упродовж доби взявся такою міцною кригою, що можна було з легкістю переправитися з кіньми на інший бік. Вже 21 січня французькі графи прибули до ставки польського короля під Глуховом, де на них чекав теплий прийом. Де Гіш розпочав вітальну промову, однак король обійняв братів і подякував за те, що вони прибули здалеку, щоб надати йому свої послуги в цей важливий час. На честь поважних гостей під стінами оточеного Глухова було влаштовано бенкет, який, розпочавшись о 7-й годині вечора, завершився тільки о 5-й ранку, коли на ногах нетвердо могли триматися лише три особи: сам оповідач, канцлер і його духівник [7, 722].

Де Грамон докладно характеризує зосереджені тут сили Яна II Казимира: 20 тис. татар під проводом двох ханських синів, таке ж число польських вершників, 20 тис. козаків, 4 тис. драгунів німецького строю, полк королівської гвардії з 12 тис. рейтарів, 14 тис. польських і німецьких піхотинців з кращої інфантерії, яка колинебудь існувала, та 2 тис. гусарів [7, 719]. Загальний підрахунок всіх цих загонів дає число в 92 тис. воїнів, колосальна міць для тих часів. Всі придворні були переконані у швидкій перемозі над містом, яке не схотіло виявити покору до свого монарха, подібно до багатьох міст перед цим, захоплених без бою [6].

Наступного дня французьких графів запросив до себе в гості воєвода руський Стефан Чарнецький. Весела пиятика продовжилася й тут. Сп'янілі бенкетувальники увечері гарцювали на конях під мурами обложеного міста, стріляли по ньому з пістолів, на що отримали мушкетний вогонь у відповідь, який однак нікому не завдав шкоди [7, 722-723].

За два дні після цієї вакханалії король наказав розпочати штурм, сигналом до якого повинен був стати на світанку вибух міни, підведеної під стіни Глухова. Головна атака велася на міську браму. Одразу після вибуху де Гіш і де Грамон зі своїми людьми ринули у наступ. Їх підтримав великий коронний хорунжий Ян Собеський, майбутній король. Однак, на великий подив нападників, за зруйнованою брамою височіла добре укріплена барикада з гарматою, яка почала їх обстрілювати картеччю. Згубні втрати доповнювали також влучні мушкетні залпи захисників фортеці. На фоні снігу нападники перетворилися на зручні мішені для козаків і московитів. Чарнецький ще наполягав на продовженні наступу, однак за таких умов атака перетворювалася на самогубство, і під регіт оборонців поляки змушені були сурмити відхід. Їхні втрати лише загиблими склали 4 тис. солдатів і більше 200 офіцерів [7, 723].

За винятковим везінням де Гіш і його брат не постраждали у цій бійні.

Король не тямив себе від люті. Він не міг прийняти поразки. На військовій нараді Ян II Казимир наказав підготуватися до вирішального штурму Глухова за вісім днів. За цей час під його мури в двох місцях мали підвести значно потужніший заряд пороху й поставити навпроти дві батареї з дванадцяти та шести гармат, які б не дали захисникам організувати тут ефективну оборону після вибуху мін. О 6-й ранку у визначений день вибухівка спрацювала, утворивши великі виломи в фортечних мурах. Поляки кинулися на штурм, і навіть змогли вивісити свої прапори в місцях проломів. Здавалося б, перемога близько. Однак оборонці відповіли на це таким потужним контрударом, що змогли не лише вибити нападників за межі міста, але й відігнали їх, спричинивши тим великі втрати. Як згадував де Грамон, втрати від цього другого штурму були такими ж, як і від першого. Ретельно обміркувавши перспективи продовження облоги цієї неприступної фортеці, а також зважаючи на скрутні матеріальні обставини своєї армії й наближення московських військ, король прийняв рішення відступити [7, 724-725].

Свідчення де Грамона щодо невдалої для поляків облоги Глухова доповнює інший французький сучасник – Мішель Руссо де ла Валетт. В 1679 р. у Ліоні побачила світ його книга «Казимир король Польщі», присвячена життєпису Яна II Казимира. На жаль, ця праця не знайшла свого висвітлення у вітчизняній історіографії, хоча містить доволі вагомий українознавчий аспект. В основі даного твору, очевидно, лежало якесь польське джерело, можливо, створене на замовлення покійного польського короля. Таке припущення можна зробити на підставі того, що імена й географічні назви, про які йде мова, тут часто подано в родовому відмінку: Скидан (*Skidana*), Вороньків (*Wroncowa*), Глухів (*Glukowa*) тощо. Ось що тут йдеться про героїчну оборону Глухова: «Генерал Чарнецький, котрий командував армійським авангардом, волів обложити це місто, всупереч волі короля, бажанням якого було йти на Московію та залишити інші міста, які вимагали б втрати багато часу. Однак, піддавшись разом з рештою війська умовлянням цього старого воєначальника, з яким він мав протилежні помисли, король вдався до облоги. Тут перебувала залога з 3 000 козаків і 8 000 московитів, а також 25 000 мешканців. Було підірвано одну міну та проведено кілька штурмів, які так сильно вразили ворога, що мешканці навіть відрядили депутатів до короля домовлятися про капітуляцію. Однак бунтівний козак Дворецький [мається на увазі київський полковник Василь Дворецький (1609 – після 1672), один з головних керівників оборони Глухова Є. Л.], наказав підробити листи великого князя [московського – Є. Л.], де той начебто обіцяв скору підмогу, а також повелів відтяти голови більш ніж сорока міщанам, які наполягали на здачі. Він зміг

дуже вправно надихнути гарнізон до оборони. Тож, здійснивши ще один досить відважний штурм, король, котрий отримав звістку, що наближаються московити числом більш ніж 60 000 чоловік під орудою князя Черкаського та Ромодановського (*le Prince de Circassie & par Romadanowski*), зібрав військову нараду, на якій було вирішено зняти облогу та йти на з'єднання з литовською армією, що знаходилася неподалік і дала дві баталії неприятелю.

Графи де Гіш і де Лувін'ї, двоє синів герцога де Граммона, котрих бажання здобути собі славу змусило прийти здалеку, проявили такі яскраві ознаки своєї доблесті під час цієї облоги, що поляки, які вважалися найсміливішими людьми в світі, ними захоплювалися. Особливо слід відзначити графа де Гіша, який виявив таку майстерність і таке поводження, що король не зміг утриматись від захоплених слів, завжди надаючи йому честі бути запрошеним на військову нараду» [8, 178-180].

Побіжно Руссо де ла Валетт згадує й про долю Богуна, який був заарештований за підозрою в зраді [8, 183]. Втім, про подальшу долю легендарного козацького воєначальника французький автор нічого не повідомляє.

Варто згадати, що палке бажання захисників Глухова захищати своє місто до кінця підсилювалося недавнім прикладом знищення містечка Салтикової Дівиці, мешканці якого після кількох днів запеклої оборони повірили королівським обіцянкам про помилування й відчинили браму. Самовидець про ці події занотував наступне: «...и пришовши до Солтиковой Дівиці, над Десною рікою, которая не хотіла ся здати и поклонити, приступом доставали, где немало жолнірской піхоти легло, килка дній достаючи. А же напотом люде в осаді сидячіе видят, же трудно видержати, бо юже місто доставали, тилко в самом замочку, — просили о милосердя. А любо обецали показати над ними милость, еднак же не додержали: бо упавши в замок, многих постинали, а иних в полон татаре побрали і внівец обернули» [5, 93-94].

Подібні свідчення про жорстоку розправу над Салтиковою Дівицею наводив і той же Руссо де ла Валетт: «За кілька днів потому генерал Чарнецький з пересувним табором збирався підкорити місто Дівицю (la Ville de Dewicze). Однак, хоча король теж наблизився сюди, місцеві мешканці відмовилися відчинити свою браму. Це розлютило Казимира, він наказав почати збройний наступ на це місто і, взявши його штурмом, наказав перебити у ньому всіх людей, саме місто підпалити й перетворити на згарище, щоб дати урок майбутнім поколінням за цю безглузду упертість» [8, 176].

Тож оборонці Глухова мали всі підстави не йняти віри словам про королівську ласку й чинити до останку запеклий опір, який зрештою увінчався успіхом і зірвав всі плани польського короля розгорнути подальший наступ вглиб Московії. Поразка під Глуховом ознаменувала сумне фіаско всього походу Яна II Казимира. Незабаром під тиском козаків Івана Брюховецького та стрільців Григорія Ромодановського та Якова Черкаського він змушений був рятувати свої полки негайним поверненням додому. В околицях білоруського Могильова граф де Гіш і його брат попросили у короля дозволу повернутися до Варшави, звідки одразу вирушили на захід.

Так закінчилася українська епопея двох французьких графів. В наступні роки брати відзначилися у війнах з турками, англійцями й голландцями, а повернувшись на батьківщину, зайняли помітне місце при дворі Людовіка XIV. Після смерті свого старшого брата в 1673 р. де Грамон став єдиним спадкоємцем статків і титулів свого батька, що дозволило йому зробити блискучу політичну кар'єру.

Важко сказати, чи була відома Дюма участь його героя у бойових діях в Україні. Однак достеменно відомо, що це є дійсним фактом в житті реального графа де Гіша, яке так майстерно вписав у канву своєї розповіді великий французький романіст.

Посилання

1. Грамон Антуан. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н.Г. Муравьевой / Антуан Грамон. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1929. – 29 с.
2. Грамон Антуан. Из истории московского похода Яна Казимира / Перевод Н. Г. Муравьевой / Антуан Грамон // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus9/Gramon/frametext.htm 06/12/2012.
4. Дюма Александр. Виконт де Бражелон, или Десять лет спустя: В 6 ч.: пер. с фр. / Александр Дюма. – Х.: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2007. – Ч. 1. – 287 с.; Ч. 2. – 285 с.; Ч. 3. - 320 с.; Ч. 4. – 336 с.; Ч. 5. – 331 с.; Ч. 6. – 336 с.
5. Дюма Александр. Двадцать лет спустя: В 2 ч.: пер. с фр. / Александр Дюма. – Х.: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга», 2004. – Ч. 1. – 368 с.; Ч. 2. – 368 с.
6. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 175 с.
7. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663-1664 рр. / Петро Пиріг // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15-24.
8. Gramont Antoine de. Relation de mon voyage en Pologne / Antoine de Gramont // La Revue de Paris. – 1922. – 15 avril. – P. 698-737.
9. Rousseau de la Valette Michel. Casimir roy de Pologne / Michel Rousseau de la Valette. – Lyon: Chez Thomas Amaulry, 1679. – T. II. – 331 p.

Луняк Е.Н. Персонаж Александра Дюма под стенами Глухова в начале 1664 г.

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Мишеля Руссо де ла Валетта «Казимир король Польши», на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: *Арман де Грамон граф де Гиш, Украина, Франция, казаки, Глухов, Мишель Руссо де ла Валетт.*

Luniak Ye.M. Personage of Alexandre Duma at the walls of Hlukhiv at the beginning of 1664

In the article the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history, the work of Michel Rousseau de la Valette «Casimir roy de Pologne» is made, against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Key words: *Armand de Gramont comte de Guiche, Ukraine, France, Cossacks, Hlukhiv, Michel Rousseau de la Valette.*

27.02.2013 р.

УДК 94(477.51) «1668»

Р.А. Желєзко

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1668 Р. В НІЖИНІ

Стаття присвячена подіям українсько-московської війни 1668 р. на території м. Ніжина та його околиць. Окремий наголос зроблено на перебігу подій облоги ніжинськими козаками московських стрільців у ніжинському замку.

Ключові слова: *воєвода, Гетьманщина, м. Ніжин, московські стрільці, ніжинські козаки, українсько-московська війна.*

Проблематика українсько-московських міждержавних відносин ІІ пол. XVII – XVIII ст., починаючи з моменту укладення Переяславського договору 1654 р. і перших літописних свідчень про цю подію, була та залишається об'єктом різноманітних історичних розвідок та досліджень. Услід за офіційною історіографією Російської імперії кін. XVIII – поч. XX ст., що виправдовувала приєднання та інкорпорацію України до російської корони вагомістю державних імперських інтересів і тактично обходила окремі міждержавні суперечності, радянська історична наука вдалася до викреслення з історії українсько-московських відносин ІІ пол. XVII ст. ряду важливих подій. За влучним твердженням американського історика сер. XX ст. Бік форда О'Браєна, офіційний Кремль, зважаючи на важливість 300-літньої річниці Переяславської ради у 1954 р., вдався до «переписування» історії з метою виправдання загарбницької політики московського царя Олексія Михайловича Романова (1645-1676 рр.) у Східній Європі [7, 1].

Однією із заборонених у радянській історіографії тем, що підривала офіційну доктрину спільної історії та братнього союзу українського і російського народів, було питання українсько-московських війн ІІ пол. XVII – поч. XVIII ст. Український історик І.П. Крип'якевич виділяє три українсько-московські збройні конфлікти, що мали місце у кін. 1658-1659 рр., кін. 1667-1668 рр. та 1708-1709 рр. [5, 72-85]. Водночас, на нагальності та актуальності вивчення даної проблематики сучасними істориками, починаючи з 1992 р., неодноразово наголошував Ю.А. Мицик [6, 2-7]. Означені збройні конфлікти між Гетьманщиною та Московським царством були викликані намаганням Москви ліквідувати українську козацько-гетьманську державу та супроводжувалися масштабними військовими акціями на території Лівобережної України.

Окремої уваги в контексті вивчення українсько-московських війн заслуговує історія м. Ніжина – провідного полкового центру Лівобережжя, одного з епіцентрів українського державотворення козацької доби.

Метою даної розвідки є висвітлення перебігу українсько-московської війни кін. 1667-1668 рр. в м. Ніжині та його околицях, аналіз подій облоги ніжинськими козаками московських стрільців воєводи Івана Ржевського у ніжинському замку упродовж січня – серпня 1668 р. Джерельною базою для відтворення перебігу військових дій слугували документи VI, VII та VIII томів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России», зокрема відомості «Расхода денежной казни по городу Нѣжину, при воеводѣ Иванѣ Ржевскомъ», розміщені на сторінках VI тому видання [1, 217-229]. Також відтворенню історичного фону епохи сприяли роботи українських та російських дослідників ІІ пол. XIX – поч. XX ст. В. Ейгорна, О. Лазаревського, П. Семенова та І. Сребницького; сучасних ніжинських краєзнавців О.С. Морозова, О.В. Ростовської, Г.В. Самойленка і О.М. Уривалкіна.

Поступовий відхід козацької старшини на чолі з гетьманом Іваном Брюховецьким (1663-1668 рр.) від захисту національних і державних інтересів, зосередження на власному збагаченні та намаганні посісти панівне становище в українському суспільстві дозволили московському уряду царя Олексія Михайловича розпочати процес інкорпорації українських земель до складу Московського царства. Політичним успіхом дій та тиску московської дипломатії в цьому питанні стали українсько-російські переговори в Москві 1665 р., що завершилися підписанням однойменного Московського договору. Маючи в своїй основі статті Переяславських договорів 1654 р. та 1659 р., нова українсько-московська угода суттєво обмежувала внутрішній суверенітет генерального старшинського уряду та повноваження гетьмана І. Брюховецького. До Ніжина та інших важливих у політичному та військовому аспектах міст вводилися московські стрільці, а на території Гетьманщини набула сили податкова система загально московського зразка. Починаючи з 1666 р., московські урядовці та чиновники провели перепис майна всіх станів українського суспільства, окрім козацтва, та обклали їх податками.

Тяжкий економічно-податковий тиск на українське населення та невдоволення козацтва і селянства промосковською політикою гетьмана І. Брюховецького стали причиною другої українсько-московської війни 1667-1668 рр. У кінці 1667 р. більшість міст Лівобережжя були охоплені антимосковським повстанням. Одним з центрів зосередження невдоволених стало м. Ніжин.

У світлі тих подій представник московського державного апарату в Ніжині воєвода Іван Ржевський розпочав негайні дії по нейтралізації повстання та захисту московських стрільців, що на час служби проживали в місті разом зі своїми дружинами та сім'ями. Загальна кількість стрільців в Ніжині, згідно Московського договору 1665 р., нараховувала 1000 піших та 200 кінних воїнів.

Головами стрілецьких приказів виступали Михайло Богданович Полянський та брати

Борис та Павло Арістовичі Глібови. Цікаво, що резиденцію останнього була колишня світлиця ніжинського полковника упродовж 1656-1659 рр. та початку 1664 р. Григорія Гуляницького [1, 220].У розпорядженні стрільців перебувала і артилерія. Наявні джерела не дозволяють встановити точну чисельність московських стрільців на поч. 1668 р. в Ніжині, однак ми можемо припустити, що вона була більшою за 1200 чол., зважаючи на військову загрозу російського панування на Лівобережжі з боку Польщі та підтримуваних нею правобережних козаків гетьмана Петра Дорошенка. Варто зазначити, що будучи не в змозі швидко залишити Ніжин через наявність стрілецьких дружин та сімей, воєвода І. Ржевський прийняв рішення перевести московітів до верхнього земляного міста і укріпитися в міцному ніжинському замку на лівому березі р. Остра, збудованому в 30-ті роки XVIIст. за кресленнями французького військового інженера Гійома ЛеВассера де Боплана. Замок містив ряд веж і був оточений земляним валом та ровом з водою.

На початку 1668 р. воєвода І. Ржевський видав розпорядження стрілецькій залозі скуповувати у ніжинських міщан (Петра Савенка, Степана Безрученка, Мартина Кравця), козаків (Федора Єремеєва, Тиміша Скорботи) та заможніших стрільців необхідний для очікуваної облоги військовий реманент: віск, вино, вугілля, смолу, сало, свічки; гніт та порох для путивльських гармашів, дрова для освітлення зайнятої території вночі. Так, 30 січня 1668 р. у ніжинського стрільця Якума Степанова було куплено 30 горщиків смоли та 29 возів дров для нічних караулів уздовж стін. Окрім артилерії та вогнепальної зброї, головним видом озброєння стрільців були бердиші – різновид бойової сокири з лезом довжиною до 60-80 см. Загальна довжина леза та древка бердиша складала 170 см з вагою в 1,5 кг. Слід відмітити, що даний вид зброї був досить ефективним саме під час оборонних боїв на стінах та валах і, завдяки радіусу ураження, надавав певну перевагу над козацькими списами та шаблями.

З виникненням антимосковських заворушень у Ніжині головні військові та адміністративні повноваження перейшли до рук ніжинського полковника Артема Мартиновича. Маючи у своєму розпорядженні артилерію і три полкові сотні, полковник дав наказ решті сотникам прибути зі своїми козаками до полкового центру. Показово, що ніжинські козаки не мали проблем зі зброєю, адже тогочасне м. Ніжин було відоме як один з центрів виробництва пороху і селітри, лиття гармат, виготовлення та ремонту козацьких шабель. За даними І.П. Крип'якевича, у матеріалах про Ніжин 1666 р. згадується ковальський цех, у якому працювало 25 майстрів різних спеціальностей: ковалі, пушкарі, шабельники [4, 301].

Передбачаючи назрівання кровопролитних боїв проти московських воєвод на Лівобережжі та вбачаючи в цьому небезпеку власній владі і особистому життю, гетьман І. Брюховецький приймає рішення підтримати збройний виступ українського народу. У січні 1668 р. у гетьманській резиденції в Гадячі було скликано старшинську раду, учасником якої був і ніжинський полковник А. Мартинович. Гетьман, виступаючи перед козацтвом, наголошував на необхідності розірвання Московського договору 1665 р. та збройному захисті внутрішнього суверенітету Гетьманщини. До того ж, власну підтримку московських урядовців в Україні І. Брюховецький пояснював здійсненим на нього тиском під час переговорів у Москві. А підпис під Московським договором він поставив ледь не під тортурами. Старшинська рада підтримала гетьмана й Україною було розіслано відповідні універсали з закликом до повстання. Поряд з тим, рада прийняла рішення відправити посольство до Стамбула з проханням до султана взяти Гетьманщину під свій протекторат та надіслати військову допомогу проти московських залог у лівобережних містах. Отже, підтримка гетьманом І. Брюховецьким та козацькою старшиною побиття московських воєвод в українських містах сприяло трансформації поодиноких збройних виступів у війну між Гетьманщиною та Московським царством.

Так, в листі сосницького воєводи Василя Лихачова до московського царя Олексія Михайловича згадується, що 17 січня 1668 р. о 6 годині вечора ніжинський полковник А. Мартинович прислав до воєводи І. Ржевського свого сотника Якова Самойлова з універсалом про рішення ради у Гадячі [2, 23]. У відповідь воєвода переводить підзвітних йому стрільців до ніжинського замку та відсилає наступне повідомлення до Москви: «… у передмістях міщани і уїздні люди, які у переписних книгах записані, йому Івану непідзвітні і позаписувались в козаки, мало не всі… до казни ніяких доходів не надають і в майбутньому платити не бажають…» [2, 18-19]. Уже 22 січня 1668 р. А. Мартинович вводить до Ніжина козаків Батуринської (сотник Хома Гнилозубенко), Конотопської (Лесько Лисенко), Новомлинської (Павло Михайлів), Кролевецької (Максим Ковденко), Спаської, Глухівської та Веркіївської (Іван Кониський) сотень, розташувавши їх у Великому та Новому містах. Загалом, станом на 1668 р. Ніжинський полк складався з 20 сотень.

Зайняття козаками міщанських та московських чиновницьких дворів викликало скарги частини мешканців Ніжина воєводі І. Ржевському на дії полковника А. Мартиновича. Так, війт Олександр Цукровський та бургомістр ніжинський скаржились, що ніжинський полковник «навів козаків без ліку багато, у кожному дворі перебувають по двадцять і більше», і що очікувати

від них треба всяких неприємностей. Натомість, Фетинія – дружина стрілецького свічника Луки, – повідомила воєводі «… де козаки бунтуються і що хочуть великого государя зрадити...». За надану інформацію Фетинія отримала від І. Ржевського винагороду сумою в 3 алтини 2 дєньгі з проханням діяти так само і в майбутньому [1, 220]. На скарги воєводи щодо відкритої непокори міщан, селян та козаків міста ніжинський полковник А. Мартинович відповів, що люди в українських містах вільні вибирати собі кращих правителів та можуть вільно записуватися в козаки.

Зібравши достатню кількість козаків Ніжинського полку в Новому місті та передмістях, А. Мартинович розпочав штурм ніжинського замку. Ніжинські козаки розкопали Покровський земляний вал, загатили замковий рів соломою та деревом, розпочали підкопи під вежею Веселухою. Укріплення московських стрільців регулярно обстрілювалися з полкових гармат. Досить швидко війська воєводи І. Ржевського почали відчувати проблеми нестачі харчів, ліків та озброєння. «Расход денежной казни по городу Нѣжину…» містить часті згадки про відсутність бердишів у частини стрільців. Як відомо, воєвода І. Ржевський намагався подолати нестачу озброєння шляхом заміни бердишів сільськогосподарськими косами, що викуплялися у стрілецьких господарствах. Так, 28 лютого у невідомого стрільця було куплено 6 кіс, а 22 березня – 7 кіс у стрільця Філіпа Федотова вартістю 2 гривні за кожну [1, 222-224].

Проте, усупереч названим причинам, ніжинські козаки А. Мартиновича не змогли захопити ніжинський замок взимку 1668 р. За свідченнями конюха Лазаря Барановича – Якова Хапчинського від 8 березня –у ході боїв під Ніжином загинуло 2,5 тис. козаків [1, 47]. З метою спробувати домовитися про перемир'я та визволити з оточення стрільців І.Ржевського у березні до Ніжина прибув московський посланець стряпчий Василь Тяпкін. За посередництва колишнього ніжинського протопопа Максима Филимоновича (на той час єпископа Мефодія) В.Тяпкіну вдалося організувати зустріч з «повсталою» козацькою старшиною. Зустріч відбулася на обіді у єпископа Мефодія, де окрім московського посланця були ніжинський полковник А. Мартинович, переяславський полковник Р. Думитрашка, генеральний суддя Петро Забіла та інші. Сидячи за столом, В. Тяпкін від імені московського царя наказував припинити «козацьку зраду» і не починати нових бунтів. Не знайшовши схвалення, стряпчий наказав єпископу Мефодію проклясти причетних до бунтів козаків та старшин. Остання заява викликала обурення та злість присутньої старшини, при тому, що саме козаки на той час володіли військовою ініціативою, а наказ єпископу проклясти православних козаків надала цивільна московська особа. Лише завдяки заступництву єпископа Мефодія, який мав вплив та користувався авторитетом серед ніжинського козацтва, В. Тяпкін уник взяття під варту і вночі потай втік до київського воєводи Петра Шереметьєва, залишивши в Ніжині все наявне при собі майно. Варто зазначити, що услід за В. Тяпкіним Ніжин покинув і сам єпископ Мефодій, чий син теж був одним з учасників штурму ніжинського замку на початку лютого 1668 р. Колишній ніжинський протопіп перебрався до свого села Ушні на р. Десні.

Починаючи з другої декади морозного лютого, активність українсько-московських боїв у Ніжині пішла на спад. Козаки полковника А. Мартиновича перейшли до здійснення поодиноких нічних приступів замку, на що московські стрільці відповідали власними вилазками на територію дерев'яного Великого міста та передмість з метою організації пожеж. Так, спроби підпалити Велике місто були здійснені в ніч на 11, 13 і 22 лютого. Найактивніші учасники рейдів сотник Гордій Дем'янов, п'ятидесятник Василь Михайлов, рядовий Іван Матфєєв, стрільці Кіндрат Денисов та Іван Єлисеєв отримали грошові пожалування від воєводи І. Ржевського. Незважаючи на постійні втрати і нестачу харчів та зброї, московські стрільці могли досягти певних успіхів у боях з козаками. 26 лютого з Великого міста на бік московітів перейшов цирульник Степан Комишейч, який «з скинькою і з усіма своїми ліками служив великому государю», лікуючи поранених та хворих [1, 222]. Відомо, що поширеною хворобою серед стрільців була «куряча сліпота». Поряд з тим, 10 березня стрільцю Луці Іванову «нарядными стрѣлами» вдалося підпалити козацький сарай з порохом, що мало послабити гарматні обстріли замку.

Часті нічні збройні сутички призводили до захоплення обома сторонами полонених. Так, у березні до козацького полону потрапили стрільці Тимофій Яковлєв, Ілюта, Данило Ігнат'єв та інші. Водночас полонений московський стрілець Іван Іванов, що в ув'язненні відбував роботи на млині ніжинського полковника А. Мартиновича в селі Липів Річ на р. Остер, був виміняний українцями на козака Грицька Федорова [1, 222].

Детальні відомості «Расходу денежной казни по городу Нѣжину…» дозволяють з'ясувати точну дату згаданого у «Чернігівському літописі» спалення московітами ніжинської дерев'яної церкви Святої Покрови. Вважалося, що храм було спалено військами князя Григорія Ромодановського під час захоплення Ніжина у серпні 1668 р. Але залучення нових джерел дозволяє з впевненістю стверджувати, що храм був спалений 25-26 квітня 1668 р., задовго до приходу військ Г. Ромодановського. Це сталося під час одного з нічних збройних сутичок між українцями та московітами. У ході приступу ніжинські козаки зайняли приміщення храму,

намагаючись використати його вежу для обстрілу стрільців І. Ржевського. У відповідь московіти, які понесли в тому бою, за словами воєводи, значні втрати, підпалили церкву разом з козаками [1, 225]. Окремої уваги заслуговує той факт, що за спалення православного храму стрільці Григорій Михайлов та Семен Яковлєв отримали від воєводи пожалування в 1 московський руб.

На початку травня 1668 р., у ході чергового приступу, ніжинським козакам вдалося захопити Московську мостову вежу. Проте, вже 4 травня о 8 годині вечора московські стрільці, очолювані сотниками Андрієм Харіним, Гордієм Дем'яновим і Артемом Дем'янцевим, здійснили контрудар, у ході якого вибили козаків з вежі, поранивши та вбивши багатьох із них. Поряд з тим, до московського полону потрапили 4 «язика», полкова мідна гармата та 2 прапори. Про запеклість останнього бою свідчать і поранення московських сотників: А. Харін втратив праву руку, а А. Дем'янцев – поранений списом у брову.

Поступово московське військове командування в Ніжині, несучи регулярні втрати, приймає рішення відправити посольство до московського царя Олексія Михайловича з проханням про допомогу. Усупереч стану військової облоги та рейдів козацьких ватаг, 25 червня о 3 годині ночі посольство у складі стрільців Кирила Митрофанова та Гаврила Петрова змогло вирватися з ніжинського оточення.

Вихід посольства з козацького оточення, успішна вилазка 17 червня на покровські шанці, неодноразові переходи міщан та селян Ніжинського полку на службу московському царю, відсутність допомоги від Османської імперії поступово зменшували шанси ніжинських козаків вибити воєводу І. Ржевського з ніжинського замку. Тимчасовий прихід влітку 1668 р. військ правобережного гетьмана П. Дорошенка на Лівобережжя та вбивство гетьмана І. Брюховецького сприяло організації Москвою карального походу на Україну. В ході тих подій ніжинський полковник А. Мартинович переходить на службу до гетьмана П. Дорошенка та залишає разом з ним Ніжин. Після короткотривалого полковництва в Ніжині Івана Сірка (липень 1668 р.) ніжинське козацтво, знекровлене війною, залишилося без організованого керівництва.

Тим часом у серпні 1668 р. до Ніжина підійшла московська армія Г. Ромодановського, що мала завдання визволити з облоги стрільців І. Ржевського та подавити антицарське повстання. Залишені без полковника і розуміючи чисельну військову перевагу росіян, ніжинські козаки вирішили здати місто без бою. Частина населення Ніжина врятувалася втечею до навколишніх густих, непрохідних лісів. 11 серпня війська московського князя захопили місто, піддавши його дерев'яні передмістя пожежі. Мешканці, які не врятувалися втечею, були забрані московітами в полон та розпорошені по боярських угіддях міст Брянська, Путивля, Севська та інших. За свідченнями В. Ейгорна, вогонь знищив більшість будинків ніжинців. Так, практично все своє майно втратили ніжинський бургомістр Яків Бутенко та райця Гаврило Підкупний, що не мали навіть коштів викупити своїх жінок і дітей з московського полону [3, 254].

Отже, події українсько-московської війни 1667-1668 рр. в м. Ніжині на краєзнавчому рівні відбивають складні суперечності міждержавних стосунків Гетьманщини та Московського царства сер. XVIIст., засвідчуючи намагання українського народу та частини козацької старшини здійснювати власну зовнішню політику і мати самобутню суверенну незалежну державу.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (далі – АЮЗР). – Том VI . Собранные и изданные Археографическою коммиссиею. – СПб., 1869. – 280 с.
2. АЮЗР. – Том. VII. – СПб., 1872. – 398 с.
3. Эйгорн В. Кієвскій воєвода П.В. Шереметевъ и нѣжинскій магистратъ (1666-1669 гг.) В. Эйгорн // Кіевская старина. – 1891. –№ 11. – С. 246-158.
4. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крипякевич – К.: АН УРСР, 1954. –535 с.
5. Крип'якевич І.П. Коротка історія України / І.П. Крип'якевич. – Дніпропетровськ: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 104 с.
6. Мицик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень / Ю.А. Мицик // Київська старовина. – 1992. – № 3. – С. 2-7.
7. O'Brien B. Muscovy and the Ukraine: from the Pereiaslavl Agreementto the Truce of Andrusovo, 1654-1667. – LosAngeles : University of California press Berkeley and LosAngeles, 1963. – 140 p.

Железко Р.А. Украинско-московская война 1668 г. в Нежине

Статья посвящена событиям украинско-московской войны 1668 г. на территории Нежина и его окрестностей. Отдельный акцент сделан на ход событий осады нежинскими казаками московских стрельцов в нежинском замке.

Ключевые слова: *воевода, Гетманщина, г. Нежин, московские стрельцы, нежинские казаки, украинско-московская война.*

Zheliezko R.A. Ukrainian-Moscow war of 1668 in Nizhyn

The article is devoted to the events of the Ukraine-Moscow war in 1668 in the city of Nizhyn and its surroundings. A special emphasis is placed on the course of the siege Nizhyn Cossacks Moscow musketeers in Nizhyn castle.

Key words: *voevoda, Hetmanate, Nizhyn, Moscow musketeers, Nizhyn Cossacks, Ukrainian-Moscow War.*

26.02.2013 р.

УДК 355.1/3(477) «165/17»

О.М. Даценко

РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В ЧАСИ ГЕТЬМАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТ.)

Дана стаття висвітлює історичні передумови та особливості розвитку козацького війська в часи існування козацько-гетьманської держави XVII-XVIII ст. – Гетьманщини на теренах сучасної України.

Ключові слова: *козацьке військо, охотницьке військо, козацько-гетьманська держава, Гетьманщина, Слобідська Україна.*

У період Національно-визвольної війни значна частина українських земель була звільнена від польської влади, що сприяло утвердженню станово-територіальному утворенню державного типу «Військо Запорозьке». Історики дали цій державі назву: Українська козацько-гетьманська держава XVII-XVIII ст. або Гетьманщина[1]. Утвердження нової держави відбувалося на тлі глибоких зрушень у суспільному житті. Особиста свобода стала здобутком абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Ліквідація засилля іноземців та усунення національно-релігійних перешкод змінили соціальну структуру суспільства. Провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан, влада зосереджувалась в руках козацької старшини, яка формувалася з представників різних суспільних верств. У відповідності з Зборівським договором (1649) та Березневими статтями (1654) козаки закріпили за собою право на власну адміністрацію, судочинство, політичну діяльність, військову службу, на землеволодіння. Правові норми цих документів означали, що, по суті, козаки стали повноцінним соціальним станом Української козацької держави.

Дана стаття має на меті висвітлити передумови та особливості розвитку козацького війська на теренах сучасної України в часи Гетьманщини (друга половина XVII-XVIII ст.).

Розвиток козацького війська розглядається у наукових працях, присвячених дослідженням подіям козацького періоду історії України в цілому. Це роботи Ю. Гузенка, А. Войтенка, О. Желтобородова, Ю. Мицика, С. Плохія, І. Стороженка, О. Сокирка, О. Фірсова, Т. Чухліба та інших, які були опубліковані у різних суспільно-політичних умовах, що певним чином наклало свій відбиток на підходи авторів до вивчення історичних подій [1; 3; 5; 6; 9; 10]. Особливо варто виділити праці Ю. Мицика, О. Сокирка та Т. Чухліба. У своїх роботах Ю. Мицик і Т. Чухліб, будучи професійними істориками, подають ретельно проаналізований і структурований матеріал козацької історії України, звертаючи увагу на життя та побут, військову справу козаків як у мирний час, так і в ході війн та військових походів [5; 10]. О. Сокирко у своїх працях ретельно проаналізував та висвітив питання, пов'язані із зародженням найманого війська на теренах України, провів історичні паралелі з подібними процесами в країнах Західної Європи та відмітив характерні риси, які були притаманні лише українському козацькому війську [6; 7]. О. Фірсов у своїх дослідженнях приділив значну увагу питанням структуризації українського козацького війська та розвитку їх воєнного мистецтва в XVII ст. [8; 9].

Таким чином аналіз наявної джерельна бази козацького періоду історії України свідчить про можливість вивчення питання розвитку козацького війська протягом XVII-XVIII ст.

На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій, ліквідувались воєводства, повіти, а замість них створювалися козацькі полки зі своїм власним адміністративним полково-сотенним поділом. Полк і сотня в ньому виступали одночасно як військовий підрозділ, територіальна одиниця, фінансовий і судовий округ[2]. Поділ території на полки та сотні відомий і в історії інших країн, однак саме в Україні полково-сотенна організація адміністративного устрою стала важливим елементом форми національної державності, маючи яскраво виражені етнічні особливості, засновані на місцевому звичаєвому праві.

Ця форма згодом поширилася на кілька видів станово-територіальних утворень на сучасних українських землях: на Запорожжя, Слобожанщину, Лівобережжя та Правобережжя. Адміністративним центром полку ставало одне з міст, містечок полкової території, при цьому надававши полку свою назву. Кожен полк мав окрему адміністрацію, очолювану полковником, обраним на полковій раді або призначений гетьманом. Полковник зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на території полку. Територія полку поділялася на 10-20 і навіть більше сотень. Сотні, як і полки, різнилися площею та чисельністю. Були сотні, до складу яких входило по кілька тисяч козаків. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села.

1. Від середини XVII ст. до 1764 – напівофіційна назва території України, на яку поширювалося владарювання гетьманського уряду. Напередодні об'єднання Української козацької держави з Російською державою 1654 Гетьманщина охоплювала простір, який окреслювався головним чином такими містами й містечками: Ямпіль–Чернівці (нині с-ще міськ. типу)–Мурафа (нині село Шаргородського р-ну)–Красне (нині село Жмеринського р-ну; усі Вінницької обл.)–Вінниця–Пилявці (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.)–Полонне–Овруч–Чернігів–Стародуб–Новгород-Сіверський–Глухів–Конотоп–Ромни–Гадяч–Полтава–Кременчук–Чигирин. Після ліквідації польською і турецькою владами гетьманського правління на Правобережній Україні наприкінці 70 – поч. 80-х рр. XVII ст. і внаслідок підписання «Вічного миру» 1686 між Росією й Річчю Посполитою термін «гетьманщина» вживається лише стосовно Лівобережної України разом із Києвом і 30–40-верстною зоною навколо міста [2, 102-103].

2. У 1649 р. всю територію Української держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7).

Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали сотники, до того ж були створені сотенні військові канцелярії, сотенні суди тощо.

Зусиллями Богдана Хмельницького та козацької старшини в ході війни за незалежність з розрізнених селянських і козацьких загонів було створено одну з найпотужних армій (понад 100 тис. чол.) тогочасної Європи. Більшість війська становило покозачене селянство та міщани. Проте ядром армії було реєстрове й запорозьке козацтво. Структурування війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика також здійснювалися за традиціями Війська Запорозького, у зв'язку з чим первинною одиницею похідного формування був підрозділ з 10 чоловік, який очолював товариш. Цей підрозділ складав основу організаційної структури бойового підрозділу з 50 чоловік – загону. Пізніше посада товариша трансформувалася в посаду десятника, а підрозділ з 10 козаків став основою організаційної структури бойового підрозділу – похідної сотні [9, 97]. Основним родом козацького війська середини XVII ст. була піхота [1, 183]. До діючої армії також входили підрозділи розвідки, фортифікаційної та прикордонної служб, загони варти. Спеціальні загони забезпечували постачання зброї, боєприпасів, продовольства. За ініціативою гетьмана було розпочато формування козацької кінноти, яка вже у 1649 р. успішно протистояла ворогові.

Зміна міжнародної ситуації та внутрішніх політичних й соціально-економічних умов спричинили до того, що з кінця 50-х рр. XVII ст. українським гетьманам довелося протистояти не лише армії Речі Посполитої, а й військовим формуванням Російської держави, Османської імперії та Кримського ханства. Як і в попередні часи, гетьманське військо складалося з окремих полків, які базувалися на певній території і формувалися з місцевого козацтва. У потрібний час вони збиралися за наказом гетьмана і вирішували поставлені перед ними завдання. Проте зростаюча потреба у військовій силі у зв'язку із розгортанням також і громадянського конфлікту в Україні, який виник наприкінці 50-60-х. рр. XVII ст. [4, 74], сконцентрувала погляди козацької старшини на можливість формування підпорядкованого лише їм найманого війська.

Наступники Б. Хмельницького опікувалися не лише вербуванням нових найманських відділів, а й дбали про надання їм легального статусу, внаслідок чого Спеціальний статус т. зв. затяжного (найманого) війська та його чисельність були зафіксовані у Гадяцькому трактаті (1659), що в черговий раз засвідчило про перехід найманців у самостійний військово-політичний інститут. Якщо на початку свого існування ці підрозділи формувалися за рахунок іноземців[3], то згодом вони набиралися, головним чином, з місцевого населення. Позбавлені будь-яких ознак становості й певних соціальних інтересів «сердюцькі» полки П. Дорошенка і І. Брюховецького, «охотницькі» підрозділи Д. Многогрішного, І. Самойловича й І. Мазепи мали забезпечувати гетьманам зміцнення їх позицій в умовах мінливих настроїв серед козацтва [11, 81]. Поворотним моментом у розвитку найманства на Лівобережжі можна вважати 1669 р., коли гетьман Д. Многогрішний, скориставшись ухвалою Глухівської ради, об'єднав наймані (охотні) полки в окреме від козацького постійно існуюче військо [7; 9-10].

Якісно новий підхід до національного військового будівництва співпав з утворенням в Європі абсолютистських держав, котрі прагнули надати розрізненим формуванням характеру постійних найманих армій. Однак на відміну від Західної Європи, де появі регулярних армій передувала довготривала вольниця найманства[4], в Україні перехід до постійного і повністю контрольованого державою війська відбувся швидше.

Одночасно з цим суттєвих змін зазнавали технічні та організаційні засоби ведення війни, а саме – запроваджувалися уніфіковані зразки ручної вогнепальної зброї, вводилися стандартні однострої й амуніція, на регулярну основу ставилися бойова підготовка й навчання військ. А відокремлення військової служби від господарської діяльності покликало до життя нову систему забезпечення збройних сил [6, 4]. Всі ці зміни були початковою стадією становлення європейських армій регулярного типу.

Протягом 70-90-х рр. XVII – першого десятиліття XVIII ст. українські охочепіхотні й охочекіннотні полки беруть участь у війнах з Османською імперією та відбитті татарських нападів. Використовувались вони й у Північній війні європейських держав 1700-1721 рр. на далеких фронтах Лівонії, Литви, Польщі та Саксонії. Характерною рисою бойового застосування найманих частин стало їх використання для прикриття й захисту кордонів [4, 73], а також здійснення глибоких рейдів на території противника. Організаційна еволюція та кількісне збільшення найманого війська свідчать про те, що збройні сили Гетьманщини функціонували в контексті розвитку воєнного мистецтва Європи, де у цей час домінували наймані армії.

Наприкінці XVII ст. найманці в Україні перетворюються на постійне військо. В гетьманських універсалах наймані полки згадуються як частина окремого цілісного вояцького організму – охотницького війська, а у військовій лексиці чітко закріплюються слова «сердюк» для позначення вояків найманих піхотних частин, а також

3. Ю. Хмельницький та І. Виговський користувалися послугами сербських і молдавських частин, а П. Дорошенко – турецьких «сейменів».

4. Ряд дослідників відмічають, що на початку XVII ст. політична мета війн західноєвропейських країн визначалася певною «обмеженістю» й глибокою суперечливістю. Війни цього періоду велись в основному в інтересах пануючих класів з метою їх збагачення [8].

попередньо існуючі назви «компанійці» (кінні найманці), «охотники» [7, 10].

Кількість охотницьких полків у цей час не була сталою. Вона змінювалася і коливалася від одного на початку 70-х рр. XVII ст. до семи в 1700 р. За чисельністю охотницькі полки були менші за реєстрові. Кількість особового складу у них коливалась від 400 до 700, поділялися вони на сотні, чисельність яких також коливалася від 3 до 8 сотень. У 1700 р. під Новгородом були охотницькі полки Г. Новицького, Г. Пашковського, Ф. Стефановича, О. Чечела та Л. Шульги по 1000 вояків кожен. Принцип комплектування компанійських і сердюцьких полків був суто добровільний. Замість убитих, хворих, старих набирали добровольців охотників із місцевих міщан, селян, вихідців з Правобережжя чи чужинців. Для підтримки боєздатності охотники використовували допоміжні служби реєстрового війська, бо своїх не мали [4, 74].

Після поразки союзницької шведсько-української армії у Полтавській битві 1709 р. та укладення так званих Решетилівських статей гетьманом І. Скоропадським з російським царем Петром І українське козацьке військо було включено до військово-оборонної системи Російської імперії. Хоча, незважаючи на це, воно протягом усієї половини XVIII ст. продовжувало зберігати певну самодостатність у внутрішній організації, системі забезпечення та командуванні. Комплектування та мобілізація війська в цей час, залишившись незмінними з часів Хмельниччини, проводились на основі територіального принципу. Однак набір козацьких полків проходив значно повільніше через велику кількістю інстанцій, через які передавалися накази (ордери) російського уряду. Так підготовка 25-тисячного війська Гетьманщини до російсько-турецької війни 1735-1739 рр. тривала понад три місяці. Вимагалося, щоб запланована кількість виборних козаків, «до служби придатних», була укомплектована «в ружю, пороху, пулях, свинцю, провіантом і двома кіньми». Для організації контролю за здійсненням набору полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників, які перед відправкою мали оглянути підрозділи і перевірити їх бойову готовність. І лише після цього козацькі війська відправлялися на фронт.

Козацькі полки, як складова нерегулярна (іррегулярна) частина російської армії, підлягали загальноімперській Військовій колегії. Після відновлення у 1750 р. інституту гетьманства, гетьман К. Розумовський, хоч і формально, але вважався командуючим українською армією. З 1764 р. вони підпорядковувалися президенту Малоросійської колегії П. Румянцеву. Серед іррегулярних частин російської армії, загальна кількість яких становила 121101 чол., українське козацьке військо було найчисельнішим – воно нараховувало 55214 чол. (з них – 38701 кінних і 16540 піхоти).

Виконуючи безпосередні військові обов'язки (українські полки взяли активну участь у двох російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр.) і пов'язані з ними різні допоміжні роботи, козаків використовували також і для внутрішньо-поліцейської служби. Окреме козацьке військо у XVIII ст. утворювали п'ять слобідських полків – Харківський, Сумський, Остроградський, Охтирський та Ізюмський. Хоча кожний з них й очолював український полковник, однак безпосереднє командування над ними здійснював російський бригадний командир, який підлягав командуючому створеної 1706 р. Української дивізії російської армії. Протягом 1729-1732 рр. відбулося реформування слобідських полків, у результаті чого при кожному полку утворювалися регулярні роти по 160 чол., які формували Слобідський драгунський полк. Через деякий час для слобідських козаків був встановлений зразок єдиного військового мундира. Протягом 1762-1765 рр. створена за царським указом урядова комісія на чолі з гвардії секунд-майором Є. Щербініним провела нові реформи у слобідських полках з метою підготовки передумов для політичного поглинення автономії. Наслідком перетворень 1762-1765 рр. стала інкорпорація Слобідської України до складу Російської імперії у 1765 р. [12, 18]. Також потрібно відмітити, що в цей час у Росії відбувався процес розвитку структури й організації її збройних сил, яка базувались на певному співвідношенні піхоти, важкої і легкої кавалерії. Виявилося, що до необхідної пропорції Росії не вистачало 5 гусарських полків, тому оптимальним рішенням стало переформування слобідських козацьких полків на гусарські полки російської армії [3, 9; 5, 81]. Новий статус колишніх козацьких полків обумовив корінні зміни в їх організаційній структурі, системі комплектування, забезпечення, бойової підготовки та навчання і відповідно у способах бойового застосування військ [3, 9]. В подальшому, у 1783 р., замість гусарських полків було сформовано 10 полків легкої кінноти по шість ескадронів кожен. У процесі інкорпорації слобідське козацтво було позбавлено власної військової організації, судової рівності зі старшиною, відмінності при оподаткуванні від поспільства і переведено в своїй більшості до непривілейованих верств суспільства – військових обивателів.

У середині 80-х рр. XVIII ст. у карабінерні підрозділи було реорганізовано й дев'ять козацьких полків Лівобережної України. Утворення карабінерних полків, що базувалися за місцем проживання, стало перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розподілено між кірасирськими, кінно-єгерськими, гусарськими і драгунськими частинами. Окремий корпус малоросійських стрільців, сформований з колишніх піших козаків, існував з 1790 по 1796 рр. А перший рекрутський набір до російської армії був

проведений в Україні у грудні 1797 р.

Поступове включення всіх інститутів Гетьманської України до державних структур Російської імперії спричинило зміни у її військовій культурі. Одночасно відбулася стратифікація військових чинів та введення (на зразок російських) спеціальних рангів. «Ведомость о порядке следования генеральных, полковых и сотенных старшин и др. чинах» за 1756 р. подає 55 чинів війська Гетьманщини, поділяючи їх на 12 рангів. Зокрема до військового уряду у цей час належали такі чини: генеральний обозний (1-й ранг), генеральні осавул, хорунжий і бунчужний (3-й ранг), полковник (4), бунчуковий товариш (5), полкові осавул і хорунжий (7), сотник (8), значковий товариш (9), сотенні осавул і хорунжий (10), курінний отаман (11), виборний козак (12) [10]. У зв'язку з ліквідацією, згідно царського указу 1783 р., збройних сил України, козацько-старшинські чини зрівнювали з російськими військами табельними чинами та в залежності від попередньої посади отримували той чи інший офіцерський чин армії Російської імперії. Так, планомірно реорганізовуючи Гетьманщину, російський уряд повністю скасував її автономію та побудовані на національній основі збройні сили України. Логічним завершенням нищення Української козацько-гетьманської держави став царський указ 1781 р., за яким Гетьманщина була ліквідована як адміністративна одиниця імперії.

Таким чином, з вищевикладеного можна зробити висновок, що розвиток козацького війська – основного гаранта існування Української державності в часи Гетьманщини – відбувався в процесі гострого протистояння як внутрішніх, так і зовнішніх політичних сил. Геополітичне положення України, її природні ресурси привертали до неї погляди потужних гравців на політичній арені тогочасної Європи, зокрема Росії, Польщі та Туреччини, тим самим посилюючи протистояння внутрішньої еліти, яка в цей період намагалась утвердитись при владі і тому шукала різноманітні шляхи зміцнення своєї позиції у внутрішньополітичній боротьбі як за рахунок сильних зовнішніх союзників, так і за допомогою власної військової сили, підрозділів найманців. В свою чергу відсутність єдності в поглядах на подальший устрій та державотворчий розвиток України призвела до її внутрішнього розколу і відповідно збройного протистояння, базованого на територіальному принципі. І як результат – громадянська війна та втрата Україною не лише своїх територій, а й державності в цілому.

Посилання

1. Гузенко Ю., Войтенко А. Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст. // Науковий журнал. Краєзнавство / НАН України. Інститут історії України. – К.: «Телесик», 2008. – Ч. 1-4. – С. 183-189.

2. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003 – Т. 2: Г–Д. – 2004. – 528 с.

3. Желтобородов О.М. Військова організація та бойове застосування Слобідських українських полків (1652-1918 р.). – Автореф. дис. канд. іст. наук: 20.02.22 / О.М. Желтобородов. Національна академія оборони України. – К., 2004. – 20 с.

4. Малько О.В. Плани реформування козацького війська Гетьманщини на зламі XVII-XVIII ст.: причини та наслідки // Управління розвитком. Збірник наукових праць. №14 (90). – 2010. – С 73-75.

5. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків / Худож.-оформлювач К.Д. Ткаченко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 302 с.

6. Сокирко О.Г. Українські найманці (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1672 рр.) / О.Г. Сокирко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 44 с.

7. Сокирко О.Г. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / О.Г. Сокирко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 19 с.

8. Фірсов О.В. Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська в першій половині XVII ст. / [Електронний ресурс] Наукові вісті Далівського університету. № 1. 2010. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/Nvdu/2010_1/10fovpps.htm.

9. Фірсов О.В. Структуризація українського козацького війська в першій чверті XVII ст. / О.В. Фірсов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 96-99.

10. Чухліб Т.В. Культура військового будівництва за козацької доби. [Електронний ресурс] / Чухліб Тарас Васильович. – Режим доступу: http://kozakbiblio.web-box.ru/audit.html/kozactvo-v-minulomu/chuhlb-taras-vasilovich-kultura-vjskovogo/.

11. Щербак В.О. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726. – К., 2006. – 279 с. // Наукові записки НаУКМА. – Т. 65: Історичні науки. – К.: КМ Академія. – 2007. – С. 80-82.

12. Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: – Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Б. Яценко; – Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 23 с.

Даценко А.Н. Развитие казацкого войска во времена Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.)

Данная статья освещает исторические предпосылки и особенности развития казацкого войска во времена существования казацко-гетманского государства XVII–XVIII вв. – Гетманщины на территории современной Украины.

Ключевые слова: *казацкое войско, охотницкое войско, казацко-гетманское государство, Гетманщина, Слободская Украина.*

Datsenko O.M. The development of cossack army in the days of Hetmanate (the second half of XVII–XVIII centuries)

The article tells us about historical preconditions and features of development of Cossack army during the time of the Cossack Hetmanate in XVII-XVIII centuries, on the territory of modern Ukraine.

Key words: *Cossack army, mercenary army, Cossack Hetmanate, Hetmanate, Slobidska Ukraine.*

18.03.2013 р.

УДК 930.2:947.7) «169/174»

С.О. Багро

ВІТЧИЗНА ГРИГОРІЯ ГРАБЯНКИ: МІРКУВАННЯ ПРО ПОШИРЕННЯ ПОНЯТТЯ КОЗАЦЬКОЇ ВІТЧИЗНИ В ГЕТЬМАНЩИНІ У КІНЦІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Стаття є спробою перевірити поширену в історіографії тезу про важливість поняття вітчизна у політичній культурі Гетьманщини. Для цього аналізується один з найпоширеніших серед козацької еліти текстів «Дійствіє презільной брані», відомий також як «літопис» Грабянки.

Ключові слова: *поняття вітчизни, Гетьманщина, козацька еліта.*

Наукова розвідка Френка Сисина про поширення поняття вітчизни серед ціннісних пріоритетів козацької еліти Гетьманщини справила значний вплив на сучасну історіографію. Історик намагався показати, як розуміли і які смисли вкладали в це поняття у козацькому інтелектуальному просторі [10]. Незалежно від нього Наталя Яковенко писала, що в другій половині XVII ст. замість «спільної» вітчизни Речі Посполитої козаки витворили свою «власну» вітчизну, Україну. Очевидно, дослідниці йшлося не так про вивчення окремого поняття, як про необхідність показати, що соціальний вибух, спричинений війнами Хмельницького, сприяв також глобальним змінам у сфері ідей та уявлень [13]. Таким чином, бачимо два дослідницьких фокуси довкола вивчення проблеми виникнення та поширення поняття козацької вітчизни: робота Френка Сисина тяжіє до історичної семантики, тоді як спостереження Наталі Яковенко апелюють до теоретичних розробок з історії «винайдення традицій». Пізніші студії так чи інакше виходять із логіки означених робіт. Тим не менш теза про важливість та базовість поняття вітчизни для козацької спільноти лишається відкритою. Адже Френк Сисин, головним чином, робив свої спостереження на матеріалі твору Самійла Величка, який не набув широкого поширення в Гетьманщині. Тож існує потреба аналізу інших репрезентативних джерел.

У цій статті спробуємо простежити використання поняття вітчизни в тексті «Дійствія презільной брані», який завдяки великому поширенню вважається найпопулярнішим твором «сословія канцеляристов» [2]. В історіографії він знаний також як «літопис» Грабянки, однак, схиляємося до думки Андрія Бовгирі, авторство Григорія Грабянки є вкрай сумнівним [1]. Коротка редакція «літопису», скоріш за все, була створена в кінці XVII ст., а її найрепрезентативнішим списком традиційно вважається той, який міститься у відділі рукописів Національної бібліотеки України під шифром VIII, 150м/50 [14, 237-289]. Найімовірніше в першій половині XVIII ст. з'являється широка редакція «Дійствія». Тим не менш, вона також видозмінювалася. Переписувачі могли додавати, вилучати та переінакшувати оповідь. Опублікований Археографічною комісією у 1854 р. «літопис» Грабянки включає чи не найбільшу кількість доповнень XVIII ст. Тому його обрано за зразок широкої редакції [14, 293-433].

Згідно із зауваженнями теоретиків історичної семантики, поняття не є тотожним слову, хоч позначається ним. Між словом і поняттям, звичайно, є тісний зв'язок, однак, його не варто переоцінювати. Не виключено, що поняття може позначатися кількома словами, або навпаки одне слово може вказувати на різні поняття. До того ж, на відміну від терміну, поняття не має чіткого визначення, його можна лише окреслити, вивчаючи множину використань [5; 7; 16].

Поняття вітчизни у XVII та XVIII ст., за спостереженнями дослідників, було ціннісною категорією. Політичний «народ» засвідчував до неї свою приязнь та мусив захищати її від ворогів. Козацька вітчизна позначалася словами «отчество», «отечество», «отчизна» (рус.), «ojczyzna», (пол.) та «patria» (лат.) у прикладанні до козацького політичного простору.

Порівняно з «Літописом» Самійла Величка, який був детально розглянутий Френком Сисиним, кількість слів-маркерів для окреслення вітчизни у «літописі» Грабянки є помітно меншою. У короткій редакції вони зустрічаються лише тричі, а в списку 1854 року – 13 разів. Слово «отчизна» один раз вживається на позначення козацької батьківщини і тричі позначає польську. «Отчество» («отечество») чотири рази вказує на козацьку вітчизну, тричі – на польську, двічі – на спадкові землі і один раз – на спадкові володіння російського монарха. У списках широкої редакції маємо також прикметникову форму слова «отчизна», її використано для означення спадкової землі чи майна [14, 315].

Загалом же польська вітчизна згадується в «Дійствії» частіше за козацьку. Найвірогідніше це можна пояснити запозиченням відповідних фрагментів з польських джерел, які були в розпорядженні автора, зокрема творів «Wojna domowa» Твардовського та «Annales Poloniae» Веспасіяна Коховського. Приміром, за спостереженням Юрія Луценка, слова Литовського Підканцлера Богдану Хмельницькому по Зборівському миру були перенесені автором «Дійствія» з твору Коховського [8, 146]. Ось цей фрагмент:

… найлучшій Монарха егда гражданъ сохраняет кротких и сопротивних прощает. Прощает же сим образом, егда преизлишное діло достойное казни твердою посем вірою за **отчество** воздает кто заработою [14, 338].

Як бачимо, дії короля позиціонуються за користь для батьківщини. В іншому випадку король сам закликає до захисту вітчизни:

Все же військо свое Кроль словеси увіщеваше, да за честь и **отчество** свое до смерти станутъ, не яко под Пилявцями стид и поношеніе вічное Полскому роду сотвориша,.. [14, 335].

З цих слів можна зрозуміти, що покласти життя, захищаючи батьківщину, є обов'язком шляхти, пов'язаним з її честю. Схожий мотив прочитується і в іншому епізоді:

… понеже Поляки не яко на войну, але неби на веселе албо на бенкет якій стройно вибрали, міючи Козаков самими дворянами и слугами, которих было без лічби, прогнавши постидити и на веки себе покорити, но сами сирице у Татар здорожили; а которіе з Гетьмани сами и утекли, то тилко задушенні румаки на час з под сдел вигріваючи, из своих голов пот отираючи и сердца от страху яко млотом тяжко біюще, мало охоложающи, гдесь за Гданском, не уміючи по морях в суднах плавати, умишляли себі **отчизни** искати и там опочити,.. [14, 327].

У даному випадку вказівка на пошук нової вітчизни гіперболізує ганебність, а отже, і неприпустимість для лицаря-сармата втечі з поля бою.

Згідно зі спостереженнями Френка Сисина, серед причин виступу Богдана Хмельницького Величко згадує піклуванням про «нашу» вітчизну Україну, хоча на початок повстання батьківщиною козаків була Річ Посполита [10, 12]. Натомість у «Дійствії» не зроблено жодної апеляції до вітчизни для обґрунтування «правильності» політичних дій козацтва, а в кількох фрагментах Хмельницького взагалі зображено «сином» польської вітчизни [14, 372; 14, 430]. Очевидно, подібні апеляції перекочували до козацького наративу з польських текстів. Скоріш за все, автор не помітив, що вони контрастують із загалом позитивним образом Богдана Хмельницького. Адже справжній «син отчизни» мусить захищати її, натомість гетьман з козаками спричинили до занепаду Речі Посполитої.

Пояснюючи «коея ради вини сія история начатся писати», переписувач «Дійствія» скомпілював помпезну передмову. Вона відсутня у короткій редакції твору, тому, скоріш за все, була додана пізнішим редактором, добре обізнаним з поширеними в польській і українській літературі практиками складання подібних текстів. Так, наприклад, згадка про Александра Великого (Македонського), за спостереженням Наталі Яковенко, опосередковано пов'язана з легендою про «Александрів дар», яка знайшла своє відображення у Синопсисі, Хроніці Феодосія Софоновича, а також Густинському літописі в редакції Михайла Лосицького [12, 86-87]. В обох творах за допомогою поняття вітчизни пояснюється необхідність вивчення «своєї» руської історії [10, 9-10]. Відображення подібної тенденції бачимо й у передмові «Дійствія». Перераховуючи подвиги великих «побідитилей», автор зазначає, що їхня слава нікому б не була відомою, якби її не записали для історії. Тому «літописець» збирається описувати звершення свого героя, Богдана Хмельницького:

Тих убо тим подобных побідителей Історіи мні многочастні в сладок чтущу и ползу народом их еже к безсмертной им славі проразумівшу, соболізновах не мало, яко и нашего **отчества** ничим же от иних во воинских трудах разнствующего, в толикой забвенія пучин діла видя погруженна; сего ради не коею либо любострастною славицею, но общою возбуждений ползою судих и сего вірнійшаго Россійского сина благоразумного вожда Богдана Хмелницкого, Малую Россію от тяжчайшаго ига Лядского Козацким мужествомъ свободившого и Россійскому Монарсі, из столними гради в первобытность приведшого… являя во вся народи, яко не точію сами Славенноросcійскіе Монархи мужества свого страхом обносили вселенную, но и раби их за **отчествіе** собственних государей и за обиду Россіян могут и премощнійших чуждих Монарх силам вооружившис противустати [14, 296].

В даному прикладі одне слово, «отчество», позначає відразу два явища. У першому випадку – це козацька вітчизна, у другому – спадкові володіння московського царя. Обидва явища пов'язані з поняттям «Мала Росія».

До соціального вибуху 1648 р. назва «Мала Росія» перебувала переважно в церковному ужитку і позначала Київську митрополію. Однак невдовзі в оточенні Богдана Хмельницького її почали використовувати у зверненнях до царя. Намагаючись здобути московську військову підтримку, козацька сторона у різний спосіб «нагадувала» монарху, що він є правонаступником київських князів, а отже, його «отчина» Мала Росія також потребує захисту. У цьому значенні поняття активно використовували церковні діячі. За його допомогою вони також підкреслювали першість і важливість Києва у Православній Русі [3; 4]. Однак невдовзі козацьку еліту перестав влаштовувати такий спосіб позиціонування себе. Вона воліла підкреслити свій особливий шляхетський статус. Тому в кінці XVII – на початку XVIII ст. виник хозарський міф, згідно з яким козацький народ не мав києворуського минулого, а походив від войовничого племені хозар. Саме таку історичну візію бачимо в «Дійствії»: хозарський міф детально прописано в розділі «О началі проименованія козаков». Натомість у щойно цитованому фрагменті з передмови міститься відсилка до іншої інтерпретації козацького минулого. Це можна пояснити пізнішим написанням вступної частини, яка була прилаштована до короткої редакції «літопису». Вірогідно, апеляція до поняття царської

отчини виникла через вплив Київського Синопсису на автора передмови. Так, Юрій Луценко стверджує, що з нього до вступної частини «Дійствія» перенесено інформацію про Дмитрія Донського та Мамаєве військо [14, lxv]. До того ж використання означника «славенороссійський» можна вважати своєрідною мікроцитатою Синопсису.

Одним із важливих контекстів використання поняття вітчизни було проговорення необхідності її захисту «вірними синами». Про захист «своєї» батьківщини говориться у «Дійствії» лише в кількох місцях. Зокрема, у вірші на герб малоросійський, якого не містить коротка редакція «літопису», і який перебував в обігу як окремий твір. У ньому коментувався «герб» Війська Запорозького – лицар з мушкетом:

Войска Запорожского воин знаменитій

Вооруженъ бодрствует отчизну хранити,.. [14, 298].

У «Дійствії», як і в «літописі» Величка, згадки про необхідність захисту вітчизни супроводжуються повідомленнями про захист «своєї» православної віри. Так, у прощальній промові Хмельницький говорить:

Вісти бо и вісте доволні, коликими утисками, гоненіями, разоріниями, щоденными мучителстви бідствоваше чрез многое время оплаканое наше **отечество**, а что всего боліе, коликое зло пострадала мати наша церков Восточная Православная,.. Вісте паки килкко много трудов, неудобствій, бід и конечних смертій в свобожденій тако церкви Православнія, яко и самого **отечества** нашего от ига работи Лядскоя подихом [14, 374].

У даному фрагменті «Православна Церква» постає в образі матері. У річпосполитській політичній традиції цей образ нерідко прикладався до поняття вітчизни [15, 35]. Показово, що в «Дійствії» його жодного разу не використано для характеристики козацької батьківщини. Хоча в описі зіткнення Хмельницького та Чаплинського Грабянка використовує запозичений у Твардовського образ «козацької матері» [8, 120]: «Ляхи нас козаков озлобляють, еще козацкая мати не вмерла» [14, 316]. Апеляція до абстрактної «козацької матері» зустрічається в творі тричі. Перші два рази саме у згаданій ситуації з уст Хмельницького. А іншого разу мова йде про військо Хмельницького, яке навіть після Берестецької битви не зменшилось, бо на місце загиблих стали нові воїни, бо їх «зараз многоплодная зродила против Ляхов Козацкая матка» [14, 352]. Важко визначити, що саме розуміється під цією метафорою. Тим більше, що переписувач міг перенести її до свого твору без осмисленої переробки.

У «Дійствії» немає жодної вказівки на назву вітчизни. Однак, за спостереженнями дослідників, для козацької традиції характерно було називати її «Україною» чи «Малою Росією» [11]. Обидва поняття є дуже широкими, тому далеко не завжди можуть позначати вітчизну. У «Дійствії» натрапляємо на ряд приладів, де вони виступають у статусі ціннісних категорій, що може вказувати на маркування вітчизни. Так, зокрема час від часу виникають згадки про те, що у своїх вчинках Богдан Хмельницький керувався добробутом України, намагаючись забезпечити її «цілість»:

По отшествіи же их Хмелницкій, на великом попеченіи и цілость Украини имуще, послал паки к Турскому Царю, отдающи ему Украину и Польщу в вічное подданство, токмо да дасть ему помощ [14, 357].

Назва «Україна» зустрічається в тексті короткої редакції 43 рази, а у редакції 1854 року – 114 раз. Серед них 13 згадок пов'язують «Україну» з поняттям вітчизни через образ стражденної матері. В інших випадках назва вживається на позначення конкретних територіальних просторів без вираження пієтету до них. Назва «Мала Росія» у короткій редакції зустрічається лише двічі, у редакції 1854 року – 31 раз. За нашими спостереженнями, у широкій редакції вона перетинається з образом вітчизни п'ять разів, хоч, звичайно, однозначно твердити про це не можна. Прикметникову форму «малоросійський» ми до уваги не брали.

Якщо термін «Україна» трапляється в тексті «літопису» більш-менш рівномірно, то з назвою «Мала Росія» ситуація інакша. В короткій редакції назву використано двічі на початку «літопису». Натомість у широкій редакції в описах подій до гетьманування Виговського, тобто більшу частину «Дійствія», назву «Мала Росія» вжито п'ять разів у редакції 1854 року, а після цього частота вживання різко зростає. Очевидно, для переписувача-редактора початку XVIII ст., який додав вступну частину і продовжив оповідь до 1709 р., ця назва була більш прийнятною, ніж для автора короткої редакції.

Аналізуючи особливості використання поняття вітчизна у колі козацької еліти на початку XVIII ст., Сергій Плохій влучно зазначав: «…Граб'янка діяльність гетьманів оцінював переважно за критерієм вірності цареві» [9, 279]. Справді, серед небагатьох згадок про вітчизну немає жодної, яка б вірність вітчизни ставила вище вірності монарху. До того ж слова «отчизна» та «отчество» у різних списках «літопису» могли замінюватися синонімами «сторона/страна», «земля», «область», які взагалі не вказують на ціннісний пріоритет.

Підсумовуючи, можна сказати, що поняття вітчизни, хоч і використано кілька разів у «Дійствії», навряд чи його можна інтерпретувати за важливе для автора. По-перше, більшість фрагментів, де воно виникає, запозичені з польських джерел. Невиключено, що при копіюванні переписувач не відрефлексовував їхнього значення, а механічно переносив до свого

тексту. По-друге, існують списки «літопису», у яких поняття вітчизни могло пропускатися, що вказує на його маргінальність для сюжетної канви наративу. Автор «Дійствія» чудово обходиться поняттями «Україна», «Мала Росія», «свобода», «братерство». З іншого боку, навіть поодинокі використання поняття вітчизни засвідчують його побутування в інтелектуальному середовищі, де створювалося і переписувалося «Дійствіє».

Безумовно, аналіз одного джерела не може охопити всієї картини політичної культури Гетьманщини. Однак він наштовхує на думку про потребу детальнішого дослідження основних понять, якими мислила козацька еліта Гетьманщини.

Посилання

1. Бовгиря А. «Літопис Грабянки»: порівняльний аналіз редакцій // Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К., 2010. – С. 71-96.
2. Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. VII серия. – 1934. – № 3. – С. 215-223.
3. Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу» і києво-руська спадщина в уявлені еліти часів Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14 – 16 жовтня 2010 року – Київ, 2011. – С. 118-135.
4. Затилюк Я. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» києво-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 28-43.
5. История понятий, история дискурса, история метафор: сборник статей / ред. Ханс Эрих Бедекер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 328 с.
6. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 228-240.
7. Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія // Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К., 2005. – С.113-135.
8. Луценко Ю. Летопись Григория Грабянки. Текстология. Проблематика. Поэтика: Дисертационная работа на соискание ученой степени кандидата филологических наук АН УССР Ин-т литературы им. Т.Г. Шевченка – К., 1989. – 209 с.
9. Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум: альманах соціальної історії. – 2006. – Вип.6. – С.267-281.
10. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття // Україна модерна – Київ-Львів: Критика, 2006. – № 10. – С.7-18.
11. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між XVI – кінцем XVII ст.) // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К.: Laurus, 2012. – С. 28-29.
12. Яковенко Н. Вступ до історії – К: «Критика», 2007. – 376 с.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: «Критика», 2005. – С. 431-432.
14. Hryhorij Hrabjanka's The Great War of Bohdan Xmel'nyc'kyj / With an Introduction by Yuri Lutsenko. – Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol. 9. – Cambridge Mass. Harvard University Press, 1990. – 588 c.
15. Opaliński E. Kultura Polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa: Wydawnictwo Seimowe, 1995. – 237 p.
16. Richter M. The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction. – New York – Oxford, 1995. – 204 p.

Багро С.А. Отчизна Григория Грабянки: размышления о распространении понятия казацкой отчизны в Гетьманщине в конце XVII – первой половине XVIII вв.

Статья является попыткой проверить популярное в историографии утверждение о важности понятия отчизны для политической культуры Гетманщины. Для этого анализируется один из известнейших в среде казацкой элиты текстов «Действие презильной брани», известный также как «летопись» Грабянки.

Ключевые слова: *понятие отечества, Гетманщина, казацкая элита.*

Bahro S.O. Hryhorii Hrabianka's fatherland: reflections about dissemination of the concept of the Cossack's fatherland in the Hetmanate from the late 17th - till the early 18th centuries

The article is an attempt to verify the widespread idea in historiography about the importance of the concept of fatherland in the Hetmanate's political culture. This concept is studied on the basis of one of the most popular among the noble Cossacks texts «Dijstvije prezilnoj brani», also known as the «Chronicle» by Hrabianka.

Key words: *concept of fatherland, Hetmanate, Cossack elite*

15.03.2013 р.

УДК 956.0:[359:623.8/.9(091)] «169/171»

В.П. Безвенюк

МОРСЬКИЙ ФЛОТ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ П.О. ТОЛСТОГО)

У статті проаналізовано склад військово-морського флоту Османської імперії наприкінці XVII – початку XVIII ст., наводиться чисельність кораблів, екіпажів, артилерійське озброєння, склад військово-морських чинів Османської імперії, питання будівництва нових кораблів, фінансування на утримання і розвиток морського флоту Османської імперії.

Ключові слова: *Османська імперія, військово-морський флот, парусний флот, корабельна артилерія, екіпажі кораблів, утримання морського флоту, розвиток морського флоту.*

Важливою складовою збройних сил Османської імперії поряд із сухопутними військами був військово-морський флот. Саме з його допомогою в Північне Причорномор'я перекидались різноманітні військові контингенти, проводились військово-морські кампанії і експедиції, здійснювалось постачання військово-морських баз, міст і фортець османів. І якщо історія військового будівництва, військової організації, озброєння, артилерії, фортифікації, військового мистецтва знаходять своє відображення в російсько- і україномовній військово-історичній літературі [1], то військово-морському флоту присвячено буквально

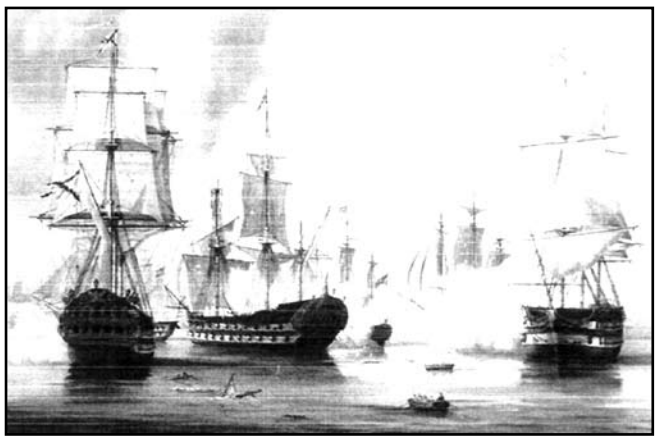

Морський бій у XVII ст.

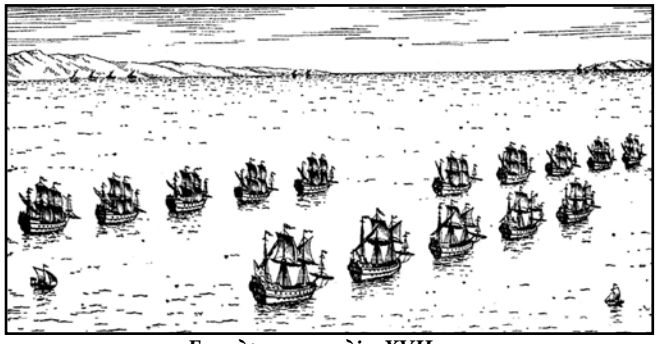

Ескадра в поході у XVII ст.

декілька десятків окремих публікацій [2], з яких сучасному досліднику вітчизняної історії складно скласти уявлення про цю важливу складову збройних сил Османської імперії, без якої не можна зрозуміти багато подій її тривікового панування на території сучасної України. Ще менш досліджені питання становища і боєготовності османського флоту в конкретні часові періоди. Тому, що собою являв цей флот на сплині XVII – на самому початку XVIII ст., і присвячується дана стаття.

Докладний опис морського флоту Османської імперії на самому початку XVIII в. залишив П.О. Толстой – посол Росії в Стамбулі, який отримав про це вказівку від Посольського приказу: «Морской флот [карабли и каторги] какие и многочисленно ль имеют, и флот старой готовности ль и сколь велик, и сколько на котором карабле и каторге пушек, и каким поведением ныне ево держат, и с прибавкою ль, и что на том флоте во время войны ратных людей бывает, и какие чины порознь, и что им дается салтанский казны помесечно или погодно, и вновь к той старой флоте какая прибавка строится ль, и будет строится, сколь велика та прибавка, и на которое море вход та прибавка делается, и каков нынешней у них капитан-паша, и к чему вящее склонен, и нет ли особливо предуготовления на Черное море, и наступателно или оборонительно предуготовляются» [3; 4, 65-75].

Морські кораблі й каторги будувались на найбільшій в Османській імперії Стамбульській судноверфі, а також в Терсані, де дислокувались і судноверф, і морський арсенал. Крім того, судноверфі існували в еялеті Єгипту, на Дунаї (після 1699 р. переведені в Рушук), в Геліболу і в районі Басри [5, 394-405].

У 1703 р. загальна кількість озброєних і неозброєних кораблів становила 30. В їх числі були два дуже великі кораблі. Представляє інтерес, що ці кораблі ще не мали власних назв і називалися солтанськими кораблями або солтанеями. Коли кораблі готували до війни, то на кожному з них розміщалось близько 600 чол., у т. ч. матроси і бомбардири. Екіпажі великих кораблів складало не більше 1200 чол., але в мирний час на них бувало 800 чол. (солдатів дуже мало). На капітанському кораблі було трохи менше 600 чол. (з солдатами), на інших – трохи більше 200 чол.

Людей, які володіли морською справою, в імперії достатньо: «... Есть изобилство таких людей, пристойних к морскому строю» [6, 223]. Острова Егейського моря, Кіпр і Галліпольський півострів (елет Джезаїр), побережжя Малої Азії та деякі інші приморські райони Османської імперії вважалися приписаними до канцелярії купудан-паші. Окремим санджак-беям цих районів наказувалось брати участь у війні зі своїми кораблями, побудованими і спорядженими в рахунок державних зобов'язань. Вони ж повинні були набирати з податного населення своїх санджаків і еялетів екіпажі матросів на судна. Причому для цього інколи виділялись із казни кошти [7].

Кількість матросів на капітанському кораблі – по 60 чол. На інших кораблях їх могло бути по 30 або 40 чол.

Найважливішими кораблями на всьому флоті були 2-3 кораблі – так звана капітанія, «Патрона» («Заступниця») і «Реале» («Адміралео»).

Капітанія – це корабель капудана-паші, адмірала флоту. Старий корабель адмірала вже ветхий, тому замість нього побудовано новий. Він має 110 гармат. Старий корабель ремонтується і після ремонту послужить ще 5-6 років. Новий капітанський корабель має 3 каюти, в нижньому бою – 8 гармат, які стріляють мраморними ядрами вагою 44 ока,[1] тобто 3 пуда 12 фунтів. Але вони «больше чинять звуку, нежели неприятелю шкоды» [3, 300 об.]. Інших нижніх (в нижньому бою) – 22 гармати по 1,5 пуди. В другому бою 30 гармат, які стріляють ядрами вагою 36 фунтів, а деякі і 42 фунти. В третьому бою 30 гармат 24-фунтових. Верхніх – 20 гармат, які стріляють ядрами вагою 18 і менше фунтів.

Крім цих гармат на капітанському кораблі є 2 довгі гармати, які стріляють ядрами по 15 фунтів. Це – кацатура, кулеврина, колонборна по-турецьки – дальнобійна пушка. Корабель облаштовано різноманітними знаменами (прапорами) для подання різних сигналів іншим кораблям.

Наступний за важливістю корабель – «Патрона» («Заступниця»), «на котором начальствует капитан». Патрона – віце-адмірал (Patrona-i Humayun), заступник капудан-паші, тому другий флагманський

1. Окка, ока – міра ваги, що дорвнює 1,225 кг.

корабель османського флоту і називають «Патрона». Він має 106 великих і малих гармат, які стріляють ядрами по 33, 21 і 9 фунтів. Корабель також облаштовано різноманітними знаменами (прапорами) для подання сигналів.

Наступний за старшинством – корабель контр-адмірала «Реале» або «Адміраліо» (Riayia-i Humayun). На ньому начальником джаним-ходжа – мусульманська духовна особа на кораблі. Великих і малих 102 гармати. Вони стріляють ядрами вагою по 33, 21 и 9 фунтів. Наявний комплект прапорів для сигналів [3, 301 об.].

Інших кораблів – 27. Всі вони озброєні. На 9 кораблях по 70 гармат, на 11 – по 60, на 7 – по 50. Ці гармати вагою 50-60 пудів кожна. «... О пушках не можно глаголати, чтоб их было у турок недостаток, также и припасов всяких морских довольство чрез обыкновенное держат, и начинают быть зело прилежны к вооружению морской флоты...» [6, 226].

Після останньої морської війни османів у 1684-1686 роках вони почали серйозно піклуватися про збільшення кількості кораблів їх парусного флоту, на відміну від галер, які принесли в протиборстві проти Венеції мало користі. Основні події проходили за участю вітрильників, а не галер і галіаців. Причому османи перемагали венеціанців на морі.

Має османський флот і кораблі, які називаються атес гіміса, точніше атеш гімісі, бур лот – вогневе (запалювальне) судно – корабель, наповнений горючими і легкозаймистими речовинами. Таких кораблів – 3-4. Їх капітани називаються маурніно капітани, тобто морські капітани. Вони потрібні під час війни, а в мирний час озброєно тільки один такий корабель. На ці брандери ставлять мало гармат, матросів і солдатів у їх екіпажах також небагато.

Є на флоті й старі та мало придатні для морського плавання кораблі. Більшість із них брали участь у військових діях османського флоту проти Венеції у війні Священної ліги – союзу Австрії, Венеції і Польші, створеного в 1684 р. при активному сприянні папи римського Іннокентія Х для боротьби проти Османської імперії. У 1686 р. до Священної ліги приєдналась Росія.

Всі наявні в османському флоті кораблі можуть без проблем вийти в Чорне море, «понеже гирло Черноморское, Константинопольское, зело глубоко, и в прошествии того гирла никакое могло бы быть им препятие» [3, 301 об.]. Проте османи вважають, що великим кораблям на Чорному морі «в войне неудобно».

26 жовтня в день св. Дмитрія або Касимів день [8, 120, 134] всі кораблі флоту з Білого моря[2] приходять в Калліпол (Галліполі) і який-то час знаходяться там. Там же перебувають і капудан-паша або капудан-і дер'я – вищий османський військово-морський чин, командувач флоту Османської імперії. «Солиман II учредил сей чин по особенной милости к славному

2. Білим морем османи називали Егейське море.

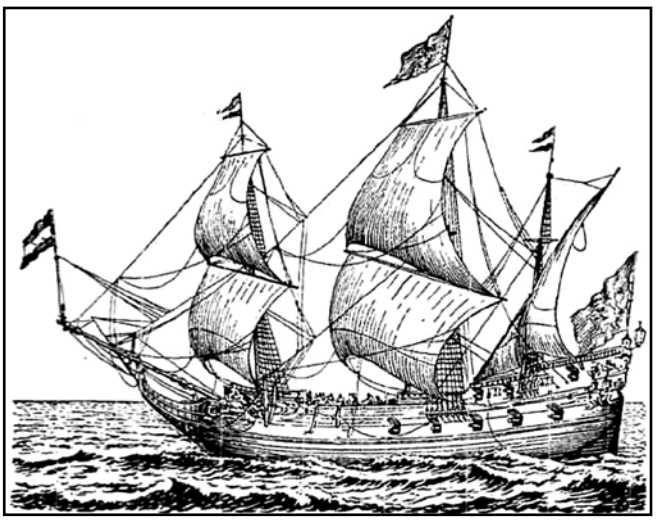

Фрегат XVII ст.

Барбароссе, и присоединил к нему полную власть над всеми морскими и оружейными чинами, которых капитан паша может наказывать, свергать и умерщвлять, как скоро он выедет из Дарданельского пролива. Он начальствует над всеми приморскими землями, городами, замками и крепостями; он объезжает военные строения, укрепления и магазейны; предписывает починки, поставку военных и съестных припасов, делает разные в военной службе перемены, и держит совет для выслушивания челобитен от морских чинов.

Когда он живет в Цареграде то он имеет в своем смотрении и благочиние в селах, по ту сторону порта и канала Черного моря лежащих: к исполнению сей должности употребляет он, или кеайя своего поручика, или бостанджи-пашу.

Знак его власти есть большая Индейская трость, которую он носит в руке, когда бывает в оружейных или в войске.

Шлюпка его по особому его, а впрочем для одного только султана предоставленному, преимуществу покрывается наметом и нос имеет острой. В его власти состоит наполнять упалыя на кораблях и галерах капитанския места.

Сей начальник имеет список о состоянии морских войск и доходов определенных на содержание всего корабельного ополчения. Три янычарские роты составляют телохранительный его полк. Они выходят на берег везде, где стоит флот, и становятся лагерем перед адмиральскою галерою. Дом его хотя и не так многолюден, как великого визиря, однако при нем находятся все те ж чины; и когда флот стоит в порте, то у него бывает диван или совет из морских чинов.

Капитан-паша пользуется двоякого рода доходом, определенным и случайным. Первый составляют подати с Архипелагских островов, и с некоторых провинций и уездов в Анатолии и Романии [Румелии], а между прочим и с Галлипольскаго уезда: сии доходы дает ему султан вместо жалования с такими же припасами, как и великому визирю. Случайные его доходы состоят в том, что ему остается от жалованья про-

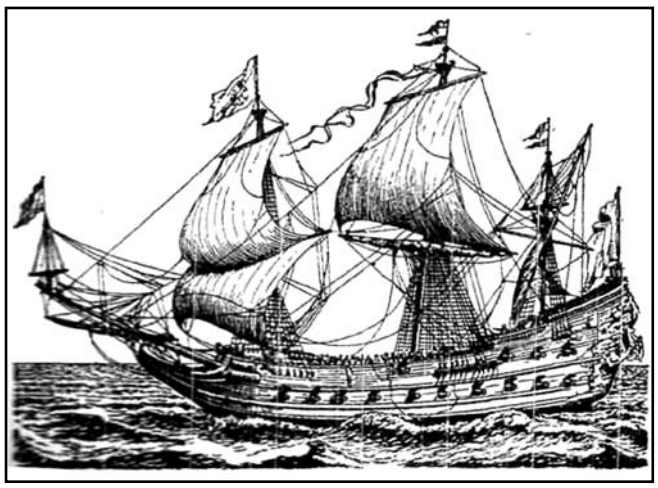

Флейт XVII ст.

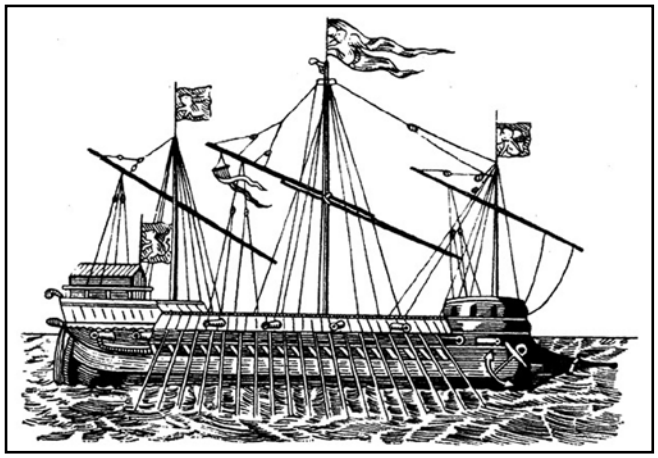

Галеас XVI ст.

изводимаго по собственному его произволению тем, которые служат у него на кораблях добровольно, и в половинном жаловании тех, которые умирают в походах; ибо сие жалование делит он пополам с терсана емини [т. е. с начальником судоверфи и арсенала]. Он получает еще пятую часть из тех добыч, кои достают его беки, и отдает в наем своих невольников в морские служители и гребцы на султанские галеры по пятидесят ефимков за человека, не считая того, что их корм и содержание ему ни во что не становится; потому что по возвращении флота они содержатся вместе с невольниками султанскими. Подати, собираемые им с тех мест, мимо которых он проходит, делают нарочитую прибавку его доходам» [9, 97-100].

Капудан-паша викликає до себе на корабель «начальника Калипольского и объявляет ему всех беев и офицеров флоты морской, и отдает ему имянные их росписи, скольки их числом пришло с ним в Дарданелли, а потом доброю погодою приходит флота их в Констянтинополь» [6, 227].

Османи будують кораблі в Стамбулі, поблизу міста Синопа або Ізміта. Ліс для будіництва кораблів береться з берегів Чорного моря, звідки звозиться в стамбульський арсенал. Лісу, як прямого, так і викривленого (для будівництва боштардів, карпус кичли, кадирг, що мають корму у вигляді кавуна [10, 152-153; 11, 237]), цілком вистачає, «аще бы возжелали достроить сто бастиментов, могли б изобильствоватися лесом на берегу» [3, 302].

Поставки лісу для османського флоту здійснювались за принципом створення оджаків, тобто районів, за населенням яких записувалось зобов'язання щорічних поставок визначеної кількості лісоматеріалов в рахунок державних поставок [7, л. 68а-696]. Єміт і Пруса – райони Ізміта і Бруси, де були розташовані ці оджаки. Галіони будувались в Бартині. «На север от Акче Шарйолу и Ускюба находится город, северная часть которого подходит к морю. Его гаванью является деревня, называемая Керамуддин. В период управления великого везира, покойного Балтаджи Мехмед-паши (1704-1706, 1710-1711) в этом месте казною были построены два больших галиона» [8, 113, 133].

Швидше ніж вітрильники будувались галери. Але османи взяли курс на будівництво 40 великих кораблів для плавання по Білому і Середземному морях. Якби ж вони захотіли створити флот для плавання по Чорному морю, то вони будували б малі кораблі з озброєнням по 40 або 24 гармати, вагою по 26 пудів кожна. Вони будували б також галери і легкі бригантини. Таким кораблям на Чорному морі «плавание чинится доброе и безопасное и лутче, нежели великими кораблями или галерами большими, понеже великим бастиментом на Евксинопонте не без страху, хотя и мошно благополучествовать, однако ж и беда блиско, зане Черное море мало и уско, к тому ж еще и портов мало имеет, и те ко входом карабелным не зело удобны, и воставшу волнению бурному наносит страх» [6, 280].

В арсеналі Стамбула на морі стоїть 16 неозброєних кораблів (не рахуючи двох новопобудованих). В мирний час немає сенсу їх озброювати. Заново закладені кораблі будуються не швидше ніж за один рік.

На утримання кадрів флоту виділяються великі ресурси. Винагорода посадовим особам видається щомісячно з розрахунку:

- капітанам – по 500 левів[3] на рік. До 1790 р. капітани суден отримували річну плату однаково, незалежно від розміров свого корабля. Після збільшення винагороди в липні 1792 р. капітани галеонів довжиною від 53 і 55 локтів (zira, те, що аршин – 0,7 м) [13, 97] почали отримувати 2,5 тис. піастрів (левків), галеонів 51, 47 і 45 локтів – 2,35 тис., а капітани фрегатів довжиною 45, 43, 41 і 30 локтів – по 1,85 и 1,6 тис. піастрів в рік відповідно [14, 218];
- сотто реїзу (другому реїсу, капітану) – по 365 левів на рік;
- топчі-баші (начальнику артилерії) – 365 левів

3. Мається на увазі турецька монета аслані куруш (по-турецьки – левовий куруш, куруш з левом) або еседі куруш (персидський синонім назви). Вона мала вигляд лева (за зразком європейських дукатів і талерів, зокрема голандського левендальрдера) і в Західній Європі називалась піастром. Слово «лев» або «левок» є, калькою турецької або персидської назви. На початку XVIII ст. левок дорівнював 15 алтинам [12, 254 – 260].

на рік;

- гвардіану (нижній чин на військовому кораблі, який передає команді накази чергового офіцера) – по 120 левів на рік;
- іншим офіцерам – 16-20 левів на місяць;
- тімонерам (рульовим, штурвальним від timone – штурвал, руль, timoniere – рульовий) – поденно по 10 алтинів на день;
- бочкарям – по гривні на день;
- сандал реїзу (начальнику барки) – по 5 алтинів на день;
- баш-морокгозу (старшому столяру) – по 5 алтинів на день;
- калфа (підмайстру) або іншому столяру – по 4 алтини на день;
- калафатчі[4] (конопатнику) – по 5 алтинів на день;
- хадже (писарю) – по 2 гривні на день;
- філікаджі (весляру на барку, їх буває від 12 до 20 чол.) – по 3 алтини на день;
- елкаджі, настрому (боцману) – по 5 алтинів на день;
- геміджідес, марінерам (матросам) – по 7 – 10 левків на місяць;
- солдатам – всім по 7 левків на місяць;
- бомбардирам (старшим канонірам) – по 10-16 левків на місяць;
- начальним пушкарям – по 10 алтинів в день кожному;
- меншим гармашам – по 5 алтинів на день [3, 302 об., 303].

У мирний час озброєння мають мале число кораблів на Білому морі. Їх озброєння полегшене порівняно з воєнним часом. Ці кораблі виконують завдання з охорони моря від розбійників, супроводження торгових суден з пшеницею та іншими товарами, а також з податками, зібраними з немусульманського населення островів.

Османські кораблі міцні, як французькі, вони зшиті великими залізними цвяхами.

Раніше, в середині XVI ст., османи будували 120 галер і 40 невеликих кораблів. Були вони малодосвідчені в кораблебудуванні, їх кораблі не були міцними. Зараз же вони прагнуть будувати великі кораблі, здатні на рівних битися з кораблями противника в Білому морі. Про галери уже не йдеться.

В минулі часи на витрати морського флоту виділялось 6 тис. мішків левків, у кожному по 500 левків, тобто 3000 тис., московських грошей 3500 тис. Пізніше було введено систему збільшення і зменшення платні «...офицерам морским дают турки, рассматривая по розуму, по искуству в деле

4. Калафатчі – конопатник, особливий підрозділ військовослужбовців, що обслуговували також і флот, формувався з аджемі агланів (букв. чужоземні хлопчики) – особливому закладу при султанському палаці, де проходила підготовка юнаків до вступу до яничарського корпусу і деяких інших підрозділів придворних слуг і військ, що утримуються за платню [15, 27, 31].

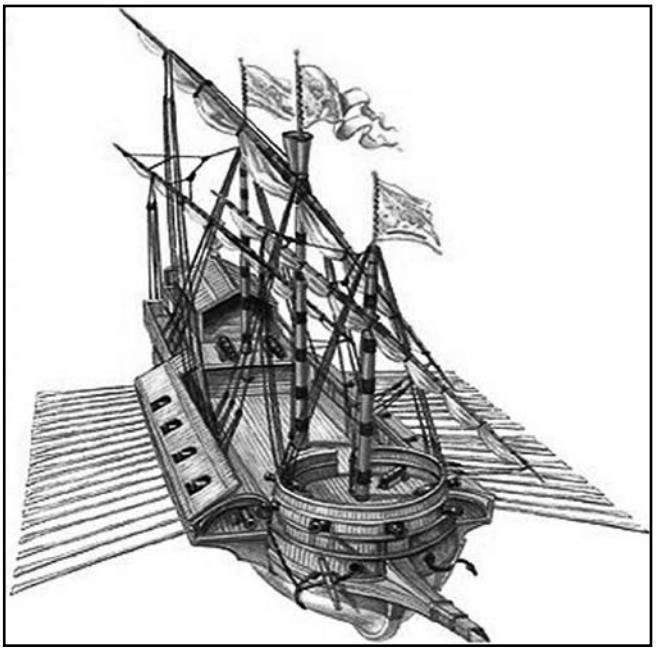

Розташування артилерії на галеасах (під покриттям поверх банок з веслярами)

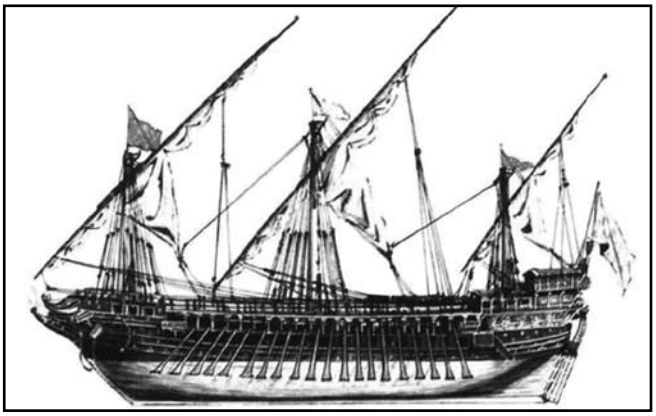

Середземноморський галеас першої половини XVII ст.

и по усердию в службе, чего ради, дача жалованья часом прирастает, а часом умаляется» [3, 303 об.].

Османські капітани і моряки вправні в морському бою. В цьому вони перевершили венеціанців. Вони багато часу і сил витрачають на навчання морській справі, «ибо искусство делает их мудрыми людьми, и все ныне склоняются и радеют о морском вооружении» [6, 238].

На чолі флоту стояв капітан-паша – «карабелной генерал». З серпня 1701 до грудня 1702 рр. ним був Африкан Аскі Мееметь Фета Реїз (Абдулфеттах). Він не зовсім задовольняв султана – не досить розумівся на навігації, а також «имеет склонение покоитися, нежели пребывать в трудех, которые ему належат чинить с охотою...». На його місце планувалось призначити капітана Ахчі Мегмета (Ашджі Мохаммед-паша), він «человек в плавании морском искусен, обаче не в боях морских» [6, 231]. Він був капудан-пашею з 23 грудня 1702 до грудня 1703 р.

Були в Османській імперії й інші досвідчені капітани і мореходи, серед них багато вихідців

північного узбережжя Африки. До канцелярії капудана-паші, крім районів, належали також еялети Траблус, Магріб і Туніс, тобто північноафриканські володіння Османської імперії, звідти і приходили на службу на флот досвідчені моряки. «Суть еще из Констянтинополя зело искусные в поведениях и в строю морском, и глаголют, что нынешние начальные люди турецкого морского флота превзошли многим прежних в поведении своей флоты по морю и в бою на море и боялись флоты их, а ныне-не имеют той мысли, которую имели прежде по морю от христиан» [3, 304 об.].

Серед флотських фахівців далеко не всі були природними турками. Багато були «босурманы», «христоотрочники». За національністю це французи, італійці, англійці, голандці та ін. Вони вправні в навігації, у них турки і вчаться, пізнаючи премудрості мореходства. Самі турки «слабы на море и во время волнения болезни терпят, но не перестают обучатися зане непрестанное обучение чинит человека совершенным в художестве...» [6, 232].

Це навчання виявилося дуже корисним для османів. У морській справі вони швидко зрівнялись з християнами, в чому їм допомогли численні бої з венеціанцями. Османський флот уже не страшився «показати лице какой ни есть флоте». Венеціанський флот вже не наступав на османів, а намагався вберегти себе від них. Основу флоту османів становлять султани, катарги і галеоти.

Османи виявляють велику турботу про будівництво свого флоту. Вони виконують заповіт свого відомого капудан-паші Мезоморто Хюсейн-паші (серпень 1695 – серпень 1701 рр.), який здобув перемогу над венеціанським флотом поблизу острова Хіос, та й «в разных корабельных боях показал похвал достойное» [3, 304 об], і сказав, що Оттоманська монархія не буде сильною на морі, якщо не матиме 40 військових кораблів. Він став ініціатором реформи османського флоту і складення нового морського статуту.

Будівництво нового флоту розпочалося із закладення двох дуже великих кораблів у арсеналі Стамбула. Один з них названо «Капітанія», він має на озброєнні 110 гармат. Другий корабель має 50 гармат. Всі ці гармати мідні, різних калібрів, виготовлені в арсеналі Стамбула. Деякі з цих гармат стріляють ядрами 30 і 40 фунтів. Виготовлені вони новим способом, раніше не відомим християнам [15, 34-47]. Обидва ці кораблі спущені на воду, побудовані вони «трудами и розумом» грека, християнина Діаментіна Кандіолі. Кораблі ці побудовані якісно і гарно прикрашені.

До Стамбульского арсеналу надійшов указ про початок будівництва шести нових кораблів, один з них повинен мати 65 гармат, інші 5 – по 40 гармат. Ці кораблі могли бути використані на мілководді. Для найшвидшого завершення побудови цих кораблів затримано будівництво меших кораблів. Але для цього завозиться ліс з Азії.

Водночас в османському флоті є безліч ветхих кораблів. Вони потерпіли в багатьох боях і від неналежного догляду. П'ять кораблів з числа постарілих смоляться, щоб зимою можна було використовувати на Білому морі в погонях за піратами [3, 305] різної національності, які завдають великої шкоди кораблям і малим суднам, багатьом людям на тих водах.

У Синопі будують 5 кораблів, ймовірно невеликих. Їх планується використовувати для плавання на Чорному морі.

Недавно до Стамбулу прийшов побудований у Синоні 60-гарматний корабель типу фрегата. Він купецький, але може служити в армаді (ескадрі, флоті). Дислокуватися він буде в Олександрії.

Султан є «господином» «не только» над пожитками, але і над життям своїх підданих. Тому в Порті «во время крайней нужды может учнится не малая армада из торговых кораблей к войне». На відміну від сухопутної армії, османи не тримають «готовые флоты по морю». Але коли розпочнеться підготовка до військової кампанії «во время потребы без всякого возбранения возмутся корабли купеческие всего их государства в ормаду военную» [6, 235].

«И так флота морськая турецкая по возможности уже вся описалася» [4, 238].

Подальшими напрямами у вивченні військово-морського флоту Османської імперії у середні віки і нові часи можуть бути дослідження питань організації, бойового складу, системи комплектування, озброєння, статутних документів, військового мистецтва османського флоту, що в майбутньому цілком може стати темою окремого дисертаційного дослідження.

Посилання

1. Введенский Г.Э. Янычары. История, символика, оружие. – СПб.: Атлант, 2003. – 176 с. – («Оружейная академия»); Николле Д. Янычары / Д. Николле; Пер. с. англ. А.В. Красулиной; Худож. К. Хок. – М.: АСТ: Астрель, 2004. – 71 с. – («Элитные войска»); Сергеев В.И. Янычары (меч ислама). – Ростов – н/Д: Феникс, 2000. – 384 с.; Турки – османы. 1300 – 1174 // Новый солдат. – № 99; Аствацатурян Э.Г. Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. – СПб.: Атлант, 2002. – 336 с. – («Оружейная академия»); Білик Ю.Л. Османські оборонні споруди на Керченському півострові (XVII – XVIII ст.): Автореф. дис. … канд. іст. наук: 07. 00. 02 – Всесвітня історія. – К., 2011. – 20 с. и др.

2. Shaw S. I. Selim III and the Ottoman Navy // Turcica. Revue d'Etudes Turgues. – Paris, 1969. - T. 1; Agoston G. Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1994. – Tomus 47. – Fasc. 1 – 2; Военное состояние Оттоманской империи с ее приращением и упадком. Сочинение Графа де Марсильи. – Птг., – Ч. 1; Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1985; П.А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова. – М.: Наталис, 2006. – 304 с. – (серия «Восточная коллекция»); Чиполла К. Артиллерия и парусный

флот. Описание и технология вооружения XV – XVIII веков / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: Центрполиграф, 2007. – 224 с.; Глотов А. Изъяснение принадлежностей к вооружению корабля / А. Глотов. – СПб.: Браск, Пако, редакция Морского исторического сборника, 1994 и др.

3. Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА), ф. 89, оп. 1, 1703, д. 3, л. 299-327 об.

4. Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII в. – М., 1985.

5. Uzuncarsil I. H. Osmanli devletinin merkez ve bahriye teskilati. – Ankara, 1948.

6. П.А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И.В. Зайцев, С.Ф. Орешкова. – М.: Наталис, 2006. – 304 с. (серия «Восточная коллекция»).

7. Хезарфен Хюсейн. Телхис ал-бейан фи каванын-и Ал-и Осман. Рукопись Библиотеки СПб. ФИВ РАН, д. 217-1, Л. а.

8. Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. – Т. 2.

9. Статьи из Енциклопедии, принадлежащие к Турции. Перевел Семен Башилов. – СПб., 1769. – Т. 1. содержащий статьи светские, т.е. придворные, военные и гражданские.

10. Katip Celebi. Tuhfet ul-kibar fi esfar fi esfar il-bihar. – Istambul, 1911.

11. Sousek S. Certain Types of Ships in Ottoman Turkish Terminology // Turcica. Revue d'Etudes Turques. – Paris – Strasbourg, 1975. –Т. 7.

12. Мейер М.С. О состоянии денежной системы Османской империи (по донесениям российского резидента в Стамбуле А.А. Вешнякова) // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. – М., 1994. – Вып. 2.

13. Mantran R. Droits d'entrée sur les navires a Istanbul au milieu du XVII e siècle (rusumat -i- ihtisabiye) // Turcica. Revue d'Etudes Turques. – Paris – Strasbourg. – 1975. – Т. 5.

14. Shaw S.I. Selim III and the Ottoman Navy // Turciaca. Revue d'Etudes Turques. – Paris, 1969. – Т. 1.

15. Agoston G. Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1994. – Т. 47. – Fasc. 1-2.

Безвенюк В.П. Морской флот Османской империи в конце XVII – начале XVIII в. (по материалам П.А. Толстого)

В статье проанализирован состав военно-морского флота Османской империи в конце XVII – начале XVIII вв., приводится численность кораблей, экипажей, артиллерийское вооружение, состав военно-морских чинов Османской империи, вопросы строительства новых кораблей, финансирование на содержание и развитие морского флота Османской империи.

Ключевые слова: *Османская империя, военно-морской флот, парусный флот, корабельная артиллерия, экипажи кораблей, содержание морского флота, развитие морского флота.*

Bezveniuk V.P. The Navy of the Ottoman Empire at the end of the XVII - the beginning of XVIII century. (materials of P.O. Tolstoy)

The structure of the Navy of the Ottoman Empire at the end of the XVII – the beginning of XVIII century are analized in this article. The number of ships, crews, artillery, Naval ranks of the Ottoman Empire, the construction of new ships, the maintenance and development of the Navy Ottoman Empire funding are given in the article.

Keywords: *Ottoman Empire, Navy, sailing ships, naval artillery, ships crews, Navy maintenance, Navy development.*

18.03.2013 р.

УДК 94 (477.51) «165/171»

А.С. Лаєвський

УНІВЕРСАЛИ ТА НАКАЗИ СТАРОДУБСЬКИХ ПОЛКОВНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ. У ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. В.В. ТАРНОВСЬКОГО

У статті розглядаються універсали та накази стародубських полковників Г. Карповича (Коровки-Вольського), С. Самойловича, М. Миклашевського та Л. Жоравки з архівного зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Увага звертається на їхній зміст, походження та значення для історичних досліджень.

Ключові слова: *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, архівна колекція, Стародубський полк, полковник, універсал, наказ.*

Чернігівський історичний музей ім.В.В.Тарновського (далі – ЧІМ) – один з найстаріших музеїв України – добре знаний своїм багатим зібранням. На особливу увагу дослідників заслуговує, зокрема, документальна колекція музею, яка становить 34275 одиниць зберігання. У нинішньому вигляді вона сформувалася з кількох джерел внаслідок об'єднання у першій половині 1920-х років п'яти чернігівських музеїв – Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського, Музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК), Чернігівського єпархіального древлесховища, Музею етнографії та Музею панського побуту XVIII-XIX ст., а також її подальшого поповнення за рахунок сімейних та особистих архівів Пантелеймона Куліша та Ганни Барвінок, Івана Рашевського, Леоніда Глібова, Данила Мордовця, Іллі Шрага та ін.

Частина збірки представлена унікальними документами XVII-XVIII ст., що містять важливі відомості стосовно суспільно-політичного та економічного життя Гетьманщини, історії козацько-старшинських родів, розвитку культури тощо. У різні часи їх досліджували та публікували Олександр Лазаревський, Вадим Модзалевський, Олександр Коваленко, Ігор Ситий, Сергій Павленко, Сергій Горобець та ін.

Незважаючи на значний інтерес, який зібрання викликало й викликає у істориків, та дедалі активнішу роботу по його упорядкуванню та дослідженню, чимало документів ще не введені до наукового обігу.

Важливе значення для сучасної історичної науки становить пошук, дослідження та публікація нових матеріалів з історії України доби Гетьманщини й, зокрема, історії Стародубського полку. У зібранні ЧІМ виявлено близько 450 документів, які стосуються історії Стародубщини другої половини XVII – XVIII ст. [4, 134-140]. Привертає увагу офіційна документація

стародубських полковників і, передусім, їхні універсали та накази. Так, в архівній колекції ЧІМ виявлені 6 подібних документів, 3 з яких досліджуються вперше.

1. Універсал Григорія Карповича (Коровки Вольського) (1678-1680 рр.[1]) погарському сотнику, городовому отаману з товариством та війту з міщанами, що підтверджує право військового товариша Івана Володимировича зайняти греблю та збудувати млин на р. Ложниці нижче с. Дарєєвськ (1 листопада 1678 р., Погар). Оригінал. Походить із зібрання В. Тарновського (№ 744 у каталозі 1898 р. [2, 80], № 72[2] у каталозі 1900 р. [3, 243]. Інв. № Ал 501/6/12). Оприлюднений В. Модзалевським [6, 118-119].

2. Універсал Семена Самойловича (1680-1685 рр.) полковій старшині, стародубському городовому отаману, війту та стародубському магістрату, що підтверджує розмежування ґрунтів між панами Михайлом та Іллею Рубцями та мешканцями с. Черноокoво та забороняє останнім «тые ж кгрунта турбуваты» (11 липня 1682 р., Стародуб). На думку В. Модзалевського, це копія XVII-XVIII ст. [6, 137]. Походить із зібрання В. Тарновського (№ 77 в каталозі 1900 р. [3, 244]. Інв. № Ал 501/6/17). Оприлюднений В. Модзалевським [6, 135-137].

3. Універсал Семена Самойловича полковій старшині, полковому сотнику, городовому отаману, війту, бурмистру та Стародубському магістрату, що підтверджує розмежування ґрунтів між панами Михайлом та Іллею Рубцями (19 червня 1684 р.). Оригінал (?). Походить із зібрання В. Тарновського (№ 768 у каталозі 1898 р. [2, 81], № 71 у каталозі 1900 р. [3, 243]. Інв. № Ал 501/6/11). У каталогах помилково датований 9 червня 1678 р. Згадується О. Лазаревським, походить із архіву О. Лашкевича [5, 398].

4. Наказ Михайла Миклашевського (1690-1704, 1705-1706 рр.) «мельнику гудовському» виплатити заборгованість з млина та пашні пану Івану Сулимі – державцю маєтності, де вони знаходилися (18 грудня 1694 р., Стародуб). Оригінал. Походить із зібрання В. Тарновського (№ 758 у каталозі 1898 р. [2, 81], № 115 у каталозі 1900 р. [3, 252]. Інв. № Ал 501/9/19).

У каталозі 1898 р. поставлено під сумнів грамотність М. Миклашевського. Припущення ґрунтується на тому, що у підпису на вказаному універсалі не зазначається «рукою власною» [2, 81]. Натомість О. Лазаревський відзначає, що «почерк Миклашевского – твердый и бойкий – заметно отличается от манеры письма современной ему старшины; по своей форме он очень сходен с польскою скорописью пол. XVII в.» [5, 27]. Зауважимо, що на окремих універсалах М. Миклашевський у своєму підписі вказував «рукою» [1, 292], на інших – лише засвідчував місце та рік написання універсалу [1, 299; 310]. Відтак, відсутність у підписі традиційного «рукою» чи «рука власна» не може слугувати доказом його неписемності.

5. Універсал Лук'яна Жоравки (1709-1719 рр.) полковому товариству та стародубському магістрату про підтвердження прав отамана с. Рахманово Опанаса Довгого на ґрунт, отриманий внаслідок обміну з рахмановськими мешканцями (16 липня 1712 р., Стародуб). Оригінал. Походження документа невідоме (колекція ЧАК? Інв. № Ал 501/23).

6. Наказ Лук'яна Жоравки Моцарському заплатити Дайнеці (?) за коня 15 рублів. У випадку відмови стародубський полковник дозволяє «Журману пограбити» боржника. (1719 р.?). Оригінал. Походить із зібрання В. Тарновського (№ 740 у каталозі 1898 р. [2, 80], № 232 у каталозі 1900 р. [3, 232]. Інв № Ал 501/10/68).

Отже, представлені у зібранні ЧІМ універсали та накази стародубських полковників стосуються регулювання соціально-економічних відносин на території полку. Вони дозволяють з'ясувати деякі функції, якими був наділений полковник. Це, зокрема, підтвердження прав на володіння ґрунтами, дозволи на будівництво млинів та зайняття гребель, затвердження розподілу земель між власниками, врегулювання боргових забов'язань. Останній документ слугує ще й цікавим зразком судочинства, проливаючи світло на методи впливу на боржників з боку полковника.

Розглянуті документи засвідчують титул стародубського полковника, який особливо не видозмінювався з появою нової постаті на цій посаді. Так, Г. Карпович у 1678 р. іменувався як «Григорий Карпович, полковник войска его царского пресветлого величества Запорозкого Стародубовский». Через 34 роки титул Л. Жоравки виглядав наступним чином: «Его царского пресветлого величества войска Запорозкого Стародубовский Лукьян Жоравко». Схоже лексичне наповнення маємо і в іменуванні полковників С. Самойловича та М. Миклашевського.

Таким чином, архівні матеріали з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського являють собою цінний комплекс переважно оригінальних документів. Їхнє подальше дослідження та оприлюднення дозволить розширити і збагатити джерельну базу для дослідження історії Гетьманщини та, зокрема, Стародубщини другої половини XVII – XVIII ст.

1. Тут і далі зазначені роки перебування на полковницькому уряді.

2. Тут і далі зазначені номери з каталогу з відділу «Рукописи».

Посилання

1. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / С. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – 1144 с.

2. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К.: Типография К.Н. Милевского,

1898. – 101 с.

3. Каталог украинских древностей В.В. Тарновского / Б. Гринченко. – Т. 2. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1900. – 367 с.

4. Лаєвський А. Стародубщина другої половини XVII – XVIII ст. в архівному зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / А. Лаєвський // Ніжинська старовина. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2012. – Вип. 14 (17). – С. 134-140.

5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.I. Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – XIV, 470, XXX с.

6. Модзалевский В. Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича / В. Модзалевский // Труды Черниговской губернской ученой архивной коммиссии. – Чернигов: Типография Г.Я. Михалева, 1917–1918. – Вып. 12. – 137 с.

Лаевский А.С. Универсалы и приказы стародубских полковников второй половины XVII – начала XVIII вв. в собрании Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского

В статье рассматриваются универсалы и приказы стародубских полковников Г. Карповича (Коровки-Вольского), С. Самойловича, М. Миклашевского и Л. Жоравки из архивного собрания Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского. Внимание обращается на их содержание, происхождение и значение для исторических исследований.

Ключевые слова: *Черниговский исторический музей имени В.В. Тарновского, архивная коллекция, Стародубский полк, полковник, универсал, приказ.*

Laievskyi A.S. The manifests and the orders of Starodub colonels of the second half of the XVII th – the beginning of the XVIII th century in the archive collection of Chernihiv museum of history

In the article the manifests and the orders of Starodub colonels H. Karpovych (Korovka-Volskyi), S. Samoilovych, M. Myklashevskyi, L. Zhoravko from the archive collection of Chernihiv museum of history are studied. The attention is paid on their content, origin and value for the historical studies.

Key words: *Chernihiv museum of history, archive collection, Starodub regiment, colonel, manifest, order.*

15.03.2013 р.

УДК 930(477.51):338.45 «165/171»

С.В. Щербина

ЦЕХОВЕ РЕМЕСЛО НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті окреслено стан наукової розробки історії ремісничих цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст.

Ключові слова: *Північне Лівобережжя, ремесло, цех.*

Історія цехового виробництва на території Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст. цікавила дослідників з кінця XIX ст. Вивчаючи промисловість Гетьманщини, історики звертались до проблем законодавчого підґрунтя запровадження та функціонування цехів, аналізували характер взаємовідносин між корпораціями та органами влади, напрями економічної діяльності, намагались визначити місце ремісничих об'єднань у соціальній та господарській системі.

Історіографію цехового ремесла на території Північного Лівобережжя можна умовно можна розподілити на кілька періодів. *Перший період* (кінець XIX – початок XX ст.) характеризувався накопиченням фактичного матеріалу про цеховий устрій на території Північного Лівобережжя. Одним з перших на сторінках свого серіалу «Описание Старой Малороссии» О. Лазаревський навів відомості про діяльність окремих ремісничих цехів у містах і містечках Північного Лівобережжя. Зокрема, дослідник зазначив, що характерною особливістю регіону було поширення багатопрофільних цехів, які об'єднували ремісників різних професій, та поєднання ремісничої діяльності із заняттям сільським господарством. О. Лазаревський наголосив на необхідності запровадження до наукового обігу документальних матеріалів з історії міст Лівобережної України та підкреслив важливість дослідження походження, функцій та регіональної специфіки цехових корпорацій [1].

У контексті вивчення шевського ремесла у Коропі І. Шостак торкнувся питання цехової організації ремесла, простежив його подальшу еволюцію [2]. П. Єфименко опублікував розвідку, присвячену цехам і братствам жебраків на території Гетьманщини [3]. Вплив магдебурзького права на формування цехового ладу на території України проаналізували М. Владимирський-Буданов та Д. Багалій [4]. Важливі відомості про міське цехове ремесло, його історію та еволюцію містять праці О. Єфименко, яка з'ясувала особливості ремісничого виробництва на території Лівобережної України, розглянула цехову атрибутику, традиції та звичаї ремісників [5]. У 1896 р. на сторінках часопису «Черниговские губернские ведомости» було надруковано

ґрунтовну статтю О. Ковалевського, присвячену чернігівським цехам XVIII ст. Скориставшись працею О. Шафонського, він узагальнив відомості про ремісничі корпорації Чернігова, визначив їх особливості та описав атрибутику [6].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у зв'язку з остаточною ліквідацією цехів чернігівський губернатор Є. Андрієвський ініціював збирання пам'яток цехового устрою, більшість з яких потрапила до музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії. У неофіційній частині часопису «Черниговские губернские ведомости» регулярно вміщувалась інформація, пов'язана з надходженням до архівної комісії цехових реліквій. У цих публікаціях йшлося про походження пам'яток, наводився їх детальний опис. П. Добровольський, спираючись у своїх дослідженнях на речові джерела та цехові книги із зібрання комісії, звернув увагу на актуальність дослідження цехового устрою та атрибутики [7]. Збірники «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870-1901 гг.» та «Очерк истории г. Чернигова», які побачили світ на початку XX ст., містили інформацію про чернігівські цехи, їхні права та обов'язки, зокрема, заходи щодо протипожежної безпеки [8].

Протягом *другого періоду* (20-і рр. XX ст.) історія ремісничих корпорацій на території Лівобережної України стала об'єктом спеціальних студій. М. Слабченко розглянув цехове ремесло у загальному контексті промислового виробництва доби Гетьманщини. Він також торкнувся питання про поширення та вплив на цеховий устрій регіону російського законодавства кінця XVIII ст. [9]. У 20-30-х рр. XX ст. науковці започаткували виявлення та запровадження до наукового обігу неопублікованих текстів цехових книг, вивчення законодавчої бази ремісничих корпорацій, атрибутики та звичаїв. К. Лазаревська вперше здійснила спробу комплексного аналізу цехового устрою на території Лівобережної України у XVII-XVIII ст., який ґрунтувався на матеріалах цехових книг [10]. Водночас проблема цехового устрою на території Лівобережної України була актуалізована А. Єршовим, який схарактеризував розвиток цехового виробництва та розкрив складні взаємовідносини між цехами та органами місцевої влади [11]. Вагомий внесок у дослідження цехового устрою Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст. належить П. Клименку, який узагальнив відомості про розвиток ремесла на цій території у загальноєвропейському контексті. Особливу увагу він приділив поширенню цехового законодавства Російської імперії кінця XVIII ст. на українські землі [12]. Ґрунтовну розвідку з історії музичного цеху Чернігова оприлюднив О. Гермайзе [13]. Є. Спаська з'ясувала історію цехового устрою гончарів Чернігівщини [14]. Дослідженням історії золотарського цеху Ніжина та специфіки організації ювелірного виробництва займався І. Спаський [15]. М. Ткаченко зосередив увагу на історії цехів Остра, проаналізував чисельність та соціальний стан членів цих об'єднань [16].

У 30-40-х рр. XX ст. дослідження з історії ранньомодерної України були фактично згорнуті, а фахівці стали жертвами політичних репресій. Відновлення студій у цьому напрямі припадає на *третій період* (друга половина XX ст.). На підставі Переписних книг 1666 р. В. Романовський дослідив галузеву спеціалізацію ремісничих цехів Лівобережної України, підкреслив нерівномірній характер розвитку ремісничого виробництва на території Північного Лівобережжя, виокремивши потужні центри цехового ремесла – Ніжин, Стародуб та Остер [17]. На розвиток цехового ремесла як важливий фактор піднесення українських міст у XVII ст. звернула увагу О. Компан, яка відзначила суттєві відмінності цехового устрою на західноукраїнських землях і території Північного Лівобережжя [18]. Оприлюднені у другій половині XX ст. праці О. Нестеренка, І. Гуржія, М. Ткаченка, В. Голобуцького з соціально-економічної історії України містили цікаві спостереження щодо причин виникнення, розвитку й поступового занепаду ремісничих цехів. Дослідники схарактеризували найбільші центри цехового ремесла на території Північного Лівобережжя та переконливо довели визначальну роль магдебурзького права у процесі утворення ремісничих корпорацій [19]. К. Пажитнов проаналізував вплив російського законодавства на становище цехового виробництва в Україні. Дослідник зауважив суттєві особливості розвитку ремісничих корпорацій на території Північного Лівобережжя у XVII-XVIII ст. [20]. М. Петренко дослідив історію Ніжинської золотарської корпорації та описав цехову атрибутику [21].

Четвертий період охоплює другу половину 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст. У цей час помітно зросла увага до вітчизняної історії доби середньовіччя і раннього нового часу. У контексті вивчення соціально-економічного розвитку українських міст другої половини XVII-XVIII ст. В. Борисенко схарактеризував найбільші центри цехового ремесла на території Північного Лівобережжя, проаналізував галузеву структуру цехового ремесла та причини появи нових спеціальностей [22]. Л. Пляшко навела відомості про чисельність ремісників на території Лівобережної України у XVIII ст. і особливу увагу звернула на спеціалізацію цехового виробництва, різноманітність і високу якість виробів українських майстрів [23]. У дослідженнях В. Кулаковського наведено відомості про організацію цехової системи міст Лівобережної України, зокрема Ніжина, Стародуба, Чернігова та ін. Автор зупинився на чисельності та спеціалізації ремісників, з'ясував обставини, які спонукали їх об'єднуватись у цехи, висвітлив причини конфліктів

всередині цих об'єднань [24].

У цей час дослідники висвітлили вплив Української національної революції на розвиток економіки, ремісничого виробництва та організацію цехів на території Лівобережної України. Значний фактологічний матеріал про соціальний статус ремісників та поширення цехового виробництва на території регіону навела Г. Швидько. Дослідниця у контексті вивчення історії міського самоврядування та соціальної структури лівобережних міст схарактеризувала правове та економічне становище ремісників, проаналізувала їх взаємовідносини з іншими соціальними групами. Г. Швидько також визначила роль магдебурзького права в організації ремісничих корпорацій і простежила вплив законодавства Гетьманщини та Російської імперії на подальшу трансформацію об'єднань [25].

Аналізуючи джерельну базу цехового виробництва на Україні у XVI – першій половині XVII ст., Г. Виноградов принагідно торкнувся історії цехового ремесла на території Лівобережної України. Дослідник, зокрема, наголосив на наявності великих хронологічних прогалин у джерельній базі з цієї проблеми [26]. П. Пиріг проаналізував особливості економічного розвитку Чернігово-Сіверщини у другій половині XVII ст., торкнувся питання законодавчого оформлення, спеціалізації, прав та обов'язків ремісничих цехів [27]. Розвиток цехового ремесла в XVIII ст. у контексті соціально-економічного розвитку Лівобережної України у складі Російської імперії дослідив О. Путро. Він акцентував увагу на поєднанні занять ремеслом з торгівлею та сільськогосподарською діяльністю як характерному і поширеному явищі на терені Північного Лівобережжя [28]. До вивчення проблеми ремісничого виробництва та цехового устрою у цей час звернулась Т. Балабушевич, яка проаналізувала галузеву структуру та регіональний характер ремесла на території Лівобережної України у XVII ст. [29]. Значну увагу звичаям, традиціям та календарній обрядовості цехових ремісників приділив В. Балушок, який розкрив внутрішню ієрархічну структуру об'єднань та з'ясував роль корпорацій у структурі українського ранньомодерного міста [30]. Досліджуючи історію Чернігово-Сіверщини першої половини XVII ст., П. Кулаковський не обминув питання про появу ремісничих цехів на цій території, стисло схарактеризував законодавчу базу та офіційну політику щодо корпорацій ремісників [31]. До проблеми цехового ремесла як невід'ємної частини життя ранньомодерного міста у контексті дослідження історії Чернігівського магістрату принагідно зверталась Г. Доманова. Дослідниця проаналізувала правові засади діяльності ремісничих цехів Чернігова і з'ясувала характер взаємовідносин між цехами та органами місцевого самоврядування [32].

На існування музичних цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст., їхню атрибутику і специфіку звернули увагу Г. Самойленко та С. Самойленко, досліджуючи історію культурного життя Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст. [33]. Спробу детального аналізу діяльності гончарських цехів на території Лівобережної України здійснив О. Пошивайло [34]. Цікаві спостереження щодо тенденцій розвитку ковальської справи містить монографія С. Боньковської, яка визначила особливості організації виробництва та підкреслила важливість наявності сировинної бази для успішного функціонування ковальських об'єднань [35]. У контексті вивчення зброярства Д. Тоїчкін дослідив особливості функціонування та організації ковальських цехів, визначив специфіку зброярської справи та шабельництва [36]. Результатом наукового пошуку А. Карася стали студії з історії ткацького цеху в Кролевці у XVII-XIX ст. Автор докладно схарактеризував етапи розвитку найбільш поширеного ремесла регіону, визначив вплив законодавства на функціонування різних форм організації ткацького виробництва – від цехової до фабрично-заводської [37]. Традиції і звичаї членів шевського цеху Седнева розкрили Л. Костенко і В. Сапон [38].

І. Ситий на підставі вивчення цехових книг Північного Лівобережжя із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського схарактеризував правові умови існування ремісничих корпорацій, окреслив коло питань, пов'язаних з трансформацією цехів наприкінці XVIII ст. [39]. Кілька розвідок присвятив економічним та правовим засадам функціонування ремісничих корпорацій С. Журман, який звернув увагу на вплив «Ремесленного положения» 1785 р. на подальшу трансформацію ремісничих об'єднань, зміну їхнього юридичного статусу, традиційних прав і привілеїв [40]. О. Савченко (Гринь), скориставшись матеріалами Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр., схарактеризувала особливості ремісничого виробництва, спеціалізацію та цеховий устрій регіону [41].

Студії з історії ремісничих цехів дозволяють скласти уявлення про тенденції економічного розвитку регіону, специфіку розвитку ремесла, підкреслюють самобутній характер цехового устрою на території Північного Лівобережжя. Це уможливлює поглиблений аналіз історичних передумов виникнення, розквіту та занепаду ремісничих цехів на території Лівобережної України та Чернігово-Сіверщини зокрема.

Посилання

1. Лазаревский А.М. Цеховые акты левобережной Малороссии: 1622-1645 гг. / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Т. 15. – № 4. – Отд. 3. – С. 9-25; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К., 1888. – Т.1. Полк Стародубский. – 470 с.; Лазаревский А. Описание

Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладъния и управления / А. Лазаревский. – К., 1893. – Т.2. Полк Нежинский. – 521 с.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладъния и управления / А. Лазаревский. – К., 1902. – Т.3. Полк Прилуцкий. – 420 с.; Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С. 105-122.

2. Шостак И. Коропские сапожники / И. Шостак // Земский сборник Черниговской губернии. – 1891. –№ 6-7. – С. 155-168.

3. Ефименко П.С. Братства и союзы нищих / П.С. Ефименко // Киевская старина. – 1883. – № 9-10. – С. 312-320.

4. Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве / М. Владимирский-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1903. – Ч. 1. – С. 3-113; Владимирский-Буданов М. Немецкое право в Польше и Литве / М. Владимирский-Буданов // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. – Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 3-308; Багалей Д. Магдебурське право на Лівобічній Україні / Д. Багалей // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. – Л.: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – Ч. 2. – С. 387-442; Багалей Д.И. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д.И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1892. – Ч. CCLXXX. – С. 1-55.

5. Ефименко А. Южно-русские братства / А. Ефименко // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / А. Ефименко. – СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – Т. 1 – С. 200-309.

6. Ковалевский А. Цехи в г. Чернигове в конце прошлого столетия / А. Ковалевский // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 726. – Часть неофициальная. – 2 марта. – С. 1-2.

7. Добровольський П. Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии / П. Добровольский // Труды Тринадцатого археологического съезда / [под ред. гр. П. С. Уваровой]. – М., 1908. – Т. 2. – С. 74-78.

8. Очерк истории г. Чернигова. 907-1907. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – 72 с.; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1901. – 334 с.

9. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография «Техник», 1909. – 436, III с.; Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны / М.Е. Слабченко. – Одесса, 1922. – Ч.1. – 208 с.

10. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятниках / [під редакцією М. Грушевського]. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 275-308; Лазаревська К. Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII-XIX вв. / К. Лазаревська // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1925. – Т. 6. – С. 20-33.

11. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв. / А. Єршов // Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 81-124; Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв. / А. Єршов // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при інституті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX. – С. 123-136; Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. / А. Єршов // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали [під редакцією М. Грушевського]. – К., 1928. – С. 315-318.

12. Клименко П. Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1928. – Кн. XVIII. – С. 211-223; Клименко Ф.В. Западно-русские цехи XVI-XVIII вв. / Ф.В. Клименко. – К.: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1914. – 166 с.; Клименко П. Цехи на Україні / П. Клименко. – К.: Видавництво ВУАН, 1929. – Т. I. – Вип. I. – XC,199, VIII с.

13. Гермайзе О. З архіва української музики. Чернігівський цех музикантів в XVIII ст. / О. Гермайзе // Музика: Місячник музичної культури. – 1923. – Ч. 6-7. – С. 39.

14. Етнографічні щоденники Євгенії Спаської / [підготовка до друку Т. Діденко, передмова О. Морозова] // Ніжинська старовина. – К., 2006. – Вип. 2 (5). – С. 151-169; Спаська Є. Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII – XIX ст. / Є. Спаська. – К.: Видавництво Київського краєвого сільськогосподарського музею, 1928. – 32 с.; Спаська Є. Кахлі Чернігівщини (XVIII-XIX ст.) / Є. Спаська. – К., 1927. – 24 с.; Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921-1926; головним чином про гончарство чернігівське / Є. Спаська // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 337-373.

15. Спаський І.Г. Дукати і дукачі України: історико-нумізматичне дослідження / І.Г. Спаський. – К.: Наукова думка, 1970. – 168 с.

16. Ткаченко М.М. Остер в XVII-XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріялами) / М. Ткаченко. – К.: Друкарня Української Академії Наук. – 1925. – 57 с.

17. Романовський В.О. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. / В.О. Романовський // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 89-109.

18. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 388 с.; Компан Е.С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVII вв. / Е.С. Компан, В.А. Маркина // Города феодальной России: Сборник статей памяти Н.В.Устюгова. – М.: Наука, 1966. – С. 350-362.

19. Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні / О. Нестеренко. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – Ч.1. Ремесло і мануфактура. – 496 с.; Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до кінця 1861 року) / І.О. Гуржій. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 207 с.; Ткаченко М.М. До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / М.М. Ткаченко // Український історичний журнал. – 1964. – № 1. – С. 77-81.; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 280 с.

20. Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма / К.А. Пажитнов. – М.: Издательство Академии наук СССР,1952. – 212 с.

21. Петренко М.З. Українське золотарство XVI-XVIII ст. / М.З. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 208 с.

22. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В.Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 263 с.

23. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття / Л.А. Пляшко. – К.: Наукова думка, 1980. – 152 с.

24. Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них / В.М. Кулаковський // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К.: Наукова думка. – 1981. – Вип. 7. – С. 63-69; Кулаковський В.М. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVII ст. / В.М. Кулаковський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1980. – Вип. 14. – С. 53-60.

25. Швидько Г. Чернігівські міщани наприкінці XVII ст. (до історії магдебурзького права) / Г. Швидько // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. – С.452-460; Швыдько А. К.

Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII в.) / А.К. Швыдько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1981. – 108 с.; Швыдько А. К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины / А.К. Швыдько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1985. – 100 с.; Швыдько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века / А.К. Швыдько. – Днепропетровск: Днепропетровский государственный университет, 1984. – 92 с.

26. Виноградов Г.Н. Анализ источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века: дис. … кандидата ист. наук: 07.00.02; 07.00.09 / Г.Н. Виноградов. – Днепропетровск, 1989. – 304 с.

27. Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині у другій половині XVII століття / П. Пиріг // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С.155-163; Пиріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П.В. Пиріг. – К.: Інформаційний видавничий центр «СТИЛОС», 1998. – 184 с.

28. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития) / А.И. Путро. – К.: Вища школа, 1988. – 142 с.; Путро О. Міста Чернігівщини в другій половині XVIII ст. // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні: Збірка матеріалів / О. Путро. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2003. – С. 61-65.

29. Балабушевич Т. Економічний розвиток Лівобережної України XVI – першої половини XVII ст. / Т. Балабушевич // Наукові записки НаУКМА. – К., 1998. – Т. 3. Історія. – С.40-48.

30. Балушок В. Майстер-ремісник та його вироби в народних уявленнях та ритуалі / В. Балушок // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 13-20; Балушок В. Г. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників / В.Г. Балушок. – К.: Наукова думка, 1993. – 117 с.

31. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.; Кулаковський П. Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. / П. Кулаковський // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. – С. 512-519.

32. Доманова Г. Ремісничі цехи ранньомодерного Чернігова / Г. Доманова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 2007. – С. 512-519; Доманова Г.С. Чернігівський магістрат: статус, структура та основні напрями діяльності (друга половина XVII – XVIII ст.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Г.С. Доманова. – Чернігів, 2006. – 230 с.

33. Самойленко Г.В. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII XVIII ст. / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2007. – 241 с.

34. Пошивайло О. Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української національної свідомості / О. Пошивайло. – К.: Молодь, 1991. – 232 с.; Пошивайло О.М. Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. XX століть / О.М. Пошивайло // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 6. – С. 33-39; Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О.М. Пошивайло. – К.: Молодь, 1993. – 408 с.

35. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.) / С.М. Боньковська. – К.: Наукова думка, 1991. – 112 с.

36. Тоїчкін Д. Українська козацька шабля XVII-XVIII ст.: морфологічні типи й осередки виробництва / Д. Тоїчкін // Військово-історичний альманах. – К., 2006. – № 2. – С. 104-138; Тоїчкін Д.В. Козацька шабля XVII-XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Д.В. Тоїчкін. – К.: Видавничий дім «Стилос». – 2007. – 368 с.; Тоїчкін Д.В. З історії шаблі в Україні / Д.В. Тоїчкін // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 81-94.

37. Карась А. Секретне кролевецьке ткацтво / А. Карась // Сіверянський літопис. – 2003. – № 5-6. – С. 38-40; Карась А. Кролевецьке ткацтво / А. Карась. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – 100 с.

38. Костенко Л. Кожум'яцький і шевський промисли в північних і південних губерніях Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Л. Костенко // Матеріали до української етнології. – К., 2008. – Вип. 7 (10). – С. 79-83; Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у містечку Седневі на Чернігівщині / Л. Костенко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 77-83; Сапон В. Була у Седневі своя «валюта» / В. Сапон // Деснянська правда. – 2004. – 10 червня. – С. 10; Сапон В. Седнів. Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф». – 2004. – 92 с.

39. Ситий І. Кролевецькі кравці та кушніри / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2002. – № 4. – С. 29-33; Ситий І. Новгород-Сіверський цех калачників (1711-1900) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1; Ситий І. Цехові значки та печатки Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського історичного музею) / І. Ситий // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. – Львів, 2003. – С. 251 – 255.

40. Журман С.М. «Ремісниче положення» 1785 року та його вплив на цехові товариства Лівобережної України / С.М. Журман // Економіка та підприємництво. – К., 2008. – Вип. 21. – С. 37-45; Журман С.М. Цех як інститут господарської системи Лівобережної України в XVII-XVIII століттях / С.М. Журман // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – № 8 (74). – С. 34-42.

41. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779-1781 рр.) / О. Савченко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 62-70.

Щербина С.В. Цеховое ремесло на территории Северного Левобережья второй половины XVII – XVIII вв.: историография вопроса

В статье раскрыто состояние научной разработки истории ремесленных цехов на территории Северного Левобережья во второй половине XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: *Северное Левобережье, ремесло, цех.*

Scherbina S.V. Craft guild on the territory of the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries: historiography of the problem

The historiography of guild corporation`s activity on the territory of the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries is defined in the article.

Key words: *Northern Left-bank Ukraine, craft, guild.*

18.03.2013 р.

УДК 94-039/7(477)«16/18»

В.В. Шерстюк

ХРОНОЛОГІЯ ТА ЕТАПИ РОЗВИТКУ СЕЛІТРОВАРІННЯ В ЛІВОБЕРЕЖНОМУ ПОДНІПРОВ'Ї

У дослідженні здійснюється спроба розробки періодизації розвитку селітроварного промислу на теренах Лівобережжя у XVII-XIX ст. на основі документальних та археологічних джерел. Виділяється кілька способів виробництва селітри, визначається основний час їх побутування.

Ключові слова: *селітра, селітроваріння, майдан, завод, бурт, Дніпровське Лівобережжя.*

Упродовж майже 300-х років, у XVII-XIX ст., територія Дніпровського Лівобережжя відігравала одну з найголовніших ролей на теренах Східної Європи у галузі видобування головного компоненту пороху – селітри. Численні баталії тих буремних століть спонукали до пошуку нових сировинних баз та удосконалення способів виробництва цієї органічної сполуки. Селітроваріння, як одне з найголовніших стратегічних виробництв, завжди перебувало під пильним державним оком. У значній мірі активна колонізація малозалюднених просторів Лівобережного (а пізніше і Правобережного) Подніпров'я у XVII ст. – на поч. XVIII ст. має завдячувати у тому числі й наявності на цих теренах селітровмісної сировини.

Питаннями історії селітроваріння на теренах Дніпровського Лівобережжя в різні часи займалася чимала когорта науковців. На перших етапах (XIX – поч. XX ст.) вивчення цього питання, зазвичай, обмежувалося статистично-описовими роботами. Пізніше дослідження почали торкатися характеристики і визначення походження майданних комплексів [напр.: 2; 4; 20 та ін.] та історії селітроваріння, переважно, на широких територіальних просторах упродовж усього часу існування галузі [8; 9; 18, 267-284; 15 та ін.]. В останній час, зі збільшенням кількості віднайдених археологічних [5; 16; 17 і т.д.] та історичних джерел [напр.: 6, 359-362; 22; 25], часом їх поєднуючи [12; 19; 23 тощо], окремі дослідження починають стосуватися вивчення історії розвитку селітроваріння в окремих регіонах і в різні періоди. Ці напрацювання та численні накопичені історичні свідчення дають на сьогодні можливість здійснити спробу визначити особливості розвитку цієї промислової галузі на різних етапах.

В історії розвитку селітроварного промислу на Лівобережному Подніпров'ї можна виділити кілька етапів з переважанням в окремий час того чи іншого способу виробництва: «майданного» («курганного» і «городищенського»), «буртового» [24], територіального поширення селітроварних об'єктів тощо.

Перша половина XVII ст. Чітко задокументований початок розробки селітри в Лівобережжі на землях Речі Посполитої припадає на 1613 р.: цим роком датовані дві скарги та судові справи захоплення Вишневецькими земель Проскур-Сущинських та Криників над Ворсклою, а також розкопування на селітру могили Скоробір [1, 182, 187]. Спір між Проскурами та Г. Вишневецькою за «зроблення могили Скоробора на селітру» згадується й 1622 р. [1, 623], але чи це свідчення продовження селітряної розробки, чи згадки попередніх «проступків» Вишневецьких – сказати важко.

Здогадно, першопочатки розробок могил на селітру на теренах польсько-литовського Лівобережжя можна віднести до дещо ранішого часу, адже наведені нами документальні свідчення відображають перипетії вже на східному прикордонні. Та й збереглися вони більшою мірою через те, що селітроварництво Вишневецькими здійснювалося на чужих землях, тоді як території, наприклад, того ж самого Посулля, вже з поч. XVII ст. перебували в майже монопольному їх володінні, а наявність певної кількості осад та багатьох курганів забезпечувало більш-менш безпечну можливість здійснення селітроварного промислу саме на цих теренах.

Вже 1620 р. була створена окрема «держава», що включала території з селітряними промислами. Потенційними місцями для промислу називалися «поля дикі Білгородські, Очаківські, Путивльські, … біля Муравських шляхів і поблизу річок Псла, Ворскли і Орелі…». Території, де «на городищах і могилах» на поч. 1620-х рр. вже існували селітроварні майдани, окреслені іншими документами. Так, кн. К.К. Вишневецький, користуючись тим, що в його земельному документальному наданні було відсутнє уточнення про належність цих об'єктів виключно до державної юрисдикції, захоплює «салетри біля рр. Хорола, Псла, Груні Великої [прав. прит. Псла, в м. Гадяч], Груні Черкаської [лів. прит. р. Псел], Груні Ташанської і Груні Сухої [притоки р. Груні Черкеської], і теж біля городища Більського, і біля рр. Ворксли, Орелі, Мерчика, Орчика, Говтви і Сули і по іншим диковинкам» [13, 71].

Після цього, незважаючи на рішення суду, магнат повернув до селітряної адміністрації Обалковського лише найбільші міста Яблонів [Яблуневе] і Миргород. Певно, значна кількість «салетр» залишилася в руках Вишневецьких, де, безперечно, продовжувалося виробництво. Те, що частково воно мало незаконний характер, як здається, і спричинило бідність згадок про селітряне виробництво того часу.

Чи не більше повідомлень про селітряне виробництво ми маємо з прикордонно-«буферних» територій по Ворсклі та за нею – на Орелі, Мерлі, дуже часто – на нейтральних чи московських землях, де селітроварництво розвивалося на рівні з

«тиловими» територіями Речі Посполитої [18, 267-269; 22, 149-150].

У цей же час активізується селітроварне виробництво в межах території, що належала до складу Путивльського повіту Московської держави [18, 267-268; 22], хоча його темпи і масштаби на цих землях були значно меншими у порівнянні з польсько-литовськими володіннями [12, 118-119], та й здійснювалися часто і значною мірою напівлегальними силами самих литвинів. Можливо, найдавніша згадка з Путивльських територій свідчить про виварювання селітри з культурних нашарувань Новгород-Сіверського ще в середині XVI ст. [6, 359-360] способом, що був характерним явищем для Московії тих часів. Можливо, залучення до сировинної бази московських варниць і курганів відбулося під впливом та по зразку «литовських» майстрів. Але це поодинокий випадок, й інших згадок про селітроваріння в Лівобережжі у XVI ст. ми не маємо.

Безперечно, в цей час існував лише «майданний» спосіб добування селітри, на Лівобережжі у більшій мірі – «курганний», у значно невеликій кількості – «городищенський». Як здається, саме до часу першої половини XVII ст. відноситься досить значна частина решток селітроварного виробництва у вигляді курганів-майданів. Особливо тих, які мали просту форму з незначними обсягами виробництв (як то невеликими і нечисленними вусами). Самі майдани, говорячи сучасною мовою, були виробництвами з джерелом підвищеного ризику. Дим, який супроводжував випарювання селітри, міг привабити кочівників. Постійні загрози змушували часто змінювати місця селітряного виробництва.

Друга половина XVII ст. Цей період позначається збільшенням кількості селітряних варниць на Лівобережжі. Але проблема в тому, що в цей час кількість згадок про селітроварні промисли не така й велика. Причиною цього є, здається, те, що колишні прикордонні землі Московії перестають бути такими, а тому постійний інтерес до їх охорони, а отже – і висвітлення в документах дещо спадає. По-друге, дещо затухають військові протистояння.

Певно, в цей час також існує лише «майданний» спосіб виробництва, але з деякими особливостями. У зв'язку з порівняним військовим затишшям до селітроварного виробництва починають активно включатися колишні прикордонні землі Гетьманщини: Поорілля, Присамар'я, а також Правобережне Придніпров'я. У документах та універсалах часів правління І. Самойловича та І. Мазепи найчастіше згадуються селітряні майдани саме на цих степових просторах, тоді як інформація про селітряне виробництво в глибині Гетьманщини не така багата. Чи це реальне відображення справ, чи просто в історичних джерелах фігурують найбільш «проблемні» прикордонні варниці – сказати поки-що складно.

Для цього часу чітко зафіксований розподіл етапів виробництва одного селітроварного комплексу. Так, на місці селітряного стану в ур. Поле 2-ї бригади (друга пол. XVII ст.) на Більському городищі [19] було виявлено кілька промислових та господарських об'єктів, споруджених для виварювання лугу та висушування готової продукції. А от ні об'єктів, ні слідів «вилужування» селітровмісної землі тут не простежено. Та й найближчий потенційний об'єкт, з якого можливо було видобувати селітру, – Західне Більське городище, – знаходилося трохи поодаль. Можливо, такого ж зразка були згадані 1677 р. «майдани Полтавський і Сорочинський» [26, 46].

Таким чином, принаймні для другої половини XVII ст., можна стверджувати про територіальну етапність у технологічному процесі виготовлення селітри: вилужування селітровмісного ґрунту могло проводитися на місці, а лужна вода вже підвозилася на місця стаціонарних варниць. У більш-менш мирні часи місця для виварення селітри могли розміщуватися і поодаль від ресурсних об'єктів, та й використовувалися досить тривалий час (як приклад, – два етапи того ж селітряного стану в ур. Поле 2-ї бригади) [19, 37-39]. Можливо, й більше того – скоріше за все, цей метод застосовувався ще і в першій половині XVII ст., що може пояснити велику кількість суглинкових (вилужених) вусів курганів біля курганів-майданів та порівняно незначну кількість відомих поряд решток печей.

Перша половина XVIII ст. Цей період характеризується поступовим переходом від класичного, але значною мірою анархічного та застарілого, «майданного курганного» способу виробництва до перших спроб застосування «буртового», з первинними ознаками налагодженого промислового виробництва. Як здається, цей процес тривав з 1710-х по 1740-ті рр.

З одного документу 1752 р. дізнаємося про кілька цікавих фактів. У Правобережжі між містечками Крилов та Кременчук у Апостолів було два селітряних майдани. Перший з них мав 8 казанів і церкву. Сировина бралася з курганів за 6-7 верст від самого майдану. З документу можна зробити висновок про те, що, можливо, до майдану возилася не сама земля, а луговий розчин. Тобто, виробництво мало кілька етапів: первинний з промивання могильної землі проводився поблизу окремого кургану, а наступний етап – випарювання, – вже на самому майдані.

Де знаходився другий майдан – невідомо, джерело документу лише повідомляло про те, що Апостол [чи його люди] вже обрали кілька курганів на південь від Кременчука. Деякі з них вони вже відкрили, але з наступом Полтавської баталії «ці могили без роблення селітри залишилися» [14, 198].

Відносно часу існування другого майдану, тут все зрозуміло – «до Полтавської баталії» (1708-

1709 рр.). Щодо першого, то тут використано лише характеристику «був», коли точно – невідомо, але скоріше за все вони існували та припинили свою діяльність одночасно. Цікавими виглядають і деякі риси «пізніх» майданів. Хоч і знаходилися вони у Правобережному Подніпров'ї, але започатковувалися вихідцями з Лівобережжя, а отже були в значній мірі тотожними. Наочно помітне укрупнення виробництва (8! казанів), облаштування його на зразок своєрідного маленького населеного пункту (з церквою!), а також розподіл виробничих етапів, що фіксувалося і в попередній час.

Певно, «майданне курганне» виробництво селітри тривало аж до 1740-х рр. Так, на основі зібраних О.Л. Щербанем даних відносно селітряних заводів членів Опішнянської селітряної компанії у проміжку між 1713-1744 рр. бачимо розміщення виробництв у таких місцях, як «… у Двінському степу в урочищі біля Жовтого кургану», «над річкою Ушивою», «на Самарі й за Оріллю» [25, 40-41] тощо. Здається, тут йде мова саме про майданне курганне виробництво на малозалюднених степових просторах. У цей час подібні прив'язки селітряних майданів потроху поступаються місцем заводам «в» або «біля» того чи іншого населеного пункту. У них вбачаються (в більшій мірі) виробництва з використанням вже «буртового» способу.

Певно, російсько-шведська війна, а особливо кампанія 1708-1709 рр. була причиною значного зменшення кількості варниць на теренах Лівобережжя. Різкому збільшенню кількості заводів з виробництва селітри сприяла низка указів Петра І 1711-1719 рр., що спонукала до розвитку селітроварень, у т.ч. приватних. Окрім того, саме в цей час з Європи було запрошено цілу когорту вчених (зокрема, з Нідерландів), які й привезли з собою технології «буртового» селітряного виробництва [9, 39-40, 55-56, 69-70, 236-237; 15, 14].

Одна із перших згадок про «бурти» на селітроварному заводі відноситься до поч. 1720-х рр. (м-ко Веприк) [7, 489-490], хоча, можливо, перші селітряні заводи з використанням «буртового» способу з'явилися ще в 1710-х рр. [18, 271-272].

Отже, в цей час змінюється сировинна переорієнтація селітроварників, результатом чого стає зменшення загальної кількості таких промислових об'єктів. Так, на зміну дрібним, але багаточисленним «курганним» варницям приходять менш кількісні, але значно потужніші й укрупнені заводи з «буртовим» виробництвом. Скоріше за все у зазначений перехідний період (як і в другій половині XVIII ст.) «буртовий» спосіб селітряного виробництва у значній мірі використовував ту ж саму сировину, що й «городищенський».

Друга половина XVIII. Цей період – час активного піднесення селітроварної справи за масштабами та об'ємами виробництва. Селітроварні починають з'являтися в інших місцях та у досить значній кількості. Безперечно, ресурсною базою цих новостворених об'єктів є інша сировинна від тієї, яка використовувалася у «майданному курганному». Так, у другій половині XVIII ст. панівним способом видобування селітри є «буртовий». Розміщення більшості селітряних заводів того часу в межах чи на околиці міст та містечок дає підстави припускати, що основною сировиною тепер виступають культурні нашарування, сміття, перегній тощо з самих населених пунктів. Така локалізація забезпечувала постійний приплив дешевої сировини. Абсолютна більшість селітряних заводів 1750-1780-х рр. Опішнянської компанії теж тяжіла до великих (сотенних) і старих містечок Лівобережжя (Переяслав, Березань, Вереміївка, Кропивна, Остап'є, Зіньків і т.д. [25, 41-44], що, безумовно, пов'язано з наявністю тут сировини.

Не змінюється ситуація і в останні десятиліття XVIII ст. [11, 47, 52, 56, 61, 72 і далі]. Цікаво, що при описах місця розташування селітряних заводів другої половини XVIII ст. досить часто використовуються прив'язки у формі «в» такому-то населеному пункті (на противагу «біля»), що свідчить про їх розташування і в межах містечок, тобто у безпосередній близькості до сировини (напр., завод 1780-х рр. у Сенчі) [21, 584].

З середини XVIII ст. селітроварні виникали вже навіть там, де раніше «майданних» варниць не було взагалі. Так, на широкій смузі надзаплавних терас лівобережної частини Дніпра та його приток, селітроварних майданних (читай – майданно-курганних) пам'яток відомі виключні одиниці. Пов'язано це, скоріш за все, з особливістю ґрунту цієї ландшафтної зони. А з середини XVIII ст. заводи з'являються поблизу таких містечок, як Кременчук, Потоки, Келеберда, Омельник тощо. Так, показовим у цьому відношенні може бути завод «безпосередньо на околиці» м. Кременчук [3, 273], біля чи в містечках Омельник, Келеберда, Потоки [11, 61] і т.д. Не виключено, що в окремих випадках селітроносна земля в ці часи могла долучатися до виробництва і без додаткової часової витримки.

У другій половині – наприкінці XVIII ст. до сировинної бази селітроваріння включаються й фортечні містечкові вали. До цього часу в населених пунктах Лівобережжя вони виконували важливі оборонні функції. А після включення до складу Російської імперії значних територій, відлучених у Туреччини в Південній Україні, вони поступово втрачають свої функції. Держава навіть була зацікавлена у їх нівелюванні для розширення площ забудови міст і містечок, чим і скористалися селітроварники.

Факти розорення («виварення» та «вироблення») валів на селітру добре простежуються в документах кін. XVIII ст. «Давні бурти і міський вал» як сировину використовували на заснованому в 1780 р.

заводі у містечку В. Сорочинці [10, 75]. У 1774 р. вали як сировина зафіксовані в Говтві [25, 36], а на кін. XVIII ст. вал Новгород-Сіверського взагалі вже був виварений [11, 110].

Перша половина XIX ст. Останні роки XVIII – перша половина XIX ст. – час активного науково-хімічного вивчення питань удосконалення процесу видобування та очищення селітри, хоча в життя ці прогресивні ідеї вводилися дуже тривалий час і «зі скрипом». Ще на сер. XIX ст. вчені скаржилися, що незважаючи на велику кількість нових методів буртового виробництва, власники заводів використовують звичні застарілі.

У цей час також спостерігається поступове переміщення селітроварних заводів з околиць та території містечок до дрібних населених пунктів. Про це свідчать нам тогочасні карти (рекогносцировки сер. XIX ст.): усі існуючі на той час об'єкти знаходилися поблизу штучно створеного ставка за межами порівняно невеликих чи середніх розмірів населених пунктів.

Друга половина XIX ст. У цей період відбувається поступове затухання виробництва селітри на місцевій сировині. Останнім часом невеликого зросту об'ємів видобування був період Кримської війни. Із 88 заводів у 1861 г. їх кількість зменшилася до 32 у 1871 р. [9, 171-172], а в 1860-х рр. більшість селітроварень Зіньківського повіту простоювали без виробництва. Причина цього була в економічній нерентабельності: виявилося, що затрати на транспортування безмитної натрової селітри з Чилі та подальше її «переформатування» в калієву значно менші, ніж ті, які витрачалися на виробництво своєї чи її закупку в приватних заводчиків. І навіть політика державної підтримки місцевого селітроваріння наприкінці XIX ст. не врятувала від закриття усіх заводів [9, 172]. У 1894 р. ще значиться 18 селітряних заводів, з них 13 – у межах Полтавської губернії [8, 174, 175]. Остаточно оформило затухання місцевого селітроваріння відкриття хімічного способу добування селітри на поч. XX ст.

Таким чином, упродовж своєї майже 300-ї історії селітроварний промисел на теренах Лівобережжя з розвитком знань та під впливом інших чинників еволюціонував, змінюючи ресурсну спрямованість, способи видобування цієї сполуки, місць розміщення заводів і т.д. На кожному з виділених етапів існували свої особливості виробництва селітри, а також у різні часи різні території були охоплені цією галуззю господарства. Виявивши певні закономірності у розвитку селітроварних комплексів XVII – XIX ст., можна більш точно здійснювати датування окремих об'єктів, що мають сліди діяльності селітроварів.

Посилання

1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Tom 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Bracław / Dzial II-gl opisane przez A.Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszava: Sklad glóvny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

2. Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України / В.П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. – № 62. – Історія : вип. 5. – С. 65-76.

3. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. Вид. 2. / Дмитро Вирський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 681 с.

4. Городцов В.А. Майданы / В.А. Городцов // Древности: Труды МАО. – М.: изд. МАО, 1904. – Т. XX. – Вып. II. – С. 29-39.

5. Каравайко Д.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Каравайко Д.В., Скорый С.А., Приймак В.В. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 76 с.

6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Петро Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

7. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 2. Милорадовичи / Ал. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – Т. I. – № 3. Март. – С. 479-498.

8. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до кон. XIX в.: в 6 т. / П.М. Лукьянов. – М. – Л.: Изд. АН СССР, 1948-1961. – Т. I. – 1948. – 731 с.

9. Лукьянов П.М. Краткая история химической промышленности СССР. От возникновения химической промышленности в России до наших дней / П.М. Лукьянов. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 464 с.

10. Описи Київського намісництва 70-80-хх рр. XVII ст.: описово-статистичні джерела. – К.: Наукова думка, 1989. – 392 с.

11. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: описово-статистичні джерела / упор., передмова Ананьєва Т.Б. – К. : Наукова думка, 1997. – 322 с.

12. Осадчий Є.М. Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 116-125.

13. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы / Л.В. Падалка. – Издание ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

14. Пивовар А.В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / Пивовар А.В. – К.: Академперіодика, 2003 р. – 336 с.

15. Пономарев А.М. Промышленность России в XVIII веке: к вопросу о генезисе капитализма / А.М. Пономарев. – Ярославль: Ярославский гос. унив-т, 1980. – 96 с.

16. Приймак В.В. Табір селітроварів на території Більського городища / В.В. Приймак, В.М. Приймак, Є.М. Осадчий та ін. // АЛЛУ. – 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 88-91.

17. Сапєгін С. Майдани і майданоподібні споруди Полтавщини / Сергій Сапєгін // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'яткознавства НАН України та ін. / ред. кол.: Телегін Д.Я., відп. ред., Титова О.М., заст. відп. ред. та ін. – К.: 2003. – Вип. 12. – С. 10-16 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

18. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А.Г. Слюсарський. – Х.: Харьков. книжное изд-во, 1964. – 458 с.

19. Супруненко О.Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. – К.: ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2010. – 96 с.

20. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – К.: вид. ВУАК, 1931. – Т. I. – С. 61-90.

21. Шафонский А. Черниговского наместничества

топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено / Сочиненное Афанасием Шафонским. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судиенко. – К.: в Университ. тип., 1851. – 672, XXII с.

22. Шерстюк В. В. Деякі аспекти селітроварного промислу московсько-польського порубіжжя в першій половині – середині XVII ст. / В. В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. — 2011. – Вип. 4. – С. 149 – 152.

23. Шерстюк В. Сировинна база селітроваріння XVI-XVII ст. Східної Європи / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'яткознавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О.М., гол. ред., Біляєва С.О., Виногродська Л.І. та ін. – К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Ч. І. – С. 47-53 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

24. Шерстюк В. Характеристика способів видобування селітри у XVII-XIX ст. на теренах України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 22. – У друці.

25. Щербань А. Історія селітроваріння в Опішному / Анатолій Щербань // Київська старовина. – 2009. – № 5-6. – С. 20-47.

26. Яремченко В. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами) / Віталій Яремченко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'яткознавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О.М., гол. ред., Біляєва С.О., Виногродська Л.І. та ін. — К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. – Вип. 21. – Ч. ІІ. – С. 36-50 (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

Шерстюк В.В. Хронология и этапы развития селитроварения в Левобережном Поднепровье

В исследовании предпринимается попытка разработки периодизации развития селитроварного промысла на территории Левобережья в XVII-XIX вв. на основе документальных и археологических источников. Выделяется несколько способов производства селитры, определяется основное время и территория их использования.

Ключевые слова: *селитра, селитроварение, селитряный майдан, селитряный завод, бурт, Днепровское Левобережье, новое время.*

Sherstiuk V.V. Chronology and stages of development saltpeter production in the Left Bank Dnieper

The study seeks to develop periodization of saltpeter production in the Left Bank Dnieper in the XVII - XIX centuries on the basis of documentary and archaeological sources. determined several ways to produce saltpeter, and the time and the area of their distribution.

Key words: *saltpeter, saltpeter production, saltpeter maidan, selitryany plant, shoulder, Left Bank Dnieper, New Age.*

02.04.2013 р.

УДК 94(477.51) «16/19»:621.223.5

М.М. Хармак

ДО ІСТОРІЇ ВОДЯНИХ МЛИНІВ У БАТУРИНІ

У статті на основі ґрунтовних досліджень, опрацювання масиву джерел розглядається розвиток млинарського промислу на Посейм'ї. Автор намагається розкрити економічну структуру млинарського промислу Батурина і відтворити первинний історичний вигляд водяних млинів.

Ключові слова : *водяний млин, Батурин, млинарський комплекс, гребля.*

Тема млинарства в історичній науці залишається предметом дослідження для низки істориків та етнологів минулих століть і сьогодення. Вона висвітлюється у працях відомих науковців О. Компан «Міста України в другій половині XVII століття» та А. Будзан «Господарсько-промислові виробництва», етнологів В. Горленка та І. Бойка «Народна землеробська техніка українців». У 90-х роках XX ст. та на початку XXI ст. з'явилось кілька історичних та джерелознавчих розвідок М. Страшінця про українське млинарство у XVI-XVII ст. на українських землях. Серед праць сучасних істориків, які цікавляться дослідженням млинарства, є розвідки В. Масненка, В. Недяка, В. Мельниченка та ін.

У даній роботі автор намагається розкрити економічну структуру млинарського комплексу Батурина та відтворити його первісний вигляд.

Хліб називають основою життя. Про нього також кажуть, що Він «усьому голова». Справді, з давніх-давен хліб належав до основних харчових продуктів. А головний його складник – борошно, яке отримують розмелюванням зерна. Здавна зерно на муку мололи на зернотерках. Незрівнянно досконалішими й продуктивнішими за цей ручний пристрій були водяні млини, що поширились на українських землях і, зокрема, на Лівобережжі, у середині XVI – на початку XVII ст. [1, 104].

Для України характерні два типи водяних млинів – стаціонарні (гребляні) і наплавні. Наплавні млини базувалися лише на великих річках, зокрема і на швидкоплинному Сеймі [2, 73]. Основою, на яку встановлювали саму конструкцію наплавного млина, були великі човни – баржі. Для стаціонарного млина вибирали таке місце, де на річці можна було б зробити греблю й подавати воду до колеса-привода, закріпленого на горизонтально встановленому валу. Коли колесо оберталося, відповідно обертався й вал, який через систему передач пускав у рух пристрій розмелювання зерна. Стаціонарні водяні млини, залежно від системи привода, тобто подачі води до колеса, поділялися на пристрої з верхнім і нижнім боєм. У млинах з нижнім боєм, що називалися підсубійними, підсубійниками, підслідниками, колесо-привод оберталося під тиском течії, а в млинах з верхнім боєм (коречних, корчаках) приводилося в рух водою, що жо-

лобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Далі принцип дії механізму однаковий для всіх типів млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надавало рух веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального валу оберталося верхнє жорно. Спідній камінь не рухався. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Весь механізм молоття зерна встановлювали на невисокому помості. Потужність водяних млинів вимірювалася кількістю кіл і становила від одного до дванадцяти.

Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів не мало істотних відмінностей порівняно з традиційними способами народного будівництва в тій чи іншій місцевості. Відповідно до місцевих умов корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, рідко – муровану. Покривали їх найчастіше соломою чи ґонтом. Інколи в будівлі, окрім приміщення для механізму, робили також житлову кімнату з піччю та двома віконцями. Там жив мірошник або ночували люди, очікуючи своєї черги молоти зерно [3, 179].

Перші згадки про водяні млини у Батурині датуються 1636 р.: «…у Києві та на його околицях було 18 діючих водяних млинів, а у районі Батурина – 12…» [4, 113]. Згідно перепису про численність населення Лівобережної України, що підлягало оподаткуванню, станом на 1666 р. переписувачі зареєстрували у Батурині і навколо міста 7 міщанських і 5 козацьких млинів [5, 70]. В добу гетьманування І. Мазепи їх кількість збільшується до 33. Зокрема дослідник С. Павленко згадує про 30 спалених млинів московськими військами у 1708 р. [6, 104]. О. Лазаревський, описуючи батуринську сотню, дає дані з опису міста за 1726 р. : «… кроме того к посполитому населению Батурина принадлежали мельники и мерочники…, которые у мельниц Батуринских живут … – 82 двора» [7, 258]. Це була найбільша кількість млинів в Україні після Остра та Києва. За часів гетьманування К. Розумовського на р. Сейм та її рукавах діяло до 18 млинів: «На реке Семи имеется плотина, на которой мельничих амбаров разних владений 18 и в них кол 51, да машин две о шести колах…» [8, 266]. Наприкінці XIX ст. переписувачі зареєстрували у Батурині «…по обществу государственных крестьян – 25 водяных мельниц …» [5, 291-298].

Водяні млини у Батурині були переважно зрубними будівлями, з механізмом нижнього бою, тобто вода била на колесо знизу. За свідченням жителя Батурина Івана Григоровича Бондаренка, 1938 р. народження, після війни у Батурині діяло 3 водяні млини. Він дає їх детальний опис. Млини стояли у руслі р. Сейм на палях над водою на висоті 1,5 м. Висота млина була 3 м, ширина – 4 м, а довжина – до 5 м. У воду опускались два колеса з лопатями. Колеса мали діаметр близько 2 м. Млин ділився на 2 приміщення [9, 1].

Будівництво млина обходилося досить дорого – доводилося насипати спеціальні греблі, виготовляти устаткування, купувати млинарські кола. З купчого акту, укладеного в міській ратуші Батурина 13 грудня 1692 р. на продаж водяного млина між Я. Бутченком та С. Павичем, дізнаємося, що середній за розміром млин наприкінці XVII ст. коштував «1600 золотих лечбою польскою добрые монеты» [5, 94]. А з відомості про промислові заклади Батурина від 7 серпня 1898 р. ми дізнаємось, що два кола «водяной мельницы» коштували «1000 рублей…», три кола, відповідно, 1500 [5, 291-298]. Вкладати у цей промисел такі кошти могли лише козацька старшина, монастирі, багаті селяни, козаки і міщани. Представники середніх верств населення, не маючи змоги самостійно займатися ним, об'єднувалися у групи по кілька чоловік. Перепис населення 1666 р. та відомість про промислові заклади Батурина за 1898 р. це підтверджують: «..дак городу Батурину на реке Сейм гребля на первуй гребле млин трех колесах хлебомельних да валюшня.. а держит млин мещанин Иван Зворика да Степан Яковлев…. Другая гребля, а на гребле млин, а в нем три колеса хлебомельних да валюша, а держат тот млин Яцко Бучка да Лаврин Самойлов… [5, 70]. «Савва и Марк Загорульки 1/9 часть водяной мельницы…Григорий Панабратцов 1/3 часть кола водяной мельницы…» [5, 291-298].

Млини у XVII-XIX ст. також являли собою цілий комплекс промислових закладів: млини на збіжжя, круподерні, валюші, тартаки, папірні, порохові млини, рудні та гамарні – все це було пов'язано з млинарством. Тобто з їх допомогою не тільки мололи збіжжя, а й дерли просо, валяли сукно та повсть, пиляли лісоматеріал. В роки гетьманування К. Розумовського на території Батурина функціонувала суконна мануфактура. «Валяние» сукна відбувалось на спеціальній машині – сукновальному млині, що розташовувався на р. Сейм. Він мав вигляд водяного млина «о девяти валюшных гніздах, о двух водяних колах» [10, 410]. За період з 1810-1845 рр. головна сукновальня зазнала реконструкції: до неї добудували одне колесо і тепер вона мала 3 колеса на 16 гніздах [10, 410]. Цей млин працював лише влітку та восени. Взимку робота припинялась. Щоб виробництво працювало протягом усього року, були побудовані ще 3 великі млини-сукновальні на ставках, де було вдосталь води. Один з них знаходився в урочищі Шовковиця [10, 411]. У 1755 р. завершилось будівництво «машинно-пыльной мельницы» (тартака) за проектом відомого фахівця у цій справі німця І. Гіржбергера. У 1760 р. І. Гіжбергер керував вимощуванням греблі й на річці Шовковиця біля Батурина та будівництвом цегляного водяного млина на 3 камені [10, 406].

Масове будівництво водяних млинів, потреби періодичної заміни жорен викликали зростання

Околиці Батурина. Водяний млин. Поч. XIX ст.

попиту на жорновий камінь. Останні завозилися до Чернігівського повіту з Глухівського [11, 99]. Їх видобували на родовищах села Кочерги та хутора Курдюмівського. В цьому кар'єрі «ежегодно добывается каменя на сумму 5000 рублей серебром. В каменоломнях изготовляют жернова различных размеров, ценою от 50 до 300 рублей… Жернова пользуются большой популярностью и даже вывозятся за пределы губернии» [12, 240]. Для виготовлення жорнова «… употребляются лучшие сорта песчаника, наиболее кристаллические, называемые «лединистым, занозистым» [12, 240]. Ціна такого млинового каменя коливалась «от 100 до 250 рублей» [13, 361]. А у «Военно-статистическом обозрении Российской империи…» за 1851 р. автори зазначають, що «в Черниговской губернии за пару жерновых камней, смотря по величине их, плотят на месте от 5 до 15 рублей серебром...» [11, 99]. Дослідники подають відомості й про професії, які побутували на Лівобережжі у XVIII-XIX ст. Це «камникі» або жорновикі – спеціалісти, що займались виготовленням та ремонтом жорнових каменів до водяних млинів, та спеціалісти по будівництву млинів і гребель [14, 175-179].

Водяні млини за формою власності поділялися на козацькі, селянські, поміщицькі та монастирські. За переписом Батурина за 1666 р. дізнаємось: «…и всех мещанских к городу Батурину на реке Сейм и на реке Шелковице на 4 греблях – 7 млинов…, да казацких на той же реке 5 млинов…» [5, 71]. В маєтностях Крупипького монастиря наприкінці XVII – початку XVIII ст. діяло до 10 водяних млинів [4, 113].

Незважаючи на значні витрати, пов'язані з ремонтом млинового устаткування та наймом робітників, млинарський промисел був досить прибутковим. Заробіток мірошника визначався «мірчуком». У середині XIX ст. на Лівобережжі мірошник одержував мірчук у розмірі 10 % зерна, призначеного для помелу [15, 19]. А як зазначає дослідник М. Страшінець, водяний млин на одне жорно у середньому на добу виробляв від 68 до 70 пудів муки, а за рік – 12200 [16,28]. З докладу начальника Чернігівського повіту від 17 жовтня 1897 р. за № 6540 ми дізнаємось, що власники Батуринських водяних млинів «доход с каждого постава получали не менее 100 рублей в год…» [17, 317].

За помел з кожного водяного млина брались податки «військова мірочка», «на мещан на место», «на ратушу», «в государевы житницы» [5, 70]. У приходних книгах за 1724 р. зафіксована кількість податку, який збирався з Батуринських мірошників: «…с мельниц разних владельцов под Батурином на реке Семи поколющины – 51 руб. 80 коп.; с мельниц весняных с кол поколющины – 12 руб. 60 коп.; с валюш на реке Семи под Батурином – 5 руб. 50 коп… Во время торгов поковшевого с мельниц: ржи – 99 четвертей 5 четвериков; пшеницы – 10 четвертей 6 четвериков; гречи – 16 четвертей 7 четвериков; ячменю –5 четвертей 3 четверика; пшена – 3 четверика. Итого – 263 четверти » [18, 306-313].

Власники водяних млинів могли оскаржувати кількість податку і після розгляду інспектором справи, відсоток коливався. У зверненні власників Батуринських водяних млинів до Конотопської повітової управи від 17 жовтня 1897 р. зазначалось про зменшення податку на водяний млин на 20 % від зазначеної норми оподаткування у зв'язку зі зменшенням доходів [17, 317].

На основі аналізу архівних та опублікованих джерел ми можемо сказати, що млинарський промисел, як один із найбільш прибуткових, знаходився під контролем спочатку гетьманської адміністрації, а пізніше – волосного правління та повітової земської управи. Будівництво, передача чи звільнення з оренди млинів здійснювалося лише з її дозволу.

На жаль, до наших часів жоден з водяних млинів не дійшов. У 1765 р. згоріла лісопильня [10, 408]. Після смерті Андрія Розумовського занепадає й суконна мануфактура, а разом з нею й валюші. В кінці XIX – середині XX ст. кількість водяних млинів зменшується. Більша частина гребель на річці Сейм була розібрана, а самі млини практично зникли.

Обстеження річкової долини, спілкування зі старожилами містечка, робота з документами дозволила встановити приблизну карту розташування водяних млинів у Батурині на р. Сейм. Млинарський комплекс розпочинався у рукаві річки в районі Батурина, а закінчувався біля с. Обмачів. Про їх розташування нам нагадує і місцевий топонім «На машині», де й були географічно розташовані водяні млини для перемолу зерна тощо. За свідченнями Олександра Лаврентійовича Дорошенка, 1928 р. н., у руслі Сейму в районі містечка стояли водяні млини. Було й 2 валюші, в яких валяли сукно. На млини торговці носили горілку і вимінювали у мірошників на муку. Коли млини запустіли, то у них влаштовувала

вечорниці батуринська молодь [19, 1].

Зі свідчень Ольги Степанівни Стадник, 1919 р. н., ми дізнаємось, що у довоєнні роки у Батурині було 12 млинів. Їх ще називали «клітками». Мірошниками були Данило Пур, Сергій Гурченко, Корній Москалець, Родіон Домашенко, Павло Горбань, Степан Стадник. Всі млини будувалися в зруб, мали вигляд комори. Навесні, в березні, перед повінню, млини розбирали і вивозили подалі від річки. Через 200-300 м за одним млином ставили інший. У приміщенні млину знаходилась комірчина для мірошника. На підлозі стояли ваги. Мірошник за роботу брав й собі помел. До Батурина помолоти зерно приїздили люди з Красного та Митченок. Під час колективізації млини у власників відібрали й передали до колгоспу [20, 1].

Микола Якович Новохацькій, 1919 р. н., згадує про особливості будівництва гребель у руслі Сейму. Їх будували із лози, яку в'язали тросом і прикріплювали до дна рукава кілками. Лоза була фундаментом греблі, накладена до дзеркала води, а на неї насипалась земля. Довжина греблі становила 150-200 м, ширина – 2-3 м. У воді, біля греблі, на дні лежала дубова скриня з двома бортами і днищем. Вода йшла по ній і не розливалась на боки, потрапляючи на лопаті колеса. Скриня розташовувалась під самим колесом. За греблею безперервно стежили й досипали її [21, 1].

Зі спогадів Надії Іванівни Чухно, 1924 р. н., ми дізнаємось, що водяні млини у Батурині розташовувались навіть на озерах та ставках. Надія Іванівна добре пам'ятає водяний млин, що стояв на озері «на краю Кочубеївського парку» [22, 1].

Одне з жорен від водяного млина було передане співробітникам НІКЗ «Гетьманська столиця» місцевими жителями. Експонат вагою 400 кг має розмір 1,5 м у діаметрі. Жорно виготовлене з каменю – кристалічного «льодянистого» піщанику. Воно має поперечні канавки-насічки для висипання помолу, отже у конструкції млина розміщувалось на споді і було нерухомим. Ці насічки робились спеціальним, дуже міцним, з якісної сталі молотком – оскардою, який загартовували в ковальському горні. Ближче до центру каменя насічки були глибшими, до країв – дрібнішими. Таким чином зерно під час обертання каменя, рухаючись канавками за рахунок відцентрованої сили, перетиралось на борошно або обмішку. Відстань між каменями також регулювалась спеціальним пристроєм для отримання різних видів помелу: верхній камінь для цього піднімався або опускався за допомогою коромислоподібного важеля – «козла». Цей же камінь знімали при зношуванні насічок і кували оскардою [23, 76].

Отже, історичні джерела, дослідження місцевості, спогади старожилів та перекази дозволяють підтвердити існування на території Батурина потужного млинарського комплексу,

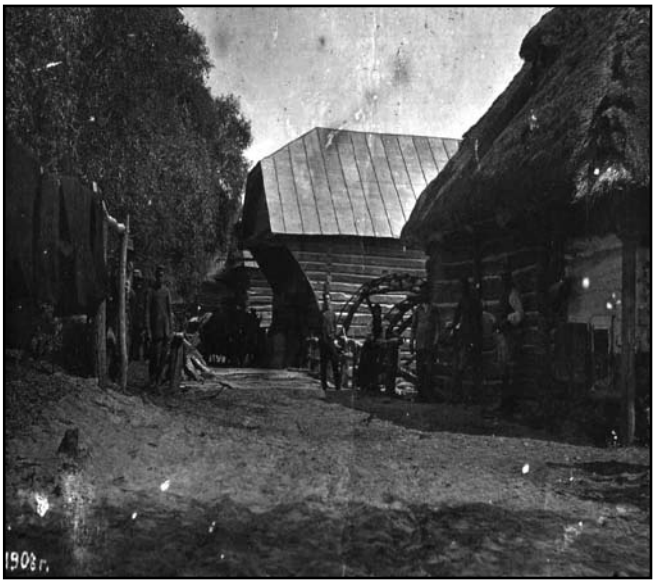

Околиці Батурина. Млинарський комплекс. Поч. XIX ст.

дають змогу розкрити його економічну структуру, відтворити первісний вигляд млинарських споруд.

Посилання

1. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Кумицький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971. – 163 с.
2. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. – М., 1970. – 144 с.
3. Будзан А.Ф. Господарсько-промислові виробництва // Бойківщина. – К., 1983. – С. 128-129.
4. Борисенко В.Й. Соціально економічний розвиток Лівобережної України у другій половині 17 ст . – К.,1986. – 264 с.
5. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів ,2009. – 780 с.
6. Павленко С. Загибель Батурина. – К., 2007. – 267 с.
7. Лазаревський О. Описание старой Малороссии. – Т. 2. – К., 1893. – 559 с.
8. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781) / підготовка до друку та передмова П. Федоренка. –К.,1931. – 410 с.
9. Спогади Бондаренка І. м. Батурин. – БРІМ. – ПД. – інв. № 2337.
10. Терех М.І. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII-XIXст.) // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В. Коваленко. – К., 2008. – С. 400-427.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.12. Ч.2. Черниговская губерния. –СПб.,1851. – 194 с.
12. Календарь Черниговской губернии на 1894 год. – Ч., 1893. – 328 с.
13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Составил М. Домонтович. – СПб., 1865. – 796 с.
14. Компан О. Міста України в другій половині XVII століття. – К.,1963. – 386 с.
15. Масненко В. Млинарство, млини, мельники…// Український млинологічний журнал. – К., 2011. – № 1. – С. 14-19.
16. Страшінець М. Технічне обладнання водяних борошномельних млинів України 16-17 ст. // Вісник ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 25-29.
17. Журналы XXXIII очередного Конотопского уездного земского собрания с 20 по 23 октября 1897 г. – Конотоп, 1898. – 448 с.
18. Мазепина книга Упор. І. Ситий – Чернігів, 2005. – 524 с.

19. Спогади Дорошенко О.Л., м. Батурин. – БІМ. – Кв. № 53.
20. Спогади Стадник О.С. – БІМ. – Кв. № 76.
21. Спогади Новохацького М.Я., м. Бахмач. – БРІМ.-ПД. – Інв. № 2343.
22. Спогади Чухно Н.І., м. Батурин. – БІМ. – Кв. № 48.
23. Стрикун Т. Технічно-конструктивні характеристики млинів….Бахмаччини // Український млинологічний журнал. – 2011. – № 1. – С. 76-80.

Хармак М.Н. К истории водяных мельниц в Батурине
В статье на основе обстоятельных исследований, проработки массива источников рассматривается развитие мельничного промысла на Посеймье. Автор пытается раскрыть экономическую структуру мельничного промысла Батурина и воспроизвести первоначальный исторический вид водяной мельницы.
***Ключевые слова** : водяная мельница, Батурин, мельничный комплекс, дамба.*

Kharmak M. M. The history of watermill in Baturyn
On the basis of thorough analysis of different sources the development of mill trade in Poseimiia is studied in the article. The author tries to reveal the economic structure of watermill trade in Baturyn and to show the first historical image of watermills.
***Key words**: watermill, Baturyn, watermill complex, weir.*

28.02.2013 р.

УДК 94(477):2-283+7.04

М.Ф. Дмитрієнко
О.Б. Походяща

«Ім'я славетного гетьмана І. Мазепи житиме вічною славою в пам'яті нашого народу, бо він хотів дати змогу розвинути у повній свободі усі його безмежні можливості…»
Пилип Орлик

ІКОНОГРАФІЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ У ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ІНОЗЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Автори статті розглянули іконографію гетьмана Івана Мазепи та провели порівняльний аналіз зображень, створених різними мистецькими школами. Одночасно визначено найбільш достовірні зображення, що дають уяву про нього як про людину і державного діяча. Особливу увагу було приділено питанню сприйняття образу гетьмана в соціумі його сучасниками та наступними поколіннями через призму мистецької спадщини вітчизняних та європейських художників.
***Ключові слова:** іконографія, портрет, гетьман, козацька держава, український та європейський живопис.*

Питання іконографії гетьмана І. Мазепи є одним з найактуальніших на сьогоднішній день. За останні два десятиріччя цій темі присвячені десятки наукових праць, однак з новими відкриттями постають нові запитання, обґрунтовані необхідністю детального вивчення походження творів, їх художніх особливостей, створення та датування. До сьогодні дослідники не полишають розвідок стосовно достовірності наявних портретів гетьмана, висловлюючи нові бачення із цього приводу, додаючи нові методи дослідження. Іноді відомі нам зображення гетьмана так різняться між собою, що видаються за різних осіб, на що впливає своєрідність мистецьких шкіл, регіону та часу створення.

Переходячи безпосередньо до розгляду питання про іконографію І. Мазепи у вітчизняних та іноземних пам'ятках мистецтва, слід відмітити, що її оцінки багато в чому суперечливі, як і сама особистість гетьмана. У статті за 2007 р. «Портрети гетьмана І. Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень» нами вже була зроблена спроба віднайти та визначити достовірні зображення І. Мазепи. Були проведені ґрунтовні розвідки іконографії гетьмана та класифікація зображення за таким принципом: 1) західноєвропейські прижиттєві портрети; 2-3) прижиттєві портрети вітчизняних майстрів 4) копії портретів XIX ст.; 5) портрети та сюжети романтичного жанру [25, 242-284]. Можливо у статті були висвітлені не всі питання іконографії І. Мазепи, однак вона викликала певний резонанс та підштовхнула вітчизняних дослідників «у відповідь» провести ряд наукових пошуків (праці О. Ковалевської, С. Павленка та ін.). У цій статті авторами крім іконографічних розшуків буде звернено увагу на типи портретів гетьмана: лицарські, ктиторські, родинні та портрети-образи, що визначить їх функціональну приналежність у соціумі. Розглянемо зображення гетьмана в живописі, іконописі, та графіці.

Складність у вітчизняній іконографії І. Мазепи виникає у тому, що після оголошення його зрадником та накладення анафеми портрети гетьмана знищувалися. У листопаді 1708 р. О. Меншиков наказав нашвидкуруч збудувати шибеницю й принести з батуринського палацу портрет гетьмана. Під захоплені вигуки п'яних стрільців на очах у пов'язаних до купи бранців зображення гетьмана «повісили…посеред города Батурина». Гетьманську резиденцію у Батурині розграбували й спалили вщент. Такої ж долі зазнали численні маєтки гетьмана й навіть церкви, де були його зображення як благодійника [38, 363]. Натомість слід звернути увагу на іноземні джерела, які можуть відіграти неоцінену роль для відтворення його образу.

На сьогодні нам відомо декілька десятків зображень гетьмана І. Мазепи в музейних зібраннях України, Росії та Європи, однак достовірних, тих, що із впевненістю можна приписати гетьману, одиниці. Використаємо у статті найбільш вірогідні зображення І. Мазепи, простежимо відмінності передачі його образу, виконані різними мистецькими школами. Разом із порівняльним методом дослідження для відтворення образу портретованого важливі

спогади сучасників, в яких йдеться про характерні зовнішні риси, що надають достовірний матеріал про особливості просопрографічного портрету гетьмана. Ось що писав про І. Мазепу його сучасник, історіограф Карла XII Георг Норберг (Jean Pierre Norblin de la Gourdaine): «Мазепа середнього зросту, худорлявий, хоча йому близько 70 років, очі в нього бистрі і зберегли весь свій вогонь і жвавість, вуса має на польську моду». Сам король Карл XII «…побачив чоловіка, котрого кожний крок і кожен рух свідчили про дуже високу культуру і про незвичайно витончені товариські форми» [45, 99]. Густав Адлерфельт мав схожу із попередньою характеристику І. Мазепи: «Трохи вищий середнього зросту, мав аскетичне обличчя, худорлявий, із серйозним виразом та гордим, похмурим поглядом» [27, 185]. Історик мистецтва другої половини XIX ст. Д. Ровинський, використавши спогади сучасників про гетьмана, спробував відтворити образ у писемному вигляді: «Мазепа був росту середнього, худорлявим, мав невеликі чорні вогненні очі, погляд гордий та суворий, посмішку уїдливу; видавався замріяним, але любив веселощі. Пронизливий ум його стежив за вчинками людей, вмів вивідувати їх таємниці; сам І. Мазепа був потайним та обережним в найвищому ступені» [41, 1022]. Таким чином створюється образ дуже енергійної та дійової людини.

Маємо велику вдячність представникам старшинських родів, які «складали високу шану пам'яті гетьмана», й, відповідно, потай зберігали оригінальні портрети та їх копії в своїх садибах [24, 96]. Особливо цінними є портрети українських художників, до яких відносимо погрудний портрет І. Мазепи з Національного музею історії України (далі НМІУ) [15]. І хоча портрет зазнав декілька реставрацій, іноді невдалих, що призвело до деформації образу (портретований став дещо огряднішим), він є одним із найкращих зразків українського козацького портретного живопису XVIII ст. На портреті зображено чоловіка середнього віку, без головного убору, волосся та вуса чорні. Одягнений він у темно-зелений жупан та червону сорочку. Через праве плече перекинута синя муарова стрічка ордену Св. Андрія Первозваного, на грудях з лівого боку – орден Білого Орла. У правому верхньому куті герб «Курч» з літерами: І(Іван) М(Мазепа) Г(гетьман) В(війська) Ц(царської) В(величності) Є(його) П(пресвітлого) З(запорозького) [35, 279]. Розвідки щодо походження портрету було проведено істориком М. Грушевським. Він порівняв цей твір із портретами з Гріпсгольмської галереї та із зображенням на гравюрі Д. Галяховського, вказуючи на подібність основних рис, хоча на розглянутому портреті гетьман значно молодший та огрядніший [22, 246-248]. Портрети з вищезазначених джерел були написані в останні роки гетьманування І. Мазепи (портрет із Гріпсгольма зазнав нищівної критики сучасних дослідників), а на цьому портреті наш персонаж зображений ще порівняно молодим. М. Грушевським було виявлено, що портрет переховувався в козацькій родині Бутовичів, які пишалися цієї власністю. Стрічка ордена Андрія Первозванного була домальована пізніше художником-кріпаком генерала М.Г. Репніна у першій половині XIX ст., що призводило до труднощів у атрибуції портрета. Цей саме художник, окрім орденської стрічки, невдало замалював кракелюр різного ступеню, що з'явився з часом на портреті. Надпис на зворотному боці зроблено ще прадідом В. Бутовича, який помер у 1820 р. Саме він і заповідав спадкоємцям передати портрет до Історичного музею (нині – НМІУ) [23, 162]. Розвідки історика О. Ковалевської, які вже базувалися на проведеній рентгенограмі портрету, підтвердили попередні припущення, що він належить до XVIII ст. [31, 298]. О. Ковалевська також провела ряд досліджень стосовно портрету І. Мазепи з Дніпропетровського художнього музею (далі ДХМ) і виділяє з усіх зображень як найкращий [30, 157-60; 31, 299-300; 32, 171-177].

Невідомий художник Лівобережної України. Портрет І. Мазепи. XVIII ст., підмальовки XIX ст. / НМІУ

Натомість стосовно достовірності портрету І.Мазепи з ДХМ у авторів статті виникають сумніви. В даному випадку ми погоджуємося із С. Павленко, що висновки до цього портрету робити передчасно [39, 71-76]. Портрет є реалістичний, виконаний художником академічної школи і мав би передати достовірно усі риси обличчя портретованого.

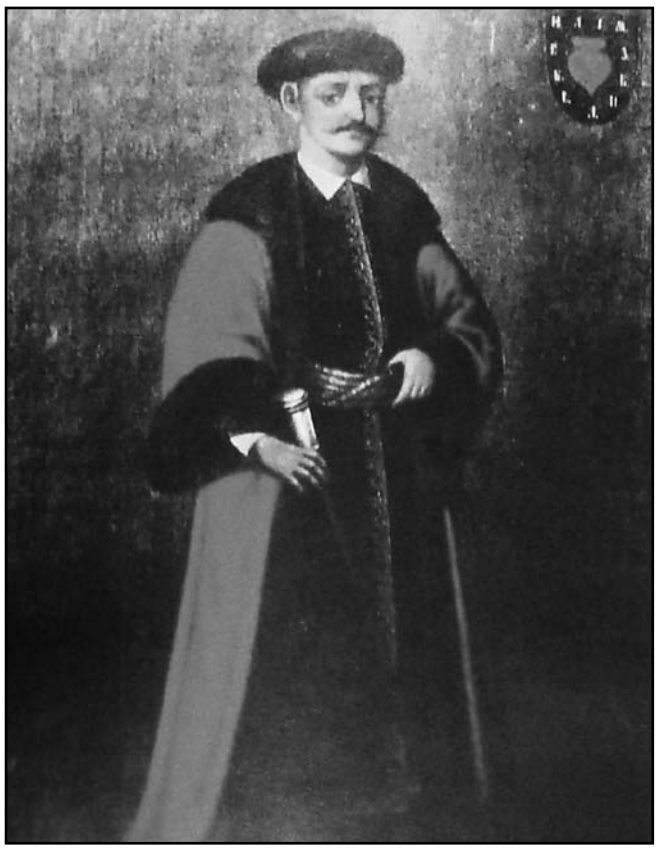

Невідомий художник Катеринославської губернії. Портрет І. Мазепи (з колекції Родзянок) / ДІМ (Україна)

Дійсно, обличчя портретованого нагадує словесні описи та інші зображення гетьмана, одначе є і яскраво виражені відмінності. По-перше, за описами сучасників гетьмана, які ми розглянули вище, він мав чорні пронизливі очі, темне пишне волосся та вуса (у похилому віці, звісно, він вже зображувався із сивими буклями). Також привертає увагу на підборідді невеличка ямка, якої немає на інших портретах. Звернемо увагу дослідників, що портрет є лицарським (портретований одягнений у лати), і якщо він належить до письма XVIII ст., портретований мав би бути зображений із символом гетьманської влади – булавою. Також мали б бути передані експресивність постаті І. Мазепи, його якості воїна та керманича держави.

До родинних козацьких портретів слід віднести також «Німецького «Азефу», доданого до наукового обігу С. Павленко [39, 59]. Важко атрибутувати портрет по фотографічному знімку, однак навіть за візуальним спогляданням художніх ознак видно, що портрет написаний художником-іконописцем Лівобережної України. Портрети, виконані українськими іконописцями, є надто своєрідними, однак головні риси портретованих в них передавалися обов'язково. По стилю написання та за художніми особливостями цей портрет перекликається з портретом гетьмана К. Розумовського, який надійшов до колекції НМІУ з Церковно-археологічного музею Київської духовної академії [16].

Провідне місце в іконографії зображень гетьмана займає ктиторський портрет І. Мазепи з козацької родини Родзянок (нині в Дніпропетровському історичному музеї, далі ДІМ) [1], виконаний на замовлення у 1877 р. російським живописцем П. Окуловим [37, 106-110]. Д. Яворницький виявив цей портрет і охарактеризував таким чином: «Цей портрет є точне повторення того портрета, що був відкритий у великій церкві Києво-Печерської лаври і який був надрукований в «Киевской старине» редактором цього журналу Ф. Лебединцевим [48, 46]. Ростове зображення І. Мазепи – чоловіка середніх літ, одягненого у зелений кунтуш, поверх якого накинутий червоний жупан, оздоблений хутром, на голові – червона шапка, оздоблена темним хутром, як і на жупані. Правицею спирається на палицю, лівою рукою тримається за пояс. У правому верхньому куті герб із літерами «И (Іван) М (Мазепа) Г (Гетьман) З (Запорозький) К (Козацький) К (ктитор) С (Святої) П (Печерської) Л (Лаври)» [22, 247]. «Благообразне обличчя» І. Мазепи мистецтвознавець П. Білецький порівнював із зображенням на панегірику І. Мигури 1706 р. [19, 241]. С. Павленко зробив дуже вдалі розвідки стосовно цього портрета та порівняв його з більш ранніми варіантами (XVIII ст.) [2] з колекції ДІМ [39, 46-52]. На нашу думку, це дуже вдала знахідка для дослідників іконографії І. Мазепи. Використання за основу зображення з Успенської церкви Києво-Печерської лаври на Катеринославщині пояснюється відсутністю портретів І. Мазепи, однак їх тиражованість вказує на його велику популярність в козацьких родинах. Зображення ктитора І. Мазепи знаходилося з кінця XVII ст. на стіні навпроти лівого кліросу Успенської церкви Києво-Печерської лаври. Цей портрет відносився до прижиттєвих. І. Мазепу було зображено ще зовсім молодим чоловіком [34, 188-191]. Серед усіх розглянутих інших проаналізованих нами портретів це найдавніше зображення гетьмана. Відносно віку портретованого та часу створення цього зображення існували суперечливі думки. М. Грушевський вважав, що тут зображено особу років 40, тобто І. Мазепу показано ще до часу його гетьманства, з «лицем круглим, з легко зарисованими вилицями і невеликими вусами, в українському вбранні, без гетьманських клейнодів» [22, 247]. У 1899 р. О. Лазаревський не міг пояснити того факту, чому лаврська братія залишила портрет І. Мазепи після оголошення анафеми – до 1884 р. Він порівнює портрет з гравірованими зображеннями І. Мазепи, виконаними «на піднесення» лаврським гравером Інокентієм Щирським [33, 457]. За свідченнями очевидців, фотографічний знімок з стін Успенської церкви робився для високопосадовця з Москви. Цінність знімку знижується тим, що фотограф сам ретушував його за власною фантазією і навіть додав

перо на шапці гетьмана [46, 382-383]. Зображення з Успенської церкви Києво-Печерської лаври, на жаль, вже не існує, що підвищує значимість парсун з ДІМ. Метою ктиторських портретів було відображення не воїна, а благодійника храму. Отже, в цих катеринославських зображеннях І. Мазепи розкриваються його людські якості – порядність, стриманість, співчуття та висока духовність.

Портрет І. Мазепи-ктитора (1693-1695) був і на стіні Богоявленської церкви Києво-Братського монастиря. Розписи Богоявленської церкви тривали з кінця XVII – до початку XVIII ст. Їх здійснили український художник І. Квятковський та італійський майстер А. Скотті [29, 75-76]. Вони могли бути авторами цього портрету на стіні. Зображення «на великій Богоявленській церкві братського монастиря» не збереглося, та й сам храм згодом був зруйнований. Натомість залишилися розвідки історика М. Берлінського, який за словесними свідченнями очевидців відтворив зображення гетьмана на Богоявленській церкві словесно: «Був він…з бородою та вусами, з густими і великими бровами, в зеленому кунтуші з стоячим коміром, і собою був дуже прекрасний» [47, 370-371]. В. Ясинський, ректор Академії, величав гетьмана «особливим обновителем і благодійником братського монастиря». Крім того, як ми зазначали вище, він передав братчикам цінну бібліотеку з рукописами, опікувався підручниками для студентів, підтримував викладацький персонал.

До іконографічних джерел необхідно додати портрети гетьмана в іконописі. Зображення І. Мазепи бачимо на іконі Успіня Пресвятої Богородиці Каменського монастиря на Стародубщині. Відомо, що храм було побудовано 1687 р., коли Івана Мазепу обрано гетьманом України. При допиті за наказом російського уряду братія монастиря свідчила стосовно портретних зображень на іконі: «Скоропадський був сухий, Мазепа – «чубом рудав, дволик із бородою», а полковник Полуботок – «дороден» (огрядний) і волосом русяв» [42, 738].

Зображення І. Мазепи бачимо на іконі «Покрова Пресвятої Богородиці» з НХМУ [18]. Її було виконано на замовлення племінника І. Мазепи, переяславського полковника І. Мировича у 1708 р. майстром Києво-Печерської лаври (?) [19, 91]. Видатний український поет Т.Г. Шевченко назвав твір «історичною картиною» не випадково, адже на ній зображені відомі історичні діячі: «В цій церкві зберігається чудова історична картина, пензля, можна гадати, Матвєєва, якщо не іноземця якого. Картина поділена на дві частини: зверху – покров пресвятої Богородиці, а внизу Петро І з імператрицею Катериною, а навколо них – відомі сподвижники. У тому числі і гетьман І. Мазепа…в усіх своїх регаліях» [44, 24]. Навпроти імператора – Феофан Прокопович, біля государя – придворні

Портрет І. Мазепи / З Літопису С. Величка

дами, навколо – козаки з жінками у національному одязі. Виходячи із датування ікони, І. Мазепа зображений в останні роки свого життя (1704-1709). Він стоїть позаду Петра І та Катерини, одягнутий в лати, поверх яких накинута горностаєва мантія, підстрижений в кружок на козацький манер, з вусами. Поруч з ним – Іван Мирович [19, 91].

С. Павленко висловлює версію, що І. Мазепа зображений на стінописі Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерського монастиря в композиції «Перший вселенський собор» [39, 104-114], з якою автори статті погоджуються. Це зображення подібне до того, що було на іконі «Успіня Пресвятої Богородиці» та стінах Братського монастиря. Дослідник переймається питанням, чому І. Мазепа зображений без ордену та стрічки ордена Андрія Первозванного і не одягнений у лицарські обладунки. Справа у тому, що в іконописі Києво-Печерської лаври не було традицій зображати ктиторів у військовому вбранні, та й нагороди і символи влади зображались також не завжди. Вони частіше були зображенні смиренними прочанами, аніж лицарями. Тому в іконописі Києво-Печерської лаври І. Мазепа зображався не як військовий, а проста смиренна людинина.

На відміну від ктиторських зображень гетьмана, на гравюрах І. Мазепа виступає справжнім лицарем, таким, як його описують сучасники. Окрему серію портретів становлять гравюри київських майстрів. До прижиттєвих належить гравюра «Панегірик на честь Івана Степановича Мазепи», виконана архідияконом Києво-Печерської лаври І. Мигурою 1705-1706 рр. [12; 3]. Автор мав за мету зобразити апофеоз гетьмана, як фундатора, покровителя і благодійника Києво-Братської школи. Не дивлячись на розкішне видання цього панегірика, ростове зображення гетьмана на ньому виглядає дещо спростованим. Однак і в даному випадку воно дуже влучно характеризує ставлення сучасників до портретованого. Ми бачимо гетьмана в латах, із атрибутами вищої влади, зображеним з вусами і невеличкою борідкою, в оточенні святих на чолі з апостолом Андрієм. Поруч зображені музи: Істина,

Художник М. Бернігерот.
Портрет І. Мазепи. XVIII ст. / ЛНБВС

Правда, Наука та Мистецтво, вгорі – київські храми, відбудовані або оновлені на кошти І. Мазепи: Миколаївський собор на Печерську, Троїцьку надбрамну церкву, Успенський собор та Всіхсвятську церкву Києво-Печерської лаври, Вознесенську та Кирилівську церкви. Внизу твору подано зображення родового герба Мазепи у супроводі панегіричного тексту. О. Лазаревський був переконаний, що на гравюрі зображено саме І. Мазепу. Гравюра має велике історичне значення, оскільки зображення було піднесено особисто гетьману [33, 455].

Подібне до цього зображення І. Мазепи-лицаря бачимо на рідкісній гравюрі київського майстра Д. Галяховського, учня О. Тарасевича, під назвою: «Теза на честь Івана Степановича Мазепи». На ній гетьман зображений у передостанній рік життя (1708 р.). Цей офорт на шовку можна віднести до кращих творів граверів школи Києво-Печерської лаври. Вона, напевно, була б знищена, якби її не підшили під Св. Плащаницю. Гравюра знаходилася в одній з церков біля Києва, де у 1838 р. її придбав Костянтин Свідзинський. Потім вона потрапила у Варшавську бібліотеку Красінських, нині перебуває в Національному музеї Варшави (далі НМВ). Попри те, що зображення гетьмана на гравюрі виглядає ідеалізованим та стилізованим, воно слугує історичним джерелом, що свідчить про апогей гетьманської влади. Гравюру готували для виступу на захист філософських тез Івана Новицького в Києво-Могилянській академії та призначалася вона на піднесення під час академічних урочистостей гетьманові. Гравюра є пророчою, передає образ бурі, землетрусу, загальної руїни, що спіткали українські землі [17].

Знаходимо зображення гетьмана у творчому доробку ще одного київського гравера Інокентія Щирського. Нам відомо, що в Київській духовній академії зберігалося три його роботи кінця XVII ст.: батальна сцена «Взяття Кизи-Кермена в 1697 р.», портрет «Іван Мазепа, царі Іоанн та Петро І» та «Апофеоз Мазепи». Остання гравюра призначалася для піднесення самому І. Мазепі, отже в ній майстер намагався досягнути максимальної портретної схожості.

Серед вітчизняних видань у якості іконографічного джерела для дослідників становить інтерес серія світських портретів до літопису Самійла Величка: Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, І.Брюховецького, П. Дорошенка, М. Многогрішного, М. Ханенка, І. Самойловича [28, 156]. Зображення І. Мазепи з цього циклу можна віднести до прижиттєвих, що було створене за кілька років до його загибелі. Це був період найактивніших дій гетьмана, спрямованих на відродження української державності. З гравюри видно, що портретований мав досить моложавий вигляд для свого похилого віку. Відносно автентичності зображення та висловлених сумнівів автори статті схиляються до думки, що це зображення достовірне. Ймовірно, що портрет був створений самим С. Величком. Тут І. Мазепа дуже схожий до описів своїх сучасників, зображений в традиційному козацькому одязі, в правиці, якою він обіперся на стіл, булава. У правому верхньому куті розміщено родовий герб. І.Мазепа зображений в невимушеній позі, що вказує на вплив світського живопису на його іконографію. Це дало можливість художнику передати характер та особисті риси портретованого.

До західноукраїнського живопису слід віднести портрет І. Мазепи з Палацу Сангушків в Підгірцях (з колекції Ходкевича). На жаль, це єдиний на сьогодні відомий нам портрет гетьмана західноукраїнської школи XVIII ст. А. Енсен вважав його карикатурою [27, 190]. Це погрудне зображення чоловіка похилого віку із булавою, голова якого нахилена набік, має доброзичливий погляд, усміхнені вуста. На користь цього зображення виступали О. Лазаревський [33, 461-462] та І. Павловський [40, 195] (з колекції Ходкевичів). У Львівській науковій бібліотеці ім.В.Стефаника зберігається добре виконана у XIXст. художником К.В. Кієлісінським копія портрету (з колекції Павліковських) [8]. Якщо припустити, що це дійсно портрет І. Мазепи, то в ньому відмітимо ще один бік мазепиного настрою, такі його риси характеру, як щирість та доброзичливість. Зображена

борода дає нам підставу твердити, що портрет виконано в останні роки життя портретованого.

Наступна серія портретів І. Мазепи належить західноєвропейським майстрам. Їх складають живописні полотна та гравюри. Це портрети, на яких він зображений в перші роки XVIII ст., коли планомірно налагоджував україно-європейські політичні стосунки. Тоді гетьман став особливо відомим за кордоном, тому не дивно, що його зображення з'явилися в Європі саме в цей проміжок часу. Відмітимо, що західноєвропейська іконографія І. Мазепи ще не до кінця вивчена. Якщо його портрети на теренах Російської імперії нещадно знищувалися, то в європейських державах є більше шансів зустріти зображення гетьмана. Натомість сьогодні замість того, щоб шукати нові роботи, вченими спростовуються і ті, що були винайдені у XIX – на початку XX ст. С. Павленко зазначав, що автори статті М. Дмитрієнко та О. Суховарова-Жорнова (Походяща) не були обізнані із статтями О. Ковалевської та І. Мицика в «Сіверянських літописах» [39, 11], хоча це було неможливо, адже їх статті були здані до друку одночасно.

До своїх дослідів стосовно портретів із Гріпсгольмського замку та Державного історичного музею (м. Москва) слід додати, що вони виконані в сарматському стилі. Збільшені вуха, одяг, зачіска на польський манер зовсім не є аргументами для повного спростування цих зображень. Погоджуємося, що І. Мазепа мав східні риси із Казимиром Сапегою. Однак, в усякому випадку портрет І. Мазепи в колекції Казимира Сапеги мав бути обов'язково. Вірогідніше усього, що портрет писав придворний художник Сапег. Цей портрет перекликається також з іншими сарматськими портретами першої половини XVIII ст. – Станіслава Ліщинського, Яна III Собеського, Михайла Вишневецького [21].

І. Мазепа мав імпульсивну натуру і навряд чи б при своїй зайнятості, і щільному графіку дипломатичних зустрічей позував художнику декілька днів, необхідних для створення подібного твору. Митець міг написати лише обриси, а потім домальовувати з пам'яті. Також портрет І. Мазепи міг бути костюмованим, зображеним не в своєму одязі, що допускалося в європейському живописі XVII-XVIII ст. на відміну від українського (можливо в латах К. Сапеги). Не був вивчений і увесь іконографічний ряд гетьмана К. Сапеги. Так, наприклад, в Львівській галереї мистецтв зберігається достовірний портрет К. Сапеги, на якому він зовсім не схожий із портретом з Гріпсгольма (відмінна форма голови із залисинами, а не густою чуприною) [4]. Отже, на нашу думку, не варто поспішати використовувати зображення із Гріпсгольму та ДІМ (м. Москва) за ілюстративний матеріал та викладати в Інтернеті, як портрети К. Сапеги. До повних з'ясувань краще використати в науковому обігу точні версії зображень.

Невідомий художник.
Іван Мазепа (?) на коні / ДІМ (Москва)

Погоджуємося, що до «гріпсгольмського портрета» виникає багато запитань, однак стосовно «кінного портрета» з Державного історичного музею (м. Москва) автори залишають свою думку на користь І. Мазепи. Тут гетьман зображений як переможець на фоні баталії, верхи на коні, одягнений у лати, з булавою в правій руці. Вгорі над ним – алегорична жіноча фігура із сурмою, яка сповіщає перемогу. Зустрічаємо у спогадах про 63-річного гетьмана І. Мазепу французького дипломата Жан де Балюза такі строки: «Тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтера, а їздець з нього знаменитий» [26, 25]. В українському живописі кінця XVII ст. – початку XVIII ст. ще не були поширеними парадні портрети з батальними сценами. Також важливим аргументом на користь І. Мазепи вказує булава, саме така, яку ми бачимо на гравюрах І. Мазепи роботи київських (І. Мигури, Д. Галяховського) та європейських майстрів (Д. Бейля, М. Бернігерота, С. Фалька).

Ми маємо подякувати О. Ковалевській за її нове бачення вирішення проблеми атрибуції портретного живопису [30, 152-167]. Однак, складність виникає

у тому, що криміналістичний метод дослідження більше підходить для атрибуції академічного живопису, натомість для козацьких парсун та сарматського живопису він може бути застосований тільки на певний відсоток. Необхідно враховувати і інші методи дослідження, що в комплексі нададуть найбільш адекватну оцінку історичному портрету XVII – XVIII ст., плідно вивчити музейні колекції та архіви Швеції та Росії, продовжити порівняльний аналіз іконографії І. Мазепи та К. Сапеги.

Для європейських художників І. Мазепа був, по-перше, державним діячем, розумним дипломатом та керманичем своєї країни. Реалістичністю виконання відрізняються його портрети у виконанні європейських граверів. До них ми відносимо прижиттєве зображення гетьмана на гравюрі німецького майстра Мартіна Бернігерота, яке було виготовлене ним для політичного польського журналу «Европіше Фама» (1704-1706 рр.) [10]. Погрудний портрет є лицарським, на якому І. Мазепа зображений як воїн, у латах, з гетьманською булавою в правиці. О. Павленко ставить під сумнів достовірність зображення, адже гетьман у латах, однак без ордена та стрічки ордена Андрія Первозваного [39, 70]. Але гравер часто зображав своїх портретованих без нагород. Також у М. Бернігерота було обмаль часу для створення портрету І. Мазепи. Він акцентував увагу глядача у першу чергу на обличчя. Тут гетьман зображений з вусами та невеличкою борідкою. Порівняно із гравюрами київських майстрів цей портрет насичений більшою емоційністю. О. Лазаревський вважав його достовірним, яке має історичну та художню цінність [33, 455]. Часте використання цього портрету у європейських виданнях скріплює думку про його автентичність. Угорський художник Самуель Фалько (1766-1826) на основі гравюри Мартіна Бернігерота у 1796 р. написав свою версію зображення гетьмана. Ще одна копія із цієї гравюри з'явилася 1835 р. у польському журналі «Przyjaciel Ludu» [9]. Отже, розглянуті портрети європейських граверів є достовірними, яким можна, на нашу думку, довіряти при відтворенні зовнішніх рис портретованого.

У якості іконографічного джерела нами вже були розглянуті гравюри і малюнки з романтичної серії про І. Мазепу [25, 272], виконані переважно європейськими майстрами у 20-60 рр. XIX ст. Розповсюдження таких зображень в європейському живописі викликала романтична поема Д. Байрона «Мазепа», яку він написав у 1817 р. під враженням Вольтерівської «Історії Карла XII». Європейські художники створювали свої версії «байронського Мазепи». Серія картин базується на його любовній пригоді. В юні роки він закохався в жінку пана Фальбовського Марію. Про їх стосунки дізнався сам Фальбовський та наказав роздягти юнака, обмастити дьогтем, обкачати у пір'ї, прив'язати обличчям до хвоста коня, кілька разів вистрелити йому над вухом та пустити коня вскач [36, 12]. Існує ціла серія зображень, де І. Мазепа зображений прив'язаним голим до коня, який несе його в лісній хащі. В такому образі «героя-любовника» він зображений на гравюрах Горація Вернета [Horace Vernet], Теодора Герікалта [Theodore Gericault] та Євгенія Ламі, Євгенія Делакроіх [Eugene Delacroix], Джона Казена [Jon Cousen] в 20-30-х рр. XIX ст. [41, 1026; 49; 7], Йоганна Шюнберга (XIX ст.) [6], А. Морозова та А. Чишкова (40-60 рр. XX ст.) [13]. У цих творах акцентується увага на красивому м'язистому тілі Мазепи. Вони носять світський характер і з'явилися за вимогою суспільства, яке прагнуло розваги, втіхи і не зовсім переймалося ним як особистістю, патріотом своєї держави. Продовженням цієї теми є гравюри, на яких непритомного І. Мазепу козаки знімають з коня. Заслуговують на увагу з цієї серії гравюри Луїса Болангера [Louis Boulanger] (1827р.) [49, 157] та М. Щурова (худ. Ф. Драгунов, 1836 р.) [14]. Тут І. Мазепа зображений молодим симпатичним чоловіком, з кругловидим, трохи видовженим обличчям, з темно-русявим волоссям, яке спадає на його обличчя локонами. Однак ці портрети не є прижиттєвими. Це опоетизовані уявлені образи І. Мазепи, до якого суспільство поставилися як до героя-любовника, а не державного діяча.

За браком оригіналів портретів І. Мазепи і підвищення попиту на них, з'являлися портрети, писані за уявленням авторів, які, спираючись на спогади очевидців, додавали особисте сприйняття образу під час створення своєї моделі. І. Мазепа був настільки помітною особистістю не тільки в Україні, а й у Європі, що повністю стерти про нього пам'ять було неможливим. Тому деякі давні портрети починали згодом видавати за портрети І. Мазепи. Художники О. Осипов, С. Землюков та інші митці XIX ст. через відсутність портретів за основу своїх праць часто брали зображення «Напольного гетьмана» і, додаючи народні уявлення про Мазепу, створювали свій варіант портретів-образів. За браком достовірних зображень слід розглядати кожен портрет гетьмана, навіть який є копією або написаний за словесними описами. Так, автори книги «Мазепа» (1993 р.) опублікували картину Т.Шевченка «Марія» (1840 р.), на якій, на їх думку, в композиції зображений портрет гетьмана [36, 201].

Виходячи з наших розвідок стосовно іконографії І. Мазепи, слід відмітити, що вона і досі залишається до кінця невизначеною. Виділимо найбільш достовірні зображення І. Мазепи (8 у вітчизняному мистецтві та 3 в європейському).

1. У вітчизняному мистецтві: роботи І. Мигури, І. Галяховського, І. Щирського, С. Величка, невідомих авторів з колекцій Бутовичів та Родзянок, в іконописі на стіні Троїцької надбрамної церкви та

на іконі «Покрові Пресвятої Богородиці».

2. В європейському живописі: М. Бернігерота, Д. Бейля, С. Фалька.

Відмітимо, що на усіх представлених портретах XVIII ст. (окрім пошкодженого реставрацією портрета з колекції Бутовичів) І. Мазепу зображено худорлявим, середнього росту, з вусами, іноді з невеличкою борідкою.

Автори не знімають з наукового обігу портрет І. Мазепи роботи невідомого європейського художника «Кінний портрет І. Мазепи» (ДІМ, м.Москва) та портрет-карикатуру з Підгірець (з колекції Ходкевичів).

Було простежено, з яким портретом І.Мазепи на сьогоднішній день найбільше рахуються історики та мистецтвознавці. Виявилося, що це зображення з літопису С.Величка.

Зазначимо, що на портретах європейських художників та граверів І. Мазепа зображений воїном, державним діячем. Таким його можна побачити і на творах київських граверів І. Мигури та Д. Галяховського. Здебільшого автори прагнули передати мужність та патріотизм свого героя. І. Мазепа був не тільки політичним діячем, керманичем козацького війська, а й визначним меценатом українського православ'я. Отже, не дивно, що його герб прикрашає численні ікони, шати до них, потири, Євангелія. В українському мистецтві широко відобразилась діяльність І. Мазепи як благодійника та будівничого. Були поширені ктиторські зображення гетьмана (на іконах та портретах), в яких він представлений покровителем православної церкви, а не як воїн та політичний діяч. Також у XVIII ст. вже бачимо портрети І. Мазепи в світському українському живописі: зображення з літопису С. Величка, портрет невідомого художника з колекції Бутовичів, портрет з колекції Ходкевичів. Певний «відтиск» на образі залишали майстри своєї мистецької школи, вносячи власне бачення образу (ктитор-благодійник, військовий діяч тощо). Важливо простежити, яке призначення виконував портрет у суспільстві (прикрашав маєток козацького старшини (портрет з колекції Бутовича) або мав знаходитися у церкві (ктиторські портрети).

Робота над відтворенням достовірного образу гетьмана І.Мазепи триває. Сподіваємося на нові відкриття та знахідки в музейних та приватних колекціях як в Україні, так і за кордоном. Велику надію покладаємо на європейські держави, де ще перебувають досі неатрибутовані козацькі портрети, у тому числі і портрет І. Мазепи. Разом із традиційними засобами дослідження з'являються нові методи та технологічні засоби, які допомагають визначати датування та походження творів, а інформаційні мережі прискорюють процес дослідження. Більш ефективної роботи дасть співпраця мистецтвознавців з істориками.

Відтак ми можемо зробити висновок, що в очах вітчизняних та європейських митців гетьман був людиною-легендою, уособленням лицаря, що прагнув для українського народу щасливої долі, можливості процвітати в колі європейських держав. Доба, що носить ім'я цієї великої людини, залишилася самим достовірним історичним фактом духовно-культурного самовизначення і політично-національного самоусвідомлення нашого народу.

Посилання

1. ДІМ, інв. № Ж-250.
2. ДІМ, інв. № Ж-549, Ж-568.
3. ДМКДУ, інв. № ГР - 8979.
4. ЛГМ, інв. № Ж-4627.
5. ЛІМ, інв. № Г-1609.
6. ЛНБВС, інв. № 12121.
7. ЛНБВС, інв. № 12125.
8. ЛНБВС, інв. № 30308.
9. ЛНБВС, інв. № 30310.
10. ЛНБВС, інв. № 30312.
11. НБВ, інв. № G-66387.
12. НКПІКЗ, інв. № КПЛ-гр-1791.
13. НМІУ, інв. № Грл 1162, 1167.
14. НМІУ, інв. № Грл 1197.
15. НМІУ, інв. № М-168.
16. НМІУ, інв. № М-1294.
17. НМВ, інв. № 183325.
18. НХМУ, інв. № И-110.
19. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Л., 1981. – 285 с.
20. Борщак І. Людина й історичний діяч Іван Мазепа. – К., 1992. – 54 с.
21. Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки. 21.06-24.08. 2003 р. – К., 2003. – 64 с.
22. Грушевський М. До портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1909. – Т. 92. – С. 246-248.
23. Грушевський М. Ще до портрета Мазепи // ЗНТШ. – 1910. – Т. 94. – С. 162-170.
24. Грушевський М. На українські теми. «Мазепинство» і «Богданівство» // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. LCII. – С. 94-102.
25. Дмитрієнко М., Походяща О. Портрети гетьмана І.Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // СІД: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 242-284.
26. Завацький В., Цьось А., Бичук О., Пономаренко Л. Козацькі забави. – Луцьк, 1994. – 112 с.
27. Єнсен Альфред. І. Мазепа: Іст. картини. – К., 1992. – 206 с.
28. Жолтовський П. Український живопис XVII – XVIII ст. – К, 1978. – 328 с.
29. Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1981. – 848 с.
30. Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана І.Мазепи // УІЖ. – 2007. – № 3 (474) – С. 152-167.
31. Ковалевська О. Гетьман. Осмислення. – К., 2009. – Т. 2. – 640 с.
32. Ковалевська О. Сучасні дослідження портретів І.Мазепи // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 2010-2011. – Т. 47-48. – С. 168-180.
33. Лазаревський О. Заметки о портретах Мазепы // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – С. 456-462.
34. Лебединцев. Ф. К портрету гетьмана Мазепы // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – С. 188-191.
35. Литовченко А.В. Портрет Івана Степановича Мазепи //

Український портрет XVI-XVIII ст.: каталог-альбом. – К, 2006. – С. 278-279.

36. Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю.І. Іванченко. – К., 1993. – 240 с.

37. Осадча Ю. Портрети історичних діячів козацької доби в колекції ДІМ ім. Д. Яворницького // Грані. – 2005. – № 5. – С.106-110.

38. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – 416 с.

39. Павленко С. Зображення гетьмана І. Мазепи (кінець XVII – початок XX ст.). – Чернігів, 2010. – 144 с.

40. Павловський И. Малоросийский гетьман Іван Мазепа // Тр. Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – № 8. – С. 195-196.

41. Ровинский Д. Подробный словарь русских гравированных портретов. – СПб., 1899. – Т.І. – 1204 ст.

42. Сапожников Л. Загадочные портреты // Киевская старина. – 1884. – № 8. – С. 732-740.

43. Український портрет XVI-XVIII ст.: каталог-альбом / НХМУ; авт.-упор. Г.О. Бєлікова. – К., 2006 – 351 с.

44. Шевченко Т. Повне зібрання творів. В 10-ти т. – К., 1949. – Т.4. – 476 с.

45. Шендрик Л., Янович О. Гетьман у портретах // Криниця. – 1995. – №1-3. – С. 99-103.

46. Цибульський К. Ненаучные приемы в научном деле // Киевская старина. – 1887. – Т. 6. – С. 382-387.

47. Цимбалистов А. Еще о портрете И. Мазепы // Киевская старина. – 1886. – Т. 7. – С. 365-371.

48. Эварницкий Д. К истории нашего края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – № 2-3. – С. 51-62.

49. Chrystyna Marciuk. Muzeppa Ein Thema dur franzosischen Romantik Malersei und Graphik 1823-1827. – Munchen. 1991. – 120 с.

Дмитренко М.Ф., Походящая О.Б. Иконография гетмана Ивана Мазепы в отечественных и иностранных источниках

Авторы статьи рассмотрели иконографию гетмана Ивана Мазепы и провели сравнительный анализ изображений, созданных в разных художественных школах. Одновременно определены наиболее достоверные изображения, которые дают представление о нем, как о человеке и государственном деятеле. Особенное внимание было уделено вопросу восприятия образа гетмана в социуме его современниками и следующими поколениями через призму художественного наследия отечественных и европейских художников.

Ключевые слова: *иконография, портрет, гетман, казацкое государство, украинская и европейская живопись.*

Dmytriienko M.F., Pohodiashcha O.B. Iconography of hetman Ivan Mazepa in home and foreign sights

The authors of the article considered the iconography of hetman Ivan Mazepa and conducted the comparative analysis of the images created by different artistic schools. The most reliable images that give imagination about him as about a man and statesman are certain at the same time. The special attention was spared to the question of perception of image of hetman in society by his contemporaries and next generations through the prism of artistic inheritance of Native and European artists.

Key words: *iconography, portrait, hetman, Cossack state, Ukrainian and European painting.*

10.04.2013 р.

УДК 94(477):72.04+693.64«1696/1700»

В.І. Мезенцев

ЗАХІДНІ, УКРАЇНСЬКІ ТА РОСІЙСЬКІ ПРИЙОМИ В АРХІТЕКТУРІ Й ДЕКОРІ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ

В статті на основі писемних, графічних та нових археологічних джерел розглядаються дискусійні питання про походження архітектури і декору головної резиденції гетьмана І. Мазепи у Батурині. Запропоновано версію про її спорудження видатним московським зодчим Й. Старцевим між 1696 р. та 1700 р. Показано комплекс прийомів центральноєвропейського, українського та московського бароко в архітектурі та орнаментації палацу. Публікуються нові комп'ютерні реконструкції екстер'єру споруди та фото будівельних і декоративних матеріалів.

Ключові слова: *архітектура і декор палацу І. Мазепи в Батурині, впливи польсько-литовського барокового зодчества, керамічні прикраси київського і московського походження.*

Палац на околиці м. Батурина Гончарівці є єдиною резиденцією Івана Мазепи та гетьманською садибою взагалі, де проводяться планомірні стаціонарні розкопки понад десять років. Архітектурно-археологічні дослідження його залишків становлять великий інтерес для вивчення місцевих та київських будівельно-декоративних прийомів та впливів Заходу і Росії на зодчество й мистецтво козацької держави.

Однак погляди вчених на походження архітектури, орнаментації і майстрів, а також аналогії й реконструкцію вигляду цього палацу лишаються розбіжними [1]. Стаття на основі писемних, графічних та нових археологічних джерел розгляне дискусійні питання про західні, українські та російські прийоми в архітектурі та оформленні Мазепиної вілли у Батурині. Основну увагу буде приділено ще маловивченим впливам московського бароко.

Розкопки решток палацу на Гончарівці почала археологічна експедиція Чернігівського національного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ) та Інституту археології НАНУ в 1995 р. У 2003-2012 рр. їх з перервами продовжила Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція за участі автора [2]. Її попереднім керівником був доцент Володимир Коваленко (ЧНПУ). З 2012 р. Батуринську експедицію очолює заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при ЧНПУ Юрій Ситий. Директор Інституту історії, етнології та права ЧНПУ, відомий історик Гетьманщини, проф. Олександр Коваленко надає велику допомогу в організації та фінансуванні Батуринської експедиції і публікації її матеріалів й документів з історії міста.

Очевидно, у другій половині 1690-х рр. І. Мазепа переніс свою головну резиденцію з цитаделі батуринської фортеці на околицю Гончарівку, що розташована за 2 км на південний схід від міста. Там він спорудив цегляний палац, який вперше згадується у Літописі Самійла Величка при описі

подій 1700 р. (рис. 1-3) [3].

Хоч розкопки заповнення котловану палацу ще не завершені, археологи вже надійно встановили план та розміри його підвального поверху (рис. 1). Основний підквадратний об'єм споруди (15 х 14,5 м) мав глибокий підвал з чотирма камерами близького розміру. З півночі до нього примикала цегляна прямокутна прибудова (12 х 5 м) зі сходами до підвалу та малою господарчою камерою. Разом із прибудовою довжина палацу становила біля 20 м і ширина – 14, 5 м. Для центральної України Мазепиного часу це була порівняно велика житлова споруда.

Археологічні дослідження залишків фундаментів і розвалів стін палацу виявили, що його пограбували і спалили під час розорення гетьманської столиці царською армією у 1708 р. Відтоді будівля стояла у пустці, розграбовувалась і поступово руйнувалась та розбиралась на цеглу протягом XVIII-XX ст. [4].

У 1744 р. німецький колекціонер архітектурних малюнків Фридрих-Вільгельм фон Бергхольц (Берхгольц) відвідав Батурин і зробив аматорський схематизований малюнок Мазепиного палацу, руїни якого ще тоді стояли (рис. 2). Малюнок зберігається у Національному музеї Стокгольму і опублікований у виданнях України, Америки та Канади [5]. У раніших працях автор детально описав і аналізував цей кресленик. Як і більшість дослідників, вважаємо його достовірним зображенням палацу на Гончарівці та першорядним джерелом для вивчення і реконструкції архітектури й декору цієї пам'ятки [6]. Малюнок 1744 р. став основою для серії гіпотетичних графічних і комп'ютерних реконструкцій екстер'єру та ордерних елементів головної резиденції І. Мазепи, надрукованих автором та іншими дослідниками Батурина (рис. 3, 11, 12) [7].

Тут тільки коротко вкажемо, що на малюнку Ф.-В. Бергхольца в центрі фронтально зображено найбільш оздоблений чільний фасад та, як гадаємо, фрагменти двох бічних стін, злегка повернутих у профіль і виділених штриховкою (тінями?). За цим кресленником, палац мав три наземні поверхи з мансардою. Їх відокремлював і завершував антаблемент з профільованими карнизами. Наріжжя чолового фасаду на кожному поверсі прикрашали рівні тонкі колони чи півколони на високих п'єдесталах/цоколях з капітелями коринфського ордеру [8]. Колони символічно підтримували антаблемент (рис. 2).

Більшість вчених визнають західне походження архітектури та убору палацу І. Мазепи на Гончарівці. Авторитетні історики XIX ст. Дмитро Бантиш-Каменський та Микола Маркевич, спираючись на невідомі нам архівні документи, писали, що прегарний палац гетьмана у Батурині був оздоблений «за польським звичаєм» [9]. Мистецтвознавець Федір Ернст подібно твердив, що Мазепин «замок» у Батурині «був побудований в польськім стилі» [10].

Перший дослідник малюнку палацу Ф.-В. Бергхольца, історик української архітектури, Володимир Ленченко припускає, що його спорудили й декорували італійські майстри [11]. Архітектор Віталій Отченашко (Київ) оглянув розкопані залишки палацу Гончарівки у 2005 р. На основі кресленика 1744 р. він визначив стиль архітектури палацу як італійське бароко [12].

Наша думка найбільш близька до оцінки провідного спеціаліста з історії архітектури України, члена-кореспондента Української академії архітектури, Віктора Вечерського. За малюнком палацу Ф.-В. Бергхольца, він вважає, що його спорудили у стилістиці центральноєвропейського бароко [13].

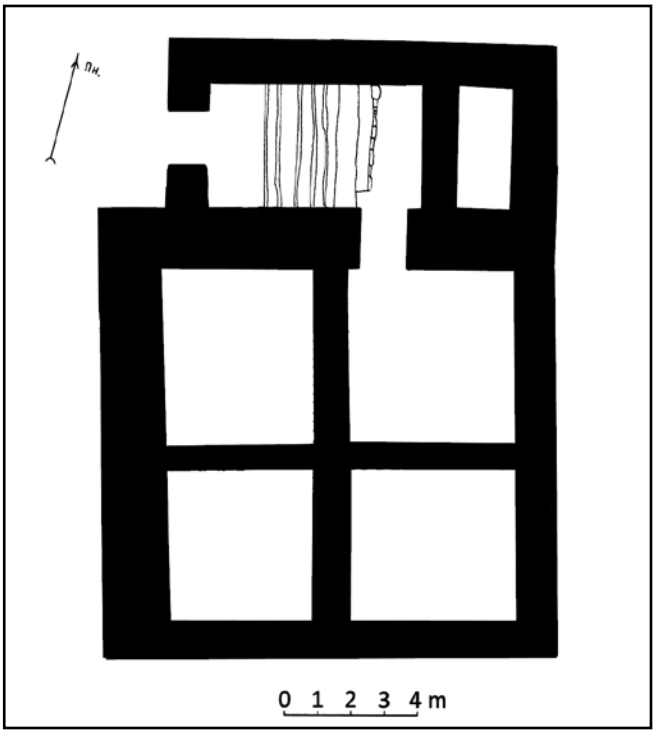

Рис. 1. План палацу І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.) за археологічними дослідженнями. Реконструкція Ю. Ситого, 2010 р.

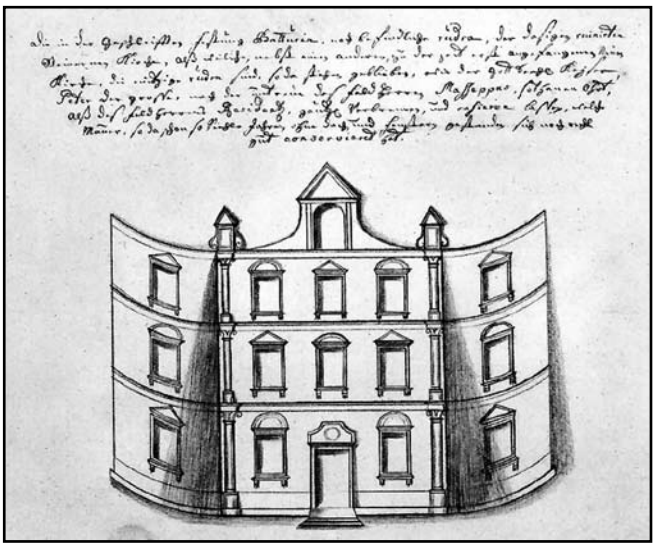

Рис. 2. Руїни Мазепиного палацу на Гончарівці. Малюнок з колекції Ф.-В. Бергхольца 1744 р. Національний музей Стокгольму.

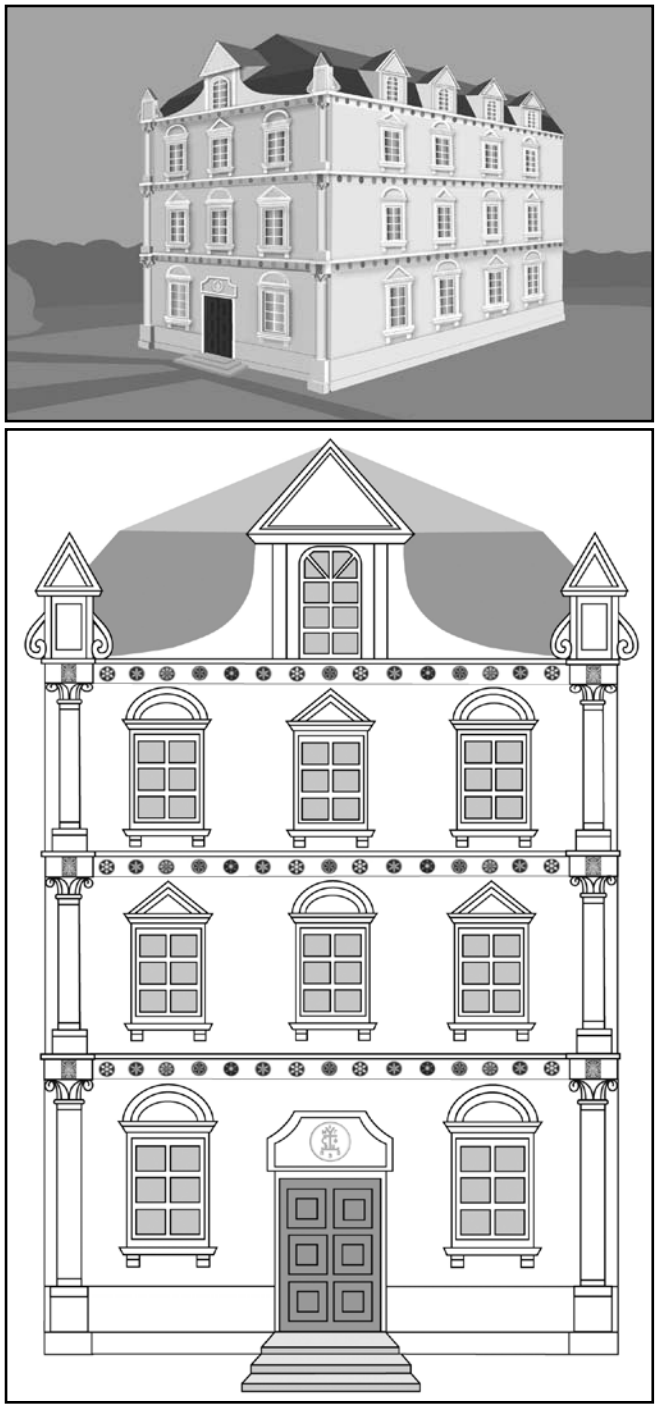

Рис. 3. Південний (чільний) та східний поздовжній фасади палацу на Гончарівці після побілки до 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2013 р.

Однак деякі дослідники Батурина не схильні ототожнювати малюнок палацу 1744 р. з рештками будівлі, розкопаними на Гончарівці. Вони уявляють її одноповерховою кам'яницею, подібною за типом, планом і параметрами до будинку полковника Якова Лизогуба (полкова канцелярія) у Чернігові 1690-х рр. (16 х 21 м). Ці археологи гадають, що його та гончарівський палац одночасно звели й декорували московські майстри за російськими традиціями [14].

Наші аргументи проти реконструкції Мазепиного палацу як одноповерхової кам'яниці викладені в ході дослідження нижче. Тут лише відзначимо, що Ігор Грабар, Михайло Цапенко, Григорій Логвин та В. Вечерський виявляли синтез українських та московських прийомів у розпланувально-просторовій структурі та орнаментації будинку Я. Лизогуба, але вважали, що він був первинно двоповерховим [15].

У попередніх статтях автор детально порівняв архітектурне розв'язання й зовнішній декор палацу Гончарівки та ранньомодерних палаців, вілл і базилік Італії, Західної Європи та Речі Посполитої і зробив наступні висновки. Стиль, композиція та основні пластичні деталі оформлення фасадів Мазепиної резиденції за її малюнком мали витоки у ранньому римському бароко (рис. 2) [16]. Однак його впливи проникли в Гетьманщину не прямо з Італії, а головним чином через Литву наприкінці XVII ст. [17]. Зодчі Вільнюсу засвоїли деякі прийоми готики, ренесансу, маньєризму та раннього римського бароко і в поєднані їх з автохтонними традиціями та польськими архітектурними впливами виробили свій регіональний бароковий стиль. Він розповсюдився в архітектурі Литви, Білорусі й Латвії у XVII – середині XVIII ст. та проникнув до Наддніпрянської України в 1670-1690-х рр. [18]. Автор також досліджував ще недостатньо оцінений внесок литовсько-білоруського бароко в церковне будівництво козацької держави і пристосування католицьких баневих базилік вільнюської школи до українського православного зодчества в той період [19].

Ці досліди показують, що важливими взірцями для створення композиції і орнаментації екстер'єра палацу Гончарівки були величні базилікальні собори Троїцького монастиря в Чернігові (1679-1695 рр.) та Спасо-Преображенського Мгарського монастиря під Лубнами (1684-1692 рр.), споруджені німецьким зодчим Іваном Баптистом з Вільнюса коштом гетьманів Івана Самойловича (1672-1687 рр.) та І. Мазепи. Зразками також були подібні за базилікальним типом і архітектурними формами вільнюської традиції, але прикрашені кам'яними і керамічними елементами київського й московського бароко собори Братського Богоявленського (1690-1693 рр.) і Микільського (1690-1696 рр.) монастирів Києва, що фундував І. Мазепа (рис. 4) [20]. Обидва храми знесли у 1934-1935 рр., і вони відомі тільки по фото й малюнкам XIX – початку XX ст. [21]. Микільський собор у Києві передував побудові палацу на Гончарівці між 1696 р. та 1700 р., і їх фасадна композиція й оздоби були найбільш близькими.

Так, на нашу думку, Мазепину резиденцію в Батурині спорудили і декорували в цілому за стилем зрілого вільнюського (віленського) бароко чи, більш загально, центральноєвропейського (рис. 2, 3) [22]. За археологічними матеріалами, західний убор її екстер'єру збагатили орнаментальними деталями київського й московського бароко, які розглянемо

нижче (рис. 10-12, 15).

Використання елементів коринфського ордеру в опорядженні палацу Гончарівки підтвердилось під час розкопок його решток. У 2006 р. там знайшли цілу спеціально формовану гладку цеглину в формі половини кола (30 х 14 х 8 см) та пошкоджену підтесану цеглину (- х 18-19 х 5,5 см), очевидно, такої ж форми з борідзками на постелі (рис. 7) [23]. У 2009 р. та 2012 р. у заповненні котловану палацу знайдено кілька цілих та фрагментованих сегментовидних цеглин у формі чверті кола розміром 16 х 13 х 7 см для мурування фустів півколон чи тричетвертних колон з перев'язкою швів, а також багато уламків керамічних пласких профільованих баз товщиною 7,5 см, які вінчали п'єдестали колон (рис. 8, 9) [24]. Довжина основи цілої цеглини-половинки становить 30 см, а бічних сторін цілої сегментовидної цеглини-четвертушки – 14,5-15 см. За цими промірами, ширина півколон палацу (чи діаметр колон) була близько 30 см. П'єдестали прямокутної чи квадратної форми могли складати з рядової цегли.

За малюнком палацу Ф.-В. Бергхольца, фусти його колон були рівними. Але колони другого і особливо третього поверхів зображені коротшими і тонкішими, відповідно до зменшення висоти верхніх ярусів (рис. 2).

2009 р. в ході розкопок залишків північної прибудови палацу пощастило знайти уламок вирізьбленої з світло-сірого пісковику коринфської капітелі півколони з рельєфом волюти діаметром біля 9 см [25]. У 2012 р. в південно-східній частині котловану знайшли подібний фрагмент кам'яної капітелі з трохи меншою волютою діаметром близько 5 см (рис. 10). Нагадаємо, що капітелі саме такого ордеру, прикрашені з боків волютами, намальовані на кресленику палацу 1744 р. (рис. 2, 11). Археологічні знахідки елементів коринфських колон з декору палацу І. Мазепи на Гончарівці свідчать на користь достовірності його зображення на цьому малюнку.

Першою відомою спорудою в Гетьманщині, де застосували ордерні елементи, був вищезгаданий Микільський собор Києва. Його фасади оздобили тричетвертними колонами на п'єдесталах з коринфськими капітелями (рис. 4) [26]. Наступним прикладом був гончарівський палац, який взорував на новаторський декор того храму.

На відміну від цих споруд західної барокової архітектури, в одноповерхових чи іноді двоповерхових палатах і кам'яницях народної традиції капітелі коринфського або інших класичних ордерів, тим більш кам'яні, невідомі. За Мазепиної доби там вживали лише півколони з капітелями спрощеного чи невизначеного ордеру, трактовані у самобутньому національному стилі. Наприклад, такі безордерні півколони з символічними капітелями бачимо в екстер'єрах будинку Я. Лизогуба та колегіуму (споруд Борисоглібського монастиря) XVII-XVIII ст.

Рис. 4. Собор Микільського монастиря у Києві (1690-96 рр.). Вигляд з південного заходу. (Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – The Ukrainian Museum, New York, 1987. – P. 45)

Рис. 5. Південний портал Микільського собору в Києві. Фото початку XX ст. (Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – New York, 1987. – P. 49)

Рис. 6. Цегла українського формату з борідзками кінця XVII - початку XVIII ст. Музей археології Батурина. Фото А. Конопацького

Рис. 7. Лекальні цеглини з мурування півколон палацу Гончарівки, знайдені у 2006 р. Тут і далі фото автора

Рис. 8. Сегментовидні цеглини від мурування півколон, фрагменти кам'яної капітелі, керамічних баз і тонкої декоративної півколонки. Розкопки залишків палацу 2009 р.

в Чернігові та верхніх галерей Софійського собору в Києві кінця XVII ст. [27]. Тож використання елементів коринфського ордеру в уборі палацу Гончарівки, за його малюнком та археологічними даними, промовляє проти приналежності цієї споруди до типу одноповерхових палат козацького бароко.

Додамо, що кам'яні будівельні та декоративні матеріали не характерні для архітектури Київщини та Лівобережжя XVII-XVIII ст., які порівняно бідні на якісне будівельне каміння. Як правило, усю пластичну орнаментацію фасадів там виготовляли з фігурної цегли та керамічних деталей [28]. У пізньобарокових спорудах Києва коринфські та композитні капітелі формували з тиньку. На Брамі Заборовського (1746 р.) такі елементи були пофарбовані, а на розкішному Михайлівському Золотоверхому соборі під час його перебудови 1746-1790 рр. тинькові капітелі позолотили.

Виключенням є різьблені кам'яні бічні портали, прикрашені колонами з коринфськими капітелями, Микільського і Богоявленського соборів Києва (рис. 5). Однак дослідники українських порталів вважають, що їх привіз з Москви архітектор цих храмів Йосип Старцев [29]. Також документи повідомляють, що 1700 р. зодчий Дмитро Аксамитов привіз до Батурина з Москви «…два *кам'яні різьблені* слупи, *дві капітелі,* кіот...» та інші дорогі деталі для оформлення церков міста [30]. Застосування будь-яких кам'яних різьблених елементів, тим більш ордерних капітелей, в інших домівках гетьманів та полковників козацької держави невідомо. Тому гадаємо, що вирізьблені з пісковику коринфські капітелі палацу на Гончарівці теж привезли з Московії. Їх використання там говорить про виключно високий рівень будівельного мистецтва і коштовність декоративних матеріалів головної резиденції І. Мазепи.

Знахідки під час розкопок залишків цього палацу численних керамічних карнизних блоків різноманітних профілів (15 типів) підкріплюють твердження про його багатоярусність. Нагадаємо, що на малюнку палацу антаблемент з профільованим карнизом вінчає кожний з трьох поверхів (рис. 2). Часто профілі карнизів на різних ярусах барокових будівель були відмінними.

Серед решток палацу знаходили також багато фрагментів цегли, керамічних карнизних блоків та інших будівельних і декоративних матеріалів з залишками тиньку та побілки вапном. Тому склалось уявлення, що стіни споруди були потиньковані й побілені.

Однак у 2012 р. в південно-східному кутку котловану палацу знайшли уламок профільованої керамічної бази півколони, на лицевій частині якої збереглись залишки досить яскравої червоно-рудої вохристої фарби, перекритої місцями шаром вапна (рис. 9). Менші сліди такої фарби і пізнішої побілки простежуються на описаних вище фрагментах кам'яних капітелей та керамічної бази півколони, знайденої 2009 р. Ці елементи палацових колон експонуються в Музеї археології Батурина (рис. 7-10).

Такі спостереження показують, що після завершення будівництва гончарівського палацу перед

1700 р. цегляні півколони разом з керамічними базами й кам'яними капітелями пофарбували у соковитий червоно-рудий колір. Ці виступаючі ордерні елементи виразно виділялись на площині фасадів, які, очевидно, відпочатку були потиньковані й побілені. До спалення палацу в 1708 р. його ордерні елементи забілили вапном. Можливо, це зробили під час ремонту споруди приблизно через п'ять років після її зведення, десь у перші роки XVIII ст. На основі малюнку Ф.-В. Бергхольца та з урахунком нових археологічних даних автор разом з співробітником Батуринської експедиції, художником Сергієм Дмитрієнком (Чернігів), підготували нові комп'ютерні реконструкції екстер'єру палацу І. Мазепи на Гончарівці після суцільної побілки його фасадів до 1708 р. (рис. 3).

Спеціаліст з історії української архітектури Сергій Юрченко твердить, що прийом фарбування півколон, фризів, карнизів, лиштв вікон чи інших елементів червоним коліром різних відтінків у комбінації з тинькуванням і побілкою решти площин фасадів використовували в декорі мурованих монастирських і житлових споруд Лівобережжя та Києва другої половини XVII – початку XVIII ст. [31]. Наприклад, достовірно реставровані цегляні келії та покої ігумена XVI-XVII ст. у Спасо-Преображенському монастирі Новгорода-Сіверського мають червоно-рожеві фризи на завершенні їх побілених фасадів. Північні келії другої половини XVII ст. Єлецького монастиря у Чернігові реконструйовано з пофарбованим темно-червоним кольором профільованим карнизом, що вінчає побілену стіну [32]. Потиньковані й побілені стіни т. з. будинку І. Мазепи на Подолі у Києві початку XVIII ст. прикрашені червоно-рожевими віконними лиштвами. Після реставрації цієї споруди там розмістився Музей гетьманства.

На думку С. Юрченка, таке поєднання червоних і білих кольорів в оформленні мурованих будівель Гетьманщини успадковано від декору пізньоготичної архітектури України й Заходу. Так, у пізньоготичних католицьких костьолах св. Петра і Павла (1640-1682 рр.) у м. Яворові на Львівщині та св. Трійці (1634 р.) в м. Підгайцях на Тернопільщині цей дослідник виявив, що первісно ребра склепінь там були пофарбовані у червоний колір, а решта склепінь та стіни побілені. В західній Україні така традиція фарбування окремих елементів червоним кольором відома і в храмах, споруджених за стилями маньєризму та бароко. С. Юрченко також відкрив залишки темно-червоної фарби під шаром пізнішого тинькування на фронтоні ренесансно-маньєристичної православної церкви св. Іоанна Милостивого (1626-1637 рр.) однойменного монастиря в с. Малі Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл. [33].

Прийом фарбування кам'яних колон та ребер нервюрних склепінь у червоне на тлі світлих стін та перекрить бачимо у знаменитому готичному соборі св. Петра у м. Бремені в Німеччині (1042 р.)

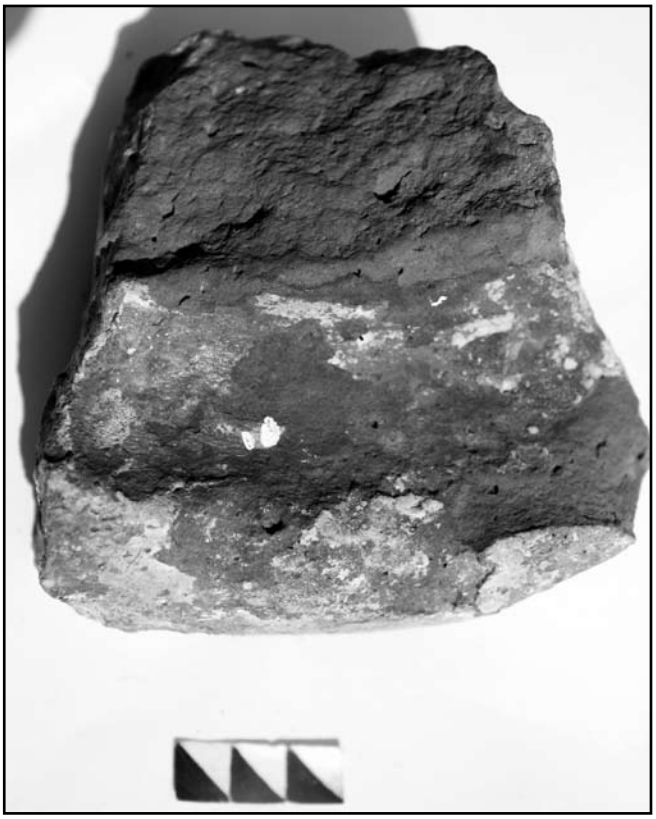

Рис. 9. Уламок керамічної профільованої бази півколони палацу з рештками червоно-рудої фарби та пізнішої побілки вапном. Розкопки 2012 р.

[34]. Схожу кольорову комбінацію колон/тяг та ребер склепінь з червоної цегли та світлих потинькованих стін й решти склепінь має готичний собор цістерціанського монастиря у м. Бад-Доберані в Мекленбурзі у Німеччині (1368 р.) [35].

Таке готичне кольорове сполучення продовжувалось і в бароковому зодчестві Центральної Європи. Наприклад, реставрований готичний францисканський монастир у м. Крумлові в Чехії, що спорудили у XIV ст., має потиньковані й побілені фасади з червоними горизонтальними та вертикальними членуваннями. У XVII-XVIII ст. там прибудували вхідний тамбур з фронтоном у бароковому стилі з наріжними колонами, пофарбованими разом з базами й капітелями у червоний колір. Ця західна аналогія дає уяву про вигляд барокових ордерних елементів подібного кольору в палаці Гончарівки [36].

На основі малюнку вілли І. Мазепи в Батурині 1744 р., вищеописаних археологічних знахідок та аналогій С. Юрченко і автор підготували гіпотетичну комп'ютерну реконструкцію її ордерних елементів з первинним покриттям червоною фарбою та побіленим фасадом. Там також зображено фрагмент антаблементу палацу, фриз якого оздоблено керамічними полив'яними різнобарвними розетками та плитою з Мазепиним гербом. Цей архітектор припускає, що профільовані карниз, архітрав та основа цоколю споруди також були виділені червоною фарбою (рис. 12).

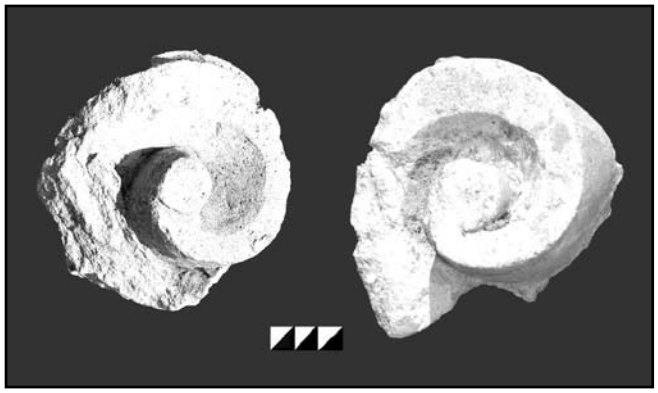

Рис. 10. Уламки кам'яних різьблених коринфських капітелей з рельєфними волютами від півколон фасаду з розкопок палацу 2009 р. (зліва) та 2012 р.

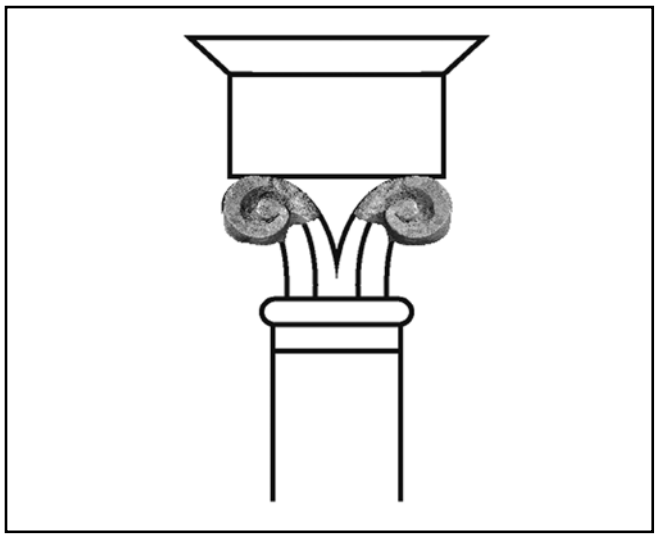

Рис. 11. Коринфська капітель палацу за малюнком 1744 р. з накладеними знайденими фрагментами кам'яних капітелей. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерний колаж С. Дмитрієнка, 2013 р.

За С. Юрченком, на початку XVIII ст. в Гетьманщині стало прийнятим цілковито білити фасади цегляних храмів, дзвіниць, монастирських та житлових будівель. Зразками такого монохромного оформлення екстер'єрів є дзвіниця з церквою св. Іоанна Предтечі (1700-1702 рр.) Чернігівського колегіуму, зведена коштом І. Мазепи, та митрополича палата (1730-1758 рр.) на подвір'ї Софійського собору в Києві.

Тож, можна гадати, що у перші роки XVIII ст. червоні елементи палацу Гончарівки перекрили шаром вапна і зробили його стіни повністю побіленими від цоколю до фронтону за тодішньою новою архітектурною модою (рис. 3). У такому вигляді Мазепина резиденція дійшла до погрому Батурина 1708 р.

Аналогічного прийому фарбування ордерних елементів червоним кольором на тлі побілених стін в зодчестві Росії XVII – початку XVIII ст. не зустрічаємо. Пригадаємо, що там, як і в архітектурі Візантії, майже не проявились готичні впливи Заходу, тим більш традиції декору католицьких костьолів.

В мурованій архітектурі московського бароко 1680-1710-х рр. часто використовували тинькування і фарбування назовні церков, дзвіниць, монастирських будівель та палат у червоний колір різних тонів. Широко вживали також жовтий, рудий, помаранчевий та інші яскраві кольори і поліхромне фарбування. Виступаючі цегляні прикраси фасадів там звичайно білили. Популярні у зодчестві Московії білокам'яні різьблені колони, карнизи, портали, лиштви вікон, парапети та інші деталі зовнішнього оздоблення, як правило, лишали без побілки чи фарбування.

Прикладами характерних споруд Москви та околиць наришкінського стилю з червоними площинами фасадів та побіленими пластичними орнаментальними елементами є Успенська церква з трапезною (1687 р.), Преображенський та Покровський надбрамні храми (1688 р.), дзвіниця (1690 р.) та палата Лопухіних кінця XVII ст. у Новодівочому монастирі в Москві, каплиця на джерелі у Троїце-Сергієвій лаврі (1690-х рр.) та церква Архангела Гавриїла (Меншикова вежа, 1707 р.). [37]. Таке саме кольорове вирішення мають реставровані Старі палати Монетного двору (1697 р.) у Москві. Там білокам'яні різьблені ордерні елементи, карнизи, архітрави та наличники вікон не мають покриття і контрастно виділяються на полі червоних фасадів [38].

Загалом співвідношення червоних і білих/світлих кольорів у декорі екстер'єрів будівель московського бароко та вищезгаданих споруд Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. було протилежним. Нагадаємо, що на двох уламках капітелей з палацу на Гончарівці, вирізьблених з світло-сірого пісковику, також виявлені рештки червоної фарби та вапнякової побілки. Хоч ці деталі, за нашою думкою, привезли з Москви, однак їх пофарбували у червоний колір, а пізніше побілили разом з іншими ордерними елементами за місцевими звичаями (рис. 3, 10-12). Це показує, що колірний дизайн головної Мазепиної резиденції слідував не російським, а українським декоративним прийомам, які асимілювали деякі традиції пізньоготичної і барокової архітектури Заходу.

За археологічними даними, фризи антаблементу гончарівського палацу оздобили опуклими півсферичними керамічними деталями з рельєфами розеток, вкритими яскравою жовтою, зеленою, бірюзовою, темно-синьою і білою поливою. Ю. Ситий грунтовно дослідив знайдені уламки цих деталей, встановив їх діаметр (34,5-35 см) і виділив п'ять орнаментальних різновидів (типи 94 А-Д, за типологією кахлів Батурина Ю. Ситого). С. Дмитрієнко та автор підготували мальовані реконструкції цих типів розеток та комп'ютерні реконструкції екстер'єру палацу з такими керамічними прикрасами (рис. 3, 12). За аналогіями, їх прибили цвяхами до фризів антаблементу верхнього чи усіх поверхів споруди. Різні типи розеток чергували там низками.

Підлоги наземних поверхів палацу були вимощені фігурними теракотовими та майоліковими плитками

блакитного й зеленого кольорів. Обігрівальні печі обличкували ошатними кахлями з рельєфними рослинними і геометричними візерунками місцевого походження та сюжетними зображеннями. Багато з них вкриті зеленою чи поліхромною глазур'ю, але вживали і теракотові пічні кахлі.

У Торонтському університеті комп'ютерним методом відтворено фотозображення трьох фрагментованих сюжетних кахлів. На кахлі зеленої поливи зображено рельєфний герб, який здогадно ідентифікується з родовою геральдичною емблемою дружини І. Мазепи, Ганни (†1702 р.). Такі кахлі могли прикрашати груби у її покоях в палаці (рис. 13).

На теракотовій та полив'яній різнокольоровій кахлях зображено рельєфні голівки янголів з розпростертими крилами (рис. 14). Такий образ янгола (putto) був улюбленим в мистецтві козацької держави і запозичений від скульптури та живопису Відродження чи бароко. На основі археологічних знахідок Людмила Мироненко підготувала графічну реконструкцію простішої монохромної полив'яної кахляної печі, що опалювала й оздоблювала цей палац. Серед його решток знайдено уламки керамічних плит із зображенням герба І. Мазепи (рис. 15) [39]. Їх опис та інтерпретацію подано нижче.

Деякі дослідники твердять, що оформлення фасадів палацу Гончарівки декоративними кахлями було наслідуванням російської архітектурної традиції, яку І. Мазепа переніс до зодчества Батурина. Вони гадають, що для цих робіт гетьман запросив майстра з Московії [40]. Однак орнаментацію розетками фризу антаблементу палацу не можна відносити до московських прийомів.

Декор екстер'єрів та інтер'єрів церков полив'яними розетками і геральдичними панно та мощіння підлоги глазурованими плитками відомі у Києві з першої половини XVII ст. до поширення керамічних прикрас у зодчестві Росії в другій половині того століття. Італійські архітектори Себастьяно Браччі з 1613 р. та Октавіано Манчіні з Болоньї у 1630 – 1640-х рр. реставрували Софійський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші занепалі церкви княжої доби у Києві. Тоді ці собори набули ренесансних чи ранньобарокових форм куполів та деяких оздоб фасадів і порталів [41]. В ході перебудов Софійського собору коштом київського митрополита Петра Могили (1632-1647 рр.) О. Манчіні та місцеві майстри спорудили поліхромні керамічні панно на стінах і кахляні печі та вимостили підлогу мозаїчними плитками [42].

У фондах Національного заповідника «Софія Київська» збереглась масивна керамічна плита з рельєфним гербом та монограмою П. Могили, вкрита різнокольоровою поливою. Імовірно, вона прикрашала фасад Софійського собору, який цей митрополит відновив.

Є підстави вважати, що під час тих реконструкцій

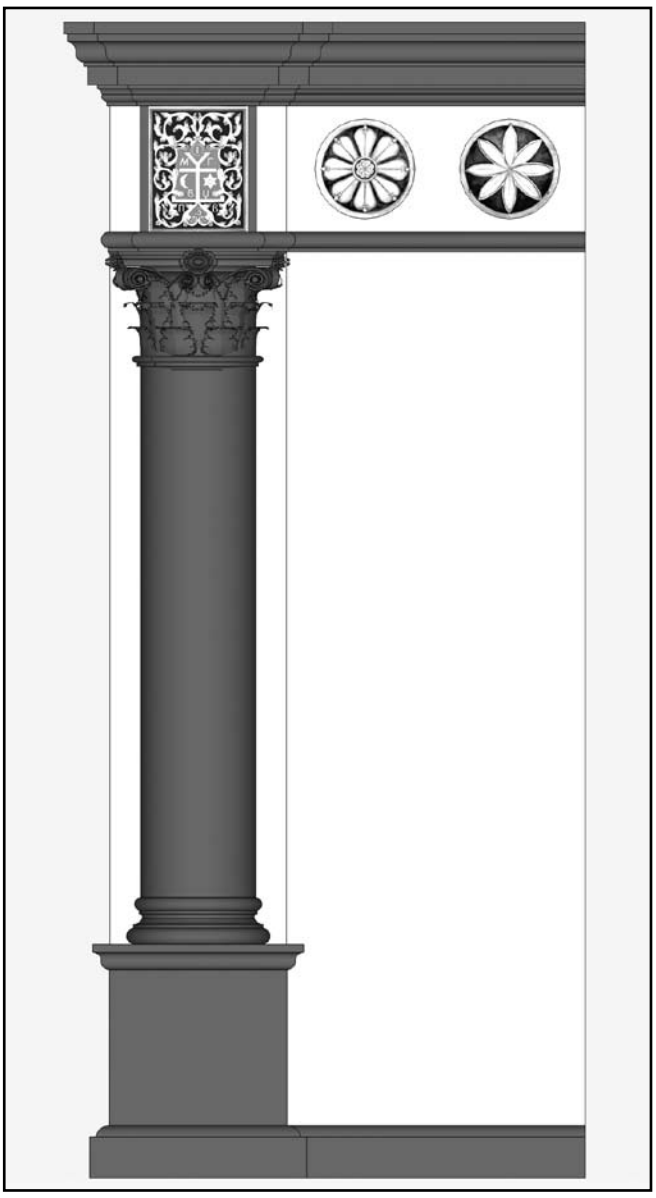

Рис. 12. Наріжна коринфська колона, пофарбована первинно у червоно-рудий колір, на побіленому фасаді палацу з антаблементом, прикрашеним керамічними полив'яними поліхромними розетками і вставкою з гербом І. Мазепи перед 1700 р. Гіпотетична реконструкція С. Юрченка та В. Мезенцева, комп'ютерна графіка архітектора П. Іванова, 2013 р.

Софійського та Успенського соборів Києва завершення їх фасадів та підбань орнаментували керамічними розетками, які збереглись на пам'ятках другої половини XVII-XVIII ст. Вони намальовані у вигляді низок малих дисків чи крапок під покрівлями цих храмів на гравюрах голландського художника Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. [43]. Таке саме зображення розеток на фризах антаблементу стін та барабанів Успенського собору, інших храмів й друкарні Києво-Печерської лаври бачимо на гравюрах 1625, 1677, 1702, 1708, 1709, 1718, 1733, 1744, 1758, 1760 рр. [44].

Збереглись цілі та фрагментовані керамічні глазуровані розетки з декору XVII-XVIII ст. цих будинків лаври та зруйнованого у 1936 р.

Рис. 13. Геральдична глазурована фрагментована кахля з декору печі палацу. Розкопки на Гончарівці 2011 р. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка

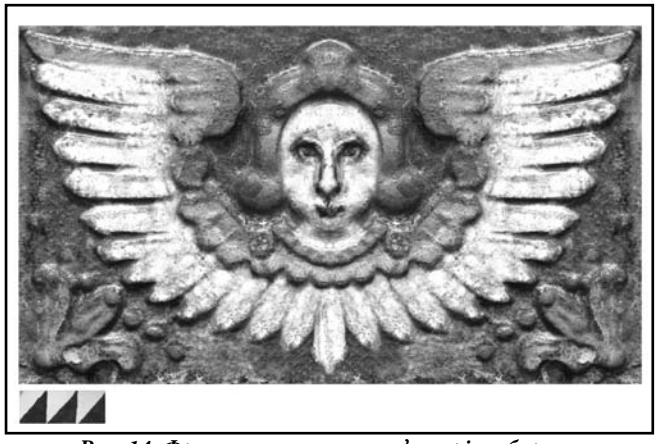

Рис. 14. Фрагментована полив'яна різнобарвна кахля з рельєфом янгола з облицювання печі палацу. Розкопки 2010 р. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка

Михайлівського Золотоверхого собору. Розміри розеток лаврських споруд більші, ніж такі деталі палацу Гончарівки. Діаметр різних типів розеток лаври коливається від 37 до 62 см [45].

Не виключено, що прийоми оздоблення стін церков керамічними полив'яними багатобарвними розетками і панно, особливо з геральдичними рельєфами, трансплантували з архітектури Флоренції та регіону Тускани доби Відродження вищеназвані італійські маестро, котрі відбудували собори Києва за П. Могили. Там знаходимо подібні майолікові круглі вставки з сюжетними зображеннями і гербами, барельєфні ікони та вівтарні композиції надзвичайно високого технічного і мистецького рівня в оформленні екстер'єрів та інтер'єрів кам'яних базилік, ратуш і лікарень XV-XVI ст. [46]. Але питання походження київських розеток та їх детальний порівняльний аналіз потребують спеціального дослідження.

У 1660-х рр. білоруські майстри запровадили техніку декору споруд полив'яними поліхромними кахлями до Московії, де вона процвітала до початку XVIII ст. [47]. Проте в архітектурі Росії, Білорусі й Заходу XVII-XVIII ст. орнаментація фризу антаблемента керамічними півсферічними деталями з рельєфами розеток не зустрічається.

У Києві ледве не кожна мурована церква і дзвіниця та деякі трапезні й інші монастирські будинки гетьманської доби мали такі прикраси [48]. Поза Києвом вони використовувались обмежено. Крім палацу на Гончарівці, розетками оздобили фризи антаблементу фасадів Михайлівської церкви Переяслава-Хмельницького (1748 р.) та фасадів й бань собору Хрестовоздвиженського монастиря у Полтаві (1689-1709 рр.) [49]. Цей прийом київського бароко також відомий в кількох ранньомодерних храмах Середньої Наддніпрянщини, які зруйнували за радянський період.

Мазепина резиденція в Батурині є єдиним прикладом його застосування у житлових спорудах України XVII-XVIII ст. (виключаючи пізні імітації кам'яниць козацького бароко) (рис. 3, 12). В інших будівлях Батурина керамічні розетки відсутні. Правдоподібно, що декоратори гончарівського палацу перейняли їх разом зі стилістикою та ордерними елементами фасадів Микільського та Богоявленського соборів Києва. Фризи антаблементу обох церков оформили глазурованими розетками за місцевою традицією (рис. 4). Також І. Мазепа міг замовити зодчему його батуринської вілли використати цей популярний київський прийом чи залучити київських керамістів-декораторів, знайомих з ним.

Хімічні аналізи керамічного тіста кахлів з розкопок палацу на Гончарівці підтвердили їх виготовлення з місцевих глин. Дослідники пічних кахлів, фасадних розеток та геральдичних плит палацу Ю. Ситий та Л. Мироненко вважають їх одними з кращих творів художньої кераміки України кінця XVII – початку XVIII ст. Вони припускають, що І. Мазепа запросив досвідчених київських кахлярів декорувати його столичну резиденцію і сам замовив їм набір, сюжети та орнаментацію керамічних деталей [50]. Цей висновок узгоджується з нашим твердженням про перенесення засобу опорядження фасадів палацу Гончарівки полив'яними розетками з архітектурної школи Києва.

Серед прийомів керамічного оздоблення цього палацу, відтворених археологами, тільки один міг мати московське походження. У 2009-2010 рр. серед його залишків знайшли багато уламків прямокутних керамічних плит із зображенням герба з монограмою І. Мазепи «Курч» (тип 194 за типологією Ю. Ситого). Вони мають рельєфи якороподібного хреста, півмісяця та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, що завиваються кільцями у бароковому стилі. Деякі з плит теракотові, а інші вкриті блакитно-зеленою, синею (тло), білою і жов-

тою глазур'ю. Ю. Ситий детально досліджував фрагменти плит і встановив їх розмір: 33,5 х 41 см. Цей дослідник, С. Дмитрієнко та автор підготували мальовані й комп'ютерні реконструкції полив'яної і теракотової геральдичних плит (рис. 15).

Автор присвятив окрему статтю новознайденому керамічному гербу І. Мазепи та його реконструкції [51]. Очевидно, гетьман запозичив прийом оздоблення палацу та домової церкви на Гончарівці своїм гербом з монограмою з архітектури Заходу Нового часу [52].

На думку Ю. Ситого, вищеописані геральдичні плити розміщались декоративним поясом на фасаді палацу. Вони чергувались там з плитами без геральдичних символів, які, за цим дослідником, мали ті самі розміри, прямокутну форму і кольори поливи (тип 68). Їх рельєфні рослинні візерунки схожі на зображення перевитих гірлянд на гербових плитах [53].

Поясів з керамічних плит в зодчестві Гетьманщини не знаємо. Однак фризи, складені з майолікових багатобарвних плиток з рослинними орнаментами та царським гербом, прикрашали завершення фасадів і підбань багатьох мурованих церков, трапезних і світських споруд Москви, Троїце-Сергієвої лаври та Новгороду другої половини XVII - початку XVIII ст.

Такий фриз зберігся на антаблементі Старих палат Монетного двору в Москві [54]. Він також оформляв антаблемент на будинку Земського приказа (1699 р.), що стояв на Червоній площі до 19 ст. Серед його орнаментацій була майолікова композиція з двоголовим орлом [55].

У 1702 р. видатний майстер кахлі білоруського походження Степан Іванов, за прізвиськом Полубіс, створив вишуканий декоративний фриз на завершенні фасаду трапезної, яку тоді прибудували до церкви Успіння (1654 р.) на Гончарній слободі Москви. На серії квадратних глазурованих поліхромних панно цього поясу рельєфно зображені різні плоди, квіти та царський герб [56].

Проте техніка складання фризів, панно та ікон С. Полубісом на фасадах московських споруд з малих наборних керамічних плиток уявляється відмінною від оформлення екстер'єрів окремими цільними прямокутними керамічними барельєфами-вставками, які відомі на будівлях Батурина, Чернігова та Новгороду-Сіверського Мазепиного часу. Також, окрім поливи синього, світло-зеленого, жовтого і білого кольорів, на кахлях цього майстра та інших керамістів Москви типово присутня коричнева глазурь. Остання не виготовлялась кахлярами Батурина, Чернігова і Києва у XVII-XVIII ст. [57].

Фасади Успенських переходів, що з'єднують Крутицький терем (1694 рр.) з Малим Успенським собором (1665-1700 рр.) на подвір'ї митрополитів Крутицької єпархії у Москві дотепер прикрашають біля десяти масивних прямокутних керамічних плит. Вони встановлені у спеціальні ніші поверх кам'яних капітелей цегляних колон, що підтримують аркаду і

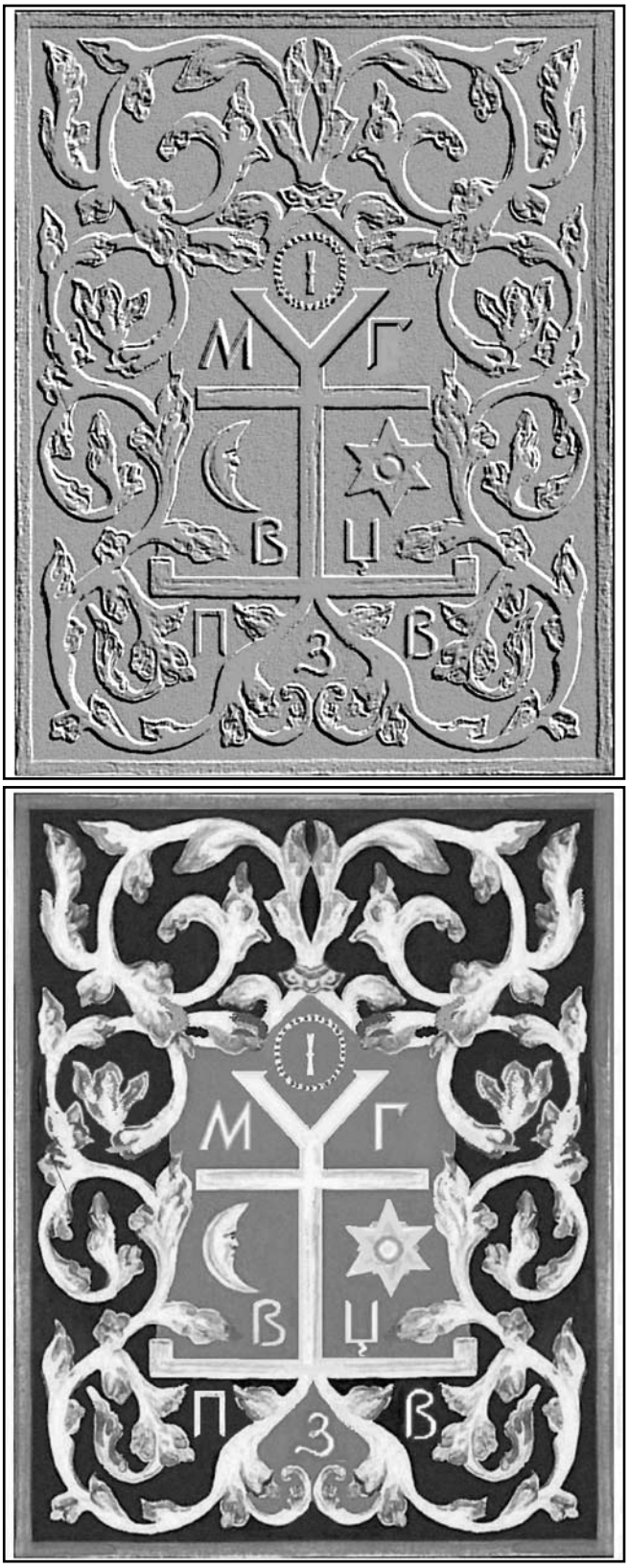

Рис. 15. Розбиті теракотова та глазурована поліхромна плити-вставки з гербом і монограмою І. Мазепи з оздоблення екстер'єру його палацу на Гончарівці. Комп'ютерні реконструкції С. Дмитрієнка та В. Мезенцева, 2010 р.

покрівлю відкритої галереї другого ярусу переходів.

Розміри цих плит виглядають трохи більшими, ніж

геральдичні вставки батуринського палацу, і близькими до параметрів теракотових прямокутних закладної дошки (68 х 58 см) та ікон-барельєфів (70-64 х 60-48 см) з декору дзвіниці Чернігівського колегіуму [58]. Усі плити Успенських переходів мають однаковий досконалий рельєф пальметки з вибагливим переплетінням пелюсток та стебел з закрученими кінцями у бароковому стилі. Багато з них зберегли покриття синьою (тло), зеленою, жовтою і білою поливою (чи були реставровані). Деякі плити темно-теракотового коліру, імовірно, не мали поливи. У 1947-1979 рр. архітектуру і декор Крутицького архієрейського подвір'я, включно з переходами, капітально реставрували під керівництвом Петра Барановського [59].

Успенські та Воскресінські переходи разом з Крутицьким теремом спорудили один з провідних московських зодчих і декораторів Йосип Старцев (помер після 1714 р.) та підмайстер Приказу кам'яних справ Іларіон Ковалев у 1693-1694 рр. Архітектурний задум приписують першому. Ці зодчі могли також керувати оформленням галерей описаними вище керамічними плитами [60]. Килимове облицювання фасадів Крутицького терема пишними майоліковими багатобарвними кахлями виконав С. Полубіс з іншим білоруським майстром Гнатом Максимовим [61]. Побудова й орнаментація цих споруд Крутицького подвір'я передувала створенню палацу Гончарівки.

Оздоблення його геральдичними плитами уявляється більш подібним до прийому встановлення цільних масивних керамічних плит на Успенських переходах, ніж до техніки складання поясів з окремих кахлів на фасадах будівель Московії кінця XVII - початку XVIII ст. Як на цих переходах, плити з гербом І. Мазепи могли розмістити понад капітелями півколон на фризі антаблементу, поруч з керамічними розетками на чільному фасаді палацу Гончарівки (рис. 3, 12, 15). Співпадіння ширини гербових плит (33,5 см) та діаметру розеток (34,5-35 см) говорить на користь їх використання разом в одній декоративній композиції, як гадаємо, на фризі антаблементу палацу. Таке положення мали прямокутні керамічні глазуровані вставки з рельєфними янголами-путті поверх капітелів пілястр, серед розеток на фризі антаблементу західного фасаду Успенського собору Києво-Печерської лаври. Їх вмонтували там у 1720-1725 рр. [62]. На різних поверхах і фасадах гончарівського палацу полив'яні поліхромні плити з Мазепиним гербом могли комбінувати з теракотовими геральдичними плитами та кахлями типу 68 такого ж розміру з подібним рослинним візерунком.

У ході розкопок фундаментів та розвалів стін палацу всі цілі цегли були переміряні. На основі цих даних Ю. Ситий встановив, що основним форматом у муруванні споруди була цегла української (київської) традиції з боріздками на постелі розміром 30-32 х 16-17 х 5-6 см (рис. 6). Його дослідження показали, що в Батурині після перенесення туди гетьманської резиденції у 1669 р. розвинулось виробництво цегли, кахлів та черепиці й велось будівництво цегляних церков, дзвіниць, монастирських трапезних, гетьманських і старшинських палат місцевими майстрами до розорення міста 1708 р. [63].

Дослідник також виявив, що при спорудженні палацу на Гончарівці у меншій кількості вживали цеглу з гладкою поверхнею розміром 28 х 13,5-14,5 х 7-8 см. Вона відповідає стандартному розміру цегли, встановленому в Росії царем Петром І наприкінці XVII ст. [64]. Пропорція кількості знайденої у котловані палацу цегли українського формату та офіційного московського стандарту становить 3:1. На підставі цих археологічних даних Ю. Ситий зробив обгрунтований висновок про те, що запрошена з Московії артіль цеглярів брала участь у виготовленні будівельних матеріалів для зведення гончарівського палацу разом з переважаючими батуринськими цеглярами [65].

Він відзначив, що значна кількість знайдених лекальних цеглин та профільованих карнизних блоків за розмірами належить до московського стандарту (рис. 7-9) [66]. Але фігурної цегли не вистачало. Як згадувалось, у 2006 р. знайшли цеглину з боріздками українського формату (- х 18-19 х 5,5 см), яку підрізали півколом, очевидно, для мурування півколон (рис. 7). Як і кахлі, уся цегла та інші керамічні деталі палацу виготовлені з місцевих глин. Так, аналіз формату цегли свідчить про використання деяких російських будівельних і декоративних прийомів та, імовірно, артілі мулярів для спорудження Мазепиної резиденції.

Є підстави також гадати, що архітектором палацу на Гончарівці був московський зодчий Йосип Старцев. Як вказувалось вище, він побудував Микільський і Богоявленський собори Києва, що подібні до палацу за стилем архітектури західного бароко та змішаною орнаментацією (коринфські колони, київські керамічні розетки та кам'яні різьблені деталі, привезені з Москви). Нагадаємо і про керівництво цим зодчим спорудженням Успенських переходів Крутицького подвір'я, де знаходимо декор, аналогічний керамічним гербовим плитам палацу. Нижче розглянемо контакти Й. Старцева з І. Мазепою, використання польсько-литовських, російських та українських архітектурних прийомів і прикрас у його спорудах в Москві й Києві та відомості про будівельну артіль, що приїздила з ним в Україну.

Для масштабного будівництва і реставрації церков (понад 43), дзвіниць, монастирів, палат, академії та фортець І. Мазепі не вистачало місцевих архітекторів і будівельників. Найздібнішого українського зодчого і скульптора Івана Зарудного Петро І забрав для розбудови Москви і Петербургу [67]. Після завершення Троїцького собору Чернігова у 1695 р. І. Баптист, мабуть, був у похилому віці і помер 1700 р. [68]. Участь його у будівельних проектах гетьмана між тими роками невідома.

У листі І. Мазепи 1693 р. згадано його підрядний договір з Й. Старцевим про спорудження ним Богоявленського та Микільського соборів у Києві. Гетьман цінував талант цього зодчого і писав царям-соправителям Івану V та Петру І з проханням повернути його в Україну, коли він виїхав на будівництво до Смоленську в 1693 р., що царі задовольнили [69]. Дослідники творчості Й. Старцева твердять, що пізніше він знову приїздив в Україну для будівництва у Києво-Печерській лаврі [70]. За нашою версією, після завершення Микільського собору в Києві у 1696 р. цей зодчий керував спорудженням і оформленням палацу на Гончарівці десь у другій половині 1690-х рр.

Й. Старцев був новатором і одним з видатних творців архітектури московського бароко 1680-1710-х рр. Після заключення Вічного миру між Росією та Річчю Посполитою у 1686 р. польська й литовська архітектура та мистецтво увійшли у моду в Москві [71]. Під їх впливом Й. Старцев часто використовував колони коринфського ордеру на високих п'єдесталах, антаблемент, що відокремлював і завершував яруси споруд, фронтони з волютами, імітацію русту та інші типові орнаментальні прийоми західного бароко. Творами цього зодчого, що позначені західними архітектурними формами, дизайном та пластичним декором, є трапезна Симонова монастиря (1685 р.) і Крутицький терем у Москві, Микільський та Богоявленський собори Києва [72].

Й. Старцев любив назовні прикрашати цегляні церковні, монастирські й світські будівлі білокам'яними різьбленими колонами, капітелями, базами й п'єдесталами, порталами, карнизами та іншими деталями, а також керамічними вставками, фризами і килимовим облицюванням з майолікових поліхромних плиток. Білокам'яні елементи та керамічні оздоби мають усі вищеназвані споруди Й. Старцева та Успенські й Воскресінські переходи Крутицького подвір'я. Першим твором зодчого з таким оформленням є Верхоспаський собор Кремля (1681 р.). Там збереглись керамічний пояс на фасадах та обробка барабанів бань кахлями [73].

За І. Грабарем, для будівництва у різних містах Росії та України Й. Старцев возив із собою до сотні спеціалістів-майстрів, до яких долучав ще місцевих будівельників і ремісників [74]. Дослідники творчості цього зодчого додають, що у 1690 р. він приїхав до Києва разом з мулярами, винайнятими у Москві, для спорудження Богоявленського та Микільського соборів [75]. Очевидно, у складі артілі Й. Старцева були цеглярі, які виготовили в Батурині цеглу московського стандарту, виявлену під час розкопок котловану палацу на Гончарівці. Залучення численних місцевих цеглярів до виробництва будівельних матеріалів підтверджено знахідками там утричі більшої кількості цегли українського формату (рис. 6).

Правдоподібно, московські майстри формували лекальну та іншу фігурну цеглу і керамічні деталі для мурування барокових пластичних оздоб фасадів, зокрема півколон чи колон, що були тоді нововведенням у зодчестві Гетьманщини (рис. 7-9). Їх могли мурувати муляри Й. Старцева, які також привезли з Москви кам'яні різьблені коринфські капітелі для цегляних колон палацу (рис. 10, 11).

Можна гадати, що Й. Старцев, який захоплювався керамічним декором споруд, розробив проект оформлення фасадів гончарівського палацу розетками за київським зразком та плитами з Мазепиним гербом на кшталт керамічних вставок Успенських переходів Крутицького подвір'я в Москві (рис. 3, 12, 15). Дуже сумнівно, щоб він привозив російських чи білоруських кахлярів для орнаментації своїх будівель у Києві та Батурині, де за сприянням І. Мазепи високо розвинулось виробництво полив'яної поліхромної кераміки. Більш переконливим уявляється погляд дослідників кахлів палацу на Гончарівці про запрошення гетьманом кращих київських ремісників для їх виготовлення у Батурині і замовлення ним набору й декору керамічних деталей для його головної резиденції, здогадно, за місцевим смаком. Як вказувалось вище, ця думка підкріплюється і київським походженням прийому оздоблення палацу керамічними розетками.

Авторство архітектурного рішення гончарівського палацу Й. Старцева узгоджується з уявленням більшості дослідників про його багатоповерховість. Так, у 1680-х рр. він побудував триповерхові палати з триярусним переходом до церкви на дворі боярина Н.І. Романова [76]. Багато цегляних і кам'яних палат бояр, патріархів та царів у Москві, Пскові та інших містах Росії XVII ст. мали три-чотири поверхи [77]. Одночасні з Мазепиною резиденцією у Батурині державні установи такі, як Монетний двір та Земський приказ у Москві також були триярусними.

Серед споруд Й. Старцева невідомо одноповерхових кам'яниць, подібних до жител козацької старшини народної традиції, до типу яких відносять Мазепину оселю на Гончарівці деякі археологи. Важко повірити, щоб гетьман за дозволом царя запросив досвідченого і дорогого фахівця з монументальної архітектури з Москви для побудови одноповерхового цегляного житла на чотири кімнати, яке могли звести дешевші місцеві майстри.

На наш погляд, І. Мазепа запросив Й. Старцева для спорудження у його столиці багатоярусного палацу не менш величного і престижного, ніж палати тогочасних московських бояр і вельмож, та декорованого загалом за модним тоді в Росії й Україні стилем центральноєвропейського бароко («за польським звичаєм»). Серед кам'яниць старшинської верхівки та інших цивільних будівель Гетьманщини головна Мазепина резиденція у Батурині виділялась також незвичайними й імпозантними керамічними і кам'яними прикрасами київського та московського бароко.

Таким чином, проведене дослідження виявляє ком-

плекс західних, українських та російських прийомів у будівельній техніці, архітектурі й орнаментації палацу на батуринській околиці Гончарівці. Подібне сполучення національних самобутніх традицій та іноземних запозичень у різних співвідношеннях притаманне архітектурі багатьох споруд Гетьманщини, зокрема Мазепиного часу. Детальне, об'єктивне і неупереджене вивчення таких національних прийомів та впливів Заходу і Сходу необхідне для вірного розуміння синкретичного зодчества і мистецтва українського бароко. Подальші архітектурно-археологічні дослідження пам'яток Батурина внесуть багато нового у висвітлення цієї важливої теми.

Посилання

1. Див. посилання 9-14.

2. Цей проект спонсорують Програма дослідження східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Директор цієї програми проф. Зенон Когут (КІУС) є керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Роман та бл. п. Володимира Василишини є щедрими благодійниками історико-археологічних досліджень Батурина. Розкопки міста та публікацію їх матеріалів підтримують субсидіями Дослідний Інститут «Україніка», Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, фундації ім. О. Ольжича в Канаді, «Прометей» та Кредитової Спілки «Будучність», Українська Кредитова Спілка, український ресторан «Золотий Лев» в м. Торонто у Канаді, Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті та Український Історико-Просвітній Центр при Консисторії Української Православної Церкви в США.

3. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602-603.

4. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – б К., 2008. – С. 217; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 152-153.

5. Національний музей в Стокгольмі, Tessin-Harleman Collection. – Vol. THC 9076. – 25:III, Building, Batturin, facade; Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України. – № 3. – К., 2003. – С. 20-32; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 31; Мезенцев В. Новини Батуринської археологічної експедиції за 2004 р. // Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці: Бюлетень. – № 20 (36). – Нью-Йорк, 2005. – С. 19; Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 186; Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 24-26; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Шляхи. – Т. 1. – К., 2009. –Рис. 133; Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. S. Plokhy. – Cambridge, Mass. – 2012. – P. 435-437. – Fig. 1. Див. також посилання 4.

6. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 152-153;

7. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – Рис. 3; Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. – М., 2011. – С. 240; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина: Десять років Батуринському українсько-канадському проєктові 2001-2011 рр. – Торонто, 2011. – С. 10, 17; їх же. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – Торонто 2012. – С. 10, 14; Мезенцев В. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. –Вип. 5. – К. –Глухів, 2012. – Рис. 1. Див. також посилання 6.

8. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 31.

9. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – К., 1993. – С. 399; Маркевич М. Історія Малоросії. – К., 2003 (перевид. М., 1842). – С. 524.

10. Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові (До історії культурних взаємин України з Москвою в кінці XVII століття) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 350-352. Автор посилається на свідоцтво про цей палац шведського історика Андерса Фрікселя (1795-1881 рр.), але не вказує його публікації.

11. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. – С. 26-27.

12. Див. Мезенцев В. Декор Мазепиного палацу в Батурині: італійське та українське бароко // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. – Глухів, 2006. – С. 74. Дякую Заслуженому архітектору України В. Отченашку за цінні консультації у 2005-2006 рр. про будівельну техніку, матеріали, конструкцію і декор палацу та їх походження.

13. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – С. 185.

14. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 263, 265-266; Ситий Ю., Осадчий Є. Традиції в цивільній архітектурі Лівобережної України другої половини XVII-XVIII ст. // Батуринська старовина: Збірник наукових праць. – Вип. 2 (6). –Чернігів, 2011. – С. 53-55; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века // Проблемы сохранения культурного наследия. – Брянск, 2012. – С. 121-122, 133.

15. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М., 1967. – С. 85-88; Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль / Вид. 2. – М., 1980. – С. 71-73; Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України: історія і культура. – № 1. – 1995. – С. 88; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 38-39.

16. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 217-230.

17. Ohloblyn O. Western Europe and the Ukrainian Baroque // Батуринська старовина. – К., 2008. – С. 280-283.

18. Минкявичус Й.К. Архитектура советской Литвы. – М., 1987.– С. 31-42.

19. Мезенцев В. Впливи віленського бароко на архітектуру соборів Троїцького монастиря в Чернігові та Мгарського монастиря під Лубнами // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. – Чернігів, 2007. – С. 480-489; його ж. Адаптація литовського бароко в архітектурі й декорі соборів Троїцького Чернігівського та Мгарського монастирів // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Суми, 2008. –С. 63-72.

20. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 178-179; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 225-230.

21. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 69-74, 79.

22. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 155.

23. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині. – С. 219. – Рис. 3.

24. Ситий Ю., Скороход В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2012 р. // Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ). – 2012. – С. 34, див. розкоп № 5.

25. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 154. – Рис. 4.

26. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 178-179; Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – С. 72.

27. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины. – С. 86, 88, 192, 206, 207, 209; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 37-39; Травкіна О. та ін. Чернігівський колегіум. – Чернігів, 2012. – С. 206-207.

28. Кошовий О.П. Будівельна кераміка України.—К., 1988. – С. 88-96; Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР. – Т. 1. – К., 1989. – С. 82-83.

29. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре XVII-XVIII вв. – К., 1955. – С. 8. – Рис. 1.25, 1.26; Грабарь И. История русского искусства. – Т. 2. – М., 1910. – С. – 398- 399.

30. Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією. – С. 83-84.

31. Щиро дякуємо директору Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування у Києві архітектору С. Юрченку за фахові консультації про фарбування і побілку споруд України XVII-XVIII ст.

32. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – С. 268.

33. Див. посилання 31.

34. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// o-gorod-ik.net/bremen-kafedralnyiy-sobor-svyatogo-pe/.

35. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //commons.wikimedia.org/wiki/File:Bad_Doberan.

36. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.shutterstock.com/pic-80875600/stock-photo-minorite-monastery-in-cesky-krumlov-old-town-on-unesco-world-heritage-list-south-bohemia-region.html.

37. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// projectclassica.ru/school/ 12_2004/school2004_12_01a.htm.

38. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://wikimapia.org/9277350/ru/; http://photos.wikimapia.org/p/00/01/17/90/97_big.jpg

39. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. – С. 155-161. – Рис. 5-10; Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – № 4-5. – 2010. – С. 12-15; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. – С. 10-15; їх же. Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р. – С. 12, 14-16.

40. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 266. – Рис. 6; Сытый Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 133.

41. Каргер М.К. Древний Киев. – Т. 2. – М.-Л., 1961. – С. 109-113. – Рис. 24; Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. – К, 2000. – С. 33 – 34. – Рис. 20; Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. – К., 2003. – С. 229 – 231, 234, 246. – Рис. 37, 42; Ohloblyn O. Western Europe and the Ukrainian Baroque. – С. 283.

42. Історія українського мистецтва. – Т. 3: Мистецтво другої половини XVII-XVIII століття. – К., 1968. – С. 331.

43. Див. посилання 41.

44. Див. Белічко Ю.В., Підгора В.П. Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві XII-XX століть. – К., 1982. – Рис. 67, 70, 84-86; Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. – Рис. 15,б, 23,б,г, 24,б,в; Степовик Д. Історія Києво-Печерської Лаври. – К., 2001. – Рис. 38, 43-46, 78.

45. Виногродська Л. Архітектурно-декоративна кераміка // Національний заповідник «Софія Київська». – К., 2004. – С. 415; Балакін С.А. Археологічні дослідження на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2003 році // Могилянські читання 2003: Збірник наукових праць. – К., 2004. – С. 32. – Рис. 1; Фінадоріна Д.В. Керамічні полив'яні розетки архітектурних пам'яток Верхньої лаври // Лаврський альманах. – К., 2005. – С. 52-55.

46. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// chnm.gmu.edu/cyh/primary-sources/300; http:// www.museumsinflorence.com/musei/ospedale_degli_innocenti.html; http: // www.flickr.com / photos/johnpruitt/2054384986/; http: // www.flickriver.com/photos/renzodionigi/tags/ dellarobbia/.

47. Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. – К., 1968. – С. 10.

48. Див., наприклад, Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – 2 ed. – The Ukrainian Museum, New York, 1987. – P. 13, 14, 17, 18, 25, 29, 31, 41, 45, 46, 52; Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. – К., 2005. – С. 73, 94, 95, 116, 122.

49. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 23, 227.

50. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 266; Ситий Ю., Мироненко Л., Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 12-15; їх же. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 133.

51. Мезенцев В. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 163-171.

52. Мезенцев В. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. – С. 183-184; Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. – С. 236.

53. Ситий Ю., Мироненко М. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 135-137. – Рис. 1, 2; їх же. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. – С. 13; Їх же. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 123-124.

54. Маслих С.А. Русское изразцовое искусство XV-XIX веков. – М., 1983. – С. 21. Див. також посилання 38.

55. Пилявский В.И. и др. История русской архитектуры. – СПб., 1994. – С. 249-250; Вікіпедія: http://ru.wikipedia.org/wiki/Здание_Земского_приказа.

56. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http:// www.fotki.yandex.ru/users/ nikita0810/tags/таганка/view/1538899?page=0.

57. Дякую Ю. Ситому за консультації про кахлі, що виготовлялись у цих містах.

58. Мезенцев В. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст. – С. 177-186. – Рис. 2, 3, 5, 9-12; Травкіна О. та ін. Чернігівський колегіум. – С. 30, 211-212.

59. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // pro-stranstva.ru/krutickoe-podvore/; http://sobory.ru/article/?object=02788.

60. Федотова Т.П. О. Старцев // Зодчие Москвы. – М., 1981. – С. 87-88.

61. Бокман Г. Московские шедевры. Архиерейское подворье на реке Саре. Крутицы // Весна. – № 18. – 2009. – исторический раздел (http://ricolor.org/journal/18/istoria/7_05_09).

62. Килессо С.К. Керамика в архитектуре Украины. – С. 9-10. – Рис. 3. Фото собору до його зруйнування 1941 р., див.:

Лукомский Г.К. Киев. Церковная архитектура XI-XIX веков. – Мюнхен, 1923. – С. 37; Hewryk T.D. The Lost Architecture of Kiev. – P. 54, 55.

63. Ситий Ю.Н., Мироненко Л.В. Влияние русской архитектурной традиции на кирпичное производство и внешний декор зданий Батурина конца XVII века. – С. 122, 131, 133.

64. История русского искусства / За ред. И.Э. Грабаря. – Т. 4. – М., 1959. – С. 59.

65. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. – С. 266. Див. також посилання 63.

66. Див. посилання 24.

67. Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією. – С. 89-92.

68. Адруг А. Архітектор Йоганн-Баптист Зауер і Україна // Київська старовина. – № 1. – 2000. – С. 91.

69. Грабарь И. История русского искусства. – Т. 2. – М., 1910. – С. 396-398.

70. Див. посилання 60.

71. Див. посилання 37.

72. История русского искусства. – Т. 4. – М., 1959. – С. 237-239. Пилявский В.И. и др. История русской архитектуры. – С. 244-247. – Рис. 6.45.

73. Федотова Т.П. О. Старцев. – С. 86-89.

74. Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією. –С. 84.

75. Федотова Т.П. О. Старцев. – С. 87.

76. Там само. –С. 86.

77. Див., наприклад, Пилявский В.И. и др. История русской архитектуры. – Рис. 6.1, 6.4, 6.7, 6.37, 6.38, 6.41.

Мезенцев В.И. Западные, украинские и русские приемы в архитектуре и декоре дворца И. Мазепы в Батурине

В статье на основе письменных, графических и новых археологических источников рассматриваются дискуссионные вопросы происхождения архитектуры и декора главной резиденции гетмана И. Мазепы в Батурине. Предлагается версия о ее сооружении выдающимся московским зодчим О.Старцевым между 1696 г. и 1700 г. Показан комплекс приемов центрально-европейского, украинского и московского барокко в архитектуре и орнаментации дворца. Публикуются новые компьютерные реконструкции экстерьера здания и фото строительных и декоративных материалов.

Ключевые слова: *архитектура и декор дворца И. Мазепы в Батурине, влияние польско-литовского барочного зодчества, керамические украшения киевского и московского происхождения.*

Mezentsev V.I. Western, Ukrainian, and Russian methods of the architecture and decoration of Ivan Mazepa's palace in Baturyn

On the basis of written, pictorial, and new archaeological sources, the article examines disputable problems of origins of the architecture and decoration of Hetman Ivan Mazepa's main residence in Baturyn. The version that it was designed by the distinguished architect Osip Startsev of Moscow between 1696 and 1700 has been proposed. The complex of methods of Central European, Ukrainian, and Moscow baroque in the architecture and ornamentation of the palace has been shown. New computer reconstructions of this structure's exterior and photos of its construction and decorative materials have been published in the article.

Key words: *architecture and decoration of Ivan Mazepa's palace in Baturyn, influences of Polish-Lithuanian baroque architecture, ceramic adornments of the Kyivan and Moscow provenance.*

17.04.2012 р.

УДК 947.7 «15/17»:930.1

М.В. Корнієнко

ЗА «ВОЗЗ'ЄДНАННЯ» УКРАЇНИ: ВЕРИФІКАЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО СТЕРЕОТИПУ ПРО ПРИЄДНАННЯ ФАСТІВСЬКОГО ПОЛКУ СЕМЕНА ПАЛІЯ ДО ГЕТЬМАНАТУ

У цій статті розглянуто гіпотезу істориків про те, що Семен Палій, звертаючись за протекцією до московського царя, прагнув приєднати територію Фастівського полку до Гетьманату. Проаналізовано аргументацію дослідників із залученням інших матеріалів, висловлено та обґрунтовано припущення, що в випадку з Палієм теза про «возз'єднання» Правобережної України з Лівобережною – це не більш ніж історіографічний стереотип, який не знаходить підтвердження в джерелах.

Ключові слова: *Іван Мазепа, Семен Палій, Гетьманат, Фастівський полк, приєднання території, історіографічний стереотип.*

Про історію взаємин Івана Мазепи й Семена Палія можна відшукати чималу кількість публікацій, автори котрих по-різному інтерпретували її особливості. І навряд чи дослідники колись дійдуть згоди в питанні про те, чого очікував й чи досягнув бажаного кожен з діячів, шукаючи підтримки на іншому березі Дніпра. Щодо Мазепи, то пояснення його зацікавленості у відносинах із фастівським полковником слід виводити із ширшого кола питань – гетьманської політики щодо Правобережжя.

Іван Мазепа, не втрачаючи з поля зору події в Речі Посполитій загалом та в Правобережній Україні зокрема, сподівався втілити на ділі свій титул гетьмана «обох берегів Дніпра». Мова йшла про приєднання до Гетьманату теренів колишніх правобережних полків, якщо на те буде слушний момент [15, 370-372]. Настати він міг, схоже, лише у випадку війни Речі Посполитої з Московією, при чому правобережні козаки (насамперед, Палій) мали б пристати на бік останньої. Чи прагнув прилучення Правобережного Подніпров'я до Гетьманату Семен Палій, видається складнішим питанням, яке заледве має однозначну відповідь. Вітчизняна історіографія, яка інтерпретує минуле в ключі національної парадигми, бачить у Палію «одвічне» бажання «возз'єднати» Правобережну Україну з Лівобережною. Однак це твердження потребує подальших дискусій.

Перші наукові публікації, що торкалися взаємин Івана Мазепи із Семеном Палієм, з'явилися в XIX ст. Це були дослідження або гетьманства Мазепи, або діяльності фастівського полковника, у яких про пошуки Палієм царської протекції йшлося в контексті інших подій і процесів. Що, насамперед, цікавило істориків надалі – так це чи існував антагонізм у відносинах козацьких очільників, зважаючи на перипетії 1704 р. Менше йшлося про інтенції Семена Палія приєднати терени Фастівського полку до Гетьманату. Так, про обопільне прагнення гетьмана й полковника розши-

рити кордони козацької автономії за рахунок правобережних полків писали ще Микола Костомаров [7, 237] та Володимир Антонович [2, 79]. Це твердження пізніше підхопили Василь Вовк-Карачевський [3, 300] та Микола Андрусяк [1, 23-24]. У радянській історіографії про «об'єднавчі» інтенції Палія писав Григорій Сергієнко [10, 68-70]. Сучасна вітчизняна історіографія не внесла суттєвих корективів – Валерій Смолій та Валерій Степанков [12, 53], Тарас Чухліб [15, 373] тримаються інтерпретацій попередників. Таким чином, твердження, яке виникло в епоху романтизму, досі вважалося базовим і не піддавалося сумніву. У цій роботі спробуємо його верифікувати.

Фастівський полк як окрема одиниця козацького устрою на Правобережжі був організований упродовж 1684-1685 рр. Відтоді служба Семена Палія та всього полкового товариства королю Речі Посполитої передбачала дотримання вірності монарху – не діяти всупереч його зовнішньополітичним інтересам. Проте Палій, попри реляції до Яна III Собеського про додержання присяги, налагоджував контакти з Москвою та Батурином, про що, незважаючи на їх утаємниченість, усе ж знали в Варшаві.

Семен Палій у своїх листах до Москви адресував прохання прийняти його «під царську високу руку». Тарас Чухліб зазначає про чотири такі звернення тільки до середини 90-х рр. XVII ст. (1688, 1690, 1692 та 1694 рр.) [15, 373]. Надалі згадку про аналогічний крок Палія знаходимо під 1700 р. [8, 601-602], хоча й до того фастівський полковник писав до Москви, просячи жалуванння для свого полку [8, 496-497]. Цікаво, що й Мазепа, схоже, трактував полк Палія як такий, що служить одному правителю і за бажання може перейти на службу до іншого. Про це свідчить інформація з гетьманських листів: Іван Мазепа завжди називав фастівського полковника охотницьким чи охочекомонним, тобто найманим [14]. На відміну від охотницького війська гетьмана, правобережні козаки були прив'язані до територіальних полків. Тим не менше, оскільки Палій отримував жалування від короля, Мазепою він сприймався найманцем, який міг перейти на службу до іншого патрона. Так зробив у 1670-х рр. охочекомонний полковник Ілля Новицький, котрий перевів свій полк у підпорядкування гетьмана Івана Самойловича. Через сплату жалування Мазепа розумів встановлення своєї та царської протекції над Палієм, про що в кінці 1700 р. повідомляв Федора Олексійовича Головіна: «А до того Палея я по указу его царского пресветлого величества, через несколько лет моим немалым подлинным *иждивлением* [курсив наш – М. К.] опричь монаршеского жалованья, держу его в какой нибуть верности и в послушенство, а ныне вдруг его покинуть кажетца речь непристойная…» [8, 701]. Бачимо, що гетьман був посередником у відносинах полковника з Московією, хоча й мав, як уже було зазначено, власні інтенції з цього приводу.

Аналізуючи прохання Семена Палія про протекцію 1688 р., Григорій Сергієнко зазначає: «Він [Палій – М. К.] не бачив перспективи існування козацтва в державній структурі Речі Посполитої й прагнув об'єднати Правобережжя з Гетьманщиною. …В листі до царів Московщини… гетьман радив прийняти козаків і Фастівський полк під свою протекцію. Однак з Москви надійшла рішуча відмова… Національні інтереси українського народу виявилися чужими Москві» [11, 112]. Тобто, з точки зору історика, Палій та Мазепа мислили категоріями територій, при чому Палій бачив себе законним володарем Фастівщини, а тому мав право розпоряджатися нею як власною вотчиною. Стверджуючи про це, автор покликається на документ, який не містить відповідної інформації [4]. Подібну позицію висловлює Тарас Чухліб, указуючи, натомість, що всі чотири рази звернення Палія містили прохання включити Фастівський полк як адміністративну одиницю до складу Гетьманату [5].

В одному з листів 1689 р. Іван Мазепа зазначає: «Палей… просит меня гетмана, дабы я с людьми при нем будучими принял под свой регимент…», а далі уточнює: «…просит он Палей чрез того посланного своего словесно, чтоб ему поволено с теми всеми людьми перейти в державу их царского пресветлого величества и поселитца где на порожнем месте…» [8, 276]. У тексті немає прямої вказівки на прилучення територій, а слова про перехід можна розуміти буквально – як переселення. Підтвердження такої інтерпретації знаходимо в іншому листі Мазепи 1694 р., згідно з яким полковник просив «...себе помочи и обороны, и с своими полчаны в вашей царского пресветлого величества стороне прибежища» [9, 443-444].

Гіпотеза про «об'єднавчі» інтенції Семена Палія, на додачу, суперечить ранньомодерним уявленням про владу над територією та її населенням. У XVII ст. законним правителем вважався лише монарх – спадковий чи, як у випадку з Річчю Посполитою, обраний відповідно до традиційно усталеного порядку. Тому долю Правобережжя вирішували під час переговорів делегації з Москви й Варшави – як-от у 1667 р. чи пізніше. Через те, зважаючи на дію угоди про Вічний мир, Петро I не міг приєднати Фастівський полк до Гетьманату, а надання царської протекції Палію мало лишатися в таємниці. Однак варто враховувати й те, що Семен Палій, з одного боку, у своїх листах просив про переселення на Лівобережжя, але, з іншого, не поспішав це здійснити. Можемо припустити, що московський фактор для полковника міг бути або запасним варіантом на випадок поразки від польських військ, або як інструмент тиску на коронну адміністрацію, задля певних з її боку поступок (враховуючи напружений характер відносин полковника з Варшавою). Ймовірно, Палій також усвідомлював, що під гетьманським регіментом він матиме зовсім інші статус та обсяг влади. Таку думку мав і гетьман Мазепа, повідомляючи цареві в 1693 р., що «он [Палій – М. К.] такого принятия [до Московії

– М. К.] не желает, сластолюбствуя совершенно в Хвастове над многими людьми властию» [9, 383-384].

На всі звернення Палія в Москві реагували схвально: цар надав свою протекцію, проте не поспішав із дозволом перейти до Гетьманату. Частково це було пов'язано з Вічним миром 1686 р., частково – з негативними ставленням до такого кроку з боку гетьмана, який хотів мати на Правобережжі прихильного козацького полковника [13, 163]. І поки не дозволено було переселитися в Гетьманат, свою «вірність» царям Семен Палій регулярно засвідчував, пересилаючи через Івана Мазепу в Москву свої листи з новинами із сусідніх держав, про власне становище та відносини з Короною, про вчинені виправи проти турків і татар, а також листи до нього від коронних урядників [6, 165; 9, 274, 305, 310, 374]. Фастівський полковник присилав до Батурина і татарських «язиків», схоплених під час військових промислів у степу. Часто ті, хто приводив бранців у Батурин, супроводжували їх і до Москви [9, 477-478]. Також протягом 1690-х рр. правобережні козаки Палія та реєстровці й найманці з Гетьманату здійснювали спільні виправи до турецьких фортець у Північному Причорномор'ї.

Підсумовуючи, можна зауважити, що у відносинах Семена Палія з Іваном Мазепою та царем про приєднання територій не йшлося. Згадки, які дослідники подають як докази намірів «воззєднати» Фастівський полк з Гетьманатом, коректніше було б інтерпретувати за обговорення можливості зміни протектора і, як наслідок, переселення на Лівобережжя. Потенційна зміна кордонів Гетьманату не відповідала ранньомодерним уявленням про владу, оскільки Палій не був законним володарем Фастівщини, а тому не міг вирішувати долю краю у взаєминах з іншими правителями. Подальші наукові пошуки в цьому напрямі допоможуть краще зрозуміти, чого прагнув досягнути Палій, шукаючи підтримки від Московії.

Посилання

1. Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя / М. Андрусяк. – Львів, 1938. – 106 с.

2. Антонович В.Б. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1716) // Архив Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К.: В типографии Е. Федорова, 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – 852 с.

3. Вовк-Карачевский В.В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века / В.В. Вовк-Карачевский. – К.: Типография Императорского Университета Святого Владимира, 1899. – 362 с.

4. Див.: Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII ст. і на початку XVIII ст. / Г.Я. Сергієнко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 68. Автор посилається на: Архив Юго-Западной России. – К.: В типографии Е. Федорова, 1868. – Ч. 3. – Т. 2. – С. 180-181. На зазначених сторінках із передмови В. Антоновича йдеться про 1709 р., а в частині документів, де нумерація починається заново, – про дії польських хоругв на Поліссі.

5. Див.: Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Т.В. Чухліб. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 381. Автор посилається на: Архив ЮЗР. – К., 1910. – Ч. 2. – Т. 3. – С. 141-143. Але тут ідеться про 1704 р. і Київське воєводство, а про наміри Палія приєднати Фастівський полк до Гетьманату інформації немає.

6. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1142 с.

7. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей. В 3-х книгах / Н.И. Костомаров. – М.: ОЛМА Медиа Групп, ОАО ПФ «Красный пролетарий», 2004. – Т. 3. – 672 с.

8. Листи Івана Мазепи. 1687-1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – 480 с.

9. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691-1700. – 752 с.

10. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII ст. і на початку XVIII ст. / Г.Я. Сергієнко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 212 с.

11. Сергієнко Г.Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80-90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.) // УІЖ / Г.Я. Сергієнко. – 1996. – № 3. – С. 105-119.

12. Смолій В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: Проблема державотворення / В. Смолій, В.Степанков. – К.: Інститут історії України, 1993. – 71 с.

13. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства» / Т.Г. Таирова-Яковлева. – М.: Центрполитиздат, 2011. – 525 с.

14. Така інтитуляція властива для листів як кінця 1680-х рр., так і початку XVIII ст. Див.: Листи Івана Мазепи. 1687-1691 / Упор. та авт. передм. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – С. 123, 363; Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691-1700. – С. 344, 477.

15. Чухліб Т.В. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Т.В. Чухліб. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

Корниенко М.В. За «воссоединение» Украины: верификация историографического стереотипа о присоединении Фастовского полка Семена Палея к Гетманату

В этой статье рассмотрено гипотезу историков о том, что Семен Палей, обращаясь к московскому царю за протекцией, хотел присоединить территорию Фастовского полка к Гетманату. Приобщив иные материалы, проанализировано аргументацию исследователей, высказано и обосновано предположение, что в случае с Палеем тезис о «воссоединении» Правобережной Украины с Левобережной – это не более чем историографический стереотип, который не находит подтверждения в источниках.

Ключевые слова: *Иван Мазепа, Семен Палей, Гетманат, Фастовский полк, присоединение территории, историографический стереотип.*

Korniienko M.V. For 'reunification' of Ukraine: verification of the historiographical stereotype about incorporation of Semen Palii's Fastiv Regiment into the Hetmanate

This article deals with the historians' hypothesis about Palii's intentions concerning Tsar's protection and incorporating the Fastiv Regiment into the Hetmanate. Using other materials, the author analyzes researchers' argumentation and presumes that the thesis about 'reunification' of the right-bank Ukraine and the left-bank Ukraine is a historiographical stereotype which is not verified by historical sources.

Key words: *Ivan Mazepa, Semen Palii, the Hetmanate, the Fastiv Regiment, incorporation of the territory, historiographical stereotype.*

19.03.2013 р.

УДК 930.253:94(477) «1708»

В.Б. Яценко

ЗАГИБЕЛЬ БАТУРИНА В ЛИСТОПАДІ 1708 Р. В УКРАЇНСЬКОМУ ДИСКУРСІ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

Стаття аналізує висвітлення загибелі гетьманської столиці м. Батурина в українській історіографії протягом XIX-XXI ст.

Ключові слова: *Батурин, Іван Мазепа, гетьман, штурм, історіографія.*

У мазепинському дискурсі та трансформації підходів і оцінок до антимосковського повстання гетьмана Івана Мазепи 1708-1709 р. у вітчизняній і закордонній історіографії особливе місце належить зображенню загибелі гетьманської столиці у листопаді 1708 р., що була здобута і зруйнована московськими військами князя Алєксандра Мєншикова та київського воєводи Дмітрія Голіцина. Цей сюжет, пов'язаний з одним із нечисленних проявів відкритого опору козацьких військ гетьманського регіменту царській владі, одночасно є одним з найвідоміших символів репресивної політики Пєтра I щодо повстанців на Гетьманщині.

У сучасній українській історіографії знищення Батурина відіграє доволі важливу роль при висвітленні постаті гетьмана Івана Мазепи, державотворчих процесів у Гетьманщині за ранньомодерної доби, а також творення національної пам'яті в сучасній Україні. Останню тезу як найкраще підтверджує той факт, що 300-річчя роковин падіння гетьманської столиці і масової загибелі її оборонців і мешканців потрапило до кола подій, які у 2008-2009 рр. підлягали вшануванню на державному рівні в контексті відзначення 300-річчя антимосковського виступу гетьмана [1; 2]. Відтак нам видається доцільним простежити, як зазначена подія висвітлювалася у вітчизняній історіографії у XIX-XXI ст. Подібний аналіз не лише може слугувати лакмусовим папірцем для з'ясування змін у трактуванні постаті гетьмана І.С. Мазепи у вітчизняній історіографії за понад два століття, але одночасно досить красномовно засвідчує стан розвитку низки напрямків сучасного історіописання в цілому та мазепинських студій зокрема.

Мова йде як про розвинутість/нерозвинутість мілітарних студій щодо історії ранньомодерної України, так і про визначення ролі знищення гетьманської столиці у придушені антимосковського повстання І. Мазепи у 1708-1709 рр., здійснення археографічного пошуку нових джерел та висловлювання нових інтерпретацій.

Батуринський сюжет у дослідженнях першої половини XIX ст.

Одними із перших до цікавого нам сюжету звернулися представники просвітницької історіографії. Працюючи на початку XIX ст. над виробленням історичної візії української минувшини, ці історики неодмінно зверталися до постаті Мазепи та обставин його переходу на бік Карла XII. Щоправда, сюжетна лінія загибелі Батурину не завжди діставала розвиток. Історики-аматори, такі як Опанас Шафонський чи Ілля Квітка у своїх працях демонстрували негативні оцінки постаті І. Мазепи. Вони звинувачували його в написанні наклепу на гетьмана Івана Самойловича, засуджували «як зраду» перехід на бік шведів, але уникали детального опису та аналізу згаданих подій [3, 71; 4, 310-311]. З цього приводу І. Квітка у своїй розвідці «О Малой России» зазначив, що підступність Мазепи добре відома з історії війни Пєтра I із Карлом XII, відтак дослідник перепросив у читачів, що не аналізуватиме детально його гетьманство [4, 310-311]. Натомість О. Шафонський в історичній частині своєї праці зазначив, що під час гетьманської зради мазепинська столиця, м. Батурин, була здобута і розорена царськими військами. Дослідник також зазначив, що місто обороняли сердюки, які після його падіння були знищені [3, 68].

Серед істориків, чий доробок спирався насамперед на результати архівної евристики, одним із перших до батуринського сюжету, як і до детального аналізу гетьманства Мазепи, вдався Дмитро Бантиш-Каменський. Цікавий нам сюжет науковець неодноразово згадував як у своїй найбільш відомій праці «Истории Малой России», так і в дещо менш знаних на сьогодні дослідженнях біографічного характеру, що містили життєписи гетьмана Івана Мазепи та князя Алєксандра Мєншикова [5, 3-4; 6, 69; 7, 397-398, 399, 575; 8, 269; 9, 78-79; 10, 382]. При цьому найбільшу кількість інформації щодо здобуття і знищення міста дослідник навів саме в «Истории Малой России». Використовуючи приступні йому праці Вольтера, Густава Адлєрфєльда, Феофана Прокоповича, Івана Голікова, «Историю Русов»[1] та архівні документи, Д. Бантиш-Каменський одним з перших спробував реконструювати події напередодні та після штурму міста.

Історик зазначав, що перед своєю виправою на з'єднання із Карлом XII, гетьман зміцнив залогу Батурина, визначив її чільників, полковника Дмитра Чечеля та осавула Фрідріха Кенігсека, і побіжно автор згадав про його пруське походження. Відтворюючи події, що передували штурмові, дослідник відзначив безуспішні переговори про капітуляцію міста, що провадили князь Дмитро Голіцин і сотник Маркович, що ж до самого штурму, то про нього вчений згадав досить лаконічно, зазначивши, що А. Мєншиков вирішив здобути місто і 3 листопада увійшов на його мури. Так само небагатослівно дослідник згадав про цілковите знищення цивільних мешканців і сплюндрування міста, а також сумну

1. Надалі назву цього твору, для зручності ми подаватимемо українською – «Історія Русів».

долю узятих в полон чільників батуринської залоги. Зазначивши, що частині мазепинської залоги вдалося врятуватися втечею, дослідник перерахував здобутки переможців і зазначив насамкінець, що знищення міста та наявних у ньому припасів було втратою надзвичайно «дошкульною для Мазепи і Карла XII» [5, 3-4; 7, 397-399]. Дотримуючись у своїх висновках імперської візії щодо оцінки гетьманського вчинку, історик, у складених ним до основного тексту поясненнях, навів цікаву інформацію щодо стану батуринської фортифікації та мазепинського перекладача Стефана Зертіса.

Щодо першого сюжету, то покликаючись на біографа Карла XII, дослідник зазначив, що за кілька років до штурму Мазепа мав намір полагодити батуринську фортифікацію, але гетьманським намірам начебто завадила реакція московських урядовців, які зазначили, що цар має достатньо сил, аби оборонити місто [7, 575]. Поява цього пасажу, ймовірно, мала підвести читача до думки про не найкращий стан фортифікаційних укріплень гетьманської столиці, що зумовило її швидке падіння. Щоправда це суперечило раніше висловленому дослідником твердженню, що восени 1708 р. Мазепа не бажав полишати Батурин зміцненим, згідно з Феофаном Прокоповичем «природою і майстерністю» [7, 396].

Що ж до мазепинського перекладача Стефана Зертіса, науковець відзначив, що останній намагався відмовити сердюків від опору московським військам, за що був прикутий до гармати і звільнений вже московітами, які здобули місто. За свою відданість Зертіс наче був винагороджений Пєтром I, який дозволив йому оселитися у Ніженському полку. У коментарях дослідник занотував, що Зертіс доводився йому прадідом з боку батька, а історія про його мужність і відданість цареві під час листопадових подій 1708 р. становила родинну легенду [5, 3; 7, 575].

Поява родинної легенди в тексті «Истории Малой России», безсумнівно, була не випадковою і мала засвідчити відданість пращурів історика засновнику Російської імперії, нащадку і правонаступнику якого автор присвячував власну наукову працю. Тим більш дивним нам видається, що ця оповідь не потрапила до інших досліджень автора, що були написані на її базі, зокрема, вона не згадується в опублікованій у 1834 році окремим виданням біографії гетьмана. З іншого боку, поведінка пращура Д. Бантиша-Каменського, прописана у родинній легенді, має певну схожість із поведінкою іншого прихильника царської влади з числа козацької старшини, яка на початку листопада 1708 р. була у Батурині. Йдеться про згаданого в «Історії Русів» старшину прилуцького полку Івана Носа [11, 206], якого невідомий автор помилково наділив полковницьким урядом, хоча на той час Ніс був лише наказним полковником. Останній також не підтримав гетьманського виступу, виявив незгоду із намірами сердюків чинити опір силам Мєншикова і був прикутий до гармати. Бантиш-Каменський, обізнаний із текстом «Історії Русів», де доволі детально прописано роль, що відіграв І. Нос і його поплічник старшина Соломаха у падінні гетьманської столиці, ані словом не прохопився про них на сторінках своїх досліджень. Факт досить дивний, якщо врахувати значну подібність поведінки С. Зертіса та І. Носа в батуринських подіях. Цілком можливо, що ця подібність, не підтверджена іншими джерелами, змусила більшість біографів Д. Бантиша-Каменського уникати при відтворенні життєпису вченого згадок про його прадіда [12; 13; 14; 15]. Серед дослідників, які усе ж згадували про Стефана Зертіса, як то Володимир Замлинський, Сергій Павленко та Володимир Кравченко, саме двоє останніх у своїх текстах йняли віру родинному переказу Бантишів-Каменських і відтворювали його, щоправда без поликань на інші джерела. [16, 90; 17, 162; 18, 23; 19, 354; 20, 89, 93].

Утім повернемося до батуринських подій. Візія Д. Бантиша-Каменського із цього питання доволі швидко перетворилася на певний зразок, який в подальшому наслідували й інші історики.

Одним із таких був Микола Маркевич, який у своїй «Історії Малоросії» батуринські події зобразив, спираючись на положення праці Д. Бантиша-Каменського та «Історію Русів» [21, 66-67; 22; 472-473; 23, 511-512]. У першого він запозичив інформацію щодо керівників батуринської залоги та дипломатичну місію до обложених князя Д. Голіцина та сотника Маркевича. Натомість з «Історії Русів» М. Маркевич переніс до своєї «Історії» відомості про кілька невдалих штурмів Батурина царськими військами, обійдену увагою Д. Бантиша-Каменського оповідь про прилуцького старшину І. Носа та його посланця до А. Мєншикова Соломаху, із зазначенням їх ключової ролі у падінні міста, а також опис розправи над залогою і мешканцями міста, вчинену солдатами «свєтлєйшего» після опанування Батурина.

Дослідники творчості М. Маркевича віддавна звертали увагу на дисонанс в інтерпретаціях і викладі фактів, дотичних, зокрема, і постаті Мазепи, які породжувало авторське намагання поєднати в одне ціле на сторінках своєї історії підходи Д. Бантиша-Каменського та «Історію Русів» [24, 119]. Не критично підходячи до змісту останньої, Маркевич, запозичуючи опис штурму Батурина, зважаючи на свій пієтет до постаті Пєтра I, не відобразив у власному тексті певних негативних оцінок, наявних в оригіналі. Зокрема І. Нос і його прибічники уникли тавра зрадників, яким їх було наділено у тексті «Історії Русів» [11, 206].

Одночасно прагнучи зняти з Пєтра I відповідальність за Батуринську різанину і згадані в «Історії Русів» інші каральні акції «свєтлєйшего» в околицях Батурина, дослідник зазначив: «Пьотр

не міг приборкати свого війська, він навіть не знав про те, що коїлося … А народ був переконаний, що зазнав кари Божої за продаж нехристям молока і м'яса по середах і п'ятницях» [21, 67; 22, 473; 23, 512]. Негативно ставлячись до Мазепи і відмовляючи йому на противагу авторові «Історії Русів» в ймовірній реабілітації, Маркевич так само, як і Д. Бантиш-Каменський, своє бачення Батуринських подій узгоджував із їх російською візією.

Ще один представник просвітницької історіографії, один із перших дослідників історії м. Києва, Максим Берлінський, в опублікованому у 1844 р. уривку з написаного ним на початку XIX століття «Исторического обозрения Малороссии и города Киева», запропонував власну реконструкцію батуринських подій [25, 188-189]. Остання мала певні відмінності від бачення автора «Истории Русов», Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича. Так, зокрема, автор вважав, що сердюцький полковник Чечель та німецький інженер Фридрих із «деякими» городовими полками був надісланий гетьманом до міста якраз напередодні його переходу до шведського короля. Зазначивши, що залога мала наказ не віддавати місто московітам, дослідник зазначав, що не піддаючись на умовляння Мєншикова здати місто, віддані Мазепі війська завдавали щоденних втрат Мєншикову вогнем міської артилерії. Стисло згадавши про штурм міста, дослідник не став акцентувати увагу на винищенні солдатами «свєтлєйшєго князя» його цивільних мешканців. З цього питання він обмежився констатацією, що ніхто із батуринців, причетних до збройного опору, не уник «військової люті» переможців. Згадуючи про знищення пєтровськими солдатами гетьманської столиці, історик навів дещо неочікувану інформацію про долю вцілілих після штурму сердюків. Останні, згідно з Берлінським, були зараховані чинно до указу у великоросійські полки [25, 189].

Відразу зазначимо, що жодними джерелами ця інформація не підтверджується і звідки в автора виникло таке припущення нам є незрозумілим.

Уникаючи оціночного узагальнення щодо знищення гетьманської столиці, науковець, тим не менш, досить яскраво демонструє власну неприхильність до І. Мазепи, неодноразово звинувачуючи його у «невдячності», «користолюбстві» і «зраді» [25, 166, 173, 178, 180]. Подібні висловлювання, що відповідали українській літописній традиції і російському поглядові на постать гетьмана, дозволяють припустити, що батуринські події дослідник вочевидь також сприймав у річищі імперського трактування.

Висвітлення батуринських подій в українській історіографії другої половини XIX ст.

Нові підходи і реконструкції штурму міста у вітчизняній історіографії постали вже в другій половині XIX і були пов'язані насамперед із іменами Миколи Костомарова та Олександра Лазаревського.

М. Костомаров, один із засновників народницької течії в українській історіографії, чиї праці вивели мазепинську тематику на монографічний рівень і на багато років уперед визначили головні напрямки досліджень гетьманського життя та діяльності, до батуринських подій звертався двічі. Маємо відзначити, що працюючи над біографією гетьмана, історик істотно збагатив їх фактографічну складову. Вже у тексті першого життєпису гетьмана, написаного у 70-х рр. XIX ст., дослідник зазначив, що до чільників оборони міста, окрім Чечеля і Кенігсека, належали також полтавський полковник Герцик та сотник Дмитро. Описуючи перебіг перемовин між Чечелем та князем Д. Голіциним, дослідник припустив, що відмовляючись здати місто, Чечель вдавав, що не знає про перехід Мазепи на бік шведів [26, 41].

Пишучи про штурм, дослідник зазначив, що він розпочався о 6-й годині ранку, коли сплинув строк мєншиковського ультиматуму, під час якого обложені мали можливість здатися. Костомаров зауважив, що на початку штурму Мєншиков віддав наказ знищувати в замку всіх без винятку, не оминаючи й немовлят, у полон для подальшої страти мали бути захоплені лише керівники гетьманської залоги. Одночасно було обіцяно віддати місто солдатам на розграбунок. Зазначивши, що штурм тривав лише дві години і окресливши певні подробиці щодо долі командуючих батуринською обороною, історик відзначив, що полковник Чечель зумів вирватися з міста, але спійманий у найближчому до Батурина селі козаками, був доправлений Мєншикову. Про значення знищення гетьманської резиденції на перебіг мазепинського виступу науковець промовчав [26, 42-43].

Більш детально батуринська епопея була відтворена науковцем у монографії, присвяченій Мазепі, що вперше побачила світ у 1882-1884 рр. Як засвідчує її науковий апарат, описуючи події, дослідник послуговувався документами, які він виявив у російських архівах, спогадами каролінгців Г. Адлєрфєльда і А. Фрікселя, що були вже на той час надруковані, літописом Алєксандра Рігельмана та дослідженнями щодо Пєтра І. І. Голікова. Збагачуючи фактографічне висвітлення переговорів напередодні штурму, а також власне військові подробиці справи, дослідник стверджував, що ключова роль у падінні міста належала прилуцькому старшині І. Носу [27, 446-449]. Спираючись на виявлені ним архівні джерела, що були опубліковані лише у XX ст., науковець доводив, що останній підказав Мєншикову спосіб до опанування міста, за що пізніше був пожалуваний Пєтром І урядом прилуцького полковника [28, 920-921]. Костомаров вважав, що долю міста визначив царський наказ Мєншикову

знищити Батурин у разі коли б його не можна було оборонити від шведів. Історик не врахував, що тоді, коли Пьотр віддавав це розпорядження, Мєншиков вже облишив місто, попередньо підпаливши його.

Згадуючи про сумну долю батуринців, дослідник одночасно зазначив, що багато хто із них встиг своєчасно залишити місто. У подальшому багато хто з вцілілих повертався до міста на свої попередні місця мешкання [27, 449]. Наведені судження не були підкріплені відповідними покликаннями на джерела і швидше за все апелювали до знайомства автора зі змістом відповідного універсалу Івана Скоропадського. Втім для нас найбільший інтерес становить той факт, що історик одним з перших не лише констатував «варварську розправу» над мешканцями міста, але й, що найголовніше, зазначив, що відомості про неї викликали в населення панічні настрої: «Мешканці навколишніх містечок і сел полишали свої помешкання, бігли без мети незнаючи куди» [27, 450-451]. Вказуючи, що знищення гетьманської столиці хоча і сколихнуло в мешканців антимосковські настрої, втім ця хвиля невдоволення швидко зійшла нанівець і не принесла гетьманській справі значної користі [27, 451], історик фактично запропонував альтернативне, пануючому у російській історіографії, бачення подій. Нове прочитання акцентувало увагу на царських репресіях щодо мешканців і тих, хто підтримував гетьмана тоді, як раніше дослідники більше уваги звертали на військових перевагах знищення Батурина для царської армії.

В опублікованій у 1897 р. монографії Федора Уманця «Мазепа», що відіграла важливу роль у переоцінці постаті гетьмана в українській історії, вище окреслені тенденції були посилені. Використавши фрагмент з листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського щодо розпачу Мазепи на батуринському згарищі, чернігівський історик наголосив, що трагедія гетьманської столиці налякала Україну і позбавила гетьманську справу підтримки населення Гетьманщини [29, 388-389].

Праця Ф. Уманця викликала шерег рецензій переважно схвального змісту. На їх тлі суттєво різнилась рецензія Олександра Лазаревського. Один з найяскравіших представників народницької історіографії, вкрай неприхильно ставився до постаті Мазепи, втім вніс суттєвий внесок у дослідження Батуринського погрому. Саме він на сторінках часопису «Киевская старина» у 1890 р. опублікував один із списків Чернігівського літопису, що містив стислі відомості про батуринські події, а в 1896 на сторінках «Чтений в обществе Нестора-летописца» опублікував написану ще у 1891 р. розлогу розвідку з історії Батурина, зміст якої увійшов також до складу другого тому «Описи Старой Малороссии» [30; 31; 32, 252-261]. У своїх розмірковуваннях над історією Батурина у XVII-XVIII ст. дослідник не оминув увагою і листопадові події 1708 р.

Серед положень, висловлених істориком, насамперед звертає на себе увагу його оцінка батуринських укріплень. Беручи до уваги спостереження московського мандрівника старця Леонтія від 1700 р., а також один із пунктів доносу Василя Кочубея, дослідник стверджував, що напередодні штурму міські укріплення були в жалюгідному стані: напівзруйновані під впливом часу [31, 110; 32, 255-256]. На думку Лазаревського, не беручи до уваги ймовірність бойових дій навколо Батурина, гетьман зміцнював лише Гончарівський замок. Останній мав би захистити Мазепу від внутрішніх заворушень на Гетьманщині і стати на заваді усуненню від влади внаслідок старшинського заколоту, як це мало місце у 1672 р. у випадку із Дем'яном Многогрішним [31, 110; 32, 256].

Погоджуючись із реконструкцією штурму, яку виклав М. Костомаров, наголошуючи, що саме зрада І. Носа дозволила солдатам «свєтлєйшего» захопити місто «без особливих зусиль» [31, 110; 32, 256-257], при цьому особливу увагу історик звернув на долю залоги і мешканців міста. Маючи у своєму розпорядженні архівні документи та опублікований у 1886 р. «Лизогубівський літопис» [33], історик на сторінках суттєво, в порівнянні із своїми попередниками, зокрема і М. Костомаровим, деталізував відомості, дотичні безпосередньо до подій після опанування міста московськими полками.

Лазаревський зауважив, що в місті окрім залоги і мешканців міста було чимало біженців з навколишніх сіл, які за мурами Батурина сподівалися сховатися від жахіть війни. Спираючись на свідчення літопису, науковець зазначив, що тоді як частина мешканців загинула від руки переможців, чимала кількість їх також втонула у р. Сейм, утікаючи з міста, оскільки крига на річці не набула ще міцності. Вслід за літописцем науковець відзначив невдалу спробу московського командування припинити розправу солдат над батуринцями, зазначаючи, що всупереч наказу «рядові солдати напившись, кололи людей і рубали». Дослідник відзначав, що намагаючись врятуватись від розправи з боку переможців, батуринці намагалися заховатися у будівлях «льохах і погребах», де вони згоріли або задихнулися після того, як солдати Мєншикова підпалили місто [31, 112; 32, 257].

Збагативши фактами опис загибелі Батурина, О. Лазаревський, знов таки спираючись на Лизогубівський літопис, виклав нові факти про долю його захисників. Так він зауважив, що зумівши вирватися із захопленого московітами Батурина, сердюцький полковник Дмитро Чечель намагався в с. Обмочеві у свого кума. Останній повідомив про втікача місцевого війта, після чого Чечель був схоплений і доправлений до російських воєначальників козаками Яценками з с. Попівки. Останні дістали за свій вчинок захисний універсал

від князя А. Мєншикова. Одночасно спираючись на виявлену ним у архівах скаргу братів Гончаренків до гетьмана Данила Апостола, історик наголосив, що частина батуринців була виведена російськими військами «у полон на Москву», де й утримувала протягом тривалого часу [31, 111; 32, 257].

Маючи у своєму розпорядженні опис Батурина за 1726 р., історик відзначив, що через 17 років після зруйнування місто залишалося спустошеним, а рештки не знищених вогнем будівель руйнувалися й заростали [31, 112; 32, 257-258]. Частина вцілілих батуринців відреагувала на універсал обраного у листопаді 1708 р. гетьмана Івана Скоропадського, що закликав їх повернутися до старих помешкань, щоправда вони оселялись не на місці колишньої гетьманської столиці, а в прилеглих до нього слободах. Цей факт відбився і в батуринському описі 1726 р. [31, 112-115; 32, 259-260].

Долучившись до збагачення батуринської епопеї фактами, О. Лазаревський у своїй рецензії на працю Ф. Уманця досить скептично підійшов до висновку останнього, що батуринська трагедія віджахнула від Мазепи мешканців Гетьманщини [34, 401-404]. На думку історика гетьманський виступ не дістав розвитку не через каральну акцію корпусу Мєншикова, а через байдужість населення Гетьманщини до ідеї «незалежної Малоросії» і острах населення, що «московську неволю» може заступити «польська». Маємо зазначити, що висновки А. Лазаревського про ключову роль соціального антагонізму мешканців Гетьманщини до Мазепинського виступу в подальшому охоче будуть сприйняті і розвинуті радянськими і сучасними російськими істориками. Втім, в українській історіографії початку XX ст. вони не знайшли відгуку.

Особливість зображення батуринської трагедії у першій половині XX ст.: народницька та державницька історіографія

Маємо зазначити, що на початку XX ст. фактографічне збагачення висвітлення батуринської епопеї фактично припинилося. Українські історики, що писали про Мазепу, зазвичай послуговувались при звернені до батуринських подій реконструкцією, розробленою М. Костомаровим, як це можна бачити в доробку В'ячеслава Будзиновського, Василя Пачовського і Миколи Аркаса [35, 57-58; 36, 158-159; 37, 15-17; 38, 1; 39, 74; 40, 309-310]. Щодо нових тенденцій, які можна спостерігати в зображенні батуринської епопеї у працях, написаних вітчизняними істориками у перше двадцятиріччя XX ст., то останні зводились до героїзації опору батуринців, засудженні зради І. Носа та зазначенні, що розправа сил Мєншикова над батуринцями зтероризували людність Гетьманщини, відвернувши її від підтримки гетьмана [41, 9-10; 42, 1; 43, 21-22; 44, 6-8; 45, 14, 16; 46, 39-40, 43; 47, 29-30].

Сприйняття «батуринської катастрофи», вислів спеціально вжитий щодо листопадових подій 1708 р. Олександром Грушевським, у розвідці, присвяченій висвітленню репресій царського уряду щодо мазепинців [48, 37], саме як акту репресивної політики, було добре засвоєне як істориками-народниками, так і державниками. Безпосередньо саме таку інтерпретацію значення батуринських подій для провалу мазепинського зриву можемо спостерігати в синтезованому викладі української історії та статтях, написаних Олександрою Єфименковою та Михайлом Грушевським, а трохи пізніше – у працях Дмитра Дорошенка, Івана Крип'якевича[2] та Омеляна Терлецького й інших дослідників [49, 266; 50, 272; 51, 381; 52, 150-151; 53, 32; 54, 68; 55, 115-116; 56, 227; 57, 11, 13; 58, 30; 59, 194-195].

У той час, як українські історики на еміграції та на землях, підвладних II Речі Посполитій, охоче вбачали у батуринських подіях 1708 р. символ збройного опору і брутального терору, що мав на меті придушити повстання Мазепи проти Пєтра I, в Радянській Україні ставлення до Батуринських подій було геть іншим.

Рядянське бачення листопадових подій 1708 р.

Протягом 20-х і на початку 30-х рр. XX ст. в УРСР історики не надавали особливого значення мазепинським студіям. На відміну від козацької революції, яка перебувала під посиленою увагою М. Грушевського та його неонародницької школи, мазепинська доба і постать гетьмана Мазепи висвітлювалися спорадично. До того ж батуринський сюжет, на жаль, не викликав у дослідників спеціальних зацікавлень. У цьому плані чи не єдиним вагомим досягненням була розвідка 1923 р. Миколи Горбаня щодо, доти невідомої науковцям, рукописної редакції «Краткой летописи Малороссии». На відміну від вже опублікованого ще наприкінці XVIII ст. Василем Рубаном тексту «Краткой летописи», де про батуринські події було лише констатовано здобуття і знищення міста А. Мєншиковим, опрацьована М. Горбанем редакція містила більш детальну інформацію щодо загибелі міста та його мешканців [61, 165; 62, 12]. У цьому аспекті вона була суголосна Лизогубівському і Чернігівському літописові редакції, яку опублікував О. Лазаревський, а також «Історії Русів».

Водночас в опублікованих у 1924 р. Матвієм Яворським «Нарисах з історії України», що містили авторське бачення українського минулого крізь

2. У 30-х рр. XX ст. І. Крипякевич першим українських із українських істориків спробував презентувати синтезований курс міліарної історії України, де, на жаль, не приділив спеціальної уваги батуринським подіям, обмежившись лише побіжними згадками про начальника гетьманської артилерії Ф Кенігсека та захоплення О. Мєншиковим у Батурині усіх наявних у місті гармат [60, 272-273].

призму марксизму розділи, присвячені І. Мазепі і подіям 1708-1709 рр., листопадова трагедія навіть не згадувалася [63, 173-175].

Відновлення уваги істориків до сюжету, який нас цікавить, відбулося у 1939-1940 рр., що було пов'язано із відзначенням 230-річчя Полтавської битви. Маємо зазначити, що після розгрому ВУАН та репресій проти найбільш знакових для української історіографії зламу XIX-XX ст. дослідників, таких як М. Грушевський та Д. Багалій, а також їх учнів, висвітлення української історії втратило власну самобутність і мало бути узгодженим із подіями російського минулого. Для постаті гетьмана І. Мазепи та батуринської трагедії 1708 р. це значило повернення до негативних оцінок імперської візії, наявних в історіописанні ще за імперії Романових.

У 1939 р. на сторінках розвідок, дотичних до Полтавської битви, нові тенденції щодо батуринських подій презентували Олександр Оглоблин та Вєніамін Шутой. О. Оглоблин, чия зацікавленість мазепинською добою наприкінці 1920-х рр. знайшла втілення у низці статей, присвячених повстанню Петрика, на зламі 30-х – 40-х рр. XX ст. був залучений до написання узагальнюючих праць з української історії, що мали презентувати її радянське прочитання. Відповідаючи за висвітлення подій кінця XVII – першої чверті XVIII ст., штурм і падіння гетьманської столиці у 1708 р. дослідник зобразив відповідно до дореволюційної традиції російського історіописання. Головну увагу при цьому було звернуто на те, що знищення у Батурині харчових і військових запасів та спорядження, а також вивезення почасти гетьманської артилерії не дозволили Карлу XII компенсувати нестачу вкрай потрібних йому після загибелі обозу Левенгаупта припасів [64, 59; 65, 33; 66, 94; 67, 16; 68, 113; 69, 166-168; 70, 58-59]. Одночасно важливі для українських істориків, починаючи від XIX ст., аспекти героїзації батуринських захисників, спробу реконструювати перебіг бойових дій, наголос на психологічному ефекті загибелі батуринців на подальший перебіг мазепинського повстання були замовчані. Саме під військовим кутом зору згадав у своїй статті про здобуття силами Мєншикова гетьманської столиці і Вєніамін Шутой, який до того ж охарактеризував захисників міста як зрадників [71, 114].

Маємо зазначити, що трактування батуринських подій, як другорядного епізоду російсько-шведського протистояння на Гетьманщині у 1708 р., передбачав, що за потреби для наголошення на єдності спільної боротьби українців і росіян проти шведів, останній взагалі міг не згадуватись. Цей підхід, упроваджений О. Оглоблиним ще на початку 40- хх рр. XX ст. [72], був характерним для усіх узагальнюючих праць з української історії в УРСР включно до кінця 80-х рр. XX ст. [73, 84; 74, 325; 75, 88; 76, 90; 77, 105; 78, 396].

Після Другої світової війни радянські історики не полишали при зображенні подій 1708 р. на Гетьманщині зазначеного вище канону. Дещо детальніше, згадуючи про батуринський сюжет на сторінках наукових і науково-популярних книжок і статей, зокрема, присвячених 250-річчю Полтавської битви, українські радянські історики Вєніамін Шутой, Олександр Марченко і Вадим Дядиченко [79, 20; 80, 176; 81, 108; 82, 285; 83, 68-69; 84, 36] спробували змістити акцент при оповіді батуринського штурму. У низці праць науковці зазначили, що царські війська увійшли до міста після двохгодинного бою завдяки допомозі рядового козацтва та прилуцького старшини Івана Носа. Про персональну участь останнього, щоправда, історики згадували не завжди.

Згадана інтерпретація, спираючись на комплекс фактів, відомих вже у XIX ст., дістаючи нове прочитання, не підкріплене джерелами, найімовірніше мала засвідчити, що далеко не вся залога Батурина підтримувала гетьмана. Цілком вірогідно, що перед нами – спроба підлаштувати батуринський сюжет, дисонансний до радянського бачення подій на Гетьманщині у 1708-1709 рр., провідній темі спільної боротьби українців і росіян проти шведів та гетьмана-запроданця. Особливо чітко це можна бачити в зображенні саме В. Дядиченка, який до всього іншого припустив, що не бажаючи підтримувати «зрадника Мазепу» та воювати проти росіян, рядові козаки під час бою відчинили міські ворота для царських солдат «і війська Мєншикова увірвалися до Батурина» [84, 36]. Маємо відзначити, що подібні трактування не знайшли підтримки. Більшість радянських науковців, між іншим і В. Дядиченко, зазвичай намагалися уникати увагою батуринські події, віддаючи перевагу оспівуванню героїчної оборони Веприка та Полтави [85, 15-19; 86, 14-17].

Батуринські події в історіографії діаспори та сучасної української історичної науки

На противагу радянським науковцям дослідники з української еміграції, пишучи про події 1708-1709 рр. на Гетьманщині, навпаки неодмінно згадували про загибель Батурина саме як про елемент царської репресивної політики на Гетьманщині. Саме такі формулювання можна зустріти в доробку Миколи Андрусяка, Богдана Кентржинського, Бориса Крупницького, Кларенса А. Менінга, Романа Млиновецького, Олександра Оглоблина, Ореста Субтельного [87, 35; 88, 250; 89, 298-299; 90, 171-173; 91, 286-287; 92, 19-21; 93, 184-185; 94, 78-85; 95, 36]. Єдине, що єднало науковців радянської України із їх західними колегами, був той факт, що обидві групи істориків, пишучи про листопадові події 1708 р., послуговувалися фактами та інтерпретаціями, що постали в українській історіографії у XIX – на початку XX ст., не привносячи у їх опис змістовної новизни.

Розпад СРСР і проголошення Україною державної

незалежності, як відомо, суттєво позначилися і на мазепинському дискурсі. На зламі 80-90- хх рр. постать гетьмана І. Мазепи знову повернулася до пантеону національних героїв, що не забарилося відбитися і на висвітленні батуринських подій у сучасному історіописанні. Від початку 90-х рр. ХХ ст. українські історики цілковито прийняли бачення батуринської трагедії з доробку представників державницької історіографії, наголошуючи саме на її репресивній складовій. Саме такі трактування можна спостерігати у дослідженнях Володимира Сергійчука, Олени Апанович, Ольги Ковалевської, Олексія Сокирка, Віктора Вечерського [96, 56-57; 97, 117-118; 98, 187, 190-193; 99, 50-51; 100, 31-32; 101, 190-193]. Маємо зазначити, що сучасні історики, наслідуючи з доробку державницької історіографії висновки щодо значення розгрому Батурина, з праць попередників також автоматично запозичують і опис бойових дій навколо гетьманської столиці, зазвичай, уникаючи спроб їх переосмислення і нового висвітлення. Не останню роль у такому стані справ відіграє той факт, що за останні півстоліття історики не здійснювали цілеспрямованого розшуку джерел, передусім актових, здатних збагатити знання про бойові дії за столицю Гетьманщини. Щоправда у 90-х рр. ХХ ст. поважний археограф Юрій Мицик вперше опублікував третій, доти не друкований і слабо досліджений, список Чернігівського літопису, що містив згадку про батуринські події [102, 84]. Однак, вміщені у джерелі факти були суголосні даним із інших літописів та «Історії Русів», а відтак надати нового імпульсу висвітленню батуринського штурму були не здатні.

За цих обставин на сьогодні у вітчизняній історіографії є лише одна спроба нової реконструкції загибелі гетьманської столиці, здійснена чернігівським дослідником постаті І. Мазепи Сергієм Павленком.

Поділяючи усталене у державницькій історіографії трактування батуринської трагедії, як репресивного заходу, що мав перешкодити розгортанню мазепинського повстання, історик вдався до спроби реконструювати військовий аспект штурму і здобуття міста [19, 368, 378; 20, 121]. Використовуючи вже опубліковані джерела та історіографічні факти, дослідник намагався визначити кількість протиборствуючих сил. Чисельність батуринської залоги при цьому була ним визначена у 5-6 тисяч чоловік, з яких 4000-4500 становили козаки трьох реєстрових полків (Миргородського, Лубенського та Прилуцького) та 1600 сердюків двох найманих полків [19, 83]. Прагнучи пояснити походження зазначеної чисельності, а також розв'язати протиріччя, наявні в історіографії, щодо кількості козаків, які гетьман привів із собою до шведів, історик припустив, що перед переходом через р. Десну 25 жовтня 1708 р. біля с. Оболоння Мазепа відрядив три реєстрові полки на посилення Батуринської залоги [19, 42-45].

Питання про кількість військ, що були під командуванням князя А. Мєншикова та Д. Голіцина, дослідник також не залишив поза увагою. Покликаючись на наявні в історіографії та літописах дані, С. Павленко зазначив, що в розпорядженні А. Мєншикова перебувало 14 драгунських полків, що нараховували 15-20 тисяч бійців, а в розпорядженні київського воєводи Д. Голіцина – 5 тис. стрільців і потужна артилерія [19, 42-45]. Чисельність останньої, як і роль її у здобутті міста, дослідник не зазначив, втім останнє із огляду на наявні в його розпорядженні джерела та літературу, здійснити навряд чи було б можливо.

Вагомим плюсом реконструкції чернігівського мазепознавця є відтворення ним біографій і кар'єрного шляху головних очільників батуринської залоги Д. Чечеля та Ф. Кенігсека [19, 78-79; 103, 47-48, 222-223]. Зазначений елемент військової реконструкції попри свою важливість, на жаль, у вітчизняній історіографії не користувався особливою увагою з боку істориків. Тим важливішими видаються авторські розшуки, які доводять, що обидва очільники гетьманської залоги мали поважний військовий досвід, а, отже, були цілком здатні зорганізувати дієву оборону гетьманської столиці.

Спираючись на літописні свідчення та окремі документи, дослідник доводить правомірність згаданих в «Історії Русів» тверджень про кілька невдалих штурмів військами Мєншикова 1 листопада 1708 р., що завершились для останніх доволі невдало із значними втратами. Оповідаючи про події, що передували штурмові Батурина, С. Павленко не зміг уникнути питання про наявність в батуринській залозі противників збройного протистояння царським військам. При висвітленні цього питання автор поєднав інформацію родинної легенди Бантишів-Каменських та факти, викладені в невідомого автора «Історії Русів», згадавши таким чином і С. Зертіса і прилуцького старшину І. Носа і його помічника Соломаху, навівши історіографічні факти, що підтверджували реальність існування останнього.

Оповідаючи про сам штурм та розправу над батуринцями із зверненням до фактів, наявних у працях М. Костомарова та О. Лазаревського, дослідник запропонував новий підхід до обрахунку загиблих при падінні гетьманської столиці. Припустивши, що населення міста на початку XVIII ст. сягало 7-8 тисяч мешканців і враховуючи, що напередодні бойових дій до міста почали стікатися біженці з прилеглих поселень, історик висловив припущення, що реальна чисельність загиблих була значно більшою за 6 тисяч осіб – цифри, що найчастіше згадувалася в історіографії до сих пір. На думку С. Павленка, дійсна кількість загиблих мала сягати 11-14 тисяч осіб. З цієї кількості на втрати залоги, козаків реєстровців та

сердюків мало б припадати 6-6,5 тисяч, а на втрати цивільних, батуринців і біженців відповідно – 6-6,5 тисяч [19, 120]. Наведені авторські розрахунки, на жаль, не мають міцного опертя на джерела, містять у своєму змісті вагому частку припущень, а тому є контроверсійними, на що між іншим звернули увагу деякі із сучасних російських істориків.

Маємо зазначити, що висуваючи чимало цікавих припущень, доводячи, між іншим, правомірність фактів, зазначених щодо батуринських подій в «Історії Русів», С. Павленко усе ж працює у парадигмі, запропонованій ще дослідниками XIX ст. Низку питань, пов'язаних із чітким визначенням чисельності московських сил, задіяних у батуринській операції, їх втрати, роль московської артилерії у здобутті міста дослідник, на жаль, не розв'язав. Останні залишаються білими плямами, з'ясування яких напряму залежить від нових пошуків архівних документів, при чому насамперед у російських архівах

Висновки

Підводячи підсумок, маємо зазначити, що основні положення зображення батуринських подій 1708 р. у вітчизняній історіографії були сформульовані вже у XIX ст. Саме тоді було висвітлено фактографічну складову батуринського штурму, введений у науковий обіг основний масив джерел, як літописних і мемуарних, так і актових, а також озвучені інтерпретації. Маємо зазначити, що якщо у першій половині XIX ст. дослідники дивилися на листопадові події 1708 р. крізь призму офіційної імперської візії російської історіографії, то вже у другій половині XIX ст. праці М. Костомарова, А. Лазаревського та Ф. Уманця почали пропонувати альтернативний погляд щодо здобуття і знищення гетьманської столиці. Його характерними рисами був наголос на завзятому опорі, що чинила залога російським військам, пояснені падіння міста зрадою з боку прилуцького старшини І. Носа, масовій загибелі цивільних після здобуття міста військами Мєншикова і відзначені негативного розголосу інформації про батуринську різанину серед мешканців Гетьманщини.

Підтверджуючи своїми реконструкціями правдивість фактів, викладених щодо батуринських подій в «Історії Русів», дослідники другої половини XIX ст., насамперед М. Костомаров, запропонували реконструкцію падіння гетьманської столиці, якою охоче користувалися у XX ст. інші дослідники, що належали як до народницького, так і державницького напрямку у вітчизняній історіографії. Варто відзначити, що останні фактично не привносили в реконструкції М. Костомарова та О. Лазаревського нових фактів, але наголосили, що батуринський погром зтероризував Гетьманщину, викликав жах серед її мешканців, що унеможливив подальше розгортання мазепинського виступу. Згадана інтерпретація, повставши на початку XX ст., успішно продовжувала існувати у працях українських істориків емігрантів і представників діаспори у другій половині XX ст. вже й за межами України

В історичних дослідженнях українських науковців Радянської України батуринський сюжет з кінця 30-х і до кінця 80-х рр. XX ст. особливою увагою не користувався. Висвітлюючи українське минуле в контексті русоцентричної візії, українські радянські дослідники повернулися при оцінці цього сюжету до трактувань, які були властиві російській дореволюційній історіографії. Батуринські події презентувалися як другорядний сюжет Північної війни на Гетьманщині у 1708-1709 рр., головну увагу звертаючи на те, що знищення міста унеможливило для шведів поповнити за рахунок накопичених у ньому вкрай їм потрібних харчових і продовольчих припасів. Оскільки батуринські сюжети, особливо масове знищення царськими військами батуринців після здобуття міста, не вписувалися у головний лейтмотив радянського історіописання, оспівування українсько-російського військового братерства, у спеціальних й узагальнюючих працях останній міг і не згадуватися. Водночас, час від часу такі історики, як В. Шутой, В. Дядиченко, використовуючи факти, наведені ще в «Історії Русів», намагалися наголосити, що здобуття Батурину стало можливим через небажання рядових козаків битися проти царських військ. Згадана інтерпретація не мала опертя на нововиявлені джерела і найімовірніше мала підігнати цікавий нам сюжет під лейтмотив російсько-українського братерства трудящих мас. Втім широкого розповсюдження вона не дістала і на сторінки офіційних історій УРСР не потрапила.

Після проголошення Україною незалежності вітчизняні історики, висвітлюючи батуринську трагедію, вдалися до засвоєння її в інтерпретації саме державницької історіографії. На превеликий жаль, це не супроводжувалося новим пошуком джерел і збагаченням подробиць військового аспекту загибелі гетьманської столиці. Чи не єдину в сучасній українській науці спробу нової реконструкції листопадових подій 1708 р. здійснив С. Павленко. Втім його бачення, хоча і привносить цікаву інформацію, наприклад про військовий досвід очільників батуринської залоги, має в своїй основі наукові знання накопичені передусім у XIX ст., які автор старанно систематизує. Сприймаючи інтерпретацію державницької школи щодо ролі батуринського погрому у згасанні мазепинського повстання, реконструюючи військову складову штурму гетьманської столиці, дослідник висловлює чимало припущень і не дає відповідь на низку білих плям, пов'язаних із таким важливим аспектом, як з'ясування точної кількості задіяних і загиблих у штурмі царських військ, ролі, яку при цьому

відіграла російська артилерія тощо.

Усе це дозволяє говорити, що на сучасному етапі вітчизняна історіографія батуринських подій має переважно інтерпретаційний характер, змінити який можна лише через спрямований пошук нових джерел, насамперед, в російських архівах.

Посилання

1. Указ Президента України № 955/2007 «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.president. gov.ua/documents/6798.html.

2. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2008 р. N 567-р «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу (Із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМУ N 994-р. (994-2008-р) від 23.07.2008. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80.

3. Квитка И. О Малой России (Окончание) / И. Квитка // Украинский вестник. – 1816. – Ч. 2. - Кн. 3. – Март. – С. 304-314.

4. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное в 1786 году. / А.Ф. Шафонский – К.: Университетская типография, 1851. – 136 с.

5. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче. С кратким обозрением первобытного состояния сего края / Д. Бантыш-Каменский – М.: Типография Семена Селивановского, 1822. – 303 с.

6. Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы / Д. Бантыш-Каменский – М.: Типография Августа Семена, 1834. – 92 с.

7. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства / Д. Бантыш-Каменский – К.: Час, 1993. – 656 с.

8. Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей русской земли. В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М.: Типография Н. Степанова, 1836. – Ч. III. К-М. – 389 с.

9. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Бантыш-Каменский. – СПб: Типография Третьего Департамента Министерства Государственных Имуществ, 1840. – Ч. I.-VI. – 316 с.

10. Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей русской земли. В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский – М.: Типография Штаба Отельного Корпуса Внутренней Стражи, 1847. – Ч. II. Е-П. – 573 – 95 с.

11. Конисский Г. История Руссов / Г. Конисский / Ответ. ред В.А. Замлинский. – Репринтное воспроизведение издания 1846 года. – К.: Дзвін, 1991. – VI+III+262+43 с.

12. Семевский М.И. Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. 1788-1850-1888/ М.И. Семевский // Русская старина. – 1888. – Т. LX. – Кн. XI. – Ноябрь – С.515-526.

13. Штейн В. Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич / В. Штейн // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1900. – Т. II – С. 460-468.

14. Т-в С. Бантыш-Каменский Николапй Николаевич / С. Т-в // Русский биографический словарь. – СПб.: Типография Главного управления уделов, 1900. – Т. II – С. 469-461.

15. Дорошенко Д. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России» / Д. Дорошенко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 1996. – Вип. 2. – Ч 2. – С. 15-73.

16. Кравченко В.В. Д.М. Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // УІЖ. – 1990. – № 4. – С. 88-94.

17. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В.В.Кравченко. – Х.: Основа, 1996. – 295 с.

18. Замлинський В., Павленко С. Бантиш-Каменський / В. Замлинський, С. Павленко // Історія України в особах XIX-XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 23-31.

19. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко – К.: Альтернативи, 2003, – 416 с.

20. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. Павленко – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», «Українська видавнича спілка», 2007. – 266 с.

21. Маркевич Н.Н. Мазепа. Статья II. / Н.Н. Маркевич // Маяк современного просвещения и образованности. – 1841. – Ч. XXIV. – С.55-70.

22. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М.: Типография Августа Семена, 1842 – Т. II. – 673, XVI с.

23. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич / Відп. Ред. і автор передм. Ю.С. Шемшученко. Примітки О.В. Кресіна. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін ЮРЕ»», 2003. – XVI; 664 с.

24. Грушевский А. Н.А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) / А. Грушевский // Журнал Министерства народного просвещения – 1911 – № 1 – С. 59-141.

25. Берлинский М. Историческое обозрение Малороссии и города Киева / М. Берлинский // Молодык на 1844 год. Украинский литературный сборник. – СПб.: В типографи К. Жернакова, 1844. – С. 163-196.

26. Костомаров Н.И. Гетман Иван Степанович Мазепа / Н.И. Костомаров. – К.: Радуга, 2005. – 64 с.

27. Костомаров Н.И. Историчаские монографии и исследования. Изд. 2-е / Н.И. Костомаров. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1885. – Т. XVI. Мазепа и Мазепинцы. – 719 с.

28. Письма и бумаги императора Петра Великого / Под ред. Б.Б. Кафенгауза – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. VIII. – Вып. 2. – 411-1178 с.

29. Уманец Ф.М. Гетман Мазепа. Историческая монография / Ф.М. Уманец. – СПб.: Типографія М.Ф. Меркушева, 1897. – 451, II с.

30. Лазаревский Ал. Черниговская летопись по новому списку (1587-1725) / Ал. Лазаревский // КС. – 1890. – Т. XXIX. – № 5. – Май. – Приложение. – С. 81-96.

31. Лазаревский Ал. Исторический очерк Батурина (1652-1760 гг.) / Ал. Лазаревский // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1892. – Кн. VI. – Отд. II. – С. 105-122.

32. Лазаревский Ал. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / Ал. Лазаревский – К.: Типография К.Н. Мтлевскаго, 1893. – Т. II. Полк Нежинский. – VI+521+XXV с.

33. Летопись или описание краткою знатнейших действий и случав, что в котором году деялось в Украини малороссийскойобеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацьким (1506-1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комисиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С. 1-69.

34. Лазаревський Ал. Заметки о Мазепе / Ал. Лазаревский // КС. – 1898. – Т. LXL. – № 6. Июнь. – С. 395-410.

35. Будзиновський В. Гетьман Мазепа / В. Будзиновський. – Л.: Свобода, 1916. – 60 с.

36. Будзиновський В. Наші Гетьмани / В. Будзиновський – Л.: Накладом автора, 1907. – С. 188.

37. Пачовський В. В пам'ять гетьмана Івана Мазепи і битви під Полтавою (1709 р.) / В. Пачовський – Коломия: З друкарні Кисілевського і Сп. В Коломиї, 1909. – 31 с.

38. Пачовський В. Сумні роковини / В. Пачовський // Громадський голос. – 1909. – Річник XIV. – Ч.10. – 10 марта. – С. 1-4.

39. Пачовський В. Сумні роковини / В. Пачовський // Будучність. – 1909. –Ч.3. – С. 73-76.

40. Аркас М. Історія України-Русі. – 2-е видання / М. Аркас

– Краків: Накладом Ольги Аркасової, 1912. – 424 с.

41. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1909. – Т. XCII. – С. 7-20.

42. Джиджора І. «Анафема» / І. Джиджора. // Діло. – 1909. – Рік. XXX. – Ч. 149. – Субота 10 липня (27 червня). – С. 1-2.

43. Лянскоронский В.Г. Поход Карла XII в 1708-9 гг. в пределы России / В. Лянскоронский. – К.: Типография Окружного штаба, 1910. – 82 с.

44. Різниченко В. Батуринський шлях. Уривок з дорожніх споминів. «В резиденції Гетьмана Мазепи» / В. Різниченко – К.: Друкарня Славянська, 1916. – 12 с.

45. Липа Ю. Гетьман Іван Мазепа / Ю. Липа – Одеса: Народній Стиг, 1917. – 23 с.

46. Хоткевич Г. Гетьман Іван Мазепа / Г. Хоткевич – Х.: Просвещение, 1917. – 46 с.

47. Характерник. Мазепа в історії й літературі та для сучасности (розвідка) / Характерник. – Чернігів., 1918. – 63 с.

48. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709) / О. Грушевський // ЗНТШ. – 1909. – Т. XCII. – С. 21-65.

49. Ефименко А.Я. История украинского народа. – Выпуск второй / А. Ефименко. – Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – С. 389.

50. Грушевский М. История украинского народа / М. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под. ред Ф.К. Волкова, М.С. Грушевского и др. – СПб.: Типогрфия т-ва «Общественная польза», 1914. – Т. I – С. 37-360.

51. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1922 року / М. Грушевський – К.: Б.в, 1992 – 558 с.

52. Дорошенко Д. Нариси історії України. В 2-х томах. Репринтне видання /Д. Дорошенко – К.: Глобус, 1991. – Т. II. (від половини XVII століття) – 349 с.

53. Дорошенко Д. Мазепа в історичній літературі і житті / Д. Дорошенко // Мазепа. Збірник. – Т. I. // Праці українського наукового інституту. – Варшава., 1939. – Т. XLVI. – Серія, історична книга 5. – С. 3-34.

54. Крипякевич І. Історія України / І. Крипякевич. – Київ-Львів-Відень: Вернигора, б. р. – 80 с.

55. Велика історія України: У 2-х томах / Передм. Д-ра І.П. Крипякевича; Зладив М. Голубець. – К.: Глобус, 1993. – Т II. – 400 с.

56. Терлецький О. Історія Української держави / О. Терлецький – Львів: Накладом Фонду «Учітеся, брати мої», 1924. – 290 с.

57. Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч / І. Борщак // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1933. – Т. CLII. – С. 1-33.

58. Пачовський В. Іван Мазепа життя й діяльність. Із приводу 250-ліття вибору гетьманом / В. Пачовський – Лівів: Просвіта, 1937. – 48 с.

59. Петрів В. Московсько-українська війна (1708-1711 рр.) / В. Петрів // Військово-історичні праці. Спомини. – К.: Поліграфкнига, 2002. – С. 186-203.

60. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич / Упорядник Б.З. Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. Львів.: Світ, 1992. – 712 с.

61. Рубан В.Г. Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год … / В.Г. Рубан. – СПб.: Типография Х.Ф. Клена, 1777. – 242 с.

62. Горбань М. Нариси з української історіографії / М. Горбань. – Харків: РУХ, 1923. – Ч. I. Новий список літопису «Краткое описание Малороссии». – 22 с.

63. Яворський М. Нарис історії України. В 2-х частинах. Передрук видання ДВУ в Києві 1924 / М. Яворський. – Аделаїда: Книга, 1987. – 249, XIV с.

64. Оглоблін О.П. Боротьба руського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708-1709 рр. / О. П. Оглоблін // Більшовик України. – 1939. – № 7. – С. 55-65.

65. Оглоблін О.П. Україна в часи Петра I / О.П. Оглоблін – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 59 с.

66. Оглоблін О. Україна в кінці XVII і в першій чверті XVIII ст. / О. Оглоблін // Комуністична освіта. – 1939. – №. 2. – С. 92-100.

67. Оглоблин А.П. Полтавская битва / А.П. Оглоблин. – М.: Государственное Военное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1939. – 32 с.

68. Історія України. Короткий курс / під. ред. С.М. Бєлоусова, К.Г.Гуслистого,О.П.Оглоблина,М.Н.Петровського,М.І.Супруненка, Ф.О. Ястребова. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 411 с.

69. Оглоблін О. Нариси з історії України / О. Оглоблін – К.: Вид-во АН УРСР. 1941 – Вип. VI. Україна в кінці XVII-в першій чверті XVIII ст. – 281 с.

70. Оглоблин А.П. К вопросу об измене Мазепы / А.П. Оглоблин / Историк-марксист. – 1941. – № 6. – С. 47-60.

71. Шутой В. Боротьба українського народу проти Мазепи та шведів у 1708-9 рр. / В. Шутой // Молодий більшовик. – 1939. – № 7. – С. 107-118.

72. Оглоблін О.П. Боротьба руського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708-1709 рр. / О.П.Оглоблін // Полтавська битва: Труди наук. сесії Інституту історії України, присвяч. 230-літтю Полтавської битви (1709-1939) / АН УРСР. Інститут історії України; під ред. С.М. Бєлоусова і О.П.Оглобліна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 21-40.

73. Воблий К., Гуслистий К., Дядиченко В., Лось Ф., Петровський М., Славін Л., Супруненко М., Шерстюк Ф. Нарис історії України / К. Воблий. – Уфа.: Вид-во АН УРСР, 1942. – 212 с.

74. Історія Української РСР / Голов. ред. О.К. Касименко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. I. – 784 с.

75. Касименко О.К. Історія українського народу / О.К. Касименко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960 – 400 с.

76. Касименко О.К. Історія Української РСР. Популярний нарис / О.К. Касименко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960 – 400 с.

77. Історія Української РСР. Короткий нарис / Под ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1981. – 525 с.

78. История Украинской ССР. В 10-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII-XVIII в.). – 720 с.

79. Шутой В. Народная война на Украине против шведских захватчиков в 1708-1709 годах / В. Шутой // Вопросы истории. – 1949. – № 7. – 9-27.

80. Шутой В. Имена Мазепы / В. Шутой // Исторические записки. – 1950. – № 31. – С. 155-190.

81. Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. / В. Шутой – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – 238 с.

82. Шутой В.Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII 1700-1709 / В. Шутой. – М.: Изд-во Социально-экономической литературы, 1958. – 448 с.

83. Маркевич А. Великий подвиг. К 250-летию Полтавской битвы / А. Маркевич – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – 160 с.

84. Дядиченко В.А. Полтавська битва. Науково-популярний нарис / В.А. Дядиченко – К.: Радянська школа, 1962. – 91 с.

85. Дядиченко В.А. Мазепа – зрадник українського народу. Стенограма публічної лекції кандидата історичних наук В.А. Дядиченка, прочитаної 20 квітня 1946 року в залі Музею В.І. Леніна в Києві / В.А. Дядиченко – К.: Б. в, 1946. – 35 с.

86. Дядиченко В. А. Полтавська битва (1709-1959) / В.А. Дядиченко. – К.: Б. в., 1959. – 44 с.

87. Andrusiak M. Ivan Mazepa, Hetman of Ukraine / M. Andrusiak // The Ukrainian Quarterly. – 1946. – Vol. III. – № 1. – Pp. 31-37.

88. Kentrschynskyj B. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence/ B. Kentrschynskyj // UQ. – 1959. Vol. XV. – № 3. – 241-259.

89. Кентржинський Б. Мазепа / Б. Кентржинський. – К.: Темпора, 2013. – 496 с.
90. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Б.Д. Крупницький / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003.
91. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. 2-е доповнене видання / О. Оглоблин; Ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
92. Оглоблин О. Трагедія Батурина / О. Оглоблин // Вісник організації оборони чотирьох сторін України. – 1953. – Ч. 4-5 (58-59). – С. 19-21.
93. Manning, Clarence A. Hetman of Ukraine Ivan Mazeppa./ Clarence A. Manning – New York: Bookman Associates, Publishers, 1957. – 234 p.
94. Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історії» / Р. Млиновецький. – Торонто: Basilian Press, 1976. – 376 с.
95. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний; пер. з англ. В. Кулика. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
96. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа / В. Сергійчук. – Фотовідеосервіс, 1992 – 69 с. – (Бібліотека українця).
97. Сергийчук В. Кого предал гетман Мазепа / В. Сергийчук. – К.: Изд. центр «Просвіта», 2006. – 159 с.
98. Апанович, О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О.М. Апанович. – Київ: Либідь, 1993. – 288 с.
99. Сокирко О. Український Рубікон: Полтавська битва 27 червня 1709 р. В 2-х частинах / О. Сокирко – Київ: Темпора, 2008. – Ч. 1. – 80 с.
100. Ковалевська О.О. Іван Мазепа. Науково-популярне видання. – К.: Дельта, 2009 – 52 с.
101. Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. – К.: Наш час, 2010. – 320 с. – (Сер. «Невідома Україна»).
102. Чернігівський літопис (Підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – №4 (10). – С. 105-122.
103. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

Яценко В.Б. Уничтожение Батурина в ноябре 1708 г. в украинском дискурсе гетмана Ивана Мазепы

Статья анализирует освещение гибели гетманской столицы г. Батурина в украинской историографии в XIX-XXI вв.

Ключевые слова: *Батурин, Иван Мазепа, гетман, штурм, историография.*

Yatsenko V.B. Baturyn annihilation in November 1708 in the discourse of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa

In the paper the image of the capture of Baturyn and annihilation of the city and its populace by Alexandr Menshikov's troops in the Ukrainian historiography of the 19th - early 21st cent. is analyzed.

Key words: *Baturyn, Ivan Mazepa, hetman, assault, historiography.*

08.04.2013 р.

УДК 94 (477.52):911.372.53 «16»

Н.Б. Реброва

ПЛАН ВОЛОДІНЬ КОЧУБЕЯ

У статті досліджується план володінь Кочубея на Сумщині, що зберігається у Російському державному архіву і давніх актів.

Ключові слова: *полковник Кочубей, Знобовка, Улица, хата Меншикова.*

Директор Центру по вивченню історії України Санкт-Петербурзького державного університету, доктор історичних наук, професор кафедри історії народів країн СНД Тетяна Таірова-Яковлева під час візиту до Батурина в серпні 2011 р. передала НІКЗ «Гетьманська столиця» електронну і роздруковану копію унікального документа з фондів Российского государственного архива древних актов – найбільшого російського сховища манускриптів, документів та книг – «План владений Кочубея на полотне в красках, с рисунками зданий. XVII в.» (ф. 1445 Кочубеев, оп.1, ч. 1, № 478).

В ході аналізу документу вдалося установити, що це – карта володінь між річками Знобовка та Улица (територія сучасного Середино-Будського району Сумська області) – полковника Кочубея, про що свідчать написи: «ПУЩА ПОЛКОВНИКА КОЧУБЕЯ ДО КРИНИЦЫ», «БОЛОТА ПУЩА ПОЛКОВНИКА КОЧУБЕЯ ДО БАБЛИЦИ» в межах: по річці Улица – на заході від впадіння річки Чернь в річку Улица до Баблици (місце впадіння річки Малая Баблица в річку Улица) на сході, по річці Знобовка – на заході від села Короб «… ДО КРИНИЦЫ» (Криница – можливо, це озеро).

До цього часу сучасна топоніміка зберігає назви, вказані на карті – річка Знобовка, річка Улиця, село Голубовка.

Згідно з дослідженнями В.Л. Модзалевського відомо, що біля річки Улиця Новгород-Сіверського повіту знаходилося село Стара Гута або, як зазначає автор Малоросійського родословника, – *Кочубєїва, Улиця*. Універсалом від 10 квітня 1694 р. гетьман Іван Мазепа надав Василю Кочубею «*ку потребе и выгоде господарской мійсце въ уезде Новгородскомъ, на речце Улице, к границам Трубецким, на заняте хутора для доволности дровъ, где позволяемь емужь, пану писарови енаральному, тоть хуторь осадою людей устроити, яко того будеть вытягати потреба*» [1, 526]. Згідно напису на карті з півночі володіння полковника Кочубея «БОЛОТА ПУЩА ПОЛКОВНИКА КОЧУБЕЯ ДО БАБЛИЦИ» межують з «ВЕЛИКІЙ ЛЕС ТРУБЧЕВСКІЙ». Можна дійди висновку, що до пожалування ділянка поросла лісом і не мала будь-яких виробництв.

В універсалі від 1 квітня 1705 р. є свідчення про те, що Василь Кочубей влаштував тут гуту: «*…в особливой любве и ласце пана Василія Кочубея, войска его царского пресветлого величества*

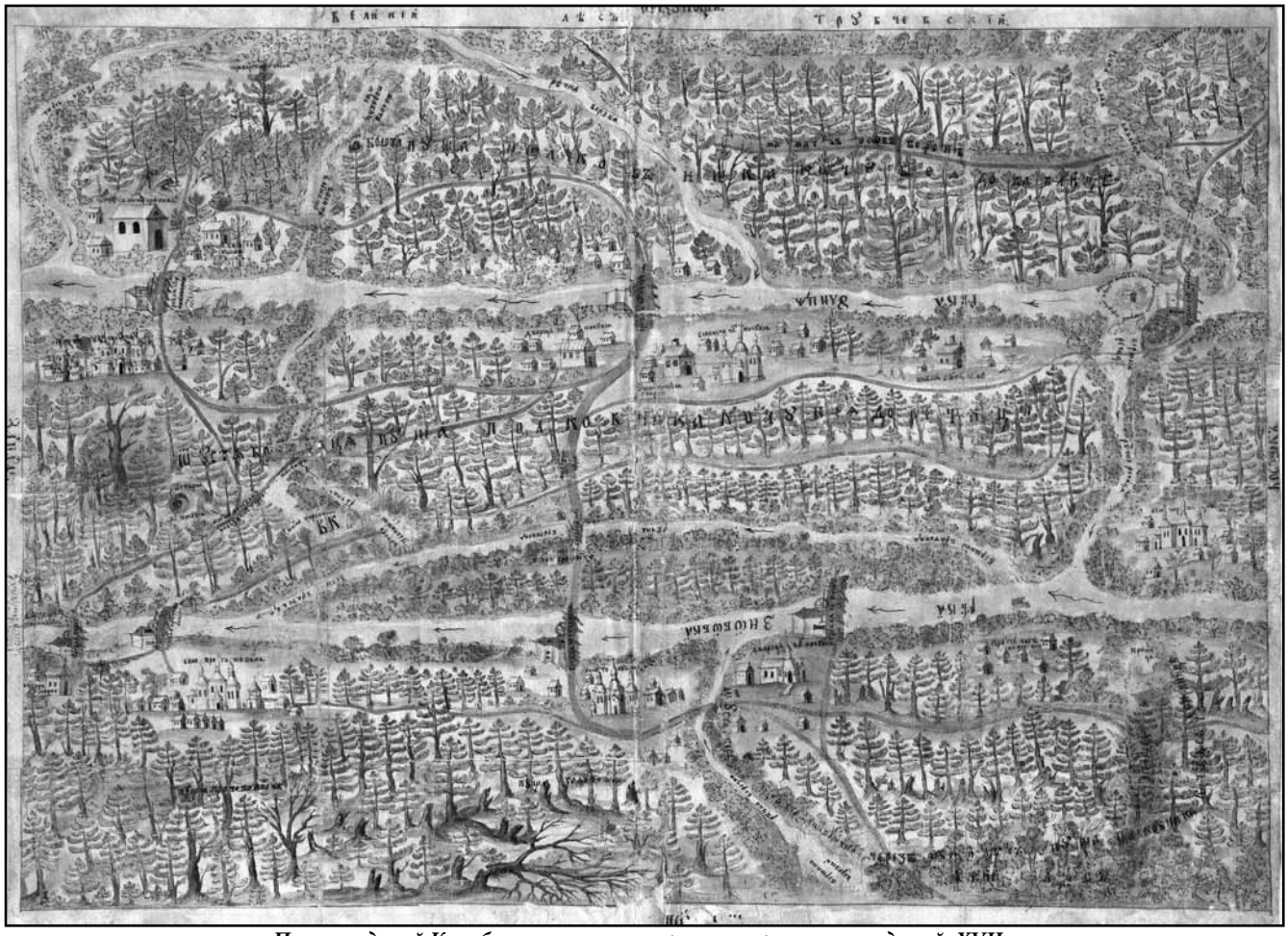

«План владений Кочубея на полотне в красках, с рисунками зданий. XVII в.»

Запорозского судію енералного, яко годного особу всякого респекту войскового, вглядаючи тежь на его з молодихъ літъ у войску Запорозском многіе значніе и працовитіе в поважних и всякой похвали годных, не тылко за писарства енералного роненых, але и тепер на судейском уряді; щире, верне, зычливе и неоспале отправуючихся делехь... уже в прошлих летехь в надею превеликой милости монаршой наименовали и надалисмо ему местце на речце Улице межи пустошами для устроеня хутор (где тепер з ведома нашего гута его ест заведена) и другое место на речце Знобовце, ку засипаню гребль и збудованю млына приличное где уже млынь ест выставленый, так сым нашим универсалом ...позволяем ему при том млыне, на речце Знобовце будучом, около урочищь или потоков Крутого Логу и Березки, поселити людей мерное число для ратунку гребль..; позволяем притомь ему, пану судии енеральному, абы пущи тамошней, лесовьи бору, по межам слушнымь, яко от села Чернацкое, Знобы и Голубовки, так и от рубежа Трубецкого остерегал и борониль, жебы неналежніе и своевольніе люде в оную пустопашь не вьездили и без позволеня зверхной власти и навалного в ней не чинили спустошеня и истреблені» [1, 527].

Після страти Василя Кочубея в липні 1708 року «слободка Улица» була затверджена гетьманським універсалом від 15 грудня 1708 р. й царською грамотою від 12 березня 1710 р. за його вдовою й дітьми «…и слободку, прозиваемую Улицю, в полку Стародубскомь зостаючую, зь всеми до них належачими угодями в первобытное подданское послушенство подаемь» [1, 528], а потім дісталася Федору Кочубею. Після смерті Федора в 1729 р., його маєтки, в тому числі і Стара Гута, перейшли до старшого брата Василя, полковника Полтавського. Син Василя Кочубея Іван у 1731 р доносив, що «…жители с. Серединой Буды рубять дерево вь отцовской Улицкой пуще», на що отримав 18 грудня 1731 р. гетьманський універсал, що забороняв «уличанам вь этой пуще спустошение до 1743 г.» [1, 528]. Але Стара Гута на карті не позначена – вона розташована нижче по течії річки Улица.

Можемо припустити, що карта складена після того, як територію Старої Гути вже успадкував полковник Василь Васильович Кочубей – «знатный войсковой товарищ (1708-1718), а з 1727 по 1743 рр. – Полтавській полковник» [1, 528]. Можливо причиною виготовлення карти стало приєднання земель до успадкованих володінь.

Архівна карта дозволяє не тільки визначити межі пожалування, а й побачити результати перетворень, проведених родиною Кочубеїв з часу отримання

володінь. Це не тільки осаджена слобода на лівому березі річки Улица (нижче від того місця де в р. Улица впадає в р. Верзба) – «Слободка Кочубеева» (в центрі якої трикупольний храм), а й технічні споруди – на лівому березі річки Улица «Гребля Кочубея», будинки господарів (два «Дворца Кочубея» на р. Улица та на р. Знобовка). При цьому зображення будинку відображає архітектурні смаки старшинської еліти XVIII ст., а контури храму дозволяюь відмітити характерну для того часу дерев'яну архітектуру.

Великий інтерес викликає позначення «Хата Меншикова» в тому місті, де р. Чернь впадає в р. Улица – три будівлі, з яких виділяється одна центральна. Відомо, що «Когда войска Карла XII и Мазепы в 1709 г. были разгромлены под Полтавой, то Почеп и Погар с округой были переданы гетманом Скоропадским всесильному приближенному Петра II Александру Даниловичу Меншикову. Своевольно он присоединил к этим владениям еще сотни: Мглинскую, Бакланскую и Стародубскую» [2, 10]. «Зная политическую силу Меншикова и желая угодить ему, чтобы расположить его в свою пользу, Скоропадский подарил ему местечко Почеп с волостью. Этот подарок всесильный Меншиков на свою власть скоро увеличил вдесятеро» [3, 225]. Територіально «Хата Меншикова» розташована якраз на межі Почепської та Ямпільської волостей.

Унікальний оригінальний документ дає нам можливість в подальшому ретельно проаналізувати економічний розвиток території, побачити плани господаря з організації виробництва, спрямованість його інтересів – із землі, порослій лісом, та неродючого піску перетворити на золоту жилу – отримати вироби зі скла, попит на які не зникав до появи склоробних заводів.

Безперечний інтерес викликає аналіз сучасного стану цієї місцевості, що планується здійснити в поточному році.

Посилання

1. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К, 1910. – Т. 2. – 746 с.
2. Цапенко М. Земля Брянская. – М.: «Искусство», 1972. – 136 с.
3. Протченко З.Е. Земля Мглинская – родной край. – Брянск, 1993. – 207 с.

Реброва Н.Б. План владений Кочубея

В статье исследуется план владений Кочубея на Сумщине, который хранится в Российском государственном архиве древних актов.

Ключевые слова: *полковник Кочубей, Знобовка, Улица, хата Меншикова.*

Rebrova N.B. The plan of the estates of Kochubey

The article deals with the plan of the estates of Kochubey from the Russian national archives of ancient acts.

Key words*: colonel Kochubey, Znobovka, Ulytsa, Menshykov house.*

29.03.2013 р.

УДК 355/359 (477) «1700/1800»

Н.В. Лапатійова

МІСЦЕВІ ОРГАНИ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ТА КОМПЛЕКТУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В УКРАЇНІ У XVIII СТ.

В статті проаналізовано принципи комплектування козацького війська в Україні у XVIII столітті та розглянуті питання внутрішньої організації війська, системи забезпечення та командування.

Ключові слова: *комплектування, козацьке військо, слобідські полки, козаки, принцип комплектування, військова служба, мобілізація козацького війська.*

Комплектування збройних сил – це прийнята в державі система забезпечення потреби збройних сил в особовому складі, озброєнні та матеріальних засобах. Це важлива складова частина військового будівництва [1, 348].

Вивчення основ військового устрою українського козацтва та його комплектування бере початок ще з середини XIX ст. Одним з перших це намагався здійснити у своїй праці «История Малой России» Д.М. Бантиш-Каменський [2], хоча він і не розглядав ще козацьке військо як зорганізовану структуру. Значний внесок у вивчення історії українського козацтва зробили В.Б. Антонович, М.С. Грушевський та А.О. Скальковський [3; 4; 5]. Їхні праці залишаються найбільш ґрунтовними і фактологічно найбільш наповненими щодо походження козацтва, формування та комплектування Запорозького війська та його бойового минулого.

Величезний матеріал представлений у працях Д.І. Яворницького [6; 7], який ввів у науковий обіг значний масив архівного матеріалу. Звичайно, дослідник не оминув увагою питання формування, структури, комплектування козацького війська. Важливий матеріал, який має відношення до місцевих органів військового управління та комплектування козацького війська, міститься в роботах Д.І. Багалея [8; 9], В.Н. Автократова [10], В.А. Дядиченко [11], О.М. Апанович [12; 13] та ін.

Дослідженням українського козацького війська займався В.І. Сергійчук [14]. У своїй докторській дисертації він детально описав організацію козацького війська, його озброєння, спорядження та оснащення. Проте в ній майже відсутнє узагальнення питань щодо комплектування козаками їх війська.

Не залишають без уваги ці питання і сучасні історики В.Г. Бережинський, М.Г. Івануц [15; 16; 17] та ін. Підрозділ «Принципи організації та комплектування слобідських полків» викладено в кандидатській дисертації Д.В. Журавльова про військову справу в слобідських козацьких полках [18]. Питанням структуризації українського козацького війська присвячена стаття О.В. Фірсова [19]. У той же час сьогодні відсутнє монографічне дослідження теми комплектування війська українських козаків, а наявний

матеріал дуже різнорідний і неоднозначний. Питаннями ж місцевих органів військового управління, без яких неможливо в принципі здійснювати комплектування збройних сил, за винятком В.Г. Бережинського, ймовірно поки що взагалі ніхто не займався. Саме тому доцільно висвітлити означену проблему в окремій статті, що і є завданням цієї публікації.

Наш народ створював збройні сили ще тоді, коли існували лише елементи його державності. В 1706 р. спеціальний царський указ остаточно закріпив систему військового керівництва на Україні. Згідно з цим указом було сформовано Українську дивізію, куди ввійшли всі козацькі полки Лівобережної та Слобідської України. Командування Українською дивізією покладалося на генералів царської армії [12, 56]. Так звані «Решетилівські статті» 1709 р. остаточно включали українське козацьке військо до складу російських збройних сил, зробивши його частиною царської армії, хоча протягом усієї першої половини XVIII ст. воно продовжувало ще зберігати багато самобутності у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування. Після ліквідації гетьманства у 1764 р., незважаючи на те, що адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні з полковими та сотенними урядами залишився, збройні сили України фактично було остаточно скасовані. Лівобережне козацтво продовжувало існувати деякий час як стан, але вже не являло собою окремої автономної військової одиниці і тільки поповнювало легкокінні та карабінерні російські полки.

За наказом П. Румянцева ліквідувався принцип комплектування козацького війська від козацьких дворів. Встановлювався порядок особистої військової повинності, який назавжди прикріплював даного козака до військової служби. П. Румянцев взагалі намагався довести, що і раніше в основі козацької служби лежав особистий принцип комплектування – «одни только персоны, а не целые домы служили» [20]. Введення нового принципу комплектування козацького війська президент Малоросійської колегії пояснював бажанням перешкодити поширенню в ньому наймитства [12, 11-12].

Незабаром з лівобережних і колишніх запорізьких козаків почали створювати козацькі полки як військові одиниці російської армії, в яких козацька специфіка зберігалася тільки в назвах. Таким чином було сформовано три регулярних козацьких полки: «Булави великого гетьмана», Херсонський і Олександрійський. Згодом було створено Бузьке козацьке військо, а 1778 р. – ще два регулярних козацьких полки: «конвойний» та «малоросійський». Всі полки об'єднувалися у «Корпус передовой стражи екатеринославских регулярных полков».

З 1781 р. на Лівобережній Україні було запроваджено поділ на три намісництва, як і по всій Російській імперії. Остаточно було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій козаків, яких обернули на державних селян. Частина колишніх козаків входила до заснованого у 1788 р. Катеринославського козацького війська, однак і воно в 1796 р. було ліквідоване. Бузьке козацьке військо деякий час ще продовжувало існувати під назвою Вознесенського.

На Слобідській Україні характер органів центральної влади був дещо іншим, ніж на Лівобережній, і це знайшло свій відбиток і в системі військового керівництва. До XVIII ст. слобідські полки, знаходячись під верховним управлінням царя, в певних межах підлягали воєводам, що знаходились в слобідських полкових містах. З 1700 р. слобідські полковники були передані у підлеглість бригадиру, який підпорядковувався царському генералу – командиру Української дивізії [21, 124, 131].

З 1726 р. Слобідська Україна знаходилась у віданні Військової колегії, але в військовому відношенні продовжувала підлягати безпосередньо командиру Української дивізії. В 1732-1737 рр. царський уряд створив керівний орган – Канцелярію комісії заснування слобідських полків на чолі з князем О.І. Шаховським. Заступником його, а в дійсності фактичним військовим правителем Слобідської України, був майор І. Шипов [12,14]. До складу канцелярії входили також два гвардійських штаб-офіцери. Розміщувалася вона у Сумах. У 1743 р. канцелярію було ліквідовано, а слобідські полки знову переведено у відання Військової колегії.

1764 р. з козацькою службою на Слобідській Україні було покінчено зовсім. Слобідські полки були «реорганізовані» в регулярні – гусарський та уланський.

В кінці XVII ст. українські збройні сили складалися з чотирьох структурних частин: лівобережного козацького війська (городові козаки) або, за термінологією офіційних царських документів, «малороссийских полков», слобідських полків, Запорізького війська та найманих – «охотницьких» – полків, так званих компанійців (кіннота) і сердюків (піхота), котрі були складовою частиною лівобережного козацького війська.

Лівобережні і слобідські полки будувалися майже на ідентичних засадах комплектування. Українське козацьке військо було становим військом. Доступ до нього мали лише козаки. Вони мали серйозні права та привілеї. Володіючи спадковими землями, вони звільнялися від загальних податків та повинностей, одержували право займатися промислами та торгівлею, користувалися привілеєм пропінації (вільна торгівля спиртним) і підлягали особливій козацькій юрисдикції.

В той же час козацтво повинне було відбувати основну свою повинність – військову службу – на власному утриманні. Мирного часу козаки мали нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у їх спорудженні. На випадок війни всі боєздатні козаки, зараховані в реєстр, всі,

хто «хоч тільки козачим ім'ям називався», зобов'язані були з'явитися до війська [12,14].

Однак старшина і заможне козацтво, використовуючи владу, засоби економічного примусу та впливу війську, з усіх сил намагалися уникнути виконання військової служби і перекласти її на плечі менш заможної частини козацтва, котрій перепадало служити і за себе, і за інших, за чергою і без черги. Значного поширення у козацькому війську набуває наймитування. Воно розвивалося під впливом росту соціальної диференціації. Відкуповуючись від військової служби, частина заможного козацтва, особливо та, що займалася купецьким промислом, вносила елементи буржуазних стосунків у комплектування війська. Старшина і багаті козаки знаходили джерела вербування наймитів для несення військової служби замість себе не лише серед убогого козацтва, але й міщанства і навіть посполитих селян.

Царський уряд сприяв цьому процесові. Наприклад, 1729-1731 рр. в Ізюмському, Ахтирському та Харківському полках Слобідської України було сформовано регулярні роти по 100 чол. кожна. У 1736 р. регулярна рота Харківського полку була навіть збільшена вдвічі. Регулярні слобідські роти очолювалися полковими ротмістрами. Згодом з них було створено Слобідський драгунський полк. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Слобідський регулярний полк складався з десяти регулярних рот загальною кількістю 1100 солдатів [22, 85-86]. Значний відсоток їх становили слобідські селяни.

Лівобережне козацьке військо комплектувалося з числа так званих городових козаків. Ця назва виникла ще за минулих віків, щоб відрізняти козаків, які мешкали на «волості», тобто по містах і селах України, від «низових», запорізьких козаків. Облік кількісного складу городових козаків провадився у полках та сотнях, де створювалися так звані компути, тобто списки-реєстри. Ці компути не були чимось закостенілим, раз і назавжди даним. Основу їх становили так звані «старі козаки», тобто родове козацтво, однак до реєстрів записувалися й представники інших станів, особливо на час воєнних дій [23, 548]. Створена 1722 р. Малоросійська колегія і розпочала свою діяльність з ревізії всього складу козацтва [12, 15-16].

По закінченні російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Царський уряд повернувся до питання розширення рамок українського козацтва за рахунок покріпачених козаків. 1746 р. у зв'язку з підготовкою можливої війни проти Туреччини та Кримського ханства Сенат видав указ, який зобов'язував усіх поміщиків і старшин, що мали козаків за своїх підданих, негайно сповістити про останніх, щоб вписати їх до реєстру для виконання служби [24, 149].

«Новоуписні» козаки у похід звичайно не відправлялися, оскільки ще не мали достатнього військового досвіду. Проте від них вимагалось, як і від козаків, що давно виконували військові обов'язки, але з тих або інших причин не брали участі у поході, бути в повній бойовій готовності на випадок ворожого нападу.

Однак пізніше Генеральна військова канцелярія вирішила використовувати «новоуписних» козаків для форпостної служби. Їх посилали на зміну тим козакам, які вже знаходились на форпостах. Полкові канцелярії наказали сотенним урядам перевірити військову підготовку «новоуписних» і відправити їх з тримісячним провіантом до кордонів для прикриття форпостів. Начальником над ними приписувалося призначити кого-небудь із значкових, які затрималися в сотні [12, 21].

Все козацтво, як і старшини, мобілізувалося за територіальною ознакою. Територіальний принцип комплектування козацького війська зберігався протягом всього часу його існування. Кожна адміністративно-територіальна одиниця – сотня і полк – під час мобілізації була основою і джерелом комплектування військових одиниць, насамперед – полків та сотень. Організація комплектування та мобілізації, як звичайно, починалася з вказівки Генеральної військової канцелярії, що на підставі указу вищого російського командування видавала ордер про підготовку і збір козаків до походу. Під час походу добавлялася ще одна інстанція – Генеральна похідна військова канцелярія.

Цей ордер мандрував по інстанціях до полкових канцелярій, а звідти – до сотенних, які в свою чергу перепроваджували його курінним отаманам. Курінь за своєю малочисельністю ніколи не виступав як тактична одиниця, але завжди виконував адміністративно-господарчо-організаційну функцію. Так, навіть наприкінці війни зведення про участь козаків у війні писалися по куренях. Але, незважаючи на те, що практично мобілізація війська починалася в куренях, основною первинною ланкою її вважалася сотня.

Численні ордери полкових канцелярій, які направлялися до сотенних правлінь з щоразу повторюваними погрозами покарання штрафами, ба навіть смертною карою у разі невиконання указів, вельми переконливо свідчать, з яким тертям та перешкодами і наскільки повільно відбувалося комплектування загонів виборних козаків у сотнях [12, 41].

Надзвичайно повільні темпи мобілізації визначалися насамперед принципами комплектування та забезпечення військ. Робота по мобілізації до діючої армії щороку провадилася заново. Верхівка козацтва завдяки своїй економічній могутності ухилялася від участі у поході. Внаслідок зубожіння і розорення певної частини козацького війська козаки неспроможні були досить швидко, в повному складі і з необхідним забезпеченням підготуватися до походу. Наприкінці ж російсько-турецької війни 1735-1739 рр. лівобережні і особливо слобідські полки дійшли до «крайнього розорення», як писалося в офіційних документах того часу. 1739 року, дарма, що мобілізація тяглася три місяці (березень – травень),

слобідські полки змогли виставити лише половину складу, який вимагався [25, 86-87].

Включення козацького війська безпосередньо до російських збройних сил і підпорядкування його командирам Української дивізії ще більше ускладнили процес мобілізації козаків, збір полків та відправлення їх у похід. Виступ козацьких військ ускладнювався передусім великою кількістю інстанцій, по яких передавалися накази. Як правило, напровесні, коли уряд Анни Іоанівни ухвалював план кампанії, з'являвся «высочайший указ» про готування до походу. За тодішніх умов зв'язку на передання указу по інстанціях потрібно було витратити значний час. Такі обставини і спричиняли до того, що Генеральна військова канцелярія, як правило, завжди писала свої накази вдруге, а в полки – навіть втретє і більше. У зв'язку з цим підготовка до походу провадилося завчасно. Ще взимку, задовго до очікуваної дати виступу в похід, який завжди призначався на пізню весну, коли навіть ця дата була ще невідома, козаки у вказаній кількості із усім необхідним мали бути готовими за сигналом відправитися до армії. Їм було заборонено відлучатися з дому і далеко їздити своїми кіньми, а також використовувати їх на тяжких роботах. Найбільше це стосувалося козаків, які призначалися для відбування сторожової служби взимку. Така система, зрозуміло, несприятливо відбивалася на козацькому господарстві, сковуючи ініціативу і порушуючи сезонний ритм сільськогосподарських робіт.

Вже за місяць до відкриття кампанії неслася нова хвиля ордерів, в яких вимагалося, щоб кожний козак підготував себе до походу так, щоб міг, одержавши наказ про марш, негайно, за 24 години, покинути домівку. Та мобілізація козацьких полків затягувалася настільки, що верховне командування не раз переносило термін прибуття козаків на місце зосередження і навіть відтягувало дату відкриття кампанії, час виступу всієї армії.

Мобілізаційна робота покладалася на полковників та сотників. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. кожної кампанії 20-тисячний наряд козаків на Лівобережній Україні і 5-тисячний – на Слобідській розподілялися по полках. Від кожного полку вимагалося, щоб запланована кількість виборних козаків, «до служби придатних», була укомплектована «в ружю, пороху, пулях, свинцю», провіантом і двома кіньми «надійними». Так, 26 квітня 1739 р. за «експозицією» головнокомандуючого Мініха Стародубський полк мав виступити у повному складі: сам полковник з усією полковою старшиною і сотниками, і значковими товаришами, і рядовими двокінними козаками, і старшинськими дітьми, і тими, що називаються бунчуковими товаришами, але військової служби з військовими не несуть, артилерією «о трьох пушках» із приладдям та обслугою.

Мобілізація полку була справді тотальною. Не залишали козаків навіть для зв'язку. Коли наприкінці січня 1739 р. необхідно було надіслати до обозного Ханенка, що очолював Стародубську полкову команду, іменні списки козаків, виділених для його команди, то «нарочними» наказали призначити міщан.

Генеральна військова канцелярія, як і російське командування, вимагала, щоб відомості та рапорти про відправку козаків полку, підписані полковниками і полковою старшиною, містили інформацію не лише про те, скільки козаків відправлено (поіменно), але й про те, скільки належало відправити за генеральним розписом. Якщо цифра відправлених не відповідала генеральному розпису, треба було вказати, хто у цьому винен.

Полкова старшина розбивала наряд по сотнях, в свою чергу домагаючись від сотенної старшини, щоб вона підготувала до походу заплановане на сотню число козаків, відрапортувавши про це полковій канцелярії. Сотники мали перевірити спорядження козаків негайно по отриманню указу, а потім ще кілька разів, тримаючи до самого походу козаків під контролем, аби вони не знизили рівня своєї матеріальної готовності.

Сотники під час комплектування повинні були подавати до полкової канцелярії відомості, які б відображали стан підготовки козаків сотні до походу. Відомості мали бути іменними і докладними. Очоливши своїх козаків, сотенна старшина зобов'язана була привезти відомість про стан сотні на пункт збору полку і пояснити причини неполадок, якщо такі були.

Місцем збору сотенної команди, як правило, було головне місто чи містечко сотні, а полку – полкове місто. Пункти зосередження всіх лівобережних і слобідських полків визначав головнокомандуючий Б.Х. Мініх. 1737 р. згідно з поділом головної російської армії на три корпуси було визначено три пункти зосередження – Переволочна (командуючий Б.Х. Мініх), Келеберда (командуючий П. Румянцев) та Кременчук (командуючий Гессенгамбурзький). 1738 р. мініхівська армія зосередилась на Омельникові, а армія Лассі – поблизу Ізюма. 1739 р. місцем генерального огляду і пунктом зосередження було оголошено с. Машів [12, 41-43].

Для зорганізування мобілізації та контролю над її здійсненням полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників [29, арк. 8]. Російське командування з свого боку надсилало до козацьких полків офіцерів для сприяння та прискорення мобілізації. Маркович у своєму щоденникові пише про це 7 жовтня 1736 р.: «Для скорейшего выгону козаков офицеры определены» [26, 93]. 1736-1737 рр. Борятинський, а 1739 р. Румянцев, займаючись мобілізацією українського лівобережного війська, за вказівкою із Петербурга розіслали до полків спеціальних «нарочних» російських офіцерів, які крім здійснення інспектування та контролю мали взяти безпосередню участь в мобілізації («для принуждения к походу обще с полковниками»). До кожного полку було надіслано штаб-офіцера, а на допомогу йому – обер-офіцера. Цим «нарочним» надавалися широкі

повноваження, і від полкової та сотенної старшини вимагалося, щоб вони всіляко сприяли їм. Перед відправкою полків на «рандеу» ці офіцери повинні були оглянути війська і перевірити їх бойову готовність [12, 43]. Однак і цей захід не забезпечував нормального проведення мобілізації [21, 139].

Покарання на випадок зволікання мобілізації або уникання її завбачалися досить суворі. Грошовий штраф з полкової старшини за неповну мобілізацію утримувався в розмірі двох карбованців, їй погрожували конфіскацією «рухомого й нерухомого майна», а полковникам – розжалуванням і навіть «лишением живота», тобто смертною карою [26, 93]. Козаків, що ухилялися від мобілізації, передбачалося брати під варту і силою доставляти до пункту зосередження групи лівобережних полків. Якщо ж хтось із козаків переховувався, наказувалося піддавати репресії його близьких: «жоних и домашних держать под караулом».

Але ні кари козакам, ні погрози П. Румянцева та інших царських командирів на адресу полковників не могли врятувати становища. Мобілізувати бажану кількість людей було неможливо. Прив'язаність козака до свого господарства, великі відстані від сотень до місць зосередження військ – все це спричинялося до того, що мобілізація провадилася з черепашачою швидкістю. Важливою причиною незадовільної мобілізації був економічний занепад, масштаби якого зростали з кожним роком. Війна велася Б.Х. Мініхом та його прислужниками по-хижацькому, за рахунок українського трудящого населення. Б.Х. Мініх і знати не хотів про дійсний стан козацтва та всього українського народу. Його вимоги щодо мобілізації козацтва, збирання худоби і продовольства, а також матеріального постачання війська перевищували економічні можливості України. Внаслідок цього війна викликала все більше розорення козацьких та селянських господарств, а їх стан не міг не відбиватися на ході мобілізації [12, 43-44; 27, 75].

Таким чином, проблема комплектування козацького війська і роботи місцевих органів військового управління з цього питання мають дуже важливе значення для розуміння всього процесу військового будівництва на українських землях. Цей напрям в історії військової організації України потребує подальшого уважного та кропіткого вивчення. В майбутньому це може бути темою окремого дисертаційного дослідження, що дасть відповіді на багато питань нашої вітчизняної історії в цей період.

Посилання

1. Военный энциклопедический словарь / Пред. гл. ред. комисии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.

2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. – М., 1830. – Т.1. – 470 с.

3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Наукова думка., 1991. – 238 с.

4. Грушевський М.С. История украинского казачества: В 2-х т. – К., 1913. – Т. 1. – 564 с.

5. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 210 с.

6. Яворницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К.:Наукова думка, 1995. – 246 с.

7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 584 с., Т.2. – 539 с., Т.3. – 556 с.

8. Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковский и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVIII столетии. – Харьков, 1886. – Т. 1. – 614 с.

9. Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московського государства (Харьковский и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVIII столетии. – Харьков, 1890. – Т. 2 – 634 с.

10. Автократов В.Н. Военный приказ (к истории комплектования и формирования войск в России в начале XVIII в.) // Сборник «Полтава» (к 250-летию Полтавского сражения). – М., 1959. – 228-245 с.

11. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – 532 с.

12. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1969. – 224 с.

13. Распоряжение князя А.И. Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. // Киевская старина. – 1902, февраль.

14. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVIIст.: дис. д-ра. іст. наук. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.

15. Бережинский В.Г. Краткая история военкоматов. – К.: Украинский институт военной истории, 2004. – 35 с.

16. Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Комплектование вооруженных сил – система и органы: Исторический очерк. – К.: Украинский институт военной истории, 2007. – 196 с.

17. Бережинский В.Г., Луцик И.С., Перепелица М.М.Отечественные местные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древнейших времен до 1917 г.). – К.: Украинский институт военной истории. 2005. – 64 с.

18. Журавлев Д.В. Військова справа в слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIIIст. / Военное дело слободских полков во второй половине XVII – первой половине XVIII ст.: дис. канд. іст.наук: 07.00.01 / Журавльов Денис Володимирович. – Харків., 2002. – 218 с.

19. Фірсов О.В. Структуризація українського козацького війська першої чверті XVIIст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 96-99.

20. Два документа о состояни малороссийского казачества в половине XVIII ст. // Киевская старина. – 1882. – Октябрь.

21. Альбовский Е. История слободского казачьего полка (1651-1765). – Харьков, 1895. – 231 с.

22. Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. – СПб., 1906. – Т.2. – Кампания 1739 г. – 398 с.

23. Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1828. – Ч. 4. – 678 с.

24. Авсеенко В.Г. Малороссия в 1767 году. – К., 1864. – 158 с.

25. Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. – СПб., 1906. – Т.2: Кампания 1739 г. – 398 с.

26. Дневник Якова Марковича. – К. – Л., 1913. – Т. 4. – 419 с.

27. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. – Харків, 1954. – 280 с.

Лапатиёва Н.В. Местные органы военного управления и комплектование казацкого войска в Украине в XVIII в.

В статье проанализированы принципы комплектования казацкого войска в Украине в XVIII веке, а также рассмотрены

вопросы внутренней организации войска, система обеспечения и командования.

Ключевые слова: *комплектование, казацкое войско, слободские полки, казаки, принцип комплектования, военная служба, мобилизация казацкого войска.*

Lapatiiova N.V. The local military command and the manning of the Cossack army in Ukraine in the XVIII century

The principles of the manning of the Cossack army in Ukraine in the XVIII century are analizised in this article, and the internal organization of the troops, and the system of maintenance and command are considered in this article.

Key words: *completation, the Cossack army, the slobodian regiments, Cossacks, the principle of manning, military service, the mobilization of the Cossack troops.*

18.03.2013 р.

УДК 94(477):725.963 «10/17»

О.Д. Савицький

ГЛУХІВСЬКА ФОРТЕЦЯ – ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО БУТТЯ СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюються історичні аспекти будівництва фортеці в Глухові, внесок французького інженера фортифікаційних справ, топографа і картографа Гійома Левассера де Боплана. Автор наголошує на унікальній значущості Глухівської фортеці у справі вивчення пам'яток українського містобудування та оборонного будівництва XI-XVIII ст.

Ключові слова: *фортифікаційне будівництво, Глухівська фортеця, Гійом Левассер де Боплан*

Глухів – одне із найстаріших міст України, що має невичерпну культурну спадщину. Йому належить велике значення в українській історії.

Глухівські землі у 990-х роках входили до меж ранньофеодальної держави – Київської Русі, яка виникла у 882 р. в результаті злиття двох державних формацій (об'єднань) з центрами у Києві і Новгороді. А вже у 1024 р., коли Русь було розділено на Київське і Чернігово-Переяславське князівства, вони до 1036 р. входили до останнього князівства, де великим князем був Мстислав, другий син Володимира. Після смерті Мстислава Великий князь Київський Ярослав (Мудрий) 1036 р. знову об'єднав княжі землі в одну державу – Київську Русь. Вона була єдиною і могутньою до 1054 року, коли помер Ярослав. Пізніше Русь розпалася натри князівства: Київське, Чернігівське і Переяславське, а Глухівські землі знову увійшли до Чернігівського князівства. Після того, як Любецький з'їзд князів 1097 р. проголосив створення четвертого Новгород-Сіверського князівства, наші землі увійшли до меж останнього. Ще за часів князювання Володимира у 1010-х рр. йшла мова про поділ території Русі на волості як основні адміністративно-територіальні одиниці самоврядування на місцях. Однак, лише у першій половині XIIст. землі усіх князівств було поділено на волості.Десь на зламі XII-XIII ст. Глухівську волость було проголошено удільним князівством. Одним із перших князів Глухівського князівства був Симеон, син чернігівського князя Михайла Всеволодича. Нашим князям упродовж 130 наступних років належали великі й далекі землі, що простягалися на північ, де вони неподалік міста Коломна межували з землями Ростово-Суздальського і Муромо-Рязанського князівств. До нашого князівства, вірогідно, входили такі літописні міста, як Козельськ, Воротинськ, Лопасна (біля Коломни), Новосіль, Одоєв, Бельов, Мценськ, сучасний Орел та інші.

Згідно непрямих історичних джерел і матеріалів аналізу археологічних знахідок, виявлених у межах міста, Глухів міг існувати задовго до 992 року, коли було створено Чернігівську єпархію, до якої увійшли, слід розуміти, і глухівські церкви. У свою чергу Глухівське старосвітське городище, на якому організовано першу фортецю, виникло ще за часів бронзи, а статусу городища воно набуло десь у V-VII ст., коли тут мешкали мисливці із роду-племені сіверян.

Під час монголо-татарської навали, десь восени 1239 р., єпископ Чернігівський (і Глухівський) Порфирій переніс свою кафедру із зруйнованого татарами Чернігова до Глухова, який уже був центром удільного князівства.

У другій половині XIV ст. всі Чернігово-Сіверські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського. А вже у 1503 р. росіяни відвоювали у литовців глухівські землі і приєднали їх до своєї держави. На зламі XVI-XVII ст. Глухівщина увійшла до складу Речі Посполитої. Офіційно це сталося після підписання Деулінського перемир'я 1618 року. В зазначений час поляки разом із козаками та литовцями методично атакували російських вояків під Москвою (армія коаліції довго стояла в Тушино). У пошуках миру росіяни уступили нападникам Смоленськ, Брянськ, а також білоруські та сіверянські землі України. І король нападників одержав черговий великодержавний титул – «великий цар Російський»! Але вже у 1633 р. російські війська знову атакували підрозділи війська польського по всьому фронту від Смоленська й до Ромен. У 1634 р. було підписано друге – Полянівське перемир'я, згідно з яким поляки відмовилися від російського престолу. Але на кордоні між Росією і Польщею було неспокійно. Відчуваючи шалений натиск росіян, поляки почали ставити по лінії Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Глухів, Ромни земляні фортеці, в яких тримали свої великі гарнізони.

Для будівництва фортець по всьому північно-східному фронту між польськими і російськими військами в Україну прибув на запрошення короля французький інженер фортифікаційних справ, топограф і картограф Гійом Левассер де Боплан [5, 17].

Зупинимося більш детально на цій особистості, яка цікавить нас в аспекті нашого дослідження. Боплан народився в Нормандії, ймовірно у місті Дьєппі, 1600 р. у дворянській гугенотській родині. Його батько (помер 1643 р.) – відомий математик, гідрограф, картограф, океанський лоцман, автор кількох наукових трактатів – мав таке ж ім'я – Ґійом Левассер. Можна здогадуватися, що він доклав зусиль, аби передати синові свої зацікавлення та дати йому належну освіту. Боплан-син розпочав свою військову кар'єру замолоду. Уже 1616 р. він – лейтенант під командуванням маршала Кончіно Кончіні, 1620 р. – військовий інженер у м. Дьєппі, між 1628-1630 рр., поряд із цією посадою, обіймав посаду архітектора в окрузі Руана.

Політичні заворушення, релігійна нетерпимість, неможливість зробити кар'єру на батьківщині змусили Г. Боплана у 1630 р. виїхати та продовжити свою кар'єру в Речі Посполитій. Місцем його служби були частини польського коронного війська під командуванням великого коронного гетьмана С. Конєцпольського, що дислокувалися в Україні. Призначений на посаду військового інженера, він займався будівництвом нових та реконструкцією існуючих фортець. Поряд із цим основним завданням Г. Боплан постійно вивчав і картографував територію, на якій перебував. 8 березня 1637 р. йому надано титул королівського придворного, а між 1637 і 1645 рр. – звання капітана артилерії. Як військовослужбовець коронної армії, Г. Боплан був учасником війни 1632-1634 рр. між Польщею і Московським князівством, боїв з татарами і турками у липні та жовтні 1633 р., воєнних приготувань Польщі проти Швеції 1635 р. Крім того, він брав участь у придушенні королівськими військами козацьких повстань під керівництвом П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина і Д. Гуні (1638 р.), а також у кампанії проти татар узимку 1646-1647 рр., зображені ним в «Описі України».

Після звільнення з посади у польській королівській армії 29 березня 1647 р. Г. Боплан виїхав до Гданська, де, очевидно, працював з відомим гравером В. Гондіусом над своїми картами та ілюстраціями до «Опису України». До Гданська Г. Боплан приїжджав ще раз наприкінці 1650 – початку 1651 рр. На початку 1648 р. він повернувся до Франції, звідки незабаром виїхав на військову службу до Вест-Індії, де, зокрема, виконав план портового міста Картахени (на території сучасної Колумбії).

У 1650-1651 рр. Г. Боплан жив у Дьєппі, а з 1652 р. – у Руані. Служив під командуванням військового інженера, майбутнього маршала Франції С. Вобана. 1665 р. Г. Боплан отримав звання військового інженера короля Людовіка XIV.

Г. Боплан був двічі одружений. Від першого шлюбу з Марі Дюже мав трьох дітей. Один з його синів успадкував його ім'я – Ґійом Левассер.

Родинний герб Г. Боплана – три золоті грона винограду в трикутнику (два вгорі, одне – внизу) назеленому полі. Помер Г. Боплан не раніше січня 1675 р.

Творча спадщина Г. Боплана уже кілька століть привертає увагу дослідників. Вчені вивчали його біографію, історію створення карт, їх зміст, достовірність і значення для розвитку картографії України та Європейського континенту взагалі. Європейської слави як письменник Боплан зажив своїм виданням «Опису України...» (1650 р.), перекладеного згодом на основні європейські мови, а нещодавно – і на українську.

У своїй праці Боплан подає докладний опис України, її волелюбного казацького народу, його звичаїв, соціального устрою, характеру; докладно Боплан характеризує ремесла та багатства держави, її фауну та клімат, взаємини українців з сусідами – поляками, московитами та татарами. Саме завдяки Боплану Європа змогла осягати Україну як певну цілісність та окремішність, не заморфозованої ні Москвою, ні Варшавою, ні Бахчисараєм.

У зверненні Г. Боплана до читачів, доданому до «Опису України», він писав: «Панове, я пропоную Вам карту, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закутках краю, який вона зображає, що повинно переконати вас як у точності, так і в правдивості моєї розповіді. Обмаль дозвілля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно.

Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста й фортеці, плани яких я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за вдоволення, яке отримає ваша похвальна цікавість» [6, 260].

Вважаємо, що французький картограф описав і наш край, адже кілька років Боплан перебував у Новгороді-Сіверському, де на той час старостою земель нашого регіону був Олександр Пісочинський (Пясочинський). Упродовж 1630-1642 років прибулий інженер розробив десятки проектів нових чи реконструкції старих фортець, склав карту північної частини України, перевірив фортифікаційні споруди всіх існуючих упівнічному регіоні укріплень (кілька тижнів був у Глухові). За його кресленням і під загальним наглядом у нашій (сіверянській) місцевості було поставлено кілька нових земляних фортець бастіонного типу, в тому числіКонотопську, Кролевецьку, Стародубську, Батуринську, Борзнянську і Прилуцьку, Ніжинську, Карабутівську, що в Конотопському районі, та інші.

На той час у межах старовинного Глухова діяли дві основні фортеці та стояло кілька добре укріплених дворів, наприклад, Пісочинського, та ті, що базувалися уздовж лівого берега струмка Починок

(від стадіону «Дружба» і до території військомату), на схилах вул. Красна (Красива) Гірка таїї урочища Кондовщина. Перша (за віком) фортеця – базувалася в межам старосвітського городища, яке за сучасної орієнтації знаходилося в межах вулиці Валової і Терещенків та провулків Пожежного і Поштового включно. Друге укріплення, що мало назву Замок фортечного типу, з центром по вулиці Ушинського, знаходилося в межах вулиці Валової (Тюремний замок), провулка Спартака і схилів заплави струмка Починок. Тут понад 130 років містився княжий двір Глухівського удільного князівства (до 1352 р). Його фундатором був наш перший князь, можливо, Симеон. Всі інженерні споруди зазначених фортець були реконструйовані в її існуючих межах: земляний вал нарощено, сухий рів зачищено тощо [5, 20].

В описі 1654 р. сказано: «А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову». Замок, який московити назвали «земляним городом», був оточений земляним валом і відділявся від решти плато двома ровами. «Да подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани». Оборонна огорожа панського двору (фактичного другого, старостинського замку) була потужнішою від міської замкової: тут зафіксовано сухий рів, огороджений частоколом і частиком, та земляний вал з дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт.

Враховуючи значну інерційність розвитку містобудівних систем, а також картографічні матеріали XVIII ст., ми локалізуємо три зазначені вище частини міста таким чином: замок глухівський був там само, де й давньоруський дитинець – на мисовому городищі. Це підтверджують і численні звістки XVII ст. про те, що «містечко Новий Острог або Глухів» було засновано безпосередньо «на старосвітському городищі». Рів мисового дитинця-замку, що відділяв це укріплення від решти плато, мав дуже значну ширину – близько 20 сажнів (понад 40 м). За такої ширини він первісно міг бути до 15 м глибиною. А при цій глибині, враховуючи топографію, можна було легко забезпечити доплив води в замковий рів зі струмка Нетечі і скидання її в р. Есмань. Таким чином замок мав і справді ніби острівне розташування на березі річки. Укріплений двір О.Пісочинського лежав дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосхилом. Тут справді є «гора», зазначена в джерелі 1654 р. Саме тут пізніше, у 1670-х рр. було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Отже, з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо – фортифікаційних систем, укріплений двір О. Пісочинського локалізується на місці пізнішого оборонного монастиря.

Рів, що захищав слободу на плато, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, позначений на планах XVIII ст. Це – найкоротша траса Перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів. Неприступність Глухова як фортеці була засвідчена під час облоги міста поляками взимку 1663 р., коли велика армія на чолі з королем Яном-Казимиром не змогла його здобути. Восени того року 90-тисячна польська армія на чолі з самим королем вдерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Короп, а потім «пішла под Глухов, місто пограничноє, которіє жадною мірою не хотіли ся здати» – як пише Самовидець. Літописець Самійло Величко вважав, що цю експедицію поляки здійснили за намовою правобережного гетьмана Павла Тетері. На чолі оборонців Глухова стояв полковник Василь Дворецький, котрий затримався тут проїздом із Москви. Окрім козацької залоги, яка складалася з 4000 козаків Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків під командою генерального судді Павла Животовського, в Глухові оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом А. Лопухіна. Захисники міста спалили передмістя і закрилися в замку. Королівське військо, обсипавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і кидати бомби. Автор «Історії Русів» вважає, що за час облоги по Глухову було випущено до ста тисяч бомб і гранат. Оскільки артилерійський обстріл не міг нічого вдіяти проти потужних земляних укріплень, Ян-Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи, в які поляки закладали бочки пороху і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в обороні. Але й це не допомогло. Нападники за короткий час втратили понад тисячу вояків. Через п'ять тижнів поляки змушені були зняти облогу, бо під Глухів прибув гетьман Іван Брюховецький з козаками. Українське військо перше заатакувало супротивника, вирубивши кілька польських хоругов і ледве не захопивши королівський табір, чим примусило шляхту думати про втечу. Друга битва не дала перемоги жодній зі сторін. І тільки за третім разом, коли в Глухові заграли дзвони, скликаючи православних на молитву, Брюховецький так ударив на поляків, що примусив їх до втечі. При цьому вони лишили в таборі гармати й обоз. Козацький літописець Самійло Величко вважав, що під Глуховом «можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький», бо Б. Хмельницькому жодного разу не вдавалося розгромити польського війська під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги.

Ця фортеця згоріла під час пожежі 13 серпня 1685 р. Після того спорудили величезну, периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над р. Есманню. Ця єдина лінія укріплень змішаної баштово-бастіонної системи складалася з земляного валу, сухого рову і 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При будівництві вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівелювали.

Нова фортеця, згідно з писемними джерелами, мала п'ять дерев'яних рублених брам: Київську з західного боку, Московську – зі східного, Білополівську – з півночі, Путивльську – з півдня та безіменну в районі Михайлівської церкви. Таким чином в останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця – одна з найбільших у тодішній Україні [4, 103].

У кінці 1708 р. Глухів став резиденцією гетьманів, фактичною столицею України. Столичне місто вимагало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася від Мазепиної доби. За часів гетьмана І.Скоропадського сталося кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана 1724 р. те ж саме намагався здійснити іноземний інженер-фортифікатор кондуктор Валлен. Проте жоден з двох його проектів не був реалізований.

У 1746 р. знаменитий російський фортифікатор, інженер-підполковник Данило Дебоскет (де Боскет) опрацював проект реконструкції укріплень Глухова. Пожежа 1748 р. сприяла реалізації цього проекту. Протягом 1748-1749 рр. конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи «правильної» фортифікації – валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис.

У червні 1748 р. з Києва викликали інженерного корпусу мінера Юхима Наумова, котрий 1749 р. спорудив нові дерев'яні брами з мостами через рів – Київську, Московську і Путивльську. А протягом 1766-1769 рр. за проектом архітектора Андрія Квасова споруджено дві муровані фортечні брами – Київську і Московську, що мали ідентичне архітектурне вирішення.

Глухівська фортеця втратила стратегічне значення ще наприкінці XVIII ст., тому проектом перепланування Глухова 1802 р. була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя Олексія Куракіна. Тоді ж знесено й Московську браму. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа шириною 90 м.

Донині уціліла тільки західна лінія земляних укріплень уздовж вулиці Валової протяжністю 1400 м. Посеред цієї лінії укріплень стоїть Київська фортечна брама, що збереглася і є пам'яткою архітектури національного значення. У районі провулка Спартака суцільність пругу рельєфу розриває невеликий яр, розмитий водою протягом XVIII-XX ст. на місці колишньої безіменної брами, що біля Михайлівської церкви. На території колишнього дитинця та замку зараз міститься садибна одноповерхова забудова. По нижніх позначках лінії укріплень до неї прилягають приватні домоволодіння з гаражами, погребами та сараями, що врізаються в тіло земляного валу. На верхніх позначках забудова не така скупчена, що дозволяє організувати майданчики та встановити відповідний пам'ятний знак.

Глухівська фортеця XII-XIII ст. разом з дитинцем стародавнього Глухова є визначною пам'яткою українського національного містобудування, наочним свідченням прийомів оборонного будівництва XI–XVIII ст., а також історико-меморіальною пам'яткою національного значення як центр одного з літописних міст Київської Русі, місце знаменитої Глухівської оборони 1663 р. та укріплений осередок гетьманської столиці XVIII ст. Фортеця відзначається неповторною пов'язаністю з природним ландшафтом і доброю збереженістю об'ємних форм, проте вона досі не внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [1, 124].

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / В.В. Вечерський. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 323 с.

2. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М. Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред. А.П.Мардера та В.В.Вечерського.– К.: Техніка, 2000. – 222 с.

3. Ткаченко В.Ю. Столиця гетьманської держави / В.Ю. Ткаченко // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали четвертої науково-практичної конференції) – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С.74-79.

4. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетманщини / Бєлашов В.І./. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.

5. Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова / Ю.О. Коваленко // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали першої науково-практичної конференції) – Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. – С.17-23.

6. Крисаченко В.С. Образ України у світовій культурі: природні та духовні виміри / В.С. Крисаченко. – К. : Накове товариство «Софія – Оранта», 2007. – 430 с.

7. Яковенко Н. Нарис історії Украніи з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Яковенко Н. /. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

Савицкий А.Д. Глуховская крепость – определяющий элемент геополитического бытия Северщины

В статье освещаются исторические аспекты строительства крепости в Глухове, вклад французского инженера крепостных дел, топографа и картографа Гийома Левассера де Боплана. Автор отмечает уникальную ценность Глуховской крепости в вопросе изучения памятников украинского градостроительства и оборонного строительства XI-XVIII ст.

Ключевые слова: *фортификационное строительство, Глуховская крепость, Гийом Левассер де Боплан*

Savytskyi O.D. Hlukhiv fortress – defining element of geopolitical existence of Sivershchyna

The article highlights the historical aspects of building fortress in Hlukhiv, the contribution of French fortifications engineer, surveyor and cartographer Guillaume La Vasseur de Boeauplan. The author emphasizes the unique importance of Hlukhiv fortress in studying the monuments of Ukrainian urban and defense construction in XI-XVIII century.

Key words*: fortification construction, Hlukhiv fortress, Guillaume La Vasseur de Beauplan*

25.03.2013 р.

УДК 930.253:(093) «170/175»

Ю.А. Мицик
І.Ю. Тарасенко

ФОНД ГЛУХІВСЬКОЇ СОТЕННОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ЦДІА УКРАЇНИ У КИЄВІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЛУХІВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ – СЕРЕДИНИ XVIII СТ.

У статті розкривається зміст фонду 737 «Глухівська сотенна канцелярія» Центрального державного історичного архіву України у Києві, де зберігаються важливі матеріали до історії Глухівщини гетьманських часів, насамперед XVIII ст. Тут є важливі джерела з соціально-економічної історії, є джерела, які проливають світло на генеалогічні питання, менше матеріалу з релігійної та культурної історії, які треба доповнювати джерелами з інших фондів ЦДІА, насамперед «Генеральної військової канцелярії».

***Ключові слова**: Глухів, Гетьманщина, козацтво, архіви, джерела, церква.*

Глухів та його околиці відомі кожному, хто цікавиться історією України уже хоча б тому, що тут певний час була гетьманська столиця у XVIII ст., а Глухівщина творила від часів Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. окрему козацьку сотню у складі Чернігівського, а потім Ніжинського полків. Досить непогано представлена Глухівщина і архівними матеріалами, хоча вони збереглися неповно (випали переважно джерела XVII ст. – початку XVIII ст.). І все ж є чимало цінних джерел подальших років, які зберігаються насамперед в ЦДІА України у Києві, але вони слабо вивчені.

Один з таких архівних масивів – фонд «Глухівська сотенна канцелярія» (ф. № 737) і привернув нашу увагу. Його матеріали охоплюють 1749-1781 рр., хоча деякі документи торкаються навіть початку XVIII ст. (1704 р.) У 1782 р. сотенні канцелярії Гетьманщини були ліквідовані, а їхні функції були передані намісницьким правлінням. Фонд містить 52 справи, причому деякі з них являють собою справжні збірники документів. Маємо на увазі перш за все книги записів купчих, уступочних актів, духівниць тощо, творцями яких виступало козацтво, як старшина, так і рядові козаки, а також міщанство, меншою мірою духовенство та селянство. Так перша за хронологією книга, яка охоплює 1732-1734 рр., є дуже великого обсягу – 251 аркуш! (справа № 1125) (*далі будемо вказувати лише цифри без зазначень, що це є справа і опускаючи її номер*). У цій книзі знаходиться понад 200 документів, які відбивають різноманітні сторони життя населення Глухова та його околиць (наприклад с. Сопиці), в першу чергу соціально-економічні відносини, торгівлю. Вони є цінним джерелом для вивчення міської топоніміки, генеалогії тощо. Так, у 1733 р. товар і вози глухівського купця, який вів торгівлю з Польщею, були пограбовані якимось Речицьким (арк. 35), під купчою глухівської козачки Оришки Яковенко підписалися представники відомих старшинських родів С. Миклашевський та Я. Лизогуб (арк. 25), одна з купчих стосується Воскресенського монастиря і згадується архімандрит цієї обителі Мельхиседек (арк. 162). Житель с. Білопілля Олистрат Ющенко з матір'ю продали півдвору, причому на цій купчій підписалася вся глухівська тогочасна адміністрація: сотник Стефан Уманець, отаман Дем'ян Туранський, війт Василь «Яковлев», бурмистри Олексій Гречка і Родіон «Павлов» (221). Аналогічний характер мають і інші книги. Так, у книзі 1129, яка охоплює справи 1746 р., є документ про сплату майстрам за роботу по будіівництву церков (40 крб.) (арк. 20).

Аналогічні книги досить непогано висвітлюють історію Глухова й Глухівщини 30-60-х рр. XVIII ст.: 1734-1750, 1746-1747, (1126, 1129), 1751 (1134), 1752-1753 (1135), 1753-1755 (1138), 1756-1757 (1141), 1757 (1144), 1758-1759 (1148), 1759 (1150), 1761 (1156), 1762 (1161),1762-1763 (1162), 1763-1764 (1166).

Далі йдуть документи або цілі збірники документів, які стосуються соціально-економічних відносин, насамперед аграрного питання. Це суперечки за землю в самому Глухові (1131), в селах Полошки (1130, 1163), Обложки (1143), Баничі (1151), Зазірки (1142, 1167), Божок (1157), Собичів (1158), Есмань (1164), Будища (1136), урочищі Вербоватому (1159), на х. Родіонівці (1152). У останньому спір за землю та сіножать виникнув між козаком Григорієм Павловичем і удовою ямпільського (янгольського) сотника Михайла Канівського-Оболонського. Спір виникнув відразу по смерті сотника у 1759 р. і ясно, що цим хотіли скористатися невдоволені. Інший, менш значний конфлікт, стосувався спадщини глухівського сотника у 1732-1737 рр. Степана Уманця у селах Полошки, Некрасове, Студенки та ін. (удова сотника добивалася виділення їй належної частини спадщини) і тягнувся аж до 1759 р. (1154). До них прилягають справи про передачу землі з будівлями в с. Білополівці бунчуковому товаришу Якову Роману, відібрані у глухівської жительки Мотрони Петрівни за несплату боргів (1139), про зруйнування глухівським козаком Яковом Лященком межових знаків на землі глухівського священика Євфимія Полошківського під с. Есмань (1145), про спір за землю і нерухоме майно в с. Берези (1146) між священиком Кирилом Іваненком та козаками Іваном та Кирилом Клименками та інші справи (1153, 1155). Цікаві документи пов'язані з суперечками за землю братії глухівського Петропавлівського монастиря (1136, 1151) (в селах Будища та Баничі).

Є справи, які безпосередньо або опосередковано стосувалися торгівлі. Так, у 1771 р. глухівська сотенна канцелярія видала інструкцію козаку С. Лисенку про відправку трьох погоничів до Перекопу (1170); 1749 р. ця ж канцелярія видала інструкцію глухівським жителям Івану Винді (чи не глухівський сотенний отаман у

1729 р.?) та Матвію Матяшу і указ Генеральної військової канцелярії про заборону підвищення цін на товари, порушення одиниць виміру тощо (1132); у 1775 р. глухівська канцелярія оголосила укази Малоросійської колегії про заборону перекупки товарів (1172); у 1749 р. у зв'язку з розширенням глухівських вулиць після пожежі 1748 р. канцелярія вирішила перевести крамниці військового товариша Якова Романа в інше місце.

Справа 1165 стосувалася крадіжки глухівським жителем Іваном Цимбалістим та його дружиною речей і грошей з крамниці значкового товариша Олексія Родіонова у 1765 р.

У актах фонду певна їх кількість стосується кримінальних справ або так чи інакше пов'язаних з правопорушеннями. До 1757 р. відноситься справа про обтяження вахмістром Толбичиним жителів Глухова поборами та їхнє побиття (1128), під 1772 р. – справа про розкидання огорожі на землі кур'єра Щерби та побиття його дружини глухівським жителем Калениченком (1171). До 1704 р. відноситься справа про крадіжку зерна у с. Тулиголов у місцевого жителя Федора Мироненка (1124) У XVIII ст. територія Глухівського полку була більшою, ніж територія сучасного Глухівського району, особливо у західному напрямку, і до нього входили, наприклад, такі села, як Тулиголов і Ярославець (сучасного Кролевецького району).

Документи, особливо духівниці, являються цінним джерелом з генеалогії, проливають світло на просування козаків по щаблях службової кар'єри. Так, духівниця глухівського сотника у 1699-1709 рр. Остафія Єфремовича 1704 р. цінна не лише тим, що є найранішим документом фонду, але й дає підстави уточнити рік смерті сотника (1123). Документ 1758-1759 рр. ясно свідчить про призначення козака Глухівської сотні Андрія Войцеховича значковим товаришем Ніжинського полку (1147). У 1758-1759 рр. виникла справа про захоплення військовим канцеляристом Андроніком Генваровським та його братом Євлампієм спадщини у військового канцеляриста Петра Базилевича (1149). У справі 1142 згадується про конфлікт за землю в с. Зазірках 1756-1757 рр., в якому брав участь бунчуковий товариш Іван Миклашевський. Цікаво, що в іншій справі 1761-1762 рр. вже брати Генваровські були постраждалими внаслідок нападу на їхній хутір військового канцеляриста Данила Буткевича (1160). Військовий канцелярист Микифор Винда вступив у 1752 р. у суперечку за спадщину з удовою глухівського міщанина Марією Прохоровниченко (1137).

Спираючись на документи фонду, можна принаймні частково відновити склад глухівського духовенства. У справах проходять вищезгадані священики Євфимій Полошківський (1145), Кирило Іваненко, Леонтій Іваненко (1157), Григорій Миславський (в Полошках) (1163), Яків Бережний (с. Ярославець) (1127). Цікаво, що останній у 1734 р. захопив коней у жителя Глухова грека Кирила (1127).

Представлені й документи, в яких розкривається повсякденне життя гетьманської столиці. Так, глухівський отаман Іван Якович просив у 1754 р. Генеральну військову канцелярію про присилку козаків та селян Кролевецької сотні для допомоги у будівництві мосту в урочищі Дерник і ремонті гребель та мостів (1140); у 1759 р. син канцеляриста Василя Васильєва Іван розпродав по смерті батька частину спадку, який ще не був розподілений (1153); у справі 1172 мова йшла про боротьбу з пияцтвом; у справі 1174 містився атестат козака Борисенка, який засвідчував звільнення його від військової служби з огляду на стан здоров'я. Справа 1173 стосується наказу 1776 р. графа Румянцева про відправку поляка Полякова у кірасирський полк. Але чомусь документів такого роду відносно мало, як і тих, в котрих висвітлювалося релігійно-культурне життя. Прикладом цього може служити розписка 1762 р. уродженця «польської нації» (очевидно уродженця Правобережної України) Михайла Шалути про його дворічне перебування на роботі у бунчукового товариша Василя Романовського за сплату останнім його боргу (5 крб.) придворному співаку гетьмана Розумовського Стефану Скочинському (1165).

Очевидно це було пов'язано з обмеженістю функцій сотенної канцелярії, а через те, що Глухів був гетьманською столицею, ці питання вирішувалися у вищих інстанціях і тому вони зазвичай відклалися у фонді 51 (Генеральна військова канцелярія). Тут є дуже цікаві справи, які проливають світло на розвиток освіти й культури, на духовне життя жителів Глухівщини. Так, у Глухові як мінімум з 1738 р. існувала відома школа співів і музики, де, зокрема, навчали грі на бандурі, скрипці й гуслах, про що свідчать справи з фонду Генеральної військової канцелярії (ф. 51, оп. 3, № 6718, 7430; ф. 64, оп.1, 3, 896). У цьому ж фонді міститься справа про оплату праці сницарів (різчиків) у церквах і палацах Глухова та Батурина 1753 р. (ф. 51, оп.3, № 11531). Глухівські школа та шпиталь згадуються в документах ще 1722 р. (ф. 51, оп. 3, № 708, 709; 9572); говориться і про початок будівництва кам'яного архіву у 1750 р. (ф. 51, оп. 3, 10542; 11676), Некрасівської брами у 1713 р. (ф. 51, оп. 3, № 5163, арк. 15). У ряді справ мова йшла про заснування чи реставрацію глухівських церков, таких як Троїцька, Михайлівська та ін. (наприклад будівництва Преображенської церкви в с. Тулиголов у 1768 р.), монастирів (ф. 51, оп. 3, № 3949, арк. 2; там же, № 8987; 9572; 11034; 11363; № 8826; 12030; 11755; 12447; ф. 54, оп. 1, № 11; ф. 127, оп. 1, № 3; ф. 736, оп. 1, № 1038; 763, оп. 1, № 294). В інших фондах є цікаві документи з історії монастирів Глухівщини, насамперед Петропавлівського: донесення ігумена Луки 1725 р. (ф. 51. оп. 3, № 262 а); лист київського митрополита Гавриїла (від 29.04.1780 р. з Києва) про призначення валаського архімандрита

Дамаскина у Петропавлівський монастир (ф. 763. оп. 1, № 674); відомості про маєтності монастиря 1746-1747 рр. (ф. 51, оп. 3, № 8719) тощо.

Додамо, що історію Глухова та Глухівщини після гетьманських часів (кінець XVIII – поч. XIX ст.) хронологічно продовжують справи фонду «Глухівський міський магістрат» (ф. 959, оп. 1-2). Тут містяться справи про глухівські пожежі, яких, на жаль, не бракувало, міське будівництво, в т. ч. храмів, про євреїв, поляків та старообрядців тощо. Особливо відзначимо фундаментальну справу № 17, в якій містяться різноманітні документи як от: про надходження даних для складення топографічного опису Глухова 1790 р., про будівництво у місті Тріумфальних воріт (1786-1788 рр.), про утримання дому народного училища і видачі жалування вчителям 1790-1791 рр., відновлення церкви у Глухові у 1795-1798 рр.

Таким чином, документи Глухівської сотенної канцелярії є важливим джерелом з історії місцевого краю XVIII ст. і назріла потреба з їх хоча б вибіркової публікації.

Мыцык Ю.А., Тарасенко И.Ю. Фонд Глуховской сотенной канцелярии ЦГИА Украины в Киеве как источник по истории Глуховщины первой половины – середины XVIII в.

В статье раскрывается содержание фонда 737 «Глуховская сотенная канцелярия» Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве, где сохраняются ценные материалы по истории Глуховщины времен Гетманщины, прежде всего XVIII в. Здесь имеются важные источники социально-экономической истории, есть источники, которые проливают свет на генеалогические вопросы, меньше материала по истории религии и культуры, который необходимо пополнять источниками из других фондов ЦГИА, прежде всего «Генеральной войсковой канцелярии».

Ключевые слова: *Глухов, Гетманщина, казацтво, архивы, источники, церковь*

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. Fund of Hlukhiv hundredth chancellery of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv as a source on Hlukhiv area history of the first half – middle XVIII-th century

The article reveals contents of fund 737 Hlukhiv hundredth chancellery of Central State Historical Archives of Ukraine. Important documents of Hlukhiv area history of Hetman times (XVIII century) are preserved here. There are important sources of social and economical history. Documents of religious and cultural history are needed to add by documents from other funds of CDIAK, first of all General military chancellery.

Key words: *Hlukhiv, Hetmanate, Cossacks, archives, sources, church.*

06.03.1913 р.

УДК 930.253:94(477)-027.541«17»

Ю.А. Шишкіна

ІСТОРІЯ ГЛУХОВА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У КИЄВІ)

У статті автором проаналізовані та систематизовані матеріали Центрального державного історичного архіву України у Києві, що стосуються забудови міста Глухова та історичних подій, які відбувалися у ньому у період Гетьмащини.

Ключові слова: *Гетьманщина, Глухів, архів, фонди, пожежі, перепланування, відбудова.*

Джерела є носієм відомостей про епоху, яка вивчається. Вони дозволяють об'єктивно уявити реальну картину буття. Саме джерела розкривають світогляд суспільства епохи, дозволяють виявити закономірність історичного процесу, залучають до науки раніше невідомі факти. Вивчення джерел дозволяє отримати фактичні знання, що складають основу подальших висновків. Вивченням українського історичного джерелознавства займались такі дослідники, як С. Макарчук [1], А.Є. Атаманенко [2], О.М. Богдашина [3] та інші.

Цінність історичного джерела залежить від того, наскільки повно та достовірно в ньому відображені найбільш суттєві та характерні риси того чи іншого історичного періоду, події. У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігаються документи, які досить широко висвітлюють історію Глухова доби Гетьманщини і які є писаними свідками тих подій, що відбувалися в місті та мали суттєвий вплив на поступ української історії. Аналіз цих документів значно збагатить інформативну базу та розширить межі творчого пошуку для дослідників, які вивчають зазначений історичний період.

Фонди Центрального державного історичного архіву України зберігають універсали, укази, ордера глухівських гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола, Кирила Розумовського, керуючого Малоросією генерал-фельдмаршала П.О. Румянцева-Задунайського.

Мова йде про листування гетьмана Д. Апостола з князем Олександром Шаховським, з урядом Лубенської полкової канцелярії, з Київським архієпископом [4; 5; 6], гетьмана Кирила Розумовського з домовою економічною канцелярією [7]. У фондах архіву є переписка керівництва II Малоросійської колегії з Генеральним військовим судом з питань виконання указів Катерини II та Сенату, а також порядку встановлення магдебурзького права та функціонування поштового тракту від м. Глухова до м. Харкова [8], укази Генеральної військової канцелярії, Стародубської військової канцелярії,

Київської полкової канцелярії, Інструкція Глухівської гарнізонної канцелярії, доклади Канцелярії (1753). Матеріали третейського суду (1741 р.) [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15] відбивають не лише стан державних органів управління того часу, але й міру виконання офіційних розпоряджень на місцях, причини, які заважали їхньому виконанню, або навпаки – спонукали.

Будівельна діяльність, яка у цей час активно розгорталася у місті, відображена переліком робіт, якими керував «архітектури подмастерий Андрій Квасов», відомостями про різновиди побудови дворів у місті, башень і мостів, ремонт княжих домов, зведення ливарного заводу, будівництво канцелярії комісії та будинків для членів комісії (1747 р.) [16; 17; 18; 19; 20], будівництво архітектором Квасовим «казённых» будівель у Глухові (1771) [21; 22; 23], ремонт мостів та брам у Глухові (1767, 1787) [24]. Є документ про надання бунчуковому товаришу Івану Пісоцькому під забудову нової землі замість вилученої при перепланувані міста (травень – липень 1749 року) [25].

У фондах архіву знаходиться широкий пласт документів, які засвідчують активність вищих посадових осіб та державних органів управління щодо перепланування та відбудови міста після пожежі 1748 р.: «Экстракт дел» генеральної військової канцелярії про забудову Глухова після пожежі (1748 р.) [26]; про призначення архітектора І. Мергасова до проектування і прокладання регулярної системи вулиць після пожежі 1748 року [27; 28]; про пошук будівельних матеріалів для побудови в Глухові дворів для вищої адміністрації Лівобережної України після пожежі 1748 року [29]; про організацію найма робітників і виділення коштів на брукування дубових, соснових колод для побудови воріт і мостів у фортеці Глухова (1749) [30]; про набір козачих підсусідків та посполитих Глухова 100 чоловіків для допомоги колодникам у розчищенні головних глухівських вулиць та про видачу малоросійським скарбом 20 крб. для їх харчування (1749) [31]; про відведення місця для будівництва торгових лавок, що згоріли під час пожежі в Глухові у 1748 р., забудову міста крамними, соляними, вугільними та іншими лавками після цього лиха (зазначені прізвища власників та місцезнаходження крамниць) [32]; про заготівлю будівельного лісу для замощення половини вулиць Глухова від Московських до Київських воріт та про виділення теслярів і землекопів для цієї роботи (1749) [33]; про організацію протипожежної охорони Глухова (174 9) [34]; про присилку з Стародубського полку теслярів для побудови фортечних воріт та підйомних мостів [35]; про призначення архітекторського учня Карпа Борзаковського на допомогу архітектури гезелю Івану Мергасову для участі у перепланувані Глухова після пожежі 1748 року та затвердження їм обом окладного жалування [36].

Цікавими для дослідників є План торгівельних закладів у Глухові після пожежі 1748 року [37], справи про побудову спроектованого учнем архітектури Карпом Борзаковським житлового будинку для канцеляристів Генеральної військової канцелярії в Глухові (1759) [38], про казенне будівництво у Глухові (1776) [39], про ширину вулиць до пожежі 23 травня 1748 року [40], про кількість і назви вулиць з реєстру вартових постів (1751) [41], про розширення вулиць (з ордера канцелярії від 10 листопада 1753 року) [42]. Тут згадуються вулиці «Большая», Мостовая, Сварківська та кофейний дім, Севська, Путивльська, Спаська, Московська велика перспективна. Мається план торгівельних закладів у Глухові до пожежі 1748 року [43]. Є відомість про кількість шинків і дворів, які належали гетьману І.Скоропадському [44]. В архіві також зберігаються типові проекти офіцерських будинків (1763) [45], плани та фасади жилих будинків (1764) [46], опис двору й будинку генерального військового судді І. Бороздни [47], перелік дворів та їх власників [48], перелік приміщень де розміщувалась Канцелярія малоросійських зборів [49]. У документах згадуються глухівські міські будівлі: Київські ворота, Некрасівська брама, школи та шпиталь, харчевня, гражданський пляц перед Миколаївською церквою [50; 51; 52; 53]. Також у цей час вдбувається відведення під забудову нової землі замість вилученої при перепланувані Глухова [54].

Після пожежі для відбудови міста із казни виділялися чималі кошти, тому фінансові операції з цього приводу залишили по собі чималу кількість документів. Мається на увазі «Ізвєстіє» в канцелярію міністерського правління про виділення коштів на побудову приміщення для Глухівського сотенного управління, сотенної канцелярії (1749) [55; 56], а також справи про оплату праці колодників які працюють на будівництві будинків для членів канцелярії [57], спробу мінера інженерного корпусу Єфима Наумова одержати за будівництво фортечних воріт і мостів в Глухові по 7 копійок в день на харчування [58], виділення коштів на дах для новозбудованого кам'яного архіву у Глухові [59], чолобитна Генеральної військової канцелярії у Колегію іноземних справ із запитом про джерела коштів на добудову архіву у Глухові (1750) [60], виділення коштів для приміщень і архіву Генеральної військової канцелярії [61], виділення коштів для ремонту дворів збудованих у Глухові росіян – членів Генеральної військової канцелярії (1751) [62], донесення і кошторис глухівського сотника Дем'яна Турянського про кошти, необхідні для ремонту дерев'яної бруківки і воріт у Глухові (1751) [63], надання глухівському гарнізону 50 четвертей на рік вугілля, потрібного

для ремонту зброї та спорядження (1753) [64], видачу з Військового скарбу грошей в Експедицію Батуринського і Глухівського будівництва (1753) [65], чолобитна глухівського сотника з проханням не конфісковувати його маєтностей в рахунок казенних грошей, втрачених у його домі під час пожежі 1748 р. [66].

Варто виділити окремий корпус документів, пов'язаних з церковним будівництвом та реставрацією: указ Київської полкової канцелярії про набір мулярів, штукатурів, теслярів для спорудження церкви в Глухові [67]; про найм робітників для оздоблення церкві в Глухові та з інших питань [68]; про мурування Михайлівської дзвіниці в м. Глухові (поч. XVIII ст.) [69]; про Михайлівську церкву, що була «погорілая» (1731) [70]; «Криловые ведомости» церквей г. Глухова [71]; метричні книги Василевської, Троїцької, Різдвяної церков Глухова [72]. Тут згадується глухівська Троїцька церква, яка потребувала реставрації у 1720 р. [73; 74] (справа про не підтвердження жителями полку ствердження дружини гетьмана І. Скоропадського про збір грошей для реставрації Троїцької церкви в Глухові) [75], дозвіл на ремонт вівтаря в Миколаївській церкві (1732) [76], виготовлення нового іконостасу для Миколаївського собору замість загиблого під час пожежі 1748 р. (1751-1758 рр.) [77], церква архістратига Михайла під час пожежі 23 травня 1748 р. [78], школа при церкві «Михайла-архангела» в Глухові (1767 р.) [79]. Маються відомості про розписи іконостасу Глухівської церкви (1752 р.) [80].

Чимало збереглося документів, які засвідчують довготривалий процес зведення Троїцького собору: будівництво кам'яної Троїцької церкви, фінансування, закінчення робіт архітектором Квасовим (1765 р.) [81; 82; 83; 84], у тому числі асигнування грошей на реставрацію Троїцької соборної церкви, згорілої під час пожежі 7 серпня 1784 р. [85].

Цікавим є пласт документів про діяльність монастирів Глухівщини. Це справи про призначення румунського архімандрита Домаскіна до Глухівського Петропавлівського монастиря [86], про постачання цегли і дерева для будівництва церкви в Гамаліївському монастирі [87], видачу коштів зі Скарбу військового на реставрацію Глухівського дівочого монастиря (1754-1756) [88]. Зберігається у архіві «Подтвердительная грамота на владение, выданная Елизаветой Петровной священику церкви Св. Анастасии в г. Глухове Гаврилу Головне» (на пергаменті) [89].

У середині XVIII ст. після отримання гетьманської булави активність у розбудові міста та власних палат виявляв Кирило Розумовський, Це підтверджується наступними документами: про гетьманське будівництво у Глухові і Батурині [90]; про сприяння А. Квасову в розшуку та перевезенні до Глухова живописців, різьбярів потрібних для оздоблення гетьманського дому [91]; про наряд Глухівської, Кролевецької, Воронізької сотень Ніжинського повіту і Новгородської сотні Стародубського повіту на 60 теслярів для будівництва льодовень у гетьманському палаці (1751 р.) [92]; про виклик з м. Козелець Київського полку до м. Глухів колишнього придворного живописця Івана Чайковського для розпису та позолоти жертовника у домовій церкві гетьмана Кирила Розумовського [93]; про повернення у Економічну канцелярію гетьмана Кирила Розумовського із Військового Скарбу грошей, витрачених на будівництво прибудов у гетьманському палаці (1751 р.) [94]; про відшкодування жителям Веригінського передмістя Глухова за їх будівлі та двори приєднані до гетьманського двору (1752 р.) [95]; про оплату матеріалів ілюмінації, які відбулись у гетьманському палаці (1751 р.) [96]; про звільнення підданих імператорського духівника Федора Добрянського від нарядів на гетьманське будівництво (1751 р.) [97]; про ремонт і благоустрій шляху для приїзду у Глухів гетьмана К. Розумовського 16 квітня – 14 червня 1751 р. [98]; про висилку в експедицію Глухівського і Батуринського будівництва теслярів та гончарів для ремонту печей, стайні та іншого в гетьманському будинку (1756 р.) [99].

У фондах архіву маються згадки про архітектора Антона Рінальді, що був при будинку гетьмана (1756 р.) та реєстр будинків і майна на Глухівському дворі гетьмана Кирила Розумовського (1760 р.) [100].

Місто неодноразово потерпало від пожеж та переживало чергові відбудови та перепланування, про що свідчать такі документи, як повідомлення про пожежу 1722 року, під час якої згоріла церква Св. Анастасії, свідчення господаря гетьманського двору Григорія Яснопольського про події 18 квітня 1722 р. в Глухові (оригінал) [101]. Згадуються пожежі в Глухові 1726, 1729 років [102; 103; 104]. У 51 фонді зберігаються справи про ремонт мостів і башт після пожежі 1734 р. [105], про неодноразові пожежі в Глухові (1748 р.) [106], про загибель документів під час пожежі 1748 р., 1749 р. [107; 108], про пожежу з докладу Генеральної військової канцелярії (1753) [109], про забудову Глухова після пожежі (1753-1759 рр.) [110], про найсильнішу пожежу та причини її виникнення (1784 р.) [111], про погорілі будівлі та майно [113], про купівлю міською владою Глухова у жителів їх особистих споруд у зв'язку з перебудовою міста після пожежі [113], свідчення про пожежу в Глухові у серпні 1784 р. [114].

Серед фондових матеріалів архіву зберігаються різні справи та супліки жителів міста, чолобитні, відомості про суперечки та стягнення боргів, протоколи допитів, донесення та укази

священиків, сотників. Це відомість солдатів, служивих та відставних і солдатських уділів, які живуть своїми дворами в Глухові (1748 р.) [115], справа про з'ясування порядку виконання подвірної повинності в Глухові та Глухівській сотні (1763 р.) [116], відомості про жителів, що вийшли з-за кордону [117], про існування в Глухові посади поліцмейстера (зайнятої городовим отаманом), вимоги до поліцейської служби та розподіл обов'язку її несення серед міського населення (1757 р.) [118], про наявність у місті Глухові дренажу (а можливо й каналізації) з «опреділення» канцелярії (1750 р.) [119].

Деякі документи прямо свідчать про існування у місті різних установ та їх діяльність. Серед них слід виокремити наступні справи: про замовлення гетьмана Данила Апостола у м. Гадянську через торговців волами оптової партії медикаментів для Глухівської аптеки [120]; ордер П.О. Румянцева, донесення чиновників та старшин про видання медикаментів Глухівській аптеці [121]; про існування в Глухові «малої кофейні» (1748 р.) [122]; про надання місця для будівництва комор глухівському міщанину Григорію Мельнику (1755 р.) [123]. Маються документальні відомості про проведення у Глухові ярмарок за 1732 р. [124], Троїцького ярмарку у 1748, 1755, 1756, 1758 рр.) [125; 126; 127; 128; 129].

Дослідникам варто звернути увагу на широкий пласт документів, що мають відношення до розгляду конфліктних ситуацій, які відбувалися у місті. Їх введення до наукового обігу дасть можливість глибокого розуміння тих процесів, які відбувалися в Україні в сфері судочинства та правоохоронній діяльності. Автором статті виявлені наступні справи: про наявність у Глухові слідчої комісії про розбір кривд, вчинених глухівським гарнізонним полком жителям м.Глухів [130]; про боротьбу зі спекуляцією хлібом у Глухові в 1754 р. [131]; про побиття та пограбування господарських приміщень при церкві [132]; про обвинувачення військового канцеляриста Потапа Кролевця у побитті дітей глухівської гарнізонної школи [133]; про обтяження вахмістром жителів Глухова поборами та побиття їх (1737 р.) [134]; про військову «битовуху» (1737) [135]; про розшуки втікачів [136]; прохання ремісничих управ про заборону не членам цехів займатися ремеслами та списки ремісників [137]; про намагання цегляних майстрів одержати недоплачені гроші за цеглу, виготовлену для будівництва соборної Троїцької церкви (1751 р.) [138]; про шахрайський продаж бунчуковим товаришем (1751 р.) [139]; про свавільне зайняття квартир у Глухові офіцерами і солдатами Глухівського гарнізонного полку (1751 р.) [140]; про бійку козаків з солдатами на Сварківській вулиці Глухова (1751 р.) [141]; про розслідування обставин побиття глухівського городничого прапорщиком під час пожежі 24 серпня 1756 р. [142]; про пограбування запорозьким козаком Глухівського жіночого монастиря (1763 р.) [143].

Справи про існування у Глухові ливарно-гарматного заводу (1748 р.) [144], про направлення з міст і сіл Лівобережної України ковалів, столярів, теслярів, колісників, гончарів та інших до військового двору у Глухові для ремонту і відлиття гармат (1739 р.) [145], про підряд гончарним цехом м. Глухів на постачання цегли та глини для побудови ливарного заводу у Глухові (1739 р.) [146], про пороховий завод (1755 р.) [147], цегляні казенні заводи, кожевений завод (1773 р.) [148; 149] підтверджують думку про достатній рівень економічного розвитку міста та його вузьку галузеву спрямованість у зазначену добу. Маються рапорти та донесення магістратів Шостинського порохового завода, старшини, козаків чиновників та інших про затримання біглих, захоплення земель та майна, про спорудження казенних будинків у Глухові (1778 р.) [150], документальні підтвердження про існування навколо Глухова слободок Веригін, Усівка та Білополівка, що належали до Глухівської ратуші [151], схема околиці Глухова (1748) [152], перелік дворів та їх власників у слободі Веригінській [153].

Дослідники можуть використовувати цей різноплановий матеріал з історії Глухова, маючи доступ до широкої архівної бази. Ґрунтовне вивчення джерел, обробка та їх аналіз дають можливість всебічно висвітлити різні аспекти історії останньої столиці Гетьманщини та визначити її роль в історії України, дати оцінку культурно-політичним процесам, що відбувались в країні у XVIII столітті.

Посилання

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. Курс лекцій. Львів, 1999. – 214 с.
2. Атаманенко А.Є. Деякі проблеми дослідження історії джерелознавства та археографії / А.Є. Атаманенко / Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки: Міжвузівський зб. наук. пр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2000. – С. 13-21.
3. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: теорія, історія, методика: Навчально-методичний посібник. – 2-ге вид., доп. – Х., 2005. – 306 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДІАК України), ф.51, оп. 3, спр. 3024, арк. 1-3.
5. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3058, арк. 1-5.
6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3728, арк. 1-3.
7. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13333, арк. 1-3.
8. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 669.
9. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 91.
10. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 72.
11. ЦДІАК України, ф.51, оп. 3, спр. 11896, арк. 1-12.
12. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 896.
13. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8086, арк. 5.
14. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 1056.
15. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4097, арк. 1-5.

16. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5217, арк. 2.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6049, арк. 8-49.
18. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8865.
19. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7671.
20. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14755, арк. 17.
21. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 440.
22. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 387.
23. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 10081, 10082.
24. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 57, арк. 1-146.
25. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9883, арк. 1-5.
26. ЦДІАК України, ф. 1501, оп. 1, спр. 176, арк. 2-4.
27. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13675, арк. 3.
28. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10881, арк. 1-5, 8-10.
29. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9945, арк. 1-5.
30. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9922, арк. 1-9.
31. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9661, арк. 1-16.
32. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13739, арк. 1-436.
33. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9969, арк. 1-5.
34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9647, арк. 1-4.
35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9800, арк. 1-23.
36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10440, арк. 1-4.
37. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 16776, арк. 3, 4.
38. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13679, арк. 1-16.
39. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 10081, 10082.
40. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9061, арк. 10,16.
41. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10027, арк. 7.
42. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр.11775, арк. 12.
43. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 16771, арк. 12,13.
44. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1173, арк. 18,19.
45. ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 1024, арк. 252.
46. ЦДІАК України, ф. 1725, оп. 1, спр. 1024, арк. 253.
47. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4176, арк. 1-9.
48. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6049, арк. 8-13.
49. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7202, арк. 1.
50. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5163, арк. 15.
51. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 708, 709, арк. 2, 4.
52. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4044, арк. 2.
53. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7244, арк. 1.
54. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9896, арк. 1-10.
55. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9911, арк. 10.
56. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10028, арк. 1-8.
57. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10081, арк. 2,3.
58. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9920, арк. 1-9.
59. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10542, арк. 1-8.
60. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10644, арк. 1.
61. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11676, арк. 1-15.
62. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10777, арк. 1-5.
63. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10671, арк. 1-5.
64. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11616, арк. 1-7.
65. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11918, арк. 1-3.
66. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10510, арк. 1.
67. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 72, арк. 80.
68. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 91.
69. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 786, арк. 2,20.
70. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3848, арк. 2.
71. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 3,4, арк. 17,18,77 зв.
72. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 167,198, 232.
73. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3949, арк. 2.
74. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 786, арк. 2.
75. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3949, арк. 1-3.
76. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 72, арк. 80.
77. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11363, арк. 1-104.
78. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8987, арк. 2.
79. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5209, арк. 3.
80. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1163, арк. 13.
81. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8819.
82. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11034, арк. 1-10.
83. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 11.
84. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 11, арк. 1-70.
85. ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 1038.
86. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 674.
87. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 709, арк. 3 зв.
88. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12447, арк. 1-7.
89. ЦДІАК України, ф. 219, оп. 2, спр. 1702.
90. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11357, арк. 4-6.
91. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12030, арк. 1-6.
92. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10842, арк. 1-4.
93. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19094, арк. 1 зв.
94. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10682, арк. 1-8.
95. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11174, арк. 15-25.
96. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10656, арк. 1-8.
97. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11319, арк. 1-4.
98. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10873, арк. 1-15.
99. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13673, арк. 1-9.
100. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13675, арк. 3.
101. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 708, арк. 1-3.
102. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 610, арк. 50.
103. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2490, арк. 2.
104. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3171, арк. 3.
105. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4893, арк. 1-40.
106. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8907, арк. 3 зв.
107. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8689, арк. 15, 17.
108. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 457а, арк. 1-5.
109. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11896, арк. 2.
110. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13420.
111. ЦДІАК України, ф. 193, оп. 1, спр. 272, арк. 13.
112. ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 246.
113. ЦДІАК України, ф. 736, оп. 3, спр. 369.
114. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 3251, арк. 9-26.
115. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9064, арк. 3.
116. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2498, арк. 1-6.
117. ЦДІАК України, ф. 959, оп. 2, спр. 5, арк. 61,70.
118. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14677, арк. 2-3.
119. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10362, арк. 2.
120. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18703, арк. 4.
121. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 331.
122. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9437, арк. 1-3.
123. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13472, арк. 1-9.
124. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4193, арк. 2.
125. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9438, арк. 2.
126. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13084, арк. 2.
127. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12733, арк. 7.
128. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 14111, арк. 1 зв.
129. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 15261, арк. 3 зв.
130. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12085, арк. 2.
131. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 12297, арк. 1-8.
132. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7825, арк. 1-4.
133. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7730.
134. ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 1128.
135. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5851, арк. 1-4.
136. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6992, арк. 1-4.
137. ЦДІАК України, ф. 1749, оп. 3, спр. 32, арк. 239-247.
138. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10799, арк. 1-4.
139. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10955, арк. 1-5.
140. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 10854, арк. 1-10.
141. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11000, арк. 12,13.
142. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13684, арк. 1-5.
143. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2634, арк. 1-8.
144. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 9257, арк. 1 зв.
145. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7764, арк. 1-249.
146. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7671.
147. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 13186, арк. 2.
148. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 1396, арк. 2.
149. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 7508, арк. 35.
150. ЦДІАК України, ф. 763, оп. 1, спр. 570.
151. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7368, арк. 2 зв.

152. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8892, арк. 12-15.
153. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 6049, арк. 18-20, 25 зв.

Шишкина Ю.А. История Глухова периода Гетманщины (по материалам Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве)

Встатьеавторомпроанализированыисистематизированы материалы Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве, которые касаются застройки города Глухова и исторических событий, которые происходили в нем в период Гетманщины.

Ключевые слова: *Гетманщина, Глухов, архив, фонды, пожары, перепланирование, отстройка*

Shyshkina Yu.A. Hlukhiv history in Hetmanate period. (based on Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv)

In this paper the author analyzed and systematized materials of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev concerning development of Hlukhiv and historical events that took place in it during Hetmanate period

Key words: *Hetmanate, Hlukhiv, archive, founds, fire, replanning, reconstruction*

05.04.2013

УДК [94(477.52)(093.4):347.67]«17»

А.В. Попружна

НЕОПУБЛІКОВАНА ДУХІВНИЦЯ ГЛУХІВСЬКОЇ ПРОТОПОПИХИ МЕЛАНІЇ СОФОНОВИЧ

Стаття містить публікацію духівниці Меланії Софонович, удови глухівського протопопа Максима Софоновича.

Ключові слова*: Глухів, М. Софонович, духівниця.*

Укладати тестамент у XVII – XVIII ст. мали можливість представники різних соціальних верств – козацької старшин, міщанства і духівництва. Це дало змогу сучасним дослідникам використовувати заповіти як джерело з історії певних соціальних спільнот. Зокрема, Н.Білоус розглядає тестаменти як джерело історії київських міщан середини XVI – першої половини XVII століття [1], А. Гедьо за допомогою духівниць відновлює повсякденне життя Ніжинської грецької громади XVIII – першої половини XIX ст. [2], Л. Демченко аналізує духівниці представників князівських родів Волині у XVI ст. [3], О. Кривошея досліджує заповіти представників знатних козацьких родів Гетьманщини XVII – XVIII ст. [4].

У цілому духівниці – це важливе історичне джерело для дослідження світогляду, родинних взаємовідносин, побуту, матеріального становища людини, представника певної соціальної спільноти.

У колекції тестаментів О. Лазаревського [5] в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається неопублікована духівниця Меланії Софонович – удови глухівського протопопа Максима Софоновича, датована 1725 р.

Меланія заповідає майно сину Олексію, який також став священиком, заміжнім дочкам Анастасії та Февронії, дружині померлого сина Параскеві з онуками.

Духівниця Меланії Софонович є цінним джерелом з історії Глухівщини першої половини XVIII ст. У ній згадуються храми міста, а також навколишні села. Ці відомості збагачують уявлення про Глухів та його передмістя у першій половині XVIII ст.

Документ опрацьований на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. популярним методом. Нерозпізнані місця в тексті духівниці позначені трикрапкою в квадратних дужках, а місця, у прочитанні яких бракує певності, позначені знаком питання.

Духівниця глухівської протопопихи Меланії Софонович. 1725 р.

Року тисяча семсот двадцать пятого месяца февруаріа второго дня.

Я, Меланіа Максимова Софоновичева [1], протопопиха глуховская, будучи нине при старости лет посещена от Всемогущого Бога слабостію здоров'я и надеючися еже день настае смертного (которій яко тать приходит) часа такую остатной моей воли в собсвенних моих, чрез працу мою и мужа моего набытих, добрах на детей моих же: сына Алексея священника Святониколского [2] и на позосталую другого моего сына Федора жону Параскевію з трема детмы, и на дочерей Анастасію и Февронію ни с чіего примусу и понужденія, але з власной воли моей чиню лекгацію, желаючы того, дабы впредь по смерти моей между нимы, детмы моимы, за позосталіи именіа не было трудности и турбацій, и мне б за тое, если оніе дети мои беспорядочны в расположеніи отческых именій останутся, пред общим Судіею не ответствоват, и того ради все недвижиміе добра, якіе я з мужем моим совокупно власним коштом и працею нажили, з рассмотренія моего материнського, на оных всех вишеозначенных детей моих лекгую ниже следующим порядком.

Первіе сину моему, отцу Алексію, футор Ловранский[3] з млином, о двух колах будучим, в котором одно коло от отца купленное, а другое им самим, отцем Алексеем, у Гридякы за тисячу семсот дванадцять золотих набытое з двома сеножатми к тому хутору приналежащими, именно одна на санном, а другая на […] сенокосніе найдучіеся под Турановкою[4] и Хотменовкою[5], огороди з садом з […] за путивлскою брамою […] половину.

Двор в Глухове[6] будучый зо всем хоромним строеніем, в котором нине он жителство имеет, в пахотних полях також коло Глухова, яко и коло Хотменовкы найдуючих вся ему, отцу Алексею, третая часть.

Невестце моей, Параскевіи Федоровой, з детмы хутор Кремленій[7] под Ямполем[8] з млином о двох колах на реце Кремле[9] будучим, и до того хутора гай на пол миле приналежній и сеножатей две: одну в вершине Кремли речкы, а другую внизу над Івотом[10] рекою лежачіе, определяю. Даю же невестце моей Параскевіи з детми в млине Хотменовском пол каменя, двор замескій за брамою путивлскою[11] найдуючійся и огород на той же улице промеж огородами Карпечиним и Гридячиним лежачій, також и сіножать в вершине Ловры реки[12] будучую, а особливе в полях пахатных под Глуховом и Хотменовкою лежачих, третинній гай лекгую во вечное владеніе.

А хочай бы оную невестку мою за ей безчинніе поступкы же она, презревши страх Божій и должность свою чадскую не тилко мене, свою матку, чрез колко лет неслушнимы позвамы турбувала и до знатних привела утрат и убытков, да й подступно виправила чого ей весма не надлежало. На добра мои з Суду Енералного декретно й многократними ругателнимы мене словами безчестила, надлежало мне подлую права от приналежащой на мужа еи часты наследіа лишиты, а детей еи до совершенного зросту в опеце своей содержовать, однак я все тое оставивши надлежащую безкривдную респектом по сину моем, по зосталих детей. Ей, невесце, в вишепоказанних кгрунтах часть определяю, которою она, Федориха, повинна контентуватися, и впред, а ні мене, а ні детей моих не в чом не турбоваты.

Дочкам моим, Анастасіи и Февроніи з полеценя небожчика мужа моего за вековіе денги, которіе им при виданю замуж лекговала купленній млин на реце Есмане[13] под Воронижом[14] с приналежитостьмы лекгую во вечное владеніе, до котрого так син мой Алексей, яко и невестка моя Федориха не повинни інтересоватся.

А для пропитаніа и всяко пред будущой нужди себе з тых же недвижимих именій своих оставляю часть именно в млине под Некрасовом[15] будучом, камень один, двор в Хотменовце, в котором Федориха живет, з якого она повинна уступити, а войта двор определенній, ей на житовство там же в Хотменовце от Асаула Енералного Василіа Жураковского[16]. И винницу там же, в Хотменовце будучую од […] знести половину каменя в Хотменовском млине и став, до которого Федориха всема не повинна интересоватись. В полях пахатних Глуховскіх и Хотменовских третую часть, которіе все поля, дай Бог дочекат надходячой весны, на тры части ровные отцу Алексею, невестце и мне меют быт розделены.

А хочай оніе кгрунта, которіе я нине з доброй воли на детей моих сеею росполагая лекгаціею, в прошлом 1723 году на Суде войсковом Енералном мимо ведома и воли поедином толко Федорихи, невестки моей, челобитю неслушно были розделены и декретом ствержены, а подлую посполитого права чинительство не надлежало: понеже оніе кгрунта, власной працею и коштом чрез мене и небіжчика мужа моего все суть набытіе. И того рады, я, не будучи оним декретом Суду Енералного доволна, которій неправедним порядком, без воли и ведома моего лекговано, сію остатной воли моей в роспораженю всих означенних добр, чиню легацію, которая яко з доброго произволенія моего и сочинена так, абы […] права в книзи порядку под словом тестамент на листах 229 и 223 описанного, абы была крепка впред будущіе часи и от детей моих и не от кого инного не нарушима […]. И именем всемогучого Бога запрещаю. Писано в Глухове року и дня вишей писаних.

Інститут рукопису НБУ імені В. І. Вернадського, ф. 1, спр. 57544.

1. Меланія Софонович – удова глухівського протопопа Максима Софоновича.
2. Миколаївська церква – найдавніша мурована споруда Глухова. Збудована на місці однойменної дерев'яної у 1683-1695 рр. архітектором М. Єфимовим на замовлення глухівського сотника Василя Ялоцького.
3. Хутір Ловранський – згодом село Глухівського повіту Чернігівської губернії.
4. Туранівка – нині село Ямпільського району Сумської області.
5. Хотминівка – нині село Глухівського району Сумської області. Відомо, що за це село вели тяжбу нащадки глухівського протопопа М. Софоновича.
6. Глухів – столиця Гетьманської України після зруйнування Батурина.
7. Хутір Кремленій – сучасну назву села не встановлено.
8. Ямпіль – нині селище міського типу, районний центр Сумської області.
9. Кремля – права притока Івотки.
10. Івотка – ліва притока Десни.
11. Йдеться про так звану Путивльську браму Глухівської фортеці.
12. Ловра – ліва притока Івотки.
13. Єсмань – ліва притока Десни.
14. Вороніж – нині селище міського типу Шосткинського району, Сумської області.
15. Некрасове – нині село Глухівського району Сумської області.
16. Василь Якович Жураковський – генеральний осавул (1710-1724) в уряді гетьмана Івана Скоропадського, у 1723-1724 рр. – один з керівників Генеральної військової канцелярії.

Посилання

1. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття / Н. Білоус. – К.: Видавничий дім «Простір», 2011. – 200 с.
2. Гедьо А. Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської грецької громади XVIII – першої половини

XIX ст. / О. Гедьо // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С.116-122.

3. Демченко Л. Заповіт княжни Гальшки Острозької / Л. Демченко // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 110-111; Демченко Л. Тестаменти княжого роду Збаразьких / Л. Демченко // Архіви України. – 1996. – №. 4. – С. 26-36; Демченко Л. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз / Л. Демченко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К., 1997. – С. 35-65.

4. Кривошея О. Тестаменти як складова фамільних архівів / О. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – К., 2009. – Вип. XXVI. – С. 81-91.

5. Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського, ф.1, спр. 57489-57601.

Попружная А. Духовница глуховской протопопихи Меланьи Софонович

Статья содержит публикацию завещания Меланьи Софонович, вдовы глуховского протопопа Максима Софоновича.

Ключевые слова: *Глухов, М.Софонович, духовница.*

Popruzhna A.V. Testament of Hlukhiv Archpriest wife Melaniia Sofonovych

The aim of the paper is published non released yet testament resident of Melaniia Sofonovych, from Hlukhiv, widow of Archpriest Maksym Sofonovych.

Key words: *Hlukhiv, M. Sofonovych, testament.*

13.03.2013 р.

УДК 94(477):35.078.16 «1734/1750»

В.І. Бєлашов

ПОСИЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ РЕАКЦІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ «ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ» (1734-1750 РР.)

У статті здійснено огляд діяльності «Гетьманського уряду», направленої на обмеження прав української автономії, виснаження матеріальних і фінансових ресурсів українців.

Ключові слова: *«Гетьманський уряд», російсько-турецька війна, «слово й діло», кодифікація, гетьманство.*

Після смерті Д.Апостола російський уряд заборонив обрання нового гетьмана, але оголошувати про це українцям заборонялося. У поданні Кабінету Міністрів до цариці Анни Іоанівни говорилося, що в указах й інших листах цю заборону потрібно замовчувати і не показувати, що є намір гетьмана не обирати.

Мета написання даної статті полягає у розкритті дійсного змісту діяльності «Гетьманського уряду», антиукраїнських дій його російської частини, направлених на поширення російських форм і методів правління в автономній українській державності.

Предметом дослідження є реакційні заходи російського уряду щодо посилення нагляду за становищем в Україні, підривом економічних сил і дифиренціації українського козацтва, протидія української старшини по встановленню гетьманського правління.

Об'єктом дослідження стали спроби правителів «Гетьманського уряду» встановити одноосібне правління, військові і матеріальні втрати українців у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., розповсюдження дії Міністерської або Таємної слідчих справ канцелярії на українське автономне утворення, кодифікація українського законодавства, звернення української старшини про відновлення гетьманства.

За грамотою Анни Іоанівни від 31 січня 1734 року в Глухові було створено тимчасове Правління України, яке за указом Сенату від 17 червня цього ж року почали називати правлінням «Гетьманського уряду», подібного до першої Малоросійської колегії. У цій же грамоті знову лицемірно заявлялося, що це правління буде існувати до майбутнього обрання гетьмана, поки на нього не буде підібрано надійного кандидата.

Тимчасове Правління і правління «Гетьманського уряду» складалося із шести членів – трьох представників від царського уряду і трьох – від української старшини. Лівобережна Україна знову перепорядковувалась Сенату, в якому було створено «Канцелярію Малоросійських справ» [14, № 6542; 18, 40]. У першій же інструкції Тимчасовому правлінню вказувалося на те, щоб прибутки, котрі збирались гетьману на булаву, кухню та інші, що йому належали, збирати, як і раніше.

Від росіян до складу «Гетьманського уряду» увійшли генерал-поручик, сенатор і генерал-ад'ютант князь О. Шаховський, бригадир князь А. Борятинський і полковник В. Гур'єв, від українців – генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний суддя М. Забіла і генеральний підскарбій А. Маркович [17, 646; 2, 313; 15, 92]. В інструкції до правління вказувалося, що на засіданнях його члени повинні бути в равенстві, сидіти з правого боку великоросіянам, а з лівого малоросіянам і правити всі справи у відповідності з великоросійськими указами.

Головне місце в уряді посідав генерал О. Шаховський. Особисто йому було указано посилити нагляд за становищем в Україні, щоб ніякої «шатості» в малоросійському народі не відбулося. Правлінню «Гетьманського уряду» було наказано правити на основі «Решительних пунктів», але поруч з цим О. Шаховський одержав таємний указ [11, 78-79]. В ньому говорилося, щоб він зближував українців з росіянами, в тому числі й шляхом змішаних шлюбів, перешкоджав тому, щоб козацька старшина йшла на зближення з шляхтою на Смоленщині. Йому також рекомендувалось не допускати зближення й шлюбів з польською і українською шляхтою на Правобережжі [11, 79]. За дією цього указу із Генерального суду було виключено білоруського шляхтича Пассека.

Українська старшина хотіла обрати нового гетьмана. У відповідь на її домагання у липні 1734 р. князеві Шаховському було послано ще одну таємну

інструкцію [11, 81-83]. Нею наказувалось поширювати серед населення чутки, що всі непорядки і кривди у віднятті маєтностей і нагородженні ними походять від гетьманів, і що без них буде краще. Про невдоволення старшини свідчать документи про таємну подорож Г. Орлика на Лівобережжя [3, 58]. Діставшись до Ніжина, він обмірковував на таємній нараді ситуацію з старшинами, які запевняли, що «пам'ять його батька досі шанують і що ціла Україна повстане проти москалів, як тільки він опиниться біля кордонів України» [3, 58].

За вказівкою О.Шаховського було проведено ревізію для визначення розмірів повинностей козаків, селян і майстрового люду. Правління не брало до уваги права та інтереси населення. Князь Шаховський вважав, що російський уряд занадто лояльний з українцями і пропонував передати всю владу одному правителеві – росіянину [5, 416]. Указом Сенату від 21 квітня 1735 р. йому було дозволено одноосібно вирішувати всі секретні справи і надсилати їх до Сенату з прикладанням своєї думки без врахування думок інших осіб «Гетьманського уряду».

Підрив економічних сил українського козацтва привів до того, що за царською реформою 1735 р., під час чергової російсько-турецької війни, козаки Гетьманщини були поділені на дві групи: «виборних» і «підпомічників». Перші – багатші – мали відбувати військову службу. Спочатку чисельність виборних козаків визначались у 30 000 чоловік, на наступний рік вона зменшилась до 20 000 чоловік. Другі – бідніші – повинні були виконувати допоміжні обов'язки: збирати і постачати провіант, коней, худобу, обробляти землю за відсутності виборних козаків [16, 44]. «Підпомічники» обкладались податками, але наполовину меншими від податків міщан і селян.

Було введено ще третю категорію козаків – «підсусідків». Вони зовсім не мали землі і вимушені були продавати свою працю [16, 44]. «Підсусідки» не втрачали свого козацького статусу, до них могли входити міщани і селяни. Ця категорія до середини XVIII ст. не платила податків.

Після смерті в 1736 р. князя О. Шаховського правителем Лівобережної України став генерал-поручик, сенатор, який перед призначенням займав посаду московського генерал-губернатора, головнокомандуючий в Малій Росії князь І. Борятинський. Після його смерті у 1738 р. правителем стає також головнокомандуючий, генерал-аншеф О. Румянцев [13, 48]. Але він і його наступники займали цей пост нетривалий час, займаючи антиукраїнську позицію своїх перших попередників. Один із них, князь І. Борятинський, наказав заарештувати старого архієпископа Чернігівського Іларіона Рогалевського, а дещо пізніше і весь склад київського магістрату з перевезенням його архіву до С.-Петербургу, бажаючи, щоб міщани забули зміст своїх привілеїв [7, 91; 15, 93].

Генерал-аншефи І. Борятинський і О. Румянцев здійснювали головне керівництво охороною південних кордонів України і лівобережним козацьким військом в боротьбі з Туреччиною. Інші члени уряду вирішували важливі військові, мобілізаційні, постачальні і фінансові питання, пов'язані з цією боротьбою.

О. Рум'янцев значну кількість часу знаходився в армії. У Глухові замість себе він залишав генерал-майора І. Шипова з тим, щоб ім'я Румянцева на всіх актах «виражене було». Так, у 1738 р. під командуванням О. Румянцева російське військо та козацькі полки вели бойові дії проти кримських татар.

Серед великоруських правителів лише шотландець, генерал Джеймс Кейт, вирізнявся толерантністю відносно українців. Генерала Кейта було призначено правителем у 1740 році, він не любив катувань і слідчих «пристрастей», був помірним у покараннях [5, 417]. І в цьому немає нічого дивного. Кейт опинився на російській службі випадково, був емігрантом і якобинцем за політичними переконаннями, прихильником Стюартів, з людьми поводився привітно та ласкаво і в Україні залишив пам'ять «розумного, доброго вождя» [3, 58-59].

Як писав Г. Орлик Людовикові XV під час його перебування на Лівобережній Україні, російський уряд наказав начальному комендантові російського війська Кейтові захопити Орлика живим або мертвим. Але генерал Кейт, з симпатії до визвольних змагань українців та знаючи вартість свободи і маючи відомості про перебування Г. Орлика, не тільки не захопив його, але дав змогу спокійно залишити українську землю.

Кейт був ще видатним франко-масоном (від французького franc-mason – вільний каменяр), а Орлик теж належав до цієї організації, члени якої обов'язково повинні були надавати один одному допомогу. Масонство являло собою релігійно-етичний рух, який виник на початку століття в Англії, і намагався об'єднати і вдосконалити людство в релігійному братському союзі. Досить швидко воно розповсюдилося у дворянських і буржуазних колах багатьох країн світу. З 1740 р. Кейта було призначено гросмайстром Лондонської ложі, а з 1741 р. він виконував обов'язки провінційного великого майстра масонів в Росії [9, 86].

Кейт не міг не прихиляти до масонства своє найближче оточення з української старшини, яке відносилось до нього з великою повагою. У зв'язку з цим цілком природною є гіпотетична думка про спробу або створення ним у Глухові масонської ложі [9, 86].

Зовсім іншою протилежністю Кейтові був інший іноземець, брат російського канцлера, фаворита імператриці Анни Іоанівни, генерал-аншеф Бірон. Він квартирував декілька років у місті Стародубі з військом і чисельним штатом [10, 242]. Поведінка Бірона була поведінкою знахабнілого завойовника. Не кажучи про повне ігнорування ним українських осіб «Гетьманського уряду», місцевих законів і прав, інші мерзоти і численний гарем, утворений

насильством, за його наказом хапали жінок, особливо тих, що мали грудних дітей, а замість них змушували груддю годувати цуценят [20, 278] для мисливської зграї цього нелюда.

Сильного удару благополуччю українського народу нанесла російсько-турецька війна 1735-1739 років. Україна стала головною базою цієї війни і повинна була, крім участі козаків у військових діях, постачати майже все необхідне для її ведення [15, 93]. Указом Кабінету Міністрів, який князь О.Шаховський одержав у червні 1735 р., вимагалося, щоб він приготував українських козаків до можливого походу проти Кримського ханства. У цьому ж місяці Генеральна військова канцелярія розіслала свій наказ у всі полки, крім Стародубського і Чернігівського, за яким полковники з кращою старшиною та козаками повинні були вирушити на Українську лінію до фортеці святого Іоана.

За підрахунками, зробленими з ревізьких книг козацьких полків і наведених у статті О. Репана «Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках» (Київська старовина, 2000. – № 1), у 1735 р. на території Гетьманщини мешкало 68 892 козаки. Після відносно тривалих і нелегких мобілізаційних заходів, бо частина заможних козаків і старшини не бажала йти у похід (перший етап мобілізації дав більшість незаможних козаків і наказної старшини), під командуванням генерального осавула Ф. Лисенка до Української лінії прибуло 16 000 чоловік.

Похід російсько-української армії з участю запорожців під проводом генерала Леонтьєва на Крим 1735 р. закінчився невдало. У битві з татарами в Чорній Долині полягло 3 270 старшин і козаків чотирьох українських і двох російських полків [10, 241]. Під час цього походу українські козаки втратили через відсутність кормів 12 000 коней.

Указом Генеральної військової канцелярії від 14 березня 1736 р. передбачалась 50 % участь полкової старшини та сотників у новому поході. І знову частина старшини під приводом старості і хвороб почала відмовлятися від нього. Десять полків разом змогли виставити 16 000 чоловік. У 1736 р. під командуванням фельдмаршала Мініха відбувся другий похід 54-х тисячної російської армії з участю 12 730 козаків [1, 223; 7, 192]. Взявши столицю Криму Бахчисарай, Мініх утратив половину армії через хвороби та голод і змушений був відступити. Особливо великими були втрати серед українського війська, про яке російське командування майже не дбало [7, 192]. В Україні стало на зиму 20 драгунських і 27 піхотних полків з головною артилерією.

На початку 1737 р. татари здійснили набіг на територію Полтавського та Миргородського полків і нанесли значних людських і матеріальних втрат. Збитки від цього набігу склали 345 000 карбованців [7, 192; 15, 94]. Мобілізація 1737 р. пройшла під більш суворим наглядом представників «Гетьманського уряду» і Генеральної військової канцелярії. Число козаків склало 12 684 чоловіки. Надалі кількість споряджених до походів козаків складала в середньому 12 000 чоловік.

Походи 1737-1738 років, в яких брали участь лівобережні, слобідські та запорізькі козаки, на Очаків, Азов і вглиб Криму також закінчились невдало. Очаків було здобуто, але тут загинуло 5 000 українців [1, 223]. При відступі від хвороб загинуло кілька тисяч українців і близько 40 000 коней [7, 94], відібраних в українських козаків і селян. Під час відступу в 1738 р. 2 600 татар напало на ар'єргард українців, завдавши їм важких втрат. У цьому запеклому бою загинув козацький літописець, гадяцький полковник Григорій Грабянка [7, 193].

Більш вдалою для російського, лівобережного і запорізького війська склалася кампанія 1739 р. Спільними зусиллями було взято турецьку фортецю Хотин, звільнено Чернівці і Південну Буковину, зайнято молдавське місто Ясси. Але союзниця Російської держави Австрія уклала сепаратний мир з Туреччиною. Це вимусило Росію 18 вересня 1739 р. укласти невигідний Бєлградський мир з Туреччиною, за яким останній поверталися Кінбурн і Очаків, Азов залишався нейтральним і його укріплення руйнувалися [12, 364-365]. Росія одержала можливість побудувати фортецю на Дону поблизу Черкаська, також одержала пізнішу Катеринославщину й частину Херсонщини, але втрачала право мати флот на Чорному й Азовському морях. Договором передбачалось перебування посла в Стамбулі. Ним у 1740 р. був призначений генерал О. Румянцев.

За задумом творця реакційного російського режиму, герцога Бірона, діяльність російської Міністерської або Таємної слідчих справ канцелярії розповсюдилась на Україну. Ця установа розглядала доноси і без суду на смерть карала часто невинних людей [10, 238-239; 2, 314-315]. Слова «слово й діло» служили вступом до доносу, і влада повинна була арештовувати людину, на яку вказувалось цими страшними словами. Твердих гарантій безпеки не мав ніхто. У першого члена української групи в правлінні «Гетьманського уряду» генерального обозного Я. Лизогуба було проведено обшук, вилучено листи і документи [5, 416; 15, 97].

У 1737 р. в Україні стояло постоєм 75 російських полків (у тому числі 23 кінних), які утримувало українське населення. На наступний рік на утримання населення залишили 50 полків [15, 95; 7, 194]. Російський міністр Волинський писав Біронові: «Не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хліб, щоб прогодувати сам край. Багато ланів не засіяно – нема кому і нема чим працювати, бо волів, якими тут орють, усіх забрано й заморено під час походу, а що залишилося, то тепер відбирають. У самому Ніжинському полку взято 14 000 волів, а що

з інших полків забрано, про те ще не маю докладних відомостей» [5, 420].

У російсько-турецькій війні загинуло 34,2 тисячі козаків, загальна сума матеріальних втрат склала колосальну для того часу суму – 1,5 млн. карбованців [15, 193]. У результаті ж самої війни до Росії перейшла тільки частина Південної України, яка була передана запорізькому війську. Протягом 25 років Україна не могла відтворити передвоєнного стану [7, 194]. Внаслідок погіршення умов життя посилився рух населення на Правобережну Україну. Її міста і села почали поповнюватися втікачами з Лівобережжя.

За часів правління «Гетьманського уряду» посилився російський контроль за веденням господарювання у Лівобережній Україні. За указом Сенату від 26 березня 1742 р. у Глухові для управління описними і колишніми ранговими гетьманськими маєтками було створено Комісію економії описних Малоросійських маєтків [18, 162]. Комісія очолювалась двома російськими чиновниками і двома українськими старшинами. Вони відали адміністративно-господарськими питаннями в цих маєтках, надходженням і витратами грошових сум, одержаних з них, роздачею земель [18, 162].

Позитивним моментом правління «Гетьманського уряду» стало завершення 15-річної праці комісії у складі 12 найкращих світських і духовних знавців права. Шість членів комісії у 1735 р. було відряджено до Москви для «скорішого завершення переводної і зводної справи». Працю ж закінчено лише 1736 р. після повернення з Москви [19, 89]. У 1743 р. вони склали кодекс законів під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Остаточну редакцію «Прав» розглянув спеціальний пленум у Глухові, текст редакції був схвалений і підписаний всіма членами комісії. В основу кодексу було покладено Литовський статут, окремі положення Магдебурзького і українського звичаєвого права [21, VII – VIII; 4, IX - XXVIII].

Повний текст «Прав» складався з передмови, 30 розділів, 531 артикула і 1 714 пунктів. До тексту додавалась Інструкція кодифікаційної комісії, а також «Ступеневий малоросійського воїнського звання порядок по гетьману» [22, 7]. Це переконливо свідчить, що українське право не було символічним, існувало в реальних його актах, а надалі – й у першому кодифікованому акті. Результат роботи законодавчої комісії дає змогу стверджувати, що Глухів став колискою кодифікації українського законодавства [22, 10]. Із 1714 пунктів зібраних законів 1033 посилання стосувались принципів Литовського права [8, 253], які були найбільш відповідними для українців і в значній мірі закріплювали привілейоване становище старшини. Однак цей звід законів не було затверджено царським урядом. Ще на початку роботи комісії практична потреба зумовила появу в 1734 р. підручника українського права невідомого автора під назвою «Процесу краткого» або «Аксесу», який, не маючи офіційного значення, широко використовувався в українських судах [7, 190].

Після смерті цариці Анни Іонанівни в 1740 р. і усунення від влади її племінниці правительки Анни Леопольдівни в листопаді 1741 р. до влади прийшла імператриця Єлизавета Петрівна (1741-1761 рр.), дочка Петра І. При возведенні імператриці на престол серед придворної російської партії був її фаворит, а через деякий час і морганістичний чоловік Олексій Розумовський. Він попав до С.-Петербургу у 1731 р. під час набору співаків до придворного хору з с. Лемеші Козелецької сотні Київського полку [2, 315-316]. Придворна партія разом з царським лікарем Лестоком і французьким послом Шетарді на чолі, з допомогою Преображенського гвардійського полку, заарештувала Анну Леопольдівну, її чоловіка і малолітнього царя Івана VI [2, 315], якого заточили в Шліссельбурзьку фортецю. За сприяння Олексія Розумовського українські члени «Гетьманського уряду» набули права рівності з його російськими членами.

У 1741 р., коли почалася війна зі шведами, правителя «Гетьманського уряду» генерала Д. Кейта було відізвано до російської армії, а на його місце призначено київського генерал-губернатора М. Леонтьєва, якого на початку 1742 р. замінив таємний радник І. Неплюєв. Цього ж року на його місце до Глухова прибув генрал-поручик О. Бутурлін. У 1743 р. його, у свою чергу, замінив генерал-поручик І. Бібіков.

Посилення контролю і втручання царських чиновників в діяльність старшинської адміністрації стало причиною неодноразових звернень козацької старшини з проханням відновлення гетьманства. Коли 8 серпня 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна разом з племінником, майбутнім імператором Петром III і його нареченою Анхальт-Цербською, згодом імператрицею Катериною II, здійснюючи поїздку для поклоніння київським святиням, зробила зупинку у Глухові, то старшина подала їй відповідну чолобитну [1, 224; 17, 654]. Подібні чолобитні були подані й полковниками усіх 10 українських полків, старшина і козаки яких перебували для охорони царського почту на усіх подорожніх станціях до Києва. Однак, не дивлячись на пишні зустрічі в розташованих після міста Севська на Московському тракті і після міста Глухова на Київському тракті селах і містах, ні тоді, ні під час другого відвідування Єлизаветою Петрівною Глухова 22 жовтня того ж року, однозначної відповіді не надійшло. Але ставлення імператриці до українців змінилось на краще. Після її поїздки до Києва в 1745 р. було відновлено Київську митрополію і її голові, на якого було висвячено Рафаїла Зборовського, повернуто титул митрополита [13, 54; 1, 120].

У 1745 р. з прошенням про вибори гетьмана до Санкт-Петербургу відбули генеральний обозний Я. Лизогуб, генеральний хорунжий М. Ханенко

і бунчуковий товариш, колишній генеральний підскарбій і таємний радник В. Гудович [7, 195]. Всі вони взяли участь у шлюбному святі імператриці. Прошення було відновлено і Єлизавета Петрівна обіцяла видати указ.

Після смерті голови правління «Гетьманського уряду» Бібікова у 1746 р. не було призначено наступника, і правління стало колегіальним. На слідуючий рік до Глухова прибули нові правителі: бригадир І. Ільїн, полковники О. Ізвольський, І. Челищев [17, 655; 20, 279-280]. З української сторони в уряді були представлені генеральний суддя Ф. Лисенко, генеральний підскарбій М. Скоропадський та генеральний осавул П. Валькевич.

Враховуючи загострення суперечностей між Росією і Туреччиною та назрівання військових дій з Прусією, Єлизавета Петрівна задовольнила прохання української старшини про відновлення гетьманства. У травні 1747 р. імператриця підписала указ «Про буття в Малоросії гетьману по попередніх правах і звичаях» [14, № 9400]. Коли ж постало питання про те, кому вручати гетьманську булаву, вибір випав на графа Кирила Розумовського – рідного брата її чоловіка, українця за походженням.

Таким чином, результатом діяльності «Гетьманського уряду» стало різке посилення російської реакції, фізичне, економічне, фінансове виснаження Лівобережної України. Посилились диференціація козацтва і міграція населення на Правобережні землі. Єдиною позитивною справою стало завершення кодифікації українських законів, процес здійснення якої набуває форми захисту української автономії. Зміна влади в Санкт-Петербурзі привела до покращення відношення до українців і появи кандидатури гетьмана.

Посилання

1. Апанович О. Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки / О. Апанович // Наука і культура України. – 1989. – Вип. 23. – С. 213-231.
2. Аркас М. Історія України-Русь / М. Аркас. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.
3. Борщак І. Великий Мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV / І. Борщак. – К.: Журнал «Радуга», 1991. – 100 с.
4. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-економічні умови створення / К. Вислобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743; від. ред Ю.С. Шемшученко – К.: АТ «Книга», 1997. – С IX – XL IX.
5. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины / М. Грушевский. – К.: МП «Левада», 1997. – 696 с.
6. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. – К.: Основи, 1996. – 222 с.
7. Дорошенко Д. Нарис історії України /Д. Дорошенко. – Т. 2. – К: Глобус, 1991. – 349 с.
8. Дядиченко В.А. Адміністративний устрій Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя / В.А. Дядиченко // Історія Української РСР. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – С 245-268.
9. Ільїн О. Л., Бєлашов В.І. Вплив гуртка Я. Марковича на українське державотворення і розвиток національної ідеї / О.Л. Ільїн, В.І. Бєлашов // Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції «Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст : (м. Глухів, грудень 1996 р.) Присвячується 300-річчю народження Я. Марковича, 130-річчю народження М. Грушевського, 60-річчю існування Інституту історії України НАН України. – К.: Поліграф-дільниця Інституту історії України НАН України, 1996. – С. – 85-87.
10. История Русов. – К.: РИФ «Дзвын», 1991. – 309 с.
11. Мельник Л. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л. Мельник. – К.: ІЗМН, 1997. – 139 с.
12. Панашенко В.В. Боротьба проти турецько-татарської агресії / В.В. Панашенко. // Історія Української РСР. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 355-365.
13. Покас Г. Две истории о козацком народе. Список другої половини XVIII ст. (1751 р.). Державна публічна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щєдріна (С.-Петербург. Рукописнимй відділ. F IV – 812, № 5555. – 80 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. Первое издание. – СПб., 1830. – Т. 9. – № 6542; Т. 12. – № 9400.
15. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – 608 с.
16. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века – К.: Вища школа, 1998. – 142 с.
17. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі /О.І. Рігельман. – К.: Либідь, 1994. – 768 с.
18. Центральный государственный исторический архив УРСР в Киеве. Путеводитель. – К.: Книжная типография № 3 Министерства культури УССР, 1958. – 348 с.
19. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф.51, оп. 3, спр. 3284, арк. 89.
20. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
21. Шемшученко Ю Передмова /Ю. Шемшученко // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743.; від. ред. Ю. С. Шемшученко. – К: АТ «Книга», 1997. – С. VII – VIII.
22. Шемшученко Ю.С. «Права, за якими судиться малоросійський народ» – видатна пам'ятка українського права, кодифікована у Глухові у XVIII ст. / Ю.С. Шемшученко // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження: За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: «Ін. Юре», 1999. – 234 с.

Белашов В.И. Усиление российской реакции во время правления «Гетманского уряда» (1734-1750)

В статье сделан обзор деятельности «Гетманского правительства», направленной на ограничение прав украинской автономии, истощение материальных и финансовых ресурсов украинского народа.

Ключевые слова: *«Гетманское правительство», русско-турецкая война, «слово и дело», кодификация, гетманство.*

Bielashov V. I. Intensification of Russian reaction during the Hetman's government (1734-1750)

The article includes review of «Hetman government» activity for limitation of Ukrainian's autonomy rights, material and financial resources' depletion of the Ukrainians.

Key words: *«Hetman government», the Russian-Turkish war, «slovo i delo», codification, Hetmanship.*

19.03.2013 р.

УДК 94 (477.51) «17»

Л.В. Лесик

МІСТО НІЖИН У XVIII СТ. МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

У статті розкриваються питання історії та географії міста Ніжина у XVIII ст. На основі документальних джерел висвітлюються питання розташування вулиць, окремих частин і кварталів міста, адміністративних та громадських будівель та інших об'єктів. Досліджується населення Ніжина, його соціальний склад, заняття, кількість, закономірності у територіальному розміщенні в межах міської території та його околиць. Проводиться аналіз розвитку міста в роки Гетьманщини та в наступні історичні епохи.

Ключові слова: *місто, забудова міста, Ніжин, околиця, замок.*

Питання історичного центру будь-якого міста завжди є актуальним та обговорюваним в установах місцевого самоврядування. На жаль, у Ніжині туризм не набув такого розвитку як, наприклад, у Кам'янці-Подільському, Львові чи Мукачеві, де збереглася велика кількість старовинних споруд чи навіть ціле місто. Вважаємо колоритними та історично доцільними такі назви вулиць, як Старе місто, Польська площа, Підзамче (вулиці Кам'янця-Подільського). Наразі оптимізує зусилля громадських організацій Ніжина щодо повернення вулицям центральної частини міста історичних назв. Зокрема, нещодавно робоча група з питань найменування, перейменування і повернення назв топонімічних об'єктів Ніжина громадської ради при виконавчому комітеті Ніжинської міської ради Чернігівської області висловила пропозицію щодо повернення деяким урбанонімам їх історичних назв. Можливо найближчим часом у місті знову з'являться вул. Купецька, вул. Замкова, вул. Ремісницька, вул. Тернавіотів, пл. Соборна чи набережна Старого та Нового міста.

Таким чином, у данній статті автор мав на меті на основі документальних джерел дослідити забудову Ніжина XVIII ст. та зробити короткий аналіз соціального складу міщанства, що проживало у місті та його околицях.

Питання формування і розвитку історичного центру Ніжина розглядали Г.В. Самойленко, С.Ю. Зозуля, О.С. Морозов та інші дослідники. Але вони зосереджували свою увагу на конкретних об'єктах або частково здійснювали огляд міста Ніжина XVIII ст. Так, Г. В. Самойленко у своїй роботі зробив аналіз архітектури міста протягом всього його історичного розвитку до сьогодення. Зокрема, один із розділів присвячений будівництву в Ніжні у XVII-XVIII ст. [6]. С.Ю. Зозуля у ряді своїх праць приділив увагу окремим архітектурним спорудам Ніжина, їх збереженню [1]. Дослідник О.С. Морозов одну зі своїх робіт присвятив будівництву міського магістрату [4].

Тож яким був історичний центр міста у XVIII ст.?

Центром Ніжина була фортеця, де наразі розташований базар. На території фортифікаційних укріплень споруджено замок «земляной же, которой однако ж обветшал совсем и осипался» [2, 56], у якому розміщувався шляхетський гарнізон. У 40-х рр. XVIII ст. фортеця була реконструйована. Замку надали геометрично правильних обрисів витягнутого понад річкою п'ятикутника, на кутах споруджено 5 бастіонів. До замку прибудовано форти, які тримали під прицілом південно-східну, південну та південно-західну ділянки прилеглої місцевості. Межі замку проходили лівим берегом Остра від мосту сучасної вул. Московської на сході, далі вул. Подвойського, пл. М. Заньковецької, вул. Московською до Остра. На території замку розміщувалася церква Богоявлення Господнього, два муровані погреби (однин належав церкві, інший споруджений для артилерійських припасів), гауптвахта, амбари, шинок та житлові будинки. У ніжинській фортеці дислокувались військові гарнізони: спочатку шляхетський, з 1648 р. – Ніжинський полк, з 1667 р. – російський гарнізон на чолі з воєводою (з 1708 р. – комендантом) [6, 10].

За даними 1765 р. близько 60 житлових будинків розташовувались на двох вулицях усередині замку [6, 10]. Перепис 1766 р., який є чернеткою румянцевського перепису, повідомляє про наявність на території замку 58 дворів, в яких проживала приблизно така ж кількість родин. Характерно, що будинки на замковій території у всіх господарів знаходилися у приватній власності – були придбані або передані у спадок. 26 будинків придбані у різні періоди з ціною від 3 до 120 руб., 16 будинків отримано у спадок. З 58 замкових будинків дворові території мали лише 34, а решта значилися в переписі як «хата бездворная» [5, 38].

Вік власників замкових будинків коливався від 25 до 80 років, 7 осіб мали поважний вік (тобто старше 60 років). Серед них в переписі трапляються і жінки. Даний запис характерний для вдів з невеликою родиною та різним віком. Склад сімей був різним. Це родини, які мали четверо чи п'ятеро дітей, вдівці без родин, церковнослужителі. 19 родин проживали поряд із сусідами. Слід відмітити проживання на території замку двох церковнослужителів, один з яких придбав будинок з двором, а інший мав житло, яке дісталося йому від попередника [5, 22-40].

Люди, що проживали на території замку, займались різними ремеслами. Це були харчовики, виробники взуття та різних речей зі шкіри (чоботарі, шевці), воскобійники і свічкарі, виробники одягу (кушніри, кравці), шаповали, ткачі, швачки, гончарі та каменярі, бондарі та теслярі, будівельники, музиканти та співаки, ті, хто займався грошово-торговельним обігом та різними посередницькими операціями («торгує»), представники інших міських професій (шинкарі) [5, 22-40]. Варто відзначити, що серед розмаїття професій не знайдені виробники скла, друкарі.

Центральна частина міста поза Замком поділялася

на вулиці, головними серед яких були Київська, Московська. З джерел нам відоме розташування будівель у центральній частині міста. Так, на лівій стороні Київської вулиці знаходились церква Св. Миколая з добудовами, шпиталь для бідних, школа, духовне правління, полкова канцелярія з погребом для полкових державних матеріалів [3, 81-83]. Згаданий погріб «для содержания дел и казенных денег» запровадив ніжинський полковник Петро Розумовський у 1754 р. після великої пожежі, що знищила як центр міста, так і його околиці. На цьому ж боці вулиці знаходилися також двір артилерії полкової околиці Нового міста, земляний артилерійський погріб, сарай для зберігання гармат [3, 82].

На правому боці Київської вулиці розташовувалися магістрат дерев'яний старий, чоловічий монастир та церква Благовіщеня Пресвятої Богородиці, 9 покоїв архімандрита, кам'яні та дерев'яні чернечі келії. В кінці вулиці стояли церква Іоанна Богослова та школа [3, 82]. Ще одна вулиця, яка знаходилася у центральній частині міста, – Криницька. Розпочиналася вона церквою Кузьми та Даміана. Тут були богадільня, школа, а далі, біля валу замку, знаходилися церква покрови Пресвятої Богородиці, ще одна богадільня та церква [3, 83].

У джерелах досить часто трапляється назва ще однієї частини території міста – Горб. Знаходилася вона недалеко від Крупицької брами і, очевидно, носила функції торгівельного майдану на магістратських землях. Відомості про згадану територію є у контексті скарги на полкову старшину, що самовільно захопила торгівельні рундуки та шинкувала там горілку без сплати оренди до магістратської скарбниці [8, арк. 1, 3]. Якщо спроектувати колишнє розташування центральної частини міста на сучасну карту, то можна зрозуміти, що кардинальних змін вона не зазнала. Планування вулиць залишилося таким же: вулиця Київська – сучасна пішохідна вулиця Гоголя; вулиця Московська й нині має цю назву; Криницька – вул. Подвойського. Відмітимо, що фактично всі церкви збереглися до нашого часу і є діючими, окрім церкви Кузьми та Даміана, яка була зруйнована, а на її підмурках знаходиться будівля об'єднаної податкової інспекції. На території колишнього Замку збереглася замкова церква, яка оточена сучасним міським ринком.

Подальша територія міста розросталася навколо фортеці. Найбільш заселеними були власне місто, що зараз є його центральною частиною, та Нове місто. Зрозуміло, що саме в центральній частині знаходилися адміністративні споруди (міський та грецький магістрати, полкова канцелярія) та місця, які були соціально-політичними центрами (Соборна площа, на якій проходили ярмарки та базари; грецька кав'ярня, де домовлялися про купівлю-продаж різних закордонних товарів; шинки тощо). Проте у згаданій частині знайшлося місце для розташування і житлових будинків найбагатших міщан. Так, за даними перепису постраждалих від пожежі 14 вересня 1754 р. у центральній частині міста проживали багаті купці, приїжджі та місцеві («Иван Немирович, купца Каблукова»), міські урядники («войт Тернавиот, канцелярист Иван Божковский, бурмистр Афанасий Сторожинский»), церковнослужителі («викарий Успенской церкви Иван Грищенко»), греки («Дмитрий Пораскава, Юрий Козанастас, Диамантов»), прості міщани та козаки [9, арк. 15-18].

Слід значити, що містом в той час вважали саме цю частину, адже вона була обнесена валом та мала в'їзд через міські ворота – Київські, Чернігівські, Московські та Крупичпільські. Свою назву згадані брами отримали від шляху, на який виходили, відповідно на Київ, Чернігів, Москву. Крупичпільська брама знаходилася на шляху до Роменського тракту, а назву, очевидно, отримала від села Крупичполе, що траплялося першим на Роменській дорозі.

Пізніше під впливом різних чинників міські жителі та приїжджі люди почали селитися навколо самого міста. Так виникли поселення, назви яких ми використовуємо нині.

1. Овдіївка. Передмістя в західній частині Ніжина, яке починалося від Київських воріт старого міста й простягалося уздовж лівого берега р. Остер. Назва походить від імені першого мешканця. Жителі займалися сільським господарством.

2. Магерки. Передмістя у північно-західній частині Ніжина на правому березі р. Остер. Починалося від Чернігівського шляху і міської греблі та простягалося по течії Остра до Овдіївської греблі. Мешканці займалися сільським господарством та ремеслом, виготовляли вовняні капелюхи-«магерки».

3. Мигалівка. Передмістя за оборонним валом у південно-східній частині міста. Походження назви достеменно не відоме. Було заселене козаками та підсусідками.

4. Ковалівка. Передмістя за оборонним валом у південній частині міста. Починалося від Київської брами і простягалося ліворуч Київського шляху (тепер вул. Тараса Шевченка). Тут знаходилися кузні, а поруч зводилися житла ковалів та ін.

У документах ці назви записані в сполученні зі словом «форштадт», що означає «околиця» [5, 109].

Найбільшим форштадтом, яке прирівнювали до міста, було Нове місто. Воно виникло на правому березі р. Остер внаслідок розширення меж міста. Зі Старим містом околиця сполучалася Спаським або Московським мостом. Навпроти згаданого мосту знаходилися Московські ворота, а через Нове місто проходив Московський шлях. На території передмістя знаходилася Спасо-Преображенська церква, побудована на пожертвування 1748 р. [11, 466].

За даними перепису 1766 р. у Новому місті

проживала велика кількість ремісників. Тут також мешкали і магістратські урядники: райця міського магістрату Василь Тихонієв Шумилов, що проживав в успадкованому домі, мав у користуванні значні земельні угіддя, ліс, сінокіс, цегельний завод; майбутній бурмістр міського уряду (1785 р.) Ігнат Шульга, що проживав в успадкованому домі і займався взуттєвим ремеслом [5, 121-122]; майбутній ратман міського магістрату (1785 р.) Григорій Городниченко, який продавав вино куфами та мав достатній капітал [5, 115]. У документі є вказівка на двір, у якому проживали діти померлого райці Стефана Костенка, будинок, який перейшов у спадок від їх діда-бурмистра ніжинського Андрія Костенка [5, 145]. Також є інформація про купівлю будинку міщанином Яковом Орлом у «отраецкой жени Феодосии Цепчихи», що дає можливість припустити проживання райці в цьому районі [5, 121-145]. Аналізуючи економічне становище жителів Нового міста, можна зробити висновок про їх матеріальний достаток, адже вони займалися переважно ремеслами (бламарництво, шаповальство, кушнірство, торгівля вином та посудом та інше) [5, 109-154].

На території Нового міста знаходилося «казенное строение сотенной» четвертої полкової Ніжинської сотні правління. Це була стара дерев'яна будівля, в якій містились канцелярія, передпокій, судова контора, сіни та комора [10, арк. 143].

Існувала ще одна досить щільно заселена околиця – Магерки. Очевидно, це був виключно житловий масив, адже в джерелах немає відомостей про наявні там адміністративні споруди. Кам'яна Хресто-Воздвиженська церква була побудована у 1775 р. [11, 466], а до того діяла стара дерев'яна. Тут знаходився шпиталь та школа при старій церкві [3, 84]. На околиці проживав канцелярист ніжинського магістрату Яким Магеровський, який отримав у спадок від тітки дім разом з орними землями, лісом, сінокосом [5, 155]. Магістрату ніжинського підканцелярист Григорій Армашевський також проживав на Магерках, мав успадкований від діда двір та оброблювані землі, сінокоси [5, 177]. Досить багатий двір був у військового канцеляриста Григорія Кониського, але він сам в ньому не мешкав [5, 179]. Вісімнадцятирічний підканцелярист ніжинського магістрату Іван Купенко жив у домі, придбаному батьком, жив з матір'ю, братом та сестрою, ні орних земель, ні ремесла не мав [5, 181-82]. Порівняно з жителями Нового міста на Магерках проживало більш бідніше населення. Це були переважно землероби, траплялися представники ремісничих професій (ткачі, кушніри, бламарники, столяри) [5, 181-82].

Отже, сучасна центральна частини Ніжина – це територія власне міста у XVIII ст. Головними при цьому були Замок, Київська та Московські вулиці. До території, найбільш заселеної міщанами, слід віднести власне місто, Нове місто, околиці Магерки та Овдіївка.

Посилання

1. Зозуля С., Морозов О. Деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища Ніжина або На скільки ще вистачить пам'яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану) / С.Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2006. – № 2 (5). – С. 32-51.
2. Коваленко О., Петриченко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років XVIII ст. / О. Коваленко, І. Петриченко // Ніжинська старовина . – 2006. – Вип. 2(5). – С. 51-61.
3. Морозов О. Маловідомий опис Ніжина 1766р. / О. Морозов // Ніжинська старовина .– 2008. – № 6(9). – С. 79-89.
4. Морозов О. Міський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина / О. Морозов // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61-64.
5. Морозов О. Опис міста Ніжина 1766 р./ О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. – № 7(10). – С. 3-197.
6. Самойленко Г.В. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст. Ч. 4. / Г.В. Самойленко,С.Г. Самойленко. – Ніжин: НДПІ, 1998. – 100 с. + 16 с., іл. + 7 додатків.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК України) ф. 51, оп. 3, спр. 12156.
8. ЦДІАК України ф. 51, оп. 3, спр. 17559.
9. ЦДІАК України ф. 51, оп. 3, спр. 13338.
10. ЦДІАК України ф. 204, оп. 2, спр. 224.
11. Шафонський А. Черниговскаго наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Шафонський – К., 1851. – 697 с.

Лесик Л.В. Город Нежин у XVIII в. языком источников

В статье раскрываются вопросы истории и географии города Нежина в XVIII в. На материалах источников обсуждаются проблемы размещения улиц, некоторых частей и кварталов города, административных и общественных зданий, других объектов. Исследуется население города, его социальный состав, занятия, особенности территориального расселения на территории города и его предместий. Проведен анализ развития города во время Гетманщины и последующие исторические периоды.

Ключевые слова: *город, застройка города, Нежин, предместье, крепость.*

Lesyk L.V. The city of Nizhyn in XVIII century by the language of sources

In the article the questions of history and geography of city of Nizhyn open up at XVIII century. The problems of placing of streets, some parts and quarters of city, administrative and social building and other objects come into question on materials of sources. The population of city, its social structure, employment, features of territorial settlement on territory of city and its districts is investigated. The analysis of development of city during Hetmanate and subsequent historical periods are conducted.

Key words: *city, tuning of city, Nizhyn, fortress, district.*

27.02.2013 р.

УДК 94(477):2-317 «17» Мелес

С.В. Тупик
О.А. Чурочкін

АНАТОЛІЙ МЕЛЕС У СПОГАДАХ ГАВРИЇЛА ДОБРИНІНА

Увазі читача пропонується маловідоме джерело – спогади Гавриїла Добриніна (келійника севського єпископа Кирила Флорінського) про архімандрита Глухівського Петропавлівського монастиря у 1772-1775 рр. Анатолія Мелеса.

Ключові слова: *Анатолій Мелес, Гавриїл Добринін, Кирил Флорінський, Глухівський Петропавлівський монастир.*

Анатолій Мелес – достатньо відома постать в церковній історії, людина непересічної долі; в його діяльності багато суперечливого. Народився він у Золотоноші на Переяславщині, походив за одними даними з греків, що поселилися на Україні, за іншими – був українцем. Ще в молодих літах, покинувши Російську імперію, рушив до Польщі і Волощини, де став монахом, а пізніше – ієромонахом. У 1749 р. опинився на Афоні, який тоді знаходився під владою Османської імперії.

Згодом він повернувся до Росії збирати пожертвування для Константинопольської патріархії. Ця місія пожертв виявилась успішною: Синод пожертвував 1120 рублів, імператриця Єлизавета Петрівна – 3000 рублів та ще 1000 рублів особисто Мелесу, крім того, йому було дозволено збирати милостиню по всій Росії протягом трьох років. Яка була зібрана сума – наразі невідомо.

1754 р. Мелес повернувся до Туреччини. Судячи з усього, гроші, зібрані в Росії, зіграли свою роль, бо наступного року Константинопольський патріарх Кирил призначив його єпископом «запустілої з давніх літ Мелетинської єпархії» (правильно – Мілетської). Однак через протести місцевих архієреїв він покидає Туреччину і знову приїздить до Росії, а через деякий час опиняється на Запоріжжі, де без відповідного дозволу стає єпископом. За таке самоуправство він був викликаний до Святішого Синоду в Санкт-Петербург, де його позбавили архієрейського сану та ієромонашества і заслали рядовим монахом до одного з монастирів у Сибір, в Тобольську єпархію, а згодом перевели до Нижегородської єпархії.

Катерина II, посівши престол у 1762 році і керуючись деякими політичними міркуваннями, звільнила Мелеса із заслання: «Сей муж нужен моей службе». 1769 р. його визвали до Санкт-Петербурга, поновили у званні ієромонаха та направили на флот до графа Орлова-Чесменського у Середземне море, де в цей час розгортались основні події російсько-турецької війни. Місія Мелеса звелася до агітації серед православного населення Османської імперії. Через деякий час Синод, зважаючи на заслуги Анатолія, визнав за ним єпископський сан і дозволив відправляти архієрейське священослужіння [10].

У 1772 р. розпорядженням Катерини II Анатолій Мелес отримав в управління Глухівський Петропавлівський монастир. Відчуваючи підтримку високих покровителів, він почав зловживати настоятельською владою. Зокрема, змушував монахів «для оздоровлення душі й тіла» займатися фізичними вправами (біг, гребля на човнах тощо). Тут він жив, як свідчать деякі дослідники, «…в крайнем безобразии – ходил раздетый, в одном халате, босой и с непокрытой головой, в церкви не бывал никогда, бил монахов, пьянствовал и палил из мортир» [1, 31].

Про Анатолія Мелеса писали дореволюційні історики Д. Яворницький [2, 217-218, 223] та О. Левицький [3], у наш час його життя і діяльність досліджують І. Лиман [4], Л. Сухих [5]. Однак усі зазначені автори головну увагу приділяють діяльності Мелеса на Запоріжжі, а останні роки його життя, пов'язані з Глухівським Петропавлівським монастирем, по суті залишилися поза увагою. Відтак вважаємо за доцільне звернутися до одного забутого джерела. Мова йде про «Истинное повествование или жизнь Гавриила Добрынина, им самим писанная в Могилеве и Витебске». Автор твору – Гавриїл Іванович Добринін (1752-1823), келійник севського єпископа Кирила Флорінського, може по праву вважатися одним із кращих письменників-мемуаристів кінця XVIII – початку XIX ст. Оповідь Добриніна – це яскраво і колоритно подані епізоди із життя духовенства, провінційних поміщиків і чиновників, і в цьому плані вона є неоціненним історичним джерелом. Вперше вона була опублікована в «Русской старине» (1871), а незабаром було здійснено два видання окремою книгою (1871, 1872).

У спогадах Добриніна серед іншого мова йде і про поїздку севського єпископа Кирила Флорінського та його келійника Гавриїла Добриніна до поміщика Сафонова у с. Терни Путивльського повіту (1774 р.). По дорозі заїхали до Глухівського Петропавлівського (де й відбулася перша зустріч з Мелесом) та Путивльського Молчанського монастирів. На зворотному шляху знову завітали до цих монастирів, а потім наші «герої» поїхали до Глухова.

Нижче подається уривок із зазначеного твору:

«На пути заехали в Глуховской Петропавловской монастырь, в котором пребывающий на пенсии и управляющий монастырем епископ Анатолий Мелес в почесть гостю приказал звонить в колокола и палить из можжир (мортир), а сам встретил его на крыльце, в китайчетом халате цвета вороньяго крыла, с непокровенною главою и босиком. Он прежде всего изъяснялся, что хотя он и монах, но священнодействуя в прошедшую против турок войну на хребтах корабельных, привык к пороху и пушечному грому. Гость ответствовал: «Я был в

Париже при после, куда военные громы не досягали, так у меня в доме нет ни пушек, ни можжиров». После сего вояжиры наши пошли в покои к обеденному столу. Мой архиерей также разделся, однакож не разувался. На другой день распрощались и мы выехали в Путивль. В Путивльском Молчанском монастыре переночевав у добраго хозяина игумена Мануила Левицкого, взяли и его с собою в Терны, куда и прибыли под вечер.

Новой молодой владыка Тернов с деревнями, встретил преосвященнаго перед слободою в карете. Он был лет 22-х, роста средняго, круглолиц, полон, был, нежен, хорош собою и жирен. Екипажи наши поставлены на гостинном дворе, и комнаты для архиерея и всего штата отведены там же. После хорошаго ужина легли спать, и надеялись, что завтра для нас будет еще лучше.

Возставше от одра и сна, увидел я, что в господском доме теже были люди и вещи, которых я видел и при отце, но не было никого и ничего на своем месте, и все казалось без души. После чаев и кофиев молодой барин посетил архиерея, и походя оба кое-где, пошли в большие покои, где стол накрывали. Я старался что-нибудь услышать от молодого Сафонова, но из него ни ползло, ни лезло. Смотря на него, по наружности он должен быть Аполлон белокурый, но по внутренности вселился в него Момус, кроме Момусова остроумия.

Когда пришло время садиться за обеденный стол, хозяин наш оказался пьян, аки вторый Касагов. Будучи в сем счастливом состоянии, схватил в другой горнице крепостную свою певицу за руку и тащил ее к столу. Игумен Путивльский Мануил Левицкий, будучи ему близко знаком, и бывши отцу его хороший приятель, подскоча вырвал ее у него, и пхнул обратно в ту же горницу, из которой она вытащена, а его двинул в ту, где сидел архиерей с другими, и сказал ему: «Кушанье на столе». Сели за стол, всего было преизбыточно. Сей прочнаго заведения столовой части, сын не успел еще разрушить.

Музыканты потащились к оркестру: иной ладил свой инструмент, иной его клал, иной губы развеся зевал, а певицы все смеялись. Стали играть. Сколько играли, столько и ошибались, или не радели, на лицах написано было безпутство.

Все в доме доказывало, что нет уже отца, господина и хозяина. Среди угощенья и музыки никогда во мне уныние столько не действовало, как при воспоминании порядочнаго отца, который, без сомнения, не желал, чтобы наследник разрушил все его насаждения.

После обеда, уже под вечер, архиерей подошедши к оркестру, и будучи насыщен земных благ, крикнул: «играйте». Капельмейстер, – крепостной человек и муж сказанной певицы и барской любовницы, – крикнул: «Не слушай». Все музыканты и певицы пришли в замешательство. Сюда же примкнулись, со стороны архиерея, ряды певчих, протодиакон, игумен и я. Все начали говорить кто как хотел, и поднялся шум. Насыщенный с гостьми хозяин, чтоб не быть праздным лицом, пробился сквозь толпу, схватил архиерея за крыло клобука и крикнул во всю мочь: «Собак!».

Архиерей, не дожидаясь, чтоб его затравили, скокнул со всех ног в квартиру со всем клиром, проповедуя на бегу: «Аще гонят вы – вас – во град, бегайте в другой, и прах прилепший от ног отрясая». А я вслед приговаривал: «Стопы моя направи по словеси твоєму». Капитан же, хозяин, удовольствовавшись тем, что одержал храбро плац, предпровожден с капельмейстершею в триумфе целым аркестром до самой спальни. О сем последнем тогда же повествовали его домослужители, которые всегда бывают самые верные повествователи.

Мы ночевали не в Сафонова доме, но у протопопа той же слободы. По утру послан был нарочной за архиерейскою тростью, которую вчера схватить не успели. Посыланной возвратившись донес, что хозяин встретился с ним нечаянно в дверях залы, в рубашке, без всего и туфлей. В сей позиции спросил о здоровье преосвященнаго, и услыша, что преосвященный отъезжает, вскричал в удивлении: – Ах! Я думал он будет у меня обедать; карету! штаны! мыться! гнать!».

Архиерей, желая чтоб за ним гонялись, выехал как можно скорее. На побег завидя погоню, сделанную в почесть ему, приказал скорее гнать. Мы – в деревню, Сафонов тут. Архиерей в крестьянскую избу, Сафонов на двор. Его не пускают к архиерею, он просится, и уверяет, что он трезв, что при нем нет ни капельмейстера, ни капельмейстерши, ни собак, и что он гонится как тень за телом, без котораго жить не может. Будучи допущен, добился прощения, закрывши лицо платком, дабы показать, что прошение его было слезное. Архиерей тому поверил. Капитан был с запасом, а и у нас не без онаго. Начали мирный трактат поливать. Побранились. Сафонов закричал: «Собак!». Архиерей ускакал вперед, а хозяин не был столько плох, чтоб в другой раз гнаться за таким епископом, которой не мастер прощать.

Бедный Сафонов, провождая жизнь пьяную и безпутную, вскоре после отъезда преосвященнаго женился и вскоре умер. Преосвященный не имел причины жалеть, что съездил и похоронил покойника, потому что тесть его из его имения наградил за все издержки, и даже за то, чтобы преосвященный покойника простил и разрешил от тех грехов, когда он хотел преосвященнаго собаками травить.

В Путивльском монастыре у Мануила нашего только-что переночевали. Выехав, поспели к обеду в постороенный в лесу, на прекрасном возвышенном месте Петропавловский Глуховский [монастырь] к

ожидавшего уже нашего сухопутного, – морскому епископу Анатолию Мелесу. Он принял гостя со всеми прежними обрядами и с прибавлением к оным, что во весь вечер и во всю ночь палили из можжиров и звонили в колокола. Оба архиерея с игумном и прочими, всю летнюю приятную ночь ходили по монастырю и около церкви с фонарями, а по утру очень рано взлезли на колокольню и звонили с прочими наряду. Я видя, что колоколов довольно, и любя по натуре колокольной звон, кликнув туда же несколько певчих и начали звонить пуще прежняго. Кому не доставало тянуть за веревку, тот бил по колоколу палкою. Словом мы подняли такой звон и пальбу, каковых без сомнения не было во дни святаго Димитрия Ростовскаго, который будучи в сем монастыре игумном, построил каменную церковь среди монастыря, которая и поныне в совершенной крепости, с надписью в средине над аркою имени построевшаго.

В самый разгар наших торжествований прибыла духовная комиссия по указу Святейшаго Синода, следовать и судить нашего хозяина, по доносу на него пречестнаго иеромонаха отца Антония, который в нашем же сословии пил, ел, звонил и палил, и котораго донос состоял в том, что архиерей Анатолий заключает монахов в тюрьму безвинно, бьет их палками, не ходит никогда в церковь, не одевается, всегда босиком, а только пьет да гуляет и палит из можжир, которые перелил из колоколов, снятых им с колокольни.

Комиссионеры Лубенскаго монастыря архимандрит Паисий, Густынскаго монастыря игумен Иосиф и письмоводитель поп Продьма привезли с собою запаснаго игумна, в качестве администратора, которому велели тотчас принять весь монастырь с доходами в свое наблюдение и распоряжение.

Наш Анатолий в один миг истрезвился, перестал палить, обулся в сапоги, умылся, расчесал волосы и бороду, оделся в рясу, покрылся клобуком, навесил панагию, намотал на руку янтарные четки. В таком виде он явился на другой день, очень рано, к моему архиерею и повалился ему в ноги, возглашая вместе с поклоном: «Наставниче! Спаси мя, погибаю! А сей ему в ответ: «Дурак! Почто усумнился еси? Меня велено судить за взятки, за грабежи церковные, за … , да я не робею». Потом намаркировал ему ответы против доноса. Напоследок мы видя, что реформа монастырского правления нарушила наш порядок, отправились вперед! И приехали в Глухов. Комиссионеры остались в монастыре, и Анатолий – с нами.

В Глухове мы остановились у отца протопопа Корнилия Иезефовича. Земский судья Сергий Сидорович Дергун и коллежский советник Яков Павлович Козельский (Малороссийской коллегии член) посетили нашего преосвященного, и увидя нечаянно Анатолия во всей форме, знав наперед, что он любил босоту, воскликнули: «Ах, ваше преосвященство! Как к вам это все пристало! … Ну для чего бы вам всегда так-то не одеваться? Вы бы к нам пожаловали, а мы бы к вам когда приехали, и у нас бы было райское препровождение времени». Анатолий отвечал в постоянном виде: «А для чего ж вы не упредили мое дурачество вашим благим советом! Греки говорят: где проливается вино, там купаются слова, а мое может быть не одно и деяние искупалося в нем». Полковник Козельский был человек ученой и литератор; он сказал Анатолию: «Я, прочитав вашу речь, которую вы говорили пред государынею императрицею, и которую мне из Петербурга прислал приятель, всегда хранил почтение к вашим дарованиям».

Мне рассудилось эту речь поместить здесь. Мой архиерей получил ее от Козельского. Она у меня поныне уцелела и нашлась между бумагами. После я ее видел уже и в печати:

Речь, говоренная епископом Анатолием, возвратившимся из Архипелага, 1772 г., октября 7 дня.

“Всемилостивейшая государыня!

Созерцая освященное лице вашего императорского величества, чувствую радость, коя ощущаема сердцем, неизреченна устами. Вижду предо мною все красоты мира, собранные воедино. Се то средоточие славы, которое на подобие солнца кажется недвижимо, но лучи свои по всему свету простирает. Се Екатерина! О! Кто мне даст витийство, соразмерное милостям, кои я приял и приемлю от руки монаршей. Кто устроит язык мой, да возглаголю слово царице, моей матери? Я сидел во тьме, и внезапу облиста мя свет велий. Узник стал свидетель чудес твоих на водах многих. Я зрел корабли твои между рассеянными по Архипелагу островами, на подобие островов колеблющиеся, и тысящами медных гортаний могущество твое морю и туркам возвещающие. Стоял на хребтах их, среди героев, священник, и счастием твоим осенял к победам твоих мореходцев. Мал в братии моей посреди церкви, на далеких брегах, громом имени твоего раздающихся, пел тя, и во храме сердца моего дондеже есмь пети не престану. Не умру несчастлив! Смерть закроет старцу очи, Екатерининой славою насыщенные, славою и купно ея лицезрением. Се верх моего благополучия! Но что воздам блаженства и дыхания моего виновнице? Кроме единаго желания: да будет, монархиня, жизнь твоя столь долголетна, сколь она, без сравнения, нужна России. Да будет здравие твое столь невредимо, сколь одолжения твои вселенной велики. – Яко же роса аермонская нисходит на горы Сионские, тако да снидет на тя с небес благословение. Жив Господь Вседержитель и кто на ны? Живы Екатерина самодержица и Павел всероссийский наследник. Привергающиеся же к

стопам их, во веки не погибнут».

Господин Дергун угощал во своем доме архиереев обеденным и ужинным столом, а г. Козельский компанировал, яко человек корпусо-кадетский. Тут же был и Малороссийской коллегии прокурор Семенов, человек богатой, пузатой, скупой и неучоной. Говорили, что он хорошо знает свою должность; а что он ел и пил хорошо, о том не нужно было и спрашивать. При окончании ужиннаго стола, шепнул я преосвященному, что у нас есть нашей работы связка разных горючих малых фейерверочных штучек. Архиерей дал мне сигнал открыть канонаду в горнице. Неожиданный треск, хлопотня, розданные людям колеса, все это вдруг загорелось, зашумело и не меньше надымило. Дамы, сидевшие за столом повскакивали с мест, а брошенные по полу огни тем более за ними от волнения воздуха гонялись, чем более они убегали. Мой архиерей, зажегши сам на свече фонтан, бросил на Петропавловского архиерея, и трафил ему в самую бороду. Борода сильно засвирщела, и бросилась к бегающим, смеющимся, кричащим, ахающим чепчикам и токам, и вмешавшись между ими, составила странную труппу.

По сгорении фейерверка, нашли прокурора Семенова в жалком положении, на которого во время происходивших шалостей никто не имел внимания. Он просил, Бога ради, милости, воды и кто чем может ему помочь, ибо он имея наклонную к аппоплексии природу, едва от порохового дыма не задохся, а причиною сему больше то, что он и по натуре не мог терпеть порохового запаха, почему и выскочить был не в силах из покоев. Опамятовавшись, он напомнил, по должности, что таковые шутки противны законам, поелику они могут быть смертоносны; а архиерей мой отвечал, что блюстителю законов не было лучшего времени умереть как в этом дому, потому что погребли бы его два архиерея, которые оба под судом» [6, 114-120].

2 лютого 1775 р. Анатолій Мелес помер у Петропавлівському монастирі. Гавриїл Добринін з цього приводу наводить не дуже толерантні слова севського єпископа Кирила: «Дурак был покойник! С его ли умом переливать колокола в можжиры?» [6, 121]. Враження про Анатолія Мелеса занотував у своєму щоденнику і чернігівський єпископ: «Залишений на свою волю, він здичавів, ходив роздягнений, босоніж, пив, демонстрував своє самодурство щодо ченців… Одного разу… зняв кілька дзвонів, переплавив їх на гармати й, уявляючи себе флотоводцем, бавився безперервною стріляниною, урізноманітнюючи її церковним дзвоном…» [7, 120-121].

Насамкінець нам залишається лише констатувати, що у спогадах Гавриїла Добриніна Анатолій Мелес дійсно постає як колоритна і неординарна постать вітчизняної історії, а конкретні епізоди з його життя і діяльності, пов'язані з Глухівським Петропавлівським монастирем, безумовно зацікавлять дослідників і шанувальників минувшини рідної землі.

Посилання

1. Субботин Н. История Белокриницкой иерархии. Т.1. – М., 1874. – XIV, 516, IV. – 144 с.
2. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т.1. – Львів, 1990. – 320 с.
3. Левицький О. Церковна справа на Запоріжжі у XVIII ст. // Записки Українського наукового товариства в Київі. – 1912. – Т. X. – С. 49-76.
4. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1773). – Запоріжжя, 1998. – 180 с.; Лыман И.И. Анатолий Мелес и попытка казаков учредить на Запорожье собственную архиерейскую кафедру // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2010. – С. 115-117.
5. Сухих Л.А. Анатолій Мелес. Прагнення Запорозької Січі до церковної автономії // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип.. VIII. – Запоріжжя, 1999. – С. 273-276.
6. Добрынин Г. Истинное повествование или жизнь Гавриила Добрынина, им самим писанная в Могилеве и Витебске. 1752 – 1823. – СПб., 1872. – 480 с.
7. Цит. за: Ткаченко В. Православна Глухівщина. – Глухів, 2006. – 192 с.

Тупик С.В., Чурочкин А.А. Анатолий Мелес в воспоминаниях Гавриила Добрынина

Вниманию читателя предлагается малоизвестный источник – воспоминания Гавриила Добрынина (келейника севского епископа Кирилла Флоринского) об архимандрите Глуховского Петропавловского монастыря Анатолие Мелесе.

Ключевые слова: *Анатолий Мелес, Гавриил Добрынин, Кирилл Флоринский, Глуховский Петропавловский монастырь.*

Tupyk S.V., Churochkin O.A. Anatolii Meles in the memoirs of Havryil Dobrynin

Readers are invited to a little-known source – the memoirs of Havryil Dobrynin (lay-brother of Kyryll Florinskyi – Sevsky Bishop) about Anatolii Meles – Archimandrit of Hlukhiv – Petropavlivsk Monastery.

Key words: *Anatolii Meles, Havryil Dobrynin, Kyryll Florinskyi, Hlukhiv – Petropavlivsk Monastery*

15.03.2013 р.

УДК 930.2 (477) «17»

Н.Ю. Матяш

ГЛУХІВЩИНА У «ДЕННИХ ЗАПИСКАХ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПІДСКАРБІЯ ЯКОВА МАРКОВИЧА»

Представлене повідомлення присвячене тексту щоденника Якова Марковича та його записам стосовно Глухівщини. Об'єктом є аналіз інформації, уміщеної в таких специфічних джерелах, як щоденники, проведений на прикладі одного конкретного твору – «Денних записок Якова Марковича». Щоденник містить велику кількість важливої інформації як для істориків, так і для дослідників багатьох інших наук. Цінність його полягає в тому, що в нього скрупульозно вносились дані протягом п'ятдесяти років людиною дуже освіченою та інтелігентною. Мета повідомлення – виділити цікаву для дослідників інформацію про Глухівщину.

Ключові слова: *Яків Маркович, щоденник, Глухівщина, Гетьманщина, козацька старшина, джерело.*

Яків Маркович народився 7 жовтня 1696 р. в м. Прилуки. Навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив у 1713 р. У 22 роки він отримав своє перше військове звання, у 1721 р. – ранг бунчукового товариша. Маркович заміняв батька на посту лубенського полковника, коли той був у від'їзді.

У 1714 р. Яків Маркович одружився на дочці чернігівського полковника Павла Полуботка Олені [1].

У 1736 р. Анна Іоанівна надала Марковичу звання дворянина [2, 87]. В той же час за наказом імператриці була створена Генеральна лічильна комісія, до якої потрапив і Яків Маркович (і перебував там до 1739 р.) [1]. У 1739 р. він брав участь у Хотинському поході, що відбувався під час російсько-турецької війни (1735-1739). Війна мала велике значення для України, оскільки по закінченні була укладена угода, згідно з пунктами якої кордони України значно змінювались [3, 298-299]. Після повернення з походу Я. Маркович був призначений «малоросійським першим членом» до Генеральної лічильної комісії [2, 87].

У 1750 р. Яків Маркович одружився вдруге (Олена Полуботок на той момент вже померла) з удовою Марією Яворською [1].

Після обрання гетьманом Кирила Розумовського Я. Маркович засідав у Генеральному суді, а у 1762 р. вийшов у відставку в чині генерального підскарбія [4, 319].

Однак, незважаючи на активну військову та політичну діяльність, Маркович не втрачав зацікавлення тим, чому навчали в Києво-Могилянській академії. Він був освіченою людиною, володів знаннями з медицини, писав вірші, перекладав з івриту, німецької, латини, польської та французької [5, 379].

По собі Я. Маркович залишив кілька важливих для вчених різних напрямків джерел: листування з Феофаном Прокоповичем, свої проповіді, молитви, композиції на теми проповідей – «слів» Іоанна Златоуста та інших отців церкви, «Генеалогічні записки» [5, 381]. У бібліотеці Марковича були рукописні літературні та історичні твори XVIII ст., з яких, в тому числі, з літопису Грабянки, він робив списки [5, 380]. Найголовнішою пам'яткою є «Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича» (оригінальна назва від автора – «Домашній протокол») [1].

Маркович почав писати «Денні записки...» випадково: гетьман Павло Полуботок залишив по собі короткі записки, доведені до 1716 р. Зять спочатку просто їх продовжив [6, 95-99]. Надалі ж, з 1717 року, автор почав свій власний щоденник, який скрупульозно вів день у день упродовж 50 років – з 1716 по 1767 рр. Його цікавили всі події, які знаходились в полі зору, та про які могли б розповісти знайомі. Навіть тоді, коли сам Маркович лежав хворий і не був в змозі поповнювати записи «Щоденника», він просив своїх друзів писати під диктовку, що можна визначити, читаючи оригінал рукопису, за зміною почерку. Яків Маркович помер у 1770 р., а записи доведені до 1767 р. Причиною цього стала втрата зору за три роки до смерті [6, 214-217].

На сьогодні опубліковані лише чотири частини «Записок...» з десяти. Рукопис зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. Наразі збереглись 8 частин з 10. Де знаходяться ще дві частини (п'ята та шоста) – невідомо [7, 7]. Відтворити події, що відбувались у той період можна лише частково, оскільки в ІР НБУВ є копія, зроблена В. Модзалевським, однак вона сильно скорочена, бо фіксує лише найважливіші факти.

Яків Маркович багато подорожував Гетьманщиною, здебільшого територією Сумської, Черкаської та Полтавської областей. Часто в його записах фігурує Глухівщина. По-перше, більшу частину часу він проводив у своєму маєтку в с. Сваркове. По-друге, з Глуховом його пов'язували ділові справи, адже саме тут він разом зі своїм московським компаньйоном Меєром відкрив першу аптеку. В «Денних записках…» можна знайти інформацію про регулярне пересування Марковича між цими населеними пунктами. Особливо часто це спостерігалося взимку, коли подорожувати на далекі відстані не дозволяли погодні умови.

У статті були використані записи «Денних записок…» від початку до частини книги 7, яка включає в себе інформацію про події 1744-1747 рр. Нижче наведені приклади досить показових нотаток Марковича, які стосуються Глухівщини і які зустрічаються протягом всього тексту.

Оскільки Яків Маркович належав до козацької старшини, він фіксував всі події, пов'язані з військовим та політичним життям Гетьманщини. Наприклад, 26 травня 1723 р. наявний такий запис: «…Зборщики полку всех сотен отпущенные з Глухова, являлися все у мене и инструкции, себе в коллегии данные, показовали …» [8].

16 листопада 1726 р. згадується про те, що

«Глухов выгорел увесь…» [9, 101].

За 4 червня 1727 р. читаємо: «Публикация была о смерти Государини, а на верность його императорскому его величеству присягано в Глухове» [10, 147-148].

Наступний запис, зроблений 2 січня 1744 р., говорить про вже згаданий звичний для автора «Денних записок…» маршрут: «Сего дня обедал у Сваркове, а на ноч приехал в Глухов, и ночевал у п. Мих(айла)» [11, арк. 1].

За 18 лютого 1744 р. знаходимо такий запис: «Сей день поминание отправлялось по дочери моей Пелагеи; были попы глуховские на обіді и после обіда отехали…» [11, арк. 7].

З записів стає відомим ставлення Якова Марковича до напоїв. Він регулярно згадує алкоголь – вино та горілку (з деякими змінами у другій половині щоденника, про що буде сказано в наступному розділі). Горілку він вживає, а вино, переважно Кримського виробництва, купує та перепродає. Так, наприклад, за 19 листопада 1744 р у його щоденнику читаємо: «Вина Кримского … послано в Глухов 5 бочек…» [12, арк. 48].

Таким чином, з наведених прикладів можна зробити висновок, що «Денні записки генерального підскарбія Якова Марковича» є невичерпним джерелом для дослідників історії, економіки, культури Глухівщини XVIII ст.

Посилання

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XII, спр. 4.
2. Струкевич О.К. Генеральний підскарбій Яків Маркович.// «УЛЖ». – 1997. – № 5. – С.87-97
3. Записки о России Х.-Г. Манштейна; Очерк управления Российской империи Б.-Х. Миниха; Записки Э. Миниха // «Перевороты и войны» / сост. А.Либерман, В.Наумов. – М.: «Фонд Сергея Дубова», 1997. – 571 с.
4. Дзюба О. Теофан Прокопович в епістолярній спадщині // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2007. – № 7. – С. 317-344.
5. Апанович О. Козацька енциклопедія. – К.: «Веселка», 2009. – 719 с.
6. Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства. – Острог : Острозька академія, 2003. – 382 с.
7. Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: на матеріалі українських діаріушів. – К. : Наукова думка, 1979. – 126 с.
8. ІР НБУВ, ф. XII, спр. 1.
9. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская Старина. – 1893 – № 7. – С. 97-112.
10. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича // Киевская старина – 1893. – № 10. – С. 145-160.
11. ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 336.
12. ІР НБУВ, ф. XVIII, спр. 336.

Матяш Н.Ю. Глуховщина в «Дневных записках генерального подскарбия Якова Марковича»

Представленное сообщение посвящено тексту дневника Якова Марковича и его записям, касающимся Глуховщины. Объектом является анализ информации, заключенной в таких специфических источниках, как дневники, проведенный на примере одного конкретного произведения – «Дневных записок Якова Марковича». Дневник содержит огромное количество важной информации как для историков, так и для исследователей многих других наук. Ценность его заключается в том, что в него, человеком очень образованным и интеллигентным, в течение пятидесяти лет скрупулезно вносились данные за каждый день. Цель сообщения – выделить интересные для исследователей данные о Глуховщине.

Ключевые слова: *Яков Маркович, дневник, Глуховщина, Гетманщина, казацкая старшина, источник.*

Matiash N.Yu. «Day notes of Yakiv Markoych» as a historical source of Hlukhivshchyna

A talk is devoted to the text of the diary of Yakiv Markovych. The object is to analyze the information contained in such specific sources as diaries, held by the example of one specific product: «Day notes of Yakiv Markovych». This Diary contains a lot of important information for historians and researchers of many other sciences. It is particularly valuable because Markovych dated his diary entries very meticulously for over fifty years. He was an educated and intelligent person. The purpose of the message is to provide interesting information about Hlukhivshchyna.

Key words: *Yakiv Markovych, memoirs, Cossack officers, Hetmanate, Hlukhivshchyna, historical source.*

15.03.2013

УДК 94(477.51): 347.787 «17»

М.О. Герасько

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЯКИХ ДОПОВІДНИХ ЗАПИСОК ПРО БУДІВНИЦТВО К. РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ

На основі архівних джерел досліджуються деякі доповідні записки про будівництво К. Розумовського в Батурині.

Ключові слова: *Батурин, Кирило Розумовський, будівництво, доповідні записки.*

Після остаточного затвердження К. Розумовського за царським указом від 5 червня 1750 р. в якості гетьмана і видання відповідної грамоти Колегією іноземних справ правляча старшинська верхівка і все населення України-Гетьманщини мало його (К. Розумовського) «за гетмана признавать и почитать и надлежащее послушание отдавать» [1, 47].

У липні 1750 р. імператриця Єлизавета Петрівна своїм Указом звеліла гетьману України К.Г. Розумовському «… резиденцію свою иметь в Батурине и бывший там город возобновить» [2, 662]. До Батурина гетьман приїхав 1751 р. «… Осмотря положение места, учинил потребные учреждения для построения вновь здешнего города» [3, 945]. Того ж таки року ним було створено «Експедицію Батуринського та Глухівського будівництва» на чолі з архітектором Андрієм Васильовичем Квасовим [4, 401]. В разі його відсутності справами відбудови Батурина займався радник гетьмана

Григорій Теплов [5, 3] та Батуринський сотник Дмитро Стожок.

Архівні матеріали, що зберігаються в ЦДІА України (м. Київ), засвідчують досить активну забудову міст Глухова і Батурина, яка мала місце, зокрема, на початку і в середині 50-х рр. XVIII ст. [1, 54-55]. Для цього була заведена «Справа про будівництво». З архівних матеріалів, а саме за «Відомістю» від 17 грудня 1755 р., що була складена в спеціально створеній «Экспедиции строений Глуховского и Батуринского», дізнаємося, що для її ведення було придбано і оправлено 704 книги [1, 55].

На той час при цій «Експедиції» було дві посади генерального осавула, які обіймали Валькевич та Якубович [1, 133]. А з 1751 р. протягом півтора року при них (генеральних осавулах) був військовий канцелярист С. Рубець. Вірогідно, що він перебував на посаді писаря.

«Експедиція» надсилала «доклады» до Генеральної Військової Канцелярії для отримання відповідних санкцій, а вже коли остання не наважувалася самостійно вирішувати конкретне питання, то за остаточною резолюцією зверталася до гетьмана К. Розумовського.

Приклади доповідей Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва Генеральній Військовій Канцелярії наведено нижче.

Документи XVIII ст. друкуються на підставі правил передачі тексту кириличних джерел популярним методом. Вони подаються без будь-яких скорочень мовою оригіналу зі збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей. Помилки й описки виправлено без застережень.

Зокрема, з «докладу» від «Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва» Генеральній Військовій канцелярії за підписом генерального осавула Петра Валкевича, датованого 1752 р., бачимо, що на будівництво було прислано військового товариша Григорія Козловського, який за інструкцією мав доповідати про те, чи вистачає «потребных материалов» і про це все доповідати «Експедиції».

В Генералную Войсковую Канцелярію з
учрежденной экспедиціи строенія
батуринского и глуховского
Докладъ

По высокоповелительному Ордеру его яснєвелможности гспдна гспдна гетмана, и многихъ ординов кавалера какъ учреждена показанная експедиція извѣстно Енералной Канцеляріи; а понєже от оной експедиціи его яснє велможности между протчимъ докладивано, что в посилкахъ с той експедиціи и дачи пашпортов з Енералной Канцеляріи в случай надобно, то нашоє в резолюцію собственно от его яснєвелможности подписано аппробуєтся; а мнѣ отправляєтся с той экспедиціи в полкъ

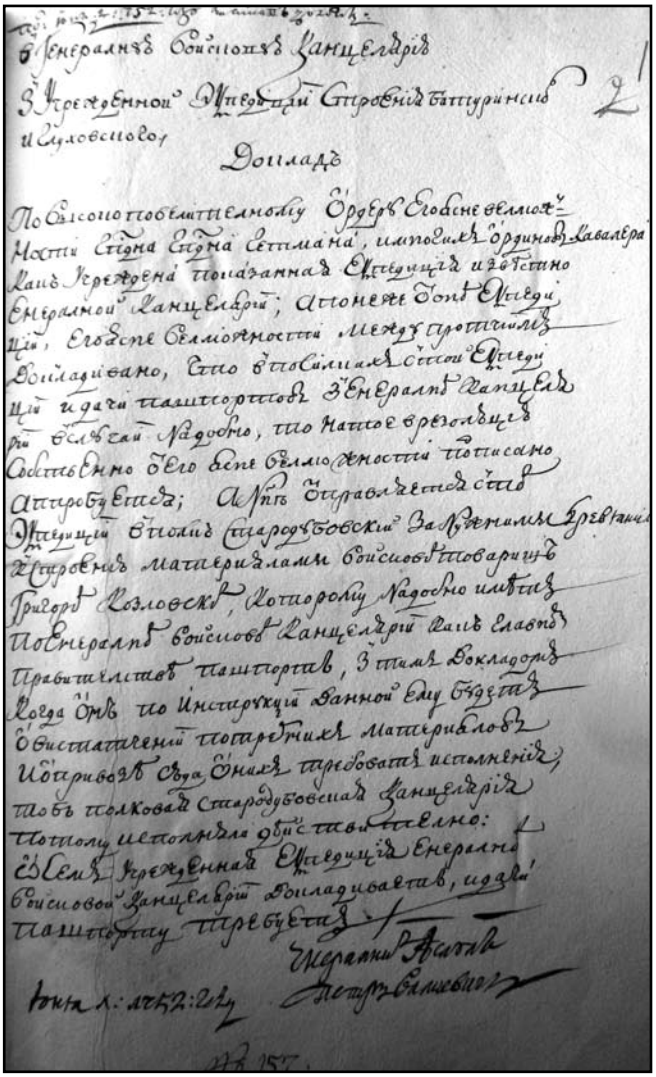

Доповідь Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва Генеральній військовій канцелярії про присланого військового товариша Григорія Козловського

Стародубовский за нужнимы древяними к строєнію матєриялами войсковой товарищъ Григорий Козловский, которому надобно имѣть по єнеральной войсковой канцеляріи какъ главном правителствѣ пашпортъ, з тимъ докладомъ когда онъ по инструкціи данной єму будетъ о вистатчєніи потребнихъ матєрияловъ и о привозѣ сюда ωныхъ трєбовать исполнєнія; тобѣ полковая Стародубовская канцелярія по тому исполняла дѣиствитєлно: ω сємъ учрєжденная єкспєдиція Енєральной войсковой канцеляріи докладиваєтъ, и дати пашпорту трєбуєтъ.

Енєралний асаулъ Пєтръ Валкєвичъ
Юня 1 1752году. [6, арк. 1].

З іншого ж «докладу» довідуємося про те, що батуринський сотник Стожок своїм рапортом повідомляє, що з полків прибули різні майстри і робітники, а саме «… каменщиков, плотников, столярей и тертичников…», а відповідно їх потрібно утримувати і платити заробітну плату.

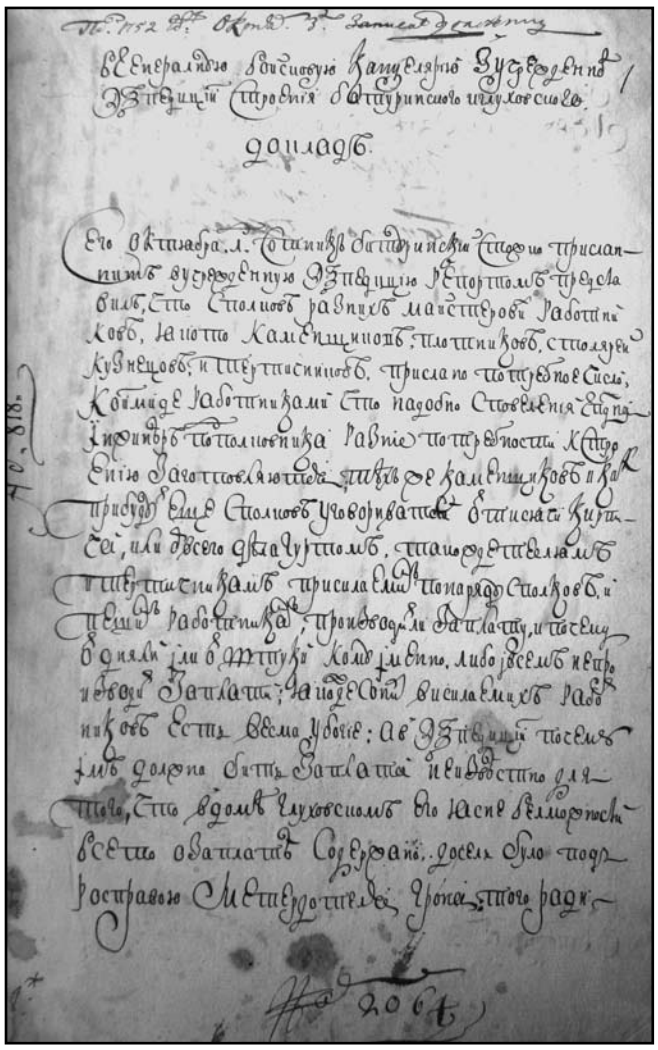

Доповідь Експедиції Батуринського і Глухівського будівництва Генеральній військовій канцелярії про прибулих з різних полків майстрів та робітників

В Енералную войсковую канцелярію
з учрєжденной экспедиціи строєнія
батуринского и глуховского
Докладъ

Сего октября 1 д сотникъ батуринскій Стожко присланнимъ в учрєжденную экспедицію рєпортомъ прєдставилъ, что с полковъ разнихъ майстєровых работниковъ, яко то камєнщиковъ, плотниковъ, столярєй кузнєцовъ, и тєртичниковъ, прислано потрєбноє число, коисми дє работниками что надобно с повєлєнія гпдна інжинѣръ подполковника разніє потрєбности к строєнію заготовляютъ, тѣхъ жє камєнщиковъ и как прибудут єщє с полковъ уговориватся от тисячи кирпичей, или от всєго дѣла гуртомъ, також дєтєлямъ и тєртичникамъ присилаємымъ по поряду с полковъ и пєшимъ работникамъ, производит ли заплату, и почєму отдияли іли от штуки кому іменно, либо івсємъ нєпроизводит заплати; якож дє своих висилаємихъ работниковъ єсть вєсма убогіє. А в экспєдиціи почєму імъ должно бить заплата нєизволстно для того, что в домѣ глуховскомъ єго яснє вєлможности всє то о заплатѣ содєржано, досєль було подъ росправою мєтєрдотєля гропа того ради [7, арк. 1].

Отже, із впевненістю можна сказати, що досліджені нами документи являють собою не лише історичну цінність, але й є типовими пам'ятками староукраїнської діловодної мови Гетьманщини другої половини XVIII ст.

Посилання

1. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба: Монографія. Ч. І. – К., 2008. – С. 47.
2. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – М., 1847. – Репринтне видання. – К., 1994. – С. 662.
3. Иноземцев И. Граф К.Г. Разумовский в Батурине // Исторический весник. – Том XIV. – 1903. – С. 945.
4. Терех М. Промисловість Батурина доби К. Розумовського (XVIII – XIX ст.) // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 401.
5. Кербут Т., Терех М. Творці архітектури часів К.Г. Розумовського // Слово гетьманської столиці. – № 4 (11), 2008. – С. 3.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАК), ф.51, оп. 3, спр. 11275, арк. 1.
7. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 11198, арк.1.

Герасько М.А. Исследование некоторых докладов, связанных со строительством К. Разумовского в Батурине

На основе архивных материалов исследуются некоторые доклады, связанные со строительством К. Разумовского в Батурине.

Ключевые слова: *Батурин, Кирилл Разумовский, строительство, доклад.*

Herasko M.O. The research of some reports for the site development in Baturyn by K.Rozumovskyi

On the basis of the archival sources some reports for the site development in Baturyn by K.Rozumovskyi are analyzed.

Key words*: Baturyn, Kyrylo Rozumovskyi, site development, reports.*

11.03.2013 р.

УДК 94 (477. 53): 314 (1-22) «175»

Ю.В. Ночовний

ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ НАСЕЛЕННЯ ПИРЯТИНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

У статті досліджується населення сотенного містечка Гетьманщини за матеріалами Румянцевського опису Пирятина. Визначається чисельність та статево-вікова структура його мешканців.

Ключові слова: *Румянцевський опис, містечко, демографія, населення, стать, вік, Пирятин.*

У сучасній урбаністиці значний інтерес викликає не лише феномен міста, а й сформована ним специфічна міська культура. Носіями цієї культури є самі міські жителі, а тому дослідження функціонування населення, його побут, світогляд, звички є пріоритетними і першочерговими. Традиційною базою для таких досліджень у європейській історіографії є розробки в галузі історичної демографії і соціальної історії, спрямовані на вивчення демографічної поведінки населення та його структури [1]. У вітчизняному історіописанні, навпаки, основна увага приділяється міському поселенню та його розвитку [2], проведенню забудови і створення архітектурних ансамблів [3], формування топоніміки і еволюції органів влади та самоврядування.

Зауважимо, що в останні роки в Україні значно зріс науковий інтерес до соціальної історії та історичної демографії, вивчаються різноманітні аспекти функціонування як міського, так і сільського соціумів. Відмітимо дослідження В.Дмитренка [4], Н. Пилипенко [5], О. Сакала [6], праці Ю. Волошина [7] та І. Сердюка [8].

Серед облікових джерел XVIII ст. (компути, ревізії, описи тощо) одним з найважливіших для вивчення міського населення Гетьманської України є Генеральний опис Малоросії 1765-1769 рр. [9, 145]. За своїм змістом і обсягом він є унікальним джерелом інформації, оскільки містить 969 книг, у яких зосереджені відомості про 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини [10; 11].

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (Ф. 57). Але документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені.

Зважаючи на це, ми будемо користуватися матеріалами Румянцевського опису сотенного містечка Пирятина Лубенського полку. Вони знаходяться у книзі 425 а, датовані вереснем – жовтнем 1767 р., складаються з відомостей, поданих ревізорами, складених місцевою канцелярією, копій універсалів, грамот, купчих, тощо [11].

У даній розвідці спробуємо проаналізувати лише один історико-демографічний аспект – статево-вікову структуру населення міста, оскільки вік і стать є основними демографічними характеристиками [12, 31]. Крім того, в історичний демографії статевою структурою населення прийнято вважати розподіл населення на чоловіків і жінок [13, 62]. Демографи, аналізуючи статеву структуру, визначають три основні показники: абсолютну чисельність чоловіків і жінок, віковий поділ і співвідношення статей, як у всьому населенні, так і в окремих вікових групах [13, 62]. Саме за такими параметрами й в даній послідовності ми будемо аналізувати структуру населення Пирятина.

За нашими підрахунками в описі міститься відносно повна інформація про 974 жителів Пирятина, з них – 473 чоловіки і 501 жінка. Дослідження статево-вікового складу розпочнемо поділом усіх мешканців на великі вікові групи. Для цього скористаємося методикою французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма. Вони виділяють два способи такого поділу. Перший передбачає розподіл на молодих (0-19 років), дорослих (20-59 років) та літніх (60 і старші). Другий – поділ на дітей(0-14 років), осіб активного віку (15-64 роки) та літніх (65 років і старші) [14, 23]. Але зважаючи на особливості джерела і тогочасні уявленнями про дитинство і старість, сучасний дослідник Ю. Волошин пропонує наступний поділ: діти (0-14 років), активне населення (15-59 років), літні (60 і старші) [7, 112].

Розподіл на великі вікові групи необхідний для того, щоб визначити частку активного, працездатного населення. І. Сердюк, посилаючись на тогочасне законодавство[1] Гетьманщини, вказує на вік 13-14 років як на межу між дитинством і активним віком. Основна частина молоді починала активну й постійну працю в 14-16 років (хоча в описі Пирятина зустрічаємо дані про робітників і молодшого віку «*работница Варвара, звания козачого, 9 лет, здорова*» [11, арк. 494]). Особами літнього віку вважалися ті, кому виповнилося 60 років і старші [11, 85-86]. Відповідно до цього розподілимо населення містечка Пирятина за запропонованими критеріями. Результати представлені в *табл. 1.*

Таблиця 1

Розподіл населення міста Пирятин за великими віковими групами

Вікова група	0-14			15–59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисель-ність	415	217	198	527	239	288	32	17	15

З'ясуємо рівень демографічної старості населення містечка. Для цього використаємо

1. У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зерцало.

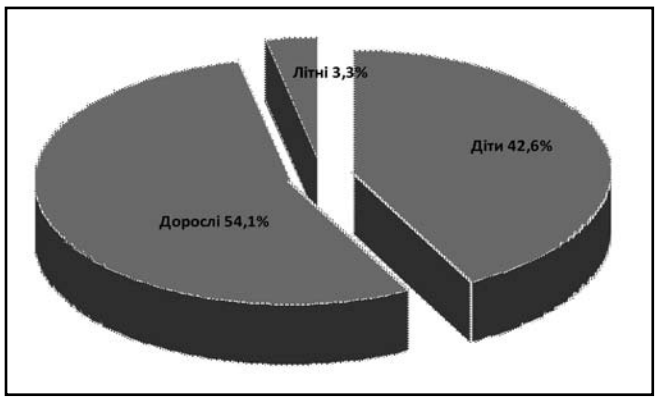

Мал. 1. Структура населення міста Пирятин за даними Генерального опису (%)

методику польського вченого Е. Россета. Потрібно підрахувати частку осіб віком 60 років і старших. Демограф Е. Россет вважав населення молодим, якщо частка літніх людей не перевищує 8 % [13, 72]. Експерти відділу демографії ООН в 1959 р. прийняли вік 65 років як межу для визначення процесів старіння [15].

Як з'ясувалося серед населення Пирятина, частка літніх людей становила 3,3 % *(див. мал. 1)*. Таким чином населення містечка було молодим, що в цілому притаманне традиційному доіндустріальному суспільству.

Основну масу мешканців містечка становило активне населення – 54,1 %. Цей досить високий показник пояснюється, очевидно, високим рівнем трудової міграції до Пирятина. Діти (0-14 років) становили 42,6 %.

Населення Пирятина мало порівняно збалансований статевий склад *(див. табл. 2)*. За даними Румянцевського опису, у містечку проживало 48,5 % чоловіків і 51,5 % жінок. Незначна перевага хлопчиків (52,3 %) над дівчатками (47,7 %) в дитячій групі змінюється перевагою жінок (54,6 %) над чоловіками (45,4 %) у активній. Це можна пояснити впливом трудової міграції, зокрема тим, що в описі знаходимо велику кількість робітниць – жінок, і традиційним вищим рівнем смертності серед чоловіків, та відновленні переваги чоловіків (53,1%) над жінками (46,9%) у старшій віковій групі.

Таблиця 2

Статеве співвідношення населення міста (%)

0-14		15–59		60 і старші		Все населення	
чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
52,3 %	47,7 %	45,4 %	54,6 %	53,1 %	46,9 %	48,5 %	51,5 %

Однак, побудовані нами таблиці відображають лише загальні характеристики статево-вікового складу населення Пирятина. Дані наведені в них є відносними тому, що ми характеризували населення на великих вікових проміжках. Щоб виправити це, використаємо таблицю «необроблених даних» *(див. табл. 3)*, запропоновану Л. Анрі та А. Блюмом [14, 16-17]. У ній усіх жителів розподілимо за віком, статтю, сімейним станом; коли не можна визначити сімейний стан, дані заносилися в графу «не з'ясовано». За основу поділу взяті п'ятирічні вікові групи.

Таблиця 3

Розподіл населення Пирятина за статтю, віком та сімейним станом

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	холості	жонаті	вдівці	сім. ст. не з'яс.	разом	холості	заміжні	вдови	сім. ст. не з'яс.	разом
0-4	78				78	73				73
5-9	74				74	67				67
10-14	64				64	58				58
15-19	46				46	63	2		1	66
20-24	9	7		3	19	8	22		1	31
25-29	1	18	1	1	21	2	33	2	5	42
30-34	1	26		3	30	2	45	6	1	54
35-39	1	27	3	2	33		24	6	3	33
40-44	1	32	3	1	37		29	7		36
45-49	1	23			24		6	3		9
50-54		19	2	2	23		4	6		10
55-59		6		1	7	1	4	1	1	7
60-64		8	1	1	10	1		7		8
65-69		2			2		1	3		4
70 і ст.		3	1	1	5			3		3
Разом	276	171	11	15	473	275	170	44	12	501

Спочатку з'ясуємо частку чоловіків у загальному складі населення (чоловічий коефіцієнт) і число чоловіків на 100 жінок (співвідношення статей). Чоловічий коефіцієнт Пирятина дорівнює 0,486 (473/974), що свідчить про перевагу жінок. Співвідношення статей дорівнює 94,4 (100×473/501).

Показник розподілу за статтю використовується значно частіше, ніж чоловічий коефіцієнт, і в даному випадку є досить низьким. У випадку переваги чоловіків, дослідник Ю. Волошин говорить про можливість недообліку жінок, бо вони не сплачували податки й часто залишалися поза увагою ревізорів [7, 116].

Докладніше статеве співвідношення спробуємо отримати, розглянувши ситуацію в різних вікових категоріях. Для цього застосуємо формулу для кожної вікової групи окремо. Для порівняння буде корисним долучити дані типової таблиці ООН для закритого населення [14, 28].

Отримані результати ілюструємо за допомогою графіка *(див. мал. 2)*, де вік позначений на абсцисі, а статеве співвідношення – на ординаті.

За допомогою графіка розглянемо відповідність статевого співвідношення населення Пирятина класичній динаміці. У наймолодшій віковій групі (0-4 роки) показник становить 106,8 при нормі 102,3. У наступних категоріях (5-9 років) і (10-14 років) він становить 110,4 і 110,3 відповідно. Графік показує низьку чисельність чоловіків 15-19, 20-24, 25-29, 30-34 і 65-69 років та жінок віком 45-49 і 50-54 років.

Отже, крива графіку, що характеризує статеве співвідношення населення містечка Пирятина, кардинально відрізняється від показників типової

Мал. 2. Вікове співвідношення за статтю

таблиці ООН. Це можна пояснити тим, що «таблиця ООН» створена для закритого населення, а населення ранньомодерного міста було відкритим – воно зазнавало впливів міграцій, участі чоловіків у військових діях, різної смертності тощо. Поєднання різних чинників сформувало і відповідне співвідношення статей сотенного містечка.

Для докладнішого пояснення процесу формування статево-вікових структур населення Пирятина звернемося до побудови статево-вікових пірамід. Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів [8, 92]. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи (*див. мал. 3*).

Обидві конструкції мало схожі на класичні піраміди і демонструють різкі коливання чисельності обох статей. Сама ж форма пірамід, на думку дослідника І. Сердюка, характерна для традиційного молодого населення з високим рівнем народжуваності і смертності [8, 94].

Отже, можна зробити висновок, що матеріали Румянцевського опису Пирятина є досить інформаційним джерелом для визначення статево-вікової структури населення містечка. Дані опису дають нам можливість використовувати обрані методики історико-демографічного аналізу.

Ми виявили, що у містечку домінували особи працездатного віку – їхня частка становила 54,1 %. Діти становили 42,6 %, особи літнього віку – 3,3 %. Отже, за рівнем демографічної старості населення Пирятина було молодим, оскільки частка людей похилого віку не перевищувала норму.

Населення мало відносно збалансований статевий склад між чоловіками (48,5 %) та жінками (51,5 %). Це можна пояснити впливом трудової міграції (в описі знаходимо велику кількість робітниць-жінок) і традиційним вищим рівнем смертності серед чоловіків. Найбільший дисбаланс між статями спостерігається у наступних вікових групах: 45-49, 50-54 рр. (перевага чоловіків) та 15-

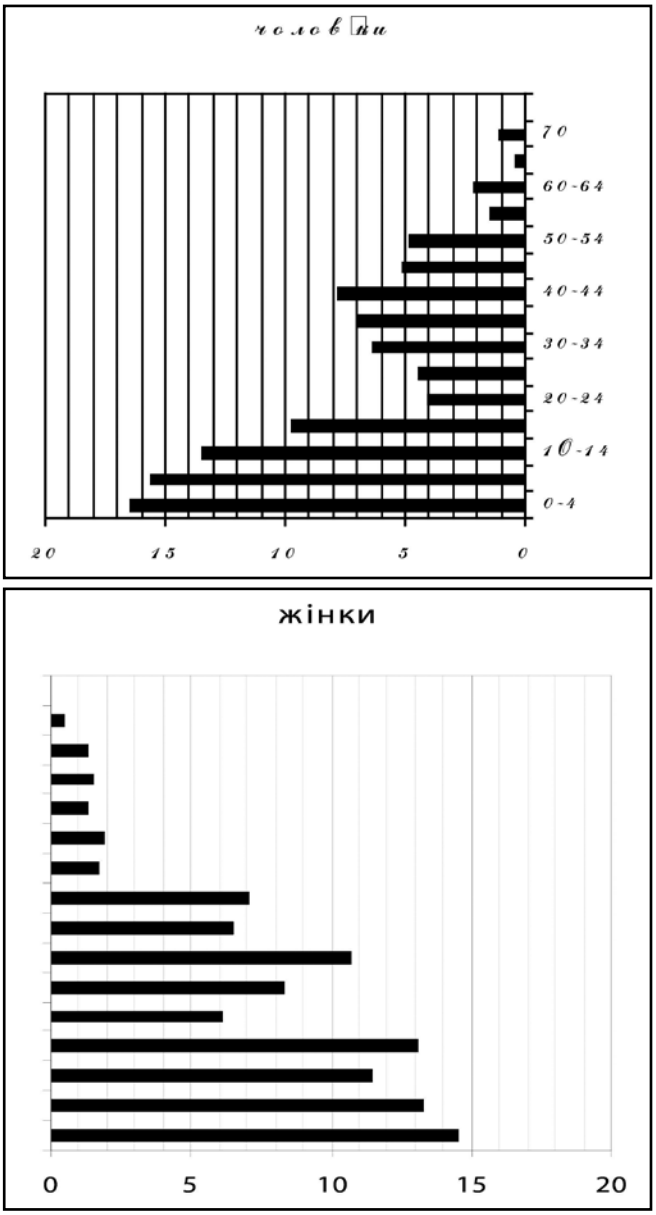

Мал. 3. Статево-вікова піраміда населення м. Пирятина

19, 20-24, 25-29, 30-34 і 65-69 рр. (перевага жінок). У категоріях 0-4, 5-9, 10-14, 35-39 і 40-44 навпаки бачимо майже ідеальний баланс між статями.

Тобто, перед нами постає місто з молодим суспільством, відкритим для міграційних процесів, які істотно впливали на структуру його населення. Ці особливості, поряд з характерною рисою містечка – порівняно високою часткою осіб активного віку, були зумовлені дією природних і механічних чинників, відповідною демографічною поведінкою населення Пирятина.

Посилання

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К. Основи, 1995. – С. 413–483; Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма. – М.: Наука, 1999. – С.9-11.

2. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 388 с.; Пляшко Л. Подорож до міста XVIII ст. – К.,

1980. – 152 с.
3. Вечерський В.В. Історіографія архітектури і містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том CCXLI. Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 18-53.; Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII-XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3, част. 1. – К.: Українознавство, 1996. – С.105-121.
4. Дмитренко В. Сім'ї парафіяльного духовенства другої половини XVIII століття – спроба історико-демографічного аналізу за матеріалами сповідних розписів Пирятинської протопопії Київської єпархії // Краєзнавство. – 2009. – № 3-4. – С. 202-207.
5. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип. 9. – С. 69-82.
6. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 168-174.
7. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
8. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: АСМІ, 2011. – 304 с.
9. Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 2. – С. 144-152.
10. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184 с.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 57, оп. 1, спр. 425 а, арк. 1-119, 162-534, 543-574.
12. Дорошенко Л. Демографія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2005. – 112 с.
13. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.
14. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
15. Сапожникова Т. Демографическое старение: прогнозы, причины, последствия [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http://ej.kubagro.ru/2007/01/pdf/10.pdf.

Ночовный Ю.В. Историко-демографический анализ населения Пирятина во второй половине XVIII в.
В статье исследуется население сотенного города Гетманщины по материалам Румянцевской описи Пирятина. Определена численность и поло-возрастной состав его жителей.
Ключевые слова: *Румянцевская опись, город, демография, население, пол, возраст, Пирятин.*

Nochovnyi Yu.V. Historical and demographic analysis of the population of Pyriatyn in the second half of XVIII century
The article examines the population of centesimal town of Hetmanate by the materials of Rumiantsev describe of Pyriatyn. The size and sex-age structure of its inhabitants is determined.
Key words: *Rumiantsev description, small town, demography, population, sex, age, Pyriatyn.*

15.03.2013 р.

УДК 94 (477): 101.9 «17»

М.Й. Заремський

«ФІЛОСОФІЧНІ ПРОПОЗИЦІЇ» Я.П. КОЗЕЛЬСЬКОГО ЯК ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

У статті здійснено аналіз спроби Я.П. Козельського теоретично обґрунтувати власний просвітницький проект, адаптований до російської дійсності, та виклад головних засад філософських творів мислителя. Встановлено, що в його поглядах отримали творче оформлення передові для свого часу філософські та соціально-політичні ідеї, які були на рівні систем тогочасного європейського Просвітництва.

Ключові слова: *Козельський Я.П., практична філософія, пряма істина, доброчесність, Просвітництво, право на помсту.*

Аналізуючи розвиток філософських ідей в Україні, можна переконатися в однобокості і поверховості оцінок розвитку вітчизняного історико-філософського процесу як такого, що виявився безслідним для його певних історичних періодів («Росія – країна без XVIII століття»), а «російське філософування XVIII століття – безплідна рівнина», що перебуває поза колом основних ідей епохи Просвітництва. При цьому наполегливо підкреслюється нібито відсутність оригінальних свідчень філософської культури, а твори вітчизняних мислителів кваліфікуються як такі, що відзначаються поверховим характером, еклектичними та компілятивними рисами. Спираючись на твори українського мислителя XVIII століття Якова Павловича Козельського, автор статті досліджує історію формування його філософської системи, онтологічні, гносеологічні, етико-гуманістичні та політико-правові погляди, спростовуючи таким чином висловлені тези. З огляду ж на те, що об'єктом дослідження є проблематика «практичної» філософії (етика, політика, юриспруденція), викладена у його основному творі «Філософічні пропозиції», написаному упродовж року, 245 років тому (1768), де концептуалістика нашого співвітчизника багато в чому перегукується з інтенціями західноєвропейських мислителів епохи Просвітництва, важливо акцентувати увагу саме на дочасності і достатньо високій сформованості цієї оригінальної системи (саме як системи – відповідно до її оцінок із боку видатного земляка Якова Миколайовича Колубовського [16, 5]), на справедливості оцінок національної філософії з боку Г.Г. Шпета, який зазначав: «Філософія набуває національного характеру не у відповідях – наукова відповідь, дійсно, для усіх народів і мов одна, – а у самій постановці питань, у їх підборі, в модифікаціях» [15]. Маємо також пам'ятати, що, за оцінкою переважної більшості дослідників, написання цього твору послужило однією з головних причин його фактичного заслання в Глухів, де колезький радник Козельський із 1770 по 1778 рік працюватиме в Малоросійській колегії.

Спробуємо всебічно врахувати сукупність

чинників, що визначають конкретну історичну своєрідність учення українського мислителя у зіставленні як з тогочасними, так і з сучасними уявленнями, аби уможливити виявлення міри науковості розв'язання проблем у цьому творі. При цьому, маємо оцінювати думки Козельського не стільки за тим, що вони не змогли відобразити з точки зору рівня знань в даній галузі, а виходячи з того, що дали вони нового, порівняно з попередниками і сучасниками, і якого суспільного значення набули в системі культури.

Ідеологія дворянсько-ліберальної опозиції одержала своє оформлення у XVIII столітті у творах С. Десницького, П. Батурина, Д. Анічкова, П. Словцова, М. Новикова, Д. Голіцина, О. Полєнова. В Україні ідеї Просвітництва поширювалися у творчості Г. Сковороди, Г. Винського, О. Паліцина, В. Капніста, В. Каразіна, П. Лодія та ін. Посиленню інтересу до суспільно-політичної проблематики сприяли переклади російською мовою творів видатних мислителів Європи – К. Гельвеція, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Ламеттрі, Г.-Б. Маблі, А. Поппа, М. Мендельсона, Д. Прістлі, К. Вольфа, Е. Кондільяка. Переважна більшість із них – своєрідні заочні дискутанти Якова Козельського, який часто і охоче власні декларації розпочинає, надаючи їм певного «ідейного настрою», апеляціями на кшталт «Господин Монтескиу заявляет…», «Господин Гельвеций считает…» тощо. Внаслідок такого діалогу й вибудовувалася споруда філософської системи Козельського, в якій знайшлося місце і спробі виявити раціональний сенс поняттям «гуманізм», «пряма істина», «пряма доброчесність», «моральні цілі» тощо і бодай за декларуванню власних позицій щодо питань, які так хвилювали його сучасників: Що поєднує покоління людей, які риси і властивості успадковуються ними? Як трапилося, що народжені вільними люди, будучи рівними у своєму природному стані, раптом стають рабами? Чи є досяжними соціальна рівність і соціальна справедливість? Якими шляхами повинно йти людство, аби досягнути щастя, свободи і рівності?

До числа праць філософів, дослідження яких безпосередньо або опосередковано дотичні до проблематики, заявленої у статті, належать розвідки наших сучасників А. Бичко, І. Бичка, М. Булатова, В. Віндельбандта, Т. Глоби, В. Горського, Т. Закидальського. Ю. Кушакова. В. Лісового, М. Кашуби, Н. Мозгової. В. Нічик, В. Огородника, І. Огородника, А. Приятельчука, Д. Прокопова, В. Пшеничнюка, М. Поповича, М. Русина, Д. Чижевського, В. Шинкарука, В. Ярошовця, без урахування яких навряд чи можливі сучасні історико-філософські дослідження.

Написання Я.П. Козельським «Філософічних пропозицій» здійснювалося у терміновому порядку і було обумовлене цілою низкою обставин, головною серед яких можна вважати підготовку проекту нового Укладання. У посвяті генерал-прокуророві О.О. В'яземському, який до того ж в часи роботи Козельського над цим твором головував в Комісії по складанню проекту цієї своєрідної Конституції Російської імперії, український просвітник підтвердить цю думку: «при вступлении моём из воинской службы в статскую имел я для приобретения в ней некоторой способности неодолимую нужду упражняться в чтении философских книг, служащих к сему намерению» [6, із посвяти О.О. В'яземському].

Посвята твору одному з найближчих сановників Катерини II, який фактично керував фінансами, юстицією та внутрішніми справами Російської імперії, переслідувала мету – сподівання на підтримку з боку такого впливового царедворця у справі щонайшвидшого знайомства громадськості з дуже важливих, на погляд Козельського, проблем філософії як теоретичного інструментарію перебудови суспільного життя. Мабуть, за родом своєї службової діяльності чиновник Козельський зіткнувся з такими гострими і болючими проблемами суспільного і громадського життя (масові селянські повстання, аграрне питання, доля кріпосництва, народу і вітчизни тощо), що залишитися осторонь будь-якій мислячій людині було неможливо. І саме в філософії, під якою він розумів «пізнання прямої доброчесності і прямої істини», вбачає український мислитель важливий засіб перебудови мислення своїх співвітчизників, аби назрілі суспільні реформи здійснювалися зі знанням справи, з опорою на розум. Цілком ймовірно, що ідея створення книги для розповсюдження філософських знань виникла у Козельського в зв'язку із скликанням в 1767 року комісії з нового Укладання. Цьому передували окремі реформи Катерини II в галузях зовнішньої та внутрішньої політики – розроблено проект Імператорської ради, реорганізовано Сенат з поділом його на департаменти, хоча справжня їх вага була надзвичайно низькою. Як зазначав історик В. Ключевський, «вона прагнула проводити суто особисту політику, не прикриту ніякою, хоча б лише дорадчою, але законною і відповідальною установою, яка б, принаймні, стояла поряд з нею. В найближчій до себе сфері управління вона не допускала й тіні права, що могла б затьмарити блиск її попечительного самовладдя... але вона хотіла прикрити цей туземний факт ідеями віку [виділено автором – М.З.]» [4, 65-66].

Основні ідеї майбутніх реформ російська імператриця висловила в «Наказі», робота над яким тривала з січня 1765 по січень 1767 року. Найґрунтовніший аналіз тексту цього документа, здійснений Російською Академією наук у 1907 році, дозволяє зробити висновок про те, що він є

компіляцією, складеною за декількома творами тодішньої літератури просвітницького напрямку. Головні з них – знаменита книга Монтеск'є «Дух законів» та твір італійського криміналіста Беккаріа «Про злочини і покарання», який вийшов у 1764 р. і швидко набув величезної огласки в Європі. Критичне вивчення тексту «Наказу» дозволяє побачити також сліди запозичень із французької Енциклопедії та з творів німецьких публіцистів того часу – барона Якоба Фрідріха Білефельда і Йоганна Генріха Юсті. В наше дослідження не входить аналіз змісту цього двадцятидвохглавного твору, всіх його 655 статей: це справа істориків, юристів, політологів. Однак, головні ідеї «Наказу» – про те, що закони повинні відповідати природному стану народу, для якого вони складені; що Росія є за своїм становищем європейською державою, а тому російські закони повинні мати європейські основи і при цьому відповідати природному становищу держави; що Росія за своєї природної, тобто географічної, протяжності повинна мати самодержавний спосіб правління, – ці дійсні думки Катерини, декларування нею принципів конституційної монархії, (насправді, як пише Ключевський, – «лично- конституционного абсолютизма» [4, 75]), стануть для Якова Козельського полем глибокого теоретичного аналізу та заочної полеміки.

Ґрунтовне висвітлення роботи Комісії з нового Укладання, здійснене дослідниками-істориками дореволюційного періоду [8, 21, 56], дозволяє судити про місце та особливості цієї нової кодифікаційної спроби у порівнянні з законодавчими актами стародавньої Русі, Судебника 1550 р., Укладання 1649 р., напрацювань Комісії під керівництвом «Дес'янс-академії пофесора» Штрубе де Пірмонта 1754 року тощо.

Предметом дискусій в Комісії був, насамперед, устрій суспільства, і в аргументації сторін яскраво виявилися суспільні настрої, рівень політичної свідомості. Дворянство виступало в комісії як «перший державний стан», виразником і захисником його прав став видатний оратор, публіцист та історик, депутат ярославського дворянства князь М.М. Щербатов. Як пише історик В. Ключевський, «при совершенно непроницаемом рабовладельческом умоначертании дворянской массы было бесполезно прямо поднимать вопрос об отмене крепостного права» [4, 90], тому обговорення велось навколо питань виключних станових привілеїв «корінного дворянства» у порівнянні з «дворянством вислуженим», обґрунтовувалось бажання і привілеї, окрім землеробської монополії, користуватися і фабрично-заводським правом. І все ж, у кінцевому підсумку, всі дискусії повинні були «наштовхнутися» на головне питання – питання кріпосного права; потрібно було винайти найвищі державницькі міркування для виправдання його виключної належності дворянству, і князь Щербатов висловив їх чітко і беззастережно: звання зобов'язує дворян з особливою запопадливістю служити государеві і вітчизні. Ця служба, пояснює думку Щербатова історик С.М. Соловйов, полягає в управлінні іншими підданими свого государя, а для цього потрібно підготуватися вихованням. Для такої підготовки дворянам і дається право мати села і рабів [виділено нами – М.З.], на яких вони з дитинства вчаться управляти частинами імперії [14, 177]. Висновок напрошується сам по собі: рабовласництво повинно бути привілеєм виключно правлячого стану; кріпосне право є школою російських державних людей і рабовласницьке село – зразком управління Російською імперією.

В той час як дворяни-кріпосники, скаржачись на розбої та втечі селян, вимагали «ущільнити ланцюг», що пов'язує поміщика і селянина, прогресивні депутати Г. Короб'їн, І.Жеребцов, І. Чупров та інші висловлювали цілком відмінну від прийнятої більшістю (пропорційне представництво за класами в Комісії було наступним: урядові установи – біля 5 %, дворянство – 30 %, міста – 39 %, сільське населення – 14 %, козаки, інородці та інші класи – 12 % [13, 42]) позиції. Депутат від Козловського дворянства Короб'їн спробував підійти до «недоторканного» питання збоку: при обговоренні Комісією питань про селянські втечі він вказав як на головну їх причину на обурливе свавілля поміщиків в розпорядженні селянською працею і майном і запропонував, не чіпаючи поміщицької влади над кріпаком, обмежити право поміщика хоча б на те, що селянин набув власною працею. І хоча Короб'їна підтримував «Наказ» імператриці, 261-а стаття якого проголошувала, що «законы могут учредить нечто полезное для собственного рабов имущества» [10], Комісія визнала за неможливий такий розподіл поміщицької влади, і за пропозицію депутата було віддано лише 3 голоси при 18 – проти [14, 111]. Не знайшла підтримки й пропозиція Короб'їна обмежити селянські повинності поміщикам та надати селянам право поступового викупу хоча б частини свого майна [12, 408-409].

Цілком вірогідно, що ідея створення книги виникла у Козельського також в зв'язку із залученням до роботи в Комісії його брата-тезки Якова Павловича Козельського. Зауважимо, що коли в Санкт-Петербурзі відкрилася друга сесія зборів, делегація з Гетьманщини обговорювала лише ті питання, що стосувалися «малоросійських» привілеїв, відмовляючись брати участь в дискусіях стосовно загальноімперських проблем. «Так було, – зазначається в документі, – коли Яків Козельський, депутат від шляхти південної України (Новоросії) звернувся до зібрання з приводу селянського питання. Він запропонував цілу низку цікавих реформ, включаючи спадкоємне право на землю,

але погодився з тим, що перехід селян від одного поміщика до іншого в Гетьманщині й південній Україні ускладнював би збирання податків і спричинив би зубожіння знаті. Козельський радив обмежити можливість цих переходів» [11, 87-88].

Обґрунтовуючи і розвиваючи ідеї Короб'їна, прем'єр-майор депутат Комісії від Дніпровського пікінерного полку Яків Козельський у своєму «Мнении о положении крепостных крестьян» (твір, який неправомірно приписують Козельському-філософу) поставив перед державою вимогу прийняттям загальних законів «многочисленный народ крестьянства...предохранить от дальнейшего их разорения и жалостное состояния бедных крестьян...облегчить» [7, 656]. Депутат Козельський також порушив питання про скорочення барщини до двох днів на тиждень, відповідне зменшення оброку та інших повинностей, а також встановлення спадкового права селянства на оброблювану ним землю та повного особистого права на рухоме майно [7, 650-651]. Однак ці прогресивні на той час ідеї аж ніяк не зачіпають «святая святих» – кріпосницького ладу. Як ідеолог ліберальних кіл дворянства та виразник інтересів української козацької старшини, Козельський-депутат закликав поміщиків до розробки таких заходів, які, з одного боку, покращили б становище кріпаків, а з іншого – сприяли б зміцненню кріпосницького ладу, у тому числі й за рахунок вжиття заходів «к предупреждению причин непослушания рабов против господ своих» [7, 651]. Отже, критикувати Козельського-філософа за непослідовність його теорії, особливо щодо розв'язання селянського питання [4, 65-76] є справою некоректною, оскільки мова йде про поміркoвану позицію Козельського-депутата від Дніпровського пікінерного полку, і надруковані в книзі «Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века», т.1, 1952 промови і думки депутата Комісії з Укладання 1767 р. Я.П. Козельського (стор. 645-659) до творчості Козельського-письменника і філософа ніякого стосунку не мають, оскільки йдеться про різних людей.

Як би там не було, безсумнівним є зв'язок написання «Філософічних пропозицій» за дуже короткий термін як потреба і нагода відгукнутися на скликання Комісії 1767 р., характер суспільних проблем, що там обговорювалися і адресоване до «господ россиян» звернення, в якому вже прослідковується творче оформлення філософських та соціально-політичних поглядів Якова Козельського в досить цілісну систему. Зазначивши, що він, «не останавливая других дел, употребил на познание и сочинение содержащейся в сей книге материи год» [6, передмова], філософ задекларовує своє бачення ролі філософії в осмисленні природного і соціального буття, проблем людини, яка, на його думку, єдина може вказати шляхи досягнення «прямої доброчесності» і «прямого розуму»: «Обращаю речь мою к Вам, любезные, в искании прямой добродетели и прямого разума, товарищи россияне!.. Помните, что теперь изобильная жатва важных для нас дел, теперь время, благоспешествующее вашему благополучию» [7, 417]. Автор акцентує увагу на тому, що його метою насамперед є розробка питань так званої «нравоучительной» (моральної) філософії, тобто етики і політики, причому «среди других наук философия заслуживает особливое уважение, не столько для содержания в ней оснований ко всем другим наукам, сколько <u>для правил к исканию благополучия</u> [виділено нами – М.З.]» [7, 417].

Чому ж ця проблема так хвилювала Козельського? Тому, що благополуччя є «природне право» всіх людей, хоча в дійсності, «незважаючи на це, небагато з них ним користується» [7, 412]. Як бачимо, ця думка прямо перегукується з найпершою тезою, яку ми бачимо в «Суспільному договорі» Руссо: «человек родится на свет свободным, а, между тем, он везде в оковах».

Спираючись на теорію природного права і суспільного договору, Козельський доводитиме в «Філософічних пропозиціях», що суспільні негаразди, потрясіння, моральна деградація людей – це закономірні результати порушення суспільного договору через втручання приватновласницьких інтересів, згубні наслідки поганого законодавства. І це – аж ніяк не результат поганої природи людини, занепаду її звичаїв і моральних устоїв. Разом з французькими просвітителями XVIII ст. Козельський вважає, що мораль та звичаї як окремих людей, так і цілих народів залежить від суспільних традицій та законодавства: «Народы могут быть добродетельны и порочны смотря по качеству их законов и обычаев» [7, 521]. Ця думка перегукується з крилатим висловом Д.Дідро: «Если законы хороши, то и нравы хороши, если законы дурны, то и нравы дурны» [2, 74].

Визначаючи коло авторів, твори яких спонукали до написання «Філософічних пропозицій», Козельський повідомляє читачеві, що він може виділити «только четырех человек, а именно: господ Руссо, Монтескиу, Гельвеция и некоторого Анонима, коего книга под титулом «Philosophie morale reduite a ses principes», которые писали основательно о материях нравоучительной философии» [6, передмова]. При цьому з числа цих авторитетних для себе мислителів український філософ особливо виділяє Ж-Ж Руссо. Для нього автор твору «Суспільний договір, або принципи державного права» (1762) – «бессмертия достойный муж», який, «как высокопарный орел превзошел всех бывших до него философов», і саме цей мислитель «взирает на весь свет прямо философским оком и проповедует ему правоту и истину прямой философской вольностию» [6, передмова].

Подальший аналіз змісту «Філософічних пропозицій» засвідчить, що Козельський прекрасно знав епохальні твори того часу – «Про дух законів» Ш.Монтеск'є, знаменитий «Суспільний договір» – це, за висловом Грея Грехема, одного з біографів Ж.-Ж. Руссо, – «євангеліє революційного часу» [5], «Міркування про причини нерівності» Руссо, книгу Гельвеція «Про розум», був знайомий з політичними трактатами Джона Мільтона, філософа-мораліста Антоні Ешлі Купера Шефтсбері (1671-1713) – саме того Аноніма, частина книги якого «Characteristics of men, manners, opinions, times» під титулом «Дослідження про заслуги і доброчинність» була видана французькою мовою у перекладі та з примітками Дідро.

Увагу дослідника привертає й те, що в ході викладу «Філософічних пропозицій» Козельський часто посилається на відомих (Ціцерон, Ньютон) і маловідомих (П.-Л. Мопертюї, Даржан, Дюгальд, Сен-П'єр) авторів, чиї твори розширювали коло осіб, з ким йому довелося мати справу у зв'язку з роботою над трактатом.

Аби висловити свою прихильність до Руссо і дати найвищу оцінку його творів, потрібно було мати надзвичайну сміливість, громадянську мужність і непоступливість у відстоюванні моральних та наукових принципів: ще за декілька років до виходу «Філософічних пропозицій» Руссо був офіційно оголошений в Росії «небезпечним письменником». Висловлюючи офіційну точку зору, академічні «Щомісячні твори і вісті про вчені справи» (квітень 1763) попереджували, що «господин Руссо, яко один из славнейших сочинителей нашего времени, великий дар имеет, не токмо самые серьезные истины, но и весьма неосновательные мнения, представить красноречием своим в прелестном виде; чего ради остерегаться надлежит, чтоб за чтением его книг не принять от него того, что Закону Божию и должностям гражданским противно; как то и для сих причин последние две его книги «Emile» et «Contract Sociale», как во Франции, так и в Голландии запрещены…» [3, 378-379]. Справді, «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (Амстердам, 1762) і «Еміль, або Про виховання» (Гаага, 1762) – твори, які відразу після виходу були заборонені, конфісковані поліцією, засуджені Сорбонною і спалені за постановою французького парламенту; цими обставинами пояснюється й видання Катериною II указу про заборону їх розповсюдження (російською мовою ці твори будуть перекладені і вийдуть: «Еміль» – лише в 1807 р., «Суспільний договір» – аж в 1906 р.).

Як бачимо, Козельський вельми дорожить своєю самостійністю, незалежністю суджень, власною думкою – попри всілякі заборони коментувати якісь твори, не обмежує себе шкільними вольфіанськими джерелами з проблем «моральної філософії», а звертається до вивчення найкращих творів французької просвітницької думки XVIII століття.

«Філософічні пропозиції», про вихід яких у світ на початку серпня 1768 р. повідомили читачів «Санкт-Петербурзькі відомості», складаються з досить широкого і ґрунтовного вступу, в якому автор розвиває свою думку стосовно філософії як особливого типу знання, її завдань і методів, супроводжуючи свої висловлювання коментарями та зауваженнями полемічного і критичного характеру, спрямованого перш за все проти схоластичного абстрактного теоретизування. «Среди других наук, – писав автор, – философия заслуживает особливое уважения, не столько для содержания в ней оснований ко всем другим наукам, сколько для правил к исканию благополучия» [7, 417].

Два головних розділи твору – виклад проблем теоретичної філософії (логіка і метафізика) та практичної або морально-повчальної філософії (юриспруденції і політики). Навіть просте зіставлення обсягів матеріалу, присвяченого проблемам теоретичної філософії (яка у Козельського зосереджує питання логіки, онтології та психології) і філософії практичної (підрозділи «Юриспруденція» і «Політика») вказує на пріоритетний характер в його системі провідних для всієї філософії соціально-політичних питань. Отож, багатьох питань, особливо з галузі «теоретичної» філософії, він майже не зачіпає, глибоко не розглядає, оскільки вони в цілісній системі світорозуміння, на його думку, відіграють допоміжне значення. Зате там, де мова йде про проблеми, які безпосередньо пов'язані з обґрунтуванням основних ідей твору (насамперед, стосовно пошуку «пристойных средств к достижению благополучия» – задекларованої Козельським найвищої соціально-етичної цінності), думки філософа набувають сконцентрованого характеру, надзвичайної глибини і навіть афористичності.

Спираючись на принципи етичного вчення Гельвеція, що базуються на обґрунтування ролі соціальної дійсності в формуванні особистості, її моралі, а також відштовхуючись від основних засад руссоїзму (про походження нерівності, принципи державного права, шляхи гармонізації виховання і суспільного життя тощо), Козельський у той же час залишається самостійним у принципових положеннях власного розгляду цієї проблеми.

Зіставлення позицій європейських просвітників XVIII століття і вітчизняного самородка Якова Козельського засвідчує чіткий «вододіл» між їх підходами та висновками щодо головних чинників морального вдосконалення. Європейські філософи вбачали саме у вдосконаленні розуму шлях до справедливого устрою життя; розум,

на їх погляд, виступає тим дороговказом, який забезпечує засвоєння норм поведінки, гармонізує особисті (іноді – егоїстичні) інтереси людей з інтересами суспільними, благо кожного з благом для всіх. Козельський дотримувався дещо інших поглядів, високо оцінюючи роль і силу людського розуму у пізнанні природного ходу подій, у боротьбі з заборонами і невіглаством. Він вважав, що саме по собі вдосконалення розуму, як і реалізація найвитонченіших і найрадикальніших просвітницьких проектів, не можуть бути запорукою торжества справедливості. Більше того, він вбачає існування певного перекосу на користь розумового компоненту в устремліннях творців психолого-педагогічних та соціально-етичних концепцій: погано те, пише він, що весь світ «согласно старается прежде и больше усилить себя в разуме, нежели в добродетели» [6, 68]. Розуміючи «істинну доброчесність» у тому ж сенсі, що й усі просвітники, Козельський пропонує оцінювати, передовсім, з точки зору цієї доброчесності, а не лише розуму, як вчинки окремих людей, так і явища суспільного життя.

І тут перед Козельським з незворотністю і прямотою постає питання про сили і шляхи, які можуть найкоротшим шляхом привести суспільство до торжества справедливості. Аби розуміти, якими відтінками все-таки буде відзначатися апеляція Козельського до ідеї «освіченого абсолютизму», зазначимо наступне.

Ідеологія Просвітництва цього часу являє собою систему поглядів про шляхи перетворення феодального суспільства з позицій світогляду буржуазії, але з тією особливістю, що вона ґрунтується на принципах надкласових, тобто національних інтересів.

До найбільш значних досягнень просвітників можна також віднести теоретичне обґрунтування причин кризового стану сучасного їм суспільства, негативного впливу на всі його сфери патронату влади, відсутності свободи, втрати людиною природного начала, а також негативну реакцію на соціальні інститути феодального суспільства. Просвітництво пропагувало ідеї буржуазної демократії, суспільного прогресу, рівності, свободи особистості, республіканського державного устрою.

Аналізуючи погляди Я. Козельського, можна переконатися в домінуванні в його філософських творах саме цих тенденцій. Він, як і інші просвітники, виступає з позицій надкласовості, тобто від імені нації і навіть людства, позитивні якості котрих втілені у доброчесності: «Усякий народ, – зазначає мислитель, – ділиться на доброчесних і порочних людей» [7, 631]. Я. Козельський вважав себе захисником інтересів доброчесних людей, твердо стояв на позиціях «юридичного світогляду» (на противагу теологічному), серцевиною якого була концепція «природного права», «вроджених прав людини» та договірного походження держави, що дозволяє віднести цього українського мислителя до репрезентантів та фундаторів (в межах Російської імперії) ідеї політичного лібералізму. У його творах «природна людина», що діє відповідно до вкладених в неї від природи законів (у Ш.Монтеск'є, наприклад, це прагнення людей жити у мирі з іншими; прагнення добувати собі їжу; потяг однієї людини до іншої; намагання жити в суспільстві [9]), котра повинна «їсти, пити, гуляти, розважатися, шукати приємного, відвертатись від огидного, берегти свій живіт, захищатись силою від шкоди, яка їй наноситься і т.д.» [7, 467] протиставляється людині суспільній, природний стан – цивілізації, природні умови існування – суспільній формі життя. Тут Я. Козельський поділяє погляди Ж. Руссо, Д. Дідро, Д'Аламбера. Розвиваючи концепцію «природного права», він писав, що вкладені природою в людину закони життєдіяльності (вони ж – «природні права») є тією основою, «від якої, як від коріння гілки, повинні виходити закони суспільства», а якщо державні закони не ґрунтуються на правах людини, то вони не можуть бути справедливими [7, 466].

Я. Козельський багато в чому поділяв ідеї Ж. Руссо про суспільний договір як єдину санкцію всіх громадських установ і установлень, про приватну власність як основу майбутнього (слідом за «доморальним станом») громадянського суспільства, про походження громадянської влади і громадянських законів, про причину встановлення стану політичного відчуження. Однак він, на відміну від Ж. Руссо, віддає перевагу громадянському суспільству порівняно з «натуральним» станом людей: «Людина через громадянський стан замість втрати натуральної рівності набуває рівності моральної і законної і, будучи натурально не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною по договору і по праву» [7, 525].

Розглядаючи природу людини та вроджені її права у феодальному суспільстві, Я. Козельський робить висновок про необхідність змін цього суспільства на засадах розуму, де основними важелями мають стати мораль і право. При цьому, якщо правові теорії XVIII ст. закликали до державно-правового упорядкування людського співжиття, то Я. Козельський (як і Ш. Монтеск'є і Ж. Руссо) наполягає на правовому обмеженні свавілля державної влади, вимагає рівність у безправності перед особою абсолютного монарха замінити рівністю прав перед законом: «Влада у суспільстві є не що інше, як право повеління ним, яке ґрунтується на справедливому договорі» [7, 500].

Різко виступаючи проти виправдання влади держави над особою, український філософ наголошує на непорушності прав окремої особи на справедливу відплату. «Несправедливість, –

зазначає філософ, – ні від кого і ні проти кого в світі неприпустима» [7, 499].

Особливо важливим, що вирізняє Якова Козельського серед інших просвітників, є визнання ним права помсти за зло, а також виправдання народної помсти [7, 491, 494, 519]. І це говориться у той час, коли Катерина II видає закон від 22 серпня 1767 року, який забороняв кріпакам під загрозою суворого покарання скаржитися на поміщиків, а на Правобережжі палахкотіла «Коліївщина».

Козельський зауважує, що «долговременному терпению принужденные люди по долгом притворстве, как только найдут удобный случай, то тем больше истощают наружу свою досаду, и такие люди иногда бывают сами и обидчики их, а иногда одни обидчики волнованию сердец их причиною, и в сем другом случае по справедливости почесть их можно почти за невинных» [6, 156-157].

Резонанс від твору був досить значним, про що свідчить хоча б інтерес до автора «Философических предложений» молодого тоді стипендіата Лейпцігського університету Олександра Радищева, майбутнього автора «Путешествий из Петербурга в Москву»: «Він уважно слідкував за розвитком суспільної думки, читав «Философические предложения» Я.П. Козельского...» [1, 579]. Вплив поглядів Я. Козельського на світогляд О. Радищева був настільки значним, що ідеї написаного поетом у засланні трактату «О человеке, его смертности и бессмертии» дослідники вважають викликаними під впливом раніше розвинутих у творах М. Ломоносова та Я. Козельського думок [1, 579]. У зв'язку із зазначеним варто ще раз замислитися над декларацією положення про «солідну матеріалістичну традицію» російської філософії та про її репрезентантів.

Таким, в найзагальніших рисах, є характер головного твору нашого видатного співвітчизника Якова Козельського – його «Філософічних пропозицій», який серед літературних пам'ятників передової просвітницької думки не лише 60-х років, але й усієї другої половини XVIII століття зайняв гідне місце, причому не лише як явище російської імперської, але й європейської культури.

Посилання

1. Большая Советская Энциклопедия. – Т. 35, 1963. – 672 с.
2. Дидро Д. Сочинения. – Т. II. / Д. Дидро. – М.: Academia, 1935. – 606 с.
3. Ежемесячные сочинения и известия об ученых делах. – СПб., 1763. – 380 с.
4. Ключевский В.О. Сочинения: в 9 томах / В.О. Ключевский. – Т. 5. – Курс русской истории / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1989. – 476 с.
5. Коган П.С. Очерки по истории западно-европейской литературы. – Т. 1. / П.С. Коган. – Москва-Петербург.: Государственное изд-во, 1923. – 320 с.
6. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб., 1768. – 224 с.
7. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века / Я.П. Козельский. – М., 2010. – Т. 1. – 216 с.
8. Латкин В.Н. Законодательные комиссии в России XVIII ст. – Т.1 / В.Н. Латкин. – СПб., 1887. – 614 с.
9. Монтескье Ш. О духе законов // Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М.: Госполитиздат. 1955. – 800 с.
10. Наказ императрицы Екатерины II. – СПб., 1907 // Императрица Екатерина II, "О величии России", - М.: "ЭКСМО", 2003, серия "Антология мысли". – 157 с.
11. Сборник императорского русского исторического общества (СИРИО). – Т.8, 1871.: В кн.: Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
12. Сборник Русского исторического общества (РИО). – СПб., 1872. – Т. 32. – 1093 с.
13. Семенов Д. Городское представительство в екатерининскую эпоху / Д. Семенов // Русское богатство. – СПб., 1898. – № 11. – С. 36-58.
14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Т. 27 / С.М. Соловьев. – М., 1871. – 677 с.
15. Шпет Г.Г. Историзм и новая философия / Г.Г. Шпет // Очерк развития русской философии. – Петербург, 1922. – Ч. 1. – С. 8.
16. Die Philosophie in Russland. Studie von Jakob Kolubowsky. – St. Peterburg, 1893. – S. 5.

Заремский М.И. «Философические предложения» Я.П. Козельского как выдающаяся памятка эпохи Просвещения

В статье осуществлен анализ попытки Я.П. Козельского теоретически обосновать свой просветительский проект, адаптированный к российской действительности, и изложение главных принципов философских произведений мыслителя. Установлено, что в его взглядах получили творческое оформление передовые для своего времени философские и социально-политические идеи, которые были на уровне систем тогдашнего европейского Просвещения.

Ключевые слова: *Козельский Я.П., практическая философия, прямая истина, добродетель, Просвещение, право на месть.*

Zaremskyi M.I. Yakiv Kozelskyi's «Philosophical offers» as an outstanding monument of the Enlightenment

The article is devoted to the study Ya.P. Kozelskyi's attempts of the theoretically justify his own educational project, which was adapted to the Russian reality and presentation of the main principles of philosophical thinker's works. Established that his views were creative design advanced for the time, philosophical and social and political ideas that were contemporary to the European Enlightenment's system.

Key words: *Kozelskyi Ya.P., practical philosophy, straight truth, integrity, Enlightenment, the right to revenge.*

20.03.2013 р.

УДК 94 (477.46):2

Н.В. Кукса

СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКА ЦЕРКВА В СУБОТОВІ В «ОПИСАНІИ БЛАГОЧЕСТИВЫХ ЗАГРАНИЧНЫХ В КОРОНЕ ПОЛЬСКОЙ» МЕЛЬХІСЕДЕКА ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКОГО

«Описаніе благочестивых заграничных в короне польской» Мельхіседека Значко-Яворського є одним з найдавніших відомих на сьогодні першоджерел з історії Свято-Михайлівської церкви в Суботові – родовому маєтку Хмельницьких. Документ, датований 1767 р., доносить відомості одного з найбільш складних періодів православної церкви на Правобережній Україні.

Ключові слова: *першоджерело, історія Свято-Михайлівської церкви, Суботів, Мельхіседек Значко-Яворський.*

У зв'язку з історичними катаклізмами, що мали місце на Чигиринщині в XVII-XVIII ст., збереглося дуже мало документальних джерел, що стосуються історії культових споруд краю. На тлі ситуації, що склалася, особливої ваги набуває відомість «Описаніе благочестивых заграничных в короне польской», укладена ігуменом Свято-Троїцького Пустинного Мотронинського монастиря ієромонахом Мельхіседеком у вересні 1767 р., де знаходимо відомості щодо храму станом на 1764 р. Документ, що становить опис трьох протопопій, – Чигиринської, Мошенської Смілянської, – було підготовлено на прохання поборника православної віри Георгія Кониського для подання до Варшавського сейму.

Тут знаходимо відомості про Свято-Михайлівський та Свято-Іллінський храми містечка Суботів, відомого як родовий маєток Хмельницьких. Дані про суботівські церкви увійшли до розділу «Описаніе староства и протопопіи чигринской благочестівыхь церквей к епископіи переяславской издревле принадлежащихь» [1, 342-344].

Серед широкого загалу більш знаною є Свято-Іллінська церква – усипальниця Богдана Хмельницького. Проте не менш цікавою є історія храму в ім'я Архістратига Михаїла, закладеного, за народними джерелами, чигиринським підстаростою Михайлом Хмельницьким в першій чверті XVII ст. у кращих традиціях дерев'яного сакрального зодчества Середнього Подніпров'я [3, 112-118]. З побудовою цього храму хутір Суботів перетворюється на село, а 1649 р. отримує статус сотенного містечка чигиринського козацького полку, заміської резиденції гетьмана Богдана Хмельницького.

На церковному цвинтарі, вірогідно, була похована перша дружина Богдана Хмельницького Ганна Сомко [4, 228]. Павло Алеппський, який побував у Суботові 1956 р., описує гробовець старшого сина гетьмана Тимоша в приміщенні храму, над яким патріарх Макарій 2 серпня 1656 р. відправив панахиду [4, 228-229]. Існують версії про поховання в Свято-Михайлівській церкві і Богдана Хмельницького [5, 10-17], які не мають під собою історичного підґрунтя.

Мельхіседек Значко-Яворський. Робота невідомого автора середини XIX ст. (фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею)

Попри лаконічні відомості, що проливають світло на окремі сторінки історії храму, на сьогодні нам відомо три документи, що деталізують неоднозначну ситуацію, що склалася навколо православ'я в краї в першій чверті – 60-х роках. XVIII ст., зокрема на прикладі Свято-Михайлівської церкви в Суботові. До таких джерел можна віднести візитацію окремих церков південної Київщини 1726 р., що знайшла своє місце в найстарішій серед відомих книг збірки єпископських візитацій [2, 191-194].

Продовженням висвітлення історії храму слід вважати досліджуваний нами документ, що містить інформацію про єпархіальну приналежність храму та рукопокладення його настоятелів.

Насамперед Мельхіседек зазначає, що як і інші храми Чигиринської протопопії, Свято-Михайлівська церква раніше належала до Київської православної архієпископії, а з відновленням Переяславської єпископії знову перейшла у її відання.

У 1720 р. за благословення православного єпископа Кирила Шумлянського православним чигиринським протопопом Петром Клименком закладена і освячена на колишньому місці.

Звідси випливає, що в цей час Михайлівська церква перебувала в занедбаному, якщо не в зруйнованому, стані, адже довелося її заново відбудовувати [1, 342]. Певний час, як свідчить згадувана нами «Візитація…», церква була уніатською [6, 99-105]. Цей період Мельхіседек в своєму «Описаніи…» не висвітлює.

Населення краю завжди стояло на сторожі непохитних устоїв православ'я, що в свою чергу унеможливлювало утвердження унії на південно-східних околицях Речі Посполитої. Внаслідок постійного супротиву більшості населення створений

Мельхіседек Значко-Яворський.
Барельєф на фасаді Свято-Троїцького монастиря

близько 1740 р. Чигиринський деканат, до складу якого були приписано 27 навколишніх церков, серед яких і три церкви Чигирина та дві Суботова, що ставив за мету поступово усунути з храмів всіх православних священиків, замінивши їх на уніатських, не маючи успіху, 1768 р. зазнав краху [8, 667].

Виходячи з «Описанія...»Мельхіседека, схильні вважати, що суботівські церкви вийшли з-під патронату деканату задовго до його розпаду, адже 3 липня 1745 р. православним Волоським єпископом ІєрофеємХутинським настоятелем Михайлівської церкви був рукопокладений священик Феодор Садовський, який очолював клір до 1757 р., доки не був переведений в Новоросійську губернію, а на його місце 20 квітня 1757 р. православним митрополитом волоським Даниїлом Ренським було призначено священика Федора Клонського.

24 вересня 1761 р. Федір Клонський звернувся з проханням до православного єпископа переяславського і бориспільського Гервасія про надання йому на прихід Свято-Михайлівської церкви «усыновительной грамматы», яка була йому надана 5 серпня 1664 р. [1, 343].

Принагідно наведемо третій документ, відслідкований Ю. Мициком, що яскраво ілюструє становище православного духовенства на Чигиринщині в 60-х рр. XVIII ст.: «23-24 вересня 1766 р. писар уніатської консисторії П. Урбановський заарештував кількох православних священиків, в тому числі о. Федора Зеленського з Суботова, о. Федора Кабана з Медведівки, керівника Чигиринського духовного правління о. Максима Левицького, вимагав від них перейти в унію. На початку жовтня 1766 р. їх перевезли до Радомишля, де били доти, доки вони не дали згоди стати уніатами».

Подробиці цього інциденту стають відомими з донесення священика Федора Зеленського єпископу переяславському і бориспільському Гервасію, датоване 17(06)05.1767 р., де о. Федір зазначає, що з 1765 р. він є священиком церкви св. Архістратига Михаїла у Суботові (перед цим він був рукоположений волоським єпископом Данилом, єпископом Ренським). Його попередником у Суботові був священик Федір Садоцький, але через утиски з боку уніатів мусив покинути храм і йти служити похідним священиком у російську армію, котра здійснювала похід на Прусію. Отець Федір мав можливість служити в храмі, допоки в жовтні 1766 р. уніатський радомишльський єпископ Пилип Володкевич не вдався до репресій. У ніч на 3 жовтня на садибу священика в Суботові вчинили напад інстигатор уніатської консисторії Андрій Глинський, поляк, корсунський хорунжий Василь Острий з десятьма корсунськими надвірними козаками та двома суботівськими поляками, які несли сторожову службу (одного з них звали Павлом Левицьким). Вони заарештували священика разом з дружиною і дитиною, вчинили обшук, забрали все майно, а самого о. Федора під караулом погнали пішки до Чигирина. Там його привезли до замку уніатського офіціяла Григорія Мокрицького, де на нього чекали василіанський ігумен Костецький і декілька уніатських священиків (Олександр Вацкевич та інші), які влаштували йому допит. Мокрицький звелів постригти о. Федору волосся на голові і на бороді, що вважалося явним безчестям. Потім за його наказом священику дали 300 ударів різками й кинули до місцевої в'язниці, де перебували злодії. Пізніше уніати навідувалися до нього у в'язницю, криючи лайкою і самого священика, і православну віру. Згодом о. Федора відправили до Сміли, де у в'язниці він зустрівся з благочинним церков Чигиринського правління о.Максимом Левицьким. Того так само було схоплено, нещадно бито різками й кинуто до в'язниці. Зі Сміли обох священиків перевели до Корсуня і 24.09.1766 р. закрили у в'язниці під в'їзною вежею, забрали одяг, а взамін видали якесь лахміття. Незабаром їх разом з декількома іншими арештованими православними священиками відправили у Радомишль, де знову били, змушуючи прийняти унію. Тільки 25 березня 1767 р. їм випадково вдалося звільнитися [7, 312-313].

Тут очевидні невідповідності, що стосуються

настоятелів храму. Не знаходимо відомостей щодо о. Федора Клонського, який, згідно «Описанія…» Мельхіседека, був настоятелем храму після о. Федора Садоцького. Не виключено, що в своєму донесенні О. Федір Зеленський вказує на о. Федора Садоцького як на свого попередника в контексті утисків, яких зазнавали православні священики від уніатів.

«Описаніе благочестивых заграничных в короне польской» Мельхіседека Значка-Яворського введено до наукового обігу Феофаном Лебединцевим і опубліковане в кількох числах часопису «Киевская старина» за 1861-1863 рр.

Розділ «Описаніе староства и протопопіи чигринской благочестівыхь церквей к епископіи переяславской издревле принадлежащихь» побачив світ у десятому числі вказаного часопису за 1863 р.

На жаль, документ, який містить цінну інформацію про православні храми Потясминня, що охоплює період від кінця XVII до середини XVIII ст., на сьогодні практично недоступний для широкого загалу шанувальників сакральної історії. Залишається відкритим питання про необхідність перевидання «Описанія…» окремим збірником.

Посилання

1. Игумен Троицкого Пустынно-Мотренинскаго монастиря иеромонах Мельхиседек. Описаніе староства и протопопіи чигринской благочестівыхь церквей к епископіи переяславской издревле принадлежащихь 1767 года сентября 10 дня // Киевские епархиальные ведомости. – 1863 – № 10 – С. 342-344.
2. Крип'якевич І. Чигирин і Суботів у візитації 1726 р. // Записки НТШ. – 1931. – Т. 151. С.– 191–194.
3. Кукса Н. До історії Михайлівської церкви в с. Суботові // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 8 – К., 1999. – С. 112-118.
4. Кукса Н. Історичні поховання XVII-XVIII ст. в Суботові // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.9. Тематичний випуск. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень. – К., 2002. - С.227-241.
5. Кукса Н. Наукові «досліди Гната Яковича Стеллецького по з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботові (20-ті рр. XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Вип. 11. – К., 2002. – С. 10-17.
6. Кукса Н.В. Православні церкви Чигиринщини у візитації 1726 р. // Свідок козацької слави: погляд крізь століття (до 350-річчя- річниці храму Б. Хмельницького в с. Суботові): матеріали науково-практичної конференції НІКЗ «Чигирин». – 2004. – С.99-105.
7. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – 391 с.
8. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех древних селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся. – К., 1864. – 736 с.

Кукса Н.В. Свято-Михайловская церковь в Субботове в «Описаніи благочестивых заграничных в короне польской» Мельхиседека Значко-Яворского

«*Описаніе благочестивых заграничных в короне польской» Мельхиседека Значко-Яворского является одним из самых давних известных на сегодня первоисточников из истории Свято-Михайловской церкви в Субботове – родовом имении Хмельницких. Документ, датированный 1767 г., доносит сведения одного из наиболее сложных периодов православной церкви на Правобережной Украине.*

Ключевые слова: *первоисточник, история Свято-Михайловской церкви, Субботов,Мельхиседек Значко-Яворский.*

Kuksa N.V. St. Michael church in Subotiv at «The Description of blagochestyvyh foreign in polish crown» of Melhisedek Znachko-Yavorskyi

«The Description of blagochestyvyh foreign in polish crown» of Melhisedek Znachko-Yavorskyi is one of the first well known original sources in the history of the St. Michael church in Subotiv - Khmelnitskiy`s family burial vault nowadays.

The document dated 1767, conveys information of one of the most difficult periods of the Orthodox Church in the Ukraine.

Key words*: original source, history of St. Michael church, Subotiv, Melhisedek Znachko-Yavorskyi.*

14.03.2013 р.

УДК 94(477):069.444+711.56«1786»

С.Б. Юрченко

РЕМОНТ СОБОРУ ГАМАЛІЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ У 1786 РОЦІ

На підставі нових архівних документів реконструюється первісна форма завершень собору Гамаліївського монастиря.

Ключові слова: *українське бароко, Гамаліївський монастир, Іван Скоропадський, храмова архітектура*

Собор Різдва Богородиці Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря неодноразово привертав увагу дослідників [1]. Зокрема, багатьма істориками української архітектури відзначалася оригінальність його об'ємно-просторової композиції, що поєднує у собі тринавний трьохабсидний тип псевдобазилікального храму із трансептом та характерне для дерев'яного зодчества завершення у вигляді п'яти бань, встановлених за сторонами світу. Особливості ж деталювання фасадів та первісна форма завершення бань, незважаючи на значну роль цих елементів у формуванні архітектурного образу споруди, досьогодні лишаються малодослідженими. Причиною цьому є переробка собору в першій половині XIX ст. після пожежі 1795 р., в результаті чого пам'ятка втратила майже увесь фасадний декор, що був стесаний на догоду пануючим тоді естетичним уподобанням пізнього класицизму. Тоді ж храм отримав збережене дотепер завершення бань, які мають форму півсфер із встановленими на них глухими ліхтариками під хрести.

З огляду на сказане великий інтерес представляють архівні матеріали, що містять інформацію про архітектуру собору до пожежі 1795 р. Одним із нещодавно виявлених документів є контракт на

ремонт собору, що датується 1786 р. Він зберігся у фонді Новгород-Сіверської консисторії. Братія монастиря просила благословення у єпископа Новгород-Сіверського і Глухівського Іларіона на ремонт головного монастирського храму і у якості доказу серйозності своїх намірів приклала копію контракту із виконавцями робіт. Завдяки цій обставині текст контракту зберігся до наших днів. У своєму листі до владики керівництво монастиря повідомляло, крім того, що ними вже заготовлено необхідний матеріал: покрівельне залізо, соснова та дубова деревина, вапно, алебастр та цегла. Також зібрані кошти в сумі однієї тисячі семиста дев'яноста восьми рублів дев'яноста восьми з половиною копійок, а «рядчикам» вже видано аванс у сумі п'ятиста рублів. Лист підписали намісник монастиря ієромонах Ісаакій, казначей, екклесіарх ієромонах Онисифор, ієромонахи Аристарх і Феодорит та економмонах Іона.

Власне контракт датований 23 квітня 1786р. Підрядниками на виконання робіт стали «климовской купец» Гаврило Кузьмич Чадін та кріпосний селянин Гаврило Семенович Самолетов, котрий належав підполковнику Михайлу Олексійовичу Єропкіну і проживав у селі Путятині Ярославської округи. Від свого пана селянин мав письмове «одобрение верящее», яке давало право підряджатися на виконання будівельних робіт на суму не більше 4 тисяч рублів. Копію з «одобрения» залишено в Гамаліївському монастирі. Будівництво, а надто ж ремонти споруд «з підряду» вихідцями з території етнічної Росії особливо розповсюдилися на українському Лівобережжі в другій половині XVIII ст. Характерною ознакою при цьому є переважання у підрядах одного виду робіт, а саме заміна дерев'яного покриття дахів з гонту або тесу на металеве з чорного або «белого сибирского железа». Мода на останнє почала розповсюджуватися в Гетьманщині приблизно у ці роки [2, 96]. Чорне залізо покривалося тонким захисним шаром цинку і за зовнішнім виглядом нагадувало сьогоднішню оцинковану сталь. Матеріал виготовлявся в Росії, там же, треба думати, були й майстри, що вміли його вкладати. Можливо, що цим і пояснюється факт запрошення до Гамаліївського монастиря бригади будівельників із далекої Ярославльщини.

Предметом контракту визначено переробку даху. Робітники повинні розібрати увесь «обветшалий» дах як на самій церкві, так і на приділах, «преддверии церковном» та ризниці і встановити новий на кроквах і дерев'яній «решітці». Під приділами тут, вочевидь, маються на увазі бічні крила трансепту, понижені ж нави часом також називали каплицями. Під «преддверием» треба розуміти арку на могутніх пілонах, в глибині якої під навісом влаштовано портал головного західного входу у храм. При цьому зазначається, що верхні та нижні «поли», тобто схили дахів, на трьох «приделах» (третім названо, очевидно, східне відгалуження просторового хреста – вівтарну частину) слід робити «гладко в одну стреху и гребень», а над західною частиною «от первых вхожих дверей» – у дві «стріхи». Під «стріхою» мається на увазі стіжкоподібна чи пірамідальна форма даху, зрізана вгорі або зведена у гребінь. В даному випадку такими дахами мали накриватися частини нижче бічних бань. Відстань від них до головної бані була незначною, тому між південним, північним і східним малими підбанниками та середньою банею влаштовувалися двосхилі дахи, що переходили у «стріхи». Інакше вирішувалося покриття над західною частиною головної нави. Довжина цього компартименту значно перевищувала інші, тому тут передбачалося утворити два пірамідальні дахи – один навколо західного підбанника, а другий – навколо центрального. Обидва дахи повинні були сходитися внизу у спільний жолоб, покладений поперек нави для відведення атмосферних опадів. Таке рішення характерне для дерев'яного зодчества, наявність його при конструюванні даху мурованого собору пояснюється специфікою організації в Гетьманщині будівельного процесу, при якому за остаточний архітектурний результат відповідав не один майстер, а принаймні двоє – муляр та тесляр [3, 141-143]. Перший з них виконував мурування стін та їх тинькування, на цьому його повноваження закінчувалися. На «дерев'яну роботу» наймався тесля і саме він створював завершення храму у звичних для нього формах, притаманних для традиційного українського дерев'яного сакрального зодчества. Кожен український собор чи церква були, таким чином, продуктами колективної творчості, що характерна для пізньосередньовічного мистецтва Європи взагалі та України зокрема. Слід зазначити також, що поява такого архітектурного феномена, як українське бароко, пояснюється своєрідним сплавом мулярських будівельних традицій, занесених з Московського царства, та місцевої багатовікової школи дерев'яного храмобудування. Прийом зведення у спільний жолоб нижніх частин паралельних схилів дахів характерний для українського зодчества ще пізньоготичної доби. Можна згадати принагідно хоча б «складчасті» дахи міських кам'яниць у Львові або іншому місті, у XVII ст. над ренесансними спорудами такі ж дахи прикривалися із торця високими декоративними аттиками [4, 188, 220]. На мурованих будівлях Чернігова другої половини XVII ст. також виявлені описані водозбірні жолоби – наприклад, при реставрації північних келій Єлецького монастиря. Тож у Гамаліївці, очевидно, на вимогу керівництва монастиря, яке було добре обізнаним із місцевою будівельною традицією, дахові конструкції виконувалися у відповідності до звичних прийомів, взятих із дерев'яної церковної архітектури.

За необхідну умову монастир висував якість покриття. Гарантія на новий дах визначалася у десять років. Якщо протягом цього часового періоду виникне протікання, то підрядники зобов'язуються

Загальний вигляд собору Гамаліївського монастиря. Фото автора, 2006 р.

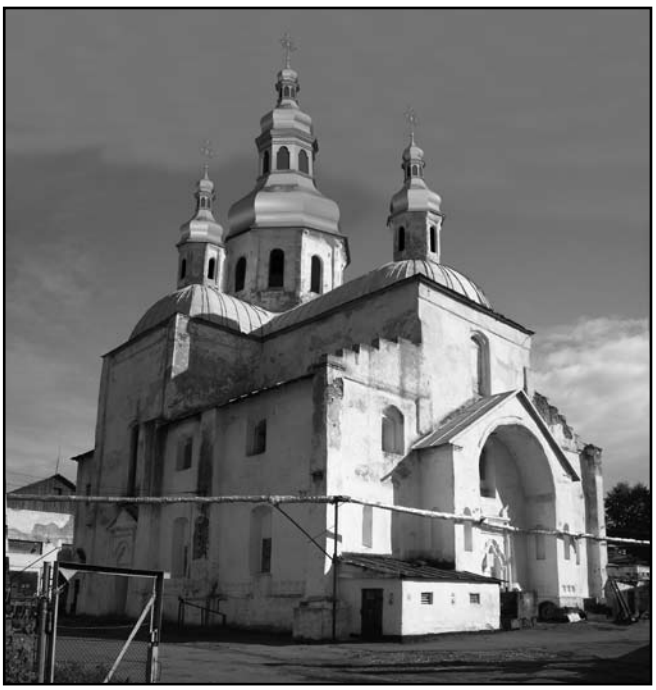

Первісне завершення собору Гамаліївського монастиря. Спроба реконструкції автора. Комп'ютерна графіка архітектора Петра Іванова

на власний кошт відремонтувати її «безоговорочно и без всякого суда и права».

Цікаво описано спосіб влаштування відведення атмосферних опадів. З цією метою влаштовуються на даху «где надлежит и от монастыря показано будет» жолоби, які просмолюються та вкриваються покрівельним залізом. По краях звісів покрівлі та над вхідними дверима встановлюються водозбірні лотки із чорного заліза. Ринви виготовляються із дерев'яних труб, в які додатково впускаються труби із чорного металу. Коліна також повинні виконуватися із металу та продіватися у верхній частині через горизонтальні лотки, а в нижній – запускатися у ринви. Ринви міцно закріпляються до стін. Тут маємо свідчення існування організованого водовідводу із даху вже у XVIII ст.

Контрактом передбачено також і ремонт фасадного декору, зокрема карнизів, що на той час частково осипалися. Передбачалася навіть часткова заміна цегляної кладки та витягування заново профілювання. Такий стан фасадів дозволяє говорити про відсутність ремонтів собору принаймні від часу реставрації храму після пожежі 1735 р. Всі карнизи та підвіконня передбачалося покрити металевими відливами, «дабы …кирпич от дожжа и снега портится не мог». Профільований цоколь теж планувалося відремонтувати та покрити металевим листом.

Металеве покриття за умовами контракту слід з обох сторін змастити «перевареною олеєю», тобто оліфою, а потім «обмалевать краскою, называемою мумія с сурыком».

На час підписання контракту всі п'ять бань вже були покриті жестю, тому передбачалося головну баню пофарбувати спершу у сірий колір – очевидно, це була грунтовка – а потім яр мідянкою у зелений, нижню та верхню «шиї» пофарбувати у білий колір. Вітрові дошки та інші підшивні дерев'яні карнизи фарбуються на червоно, як і було до цього. За цим же принципом фарбуються бічні малі бані та їхні шийки. Наведений текст дозволяє скласти уяву про архітектуру завершень – за формою вони були грушоподібні із невеликими восьмигранними глухими барабанчиками, що характерно для завершень доби українського бароко загалом. Головна баня буда двох'ярусною і мала два глухі барабани – більший внизу і менший нагорі. Двох'ярусні бані відомі в українському зодчестві Лівобережжя вже у другій половині XVII ст. Саме такими є збережені верхи Успенського собору Єлецького монастиря після відбудови їх Дуніним-Борковським, такими були завершення Спасо-Преображенського, Борисоглібського соборів та П'ятницької церкви в Чернігові [5], відомі із архівних та інших іконографічних джерел. Двох'ярусний головний верх характерний для часів правління Івана Мазепи і, очевидно, підтримувався авторитетним Лазарем Барановичем, який довгі роки обіймав Чернігівський архіпастирський престол. Як бачимо, мазепинська традиція закорінилася і продовжувала розвиватися його соратниками та наступниками – Іваном Скоропадським та Данилом Апостолом. Двох'ярусний центральний верх мав собор Мгарського монастиря до перебудови у середині XVIII ст., про його існування відомо із Мгарського літопису [6]. Фундована Данилом Апостолом Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях теж зберегла середній верх із двома «шиями» [7, 293]. Отже, собор Різдва Борогодиці Гамаліївського монастиря не тільки за загальною об'ємно-просторовою композицією, але й за характе-

ром архітектури окремих об'ємних елементів продовжував традиції зодчества попередніх десятиліть.

Увесь собор належало побілити згори до низу, причому тиньк, що опав або тільки відійшов, домовлено замінити новим, додаючи при потребі алебастр для міцності. Побілити потрібно всі фасади за виключенням настінних розписів, вміщених над західним входом під великою аркою, що влаштована подібно до балдахіна, випустивши у цьому місці навіс даху вперед на половину аршина. У верхній точці фронтону знаходилася «треуголная фигура с осіянием», яку теж планувалося оббити металевими листами. Можливо, тут йде мова про всевидяче око, яке зазвичай вміщувалося у трикутнику.

Монастир зобов'язувався доставити необхідні матеріали – штабне та полосове залізо, вапно, алебастр, цеглу, деревину на крокви та лати, мотузки, пісок, воду тощо. Риштування встановлює підрядник, проживання для робітників забезпечує монастир, харчування – за свій рахунок, «не трубуя ничего от монастыря». За виконану роботу монастир повинен видати дві тисячі шістсот тридцять рублів, десять чвертей жита, десять пудів сала. При підписанні контракту видано аванс у сумі п'ятсот рублів, наступні виплати проводяться протягом виконання роботи, кінцева виплата – 500 руб. – здійснюється після закінчення всіх робіт та оцінки монастирем та «знающими людьми» якості роботи. Якщо ж виявляться якісь дефекти, то виплата затримується до їх усунення.

Крім двох виконавців контракт підписали також два свідки – тульський купець Корній Тимофійович Шарапов та калузький купець Григорій Маркович Кулачников.

Контракт на ремонт головної споруди Гамаліївського монастиря від 1786 р. є цікавим архівним документом, що розкриває невідомі раніше архітектурні особливості первісного або близького до первісного вирішення цієї видатної пам'ятки українського храмобудування що, у свою чергу, дозволяє скласти більш повне уявлення про задум зодчого Данила Мойсеєвича, котрий зводив будівлю, і таким чином точніше визначити роль та місце собору в історико-архітектурних процесах першої половини XVIII ст. на території Гетьманщини.

Додаток №1

Контракт на ремонт собору Гамаліївського монастиря. 1786р.

(ДАЧО, ф. 712, оп. 3. спр. 10, арк. 3-4)

Тысяча семьсот восемдесят шестого году априля третого дня. С монстырем Пустынно-Хрлампиевским Гамалеевским мы нижеподписавшиеся климовской купец Гаврила Козмин сын Чадин и господина подполковника Михайла Алексеевича Еропкина крестьянин житель наместничества и округи Ярославских села Путятина Гаврило ж Семенов сын Самолетов, имеем от онаго своего господина одобрение верящее рядиться мне на что-либо до четырех тысяч рублей денег (с которого одобрения точная копия за свидетельским подписом в монастыре Гамалеевском оставлена) заключили сей контракт в том, что договорил нас монастырь Гамалеевский на болшой онаго монастыря соборной Рождества Пресвятыя Богородицы церкве обветшалую деревяную крышку нашима работниками разобрав всю (кроме пяти глав покрытых жестью) как наверху церкви, так и на имеющихся приделах, придверіи церковном и ризнице, вновь оную по надлежащему нашими же работниками не требуя оных и малейше от монастыря ни на что, на стропилах деревяных и деревяной решотке, покрыть кровленным черным железом верхние и нижние полы гладко в одну стреху и в гребень на трех пределах, а на четвертом от первых вхожих дверей состоящем в две стрехи, которая крышка должна быть нами отделана так: чтобы отнюдь и малейше чрез многая годы снова оныя течи быть не могло. В противном случаи, то есть естли бы вскорости будет сквозь оную кришку течь и не менее как через десять лет, то имеем мы собственным своим коштом подчинить безоговорочно и без всякаго суда и права. Под всеми же стрехами поделать с листового ж железа жолобы, а на самой крышке где подлежит и от монастыря показано будет деревяныя жолобы ж, которыя осмолив своею смолою покрыть железом, а под теми жолобами поделать же им надлежит водотечные с такого ж железа ламаныя трубы с коленами числом десять, продетьоныя сквозь жолобы до земли и утвердить к стенам так, чтоб сломаться каким-либо случаем не могли, даотводных труб же сколько надобно будет, так же над всеми болшими дверьми и над всеми ж окошками и еще где от монастыря показано будет стесав каменныя карнизы вновь оныя поделать приличныя церкви и в низу самих всех окошек (сколько всех их есть) как подлежит подчинив кирпичем и обтинковав покрыть все то железом же, дабы впредь над дверьми, окошками и внизу оных кирпич от дожжа и снега портится не мог. При том должны ж мы нижней цоколь или фундамант округ всей церькви подделать железом, котрое железо как на верхней, так и на всех нижних крышках обмазать первее с обоих сторон перевареною олеею, а потом обмалевать краскою называемою мумія с сурыком. А на среднем болшом верху болшой купол что жестью оббит, помалевать первее шарою краскою, потом ярью медянкою с белилом зелено, наверху онаго купола шею белилами побелить и самую верхнюю на том же болшом верху шею, также и на менших четырех верхах шеи покрасити где надлежит и было окрашено красками зеленою и красною, равно как и все под шеями и под всею крышкою карнизы деревянные покрасить красною краскою красною, для чего олея и красня должны быть наши собственныя; да и всю церков начав от глав крытых жестью, до самого цокола или фундаменту из наружи побелить и где тинк опал потинковать; а буде усмотрится, что тинк от стены

отстал, хоть бы он еще и не опал, а только вздулся, то и тот обив вновь потинковать же, употребляя для прочности где надлежит алебастр и побелить же все, кроме письма имеющагося на преддверіи которое обделав – сверху в полциркуле наподобіе балдахина, спереде пустив стреху в пол аршина, а наверху онаго обделать треуголную фигуру с осіянием из листового железа, тоже сверху и фундаменты железом побить и покрасить; а всю работу начать будущего июля сего года от 21 числа; что ж касается до материалов, яко то листового, штабного и полосного железа сколько надобно будет, также извести, алябастру, кирпича, дерева на стропила и решетки на рыштованье столбов и досок, притом канатов. Веревок и посуды к работе потребной, песку, воды и кирпича, то все тое имеет наш монастырь доставить; рыштованье ж поставить нашими работниками имеем; а для работников сколько б их ни было, от начатия даже и до окончания всего договоренного дела квартира и для кузнецов ковальня и уголья должны быть наши собственныя, не требуя отнюдь ничего от монастыря; за всю ж вышеписанную работу монастырь Гамалеевскый имеет нам дать в награждение денег две тысячи шестьсот тридцать рублей, жита десять четвертей, сала десять пудов; в число которых двох тысяч шестисот тридцати рублей и получили мы от монастыря при заключении сего контракта пять сот же рублей, до самого окончания всей работы имеем получать за усмотреніем от монастыря нашей работы; прописанныя ж имеющія остаться до окончанія работы пять сот рублей денег имеем же получить по освидетельствовании монастырем и другими знающими людьми прочности работы, и буде явится прочное, то без замедленія и выдать нам монастырь имеет; в случае ж непрочности, то в то время должны быть отданы когда в прочность всю работу нашим уже коштом приведем. Во утверждение какова договора и подписались при нижеподписавшихся свидетелях с приложеніем печатей, а в равной силе контракт и от монастыря Гамалеевского нами принят вышеписанных года, месяца и числа.

На подлиннике подпись такова:

К сему контракту Климовского посада купец Гаврило Козмин сын Чадин руку приложил при печати.

К сему контракту вышеписанной крестьянин Гаврило Семенов сын Самолетов при печати подписался.

К сему контракту во свидетельство тульский купец Корней Тимофеев сын Шарапов при печати подписался.

К сему контракту во свидетельство подписался калужский купец Григорей Марков Кулачников.

Посилання

1. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К.: «Мистецтво», 1968. – С. 121; Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины 17-18 веков. – М.: Издательство литературы по строительству, 1967. – С. 175-177; Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури та містобудування Лівобережної України. – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – С. 551.

2. Наприклад, у 1785 році купець Іван Олексійович Конвісаов перекрив залізом дах Покровської церкви в Сулимівці. Див.: Юрченко С.Б., Шамраєва А. М. Покровська церква в Сулимівці на Київщині // З історії української реставрації. За ред. В.І. Тимофієнка. – К.: Видавництво «Українознавство», 1996. – С. 96.

3. Юрченко С.Б. Про датування Успенського собору в Новгороді-Сіверському // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Випуск 3. – Київ – Глухів, 2010. – С. 141-143.

4. Історія української архітектури. За редакцією В.І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – С. 188, 220.

5. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель. Автор текста и составитель Г.Н. Логвин. – М.: Искусство, 1982. – іл. 294. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. За редакцією А.В. Кудрицького. Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1990. – С. 31-32, 800.

6. Мгарський літопис, опублікований О. Лазаревським // Киевская старина. – 1889. – № 4-6;1891. – № 3.

7. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. Т. 3. – К.: Будівельник, 1985. – С. 293.

Юрченко С.Б. Ремонт собора Гамалеевского монастыря в 1786 году

На основании новых архивных документов реконструируется первоначальная форма завершений собора Гамалеевского монастыря.

Ключевые слова: *украинское барокко, Гамалеевский монастырь, Иван Скоропадский, храмовая архитектура.*

Yurchenko S.B. Repair of cathedral of Hamaliivsky monastery in 1786

On the basis of the new archived documents the primitive form of completions of cathedral of Hamaliivskyi monastery is reconstructed.

Key words: *the Ukrainian baroque, Hamaliivsky monastery, Ivan Skoropadskyi, temple architecture.*

18.03.2013 р.

УДК929.:025.17:027.54(477)

Т.А. Якубова

РУКОПИСНІ ДОКУМЕНТИ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НБУВ ПРО ЕПОХУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН (XVIII СТ.)

Стаття присвячена Архіву фортеці Св. Єлизавети, якій зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Маловідомі рукописні документи Архіву фортеці Св. Єлизавети – це розпорядження воєначальників Г.О. Потьомкіна, де Рібаса, М. Репніна в період воєнної кампанії 1788 р., пов'язаної з осадою Очакова в російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Розглянуті рукописні документи розкривають нові маловідомі історичні факти в даний історичний період.

Ключові слова*: бібліотечні фонди, рукописний документ, архів.*

Бібліотечні фонди Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського зберігають маловідомі рукописні документи Архіву фортеці Святої Єлизавети (ІРНБУВ, фонд. IX «Фортеця Св.

Єлизавети»). В різні часи цей архів досліджували історики А. Скальковьский, автор «Історії Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» та член-кореспондент Одеського Товариства Історії та Старожитностей В. Ястребов [1, 10].

У 1888 р. історик В. Ястребов отримав можливість ознайомитись з історичними документами цього архіву та пізніше, у квітні 1888 р., він написав статтю для Одеського Товариства Історії та Старожитностей, яка мала назву «Архив крепости Св. Елизаветы». В ній історик відмітив, що у 1876 р. Єлисаветградська міська дума ухвалила постанову про передачу Київському університету справ запорозького архіву, якій зберігався в архіві думи. Документи, які надійшли до Києва, були не запорозьким архівом, а залишками Архіву фортеці Св. Єлизавети (м.Єлисаветград, нині Кировоград). Історик зазначав, що цей архів знаходиться в університетській бібліотеці та має 24 папки, які містять 433 справи. Історик А.А. Скальковський також знайшов залишки Архіву фортеці Св. Єлизавети, які у свій час були знайдені істориком Г.П. Соколовим та передані останнім Одеському Товариству Історії та Старожитностей [2, 7].

Документи Архіву фортеці Св. Єлизавети охоплюють цілий ряд актуальних історичних питань, серед яких слід відмітити наступні: 1) документи, пов'язані з побудовою фортеці, модернізацією фортифікаційних споруд (ІРНБУВ, ф. ІХ. ІІІ-127. Рапорти о привлечении к ответственности за грабеж, об осмотре места для строительства крепости…Май 1754 г. Оригиналы. 32 л. 17 ед.); 2) документи про прикордонні відносини, гайдамаків, Запорозьку Січ, Слобідську Україну (ф. ІХ. 38-73. Премория о передаче дел Слободского казачьего полка в Киев, рапорты начальников черношишлыкского форпоста о состоянии границы, о действиях гайдамацких отрядов и другим вопросам. 1753, 1763. Оригиналы. Черновики); 3) документи про Османську імперію, Крим, російсько-турецькі війни 1768-1774 рр., 1787-1791 рр. (ф. ІХ. 132-214. Переписка коменданта крепости Св. Елизаветы генерала Глебова с киевским генерал-губернатором, русским резидентом в Константинополе Обрезковым, турецким пашой…31мая 1754 – 1ноября 1755 г. 156 л. 83ед.; ф. ІХ. 3974-4012. Указы военной коллегии, ордера Елчанинова, Текели и Муромцева и рапорты коменданту крепости Св. Елизаветы о заключении мира с Турцией 75 л. 39ед.; ф. ІХ. 20363-20379. Указы комиссии кригс-цалмейстра, приказы Потемкина Елисаветградскому полку конных егерей и другие документы. 1791 г. Оригиналы и копии. 30 л. 17ед.).

Маловідомими залишаються документи Архіву фортеці Св. Єлизавети, пов'язані з військовою кампанією 1788 р. по осаді фортеці Очаків в період російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Документи свідчать, що князь Г.О. Потьомкін ретельно готував та проводив військову кампанію 1788 р. Фортеця відігравала особливу роль в його військових планах, що знайшло своє відображення в чисельних рукописних документах Архіву.

На початку російсько-турецької війни 1787-1791 рр. за ініціативою Г.О. Потьомкіна у фортеці був заснований генеральний шпиталь (ІРНБУВ, ф. ІХ. 18775-18790. Описание помещения, отведенного под генеральный госпиталь в крепости Св. Елизаветы, именной список лиц, находящихся на излечении, ордера, рапорты о содержании больных. Оригиналы. Сентябрь 1787 года. Дело № 315. Об учреждении в г. Елисаветграде крепости Св. Елизаветы генерального госпиталя. 1787 г. 16 ед. 42 л.). Світліший князь планував розмістити в його приміщеннях військових різних полків своєї армії, яка пізніше була направлена для осади Очакова (1788 р.). Фортеця відігравала важливу роль тилового об'єкту, до якого були відправлені за наказами князя військові Єкатеринославської армії, що вже не мали можливості внаслідок хвороб брати учать в військовій кампанії 1788 р. та російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Г.О. Потьомкін у 1788 р. направив до коменданта фортеці та інших воєначальників ряд документів з цього приводу, що також відклалися в Архіві фортеці Св.Єлизавети. Наводимо тексти деяких з них.

(ІР НБУВ, фонд. ІХ. Е. 19200-19220. Крепость Св. Елизаветы. Ордера Потемкина, Репнина, Ферзена и Розена об отчислении по состоянию здоровья из полков нишних чинов в гарнизонные команды и госпитали, премории и рапорты по этому вопросу. Оригиналы и копии. Март – май 1788 года. 21 ед., 25л.)

Ф. ІХ. Е. 19215

Ордер.

Господину майору крепости Святыя Елизаветы за обер коменданта Петерсону. Оказавшихся со осмотру господина генерал аншефа и кавалера князя Николая Васильевича Репнина заболеваниями и старостью действительно продолжать полевую службу не могущих легкоконных полков нижних чинов не выслуживших положеннова пятнадцати летнего срока приказал я – из полков выключить и отправить к определению в Елисаветградский Гарнизон. О чем вашему превосходительству дать знать предписываю по отчислению оных в батальоны отрядить в здешний генеральный гошпиталь в и надзиратели. Марта 10 дня 1788года. Князь Потемкин Таврический.

Ф.ІХ. Е.19216.

Высокородный и Превосходительный Господин Генерал Майор и крепости Святыя Елизаветы обер комендант.

Милостивый Государь мой!

В следствие полученнаго мною повеления его Светлости Главнокомандующего Екатеринославскою армиею Господина Генерал-фельдмаршала к разных орденов кавалера князя Григория Александровича Потемкина Таврического от 10-го марта под №1267-м,

препровождаю при сем именной список оказавшимся в легкоконных полках во вверенной мне первой дивизии состоящих, и именно: Харьковском, Ахтырском, Сумском, Изюмском, Острожском, Украинском, Елисаветградском и Херсонском. За болезнями и старостию полевой службы продолжать не могущих нижним чинам всего пятидесяти четырем человекам, кои за не выслужением положенного пятнадцатилетнего срока следуют к определению в Елисаветградской Гарнизон и о коих вышеписанным повелением Его Светлости дано мне знать, что от него предписано вашему превосходительству отрядить их в гофшпиталь здесь находящийся в надзиратели; от меня же приказано уже тем полкам препроводить их прямо в тот гофшпиталь, а во оной сообщено, когда те и иные чины являтся туда станут представлять их с формулярными списками и аттестатами к вашему превосходительству, дабы вы по оным могли их приказать причислять в здешний гарнизон. О чем вас извещая чрезь сие имею честь пребыть с истинным почтением.

Вашего превосходительства !

Покорнейший Слуга.

Князь Николай Репнин.

№827.

Елисаветград. Марта 12 дня 1788 Года.

Его Превосходительству Ивану Ивановичу Петерсону.

Ф.IX. Е.19204

Екатеринославской армии из главного дежурства. Господину генерал майору в Елисаветградской крепости. За обер коменданта Ивану Ивановичу Петерсону.

Его Светлость Главнокомандующий армиею изволил приказать о составлении здешних гарнизонов и других всех в департамента здешнем состоящих и от распоряжения вашего превосходительства рапорт о числе людей и лошадей со приложением ведомости обо отлучных чинах с показанием во оной подробного их расхода Кто-где с которого времени и по какому повелению находитца. Затем сколько налицо. Здоровых – больных требуит ба вдобавку таковую ведомость и рапорт его светлость. Изволит требовать всамоскорейшем времени собственно к его представлению, а потому изволите ваше превосходительство в соответствие сей воли Его светлости все оное доставить в главное дежурство как наискорее возможно.

Дежурный бригадир де Рибас. 9 мая 1788. Елисаветград.

Документи Архіву фортеці Св. Єлизавети з фондів Інституту рукопису НБУВ показують ретельну підготовку князя Г.О. Потьомкіна до військової кампанії 1788 р., яка мала на меті осаду та штурм турецької фортеці Очаків під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. Архів зберігає значну кількість маловідомих рукописних документів, пов'язаних з епохою російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст., які містять великий історичний матеріал для подальших досліджень.

Посилання

1. В.Ястребов. Архив крепости Св. Елизаветы [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // library.kr.ua/ kray/ yastre bov/ elizaveta/ htme –10 с.

2. К истории Новой Сербии (Документы Архива Канцелярии Новосербского корпуса) [Електронний ресурс]. Режим доступу: // http: // www.vostlist.info – 7с.

Якубова Т.А. Рукописные документы библиотечных фондов Института рукописи НБУВ о эпохе русско-турецких войн (XVIII ст.)

Статья посвящена Архиву крепости Св. Елизаветы, который сохраняется в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. Малоизвестные рукописные документы Архива крепости Св. Елизаветы – это распоряжения военачальников Г.А. Потемкина, де Рибаса, Н. Репнина в период военной кампании 1788 г., связанной с осадой Очакова в русско-турецкой войне 1787-1791гг. Рассматриваемые рукописные документы раскрывают новые, малоизвестные исторические факты в данный исторический период.

Ключевые слова: *библиотечные фонды, рукописный документ, архив.*

Yakubova T.A. Hand-written documents of library stocks of Institute of manuscripts of NBUV about an era of Russian-Turkish wars in the XVIII-th century

Article is devoted to Archive of a fortress of St. Elizabeth which remains at Institute of manuscripts of National library of Ukraine named after V.I. Vernadsky's. Little-known hand-written documents of this archive are orders of military leaders of H.A. Potemkin, de Ribas, N. Repnin in the military company 1788 connected with a siege of Ochakiv in Russian-Turkish war 1787-1791. Considered hand-written documents open new little-known historic facts during this historical period.

Key words: *library stocks, hand-written document, archive.*

14.03.2013 р.

УДК 94 (477):623.421.2;623.422.55

М.М. Блакитний
С.О. Половнікова

ЧАВУННІ ГАРМАТИ НА ТЕРИТОРІЇ КОЛИШНЬОЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті йдеться про чавунні гармати, які перебувають на території колишньої Чернігівської фортеці.

Ключові слова: *гармата, фортеця, чавун, вага.*

Як відомо, вогнепальна зброя з'явилася у 20-40-х рр. XIV ст. спочатку у Іспанії, потім Італії, Франції, Німеччині. Найдавніша згадка про використання вогнепальної зброї на Русі відноситься до 1382 р., коли москвичі, обороняючись від орди монголо-татарського хана Тохтамиша, виставили на своїх стінах «тюфяки» (перші зразки вогнепальної зброї). Ранні зразки вогнепальної зброї дуже примітивні: це були залізні труби із запалювальним отвором, які

заряджалися з дула і стріляли кам'яними, залізними, згодом чавунними ядрами.

У першій третині XV ст. з'явилися аркебузи (гнотова рушниця) – залізні трубки, що кріпилися до дерев'яного ложа і важили до 7,5 кг (тобто невеликі гармати). Одним із різновидів артилерійської зброї були пищалі, що мали калібр від 38 до 219 мм, вагу від 3,5 до 450 пудів (пуд – 16,38 кг), дальність пострілу від 400 до 800 м.

У XV ст. словом «cannone» (гармата) починають називати гармати будь-якого типу. Перші гармати виготовляли з м'якого заліза, і вони були кованими. Для виробництва гармат малого калібру пластину заліза згортали у трубку, а потім зварювали шви. Гармати великого калібру виготовляли з кількох зварених і стягнутих кільцями пластин. З часом гармати почали відливати з міді і бронзи (з другої половини XV ст.). Перша бронзова гармата була відлита у 1372 р. в Аугсбурзі. На початку XVII ст. у виробництві гармат починають використовувати чавун, який лише в середині XIX ст. поступився місцем сталі. Стволи гармат відливалися з цапфами, дельфінами і вінградами [1].

У XIX ст. було визначено склад бронзи такої гармати. При цьому виявилося, що він дуже схожий зі складом так званого артилерійського металу (сплав 90-92 % міді і 8-10 % олова), з якого виготовляли бронзові гармати XIX ст.

Гармати XIV – першої половини XIX ст. мали наступну будову: внутрішня частина труби гармати – канал, передня частина – дуло, циліндричні виступи у середині стволу гармати для з'єднання її з лафетом (на них гармата рухалась у вертикальній площині) – цапфи, частина труби від цапф до дула – ствол, задня частина гармати – казна або казенна частина, пояс або завершення казни – тіроль, виступ казни — вінград, дельфіни (для зменшення відкату гармати за них чіпляли троси), запальний отвір та ін. (запалювальна полиця).

Біля кожної гармати під час бою знаходилося два відра: у одному зберігали пижі, у іншому, «бойовому відрі», знаходилася вода для гасіння вогню та охолодження каналу ствола. Як правило, гармашами були ті ж ремісники-ливарники, які самі виготовляли і використовували гармати.

На початкових етапах свого існування артилерія застосовувалась, в основному, проти міських укріплень. У польових умовах її використовували рідко, бо вона ще не відзначалася маневреністю і вимагала багато часу для підготовки до бою [2].

Упродовж XV-XVI ст. на теренах українських земель були розповсюджені бомбарди. Проти піхоти використовувалися тюфяки, шротівниці і гаківниці, що стріляли кам'яним і металевим шротом. У XVI-XVII ст. артилерія, яку застосовували козаки, польське військо і дружини українських магнатів, включала у себе найновіші західні і турецькі зразки.

Незважаючи на масові запозичення конструкцій, експорт озброєння, використання трофеїв, практично всі види вогнепальної зброї виготовлялися і в Україні. Найбільшими центрами зброярського ремесла були Львів і Київ. Письмові джерела з історії Львова свідчать, що у 1394 р. за наказом короля Ягайла гармаш Зброжек завіз до міста перші гармати та 6 бочок пороху. Львівську людвисарню (гарматний двір) було засновано 1468 р. У середині XVI ст. львівський майстер Л. Гиря відливав гармати для Львова, Житомира й Кам'янця. У 1483-1491 рр. тюфяки в Києві виготовляв майстер Яків. У 1614 р. львівський майстер Юрій відливав гармати для київського воєводи.

На початку XVI ст. у новому замку Києва окрім інших приміщень знаходився так званий «шпихлер», у якому зберігали порох, ядра, кулі, свинець і т. д., і «шопа», де збігалася фортечна артилерія, яка на 1545 р. налічувала 17 гармат і біля 100 гаківниць [3, 41].

Перші відомості про застосування гармат у військових діях на українських землях зустрічаємо на початку XVI ст. Так, 1515 р. гетьман О. Дашкевич, який очолював реєстрових козаків, і А. Немирович з татарами намагалися захопити міста Чернігово-Сіверщини – Чернігів, Новгород-Сіверський та Стародуб, застосовуючи при цьому гармати. У 1534 р. А. Немирович і литовські війська кілька годин стріляли по Чернігову з великих гармат (під час бою захисники міста захопили гармати і пищалі). Безпосередньо у козацькому війську гармати зустрічаємо у 1580-х рр. Це були трофеї, які здобули козаки у турецьких фортецях. У 1590-х рр. запорожці дістали кілька гармат у Австрії, коли вони були на цісарській службі (воювали проти турків). Під час селянсько-козацьких повстань 90-х рр. XVI ст. К. Косинський у 1593 р. мав 23 гармати, С. Наливайко, сам «чудовий пушкар», мав 20 гармат. У боях під Лубнами 1596 р. козаки втратили до 30 гармат. Реєстрове козацьке військо у 1601 р. мало на озброєнні 12 гармат. Під Хотином у козацькому таборі було 22 гармати. У 1628 р. під час походу на Крим запорожці здобули 20 гармат.

Головна база козацької гармати, тобто артилерія, знаходилася на Запоріжжі у військовій скарбниці, що містилася на невідомому острові. Інколи бувало, що там знаходилося до 100 гармат різного виду. На «волости» (поза межами запорізьких володінь) козацька артилерія спершу не мала постійного місця дислокації, і розміщувалось спочатку у Корсуні, потім у Каневі, Чигирині, Крилові. Козаки дуже шанували гармати і відносили їх до військових «клейнодів». У 1632 р. сам київський митрополит Петро Могила освятив козацькі гармати.

Про розвиток гарматної справи і взагалі виробництва вогнепальної зброї та боєприпасів в Україні свідчить, зокрема, велика кількість гармат, гаківниць, ядер, що були на озброєнні як окремих загонів магнатів, так і козаків. У 1621 р. в одному

із замків на Волині налічувалось 320 гаківниць, 90 залізних і 678 олов'яних ядер. Гармати в Україні відливали з міді, заліза, чавуну.

Згідно даних істориків, майже кожний великий наступ військ Б. Хмельницького розпочинався з попередньої артилерійської підготовки, що могла тривати кілька годин. Так, у битві під Жовтими Водами (квітень-травень 1648 р.) величезного значення набула козацька артилерія. Перед початком битви у війську Б. Хмельницького було всього 5 гармат. Але до повстанців приєдналися реєстрові козаки з усім провіантом та 10 гарматами. Втративши декілька тисяч убитими, поляки вирішили відступити, здавши перед тим 12 гармат козакам. Таким чином, на заключному етапі битви у козацькому війську було 27 гармат.

У битві під Берестечком, у червні-липні 1651 р., поляки привезли кілька великих гармат з Бродів і Львова. Після остаточної поразки козацького війська поляки здобули 18 гармат на лафетах і сім діжок пороху [4, 781-782].

Артилерія козацької армії утворилася з гармат реєстрового та запорозького війська, а також трофейних гармат (в основному, польських). Загалом, у кожному з полків Гетьманщини на середину 50-х років XVII ст. було по 5-6 гармат різного калібру найновіших тогочасних типів, переважно фальконетів. Залежно від калібру, форми, розміру і призначення вони мали різні назви. Найвживанішими були гармати середнього і малого калібру – гаубиця, мортира, тарасниця, октава, фалькон (сокіл), бастардова кольобрина (кулеврина), серпантина чвертькартавна, фальконет (мала піщаль), мала серпантина, органка, дільце, виватка, шкіряна гарматка, мортири-салютовки.

Починаючи ще з часів Визвольної війни 1648-1657 рр., головними центрами по виготовленню гармат в Україні були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Ніжин, Новгород-Сіверський, Глухів, Остер, Черкаси, Біла Церква та інші міста. Відомими осередками людвисарства на Чернігівщині у XVII-XVIII ст. були Глухів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Почеп, Стародуб. Ливарницька справа в Україні називалася людвисарством (людвисар – ливарник з міді та бронзи).

Особливу славу набули українські гармати, зроблені майстрами-людвисарями м. Глухова, який за гетьманування І. Мазепи стає головним центром по виробництву гармат. Наприкінці XVII ст. Глухів, Кролевець, Ромни і Конотоп стають містами постійної дислокації «военной армады» – козацької артилерії. У Глухові за межами фортеці було збудовано спеціальний Артилерійський двір. На його території розміщувалися корпуси «литейного дома», де безпосередньо відливали гармати, канцелярія Генеральної артилерії, яка керувала артилерійськими справами при гетьмані. Головою канцелярії був Генеральний обозний. Метал для гармат і ядер видобували з болотної залізної руди на місцевих рудовищах. У людвисарський майстерні працювало 4-6 робітників. До складу Гадяцької полкової канцелярії у 1747 р. входило два артилерійських службовця – осавул і хорунжий, та 10 пушкарів і гармашів [5, 781-782].

Під час виробництва гармат використовували сало яловичини, курячі яйця, залізо, мідь, віск, конопляну олію, сіно, вугілля, коров'ячу вовну.

Найвідомішими глухівськими майстрами була родина Балашевичів. Діяльність Йосипа Тимофійовича Балашевича і його сина Карпа припадає на 90-ті роки XVII ст. (відомо 9 гармат Балашевичів: 4 – Йосипа, 5 – Карпа). Балашевичі забезпечувала гетьманську столицю, полкові фортеці потужними, пишно оформленими гарматами. Часто гетьманська старшина на власні кошти замовляла їм персональні гармати [6].

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського знаходиться дві гармати К. Балашевича: 1) бронзова гармата 1717 р., виготовлена на замовлення гадяцького полковника Михайла Милорадовича (вага – 256 кг, довжина – 127 см, калібр – 88 мм); 2) бронзова гармата 1713 р., відлита для гадяцького полковника Івана Чарниша (вага – 50 кг, довжина – 95 см, калібр – 48 мм) [7, 6-8].

У 1688 р. московський майстер, виливаючи дзвін для Софійського собору Києва, використовував мідь з розірваних гармат і пищалей (дзвін важив 406 пуд.) [8, 235].

Збройний корпус Києва (міська реєстрова гвардія) на кінець XVIII ст. мав на озброєнні 4 гармати. На валу, поряд із Софіївським собором, у першій пол. XIX ст. стояли гармати, з яких стріляли, коли зустрічали поважних гостей, відзначали дні народження імператорів та ін. Так, під час святкування з нагоди утворення Чернігівського намісництва (1781 р.) був даний 101 постріл з гармат, що перебували на території фортеці Чернігова. 28 червня 1814 р. у Києві був зроблений 101 постріл з гармат на честь підписання мирного договору з Францією [9, 432, 457].

Можна припустити, що фортеця прикордонного м. Чернігова, перебуваючи у складі Великого князівства Московського, вже мала на озброєнні гармати у 30-х рр. XVI ст., оскільки дуже важко було б відбити напад литовських військ 1534 р. і ще захопити трофейні гармати.

Коли 1604 р. війська Лжедмитрія І захопили місто, то, нібито, як трофей вони отримали 27 великих гармат (за іншими даними – 12) і багато маленьких: «армат больших 27, поставленнях на банях и на стене так, чтобы можно было со всех строн поражать и оттеснять неприятеля…» [10, 8-13]. За іншими даними, чернігівську фортецю обороняло 300 стрільців, які мали 20 гармат.

Станом на 1682 р. на баштах Чернігівської фортеці знаходилося 20 гармат, зокрема 4 мідні пищалі (вагою від 29 до 31 пуда кожна (вага була позначена на гарматах), 3 мідні полкові пищалі (без

позначення ваги), 7 залізних пищалей, 6 мідних полкових пищалей на колесах.

У XVI-XVIII ст. на озброєнні фортець, у тому числі і чернігівської, перебували гармати різних систем і калібрів. 3-х фунтова гармата на початку XVIII ст. була зразком рухливості і зручності під час військових дій.

У 1718 р. артилерія фортеці складалася з 30 гармат – мідних (3-х фунтових– 7 одиниць, 2-х фунтових – 12 одиниць, 1-а фунтова – 1, мортири (усі на волокових станах – колесах) і чавунних (8-и фунтова – 1, 6-и фунтова – 3, 3-х фунтова – 1, 2-х фунтова – 2, півтора фунтова – 2, 1-а фунтова – 1 (на дерев'яних, без колес, лафетах). На складі було 4953 ядра різних калібрів [11, 95]. У 1722-1723 рр. Чернігівський полк мав 20 службовців полкової артилерії (пушкарі, армаші, стельмахи).

Комендант чернігівської фортеці полковник М. Богданов повідомляв, що 1727 р. на озброєнні фортеці перебувало 27 мідних гармат і 4 пошкоджені чавунні гармати (саме дані великі гармати і зараз знаходяться на Валу). Інше джерело повідомляє, що на той час на фортечних мурах перебуло усього 14 гармат (7 мідних і 7 чавунних): 3-х фунтова мідна – 6, 1-а фунтова мідна – 1, 8-и фунтова чавунна – 1, 6-и фунтова чавунна – 3, 3-х фунтова чавунна – 1, 2-х фунтова чавунна – 1, 1-а фунтова чавунна – 1 [12].

У 1738 р., виступаючи у похід, козаки Чернігівського полку взяли з собою 3 півторафунтові гармати, 24 пуди пороху, 17 службовців, 28 коней.

1754 року арсенал фортеці складався з чавунних 12-и пудових гармат – 20 одиниць, 6-и пудових – 10 одиниць, 3-х пудових – 9, мортир чавунних – 4, гаубиць – 2. Їх обслуговували підпоручик, унтер-офіцер, сержант, бомбардир, канонір, писар та майстрові люди (теслярі, колесники, слюсарі, ковалі) – всього 41 чол.

Згідно плану чернігівської фортеці 1772 р., у ній було облашувано «артиллерийский пушечный двор».

За О. Шафонським у 1786 р. в цитаделі фортеці знаходився «амбар для военных снарядов и земляной пороховой погреб», а поблизу Єлецького монастиря – «артиллериский строевой двор». Артилерійський цейхгауз і пороховий погреб функціонували і у 1787 р. [13].

Чернігівська фортеця була ліквідована у 1799 р. Чотири великі чавунні гармати, що залишилися від фортечного озброєння як небоєздатні, лежали на землі на території Валу протягом усього XIX ст. [14, 128]. Їх свого часу бачили історик М. Маркевич і Т. Шевченко (поет бачив три великі гармати). Так, Т. Шевченко, який відвідав Чернігів за дорученням Київської археографічної комісії, на початку 1846 р., зазначав: «В цитадели древней крепости без лафетов лежат три больших крепостных пушки, довольно грубой работы, без украшений и надписей, к котрому времени они относятся – неизвестно». Широко відома версія про те, що, нібито, саме дані «шведські» гармати були подаровані козакам Чернігівського полку після Полтавської битви як трофей.

Готуючись до канонізації чернігівського архієпископа Ф. Углицького, губернські і міські чиновники усіляко прикрашали і прибирали місто. Відтак, у 1895-1896 рр. на лафети системи Венгловського, які були спеціально привезені залізницею з арсеналу Київської фортечної артилерії, були встановлені великі чавунні гармати. Під час установки гармат лафети пофарбували у зелений колір.

Інші старовинні іржаві гармати стояли на пожежному дворі Чернігова. Їх збирали під час губернаторства Є. Андрієвського по всій Чернігівській губернії. У 1908 р. вони були розміщені біля «будинку Мазепи» (приміщення музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії) на лафетах Насветевича [15].

Спочатку усі фортечні гармати встановлювалися на різного типу дерев'яних лафетах (станках). Перший залізний фортечний кований лафет на території Російської імперії було спроектовано офіцером Венгловським у 1845 р. У 1851 р. в конструкцію лафету було внесено кілька суттєвих змін. Виробництво лафетів Венгловського було припинено наказом по артилерії від 16 вересня 1865 р.

У 1865 р. було прийнято на озброєння залізний лафет системи Насветевича. Наприкінці 1865 р. 1200 лафетів Насветевича було замовлено заводу Гірничого відомства. Для південних фортець 100 лафетів замовили Луганському заводу [16, 124-127, 140].

Під час Другої світової війні німецька окупаційна влада планувала вивезти гармати з Чернігова, але не встигла, адже фронт у 1943 р. просувався дуже швидко.

Сьогодні на території Валу на спеціально облаштованих постаментах стоїть 12 чавунних гармат. Як з зовні, так і з середини вони сильно пошкоджені іржею. Подаємо їх перелік у напрямку з півночі на південний схід.

Гармата № 1. 2-х фунтова фортечна гармата другої половини XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу – 214 см (з відбитими дельфінами, без цапф), калібр – 62 мм. Лафет системи Насветевича № 593 (зразка 1865 р., зроблений у 1870 р., перероблений у 1892 р.).

Гармата № 2. 3-х фунтова фортечна гармата XVIII ст. Довжина стволу – 145 см (з відбитим вінградом), калібр – 80 мм, вага – майже 320 кг. Напис на казенній частині стволу: «19=ПУ=14» (що означає 19 пудів 14 фунтів), «II.V.V.». Лафет системи Насветевича (зразка 1865 р.; перероблений у 1892 р.).

Гармата № 3. Морська гармата початку XIX ст. Довжина стволу – 202 см, калібр – 77 мм. Напис на торілі «КО…ПИЛЕГИЯ» (?). Лафет системи

Насветевича № 611 (зразка 1865 р., зроблений у 1870 р.).

Гармата № 4. 3-х фунтова гармата другої половини XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу – 247 см (з відбитими дельфінами), калібр – 73 мм. Лафет системи Насветевича № 484 (зразка 1865 р., зроблений у 1868 р., перероблений у 1892 г.).

Гармата № 5. 18-и фунтова гаубиця середини XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу – 165 см (запалювальний отвір у вінграді), калібр – 133 мм. Лафет системи Насветевича (зразка 1865 р., перероблений у 1892 р.).

Гармата № 6. 3-х з половиною фунтова гармата кінця XVII – початку XVIII ст. Іноземного походження. Довжина стволу – 208 см, калібр – 76 мм. Лафет системи Насветевича № 600 (зразка 1865 р., зроблений у 1870 р.).

Гармата № 7. 3-х фунтова фортечна гармата початку XVIII ст. Довжина стволу – 225 см (з відбитими цапфами, дельфінами, вінградом), калібр – 68 мм. Лафет системи Венгловського № 1733 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 8. 3-х фунтова фортечна гармата кінця XVII – початку XVIII ст. Довжина стволу 222 см, калібр – 75 мм. Лафет системи Венгловського № 1837 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 9. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу 311 см, калібр – 150 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 37»; на винграді «:П:», «190 : РУ пуд». Лафет системи Венгловського № 1829 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 10. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу – 311 см, калібр – 138 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 46»; на винграді «:П:». Лафет системи Венгловського № 1755 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 11. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу 311 см, калібр – 138 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№49»; на винграді «:П:». Лафет системи Венгловського № 1808 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

Гармата № 12. 24-х фунтова фортечна гармата першої чверті XVIII ст. Довжина стволу 311 см , калібр – 140 мм, вага – понад 3000 кг. Напис на стволі «№ 52»; на винграді «:П:». Лафет системи Венгловського № 1792 (зразка 1851 р., зроблений у 1856 р.).

На нашу думку, деякі зразки гармат могли свого часу потрапити до Чернігова з Батуринської фортеці, оскільки, як відомо, внаслідок штурму гетьманської столиці російські війська на чолі з О. Меншиковим захопили кілька десятків різних гармат. Тому і версія про «шведские пушки» має місце, бо відносить появу великих гармат у Чернігівській цитаделі саме до подій Північної війни.

Таким чином, на території колишньої Чернігівської фортеці перебувають 12 чавунних гармат XVII – початку XIX ст. різних калібрів і систем, переважно, фортечного типу, частина з яких, безпосередньо, колись обороняла місцеву цитадель.

Посилання

1. Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII-XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – 31 с.; Отечественная артиллерия. 600 лет. – М., 1986. – 295 с.
2. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні. XIV-XVIII ст. – К., 1973. – 125 с.; Історія української культури у 5-ти томах. – Т. 2. – К., 2001. – 425 с.
3. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. // Киевская старина. – 1882. – январь. – С. 32-45.
4. Дневник Станислава Освецима // Киевская старина. – 1882. – ноябрь. – С. 811-827; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – 302 с.
5. Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII ст., ее состав и содержание // Киевская старина. – 1887. – Август. – С. 781-782.
6. Бєлашов В. Глухів – столиця Гетьманської і Лівобережної України. Глухів, 1996. – 145 с.; Вечерський В., Бєлашов В. Глухів – столиця Гетьманщини. – К.: Арбис, 2003. – 220 с.; Хвостенко Г. Глухівська мортира // Сумщина. – 2001. – 10 листопада. – С. 4; Хвостенко Г. Литво Балашевичів: Про наших земляків // Сумщина. – 2002. – 10 квітня.
7. Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII-XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – 31 с.
8. Исторические заметики о Киеве // Киевская старина. – 1884. – октябрь. – С. 812-827.
9. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона // Киевская старина. – 1884. – Июль. – С. 714-725.
10. Воспоминания // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 8-13.
11. Крепости и гарнизоны южной России в 1718 г. – СПб., 1897. – 147 с.
12. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – 185 с.; Цветущее состояние всероссийского государства, в каковое начал, привел и оставил неизреченными трудами Петр Великий. – М., 1831. – 212 с.
13. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 320 с.; Маркевич М. Історичний та статистичний опис Чернігова. – Чернігів, 2010. – 135 с.; Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – 150 с.
14. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Черниговская губерния. – Т. XII. – Спб., 1851. – 382 с.
15. Заметки // Черниговское слово. – 29 липня. – 1908. – С. 2.
16. Широкорад А. Чудо-оружие Российской империи. – М., 2005. – 225 с.

Блакитный М., Половникова С.О. Чугунные пушки на территории бывшей Черниговской крепости

В статье говорится о чугунных пушках, которые находятся на территории бывшей Черниговской крепости.

Ключевые слова: *пушка, крепость, чугун, вес.*

Blakytnyi M.M., Polovnikova S.O. Iron cannons in Chernihiv former fortress

The article refers to iron cannons, which are in former Chernihiv fortress.

Key words: *gun, fortress, cast iron, weight.*

14.03.2013 р.

УДК 94(477):929.7.032 «178/179»

Г.М. Дудченко

СТАТУСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПРЕТЕНДЕНТІВ НА РОСІЙСЬКЕ ДВОРЯНСТВО З ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1780-90-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ РОДОСЛОВНИХ КНИГ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА)

У статті висвітлюються особливості нобілітаційних процесів української еліти в кінці XVIII ст. Через призму статистики характеризуються статусні орієнтації українських претендентів на російське дворянство. На основі аналізу родословних книг дворянства Чернігівського намісництва визначається кількісний та якісний склад претендентів на дворянство з Лівобережної України.

Ключові слова: *дворянство, нобілітація, статусна орієнтація, еліта, родословна книга, дворянський рід.*

В кінці XVIII ст. соціальна еліта Лівобережної України набула статусу російського дворянства. Цей процес в історичній літературі визначається по різному. Найбільш поширеними термінами є перетворення, кооптація, нобілітація, легалізація. Особливостям протікання цього процесу значну увагу приділяли дореволюційні історики (Д. Міллер, О. Лазаревський, В. Модзалевський) та діаспорні дослідники (О. Оглоблин, З. Когут, В. Свербигуз). Досить популярна ця тема і в сучасній українській історіографії, про що свідчать ґрунтовні дослідження В.Панашенко, Т.Литвинової, В. Кривошеї, Б. Галя та ін. Але попри тривалу традицію дослідження та доволі значний історіографічний доробок, в історії українського дворянства залишається низка аспектів, які висвітлені досить поверхово. Серед них в тому числі такі здавалось би ключові питання як кількість, соціальний склад та майнове становище зачислених у російське дворянство представників української еліти. Між тім без ґрунтовного аналізу зазначених проблем соціальний портрет українського дворянства видається неповним, а мотиви соціальної поведінки та світоглядні характеристики не пояснюваними.

Ми спробуємо висвітлити один з аспектів нобілітаційного процесу української еліти, а саме статусні орієнтації претендентів на російське дворянство. Основою для наших висновків є статистичний аналіз родословних книг дворян Чернігівського намісництва 1788 та 1790 рр.

Як зазначили ще радянські дослідники російського дворянства В.Кабузан та С.Троїцький, намісницькі а з 1796 р. губернські родословні книги були головним джерелом інформації про дворянство як для державних органів Російської імперії (на них ґрунтувались звіти губернаторів Сенату про кількість «всякого роду людей» та державні окладні книги в які з 1830 р. почали вписуватись «для одного тільки рахунку» і неподатні стани), так і для науковців – статистиків та істориків [1, 157]. Дворянські родословні книги були запроваджені в Російській імперії у 1785 р. Жалованою грамотою дворянству. Їх створення було покладене на спеціальні комісії намісницьких (з 1796 р. губернських) дворянських зібрань, виборні чиновники яких і розподіляли дворян відповідно до поданих формулярних списків та документів, що засвідчували дворянський статус осіб по відповідним шести частинам родословної книги. Кожні три роки родословні книги мали оновлюватись з метою фіксації померлих та новонароджених дворян. Хоча внесення родів до родословної книги було справою не обов'язковою і добровільною, родословні книги від самого початку перетворились в один з головних документів, що засвідчував дворянський статус особи.

Оскільки в намісництвах, створених на території колишньої Гетьманщини, до 1785 р. приналежність місцевої еліти до імперського дворянства було юридично не оформлене, діяльність тут дворянських комісій по створенню родословних книг крім суто бюрократичної функції впорядкування та фіксації змін в дворянських корпораціях отримала ще й легалізуюче значення [2, 43], оскільки саме комісії визначали, чи вносити той чи інший рід до числа російського дворянства.

Предметом нашого дослідження є дві перші редакції родословних книг Чернігівського намісництва, створених у 1788 та 1790 рр. [3; 4] Оскільки територія намісництва складала приблизно третю частину земель колишньої Гетьманщини, статистичний аналіз даних дворянства цього регіону можна вважати достатньо репрезентативним для всього регіону.

При аналізі родословних книг ми будемо використовувати наступні терміни.

Голова дворянської родини – особа (чоловік, або в разі його смерті вдова), особисто записана в родословну книгу як дворянин (дворянка) і власник дворянських маєтностей.

Дворянська родина – група безпосередніх родичів (дружина та діти) записаного у родословну книгу дворянина. Малі дворянські родини складалися з однієї шлюбної пари та неодружених або одружених дітей (в останньому випадку маються на увазі сини). В родословні книги кожна мала родина записувалась в одну графу як сім'я. Але складні родини, які включали кілька сімей братів або дядьків та племінників і володіли спільними нерозділеними маєтностями, в родословні книги записувалися у окремі графи - відповідно до кількості сімей. При обрахунку маєтностей таких складних родин їхніх спільних селян ми ділили порівну за кількістю малих сімей. До числа дворянських родин ми включили неповні сім'ї (родини вдівців та вдів), а також холостяків. Останні, будучи потенційними головами майбутніх родин, вписувались в родословні книги особисто.

Дворянський рід – група родин, об'єднаних кровним родством по чоловічій лінії (родини братів, дядьків та племінників). Роди в родословних книгах записувались під одним прізвищем і могли

складатись від однієї до кількох десятків родин.

Між двома варіантами родословних книг є певні відмінності. Зокрема родословна книга 1788 р. інформаційно більш насичена. За формою вона являє собою таблицю, яка складається з семи секторів. В окремі сектори таблиці вписувались прізвище, ім'я та вік дворянина (1), сімейний стан, ім'я та соціальне походження його дружини (2), імена та вік його дітей (3), кількість душ, якими він володів за останньою ревізією, та спосіб їх отримання (спадок, купівля, придане, пожалування) (4), повіт, в якому проживав дворянин (5), його чин або посада (6), службовий статус (військова, статська, придворна служба чи відставка) (7). В 1790 р. форма таблиці спростилась до 5 секторів. Зокрема вилучені були сектори «чин» та «службовий статус». Причому, якщо чин дворянина почав писатись в першому секторі після його прізвища та імені, то службовий статус не вказувався взагалі. Крім того в першому секторі не вказувався вік дворян. В той же час більш повні дані в книзі 1790 р. подавались по дворянським вдовам – вказувався статус їх померлих чоловіків.

Загальна кількість дворян, внесених до обох варіантів родословних книг, складала 2459 родів, 5530 родин, 12755 осіб чоловічої статі. Причому порівняння кількісних параметрів чисельності дворянства між двома редакціями родословних книг демонструє значні відмінності. Частина дворян в родословну книгу 1790 р. не потрапила і навпаки доволі значна кількість дворян додалась. Зокрема в 1, 2, 3, 4 та 6 частини родословної книги 1790 р. було внесено додатково 429 нових родів, 889 родин, та 1856 осіб чоловічої статі. Не було ж перенесено у ці ж книги з попереднього варіанту 92 роди, 326 родин і 757 осіб. Звірка новозаписаних з вибулими по всіх частинах родословних книг виявила, що 42 роди у складі 102 родин загальною кількістю 267 осіб просто змінили своє «місце прописки» при перереєстрації у 1790 році, тобто були перенесені до інших частин. Таким чином «чистий приріст» дворян за родословними книгами з 1788 по 1790 рр. склав 387 родів (20 %), 787 родин (18,2%) та 1589 осіб (15,7%). В той же час доля 49 родів (2 % від загальної кількості), 224 родин (4%) і відповідно 490 осіб (3,8 %), не внесених у редакцію родословної книги 1790 р., наразі залишається невідомою.

Отже структура родословної книги дозволяє визначитись з статистикою орієнтацій, якими керувались українські претенденти при визначенні своїх претензій на дворянство.

Згідно Жалуваної грамоти 1785 р. дворянство Російської імперії поділялось на 6 категорій і записувалось відповідно у 6 частин Родословної книги.

В першу частину книги записувались дворяни, чиї предки були жалувані дворянством за попередні сто років. В Родословній книзі чернігівського дворянства до першої частини було записано 491 рід, 1133 родини (2710 осіб чоловічої статі), що

	Родословна книга 1788			Родословна книга 1790			Дворяни, не внесені до родословної книги 1790 р.			Дворяни, внесені до обох варіантів книг		
	родів	родин	дворян (ч. с)	родів	родин	дворян (ч.с.)	родів	родин	дворян (чол.с.)	родів	родин	дворян (ч. с.)
Ч.1	431	992	2392	471	1071	2580	20	62	130	491	1133	2710
Ч.2	1102	1928	4479	1353	2431	5526	53	115	285	1406	2546	5811
Ч.3	61	67	168	66	69	168	7	7	18	73	76	186
Ч.4	159	486	1122	277	765	1728	3	36	74	280	801	1802
Ч.5	3	5	12	3	5	12	-	-	-	3	5	12
Ч.6	182	837	1969	197	863	1984	9	106	250	206	969	2234
Разом	1938	4315	10142	2367	5204	11998	92 (43 п) 49	326 (102 п) 224	757 (267 п) 490	2459	5530	12755

Таблиця 1. Кількісний розподіл дворян по 6 частинах дворянської родословної книги Чернігівського намісництва

складало 20,5% від їх загальної кількості.

В другу частину записувались так звані «військові дворяни» – ті, хто досяг дворянського статусу на основі військових чинів. В Чернігівському намісництві в цю категорію потрапило 1406 родів, 2546 родини (5811 осіб чоловічої статі), що складало 46 % від їх загальної кількості.

Третю частину книг мали формувати особи, що могли підтвердити дворянський статус цивільною, так званою, статською службою. До третьої частини родословної книги Чернігівського намісництва було вписано 73 роди, 76 родин (186 осіб чоловічої статі) – 1,4 %.

Четверта книга об'єднувала іноземні дворянські роди. В Чернігівському намісництві в цю категорію потрапило 280 родів, 801 родина (1802 особи чоловічої статі) – 14,5 %.

В п'яту книгу мали вноситись титуловані дворяни. В Чернігівському намісництві серед титулованої знаті значилось всього 3 роди, 5 родин (13 осіб чоловічої статі) – 0,05 %.

В шостій частині записувались так звані «давні» дворянські роди, чий визнаний дворянський статус був старшим 100 років. В Чернігівському намісництві таких родин виявилось 206 родів у складі 969 родин (2226 осіб чоловічої статі) – 17,5 % (Діаграма 1.).

Розподіл по книгам здійснювався дворянськими комісіями намісництв на основі поданих дворянами доказів. Відтак визначені статистичні дані дозволяють проаналізувати рівні домагань української еліти під час її нобілітації. Зокрема записані у першу та шосту частини родословної книги дворяни формували корпус «родовитих» дворян. Його можна доповнити записаними і до четвертої частини, оскільки на статус

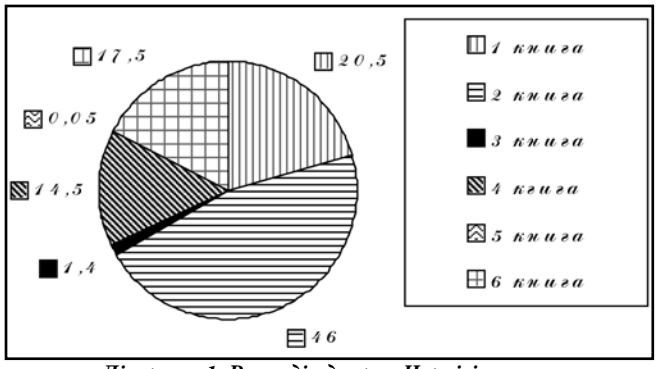

Діаграма 1. Розподіл дворян Чернігівського намісництва по частинам Родословної книги

«іноземних» претендували переважно ті родини, які вели свій родовід від шляхетських фамілій Речі Посполитої XVII – першої половини XVIII ст. В Чернігівському намісництві на цю роль претендувало 52,5 % претендентів (2903 родини). Сама їх поява була визначальною поступкою з боку влади на користь української еліти, оскільки до цього часу формула «в Малоросії дворян немає» відсікала переважну більшість її представників від імперського вищого стану як на юридичному так, і на побутовому рівнях.

Дворяни, записані до другої та третьої частин, обґрунтовували свій дворянський статус на основі військової або цивільної служби. Разом вони складали 47,4 % від загального числа дворян (2622 родини). Причому зважаючи на те, що на момент створення книг пройшло зовсім небагато часу від ліквідації війська Гетьманщини (1783 р.) та адміністративної реформи, яка замінила автономні військово-адміністративні інституції імперськими органами (1781 р.), під службою розумілась не лише імперська служба, але й служба в апараті Гетьманщини. Не дивно, що переважна більшість (97 %) з числа «вислужених» дворян потрапила до другої частини. Воєнізований апарат Гетьманщини не забезпечував простору для кар'єри цивільних службовців. Юридичне оформлення українського «служивого» дворянства також можна розглядати значним кроком імперської влади назустріч очікуванням української еліти, адже до 60-х рр. XVIII ст. чини козацької адміністрації, не включені до Петровської рангової табелі, не давали юридичного права на дворянство Російської імперії.

Посилання

1. Кабузан В. М. Изменение в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. / В.М. Кабузан, С.М. Троицкий // История СССР. – 1971. – № 4. – С. 153-169.

2. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава : [б. и.], 1999. – 248 с.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ), ф. УІІІ, од. зб. 528, ч. 1-4.

4. ІР НБУ, ф. VIII, од. зб. 533, 534.

Дудченко Г.Н. Статусные ориентации претендентов на российское дворянство с Левобережной Украины в 1780-90-х гг. (на материалах родословных книг дворянства Черниговского наместничества)

В статье освещаются особенности нобилитационных процессов украинской элиты в конце XVIII в. Сквозь призму статистики характеризуются статусные ориентации украинских претендентов на русское дворянство. На основе анализа родословных книг дворянства Черниговского наместничества определяется количественный и качественный состав претендентов на российское дворянство из Левобережной Украины.

Ключевые слова: *дворянство, нобилитация, статусная ориентация, элита, родословна книга, дворянский род.*

Dudchenko H.M. Status orientations of applicants on the Russian nobility from Left-bank Ukraine in 1780-90th (on materials of genealogical books of the nobility of Chernigov region)

In the article light up the features of nobilit processes of the Ukrainian elite at the end of the XVIII century. Through the prism of statistics the status orientations of the Ukrainian applicants are characterized on the Russian nobility.

Key words: *nobility, status orientation, elite, genealogical book, nobiliary family.*

02.04.2013 р.

УДК 94 (477.15) «17/18»

Б.О. Галь

КОМПЛЕКТАЦІЯ КАДРІВ ГОРОДНИЧИХ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті висвітлюються особливості процесу комплектації кадрів городничих Малоросійської губернії (1797-1800).

Ключові слова: *губернія, місто, поліція, городничий, призначення, заміщення.*

Історія місцевих поліцейських структур Російської імперії на зламі XVIII-XIX ст. являє собою питання одночасно цікаве і складне для дослідження. Нечітка правова визначеність статусу і майже повна невизначеність кола повноважень поліціантів, відсутність формальних і, навіть, неформальних правил взаємодії з місцевим населенням, несталий склад керівних/контролюючих органів ставлять до часу під сумнів спроби будь-яких узагальнень і, навпаки, привертають особливу увагу до прецедентів, зокрема, малоросійських.

Фрагментарне вивчення проблеми було започатковане російськими поліцейськими чиновниками, правознавцями та істориками кінця XIX – початку XX ст. і після значної перерви відновилося лише в останні п'ятнадцять років [2; 13; 4; 11; 14; 3; 31]. На матеріалі Лівобережної України питання комплектації павлівського корпусу городничих донедавна спеціально не досліджувалось, але неодноразово принагідно згадувалось у зв'язку з сюжетами про відкриття Малоросійської губернії, долю лівобережних міст-фортець на зламі XVIII-XIX ст., ревізію малоросійського воєнного генерал-губернатора О.А. Беклешова навесні – влітку 1799 р.

[7; 10; 30; 12; 1; 6; 28; 9].

Дана публікація має на меті визначити принаймні частину персоналій лівобережних городничих павлівської доби[1], відтворити управлінську логіку їх призначень/заміщень і проілюструвати її за допомогою листування управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова з малоросійськими цивільним губернатором Я.Л. Бакуринським і Малоросійським губернським правлінням (1797).

Формування корпусу лівобережних городничих павлівської доби тісно пов'язане з проведенням адміністративно-територіальної реформи 1796-1797 рр. [25, 212-213, 706-710]. Норми височайше затвердженої доповіді Урядуючого Сенату «О назначении границ Губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды» від 29 серпня 1997 р. передбачали збереження статусу повітових центрів новоутвореної Малоросійської губернії за 18 містами чотирьох ліквідованих намісництв:

- Золотоноша, Козелець, Лубни, Переяслав, Пирятин (колишнього Київського намісництва);
- Глухів, Мглин, Новгород-Сіверський, Сосниця, Стародуб (колишнього Новгород-Сіверського намісництва);
- Гадяч, Конотоп, Ніжин, Прилуки, Ромни, Чернігів (колишнього Чернігівського намісництва);
- Полтава, Хорол (колишнього Катеринославського намісництва).

Але ще до остаточного вирішення питання повітового поділу Малоросійської губернії Урядуючий Сенат указом від 23 квітня 1797 р. підтвердив управляючому Малоросійською губернією І.П. Салтикову і Малоросійському губернському правлінню «определенных от онаго чинов[2], долженствующих по новым штатам остаться при местах своих, от оных не отлучать, разве которые из них по каким либо причинам окажутся неспособными» (цит. за: **Додаток 6**).

Як наслідок, відомо напевно, що 10 з 16-ти городничих вищезгаданих міст (Гадяч, Глухів, Козелець, Конотоп, Ніжин, Пирятин, Полтава, Прилуки, Сосниця, Стародуб) були призначені за Катерини II, протягом доволі тривалого часу продовжували службу на тій самій посаді і у тому самому місті за Павла I, а городничі трьох міст із цих десяти (Пирятин, Прилуки, Стародуб) завершили перебування на посаді вже за правління Олександра I.

Втім, у цих містах і в цей час мали місце і заміщення (до речі, ще до сенатського указу від 23 квітня 1797 р.), як-от призначення 5 січня 1797 р. І.В. Соболевського на місце новгород-сіверського городничого замість М.С. Меркозіна [29].

Ще в 2-х із названих 18-ти міст ситуативно збереглись посади комендантів, − городничі до Переяслава і Чернігова не були передбачені, хоча за штатами 1796 р. фортеці там і були ліквідовані (про це докладніше див.: [6]).

Питання про призначення городничих на місце комендантів спровокувала Воєнна колегія, яка відмовилася асигнувати кошти на видатки комендантів, оскільки «оба сии Комменданты имеют дела по большой части ведомства гражданскаго Начальства», а тому «предоставила находящимся при них чинам жалованья и на расходы деньги требовать из статской суммы» [26, 613]. Відповідно спочатку управляючий Малоросійською губернією І.П. Салтиков (1797), а потім малоросійський цивільний губернатор М.П. Миклашевський (1798) клопотали про призначення городничих до Переяслава і Чернігова.

Посади останніх двох комендантів на Лівобережній Україні було ліквідовано згідно з височайше затвердженою доповіддю Урядуючого Сенату «Об определении в некоторые города Городничих и о жалованье им» від 12 квітня 1799 р. Втім, варто зауважити, що не беручи до уваги джерела фінансування, місцева влада не бачила суттєвої різниці у посадах городничих і комендантів, як-от це видно з припису малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцова від 1787 р.: «В уездных городах городничие, как отправляющие должность коменданта» [цит. за: 30, 389).

Крім названих 18-ти міст, які зберегли статус повітових центрів, ще 2-м містам цей статус було поновлено, − йдеться про Кременчук, колишнє містечко Градизького повіту Катеринославського намісництва, і Зіньків, колишнє містечко Гадяцького повіту Чернігівського намісництва (втратили повітовий статус відповідно у 1789 і 1791 рр.).

В разі створення/відновлення повітового центру нова/відтворена посада городничого заміщалась призначенням або відставних чиновників, або «по вновь конфирмованному высочайше штату Малороссийской Губернии без помещения остающихся и достойных занять то место», фактично переведенням зі скороченої посади або заштатного міста [цит. за: **Додаток 7**].

Так, управляючий Малоросійською губернією І.П. Салтиков в листі від 13 березня 1797 р. наказував малоросійському цивільному губернатору Я.Л. Батуринському: «В Зенькове, так как в нем назначено быть Повету, имеете Ваше Превосходительство по причине многолюдства, частых торгов в нем бываемых и большой проезжей дороги, на которой он стоит, определить кого нибудь для отправления

1. Основними джерелами інформації були «Месяцослов» за 1782-1835 рр., формулярні списки малоросійських городничих за 1800 р., «Малороссийский родословник» В.Л. Модзалевського [16-18; 15; 29; 19-23]. Певних і повних даних немає на сьогодні про час заміщень городничих Золотоноші, Кременчука, Лубен, Мглина, Переяслава, Ромен, Хорола, Чернігова.

2. Згідно норм «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» (1775), які за Павла I зберегли дію, городничий призначався до кожного губернського і повітового міста Сенатом за поданням губернського правління.

городнической должности, избрав к тому человека, который бы имел для сего способности и особливо был бы честного поведения» [цит. за: **Додаток 2**]. Про активну роль управляючого Малоросійською губернією у цьому призначенні свідчить той факт, що 21 квітня 1797 р. І.П. Салтиков відхилив запропоновану малоросійським губернським правлінням кандидатуру колезького асесора М.В. Балясного, в минулому засідателя полтавського повітового суду і полтавського повітового судді (його було рекомендовано на посаду зіньківського повітового скарбника) [27, арк. 73]. Натомість, 28 квітня 1797 р. зіньківським городничим було призначено іншого кандидата − С.В. Нестеровського, який в день призначення отримав чин губернського секретаря [29].

Єдиним відомим на сьогодні випадком переведення до відтвореного повітового центру городничого заштатного міста є призначення колишнього градизького городничого Д.Л. Головіна кременчуцьким городничим.

До числа заштатних у складі Малоросійської губернії були переведені 15 міст:

- Остер (колишнього Київського намісництва);
- Нове-Місто, Короп, Кролевець, Погар, Сураж (колишнього Новгород-Сіверського намісництва);
- Березна, Борзна, Глинськ, Городня, Лохвиця (колишнього Чернігівського намісництва);
- Алексополь, Градизьк, Костянтиноград[3], Миргород (колишнього Катеринославського намісництва)[4].

Городничих заштатних міст було або відправлено у відставку, або переведено до іншого міста (як-от у випадку градизького городничого Д.Л. Головіна).

Крім того, в процесі формування території Малоросійської губернії 7 міст, 6 з яких тільки-но ввійшли до малоросійських намісництв за наслідками останніх поділів Речи Посполитої, було переведено до складу інших губерній:

- Богуслав, Васильків, Димер, Канів, Київ, Корсунь (із колишнього Київського намісництва до Київської губернії);
- Речиця (із колишнього Чернігівського намісництва до Мінської губернії) [25, 708].

В разі переведення міст до складу інших губерній городничі підпорядковувались новому губернському начальству[5].

За цією схемою наприкінці 1796 − у першій половині 1797 р. було сформовано корпус городничих Малоросійської губернії. Паралельно розпочався і відбувався протягом усього нетривалого павлівського правління інший процес − заміщення городничих, який особливо інтенсифікувався під час перебування на посаді управляючого Малоросійською губернією (малоросійського воєнного генерал-губернатора) двох осіб − І.П. Салтикова (08.01.-30.11.1797) та О.А. Беклешова (13.06.1798-25.06.1799).

В архівній справі «Предложения военного губернатора за 1797 г.» фрагментарно відклалися документи першої умовної «хвилі» заміщень, що припали на 1797 р., щодо відсторонення від посади і судового переслідування чотирьох городничих − глухівського, кременчуцького, прилуцького і речицького[6] [27].

Ініціаторами заміщень виступали, як правило, міські думи, магістрати, місцеве купецтво та дворянство («целое общество»), як це видно на прикладах Глухова та Кременчука. Скарги надходили до губернського правління і звідти передавалися для розслідування до відповідного повітового суду, який у короткий термін або підтверджував, або спростовував обвинувачення. Ймовірно, в разі якщо повітовий суд знаходив підтвердження обвинувачень, справа передавалася далі до Малоросійського генерального суду, як про це можемо судити із формулярного списку прилуцького городничого Ю.С. Круковського [29]. Якщо суд виправдовував обвинуваченого, як у випадку з тим-таки прилуцьким городничим, він повертався до виконання своїх обов'язків (єдине, факт перебування під судом надалі фіксувався у послужних списках). Втім, навіть у випадку, коли доказів провини обвинуваченого не було, управляючий Малоросійською губернією залишав за собою право ставити перед губернським правлінням питання про невідповідність посаді згідно з нормою сенатського указу від 23 квітня 1797 р. («как по дошедшим до меня жалобам и сведениям действительно оказывается, что он с выполнением должности своей не умел соединить онаго доброхотства и человеколюбия, во всяком звании необходимых, и огорчая Граждан, которых общее спокойствие и личная каждого безопасность вверена его начальству, поступал противно, что принадлежит до обязанности

3. Цікаво, що у тексті височайше затвердженої доповіді Урядуючого Сенату «О назначении границ Губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды» від 29 серпня 1997 р. Константиноград чомусь не згадано серед міст, статус яких змінено на «заштатне». Мабуть, помилки припустився упорядник доповіді, так само як у випадку зі Свеницею (замість Сосниці) і Димитром (замість Димера).

4. Із них Алексополь, Березна, Глинськ, Градизьк, Короп, Погар більше не мали статусу повітових центрів, натомість інші міста повернули його у 1802-1803 рр. при утворенні на місці єдиної Малоросійської губернії двох Малоросійських − Чернігівської та Полтавської і збільшенні у півтора рази кількості повітових центрів.

5. Втім, про призначення городничих до Богуслава, Василькова, Димера, Канева і Корсуня згідно іменного, даного Сенату, указу «Об учреждении, в Киевском и Черниговском Наместничествах уездных городов из местечек и об открытии там присутственных мест; об образе удовлетворения владельцов, коим местечки сии принадлежали; и о наполнении их потребными чиновниками» від 29 жовтня 1796 р. відомостей немає. Натомість, речицький городничий С.Г. Біловодський згадується вже у «Месяцослове» на 1796 р., тобто майже за рік до згаданого указу.

6. Припускаємо, що наслідком однієї зі справ цієї ж групи стало і призначення 1 січня 1798 р. правлячим посаду мглинського городничого титулярного радника О.Є. Маркова [29].

звания его в рассуждении жителей, 255й статье высочайшаго учреждения для Управления Губерний; то я и предлагаю Правлению сему, разрешив его от всякой по другим делам подсудимости, уволить его куда он пожелает, и сие будет для него свойственным обстоятельству наказанием») (цит. за: **Додаток 5**).

Глухівський городничий Д.М. Шагаров, як видно з пропозицій управляючого Малоросійською губернією губернському правлінню від 31 липня і 1 вересня 1797 р., протиставив себе не лише міському голові і окремим місцевим дворянам, а й Глухівському повітовому суду («составляющие Глуховский уездный суд имея личные на него неудовольствия и входя на него с представлениями, не могут производить предписанного исследования учиненных им по должности упущений с тем беспристрастием, какового в таких случаях желать бы должно») [цит. за: Додаток 8]. Відтак, особливістю справи Д.М. Шагарова було призначення до складу повітового суду додаткових членів, «зазрению его себя неподвергающих», а також відсторонення на час слідства не лише самого городничого, а й його візаві глухівського міського голови з пропозицією обов'язки першого тимчасово виконувати офіцеру штатної команди[7], а другого – обрати глухівській громаді. Вже після від'їзду І.П. Салтикова з Малоросії, черговим глухівським городничим 29 січня 1798 р. було призначено 23-річного титулярного радника П.І. Лузанова [29].

Скарги на кременчуцького городничого Д.Л. Головіна, як видно з листування управляючого Малоросійською губернією з цивільним губернатором і губернським правлінням, приносились іще до Катеринославського намісницького правління (тобто, ймовірно, ще за перебування Д.Л. Головіна на посаді градизького городничого), а по отриманні інформації про створення Малоросійської губернії і входження Кременчука до її складу кременчуцькі купці і міщани 14 січня 1797 р. подали скаргу вже до Чернігівського губернського правління.

Якщо у справі глухівського городничого згадується лише рапорт обвинуваченого, то кременчуцького городничого Д.Л. Головіна І.П. Салтиков викликав до Чернігова ще до офіційного розслідування справи Кременчуцьким повітовим судом («находится в Чернигове по приказанию моему Майор Головин, призванный к ответу в принесенных на него от Кременчугских граждан жалобах»[8]) [цит. за: **Додаток 3**].

Ймовірно, вже тоді було прийнято принципове рішення про заміщення кременчуцького городничого в незалежності від результатів офіційного розслідування. В подальшому, коли стало відомо, що «по учинении следствия по последнему из оных Кременчугским Уездным судом, виновным не находится», рішення це двічі у пропозиціях від 31 липня і 18 серпня 1797 р. нав'язувалось малоросійському губернському правлінню, вочевидь не зацікавленому у зміщенні Д.Л. Головіна з посади. Натомість, І.П. Салтиков пропонував губернському правлінню «избрав же двух или трех чинов, по вновь конфирмованному высочайше штату Малороссийской Губернии без помещения остающихся и достойных занять то место, представить ко мне с формулярными о службе их списками» [цит. за: **Додаток 7**].

Сьогодні не можна з'ясувати напевно, чи було кременчуцького городничого заміщено тоді ж, чи це сталося пізніше. Із формулярних списків 1800 р. відомо лише про призначення кременчуцьким городничим 25 серпня 1799 р. П.А. Устимовича, але ймовірно то вже наслідки ревізії малоросійського воєнного генерал-губернатора О.А. Беклешова. Натомість, Д.Л. Головін у «Месяцослове» на 1802 р. згадується вже як новоросійський городничий у чині надвірного радника, з чого можна судити, що справа 1797 р. як мінімум не завадила його подальшій кар'єрі.

Під слідством і судом влітку 1797 р. перебував і прилуцький городничий, колезький асесор Ю.С. Круковський [27, арк. 68]. Втім, його було виправдано і лише у формулярі залишився запис: «Состоял под судом Малороссийского генерального суда по доносу о злоупотреблениях при приеме хлеба в Прилуцкий магазин, оправдан» [29].

Натомість, речицького городничого прапорщика Панкова (незадовго до того призначеного) було відсторонено від посади, при тому що малоросійська адміністрація вочевидь вже знала, що Речиця невдовзі переходить у відомство Мінської губернії [27, арк. 55].

Друга «хвиля» заміщень малоросійських городничих павлівської доби пов'язана з ревізією малоросійського воєнного генерал-губернатора, київського воєнного губернатора, управляючого в обох губерніях цивільною частиною О.А. Беклешова, який восени 1798 р. об'їжджає з ревізією міста Київської губернії, а навесні і на початку літа 1799 р. – Малоросійської губернії[9].

Невідомо, чи всі повітові міста Малоросійської губернії мав відвідати О.А. Беклешов в рамках ревізії. За словами М.К. Сторожевського, маршрут воєнного генерал-губернатора пролягав через Золотоношу, Кременчук, Лубни, Переяслав, Пирятин, Полтаву, Прилуки, Хорол, тобто охоплював лише південну частину губернії [28, 108]. Завважимо, що городничі

7. Рішення не довільне, адже за сенатським указом від 19 липня 1783 р. в разі відпустки або судового переслідування посада городничого тимчасово доручалася штатному офіцеру губернської роти «дабы город без должного присмотра никогда не мог оставаться» [24, 982].

8. Цікаво було б віднайти тогочасні рапорти Д.Л. Головіна, – на пам'ять приходить схожий конфлікт з громадою борисоглібського городничого (Тамбовська губ.) поручика Рожанського, який пояснював невдоволення обивателів їх «неосвіченістю, тим, що стани купців та міщан не можуть зрозуміти благодійного впливу законів» [8, 62].

9. Наскільки можна судити, через відкликання О.А. Беклешова до С.-Петербургу ревізію Малоросійської губернії не було завершено.

змінилися у 6 з 8 названих міст за короткий період між березнем і серпнем 1799 р. (Золоноша, Кременчук, Лубни, Переяслав, Полтава, Хорол). Зокрема, М.К. Сторожевський описує полтавського городничого кн. П.К. Шаховського як «старика, вероятно до смерти бы управлявшего городом, если бы не случилась в это время ревизия» [28, 108].

Переповідаючи враження місцевих спільнот від ревізії О.А. Беклешова, автор тогочасного анонімного вірша «Вояж по Малой России г. генерала от инфантерии Беклешова» спеціально зупиняється на відвідуванні Кременчука:

Смикнув потим до Кременчука,
И там всех переганьбував;
Була тут и купцям наука,
Усю брехню вин отгадав;
Дав и злодеям мартопляса,
Що бегали мов у Панаса,
Кровавым потом облились, <…>
Нагнав и судьям калазию,
Що знатеме всяк, поки вмре.
Не будуть драти белш с громады
И всяки робить неправды [5, 461].

Цікаво, що попри відверто неприязне ставлення до представників місцевого чиновництва, у автора «Вояжу» немає жодного слова про кадрові рішення О.А. Беклешова і, зокрема, заміщення городничих (взагалі, конкретику він уникає і, за єдиним виключенням, не згадує жодних прізвищ).

Автор «Вояжу» додає інформацію про відвідування двох міст північної частини губернії − Глухова та Новгорода-Сіверського:

А в Глухове, що и в Новгороде,
Було вельможнейший всей громаде,
За шкуру сала заливав;
За бедный там народ вступився,
Що на панив як розсердився,
То трохи з крику не пропав [5, 462].

Втім, на відміну від південних повітових центрів, цього разу заміщення городничих Глухова та Новгород-Сіверського не відбулося. Приблизно в той самий час було заміщено ніжинського (16 лютого 1799 р.) і сосницького (13 липня 1799 р.) городничих, проте поки що не можемо встановити, чи було це пов'язано з ревізією О.А. Беклешова. Опосередковано на можливість такої інтерпретації вказує В.С. Іконніков: «Вскоре по окончании ревизии Беклешова последовал указ Сената (в авг. 1799 г.), по которому кн. Шаховской, «по старости лет и крайней слабости здоровья», был уволен от должности городничего; а из отрывков дела, переданного из архива киев. губ. правления в киевский центральный архив, видно, что та же участь постигла некоторых городничих и земских комиссаров в разных местах малороссийской губ.[10]» [9, 279].

Той факт, що і Кременчук, і Глухів спеціально згадуються і під час розгляду «справ городничих» (1797), і під час ревізії О.А. Беклешова (1799), можна пояснити наявністю в обох містах впливової купецької та міщанської громади, здатної обстоювати свої права за можливих зловживань з боку городничого (особливо за прихильності вищої адміністрації), відносно нетривалим перебуванням відповідних городничих на своїх посадах і походженням останніх. Так, наприклад, у Стародубі чи Ніжині конфліктів, аналогічних глухівському чи кременчуцькому, не постало, оскільки городничі там або довго обіймали свою посаду, а отже, встигли виробити певні прийнятні неформальні правила взаємодії з місцевим населенням, або ж були місцевими уродженцями, що полегшувало розв'язання певних протиріч.

Загалом, попри усталене враження про павлівську адміністрацію як схильну до постійних структурних, номенклатурних і кадрових змін (вочевидь, це відноситься до вищих павлівських посадовців), аналіз персонального складу корпусу малоросійських городничих павлівської доби (див. Додаток 1) демонструє відсутність якогось розриву із управлінською логікою попереднього періоду у питанні комплектації кадрів. Як зазначалося вище, як мінімум 11 городничих і комендантів, призначених за Катерини II, продовжували службу на тих самих посадах і після сформування повітового поділу Малоросійської губернії (1797). Заміщення городничих мали місце з різних причин, серед яких і зловживання посадою, і відсутність порозуміння з громадою, і похилий вік. Серед призначень городничих маємо доволі багато вдалих, що підтверджується часом перебування на посаді. Так, відомо, що із призначених за Павла I городничих троє − полтавський М.М. Значко-Яворський, ніжинський М.Я. Почека та роменський І.М. Савицький − обіймали посаду більше 5 років. П'ять павлівських городничих − сосницький О.Д. Імшенецький, глухівський П.І. Лузанов, мглинський О.Є. Марков, золотоніський О.В. Нелюбов і лубенський Ф.Ф. Пінкорнеллі − обіймали посаду більше 10 років. Причому двоє з них − городничі сосницький О.Д. Імшенецький та лубенський Ф.Ф. Пінкорнеллі завершили перебування на тій самій посаді вже за правління Миколи I (відповідно у 1834 та 1835 рр.).

Наведені нижче документи (додатки 2-8) друкуються вперше. При публікації збережено усі лексичні і стилістичні особливості оригінального тексту.

10. Вище В.С. Іконников без коментарів цитує уривок з листа Д.П. Трощинского до гр. О.Р. Воронцова від 13 червня 1798 р.: «А.А. Беклешов <…> в крайнем затруднении по поводу назначения его в Малороссийскую и Киевскую губ. генерал-губернатором: звание, кое по нынешнему положению, совсем разрушено, и он сам не знает ни точной должности, ни пределов власти онаго. Да и как ему в самом деле справлять служение, когда полиция не в его руках и когда он будет вне всякого сношения с государем, ибо он только по гражданской части управлять должен, а с сею частью не любят никаких представлений» [9, 270]. Втім, з часу призначення обсяг повноважень О.А. Беклешова, вочевидь, збільшився.

Додатки
№ 1.
Городничі та коменданти Малоросійської губернії (1797-1800)

Анадольський Георгій Ілліч, хорольський городничий (25.08.1799 – к. 1802 – ?), надвірний радник (з 28.08.1798).

Андрєєв Ул'ян Іванович, стародубський городничий (15.08.1796 – к. 1806 – ?), колезький асесор (1797), надвірний радник (к. 1801).

Брежинський Петро Олександрович, сосницький городничий (28.03.1785 – 1798 – ?), прем'єр-майор (з 18.02.1785), надвірний радник (з 13.08.1797).

Волховський Михайло Степанович, ніжинський городничий (? – к. 1790 – п. 1799), надвірний радник (1790), колезький радник (з 05.04.1797).

Головін Дмитро Ларіонович, градизький городничий (? – к. 1795 – 1996 – ?), кременчуцький городничий (? – 1797 – ?), секунд-майор.

Грановський Іван Васильович, гадяцький городничий (31.07.1794 – 1800 – ?), секунд-майор, колезький асесор (з 17.02.1797).

Єфремов Георгій Матвійович, пирятинський городничий (16.01.1791 – к. 1802 – ?), ротмістр, колезький асесор (з 31.12.1793).

Значко-Яворський Михайло Максимович, полтавський городничий (13.06.1799 – 10.10.1804), титулярний радник (з 13.06.1799), колезький асесор (з 31.12.1802).

Імшенецький Омелян Данилович, сосницький городничий (13.07.1799 – к. 1833 – ?), губернський секретар (з 13.07.1799), титулярний радник (к. 1805), колезький асесор (к. 1809), надвірний радник (к. 1815), колезький радник (к. 1826), кавалер ордена св. рівноапостольного князя Володимира 4 ст. (к. 1830), відзнака за 35 років бездоганної служби (к. 1831).

Круковський Юхим Семенович, прилуцький городничий (10.1790 – к. 1802 – ?), капітан, надвірний радник (з 31.12.1799).

Лузанов Павло Іванович, глухівський городничий (29.01.1798 – к. 1812 – ?), титулярний радник (з 16.09.1797), колезький асесор (к. 1804), надвірний радник (к. 1806).

Марков Олександр Єгорович, мглинський городничий (01.01.1798 – 18.08.1798 (правлячий посаду); 18.08.1798 – к. 1810 – ?), титулярний радник (з 31.12.1795), колезький асесор (к. 1804).

Нелюбов Олексій Васильович, золотоніський городничий (03.06.1799 – к. 1811 – ?), надвірний радник (з 31.12.1791).

Нестеровський Степан Васильович, зіньківський городничий (28.04.1797 – к. 1805 – ?), губернський секретар (з 28.04.1797), титулярний радник (к. 1803).

Пінкорнеллі Федір Федорович, лубенський городничий (23.06.1799 – к. 1834 – ?), колезький асесор (з 29.06.1799), надвірний радник (к. 1805), колезький радник (к. 1821).

Почека Матвій Якович, ніжинський городничий (16.02.1799-19.02.1804), колезький асесор (з 07.08.1786), надвірний радник (з 31.12.1799), колезький радник (з 25.01.1801), статський радник (з 19.02.1804), кавалер (з 22.09.1802).

Райкович Олександр Семенович, переяславський городничий (07.03.1799 – к. 1803 – ?), титулярний радник (з 07.03.1799), колезький асесор (к. 1803).

Різенкампф Карло Єгорович, чернігівський городничий (31.08.1800 – к. 1803 – ?), колезький асесор (з 31.08.1800).

Савицький Іван Миколайович, роменський городничий (27.05.1799 – к. 1804 – ?), титулярний радник (з 05.04.1797), колезький асесор (к. 1801).

Сахновський Павло Якимович, чернігівський комендант (? – к. 1793 – 27.07.1797 – ?), полковник (з 19.07.1791), кавалер ордена св. рівноапостольного князя Володимира 4 ст. (з 02.09.1793), генерал-майор (з 27.07.1797).

Соболевський Іван Володимирович, новгород-сіверський городничий (05.01.1797 – 1800 – ?), колезький асесор (з 21.08.1797).

Устимович Прокопій Андрійович, кременчуцький городничий (25.08.1799 – к. 1801 – ?), надвірний радник (з 31.12.1799).

Федоров Олександр Якович, козелецький городничий (02.01.1782 – 1800 – ?), секунд-майор, колезький асесор (к. 1792), колезький радник (з 29.06.1799).

Халкидонський Іван Самойлович, конотопський городничий (05.12.1795 – 1800 – ?), колезький асесор (з 16.05.1785).

Шагаров Дмитро Миколайович, глухівський городничий (? – к. 1795 – 1797 – ?), секунд-майор.

Шаховськой Петро Кирилович, полтавський городничий (? – к. 1795 – 13.06.1799 – ?), надвірний радник, князь.

№ 2.
[Лист генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова до дійсного статського радника, малоросійського губернатора Я.Л. Бакуринського від 13 березня 1797 р.]

Его Превосходительству Якову
Леонтьевичу Бакуринскому
№ 19
Пол: 16го Марта 1797го

Высокородный и Превосходительный Господин Действительный Статский Советник, Малороссийский Губернатор и Кавалер

Милостивый Государь мой!

Кременчугские купцы и мещане по получении указа о присоединении к Малороссийской Губернии

отошедших было к бывшему Екатеринославскому наместничеству уездов отправили от 14го Генваря сего года в Черниговское Губернское Правление прошение на тамошнего городничего Майора Головина, прописывая в оном чинимые им от него обиды и несправедливости. – Всякое подобное представление, а тем более когда оно идет от целого общества, должно быть уважено, и для того Ваше Превосходительство по получении сего не оставьте уведомить меня, получена ли в Правлении вышеупомянутая просьба и что по ней сделано.

В Зенькове, так как в нем назначено быть Повету, имеете Ваше Превосходительство по причине многолюдства, частых торгов в нем / бываемых и большой проезжей дороги, на которой он стоит, определить кого нибудь для отправления городнической должности, избрав к тому человека, который бы имел для сего способности и особливо был бы честного поведения и о назначении такового Ваше Превосходительство меня уведомите. Я навсегда с почтением к вам пребуду.

Милостивый Государь мой!
Вашего Превосходительства
покорный слуга
[Підпис]
№ 62
Ч. 13 Марта
1797го году.
Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 62-62зв.).

№ 3.
[Лист генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова до дійсного статського радника, малоросійського губернатора Я.Л. Бакуринського від 30 червня 1797 р.]

Пол: 2го Июля 1797го

Высокородный и Превосходительный Господин

Действительный Статский Советник, Малороссийский Губернатор и Кавалер

Милостивый Государь мой!

Находится в Чернигове по приказанию моему Майор Головин, призванный к ответу в принесенных на него от Кременчугских граждан жалобах, предметом которых было особливо отрешение его от должности, за его недоброхотство к жителям и суровое с ними обращение; но как в поступивших из бывшаго Екатеринославского Наместнического Правления в Малороссийское делах есть также на него некоторые прозьбы, то ваше Превосходительство не оставите принять мер к скорейшему оных разобранию и что потому окажется меня уведомите.

С почтением к вам навсегда пребуду
Милостивый Государь мой!
Вашего Превосходительства
покорный слуга
[Підпис]
№ 163
Июня 30. дня
1797го года
Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 91).

№ 4.
[Пропозиція генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова Малоросійському губернському правлінню від 14 липня 1797 р.]

Его Превосход: Я.Л. Бакуринскому.

Пол: 18го Июля 1797

От Генерала фельдмаршала, Управляющаго Малороссийскою Губерниею и Кавалера.

Малороссийскому Губернскому Правлению.

По представлению Правления сего от 6го сего Июля месяца под № 24523, что оно по делу Майора Головина предписало Кременчугскому Уездному суду учинить на законном основании исследование на месте, и что потому упомянутому самому Головину нужно быть там, Правление в следствие того предпишет ему явиться в оном суде.

[Підпис]
№ 182
Ч. 14. Июля
1797 года.
Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 105).

№ 5.
[Пропозиція генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова Малоросійському губернському правлінню від 31 липня 1797 р.]

Пол: 2го августа 1797

От Генерала фельдмаршала, Управляющаго Малороссийской Губерниею и Кавалера.

Малороссийскому Губернскому Правлению.

Правление сие от 27го июля в следствие предложений моих представляет, что Майор Головин по делам, из бывшаго Екатеринославского наместничества в Малороссийскую Губернию

поступившим, и по учинении следствия по последнему из оных Кременчугским Уездным судом, виновным не находится. Но как по дошедшим до меня жалобам и сведениям действительно оказывается, что он с выполнением должности своей не умел соединить онаго доброхотства и человеколюбия, во всяком звании необходимых, и огорчая Граждан, которых общее спокойствие и личная каждого безопасность вверена его начальству, поступал противно, что принадлежит до обязанности звания его в рассуждении жителей, 255й статье высочайшаго учреждения для Управления Губерний; то я и предлагаю Правлению сему, разрешив его от всякой по другим делам подсудимости, уволить его куда он пожелает, и сие будет для него свойственным обстоятельству наказанием.

[Підпис]

№ 216

Ч. 31. Июля

1797 Года.

Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 126.).

№ 6.

[Пропозиція генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова Малоросійському губернському правлінню від 31 липня 1797 р.]

Пол: 2го Августа 1797

От Генерала фельдмаршала, Управляющаго Малороссийской Губерниею и Кавалера.

Малороссийскому Губернскому Правлению.

Из полученных мною рапортов Глуховского уездного суда и Глуховского городничего майора Шагарова, также и прошений города того Городского Главы поручика Данилова и дворянина Яцуты усмотрел я происходящие там беспорядки и безчинства, делающие соблазн другим и заставляющие терять всякое уважение к тем, кто по званию своему оное иметь бы должен. – Правление об них конечно небезызвестно, и потому предлагаю оному отрешив от должностей Городничего и Главу, велеть отправлять должность первого офицеру штатной команды в том же городе с замечанием ему быть исправным и осторожным в выполнении оной; а наместо последнего предоставить обществу избрать другого. О происшедшем же беспорядке препоручить по усмотрению правления учинить исследование, и виновных по оному предать законному суждению.

[Підпис]

№ 217

Ч. 31. Июля 1797 Года.

Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 127).

№ 7.

<Пропозиція генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П.Салтикова Малоросійському губернському правлінню від 18 серпня 1797 р.>

Пол: 20 августа 1797

От Генерала фельдмаршала, Управляющаго Малороссийской Губерниею и Кавалера.

Малороссийскому Губернскому Правлению.

Правление сие от 7го Августа испрашивает меня разрешения как поступить в следствие предложения моего оному от 31го Июля об уволнении Майора Головина от должности с прописанием указа из Правительствующего Сената, полученного и мною от 23го апреля, чтоб определенных от онаго чинов, долженствующих по новым штатам остаться при местах своих от оных не отлучать, разве которые из них по каким либо причинам окажутся неспособными. Я на сие нахожу Правлению сказать, что Майор Головин действительно признан мною неспособным к отправлению Городнической должности, о чем я и Правительствующему Сенату донес, и что видеть могло Правление из вышеупомянутого предложения моего от 31го июля, не изъявляя неуместного тут о таковой неспособности недоразумения, которое легко бы могло разрешиться собственным Правления сего представлением от 23 марта под № 11834м где прописан рапорт Кременчугских Городской Думы и Городового Магистрата. По сему и предлагаю повторительно Правлению исполнить предложение мое от 31го Июля, как не противное вышеупомянутому Правительствующего Сената указу и последовавшее по долгу звания / моего в высочайшем учреждении для управления Губерний изображенного, о чем Правление должно бы удостовериться не входя с тем представлением своим от 7го августа. Избрав же двух или трех чинов, по вновь конфирмованному высочайше штату Малороссийской Губернии без помещения остающихся и достойных занять то место, представить ко мне с формулярными о службе их списками.

[Підпис]

№ 245

Ч. 18 Августа.

1797 Года.

Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 139-139зв.).

№ 8.
[Пропозиція генерала-фельдмаршала, командуючого Українською дивізією, генерала-інспектора над усією кавалерією, управляючого Малоросійською губернією І.П. Салтикова Малоросійському губернському правлінню від 1 вересня 1797 р.]

Пол: 4 Сентября 1797, полд.

От Генерала фельдмаршала, Управляющаго Малороссийской Губерниею и Кавалера.

Малороссийскому Губернскому Правлению.

По поданной ко мне от майора Шагарова просьбе, что составляющие Глуховский уездный суд имея личные на него неудовольствия и входя на него с представлениями, не могут производить предписанного исследования учиненных им по должности упущений с тем беспристрастием, каковаго в таких случаях желать бы должно, предлагаю Правлению присоединением к ним кого-либо из людей, зазрению его себя неподвергающих, просителя удовлетворить, и тем самым сделать несомненным последствие дела сего.

[Підпис]

№ 287 Ч. 1 Сентября 1797 года Киев.

(Центральний державний історичний архів. – Ф. 1336 «Малороссийское губернское правление». – Оп. 1. – Спр. 17 «Предложения военного губернатора за 1797 г.». – Арк. 163).

Посилання

1. Ананьєва Т.Б. Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка,1997. – С. 5-18.
2. <Анучин Е.Н.> Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. Составлен, по распоряжению Министра Внутренних дел, Чиновником особых поручений при Министре Е.Анучиным. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 239 с.
3. Байгутлин Р.И. Организационно-правовые основы деятельности полиции Оренбургской губернии в 1775-1862 гг.: Дис. … канд. юр. наук: 12.00.01. – М., 2003. – 189 с.
4. Белецкий С., Руткевич П. Исторический очерк образования и развития полицейских учреждений в России. – СПб., 1913. – 42 с.
5. «Вояж по Малой России г. генерала от инфантерии Беклешова» // Киевская старина (далі: КС). – 1890. – Т. XXVIII. – Март. – С. 458-463.
6. Галь Б.О. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII-XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 17-26.
7. Галь Б.О. Ніжинські поліцейські службовці кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 10): Зб. наук. пр. / Посохов С.І. (гол. ред.), Коваленко О.Б. (заст. гол. ред.), Титова О.М. (заст. гол. ред.), Бойко О.Д., Верба І.В., Верменич Я.В. [та ін.]; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 15 (18). − К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2013. – С. 29-46.
8. Довнар-Запольский М.В. Администрация и суд при Николае I // Известия Азербайджанского государственного университета им. В.И. Ленина. – 1925. – Т. 2-3. – С. 3-67.
9. Иконников В. Александр Андреевич Беклешов (1743-1808) малороссийский военный генерал-губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор // КС. – 1890. – Т. XXVIII. – Февраль. – С. 255-304.
10. Китицын П. Малороссийская губерния // КС. – 1889. – Т. XXVI. – Август. – С. 534-543.
11. Клочков М.В. Очерки правительственной деятельности времени Павла I. – Пг., 1916. – IV, 629 с.
12. Ковалевский А. Из прошлого. Некоторые подробности, касающиеся учреждения Малороссийской (Черниговской) губернии в 1796-1797 годах (по неизданным архивным документам). – Чернигов, [б.м. и г.] .–16 с.
13. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855 годов. – СПб., 1906. – VIII, 720 с.
14. Лазарева О.В. Провинциальная полиция в конце XVIII – начале XX в.: По материалам Пензенской губернии: Дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. – Саранск, 2000. – 249 с.
15. Месяцослов и общий штат Российской империи на <1831-1842>. В 2-х частях. – СПб., <1831-1835>. – Ч. 2.
16. Месяцослов с росписью чиновных особ в государстве на лето от Рождества Христова <1782-1796, 1802-1804>. – СПб., <1782-1796, 1802-1804>.
17. Месяцослов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова 1805. – СПб., 1805.
18. Месяцослов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на лето от Рождества Христова <1806-1816, 1818-1829>. В 2-х частях. – СПб., <1806-1816, 1818-1829>. – Ч. 2.
19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 4-х тт. – К., 1908. – Т. 1. – 8, 519 с.
20. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 4-х тт. – К., 1910. – Т. 2. – 720, 20 с.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 4-х тт. – К., 1912. – Т. 3. – IV, 824, 24 с.
22. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. В 4-х тт. – К., 1914. –Т. 4. П-С. – IV, 832, 26 с.
23. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник / Упорядкування В.В. Томазов. – К.-СПб.: Видавництво ВІРД, 2004. – Том V. – Випуск 5. – 100 с.
24. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі: ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. XXI. – 954 с.
25. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – 872 с.
26. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXV. – 933 с.
27. Предложения военного губернатора за 1797 г. 01-12.1797 // ЦДІАК, ф. 1336 «Малороссийское губернское правление», оп. 1, спр. 17, 725 арк.
28 Сторожевский Н.К. Полтава в 1799 г. // Полтавский адрес-календарь на 1887 г. – Полтава, 1886. – С. 107-121.
29. Формулярные списки чиновников учреждений Малороссийской губернии. 1800 // РГИА, ф. 1349 «Формулярные списки чинов гражданского ведомства (коллекция)», оп. 4, д. 59, 267 л.
30. Хижняков В. Черниговская старина. (1765-1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // КС. – 1899. – Т. LXV. – Июнь. – Отд. 1. – С. 367-407.
31. Чернова И.В. Томская городская полиция в конце XVIII – начале XX вв.: Дис. … канд. ист. наук: 07.00.02. – Томск, 2005. – 181 с.

Галь Б.А. Комплектация кадров городничих Малороссийской губернии

В статье рассматриваются особенности процесса комплектации кадров городничих Малороссийской губернии (1797-1800).

***Ключевые слова**: губерния, город, полиция, городничий, назначение, замещение.*

Hal' B.O. The staffing of gorodnichies of Malorussian hubernia

The article deals with features of the staffing of gorodnichies of Malorussian hubernia (1797-1800).

***Key words**: hubernia, town, police, horodnichiy, appointment, replacement.*

20.03.2013 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.908):392.3 «18»Бріген

А.П. Гриценко

ДЕКАБРИСТ ОЛЕКСАНДР БРІГЕН – ПОПУЛЯРИЗАТОР «ІСТОРІЇ РУСІВ»

Стаття присвячена родині відомого українського декабриста Олександра Федоровича Брігена, а також дослідженню генеалогії його роду.

Автор статті вивчає наукову та суспільну діяльність О. Брігена та його роль у виданні історичних творів у XIX столітті.

***Ключові слова**: декабрист, декабристський рух, Олександр Бріген, «Історія Русів», генеалогія, «Союз благоденства».*

Повстання декабристів стало однією з найважливіших подій вітчизняної та світової історії. Цій проблемі присвячено понад 18 тисяч монографій, статей, нарисів, художніх творів [1, 51]. Майже відразу після повстання виникли й почали розвиватися три концепції руху – офіційна урядова, ліберальна і революційна, й усі вони так чи інакше висвітлювали тогочасні події в Україні. Під впливом декабристських ідей перебувало Кирило-Мефодіївське товариство (1846-1847), до активних членів якого належав Т.Г. Шевченко [2, 2].

Найбільш велике дореволюційне дослідження про декабристів належить професору В.І. Семевскому [3].

Новий етап у цих дослідженнях настав за радянської доби. Спочатку панівною в оцінці руху декабристів була точка зору М.М. Покровського (він багато уваги приділяв вивченню т. зв. південного декабризму на території України) [4]. За його редакцією і з його передмовою було опубліковано перші томи документальної серії «Восстание декабристов» [5].

Становлення радянського декабристознавства тісно пов'язане зі святкуванням 100-річного ювілею виступу декабристів (1925). Значний внесок у дослідження цього питання внесли М. Довнар-Запольський, М. Нєчкіна, М. Лисенко, Г. Сергієнко, О. Гессен та багато інших учених [6].

На початку 1990-х років інтерес до вивчання декабризму суттєво впав. Серед праць, присвячених цій проблемі, можна назвати роботи М. Савичева та В. Федорова [7]. І лише зараз увага до цього питання починає повертатись. Значну роль в цьому відіграло відзначення 180-річчя повстання декабристів. Серед сучасних дослідників в першу чергу необхідно назвати прізвища Г.Д. Казьмирчука, Ю.В. Латиша, І. Коляди [8].

Слід зазначити, що всі названі дослідження присвячені загальним питанням декабристського руху. Вчені вивчають перебіг основних подій, аналізують причини та наслідки цього явища, побіжно торкаючись його ватажків. Зрештою, незважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії декабристського руху, практично не досліджуються його персоналії, роль конкретних учасників таємних товариств. Безперечно в цьому ряді стоїть і ім'я письменника та історика, Героя Вітчизняної війни 1812 р. Олександра Федоровича Брігена. Його життя і діяльність тісно пов'язані з нашим краєм.

Олександр Федорович (Фрідріхович) фон дер Бріген (1792-1859) народився 16 серпня 1792 р. в Петербурзі. Батько – прем'єр-майор Фрідріх-Ернест фон дер Бріген (1752-1797) – походив із небагатих прибалтійських німців зі шляхетного ліфляндського роду, мати – Марія Олексіївна Микешина (? – 1852).

Маленький Олександр був хрещеником російського поета Гаврила Державіна. Про свою освіту Бріген писав: «Воспитывался я частью в училище, учрежденном при лютеранской церкви св. Петра в Санкт-Петербурге, частью в пансионе г. Мейера и том же городе, где был моим наставником профессор Раупах. Я наиболее старался усовершенствоваться в изучении истории и в языках новейших и в латинском. Свободный образ мыслей заимствовал я от чтения книг в особенности летописей Тацита, которого я, изучивши латинский язык, с большой жадностью несколько раз читал в оригинале, также и от чтения английских писателей, в особенности философа Жана Локка, и от общества и внушений разных знакомых и приятелей» [9, 2].

Освіту майбутній декабрист здобув у Петропавлівському військовому училищі та приватному пансіоні (обидва – у Санкт-Петербурзі).

У званні прапорщика 26(14) грудня 1808 р. він почав службу в лейб-гвардійському Ізмайлівському полку, в 1811 р. став офіцером полку, де його застала Вітчизняна війна 1812 р. 20-річний військовий брав участь у Бородинській битві, за яку його, контуженого, у 1812 р. було нагороджено золотою шпагою з написом «За хоробрість». У битві під Кульмом (1813 р.) Олександр був поранений і за хоробрість отримав орден Святого Володимира 4-го ступеня із стрічкою і пруський «Залізний (Кульмський) хрест» [10, 3].

Після лікування в липні 1814 р. О.Ф. Бріген повернувся до Санкт-Петербургу. У 1816 р. він служив у чині штабс-капітана, командира роти, капітана (1819) а потім і полковника (1820) [11, 1]. Це була доба його духовних пошуків. О. Бріген – учасник містичного гуртка пані Тангарової. Він також входив до масонській ложі «Петра к Истине». Серед його друзів в Петербурзі були майбутні декабристи М. Тургенєв, О. Міклашевський, М. Муравйов-Апостол, Є. Оболенський, письменники К. Рилєєв, Микола і Михайло Бестужеви, О. Грибоєдов

Олександр Федорович Бріген

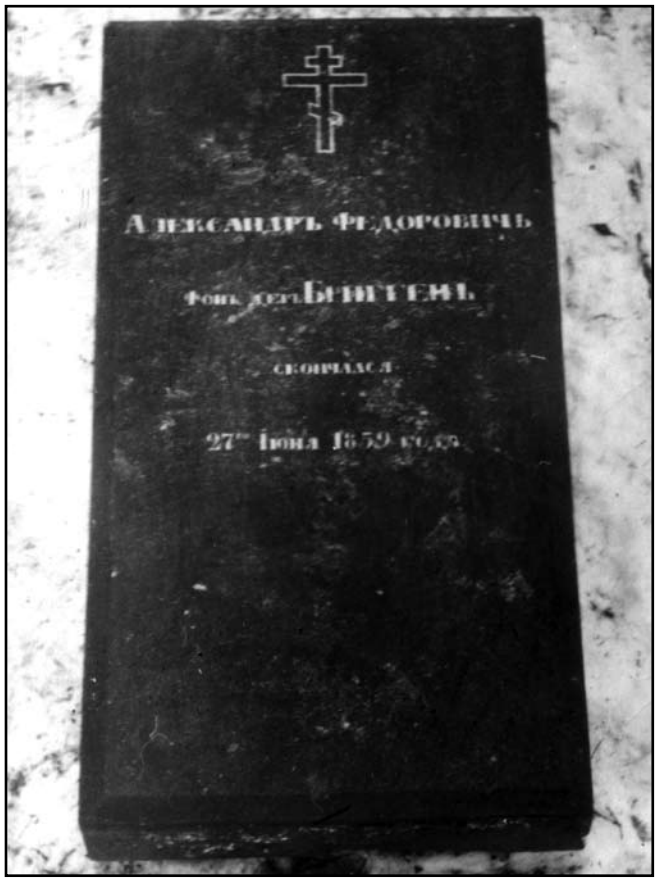

Плита на могилі Брігена в Петербурзі на Волковому кладовищі Сл. С-702

К. Сомов, В. Кюхельбекер, В. Туманський, художник Ф. Толстой [9, 2]. Поява в декабристському товаристві «Союз благоденства» у 1818 р. молодого філософа і небайдужої людини була закономірною. Олександр Федорович з 1819 р. входив до складу керівного органу Корінної управи, з 1821 р. – до Північного товариства [11, 1]. В записці про «Союз благоденства», що була подана Олександру І, О. Бенкендорф назвав Брігена третім по значенню після Федора Глінки. Як відомо, «Союз благоденства» невдовзі саморозпустився.

У 1820 р. полковник Олександр Бріген одружився на сестрі свого друга Олександра Міклашевського Софії Михайлівні (1803-?) [12, 3]. Відомо, що у вересні 1821 р., закінчивши свою досить успішну військову кар'єру, Бріген відійшов від декабристських справ і переїхав на Глухівщину.

Подружжя мало четверо дітей. Першою в 1821 р. народилася донька Марія, через рік, у 1822 р., з'явився син Михайло. На «ласку» імператора Миколи І він виховувався в першому кадетському корпусі, у 1842 р. вже був офіцером кінної артилерії, а в 60-ті роки XIX ст. повернувся до с. Слоут Глухівського повіту.

У 1824 р. в сім'ї Брігенів народилась друга донька Анастасія, а через два роки, коли батька заарештували, – найменша донька Любов [9, 2].

Батько дружини Софії – Михайло Павлович Міклашевський (1756-1847) – видатний російський військовий і політичний діяч, сенатор, якого український історик О.Оглоблин вважав учасником українського автономістичного руху і можливим автором «Історії Русів». У 1789-1792 рр. М.Міклашевський – полковник Стародубського карабінерного полку. В 1797 р. його призначили губернатором Волинської, ще через рік – Чернігівської, а через два (в 1801 р.) – Катеринославської губерній. На посаді губернатора Михайло Павлович був одним з активних діячів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, що існував в останній чверті XVIII ст. У 1818 р. він вийшов у відставку, оселився в маєтку в Понурівці, де заснував суконну фабрику та досліджував історію [13, 16].

Михайло Міклашевський та Анастасія Яківна Бакуринська мали двох дітей – сина Олександра та доньку Софію. Декабрист і офіцер Олександр Михайлович Міклашевський (1798/9-1831) став другом О. Брігена. Його чотириюрідним братом був Андрій Михайлович Міклашевський – в майбутньому засновник порцелянової фабрики. Він володів селом Волокитине Глухівського повіту [9, 2]. Звідси виникає різність поглядів дослідників: де ж саме в 1820-1826 роках проживав Олександр Бріген? У першій точці зору назване село Волокитне [14].

Дослідник Олександр Ільїн вважає, що О. Бріген жив саме в Понурівці Стародубського повіту Чернігівської губернії (нині село Брянської області Російської Федерації), де займався українською історією, збирався друкувати «Історію Русів», список якої подарував К. Рилєєву, наїжджав до петербурзьких друзів, які залучили його до новоствореного Північного товариства декабристів [15, 75-76]. Ми

більше поділяємо думку історика Володимира Задка, який вважав, що Михайло Міклашевський подарував молодому подружжю великий маєток в селі Слоут, куди і переїхали Брігени. На це вказує і лист Софії до чоловіка [10, 3].

Слоутський поміщик товаришував з відомим громадським діячем та істориком із Сварково Олександром Михайловичем Марковичем (1790-1865), що займав посади повітового судді та предводителя дворянства в Глухові. О. Маркович показав сусідові рукопис, пояснюючи, що знайшов його в паперах свого діда – генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (1696-1770), автора відомого 10-томного «Щоденника» [16, 452].

Олександр Бріген зробив два списки рукопису (можливо й більше) для себе і для свого друга Кіндрата Рилєєва:«Я буду прикладати старання дослати Вам, наскільки можна, матеріал із малоросійської історії, маю на увазі дістати таку історію писану сучасником Кониського Худорбою, вона невідома, бо тільки один екземпляр її існує в домі, в якому жив Худорба. Ця історія цінується тут на рівні з історією Кониського. Ставлять їй тільки за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана. Діставши її, я велю зробити з неї два списки, один для Вас, а другий для себе» [17, 77].

Виявляється, що вже в першій чверті XIX ст. в Слоуті читали і обговорювали відому нині історичну працю «Історію Русів», що була надрукована пізніше. 21 жовтня (ст. ст.) 1825 року Олександр Бріген в листі до Костянтина Рилєєва писав про свої наміри надрукувати «Історію Русів». Біограф Рилєєва, письменник К. Афанасьєв стверджував, що «Історію Русів» надіслав Рилєєву саме Бріген [17, 75]. Однак повстання декабристів, загибель К. Рилєєва та арешт О. Брігена не дали можливості реалізувати цей намір.

Крім того, О.Ф. Бріген в Слоуті пише свій перший літературний твір «Анекдот». В ньому він розповідає про героїчний вчинок гренадера Черкасова, котрий відзначився хоробрістю у війні 1812 року [10, 3].

Олександр Федорович Бріген не стояв осторонь суспільних процесів. У 1821 р. він увійшов до складу найбільш революційного «Південного товариства» Павла Пестеля. Влітку 1825 р. декабрист за дорученням К. Рилєєва виїхав до Києва для встановлення зв'язків між Північним і Південними товариствами. Після перебування в Києві він повернувся до Понурівки, де і був заарештований 22 (10) січня 1826 р. [9, 2].

В січні 1826 р. О. Бріген виїхав з маєтку тестя за кордон. Через 20 верст (21,2 км) екіпаж поламався. Декабрист змушений був повернутися, а вночі його заарештували [18, 298]. На допитах у Петропавлівській фортеці О. Бріген розповідав, як кілька разів робив спроби виїхати за кордон, але щоразу йому перешкоджала то хвороба дружини, то прохання тестя і т. д. Він намагався переконати, що зовсім непричетний до повстання і його в той час взагалі не повинно було бути в Росії. Цю позицію підтверджує і Матвій Муравйов-Апостол: «Бриген приезжал в Киев, чтобы узнать от Трубецкого состояние Южного общества. Бестужев-Рюмин ему рассказал, как оно сильно и все, что происходило в лагере в Лещине. Бриген был очень рад это слышать, он сказал, что намеревался ехать за границу в 1826 году, но что оставляет оное намерение» [9, 2].

Отже, можна зробити висновок, що Бріген справді збирався за кордон, не вірячи в сили Північного товариства. Але побачивши в Києві енергійних і розумних військових, відчувши за ними справжню військову силу, він вирішив залишитися в Україні поблизу з місцем майбутніх революційних подій.

За рішенням суду декабриста було засуджено на 4 роки каторжних робіт з довічним поселенням в Сибіру. 10 липня 1826 р. Микола I своїм рішенням зменшив термін каторжних робіт до двох років. В останньому слові на суді Бріген сказав: «Виноват я в том, что чистосердечно желал добра своему Отечеству, коему я с честью 14 лет и на поле брани служил, и по возможности помогал страдающему и нищему человечеству» [19, 3].

Клопотання дружини Софії дозволити виїхати до чоловіка були безрезультатними. Вона залишилась з чотирма дітьми у Слоуті. Про це ми довідуємося з листа декабриста, написаного у сибірському засланні 11 серпня 1839 року: «Відсилаючи листа, ви забули вказати місце, звідкіля писали. На марці написано «Глухів». Це дозволяє припустити, що знаходитесь у Слоуті» [20, 93].

Дослідження життєдіяльності офіцера та декабриста Олександра Брігена свідчить про його активну суспільну позицію. Вивчаючи історію України, він, як і більшість декабристів, прагнув до реформування державного устрою Російської імперії. Живучи в нашому краї, він популяризував передові ідеї та виступав з ініціативою видання перших історичних творів того часу.

Посилання

1. Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 50-65.

2. Казьмирчук М. Декабристи і Шевченко // Історія України. – 2002. – № 44. – С. 2.

3. Семевский В.И. Политические и общественные идеи деабристов. – СПб.: Эксмо, 1996. – 79 с.

4. Покровский М.Н. Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв. – Л.: Политиздат, 1987. – 120 с.

5. Восстание декабристов. – Т. 1-6. – М.-Л., 1927-1929.

6. Довнар-Запольський М.В. Тайноеобществодекабристов. – М., 1906 – 386 с.; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. – К., 1954; Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х тт. – М., 1955; Нечкина М.В. Декабристы. – М: Наука, 1982 – 183 с.; Гессен А.И. Во голубине сибирских руд… Декабристы на каторге и в ссылке. – М.: Детская литература, 1963. – 335 с.; Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції в

Україні. – К.: Наук.думка, 1975. – 183 с.
7. Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. – К.: Изд-во политической литературы Украины, 1990. – 181 с.; Федоров В.А. Декабристы и их время. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 181 с.
8. Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) // УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 50-65.; Коляда І. Вожді декабристів в Україні: Павло Пестель, Сергій Муравйов-Апостол // Історія в школі. – 2006. – № 2. – С. 16-19.; Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Упор. Г.Д. Казьмирчук, Ю. В. Латиш; наук. ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – Т. 6. – К., 2009. – 204 с.
9. Ільїн О. Декабрист Олександр фон дер Бріген // Народна трибуна. – 1996. – № 17. – 2 березня. – С. 2.
10. Задко В. Наш видатний земляк Олександр Брігген // Глухівщина. – 2003. – № 91. – С. 3.
11. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?l =EHU&verbvar=Brygen_O&abcvar=2&bbcvar=33.
12. Хвостенко Г. Берегинями не лише свого роду, а й народу були завжди сумчанки // Сумщина. – 2002. – 8 березня. – С. 3.
13. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. /Упоряд. Т.В. Ананьєва. – К., Наукова думка, 1997. – 321 с.
14. Остапенко Х.М. Сумщина і рух декабристів // НТ. – 1963. – № 2-4 січня. – С. 4.; Хвостенко Г. Берегинями не лише свого роду, а й народу були завжди сумчанки // Сумщина. – 2002. – 8 березня. – С. 3.
15. Ільїн О. Олександр Маркович – автор «Історії Русів»? // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 75-76.
16. Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І.З. Підкови, Р.М. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
17. Ільїн О.Л. Олександр Маркович – автор «Історії Русів»? // Сіверянський літопис. – 1996. - № 1. – С. 75-79.
18. Гессен А. Во голубине сибирских руд. Декабристы на каторге и ссылках. – Москва: Детгиз, 1963. – С. 298.
19. Кривко Я. Декабристи і Сумщина // НТ. – 1975. – № 155. – 27 грудня. – С. 3.
20. Задко В.П. Із історії виникнення пошти // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали IV НПК). – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 144.

Гриценко А.П. Декабрист Александр Бриген – популяризатор «Истории Русов»

Статья посвящена семье известного украинского декабриста Александра Федоровича Бригена, а также исследованию генеалогии его рода.

Автор статьи изучает научную и общественную деятельность А. Бригена и его роль в издании исторических произведений в XIX веке.

***Ключевые слова**: декабрист, декабристское движение, Александр Бриген, «ИсторияРусов», генеалогия, «Союз благоденствия».*

Hrytsenko A.P. Decembrist Oleksandr Brihen – popularizer of «History of Rus'»

Article is devoted to the family of the famous ukrainian decembrist Olexandr Fedorovich Brihen and genealogy research of its kind.

The article examines the scientific and social activity of O. Brihen and his role in the publication of historical works in the nineteenth century.

***Key words**: decembrists, decembrists movement, Brihen Oleksandr, «History of Rus'» genealogy, «Union of Prosperity».*

16.01.2013 р.

УДК 930.1:323.3 «184»

О.А. Любич

ІСТОРІОГРАФІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ЧЕРНІГІВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті на основі вивчення й аналізу багатьох монографічних досліджень і наукових статей XIX-XX ст., присвячених соціально-економічному становищу Чернігівщини першої половини XIX ст., проведена їх історіографічна систематизація й оцінка, висвітлено основні погляди істориків стосовно проблеми розвитку регіону. Зосереджено увагу на зміні поглядів на проблему протягом двохсот років.

***Ключові слова:** Чернігівщина, історіографія, історична школа, дослідження, соціально-економічне становище, стани населення.*

Актуальність даної теми визначається особливостями сучасного етапу розвитку історіографії Сіверського регіону, теоретичними і практичними потребами її модернізації, необхідністю переосмислення накопиченого матеріалу через призму пріоритетів сучасної історичної науки. В умовах викликів XXI ст. постало питання вивчення історії регіонів як гарантів стабільного соціально-економічного розвитку держави. Упродовж двох століть історики досліджують особливості розвитку Чернігівщини як одного із найбільш розвинених регіонів України першої половини XIX ст.

Метою статті є аналіз та систематизація історіографічної спадщини XIX-XX ст., пов'язаної з дослідженням соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст.

Вивчення окремих аспектів соціально-економічного становища Чернігівщини в першій половині XIX ст. започаткували сучасники подій [5; 7]. Спробам проаналізувати перспективи торгівлі в Чернігівській губернії була присвячена праця О. Китченка, у якій він приділив особливу увагу торговельним пунктам регіону та діяльності російських купців [12]. І. Аксаков звернув увагу на Кролевецький ярмарок та роль слобідського населення губернії в загальноросійській торгівлі. Автор висловив думку про те, що Чернігівщина – це частина російського товарного ринку [1]. Своєрідним центром краєзнавчих досліджень на Чернігівщині став створений у 1835 р. губернський статистичний комітет. Своїм завданням він проголошував повне, всебічне вивчення краю. Перу одного з його членів О. Маркевичу (1790-1865) належить «Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии» [16]. Вчений за допомогою статистичного матеріалу вивчав процес закріпачення селянства і незаконне збагачення дворянства, становлення великого поміщицького землеволодіння. Дослідження історика, очевидно, і підвели його до висновку про необхідність ліквідації кріпацтва.

У другій половині XIX ст. у багатьох країнах Європи спостерігався сплеск інтересу до історичного знання на ґрунті дослідження окремих регіонів. Для історичної науки зразком об'єктивності стають праці В.Б. Антоновича, які ґрунтуються на точному і незаперечному архівному матеріалі [2]. Будучи належним до «обласної школи Антоновича», Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902) написав працю «Описание старой Малороссии» [15]. Історик прийшов до висновку, що кріпосницький лад, який утвердився в Малоросії наприкінці XVIII – на початку XIX ст., був справою козацької старшини, яка сконцентрувала в своїх руках адміністративну і судову владу.

Заслуговує на увагу стаття секретаря губернського статистичного комітету К. Корвіна-Піотровського «Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии» (1887 р.), у якій на основі великої кількості документального матеріалу розглянуто процес адміністративно-територіального перевлаштування Чернігівщини на початку XIX ст. Вчений зробив висновок, що реформа Олександра I не була радикальною і не торкнулася повітового устрою губернії [13, 65]. Студії А. Страдомського, Ф. Дмитревського, І. Кибальчича, М. Лілеєва засвідчили подальший поступ історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині. У 1865 р. вийшла праця М. Домантовича «Черниговская губерния» [7], яка містила цікавий матеріал про соціально-економічне і політичне становище губернії в першій половині XIX ст. Книга починається з історичних відомостей та характеристики географічних умов регіону; значну частину тексту автор присвятив висвітленню промисловості краю, відомостям про освіту, побут населення, управління тощо.

На 1860-ті рр. припадає піднесення церковно-історичного краєзнавства, яке було пов'язане з діяльністю видатного історика та богослова, чернігівського архієпископа Ф. Гумілевського. За його ініціативою у 1859 р. було створено комісію для підготовки ґрунтовного опису Чернігівської єпархії. Результатом її багаторічної роботи стало семитомне «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». У цій праці зібрано матеріали про економічне становище більшості населених пунктів Чернігівщини, основні виробництва та прибутки від торгівлі в першій половині XIX ст.

У 1880-1890-х рр. в історіографії соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини століття відбувся перехід від нагромадження фактичного матеріалу до його аналізу, що знаменувало новий етап історичних досліджень. Розширилась їх тематика. Однак звернення до нових проблем не супроводжувалося новизною поглядів. Окремі аспекти життя селян Чернігівщини першої половини XIX ст. стали предметом вивчення відомого економіста Ю.Е. Янсона. На основі великої кількості статистичного матеріалу, зібраного двома урядовими комісіями (Комісією для дослідження сільського господарства і сільськогосподарського виробництва в Росії, Податковою комісією) та матеріалів земських управ дослідник пропонував понизити поземельні платежі для зрівняння їх із платоспроможністю селян за рахунок реформування податкової системи, переселень тощо [22]. У 1890-х рр. Д. Міллер і М. Стороженко працювали над історією малоросійського козацтва, особливо приділивши увагу перетворенню козацької старшини на дворянство та інтеграції козацької верхівки до імперських інституцій [17].

На рубежі XIX-XX ст. активно діяли Чернігівська губернська вчена краєзнавча комісія і Ніжинське історико-філологічне товариство. У цей час дослідницькою роботою займались Д. Добровольський, М. Лілеєв, М. Доброгаєв, К. Карпінський, О. Єфімов, К. Гамбурзький та інші. Л. Платов, дослідивши кустарні промисли Чернігівської губернії, зробив висновок, що починаючи з другої чверті XIX ст., стала дорожчати сировина, яка скуповувалася для новостворюваних підприємств. З цієї причини частина кустарів покинула своє ремесло, інші, навпаки, підвищили рентабельність своїх підприємств та почали виготовляти якісніший товар [19, 38].

Чернігівський народний університет, який почав працювати з жовтня 1917 р., дав поштовх до розвитку соціально-економічних і краєзнавчих досліджень у регіоні. Радянські історики довгий час, як правило, значну увагу приділяли висвітленню процесів в окремих сферах життя Чернігівщини. Д. Багалій приділив увагу відміні Магдебурзького права на Лівобережній Україні [3; 4]. У 1926 р. у видавництві Української академії наук виходить праця В. Модзалевського «Гути на Чернігівщині», у якій автор на основі значної кількості матеріалу визначив, що виробництво скла на початку XIX ст. призвело до значного скорочення лісів Чернігівщини [18]. Є. Спаська займалася вивченням гончарної справи в регіоні. Результати її дослідів були опубліковані у праці «Гончарські кахлі Чернігівщини XVIII-XIX ст. 4-й етюд з циклу Чернігівське гончарство» (1928). Авторка зробила висновок, що через низьку купівельну спроможність місцевого населення виробництво кахлів на Чернігівщині у першій половині XIX ст. майже припинилося.

«Золотою добою» вітчизняного краєзнавства слушно вважають 1920 – початок 1930-х рр. У цей час на Чернігівщині сформувалася досить розгалужена мережа різноманітних краєзнавчих осередків. Провідну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіоні відіграло Чернігівське наукове товариство, створене у 1920 р. ініціативною групою в складі В.Ю. Зубка, Й.Р. Карповича, В.І. Коновала, І.Я. Кошового, Б.Л. Луговського, С.Т. Устименка, Г.Г. Холодного як філія київського Українського товариства. У Чернігові відкрили Інститут краєзнавства (діяв у

1924-1925 рр.) – єдиний навчальний заклад такого профілю в Україні. Академік М. Грушевський у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» (1928) фактично поставив завдання для істориків регіону: «… дослідник історії українського життя, в якій-будь сфері, все з збільшеною енергією мусить звертатися до пережитків і останків сього життя, облишених в затишках лівобережного і правобережного Полісся. Тут поховані секрети Старої України – і зародки Нової».

Помітне місце у діяльності Чернігівського наукового товариства посідали історичні студії. Так, члени історико-філологічної (з 1929 р. – історико-краєзнавчої) секції на чолі з Павлом Костянтиновичем Федоренком (1880-1962) вивчали соціально-економічний розвиток і культурне життя Чернігівщини від найдавніших часів до початку XX ст. Для нашого дослідження цінність являють «Нариси з історії вивчення Чернігівщини» П. Федоренка [20]. У роботі була проведена одна з перших спроб комплексно висвітлити питання соціально-економічного становища Чернігівщини в першій половині XIX ст. Але зазначене дослідження було швидше постановкою проблеми, аніж її детальним висвітленням.

Суттєві зміни методологічних орієнтирів в українському краєзнавстві розпочалися після виходу критичної статті в журналі «Советское краеведение» (№ 2 за 1931 р.) на адресу Українського комітету краєзнавства, який було звинувачено у підтримці «непотрібної чистої науки». У таких умовах у 1937-1939 рр. співробітники Інституту історії України підготували та оприлюднили декілька досліджень із серії «Нариси з історії України» за редакцією С. Бєлоусова. Зокрема Ф. Ястребов опублікував працю «Україна в першій половині XIX століття» (1939). Історик приділив особливу увагу вивченню соціально-економічних відносин у дореформений період і вважав, що зміни першої половини XIX ст. призвели до обезземелення селян Чернігівщини та їх переселення в інші регіони Російської імперії [21].

Тільки на початку 1950-х рр. у зв'язку із зміною керівництва країни краєзнавство було реабілітовано. У цей час однією з найбільш дискусійних стає проблема малоросійського козацтва як стану. Такі дослідники як М.М. Дружинін, М.Н. Лещенко, П.П. Теличук, В.П. Теплицький і П.А. Хромов, описуючи ті чи інші конкретні події, окремо розглядають державних селян і козаків [8, 402]. Об'єднання їх в одну соціальну групу, як зазначав А.М. Авраменко, неприпустимо. Схожих позицій дотримувались П.П. Музиченко, А.М. Анфімов, П.А. Зайончковський, В.М. Кабузан [10], Б.Г. Литвак, Є.Д. Петренко, В.М. Шевченко та ін.

Розвиток мануфактурного виробництва в Чернігівській губернії першої половини XIX ст. став об'єктом дослідження Тимофія Івановича Дерев'янкіна. У своїх працях «До історії капіталістичної суконної мануфактури на Україні в дореформений період» (1959) і «Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво» (1960) вчений, використавши матеріали посаду Клинці Чернігівської губернії, розкрив роль слобідського населення в капіталізації суконної мануфактури регіону [6].

Помітне пожвавлення в науковому дослідженні проблеми соціально-економічного становища Чернігівщини першої половини XIX ст. спостерігається у 1960-1970-ті роки. Це проявилось у розширенні джерельної бази, зрушенні в оцінці окремих подій і явищ. До наукового обігу було введено велику кількість нових документальних матеріалів, значно урізноманітнилась тематика досліджень. Прикладом може бути розвідка В.М. Кабузана і С.М. Троїцького «Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1855 гг.» (1971) [9], у якій дослідники з'ясували, що дані про дворян, як правило, ґрунтуються на губернських донесеннях і топографічних описах. Серед досліджень із соціально-економічної історії Чернігівщини першої половини XIX ст. слід виділити працю Т.І. Лазанської [14]. У книзі розглянуто соціально-правове становище державних селян Чернігівської губернії. Однак авторка не розділяла державних селян і малоросійських козаків, а розглядала їх як єдину групу населення.

Узагальнюючи викладене, можна дійти висновку, що, незважаючи на тематичну та хронологічну обмеженість праць місцевих дослідників, саме в другій половині XIX ст. були створені умови для організаційного оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині. Аналіз літератури радянського періоду свідчить про те, що історики в цей час зробили визначний внесок у наукову розробку і висвітлення проблеми розкладу і кризи кріпосницької системи, розвитку в її надрах нового капіталістичного устрою. Створення ряду монографічних досліджень, де були розглянуті важливі проблеми соціально-економічної історії Чернігівщини першої половини XIX ст., сприяло нарощуванню історичних знань.

Загалом, аналіз історіографії проблеми XIX-XX ст. засвідчує, що вивчення Чернігівщини першої половини XIX ст. переважно має вибірковий характер і ще не знайшло належного узагальнюючого висвітлення. З поля зору науковців випало чимало важливих питань, які потребують подальшого дослідження. Остаточно проблему можна вирішити тільки завдяки залученню всього комплексу джерел. Тому нагальною постала потреба введення до наукового обігу тих із них, які до цього часу дослідниками майже не використовувались.

Посилання

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках И. Аксакова, действительного члена императорского Русского географического общества / И. Аксаков. – СПб.: Тип. Императорской А.Н., 1858. – 390 с.

2. Антонович М. Козацький проект Василя Капніста / М. Антонович // Сьогочасне і минуле. – 1939. – № 2. – С. 16-22.

3. Багалей Д. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1-11.

4. Багалей Д. Судьба магистратского самоуправления в малороссийских городах / Д. Багалей : [сб. статей в честь М.К. Любавского]. – СПб., 1917. – 110 с.

5. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Том XII, часть 2. Черниговская губерния : [сост. подполковник Мицевич]. – СПб.: Типография Департамента Генерального штаба, 1851. – 350 с.

6. Дерев'янкін Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Текстильне виробництво : [монографія] / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 350 с.

7. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб.: Типография Генерального Штаба, 1865. – 250 с.

8. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева : Т.1. / Н.М. Дружинин. – М. – Ленинград : Изд. Акад. Наук СССР, 1946. – 631 с.

9. Кабузан В. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. / В.М. Кабузан, С.М. Троицкий // История СССР. – Т. 4. – 1971. – 620 с.

10. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий) / В.М. Кабузан. – М.: Мысль, 1963. – 110 с.

11. Кистяковский А. Права, по которым судится Малороссийский народ / А. Кистяковский. – К.: Тип. ген. Бруня, 1879. – 120 с.

12. Китченко О. О торговле и торговых пунктах в Малороссии / О. Китченко // Черниговские губернские ведомости. – № 50. – 1852. – С. 230-260.

13. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии / К.В. Корвин-Пиотровский. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1887. – 70 с.

14. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И. Лазанская. – К.: Наука, 1991. – 261 с.

15. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии: Материалы по истории заселения, землевладения и управления. В 3 т. – Т. 1.: Полк Стародубский / А.М. Лазаревский. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. – 634 с.

16. Маркевич А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах в Черниговской губернии: в 4 т. / А. Маркевич // Материалы для статистики Российской империи – Т. 2. – Ч. 4. – СПб.: Скоропечатная Либермана Я.И., 1842. – 220 с.

17. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство / Д. Миллер // КС. – 1897. – № 1. – С. 1-31; – № 2. – С. 118-220; – № 3. – С. 351-374; – № 4. – С. 1-47.

18. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині / В. Модзалевський. – К.: Держвидав, 1926. – 210 с.

19. Платов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии / Л. Платов. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – 40 с.

20. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини / П. Федоренко // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т. 1. – Чернігів, 1931. – С. 35-150.

21. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VIII. Україна в першій половині XIX ст. / Ф. Ястребов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 350 с.

22. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю.Э. Янсон. – СПб. : Книжный магазин А.Ф. Цинзерлинга, 1881. – 70 с.

Любич А.А. Историография социально-экономического положения Черниговщины первой половины XIX в.

В статье на основании изучения и анализа многих монографических исследований и научных статей XIX-XX столетий, посвященных социально-экономическому положению Черниговщины первой половины XIX в., проведена их историографическая систематизация и оценка, раскрыто основные взгляды историков относительно проблемы развития региона. Обращено внимание на изменения взглядов на проблему на протяжении двух столетий.

Ключевые слова: *Черниговщина, историография, историческая школа, исследование, социально-экономическое положение, слои населения.*

Liubych O.A. Historiography of social and economic situation in Chernihiv region in the first half of the XIX-th century

On the basis of studies and analysis of many monographic researches and scientific articles of the XIX-th and XX-th centuries dedicated to the social and economic situation in Chernihiv region in the first half of the XIX-th century the article makes their historiographical systematization and estimation, gives the principal views of historians as to the region development problems. The article concentrates its attention upon views changes within 200 years.

Key words: *Chernihiv region, historiography, historic school, investigation, social and economic situation, population status.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477):911.374.8«18»

Н.О. Барабаш

ДВОРЯНСЬКІ САДИБНІ КОМПЛЕКСИ ДУНАЄЦЬ ТА ЯРОСЛАВЕЦЬ ЗА СПОМИНАМИ М.А. МАРКЕВИЧА

У статті автобіографічні записки М.А. Маркевича розглядаються як важливе джерело до реконструкції історико-культурних біографій садибних комплексів представників козацько-старшинських родів Скоропадських (Дунаєць) і Кочубеїв (Ярославець).

Ключові слова: *М.А. Маркевич, автобіографічні записки, маєток Дунаєць, маєток Ярославець.*

Феномен дворянських маєтків/садиб Лівобережжя України та специфіка їх повсякденного буття як своєрідних культурних, економічних, освітянських і виховних осередків у XIX столітті привертали й привертають увагу багатьох науковців-гуманітаріїв. Фактично садибні комплекси ставали «родовими гніздами» – своєрідним світом почуттів: любові, дружби, сімейної симпатії. Кожен володар маєтку/садиби, залежно від фінансових статків, власних уявлень про щастя й творчих здібностей, будував свій ідеальний світ, у якому поєднувались розважальна й господарська функції. Знані дослідники звертають увагу на важливість використання при реконструкції історико-культурної біографії сільських садибних

помешкань української еліти блоку мемуаристики, передусім особових родових спогадів [2]. Тому, досліджуючи історію маєтків родин Скоропадських і Кочубеїв на території Глухівщини на початку XIX ст., доречно звернутись до спогадів М.А. Маркевича, який мав кревно-родинні зв'язки з цими козацько-старшинськими кланами, часто в дитинстві й дорослому віці відвідував Дунаєць та Ярославець.

Історик, етнограф, фольклорист, архівіст, поет і перекладач, музикант і композитор Микола Андрійович Маркевич (1804-1860 рр.) залишив по собі багатий епістолярій, а також значну кількість щоденників та мемуарів. На цінність ego-матеріалів М.А. Маркевича звертала увагу дослідниця його біографії Є.М. Косачевська, оскільки цей блок особистих документів створювався ним протягом всього свідомого життя й відрізнявся надзвичайною жвавістю вражень, яскравістю діалогів і т. ін. [4, 21]. Сам Маркевич пояснював історію створення щоденниково-мемуарних документів тим, що «…Еще до Петербурга, на Лапинцах, Павел Павлович Белецкий-Носенко приучил нас писать ежедневно записки о том, что случилось с нами и вокруг нас» [6, арк. 5].

Джерельним підґрунтям цієї статті є «Автобіографічні записки» Миколи Андрійовича, датовані 1845 р., проте, створені на основі щоденних записів у дитячі роки, вони фактично охоплюють період його життя від народження до вересня 1817 р. [5]. Зважаючи на той факт, що чистовий варіант записів був укладений через понад тридцять років після описуваних подій, необхідно ставитися до представлення деяких фактів критично, але загалом запискам притаманна відвертість у поданні автобіографічної інформації, у характеристиці рідних і їх оточення, у подачі матеріалу про повсякденне буття представників аристократії Чернігово-Сіверщини та Полтавщини на початку XIX ст. З-поміж відвіданих у дитинстві маєтків батьків і представників родинного кола на території Чернігівської та Полтавської губерній, Маркевич виокремлює садибні комплекси Дунаєць і Ярославець Глухівського повіту. Письмові описи супроводжуються схемами-зарисовками розташування приміщень у вище згадуваних садибах рідних, що були зроблені Миколою Андрійовичем на полях автобіографічних записок [5, арк. 80, 85 зв.].

Маєток Дунаєць перебував у власності родини Скоропадських, з якою Марковичі-Маркевичі поріднилися через шлюб Пульхерії Іванівни Маркович із майором Михайлом Яковичем Скоропадським. Микола Андрійович згадував, що тітка пішла за «…человека добраго, благороднаго, честнаго, простаго, но умнаго, хорошаго хозяина, котораго батюшка называл одним из лучших своих друзей… Он был сорок лет старее жены, но бодр, здоров и силен необыкновенно… Жил в Дунайце в пяти верстах от Полошек» [5, арк. 14 зв.]. На початку XIX ст. в цій садибі мешкала тітка Пульхерія Іванівна зі своїми дітьми. Саме тут 26 січня 1804 р. в родині надвірного радника Андрія Івановича Маркевича й Анастасії Василівни (у дівоцтві Гудович) народився автор спогадів.

Микола Андрійович у споминах зазначає, що «…прелестное местоположение Дунайца сильно подействовало на мою душу. Пассика и овраг Довжик; этот исторический овраг, где сын гетьмана Самуйловича укрывался с своею невестою княжною Четвертинскою, от преследований Мазепы; растительность, живые воды, вид на Глухов – очаровательны. Урочище «Машина» за садом, где мы детьми купались в виду глуховских церквей и тенистаго Дунаевского сада, все это врезалось навеки в моей памяти» [5, арк. 47 зв.].

Загалом дунаєцький садибний комплекс мав значні розміри й складався з господарського будинку з садом, церкви та безлічі господарських будівель. Описуючи будинок у Дунайці, М.А. Маркевич писав: «Дом был просторный, но странной наружности, с нелепыми притязаниями на архитектуру. Не в один этаж, не в два и не в три. Но нижний был хорош и комнаты имели хороший размер. Зал шестнадцать квадратных аршин в два света с хорами. На хорах комната особенная для учителя; над залой ещё четыре комнаты назначенные для гостей, но употребленные для кладовых. К столовой после была пристроена обширная, прелестная шести угольная комната в роде зимнего сада, обделанная в виде грота, с дорожками, дерном и уставленная множеством прелестных растений. Идея Ассинга, на этот раз удачная» [5, арк. 80] (Фото № 1).

У спогадах відсутні описи інтер'єрів, однак зустрічається деяка інформація про меблі та коштовні прикраси: «Во второй мой приезд в Дунаец я увидел необыкновенные в то время мебели: лакированные. Их привезла тетушка из Москвы. Как теперь вижу стол желтый с черным… Тетушка привезла также из Москвы бронзы для комнат и я ими любовался» [5, арк. 87].

За будинком був великий сад у французькому стилі, однак згодом він був перетворений Ассінгом на англійський сад. Тут розташовувались і побутові будівлі (кухня, лазня, гостьові спальні), й оранжереї. У північній частині джерело перетворили на невеличкий водоспад. Нижче по джерелу, за садом, побудували греблю й млин – це урочище називали Машиною. Неподалік від саду перебував цегляний завод [5, арк. 80].

Особливу увагу автор спогадів приділяє опису кам'яної маєткової комори, побудованої ще Яковом Михайловичем Скоропадським, тестем Пульхерії Іванівни. Споруда мала виступи, контрфорси, балкони; передня частина оформлена в готичному стилі з великими дверима до погребу; у три поверхи, на куполі з альтанкою, на альтанці – великий мідний лев з гербом Скоропадських у лапах [5, арк. 79].

Неподалік від комори, справа від будинку, містилась кам'яна церква. Господарі маєтку та їх поважні гості під час служби зазвичай стояли обличчям до олтаря, по правий бік від входу, на амвоні, який було відділено від іншої частини церкви металевими ґратами [5, арк. 79 зворот].

В одному ряду з коморою під прямим кутом від будинку розташовувався людський флігель, надзвичайно великий за розмірами, оскільки майже всі дворові розміщувались у ньому. Раніше, до побудови великого будинку, у флігелі проживала родина господарів. Напроти цієї будівлі за церквою містились кам'яні конюшні та каретний сарай. Від флігеля до каретного сараю протягнулась мурована огорожа [5, арк. 79-80].

Загальна атмосфера в маєтку була не настільки благодатною, як у Ярославці в Кочубеїв, і це змусило М.А. Маркевича зробити такий запис: «…мрачное семейство тетки моей, в Дунайцах, по временам оживленное наездами жителей полошковских и ярославецких; своя музыка; оранжереи; сады» [6, арк. 40]. За згадками Миколи Маркевича, його рідна тітка мала дуже складний характер, її «…недоверчивость, непреклонность, неистовая пылкость, гордость, грубость, всё это составило страшную смесь. Вечно кипящая, пылающая она из Дунайца сделала Гросвильское абатство. Не уважая никого она всех людей щитает подкупными, благотворит чтоб подкупить на подлые поступки и смеется подкупленным в глаза. Ей случалось Бога бранить с презрением когда что нибудь было не по ней» [5, арк. 12].

У Миколи Андрійовича були особливі почуття до дунаєцького маєтку, оскільки він народився в ньому й часто бував у дитинстві. Найімовірніше, саме це вплинуло на його бажання виступити меценатом побудови в садибному комплексі величного мурованого храму Георгія Побідоносця, спорудження якого тривало шість років з 1824 по 1830 р. Нині громада с. Дунаєць намагається реставрувати церкву й відновити в ній службу.

Село Ярославець було засноване в першій половині XVII ст. й належало польському шляхтичу Ярославському. З 1648 р., за Богдана Хмельницького та наступних гетьманів, перебувало «в диспозиції військовій». За гетьманування Івана Самойловича село перейшло у володіння чернігівського полковника Якова Лизогуба [3, 384-385]. За універсалом Івана Мазепи від 30 листопада 1687 р., с. Ярославець Глухівського повіту разом з іншими маєтностями було передане у володіння на той момент генеральному писарю Василю Леонтійовичу Кочубею, який сприяв приходу гетьмана до булави [7, т. 2, с. 525]. Після страти В. Л. Кочубея та відомих подій, пов'язаних із переходом І. Мазепи на бік шведів, родина Кочубея (його вдова й сини) отримала 15 грудня 1708 р. спочатку універсал від Івана Скоропадського, а згодом і царську грамоту від Петра І (за 1710 р.) на

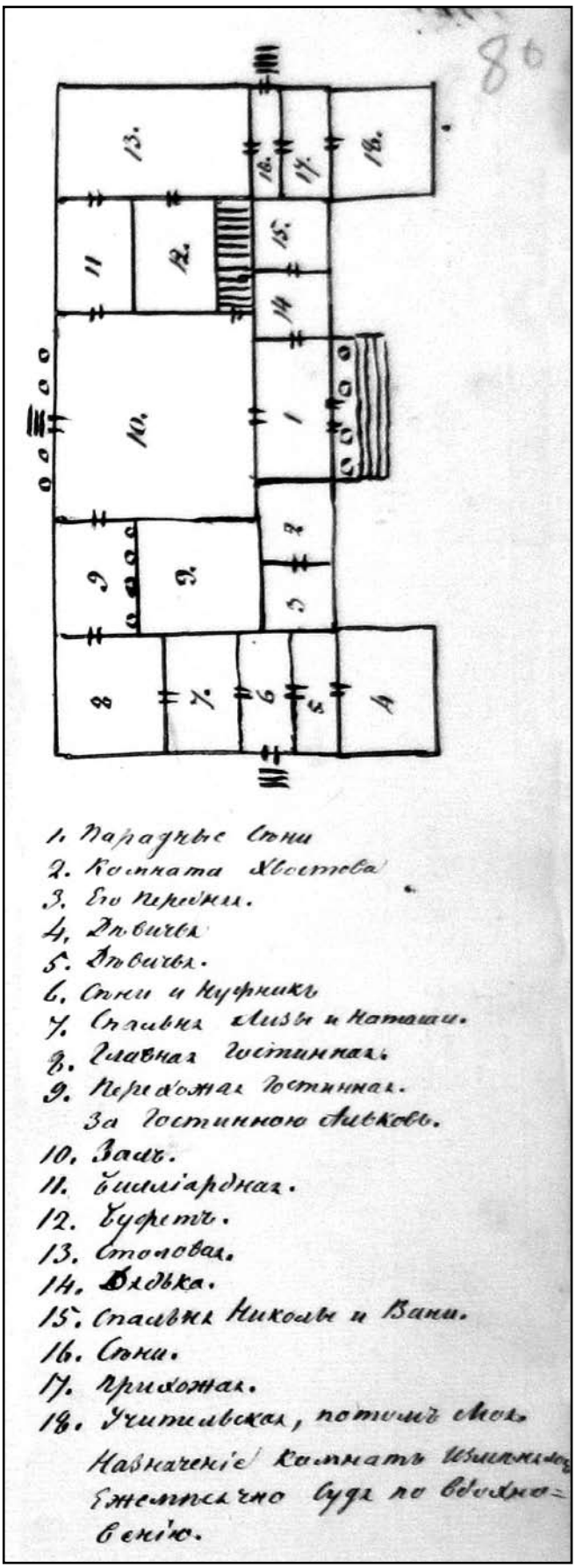

Фото № 1. Схема розташування кімнат у господарському будинку у Дунайці

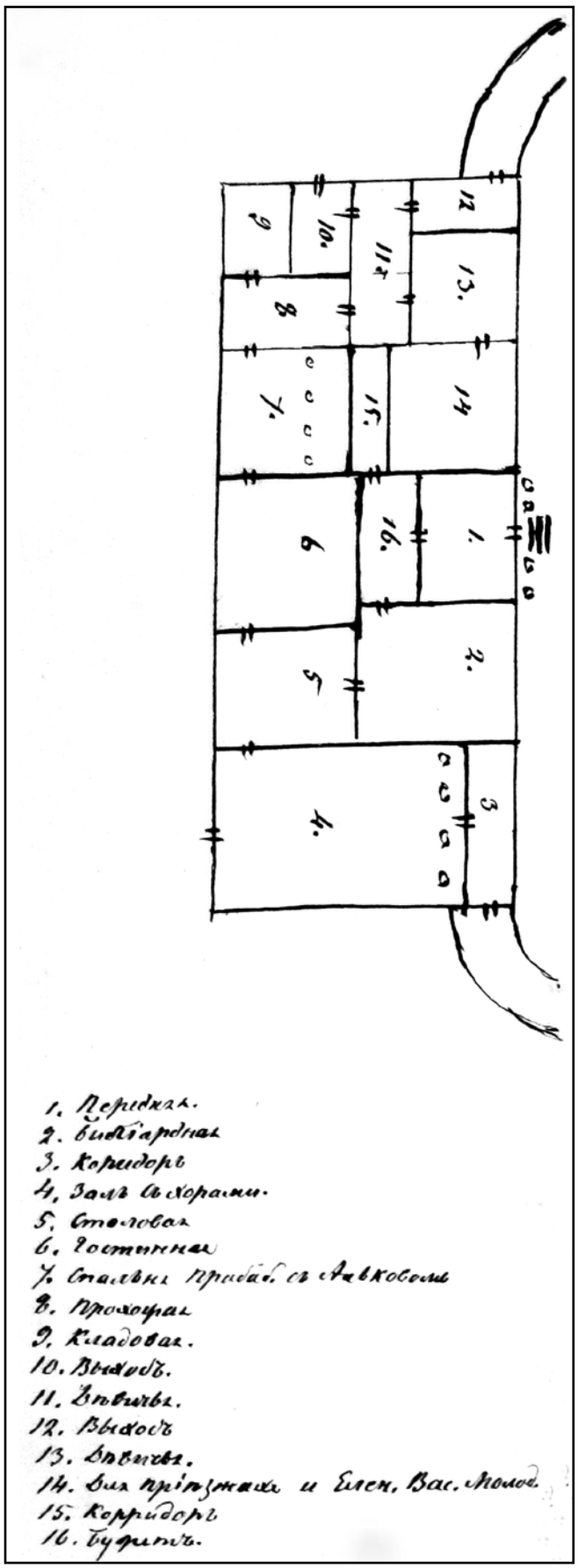

Фото № 2. Схема розташування кімнат у господарському будинку в Ярославці

повернення у володіння всіх попередніх маєтностей (в тому числі й с. Ярославець) [7, 528].

У роботі В. Вечерського зазначається, що наприкінці XVIII ст. повз садибу й парк пролягав поштовий тракт із Глухова на Полтавщину. У 1781 р., за володіння підкоморного Василя Васильовича Кочубея, у садибі був регулярний сад з оранжереєю, дерев'яний панський будинок на 15 покоїв на мурованому напівпідвальному поверсі, а також муровані служби на 10 покоїв. Тут же розташовувалась домова Благовіщенська церква, збудована В. Кочубеєм у 1757 р. [3, 385].

На початку XIX ст. Ярославський будинок був значним за розмірами, але в ньому проживала лише прабабуся Миколи Маркевича – Марфа Дем'янівна Кочубей, у дівоцтві Оболонська (1734-1815 рр.). Про неї Микола Андрійович писав, що «это лицо достойное внимания, тип старинной, знатной и богатой малороссиянки; с подобострастием и религиозною любовью окружала её бесчисленная толпа родных, соседей, посторонних, облагодетельствованных и слуг… Жизнь её была исполнена благодеяний; она говорила по малороссийски, но этот язык в её устах был исполнен то разума, то остроумия» [5, арк. 14 зв.-15].

Після перебудови напівциркулярні коридори поєднали із флігелями, де зліва розмішувались рідні й близькі, справа – кухня та слуги (Фото № 2). Біля брами містились два кам'яні флігелі в ряд з великими флігелями. За лівим великим флігелем розміщувались будівлі для гостей, дівчат-вихованок і дворових людей. Згодом кількість додаткових будівель періодично збільшувалась сином Марфи Дем'янівни Дем'яном Васильовичем Кочубеєм. За центральним двором побудували муровану церкву; у саду розміщувались флігель-хатинка, пральня, оранжереї й теплиці. Крім вище зазначених будівель, у маєтку були лікарня, музична школа, конюшні, сараї. Усе це нагадувало своєрідне «боярське містечко», оточене давнім затишним садом. Зліва сад омивало чисте озеро, за яким починалося село [5, арк. 85 зв.].

Господиня Ярославського маєтку була дуже гостинною й вела спосіб життя, притаманний багатьом заможним малоросійським дворянам на межі XVIII–XIX століть. Її правнук згадував, що «…Ярославец был посещаем не соседями, соседними губерниями; глуховчане не посещали Ярославца – они там почти жили» [5, арк. 16]. Будинок завжди був заповнений гістьми й тими, хто там проживав; за обідній стіл зазвичай сідало не менше п'ятдесяти осіб. Причому простота в прийомі, патріархальність в усьому характеризували господиню Ярославця; ані багатству, ані чинам вона не надавала переваги [5, арк. 15, 16]. У своїх спогадах М.А. Маркевич також зазначав, що «…в Ярославце всегда воспитывалось множество девиц, дворянок бедных, побольшей части дальних родственниц Оболонских и Кочубеев, и побольшей части незавидных собой; офицеры также почти

всегда жили в Ярославце, где балы сливались в один нескончаемый» [5, арк. 84 зв.]. Миколі Андрійовичу цей маєток початку XIX ст. назавжди запам'ятався як «…веселый, пленительный Ярославец, бабка моя, тетка, по временам Петербургские гости, оркестр музыкантов, гулянья, обеды, танцы, и целое общество жильцов разнообразящих дни» [6, арк. 40].

У своєму дослідженні, присвяченому історії маєтку Кочубеїв – Ярославцю, краєзнавець І. Білик зазначає, що вже на 1840-і роки він був перетворений на передове господарство, яке складалося з чотирьох економій: в с. Ярославець, хуторах Ретик, Покровське, Степове. Сільськогосподарський напрям розвитку маєтку поєднувався з розвитком новітніх виробництв. Так, у 1842 р. в Ретику побудували паперову фабрику, яка конкурувала з іншими передовими російськими паперовими фабриками. У спогадах Микола Андрійович зазначає, що «…машины все привезены из Лондона и Манчестера, фабрика стала первою в империи, не исключая и Петергофской» [5, арк. 21].

Досьогодні в с. Ярославець Кролевецького району Сумської області зберігся лише один флігель, що на думку В. Вечерського, є рідкісним уцілілим на Лівобережній Україні зразком дерев'яної садибної будівлі середини XIX століття [3, 386]. Флігель, ймовірно, було побудовано Дем'яном Васильовичем Кочубеєм, який володів садибою в середині XIX ст. Одноповерховий флігель на цегляному напівпідвалі стоїть на галявині посеред ландшафтного парку, що обіймає площу 8,0 га на високому пагорбі уздовж озера Реть, з якого витікає однойменна річка (лівий доплив р. Десни). Парк, хоч і втратив частково первісну композицію, просторово відокремлений від сільської забудови. Його оточує напівзруйнований мур [3, 384].

Таким чином, уведення в науковий обіг раніше неопублікованих автобіографічних записок М.А. Маркевича дозволяє розширити коло джерел з історії маєтків/садиб представників козацько-старшинських родів Скоропадських (Дунаєць) та Кочубеїв (Ярославець) на території Глухівщини й може бути використане для реконструювання історико-культурних біографій вищезазначених садибних комплексів.

Посилання

1. Білик І.Ю. Кочубеї у Ярославці: XIX століття / І. Ю. Білик // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково-практичної конференції). – Глухів: РВВГДПУ, 2004. – 170 с. – С. 93–97.

2. Будзар М. До проблеми реконструкції культурної історії дворянської садиби за родовими спогадами (садиба Кантакузіних-Сперанських на Полтавщині) / М. Будзар // Література та культура Полісся. – 2011. – Вип. 62. – www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ltkp/2011_62/teor/t_2.pdf.

3. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація / В.В. Вечерський – К.: Видавничий дім А.С.С, 2005. – 586 с.

4. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич (1804–1860) / Е.М. Косачевская. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1987. – 286 с.

5. Маркевич Н.А. Автобиографические записки. Автограф. 1845. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 л.

6. Маркевич Н.А. Записки (начало отсутствует) 1817-1820. Автограф. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 82, 107 л.

7. Модзалевский В.Л. Малороссийскийродословник Т. 2 / Предисл. авт. – К.: Изд. авт. тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича и Ко, 1908-1914.

Барабаш Н.А. Дворянские усадебные комплексы Дунаец и Ярославец по воспоминаниям Н.А. Маркевича

В статье автобиографические записки Н.А. Маркевич рассматриваются как важный источник для реконструкции историко-культурных биографий усадебных комплексов представителей казацко-старшинских родов Скоропадских (Дунаец) и Кочубеев (Ярославец).

Ключевые слова: *Н.А. Маркевич, автобиографические записки, имение Дунаец, имение Ярославец.*

Barabash N.O. Farmstead complexes of Dunaiets and Yaroslavets on N. Markevich's memories

In article N. Markevich's autobiographical notes are considered as an important source for reconstruction of historical and cultural biographies of farmstead complexes of representatives kazatsko-starshinskih dynasties Skoropadsky (Dunaiets) and Kochubey (Yaroslavets).

Key words: *N. Markevich, autobiographical notes, a mansion of Dunaiets, a mansion of Yaroslavets.*

15.03.2013 р.

УДК 94 (477.51) «1825/1892»

Н.В. Дробязко

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ГОСПОДАРЯ БАТУРИНСЬКОЇ САДИБИ П.А. КОЧУБЕЯ

В даній роботі розкривається життя та діяльність П.А. Кочубея на основі історичних джерел.

Ключові слова: *Петро Аркадійович Кочубей, викладач, парк, музей, мінералог, господар.*

Петро Аркадійович Кочубей – один із представників дворянського та князівського роду Кочубеїв, які протягом декількох століть були господарями численних маєтків на Україні, серед яких і батуринська садиба. Саме про Петра Аркадійовича, якому певний час належав батуринський маєток, і піде мова в нашому дослідженні.

Його батько, Аркадій Васильович (1790-1878 рр.), обіймав важливі державні посади: губернатора Орловської губернії (1830-1837 рр.), сенатора (1842 р.), дійсного таємного радника (1856 р.). У 1824 р. він одружується з княгинею Софією Миколаївною В'яземською (1798-1834 рр.) і як посаг за дружиною отримує у володіння с. Згурівку, що стає центральною садибою його навколишніх

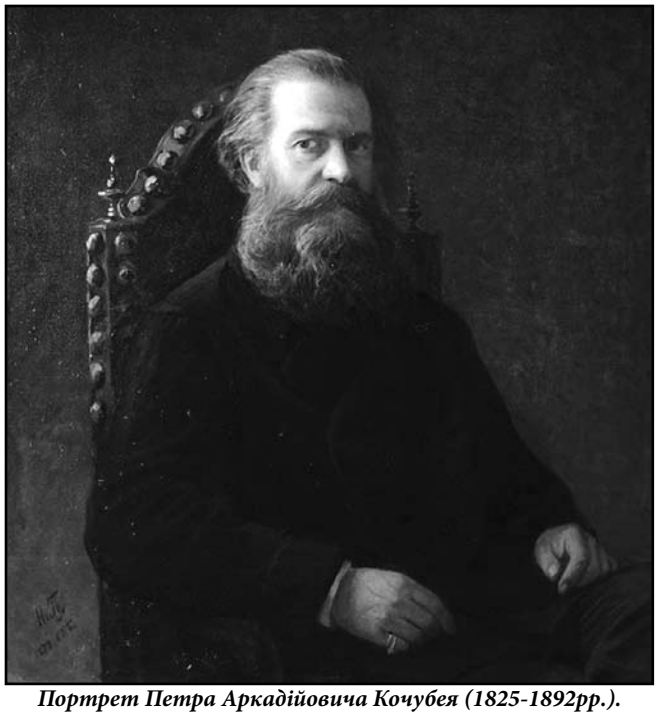

Портрет Петра Аркадійовича Кочубея (1825-1892рр.). Художник М.М. Ге 1873 р.

маєтків. У графській сім'ї народилися сини: Петро (1825-1892 рр.), Василь (1826-1897 рр.), Микола (1827-1865 рр.) [1, 542].

Петро Аркадійович народився 17 червня 1825 р. в Москві. Він був старшим сином Аркадія Васильовича Кочубея та Софії Миколаївни В'яземської. Початкову освіту отримав вдома, у 1845 р. закінчив Петербурзьке Михайлівське артилерійське училище, потім продовжив навчання за кордоном. В м. Лютихе (Бельгія) вивчав військову справу, досліджував міцність капсул від гільз та лиття гармат, в Парижі поглиблено вивчав фізику і хімію, під час цього навчання захопився мінералогією. Повернувшись із-за кордону, закінчив офіцерські курси Михайлівської артилерійської академії і був призначений в цей же навчальний заклад на посаду викладача хімії і практичної механіки, але пропрацював недовго. Незабаром він увійшов до оточення імператора Олександра II в званні флігель-ад'ютанта.

14 січня 1851 р. Петро Аркадійович одружується на доньці графа Олександра Григоровича Кушельова-Безбородька Варварі (1829-1894рр.) [1, 548]. В їхній родині народились дві доньки (Софія (+1860 р.), Любов (1862-1884 рр.) та четверо синів (Дем'ян (+ 1856 р.), Аркадій (+1859 р.), Олександр (+1860 ?), Василь(1860-1940 рр.). Родина проживала в Петербурзі.

Саме П.А. Кочубей був знайомий з Т.Г.Шевченком і замовив йому портрет свого прапрадіда Василя Леонтійовича Кочубея. Портрет в овалі був виконаний у 1859 р. олійними фарбами на полотні та мав розміри 96 х 76,7см. По верхньому краю овалу червоною фарбою кирилицею зроблений напис: «Его царскаго пресвѢтлаго величества войска запорожскаго генеральный судія Василий Кочубей» [2, 134]. На сьогодні портрет знаходиться в Національному музеї Тараса Шевченка.

У 1857 р. Петро Аркадійович вийшов у відставку і разом з родиною переїхав є до с. Згурівки Полтавської губернії. При розподілі родинного майна йому дістався в спадок цей маєток, де він продовжував справу свого батька – розширив площу господарських земель та насаджень парку до 309 га. Крім того, він успадкував 6330 десятин землі в Полтавській і Чернігівській губерніях та ще сам придбав 10377 десятин (одна десятина землі – 1,09 га).

Ми можемо припустити, що саме Петро Аркадійович в другій половині XIX ст., мріючи про повернення садиби свого відомого прапрапрадіда Василя Леонтійовича Кочубея у власність родини, викупив садибу в Батурині з державної казни, куди вона у 1836 р потрапила після смерті попереднього власника – Андрія Кириловича Розумовського. М. Ісаєнко у «Черниговских губернских ведомостях» за 1860 р. у статті «Батурин местечко Черниговский губернии» повідомляв: «…Недалеко от Тепловки находится то место, где жил Василий Леонтиевич Кочубей, отчего оно и называется Кочубеевщеною. Оно прежде принадлежало Разумовскому, но недавно куплено одним из потомков прежнего его владетеля…» [3, 76]. Олександр Олексійович Васильчиков у монографії «Семейство Разумовских» за 1880 р. засвідчує приналежність садиби Петру Аркадійовичу: «… в самом Батурине в саду Петра Акрадьевича Кочубея, называемом Кочубеевщина, существовал еще дубовый пень, на котором, по преданию, любил садиться Разумовский» [4, 99]. Ще одним важливим аргументом, який дає нам підстави стверджувати, що власником батуринської садиби був Петро Аркадійович, є листи, опубліковані в праці «Власник батуринської садиби В.П. Кочубей» [5, 279]. Вони зберігаються в фондовій колекції НІКЗ «Гетьманська столиця», які засвідчують, що на початку XX ст. садиба належала сину Петра Аркадійовича Василю, і хоча ми не маємо документального підтвердження, та з впевненістю можемо говорити, що він успадкував її від батька.

Опікуючись своїми маєтками, Петро Аркадійович не забув й про своє захоплення мінералогією. Спільно з друзями він приймає рішення про створення товариства, яке б сприяло розвитку техніки та технічної промисловості. У 1866 р. було відкрите Російське технічне товариство. П.А. Кочубея обирають головою першого відділення хімічного виробництва та металургії – це захоплення найбільше відповідало його інтересам. Для підтримки товариства він систематично вкладав власні кошти, але особливо піклувався про відкриття «Технічного музею». Крім того, за його сприяння та фінансування був відкритий «Музей Прикладных Знаний» у Петербурзі [6, 207].

У власному будинку П. Кочубей започаткував

«мінералогічні п'ятниці». У цей день до нього приїжджали відомі академіки, серед яких були мінералог Павло Володимирович Єремєєв, мінералог-кристалограф Микола Іванович Кокшаров. Інколи будинок Петра Аркадійовича вони називали «Дом-музей».

Перші свої мінерали П.А. Кочубей став збирати ще в роки юнацтва, коли разом з батьками їздив на відпочинок до Кримниці (сучасний санаторно-курортний комплекс в Польщі). Ця справа його так захопила, що він став купувати, здійснювати обмін і, звичайно, приймати в подарунок різновиди мінералів. Петро Аркадійович і сам був щедрим дарувальником, неодноразово передавав мінерали в колекцію Мінералогічного товариства та в музей Академії наук, «…поощрял не щадя своих средств, научные экскурсии по изысканию минералов» [6, 92].

П.А. Кочубей не шкодував витрачати кошти на справи, які вважав корисними. Так у 1856 р. йому вдалося придбати мінералогічне зібрання Лева Олексійовича Перовського (позашлюбного сина Олексія Кириловича Розумовського). Він обіймав посаду віце-президента департаменту наділів, сприяв розвитку гірничої промисловості, контролював роботу гранувальних фабрик і до того ж був завзятим колекціонером як мінералів, так і коштовних каменів. «… Все лучшие камни, поступавшие в Департамент Уделов, оседали в коллекции вице-президента…» [6, 92]. В його колекції були оригінальні зразки смарагдів, олександриту, топазу. Загалом, в колекції П.Кочубея налічувалося понад 3000 зразків мінералів, які він збирав по всьому світу і вважав цю справу сенсом свого життя.

22 грудня 1892 р. Петро Аркадійович помер. Він був похований у власному маєтку с. Згурівка. Його син, Василь Петрович Кочубей (1868-1940), став власником найбільшої на той час мінералогічної колекції, а також Згурівської та Батуринської садиб.

Справу батька Василь Петрович не успадкував. Колекція зберігалася в с. Згурівці і практично не поповнювалася. Під час селянських повстань у 1905 р. цю садибу поруйнували та пограбували. «Дом Кочубея был сожжен, а коллекция разбросана по саду, отдельные образцы были брошены в пруд. После долгих поисков почти три четверти камней были найдены» [6, 96]. Після цього В. Кочубей перевіз колекцію до Києва, а в 1908 р. – до Відня, видав каталог та розпочав переговори з провідними музеями Європи та Америки про її продаж. Справа затягнулася на декілька років, і в 1910 р. Василь Петрович звернувся листом до Петербурзької Академії наук щодо придбання колекції. В Академії була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшов найвидатніший учений в області геології та кристалографії Володимир Іванович Вернадський. Саме він і поїхав до Відня оглянути колекцію та визначити її реальну вартість. Василь

Портрет Варвари Олександрівни Кочубей (1829-1894). Художник М.М. Ге. 1874 р.

Петрович оцінив колекцію батька в 300000 руб. На думку ж В. Вернадського її дійсна вартість становила трохи більше 100000 руб. Між вченими і власником колекції розпочалися переговори щодо зниження ціни. В. Кочубей поступився на 160000 руб, що дало можливість повернути зібрання до Росії. 12 липня 1913 р. був прийнятий особливий закон, за яким Державна скарбниця виділила 165690 руб. для придбання унікальної колекції: «… приобретение коллекции В.П. Кочубея ставит минералогические коллекции Академии в ряды лучших минералогических музеев Европы и увеличивает их ценность почти вдвое» [6, 97]. У 1934 р. уряд СРСР ухвалив рішення про переведення Академії наук з Ленінграду до Москви. Туди перевели і Мінералогічний музей, директором якого був Олександр Євгенович Ферсман – відомий мінералог та геохімік, академік Російської АН. До нашого часу в експозиції та фондах музею, який носить ім'я О.Є.Ферсмана, зберігається унікальна колекція мінералів П.А. Кочубея. «За эти заслуги П.А. Кочубей 25-го января 1872 г. был удостоен звания почетного члена Минералогического общества, а 29-го декабря 1876 г. и звания почетного члена Академии» [6, 92].

Пам'ять про П.А.Кочубея живе в його справах. Прижиттєвий портрет, написаний Миколою Миколайовичем Ге в 1873 р. (зберігається у Псковському музеї), найкраще передає характер цього сильного та розумного чоловіка. Портрет П.А.Кочубея, що надійшов до Псковського музею-заповідника у 1930р. із колекції великого князя

Костянтина Костянтиновича Романова, вважається видатним твором російського портретного живопису другої половини XIX ст.

Посилання

1. Модзалевський В.Л. Малоросійський Родословник [Т. 2], Е – К., 1910. – 746 с.

2. Горленко В.Шевченко – живописец и гравер // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 134.

3. Исаенко М.Батурин, местечко Черниговской губернии // Черниговские губернскиеведомости. – 1860. – № 11. – С. 76.

4. Батурин: сторінки історії / Упорядник Коваленко О.Б. – Чернігів., 2009. – С.197-199.

5. Огієвська Р.І. Власник батуринської садиби В.П. Кочубей // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – Київ – Глухів, 2012. – С. 279-281.

6. Моисеева М.Л. Петр Аркадьевич Кочубей и его коллекция минералов в собрании минералогического музея им. А.Е. Ферсмана // Новые данные о минералах. – М., 2003. – Вып. № 38. – С. 89-97.

Дробязко Н.В. Жизненный путь владельца батуринской усадьбы П.А. Кочубея

В статье раскрывается жизненный путь и деятельность П.А. Кочубея на основе исторических материалов.

Ключевые слова: *Петр Аркадьевич Кочубей, преподаватель, парк, музей, минералог, владелец.*

Drobiazko N.V. The lifetime of P.A Kochubei – the owner of Baturyn estate

On the basis of the historical sources the lifetime and activity of P.A. Kochubei is revealed in the article.

Key words*: Petro Arkadiiovych Kochubei, teacher, park, museum, mineralogist, owner.*

01.03.2013 р.

УДК 94(477) «18/19»:726.82

Н.М. Дробязко

МІСЦЯ, ДЕ ЗНАЙШЛИ ВІЧНИЙ СПОКІЙ ПРЕДСТАВНИКИ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ

На основі історичних документів у статті досліджуються місця поховання родини Кочубеїв та їх доля на сьогоднішній день.

Ключові слова: *Кочубеї, поховання, церква, пам'ятний знак.*

Темою нашого дослідження є поховання нащадків В.Л. Кочубея в селах Дубовичі, Ярославець та Кинашівка, до яких упродовж 2011-2012 рр. науковцями НІКЗ «Гетьманська столиця» були здійсненні науково-етнографічні експедиції.

25 червня 2012 р. наукові співробітники заповідника провели експедицію до с. Дубовичі Кролевецького району Сумської області. Його доля тісно пов'язана з родиною Кочубеїв. Так за універсалом гетьмана І.Мазепи від 20 листопада 1687 р. В. Кочубей отримав село у своє володіння [1, 527]. До 1743 р. Дубовичами та хутором Ретик володів його син – полтавський полковник Василь Кочубей (1660-1747 рр.). Він заповів Дубовичі своєму сину Василю (1728-1791 рр.).

Василь Васильович Кочубей – бунчуковий товариш, з 1772 року – глухівський ватажок дворянства, пізніше – статський радник. Він дбав про розвиток та розбудову успадкованого від батька села Дубовичі, виділив кошти на храм Різдва Пресвятої Богородиці, будівництво якого розпочалося у 1777 р., а освячення – в 1783 р.

Деякі представники родини Кочубеїв були поховані з усіма почестями біля цього храму. У праці П. Павловича «Село Дубовичи имение Варвары Васильевны Кочубей Глуховскаго уезда, Черниговской губернии» зазначено розташування їхніх гробниць. Ліворуч від парафіяльної паперті покоїться прах Василя Васильовича Кочубея (1728-1791 рр.), праворуч – Василя Васильовича Кочубея (1750-1800 рр.), поряд – Єлизавети Василівни Кочубей (1744-1800 рр.). У самій церкві похований Василь Васильович Кочубей (1784-1844 рр.) та його дружина Варвара Миколаївна Кочубей-Рахманова (1793-1815 рр.), а також Семен Васильович Кочубей (1725-1779 рр.) та онука Єлизавети Василівни Єлизавета Михайлівна Скоропадська (1800-1823 рр.) [2, 61].

В роки радянської влади (приблизно в 1918 р.) церква була знищена. На сьогоднішній день на місці, де стояв храм, побудована загальноосвітня школа, в якій навчаються сільські діти [3]. У 2012 р. на кошти меценатів біля школи був установлений пам'ятний знак, на якому вказані імена всіх вище перерахованих представників родини Кочубеїв.

У Дубовичах, окрім парафіяльної, були ще дві церкви, побудовані на кошти Василя Васильовича Кочубея (1829-1878 рр.). Одна з них – Успенська, інша – дворова церква Вознесіння Господнього, яка знаходилася поряд з будинком Кочубеїв і стала їх усипальницею.

В нижньому ярусі, у гробницях дворової церкви, були поховані Василь Васильович Кочубей (1829-1878 рр.), його перша дружина Надія Михайлівна Кочубей (Маркович) (1837-1862 рр.) та їхній син Василь (1857-1858 рр.), а також діти В.В. Кочубея (1829-1878 рр.) від другої дружини Марії Іванівни Драгневич (1848-? рр.) – Марія (1861-1867 рр.), біля церкви – Олена (1873-1874 рр.) [2, 61]. У 1917-1918 рр. церкву та склеп було розібрано, але про його існування і до сьогодні нагадує заглибина поряд з будинком Кочубея.

25 жовтня 2012 р. на місці дворової церкви Вознесіння Господнього коштом місцевого населення та меценатів встановлено хрест, який освятив єпископ Конотопський і Глухівський Роман.

Неподалік від Дубовичів знаходиться інший родовий маєток Кочубеїв – с. Ярославець Кролевецького району Сумської обл., до якого 19

січня 2012 р. здійснили свою експедицію наукові співробітники заповідника. Сім поколінь Кочубеїв були власниками Ярославця. Вони перетворили його в свою улюблену садибу. На території маєтку стояла Благовіщенська церква, збудована коштом Федора Васильовича Кочубея (?-1729 р.) – сина генерального судді. Але від споруд Кочубеїв на сьогоднішній день лишилось лише дві будівлі: одна перебудована – колишній флігель, інша – будинок другої дружини Василя Аркадійовича, графині Марії Олексіївни Капніст (1848-1925 рр.). Біля нього знаходився родинний склеп [4].

З «Малороссийского родословника» В.Л. Модзалевського нам стало відомо, що у 1815 р. в цьому склепі була похована дружина Василя Васильовича Кочубея (1728-1791 рр.) Марфа Дем'янівна Оболонська (бл. 1736-1815 рр.), донька Василя Васильовича Кочубея (1784-1844 рр.) та Варвари Миколаївни Рахманової (?-1846 рр.) Олена Василівна Кочубей (1824-1899 рр.) (в заміжжі Ребіндер).

У 1897 р. в своєму маєтку помер Василь Аркадійович Кочубей (1826-1897 рр.) – кролевецький предводитель дворянства. Дані про його смерть записані у метричній книзі Державного архіву Сумської області «Церкви Глуховского уезда Черниговской губернии». У розділі «Записи метрической книги 1897 года, часть III, о умерших» указано, що Василь Аркадійович пішов із життя вересня 1897 р. на 71 році від запалення легенів, а похований 28 вересня у парку біля родового маєтку. Службу за упокій здійснив священик о. Андрій Случевський з псаломщиком Василем Терновським [5, арк. 180].

В роки радянської влади (1917-1918 рр.) склеп був зруйнований, а в 2009 р. на його місті сільська громада встановила пам'ятний знак з написом: «Прохожий, зупинись, схили коліна над землею, бо тут поховані були нащадки славних Кочубеїв…Кочубеї зробили значний внесок в розвиток нашого краю (1687-1917)». На освяченні пам'ятного знаку були присутні нащадки Кочубеїв, які в цей час навідалися до с. Ярославець з Бельгії, – Петро Васильович (1937 р.н.) з дружиною Оленою Вікторівною [4].

Ще один маєток Кочубеїв знаходився у с. Кинашівка Борзнянського району Чернігівської області, який науковці заповідника відвідали 3 липня 2012 р. Історія садиби розпочинається від полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея (бл. 1680-1743 рр.). Універсалом від 14 грудня 1708 р. гетьман Іван Скоропадський надав у володіння В.В. Кочубею с. Кинашівку в Борзнянській сотні Ніжинського полку. Останній дане село з двором, греблею та млином заповів молодшому сину Петру [1, 529].

Про Петра Васильовича Кочубея (?-1769 р.) збереглося мало відомостей. В.Л. Модзалевський зазначає, що він «5 октября 1762 г. получил универсал Генеральной Войсковой Канцелярии об определении его в службу бунчуковым товарищем» [1, 535].

Пам'ятний знак, який встановлений на місці храму Різдва Пресвятої Богородиці в с. Дубовичі. Фото 2012 р. з архіву НІКЗ «Гетьманська столиця»

Пам'ятний знак, який встановлений на місці склепу родини Кочубеїв у с. Ярославець. Фото 2012 р. з архіву НІКЗ «Гетьманська столиця»

Аркадій Васильович Кочубей у «Сімейній хроніці» підтверджує, що Петро Васильович був бунчуковим товаришем при гетьмані К.Г. Розумовському, а пізніше брав участь у семилітній війні з Пруссією.

Пам'ятні знаки, встановленні на місці поховання Кочубеїв у с. Згурівка. Фото надані відділом культури і туризму Згурівської районної державної адміністрації

Не був одружений і не мав дітей. Помер Петро Васильович 23 липня 1769 р., похований біля церкви в с. Кинашівка [6, 9].

Інформації про церкву майже не збереглося. Відомо, що на території маєтку була побудована дерев'яна церква (на жаль, її назва не збереглася). Пізніше, з невідомих причин, Михайло Миколайович Кочубей (1863-1935 рр.) переніс храм в Ічню, а на його місці збудував нову цегляну Михайлівську церкву. В 1936-1937 рр. церкву в с. Кинашівка розібрали. На сьогоднішній день ніяких пам'ятних знаків на цьому місці не встановлено.

Село Згурівка сучасної Київської області перейшло у власність Аркадія Васильовича Кочубеїв (1790-1878рр.) як посаг за дружиною Софією Миколаївною В'яземською (1798-1834 рр.). Згурівка стала центром маєтностей родини, де господар започаткував чудовий парк. Пізніше спадкоємцем садиби став його син, Петро Аркадійович Кочубей (1825-1892 рр.) – дійсний статський радник, таємний радник, почесний член Імператорської Академії Наук.

Завдяки співпраці з відділом культури і туризму Згурівської районної державної адміністрації наукові співробітники заповідника отримали історичний матеріал про долю поховань Кочубеїв на згурівській землі. З'ясувалося, що Петро Аркадійович помер 23 грудня 1892 р. і був похований в парку, на великій галявині, обсадженій липами. Через два роки поряд поховали і його дружину, Варвару Олександрівну Кушельову-Безбородько(1829-1894рр.). Згурівський парк нині – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення.

Після смерті П.А. Кочубея власником Згурівки став його син Василь Петрович. За бажанням господаря, неподалік від могил батьків, було побудовано будинок лісничого, який і наглядав за похованнями. До того ж біля поховань він мріяв побудувати церкву, але задум не здійснився.

В 30-х роках XX ст. грабіжники зруйнували та пограбували могили власників згурівського маєтку. Але, пам'ятаючи добрі справи Кочубеїв, місцеві жителі відразу відремонтували пам'ятники, які до цього часу стоять в парку і нагадують про історичне минуле краю. За ними доглядають парафіяни місцевого Спасо-Преображенного храму, настоятелі якого вже не один рік намагаються здійснити задум Василя Петровича Кочубея – побудувати церкву.

Поховання нащадків генерального судді В.Л. Кочубея – це невід'ємна частина історії нашого краю. Своєю працею Кочубеї внесли великий вклад у розвиток та розбудову маєтків, парків та сакральних споруд. Більшість поховань відомої родини була знищена та пограбована в роки радянської влади. Сьогодні на місці зруйнованих склепів встановлюють пам'ятні знаки та доглядають за ними.

Посилання

1. Модзалевський В.Л. Малоросійський Родословник [Т.2], Е – К. – К., 1910. – 746 с.
2. Гурба В.Г. Дубовичі історико-краєзнавчий нарис. – К., 2012. – 279 с
3. Документи – спогади старожилів за 2012 р. Гурби Віктора Григоровича № 204 від 25.06.2012 р.
4. Документи – спогади старожилів за 2012 р. Білик Наталії Миколаївни № 191 від 19.01.2012 р.
5. Державний архів Сумської області, ф. Р – 1190, кн. 26, ч. 1, оп. 1, спр. 17.
6. Сімейна хроніка. Записки Аркадія Васильовича Кочубея 1790-1873. – С.-Петербург: Типографія бр. Пантєлєєвих. – Казахстан. – 1890. – № 83. – 314 с.

Дробязко Н.Н. Места, где нашли вечный покой представители семейства Кочубеев

На основании исторических документов в статье исследуются места погребений семейства Кочубеев и их судьба на сегодняшний день.

Ключевые слова: *Кочубеи, погребение, церковь, памятный знак.*

Drobiazko N.M. The places of the eternal peace of the Kochubeis family

The article deals with the burial places of the Kochubeis family and their condition nowadays. The research is made on the basis of the historical documents.

Key words: *the Kochubeis, burial place, church, memorable sign.*

01.03.2013 р.

УДК 929.52 Туманський (477.51)

О.О. Тригуб

ВАСИЛЬ ЙОСИПОВИЧ ТУМАНСЬКИЙ ТА ЙОГО РОДИНА

У статті висвітлюється життя і діяльність поміщика Чернігівської губернії В.Й. Туманського (1765-1838?) та його родини.

Ключові слова: *В.Й. Туманський, «нова сімейна історія», родина, Глухівський повіт, поміщик.*

Життєписи історичних постатей та колективні біографічні портрети відомих дворянських родин являють собою вагому складову історичного процесу. Розвиток історичної науки характеризується нині пошуком модерних та удосконаленням усталених методів наукового дослідження. Нові погляди у сімейно-історичних студіях значно розширюють інформаційне поле історико-культурних досліджень. Водночас, на думку О. Дорошенко, особливого значення набувають методи колективних біографій, які використовують нові технології опрацювання матеріалів дозволяють реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій [1, 149].

Серед родової еліти, діяльність і творчі здобутки якої потребують докладного вивчення, чільне місце належить нобілітованому російським урядом на зламі XVIII-XIX ст. козацько-старшинського роду Туманських. Мета даної статті полягає у спробі відтворення життєпису одного з маловідомих представників роду – Василя Йосиповича Туманського (1765-1838?) та його сім'ї. Епізодичні відомості про нього, в контексті загального родоводу, наведено лише у «Малороссийском родословнике» В.Л. Модзалевського [2, 67]. Водночас, нововиявлені документи та матеріали дозволяють уточнити та доповнити деякі факти його біографії.

Батько В.Й. Туманського – бунчуковий товариш, а після ліквідації Гетьманщини статський радник і голова Новгород-Сіверської палати карного суду Йосип Григорович Туманський (бл. 1732 – бл. 1795) [3] був одружений на дочці бунчукового товариша Парасковії Романівні Яновій. Від цього шлюбу подружжя мало двох синів – Василя і Федора – відомого етнографа, історика і видавця кінця XVIII – початку XIX ст., а також трьох дочок – Пелагею (у заміжжі Омелянович), Марію (у заміжжі Карпека) та Олену.

В.Й. Туманський народився 27 травня 1765 р. у Глухові [2, 67]. Його хрещеним батьком був сам П.О. Румянцев-Задунайський. Останній, до речі, підтримував досить тісні стосунки з родиною Туманських. Про прихильність та довіру графа свідчить хоча б той факт, що саме Й.Г. Туманському він довірив управління своїми приватними маєтностями, а згодом вирішення делікатної справи з придбання володінь у Коропській сотні.

Наприкінці XVIII ст. військова служба була для багатьох дворян скоріше справою престижу, ніж професією. У ті часи вважалось нормою, коли молоді дворяни перебували певний час на військовій службі, отримували перші обер-офіцерські чини і виходили у відставку, повертаючись до своїх помість або переходили на статську службу. Саме так склалася доля В.Й. Туманського: у 1780 р. він вступив до Сухопутного шляхетного кадетського корпусу, після закінчення якого 18 лютого 1785 р. значився як поручик Білівського піхотного полку, а згодом Глухівського карабінерного полку [2, 67]. В.Й. Туманський брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1792 рр., зокрема, був у поході 1787 р. Однак, кар'єра військового, вочевидь, його не приваблювала, і за власним бажанням він згодом був звільнений у чині ротмістра [2, 67] й перейшов на статську службу.

10 травня 1792 р. В.Й. Туманський був обраний засідателем Новгород-Сіверського верхнього земського суду, а в 1794 р. обійняв ту ж саму посаду, але вже в совісному суді [4, 9]. Його служба була успішною, а сам В.Й. Туманський, вочевидь, був людиною небезталанною, бо вже за деякий час – 19 квітня 1808 р. дворянством Глухівського повіту він обраний виконувачем обов'язків підкоморія Глухівського повіту, а 1 січня 1809 р. остаточно був затверджений на цій посаді [2, 67].

Після початку війни з Наполеоном, у 1812 р. дворянство Глухівського повіту обрало В.Й. Туманського до складу комітету, створеного для формування ополчення. Після завершення військових дій він 17 квітня 1814 р. був направлений до Міністерства поліції, а згодом до Міністерства внутрішніх справ. За гарну службу та інші заслуги, В.Й. Туманський 4 липня 1817 р. отримав орден св. Володимира 4-го ступеня [2, 67]. 17 травня 1820 р. він залишив державну службу й повністю присвятив себе господарській діяльності.

Незважаючи на той факт, що рід Туманських гідно репрезентований на культурно-мистецькому і політичному небосхилі України та Росії, значна частина його представників обирала поміщицьку іпостась своєї діяльності і саме її вважала головною. До їх числа належав і В.Й. Туманський, який був одним з найзаможніших поміщиків Сосницького та Глухівського повітів.

Після смерті Й.Г. Туманського у 1795 р. між його дітьми розпочалися судові суперечки, які тривали понад 7 років. Особливо загострився конфлікт В.Й. Туманського з братом Федором. Одна з їхніх суперечок призвела до зриву дворянського зібрання в Глухові 5-6 листопада 1802 р. Під час складання списків рекрутів між ними спалахнула сварка з приводу розподілу батьківської спадщини. Суперечки та взаємні образи тривали й наступного дня [5, 2-3]. Головним винуватцем конфлікту, окрім брата, В.Й. Туманський назвав також і Глухівського предводителя дворянства М.В. Романовського, хоча й додав при цьому, що «брат

мой враждует мне и все родным» [5, 12].

Аргументуючи свою позицію, В.Й. Туманський у січні 1802 р. писав: «Видя, что брат мой Федор находится в несчастии, подарил ему из своей части мельницу Родионовскую… За отставлением от службы и должности прошлого 1801 г. в июне месяце приехал в Глухов и выпустил через Глуховский поветовый земский суд упоминательный лист, в котором написал, что нет родительского завещания и имением все родные его завладели незаконно» [6, 1]. Ф.Й. Туманський, у свою чергу, звинуватив брата у крадіжках і незаконному заволодінні маєтками батька. У численних позовах і скаргах брати й надалі продовжували ображати один одного. Так, Ф.Й. Туманський обвинувачував брата у вигнанні матері з рідної хати, а той – Федора в пияцтві, розпусному, нетверезому й волоцюжному житті [7, 179].

Суперечки за батьківську спадщину спалахнули з новою силою після смерті незаміжньої сестри Олени 21 травня 1808 р. Проте, саме ця подія в майбутньому поклала початок примиренню родичів. 15 червня 1808 р. Ф.Й. Туманський уклав угоду з братом Василем та сестрами Пелагеєю і Марією в тому, що вони після обстеження частини володінь Олени зберуться через 10 днів у Глухові й згідно з жеребом розподілять спадщину. 24 травня 1810 р. вони остаточно домовились про розподіл рухомого майна О.Й. Туманської на чотири частини й уклали договір зібратися між 5 і 15 червня у Глухові для полюбовного розподілу нерухомого майна [7, 179].

Земельні володіння В.Й. Туманського розширювались також і за рахунок отримання спадщини. Він доводився племінником бунчуковому товаришу І.І. Бороздні й після його смерті у 1793 р. отримав у спадщину частину с. Лобків Погарської сотні Стародубського повіту. Крім того, у його власності також перебували млини на р. Сейм та паромна переправа на р. Десна. Свої статки В.Й. Туманський доповнював і за рахунок купівлі селян. 1822 р. він придбав у генерал-майора Я. Шемшукова 63 селянина, «состоящих Черниговской губернии в Глуховском и Сосницком поветах, на свод, без земли, с их семействами и имуществом» [8, 702].

У першій половині XIX ст. одним із головних чинників, що змушували поміщиків дедалі активніше вдаватися до використання найманої праці, була низька продуктивність роботи кріпаків та їх небажання працювати, а іноді й навмисне псування обладнання. Так, у ніч з 28 на 29 березня 1809 р. в маєтку В.Й. Туманського у с. Хотьминівка Глухівського повіту сталася пожежа, внаслідок якої згоріла гуральня. Як повідомив очевидець цієї події селянин О.М. Вороненко, «на самой праздник Воскресенья Христова, т. е. 28 марта он с крестьянином г-на Туманского Ф. Васильчиком, повечерявши, легли спать в винокуренном господском заводе, в котором в то время огонь был истушен и, заснувши, немалое время, когда проснулся уже с полуночи, то увидел, что оной завод от улицы совсем загорелся» [9, 9]. Аналогічні свідчення дали й інші очевидці. В екстракті цієї справи повідомлялося, що «пожар произошел неизвестно от чего, причем погорел г-на подкомория Василия Осиповича Туманского винокуренный завод, покрытый дранью на оном три куба медные слои да в 500 ведер наполненные работою» [9, 19]. Суд не виявив винуватців, і за строком давності справа була закрита, однак можна припустити, що пожежа сталася внаслідок недбалості кріпаків, задіяних на виробництві.

Український історик О. Єфименко слушно зауважила, що насильство, захоплення, омана, хабарництво – головний вміст того казана, в якому перекипала найбільш удачлива частина козацтва, що перетворилася на благородне панство [10, 532]. Для поповнення своїх статків В.Й. Туманський, як і більшість поміщиків, не гребував і відвертими протиправними діями. 18 лютого 1816 р. до Сосницького нижнього земського суду з позовом на нього звернулася удова диякона Стахевича, звинувачуючи його дворових з с. Велике Устя у крадіжці сіна та дров [11]. У відповідь В.Й. Туманський представив суду купчий запис на м. Нові Млини та с. Велике Устя, отриманий від графа О.К. Розумовського. У ньому зазначалося, що «без означениия живущих помещиков, казаков великоустьенских, владеть ему, Туманскому, всеми теми угодьями, коими граф владел, но в каких именно местах оное положение имеет и с кем граничит – несказанно» [11, 11]. Позивачка навіть змушена була звернутися з листом про захист до Чернігівського цивільного губернатора О. Бутовича, звертаючи при цьому увагу на значні статки В.Й. Туманського, що дозволяли йому уникати покарання. Лише у березні 1825 р. Сосницький повітовий земський суд ухвалив остаточне рішення: «Оставив притом лес Клунище с сенокосом в владении Стахевичей, а Туманскому отказать» [11, 116].

У 1811 р. селянин В.Й. Туманського був звинувачений у крадіжці коня. Однак, поміщику вдалось відстояти майнові інтереси свого підданого [12, 51]. 7 вересня 1818 р. Глухівський нижній земський суд розглядав справу про крадіжку селянами генерал-майорші А.І. Туманської з володінь В.Й. Туманського в урочищі «Лазаревщина» стогу сіна. Справа однак незабаром була закрита у зв'язку із зізнанням обвинувачених [13, 2].

Як відомо, згідно з проектом перепланування Глухова, затвердженим 1802 р., нові вулиці прорізалися через сформовану забудову буквально «по живому», що викликало цілком зрозумілий опір населення. Аналогічні протиріччя виникали й під час прокладання нових доріг. 24 листопада 1834 р. В.Й. Туманський звернувся до Чернігівського губернського правління

з проханням про відшкодування коштів за землю його селян, що відійшла під Велику Московську дорогу [14, 1]. Він повідомив, що «в г. Глухове на форштадте Белополовском крестьянина его двор с жилою хатою, сараями и небольшим огородом отошел со всею землею без остатка под новопроведенную дорогу, начинающуюся с г. Глухова, по тому форштадту Белополовскому проведенную, на плотину госпожи Скоропадской, а из оной на с. Березу» [15, 3-3 зв.]. Взамін В.Й. Туманський просив виділити землю «на Спасской улице … близ дому купца 3-й гильдии Носова … или за форштадтом Белополовским в смежности двора коллежского секретаря Алексея Кульшева» [15, 3 зв.]. Розгляд справи, однак, затягувався, і 23 грудня 1835 р. В.Й. Туманський змушений був писати лист на ім'я імператора з проханням посприяти у вирішенні цього питання. Лише 10 грудня 1838 р. Глухівська міська дума винесла остаточне рішення: «Дать свободной земли, начиная от таковой и означенной подполковнику Кульшеву…, так, как он и сам сего просил…, с тем, что бы остающуюся в квартале с его земли малые части остались в пользу города для раздачи соседним жителям для благовидности в устройстве, что же касается до просимой Туманским в замен земли около дому купца Носова, то в сем месте свободной городской земли нет, а состоит оная под площадью» [15, 12].

В.Й. Туманський був одружений з Пелагеєю Іванівною Вязмітіновою, рідною племінницею військового міністра Олександра І графа С.К. Вязмітінова. Від цього шлюбу подружжя мало трьох синів. Усе своє майно В.Й. Туманський 6 травня 1838 р. заповів сину Василю, а іншому – Івану залишив 250 тис. руб. асигнаціями [2, 67].

Старший син В.Й. Туманського Микола отримав гарну освіту й володів латинською та французькою мовами [16, 2]. Служив штаб-ротмістром лейб-гвардії Кінного полку. Помер неодруженим у 1837 р.

Середній син Іван, народився 25 серпня 1805 р. в с. Голубівка Глухівського повіту [2, 72]. 26 серпня 1826 р. закінчив курс Царскосільського ліцею і 5 січня 1827 р. вступив на статську службу в «Канцелярию статс-секретаря по принятию прошений, на Высочайшее имя приносимых». Його кар'єра була досить успішною: 4 січня 1828 р. він отримав чин колезького секретаря, 30 березня 1830 р. – титулярного, а 5 березня 1836 р. – надвірного радника. 1 січня 1831 р. І.В. Туманського було призначено молодшим (з 5 травня 1834 р. – старшим) помічником діловода. Свою службу він завершив 14 грудня 1852 р. дійсним статським радником, отримавши перед цим орден святої Анни 2-го ступеня (8 квітня 1851 р.). Станом на 1852 р. за ним значилося родових у Глухівському повіті 312 душ кріпосних і 600 десятин землі. І.В. Туманський помер 28 червня 1866 р. у м. Павловську і був похований на Смоленському кладовищі у Петербурзі. Він був двічі одружений, спочатку з К.А. Черновою, від шлюбу з якою мав доньку Олександру, а 30 квітня 1841 р. – з А. Суровцовою, з якою мав трьох дочок – Єлизавету, Ольгу і Пелагею [2, 72].

Наймолодший син В.Й. Туманського Василь народився 6 травня 1810 р. в с. Хотьминівці Глухівського повіту [2, 72]. Спочатку служив поручиком «лейб-Кирасирского Наследника Цесаревича полка», а з 22 жовтня 1837 р. перейшов на статську службу в чині колезького асесора. У 1838-1841 рр. В.В. Туманський обирався депутатом від дворянства Глухівського повіту. Станом на 1838 р. у його власності перебували 104 кріпосні. Його дружиною була К.М. Богаєвська [2, 72]. Відомості про їхніх дітей на сьогодні відсутні.

Посилання

1. Дорошенко О.М. Біографічний нарис родини Скаржинських (перша половина XVIII – початок XX століть) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 149-152.
2. Модзалевський В. Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. – К., 1998. – Т. 5, вип. 2. – С. 61-82.
3. Детальніше про нього див.: Тригуб О.О. Невідомий Йосип Туманський // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К. – Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 105-107.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), Ф. ІІ, № 16894.
5. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф 133, оп. 1, спр. 88.
6. Держархів Чернігівської області, ф. 239, оп 6, спр. 50.
7. Сапухіна Л. Документальні матеріали українських істориків у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею / Л.П. Сапухіна // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 175-191.
8. Архив Государственного Совета. Царствование императора Александра I: 1810 – 19 ноября 1825: Журналы по делам департамента Гражданских и духовных дел: Ч. 1. – СПб., 1892 г. – Том 4. – Ч. 1. – 724 с.
9. Держархів Чернігівської області, ф. 239, оп.2, спр. 3023.
10. Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба // Вестник Европы. – 1891. – Кн. 8. – С. 515-569.
11. Держархів Чернігівської області, ф. 239, оп. 2, спр. 5873.
12. Держархів Чернігівської області, ф. 239, оп. 2, спр. 3235.
13. Держархів Чернігівської області, ф. 239, оп. 2, спр. 6366.
14. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 3407.
15. Держархів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 7221.
16. ІР НБУВ, Ф. ІІ, № 16628.

Тригуб А.А. Василий Иосифович Туманский и его семья

В статье освещаются жизнь и деятельность помещика Черниговской губернии В.И. Туманского (1765-1838?) и его семьи.

Ключевые слова: *В.И. Туманский, «новая семейная история», семья, Глуховский уезд, помещик.*

Tryhub O.O. Vasyl Y. Tumanskyi and his family

In article the life and activity of Chernihiv province landowner Vasiliy Y. Tumansky (1765–1838 ?) and his family are stated

Key words: *Vasyl Y. Tumanskyi, 'new family history', family, Hlukhiv county, landowner.*

13.03.2013 р.

УДК 001.93].929 Милорадович

О.О. Коваленко

РОДИНА ТУМАНСЬКИХ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Г.О. МИЛОРАДОВИЧА

У статті проаналізовано публікації історика і громадського діяча Г.О. Милорадовича, присвячені представникам родини Туманських, які залишили помітний слід у вітчизняній історії та культурі.

Ключові слова: *Туманські, Г.О. Милорадович, козацька старшина, історія та генеалогія дворянства.*

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні спостерігалось зростання інтересу до історії дворянської верстви, яка значною мірою походила з козацької старшини. Інтенсивне нагромадження фактичного матеріалу, вдосконалення спеціальних дослідницьких методик сприяли становленню генеалогії як наукової дисципліни [1, 108-109]. Саме тоді побачили світ численні історико-генеалогічні студії представника консервативного напряму у вітчизняній історіографії Г.О. Милорадовича (1839-1905), якого сучасники небезпідставно називали «Нестором дворянства» [2]. Ще замолоду Г.О. Милорадович зацікавився історією свого роду й досліджував її до кінця життя. Значний інтерес у Г.О. Милорадовича викликали також представники родини Туманських, з якої походила його мати. Відтак, вони цілком закономірно посіли важливе місце у наукових практиках Г.О. Милорадовича.

У 1858 р. спочатку на шпальтах неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей», а потім окремою книгою було оприлюднено студію 19-річного Г.О. Милорадовича «Василий Григорьевич Туманский (Биографический очерк)» [3]. Як зазначив автор, В.Г. Туманський «с ранних лет посвятил себя на службу родины своей»: у 1738 р. він став військовим канцеляристом, згодом полковим писарем, бунчуковим товаришем і нарешті за К.Г. Розумовського у 1762 р. обійняв уряд генерального писаря. Після усунення в 1764 р. від влади останнього гетьмана В.Г. Туманський знайшов спільну мову з російськими урядовцями і був «определен в Малороссийскую коллегию членом, в числе четырех малороссийских членов; в действительные статские советники уже произведен за то, что, находясь у дел бывшей Генеральной канцелярии, нес особливые труды, по его способности и искусству, … в заседании в коллегии и по особо поручаемым ему делам относительно строений публичных и колонистов в Малой России поселенных» [3, 2-3]. Значний інтерес у контексті сімейної історії становили виявлені й опубліковані Г.О. Милорадовичем 12 листів до В.Г. Туманського від російських можновладців П.О. Румянцева-Задунайського, О.А. Безбородька, П.В. Завадовського, О.Б. Куракіна та Г.М. Теплова, датованих 1770-1795 рр. [3, 4-20].

За своїм змістом ця книга Г.О. Милорадовича виходила далеко за межі біографії В.Г. Туманського й містила відомості про інших представників цієї родини, зокрема урядовця і перекладача І.Г. Туманського, історика і видавця Ф.Й. Туманського [3, 20-23]. Особливий інтерес у Г.О. Милорадовича викликала творчість «поэта пушкинской эпохи» В.І. Туманського. Аби читач міг скласти уявлення про його доробок, Г.О. Милорадович передрукував у своїй книзі 10 поезій В.І. Туманського, опублікованих протягом 1823-1825 рр. в альманасі К.Ф. Рилеєва та О.О. Бестужева «Полярная звезда» – як слушно зазначив дослідник, «издании довольно редком в настоящее время» [3, 24-33]. Г.О.Милорадович зауважив, що «лира поэта умолкла и… он не издал полного собрания своих стихотворений», хоча вони роблять «честь не только Туманскому, но и всей литературе тогдашней». Г.О. Милорадович навів також відомості ще про одного призабутого поета першої половини XIX ст. Ф.А. Туманського і текст його відомого вірша «Птичка» [3, 34-35]. Г.О. Милорадович включив до книги кілька документів, пов'язаних з життям і діяльністю його діда генерал-майора Г.В. Туманського, зокрема, «найденные по его смерти «мысли», набросанные им, вероятно, в печальном расположении, на французском языке». Загалом, на думку Г.О. Милорадовича, Г.В. Туманський «выходил из круга обыкновенных людей … имел разностороннее образование, был умен, начитан, ласков, обходителен, мил в обществе и кроме этого соединял в себе талант нравиться всем и быть в уважении всех знавших его» [3, 36-43]. Наприкінці своєї книги Г.О. Милорадович надрукував схематичний родовід Туманських [3, 44-47]. До речі, студія молодого дослідника не залишилась непоміченою: наступного 1859 р. у часописі «Русское слово», а потім у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» з'явилась рецензія письменника В.В. Крестовського, підписана криптонімом «В-д К-ий», автор якої висловив подяку Г.О. Милорадовичу за те, що він «напомнил о полузабытом Туманском, которого стихотворения даже не были изданы в полном составе, отдельною книжкою, тогда как по красоте своей они так и просятся в отдельный по возможности полный сборник» [4, 275].

Практично водночас Г.О. Милорадович опублікував у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей», а потім окремою брошурою під криптонімом «К.К.П…» нарис про маєток Туманських – «Хутор Вознесенск» [5]. Дослідник з'ясував, що генеральний писар В.Г. Туманський придбав його під іншою назвою – Дем'янівський у одного з представників родини Туранських і передав у спадок дідові Г.О. Милорадовича по матері Г.В. Туманському. Він дав хутору нову назву Вознесенськ і спорудив тут «винокуренный каменный

завод на 1000 пудов ржаной муки», для якого закупив у Москві необхідне обладнання. Г.В. Туманський також звів на хуторі «4 господских флигеля и между ними желал построить господский дом, планы были готовы, но преждевременная смерть похитила все мечты владельца». Протягом 1811-1840 рр. маєтком володіла його удова, а з 1840 р. – її дочка С.Г. Туманська – мати Г.О. Милорадовича [5, 1-2, 13-15].

У середині XIX ст. до складу Вознесенської економії входили хутори Вознесенськ і Василівський, села Есмань, Берези й Вереміївка. На підставі виявлених у фамільному архіві документів Г.О. Милорадович навів відомості про чисельність місцевого населення за даними ревізій 1834 і 1850 рр., а також впорядкував «сравнительную таблицу доходов с Вознесенской экономии» у 1811-1826 й 1841-1856 рр. Він зауважив, що С.Г. Туманській належить «при 250 душах более 3000 десятин» землі, «из коих неудобной почти нет», причому здебільшого чорнозему, а також близько 600 десятин дубового і соснового лісу. Крім поміщицької гуральні в економії функціонували млин, цегельня і ткацька фабрика, на якій виготовлялись «весьма хороший холст, салфетки, скатерти с узорами». Місцеві селяни, як зауважив Г.О. Милорадович, займаються переважно землеробством. Через нестачу сінокосів на двір припадає 2-4 голови худоби «и то для домашних работ». Бджільництво і рибальство мають допоміжний характер. Г.О. Милорадович із захопленням описав фамільне гніздо Туманських на хуторі Вознесенськ: «Дом помещичий, окруженный обширным двором, стоит на возвышенном месте. Большой примыкающий к нему сад расположен на скатах двух гор, живописно растянутых и пересеченных *задумчивою* (курсив автора. – О.К.) Эсманью. Вид с террасы верхнего сада восхитительный и во всякое время привлекателен» [5, 15-19]. Слід додати, що в розпорядженні Г.О. Милорадовича опинились фамільний архів і бібліотека Туманських, що зберігалися у будинку на хуторі Вознесенськ. Відтак він виявив і опублікував у своєму нарисі добірку листів до В.Г. Туманського і Г.В. Туманського, а також два накази імператора Олександра I останньому з них [5, 4-13]. Крім того, працюючи над нарисом про хутір Вознесенськ, Г.О. Милорадович виявив «в числе книг прадеда своего» В.І. Туманського рукописний збірник С.В. Лукомського «Собрание историческое», впорядкований близько 1770 р., і передав його чоловіку своєї тітки по матері Д.О. Санковському, від якого пам'ятка перейшла до П.О. Куліша й нарешті потрапила до Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі. Вміщений у збірнику С.В. Лукомського щоденник польського історика С. Окольського було опубліковано в 1864 р. у додатку до 4-го тому Літопису С. Величка [6, 38].

Г.О. Милорадовичу належить значний внесок у вивчення життя і творчості призабутого поета першої половини XIX ст. В.І. Туманського. Він довгий час збирав поетичні тексти й епістолярію В.І.Туманського і в 1881 р. нарешті реалізовував свою давню мрію – видав збірник його творів [7]. До нього увійшли поезії, опубліковані протягом 1817-1840 рр. у різноманітних журналах та альманахах, а також деякі тексти, виявлені в листах і популярних натоді родинних альбомах. Г.О. Милорадович включив до книги бібліографію публікацій В.І. Туманського і стислий історико-генеалогічний нарис про родину Туманських в цілому. Літературознавці згодом закидали Г.О. Милорадовичу брак фахової підготовки й друкарські помилки та огріхи [8, 26-27], але це не завадило його подальшим студіям.

У 1890 р. Г.О. Милорадович оприлюднив два неопубліковані листи О.С. Пушкіна до В.І. Туманського з цікавими коментарями і стислою біограмою останнього [9]. Він також висловив припущення, що інші листи великого поета до свого приятеля вірогідно «сохраняются в с. Апанасовке Гадяцкого уезда в имении племянника М.В. Туманского, в котором Василий Иванович Туманский умер в 1860 г.» [9, 5]. Наступного 1891 р. Г.О. Милорадович опублікував збірник листів В.І. Туманського до двоюрідної сестри С.Г. Туманської – справжньої музи поета [10]. Дослідник творчості В.І. Туманського С.М. Брайловський у своїй докладній рецензії на цю книгу наголосив, що його листи не тільки виразно характеризують «отношение Туманского к его родственнице, но в то же время они дают обильный материал для знакомства с личностью забытого теперь поэта и со взглядами его на многие явления современной ему жизни» [11, 447]. Крім того, до збірника увійшли згадані вище листи О.С. Пушкіна, лист В.І. Туманського до В.К. Кюхельбекера й 16 його поезій, що не потрапили до видання 1881 р. С.М. Брайловський зазначив також, що «книжка отпечатана изящно, на хорошей бумаге и довольно аккуратно (несколько опечаток нельзя ставить в грех). Принимая во внимание интерес писем В.И. Туманского, нельзя не быть признательным графу Г.А. Милорадовичу за издание их» [11, 452].

Слід зазначити, що листи В.І. Туманського до своєї матері Г.О. Милорадович надрукував після її смерті, що сталася в серпні 1890 р. У поминальній статті «Памяти Софии Григорьевны Милорадович» він лаконічно зауважив, що В.І. Туманський «посвятил много своих стихотворений своей двоюродной сестре и сообщал ей все выходящее в тогдашней русской и французской литературе» [12, 1]. Насправді Г.О. Милорадович добре знав усі подробиці романтичних взаємин між ними, які нещодавно відтворив у своїй книзі «Наш друг Туманский» Ю.С. Шемшученко [13, 124-150], але

із зрозумілих причин не акцентував на них увагу читачів. Г.О. Милорадович з глибокою повагою ставився до своєї матері. «Отличительными свойствами почившей, – писав він, – были непреклонная воля, влиянию которой подчинялось все окружающее, прозорливый ясный ум, быстро и цельно схватывающий сложные обстоятельства, верное понимание людей и их побуждений и намерений, так что без преувеличения можно сказать, что она видела людей насквозь» [14]. У присвячених їй публікаціях Г.О. Милорадович навів також цікаві відомості про інших представників фамілії Туманських та їхні родинні зв'язки.

Тим часом Г.О. Милорадович і С.М. Брайловський продовжували паралельно досліджувати життя і творчість В.І. Туманського. Г.О. Милорадович віддав належне компетентності й заповзятості С.М. Брайловського й у квітні 1903 р. звернувся до нього з пропозицією об'єднати зусилля і спільно підготувати нове максимально повне зібрання творів В.І. Туманського. У листуванні між ними, як згадував С.М. Брайловський, «устанавливался план издания, определялся состав его, разыскивались бумаги поэта у родных». З'ясувалося, зокрема, що В.І. Туманський писав не лише поезії, але й прозу [15, 2].

Крім того, Г.О. Милорадович чув від своєї матері та її двоюрідних братів Д.В. Кочубея і О.В. Кочубея, що В.І. Туманський свого часу написав нарис історії Державної Ради Російської імперії, на службі в якій він перебував у 1839 – 1846 рр., і власноруч підніс його Миколі І. Втім, з незрозумілих наразі причин В.І. Туманський не завершив так вдало розпочату справу – опубліковано його працю не було, а подальша доля рукопису довгий час залишалася невідомою. Згодом громадський діяч, краєзнавець і колекціонер П.Я. Дорошенко придбав рукопис В.І. Туманського «вместе с другими бумагами» у його брата і в 1903 р. подарував їх Г.О. Милорадовичу, який того ж таки року оперативно надрукував «Опыт истории Государственного Совета» В.І. Туманського в «Русском архиве», «Черниговских губернских ведомостях» і видав окремою книгою в Чернігові [15, 22; 16]. У березні наступного 1904 р. Г.О. Милорадович подарував рукопис цієї праці В.І. Туманського зі своїм розлогим дарчим написом Імператорській Публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі [17].

Робота над зібранням творів В.І. Туманського успішно просувалась, але в серпні 1905 р. Г.О. Милорадович несподівано помер, і С.М. Брайловському довелось самостійно завершувати цей проект. Зрештою за посередництвом редактора журналу «Исторический вестник» С.М. Чубинського (до речі, доброго знайомого Г.О. Милорадовича) публікацію збірника у 1912 р. погодився профінансувати відомий видавець О.С. Суворін. «Такова краткая история настоящей книги, – підсумував у передмові С.М. Брайловський, – которая, по всей справедливости, должна быть посвящена памяти покойного гр. Г.А. Милорадовича, питавшего чувство глубокой любви и уважения к родственнику и другу своей достоуважаемой матери Софии Григорьевны» [15, 2].

На початку XX ст. у вітчизняному науковому просторі достатньо чітко окреслилась тенденція до створення узагальнюючих праць з генеалогії та геральдики [1, 108-109, 169-170]. Певні підсумки своїх історико-генеалогічних студій Г.О. Милорадович підбив у книзі «Малороссийское дворянство», опублікованій 1890 р. у Чернігові. Вона містила 20 ретельно опрацьованих родоводів відомих козацько-старшинських фамілій, нобілітованих російським урядом. До книги увійшов, зокрема, і родовід Туманських, що складався з двох частин – власне родовідного розпису і стислої історії роду [18, 9-14]. До розпису потрапили понад 60 осіб чоловічої статті й близько 30 – жіночої, починаючи від Ігнатія Туманського (середина XVII ст.) і закінчуючи Олександром Туманським, який народився у 1869 р. (загалом 8 колін). Для порівняння зазначимо, що у найповнішому насьогодні родоводі Туманських, упорядкованому на початку XX ст. В.Л. Модзалевським за участю П.Я. Дорошенка, згадуються понад 80 осіб чоловічої статі й близько 50 – жіночої [19, 61-82]. Згідно з фамільною легендою, Г.О. Милорадович зазначив, що Туманські походили з польської шляхти й у другій половині XVII ст. перебрались спочатку на Правобережну, а потім на Лівобережну Україну. Водночас він звернув увагу на брак джерел, які б могли удокументувати першовитоки роду, але були втрачені під час моровиці на початку XVIII ст. З-поміж численних представників цієї родини Г.О. Милорадович виокремив Г.Т. Туманського, який «определился в военную малороссийскую службу благодаря гетману Скоропадскому», а згодом «принял духовный чин и сделался протопопом Басанским», та його п'ятьох синів Василя, Андрія, Йосипа, Федора й Івана. «Эти братья Туманские, – підкреслив Г.О. Милорадович, – суть предки разных ныне существующих отраслей фамилии Туманских» [18, 13]. Добрим словом згадав історик свого діда по матері Г.В. Туманського, поета В.І. Туманського, історика і видавця Ф.Й. Туманського та ін. Нарешті Г.О. Милорадович навів опис фамільного герба родини Туманських, який складався «из щита, имеющего красное поле, в нем изображен золотой крест, и внизу с левой стороны серебряный полумесяц, рогами к кресту обращенный, щит увенчан дворянским шлемом и короною с павлиными перьями, намет на щите красный и голубой, подложенный золотом» [18, 14].

Знаковим явищем у розвитку генеалогії в Україні стала видана в 1901 р. капітальна праця Г.О. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства», в шостій частині якої («Древние, благородные дворянские роды») було

вміщено й дещо спрощений родовід Туманських (усього 66 осіб чоловічої статі й 20 – жіночої) [20, 202-207]. Специфічна структура видання вимагала від упорядника пояснення того факту, що деякі представники родини Туманських потрапили до інших частин родовідних книг. Г.О. Милорадович з цього приводу зазначив: «Все они служили Российскому престолу, были жалованы поместьями и внесены были [наприкінці XVIII ст. – О. К.] в 6-ю часть родословной книги Киевского и Новгород-Северского наместничеств, но Герольдиею окончательно не утверждены в дворянстве, как равно и дальнейшие их, Туманских, потомки, за отсутствием доказательств о происхождении. Почему многие из Туманских впоследствии внесены во 2-ю и 3-ю части родословной книги по военным и гражданским заслугам» [20, 206-207].

Загалом Г.О. Милорадовичу вдалося створити яскравий груповий портрет кількох поколінь родини Туманських, яка відіграла помітну роль в історії України та Росії. Його студії були насичені фактичним матеріалом, запозиченим здебільшого з родинних архівів, і мали апологетичний характер, що значною мірою характеризувало усю тогочасну історико-генеалогічну літературу. Та незважаючи на це, доробок Г.О. Милорадовича в цілому і його студії, присвячені представникам родини Туманських зокрема, заслуговують на увагу і критичне осмислення в контексті новітніх дослідницьких стратегій «нової сімейної історії» та мережевої моделі історичної науки [21, 173-175; 22, 34-36; 23, 58, 78, 88].

Посилання

1. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) / В.В. Томазов. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 284 с.

2. Коваленко О.О. Історія та генеалогія козацької старшини у науковій спадщині Г. Милорадовича / О.О. Коваленко // Батуринські читання – 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С. 137-143.

3. Милорадович Г.А. Василий Григорьевич Туманский (Биографический очерк) / Г.А. Милорадович. – Чернигов: В Губернской типографии, 1858. – 48 с.

4. К-ий В-д. [Рец.]: Василий Григорьевич Туманский (Биографический очерк). – Чернигов: В Губернской типографии, 1858. – 48 с. / В-д К-ий // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 36. – Часть неофициальная. – С. 273-275.

5. К. К. П… [Милорадович Г.А.]. Хутор Вознесенск / К.К.П… [Г.А. Милорадович]. – Чернигов: В Губернской типографии, 1857. – 19 с.

6. Милорадович Г.А. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей / Г.А. Милорадович. – СПб.: Типография В.С. Балашева и К°, 1894. – 44 с.

7. Милорадович Г.А. Стихотворения Василия Ивановича Туманского (1817-1839) с присовокуплением статьи о семействе Туманских и библиографической статьи о стихотворениях В.И. Туманского / Г.А. Милорадович. – СПб.: Типография И. Габермана, 1881. – 176 с.

8. Брайловский С. Василий Иванович Туманский / Издание журнала «Пантеон литературы» / С. Брайловский. – СПб.: Типография Н.А. Лебедева, 1890. – 48 с.

9. Милорадович Г.А. Два неизданных письма А.С. Пушкина к В.И. Туманскому / Г.А. Милорадович. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890. – 10 с.

10. Милорадович Г.А. Письма Василия Ивановича Туманского и неизданные его стихотворения. – Чернигов, 1891. – 152 с.

11. Брайловский С.Н. [Рец.]: Милорадович Г.А. Письма Василия Ивановича Туманского и неизданные его стихотворения / С.Н. Брайловский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1891. – Август. – Часть CCLXXVI. – С. 446-453.

12. [Милорадович Г.А.] Памяти Софии Григорьевны Милорадович / [Г.А. Милорадович]. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890.– 2 с.

13. Шемшученко Ю.С. Наш друг Туманский (К 200-летию со дня рождения) / Ю.С. Шемшученко. – К.: Издательский дом «Юридична книга», 2000. – 654 с.

14. [Милорадович Г.А.] Памяти Софии Григорьевны Милорадович / [Г.А. Милорадович] // Черниговские губернские ведомости. – 1890. – 6 сентября. – Часть неофициальная. – С. 4.

15. Брайловский С.Н. Василий Иванович Туманский. Стихотворения и письма. – СПб.: Издание А. С. Суворина, 1912 – 434 с.

16. Милорадович Г.А. Опыт истории Государственного Совета. Сочинение В.И. Туманского / Г.А. Милорадович // Русский архив. – 1903. – № 9. – С. 153-176.

17. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 794, спр. 8, арк. 1-4.

18. Милорадович Г.А. Малороссийское дворянство / Г.А. Милорадович. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1890. – 63 с.

19. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К., 1998. – Т. V. – Вып. 2. – С. 61-82.

20. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: Санкт-Петербургская Губернская типография, 1901. – Т. II. – Часть 6. – С. 1-226 (окремої пагінації).

21. Репина Л.П. Социальная история и историческая антропология: новейшие тенденции в современной британской и американской медиевистике / Л.П. Репина // Одиссей – 2000. Личность и общество. – М., 1990. – С. 167-181.

22. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 26-37.

23. Колесник І.І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії) / І.І. Колесник // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2009. – Вип. 4. – С. 54-88.

Коваленко О.А. Семейство Туманских в научном наследии Г.А. Милорадовича

В статье проанализированы публикации историка и общественного деятеля Г.А. Милорадовича, посвященные представителям семейства Туманских, которые оставили заметный след в отечественной истории и культуре.

Ключевые слова: *Туманские, Г.А. Милорадович, казацкая старшина, история и генеалогия дворянства.*

Kovalenko O.O. Tumansky family in the scientific legacy of H. O. Myloradovych

In the article, H. O. Myloradovych's studies, devoted to the members of Tymansky family, that left a significant trace in the native history and culture, are analyzed.

Key words: *G. O. Myloradovych, Tumansky, cossack foremen, history and genealogy of nobles.*

10.04.2013 р.

УДК 930.2 (045)

Н.М. Демиденко

Т.Г. ШЕВЧЕНКО ТА П.І. ПРОКОПОВИЧ: ДУХОВНІ ПАРАЛЕЛІ

В статті висвітлюється питання перебування Т.Г. Шевченка у Батурині у 1843 р., відвідування ним у с. Пальчики Конотопського повіту Чернігівської губернії школи та пасіки вченого-практика П.І. Прокоповича, а також написання Тарасом Шевченком картини «На пасіці» (1843 р.) та повісті «Близнецы» (1856 р.), прототипом головного героя якої став П.І. Прокопович.

Ключові слова: *Т.Г. Шевченко, П.І. Прокопович, школа, картина «На пасіці», повість «Близнецы».*

Об'єктивне висвітлення життя і творчості видатного вченого-практика, дослідника із Сіверщини П.І. Прокоповича було б далеко неповним без аналізу таких яскравих сторінок його біографії, як зустрічі та спілкування з передовими людьми того часу, зокрема Т.Г. Шевченком.

Метою є комплексне дослідження питання перебування Т.Г. Шевченка у 1843 р. на пасіці і в школі П.І. Прокоповича в с. Пальчики Конотопського повіту Чернігівської губернії та висвітлення життя і діяльності видатного вченого-бджоляра у художніх та літературних творах Т.Г. Шевченка.

На жаль, П.І. Прокопович не залишив написаної біографії, не мав він і власних біографів, його особистий архів (листи, документи, бібліотека та ін.) був пограбований та знищений. Для об'єктивного відтворення подій можна здебільшого опиратися на свідчення краєзнавців, які подавали матеріал на основі ще переказів очевидців. Серед сучасних дослідників біографії П.І. Прокоповича слід відзначити С. Половнікову, В. Скуратівського, В. Зуя та ін. Але висвітлення цього питання дотепер мало лише фрагментарний характер.

Для здійснення мети нам необхідно виконати наступні завдання:

- проаналізувати стан вивчення даного питання на основі літературних матеріалів;
- виявити невідомі широкому загалу факти на основі першоджерел і дати їм науково-історичну характеристику.

Точних відомостей про час прибуття Т.Г. Шевченка в Україну у 1843 року немає. Як відомо, перші біографічні відомості про Шевченка з'явились у 1860 році. Більшість мемуарів вийшли друком у 80-90-х роках на сторінках «Київської старовини» (1882-1906), «Руской старины» (1870-1918). Серед авторів – відомі російські і українські письменники, вчені, громадські діячі. За своїм змістом спогади були неоднозначними, багатьом була характерна не лише достовірність, а й власна інтерпретація [1, 5].

Першою ж документальною згадкою про перебування Т.Г. Шевченка в Україні в цей час є власноручний напис Тараса Григоровича на 21 аркуші його альбому 1839-1843 рр.: «1843, Іюня 13, в ночи на плоту для Дніпра, против межигорского монастыря» [2, 29]. Тобто, як свідчить запис, зроблений рукою самого автора, в червні 1843 року Т.Г. Шевченко вже перебував в Україні.

Шевченко приїздить із Петербургу на батьківщину в період навчання його в Академії мистецтв, щоб здійснити давню мрію – підготувати видання малюнків про Україну. Ескізи до офорту «Живописна Україна» були задумані Шевченком як періодичне художнє видання про історичне минуле України. Серед інших була запланована картина, присвячена гетьманській столиці – Батурину, зокрема замальовки палацу графа Розумовського. Перша подорож Шевченка в Україну, під час якої він відвідав десятки українських сіл і міст, тривала близько восьми місяців.

До речі, вже у 1844 р. вийшов перший і єдиний випуск Т.Г. Шевченка «Живописна Україна». Сучасники відзначали, що саме з приїздом в Україну «сонце» в його роботах засвітило справжнім блиском. У своїх художніх полотнах Шевченко уникає «академічних умовностей», відмовляється від умовностей академічного колориту, вводить справжню широку палітру спекотного літнього дня [3, 56]. Головним місцем перебування на батьківщині у 1843 р., за рекомендацією конференц-секретаря Академії мистецтв В. Григоровича, Т. Шевченко обрав с. Качанівку Борзенького повіту (тепер Ічнянського району Чернігівської області), з власником якої, Г. Тарновським (1788-1853), той познайомився у Петербурзі у 1839 році. Перебуваючи у Качанівці, Тарас Шевченко відвідав і колишню гетьманську столицю – Батурин (зберігся малюнок батуринського замку, який Шевченко виконав у 1843 р.).

П. Жур висловлює думку про те, що саме під час цього приїзду до Качанівки відбулось знайомство Т.Г. Шевченка з П.І. Прокоповичем, чиї пасіки були розташовані навколо Батурина – у колишніх парках Івана Мазепи, Пилипа Орлика, генерального судді Кочубея та Кирила Розумовського, засіяних медоносами [4, 5].

У 1843 р., коли відбулась ймовірна зустріч двох великих українців, П.І. Прокопович був людиною зрілого 68-річного віку. У Російській імперії він був визнаним патріархом бджільництва як вчений і блискучий практик, талановитий педагог, що створив першу в імперії і Східній Європі школу бджільництва. Про великий авторитет П.І. Прокоповича свідчить те, що йому навіть вдалося домогтися звільнення від включення до рекрутських списків учнів своєї школи, дітей селян [5, 25].

Т.Г. Шевченку ж було всього 29 років. Не дивлячись на молодий вік, він був вже відомим поетом, адже у 1840 р. у Петербурзі вийшов його перший Кобзар. Він зарекомендував себе як талановитий художник, про якого його перший наставник у Петербурзі Іван Сошенко заявляв, що якби Тарас покинув свої вірші, то був би «більшим

живописцем, як поетом».

Можна припустити, що П.І. Прокопович під час зустрічі познайомив видатного гостя з рукописами своєї геніальної книги «Записки про бджільництво», над якою працював декілька десятиліть і яка носила, окрім наукового, ще й етнографічний характер. Книгу, на жаль, П.І. Прокоповичу так і не вдалось видати. Одну із ймовірних причин заборони на її друкування можна зрозуміти з його листа до колишнього однокурсника з Києво-Могилянської академії, де П.І. Прокопович писав, що хотів би видати книгу на «хохлацком наречии», «что для нашей нации будет преполезно». Відомо, що в той час існував указ про заборону книгодрукування українською [6, 8].

Відомо, що Петро Іванович любив та знав свою історію, і, володіючи чималими матеріальними статками, належав до тих поміщиків-лібералів, хто не цурався національно-демократичних ідей, любив і шанував все українське, присвятив життя бджільницькій справі.

Безперечно, такі характеристики не могли не привабити Шевченка і надихнули його на написання картини «На пасіці». Картину було виявлено під час інвентаризації фондів Державного музею російського мистецтва у Києві. Доти про неї не було згадок ні в автобіографічних, ні в літературних джерелах. Про належність картини саме Шевченку свідчить напис польською мовою на звороті картини. В перекладі він означає: «Дівчина розмовляє з козаком. Картина мальована Шевченком». Пошкоджене в деяких місцях полотно, напівстерті фарби не порушили основного малюнка картини, що дало можливість його успішно реставрувати. На картині змальовано куточок пасіки – під повіткою сидить селянин, що виготовляє вулик. Погляд майстра звернений до двох дівчат, що принесли в горщику обід.

На звороті малюнка, де зображено молодого кобзаря з поводирем, міститься ескіз постаті селянина до картини «На пасіці». Оскільки під малюнком стоїть авторська дата 1843, це дає підставу датувати ескіз і саму картину 1843 роком.

Шевченко залишив не лише картину «На пасіці», а й декілька начерків та ескізів (№ 293, № 294 і № 295), які можна переглянути у книзі Шевченка Т.Г. «Мистецька спадщина (1830-1847)» [7, 175].

До цих пір існують дискусії: хто ж зображений на картині Т.Г. Шевченка «На пасіці», чи дійсно П.І. Прокопович? Насправді це малоймовірно. Адже майстер, зображений Т.Г. Шевченком, готує не рамковий, втулковий вулик, що винайшов П.І. Прокопович, а вулик старого зразка, який передбачав роєбійну систему, проти якої так палко виступав у своїх публікаціях і багаторічній практиці бджоляр-новатор. Якби це насправді був Петро Іванович, то навряд чи він погодився зображувати себе за виготовленням вулика-дуплянки. До того ж, як зазначалось раніше,

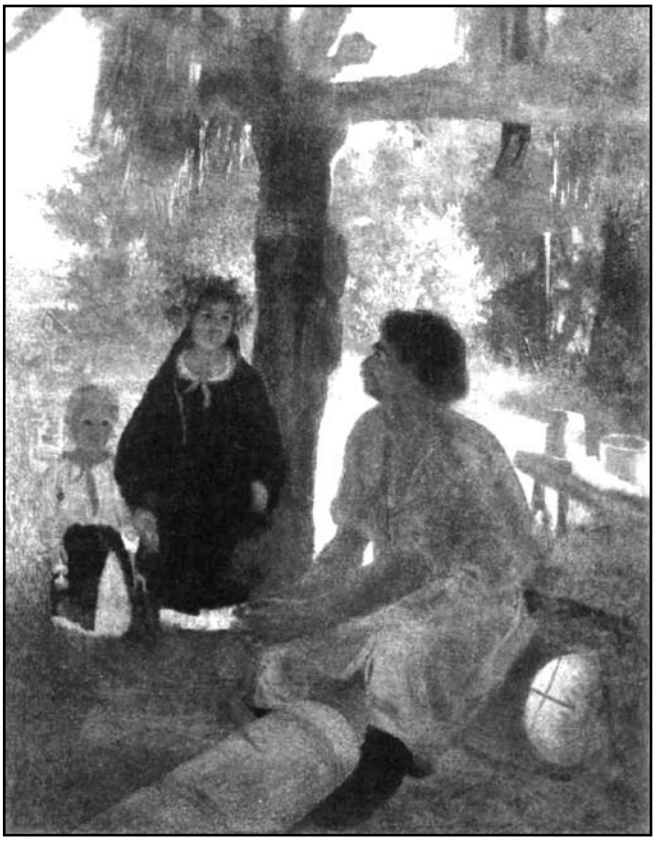

Картина Т.Г. Шевченка «На пасіці»

П.І. Прокоповичу на той час було 68 років, він мав двох доньок, які в рік написання картини були значно старшого віку, ніж зображені дівчатка. А про те, що художник змалював не випадкових, а рідних людей, засвідчує надпис чорнилом на нижньому краю аркуша: «Батько на пасіці, вулики довбає, а дітки несуть йому обідать» [8, 158].

На нашу думку найближчим до істини є свідчення краєзнавців на основі переказів старожилів про те, що на картині зображений один з майстрів, що виготовляв вулики на пасіці П.І. Прокоповича. Від'їжджаючи, Тарас Григорович навіть подарував на пам'ять срібну копійку восьмирічній дівчинці, доньці майстра. Як дорога сімейна реліквія зберігається ця копійка у Петра Петровича Пронченка, вчителя із міста Бахмач, нащадка теслі, що працював у Прокоповича [9, 15].

Повертаючись до Петербургу, Т.Г. Шевченко на декілька днів зупинявся на хуторі Гирівка (нині село Шевченкове), що неподалік від м. Конотоп. За словами кріпосного візника Акима Ложки (помер у 1924 році), Т.Г. Шевченко, виїхавши з Гирівки у напрямку до Москви, по дорозі вів з Акимом Ложкою довгу розмову, з якої візник узнав, що Т.Г. Шевченко неодноразово бував у П.І. Прокоповича як у доброго знайомого. Це ж підтверджує і співробітник краєзнавчого музею М.І. Шкляр [9, 15]. Є свідчення, що на пам'ять про цю зустріч П.І. Прокопович навіть назвав один із нових вуликів «Шевченко» [10, 21].

Незабутнє спілкування з пасічником і педагогом із

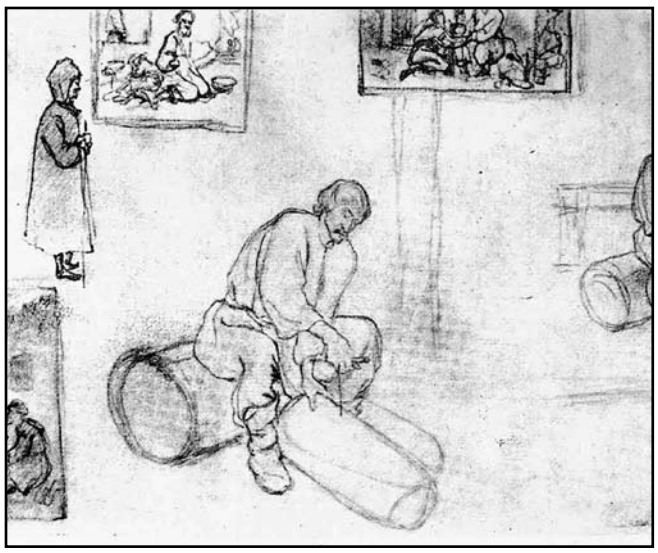

Рисунок Т.Г. Шевченка № 295

Сіверщини спонукало Т.Г.Шевченка аж через тринадцять літ потому повернутися до теми бджільництва. Він пише повість «Близнецы» (1856 р.), прототипом головного героя в якій виступає П.І. Прокопович.

Повість «Близнецы» написана російською мовою, як і всі інші прозові твори, підготовлені Шевченком на засланні в Новопетрівському укріпленні [11, 214-332]. Після арешту у квітні 1850 р. друкувати свої вірші, навіть під псевдонімом, поет не міг – занадто був відомий почерк. До того ж на той час не існувало журналу, який би друкував українські твори. Та й пізнати в російських повістях автора «Кобзаря», поем «Сон» та «Кавказ» було неможливо.

Дійсно, спілкування з П.І. Прокоповичем залишило слід на довгі роки. Можна лише припустити, яке незабутнє враження на молодого Тараса, котрий до двадцяти чотирьох літ був кріпаком, справило те, що Прокопович дав «вільну» своїм кріпакам ще до підписання маніфесту про скасування кріпосного права. Як засвідчує Д.Е. Остен-Сакен, Петром Івановичем, «человеком в высшей степени благородного и современного выпущены на волю с наделом, усадьбами и землею всего 85 душ обоего пола» [12, 490]. Доказом того, що цей факт біографії поміщика-ліберала був відомий Тарасу Григоровичу, є те, що в повісті про головного героя він пише подібне: у відставного сотника не було кріпаків, «він на цей клас дивився як справжій філантроп» [11, 228].

Порівняння життєвого опису головного героя повісті, відставного сотника-пасічника, із біографією Прокоповича засвідчують ще ряд схожостей. Наприклад, сотник читає в оригіналі Вергілія. П.І. Прокопович також читав Вергілія, неодноразово цитував його у своїй статті «Про матки бджолині». Ще, наприклад, описуючи побут на хуторі у сотника Сокири, автор засвідчує, що порядок в ньому «був доведений до педантизму» [11, 220]. Маєток Прокоповича насправді різнився високою охайністю, нагадуючи «монастирський скит».

Чи була зустріч двох великих українців випадковою? Подібні зустрічі даруються долею далеко не всім, а лише, як писав Шевченко:

«Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак буває в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка проросте» [13, 406].

Обидва були справжніми гуманістами та просвітителями. Обидва були прекрасними співрозмовниками. Не багатьох в житті знаходиш людей, хто був би рідний по духу. І яке неоціненне щастя людське посягає того, хто знаходить близького. Коли відчуваєш – свій! Сучасники Прокоповича згадували, що бесіди з пасічником, випускником богословського класу Києво-Могилянської академії, були наповнені великою мудрістю, мова його була жива й захоплююча. Тарас Шевченко також володів надзвичайною силою слова: «…начнет, бывало, что-нибудь рассказывать, все слушают его молча, будто проповедника» [1, 31].

Спільною для обох була також і любов до рідної пісні. Т.Г. Шевченко мав чудовий, проникливий голос, грав на кобзі. Сучасники стверджували, що якби він не став видатним поетом та художником, то став би загальновизнаним співаком. А П.І. Прокопович велику увагу приділяв співу у своїй школі. Хто бував у маєтку бджоляра, той мав можливість почути, як учні школи у часи відпочинку «поют песни, которые от смешения напевов Малороссийского с Русским, производят звуки далеко разносящиеся: но песня свободная, непринужденная есть отголосок внутреннего довольствия» [14, 435].

Навіть можна відзначити схоже їх ставлення до жіноцтва: обирали за дружин жінок простого соціального стану. За спогадами брата Тараса, В.Г. Шевченка, мріючи про повернення на Україну, Тарас Григорович звертався з проханням знайти йому дружину, яка була б «обов'язково українка, проста, не панського роду, сирота чи наймичка» [1, 151]. Дружина П.І. Прокоповича, Ганна Боровикова, була також простого походження (дехто вбачає демократизм ліберала-поміщика в його житті з простою селянкою, інші ставлять йому в провину брак рішучості, що він не зміг з нею повінчатися). З великою вірогідністю можна припустити, що якщо вона була насправді кріпосною, то майбутній вчений, як людина прогресивних поглядів, дав їй «вільну», як і всім іншим своїм кріпакам.

Отже, саме зустріч Т.Г. Шевченка з П.І. Прокоповичем надихнула Кобзаря на написання картини, присвяченій темі бджільництва, яке є не лише звичайним промислом, а частиною історії українського народу, а також на написання літературного твору «Близнецы», в якому автор через літературний образ дуже вдало передав

головні світоглядні засади П.І. Прокоповича.

Посилання

1. Воспоминания о Тарасе Шевченко / Под ред. І.А. Дзеверіна. – К.: Дніпро, 1988. – 452 с.
2. Шевченко Т.Г. Мистецька спадщина: Живопис, графіка 1830-1847 / Т.Г. Шевченко – Т.7. – Книга 1: Видавництво АНУРСР. – 1961. – 429 с.
3. Андрущенко Т. Святеє сонечко загляне / Т. Андрущенко. – Київ-Львів; Афіша, 2003 – 95 с.
4. Хоменко Є.І. Шевченко на Прилуччині / Є.І. Хоменко. – Прилуки, 1928. – 124 с.
5. Раковський Л.Е. П.І.Прокопович – засновник окультуреного бджільництва на Чернігівщині / Л.Е. Раковський // Проблеми географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – Вип. 5. – С.21-32.
6. Сенюк С. Лист Петра Прокоповича / С. Сенюк // Архіви України. – 1969. – № 6. – С. 67.
7. Шевченко Т.Г. Мистецька спадщина.: Живопис, графіка 1830-1847 / Т.Г.Шевченко – Т.1. – Книга 2.: Видавництво АНУРСР, 1961. – 560 с.
8. Шевченко Т.Г. Мистецька спадщина: Живопис графіка 1830-1847/ Т.Г. Шевченко. – Т.7. – Книга 2.: Видавництво Академії наук УРСР. – 437 с.
9. [Д.Х. Народная память свидетельствует…] // Пчеловодство. – 1975. – №7. – С. 15.
10. Прокопович П.І. Вибрані твори у трьох томах / П.І. Прокопович. – Том 1. – Харків: Фактор, 2010. – 255 с.
11. Шевченко Т. Г. Повести / Т.Г. Шевченко.– К.: Днипро, 1986. – 455 с.
12. Остен-Сакян Д.Е. Пчеловодство в с. Пальчиках / Д.Е. Остен-Сакян // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, 1862. – С. 487-492.
13. Шевченко Т.Г. Кобзар / Т.Г. Шевченко. – К.: Дніпро, 1989. – 540 с.
14. Лялин П. Личное обозрение школы пчеловодства, открытой господином Прокоповичем и несколько мыслей о самом пчеловодстве / П. Лялин // Земледельческий журнал. – 1829. – № 27. – С. 425-446.

Демиденко Н.М. Т.Г. Шевченко и П.И. Прокопович: духовные параллели

В статье освещается вопрос пребывания Т.Г. Шевченко в Батурине в 1843 г. и посещение им в с. Пальчики Конотопского уезда Черниговской губернии школы и пасеки ученого-практика П.И. Прокоповича, написание Тарасом Шевченко картины «На пасеке» (1843 г.) и повести «Близнецы» (1856 г.), прототипом главного героя которой стал П.И. Прокопович.

Ключевые слова: *Т.Г. Шевченко, П.И. Прокопович, школа, картина «На пасеке», повесть «Близнецы».*

Demydenko N. M. T.H. Shevchenko and P.I. Prokopovych: spiritual parallels

The article covered the issues of famous poet and artist Taras Shevchenko's staying in Baturyn, 1843 and his visit to the school and apiary of P.I. Prokopovych in Palchyky village of Konotop district, Chernihiv province and the appearance of Shevchenko's famous works – «The apiary» painting (1843) and the story «Twins» (1856), where P.I. Prokopovych became the prototype of the main character.

Key words: *T.H. Shevchenko, P.I. Prokopovych, school, «The apiary» painting, «Twins» story.*

14.03.2013 р.

УДК 94 (092) (477)«18»Чуйкевич

С.М. Єсюнін

МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ПЕДАГОГА ТА ЕТНОГРАФА ПЕТРА ЧУЙКЕВИЧА

Подано архівні документи, що висвітлюють біографічні відомості із життя Петра Чуйкевича (1818-1874) – педагога та етнографа, уродженця Глухівщини.

Ключові слова: *етнограф, педагог, гімназія, Рівне, Кам'янець-Подільський, Глухів, П. Чуйкевич, Т. Шевченко.*

Чуйкевич Петро Омелянович – педагог, етнограф, фольклорист. Народився 15 грудня 1818 р. у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині селище міського типу Шосткинського району Сумської області). З дитинства товаришував з Пантелеймоном Кулішем, який народився в тому ж містечку 7 серпня 1819 р. У 1843 р. закінчив філософський факультет Київського університету, де навчався разом з В. Білозерським та Д. Пильчиковим. Учителював у гімназіях Рівного та Кам'янця-Подільського. Був близько знайомий з М. Костомаровим, О. Бодянським. У червні 1843 р. в Києві познайомився з Т. Шевченком, який згодом (1846 р.) зупинявся у нього в Кам'янці. Крім педагогічної діяльності, П. Чуйкевич займався етнографічними дослідженнями, збирав український фольклор. Був членом Кирило-Мефодіївського братства, за що притягався до слідства, але був звільнений через брак доказів. У 1870 р. П. Чуйкевич очолив щойно засновану в Глухові чотирикласну прогімназію, але 1874 р. діяльність Петра Омеляновича на посту директора обірвала його смерть.

На сьогодні біографія П. Чуйкевича досить повно досліджена. Зокрема, привертають увагу публікації В. Горбатюка [2], Є. Назаренка [6], В. Терлецького [7; 8]. Проте, у Державному архіві Хмельницької області (ДАХмО) у фонді Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії зберігається Особиста справа вчителя Петра Чуйкевича [3] з чотирма документами (див. додатки), які фактично не введено у широкий науковий обіг, але які суттєво доповнюють біографію видатного уродженця Глухівщини.

Як відомо, дотепер не у всіх виданнях впевнено стверджується на походження Петра Омеляновича зі старовинного старшинсько-дворянського роду Чуйкевичів. Принаймні, частина дослідників обережно вказують, що «…на думку українського історика Олександра Оглоблина, Петро Чуйкевич належав до старовинного старшинсько-дворянського роду» [1, 594]. Проте, факт дворянського походження П. Чуйкевича безперечно зазначений у «Малороссійському родословнику» [5, 47-60], а підтверджує його свідоцтво 1828 р. від маршала (предводителя) дворянства Глухівського повіту, яке зберігається у ДАХмО [3, арк. 2-2зв.]. В ньому чітко вказано, що батько Петра Омелян був сином бунчукового товариша Прокла Чуйкевича, онуком

бунчукового товариша Федора Чуйкевича, правнуком полтавського полкового писаря Олександра Чуйкевича (див. додаток 1). Останній, як відомо, був сином Никифора Чуйкевича – родоначальника згаданого старовинного старшинсько-дворянського роду.

Зберігається у ДАХмО ще один цінний документ – Атестат Петра Чуйкевича про отримання 21 серпня 1845 р. звання дійсного студента філософського факультету Київського університету Св. Володимира [3, арк. 5]. Нагадаємо, що у царській Росії звання «дійсний студент» існувало у 1819-1884 рр. – його надавали рішенням університетських рад особам, які закінчували університети без відзнаки. Це звання було важливим для подальшої державної служби, адже надавало право на цивільний чин 12-го класу (губернський секретар) або можливість почати військову кар'єру в обер-офіцеському чині. У тексті атестату також згадано про закінчення П. Чуйкевичем 2-ї Київської гімназії, зазначено роки навчання в університеті Св. Володимира (вересень 1838-липень 1843) та успішність по окремих предметах (див. додаток 2).

Останні два документи засвідчують переведення по службі П. Чуйкевича із Рівного до Кам'янця-Подільського. Зокрема, зберігся наказ директора Рівненської гімназії П. Аврамова про переміщення 15 липня 1846 р. Петра Омеляновича Чуйкевича з посади молодшого вчителя латини Рівненської гімназії на посаду молодшого вчителя географії Кам'янець-Подільської гімназії [3, арк. 1-1зв.], а також «Билет» на проїзд [3, арк. 3]. Цінність названих документів в тому, що можна точно визначити дату переїзду П. Чуйкевича із Рівного до Кам'янця-Подільського – найближчі дні після 15 липня 1846 р. (див. додатки 3, 4).

З біографії П. Чуйкевича відомо, що на початку 1846 р. він увійшов у конфлікт із директором гімназії П. Аврамовим через інцидент щодо покарання учня Казимира Піотровського. Офіційно це стало чи не основною причиною переведення Петра Чуйкевича в червні того ж року на посаду молодшого вчителя географії Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії.

Прибувши до Кам'янця-Подільського, молодий вчитель оселився у службовій квартирі, що знаходилася в навчальному корпусі гімназії [4, 339]. Щойно почалося навчання, як у жовтні 1846 р. П. Чуйкевичу пощастило приймати в у місті над Смотричем Тараса Шевченка, якого за завданням Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (відомої ще як Київська археографічна комісія) відрядили на Київщину, Волинь і Поділля збирати народні перекази, оповідання, легенди, пісні, записувати історичні відомості про визначні могили й урочища. Зазначимо, що знайомство з Кобзарем відбулось ще у червні 1843 р., коли Петро закінчував університет, а 29-річний поет і художник Тарас Шевченко прибув до Києва. У Києві поет познайомився з Михайлом Максимовичем, Василем Білозерським, Пантелеймоном Кулішем. Саме в Пантелеймона в червні 1843 р. відбулася перша зустріч Тараса Шевченка та Петра Чуйкевича. Отож, коли Т. Шевченко приїхав до Кам'янця-Подільського, він знав до кого звернутись за допомогою по справах археографічної комісії. Далі відбувся відомий факт: 3 жовтня 1846 р. П. Чуйкевич записав в альбом Т. Шевченка три українські народні пісні. В альбомі Тараса Шевченка за 1846-1850 рр., який зберігається в Інституті літератури імені Т. Шевченка Національної академії наук України, під текстом пісні «Пливе щука з Кременчука...» зазначено: «3 окт. 1846 г. Каменец-Подольский. П. Чуйкевич», а під текстом пісні «Ой, Кармелюче, по світу ходиш...» – «Кам'янець. 1846 літа, 3 октября. Од Петра Чуйкевича». Між цими двома піснями в альбомі вклинився текст пісні «Зійшла зоря ізвечора...» без дати та місця запису. На підставі попереднього та наступного записів учені зробили однозначний висновок: цю пісню в альбом поета теж записав Петро Чуйкевич, і теж 3 жовтня 1846 р. в Кам'янці-Подільському [9, 257-280].

У Кам'янці-Подільському П. Чуйкевич пропрацював сім років та у жовтні 1853 р. повернувся до Рівненської гімназії.

Останні роки життя Петро Омелянович провів на батьківщині. У 1870 р. він очолив щойно засновану в Глухові чотирикласну прогімназію. Діячі Глухівського земства високо оцінили внесок першого директора прогімназії: «Учена діяльність Чуйкевича добре відома земству. Перше триріччя він був гласним і брав дієву участь у заснуванні прогімназії» [2, 9]. 1874 року діяльність Петра Омеляновича Чуйкевича на посту директора обірвала його смерть, але ті справи, що етнограф і педагог встиг зробити за життя, заслуговують на повагу як на Глухівщині, так й в Україні.

Виявлені у ДАХмО документи можуть бути використані як джерела для наукових досліджень, а їх копії – у в музейних експозиціях м. Києва, Сумської, Рівненської та Хмельницької областей. У додатках подаємо тексти названих документів мовою оригіналу з урахуванням норм сучасного правопису та пунктуації зі збереженням морфологічних та стилістичних особливостей тексту оригіналу.

Додаток 1.

Малороссийско-Черниговской Губернии
Глуховского повета Маршала Дворянства
№206
Свидетельство.

Из доказателей дворянства жительствующий Глуховского повета в местечке Воронеже отставный подпрапорщик – Емельян Чуйкевич, поданным мне прошением просил выдачи сыну его Петру, имеющему от рождения десять лет, для определения в поветовое училище к продолжению наук, надлежащаго о происхождении и несостоянии его в подушном

окладе засвидетельствования. А с имеющейся при делах маршалских копии Виписи из малороссийскаго дворянского собрания 1798 года мая 31 дня за № 183 оному Емельяну Проклову сыну Чуйкевичу выданной явствует, что по представленным от жен умершаго бунчуковаго товарища сына Прокла Татьяны, и войсковаго товарища Осипа Екатерины Чуйкевичевых в бывшое новгородско-северское дворянское собрание о том: что дед мужей их Александр, и отец Федор Чуйкевичи были бунчуковыми товарищами, и о них о надаче за службы Федору от бывшаго Гетмана Разумовскаго в местечке Воронеже подданнических дворов с землями, доказательствам – определением оного собрания 1790 года марта 15 дня учиненным заключено: род их Чуйкевичевых с потомством, в числе коих по оному определению значится и проситель Емельян Чуйкевич, внесен в шестую частъ дворянской родословной книги, с прописанием сего, и что он Емельян и сын его Петр Чуйкевичи, в числе обложенных подушным окладом не состоят, дано от меня сие Свидетельство 1828 года июня 1 дня.

Маршал дворянства (підпис).

(Печатка).

Писмоводитель Титулярный советник и Кавалер (підпис).

Губернский Секретарь Хоменко.

[3, арк.2-2зв.]

Додаток 2.

Аттестат.

№2071

Предъявитель сего Петр Чуйкевич сын дворянина Черниговской губернии Емельяна Чуйкевича имеющий отроду 27 лет, вероисповедания православного, получил первоначальное воспитание во 2-й Киевской гимназии в следствие его прошения по испытанию принят был в Университет Св. Владимира, где состоял в числе своекоштных студентов по 1-му отделению философского факультета с сентября 1838 г. по 15 июля 1843 года; на окончательном испытании в науках сего отделения оказал успехи: в богословии догматическом и правоучительном, церковной истории и каноническом праве /хорошие/, в философии /хорошие/, в русской словесности /отличные/, в римской словесности /хорошие/, русской истории /хорошие/, во всеобщей истории /хорошие/, в греческой словесности /посредственные/, в новейших языках /посредственные/, в политической экономике и статистике /хорошие/, в сочинениях по русскому языку /-/; в бытность свою в университете поведения был хорошего. Почему, согласно удостоению Совета университета Св. Владимира, 1845 года августа 21 дня, Г. Попечителем Киевского учебного округа утвержден в звании Действительного студента 1-го отделения философского факультета, со всеми правами и преимуществами, Всемилостивейше дарованными Действительным студентам русских университетов. Почему он 1) при вступлении в гражданскую службу утверждается в чине 12 класса, со старшинством со дня вступления в действительную службу; 2) при производстве в чины пользуется правами чиновников первого разряда, и 3) на основании пункта II ст. 503 Устава о службе по военному ведомству Свода военных постановлений, в случае определения в военную службу, если при таковом определении соблюдены все условия, законом определенные, производится в обер-офицерский чин, по выслуге шести месяцев в унтер-офицерском звании, со времени действительной службы, и тогда, хотя бы в тех полках, в которых он находиться будет, вакансии в то время не состояло, если только действительно достоин будет производства познанием службы. В удостоверении чего, дан ему Петру Чуйкевичу сей Аттестат от Совета Императорского Университета Св. Владимира, за надлежащею подписью и с приложением казенной печати. Киев, ноября 30 дня 1845 года.

Ректор Университета (підпис) В.Федоров

За декана 1-го отделения философского факультета (підпис) Ор. Новицкий

Секретарь Совета (підпис)

У сего Аттестата, печать Совета
Императорского Университета
Св. Владимира.
(печатка)
[3, арк.5]

Додаток 3.

Министерство народного просвещения
Киевский учебный округ

от Директора Ровенской гимназии.

Ровно.

15 июля 1846 года.

№ 413

Г. исполняющему должность младшего учителя латинского языка Чуйкевичу.

Господин Попечитель Киевского Учебного Округа от 4 сего июля за №3640 уведомил меня, что Его Превосходительство из подведомой мне гимназии переместил Вас к исправлению должности младшего учителя географии в Каменец-Подольскую гимназию.

Вследствии сего предписываю Вашему Благородию немедленно отправиться к новому месту Вашего назначения в Каменец-Подольск, на каковой переезд препровождаю Вам надлежащий билет за №412. Предварительно же выезда Вашего имеете сдать в гимназическую библиотеку все книги и учебные пособия, буде таковые находятся у Вас.

Директор гимназии П. Аврамов.

Письмоводитель Павловский.

[3, арк.1-1зв.]

Додаток 4.

Билет.

№412

Предъявитель сего Исправляющий должность младшего учителя Петр Чуйкевич, перемещенный на службу из Ровенской в Каменец-Подольскую гимназию отправляется к месту своего назначения, посему в проезде его в Каменец-Подольский благоволеноб было чинить свободный и беспрепятственный пропуск. Во уверение сего и дан г. Чуйкевичу из Дирекции Ровенской гимназии за надлежащею подписью и с приложением казенной печати сей Билет.

г. Ровно. Июля 15 дня 1846 года.

Директор гимназии Коллежский Советник и Кавалер П. Аврамов.

Письмоводитель Павловский.

[3, арк. 3]

Посилання

1. Білокінь С. Чуйкевичі // Довідник з історії України. – Т.3. – К.: Генеза, 1999. – С. 594.
2. Горбатюк В.І. З-під трави забуття. Подільські шляхи українських письменників / В.І. Горбатюк. – Хмельницький, 2011. – 222 с.
3. Держархів Хмельницької обл., ф.319, оп.2, спр. 906.
4. Задорожнюк А.Б. Старий Кам'янець: від єзуїтського колегіуму до історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (архітектурний і освітній аспекти) / А.Б.Задорожнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С.337-346.
5. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. – Т.5. – Вип. 4. – К.-СПб.: Видавництво ВІРД, 2004. – 80 с.
6. Назаренко Є. Формуляр Петра Чуйкевича / Є. Назаренко // Подільські вісті. – 2007. – 17 квіт.
7. Терлецький В. Слово про Кобзаря: Глухів поета. Шевченкознавчі розвідки / В.Терлецький. – Суми: Собор, 2002. – 208 с.
8. Терлецький В. Шляхами сіверян по Волині (дорожні нотатки. Факти історії) / В.Терлецький // Сіверянський літопис. – 2006 – № 6. – С. 83-93.
9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 6 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 5. – 2003. – 496 с.

Есюнин С.Н. Материалы к биографии педагога та этнографа Петра Чуйкевича

Подаются архивные документы, которые освещают биографические данные из жизни Петра Чуйкевича (1818-1874) – педагога и этнографа, уроженца Глуховщины.

Ключевые слова: *этнограф, педагог, гимназия, Ровно, Каменец-Подольский, Глухов, П. Чуйкевич, Т. Шевченко.*

Yesiunin S.M. Materials for the biography of the teacher and the ethnographer Petro Chuikevych

Archival documents are presented that illuminate some facts of biography of Petro Chuikevych (1818-1874) - educator and ethnographer, who was born in Hluhiv region.

Key words: *ethnography, teacher, school, Rivne, Kamenets-Podilsky, Hlukhiv, Petro Chuikevych, Taras Shevchenko.*

13.03.2013 р.

УДК 908(477):(303.71+(1-32))«185/186»

Я.М. Гирич

СОСНИЦЯ У ВІЙСЬКОВО-СТАТИСТИЧНИХ ОПИСАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (50-60-ТІ РОКИ XIX СТ.)

У статті проаналізовано становище повітового міста Сосниця за матеріалами військово-статистичних описів Чернігівської губренії середини XIX ст.

Ключові слова: *Сосниця, військово-статистичний опис, М. Домонтович, О. Міцевич, Чернігівська губернія, тютюн.*

Позитивною рисою історичного наративу сучасності можна вважати зростання ролі досліджень, присвячених питанням регіональної історії. Розширення тематичних та географічних ареалів історичних досліджень у подальшому тільки сприятиме підвищенню якості роботи історика, а також збагаченню наявних знань не лише з політичної історії, а з історії повсякденності, соціальної історії тощо.

Досить цінним джерелом є губернські описи 50-60-х років XIX ст., виконані російськими офіцерами з прикладною метою. Вони мають великий рівень достовірності наведеної інформації. Упродовж сімнадцяти років (1837-1854 рр.) у середовищі Департаменту генерального штабу були складені й видані огляди 69 губерній та областей Російської імперії (відомості про інші 6 губерній та 7 областей до друку не потрапили). На сторінках сімнадцяти томів містилися військово-топографічні описи, різноманітні відомості про природні умови, шляхи сполучення, етноконфесійний склад, розміщення та рух населення, його звичаї, стан господарства, стан сільського господарства, промислів та ремесел, промисловості й торгівлі, характеристика губернських, повітових та заштатних міст, містечок та інших населених пунктів, описи духовних, учбових, благодійних закладів, історичних пам'яток. Кожен том присвячувався певному регіону імперії та, у свою чергу, ділився на частини, присвячені окремими губерніям.

Дванадцятий том огляду мав назву «Малоросійські губернії» і складався з трьох частин, у яких містилися відомості про губернії, що входили до Малоросійського генерал-губернаторства (Харківська, Чернігівська, Полтавська). Укладачем другої частини XII тому «Военно-статистического обозрения Российской империи» став підполковник Генерального штабу Онуфрій Станіславович Міцевич. Він був учасником Кавказької кампанії (1841-1843 рр.), випускником Віленського імператорського університету та Імператорської військової академії (1836 р.), георгіївським кавалером 4-го класу (1854 р., вислуга). У 1862 р. О. Міцевич вийшов у відставку з присвоєнням військового звання генерал-майора.

Окрім традиційних для географічних описів даних у розділі спеціальні відомості міститься інформація та розрахунки мобілізаційних та

ресурсних можливостей губернії (постій, провіант, збірні пункти, гарнізони тощо). Загалом саме такий підхід і визначає специфіку праці, у якій саме через призму військової необхідності досліджувався рівень розвитку та мобілізаційний потенціал Чернгівщини та її найбільших міст.

У той час Сосниця мала міський статус і була повітовим центром. Ось який її опис подано у праці О. Міцевича: «Місто Сосниця. Лежить під 51°32' північної широти, 50°11'східної довготи, у 86 1/4 верстах на схід від Чернігова. Сосниця названа повітовим містом Новгород-Сіверського повіту у 1781 році. Будучи ще містечком, воно було обнесене валом: тепер цей вал знищений.

Місто розташоване на правому березі річки Убеді, у 5 верстах від впадіння її у Десну. Північна частина міста дещо підвищена і піщана, але південна є низинною і при весняній повені Десни часто заливається водою, а у дощову пору, там завжди буває велика багнюка. Місто Сосниця займає 387 десятин рівної та відкритої землі.

Торгова площа і головні вулиці розплановані, але по сторонам місто більше схоже на село; будинки вкриті соломою, і плетені огорожі лише посилюють цю схожість.

До Сосниці приходить з Чернігова мала поштова дорога, а з Сосниці одна дорога веде до міста Новгорода-Сіверського, та інша до м. Батурина.

У місті Сосниці знаходяться:

Будинків казенних дерев'яних – 2

Будинків приватних – 638

Церков кам'яних – 2

Цекров дерев'яних – 4

Лавок дерев'яних – 13

Винних погребів – 2.

Міський дохід. 1) Зі статей оброчних. 2) Зі зборів із закладів промисловості. 3) З додаткових доходів, у 1846 р. досягали 1003 крб. 64 ¾ коп. сріблом.

Витрати відповідно затверджених керівництвом кошторисами становили у 1846 році 1274 крб. 83 ½ коп.сріблом.

За тим було ПЕРЕТРИМАНО 271 крб. 21 ¾ коп. сріблом.

Жителів у місті нараховується:

Духовенства – 41

Дворян спадкових і особистих – 253

Дворових людей – 50

Купецтва – 46

Міщан християн – 565

Міщан євреїв – 1292

Козаків – 1861

Відставних солдатів та їх дружин – 32

Поміщицьких селян – 860

Усього – 4900

Фабрик і заводів у місті немає; ремеслами займаються переважно євреї.

Торгівля. Ярмарків у місті 3; на них навколишні жителі привозять плоди землі та власні вироби, а купці навколишніх міст – різну бакалію, красний товар, вироби вітчизняних фабрик, солену та в'ялену рибу. Узагалі торгівля незначна і переважно знаходиться у раках євреїв. Щорічний обіговий капітал у місті не сягає вище 5 і 8 тисяч карбованців сріблом.

Міські жителі, міщани займаються хліборобством, розведенням тютюну, бджолярством, а багато виділкою чорних юхтових шкір і видавлюванням овчини.

У м. Сосниці є повітове та приходське училища та міська лікарня на 25 осіб.

Квартирну повинність жителі відбувають натурою» [1, 151].

Цікавою є інформація про труднощі з переправою через р. Десна неподалік Сосниці, які актуалізувалися під час весняної повені [1, 16]. Серед інших відомостей варто згадати про наявність у місті повітової інвалідної команди та шкіряного заводу [1, 179; додаток 4].

Нова серія видань, підготовлених офіцерами управляння генштабу у середині XIX ст., мала назву «Матеріалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами Генерального штаба». Вона характеризовалась більшим етнологічним та географічним спрямуванням. У кожному томі детально описувалися історія губернії чи області, етнологія народів, що мешкали на її території, вивчені окремі питання стану освіти та релігії, викладена історія заснування та розвитку міст. Всебічно представлене адміністративне, господарське та духовне життя, географія та демографія, наводяться дані земельної та лісової статистики, відомості з розцінок та ціноутворення. Між 1859-1868 рр. вийшло 25 томів, що складалися з 40 книг та 2 додатків. Робота над 25 томом матеріалів, присвяченого Чернігівській губернії, розпочалася ще у 1857 р. Перший варіант (1857-1860 рр.) не задовольнив редколегію. Нову версію доручили скласти підполковнику М. Домонтовичу, який очолив роботу між 1861-1863 рр. Збірник побачив світ у 1865 р. за схвалення головного редактора серії Голіцина.

Михайло Олексійович Домонтович (1830-1902 рр.)–уродженець с. Кедрівка Сосницького повіту, син предводителя дворянства Сосницького повіту, випускник Петровського Полтавського кадетського корпусу та Миколаївської академії Генерального штабу (1858 р.), учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр., губернатор болгарського міста Тирново, дійсний член Російського географічного товариства, генерал від інфантерії (1898 р.), військовий історик, батько російської революціонерки та дипломатки Олександри Коллонтай [3, 170-175].

М. Домонтович досить самокритично висловився у передмові, вказавши на часто низьку якість наявних джерел та стислі терміни виконання. У розділі «Відомості про міста, посади містечка та інші помітні населені пункти узагалі» про Сосницю

подано коротку інформацію: «Назва Сосниці згадується ще у XII столітті. На початку XVII ст. за польського володарювання Сосниця знаходилася у приватному володінні польського магната Матіаса Пшонки, з вигнанням поляків з Малоросії Сосниця була сотенним містечком Чернігівського полку. У 1663 році при поході короля Яна-Казимира на Глухів вона була тимчасова зайнята поляками. При утворенні намісництв з містечка була перейменована на повітове місто Новгород-Сіверського намісництва, потім призначена повітовим містом, спочатку Малоросійської, а потім Чернігівської губернії.

Місто розташоване на правому березі р. Убеді, у 5-ти верстах від впадіння її у Десну. Північна частина міста дещо підвищена і піщана, але південна – передмістя В'юнище – низинна і при весняній повені нерідко заливається водою. За своїм зовнішнім виглядом Сосниця є одним з найскромніших міст у губернії.

Торгівля у Сосниці розвинута узагалі незначною мірою, і зосереджена переважно у руках у євреїв. Лавок у місті нараховується 32, харчевень 2 і постоялих дворів 5. Ярмарків 3: на Сирній неділі, Десятинська та Воздвиженська; ярмарковий обіг досягає 15 тисяч карбованців. Більшість жителів міста займаються хліборобством і особливо розведенням тютюну.

З ремесел більше інших розвинуті: чоботарське та ковальське.

З навчальних закладів тут знаходяться повітове та приходське училища.

Міська лікарня облаштована на 25 ліжок» [2, 627-628].

На відміну від «Військово-статистичного огляду…» дане джерело містить більше відомостей про різні сфери життя Сосниці у середині позаминулого століття. Так відзначається порівняно непогане транспортне сполучення міста з іншими містами та губерніями. Через Сосницю проходили або починалися шляхи на Чернігів, Новгород-Сіверський, Кролевець, Новозибків, [2, 52, 53, 72, 74, 68]. Шлях Сосниця – Конотоп – Полтавська губернія (102 версти) при розливі річок Убеді, Десни, Сейму на 16 верст покривався водою майже на два місяці, що припиняло сполучення [2, 53, 68].

Відповідно до тогочасних офіційних уявлень усіх представників східнослов'янських народів вважали єдиним цілим, з однією мовою, але різними діалектами. Точні відомості щодо етнічного розрізу населення Сосниці не наводиться, загалом же вказується, що у межах губернії проживають переважно південнороси (малороси), литвини (білоруси), великороси (слобожанці) [2, 528]. Певні уявлення може дати конфесійний склад населення у 1860 р. : православні (2006 чоловіків та 2082 жінки), єдиновірці-старообрядці (5 чоловіків і 5 жінок), римо-католики (16 чоловіків і 19 жінок), євреї (793 чоловіки та 948 жінок) [2, 495]. Зі збірника відомо, що населення Сосниці у 1860 р. за даними поліції становило 5874 особи [2, 583]. У 1862 р. у місті було 3 кам'яні та 668 дерев'яних будівель [2, 581, табл. 15]. Освіта була представлена двома закладами – Сосницьким повітовим училищем (засноване 1818 р.) та Сосницьким приходським училищем (засноване 1839 р.) Обидва заклади перебували у найманих приміщеннях. Станом 1 січня 1860 р. у них працювали 8 (7 – повітове, 1 – приходське) викладачів, навчалося 117 учнів (47 – повітове, 30 – приходське) [2, 530]. При повітовому училищі діяла бібліотека (заснована 1816 р.), що мала у своєму фонді 616 назв та 1273 примірники книг [2, 504].

Якщо ж розглянути соціальний склад населення міста, то постане наступна картина: спадкових – 35 чоловіків, 43 жінки; особистих – 71 чоловік, 69 жінок; православного духовенства – 18 чоловіків та 15 жінок; єврейське – 1 чоловік, 2 жінки; купців – 57 чоловіків, 51 жінка; міщан – 998 чоловіків та 1490 жінок, з них 187 цеховиків; державних селян – 683 чоловіки, 745 жінок; поміщичих селян – 322 чоловіки, 423 жінки; поміщичих дворових – 128 чоловіків, 110 жінок; регулярних військ – 228 чоловіків, 13 жінок; відставних та інших – 27 чоловіків, 42 жінки; солдатських дітей і кантоністів – 15 чоловіків, 14 жінок [2, 157]. Ремісники Сосниці (121 майстер, 47 робітників, 16 учнів) спеціалізувалися на харчуванні (різники м'яса, рибалки), побутовій сфері (перукарі, чоботарі), виготовленні предметів домашнього господарства (пічники, столяри, мідники, лимарі, слюсарі, ткачі) тощо (годинникарі, живописці, ювеліри) [2, 308, табл. 4].

Мена і Сосниця визначалися як місця, де купці закупляли тютюн для його подальшого продажу у Ригу та Польщу. Сосниця посідала друге місце у повіті за вирощуванням тютюну після Мени [2, 200-201, 418]. У Сосниці щорічно проводилися три ярмарки – Сиропусна (відбувалася, зазвичай, у четвер під час сирного тижня), Десятинська (на десятому тижні Пасхи), Воздвиженська (14 вересня) [2, 389-390]. Одним із головних товарів на ярмарках була худоба. Станом на 1861 р. у господарствах сосничан нараховувалося 1063 коні, 1242 голови рогатої худоби, 608 овець,1177 свиней, 83 кози – загалом 4173 голови, що свідчить про міцний зв'язок містян із землею [2, 244].

Отже, у 50-60-х роках XIX ст. світ побачили військово-статистичний та географічно-статистичний збірники, підготовлені офіцерами російського генштабу. Авторами їх були підполковники та майбутні генерали О. Міцевич і М. Домонтович. До книг увійшли матеріали, що досить широко характеризували Чернігівську губернію (особливо – Глухівський повіт, Ніжин, Чернігів, Новгород-Сіверський) взагалі та повітовий центр Сосницю зокрема. При ознайомленні з цими працями Сосниця

постає містом, яке характеризувалося середніми губернськими показниками, що носили, здебільшого, аграрне спрямування.

Посилання

1. Военно-статистическое обозреніе Черниговской губерніи, издаваемое по Высочайшему повеленію при 1-мъ отделеніи Департамента к Генеральнаго Штаба. – Томъ XII. – Часть 2. Черниговская губерния / [сост. Мицевич О.С.] – Санктпетербургъ: типография Департамента Генеральнаго Штаба, 1851. – 184 с.
2. Матеріалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами Генерального штаба. – Т. 25. Черниговская губерния / [сост. Домонтовичъ М.] – Санктпетербургъ: типография Ф. Иерсона, 1865. – 686 с.
3. Студньова Л. Нащадок Слабинського сотника / Людмила Студьонова // Сіверянський літопис. – 2012. – № 3-4. – С. 170-175.

Гирич Я.Н. Сосница в военно-статистических описаниях Черниговской губернии (50-60-е гг. XIX века)

В статье проанализировано положение уездного города Сосница по материалам военно-статистических описаний Черниговской губрении середины XIX в.

Ключевые слова: *Сосница, военно-статистическое описание, М. Домонтович, О. Мицевич, Черниговская губерния, табак.*

Hyrych Ya.M. Sosnytsia in military-statistical descriptions of Chernihiv Governorate (50-60-s of XIX cent.)

The article deals with the situation of the county town Sosnytsia in Chernihiv Governorate's military-statistical descriptions in the mid-nineteenth century.

Key words: *Sosnytsia, military-statistical description, M. Domontovych, O. Mitsevych, Chernihiv Governorate, tobacco.*

20.03.2013 р.

УДК 94(477):323.3+658.87«185»

В.В. Шеліхова

ТОРГІВЕЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

В статті розглядаються причини, що спонукали селян залучатись до торгівельної діяльності та особливості реалізації власної продукції селянськими виробниками на прикладі гончарів.

Ключові слова*: селянські промисли, продаж виробів, гончарство, торгівля.*

У розвитку пореформеної України важливу роль відігравали селянські промисли. Їх форми в 60-80-х рр. XIX ст. були визначальною складовою селянського господарства, нерідко відтісняючи за своїм значенням землеробство. Промисли мали регіональні особливості, які поки що вивчені недостатньо. Дослідження цієї проблеми необхідно для визначення напрямів сучасної практичної діяльності у справі відродження і збереження народних трудових навичок і традицій. Серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто відзначити праці А. Твердохлєбова [14], Н.Ф. Сумцова [13], В.В. Морачевского [6].

Незадовільне економічне становище, низький рівень розвитку промисловості спонукали селянство до додаткових видів діяльності.

Значна частина сільського населення не могла знайти повною мірою застосування в сільському господарстві власної робочої сили і змушена була шукати заробітків у кустарній промисловості Слід відзначити, що в досліджуваний період під словом «кустарі» об'єднували такі категорії промисловців: 1) дрібні підприємці, які експлуатували найманих робітників; 2) самостійні промисловці, що самі збували свою продукцію або ж працювали на замовлення споживачів; 3) промисловці, що втратили свою самостійність і працювали на скупників, нерідко з їхнього матеріалу; 4) наймані робітники, зайняті у дрібних підприємців, працюючи в себе дома чи йдучи на заробітки.

Про ступінь розвитку тих чи інших промислів можна судити за кількістю зайнятих в них робітників. Кустарними промислами займалися переважно чоловіки, але частина жінок та дітей також брала в них участь. Слід зазначити, що праця кустаря була нелегкою. Його робочий день, зокрема в повітах Чернігівської губернії, тривав від 8 до 14 годин. Лише деякі з них працювали цілорічно (столяри, шевці, ковалі), більшість же влітку заняття промислами припиняли. Чистий робочий заробіток кустарів коливався від 10 до 150 крб. В Роменському повіті середній місячний заробіток кустарів (в карбованцях) становив: у ковалів – 17,10, столярів – 16,3, слюсарів – 15,0, бондарів – 13,5, колісників – 13,3, кравців – 13,1, шевців – 12,0, гончарів – 9,1, корзинників – 9,0, кошикарів – 7,7, ткачів – 7,1, в'язальників сіток – 1,4 [2, арк. 35].

Свої вироби кустарі збували на місцевих базарах і ярмарках або ж продавали оптом скупникам. Кустарні промисли мали велике значення для економічного розвитку регіону, хоч їм заважала ціла низка перешкод.

Основними формами збуту виробів гончарями були: продаж на місці, на місцевих базарах і ярмарках, у селах та повітах своєї та інших губерній, безгрошовий обмін переважно на продукти харчування, оптовий продаж скупникам або чумакам. Майстри здебільшого самі продавали виготовлені ними вироби. Цей спосіб реалізації посуду був переважаючим від часу виникнення промислу, аж доки не зросла конкуренція поміж майстрами, які працювали в межах одного осередку. Заодно із грошовим розрахунком за посуд існувала й інша, більш давня, форма його збуту – безгрошовий обмін. В другій половині XIX ст. поширився гуртовий спосіб продажу гончарних виробів, за якого гончар збував свій глиняний товар скупникам, які приїжджали до нього додому. Цьому сприяв загальний розвиток гончарства, збільшення кількості кустарів та посилення

конкуренції між ними. До збуту гончарних виробів долучилися й чумаки. Незважаючи на те, що в другій половині XIX ст. з розвитком більш рентабельного залізничного транспорту чумацтво як промисел почало занепадати, для багатьох гончарів продаж виробів чумакам ще й на початку XX ст. був єдиним джерелом регулярних заробітків.

Економічний стан гончарських господарств визначався двома головними факторами: продуктивністю селянського господарства та прибутковістю гончарного виробництва. Гончарі, як і інші кустарі, проживаючи переважно у сільській місцевості, не втрачали зв'язку з хліборобством, яке у різних осередках було для них або основним, або допоміжним заняттям. Виключно гончарством займалася незначна кількість гончарів: більшість були хліборобами, а також тримали домашню худобу, доглядали за садом, городом тощо [7, 256-269].

Варто згадати про таку форму збуту глиняних виробів, як продаж чумакам, хоча, слід зазначити, вона була поширена у регіоні у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Але і в другій половині чумацтво також не втратило свого значення. Наприкінці XVIII ст. тільки у Харківському повіті було зареєстровано 255 чумаків, які володіли 1294-ма парами волів [4, 59]. Незважаючи на те, що чумацтво у досліджуваний період з розвитком більш економнішого та рентабельнішого залізничного транспорту як промисел почало занепадати, усе ж для багатьох гончарів продаж гончарних виробів чумакам був чи не єдиним джерелом збуту. Чумакування вважалося вигідним заняттям. Якщо середній річний прибуток гончара на той час становив 7 карбованців, то чумак зі свого промислу мав 6 карбованців прибутку на рік [3, арк.52]. Гончарі під час збуту виробів також охоче користувалися послугами чумаків. Вони знаходилися у великій залежності від чумаків, які виступали основними скупниками їхнього товару. Працювати на замовлення було набагато вигідніше, аніж чекати випадкового покупця. Від замовлення чумаків залежав і асортимент виробів, і строки виготовлення та випалювання посуду. Гончарі готували вироби згідно з певними «рядами» (договорами). Найголовніша ряда готувалася до Паски, коли чумаки везли вироби в м. Таганрог і м. Ростов. Друга ряда – в м. Таганрог до свята Іллі (20 липня за старим стилем) та в м. Ростов на Спаса (6 серпня за старим стилем). Були ще й зимові ряди, коли посуд коштував дешевше, проте гончарі, відчуваючи постійну потребу в грошах, продовжували працювати й узимку. Чумаки, зазвичай, купували у місцевих гончарів посуд від 1 карбованця 70 копійок до 4 карбованців 59 копійок за сотню, даючи завдаток у розмірі половини або і всієї договірної суми, а продавали її на Дону по 7-15 карбованців за сотню, мали з цього заняття певний прибуток.

М. Сумцов, який на початку 1880-х років вивчав питання розвитку українського чумацтва, переконував, що в плані моральності український торговець-чумак не мав нічого спільного з торговцем «деруновского и разуваевского» нового типу – скупником [13, 495]. Адже чумаки, у більшості випадків, були односельчанами гончарів, тому й ставилися до їхніх потреб більш уважно, аніж скупники, яких називали в народі «здирщиками». Ареал збуту гончарних виробів гончарями регіону був досить широким.

Чумаки купували горщики й розвозили їх по губернії на перепродаж. Особливо вигідно було їх возити у степові райони. На місці купували горщики дуже дешево, по 1 карбованцю за сотню, навантажували сотні чотири і продавали по 3-4 копійок за штуку, тобто у 3-4 рази дорожче [8, 29]. Також обмінювали горщики на продукти, зокрема на зерно (скільки влізе в горщик).

Стосовно збуту гончарних виробів, малоросійські губернії, особливо Харківська, посідали досить помітне місце серед інших губерній Росії. Кустарні гончарні вироби збувалися не тільки на місцевих базарах та ярмарках, а й вивозилися за межі губерній, але переважно в південні райони [11, 265]. Загалом, торги, базари, ярмарки завжди були важливим і помітним явищем сільського та міського життя. А гончарні ряди, на яких продавалися вироби різних осередків та майстрів, були їх обов'язковою прикметою. Саме там гончарі дізнавалися про уподобання та потреби населення, обмінювалися досвідом, запозичували нові форми виробів та прийоми декорування [9, 5].

Були зафіксовані і інші форм збуту гончарних виробів у регіоні. Передусім, гончарі самі (на місцевих базарах та ярмарках чи просто вдома) продавали виготовлені власноруч вироби. Цей спосіб найбільше був поширений з часу виникнення промислу, доки не зросла конкуренція між майстрами, які жили й працювали в межах одного осередку. Чим менше було гончарів у селі, тим вигідніше їм було продавати вироби на місці.

Досить часто сам гончар чи хтось із членів його родини возив продавати посуд у навколишні села та повіти. Глиняні вироби навантажували, щільно вкладаючи один в один, щоб під час транспортування не хиталися на возі. Між більшим посудом вкладали менший – покришки, іграшки тощо. Зверху вироби накривали соломою, старим ганчір'ям, ряднами, ретельно перев'язували мотузками й вирушали в дорогу. Намагалися їхати не по одному, а з будь-ким із членів родини, адже під час торгів необхідно було наглядати за возом, худобою. Та й у дорозі, особливо під час транспортування товару на далекі відстані, так було безпечніше. Найчастіше гончарі їхали на ярмарок, беручи із собою своїх дітей-підлітків, адже тим простіше було відлучитися на певний час від господарства. Коли сім'я була великою, посуд возили на базар дружини гончарів чи дорослі діти. Частими були випадки, коли кілька гончарів, кожен своїм возом та товаром, їхали на ярмарок разом. Для торгівлі вибирали час, коли про-

водилися великі ярмарки чи перед святами. Адже на великі ярмарки (тривалістю 2-3 тижні) приїздило багато купців не тільки з ближніх, а й навіть із віддалених губерній Росії та інших держав, які купували товари більше оптом; на середніх (5-7 днів) та малих (1-3 дні) ярмарках торгували переважно вроздріб [1, 136].

Особисто гончарі збували вироби у межах повіту, по навколишніх селах та містах. На більш далекі відстані їздили з посудом «горшковози» (односельці, яких гончарі за певну плату наймали для продажу виробів), скупники, «ганчірники», які брали у гончарів дрібні глиняні речі, переважно іграшку, й обмінювали їх на ганчірки, яйця тощо. У такому разі вироби продавали «оптом». Під час оптової торгівлі ціни на посуд повністю залежали від вимог скупників, а основною одиницею лічби при цьому виступала сотня. Гончарська сотня – це своєрідна система рахунку посуду, яка складалася зі 100 окремих предметів і в такому випадку називалася «рядовою», «простою». Гончарська сотня, яка вміщувала не рівно 100, а іноді й більше виробів, називалася «сотня з укладом». Вона з'явилася, коли з посиленням конкуренції між гончарями ускладнився збут продукції, адже незначна, а з часом дедалі більша надбавка в кілька штук до сотні посуду під час продажу оптом приваблювала покупців. На жаль, у літературі не зафіксовано, скільки штук посуду вміщувала в себе подібна сотня.

Роздрібна торгівля давала гончареві чи не вдвічі більший прибуток. Однак конкуренція між самими кустарями, а також поява фабричного посуду часто робила цю торгівлю збитковою. Гончарі говорили, що «дома продавати, тілько час гаяти» [14, 36]. Отже, у досліджуваний період продаж посуду скупникам став дуже поширеним. Один із відомих дослідників гончарства на Україні О. Пошивайло зазначає: «Цьому сприяли розвиток гончарного виробництва, збільшення чисельності ремісників, загострення конкуренції між майстрами, значне ускладнення збуту» [10, 126]. Тенденція до зростання обсягів скупництва спостерігалася не тільки в гончарстві. Воно було поширене в усіх галузях кустарного виробництва, так що кустарі, яких нараховувалося на Україні близько 300000 чоловік, ще і до 1920-х років на 99 % знаходилися під владою скупників. Скупники, які виділилися із середовища селян, часто самих гончарів, займалися тим, що перепродували гончарні вироби, придбані оптом як на замовлення, так і випадково. Замовляючи посуд гончареві, скупник краще знав, де і як вигідніше його продати, тому йому легше було орієнтуватися в цінах на продукцію. Скупники, маючи склади у своїх селах, могли виставляти вироби на продаж у базарні дні або розвозили їх по ярмарках [12, 55]. Зазвичай, скупники, замовляючи посуд, давали завдаток гончарям. Розмір завдатку коливався від 10 до 15 карбованців, а іноді становив і половину домовленої суми. Посуд збували скупникам переважно ті гончарі, які не мали змоги самі возити його на продаж через відсутність транспортних засобів, або ті, хто не мав можливості надовго відлучатися від господарства. Кустарі так чи інакше потрапляли в залежність від скупників, які диктували гончарям вигідні для себе умови їх реалізації. За свідченням історика В. Морачевського, «скупники-баришники забезпечували паливом, нині кредитують грошима у вигляді завдатку, а потім забирають у них вироби за довільно встановленими, надто низькими цінами, отримуючи таким чином бариші» [6, 185]. Найвигідніше було продавати вироби перед великими ярмарками і перед Різдвом та Паскою. Узимку, коли гончарі переважно копали глину, ціни на посуд були найнижчими, чим і користувалися скупники [14, 12]. Залежність гончарів від скупників у різних місцевостях була неоднаковою. У найбільшу потрапляли ті гончарі, які були або повністю безземельними, або, маючи землю, не займалися хліборобством, тобто коли гончарювання ставало єдиним джерелом прибутків родини. Найголовнішим чинником впливу на кустарів, яким користувалися скупники, було надання кредитів [5, 173]. Виробник, отримавши кредит, змушений був виконувати будь-які умови, які ставив йому скупник, а невчасне його повернення ставило майстра у повну залежність від вимог скупника.

Таким чином, залучення селян до торгівельної діяльності давало їм можливість більш швидко пристосуватись до нових економічних умов.

Посилання

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій– Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Державний архів Сумської області, ф. 828, оп. 1, од. зб. 25.
3. Державний архів Харківської області, ф. 25, оп. 34, од. зб. 11.
4. Иванов В.В. Неизданные труды по исследованию кустарной жизни / В.В. Иванов. – Х.: Типография Губернского правления, 1892. – 134 с.
5. Иванов В.В. О складе кустарных изделий / В.В. Іванов. – Х.: Типография Губернского правления, 1890. – 11 с.
6. Морачевский В.В. Промыслы и занятия населения России / В.В. Морачевский. – СПб.: Тип. М.М. Гутзац, 1880. – 185 с.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1879 г. – Т. 47. Харьковская губерния / Под. ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1904. – 297 с.
8. Пономарев Н.В. О передвижении сельскохозяйственных рабочих в направлении Новороссийской губернии / Н.В. Пономарев. – СПб.: Тип. М.М. Гутзац, 1875. – 74 с.
9. Пошивайло О.М. Музейний ландшафт гончарської України / О.М. Пошивайло. – К.: Наукова думка, 1999. – 175 с.
10. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О.М. Пошивайло. – К.: Наукова думка, 2001. – 426 с.
11. Савицкий Н.П. Кустарные промыслы Харьковской губернии / Н.П. Савицкий // ХС. – 1888 г. – Вып. 2. – С. 21-25.
12. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х.: Тип. Губернского правления, тип. окружного штаба, 1883. – Вып. II – С. 33-57.
13. Сумцов Н.Ф. К истории слободско-украинского чумачества / Н.Ф .Сумцов // КС. – 1884. – № 3. – С. 494-496.

14. Твердохлебов А. Гончарный промысел в Ахтырском уезде в 1881 год / А. Твердохлебов // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Х.: Тип. Губернского правления, тип. окружного штаба, 1883. – Вып. II. – С. 3-52.

Шелихова В.В. Торговая деятельность крестьян во второй половине XIX ст.

В статье рассматриваются причины, которые подталкивали крестьян заниматься торговой деятельностью и особенности реализации собственной продукции крестьянскими производителями на примере гончаров.

Ключевые слова: *крестьянские промыслы, продажа изделий, гончарство, торговля.*

Shelihova V.V. Commercial activities of peasants in the second part of XIX century

The article deals with reasons that encourage peasants to draw to commercial activities and peculiarities of realization of its own production on the example of potters.

Key words*: peasant crafts, sale of goods, pottery, commerce.*

20.03.1213 р.

УДК 94 (477):323.3+393«18»

О.А. Терещенко

СМЕРТЬ ДИТИНИ У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА XIX СТ.: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті розглядається проблема ставлення селян до дитячої смертності, психологічні та соціально-економічні аспекти цього явища. Приділено увагу питанню вбивства немовлят та причинам цього явища.

Ключові слова: *материнство, дитяча смертність, дітовбивство*

Сприйняття смерті у культурі того чи іншого суспільства на різних етапах історичного розвитку час від часу стає предметом дослідження істориків повсякденності. Це питання лежить на перетині власне історії, філософії та психології і дозволяє охарактеризувати певні ментальні стереотипи, вплив на них релігійних, психологічних та соціальних чинників.

У даній роботі, спираючись на матеріали письмових джерел та співставляючи їх із етнографічними та фольклорними матеріалами, ми спробуємо з'ясувати, як же сприймалася смерть дітей різного віку (немовлят, підлітків) у середовищі українського селянства. Також нас цікавитимуть соціально-економічні чинники дитячої смертності.

Насамперед, зауважимо, що для традиційної селянської культури, як української, так і російської, була характерною велика кількість дітей у родині. Усталеною є думка, що жінка народжувала протягом всього дітородного періоду, який, втім, враховуючи важкі умови життя та праці, міг завершитися вже в сорокарічному віці, тобто за 5-7 років до настання менопаузи [14, 102]. За статистичними даними Російського Географічного товариства, середня кількість дітей у селянській родині на першу половину XIX ст. складала 4-5 чоловік [17, 182]. Якби жінка народжувала протягом всього дітородного періоду, ця цифра мала б бути ледь не вдвічі більшою. Але свої корективи вносив і високий рівень дитячої смертності, і велика кількість випадків смерті жінок при пологах.

С.Д. Морозов зазначає, що селянській культурі були невідомі способи свідомого обмеження кількості дітей у шлюбі, контрацептивні та абортивні засоби [14, 100]. Однак, проаналізувавши дані народної медицини, ми дійшли іншого висновку. Народна медицина пропонує цілий ряд контрацептивних та абортивних засобів, при чому останні (зокрема ті, які мали призвести до викидня, тобто, фактично, того ж дітовбивства) значно переважають над першими. Використання цих засобів було здебільшого характерним не для заміжніх жінок, а для вдів, солдаток та незаміжніх дівчат, що хотіли уникнути небажаної вагітності [18, 94-96]. Це в свою чергу дозволяє підняти питання про різницю у ставленні до дитини, її вбивства чи смерті різних соціально-вікових груп жінок.

На динаміку народжуваності та ставлення до дітей значною мірою впливали економічні чинники. С.А. Нефьодов наголошує, що народжуваність у селянських сім'ях була напряму пов'язана із повинностями – оброком і панщиною. Зростання норм панщини у 40-х – 50-х роках призвело, на його думку, до сповільнення приросту населення. Також дослідник зауважив таку особливість – чим більше кріпаків у губернії, тим менше природній приріст населення. Таким чином прослідковується пряма залежність між дітонароджуваністю та рівнем життя [15, 171-172].

Ця гіпотеза є досить перспективною для розуміння питання планування сім'ї у ментальності селянства. Післяродовий період був дуже важким для селянської жінки, особливо помітно це було у бідних родинах, адже практично відразу після народження дитини жінка мала виконувати всю необхідну господарчу роботу. Вже у 80-х роках XIX ст., коли завдяки земській реформі став можливим аналіз селянського життя з точки зору медицини, з'ясувалося, що жінка значно недоїдає при тих нормах роботи, які їй доводиться виконувати. Земський лікар П. Богданов, опитавши 60 сімей середнього рівня доходів у Кирсановському

повіті Тамбовської губернії, дійшов саме такого висновку. У раціоні селян надто мало білків і жирів, натомість багато солей і вуглеводів, зазначає він. Те саме стосується і дітей, які після півторарічного віку вже годуються звичайною селянською їжею – картоплею, капустою тощо, через що мають значні проблеми зі шлунком [9]. Подібна ситуація була характерною і для українських губерній. Як пише М.Ф Грушевський, якщо у матері-селянки зникало молоко або вона хворіла, то дітям давали смоктати так звану «куклу» – жований хліб, пряник чи бублик, загорнутий у шматок полотна. В той же час він зазначає, що через таке харчування діти могли хворіти і навіть помирати [10, 80].

Догляд за дитиною також залишав бажати кращого: у робочу пору мати змушена була залишати дитину або на старих бабусь, або на малолітніх дітей, що часто призводило до загибелі немовлят внаслідок неналежного догляду за ними. Дані метричних книг, що стосуються дитячої смертності, показують, що найбільша кількість дітей до 5 років гинула саме в літні місяці, коли матері були зайняті на косовиці. Рис. 1 наочно ілюструє динаміку дитячої смертності у селах Чернігівської губернії (ДАЧО, ф. 679, оп. 4, спр. 664, 701, 786, 1045, 1152, 1153, 1356, 1575). Дані проаналізовані по таких селах Чернігівської губернії: Лозанівка, Чернявки, Охрамеєвичі, Гаврилова Слобода, Рудьковка, Слободки, Нові Боровичі, містечко Кобижча. На вертикальній вісі графіка відмічено кількість зафіксованих смертей.

Вочевидь, через сам стиль життя та соціально-економічні фактори смерть дитини у селянському середовищі сприймалася, як щось звичне, «Бог дав, Бог і взяв», і, очевидно, вважалася значно меншою втратою, ніж смерть чоловіка-годувальника, на якому трималася економічна стабільність родини [12, 16-18], або навіть дитини-підлітка, що теж надавав відчутну допомогу у господарстві [11, 156-172]. Ситуацію, коли односельці дивувалися з того, що батько сильно оплакує смерть своєї малої дитини, тоді як зазвичай він звертав увагу на своїх дітей лише коли ті підростали, описує М.Ф. Грушевський [10, 203].

Однак, варто зауважити, що під час певних катаклізмів (неврожаїв, голоду тощо) у селянському середовищі спрацьовувала стратегія збереження життя дитини у будь-який спосіб. В тому числі і шляхом передання її чужим людям за умови, що ті забезпечуватимуть їй догляд. Подібні стратегії поведінки під час голодних 80-х років XVIII ст. на Лівобережній Україні проаналізовані у статті В.Л. Маслійчука [13, 97-98].

Крім того, варто відзначити і специфічне, але викликане практичною необхідністю, ставлення селянок до власних дітей, народжених з певними фізичними вадами. Здавна в народній свідомості такі діти вважалися «відмінами», підкидьками нечистої

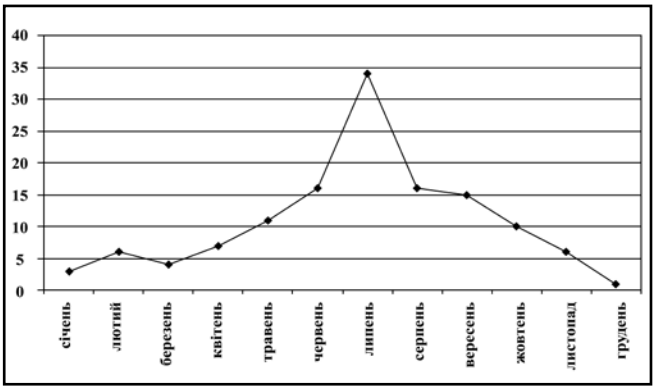

Рис.1. Смертність дітей у віці до 5 років у селах Чернігівської губернії (1800 – 1836)

сили. На Київщині, наприклад, вірили, що чорти можуть підмінити дитину, поки вона неохрещена, тому таке немовля не можна було залишати темряві [10, 70]. Громадська думка зазвичай не засуджувала матір, якщо вона від такої дитини відмовлялася. До того ж, такі діти, особливо у сім'ях бідних селян, були значним тягарем [16].

Говорячи про ставлення до смерті дитини у селянському середовищі, ми не можемо не торкнутися такого явища, як дітозгубництво, яке на думку деяких українських дослідників складало чи не найбільший відсоток жіночих девіацій [12, 94-95].

Залучивши відповідні матеріали фондів Чернігівської духовної консисторії, Чернігівської палати кримінального суду та Шаповалівського сільського управління, ми спробували визначити сімейний стан жінок, які звинувачувалися у дітозгубництві. На жаль, погана збереженість справ дозволяє визначити сімейний стан жінки далеко не в усіх випадках, але все ж таки певні висновки можна зробити. Отримані результати узагальнено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Народження та вбивства позашлюбних дітей у селах Чернігівської губернії (1800-1855)

сімейний стан / злочин	дівчина	заміжня жінка	вдова	солдатка	всього
народження позашлюбних дітей	11	1	2	6	20
вбивство позашлюбних дітей	7	1	2	3	13

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф 242. Чернігівська палата кримінального суду Чернігівської губернії, оп. 1, спр. 137, 197б, 301, 303, 343, 344, 460, 771, 878, 920, 921, 923, 1204, 1432; ф. 679. Чернігівська духовна консисторія, оп. 2, спр. 354, 1457, 4769; ф. 811. Шаповалівське сільське управління, оп. 1, спр. 25.

Таким чином, бачимо, що із 20 випадків позашлюбних народжень у 13 немовлят було вбито. Також варто зазначити, що у вищенаведених випадках більше половини незаконних дітей народжені

саме незаміжніми дівчатами. 7 із 11 цих немовлят були вбиті. Однак, порівнявши загальну кількість подібних злочинів та хронологічний відрізок, під час якого вони мали місце, доходимо висновку, що ні народження, ні вбивство позашлюбних дітей не носило масового характеру.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що ставлення українських селян до дитячої смертності багато в чому було обумовлене соціально-економічними причинами. Важкі умови життя, висока смертність дітей у ранньому віці змушували змирятися з цим явищем, сприймати його навіть у певному релігійно-філософському ключі: «На все воля Божа». Крім того, смерть малої дитини не відображалася на матеріальних статках родини, значно більш трагічно сприймали смерть дитини-підлітка, яка вже була корисною у господарстві. Що ж стосується питання дітозгубництва, то на такий злочин жінки та дівчата найчастіше йшли, аби приховати позашлюбний зв'язок та уникнути громадського осуду. Слід наголосити, що за даними по Чернігівській губернії незаміжні дівчата складали майже половину всіх жінок, що звинувачувалися у вбивстві позашлюбних дітей. Саме громадський осуд, покликаний зміцнити мораль та запобігти позашлюбним зв'язкам молоді, як це не парадоксально, призводив до таких злочинів.

Посилання

1. Держархів Чернігівської обл., ф. 679. Чернігівська духовна консисторія, оп. 4, спр. 664. Метрическая книга (часть) Свято-Дмитриевской церкви деревни Лозановки Новгород-Северского уезда Малороссийской губернии за 1800 г. о родившихся, бракосочетавшихся, умерших, 1800 р., 4 арк.

2. Там само, спр. 701. Метрическая книга (часть) Свято-Дмитровской церкви села Чернявки за 1801 г. о родившихся, бракосочетавшихся, умерших, 1801 р., 7 арк.

3. Там само, спр. 786. Метрическая книга (часть) Рождества-Богородицкой церки села Охрамевичи Сосницкого повета за 1809 р., о родившихся, бракосочетавшихся, умерших, 1809 р., 12 арк.

4. Там само, спр. 1045. Метрическая книга (часть) по селу Гавриловой Слободе Новгород-Северского повета за 1816 г. о родившихся, бракосочетавшихся, умерших, 1816 р., 11 арк.

5. Там само, спр. 1152. Метрическая книга Свято-Николаевской церкви села Рудьковки Козелецкого повета за 1820 г. о родившихся, бракосочетавшихся, умерших, 1820 р., 12 арк.

6. Там само, спр. 1153. Метрическая книга Христо-Воздвиженской церкви м. Кобыжчи, Козелецкого повета за 1820 г., 1820 р., 12 арк.

7. Там само, спр. 1356. Метрическая книга Ильинской церкви села Слободки Сосницкого уезда за 1836 г., 1836 р., 16 арк.

8. Там само, спр. 1575. Метрическая книга (часть) Успенской церкви села Новые Боровичи Городницкого повета о родившихся, бракосочетавшихся, умерших за 1804 г., 1804 р., 16 арк.

9. Богданов П. Опыт количественного и качественного анализа пищи крестьян Кирсановского уезда [Електронний ресурс] / Богданов П. – Медицинское обозрение. – 1887. – Т. 28 – № 17. Режим доступу: http://www.grad-kirsanov.ru/source.php?id=bogdan1.

10. Грушевський М.Ф. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Грушевський М.Ф. – К.: Либідь, 2006. – 256 с.

11. Кись О.Р. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа / Кись О.Р. // Женская и гендерная история [ред. Пушкарева Н.Л.]. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156-172.

12. Маслійчук В.Л. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Маслійчук В.Л. – Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.

13. Маслійчук В.Л. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) / Маслійчук В.Л. // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С.94-99.

14. Морозов С.Д. Демографическое поведение сельского населения европейской России (конец XIX – нач. XX в.) / Морозов С.Д. // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 96-105.

15. Нефёдов С.А. Об уровне жизни крестьян и движении населения в связи с динамикой роста хлебов, оброков и барщины в 1800-1860 гг. / Нефёдов С.А. // Экономическая история. Обозрение. – Вып. 12. – Труды истоического факультета МГУ. – 2006. – Вып. 35. – С. 166-181.

16. Орлова В.Д. Нарративные источники об отношениях русского сельского населения к рождению, браку, смерти [Електронний ресурс] / Орлова В.Д. // Материалы международной Internet-конференции «Сравнительное изучение демографического развития России и других стран в процессе перехода к открытому обществу в XIX-XX вв.». – Тамбов, 2002. – Режим доступу: http://www.tambovdem.ru/thesises.php?id=conference.orlova.

17. Рашин А.Г. Население России за сто лет (1811-1913). Статистические очерки / Рашин А.Г. – М.: Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.

18. Терещенко О.А. Засоби контрацепції в українській та російській народній медицині у XIX ст. / Терещенко О.А. // Шевченківські дні-2009. Історія: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. – К., 2009. – С. 94-96.

Терещенко Е.А. Смерть ребёнка в ментальности украинского крестьянства XIX в.: психологический и социальный аспект (на материалах Черниговской губернии)

В статье рассмотрена проблема отношения крестьянства к детской смертности, психологические и социально-экономические аспекты этого явления. Уделено внимание такому явлению, как убийство новорожденных, и его причинам.

Ключевые слова: *материнство, детская смертность, детоубийство*

Tereschenko O.A. The child's death at the Ukrainian peasants' mentality at the 19th century: psychological and social aspects(on the materials of Chernihiv Province)

The article deals with the problem of attitude to the child mortality at the peasant society, the author analyzes psychological and socio-economic reasons of this phenomenon. The author also researches the problem of infanticide and its reasons.

Key words: *motherhood, child mortality, infanticide*

11.03.2013 р.

УДК 37.017.92 (09)

Н.І. Заремська

ВНЕСОК МИКОЛИ ІВАНОВИЧА ПИРОГОВА У РОЗВИТОК ШКІЛЬНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті досліджується внесок М.І. Пирогова у розвиток шкільної і позашкільної освіти в Україні у період його діяльності на посаді попечителя Київського навчального округу.

Ключові слова: *М.І. Пирогов, духовність, недільні школи, педагогічна практика, Глухівщина.*

Пізнання історії вітчизняної освіти неможливе без об'єктивного дослідження педагогічного минулого її регіонів, що вирізнялися упродовж XIX ст. своєю історико-культурною традицією та педагогічною спадщиною визначних особистостей того періоду.

В історіографії розвитку педагогічної думки Чернігівської губернії, до складу якої входило повітове місто Глухів, досліджувалась педагогічна спадщина відомих педагогів Б.Грінченка (М. Веркалець, В. Яременко), Т.Лубенця (О. Дзеверін, О. Музиченко), С. Русової (Є.Коваленко, О. Сухомлинська). Однак все ще недостатньо вивченими залишаються питання репрезентативного дослідження творчої спадщини педагогів світового виміру, ідеї яких сприяють розвиткові національної педагогічної думки.

Сучасна педагогічна думка прагне до синтезу цінних ідей педагогічної спадщини минулого, тому своєчасним є звернення до аналізу і творчого переосмислення філософсько-світоглядних основ педагогічної антропології Миколи Івановича Пирогова (1810-1881), в педагогічному доробку якого важливе місце займають ідеї формування духовної особистості, створення умов для відродження духовності і духовно-морального розвитку та гуманізації школи. Водночас духовність, її формування є вічною проблемою людства і найважливішим завданням сучасної педагогіки. Переосмислення його світоглядних постулатів дозволяє зрозуміти сучасні проблеми освіти і виховання.

Микола Іванович Пирогов – видатний діяч науки, лікар-хірург найвищого ґатунку, засновник Військово-медичної Академії, член-кореспондент Петербурзької Академії Наук (1846), професор Дерптського університету (з 1836), Медико-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі (з 1841).

У дореволюційний період спадщина видатного педагога досліджувалась у напрямках характеристики і оцінки педагогічної діяльності та його біографії (А.П. Афонський, В.П. Авенаріус, Е.А. Бобров, Н.К. Грунский, А.С. Рождествин, П.Н. Сакулін). Здійснювався також фрагментарний розгляд гуманістичних педагогічних поглядів (А.П.Афонський, Н.К. Грунський, П.Ф. Каптерєв, К.Д. Ушинський та ін.).

Характерною особливістю робіт про М.І. Пирогова, опублікованих у дореволюційний період, є позитивне ставлення авторів до його постаті (В.А. Волкович, А.Лебедєв, К.Д. Ушинський, А.П. Медведков та ін.).

У радянський час вивчення спадщини педагога продовжувалось у дослідженнях А.Н.Арсеньєва, В.Е.Дем'яненка, М.Д.Жильцова, Г.Е.Жураковського, А.А. Красновського, Е.Н. Мединського, В.З.Смирнова, С.Я. Штрайха та ін.

В Україні значення педагогічних ідей М.І. Пирогова для розвитку освіти досліджували А. Бачинська, І. Бех, О. Горчакова, А. Бойко, Л. Бондар, В. Борисенко, Н. Гупан, Н. Коляда, Ж. Ільченко, А. Нікольська, М. Євтух, К. Потапенко, М. Прищак, у творах яких розглядаються основні напрямки філософсько-педагогічного, антропологічного, культурологічного підходів до системи виховання; акцентується увага на загальнолюдських ідеалах в теорії середньої школи; розглядаються питання значення науки та ролі педагога в навчально-виховному процесі тощо.

Дослідження педагогічної спадщини М.І. Пирогова відбувалось у двох напрямках: належності його праць виключно до російської освітньо-виховної традиції та аналізу творів, у яких діяльність Пирогова розглядається в контексті вітчизняної (української) педагогіки (у період його перебування на посаді попечителя Одеського, згодом - Київського навчального округу).

На наш погляд, значний інтерес представляє дослідження педагогічної діяльності та педагогічних поглядів М. І. Пирогова, які були реалізовані ним у освітній діяльності упродовж перебування на посаді попечителя Київського навчального округу, до якого входила Чернігівська губернія.

«Прибуття Миколи Івановича до Києва, – згадує сучасник, інспектор другої Київської гімназії М. Чалий, – нічим особливим в Київському навчальному округу не було ознаменовано. З приводу його приїзду не було ні особливих приготувань до його зустрічі, ні мундирних представлень новому начальнику» [7, 68]. Чалий у своїх спогадах підкреслював простоту і скромність попечителя, до якого, попри високий чиновницький ранг, міг прийти директор гімназії, професор, учитель, студент в будь-який час і він до усіх ставився однаково.

Призначення Пирогова на посаду попечителя у 1858 р. давало надії на добрі перспективи розвитку освіти в Чернігівській губернії. Із приходом М.І.Пирогова як попечителя з 1860 р. в Чернігівські губернії розвиток шкільництва стає динамічним: зростає число шкіл (їх нараховувалось 200), у 1861 р. навчалося 12500 учнів губернії, з них 1541 дівчина.

Відомості про перші школи у селах Глухівського району датуються початком XIX ст. У 1847 р. О.М.Маркович, відомий історик, етнограф,

фольклорист заснував школу в с. Сваркове, з гарною бібліотекою, яка знаходилась в його маєтку. В монастирі Глинська пустинь також була заснована школа (в ній навчалися хлопчики із сіл Шалигиного та Соснівки). З 1860 року в с. Соснівці відкрилася церковно-парафіяльна школа.

М.І. Пирогов, керуючи освітою, намагався зреалізувати ідею спеціальної теоретичної і практичної підготовки вчителів, втіливши її в життя. Ним було прийнято рішення про наближення університетської освіти до школи, надання їй практичної спрямованості. З 1 січня 1859 року була запроваджена педагогічна практика, яку слід було проходити наприкінці навчального року [5, 380].

М. Пирогов у листі до І.В. Бертенсона згадував про своє призначення попечителем в Київський навчальний округ: «Вскоре, как я и предвидел в объяснениях моих с министром, начались столкования моих убеждений со взглядами других властей за свободу мысли и слова в делах научных и общественных; случилась и перемена министра, где предложено было другое место, попечителя Киевского, в самое критическое время, в начале развития Польского восстания. В Киеве выпали на мою долю новые трудности и столкновения…» [4, 191]. Пирогов відразу ж почав перебудовувати діяльність педагогічних рад гімназій і повітових училищ. Крім того, він затверджує разом з членами спеціального комітету проект педагогічної семінарії і «Правила педагогічних вправлянь для кандидатів на учительські посади», адаптуючи їх до кожної спеціальності і напряму підготовки. «Без практичного досвіду в методах викладання, без вправлянь у викладанні, що адаптуються до віку його майбутніх учнів, молодий учитель, як би ґрунтовно не вивчав свій предмет, не може бути хорошим викладачем» [2, 186]. Згодом для міських училищ учительські кадри почали готувати в учительських інститутах. Перший з них було відкрито 1874 р. у Глухові.

Значну роль в організації і відкритті перших недільних шкіл в Україні також відіграв М.І. Пирогов. Перші школи були відкритті в приміщеннях Києво-Подольського дворянського і Київського повітового училищ – на вихідні і святкові дні – з 10 годин ранку і до 2-х годин дня. У них викладалися Закон Божий, слов'янська і російська граматики, письмо і арифметика. Меценати, які підтримували цю благородну справу, робили пожертви для придбання навчальних посібників, таблиць та іншого шкільного приладдя. Після відкриття чоловічих недільних шкіл були відкриті такі ж школи для жінок. У своїй статті «Воскресные и праздничные школы для ремесленного сословия» (1859 р.) Пирогов зауважує: «Бажано, щоб гарний приклад не залишився без наслідування у директорів округу» [1, 395].

Ідея недільної школи була запозичена на Заході (Остзейська провінція Німечини), де, як згадував Пирогов, такі навчальні заклади «існували вже давно» [1, 394]. М.І. Пирогов був добре знайомий з функціонуванням недільних шкіл в Данії, Німеччині, але, на переконання педагога, там вони виконували скоріше функцію прикраси, були предметом розкоші, а в Росії недільні школи були необхідними. У 1863 р., коли Пирогова вже звільнять з посади попечителя Київського округу, про школи він напише так: «За впровадження недільних шкіл узялися першими малороси, ревні шанувальники Куліша та Шевченка, кращі учні професора Павлова» [1, 394]. Для нього недільні школи були найдієвішим засобом поширення освіти серед народу.

Попечитель займався і збиранням коштів на користь недільних шкіл, і весь час доводив необхідність просвітницької роботи серед дітей робітників і простих людей. Йому глухівчани мали б завдячувати за ініціативу і підтримку щодо відкриття у місті Глухові Чернігівської губернії першої недільної школи (1860 р.). Навчання в ній відбувалося безкоштовно. Проіснувала вона лише два роки і була закрита через відсутність належного фінансування.

В одному із листів до генерал-губернатора І.І. Васильчикова, який Пирогов назвав «Про нагляд за недільними школами», повідомлялось таке: «… Всі недільні школи відкриті для бажаючих відвідувати їх, і таким чином вони знаходяться під контролем кожного відвідувача…» [3, 409].

Будучи попечителем Київського навчального округу, М.І. Пирогов продовжував турбуватися про покращення навчальної і виховної роботи в школах («Задачи учителя в школе», «Образование и воспитание», «О наглядном обучении», «О педагогических сонетах» та ін.). У низці циркулярів і статей він давав конкретні і обґрунтовані поради щодо обов'язкового застосування наочності в поєднанні з усним словом учителя, особливо у дітей молодшого шкільного віку. Особливо підкреслимо вимогу з його боку для вчителів недільних шкіл на території України здійснювати навчальний та виховний процес рідною мовою дітей (хоча, зауважимо, сам Пирогов був росіянином). Ураховуючи те, що підручників для недільних шкіл, написаних українською мовою, було дуже мало, видатні діячі вітчизняної культури та освіти відгукнулися на цю проблему. С. Сірополко в «Історії освіти в Україні» напише про ці події так: «Поширення недільних шкіл на Україні так захопило Т. Шевченка, що восени 1860 року заходився він складати буквар…» [6, 399]. Тоді ж з'являються перші шкільні підручники українською мовою: «Буквар южнорусскій» Т.Шевченка (1861 р.), спеціально написаний ним для недільних шкіл, арифметичні збірники Степовика, Кониського та ін. М. Костомаров широко ставить справу видання

українських шкільних підручників. У зв'язку з ростом шкільної справи в земських губерніях, різні земства домагалися права зробити українську мову викладовою.

Гімназії діяли також в Охтирці, Лебедині, Глухові. Створювалися навчальні заклади й для дівчат. Жіночі гімназії та прогімназії існували в Глухові, Ромнах, Охтирці ще в першій половині XIX ст.

Є підстави думати, що освітній рух, його своєрідний вибух на теренах України на початку 60-х років XIX ст., багато в чому завдячує особі Миколи Івановича Пирогова.

Посилання

1. Пирогов Н.И. О воскресных школах / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. − М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. − 751 с. – С. 307-309.

2. Пирогов Н.И. О подготовке учителей для уездных и приходских училищ, / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.

3. Пирогов Н.И. Об открытии в Киеве воскресных школ для рабочего и ремесленного класса (И.И. Васильчикову) / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.

4. Пирогов Н.И. Севастопольские письма и воспоминания / Н.И. Пирогов. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. – 228 с.

5. Пирогов Н.И. Университетский вопрос. / Н.И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1985. – 496 с.

6. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.

7. Чалий М. Вторая Киевская гимназия // Киевская старина. – 1900. – Т. LXX. – Июль-август. – С. 68.

Заремская Н.И. Вклад Николая Ивановича Пирогова в развитие школьного образования в Украине.

В статье исследуется вклад Н.И. Пирогова в развитие школьного и внешкольного образования в Украине в период его деятельности попечителем Киевского учебного округа.

Ключевые слова: *Н.И. Пирогов, духовность, воскресные школы, педагогическая практика, Глуховщина.*

Zaremska N.I. Mykola Ivanovych Pyrohov's contribution to the development of education in Ukraine

M.I. Pyrohov's contribution to the development in school and after-school education in Ukraine in the period of his activity as the curator of the Kyiv school district is examines in the article.

Key words: *M.I. Pyrohov, spirituality, Sunday schools, pedagogical practice, Hlukhivshchyna.*

21.03.2013 р.

УДК 94 (477.44) «18»: 930.25 Г. Добржанський

Г.Д. Казьмирчук

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ, ЗАМОВТЕ СЛОВО ЗА ВЧИТЕЛЯ КАЛЬНИЦЬКОГО ОДНОРІЧНОГО МІНІСТЕРСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО УЧИЛИЩА ГРИГОРІЯ ДОБРЖАНСЬКОГО

Нововиявлені архівні й опубліковані документи розкривають життєвий і суспільний шлях вчителя Кальницького сільського Міністерського училища, висвітлюють його педагогічну діяльність.

Ключові слова: *архіви, вчитель, міністерське училище, гімназія.*

Людина й вічність, життя і мить – найважливіші історіографічні проблеми вітчизняної історії. Окремі люди немов метеорити пролітають перед стороннім глядачем і практично нічого не залишають для нього й в ньому. Інші, заховавшись у життєвих нетрях, пізніше раптово проявляються в архівних манускриптах. Той, хто попадає на їхні скрижалі, при своєму миттєвому житті, навіть не здогадуються, що окремі сторони його життя й діяльності були зафіксовані на папері та збереглися в актосховищах, що його діяльність мала певний вплив на розвиток соціуму. Там вони лежать й чекають, чекають з надією, що колись вони являться на світ, стануть основою для роздумів над питанням розвитку родоводу окремої людини, зокрема молодого педагога, який більше чотирьох років працював у Міністерському однокласному сільському училищі села Кальника у 1887-1891 рр.

Хто був першим учителем кальницького однокласного сільського Міністерського училища – невідомо. У 1887 р., як свідчать наявні документи, в Кальнику з'явився Григорій Павлович (Карлович) Добржанський. Він народився 25 січня (хрещений 31.01.) 1862 р. у с. Чагові Липовецького повіту Київської губернії в дворянській православній сім'ї Карла Казимировича й Олександри Гаврилівни. Хрестив його у Миколаївській церкві священик Антон Кислиєвич. Хрещеними батьками були «колезький реєстратор Антон Іванович Тичинський і дворянка Ганна Федорівна Д., Людвига Заржицького дружина» [9, ф. 127, оп. 1012, спр. 3435, арк. 1551 зв.-1552].

Григорій Карлович Добржанський закінчив чотирикласне Липовецьке повітове училище, отримав звання «сільського народного учителя», в службі з 21 вересня 1882 р. Він попрацював в училищі с. Кальника чотири роки. За роки його вчителювання в селі навчив читати й писати 182 хлопчика та 49 дівчаток, з них у 1890 р. отримали документ про закінчення навчання тільки 6 хлопчиків [7, 117]. Вчитель також навчав дітей співу і керував хором, який у 1889-1890 рр. відвідували 15 хлопчиків [8, 168]. Цей хор співав у церкві під час святкових богослужінь.

Історіографія проблеми незначна. Вона зараз знаходиться у зародковому стані. У 60-70-х роках XX ст.

деякі сюжети розглядалися у зв'язку з висвітленням життя й науковою діяльністю сина Григорія Карловича Феодосія Добржанського – у майбутньому відомого американського генетика. На зорі радянської історіографії М.В. Волоцький, складаючи родовід М.Ф. Достоєвського, звернув увагу на те, що Григорій Карлович Добржанський, одружившись із Софією Василівною Войнарською, прилучився до восьмого коліна родоводу відомого російського письменника [2, 63], започаткувавши новий, другорядний родовід потомків. Новітні праці, в яких фрагментарно досліджуються деякі питання, належать Миколі Богданову, Олександру Роговому [1, 146-147], Григорію та Марії Казьмирчукам [6, 176-177], у тому числі одруження кальницького вчителя, його праця в сільському Міністерському училищі, адміністративна діяльність у Немирівській гімназії тощо.

Нові архівні, друковані й рукописні документи, які стали відомі більш широкому загалу вчених і краєзнавців, створили сприятливі умови для успішного й об'єктивного висвітлення важливої генеалогічної проблеми вітчизняної й всесвітньої історіографії на пострадянському просторі. Значна група матеріалів знаходиться у актосховищах Російської Федерації, які опрацював Микола Богданов. В Українських архівних установах плідно працюють Олександр Роговий, Григорій та Марія Казьмирчуки. Поєднання їхніх зусиль і є надійною запорукою написання наукових досліджень.

Метою виявлення й систематизації архівних та друкованих матеріалів про Григорія Карловича Добржанського – освітянського діяча другої половини XIX ст. – є завданням важливим й доцільним, оскільки дозволить висвітлити діяльність непересічного вчителя середньої ланки навчальної системи Російської імперії, людини, яка розвивалася одночасно з трансформаційними змінами індустріально-соціального суспільства.

Архівні джерела про Г.К. Добржанського [переважно письмові та зображувальні] зберігаються у кількох установах: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [9, ф. 127, оп. 1011, спр.1960, арк. 28, спр. 1816, 258 зв.], Державному архіві Вінницької області та закордоном, у тому числі Російської Федерації. Матеріали, які висвітлюють педагогічну діяльність, є у фонді № 127, в якому зберігаються «Клірові відомості» церкви Різдва Пресвятої Богородиці за 1887-1889 роки, коли Григорій Карлович працював вчителем однорічного сільського Міністерського училища у Кальнику. Вони розкривають побутові умови життя вчителя його заробітну платню, кількість учнів, яких він ощасливив своїм педагогічним талантом.

В Державному архіві Вінницької області (ДАВО) у фонді Д-904 знаходиться «Метрична книга» Кальницької парафії за 1886 р., де зафіксовано вінчання Григорія Карловича Добржанського і жительки села, попівни Софії Василівни Войнарської. Цінність цієї інформації полягає в тому, що вперше було виявлено місце народження нареченого – село Чагове Липовецького повіту Київської губернії, його соціальну належність, віросповідання, кількість років та поручителів під час весілля [3, ф. Д-904, оп 25, спр. 11, арк. 289 зв.-290].

Необхідну інформацію дають матеріали Державного архіву м. Києва у фонді № 182, в якому є особова справа сина Григорія Карловича Феодосія – учня 6-ої Київської чоловічої гімназії. Батько, який перебрався із Немирова до Києва раніше, осів на Лук'янівці, бажав перевести сюди свою сім'ю і прилаштувати свого сина в київську гімназію. У цій справі є два «Прохання» надвірного радника Г. К. Добржанського до «директора Київської шостої гімназії» з проханням прийняти до гімназії його сина Феодосія. Тут є неоціненна інформація про кількість років служби у відомстві Міністерства народної освіти, його посаду у Немирівській гімназії, причину переїзду до Києва, навчальні успіхи сина тощо.

Архівна справа Феодосія Добржанського – студента Імператорського університету Св. Володимира – у Державному архіві м. Києва (ДАК) має традиційний набір документів претендента на студентське звання, зокрема «Виписка із метричної книги» Феодосія за 1900 рік, у якій наголошується що його батько у той час уже мав звання «титулярного радника» [4, ф. 16, оп. 464 , спр. 3284].

Документальна інформація про кальницького вчителя розкидана по багатьох архівних справах. Її виявлення й систематизація дозволяє скласти цілісну картину типового просвітянського чиновника України другої половини XIX ст., показати його соціальний ріст, покращення його добробуту [5, ф. 182, оп. 1, спр. 26].

Важливим пластом матеріалів про Григорія Карловича Добржанського є опубліковані документи. У першу чергу потрібно назвати матеріали, підготовлені й опубліковані у 30-х роках XX ст., коли літературознавець М.В. Волоцький збирав архівну й усну інформацію для складання родоводу відомого російського письменника Федора Михайловича Достоєвського. У книзі «Хроника рода Достоєвського» виокремлено 7 і 8 коліна. Григорій Карлович прилучився до письменницького роду завдяки одруженню з двоюрідною племінницею Федора Михайловича Софією Василівною Войнарською. Ця подія зафіксована у «Метричній книзі» церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника за 1886 рік. Вона спростовує низку положень праці М.В. Волоцького, який трактує національну належність Григорія Карловича як поляка [2, 63-64]. Він ніколи ним не був. Про це свідчить, у першу чергу, його православне віросповідання, а це у той час було рівнозначне належності до українності.

До друкованих джерел відносимо статистично-інформативні видання. Серед них – «Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. І. Киевская

губернія», де дуже стисло інформується про вчителя, його посадовий оклад, кількість учнів, яких він навчав, наявність хору та кількості землі, якою користувалося училище [7, 8]. Конкретні матеріали про Григорія Карловича розповів в Америці його син у 60-х роках XX ст., які будуть пізніше опубліковані окремим виданням англійською мовою. На терені колишнього Союзу РСР, зокрема у москвича Миколи Богданова, є ці «Воспоминания. Машинопись», переклад з англійської мови. Тут є низка біографічних даних з життя й діяльності Григорія Карловича.

Отже, ці друковані, рукописні й архівні матеріали – важливі джерела для дослідження міні-біографії Григорія Карловича Добржанського, які уточнюють висвітлені попередниками висновки про польське походження вчителя, зокрема й про його викладацьку діяльність у Ніжинській гімназії. Він був українцем, а в гімназії виконував обов'язки помічника класних наставників. Потрібно продовжити пошук нових документів, узагальнити й систематизувати вже знайдені та оприлюднені.

Посилання

1. Богданов Н. Родословие Достоевских: В поисках утерянных звеньев / Николай Богданов, Александр Роговой. – М.: Акрополь, 2008. – 160 с.

2. Волоцкий М. В. Хроника рода Достоевского. 1506-1933 / Предисловие П.М. Зиновьева / М.В. Волоцкий. – М.: Изд-во «Север», 1933. – 442 с.

3. Державний архів Вінницької області, ф. Д-904.

4. Державний архів м. Києва, ф. 16.

5. Державний архів м. Києва, ф. 182.

6. Казьмирчук Г. Д. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. III. Дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – Логос, 2010. – 256 с.

7. Сельские одноклассные народные училища // Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. I. Киевская губерния. – К., 1889.

8. Сельские одноклассные народные училища // Памятная книжка Киевского учебного округа. – Ч. I. Киевская губерния.–К., 1890.–С. 117.

9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127.

Казьмирчук Г.Д. Архивные документы, замолвите слово об учителе Кальницкого однолетнего министерского сельского училища Григории Добржанском

Новые архивные и опубликованные документы расскрывают жизненый и общественный путь учителя Кальницкого сельского Министерского училища, освещают его педагогическую деятельность.

Ключевые слова: архивы, учитель, министерское училище, гимназия.

Kazmyrchuk H.D. Archive documents put a word in for teacher of Kalnitsky Agriculture Ministry School Hryhorii Dobrzhanskyi

New archival and published documents are reveal course of life and social work of teacher of Kalnitsky Agriculture Ministry School, they shows his educational work.

Key words: *archives, a teacher, a ministry school, gymnasium.*

18.03.2013 р.

УДК 94(477.51=161.2):355.48(560:47) «1877/1878»

О.С. Сидоренко

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІЙ ВІЙНІ 1877-1878 РР.

У статті висвітлено проблему участі населення Чернігівської губернії у Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Охарактеризовано основні форми допомоги армії та мирному населенню Балканського півострова. Проаналізовано масштаби участі та роль чернігівців у військовому конфлікті.

Ключові слова: *Російсько-турецька війна, штурм, Товариство Червоного Хреста, лазарет, корпій.*

Однією з найважливіших подій у всесвітній історії другої половини XIX ст. була Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. і пов'язане з нею визволення Болгарії з-під гніту Оттоманської імперії. Цей військовий конфлікт був наслідком загострення міжнародних суперечностей на Близькому Сході (1875-1877 рр.) та піднесення національно-визвольної боротьби на Балканах.

Дана проблема добре висвітлена у російській та українській історіографії. Наявні монографії присвячені українським добровольцям в Російсько-турецькій війні 1877-1878 рр., в яких є інформація про уродженців Чернігівської губернії та їх внесок у звільнення болгарського народу від османського гніту. У праці П.С. Соханя і В.Н. Жук «Участь народних мас України у визволенні Болгарії» згадується участь жителів міст Борзни і Чернігова, Ніжинської, Дрімайлівської, Веркіївської та інших волостей Чернігівської губернії у кампанії 1877-1878 рр. [1]. У статті В.Н. Жук «Із історії спільної боротьби українського і болгарського народів проти Оттоманського ярма 1877-1878 рр.» наводяться данні про допомогу болгарському народу з боку Прилуцької і Чернігівської міських дум, Остерського та Козелецького повітових земств, вчителів Чернігова [2]. Інший український дослідник Російсько-турецької війни Ю.Ю. Фомін у своїх працях звертав увагу на участь українських добровольців у сербсько-турецькій війні 1876 р., матеріальну допомогу українського народу, зокрема чернігівців [3; 4; 5]. Однак не всі аспекти проблеми участі населення Чернігівської губернії у військовій кампанії були розглянуті у цих публікаціях, присвячених 100-річчю визволення Болгарії. З огляду на це дане дослідження є актуальним.

Зазначимо, що починаючи з 1875 р., на території України на громадські кошти формувалися загони добровольців, зокрема в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Чернігові та інших містах. Багато бажаючих вступити добровольцями до лав сербської армії виявилося і в Чернігівській губернії. У червні 1875 р. 21-річний житель Могильовської губернії Микола Іванович Шавердо та його друг, 19-річний уродженець Чернігівської

губернії Володимир Леонардович Манкевич у складі загону з семи чоловік, організованого ліберальним полтавським поміщиком, членом Київської громади В. Яновським, вирушили на допомогу герцеговинцям, де брали участь у національному повстанні [6, 70-71].

Багато вихідців з українських губерній полягли смертю хоробрих під стінами Плевни під час трьох її штурмів з липня по листопад 1877 р. Серед них були і чернігівці. Так, під час першого штурму Плевни 8 липня 1877 р. був убитий поручик 18 Вологодського полку Іван Іванович Хорошенко [7, 5]. Того ж дня було поранено уродженця Чернігівської губернії капітана Рогальського. З місця бою дивізіонним лазаретом 5-ї піхотної дивізії в числі інших поранених його було відправлено на берег Дунаю. Разом з капітаном Рогальським у першій експедиції було контужено у голову та поранено у щоку підпоручика 17 Архангелогородського полку Володимира Петровича Метельського. Уродженці Чернігівської губернії 10 липня відділенням Червоного Хреста були транспортовані у Турну-Мєгуреле, де перебували до 18 липня, а звідти були відправлені у військовий шпиталь № 53 у селищі Піотра, потім 21 липня – у шпиталь № 55. Тільки 25 липня чернігівці вирушили на залізничну станцію і 27 липня за розпорядженням коменданта разом з іншими офіцерами були відправлені через Київ у Чернігів [8, 27].

30 липня 1877 р. до Чернігова прибули легко поранені під Плевною штабс-капітан 18 піхотного Вологодського полку Василь Григорович Осипов та поручик 17 Архангелогородського полку Олександр Сколко, уродженець села Плоского Чернігівської губернії [8, 9].

Під Плевною було поранено й рядового 19 Костромського піхотного полку Романа Андрійовича Леоненка [8, 7]. 11 вересня у санітарному поїзді з рухомого лазарета № 2 у лазарет Червоного Хреста прибув у Ніжин і був поміщений у Монастирському відділенні поранений 30 серпня під Плевною кулею на виліт в області зап'ястя лівої руки з роздробленою кистю штабс-капітан 61 Володимирського піхотного полку Іван Микитич Строєв [8, 37]. Поранено було під Плевною прапорщика 19 Костромського піхотного полку Федора Войцехівського, який проходив курс лікування у лікарні при Києво-Брестській залізничній дорозі, звідки був відправлений на одужання до родичів у Чернігів [8, 70].

З перших днів війни російська армія зазнавала великих втрат. Місцеві газети публікували інформацію про вбитих воїнів з метою донесення цієї інформації до населення. У «Черниговских епархиальных известиях за 1878 г. напечатаны именные списки нижним чинам, уроженцам Черниговской губернии убитым, безвести пропавшим в 1877 г.». Згідно цих даних, протягом 1877 р. на фронтах Російсько-турецької війни загинуло близько 458 уродженців Чернігівської губернії [9, 141-146; 10, 165-168; 11, 194-196].

Значний внесок у справу переможного завершення Російсько-турецької війни 1877-1878 рр. зробили військово-медичні працівники, які брали активну участь у розгортанні лазаретів, лікарень, в організації санітарних загонів і поїздів. 29 серпня 1876 р. з Чернігова виїхав санітарний загін, що складався з лікаря А.А. Ващенка-Захарченка і студента 3 курсу медичного факультету Олександрова. Разом з ними було відправлено воїнів-добровольців [5, 73].

У шпиталях та лазаретах з перших днів війни не вистачало медичного персоналу, тому уряд імперії почав заохочувати до служби у військовому відомстві на час війни вільно практикуючих повітових медичних та аптечних фельдшерів без чину і вільно практикуючих ветеринарних фельдшерів у віці до 50 років. Харківське окружне воєнно-медичне управління пропонувало усім вільно-практикуючим фельдшерам на випадок відрядження їх до воєнно-тимчасових закладів діючої армії видавати щомісячне жалування у розмірі 50 руб. і по 100 руб. підйомних кожному на рівні з нижчими чинами армії. У Чернігівській губернії виявило бажання поступити на воєнно-медичну службу у санітарні воєнно-тимчасові заклади 17 фельдшерів, 5 аптечних помічників і 3 лікарські учні [12]. За пропозицією Міністерства внутрішніх справ було вирішено залучити не менше 300 вільнопрактикуючих, позаштатних лікарів, по можливості й лікарів, які служили у цивільному відомстві, на обов'язкову воєнно-медичну службу у діючу армію на Балканському і Кавказькому театрах війни [13, 1-2].

З початком війни у Чернігівську губернію почали прибувати поранені воїни на лікування. Так, у телеграмі від 26 липня 1877 р. зазначалося про шістьох поранених офіцерів, які санітарним потягом відправлялися з Києва у Чернігів, за власним бажанням, для лікування, оскільки там знаходяться їх сім'ї [8, 1-7].

Населення Чернігівської губернії за браком офіцерських місць у шпиталях і лазаретах брало на лікування у свої будинки поранених воїнів. Так, поручик 17-го Архангелогородського полку В.П. Метельський, звертаючись за додатковим жалуванням на лікування у розмірі 25 руб., зазначав, що квартирує по вулиці Мстиславській у Чернігові в будинку напроти гімназії [8, 13]. Багато офіцерів зверталося до Товариства Червоного Хреста з проханням надати їм дозвіл лікуватися вдома. Штабс-капітан 18 Вологодського піхотного полку Вікентій Баньковський просив дозволу лікуватися вдома, в будинку Каменецької по вулиці Гончій в Чернігові і отримувати допомогу лікаря з Казанської лікарні

[8, 20]. Дружина штабс-капітана 18 Вологодського піхотного полку Колотушкіна, який після повернення з фронту страждав на параліч і розумові розлади, просила дозволу лікувати чоловіка на квартирі під наглядом лікаря пана Демидовича [8, 66].

Поранені офіцери та нижчі чини при відправлені з лазаретів на батьківщину, як правило, отримували кошти на транспортні витрати. Капітану Ничику було надано 6 руб. 75 коп. для поїздки з Ніжина до Чернігівського лазарету Червоного Хреста [8, 28]. Водночас Товариство Червоного Хреста видавало пораненим офіцерам, які лікувалися у найманих квартирах, на добу по 45 коп. [8, 71].

З перших днів війни до Чернігівського місцевого управління Товариства Червоного Хреста почали надходити клопотання від родичів хворих воїнів з проханням розшукати і відправити останніх додому на лікування. Колезький асесор Д.Я. Бокевич-Шуковський, шукаючи свого сина Миколу, пораненого у битві під Плевною, зазначав польові шпиталі, в яких той перебував і просив направити його до Чернігова на лікування [8, 15-16]. Житель Глухівського повіту титулярний радник Р.І. Жлобо-Погорський заявив про своє бажання прийняти до себе свого брата поручика 17 Архангелогородського полку Івана Івановича Жлобо-Погорського, який знаходився на лікуванні у Кременчуці Полтавської губернії [8, 30].

Для поповнення запасів корпію, який витрачався у значній кількості при наданні допомоги пораненим на Балканському півострові, Головне воєнно-медичне управління зверталося до Чернігівського місцевого управління Товариства опіки про хворих і поранених воїнів армії з проханням «весь имеющийся запас корпия при управлении немедленно осмотреть и отобрать годную, под наблюдением врача уложить в ящики с обозначением на каждом веса сложеной корпии и затем отправить в Киевское местное управление» [14, 4]. В результаті з Чернігова до Києва вже у жовтні 1876 р. було відправлено чотири ящики корпію вагою 18 пудів [14, 17]. З Новгород-Сіверського повіту жителем М. Серединовим було відправлено до Києва 8,5 футів корпію [14, 57]. Глухівський повітовий справник звернувся з проханням не відправляти зібраний корпій до Києва, а передати Чернігівському губернському шпиталю, з метою утворення запасів медикаментів на місці [14, 47].

Значними також були пожертви населення Чернігівської губернії на користь слов'ян Балканського півострова. Так, землевласник пан Панкевич пожертвував близько 200 аршинів чорного сукна слов'янам [14, 25]. Від священика міста Березна Михальченка було отримано 1 тюк корпію [14, 32]. Зібрані населенням Сосницького повіту два тюки полотняних речей на користь постраждалих родин балканських слов'ян було вирішено продати з аукціону, а виручені гроші були надіслані у розпорядження Товариства Червоного Хреста [14, 33]. Глухівський повітовий справник зібрав 10 пудів корпію і бинтів, Ніжинський – 17 пудів корпію, а Козелецький – 22 пуди корпію [14, 47-95].

На воєнні рейки було переобладнано життя і в тюрмах. Мглинське повітове відділення товариства, яке опікувалося тюрмами, надало дані про хід робіт по виготовленню у Мглинському тюремному замку корпію. До 1 липня 1877 р. в'язнями було виготовлено 5 пудів 16 футів корпію, 114 аршинів бинтів, а до 21 липня – 1 пуд 16 аршинів корпію і 168 аршинів бинтів було відправлено у Чернігівське місцеве управління Товариства Червоного Хреста [14, 73-82].

Значними були й матеріальні пожертви чернігівців. 21 липня 1876 р. на засіданні міської думи було піднято питання про здійснення пожертвувань на користь повсталих слов'ян і на зібрані гроші послати на Балкани хірурга. «Затем в управу от 18 по 21 июля поступили пожертвования от разных лиц в количестве 389 руб. 85 коп., которые были внесены на текущий счет в Городской общественный банк» [15, 488-489]

14 вересня 1877 р. товариство купців і міщан містечка Воронежа Глухівського повіту пожертвувало з громадських сум на потреби поранених і хворих воїнів 250 руб., товариство козаків і селян села Ковчина Салтиково-Дівицького волосного правління – 120 руб., чиновники і служителі поштових контор Чернігівської губернії за серпень 1877 р. – 80 руб. 77 коп. [16, 5-21]. У рапорті від 16 вересня 1877 р. справник Кролевецького повіту зазначав, що від Алтиновського волосного правління отримав 540 руб. від продажу 1 тис. пудів жита, яке було пожертвувано з магазинів козаками і селянами на користь хворих і поранених воїнів [16, 47]. У жовтні 1877 р. купець Б.С. Красильчиков пожертвував на користь Товариства Червоного Хреста усе своє жалування за рік у розмірі 800 руб. При цьому він висловив побажання, щоб кошти були надані Чернігівському відділенню Товариства Червоного Хреста [16, 109]. 31 травня 1877 р. на засіданні Глухівської міської думи було прийнято рішення передати 3000 руб. на потреби хворих і поранених воїнів. На тому ж зібрані було пожертвувано 500 руб. Комітету поранених воїнів, які були передані у Глухівське повітове казначейство 28 червня, а також асигновано 500 руб. на видачу допомоги родинам нижчих чинів запасу, які були призвані на військову службу. Товариство міщан Глухова рішенням від 5 червня виділило із запасного капіталу 500 руб. у розпорядження Товариства Червоного Хреста [16, 28]. Борзенський повітовий справник зібраний по Фастовецькій волості хліб для діючої армії продав

за 660 руб. 31 коп., а виручені кошти відправив для потреб армії [16, 34].

При Комітеті Головної Медичної каси у Санкт-Петербурзі утворилося тимчасове Попечительство, завданням якого був збір коштів для забезпечення вдів і сиріт лікарів, які пожертвували своїм життям й інтересами власних сімей для служіння суспільству. У Ніжинському повіті було зібрано і відправлено до Санкт-Петербургу 27 руб., у Стародубському – 6 руб., Сосницькому – 27 руб. і Чернігівською губернською лікарською інспекцією – 37 руб. [17, 9-12].

Значними були пожертви від монастирів та церков. Під час війни при кожному богослужінні у церквах здійснювався збір коштів на потреби поранених та хворих воїнів. Пожертвувані гроші надсилалися двічі на рік у головне управління Товариства Червоного Хреста [18, 70-71].

На медичні потреби діючої армії від Чернігівського архієрейського домоправління було передано 656 руб. [16, 17-18]. 23 вересня 1877 р. від 23 храмів губернії було пожертвувано 990 руб. Ярилівська Успенська церква надіслала 10 руб. [16, 53-55, 93]. «Святейший Синод из своих сумм, имеющихся в его расположении, на санитарные нужды действующей армии пожертвовал 100 000 руб., а члены и присутствующие определили на все время войны жертвовать на военные надобности все получаемое ими по званию членов и присутствующих содержание». Чиновники центральних установ духовного відомства висловили бажання і зобов'язалися жертвувати по 1 відсотку з їх утримання [19, 98]. До консисторій на санітарні потреби і на користь хворих та поранених діючої армії було передано 7193 руб. 42 коп. [19, 134-135].

Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. повернула Російській імперії престиж, який було втрачено під час Кримської війни 1853-1856 рр. та можливість тримати на Чорному морі військовий флот. Перемога була неможливою без мужності, хоробрості та щедрості, проявленої народом, в тому числі населенням Чернігівської губернії як на фронті, так і в тилу.

Посилання

1. Сохань П.С., Жук В.Н. Участь народних мас України у визволенні Болгарії / П.С. Сохань, В.Н. Жук // Український історичний журнал. – 1978. – № 2. – С. 66-75.

2. Жук В.Н. Із історії спільної боротьбі українського і болгарського народів проти оттоманського ярма 1877-1878 рр. (За документами державних архівів СРСР і УРСР) / В.Н. Жук // Архіви України. – 1976. – № 3. – С. 28-35.

3. Фомін Ю. Ю. Матеріальна допомога українського народу національно-визвольному руху південних слов'ян у 1876-1877 рр. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1971. – № 11. – С. 59-66.

4. Фомін Ю.Ю. Рух на Україні на підтримку південних слов'ян під час сербсько-чорногоро-турецької війни 1876 р. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1974. – № 6. – С. 82-85.

5. Фомін Ю.Ю. Українські добровольці у сербсько-турецькій війні 1876-1878 рр. / Ю.Ю. Фомін // Український історичний журнал. – 1968. – № 3. – С. 67-76.

6. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875-1878 гг. [сборник документов] / ред. коллегия: А.Л. Нарочницкий и др. – М., 1978. – 454 с.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 31, 25 арк.

8. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 26, 86 арк.

9. Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 7. – Часть официальная. – С. 134-146.

10. Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 8. – Часть официальная. – С. 165-168.

11. Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 10. – Часть официальная. – С. 194-196.

12. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14 в, спр. 74, 216 арк.

13. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 13 в, спр. 173, 268 арк.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 10, 103 арк.

15. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 г. Составлено, на основании постановления Думы, городским головою В.М. Хижняковым. – Чернигов, 1883.– С. 488-489.

16. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 30, 130 арк.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 17 в, спр. 44, 21 арк.

18. Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 3. – Часть официальная. – С. 70-71.

19. Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 98.

Сидоренко О.С. Участие населения Черниговской губернии в Русско-турецкой войне 1877-1878 гг.

В статье рассмотрена проблема участия населения Черниговской губернии в Русско-турецкой войне 1877-1878 гг. Дана характеристика основным формам помощи армии и мирному населению Балканского полуострова. Проанализированы масштабы участия и роль черниговцев в военном конфликте.

Ключевые слова: *Русско-турецкая война, штурм, Общество Красного Креста, лазарет, корпий.*

Sydorenko O.S. Participation of the population of Chernihiv province in the Russian-Turkish war 1877-1878

This paper focuses on the problem of a participation the population of Chernihiv province in the Russian-Turkish war 1877–1878. The basic forms of a help to the army and civilian population of the Balkan peninsula is characterized. Scales of participation and the role of Chernihiv natives in the military conflict are analysed.

Key words: *Russian-Turkish war, storm, Red Cross Society, infirmary, lint.*

13.03.2013 р.

УДК 281.9 (477.51)«188/191»

М.М. Блакитний

ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦЕРКОВНОСЛУЖБОВЦІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 80-Х РР. XIX СТ. – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ «ЧЕРНИГОВСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ИЗВЕСТИЯ»)

У статті на підставі матеріалів, опублікованих у часописі «Черниговские епархиальные известия», розглянуто питання пенсійного забезпечення духівництва Чернігівської єпархії.

Ключові слова: *Чернігівська єпархія, пенсія, священик, «Черниговские епархиальные известия».*

Питання фінансового і матеріального забезпечення церковнослужбовців Російської імперії мало вивчене, особливо стосовно виплати пенсій духівництву на території окремих єпархій. Історики СРСР відносилися до діяльності священиків критично і відверто вороже, тому і не цікавились цією темою. Лише у наш час Ю. Белоногова, О. Кульчитцький та інші дослідники почали ґрунтовно вивчати історію церковного життя за часів Російської імперії, зокрема питання пенсійних виплат духівництву [1].

Ще з 60-х рр. XIX ст. духівництво почало регулярно отримувати від держави платню за свою працю. У 1885 р. Святійшим Синодом були запроваджені нові штати, згідно яких нараховувалася оплата праці. Духівництво, яке звільняли з займаних посад, позбавлялося і усілякого фінансового забезпечення. Щоб хоч якось покращити положення таких церковнослужбовців, держава через запровадження т. з. «эмеритальных касс» дещо зміцнила матеріальне становище православного кліру. В цілому, дані установи були недержавними, хоча і перебували, де-факто, під контролем офіційних органів. Фактично, недержавні джерела фінансового забезпечення кліру маловивчені. Кожна з єпархій Російської імперії мала створювати пенсійну касу для матеріальної підтримки духівництва в межах своєї території. У такому разі, діяльність емеритального фонду однієї єпархії могла відрізнятися, і дуже суттєво, від діяльності аналогічної установи у іншій єпархії.

Діяльність емеритального фонду духівництва Чернігівщини була відображена на сторінках місцевого видання «Черниговские епархиальные известия» (1861-1911 рр.), яке регулярно друкувало відомості про діяльність цієї установи, починаючи з 80-х рр. XIX ст. З матеріалів даного часопису ми дізнаємося, що питанням створення емеритальної каси для духівництва єпархії займалася спеціально створена комісія, яку очолював священик В. Миткевич. Комісія 18 серпня 1880 р. на єпархіальному з'їзді духівництва доповідала про результати своєї діяльність і можливі перспективи утворення пенсійного фонду («эмеритальной кассы») для матеріальної підтримки церковнослужбовців Чернігівської єпархії. Комісія визнала за необхідне утворити дану фінансову структуру. На той час емеритальними касами вже користувалися військові, зокрема у армії і на флоті. Комісія підрахувала, що для ефективної дії пенсійного фонду Чернігівської єпархії щорічно до каси повинно надходити близько 18 тис. крб. готівкою. Дана сума мала утворитися за рахунок внесків хоча б 200 членів (від 3 до 15 крб. на рік) і прибутків Чернігівського єпархіального свічкового заводу. Фактично, на той час дане церковне свічкове підприємство розглядалося як основне джерело поповнення емеритальної каси. Згідно проекту єпархіальної емеритури, який розробила і склала комісія, добровільні внески мали надавати члени пенсійної каси, приходські попечительства і благодійники.

21 серпня 1880 р. депутати на єпархіальному з'їзду обрали спеціальний комітет для управління емеритальною касою Чернігівської єпархії. До його складу увійшли священики П. Соколов (голова), Ф. Сахновський і І. Кибальчич. Члени комітету мали розпочати роботу негайно, і вони повинні були працювати перші три роки безкоштовно. Водночас були затверджені розміри пенсій в залежності від строків внесків: за 10 років внесків – 120 крб. на рік, за 15 років – 160 крб., за 20 років – 200 крб., за 25 років – 250 крб.

Проект емеритальної каси духівництва Чернігівської єпархії і особовий склад її управлінського комітету був затверджений 3 вересня 1880 р. згідно розпорядження єпископа Чернігівського і Ніжинського Серапіона. Зокрема, до складу комітету пенсійного фонду увійшли міські священики: Миколаївської церкви П. Соколов (голова), церкви Богоугодного закладу Ф. Сахновський і Вознесенської церкви А. Виницький. І. Кибальчич відмовився від запропонованої посади.

У 1880 р. на сторінках єпархіального видання було оприлюднено проект статуту емеритальної каси духівництва Чернігівської єпархії. Зокрема, у його положеннях було зазначено, що пенсійне забезпечення мало охоплювати не тільки духівництво, але і представників їх родин, що були позбавлені засобів утримання: «Эмеритальная касса имеет целью выдавать пенсии духовенству и сиротствующим детям духовного происхождения, независимо от пенсий и единовременных пособий, выдаваемых из сумм Святейшего Синода и епархиального попечительства, или другого какого-либо ведомства.

Вкладчиками эмеритальной кассы могут быть, по желанию, настоятели церквей и их помощники, диаконы, псаломщики и исправляющие должность.

К имеющим право на пенсию относятся: а) вкладчики, состоящие на службе, выслужившие пенсию за 30 лет, б) уволенные за штат и в) семейства умерших вкладчиков (у залежності від певних

обставин)». Якщо родичів не було, то гроші залишалися у фонді емеритури. Виплата неповних пенсій представникам духівництва могла розпочинатися вже після 10 років вислуги і сплати внесків. Особи, що перейшли до чернецтва, пенсій не отримували. Але грошові виплати могли отримувати діти даного церковнослужбовця. Внески мали сплачуватися у січні і липні. Виплата пенсій (у травні і листопаді) мала розпочатися через 10 років після початку діяльності єпархіального пенсійного фонду [2].

У лютому 1881 р. часопис надрукував зміни до окремих положень статуту емеритальної каси. Зокрема, суттєво зменшувався строк виплати повної пенсії – з 30 років, протягом яких сплачувалися внески, до 25 років [3, 138-143].

З березня 1881 р. єпархіальний часопис почав періодично друкувати списки вкладників емеритальної каси. Так, досить значний внесок (225 крб.) в грудні 1880 р. зробив чернігівський єпископ Серапіон [4, 173-178]. З 1885 р. місцеве церковне видання щороку публікувало списки вкладників каси, складені по повітам Чернігівської губернії [5, 90-96].

На листопад 1881 р. комітет пенсійного фонду констатував, що вкладників каси було не так вже й багато – 221 церковнослужбовець, які разом внесли 4373 крб. Найменше їх було у Борзенському повіті – 9 чол., Городницькому – 7 чол., Мглинському – 3, Суразькому – жодного. Значні благодійні внески до каси натоді внесли чернігівський єпископ Серапіон (450 крб.) і священик с. Митченки Конотопського повіту І. Богдановський (500 крб.). Станом на серпень 1884 р. фонд мав 522 вкладника [6].

Кожного року єпархіальне видання оприлюднювало звіти про фінансову діяльність пенсійного фонду духівництва. Так станом на 1 січня 1885 р. фонд мав капітал 86 тис. 764 крб., на 1 січня 1886 р. –102 тис. 251 крб. [7, 390-394].

1885 р. у часописі «Черниговские епархиальные известия» було надруковано нову редакцію переробленого, зміненого і доповненого статуту «пенсійного фонду» Чернігівської єпархії. У найголовніших його положеннях було зазначено:

«1. Эмеритальная касса духовенства Черниговской епархии учреждается для выдачи пенсий вдовам и сиротам духовных лиц, учавствовавшим в составлении ее своими взносами; а равно и самим священноцерковнослужителям…

2. Учреждение сие состоит под ведением епархиального преосвященного.

8. По прошествии 10 лет с года учреждения кассы, а именно в 1890 году, когда образуется основной капитал и могут быть выдаваемы пенсии, а эмеритальный устав представляется на утверждение Св. Синода и, по утверждении, становится обязательным и неизменным». Для надійної роботи пенсійного фонду щороку 5 тис. крб. мало надходити від Чернігівського єпархіального свічкового заводу. Готівка каси мала зберігатися у Чернігівському губернському казначействі. Фінансову діяльність фонду щорічно мала перевіряти спеціальна ревізійна комісія [8, 463-485].

На початок 1887 р. головою комітету фонду залишався священик П. Соколов, членами були священики А. Виницький і О. Случевський (священик Петро-Павлівської церкви губернської в'язниці). Останній виконував функції казначея і ділоупорядника [9, 289-316].

На єпархіальному з'їзди духівництва, який відбувся 30 січня 1887 р., один з вкладників каси, а саме викладач чернігівської духовної семінарії, колезький радник М. Васютинський висловив свої міркування з приводу кращої роботи каси. Зокрема, він зазначав, що «капитал эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии достиг в настоящее время такой солидной цифры, что стоит того, чтобы обратить на него серьезное внимание и позаботиться о надлежащем его хранении». М. Васютинський пропонував усі облігації пенсійного фонду перевести у готівку і покласти на відсотки до банку. Дана пропозиція представниками духівництва була визнана доречною. Під час роботи цього ж єпархіального з'їзду було обрано і затверджено новий склад комітету пенсійного фонду. Зокрема, М. Васютинського обрали головою емеритальної каси, священика богоугодних закладів м. Чернігова В. Миславського призначили ділоупорядником і священика Воздвиженської церкви М. Смирнова – казначеєм. Ділоупорядник отримував 120 крб. на рік, казначей – 60 крб., голова фонду, на той час працював безкоштовно. З 1890 р. казначей отримував 120 крб. на рік [10, 276-281].

Нове керівництво своїми професійними і енергійними діями забезпечило стрімкий ріст фінансових потуг пенсійного фонду духівництва Чернігівської єпархії. Так, на лютий 1887 р. капітал фонду нараховував 126 тис. 524 крб., на 1 січня 1888 р. – 140 тис. 431 крб., на початок січня 1890 р. – 164 тис. 630 крб. Члени каси разом щороку вносили у середньому 4600-4700 крб. внесків.

На січень 1888 р. вкладниками фонду було 507 представників духівництва, вони ж внесли до каси 5363 крб. Для того, щоб збільшити грошові надходження до фонду, було запроваджено 3 % збір з капіталів церков Чернігівської єпархії. На 1888 р. він становив 7779 крб. Також було запроваджено платню для голови фонду у розмірі 300 крб. на рік.

У березні 1887 р. на виконання прийнятих пропозицій голови комітету фонду М. Васютинського і згідно резолюції чернігівського єпископа Веніамина усі державні папери Чернігівської пенсійної каси були переведені у готівку і покладені до губернського казначейства.

1890 р. до комітету емеритальної каси стали надходити заяви від вкладників про виплату

неповної пенсії за 10 років сплачених внесків. Але дані заяви, на той час, не задовольнялися [11].

На січень 1891 р. єпархіальний свічковий завод не перерахував кошти і тим самим завинив пенсійному фонду 8 тис. 500 крб. Того ж таки місяця єпархіальний з'їзд депутатів духівництва відхилив пропозицію Чернігівського міського банку про відкриття поточного рахунку фонду у даній установі. Учасники єпархіального з'їзду 1891 р., враховуючи схвальні відгуки ревізійної комісії про надійну роботу фонду, збільшили платню казначею, священику М. Смирнову – до 300 крб. на рік, голові М. Васютинському – 400 крб. на рік, секретарю («письмоводителю») А.Некрашевичу – 200 крб. [12, 221-223].

Протягом 90-х рр. XIX ст. завдяки професійним діям комітету фонду активи даної фінансової установи постійно збільшувалися. Так, на січень 1891 р. капітал емеритальної каси становив 226 тис. 446 крб., вкладників нараховувалося 545 чол.

З 1891 р., згідно розпорядження місцевого єпархіального керівництва, усі церковнослужбовці Чернігівщини мали стати вкладниками каси.

У 1891 р. Святійший Синод затвердив статут пенсійного фонду духівництва Чернігівської єпархії. Відтак, з'їзд депутатів духівництва прийняв рішення про початок виплат пенсій [13, 842-844]. Розмір пенсій, які почали отримувати переважно вдови священиків, оскільки їх чоловіки, що робили внески, на той час вже померли, становив 200 крб.

Щороку на сторінках духовного часопису друкувалися акти перевірки фінансової діяльності пенсійного фонду за наслідками роботи спеціальної ревізійної комісії. Перша ревізія була проведена у жовтні 1891 р. Членами комісії були священики І. Щемелинов і Є. Неаронов. Натоді пенсійний фонд мав цінних паперів на суму 236 тис. 200 крб. Річний чистий прибуток, становив 60 тис. 268 крб. Було відзначено гарну роботу комітету фонду.

На кінець 1891 р. єпархіальний пенсійний фонд на території Чернігівщини охоплював 666 представників духівництва і членів їх родин. Вкладники внесли 7200 крб. внесків і ще 7521 крб. надійшло від 3 % збору з церков. Пенсію отримувало 45 чол. Уся фінансова звітність фонду зберігалися у квартирі секретаря А. Некрашевича [14, 257-278].

Незважаючи на початок виплат пенсій і значні грошові витрати на ці потреби, динаміка росту основних активів пенсійного фонду зберігалася. Так, на 1 січня 1892 р. на рахунках фонду перебувало 280 тис. 148 крб., на 1 січня 1893 р. – 318 тис. 637 крб., на початок червня 1893 р. – 339 тис. крб. (чистий прибуток даного року становив 37 тис. 976 крб.).

У 1893 р. пенсію отримувало 55 вкладників емеритальної каси. Їм разом було виплачено 4353 крб. Завдяки примусовому членству у емеритурі, значно збільшилася кількість її вкладників і досягла до 2085 чол. Звідси можна говорити про те, що членами пенсійного фонду було усе духівництво Чернігівської єпархії.

На початок 1893 р. члени управлінського комітету пенсійного фонду, за даними єпархіального видання, за свою роботу отримували наступні суми: голова – 400 крб. на рік, казначей – 300 крб., ділоупорядник – 120 крб., секретар – 166 крб. (з початку 1895 р. секретар мав отримувати 200 крб. на рік), розсильний – 52 крб. [15, 1-17].

Капітал емеритальної каси постійно збільшувався. Так, станом на 1 січня 1894 р. він становив понад 356 тис. крб. Чистий прибуток фонду склав 42 тис. 285 крб. Пенсію отримувало 59 чол., загальна сума виплат становила 4560 крб. Для порівняння: на річну платню міському і сільському духівництву Чернігівської єпархії на 1894 р. з державної казни Російської імперії було надано понад 172 тис. крб. (загальна сума – понад 205 тис. крб., включаючи, монастирі, консисторію).

Як і раніше, головним джерелом фінансування фонду залишався єпархіальний свічковий завод, який щороку зі своїх прибутків відраховував по 8 тис. крб. на рахунки емеритальної каси.

На травень 1895 р. фінансовий капітал фонду зріс майже на 20 % у порівнянні з попереднім роком, і становив майже 426 тис. крб. На той час пенсію вже отримувало 97 чол. На ці потреби з капіталів каси було надано 8566 крб. На лютий 1896 р. пенсійними виплатами було охоплено 120 чол. (загалом, отримали понад 10 тис. крб.). Робота фонду була визнана задовільною, а члени комітету залишалися незмінними [16, 169-171].

За 5 років, з 1891 по 1896 рр., завдяки професійним діям управлінського комітету каси фінансовий капітал пенсійного фонду Чернігівської єпархії збільшився на понад 90 %, а саме – з 226 тис. крб. до 439 тис. крб. Проте, на єпархіальному з'їзді, у жовтні 1896 р., було висловлено припущення, що через деякий час пенсійний фонд можуть чекати скрутні часи. Зокрема, були визначені фактори, що могли вплинути на це: щорічне збільшення пенсіонерів, зменшення відсотку на державні цінні папери (через конверсію), відміна 3 % збору з церков (з 1896 р.). Для оптимальної роботи фонду комітет каси пропонував збільшити суми членських внесків. Була утворена спеціальна комісія, що мала вивчити ситуацію і переробити статут пенсійного фонду для покращення його діяльності, який і було оприлюднено на сторінках церковного часопису. Згідно даних новацій, єпархіальний свічковий завод мав продовжувати перераховувати щорічно на рахунки фонду 8 тис. крб. Комітет каси складався з трьох працівників і мав обиратися на п'ять років. Капітал фонду повинен був зберігатися у чернігівському відділенні Державного банку і Чернігівському губернському казначействі. У

1896 р. тільки за операції з цінними паперами фонд отримав 25 тис. 239 крб. [17, 14-32].

На лютий 1897 р. активи фонду становили 489 тис. 386 крб. Пенсійними виплатами користувалося 133 представники духівництва (їм виплатили 12 тис. 145 крб.). Середній розмір пенсії становив 91 крб. У жовтні 1897 р. на засіданні єпархіального з'їзду священик М. Липський виступив з доповіддю з приводу діяльності пенсійного фонду. Зокрема, ним були висловлені і обґрунтовані пропозиції щодо надійної роботи фонду у майбутньому. Він наголосив, що капітал і цінні папери каси давали прибуток лише у 4 % річних (хоча, повинні давати 6 % згідно статуту). Згідно прогнозів, у 1917 р. виплати мали отримувати вже до 1 тис. пенсіонерів. За наявних умов фінансовий капітал каси мав зростати дуже швидкими темпами, але реально він був повільним. Щоб вирішити дану проблему, пропонувалося збільшувати суму річних внесків чи зменшувати об'єм пенсій. Ревізійна комісія також констатувала, що щорічно зменшується реальний приріст капіталу каси, і, водночас, збільшується кількість пенсіонерів та сума виплат пенсій [18, 4-6]. З'їзд духівництва постановив вивчити дане питання.

Відомо, що у 1899 р. пенсію на загальну суму 14 тис. 430 крб. отримало 144 чол.

З 1 січня 1900 р. запрацював відділ пенсійного фонду для виплати одноразової допомоги (погребальна каса Чернігова). Даний відділ мав свій статут. Першу одноразову допомогу у розмірі 60 крб. отримала вдова священика Г. Рачинська. Через збільшення робочого навантаження членам управлінського комітету (залишалися незмінними) довелось збільшили платню: голові – на 100 крб., казначею – на 60 крб., ділоупоряднику – на 40 крб.

Станом на лютий 1900 р. капітали фонду становили 592 тис. 909 крб. (на липень 1900 р. – 601 тис. 202 крб., на січень 1902 р. – 649 тис. 325 крб.). Виплати здійснювалися 172 пенсіонерам. Річні внески владників, що поповнювали капітал каси, досягали майже 14 тис. крб. (на кінець 1900 р. – понад 22 тис. крб.). На 1901 р. з державної казни надавалося понад 251 тис. крб. на утримання духівництва Чернігівської єпархії [19, 428-433].

У жовтні 1902 р. на єпархіальному з'їзді духівництва було переобрано управлінський комітет пенсійного фонду. Його головою залишився М. Васютинський, казначаєм став священик М. Храмцов і ділоупорядником – священик Д. Федоров [20, 21-22].

На січень 1903 р. активи фонду становили 678 тис. 701 крб. Одноразові грошові виплати отримали: у 1900 р. – 34 родини, у 1901 р. – 52 родини, 1902 р. – 49 родин.

У 1904 р. Святійший Синод затвердив змінену редакцію статуту емеритальної каси.

На червень 1907 р. фонд емеритальної каси вже складав 827 тис. 321 крб. (на листопад того ж року – 885 тис. 252 крб.; на січень 1909 р. – 894 тис. 333 крб.). Пенсію отримувало 665 чол. Була відзначена професійна робота казначея каси, священика М. Храмцова [21, 69-72].

У жовтні 1908 р. депутати єпархіального з'їзду наголосили на тому, що становище пенсійного фонду становиться хитким. Зокрема, представники духівництва подали клопотання чернігівському єпископу Антонію, де прохали спрямувати 3 % збір з церков Чернігівщини для підтримки каси. Але він відхилив дане клопотання, мотивуючи таке своє рішення тим, що приходські церкви сплачували дуже значні податки і внески, у тому числі і на утримання духовних навчальних закладів. На 1910 р. склад управлінського комітету каси залишався незмінним. На січень 1910 р. пенсію отримували 785 чол.

Відомо, що у січні 1910 р. капітал каси складав 922 тис. 785 крб. (на липень 1911 р. – 991 тис. 921 крб.), вкладниками було 2356 чол., пенсіонерами – 792 чол. Для пенсій було видано 57 тис. 112 крб., а на рахунки фонду від його членів надійшло 41 тис. 857 крб. У листопаді 1910 р. на єпархіальному з'їзді було знову переглянуто і змінено статут каси. Членів каси з виплати одноразової допомоги нараховувалося 2508 чол. (1909 р. допомогу отримала 61 родина, у 1910 р. – 63 родини), середній розмір допомоги становив 70-80 крб. [22, 553-566].

На 1911 р. пенсіями і різною фінансовою допомогою, що надавалися з емеритальної каси духівництва Чернігівської єпархії, користувалося понад 800 родин церковнослужбовців. Загальні фінансові витрати фонду на ці потреби склали приблизно 60 тис. крб. на рік [23, 393-395].

У жовтні 1911 р. капітал пенсійного фонду церковнослужбовців Чернігівщини становив 1 млн. 13 тис. 755 крб. [24, 603-606]. Фактично, завдяки старанним діям управління пенсійної каси дана фінансова організація перетворилася на могутню єпархіальну структуру, що мала вагомий вплив на грошове забезпечення і стабілізацію матеріального добробуту духівництва Чернігівщини. Капіталізація фонду зросла у 10 разів у порівнянні з першими роками його діяльності. Прибутки каси збільшувалися, в основному, за рахунок членських внесків. Середній розмір річної пенсії доходив до 100 крб.

Таким чином, на основі тих матеріалів, які свого часу були оприлюднені на сторінках часопису «Черниговские епархиальные известия», можна детально дослідити діяльність пенсійного фонду духівництва Чернігівщини з 80-х рр. XIX – до початку XX ст.

Посилання

1. Белоногова Ю. Служба и материальное обеспечение приходского духовенства Московской епархии в начале XX в. // Вестник ПСТГУ. – 2007. – Вып. 3. – С. 54-78; Кульчитцкий А.

История пенсионного обеспечения россиян за 1827 – 1917 гг.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Курск, 2011. – 210 с.

2. Разные известия по епархии // Черниговские епархиальные известия (далі – ЧЕИ). – 1880. – № 35. – Часть официальная. — С. 385-409; Отчет о трудах депутатов духовенства на епархиальном съезде в августе 1880 года // ЧЕИ. – 1880. – № 35. – Часть неофициальная. – С. 473-480.)

3. От комитета Черниговской эмеритальной кассы // ЧЕИ. – 1881. – № 7. – Часть неофициальная. — С. 138-143.

4. Список лиц, представивших взносы в эмеритальную кассу духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 9. – Часть неофициальная. — С. 173-178.

5. Разные известия // ЧЕИ. – 1885. – № 3. – Часть официальная. — С. 90-96.

6. От комитета эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1881. – № 43. – Часть неофициальная. — С. 775-778; Список вкладчиков эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1885. – № 4. – Часть неофициальная. – С. 134-144.

7. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1885. – № 11. – Часть неофициальная. — С. 390-394.

8. Устав эмеритальной кассы духовенства черниговской епархии // ЧЕИ. – 1885. – № 13. – Часть официальная. – С. 463-485.

9. Отчет эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1887 г. // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – Часть неофициальная. — С. 289-316.

10. Журналы общеепархиального съезда // ЧЕИ. – 1887. – № 6. – Часть официальная. – С. 276-281.

11. К сведению духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1887. – № 9. – Часть официальная. – С. 375 – 379; Заявление комитета эмеритальной кассы // ЧЕИ. – 1890. – № 8. – Часть официальная. – С. 150-152.

12. Журналы общеепархиального съезда // ЧЕИ. – 1891. – № 5. – Часть официальная. – С. 221-223.

13. От комитета эмеритальной кассы // ЧЕИ. – 1891. – № 24. – Часть официальная. – С. 842-844.

14. Разные известия // ЧЕИ. – 1892. – № 6. – Часть официальная. – С. 257-278.

15. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1892 г. // ЧЕИ. – 1893. – № 18. – Часть неофициальная. – С. 1-17.

16. Акт ревизионной комиссии по эмеритальной кассе духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1896. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 169-171.

17. Журналы общеепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1897. – № 11. – Часть официальная. – С. 14-32.

18. Журналы общеепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1898. – № 3. – Часть официальная. – С. 4-6.

19. Акт ревизионной комиссии по эмеритальной кассе духовенства Черниговской епархии // ЧЕИ. – 1900. – № 17. – Часть официальная. – С. 428-433.

20. Журналы общеепархиального съезда депутатов духовенства // ЧЕИ. – 1902. – № 24. – Часть официальная. – С. 21-22.

21. Акт о результатах внезапной ревизиии // ЧЕИ. – 1907. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 69-72.

22. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1910 год // ЧЕИ. – 1911. – № 19. – Часть официальная. – С. 553-566.

23. Разные известия // ЧЕИ. – 1911. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 393-395.

24. Акт о результатах внезапной ревизии сумм эмеритальной и погребальной касс // ЧЕИ. – 1911. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 603-606.

Блакитный М.М. Пенсионное обеспечение священнослужителей Черниговской епархии в 80-х гг. XIX – в начале XX вв. (по материалам газеты «Черниговские епархиальные известия»)

В статье на основании тех материалов, которые были опубликованы в журнале «Черниговские епархиальные известия», говорится о пенсионном обеспечении духовенства Черниговской епархии.

Ключевые слова: *Черниговская епархия, пенсия, священник, «Черниговские епархиальные известия».*

Blakytnyi M.M. Pensions of Chernihiv diocese clergy in the 80's XIX - early XX centuries. (according to the newspaper «Chernihiv diocesan news»)

The article, based on the materials that were published in the journal «Chernihiv diocesan news», says about pensions of Chernihiv diocese clergy.

Key words: *Chernihiv diocese, pension, the priest, «Chernihiv diocesan news».*

19.02.2013 р.

УДК 63.3(4Укр) «185/191»

О.П. Колесник

РОЛЬ БЛАГОДІЙНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджується вплив благодійності духовенства Чернігівської єпархії на діяльність Чернігівської духовної семінарії у другій половині XIX – на початку XX століть.

Ключові слова: *благодійність, православна церква, духовенство, Чернігівська духовна семінарія.*

Православна церква завжди опікувалась освітою в Російській імперії. Особливо нагальним це питання стало в другій половині XIX – на початку XX ст., коли інтенсивно почали виникати та розвиватися державні та земські навчальні заклади. Не бажаючи втратити можливість впливати на населення, духовенство прагнуло не тільки зберегти свої позиції, а й поширити свій вплив на світські школи. Варто зазначити, що церква була і є тією організацією, специфікою діяльності якої є постійна взаємодія з населенням, тож вона змушена була брати найактивнішу участь у становленні і розвитку системи освіти в Російській імперії.

Вивченням явища тогочасної благодійності займалися О.М. Донік, Ф.Я. Ступак, Ю.І. Гузенко [14] та інші дослідники. Г.В. Степаненко [13, 1-23] у своїх працях звертає увагу на культурно-просвітницьку діяльність духовенства. С. Мащенко вивчав діяльність Чернігівської духовної семінарії, її культурно-духовний вплив на вихованців [6, 55-67]. Дослідженням питання церковної благодійності

на теренах Чернігівської єпархії займалися М. Блакитний, Г. Полієнко, Н. Потій, О. Тарасенко [1], приділивши у своїх роботах значну увагу участі церкви в освіті населення. Проте їх праці стосувалися стану церковної благодійності взагалі, а питання впливу добродійності православної церкви на духовні навчальні заклади залишилось малодослідженим. Тому ми ставимо за мету з'ясувати, яким чином в означений період філантропічна діяльність церкви в цілому та окремих її служителів зокрема вплинула на діяльність Чернігівської духовної семінарії та свідомість вихованців.

Як і в решті губерній країни, церковні навчальні заклади Чернігівщини, відповідно до статуту 1808 р., були розділені на три групи: нижчу – до складу якої входили повітові та парафіяльні училища; середню – духовні семінарії; вищу – духовні академії. У Чернігівській губернії були церковні навчальні заклади двох перших рівнів: середню освіту здобували у духовній семінарії, початкову – в трьох окружних духовних училищах; ланка народної освіти була найчисельнішою, найбільш розгалуженою – до її складу входили церковнопарафіяльні, недільні школи та школи грамотності [10, 136].

Тож у досліджуваний період на території Чернігівської єпархії існували наступні навчальні заклади, котрі підпорядковувалися єпархіальному керівництву: Чернігівська духовна семінарія, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Стародубське духовні училища, Чернігівське та Васильєвське єпархіальні жіночі училища, недільні та церковнопарафіяльні школи та школи грамотності.

Серед всіх навчальних закладів, якими опікувалося духовне відомство, центральне місце належало духовній семінарії. Окрім обов'язкового фінансування цього навчального закладу духовні отці та світські особи власними пожертвами намагалися всіляко його підтримати. З 1737 р. в семінарії існувала традиція прізвища дарувальників записувати в спеціальний синодик. Загалом туди вписано 174 роди, з яких 62 – духовного звання [15, 76].

У другій половині XIX – на початку XX ст. духовенство продовжувало офірувати на потреби семінарії. Після того, як у 1859 р. на Чернігівську єпископську кафедру було призначено преосвященного Філарета, семінарія перебувала під його постійною увагою. До того ж сам навчальний заклад знаходився в не в найкращих умовах. Архієпископ же побудував великий новий корпус, перебудував два старих, облаштував храм, організував бібліотеку, в яку заповідав після своєї смерті передати і свою власну, що налічувала 1752 примірники. Він покращив і становище викладачів, надавши їм квартири в семінарському корпусі та збільшивши платню [4, 157-158]. Також кошти на утримання наглядачів семінарії та духовних училищ перераховували до семінарського правління (зокрема у 1873 р.) благочинні-протоієреї (І. Чернявський – 13 крб. 70 коп., М. Лявданський – 10 крб. 27,5 коп.) та священики (І. Симонтовський – 11 крб. 76 коп., І. Щемелинов – 12 крб. 33 коп., С. Імшенецький – 14 крб. 53,5 коп., С. Рожалин – 14 крб. 40 коп., П. Левицький – 13 крб. 83,5 коп., Г. Терлецький – 9 крб. 69 коп., М. Діомиров – 16 крб., С. Русановича – 11 крб. 76 коп., І. Зосимович – 12 крб. 46 коп., Ф. Ланчинський – 13 крб., С. Виноградський – 13 крб. 15 коп.) [7, 373].

У тому ж 1873 р. Чернігівську семінарію інспектував Обер-Прокурор Св. Синоду, Міністр народної освіти граф Дмитро Андрійович Толстой разом з Попечителем Київського навчального Округу. На той час навчальний заклад мав три корпуси, проте семінарія розташовувалась у двох двоповерхових кам'яних спорудах, а третій, кам'яний двоповерховий флігель, займало Чернігівське духовне училище. У семінарських будівлях розміщалися спальні кімнати, спортивні зали, навчальні приміщення, бібліотека, їдальня. Лікарня знаходилась посеред семінарського саду. У церкві семінарії відбувались богослужіння, на які приходили і жителі міста [11, 361].

Проте основним джерелом фінансування даного навчального закладу були кошти, які виділяло єпархіальне керівництво та перераховували церковні парафії. Розподіляла фінанси між духовними навчальними закладами Духовна консисторія, яка своїм указом від 29 лютого 1972 р. за № 2255 розпорядилася про пересилку обов'язкового 21 % внеску безпосередньо на рахунок консисторії, а не навчальних закладів [12, 67]. Також джерелом фінансування були внески від церков, монастирів, причтів, архієрейських будинків, які за постановами єпархіальних з'їздів визначалися, як обов'язкові, і відрахування від різних установ (земських та міських), із сум опіки про бідних духовного звання, приватні пожертви тощо.

Регулярно Чернігівська духовна семінарія отримувала гроші від єпархіального свічкового заводу. На той час практично кожна єпархія мала власний свічковий завод, який мав право монопольної торгівлі у тих парафіях, що входили до її складу. Відкриття таких заводів було санкціоноване керівництвом Російської імперії з метою покращення матеріального становища Православної церкви і зміни на краще фінансування духовних закладів освіти. Протягом всього періоду існування Чернігівського єпархіального свічкового заводу з 1872 по 1916 роки фінансова допомога регулярно надавалася навчальним закладам єпархії. За останні 23 роки діяльності підприємства на потреби єпархії було надано 1 591 415 крб. (інформація за 20 перших років майже відсутня). Так, тільки на утримання та облаштування Чернігівського єпархіального жіночого училища було надано понад 330 000 крб., Чернігівській духовній семінарії – понад 150 000 крб., Чернігівського чоловічого духовного училища – майже 100 000 крб. та ін. [5, 75].

При семінарії існувало Товариство Святого Феодосія для допомоги недостатнім вихованцям Чернігівської духовної семінарії. Товариство ставило собі за мету, знаходячись під «милостивым покровительством местного архипастыря», надавати допомогу тим вихованцям семінарії, що її потребують, виходячи з різних обставин, причому допомога надавалась «или в виде безвозвратной субсидии или в виде временной ссуды». Кошти товариства складалися з членських внесків, пожертв членів товариства та сторонніх осіб, обов'язкових внесків від церков Чернігівської єпархії по 50 коп. щороку, обов'язкових внесків духовенства (священики – 15 коп., дяки – 10 коп., псаломщики – 5 коп. щороку), добровільних пожертв за підписними листами, які щороку розсилалися благочинними отцями по причтам єпархіальних церков [16, 116].

Основною метою семінарського навчання була підготовка освічених священнослужителів, які також могли б займатися освітньою діяльністю в церковнопарафіяльних, недільних школах та школах грамоти. Закінчивши навчання в Чернігівській духовній семінарії, випускники мали змогу отримати місце вчителя. Так, у 1873 р. Училищна рада Ніжинського повіту надіслала запит до правління семінарії: «… не пожелает ли кто-нибудь из них (випускників – авт.) занять место учителя народной школы Нежинского уезда… Жалованье учителю народной школы в Нежинском уезде, кроме ежегодной награды, от 200 до 300 руб. сереб. и квартира с отоплением» [9, 248]. При семінарії існувала зразкова школа, де учні 5-6 класів семінарії проходили практику. Закон Божий тут викладав В. Миславський, учителем був В. Тетерін – обидва випускники семінарії [8, 166-167].

Вихованці семінарії чудово розуміли значущість свого навчання в цьому навчальному закладі, адже після закінчення можна було продовжити освіту в духовній академії або, навіть, якщо не було змоги стати священиком, іти працювати вчителем у парафіяльні школи. Та й навчання в семінарії давало можливість надто бідним учням навчатися за рахунок казни, хоча варто зазначити, що матеріальне забезпечення семінарій було незадовільним. Так, Синод на утримання 70 бідних семінаристів, 30 учнів духовного училища при семінарії, зарплату службовцям, прислузі, утримання будинків, їх ремонт і опалення виділяв 3500 рублів на рік. Частину коштів становили відсотки з 4200 рублів благодійних внесків [3, 9-10]. І хоча цього не вистачало для повноцінного функціонування навчального закладу, та все ж таки діти священиків, які не могли заплатити за навчання, мали можливість отримати повноцінну освіту. Вдячність таких учнів була цілком свідомою, про що свідчить виступ Бєлявського – одного з таких випускників семінарії у 1911 році: «Благодаря семинарию за все, чему она научила его, он остановился подробнее на великой материальной поддержке, какую духовно-учебное заведение оказывает сиротам. «При бедности нашей семьи, – закончил Белявский, – я и мои братья нигде и никогда бы не получили полного образования, пришлось бы идти в жизнь недоучками, а это так тяжело, и никогда бы мы не выбрались из бедности. Но семинария пришла мне на помощь – я был принят на казенное содержание и вот теперь я окончил семинарию и иду в жизнь уже вооруженный знаниями и правами» [2, 356]. Взагалі ж, зі стін семінарії вийшли не тільки священики, а й чимало людей, які присвятили себе вчителюванню, громадській роботі, науковій, літературній, мистецькій діяльності.

Отже, Чернігівська семінарія була не тільки становим закладом, який готував священиків, – вона давала можливість своїм вихованцям почати самостійне життя з досить-таки великим багажем знань та проявити себе не тільки на релігійному поприщі. Саме тому духовенство Чернігівської єпархії докладало чималих зусиль для того, щоб семінарія відповідала тогочасним вимогам та мала репутацію навчального закладу вищого ґатунку, роблячи посильні доброчинні внески на її утримання та залучаючи до цієї доброї справи не тільки представників духовного стану, а й світських осіб. Та й вихованці, маючи достойний приклад благодійності перед собою, залучалися до сповідування високих моральних цінностей і людяності.

Посилання

1. Блакитний М. Церковна благодійність на території північного Лівобережжя у другій половині XIX – на початку XX століть (за матеріалами часописів «Черниговские епархиальные известия» та «Вера и жизнь»)/ М. Блакитний // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 8. –Чернігів, 2007. – С. 35-38; Полієнко Г. Благодійництво православної церкви у чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX століття) / Г. Полієнко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 6. – С. 49-54; Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський) / Н. Потій, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2007. – №4. – С.46-55.

2. Выпуск воспитанников семинарии, окончивших курс в 1911 году // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. Часть неофициальная. – 1911. – №14. – С. 356.

3. Доброгаев М. Михаил (Десницкий) – Митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский / М. Доброгаев // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1894. – № 7. – С. 9-10.

4. Картины церковной жизни Черниговской Епархии из IX вековой ее истории: всеподданнейше посвящ. Черниг. епархии / [предисл.: Василий, епископ Черниг. и Нежин.]. – Киев: Фото-лито-тип. «С.В. Кульженко», 1911. – 206 с.

5. Колесник О.П. Фінансування єпархіальними свічковими заводами духовних закладів освіти як один з проявів благодійності православного духовенства в другій половині XIX – початку XX ст. (на прикладі Чернігівського єпархіального свічкового заводу) / О.П. Колесник // Сборник научних материалов II международной конференции «Современный мир: проблемы и перспективы» (Чернігів, 20-21 квітня 2012 р.) / Київський славістичний університет. Чернігівська філія. – Чернігів, 2012. – С. 73-76.

6. Мащенко С. Чернігівська духовна семінарія як культурно-освітній осередок України / С. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 55-67.

7. О получении денег на содержание надзирателей семи-

нарии и духовных училищ // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1873. – № 17. – С. 373.

8. Общие сведения о состоянии начальной образцовой школы при Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. Прибавление. – 1888. – № 15. – С. 166-167.

9. От Нежинского уездного училищного совета // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1873. – № 14. – С. 248.

10. Полієнко Г.О. Благодійництво та доброчинність православної церкви у Чернігівській єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.): дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01 / Г.О Полієнко. – Чернігів, 2011. – 214 с.

11. Посещение Черниговской духовной семинарии Его сиятельством Г. Обер-Прокурором Св. Синода, Графом Дмитрием Андреевичем Толстым, 19 сентября сего 1873 года // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1873. – № 20. – С. 361-368.

12. Распоряжения епархиального начальства // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1873. – № 5. – С. 67.

13. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.01 «історія України» / Г.В. Савченко. – К., 2002. – 23 с.

14. Ступак Ф.Я. Історико-теоретичні засади феномену доброчинності та громадської опіки в Україні / Ф.Я. Ступак // Сіверщина в історії України: Зб. наук. праць. Вип. 2. Матеріали восьмої науково-практичної конференції (м. Глухів, 15-16 жовтня 2009 р.). – К. – Глухів, 2009. – С. 217-220; Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX століть) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 160-174; Гузенко Ю.І. Громадська благодійність другої половини XIX – початку XX ст.: українська історіографія проблеми (1990-ті рр. XX ст.) / Ю.І. Гузенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.29: Історичні науки. – Миколаїв: МДУ, 2010. – С. 255-264.

15. Травкіна О. Меценати Чернігівського колегіуму / О. Травкіна // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2004. – С. 76.

16. Устав Общества Святого Феодосия для вспомоществования недостаточным воспитанникам Черниговской духовной семинарии // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1911. – № 14. – С. 116-118.

Колесник О.П. Роль благотворительности православного духовенства Черниговской епархии в деятельности Черниговской духовной семинарии во второй половине XIX – в начале XX вв.

В статье исследуется влияние благотворительности духовенства Черниговской епархии на деятельность Черниговской духовной семинарии во второй половине XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: *благотворительность, православная церковь, духовенство, Черниговская духовная семинария.*

Kolesnyk O.P. The role of the charity of the Orthodox clergy of Chernihiv diocese on the activities of Chernihiv seminary in the second half of the XIX – early XX century

This article is about the influence of charity of Chernihiv diocese clergy on the activities of Chernihiv seminary in the second half of the XIX - early XX century.

Key words: *charity, the Orthodox Church, the clergy, Chernihiv seminary.*

01.03.2013 р.

УДК 94(477):001.89+37.091.321«189/191»

Н.О. Ципляк

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЧІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

У статті висвітлено основні напрямки науково-дослідної роботи викладачів Чернігівської духовної семінарії. Детально розглянуто участь викладачів семінарії в історико-краєзнавчому русі кінця XIX – початку XX ст. та впровадження викладачами нових філософсько-педагогічних ідей в навчально-виховний процес.

Ключові слова: *Чернігівська духовна семінарія, Чернігівське єпархіальне древлесховище, Церковно-археологічна комісія.*

Чернігівська духовна семінарія упродовж півтора століття (1786-1919) була не лише духовним навчальним закладом, а й своєрідним науковим осередком на терені Північного Лівобережжя. З 1836 р. Правління семінарії мало «ежегодно доставлять сведения, кто из наставников семинарий, сверх классических занятий, произвел что-либо особенное, например, написал какое-либо ученое сочинение или изготовил перевод какой-либо полезной книги или усердно занимался проповедничеством» [10, 28].

У середині XIX ст. за архієпископа Філарета Гумілевського в семінарії значно активізувалась наукова робота. У 1859 р. за його ініціативою з представників освіченого духівництва єпархії було створено Комісію для збирання відомостей з церковної історії Чернігівщини та підготовки опису Чернігівської єпархії. До складу комісії увійшли протоієреї А. Страдомський та Л. Рклицький, викладачі історії в Чернігівській духовній семінарії П. Зарчинський та Ф. Дмитревський. Результатом їх багаторічної праці стало семитомне «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», видане вже після смерті Філарета Гумілевського [13, 53-60].

У 50-х рр. XIX ст. було започатковано впорядкування історичних описів монастирів єпархії. Так, інспектор Чернігівської духовної семінарії Л. Білоусович підготував нарис історії Батуринського Крупицького монастиря.

Серед дослідників церковної історії Чернігівщини слід відзначити викладача Чернігівської духовної семінарії Никодима Алешковського. Його активна наукова робота розпочалась з 1854 р., коли він став членом Комісії для складання описів монастирського майна при Чернігівській духовній консисторії та Єлецькому монастирі. На сторінках неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» Никодим опублікував близько 40 документів другої половини XVII – XVIII ст. з церковної історії краю з авторськими коментарями. Ґрунтовне вивчення архівних зібрань Єлецького і Троїцького монастирів, архіву Духовної консисторії та Казенної

палати, а також рукописного відділу бібліотеки Чернігівської духовної семінарії дало Никодиму Алешковському можливість уперше впорядкувати серію біографічних нарисів про чернігівських ієрархів X-XIX ст. [4, 58-60].

Історії створення та діяльності Чернігівської духовної семінарії присвятили свої розвідки її викладачі Н. Докучаєв, А. Єфимов, П. Богуславський, Л. Білоусович, Ф. Дмитревський, С. Нікольський, М. Лілеєв, В. Литинський.

Користуючись документами та літературою, що була вилучена 1867 р. у розкольницьких поселеннях Чернігівщини та зберігалася у бібліотеці семінарії, викладач М. Лілеєв почав працювати над темою свого майбутнього дисертаційного дослідження, присвяченого історії старообрядницьких слобід у північних повітах Чернігівської губернії. М. Лілеєв опублікував низку статей з цієї проблеми і в 1895 р. захистив у Київському університеті св. Володимира магістерську дисертацію «Из истории раскола на Вятке и в Стародубье XVII-XVIII ст.», яка згодом була видана окремою книгою [11, арк. 12].

Викладачі семінарії брали активну участь в історико-краєзнавчому русі. На підставі ухваленого урядом 1884 р. положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії, у 1896 р. була заснована Чернігівська губернська вчена архівна комісія. Членами комісії у різні часи були викладачі семінарії І. Галахов, Г. Лобов, Н. Чернавський, О. Єфімов. За двадцять чотири роки свого існування (1896-1920) Комісія видала 12 томів своїх «Трудов», причому дві третини публікацій стосувались церковної історії Чернігівщини.

Новим стимулом для активізації заходів по вивченню церковної старовини краю стала постанова Синоду від 14 лютого 1906 р., згідно з якою стародруки, рукописи та старожитності, що вийшли з ужитку в храмах, мали передаватись до Єпархіальних древлесховищ. 4 травня 1906 р. Чернігівська духовна консисторія звернулася до Правління Чернігівської духовної семінарії «как учреждения, преследующего отчасти и ученые цели» з пропозицією очолити роботу по створенню єпархіального музею. Попередню згоду очолити його дав викладач семінарії В. Дроздов

Передусім він підготував статут, який було затверджено 14 жовтня 1906 р. Чернігівське єпархіальне древлесховище засновувалося при Чернігівській духовній семінарії для збирання та зберігання пам'яток церковної старовини. Його мета полягала у концентрації церковних старожитностей задля «научного исследования самих памятников, разработки по данным вещественных и письменных памятников церковно-археологической жизни епархии, предотвращение возможной порчи и утраты памятников на местах, предоставления возможности желающим наглядно ознакомиться с выдающимися памятниками местной старины». Статут чітко окреслював групи пам'яток, які планувалося зосередити в Єпархіальному древлесховищі, й можливі шляхи їх надходження. Тимчасово музей мав розміститися у коридорах Чернігівської духовної семінарії «в особо устроенных витринах, шкафах, рамах за стеклом». Для керівництва діяльністю музею було створено Церковно-археологічну комісію, що складалася з представників духівництва, обраних Єпархіальним з'їздом, двох членів Правління Чернігівської духовної семінарії та члена Правління Чернігівського духовного училища. Завідувач древлесховища обирався з-поміж членів Церковно-археологічної комісії та мав звітувати перед нею тричі на рік. На першому засіданні Церковно-археологічної комісії 15 жовтня 1907 р. її головою було обрано ректора семінарії І. Галахова, а завідувачем Чернігівського єпархіального древлесховища – викладача семінарії В. Дроздова.

Церковно-археологічна комісія створювалась на зразок Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. На початку 1907 р. В. Дроздов двічі виїздив до Києва для ознайомлення з його роботою. Керівник київського осередку М. Петров на запрошення чернігівських науковців допомагав влаштовувати першу експозицію єпархіального музею і долучився до опису його колекції. Члени Церковно-археологічної комісії вивчали й охороняли церковні старожитності регіону, складали каталог пам'яток церковної історії Чернігівської єпархії, поповнювали зібрання Єпархіального древлесховища, займалися видавничою діяльністю [3, 61-66].

Основним джерелом поповнення колекцій Єпархіального древлесховища були наукові відрядження (екскурсії) членів комісії для обстеження церков і монастирів та вилучення з них документів і старожитностей для наукового опису й вивчення.

У 1908 р. викладач Чернігівської духовної семінарії В. Дроздов упорядкував перший каталог Єпархіального древлесховища, що складався з п'яти розділів: ікони на дереві, барельєфи, підвіски, дукачі, хрести-складні та оклади Євангелій, царські врата; ікони та картини на полотні; портрети святителів та історичних діячів; гравірувальні дошки та кліше Новгород-Сіверської і Чернігівської друкарень, печатки чернігівських єпископів; закладні дошки з церков єпархії. Усього в каталозі описано 293 експонати XVII-XIX ст. із зазначенням композиції, розмірів, орієнтовної дати створення, мистецької техніки та джерел надходження до музейної колекції [1, 577-598].

Члени Церковно-археологічної комісії брали безпосередню участь у підготовці та проведенні XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові у серпні 1908 р. Навесні 1906 р. почало діяти

Чернігівське відділення Попереднього комітету по підготовці з'їзду, до складу якого увійшли знавці місцевої церковної історії, зокрема, ректор семінарії І. Галахов, викладач семінарії В. Дроздов, викладачі духовних училищ М. Доброгаєв, П. Бугославський, М. Любич. Комітет розробив програму, яка передбачала вивчення історії приходських храмів Чернігівщини, опис видань Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень XVII-XVIII ст., фотофіксацію найстаріших храмів, іконостасів та найбільш цінних ікон, збирання відомостей про молитовні будинки інших віросповідань, опис архівів церков та монастирів Чернігівщини. Церковно-археологічну комісію на з'їзді представляли О. Єфимов та К. Карпинський, депутатами з'їзду від Чернігівської духовної семінарії були В. Дроздов та І. Галахов, від духовного училища – М. Доброгаєв, від духовної консисторії – О. Флеров [2, 225-227].

До з'їзду в приміщенні Чернігівського реального училища була влаштована виставка, директором якої став викладач семінарії В. Дроздов. Тут було представлено 873 експонати з колекції Чернігівського єпархіального древлесховища, зокрема 37 рукописів, серед яких Апостол XVI ст., Служебник XVII ст., синодики монастирів XVII-XVIII ст., рукописи «Чуда пресвятой Богородици Мохнатинской, деючиися от образа ея чудотворного року 1691», «Келейный летописец преосвященного Дмитрия Ростовского», «Летописец» XVIII ст., грамоти чернігівських архієреїв. У розділі стародруків було виставлено 68 книг: Євангелія XVII-XVIII ст. Віленської, Львівської, Києво-Печерської та Чернігівської друкарень, Анфологіон Новгород-Сіверської друкарні 1678 р., твори Л. Барановича, І. Галятовського М. Смотрицького. Більша частина експонатів Чернігівського єпархіального древлесховища (715 пам'яток) увійшла до розділу церковних старожитностей: 133 ікони XVII-XIX ст., антимінси, плащаниці, хрести та енколпіони XII-XIII ст., дароносиці, потири, дискоси, звіздиці, вінці, церковне вбрання (фелоні, єпітрахілі, поручі, воздухи, підризники, покровці), а також фрагмент капітелі Чернігівського Спаського собору, царські врата, ікони, закладні дошки, печатки архіпастирів, колекція фотодокументів. Ще одна виставка під час з'їзду на пропозицію О. Єфимова була влаштована у ризниці Троїцько-Іллінського монастиря. На ній були представлені Євангелія XVI – початку XVIII ст. у срібних окладах, ігуменські посохи Л. Барановича та Д. Туптала, митри XVII-XVIII ст., вериги подвижників, церковне начиння, колекція рукописів та стародруків [5, 128-129].

До відкриття XIV Всеросійського Археологічного з'їзду було приурочено видання першого випуска «Сборника» Чернігівського єпархіального древлесховища. На його сторінках побачили світ архівні документи про життя та діяльність Ф. Углицького з коментарями К. Карпинського, дослідження П. Добровольського «Где находились старинные, несуществующие ныне храмы города Чернигова?», стаття священика І. Чередникова про Вознесенську церкву пос. Клинці Суразького повіту, а також звіт В. Дроздова про організацію Чернігівського єпархіального древлесховища.

З ініціативи чернігівського архієпископа Філарета Гумілевського ще влітку 1861 р. було започатковано видання часопису «Черниговские епархиальные известия», в редакції якого працювали викладачі семінарії Н. Докучаєв та Ф. Дмитревський, а П. Огієвський, Л. Белоусович, С. Нікольський, В. Литинський, М. Лілеєв, О. Розов, М. Васютинський і систематично друкували розвідки на його сторінках. Увагу привертає серія цікавих нарисів викладачів семінарії, присвячених православній обрядовості, поясненню канонів церкви, основам християнської педагогіки.

Викладачі Чернігівської духовної семінарії співпрацювали не лише з місцевими виданнями. Так, у 1910 р. викладач С. Савінський надрукував статті «Нравственный облик Христа» в журналі «Христианин» і «Учение древне-греческих церковных писателей о возраждении» в журналі «Вера и разум». Викладач В. Недумов був співробітником журналу «Вера и разум» [12, арк. 13].

Ректор Чернігівської духовної семінарії М. Марков плідно розробляв теоретичні проблеми педагогіки та філософії. Ще навчаючись у Київській духовній академії, він під впливом професора П. Юркевича захопився філософією і написав низку студентських робіт у цій царині. П. Юркевич досить високо оцінив ці твори М. Маркова: «Мысли основательны и глубоки, расположены в строгой последовательности и с замечательным искусством; выражены языком точным. Вообще сочинение превосходно»; «… нужно было меньше заниматься общей теорией жизни, а больше теорией созерцания. Впрочем, сочинение совершенно зрелое и глубокомысленное» [8, 4-5].

Перу М. Маркова належать кілька фундаментальних праць з питань філософії та педагогіки. Одна з них – «Обзор философских учений» (1881 р.) – була удостоєна премії преосвященного Макарія і рекомендована Синодом як навчальний посібник для духовних семінарій. Праці М. Маркова «Педагог древнего классического мира Сократ» (1884 р.), «Педагог нового христианского мира славянин Амос Коменский» (1885 р.) мали безпосереднє відношення до філософії освіти. М. Марков також постійно друкував філософсько-педагогічні статті в періодичних виданнях «День», «Русь», «Журнал Министерства народного просвещения», редагував неофіційну частину «Черниговских епархиальных известий» [6, 74; 7, 693-721; 9, 18]. Він підтримував дружні

стосунки з лідерами російського слов'янофільства О. Хомяковим та І. Аксаковим. Загалом, на думку сучасників, М. Марков був енциклопедично освіченою людиною, викладав богослов'я, філософію, історію, словесність, особливо шанував творчість О. Пушкіна: «В обычной беседе просто поражал собеседника, приводя иногда целые тирады из произведений великого поэта, а всю поэму «Евгений Онегин» мог прочитать наизусть» [8, 6-8]. Традиції, закладені М. Марковим, знайшли своє продовження у діяльності Чернігівської духовної семінарії. Свідченням цього є, наприклад, виступ у 1894 р. інспектора І. Єфремова перед семінаристами, які стояли на порозі своєї педагогічної діяльності.

Отже, викладачі Чернігівської духовної семінарії взяли активну участь у створені та діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії, Чернігівського єпархіального древлесховища, Церковно-археологічної комісії, досить активно займалися науковою роботою, друкуючи свої розвідки на шпальтах періодичних видань, а також плідно розробляли теоретичні проблеми педагогіки та філософії.

Посилання

1. Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища / В. Дроздов // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 15. – Часть неофициальная. – С. 577-598.
2. Журнал Церковно-археологической комиссии при Черниговском епархиальном древлехранилище // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – № 7. – Часть неофициальная. – С. 225-227.
3. Гейда О. Краєзнавча та просвітницька діяльність Братства святого князя Михайла при Чернігівській духовній семінарії / О. Гейда // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 61-66.
4. Гейда О. Дослідження церковної історії Чернігівщини у першій половині XIX ст. / О. Гейда // Сумська старовина. – 2003. –№ XI-XII. – С. 57-64.
5. Гейда О. Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук: спец. 07.00.01 «історія України» / О. Гейда. – Київ, 2005. – 290 с.
6. Гупан Н. Розвиток педагогічної думки у працях видатних педагогів Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. / Н. Гупан // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету. – Чернігів, 2001. – С. 74-75.
7. Компан И. Двадцатипятилетие службы ректора Черниговской духовной семинарии протоиерея Н.П. Маркова / И. Компан // Черниговские епархиальные известия. – 1886. – № 21. – Часть неофициальная. – С. 693-721.
8. Мащенко С. Філософський світ Миколи Маркова / С. Мащенко. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2006. – 68 с.
9. Мащенко С. Філософсько-освітня думка Миколи Маркова / С. Мащенко – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – 64 с.
10. Петров П. История Киевской духовной семинарии (1817-1917) / П. Петров. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1917 – 1918. – 72 с.
11. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА), ф. 797, оп. 46, спр. 102, арк. 82.
12. РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1406, арк. 13.
13. Тарасенко О. Архієпископ Філарет (Гумілевський) і Чернігівська духовна семінарія / О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 53-60.

Цыпляк Н.О. Научная деятельность преподавателей Черниговской духовной семинарии

Статья посвящена основным направлениям научно-исследовательской работы преподавателей Черниговской духовной семинарии. Детально рассмотрено участие преподавателей семинарии в историко-краеведческом движении конца XIX – начала XX вв. и введение преподавателями новых философско-педагогических идей в учебно-воспитательный процесс.

Ключевые слова: *Черниговская духовная семинария, Черниговское епархиальное древлехранилище, Церковно-археологическая комиссия.*

Tsyplyak N.O. Scientific work of teachers of Chernihiv Theological Seminary

The article deals with the main directions of scientific and research work of teachers of Chernihiv Theological Seminary. The participation of seminary teachers in historical and local history movement of the end of the XIX- beginning of the XX centuries and teachers' introduction of new philosophical and pedagogical ideas in educational process were analysed in details.

Key words: *Chernihiv Theological Seminary, Chernihiv diocesan archive, the church and archaeological commission.*

18.03.2013 р.

УДК 93:321.02]:929 Верзилов

С.Г. Скоренок

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А.В. ВЕРЗИЛОВА

Стаття присвячена аналізу громадсько-політичної діяльності міського секретаря, а згодом голови Чернігівської міської думи А.В. Верзилова (1867-1931).

Ключові слова: *Аркадій Верзилов, Російська імперія, Чернігів, Єлисаветград, «Громада», просвіта.*

Серед чернігівських краєзнавців кінця XIX – початку XX ст., що працювали над дослідженням регіональної історії, одне з чільних місць по праву належить Аркадію Васильовичу Верзилову (1867-1931). Відомий громадський діяч, він тривалий час виконував обов'язки чернігівського міського голови й водночас плідно вивчав минувшину регіону. Добре знайомий з історією регіону та реаліями тогочасного життя, А.В. Верзилов зібрав унікальні відомості про Чернігів. Йому належить низка наукових праць та цікаві спогади. На жаль, деякі праці з його доробку залишились у рукописах і згодом були втрачені. Досі науковці переважно зосереджували увагу на деяких аспектах культурної діяльності А.В. Верзилова. Серед них відзначимо праці Л. Біньковської, О. Ісаєнко, Г. Кураса, О. Коваленка, В. Руденка. Втім, його біографія та громадсько-політична діяльність досі залишаються маловідомими широкому загалу науковців і шанувальників історії. У статті зроблено спробу проаналізувати громадсько-політичну діяльність А.В. Верзилова.

А.В. Верзилов народився 8 грудня 1867 р. у с. Ковчині Чернігівського повіту в родині чиновника судової палати Василя Даниловича Верзилова та його дружини Марії Іванівни. Рід Верзилових походить з дрібних полупанків-урядовців, що мешкали в с. Ковчині Чернігівського повіту.

Василь Данилович закінчив Чернігівське повітове училище і з 1860 р. служив у Палаті цивільного суду. У 1870 р. він здобув чин колезького секретаря і 1872 р. був затверджений на посаді секретаря судової палати [1, 7-8 зв.]. Свого часу батько А.В. Верзилова отримав у спадок від своєї матері 20 десятин землі, які після його смерті 1882 р. було розподілено між нащадками. Аркадію дісталась ¼ частина батькового спадку.

Дитинство А.В. Верзилова пройшло у рідному селі, яке він дуже любив. Саме тому згодом свої твори він підписував під псевдонімом Ковчинець.

Середню освіту А.В. Верзилов здобув у Чернігівській гімназії і у 1887 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Його навчання в гімназії та університеті припало на період піднесення національно-визвольного руху на українських землях у складі Російської імперії. У цей час спостерігається відродження громадівського руху, наслідком якого було створення таємних організацій-громад, які мали на меті пробудити національну свідомість українців. Саме до таких організацій належав А.В. Верзилов. За гімназійних років це було Товариство самоосвіти, а, вже будучи студентом, він належав до Українського товариства студентів, яким керував В.Б. Антонович [2, 1]. Спілкування з громадівцями вплинуло на формування громадянської позиції А.В. Верзилова.

З кінця 80-х рр. XIX ст. починається самостійна науково-дослідна робота А.В. Верзилова. Ще в юнацькі роки на А.В. Верзилова мали вплив В.Б. Антонович, а пізніше М. Добровольський, пробуджуючи в ньому українську національну свідомість, інтерес до рідної минувшини. У 1889 р., ще студентом, він збирав фольклор у рідному селі та брав участь в археологічних розкопках на Соборній площі Чернігова. Свої матеріали студент оприлюднював на сторінках місцевої преси [5].

Закінчивши університет у 1891 р. та склавши у 1893 р. випускні екзамени, він розпочав службу на посаді секретаря Чернігівської міської думи. Державну службу йому вдавалося поєднувати з викладацькою діяльністю. Так, з 1899 р. по 1901 р. А.В. Верзилов викладав економічну географію на Чернігівських комерційних курсах, а у наступні два роки був викладачем історії Чернігівської торгівельної школи. Як служба, так і всяка праця його захоплювала не стільки з точки зору технічного викладання й заробітку, скільки з ідейного та науково-дослідного погляду [6, 6 зв.].

Досвід перебування у Київській студентській громаді, знайомство і спілкування з відомими на той час діячами надихнули енергійного 26-річного службовця міської думи на думку про створення української Громади в Чернігові. Період діяльності А.В. Верзилова в Чернігівській Громаді припадає на 1893-1905 рр. Це був час нелегального її існування. Громадівцям доводилось не тільки боротися і протестувати проти бюрократичного російського режиму, а й поширювати національні ідеї, підтримувати і творити українську культуру, оскільки культура, на думку історика, «щось стале, живе, побутове, що не може бути схованим» [3]. На запрошення громадівців у Чернігові перебували і виступали театральні трупи М.Л. Кропивницького, П.К. Саксаганського, І.К. Карпенка-Карого, М.К. Садовського, а з концертами – М.В. Лисенко. Члени Чернігівської української Громади відзначали ювілеї діячів культури [4].

У Чернігові А.В. Верзилов одружився на вдові надвірного радника Марії Іванівні Афанасьєвій і мав з нею трьох дітей, серед яких була й донька дружини від її першого шлюбу.

Поява та діяльність першої в регіоні наукової інституції Чернігівської губернської вченої архівної комісії не могла пройти поза увагою історика. На її засіданні 7 листопада 1900 р. А.В. Верзилова обрали членом цієї наукової установи [7]. За споминами історика, стати членом архівної комісії йому конфіденційно рекомендував губернатор Є.К. Андрієвський [2, 5]. Як постійний член архівної комісії він здобув собі репутацію компетентного дослідника та завоював повагу серед відомих істориків. Зокрема, відомий український політичний діяч, історик та публіцист Д.І. Дорошенко називав А.В. Верзилова одним з найвпливовіших членів Чернігівської архівної комісії.

А.В. Верзилов, як громадський діяч, не тільки добре володів пером, але мав і дар слова: у його статтях позначалася публіцистична жилка, а у промовах на багатолюдних зібраннях проявлявся бойовий темперамент. Внаслідок революції 1905-1907 рр. здобула право на життя українська преса. А.В. Верзилов активно співробітничав з українською щоденною політичною, економічною і літературною газетою «Громадська думка» (1906 р.), а згодом газетою «Рада» (1906-1914 рр.), яка стала виходити після закриття владою «Громадської думки». Широка хвиля суспільного руху 1905-1907 рр. захопила його настільки, що він став членом Конституційно-демократичної партії [8, 4].

Працюючи в Чернігівській губернській вченій архівній комісії, краєзнавець заручився підтримкою її членів, серед яких були й діячі Чернігівської української Громади Г.О. Коваленко, В.І. Харченко. Відтак, громадівці мали вплив на всі ланки місцевої влади, що давало їм можливість впроваджувати в життя ідеї національної культурно-освітньої

діяльності в Чернігові. І тому не дивно, що 18 квітня 1906 р. А.В. Верзилова було обрано на відповідальну посаду міського голови Чернігова, яку він обіймав до скасування радянською владою установ міського самоврядування у 1919 р. [9]. Того ж таки року його обрали членом Попечительської ради Чернігівської міської трикласної школи терміном на чотири роки [10, 11]. А.В. Верзилов зазначав, що не збирався змінювати скромне становище секретаря думи, але, оскільки обраний на цю посаду, то буде докладати всі свої знання й сили для захисту інтересів громади [11].

Багато корисних справ було зроблено для поліпшення життя городян. Міський голова займався благоустроєм міста, керував будівництвом водогону та лікарні для інфекційних хворих, сприяв організації санітарної станції, розробляв проекти електрифікації міста, будівництва електростанції, лазні, вільної пожежної комуни, був причетний до підготовки та проведення в Чернігові XIV Археологічного з'їзду, приуроченого до 1000-річчя першої літописної згадки про Чернігів. А.В. Верзилов мав намір перетворити Чернігів на значний торгівельний та промисловий центр. Однією з найголовніших причин, що гальмували цей процес, він назвав відсутність дешевих та зручних шляхів сполучення. Саме тому прокладання залізничної магістралі через Чернігів він вважав питанням «життя та смерті» для подальшого розвитку міста [12, 164].

За сумлінну працю міський голова був нагороджений орденами св. Анни 3 ступеня (1909 р.) та св. Станіслава 2 ступеня (1911 р.). Разом з тим, незважаючи на всі заохочення з боку влади, А.В. Верзилов був у полі зору поліції. Так, у таємному повідомленні губернатору М.О. Маклакову чернігівський поліцмейстер зазначав, що у політичному відношенні А.В. Верзилов є особою з лівими поглядами, й пропонував не затверджувати його на новий термін головою міської думи [13, 6 зв.]. Та діяльність А.В. Верзилова у розбудові інфраструктури міста була помітною, за що його вдячні мешканці неодноразово переобирали на посаду міського голови.

Зазначимо, що крім роботи на виборних посадах в органах місцевого самоврядування, А.В. Верзилов плідно працював у багатьох громадських організаціях. Жодна подія наукового і культурного життя міста не залишалась поза увагою громадського діяча. Зокрема, А.В. Верзилов був у складі делегації міської думи на відкритті пам'ятника І.П. Котляревському в Полтаві, брав участь у діяльності Чернігівської громадської бібліотеки, був причетний до створення Педагогічного та Історичного у пам'ять тисячоліття Чернігова музеїв. Він вітав збори відновленої «Просвіти», перше зібрання якої відбулося 24 квітня 1917 р. На цьому зібранні його було обрано одним з 15 членів Ради товариства [14].

Події революції 1917 р. вплинули на зміну політичних поглядів А.В. Верзилова. Він вийшов із загальноросійської кадетської партії, в якій перебував з 1906 р., та вступив до Української партії автономістів-федералістів. За підсумками виборів міського голови 1917 р. його було обрано спочатку товаришем міського голови, а у 1918 р. – головою Чернігівської міської думи. У бурхливі часи Української революції А.В. Верзилов брав активну участь у розбудові українського життя в Чернігові. Зокрема, він став директором першої україномовної гімназії, в якій викладав курс «Історія України і Руси з XI по XVII ст.». Його кандидатуру на цій посаді було погоджено в Міністерстві народної освіти 5 жовтня 1918 р. [15, 25]. Разом з тим він читав курс «Історія Чернігова» у Чернігівському народному університеті, викладав на учительських та кооперативних курсах, виступав з доповідями про відомих діячів. Тоді ж А.В. Верзилов почав писати твори українською мовою.

30 квітня 1919 р., додавши своє резюме, краєзнавець звернувся до Комітету охорони пам'яток старовини з проханням призначити його завідуючим міським історичним музеєм «в память тысячелетия г. Чернигова». Влітку 1919 р. А.В. Верзилов виконував обов'язки голови Чернігівської архівної комісії. Про це свідчить цікавий документ-посвідчення виконуючому обов'язки голови комісії А.В. Верзилову на дозвіл проводити в межах Чернігівської губернії дослідження пам'яток старовини й мистецтва, зокрема архівів і бібліотек. Досвідченому фахівцеві було доручено здійснити заходи щодо охорони пам'яток від знищення, пошкодження або пограбування. Усім ревкомам та комбідам пропонувалося сприяти А.В. Верзилову в цьому напрямку [16, 100]. Та з приходом денікінців восени 1919 р. він був змушений переглянути свої наміри. Нова влада не дуже заохочувала піднесення національного руху на українських землях. З цього часу було заборонено фінансування українських шкіл та гімназій. Не знайшовши порозуміння з денікінською владою, А.В. Верзилов з родиною змушений був залишити Чернігів і перебратися до Єлисаветграду, де він мешкав з 1920 по 1922 рр., викладаючи українську мову у Єлисаветградському агрономічному технікумі [17, 120] та сільськогосподарчій трудовій школі [18, 1].

Повернувшись до рідного міста у 1923 р., А.В. Верзилов, як досвідчений історіограф та дослідник пам'яток старовини, отримав запрошення від керівництва Чернігівського губернського архівного управління з пропозицією очолити експертно-розбіркову комісію при Чернігівському губернському архівному управлінні [19, 157]. Під керівництвом досвідченого і відданого справі А.В. Верзилова експертно-розбіркова комісія губернського архіву розгорнула жваву діяльність. Було опрацьовано та упорядковано ряд архівів: таємної канцелярії чернігівського губернатора, Чернігово-Могилівського управління державним майном, Акцизного управління, Чернігівського відділення державного банку та

архів Братства св. Михаїла (церковний). 31 серпня 1923 р. керівництво губернського архіву висловило подяку А.В. Верзилову за проявлену енергійність та самопожертву при розбірці архівних документів за вкрай несприятливих умов роботи [20, 47 зв.]. У грудні 1924 р. результатом перерахунку бюджетної комісії стало суттєве урізання місцевого бюджету Чернігівщини, що призвело до скорочення штатів. Під скорочення штатів потрапила і посада голови експертно-розбіркової комісії губернського архіву.

Останнім місцем роботи А.В. Верзилова з 1925 р. був Чернігівський землевпорядний технікум. 3 грудня 1928 р. він подав заяву про звільнення з посади вчителя української мови у зв'язку з хворобою та нездатністю належного викладання [6, 10].

Незважаючи на тривалу керівну і корисну діяльність у громадських установах та викладацьку діяльність в навчальних закладах, А.В. Верзилов не отримав з боку держави належного пенсійного забезпечення. Пенсія у 17 крб. 82 коп. не дозволяла навіть прохарчуватись, і старий історик змушений був звернутись за допомогою до академіка Д.І. Багалія. У листі від 5 жовтня 1929 р. він зазначав: «З 1882 р. живу трудом своїх рук і голови, служив без перерви з 1893 р. до 1929 р., бувши на радянській службі з перших її приходів, наукових друкованих праць маю за 40». А.В. Верзилов закінчив листа словами: «Допоможіть у пам'ять В.Б. Антоновича й М.П. Драгоманова, наших спільних учителів» [21]. Є відомості, що за отримання персональної пенсії для нього клопоталися М.С. Грушевський та А.Ю. Кримський [22, 76].

Незважаючи на хвороби і нестатки, А.В. Верзилов продовжував займатись наукою. Він був автором ряду нарисів, історичних праць та статей, присвячених дослідженню історичного минулого краю та проблемам тогочасного життя. Серед науковців А.В. Верзилов мав неабиякий авторитет. Місцеві історики та краєзнавці обрали його вченим секретарем Чернігівського наукового товариства. Водночас він був членом бюро секції наукових робітників і членом секції наукової роботи Чернігівського Робітничого союзу. Разом з тим науковець співробітничав і з установами Всеукраїнської Академії наук. Варто відмітити його активну діяльність в роботі Постійної комісії УАН – ВУАН по складанню Біографічного словника діячів України, де він упорядкував список діячів Чернігівщини з 1764 р., працював над біографіями визначних членів Чернігівської архівної комісії [6, 6].

Внаслідок тяжкої невиліковної хвороби 14 липня 1931 р. обірвався життєвий шлях А.В. Верзилова. Його було поховано поряд з могилою батька на міському цвинтарі. В останні роки свого життя, попри хворобу, А.В. Верзилов не відійшов від активної участі у громадсько-політичному житті міста, залишаючись громадським діячем, патріотом, пам'яткоохоронцем.

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області, ф. 244, оп. 1, спр. 427, 114 арк.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. р. 9044, оп. 1, спр. 44, 12 арк.
3. Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська Українська Громада. Спогади / Марія Грінченкова і Аркадій Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 471.
4. Скоренок С. А.В. Верзилов як засновник Чернігівської української Громади / С.Г. Скоренок // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2012. – Вип. 14 (17). – С. 176-182.
5. Раскопки, проводимые на Соборной площади в г. Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 52. – Часть неофициальная. – С. 3-4; Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 53. – Часть неофициальная. – С. 3; Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 54. – Часть неофициальная. – С. 3.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 612, оп. 1, спр. 455, 10 арк.
7. Труды Черниговской губернской архивной комиссии – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 6.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. Х, спр. 4930, 12 арк.
9. Там само.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 758, оп. 1, спр. 49, 39 арк.
11. Вступление нового городского головы // Десна. – 1906. – № 16. – 18 июня. – С. 3-4.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп.3, спр. 1764, 500 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 1373, 10 арк.
14. Перші загальні збори Чернігівської «Просвіти» // Черниговская земская газета. – 1917. – № 34, 28 апреля. – С. 4-5.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 620, оп. 1, спр. 3, 101 арк.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 593, оп. 1, спр. 52, 157 арк.
17. Держархів Кіровоградської обл., ф. р. 816, оп. 1, спр. 148, 172 арк.
18. Держархів Кіровоградської обл., ф. р. 816, оп. 1, спр. 184, 172 арк.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 647, оп. 2, спр. 44, 316 арк.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. р. 647, оп. 2, спр. 3, 79 арк.
21. ІР НБУВ, ф. І, спр. 45630, арк. 2.
22. Курас Г. М.А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії / Г.М. Курас // Сіверянський архів. – 2007. – Вип. 1. – С. 72-78.

Скоренок С.Г. Общественно-политическая деятельность А.В. Верзилова

Статья посвящена анализу общественно-политической деятельности городского секретаря, а затем председателя Черниговской городской думы А. В. Верзилова (1867-1931)

Ключевые слова: *Аркадий Верзилов, Российская империя, Чернигов, Елисаветград, «Громада», просвита.*

Skorenok S.H. A.V. Verzylov's public and political activity

The article deals with analysis of A.V. Verzylov's (1867-1931) public and political activity as the town secretary and then the head of Chernihiv town council.

Key words: *Arkadii Verzylov, Russian Empire, Chernihiv, Yelysavethrad, «Hromada», prosvita.*

15.03.2013 р.

УДК 37.0142(477.52)Неплюєв

Н.О. Ковальова

ПЕДАГОГІЧНА ШКОЛА М.М. НЕПЛЮЄВА ТА КРИТИЧНІ ОЦІНКИ ЙОГО СУЧАСНИКІВ

В статті аналізуються різноманітні погляди на педагогічну та громадську діяльність М.М. Неплюєва. Зокрема висвітлюється критика І. Абрамова стосовно діяльності М .Неплюєва та встановлюється причина негативної оцінки методів його роботи.

Ключові слова: *фундатор, Трудове братство, навчальний заклад, методи виховання, авторитаризм.*

Громадська та педагогічна діяльність Миколи Миколайовича Неплюєва викликала зацікавленість та неоднозначні думки протягом майже двох століть. Його щире прагнення побудувати нове суспільство дійсних християн, основою якого є віра, любов і праця, подолало численні перешкоди та нерозуміння. Він не втілив у життя всіх своїх задумів, але йому вдалося на невеликій території створити автономію з власним життєвим устроєм, виробництвом та навчально-виховною системою. Серед випускників його шкіл – значна кількість талановитих науковців і діячів культури. Досвід роботи М. Неплюєва заслуговує на увагу, його ідеї і погляди залишаються актуальними і дотепер.

Різні аспекти життєдіяльності М.М.Неплюєва досліджували В.М. Авдасьов, М.А. Андреев, М.Богун, В. Глушко, І. Гордеєва, Н. Доненко, Н.Жевахов, А.Малишевський, Л.Г. Мельник, В.І.Екземплярський, А.Сикорський, Н.С.Солодовник, М.В Сомін, В. Ткаченко, Л.С.Федоренко, Г. Фурсей, Е.С. Черненко, В. Шейко та ін. Метою статті є висвітлення критичних оцінок діяльності Миколи Неплюєва, зроблених його сучасниками.

М.М. Неплюєв (1851-1908) належав до стародавнього дворянського роду. Він народився у багатій респектабельній родині 11(24) вересня 1851 р. в містечку Ямпіль. З дитинства захоплювався читанням Євангелія. У 1875 р. закінчив юридичний факультет Петербурзького університету і вступив на службу радником російського посольства в Німеччині [3, 7]. Перебуваючи на службі, Микола Миколайович зрозумів, що дипломатична кар'єра йому не до душі і він мусить піти від людей, які не відчувають в ньому потреби, натомість бути зі своїм народом, якому прагнув допомогти.

У 1877 р. М. Неплюєв залишив кар'єру дипломата і вступив до Петровської сільськогосподарської академії. Восени 1880 р. М. Неплюєв оселився на хуторі Воздвиженському. Свою справу він розпочав із відкриття притулку для десяти селянських дітей-сиріт і особисто займався їх вихованням. Він прагнув навчити дітей думати і жити по-християнськи «в одностайності любовного братерського спілкування», щоб віра їх перетворилася із сліпої у свідому [5, 30].

Маленький притулок з часом перетворився на навчальний заклад, офіційне відкриття якого відбулося 1885 року на хуторі Воздвиженському. Школа стала сільськогосподарською і знаходилася у відомстві Міністерства Державних Маєтностей. В ній, крім християнського виховання, діти отримували спеціальну агрономічну освіту, яку фундатор вважав найбільш корисною для російського селянина [5, 31]. Пізніше у 1891 р. була відкрита жіноча сільськогосподарська школа. Відкриття Хрестовоздвиженського православного трудового братства, членами якого стали випускники шкіл, було затверджено наказом Синоду в 1894 р.

Ставлення до педагогічної і громадської діяльності М. Неплюєва було неоднозначне – від захоплення до неприйняття та осудження. Його систему виховання жорстко критикував один з його учнів – Іван Спиридонович Абрамов – відомий історик, письменник. Він звинувачував М. Неплюєва в надмірній релігійності, авторитаризмі та удаваності його благих намірів. У своїй книзі «В культурном скиту» Іван Абрамов писав: «У цих «неплюєвських» школах закладається фундамент того лицемірного ієзуїтського дресирування, яке завершується вже в братстві. Будь-хто, хто не зуміє заглушити в собі особистості і відлитися в загальну форму, негайно виключається зі школи. Так, в братство потрапляють вже сповна знебарвлені фігури, готові по даному сигналу виявляти різні християнські почуття: плакати сльозами розчулення, скрушно ридати про свої гріхи з приводу щонайменших відступів від братських правил, говорити піднесені промови в сентиментально-біблейському стилі; довгі молитовні збори, поголовні цілування, слова любові, співчуття, вдячності, які щедро сипляться в братських бесідах, не заважають проте братчикам старанно «розшукувати сучки в оці у братів своїх» і доносити патрону» [1, 42].

Нестерпним покаранням І. Абрамов вважав «відлучення від товаришів». Воно полягало в тому, що вихованцю, який провинився, суворо заборонялося мати будь-яке спілкування з іншими товаришами. Якщо «відлучений», за словами І. Абрамова, і ризикне звернутися до кого-небудь із «благонадійних» товаришів, з ним не стануть розмовляти: «Настільки всі видресирувані, настільки всі бояться покарання за порушення постанови старших! Товариші весело сміються, базікають, а «відлучений» немов хворий проказою, боязко виглядає з куточка, або як тінь тиняється по коридору, а то тихенько плаче» [2, 185]. Невдовзі таке ставлення з боку товаришів та вихователів спонукало «відлученого» визнати свою провину і покаятись.

Згідно з виховною концепцією Миколи Неплюва, вихованців, які більше тяжіли до зла, ніж до добра, не проявляли любові й поваги до школи, вихователів, товаришів і братських зібрань, треба наполегливо закликати до прояву кращих почуттів і у разі

непокори видаляти їх із братерського товариства «як шкідливу закваску». Натомість учень, який залишався байдужим до настанов засновника, не мав бажання змінювати своє звичне життя, але при цьому не порушував шкільного порядку, мав гарну поведінку, міг залишитись в школі. М. Неплюєв говорив: «Я не вважаю себе вправі не видати атестат на тій підставі, що розум і серце його залишилися замкнутими для мене і моїх друзів» [5, 110].

На критику І. Абрамова відповів член Трудового братства Андрій Фурсей, який навчався у Воздвиженській школі і 17 років був свідком його життя. У своїй статті «Имеют ли основание говорить о «Неплюевщине» и «Неплюевцах»» він зазначав, що публікації Івана Абрамова – це навмисне спотворення фактів життя братства і шкіл. Характер його статей, в яких він змальовує М.М. Неплюєва грубим, неврівноваженим самодуром, абсолютно не відповідають дійсності: «Все викривлено до невпізнання в статтях Абрамова. Сердечні, прості стосунки, повні щирості і духовного шляхетства, під його пером приймають характер якоїсь брехливої комедії. Витончена урочистість наших свят – абсолютно чужий нам характер сектантських утіх»[7, 6].

А. Фурсей пояснює, що колишній регент Братства І.С. Абрамов під час навчання у Воздвиженській школі не користувався довірою своїх товаришів. Проте Микола Неплюєв незважаючи на несхвальні відгуки, проявив до Івана довіру і призначив вчителем у своїй школі. Але на цій посаді, він підбурював учнів проти системи виховання, що панувала в братстві. Це призвело до того, що деякі учні в його присутності заявили педагогічній раді про недоброзичливе ставлення Івана Абрамова до школи і вчителів, а також про те, що він намагався схилити до такої позиції і вихованців. А. Фурсей вказує: «В цей же час він писав М.М. Неплюєву, що бажає все життя присвятити справі Братства, в успіх якого він безумовно вірить; через місяць після того він пішов з Братства і писав Миколі Миколайовичу, що благоговіє перед його особистістю, але не вірить в можливість здійснити справу Братства і в тому ж листі намагається очорнити колишніх братів своїх і особливо товаришів-учителів в очах вихователя. Минув ще місяць і в третьому листі, коли не було достатньо скоро виконано його бажання, написав своєму вихователю, погрожуючи, що володіючи пером, зуміє помститися йому і Братству» [7, 5]. Але через деякий час Іван Абрамов просив вибачення у Миколи Миколайовича за такі висловлювання, йому пробачили і дозволили відвідувати Братство. Під час візиту, розповідає А. Фурсей, «він тримав себе так, що деякі з нас не подали йому руки, що і стало приводом для остаточного його озлоблення проти всього Братства і його засновника. Все це відбувалося на моїх очах. Говорю як очевидець» [7, 4].

Стосовно таких учнів Микола Миколайович зазначав: «Знаходились між колишніми вихованцями молоді люди, які, отримавши атестат нашої школи, встигли змусити мене з почуттям пекучого сорому визнати, що всі багаторічні старання мої не принесли їм ніякої користі, встигли дати ворогам школи право несхвально про неї відгукуватися». Таких людей М. Неплюєв називав невдалими у виховному відношенні. Огульне засудження школи дуже засмучувало засновника, але він розумів, що це явище є цілком природним і неминучим.

За словами М. Неплюєва, людина, яка п'ять років прожила в середовищі, що було безперервним закликом до любові та добра і залишилася байдужою, не доводить тим самим свою виняткову зіпсованість і духовну тупість, «при якій очі не бачать, вуха не чують і, особливо, серце нічого не розуміє». Така людина, вийшовши зі школи, квапиться проявити себе на свободі, після тяжкого сорому для отримання атестата, зовсім не піклуючись про добре ім'я тієї школи і тієї справи, якою вона протягом п'яти років самого тісного спілкування полюбити не зуміла. Саме ці люди, по закінченні школи, не йдуть в Трудове братство, а йдуть на сторону, розносячи про школу погану славу, проявляючи себе байдужими до її справ [5, 111].

Багато людей, які були добре знайомі з життєдіяльністю Трудового братства і мали про нього позитивне враження, вважали жорстку критику І. Абрамова несправедливою. Одна із статей на захист братства і його засновника була надрукована в журналі «Знамя». Редакція видавництва не залишилася осторонь різких відгуків Івана Абрамова і висловила свою думку з цього приводу: «Громадянин Абрамов, критикуючи порядки, що існують в школах і Трудовому братстві М.М. Неплюєва, виставив ці установи в несприятливому світлі. Стаття І. Абрамова написана пристрасно і запально. Автор не задовольнився загальною критикою, але знайшов можливим торкнутися особистості засновника несимпатичних йому установ. Друкована нами стаття А. Лютецкого є частково запереченням на нападки І. Абрамова і відновлює факти в їх справжньому вигляді». Редакція висловлювала свою симпатію до діяльності Миколи Неплюєва і бажала йому не перейматися заздрістю, наклепами та недоброзичливістю [6, 1].

У статті «Школы Н.Н. Неплюева, как пример самобытного воспитания» автор А. Лютецький писав, що він добре знайомий із закладами М. Неплюева і категорично не погоджується з висловлюваннями Івана Абрамова стосовно Трудового братства. На думку Лютецького, публікації І. Абрамова є абсолютно неправдивим висвітленням фактів. Він зауважував, що подібні брехливі повідомлення безглузді, тому що діяльність згаданих установ абсолютно відкрита і доступна не лише властям світським і духовним, але і всім приватним особам, які зацікавлені, щоб особисто перевірити надруковані повідомлення, нерідко породжені

особистими рахунками і лихослів'ям [6, 4].

Діяльність Трудового братства М. Неплюєва завжди викликала різні емоції і почуття у людей, які його відвідували. Деяким імпонував життєвий устрій братства, інші вважали його осередком духовної задухи через, нібито, надмірну релігійність. Відносно останніх А. Фурсей говорив: «Не маючи в собі відповідних почуттів, ніяким чином не можуть допустити їх в інших, тому упевнено говорять про нещирість і удаваність. Нещирість і удаваність! Невже ці почуття так легко носити в душі, що їх можуть з легким серцем приписати людям? Можна сказати неправду, можна покривити душею перед людьми, з якими швидкоплинно зустрічаєшся, але жити все життя в найтіснішому спілкуванні з ранку до ночі в праці, у відпочинку, у всіх дрібницях життя з цілим суспільством людей, перед якими завжди потрібно було б когось удавати – неможливо…Для віруючої і люблячої людини Братство – правда, для нелюблячої і невіруючої – неправда» [7, 5].

Андрій Фурсей наголошував на тому, що ніхто не зобов'язаний ані вступати до братства, ані залишатися в ньому, попри своєї волі. У своїй статті він зауважував, що образливо і боляче за рідне російське суспільство, коли бачиш, як з одного боку двадцять років самовідданого служіння йому на користь винагороджується запеклим знущанням, а негідна справа особистої помсти зводиться ледве не в доблесть, що заслуговує похвал і всякої довіри [7, 4].

Як свідчать архівні матеріали, з приходом радянської влади діяльність Миколи Неплюєва була названа злочинною. В протоколах засідань окружної міжвідомчої комісії по виселенню колишніх поміщиків за 1925 р. зазначалося: «Братство було утворено колишнім мільйонером М.М. Неплюєвим у його володінні для об'єднання шляхом брехливих заходів, задурманюючи в застінках Братства хибним вихованням несвідому бідноту з метою її нещадної експлуатації і виховання в дусі монархізму, а також закабаляючи інше селянство, проводячи все це через групу явних прихильників його, яких він обрав і об'єднав в склад Думи, ставши на чолі її сам, забезпечив цю групу 1/30 частиною всього майна Братства» [8, арк. 4]. Згідно з рішенням Глухівської окружної міжвідомчої комісії були виселені сестри М. Неплюєва та більша частина членів Трудового братства.

Свою думку стосовно діяльності Миколи Неплюєва висловив на сторінках газети «Голос Часу» колишній мешканець хутора Воздвиженське Микита Никифорович Гончаров. Він розповів про останні роки Трудового братства. Про цей союз він згадує з теплотою. М. Гончаров зазначав, що господарство Трудового братства було зразковим. Тут функціонували цегельний і спиртовий заводи, пастильна, коптильня, млин, майстерня по ремонту одягу, взуття, сільгоспінвентарю, кузня, електростанція, лісопилка, сироварня, лікарня і багато іншого. Згадував також і культурне життя братства. В приміщенні жіночої школи був клуб, в якому «неплюєвцями» систематично проводилась робота, влаштовувались спектаклі, демонструвалися німі чорно-білі кінофільми, організовувались концерти та проводились загальні збори. Керував оркестром Яків Антонович Пустовойтов (згодом він став диригентом Всеукраїнського симфонічного оркестру радіокомітету в м. Києві) [4, 2].

Микола Неплюєв розумів, що не кожен здатен і має бажання виховувати в собі почуття любові і доброти, жити в братерстві. Він не вважав себе вправі змушувати, впливати на рішення людини. Вступ та життя в братстві було добровільним, і пробудити цю добру волю, виховати своїх однодумців та наступників було його головним завданням. М. Неплюєв намагався замінити хаос боротьби стрункою організацією життя, розумний порядок установити на місце анархії, розвинути розум людини, дати йому перевагу над грубістю, тваринною природою. Таким було його бачення буття, яке мало бути природовідповідним, ґрунтуватися на твердій моралі та християнських цінностях.

Посилання

1. Абрамов И. В культурном скиту: об одной процветающей коммунистической общине / И. Абрамов. – СПб.: Жизнь и знание, 1914. – 99 с.
2. Абрамов И.С. Неплюевские школы / Абрамов И.С. // Русская мысль. – 1897. – № 6. – С. 177-192.
3. Авдасёв В.Н. Свет памяти. Н.Н. Неплюев в воспоминаниях современников / В.Н. Авдасёв. – Киев : «Фолигрант», 2008. – 108 с.
4. Гончаров М.Н. Згадуючи ті далекі роки…/ М.Н. Гончаров // Голос часу. – 2005. – № 4. – С. 2.
5. Избранные сочинения Н.Н. Неплюева. Книга 1 / [упоряд.: В. Авдасьов, Л. Москаленко та ін.]. – Сумы : ИД «Фолигрант», 2011. – 288 с.
6. Лютецкий А. Школы Н.Н. Неплюева как пример самобытного воспитания / А. Лютецкий // Знамя. – М.: Типография Борисенко, 1900. – 23 с.
7. Фурсей А Имеют ли право говорить о «Неплюевщине» и «Неплюевцах» / А. Фурсей. – С.-Петербург: Типография В. Тиханова, 1902. – 8 с.
8. Державний архів Сумської області, ф. Р. 1752, оп. 1. спр. 38. арк. 3-69.

Ковалёва Н.А. Педагогическая школа Н.Н. Неплюева и критические оценки его современников

В статье анализируются различные взгляды на педагогическую и общественную деятельность Н.Н. Неплюева. В частности освещается критика И. Абрамова о деятельности Н. Неплюева и устанавливается причина негативной оценки методов его работы.

Ключевые слова: *основатель, Трудовое братство, учебное заведение, методы воспитания, авторитаризм.*

Kovalyova N.O. Pedagogical school of N. N. Nepluev and critical points of view of his contemporaries

Different views about pedagogical and public activity of N.N. Nepluev are analyzed in the article. In particular criticism of I. Abramov about N. Nepluev's activity is highlighted and the reason of a negative assessment of the methods of his activity is defined.

Key words: *founder, Labour fraternity, educational institution, educational methods, authoritarianism.*

18.03.2013 р.

УДК 94(477-25)Драгомиров«1898/1903»

В.О. Іванова

ДІЯЛЬНІСТЬ М.І. ДРАГОМИРОВА НА ПОСАДІ КИЇВСЬКОГО, ВОЛИНСЬКОГО І ПОДІЛЬСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

У статті розглянуто основні суспільно-політичні та економічні ініціативи М.І. Драгомирова під час його перебування на посаді київського, волинського та подільського генерал-губернатора (1898-1903).

Ключові слова: *Михайло Іванович Драгомиров, київський, волинський, подільський генерал-губернатор, Південно-Західний край, реформа земського самоврядування.*

Успішність регіональної політики – важлива умова динамічного розвитку держави. Методи її реалізації повинні враховувати етнічну, соціальну, економічну, екологічну та історичну специфіку кожної конкретної території. У зв'язку з цим винятково корисним є звернення до раніше накопиченого в регіонах досвіду вирішення суспільно-політичних та економічних проблем – у більшості своїй подібних сучасним. Важливе значення у вивченні означених питань мають біографічні дослідження, насамперед – аналіз ролі конкретних історичних діячів у розбудові того чи іншого регіону України.

До плеяди посадовців, діяльність яких безпосередньо стосувалась вирішення регіональних питань в Україні кінця XIX – початку XX ст., належить Михайло Іванович Драгомиров (1830-1905), в більшій мірі відомий як воєначальник, військовий теоретик та педагог. Проте неабиякого значення набула постать М.І. Драгомирова й на цивільному поприщі: протягом 1898 – 1903 рр. він обіймав високу і відповідальну посаду київського, волинського і подільського генерал-губернатора.

Спогади про деякі аспекти діяльності М.І. Драгомирова як начальника Південно-Західного краю залишили мемуаристи Є.К. Андрієвський [1; 2], С.Ю. Вітте [3], О.О. Леонтьєв [7], М.Г. Мардар'єв [8], Є.Х. Чикаленко [12]. За радянської доби відомості про цю грань службової біографії видатного генерала замовчувалися з ідеологічних міркувань, тож повернення імені М.І. Драгомирова – не лише як «друга солдата», а й переконаного монархіста і визначного державного діяча – відбулось лише в кінці XX – на початку XXI століття. Починаючи з 1990-х рр., до вивчення внеску М.І. Драгомирова у розбудову Південно-Західного краю звертались українські дослідники А.А. Матвієнко [9; 10] та В.С. Шандра [13], роль генерал-губернатора у розв'язанні регіональних соціо-етнічних питань з'ясував французький історик Д. Бовуа [5]. Втім, окремі напрями діяльності генерал-губернатора і сьогодні висвітлені недостатньо. Тож вважаємо необхідним звернутися до розгляду основних суспільно-політичних та економічних заходів, ініційованих у краї його начальником М.І. Драгомировим.

1 січня 1898 р., залишаючись командуючим військами Київського військового округу, М.І. Драгомиров був призначений київським, волинським та подільським генерал-губернатором, таким чином обійнявши і військову, і цивільну посади одночасно [10, 95].

Прикордонність і поліетнічність Південно-Західного краю обумовили зосередження в руках генерал-губернатора досить об'ємної влади: він мав право законодавчої ініціативи, визначав ступінь поширення в регіоні загальноросійського законодавства, контролював діяльність адміністративних установ, призначав місцевих чиновників найвищого рангу. До зовнішньополітичних функцій начальника краю належав розгляд справ щодо надання російського підданства, нагляд за діяльністю іноземних громадян і громад, а також включення іноземних колоністів у економічне життя регіону. Законодавчими актами 1879 і 1880 рр. генерал-губернатори отримали надзвичайні повноваження для охорони порядку і громадського спокою, контролювали діяльність судових установ, причому цим повноваженням надавалась особлива увага у зв'язку з наростанням революційного руху. Так само вони контролювали діяльність прокурорів [13, 69-71].

Обійнявши посаду генерал-губернатора, М.І. Драгомиров розпочав негайне вивчення і вирішення селянського питання. Зокрема, увагу начальника краю привернула проблема неврегульованості прав на власність у складних сім'ях (тобто таких, що об'єднують ряд поколінь і родичів різних гілок одного покоління), вирішення якої М.І. Драгомиров убачав у створенні ряду нескладних і точних законів про майно. Не менш важливого значення генерал-губернатор надавав реорганізації селянського самоуправління, зокрема, способів фінансування волосних правлінь. Як зазначав М.І. Драгомиров у звіті імператору, послугами цих установ користувалось чимало осіб: поміщики, міщани, селяни-орендарі з інших волостей, чиншовики тощо, однак їх діяльність забезпечувалась лише коштом селян, приписаних до волості. Тож генерал-губернатор наполягав на створенні закону, що передбачав би загальний податковий обов'язок [4, 11-12]. Опікувався М.І. Драгомиров і проблемами мирових посередників, котрі, за відсутності необхідної кількості штату, невизначеності кола посадових обов'язків і значності підпорядкованих територій, були змушені виконувати обтяжливі, не передбачені первісними посадовими інструкціями види діяльності. Тому генерал-губернатор виступив із пропозицією збільшити чисельність мирових посередників і точніше визначити їх адміністративні права [4, 13].

Значну проблему для краю становили так звані сервітути, тобто колективні права селян на

використання поміщицьких угідь – лісів, лук, озер тощо, які базувались виключно на добровільних угодах між сторонами. З розвитком сільського господарства і підвищенням цін на землю селянські сервітути стали набувати все більшого економічного значення, а кількість подібних угод – стрімко падати. Поміщики самовільно позбавляли селян можливості використання сервітутів, що призвело до ряду серйозних аграрних виступів, які в свою чергу стали причиною рішучих репресивних заходів з боку влади. Усвідомлюючи небезпечність ситуації, М.І. Драгомиров звернувся до Миколи II з проханням якнайскоріше розверстати угіддя і ліквідувати сервітутне право як таке, що не відповідає умовам часу [4, 10-11].

До найболючіших проблем регіону належало питання скасування чиншового землеволодіння. Така форма землекористування виникла ще в часи Речі Посполитої в умовах дефіциту робочої сили, коли поміщики роздавали землю за незначну плату – чинш. Угода про оренду не обмежувалась часовим терміном, дуже часто укладалася на словах і, що важливо, не передбачала зміни розміру плати у випадку тих чи інших економічних ситуацій. Коли ж у 70-х – 80-х рр. XIX ст. у краї швидкими темпами почали зростати ціни на землю, її власники забажали або підвищити чинш, або продати свої угіддя, тобто перетворити чиншовиків на звичайних орендарів або взагалі побавити їх землі. Оскільки в більшості випадків не існувало ніяких документів про угоду, суд, до якого звертались поміщики, завжди займав їх позицію [14, 143-145]. У цій ситуації М.І. Драгомиров звернув увагу на можливість заохочення колишніх чиншовиків переселятися на вільні державні землі і розгорнув діяльність щодо реалізації цього проекту. Але, оскільки з усієї території Російської імперії для чиншовиків знайшлося місце лише в Сибіру, ця пропозиція так і не була втілена в життя [5, 274-277].

Не менш гостро стояло питання ліквідації архаїчної структури міст і містечок, які перебували у приватному володінні. Вісім повітових центрів Південно-Західного краю, де була російська адміністрація, знаходились у руках окремих осіб: Бердичів і Липовець на Київщині, Старокостянтинів, Острог, Заслав, Дубно, Рівне на Волині, Ямпіль на Поділлі. Такий же статус мали ще 322 містечка регіону. Міські чиншовики, як доповідав М.І. Драгомиров імператору, «знаходяться у ненормальних відношеннях до ділянок, якими володіють, і, не відчуваючи себе господарями, бояться витратити скільки-небудь значні кошти на їх забудову» [4, 16]. Тому такі міста і містечка, зауважував генерал-губернатор, вражають бідністю своїх будівель. Дії міського самоуправління також були зорієнтовані до потреб особи, котрій належать місця громадського користування – вулиці, площі і т.д. Тож такі об'єкти як водогін, кінно-залізні дороги тощо не могли влаштовуватись без згоди власника, особисті інтереси якого часто протистояли суспільним. У своєму звіті генерал-губернатор прохав Миколу II про прискорення вирішення ситуації, а на запит міністра внутрішніх справ щодо способів розв'язання цього питання запропонував викупити із компенсацією від держави хоча б 12 основних міст. Але, як показав час, приватне землеволодіння у містах Південно-Західного краю було ліквідоване лише в 1914 р. [4, 16; 5, 292, 298].

До питань, що потребували негайного вирішення, М.І. Драгомиров відносив і становище поліції, яке трактував як «цілком ненормальне». Як стверджував генерал-губернатор, досить широкі функції контролю у сукупності з низьким рівнем заробітної платні викликали у поліцейських чималу спокусу закрити очі на закон за грошову винагороду. «Мені відомо, – писав М.І. Драгомиров, – що усі заводи, а також деякі великі економії сплачують поліції певні суми щорічно» [4, 9]. До того ж, на переконання громадськості краю, правоохоронні служби поповнювались виключно малокультурними і малоосвіченими людьми без якісної професійної підготовки. Усе це, підсумовував М.І. Драгомиров, призводить до зневажливого ставлення до поліції – виключно російської за національним складом, а так і до «прапора російської державності» [4, 9-10]. Розуміючи справедливість висновків М.І. Драгомирова, центральний уряд розглянув його пропозиції щодо реорганізації повітової поліції. Відокремлення поліцейських функцій від громадських у діяльності волосних старшин і сільських старост та введення найманих посад у поліції, на яких наполягав М.І. Драгомиров, були покладені в основу реформи поліції, розпочатої урядом у 1900 році [13, 346-347].

Увагу генерал-губернатора привертало також питання народної освіти. Багатоетнічний і багатоконфесійний склад населення краю вимагав організації розвинутої мережі народних шкіл і не міг задовольнитися лише церковнопарафіяльними школами – по-перше, чужими для неправославних, по-друге – часто такими, що справа навчання в них вимагала корінної перебудови. При цьому кількість народних шкіл у Південно-Західному краї була катастрофічно малою – одна школа припадала на 172 кв. версти і на 11270 чоловік населення. Такий стан речей, переконував М.І. Драгомиров, обумовлений тим, що 60 % витрат на утримання шкіл лягають на плечі селянства, в той час коли в інших регіонах імперії витрати населення на освіту складають усього 20 %, а решту коштів сплачують земства [4, 6-7]. За ініціативою генерал-губернатора були зроблені необхідні розрахунки, які показали, що організація освітньої роботи в краї вимагає щонайменше 317.000 рублів. Державна Рада, розглянувши клопотання М.І. Драгомирова, ухвалила виділити кошти на

влаштування і утримання народних училищ краю, втім, лише у розмірі 60.000 рублів [9, 97].

Не меншої уваги вимагало питання охорони здоров'я населення краю. За часів генерал-губернаторства М.І. Драгомирова на одного лікаря у Волинській губернії припадало 94.217, у Київській – 107.818, у Подільській – 99.874 жителя. При цьому усі витрати на лікарську допомогу покладались на жителів краю – переважно, селян, які страждали від безперервних епідемій тифу, віспи, скарлатини, дифтериту та інших інфекційних захворювань [4, 5-6]. З метою організації необхідних заходів щодо боротьби з епідеміями, у 1900 р. М.І. Драгомиров скликав нараду медичних інспекторів Південно-Західного краю, яка ухвалила постанову про видання масовим накладом популярних медичних брошур і поширення їх серед жителів краю. Окремо довелось клопотатися про дозвіл цензури надрукувати видання українською мовою, оскільки законом 1876 р. це було заборонено. Завдяки особистому втручанню М.І. Драгомирова такий дозвіл – як «изъятие из закона» – було отримано [9, 97].

На думку генерал-губернатора, усі вищеозначені недоліки суспільно-економічного життя краю підводили під собою важливий підсумок: нагальною умовою необхідних зрушень є проведення буржуазних реформ, насамперед, поширення на ввірений йому край «Статуту про земські установи», чинного в інших регіонах Російської імперії [13, 345].

У звіті імператору генерал-губернатор наголошував, що відсталість регіону у веденні земського господарства має політичні причини. Події польського повстання 1863 р. визначили політику російського уряду в регіоні на декілька десятиліть уперед: не допустити посилення польського впливу і вкоренити проросійські настрої серед населення краю. Неухильне прагнення переслідування цієї мети, на думку М.І. Драгомирова, затримувало проведення у краї реформи місцевого самоуправління, що вже була реалізована в інших російських губерніях. Наводячи конкретні цифрові показники, М.І. Драгомиров наполегливо доводив, що і кількість зайнятих поляками земель і чисельність самого польського населення краю у порівнянні з 60-ми рр. XIX ст. суттєво зменшились, тож «рахуватися із зниклими привидами 1863 року» немає жодних підстав [4, 2-4].

2 квітня 1903 р. був прийнятий закон про поширення на Київську, Волинську і Подільську губернії реформи земського самоврядування. Не в останню чергу в ньому були враховані погляди М.І. Драгомирова, хоча і в дещо інших формах. Управління місцевим господарськими справами передавалися не виборним земським установам, а в губернські комітети у справах земського господарства, до складу яких входили чиновники місцевих установ та повітові гласні [13, 347].

Важливим чинником розвитку регіону, на переконання генерал-губернатора, залишалось єврейське питання. Для самого М.І. Драгомирова відмінностей у ставленні до людей різних віросповідань і національностей не існувало. Але, піклуючись про добробут селян і намагаючись скоротити обсяг явно невигідних для них комерційних стосунків з євреями, М.І. Драгомиров звернувся до Миколи II з клопотанням про перегляд тимчасових положень 1882 р. про заборону євреям проживати у селах Південно-Західного краю, купувати і орендувати землю. Зокрема, генерал-губернатор наполягав на внесенні у ці положення змін і доповнень, які заборонили б не лише документальні, а й словесні угоди про оренду, а також не лише постійне, а й тимчасове проживання євреїв у селах і, таким чином, призвели б до правильного виконання закону, який на той час діяв переважно на папері [4, 15].

Дії М.І. Драгомирова, безперечно, були скеровані глибоким знанням потреб регіону і усвідомленням головних напрямків реформ, що слугували б не лише інтересам краю, а й усієї імперії. Але, як стверджував управляючий Канцелярією генерал-губернатора О.О. Леонтьєв, усі спроби самостійного вирішення місцевих питань завжди зустрічали протидію уряду, який розглядав їх з точки зору загальних «охоронних» задач і нав'язував власні вказівки [7, 612-613]. Як писав київський кореспондент С. Богданов, «переконавшись у тому, що при настроях Петербургу принести користь краю не можна, він *(М.І. Драгомиров – авт.)* поставив собі за завдання не шкодити» [6].

Служба на посадах командуючого військами та генерал-губернатора вимагала чималих зусиль, потребувала постійного включення у справи найрізноманітнішого характеру і високого нервового напруження. Тож М.І. Драгомирову, який знаходився у досить похилому віці, виконувати свої обов'язки ставало все важче. Влітку 1903 р. він подав клопотання про відставку і 10 вересня того ж року, склавши повноваження начальника Південно-Західного краю і командуючого військами Київського військового округу, був призначений членом Державної Ради [11].

Таким чином, за ініціативою київського, волинського і подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова були зрушені численні соціальні та економічні проблеми Південно-Західного краю, зокрема, питання ліквідації сервітутів, чиншового сільського та міського землеволодіння, розвитку сіті освітніх та медичних закладів, реорганізації поліції тощо. Напряму пов'язуючи проблеми регіону з відсутністю повноцінно функціонуючих земських установ, М.І. Драгомиров виступив активним прибічником проведення у краї реформи земського самоврядування.

Посилання

1. А.Е.К. М.И. Драгомиров – генерал-губернатор (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. А[ндриевский] // Русская старина. – 1913. – Т. 153. – С. 579-586.
2. А.Е.К. М.И. Драгомиров – генерал-губернатор (Из отрывочных воспоминаний) / Е.К. А[ндриевский] // Русская старина. – 1913. – Т. 154. – С. 165-171, 318-324.
3. Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х т. / С.Ю. Витте. – Л.: Государственное изд-во, 1924.
4. Всеподданнейший отчет киевского, подольского и волынского генерал-губернатора. – [К., 1901]. – 17 с.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – 410 с.
6. Киевская газета. – 1905. – 25 октября. – № 294. – С. 2.
7. Леонтьев А. По поводу статьи А.Е.К. «М.И. Драгомиров – генерал-губернатор» / А. Леонтьев // Русская старина. – 1914. – Т. 158. – № 6. – С. 611-614.
8. Мардарьев Н.Г. Нечто из прошлого (Из воспоминаний бывшего цензора) / Н.Г. Мардарьев // Голос минувшего. – 1916. – № 5-6. – С. 372-391.
9. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / Андрій Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – № 4. – С. 93-105.
10. Матвієнко А.А. Драгомиров і Україна / А.А. Матвієнко // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 112-126.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Київ, ф. 442, оп. 628, спр. 630, арк. 85.
12. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США, 1955. – 504 с.
13. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – поч. XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.06 / В.С. Шандра. – К., 2002. – 455 с.
14. Шевчук А. Земельний устрій чиншовиків Волинської губернії за законом 1886 р.: політика царської влади стосовно національної меншини / Андрій Шевчук // Волинські історичні записки. Т. 1. – 2008. – С. 142-150.

Иванова В.А. Деятельность М.И. Драгомирова в должности киевского, волынского и подольского генерал-губернатора

В статье рассматриваются основные социально-политические и экономические инициативы М.И. Драгомирова во время его пребывания в должности киевского, волынского и подольского генерал-губернатора (1898-1903).

Ключевые слова: *Михаил Иванович Драгомиров, киевский, волынский и подольский генерал-губернатор, Юго-Западный край, реформа земского самоуправления.*

Ivanova V.O. The activity of M.I. Drahomyrov in the post of Kyiv, Volyn' and Podillia governor general

The article deals with the basic socio-political and economic initiatives of M.I. Drahomyrov during his tenure of office as the Kyiv, Volyn' and Podillia governor general (1898-1903).

Key words: *Myhailo Ivanovych Drahomyrov, Kyiv, Volyn' and Podillia governor general, South-Western region, the reform of local self-government.*

11.03.2013 р.

УДК 94(477):347.97/.99«179/184»

М.О. Мельник

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТОВОГО СУДУ В КІНЦІ XVIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

На тлі досліджень питання функціонування судової системи Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.,використовуючи фондовий матеріал Державного архіву Сумської області, автор розглядає діяльність Глухівського повітового суду у зазначений період та окреслює специфічні особливості у роботі судових органів визначеного регіону

Ключові слова: *судові органи, повітовий суд, дворяни, кріпосні акти, канцелярські службовці.*

Як свідчить історія, кожна держава та суспільство, які є справді соціальними, демократичними та правовими, повинні мати компетентне, правомірне та ефективне місцеве правосуддя. У цьому можна переконатися, спостерігаючи правовий досвід переважної більшості розвинутих західноєвропейських країн, де давно вже існують місцеві судові установи, наближені до населення. Сучасний процес удосконалення та реформування судової системи України зумовлює живий інтерес до широкого кола тем, пов'язаних із вивченням історичного досвіду цієї галузі.

Залучаючи до наукового обігу мало досліджені, а іноді взагалі невідомі джерела, вчені намагаються розкрити особливості правової історії нашої держави та окремих її регіонів. Це стосується і матеріалів повітових судів, що почали функціонувати на території України у кінці XVIII – на початку XIX ст. Вивчаючи державні установи в Україні, А. Ханенко приділяв увагу і судочинству. Досліджуючи діяльність його органів у XVIII-XIX ст., він згадує і повітові суди, однак інформація про них зводиться до опису складу та повноважень [1]. Окрему увагу повітовим судам як складової судочинства зазначеного періоду було приділено істориком Н. Єфремовою. Висвітливши коло питань, що входили до компетенції цих судів, дослідниця показала їх еволюцію в процесі змін судової системи, які відбувалися в той час [2, 96-191]. Склад та компетенцію повітових судів досліджував американський історик Р.С. Уортман. Він проаналізував службовий досвід секретарів та суддів повітових судів першої половини XIX ст., їх соціальне походження, окремі аспекти їх матеріальних статків тощо. Але подані автором дані територіально стосуються лише російських губерній [3].

Територія ж і суспільство Лівобережної України, які підпорядковувалися загальним законом Російської імперії, все ж таки мали свою специфіку в управлінні. Використовуючи фондовий матеріал Державного архіву Сумської області [4], автор ставить за мету розглянути діяльність Глухівського повітового суду у зазначений період та визначити специфічні особливості у роботі судових органів окресленого регіону.

У системі судочинства Російської імперії кінця

XVIII – XIX ст. повітовий суд виявився однією з найусталеніших установ. У 1797 р. були ліквідовані всі суди другої інстанції – верхній земський суд, губернський магістрат, верхня розправа та верхній надвірний суд, а палати кримінального суду та палати цивільного суду об'єднані під загальною назвою палати суду і розправи. Трохи пізніше, у 1801 р., були ліквідовані нижні земські суди, управи благочиння та нижні розправи, а палати суду і розправи перейменовувалися в палати кримінального та цивільного суду. Практично вся судова система зазнала змін. Незмінними залишалася тільки найвища судова установа імперії – Сенат та суди першої інстанції, серед яких були і повітові суди [5, 75].

Глухівський повітовий суд був створений у 1775 р. на підставі «Учреждения о губерниях» Катерини II. Діяльність губернського та воєводського судів викликала нарікання дворян, які хотіли мати свій власний дворянський суд. Ідучи назустріч побажанням дворянства, Катерина II створила виборні дворянські суди: повітовий суд і верхній земський суд [4, 1].

Повітовий суд був судом першої інстанції. До його складу входили повітовий суддя та два засідателі, які обиралися дворянством і затверджувалися губернатором [6, 134]. Але самі вибори згідно з ст. 66 «Учреждения о губерниях» доповнювалися санкцією губернатора: «Уездный или окружной судья и земский исправник, или капитан выбираются дворянством чрез всякие три года, и представляются от оного правителю, и буде за ними нет явного порока, то губернатор подтверждает дворянский выбор» [7, 179]. На таких самих умовах обиралися і затверджувалися засідателі. Виборцями виступали виключно дворяни.

До 1831 р. повітові судді обиралися на трирічний, а потім – шестирічний термін дворянами, які мали право голосу у повітових зборах. Їм допомагали два засідателі, участь яких у судових процесах була номінальною або зовсім незначною. До виборів допускалися і мали право голосу дворяни, яким виповнилося 25 років і які мали власне село та дослужилися до обер-офіцерського чину. Пасивне виборче право, щоб бути обраним, мали ті, хто отримував зі своїх володінь прибутку не менше 100 крб. [8, 105]. Як зазначалося, до виборів допускалися лише ті, хто вже отримав перший офіцерський чин (14-го класу). Тому від виборів звільнялись дворяни, які не служили. Оскільки кар'єра величезної маси провінційного дворянства проходила у військовій службі, відставні офіцери складали більшість кандидатів на посаду [3, 149].

Засідання повітового суду за звичайних обставин проводилися «в три терміни»: перший – з 8 січня до Страсного тижня, другий – після Трійці до 27 червня і третій – від 2 жовтня до 18 грудня. В окремих випадках (за наказом губернатора чи іншої вищої інстанції) повітовий суд проводив додаткові засідання. Також при повітовому суді обов'язково існувала дворянська опіка. Ця установа була самостійною у виконанні своїх функцій, щоправда, ряд справ вирішувала за допомогою цього суду. Опіка складалася з голови – повітового предводителя дворянства, повітового судді та дворянських засідателів повітового суду [9, 212].

До компетенції повітового суду відносилися: кримінальні та цивільні справи осіб всіх станів, окрім купців та міщан, виключаючи справи, що складали предмет відомства або особливих судових місць та установ, або суду другого ступеня (інстанції); укладання кріпосних актів у межах та за правилами, що були викладені у Зводі цивільних законів; утримання та збереження межових планів і книг; розпорядження про введення у володіння нерухомими маєтностями, які знаходилися у повіті, в спадок, за купчими, закладними, дарчими записами та іншими актами.

Ініціатива у порушенні справи не належала повітовому суду. Він відкривав провадження у випадках скарг чи позовів приватних осіб або стряпчих (у XVIII – першій половині XIX ст. – урядовець при губернських прокурорах, який здійснював судовий нагляд у повітах); повідомлення іншого суду; наказу намісницького правління губернії, в якій знаходився суд, палати Генерального або верхнього земського судів.

Повітовому суду було надане право остаточно вирішувати лише незначні цивільні справи, сума позову яких була меншою 25 крб. По інших справах незадоволені його рішенням сторони могли передати їх на розгляд у верхній земський суд.

Апеляційною та ревізійною інстанціями щодо повітового суду був верхній земський суд, після його ліквідації – палати цивільного та кримінального суду, а на території Малоросії – Генеральний суд (тільки у 1796-1831 рр.).

Указом Олександра I від 9 вересня 1801 р. окрім повітового судді та двох засідателів від дворянства у повітових судах додавалися два засідателі, обрані від поселян [10, 223].

Окрім справ, що відносилися до судової сфери, повітовий суд вирішував певні питання також по поліцейському та так званому казенному управліннях: свідоцтва повітового казначейства; видачу ярликів (дозволів) на провезення вина тощо [9, 206-207].

Серед повітових суддів можна виділити дві категорії: відставний офіцер без досвіду (або з дуже малим досвідом) цивільної служби та чиновник-недворянин, призначений місцевим урядом і майже не контактуючий з місцевим дворянством. Широке розповсюдження обох типів символізувало посилення негативного ставлення у дворянському середовищі до служби у повітових судах [3, 152].

Багато чиновників служили лише для отримання чинів, аби здобути право на дворянство. Лише близько половини канцеляристів виконували свої

обов'язки, але й вони часто відлучалися від служби для вирішення особистих проблем (і нерідко на досить тривалі терміни). Батько відомого історика О.М. Лазаревського Матвій Ілліч, який служив у повітовому суді на різних посадах, згадував, що важко було виконувати свої обов'язки через товаришів по службі, які не відповідали своїй посаді. Йому доводилося знаходити причини, навіть щоб утримати на робочому місці, деяких членів суду, які часто поспішали несвоєчасно залишити його для вирішення особистих питань, що «часто не робили честі їхній посаді». Причому відлучалися з установи, як правило, тоді, коли в суді їхня присутність була вкрай необхідна (наприклад, для підпису документів по справах, що вимагали якнайшвидшого вирішення). Нерідкими були випадки, коли представники українського козацтва або інших вільних верств населення влаштовували своїх синів, які закінчили сільську школу, на службу до повітового суду канцеляристами. З часом вони могли отримати чин колезького реєстратора, губернського секретаря і навіть вище. У таких випадках ці канцеляристи та їхні нащадки звільнялися вже назавжди від податних рекрутських та інших повинностей [11, 70-71].

Протягом 25-26 серпня 1859 р. губернатором Чернігівської губернії проводилася ревізія державних установ у Глухівському повіті. Першим було перевірено стан справ у Глухівському повітовому суді. Виявилося, що його робота здійснювалася на незадовільному рівні і основна кількість нарікань стосувалася низької оперативності (це було одне з найбільш розповсюджених зауважень). Зокрема, надто повільно відбувалися «отписка и исполнение вступающим бумагам», особливо у тих випадках, коли ситуація вимагала термінового реагування. Наприклад, по рапорту Чернігівського земського суду, отриманому 2 січня 1859 р., Глухівським повітовим судом відповідна резолюція була зроблена вчасно, але доповідь про це була надана лише 20 березня [12, 153].

Неякісно виконували свої функції канцелярські службовці: часто не вказували у вже вирішених цивільних і кримінальних справах, коли саме рішення було прийняте; велика кількість документів не була завірена підписами столоначальників.

Поруч із швидким вирішенням кримінальних справ відбувалося надто повільно вирішення цивільних. Прикладами можуть бути дві цивільні справи. Справа за позовом козачки Коржової на козака Ковбасу за незаконне користування прибутками з маєтку Коржової була закінчена 20 квітня 1859 р., але запис про таке рішення повітового суду в матеріалах справи датується аж 2 липня. Інша справа про заорювання поміщицею Шечковою шляху поміщика Дергуна розглядалася протягом 22 грудня 1858 р. – 27 лютого 1859 р., але так і не отримала логічного завершення за недостатністю матеріалів, після чого була надіслана до Глухівського земського суду на доопрацювання лише 19 березня 1859 р. [13, арк. 14].

Зазвичай, у відповідній реєстраційній книзі повинні були записуватися всі кріпосні акти, які здійснювалися повітовим судом, що зазначав своїм підписом наглядач задля підтвердження відповідності запису оригінальним документам. На жаль, у Глухівському повітовому суді навіть цього не робили [12, 153].

Вищезазначене свідчить, перше за все, про низьку професійну підготовку чиновників і канцелярських службовців Глухівського повітового суду. Всі вони погано орієнтувалися в самій процедурі виконання діловодства: не могли правильно і по формі заповнити документи, при винесенні рішення часто не посилалися на закон, згідно з яким рішення приймалося.

Право стягнень з повітового суду (як і з інших судових місць) належало виключно губернському правлінню. Навіть у тих випадках, коли питання про незадовільну роботу повітового суду розглядали палати і вони ж виносили рішення про накладання стягнення, остаточний висновок робило губернське правління. Повітовий суд міг оскаржити подібне рішення, подавши скаргу до Сенату (вищої судової інстанції Російської імперії). Якщо виявлялося, що стягнення не відповідало провині, то воно накладалося на того, хто це стягнення визначив (в даному випадку – на губернське правління) [9, 211].

Коли поставало питання про підвищення тих чи інших чиновників, губернська адміністрація складала перелік таких людей, вказувала чини, до яких ті дослужилися, і разом з т. зв. формулярними (послужними) списками надсилала до Державного Сенату.

Указом Сенату від 16 листопада 1821 р. повідомлялося про нагородження чинами більш ніж 200 чиновників різних установ Чернігівської губернії, з яких 84 особи служили саме у повітових судах [14, арк. 69-71]. Зазначалося, що «... служителів у цій Губернії призначити: ... Суддів Повітових: Ніжинського Підсудка Харлампія Папченкова, Возного Михайла Падуна, у числі канцелярських служителів: Пилипа Мазурєва, Якова Кониського, Глухівського Федора Єремеєва, Григорія Гордієвського, Борзенського Івана Щерба, Стародубського Федора Усова, Кирилу Ноздра, Мглинського Пилипа Сіокіна, Кролевецького Юхима Рахочого, Прокопа Федченка, Парфена Федорівського, Сосницького Михайла Демидовського, Якова Дащинського, Суразького Олександра Дублянського, Миколу Лисаневича, Новозибківського Андрія Якубовича, Козелецького Леонтія Безпалого... В Колезькі Реєстратори: ...Кролевецього Повітового Суду Платона Огієвського...»[15, арк. 69-70].

Гострою проблемою для повітових судів як на українських землях, так і по всій імперії,

було їх матеріальне забезпечення. За спогадами М.І. Лазаревського, ще на початку XIX ст. члени повітових судів та канцелярські служителі не отримували платні за свою роботу. Навіть на канцелярські матеріали кошти не виділялися. Всі потреби задовольнялися за рахунок осіб, які судилися і зобов'язувалися надавати папір, сургуч тощо на виробництво своєї справи. Користуючись цим, суд часто стягував більше таких матеріалів, ніж було потрібно, і таким чином забезпечував себе матеріалами для внутрішнього користування (складання формулярних списків, звітів, листування з іншими установами тощо).

У вигляді жалування члени суду і канцелярські служителі користувалися доходами від тяжебних та кріпосних справ. Такий порядок був установлений у статутовому законі, але був сформульований дуже нечітко, що змушувало фактично торгуватися про розмір доходу працівників суду з особами, які повинні були сплачувати його за вирішення справи. Але, за словами М.І. Лазаревського, коштів, що отримувалися таким чином, як правило, вистачало для утримання працівників повітових судів, яке було на початку XIX ст. відносно недорогим – проживання та харчування (досить просте) у повітовому місті коштувало від 15 до 25 крб. на рік [11, 69].

Дещо пізніше матеріальне становище повітових судів поліпшилось. Так, указом від 30 вересня 1832 р. на утримання 15 повітових земських судів Чернігівської губернії, починаючи із 1833 р., кожному суду терміном на три роки виділялося по 1500 крб. На цей же період для утримання канцелярій 15 повітових судів Полтавської губернії виділялося по 1000 крб. Ці кошти призначалися для оренди квартир, утримання сторожів, жалування писарям і канцелярським служителям, закупівлю канцелярських припасів, опалення та освітлення [11, 70].

Найбільшим було жалування повітового судді та засідателів. Так, суддя Глухівського повітового суду А.П. Магеровський у 1855 р. отримував 342 крб. 58,5 коп., а засідателі В.О. Нарбут, П.Р. Гулякин та Г.С. Хоменко – по 228 крб. 57,5 коп. [16, арк. 4-9].

На жаль, навіть ті кошти, які були призначенні для утримання повітових судів, видавалися несвоєчасно – державі було важко знайти для цих установ джерело фінансування. Здебільшого воно здійснювалося за рахунок земської повинності. Проблеми, пов'язані з нестачею коштів, вирішувалися окремо по кожній губернії.

Повітові суди припинили своє існування в результаті судової реформи 1864 р. Вона проводилася поступово, тому ці суди були скасовані не відразу. 20 листопада 1864 р. з'являються судові устави, які проголошували в державі новий судоустрій, а затверджені імператором вони були тільки 19 жовтня 1865 р. Звичайно, нереально було б миттєво ліквідувати старі судові установи, а на їх місці створити нові – всестанові суди, що мали іншу структуру та коло повноважень. До моменту остаточної ліквідації повітові суди продовжували отримувати розпорядження вищих інстанцій, виконували їх, вирішували кримінальні та цивільні справи. У Чернігівській губернії повітові суди продовжували працювати до 1869 р. [17, арк. 22].

Посилання

1. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. – Чернигов, 1864. – 108 с.
2. Ефремова Н.Н. Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование). – М., 1993. – 192 с.
3. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 496 с.
4. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф.630, оп. 1, спр. 1.
5. Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів Лівобережної України (характеристика джерела) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 87-88. – С. 74-77.
6. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1968. – 368 с.
7.Российское законодательство X-XX веков. В 9 т. – Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Т.5. – М., 1987. – 528 с.
8. Любавский М.К. История царствования Екатерины II. Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года. – СПб., 2001. – 256 с.
9. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – СПб, 1833. – 709 с.
10. Памятники из законов. – Ч. 5. – М., 1807. – 413 с.
11. Лазаревський М.І. Пам'яті мої // Спогади Матвія та Олександра Лазаревських. Упор. І.Забіяка. – Київ-Самара, 2004. – 198 с.
12. Дегтярьов С.І. Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії 1859 р. та її результати // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 152-163.
13. ДАСО, ф. 557, оп. 1, спр. 1.
14. ДАСО, ф. 582, оп. 1, спр. 556.
15. ДАСО, ф. 586, оп. 1, спр. 121.
16. ДАСО, ф. 746, оп. 1, спр. 7.
17. ДАСО, ф. 449, оп. 1, спр. 506.

Мельник М.А. Деятельность Глуховского уездного суда в конце XVIII – в первой половине XIX ст.

На основе изучения вопроса функционирования судовой системы Российской империи конца XVIII – первой половины XIX вв., используя фондовый материал Государственного архива Сумской области, автор рассматривает деятельность Глуховского уездного суда в изучаемый период и определяет специфические особенности в работе органов суда указанного региона.

Ключевые слова: *органы суда, уездный суд, дворяне, крепостные акты, канцелярские служащие.*

Melnyk M.O. Activity of Hlukhiv district court in the late XVIII-th – early XIX-th century

The author examines the activity of Hlukhiv district court during the late XVIII-th – early XIX-th centuries using funds of Sumy Oblast State Archives.

Key words*: courts, county court, nobles, clerical employees.*

08.04.2013 р.

УДК 94(477.51-25) «18»:338.439.66

Ю.М. Петровська

ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗЕМСЬКИМИ УСТАНОВАМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИМ ГУБЕРНСЬКИМ ЗЕМСТВОМ (60-90-ТІ РР. XIX СТ.)

У статті аналізуються проблеми нормативно-правового регулювання продовольчого забезпечення населення земськими установами та розглядаються шляхи їх вирішення, запропоновані Чернігівським губернським земством у 60-90-ті рр. XIX ст. Особлива увага звертається на спроби створення Чернігівським губернським земством на рівні повіт-губернія оптимальної системи надання продовольчої допомоги місцевому населенню та з'ясовуються причини невдач земських діячів у цьому напрямку.

Ключові слова: *нормативно-правове регулювання, продовольче питання, земські установи, Чернігівське губернське земство.*

Земські установи, створені в Російській імперії на початковому етапі ліберальних перетворень 60-70-х рр. XIX ст., практично відразу привернули до себе увагу сучасників. Науковий інтерес до досвіду їхньої роботи, перш за все, в культурно-просвітницькій, медичній та соціально-економічній сферах зберігається й донині [1; 2]. Натомість така важлива складова багатовекторної діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії, хоча певні кроки в цьому напрямку вже зроблені нашими попередниками [3; 4]. Зауважимо, що проблема продовольчого забезпечення населення привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив всебічний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи Російської імперії, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5]. Метою нашої статті є аналіз проблем нормативно-правового регулювання продовольчого забезпечення населення земськими установами та з'ясування шляхів їх вирішення Чернігівським губернським земством у 60-90-х рр. XIX ст.

Справа продовольчого забезпечення населення під час неврожаїв завжди була об'єктом пильної уваги Російської держави, яка, як зазначає К. Мацузато, з другої половини XVIII ст. почала влаштовувати в селищах державних селян спеціальні приміщення для зберігання хліба – хлібозапасні магазини, а також зобов'язала поміщиків дбати про продовольче забезпечення своїх селян [6, 185]. За Продовольчим статутом 1834 р. у кожній губернії мали бути створені натуральні припаси та грошові капітали: перші – за рахунок внесення селянами до хлібозапасного магазину визначеної законодавством певної кількості хліба, другі – за рахунок стягнення з них спеціального грошового збору [7, 548]. Продовольчий статут 1834 р. заклав організаційні принципи та визначив завдання сільської хлібозапасної системи, яка з певними корективами проіснувала аж до 1917 р. [8, 185]. Найголовнішими із них були принцип «самозабезпечення», який зобов'язував селян регулярно поповнювати свої натуральні припаси та сплачувати відповідний грошовий збір, а також принцип «тимчасовості», який передбачав отримання селянами в випадку неврожаю продовольчої «допомоги» у вигляді позички, що надавалася «на певний час» й підлягала обов'язковому поверненню у майбутньому [9, 119]. Бюрократизація процесу видачі продовольчої позички призводила до того, що отримати її пересічному селянинові, штучно «ізольованому» від створених ним же самим продовольчих припасів, було дуже непросто. Щодо завдань, які стояли перед сільською хлібозапасною системою, то вони полягали в наданні лише «мінімальної допомоги» населенню, яка мала бути використана останнім, насамперед, для засівання своїх ланів [10, 357].

Після скасування кріпосного права 1861 р. селяни вже самі повинні були піклувалися про «громадське продовольство» [11]. З моменту появи Положення про губернські та повітові земські установи 1864 р. справа продовольчого забезпечення населення покладалася на губернські та повітові земські збори й управи. Основне навантаження під час виконання завдань із продовольчого забезпечення населення на повітовому рівні припадало на виконавчі органи повітових земських установ – земські управи. Останні мали наглядати за станом хлібозапасних магазинів сільських громад, стежити, щоб сільські сходи добросовісно виконували покладені на них обов'язки та не порушували правил, що регламентували порядок зберігання та використання хлібних припасів, здійснювати ревізії та збирати безпосередньо на місцях необхідну їм інформацію. Разом із тим, держава позбавила земських діячів права видавати будь-які розпорядження, що стосувалися порядку внесення, зберігання та використання хлібних припасів сільськими громадами [12, 51], оскільки накопичені останніми як хлібні припаси, так і грошові капітали вважалися їхньою приватною власністю [13, 4]. Зафіксувавши порушення сільськими сходами існуючих правил із зберігання та використання хлібних припасів, повітові земські управи могли звернутися з вимогами їх усунення до волосного правління або повітової поліції [14, 51].

На відміну від повітових земств, які репрезентували інтереси населення окремих повітів, губернське земство репрезентувало інтереси населення всієї губернії, а відтак виконувало роль координаційного центру, скеровувало діяльність повітових земств у потрібному напрямку. Рішення губернських земських зборів як рішення більшості присутніх на них губернських гласних, представників повітів, були обов'язковими для виконання всіма повітовими зем-

ствами [15, 16-17]. Губернське земство мало право розпоряджатися губернським продовольчим капіталом, створення якого в кожній губернії розпочалося ще в дореформені часи. Саме за рахунок губернського продовольчого капіталу, який зберігався у вигляді державних відсоткових паперів або гарантованих урядом облігацій та розміщувався в Державному банку, його конторах та відділеннях [16, 249-250], в випадку, коли місцевих продовольчих ресурсів не вистачало, надавалася грошова допомога населенню. Її розмір визначався губернськими гласними на основі ретельного вивчення відомостей, зібраних попередньо в кожному повіті місцевою земською управою [17, 52-53].

Повітова земська управа, отримавши у своє розпорядження певну суму коштів із губернського продовольчого капіталу, розпочинала видачу грошей населенню. Заготівля хліба безпосередньо членами повітової земської управи дозволялася лише після того, як від сільської громади надходило відповідне клопотання. Визначення в кожному конкретному випадку розміру продовольчої позички, умов її надання, строків повернення здійснювалося повітовою земською управою відповідно до приписів повітових земських зборів. Для того, щоб отримати позичку, особа або сільська громада мала надати земцям присуд сільського сходу, засвідчений волосним правлінням. Повітова земська управа мала право за допомогою своїх членів переконатися безпосередньо на місці в необхідності видачі продовольчої позички. Також вона вела облік виданих грошових позичок, ознайомлювала позичальників із умовами їх отримання, повідомляла термін, протягом якого селяни мали повернути свої борги. Показово, що позички стягувалися з сільських громад або осіб, які ними скористалися. Право здійснення розстрочки сплати або ліквідації недоїмки належало губернським земським зборам [18, 53-54].

Отримавши «в теорії» доволі чіткі, на перший погляд, вказівки щодо організації справи продовольчого забезпечення населення, Чернігівське губернське земство «на практиці» практично відразу зіштовхнулося з низкою проблем, однією з яких став недосконалий механізм надання продовольчої допомоги сільському населенню за рахунок губернського продовольчого капіталу. Вже 1868 р. гласні Чернігівських губернських земських зборів висловили думку про необхідність його оптимізації, зазначивши на одному зі своїх засідань, що слабкий контроль за процедурою складання списків осіб, які потребували допомоги, а також кругова порука сприяли появі та поширенню численних помилок та зловживань. Губернські земські гласні визнали за необхідне покласти на членів повітових земських управ, а також повітових земських гласних обов'язок ретельно перевіряти списки осіб, що потребували продовольчої позички з губернського продовольчого капіталу, а також дозволили усувати законними способами будь-які перепони, що стояли на заваді правильному розподілу між селянами продовольчої допомоги [19, 80, 116-117]. Намагаючись удосконалити механізм надання продовольчої допомоги населенню, губернські земські гласні наполягали на необхідності впровадження в життя практики дублювання повітовими земськими управами своїх заяв після того, як Чернігівські губернські земські збори, попередньо розглянувши вимоги повітових земських управ, дозволяли видачу продовольчих позичок населенню за рахунок губернського продовольчого капіталу [20, 88-100; 21, 84-102].

Ще однією проблемою нормативно-правового регулювання продовольчого забезпечення населення була недостатньо чітка регламентація процедури повернення грошових позичок населенням до губернського продовольчого капіталу. Оскільки відповідальність за повернення позичок лежала на селянах, то повітові земства дуже часто відмовлялися від додаткових перевірок громадських присудів. Необхідно зазначити, що деякі губернські земські гласні вважали за потрібне вже 1868 р. покласти відповідальність за повернення продовольчих позичок, виданих із губернського продовольчого капіталу, на повітові земства. Останні, в випадку, якщо населення їхнього повіту вчасно не повертало свій борг, повинні були включити його до повітового кошторису. Однак така пропозиція, яка, до речі, ще й суперечила існуючому законодавству, не відразу знайшла підтримку в земському середовищі: більшість губернських гласних у 60-х рр. вважали несправедливим покладати відповідальність за позички, що були видані, але не були повернені селянами, на все населення повіту [22, 116-118, 120]. Лише 1888 р., беручи до уваги виснаження губернського продовольчого капіталу, Чернігівські губернські земські збори поклали відповідальність за вчасне повернення позичок, виданих із губернського продовольчого капіталу, на повітові земства [23, 253-257].

Наступна проблема, яку довелося вирішувати губернським земським гласним, полягала в необхідності видачі населенню згідно вимог законодавства виключно грошових продовольчих позичок. Сільські громади, хоч і мали право прохати земські управи закупити хліб та видати їхнім членам натуральні позички, все ж таки надавали перевагу саме грошовим позичкам, оскільки останні можна було використати, наприклад, для сплати податків або з іншою метою, яка не мала до продовольчого забезпечення ніякого відношення. Враховуючи вищезазначене, на початку 70-х рр. Чернігівські губернські земські збори визнали за необхідне подати клопотання урядові про надання повітовим земським управам права закупівлі хлібних припасів заздалегідь та видачі продовольчих позичок у тій формі, яку вони визнають більш доречною [24, 372]. Необхідно зазначити, що Чернігівське губернське земство усвідомлювало, що продовольча позичка – чи-то грошова, чи-то натуральна – за будь-яких обставин залишалася позичкою, яку населення у визначений час було зобов'язане повернути. Тимчасовий

характер позички мав небажані наслідки: борги населення зростали, а губернський продовольчий капітал зменшувався. Відтак найкращим способом продовольчого забезпечення населення губернські земські гласні вважали закупівлю та продаж хліба за прийнятними цінами [25, 116-117; 26, 101; 27, 324].

Як бачимо, не маючи можливості внести зміни до існуючого законодавства, Чернігівське губернське земство намагалося хоч якось пристосувати його до місцевих потреб, інколи дозволяючи собі навіть виходити за межі правового поля. Однак результати подібного «пристосування», на жаль, виявилися невтішними. Так, наприклад, 1867 р. Чернігівське губернське земство отримало близько 300000 руб. губернського продовольчого капіталу [28, 139]. У той час, як земства Російської імперії станом на 1900 р. збільшили свої губернські продовольчі капітали в середньому в два і навіть більше разів, продовольчий капітал Чернігівського губернського земства, навпаки, зменшився й становив близько 290000 руб. [29, 310].

Зазначимо, що в 90-х рр. XIX ст. діяльність земців у продовольчій сфері здійснювалася в принципово нових умовах. По-перше, 1889 р. було запроваджено інститут земських начальників. Губернські земські установи так само, як і повітові, вбачали в них не своїх конкурентів, а помічників [30, 78], здатних покращити загальну постановку продовольчої справи. По-друге, 1890 р. з'явилося нове земське Положення, котре розширило земські повноваження в продовольчій сфері, оскільки губернські земські збори отримали право видання обов'язкових постанов відносно зберігання та використання громадських хлібних припасів, а також громадських продовольчих капіталів, перетворення натуральних припасів у грошові, утримання хлібозапасних магазинів, порядку засипки до них хліба та звітності [31, 8]. Однак, незважаючи на нові можливості, губернські земські установи не скористалися наданими їм правами в повному обсязі, зосередившись у 90-х рр., в основному, на видачі продовольчих позичок. Показово, що й самі земці на губернському рівні визнавали свої помилки, акцентуючи увагу на тому, що в продовольчій сфері їм не було чим пишатися: «Крім видачі позичок із нашого капіталу, ми ніколи нічого не робили. В результаті вийшло, що видані позички зникли безповоротно, оскільки правильного повернення їх ми нічим не гарантували. Продовольче питання дуже важливе і не заслуговує на таке ставлення до нього, як було раніше…» [32, 278]. Однак часу на виправлення помилок у земців, на жаль, не було: 1900р. держава усунула їх від процесу накопичення продовольчих ресурсів сільським населенням та видачі позичок останньому.

Таким чином, можна констатувати, що зміни сільської хлібозапасної системи, привнесені Земською реформою 1864 р., мали характер косметичних: змінилися господарі продовольчої справи, однак не змінилися організаційні принципи, закладені в її основу ще в дореформені часи. Земство не отримало реальної влади щодо продовольчих ресурсів сільських громад, а його функції в продовольчій сфері були, переважно, наглядовими. Діяльність Чернігівського губернського земства, що мала на меті створення на рівні повіт-губернія оптимальної системи надання продовольчої допомоги місцевому населенню, була спрямована, перш за все, на збереження губернського продовольчого капіталу – основного джерела надання продовольчої допомоги, а також впорядкування з цією метою процесу видачі продовольчих позичок. Досягнути успіхів у цьому напрямку було непросто з огляду на те, що існуюче законодавство позбавило губернські та повітові земські установи права впливати на стан продовольчого забезпечення у кожній конкретній громаді, від чого значною мірою й залежала загальна постановка продовольчої справи.

Однак, незважаючи на те, що спроби покращення продовольчого забезпечення населення Чернігівської губернії земськими органами самоврядування, на жаль, в більшості випадків не досягали своєї мети, все ж таки вони були свідченням безсумнівної зацікавленості земських діячів в успішному вирішенні продовольчого питання.

Посилання

1. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX − на початку XX століття: дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
3. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.): дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.
4. Маслак В.І. Голод у Полтавській губернії 1833-1834 рр. та його наслідки / В.І. Маслак // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – Вип. 5. – С. 60-63.
5. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864-1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185-197.
6. Там само.
7. Каблуков Н. Очерк истории русского законодательства по обеспечению народного продовольствия / Н. Каблуков // Юридический вестник. – 1890. – Т. XII. – С. 527-560.
8. Мацузато К. Вказ. праця.
9. Прения по продовольственному вопросу в общем собрании И.В.Э. Общества. (Стенографический отчет) // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – С.-Петербург: Тип. В. Демакова, 1898. – Том первый. – Кн. 3. – С. 1-149.
10. Ск. Продовольствие народное / Ск. // Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – С.-Петербург: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1898. – Т. XXV. – С. 354-361.
11. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе. – Т. XXXVI. – Отделение первое. – СПб., 1863. – № 56657.
12. Временные правила для земских учреждений по делам о земских повинностях, народном продовольствии и общественном призрении // Демис Л. Земские учреждения / Л. Демис. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 43-62.

13. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Демис Л. Земские учреждения / Л. Демис. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 2-26.

14. Временные правила для земских учреждений…

15. Положение о губернских и уездных земских учреждениях…

16. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – С.-Петербург : [В государственной типографии], 1890. – С. 243-273.

17. Временные правила для земских учреждений…

18. Там само.

19. Журналы очередных заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1868 г. – Чернигов: В Ильинской Типографии, [б.г.]. – 192 с.

20. Доклады ревизионной комиссии Губ. Земскому Собранию // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1877. – № № 5, 6, 7 и 8 (май, июнь, июль и август). – С. 71-100.

21. Доклады Черниговскому Губерн. Зем. Собранию: II. О мерах обеспечения народного продовольствия в 1880 году, по ходатайству некоторых уездных земств об отпуске им денежных ссуд из губернского продовольственного капитала // ЗСЧГ. – 1879. – № № 9, 10, 11 и 12 (сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь). – С. 84-102.

22. Журналы очередных заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1868 г. …

23. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXIV очередной сессии 1888 года. – Чернигов: Земская Типография, 1889. – 271 с.

24. Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865-1882 / А.И. Холмский. – Одесса: Типография В. Кирхер, 1884. – 729 с.

25. Журналы очередных заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 1868 г.

26. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1872. – Чернигов: Земская Типография, 1872. – 290 с.

27. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1874 г. – Чернигов: Земская Типография, [б.г.]. – 341 с.

28. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.

29. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б.Б. Веселовский. – С.-Петербург: Издание О.Н. Поповой, 1909-1911. – Т. 2. – 1909. – 703 с.

30. Способы определения продовольственной и семенной нужды и меры к ее устранению в 1897-1898 г. // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – С.-Петербург: Тип. В. Демакова, 1898. – Том первый. – Кн. 3. – С. 76-118.

31. Устав о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург: [б.и.], 1892. – Т. XIII. – С. 1-106.

32. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года). – Чернигов: Земская типография, 1892. – 410 с.

Петровская Ю.М. Проблемы нормативно-правового регулирования продовольственного обеспечения населения земскими учреждениями и пути их решения Черниговским губернским земством (60-90-е гг. XIX ст.)

В статье анализируются проблемы нормативно-правового регулирования продовольственного обеспечения населения земскими учреждениями и рассматриваются пути их решения, предложенные Черниговским губернским земством в 60-90-е гг. XIX ст. Особенное внимание уделяется попыткам создания Черниговским губернским земством на уровне уезд-губерния оптимальной системы оказания продовольственной помощи местному населению и выясняются причины неудач земских деятелей в этом направлении.

Ключевые слова: *нормативно-правовое регулирование, продовольственный вопрос, земские учреждения, Черниговское губернское земство.*

Petrovska Yu.M. Problems of the normative-legal adjusting of food providing of population by zemstvo establishments and ways of their solving by the Chernihiv province zemstvo (60-90th of XIX c.)

In the article the problems of the normative-legal adjusting of the food providing of population by zemstvo establishments are analyzed and the ways of their solving, offered by Chernihiv province zemstvo in 60–90th XIX c. are examined. The special attention applies on the attempts of creation by Chernihiv province zemstvo at level of povit-province the optimum system of food providing for local population. The reasons of failures of zemstvo figures in this direction are finding out.

Key words: *normative-legal adjusting, food question, zemstvo establishments, Chernihiv province zemstvo.*

14.03.2013 р.

УДК 94 (477.51) «185/191»:33.09

О.В. Крупенко

ЦІНОВА ПОЛІТИКА НА ХЛІБНОМУ РИНКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ І ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

У статті на основі статистичних матеріалів мова йде про залежність хлібного ринку українських земель від зовнішніх і внутрішніх чинників. Прослідковується динаміка цін на хліб у період пореформених модернізаційних змін.

Ключові слова: *цінова політика, хлібний ринок, пореформений період, модернізація, економічна історія, аграрний сектор.*

Пореформений період для Російської імперії став часом змін, які охопили практично всі сфери життя держави і суспільства. У країні відбувалася корінна трансформація системи політичних і економічних відносин, формувалася нова соціальна структура, змінювався психологічний склад характеру людей. Ці глобальні зміни породжували конфлікт між патріархальними цінностями і новими, які проявлялися у більших або менших сутичках влади і суспільства або різних соціальних груп.

У сучасних реаліях незалежної України, в умовах реформування економічної сфери, значно зростає інтерес до глибокого та критичного осмислення минулого, подій, які відбувалися на території українських земель у другій половині XIX – на поч. XX ст. Саме вони багато в чому й визначили їх наступний історичний поступ.

Враховуючи особливості розвитку господарства нашої країни протягом тривалого періоду, аграрна проблематика залишається на сьогодні актуальною і перспективною. Значущість питання полягає в тому, що необхідно відходити від стереотипів висвітлення історичного розвитку суспільства. Це, на думку історика В. Боєчка, «складає суть сучасної парадигми вітчизняної історіографії, яка не може бути лише описовою чи пропонованою» [1, 59].

Перші кроки нової пореформеної модернізації Російська імперія зробила у військовій, технічній і економічній галузях, що не викликало у суспільстві заперечень. Кримська війна стала потужним стимулом для країни в плані необхідності технічного удосконалення. Крім того, згідно теорії вестернізації держава, яка постійно відчуває воєнну загрозу, має частково або повністю трансформуватися на зразок свого суперника. Спочатку Росія модернізувала військову техніку, наступним кроком була розбудова мережі стратегічних залізничних доріг. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн писав із цього приводу: «Без транспорту і механічної промисловості Росія не може бути в безпеці у власних кордонах» [2,7]. Забезпечив мобільність армії, залізниці відкрили внутрішні райони країни для світової торгівлі. Тим самим було створено сприятливі умови для вивозу хліба, лісу й інших продуктів, а також збільшилися можливості для імпорту важливих товарів, таких як зброя, машини, устаткування. На нашу думку, це був важливий момент модернізації і серйозні поступки з боку уряду ліберальним ідеям. Мова йде, в першу чергу, про розширення приватної ініціативи, як результат цього – створення акціонерних товариств, різноманітних фінансових структур.

Більш відповідальним, складним і ризикованим було завдання реформувати соціальну сферу, оскільки вона зачіпала інтереси всіх верств населення. Вестернізація однозначно передбачала звільнення селян, оскільки в Європі вже не було кріпосного права. Таким чином, можна говорити, що важливу роль у цьому відіграли моральний і ідеологічний тиск. Залучаючи існуючи напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, уводячи до наукового обігу нові джерела, а також активно використовуючи сучасні підходи до їх аналізу, очевидним є те, що селянська реформа започаткувала епоху Великих реформ 1860-1870-х рр., які кардинально змінили найрізноманітніші сфери економічного й суспільно-політичного життя Російської імперії в цілому й українських земель зокрема.

Скасування кріпосного права прискорило утвердження в господарстві країни нових ринкових відносин, однак не в рівній мірі. Найінтенсивніше це проходило в промисловості та торгівлі, з великим запізненням у аграрній сфері. Саме на початок 80-х рр. XIX ст. припадає процес формування українського земельного ринку, який багато в чому визначав динаміку розвитку пріоритетних галузей української економіки.

Автор статті ставить собі за мету проаналізувати динаміку цін на хлібному ринку на прикладі Чернігівської і Полтавської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографія обраної теми не досить широка. Проте існують окремі праці, у яких тією чи іншою мірою висвітлені окремі її сюжети. Аналізуючи становище селянського господарства, представники різних наукових шкіл визначають низький рівень народного добробуту, відсталість та недостатність матеріально-технічної бази селянських господарств, незадовільний культурно-освітній рівень. Щодо причин такої ситуації, то існують різні підходи. Найбільш поширеними серед них є руйнування общини, збереження феодальних пережитків у аграрному секторі, поглиблення соціальної диференціації у селянському середовищі.

Наприкінці XIX ст. з'являється ряд праць, присвячених даній проблемі. Зокрема, у 1890 році під керівництвом А.І. Чупрова і А.С. Поснікова виходить дослідження, у якому відомі економісти й статисти з'ясовують вплив хлібних цін на розвиток господарства Російської імперії. На значному фактичному матеріалі прослідковується рух земельної власності, показано інтенсифікацію землеробства. Автори високо оцінюють урядові заходи, спрямовані на покращення ситуації на хлібному ринку в зв'язку з негативним впливом економічної кризи та як результат – різкі коливання цін. Мова йде про діяльність державної комісії протягом 1888-1892 років, яка досліджувала причини падіння цін на сільськогосподарську продукцію та погіршення становища селян. У своїх висновках вона рекомендувала уряду збільшити експорт хліба, сприяти розвитку внутрішнього ринку і таким чином впливати на цінову політику [3,9].

Варто зауважити, що вищі урядовці оцінювали сільськогосподарський сектор економіки як найважливіший промисел в імперії. За офіційними даними саме землеробство давало близько двох третин національного багатства – «не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. крб.» [4, 194]. Великою була частка сільськогосподарського виробництва українських земель. Україна виробляла щорічно аграрної продукції в 1909-1913 рр. на 2 млрд. крб., у тому числі товарної – на 694,26 млрд. крб. [5, 194].

До висвітлення цього питання активно зверталися і радянські дослідники, зокрема С. Струмилін, М. Лещенко, В. Теплицький [6]. Учені характеризували еволюцію земельної власності в Україні на рубежі XIX-XX ст., переважно селянської та поміщицької. Головний висновок, який зробили історики, зводився

до того, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства. Микола Лещенко ріст цін на хліб наприкінці XIX – на початку XX ст. пов'язував із загальним процесом економічного зростання, а не із падінням розвитку сільського господарства.

Враховуючи сучасні дослідження по соціально-економічній історії Росії XIX ст., можна відмітити деякі спільні підходи серед вітчизняних і зарубіжних учених щодо оцінок пореформених перетворень. Зокрема, не викликає сумніву на сьогодні, що імперія відносилася до того типу країн, модернізація яких носила неорганічний або екзогенний характер, на відміну від органічної, що була характерною для більшості держав Західної Європи. Така специфіка не могла не позначитися на проведених реформах, а особливо тих результатах, до яких вони призвели. Зауважимо, що особливістю російського варіанту було прагнення за будь-яку ціну наслідувати певні «ідеальні» зразки, копіювати форми і принципи, вироблені іншими державами. За таких умов часто ігнорувався власний досвід, не враховувалися свої можливості, регіональні інтереси, а це особливо є небезпечним для тих земель, які мали бездержавний статус. Яскравим підтвердженням цього була підросійська Україна.

У той же час, такий варіант перетворень дозволив і Російській імперії, і залежним землям пройти цей шлях прискореними темпами, випереджаючи за окремими економічними показниками багатьох європейських країн. Це ще раз підтверджує думку про те, що однозначно оцінювати процес пореформених модифікацій неможливо без урахування усіх внутрішніх і зовнішніх факторів.

Слушною є думка вітчизняного історика В.А. Смолія про те, що дана проблема потребує подальшого вивчення, в якому провідне місце займатиме використання даних, які б стосувалися макро- та мікрорівнів соціально-економічного розвитку. Аналізуючи досвід проведення аграрної реформи, можна виділити багато питань, які існують і сьогодні, адже це була не стільки селянська, скільки загальнонаціональна, системна за структурою і задумом реформа країни. Паралельно залишаються на сьогодні невирішеними ряд складних і суперечливих моментів, які вимагають вдумливого і неупередженого підходу дослідника. Зокрема, це питання щодо модернізації аграрної сфери у пореформений період, пов'язані з цим труднощі й перспективи; актуальні питання вартості землі, її доступності для селянина. Дискусійною є проблема виділення об'єктивних параметрів визначення заможності селянських подвір'їв, які залежали не лише від природніх умов. Ґрунтовного аналізу потребує питання щодо ролі ментального та релігійного чинників, оскільки представники різних конфесій по-своєму вели господарство, а тому відмінною була їх результативність і ефективність.

Очевидним є те, що при всіх проблемах, які виникали на шляху модернізації, головна ціль внутрішньої політики російського уряду полягала в зміцненні за допомогою реформ державної і соціальної стабільності, а особливо прискорення промислового розвитку. Відміна кріпосного права була найважливішим перетворенням у новій історії Російської імперії. Аграрна реформа корінним чином змінила соціально-економічні відносини в країні. Природнім продовженням її були інші нововведення, що зачіпали практично всі сфери і заклали основу для подальшого розвитку держави в умовах капіталістичних відносин.

Найважливішим показником виробничої діяльності господарства є кінцевий результат – продукти рослинництва та тваринництва. Зважаючи на те, що землеробське виробництво носило яскраво виражений зерновий характер, де понад 90 % становили ярова й озима пшениця, озиме жито, ячмінь і овес, то цінова політика на хлібному ринку являлась своєрідним дзеркалом соціально-економічного розвитку аграрних регіонів, типовим прикладом яких є Чернігівська і Полтавська губернії.

Значну кількість даних про динаміку хлібних цін протягом другої половини XIX – початку XX ст. містять численні описи регіонів, статистичні й господарські матеріали, зібрані офіцерами Генерального штабу й співробітниками Міністерства внутрішніх справ, а також Вільним економічним і Географічним товариствами. При наявності великої кількості показників подана інформація не є однорідною і достовірною, тому потребує перевірки, аналізу й співставлень із іншими даними.

Серед найрізноманітніших джерел, які характеризують хлібний ринок пореформеного періоду, особливе місце належить такому виданню, як «Временник Центрального статистического комитета», який видавався Міністерством внутрішніх справ Російської імперії. Він виходив із 1888 р. й вміщував матеріали різноманітної поточної статистики. На думку дослідника Віктора Шевченка, «земська поземельна статистика не є такою масштабною, як скажімо, видання ЦСК МВС» [7, 45]. Незважаючи на цінність багатої інформації, пов'язаної з конкретною місцевістю, вони виявилися не позбавлені неточностей в обрахунках.

Говорячи про еволюцію земельного ринку в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст., можна констатувати той факт, що найбільш плідними і успішними в цьому плані були 80-90-ті роки. Протягом цього періоду спостерігалося інтенсивне перетворення землі в товар, свідченням чого є кількість укладених торгово-поземельних угод, а також вартість землі та сільськогосподарської продукції.

У пореформений період у землеробстві Полтавщини й Чернігівщини переважаючими системами залишались трипілля, інколи двопілля. В залежності від системи рільництва встановлювався певний порядок вирощування культур. На середину 90-х рр. у селянських господарствах Полтавської губернії під житом було зайнято 33 % посівних площ, ярою пшеницею – 21 %, ячменем – біля 16,5 %, вівсом – понад 9 %, гречкою – понад 8 %. У кінці XIX ст. зростає середньорічна урожайність основних культур: жита з 44-47 пудів із десятини до 80-93, озимої пшениці – з 45-50 до 80-86, ярої пшениці – з 45-47 до 70 [8, 113]. Аналогічною була ситуація і в сусідній Чернігівській губернії.

Однак, на основі статистичних даних ЦСК МВС можна говорити про те, що кількісне зростання продукції не означало збільшення попиту, а також зростання на неї цін [9]. Реальні прибутки, які отримували селянські й поміщицькі господарства, суттєво відрізнялися. При цьому важливу роль відігравали такі чинники, як витрати на саме виробництво, що включали працю селянина, оплату найманої сили, використання реманенту, залежність від ринку. Якщо враховувати всі ці показники, то спостерігається тенденція до зменшення цін на зернові культури навіть у врожайні роки. Особливо гострою ця проблема була у неврожайний час, як, наприклад, у 1891 році. Незважаючи на те, що Полтавська і Чернігівська губернії не входили до постраждалих районів і збір урожаю суттєво не відрізнявся від попереднього року, ціни на хліб були істотно зменшені, що болісно вдарило по виробнику [10].

Не варто забувати про вплив на цінову політику зовнішніх факторів. Зокрема, різкі коливання цін на хліб у 70-90- х рр. можна пояснити рядом причин: надвиробництвом зерна, появою на ринках Західної Європи дешевого американського хліба, транспортною революцією. Для виходу із складної ситуації земства пропонували уряду розробити систему заходів для сприяння розвитку внутрішнього ринку.

Таким чином, динаміка цін на хлібному ринку в пореформений період дозволяє виявити особливості регіонального розвитку українських земель. Це допомагає досліднику відслідковувати процеси географічного розподілу праці, економічного інтегрування територій до єдиного загальноімперського комплексу. Хлібні ціни – важливе джерело інформації про розвиток різних галузей та сфер виробництва, зокрема промисловості й торгівлі.

Посилання

1. Боєчко В.Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду НЕПу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років XX ст. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Випуск 8 спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – С.59-64.

2. Бовыкин В.И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861-1900 гг. // Экономическая история: Ежегодник. –2002. – М.: Росспэн, 2003. – 624 с.

3. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Л.: Издательство «Наука», 1985. – 301 с.

4. Реєнт О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Випуск 8 спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – С.194-205.

5. Там само.

6. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки Першої російської революції. – К., 1956 – 188 с.; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – 307 с.; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966. – 531 с.

7. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): Монографія. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

8. Полтавська область. Природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / За ред. К.О. Маца. – Полтава: Полтавський літератор. – 1998. – 336 с.

9. Цены на пшеницу, рожь, овес и ячмень в Европейской России в 1881-1887 годах, по местным сведениям // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПБ., 1888. – № 3; Местные продовольственные капиталы губернские, сословные и общественные и Хлебные запасы в общественных магазинах за 1867-1891 гг. // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПБ., 1895. – № 39; Количество земли, заложенной в земельных банках, сумма ссуды и размер платежа процентов на десятину по губерниям // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1889. – № 8; Распределение хлебных грузов по железным дорогам и водяным путям в губерниях и Опыт вычисления стоимости привоза хлеба к границе // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1889. – № 7.

10. Главные результаты урожая 1891 года // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1891. – 42 с.

Крупенко О.В. Ценовая политика на хлебном рынке во второй половине XIX – в начале XX в. (на примере Черниговской и Полтавской губерний)

В статье на основе статистических материалов речь идет о зависимости хлебного рынка украинских земель от внешних и внутренних факторов. Прослеживается динамика цен на хлеб в период пореформенной модернизации.

Ключевые слова: *ценовая политика, хлебный рынок, пореформенный период, модернизация, экономическая история, аграрный сектор.*

Krupenko O.V. The pricing policy on the grain market in the second half of XIX - beginning of XX century (on the example of the Chernihiv and Poltava province)

In article on the basis of statistical data, it is a question of the dependence of the grain market of the Ukrainian lands from the external and internal factors. Follow the dynamics of prices for bread in the post-reform period of modernization.

Key words: *price policy, grain market, the reform period, modernization, economic history, the agrarian sector.*

19.03.2013 р.

УДК 94(477):352.07:338.43«189/191»

С.В. Горохов

ПОГЛЯДИ ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОШИРЕННЯ АГРОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

В статті розглядається спроба земських органів Чернігівської губернії вирішити проблему, пов'язану з підвищенням агрономічних знань серед сільського населення, шляхом створення мережі спеціальних закладів та курсів.

Ключові слова: *губернія, повіт, земська управа, курси, школа, агрономічні знання.*

Досвід минулого є постійною складовою не тільки культури, а й успішного розвитку держави та суспільства в цілому. Особливого значення цей досвід набуває на сучасному, дуже непростому етапі розвитку України.

Сьогодні існує чимало проблем соціального та економічного характеру, вирішення яких потребує у більшості випадківнеординарного, нешаблонного підходу. Все більше сьогодні лунає пропозицій щодо активізації дій з боку місцевих органів самоврядування. В цьому відношенні досвід земських органів самоврядування Російської імперії може бути використаний у такому напрямі, як за умов обмеженості фінансів з метою їх ефективного використання вирішувати певного роду місцеві проблеми.

Тематика нашої статті буде присвячена вивченню одного фрагменту земського досвіду та їх діяльності – поширенню агрономічних знань. У якості приклада ми взяли матеріали земств Чернігівської губернії, яка мала, з одного боку, гострі проблеми у сільському господарстві, а з іншого − невеликі фінансові можливості. В той же час, земська організація в Чернігівській губернії належала до повітового типу, що обумовлює різноманітну ініціативу з боку повітових управ.

Кінець XIX ст. − початок XX ст. в історії українських земель, які входили до складу Російської імперії, став етапом, на якому в урядових та суспільних колах активізувався процес пошуку шляхів подолання кризових явищ в соціально-економічній сфері.

Підвищення агрономічних знань серед селян було одним з перших напрямків агрономічної допомоги. На початку XX ст. в країні вже діяли вищі та середні сільськогосподарські заклади, які готували агрономів, інструкторів та ін. Але, як відзначала тогочасна суспільна думка, стан агрономічної освіти у Російській імперії був у жалюгідному стані. Число шкіл не відповідало вимогам часу. Підготовка учнів не відповідала потребам, більшість матеріалу вивчалася теоретичним шляхом, непоодинокими були випадки, коли агроном, вже працюючи, не міг дати пояснення селянам про нові агротехнічні досягнення і зібрати деякі сільськогосподарські знаряддя. Більшість випускників аграрних шкіл не отримували знань, необхідних для ведення справи в умовах сільської общини. Як правило, вивчався лише досвід приватних господарств і тому випускники йшли працювати в основному у маєтки. Такі умови навчання робили випускників непридатними до роботи в умовах сільського господарства. Крім того, погана підготовка агрономів підривала і їх власний авторитет на селі.

Причиною такого стану було те, що усі заклади з агрономічної освіти були невідповідного державного підпорядкування. Наприклад, центральне керівництво належало міністерству просвітництва, яке відносилося до аграрних закладів без урахування їх специфіки. Така ситуація не давала можливості цим закладам отримати завчасно необхідну матеріальну підтримку чи перейти до нових програм викладання [2].

Наприкінці XIX − на початку XX ст. земства все більше звертають увагу на агрономічну освіту. Розпочавши широку економічну допомогу сільському господарству, земства всю повноту роботи поклали на агрономічний склад.

В умовах занепаду сільського господарства, недостатньої кількості агрономів, земства Чернігівської губернії включили до своєї сфери такі напрямки діяльності, як підвищення агрономічних знань селян та створення мережі аграрних навчальних закладів.

Більш активним у справі поширення агрономічної освіти виявилися земства Чернігівської губернії. Недостатні фінансові можливості спонукали губернське земство використати кадровий, матеріально-технічний потенціал уже існуючих загальноосвітніх закладів. У 1870 р., наприклад, губернськими зборами обговорювалося питання про відкриття при земський вчительській семінарії сільськогосподарських курсів з метою залучення вчителів до участі у розповсюдженні аграрних знань серед населення. Іншу позицію зайняли повітові земства. Починаючи з кінця 1870-х років, Глухівським, Суражзьким, Борзенським повітовими земствами пропонувалися проекти щодо створення у повітах агрономічних училищ з дворічним строком навчання. Але до кінця 90-х років XIX ст. жоден зі вказаних проектів не був реалізований. Не було єдиного баченнясеред земств Чернігівської губернії і щодо форми поширення агрономічних знань.

Губернське земство обмежилося тим, що у 1890 р. видало постанову, за якою у разі відкриття в губернії сільськогосподарської школи будь-якою організацією, воно надавало фінансову підтримку у розмірі 2000 крб. Згодом, у 1899 р., губернське земство щорічно фінансувало Майновську державну сільськогосподарську школу у розмірі

2000 крб., встановило стипендію розміром 50 крб. для учнів аграрних шкіл у кожному повіті. У справі перепідготовки кадрів губернське земство у період з 1893-1904 рр. видавало 900 крб. для вчителів від кожного повіту, які були слухачами літніх короткочасних сільськогосподарських курсів [3, 1278].

Причиною такої позиції земств було небажання брати на себе значний фінансовий тягар при відкритті аграрних шкіл. Але якби земства і виявили бажання, то в цей період вони не змогли б активно взяти участь у створенні освітньо-агрономічних закладів, бо законом 1891 р. земствам заборонялося мати власні навчальні заклади. В цих умовах земству залишалося лише фінансувати аграрну сферу.

Великий внесок Чернігівське губернське та повітові земства зробили, взявши посильну участь у відкритті Майновської сільськогосподарської школи, Новозибковського реального училища з сільськогосподарським відділенням, Борзенської школи садівництва. Крім того, у 1899 р. губернська управа постановила відкрити жіночу школу з домашнього господарства. На її облаштування було асигновано 11484 крб. та ще 6776 крб. на її утримання. У 1900 р. було вирішено відкрити жіночу сільськогосподарську школу у Ніжині.

На цьому етапі своєї економічної діяльності земства Чернігівської губерній завдяки збільшенню власних матеріальних можливостей змогли здійснити радикальні заходи у підвищенні рівня агрономічної освіти, займаючись створенням умов для кращої підготовки агрономів і сприяючи активному залученню селян до підвищення агрономічних знань.

На активізацію земської діяльності вплинули також зміни політики уряду щодо значення агрономічної освіти. 26 травня 1904 р. Державна Рада розглянула Положення про сільськогосподарську освіту та визнала, що ця сфера потребує негайного реформування. Для цього було затверджено постанову, якою у законодавчому порядку передбачалася участь земств у поширенні агрономічної освіти.

У 1906 р. Міністерство Державного майна видало постанову про порядок устрою народного читання, за яким дозволялося проводити агрономічну освітню діяльність серед селян усім державним установам. У свою чергу, це стало сигналом до активізації дій з боку земства [1, 824].

Форми і методи розповсюдження агрономічної освіти залежали від реального стану речей у губерніях. Земства Чернігівської губернії сконцентрувалися на створенні більш дешевих та наближених до потреб селян короткочасних сільськогосподарських курсів. Як правило, курси були загальними та спеціальними кооперативними, з питань садівництва і т. п.

Активно до поширення агрономічних знань залучилося губернське земство. За його постановою 1904 р. усі повітові управи для розвитку цього напрямку додатково отримали фінансову підтримку. У 1907 р. на 43 черговій сесії земська губернська управа, за пропозицією губернських агрономів О. Гаршина та Т. Губенко, постановила перейти до створення районних тимчасових сільськогосподарських курсів у кожному повіті. Головною вимогою до слухачів була зайнятість у сфері сільського господарства. Перші такі курси були організовані у 1907 р. Мглинським та Новгород-Сіверським повітовими земствами [8, 1-5].

Активніше повітові земства починають працювати з 1908 р., коли губернське земство поступово збільшує асигнування. Так, у 1908 р. воно відрахувало на цю справу 1000 крб., у 1909 р. – 2000 крб., 1911 р. – 3000 крб. [5, 1280].

Нового імпульсу поширення агрономічної освіти отримало із зростанням потреб у фахівцях. Чернігівське губернське земство з метою забезпечення відповідними кадрами відкрило курси для підготовки фахівців для кооперативних організацій. Перші курси такого роду були відкриті у м. Ніжині у 1908 р., у Новгород-Сіверському та у Борзні [4, 159-166].

Ніжинські курси з рахівництва були відкриті для задоволення потреб сільськогосподарських спілок. Але було прочитано тільки 48 лекцій, і вони були змішаного характеру без практичних занять. Висвітлювалася історія та принципи кооперації, законодавчі підстави її організації. Також слухачі отримали інформацію про досвід кооператорів в Англії. Взагалі, як відзначали самі лектори, слухачі віднеслися до занять з зацікавленням, аудиторії були постійно переповнені.

Краще були організовані Новгород-Сіверські курси. Лекції з рахівництва проводилися не тільки для представників від спілок та організацій дрібного кредиту, а й для всіх бажаючих. На відміну від попередніх курсів, лекції не були змішаними. Читалися курси приватного рахівництва, діловодства, принципів дрібного кредиту і відповідних питань законодавства. Слухачам давалися завдання для самостійної роботи. Окрім суто спеціальних тем, лектори знайомили слухачів з розвитком торгівлі та інших галузей господарства, що значно поширювало їх кругозір. Деякі лекції носили характер співбесід, особливо з питань організації кооперації на Заході. За цією ж схемою були організовані і Борзенські кооперативні курси. Особливістю останніх було те, що у читанні лекцій взяли участь, крім лекторів з кооперативних питань, агрономи, 55% слухачів були від кооперативних організацій [4, 160].

У 1910-1913 рр. щорічно у різних повітах (Кролевецькому, Новозибківському, Чернігівському губернському, Стародубському та Борзенському

земствах) проходили сільськогосподарські тижневі курси. У відкритті курсів, як правило, брав участь губернський агроном Т.С. Губенко. Більшість слухачів, а і їх число сягало у середньому 60-66 осіб, були віком до тридцяти років. Це – селяни з середнім розміром землеволодіння, направлені на навчання за рахунок повітового земства чи товариства. Основна тематика була присвячена питанням землекористування та землеволодіння, вивчалися юридичні підстави володіння. Проводилися екскурсії до склепів, де слухачам демонстрували роботу машин. Демонструвалися показові ділянки та відвідувалися найкращі пасіки. Оскільки більшість курсів проводилися навесні, тобто під час польових робіт, отримані знання можна було відразу застосувати на практиці [6].

Крім курсової форми, земства активізували консультативну діяльність агрономів. Ще у 1905 р. Чернігівське губернське земство видало постанову про включення до їх обов'язків проведення читань та лекцій серед селян на агрономічні теми. Так, у Мглинському повіті тематично консультації були присвячені техніці обробки землі, удобрюванню землі мінеральними добривами, догляду за озиминою. Крім того, представники заможних верств селянства у письмовій формі не раз зверталися до агроному з різного роду питаннями на сільськогосподарські теми.

У Остерському повіті популяризація сільськогосподарських знань проявилася у виданні та розповсюдженні друкованих порад про різні сільськогосподарські культури. У Козелецькому повіті агроном брав участь у сільськогосподарських читаннях, організованих Ново-Басанською та Кобизькою сільськогосподарськими спілками. За дорученням управи повітовим агрономом була підготовлена брошура «Глинобитные постройки», видана за рахунок повітового земства. У Ніжинському повіті агроном провів сім читань у Носові, Виркіївці, Ніжині, Дроздовці. Читання були присвячені питанню значення кооперативних організацій у розвитку селянських господарств та проблемам вдосконалення селекційної справи у тваринництві. Остання тема читань проходила під час проведення виставки тварин. Під час продажу насіння агрономом В.О. Яблонським безкоштовно роздавалися друковані брошури по кормовим культурам; у Борзенському повіті земський агроном брав безпосередню участь у організації роботи сільськогосподарських спілок. Повітове земство відмічало велику активність та зацікавленість з боку слухачів цих читань, зокрема, коли питання торкалися устрою сільськогосподарської спілки. Селяни також мали можливість безкоштовно користуватися бібліотекою.

Але така активність з боку агрономів стосовно поширення сільськогосподарських знань була не у кожному повіті. Проте, у північних повітах, наприклад, Мглинському, були створені спеціальні курси при повітовій земській управі для вчителів та учнів земських та церковно-приходських шкіл [7,138-144]. Ця форма розповсюдження надавала можливість селянам отримати деякі агрономічні знання. Як показувала практика, курси мали й негативні сторони, більшість селян не могла самостійно застосовувати отримані знання, потрібна була постійна присутність агронома. Крім того, такі знання носили обмежений характер, бо не були пов'язані з раніше набутим досвідом. Саме викладання було не систематизованим і мало теоретичний характер. Крім зазначених вище причин, перешкодою для поширення агрономічних занять було недовірливе ставлення місцевих органів влади. Достатньо було необережного слова лектора або скарги з боку місцевого служителя церкви, і курси заборонялися, а лектор висилався за межі повіту.

Наступним кроком у поширенні агрономічних знань стала діяльність зі створення власних земських сільськогосподарських шкіл. Так, у 1910 р. Стародубське повітове земство відкрило сільськогосподарську школу другого розряду з фінансуванням 1000 крб. щорічно. Після деяких перетворень у 1913 р. школа була переведена до першого розряду. Для догляду за школою був створений наглядовий комітет, до якого увійшли представники від Стародубського і губернського земства та головного управління землеустрою. [3]

Підводячи підсумки, перш за все зазначимо, що думка про поширення агрономічної освіти серед селян виникла ще у другій половині XIX ст. і сприймалася земствами Чернігівської губернії як прогресивний та необхідний захід. Але у той же час земським діячам потрібно було декілька десятиліть, поки вони змогли прийти до єдиної форми їх поширення. За цей період, у тяжких економічних та політичних умовах, земства займалися пошуком оптимальних форм поширення агрономічних знань серед населення та підготовки агрономічного складу. В Чернігівській губернії цей процес мав свої особливості. Земства надали перевагу стаціонарним короткочасним курсам, а не лише навчальним закладам чи простим лекціям серед селян.

Створення мережі такого роду спеціальних закладів дало змогу більшості сільського населення, яке не мало можливості в той час навчатися в середніх та вищих навчальних закладах, отримати необхідні агрономічні знання. Зрозуміло, що одних курсів, і це зазначали й самі земські діячі, було недостатньо. Але, в той же час, земства намагалися проводити їх щорічно, і з кожним роком тривалість курсів зростала від тижневих до річних. Значна увага була приділена підготовці агрономічного складу.

Особливістю діяльності земств на цьому етапі

було те, що одночасно зі збільшенням коштів на утримання закладів, земства намагалися удосконалити їх навчальну систему та наблизити її до вимог часу.

Взагалі потрібно підкреслити те, що земства зуміли зробити агрономічну освіту суспільною справою. Завдяки такій політиці земства започаткували розвиток місцевої самодопомоги серед населення.

Посилання

1. Державний архів Сумської області, ф. 759, оп. 2, спр. 183, арк. 824.

2. Земская сельскохозяйственная школа и крестьянство // ЗемскоДело. – 1913. – №11,12.

3. Земскаядеятельность в области развития сельскохозяйственного образования в Черниговской губернии // Земское Дело. –1913. – № 19. – С. 1278-1275.

4. Курсы по кооперации и счетоводству кооперативных учреждений в Черниговской губернии. // Земский сборник Черниговской губернии за 1910 г. – № 11.

5. Мельников Я. Земская деятельность в области развития сельскохозяйственного образования в Черниговской губернии // ЗемскоеДело за 1913 г. – № 19. – С. 1280-1282.

6. Минин О. Районные сельскохозяйственные курсы губернского земства в м. Бобрице // Черниговская земская неделя за 1913 г. – № 8,10,21.

7. О деятельности уездных земств Черниговской губернии по сельскохозяйственным и экономическим мероприятиям в 1906 г. // Земский сборник Черниговской губернии за 1907 г. – Ч., 1907. – № 11. – С. 138-144.

8. Об организации районных курсов по сельскому хозяйству // Журнал заседания Черниговского губернского собрания 43 сессии 1907 года. – Ч., 1907. – С. 1-5.

Горохов С.В. Взгляды земств Черниговской губернии на распространение агрономических знаний в конце XIX – начале XX ст.

В статье рассматривается попытка земских органов Черниговской губернии решить проблему повышения агрономических знаний среди сельского населения путем создания специальных учреждений и курсов.

Ключевые слова: *губерния, уезд, земская управа, курсы, школа, агрономические знания.*

Horokhov S.V. Chernihiv zemstvo's views on distributing of agricultural knowledge in the late XIX –early XX century

This article depicts attempt of Chernihiv zemstvo authority to solve the problem of distributing agricultural knowledge among farmers by establishing special institutions and training courses.

Key words: *province, county, zemstvo, training courses, school, agricultural knowledge.*

15.03.2013 р.

УДК 373.018.1(09)(477.51)«18/191»

О.М. Лещенко

ЖІНОЧІ ПРИВАТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

У статті на основі аналізу літератури та архівних джерел висвітлено проблему організації діяльності та навчально-виховного процесу жіночих приватних пансіонів та шкіл в Чернігівській губернії в XIX ст. – на поч. XX ст. Пропонується розглянути мережу даних закладів освіти, яка діяла на той час.

Ключові слова: *приватний, пансіон, приватні школи, заклади освіти, жіноча освіта.*

Діяльність в Україні середніх жіночих навчальних закладів – невід'ємна сторінка історії. Тенденція вітчизняної історіографії відтворювати історію освіти на основі дослідження діяльності лише чоловічих закладів видається необ'єктивною, адже традиція роздільного навчання в історії України нараховує багато століть [9, 11].

Актуальність посилюється також тим, що питання приватної освіти в Україні в XIX – на поч. XX ст. загалом та в Чернігівській губернії зокрема не були предметом ґрунтовного наукового дослідження, проте існує досить чисельна література, в якій автори торкалися лише окремих аспектів досліджуваної проблеми. Зокрема, серед науковців, які займалися вивченням певних аспектів організації та діяльності приватних навчальних закладів, дослідженням особливостей нормативно-правової бази функціонування шкіл, що діяли в Україні в зазначений період, слід назвати О.М. Друганову [2], І.М. Левченко [3], І.В. Лисенко [4], О.В. Перетятько [6], Т.А. Удовицьку [7], Н.А. Сейко [8], Т.В. Сухенко [9] та ін. У їхніх дослідженнях аналізується законодавча політика щодо організації приватних освітніх установ, дещо побіжно висвітлена мережа таких шкіл в Україні.

Недостатня наукова розробленість досліджуваного явища і зумовила напрямок нашого пошуку. Відтак, у статті розкриваються особливості процесу формування мережі жіночих приватних навчальних закладів освіти Чернігівської губернії у XIX – на поч. XX ст.

Активна діяльність в Україні приватних пансіонів, як першого історичного типу середнього навчального закладу, простежується в першій третині XIX ст. З часом, через значні порушення, уряд обмежував їх відкриття. А в другій половині XIX ст. популярність пансіонів падає через конкуренцію з жіночими інститутами, школами, гімназіями та прогімназіями. Проте, вони зберегли своє значення навіть і на початку XX ст. в тих невеличких містах, де не було інших середніх шкіл [10, 63].

Аналіз даних свідчить, що в Чернігівській

губернії протягом XIX ст. сформувалася досить розвинена мережа приватних пансіонів та шкіл.

Установлено, що головні засади організації та діяльності приватних навчальних закладів обумовлювались положеннями урядових постанов і наказів, нормами законодавчих актів і циркулярних розпоряджень, статутами, що регулювали організацію та діяльність навчальних закладів, підпорядкованих університетам, а також спеціально виданими Міністерством народної освіти «Положеннями про приватні навчальні заклади» 1835, 1868, 1884 рр., де головні положення вищезазначених документів були систематизовані та узагальнені [2, 346].

Місцева влада зобов'язана була сприяти утриманню та розвитку приватних навчальних закладів і в той же час контролювати останні. Всі вони підпорядковувалися в губернських містах директору народних училищ, а в повітах та парафіях цю функцію виконував директор повітового училища [3, 114].

Варто наголосити, що приватні заклади освіти відкривали й утримували переважно жінки, дружини місцевої інтелігенції, чиновників. Засновниками приватних навчальних закладів часто ставали й іноземці. Обов'язковою умовою для них було складання присяги на підданство Росії. Так, 9 серпня 1846 р. управляючий навчальним округом дав свою згоду дружині лектора французької мови ліцею князя Безбородька Емілії Лельєвр відкрити в м. Ніжині приватний жіночий пансіон за рангом повітового училища з тією умовою, щоб Лельєвр «…приняла, предварительно открытия пансиона, установленным порядком присягу на подданство Росси» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 12, спр. 192, арк. 18).

Далі необхідно зазначити, що навчальний процес та навчальні посібники у вищезгаданих освітніх закладах використовувалися тільки погоджені з Міністерством народної освіти. Водночас засновник приватного закладу освіти мав право вносити зміни до навчального плану, але після погодження з Попечителем округу.

Викладали навчальні предмети в приватних школах, як правило, вчителі місцевих навчальних закладів, а також сам засновник закладу. При цьому здійснювався постійний контроль за якістю та за змістом викладання матеріалу, тому що: «если откроется, что они по злонамеренности или даже по неосторожности делают воспитанницам вредные внушения, то ответственность в сем случае падает на содержателя училища, так же как и на преподавателя» (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 286, спр. 91, арк.73).

Педагогічний процес у приватних школах було спрямовано на виховання освічених жінок та гарних господарок. Відповідно до цієї мети було складено програми навчання, до яких входили такі предмети, як Закон Божий, російська мова, французька мова, чистописання, історія, географія, арифметика, фізика, природознавство, гігієна, педагогіка, рукоділля, танці, музика та малювання. В деяких закладах вивчали ще й риторику, міфологію, логіку, грецьку, німецьку, англійську мови.

Курс навчання ділився на два класи, як це було в пансіоні Емілії Лельєвр (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 12, спр. 192, арк. 9 зв.), а міг складатися з одного класу, в якому навчання тривало весь тиждень, за виключенням середи, суботи, неділі та табельних днів. Саме так був організований навчальний процес у пансіоні Марії Коробової в м. Чернігові (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 20, спр. 85, арк. 6 зв.).

Виховний процес в школах здійснювався за допомогою виховного персоналу – класних дам в інститутах та класних наглядачок в гімназіях. Вони вирішували організаційні й дисциплінарні питання, слідкували за одягом вихованок, за їх поведінкою на уроках та після них.

Взагалі, дівчата в приватних навчальних закладах були зайняті протягом дня. Наприклад, в м. Березне Чернігівської губернії в приватній школі на правах приходського училища Катерини Шевцової було двадцять вихованок. З восьмої години ранку до дванадцятої години дня вони займалися наукою, з другої години і до п'ятої години вечора – рукоділлям. Розташовувався цей навчальний заклад у дерев'яному домі, в центі міста Березне. Незабаром школу Катерини Шевцової переведено в с. Макишин за бажанням самої власниці, тому що вона була не задоволена приміщенням школи (воно було незручним). Відтак власниця перевела школу в свій власний будинок. Оскільки умови в школі покращилися, число вихованок у ній зросло більше ніж удвічі: кількість учениць сягала п'ятдесяти (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 150, арк. 23 зв.).

Учениці в пансіонах Чернігівської губернії поділялися на дві категорії: пансіонерки (навчалися та проживали в навчальному закладі) та напівпансіонерки (жили вдома, а освіту здобували в пансіоні).

Досліджені матеріали засвідчують, що кількість вихованок в пансіонах коливалася від 10 до 60 учениць. Так, наприклад, в пансіоні Генріоти Коханської в м. Глухів вихованок нараховувалося 30, серед яких три навчалися безкоштовно. В м. Чернігові, у пансіоні Марії Фешо, навчалось 19 дівчат, у пансіоні Коробової, згідно плану навчального закладу, було 40 пансіонерок та 20 напівпансіонерок.

З точки зору повноти наявної інформації можна стверджувати, що головним і стабільним джерелом утримання приватних пансіонів була платня за навчання. Розмір плати був досить великий, адже, як правило, засновники мали тільки два джерела грошових надходжень – кошти засновника закладу та збір плати за навчання. У деяких пансіонах стояла вимога – пансіонерка мала принести із собою

хороший столовий набір, який вже не повертався. Так, нприклад, у приватному жіночому пансіоні дворянки А. Сакович пансіонерки при вступі повинні були мати півдюжини серветок, скатертину, срібну ложку, виделку, ніж, книги, ноти, папір та інше, які ставали власністю пансіону. (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 438, арк.13).

Плата за утримання та навчання (уроки проводилися по 6 год. кожного дня) в пансіоні Вільям Шолле в м. Ніжині становила 10 руб. на місяць чи 120 руб. сріблом на рік (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 20, спр. 142, арк. 6).

В м. Мглин жіночий пансіон за рангом повітового училища, утримуваний дочкою титулярного радника Параскевію Чернявською, нараховував 10 пансіонерок. Тут плата за навчання складала 115 руб. на рік. Напівпансіонерок було 2 і їхня плата за навчання складала 57 руб. сріблом на рік (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 13, спр. 308, арк. 108).

У жіночому пансіоні, який утримувався удовою титулярного радника Чернігівської губернії Катериною Шевцовою, плата за навчання становила 100 руб. на рік (18 пансіонерок) та 60 руб. в рік сріблом платили 5 напівпансіонерок (ЦДІАК України, ф. 707, оп. 3, спр. 150, арк.23 зв.).

У приватних школах навчались діти різних віросповідань. Архівні матеріали дозволяють стверджувати, що у жіночих приватних середніх закладах, крім дівчат православної віри, було багато вихованок іудейської віри. Це пояснюється відсутністю обмежень для навчання учениць іудейської віри в школах. Проте, в деяких гімназіях встановлювалися подібні обмеження. Наприклад, у Ніжинській гімназії А.Ф. Крестинської 1913 р. було відкрито восьмий клас, але за умови, що там будуть навчатися лише дівчата православної віри. Навпаки, в Ніжинській гімназії П. Кушакевич у 1916-1917 рр. у восьмому класі навчалося 25 учениць, 13 з них – іудейки [4, 95].

В ході наукового дослідження виявлена досить розгалужена мережа приватних навчальних закладів Чернігівської губернії XIX ст. – поч. XX ст., яка була орієнтована здебільшого саме на навчання жіночої статі. У розвитку жіночої освіти характерним було прагнення надати їй станового характеру. Середня приватна освіта була доступною переважно для дівчаток з дворянських сімей. Ініціаторами відкриття усіх приватних навчальних закладів здебільшого ставали дружини поміщиків, чиновників і світська інтелігенція. Головним та стабільним джерелом надходження коштів була плата батьків за навчання, яка складала від 100 руб. до 200-250 руб. сріблом за рік.

Варто наголосити, що у приватних закладах освіти панувала сувора дисципліна. З однієї сторони невелика кількість учениць давала можливість як слід стежити за ними, з іншої – бажання підтримати добру репутацію своїх шкіл вимагало уважного нагляду за вчинками дівчат з метою попередження негативних наслідків. Вихованки отримували комплексні базові знання з профільних предметів.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що приватна освіта набула значного поширення і стала вагомим інструментом процесу розвитку передовсім жіночої середньої освіти. Влада розглядала приватну освіту як важливе доповнення до загальнодержавної освітньої сфери та інструмент поширення урядової політики в галузі освіти. При цьому влада постійно тримала її у фокусі уваги та поступово розширювала свій вплив, зокрема регламентувала найважливіші аспекти діяльності приватних навчальних закладів та здійснювала досить серйозний контроль через систему державних контролюючих інстанцій. Незважаючи на це, приватна ініціатива в системі освіти розвивалась досить активно і сприяла підвищенню освітнього рівня населення.

Слід зазначити, що за сто років функціонування середніх приватних навчальних закладів в Чернігівській губернії було значно покращено культурний рівень населення, залучено до суспільної праці значну кількість жінок, поступово відбулося розширення сфери їх життєдіяльності.

Посилання

1. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О.О. Драч. – Х., 2002. – 20 с.

2. Друганова О.М. Розвиток приватної ініціативи в освіті України (кінець XVIII –початок XX століття): Дис. … д-ра наук: 13.00.01 /Ольга Михайлівна Друганова. – Харків, 2009. – 550 ст.

3. Левченко І.М. Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825 – 1860 рр. : дис. … кандидата іст. наук: 07.00.01 / Інна Миколаївна Левченко. – Запоріжжя, 2002. – 203 с.

4. Лисенко І.В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття): дис. … кандидата пед. наук: 13.00.01 – / Ірина Василівна Лисенко – Чернігів, 2010. – 226 с.

5. Ніжин: древній і завжди юний: Матеріали про історію, краєзнавство та топоніміку Ніжина / Л.Б.Петренко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 388 с.

6. Перетятько О.В. Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890–1917 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олена Валеріївна Перетятько. – Суми, 2001. – 215 с.

7. Удовицька Т.А. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.) : дис. … кандидата іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Анатоліївна Удовицька. – Х., 2002. – 192 с.

8. Сейко Н.А. Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: Монографія. – Житомир: «Полісся», 2007. – 320 с.

9. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.В. Сухенко. – Київ, 2001. – 20 с.

10. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.): Проблеми історії України нового часу / Т.В. Сухенко // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 5. – С. 63-74.

11. Устав учебных заведений подведомственных университетам // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.1: Царствование императора Олександра I (1802–1825 гг.). – СПб.: Тип.импер. акад. наук, 1864. – С. 301-309.

12. Устав гимназий и училищ уездных и приходских 1828 г. // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т.2. Ч.1: Царствование императора Николая I (1825-1839). – СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1864. – С. 320-339.

13. Учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения. Справочная книга, составленная по официальным сведениям к первому январю 1905 г. – Издание Департамента Общих дел Министерства народного просвещения. – С.-Пет. 1907. – 703 с.

Фонд 707 «Управління Київського навчального округу»

1. Оп. 12, справа 192 «Дело по прошению лектора французской словесности лицея кн. Безбородко Лельевра о дозволении ей открыть в г. Нежине частный женский пансион. – 1846 р., 18 арк.

2. Оп. 20, справа 85 «О преобразовании содержимого девицей Марией Коробой в г. Чернигове частого женского пансиона со стнпени приходського на степень уездного училища» – 1854 р., 11 арк.

3. Оп. 20, справа 142 «По прошению иностранца Вильяма Шолле о дозволении ему открыть в г. Нежине частный женский пансион» – 6 арк.

4. Оп. 13, справа 308, «С ведомостями о частных учебных заведениях» – 1848, 108 арк.

5. Оп. 286, справа 91 «О разрешении Елене Галактионовне Журид открыть в г. Конотопе Черниговское уездное частное женское учебное заведение II разряда» – 1906 р. , 73 арк.

6. Оп. 18, справа 438 «О разрешении дворянке А.Сакович открыть женскую школу на степени приходського училища. – 1854 р., 13 арк.

7. Оп. 3, справа 150 «Об открытии а г. Березны частной школы госпожи Шевцовой» – 1837 р., 23 арк.

Лещенко О.Н. Женские частные учебные заведения Черниговской губернии XIX в. – начала XX в.: особенности организации деятельности и учебно-воспитательного процесса

В статье на основе анализа литературных источников и архивных материалов отражено организацию деятельности и учебно-воспитательный процесс частных женских пансионов и школ Черниговской губернии в XIX ст. – нач. XX ст. Предлагается рассмотреть сеть данных учебных заведений, которые действовали в то время.

Ключевые слова: *частный пансион, частные школы, учебные заведения.*

Leshchenko O.M. Women's private educational establishments in Chernihiv province in the XIX - the beginning of the XX century: organizational features of activity and educational process

This article highlight the organization problem and the educational process of women's private boarding schools in Chernihiv province in the XIX th - the beginning of the XX th century. The article is based on the literature analysis and the archive sourses. The chain of active boarding schools at that time is considered in this essay.

Key words: *private, boarding school, private schools, educational establishments.*

18.03.2013 р.

УДК 94(477.51):323.3«1907/1916»

О.М. Герасимчук

ПРИВАТИЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ НАДІЛЬНОЇ ЗЕМЛІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1907-1916 РР.)

В статті висвітлюється процес здійснення столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії, зокрема закріплення надільних земель в особистій власності селян-общинників в 1907-1916 рр.

Ключові слова*: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, приватизація, землевпорядкування, подвірне землеволодіння.*

У період масштабних трансформацій, які переживає Україна в останні два десятиліття, необхідно переосмислити досвід схожої ситуації, яка мала місце на початку XX ст. У цьому контексті особливий дослідницький інтерес викликає комплексний аналіз системних реформ, які називають за ім'ям тодішнього глави уряду столипінськими. Новому прем'єр-міністру П. Столипіну, який зайняв цю посаду 1906 р., довелось одночасно долати революційну кризу і проводити реформи, які повинні були створити умови для політичної стабілізації, економічного зростання і наступного еволюційного розвитку країни.

Аграрна криза, малоземелля селян, спричинене перенаселенням, їх злиденність визначили новий поворот у земельній політиці самодержавства. Уряд перейшов від традиційної політики охорони общини до її руйнування шляхом упровадження індивідуальної власності на надільних селянських землях. Як одне із найпомітніших суспільно-історичних явищ початку XX ст. столипінська аграрна реформа постійно перебувала у сфері наукових інтересів численних дослідників земельних відносин. Зокрема, в останні роки до проблем аграрних перетворень початку століття в Україні і на Чернігівщині звертались такі вітчизняні дослідники, як В. Волковинський, Ю. Левенець [5], Л. Ігнатова [13; 14], Л. Нізова [16], В. Шевченко [27], М. Якименко [28], а також російські С. Дубровський [8], М. Давидов [6], П. Зирянов [11; 12], М. Румянцев [21], А. Єрьомін [9] та ін. Однак, столипінська аграрна реформа хоч і не є білою плямою в історії, все ж окремі її аспекти продовжують залишатись недостатньо вивченими на регіональному рівні. Особливо обділеним увагою дослідників виявився Поліський регіон і Чернігівщина зокрема. Тому метою статті є висвітлення процесу приватизації надільної землі у Чернігівській губернії, який мав місце в період реалізації столипінської аграрної реформи в 1907-1916 рр.

Реалізації столипінських аграрних перетворень передувала тривала організаційна

і законодавча підготовка. Проте, вирішальне значення для початку системного руйнування общини мав царський указ від 9 листопада 1906 р. під назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування». Як правило, історики саме з цієї дати починають відлік столипінських аграрних перетворень. Указ вносив істотну поправку в законодавство 1861 р. і руйнував головні підвалини общини – колективну і сімейну власність [21, 67]. Можна стверджувати, що цей документ складався з двох частин: перша (менша) стосувалась черезсмужного закріплення землі в особистій власності, а друга – утворення одноосібних господарств (хуторів і відрубів) [11, 90]. Перша стаття Указу стверджувала: «Кожний домогосподар, який володіє надільною землею на общинному праві, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в особисту власність належної йому частини землі». Всі ділянки при подвірному землеволодінні та присадибні – при общинному оголошувалися особистою власністю домогосподарів [18, 970].

Руйнування общини Столипін зробив першочерговим завданням своєї реформи. Мова йшла про те, щоб скасувати традиційний устрій села, зміцнити індивідуальну власність і подолати черезсмужжя. Передбачалося, що перший етап – приватизація, тобто закріплення у приватній власності наділів окремими господарями, – порушить єдність селянського общинного світу. Селянин, який лише приватизовував землю, називався подвірником. Після цього передбачалося перейти до другого етапу – розверстання, тобто зведення численних ділянок докупи («в одному місці») і розподілу надільної землі цілого сільського товариства на відруби і хутори [12, 64].

Активна реалізація столипінської аграрної реформи на Чернігівщині розпочалася губернськими чиновниками відразу ж після виходу в світ доленосного Указу. Вже 30 листопада 1906 р. чернігівський губернатор М. Родіонов розіслав земським начальникам текст указу від 9 листопада 1906 р. і циркуляр, в якому вимагалося «вжити заходи щодо ознайомлення населення підвідомчих ділянок із змістом указу». Далі в циркулярі зазначалося, що при роз'ясненнях суті документу слід наголошувати, що «всупереч деяким тлумаченням, він (указ) не знищує общину, а лише скасовує примусовий характер її, надаючи кожному селянину, який бажає залишити общину, перейти від общинного володіння до приватного» [7, 21]. Рішенням чернігівської губернської присутності від 19 січня 1907 р. земським начальникам губернії було наказано докласти усіх зусиль для задоволення клопотання селян про закріплення наділів в особисту власність навіть у випадку незгоди сільського сходу чи відмови громади зібратися на сход. Як зазначалось у рішенні, земські начальники повинні були розглядати справи про закріплення наділів «по можливості негайно, оскільки лише таке відношення їх до цих справ може сприяти успішному впровадженню в життя Височайшого указу 9 листопада» [2, 3-8].

За даними, які надійшли від земських начальників у губернську присутність, станом на 1 червня 1907 р., тобто за півроку реформи, бажання про закріплення землі із общинної в приватну власність виявили 1358 домогосподарів, за якими сільськими сходами було дано 404 згоди («приговори») і 72 постанови земських начальників [7, 32]. На 1 серпня 1908 р. таких заяв від господарів було вже 2157. Найбільше прохань надійшло від домогосподарств північних повітів Чернігівщини: від Стародубського – 799, Мглинського – 231, Суразького – 129. Лідером за кількістю заяв у південних і центральних повітах був Остерський – від 385 домогосподарств. Натомість, в Ніжинському повіті приватизувати землю за цей час виявили бажання лише 11 господарів, а в Борзнянському – жодного [14, 6]. За 1907-1908 рр. 1447 селянських домогосподарств Чернігівщини приватизували земель площею 8 372 дес. [11, 98].

Особливо повільно і в незначних об'ємах приватизація земель відбувалась у південних районах Чернігівщини, де переважало подвірне землеволодіння. Земський начальник 5-ї дільниці Ніжинського повіту, доповідаючи 4 вересня 1909 р. у губернську присутність про хід аграрної реформи, зазначав що «1) у сільських товариствах моєї дільниці общинного володіння нема і тому клопотань про вихід із общини від виходу Закону 9 листопада 1906 р. і до теперішнього часу не надходило; 2) справ про перехід товариств до подвірного черезсмужного володіння не порушували» [1, 129].

Починаючи з 1909 р. закріплення землі селянами Чернігівщини в приватній власності помітно активізується. За даним чернігівської губернської присутності станом на 1 січня 1910 р. з часу виходу в світ Указу 9 листопада 1906 р. подали заявку на приватизацію землі 11578 селянських домогосподарств губернії, із яких за 8331 домогосподарем було закріплено 50225 дес. 2026 саж. общинної землі. [17, 2]. Станом на 1 серпня 1910 р. до землевпорядних комісій надійшло 15692 заявки на закріплення землі в приватну власність, з них по 11036 заявкам постанови повітових з'їздів були схвальними. Із общинного володіння за три роки реформи було виведено і передано у приватну власність близько 67,9 тис. дес. землі [10, 2]. Закріплення земель за приватними власниками у 1907-1910 рр. по повітах Чернігівської губернії за даними губернської присутності подаємо в табл. 1 [17, 2; 15, 2].

Таблиця 1.

Закріплення земель в приватній власності по повітах Чернігівської губернії за 1907-1910 рр.

Повіти	Домогосподарств		Площа закріпленої землі (дес.)	
	Станом на 01.02.1910 р.	Станом на 01.05.1910 р.	Станом на 01.02.1910 р.	Станом на 01.05.1910 р.
Борзнянський	-	-	-	-
Глухівський	198	235	1 423	1 675
Городнянський	426	452	3 322	3 477
Козелецький	96	97	669	671
Конотопський	145	148	757	762
Кролевецький	213	216	1 342	1 348
Мглинський	1 690	1 956	10 141	12 021
Н-Сіверський	446	506	2 476	2 607
Новозибківський	396	396	3306	3306
Ніжинський	12	12	17	17
Остерський	1 620	1 712	9 208	9 498
Сосницький	167	172	1 396	1 418
Стародубський	2 748	3 059	15 607	16 230
Суразький	562	563	4 719	4 723
Чернігівський	429	456	2 918	3 008
Без розбиття на хутори і відруби	58	-	221	-
Всього	9 148	9 980	57 522	60 761

Таблиця 1 наочно демонструє хід приватизації надільної землі у перші роки реалізації столипінської аграрної реформи по регіонах Чернігівської губернії. Найнижчі темпи виходу із общини спостерігалися у південних повітах Чернігівщини (Борзнянському, Козелецькому, Конотопському, Ніжинському), однак слід враховувати, що в цих регіонах губернії ще до реформи була значна частка приватного землеволодіння, а також практично відсутнє черезсмужжя за невеликого розміру земельних ділянок у селян.

Недостатньо швидкий (на думку Уряду) хід аграрної реформи змусив чиновників внести певні новації до змісту указу від 9 листопада 1906 р. і з їх владних кабінетів вийшов новий законодавчий акт – Закон «Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» від 14 червня 1910 р. Якщо за попереднім Указом єдиною підставою закріплення земельних ділянок у власність селян-общинників була особиста заява селянина, то Закон 1910 р. вже в ст. 1 закріплював норму про автоматичний перехід всіх сільських общин, утворених до 1887 р. і в яких не здійснювався загальний внутрішній переділ земельних ділянок, до приватного ділянкового чи подвірного володіння незалежно від бажання членів общини [19, 746]. У всіх інших общинах порядок закріплення земельних ділянок у власності селян залишався незмінним.

Вихід із общини, згідно з новим Законом, підтверджувався видачею засвідчувального акту, який могла одержати як громада, так і окреме домогосподарство. У Чернігівській губернії неподільних товариств налічувалося 1950, у них перебувало 88644 домогосподарства на площі 565 тис. дес. [20, 68]. На 1 січня 1917 р. засвідчувальні акти одержали 9 806 домогосподарств Чернігівщини [8, 204]. У відповідністю з новим Положенням про землеустрій від 29 травня 1911 р., для проведення землевпорядних робіт уже не вимагалося попереднього закріплення землі за домогосподарями. Закріплення землі у власність відбувалося одночасно із виділенням на відруб, що засвідчувалося актом землевпорядної комісії [10, 125].

Динаміку закріплення землі в особистій власності чернігівських селян за роки столипінської аграрної реформи подаємо в табл. 2 [8, 577; 7, 32; 17, 2; 24, 16; 25, 16; 26, 1; 10, 2; 13, 69; 11, 98; 14, 6].

Таблиця 2.

Відомості про закріплення землі в особистій власності у Чернігівській губернії від прийняття Указу від 09.11.06 по 01.01.17 р.

Роки	Загальна кількість заяв про закріплення землі в особисту власність	Загальна кількість господарств, які закріпили землю	Частка тих, хто закріпив землю в приватну власність (%)		Площа приватизованої землі (дес.)	Частка закріпленої землі до общинної (%)
			До загальної кількості заяв	До загальної кільк. общинників		
1907	1 358	476	35,05	0,25	2 856	0,23
1908	2 157	1 447	67,08	0,77	8 372	0,67
1909	4 844	2 742	56,61	1,45	18 655	1,50
1910	11 578	8 331	71,96	4,41	50 225	4,04
1911	15 692	11 036	70,33	5,84	67 900	5,47
1913	20 692	15 385	74,35	8,14	84 461	6,80
1914	21 982	16 012	72,84	8,48	87 706	7,06
1915	22 135	16 166	73,03	8,55	88 377	7,10
1916	22 494	16 414	72,97	8,68	89 667	7,22

Дані таблиці 2 свідчать, що найбільших темпів приватизація надільної землі на Чернігівщині досягла в 1909-1911 рр., почала уповільнюватися після введення в дію нового Положення про землеустрій від 29 травня 1911 р. і практично зупинилася після вступу Росії у війну 1914 р. Найбільше домогосподарств закріпили землю в індивідуальній власності в Стародубському (30,7 % від загальної кількості по губернії), Мглинському (19,6

%), Остерському (17,2 %), Суразькому (5,6 %) повітах, а найменше приватизовували землю в Конотопському (1,5 %), Козелецькому (0,9 %), Ніжинському (0,1 %), Борзнянському (0 %) повітах [15, 2]. Перша група повітів мала найбільші в губернії площі общинних земель, а друга – найбільшу частку подвірного землеволодіння [22, 10, 30-40; 22, 9].

Результат закріплення землі в особистій власності на Чернігівщині за всі роки реформи (7,22 %) був найскромнішим серед усіх українських губерній (для порівняння – на Київщині було приватизовано 50,7 %, на Харківщині – 20,6 %, на Полтавщині – 13,8 % від площі общинної надільної землі). Загалом в українських губерніях процес приватизації був значно успішнішим, чим в цілому по Російській імперії, де закріплення земель у приватній власності становило 14 % від общинних земель. Середній показник по Україні був в межах 29,7 % приватизованої землі від общинної [8, 575; 26, 1].

Отже, як бачимо, в Чернігівській губернії результат закріплення землі в індивідуальній власності був меншим, чим навіть середній по всій Російській імперії, не кажучи вже про Україну. Причин такого прохолодного ставлення чернігівських селян до приватизації землі було декілька. Головними цілями закріплення землі селянами були: острах втратити землю при майбутніх общинних переділах, подолання черезсмужжя, продаж землі при переселенні та перспектива виділитись на хутір чи відруб. У Чернігівській губернії майже половина общин (47,8 %) були безпередільними, тобто в них землю не ділили з 1861 р. і селянам у таких общинах не було підстав турбуватися про зменшення своїх наділів при чергових переділах [20, 68]. На відміну від південних регіонів України, на початок реформи близько половини селянських господарств Чернігівщини (48,4 %) фактично вже володіли землею на правах приватних власників і їм нічого не треба було приватизовувати [11, 103]. Черезсмужжя у Чернігівській губернії на початку століття було практично подолане завдяки розмежуванню другої половини XIX ст., коли в категорію «відрубних» тут було виведено 1,5 млн. дес. землі [25, 53]. Ще однією причиною пасивності чернігівських селян при приватизації і виході на хутори і відруби було їх малоземелля (особливо в південних повітах), оскільки зрозуміло, що повноцінний життєздатний хутір на площі 1-3 дес. створити було неможливо [4, 5]. Зовсім інакше, ніж в інших регіонах, на процес приватизації у губернії діяв і міграційний чинник. На Чернігівщині, яка була одним із лідерів за кількістю переселенців на східні окраїни, значна кількість переселенців, поспішаючи якомога швидше виїхати, не бажали витрачати час на процедуру приватизації і продажу своєї долі в общині. Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії, доповідаючи про умови ліквідації земель, залишених переселенцями, зазначав: «В Ніжинському повіті був лише один випадок у 1907 р., коли 7 домогосподарств хут. Гармащина, збираючись переселитись до Сибіру, закріпили за собою свої наділи із общинного володіння» [3, 249].

Найзначнішим підсумком столипінської аграрної реформи в напрямку закріплення землі в індивідуальній власності П. Зирянов уважав втягнення у земельний ринок значної площі надільної землі [11, 122]. З ним погоджується і В. Шевченко, який на підтвердження цієї думки наводить дані по продажам землі в перші роки реформи в українських губерніях. Якщо на Чернігівщині за 1907-1908 рр. селяни продали лише 1176,6 дес. землі, то вже за 1907-1910 рр. цей показник становив 5947,6 дес. приватизованої землі (10 % від закріпленої на той час) [27, 96].

Таким чином, закріплення землі в індивідуальній власності в рамках здійснення столипінської аграрної реформи на Чернігівщині порівняно з іншими українськими губерніями не набуло значних масштабів. Дещо активніше процес приватизації проходив у північних повітах губернії, де переважало общинне землеволодіння, і зовсім мляво у південних, де селяни володіли землею подвірно. Причинами такого стану з приватизацією землі було малоземелля чернігівських селян, значна частка подвірного землеволодіння і безпередільних общин в регіоні, порівняно невеликі масштаби черезсмужжя. Низькі темпи приватизації землі в Чернігівській губернії негативно вплинули на результати землевпорядкування і створення одноосібних ділянкових господарств в регіоні.

Посилання

1. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1207, оп. 1, спр. 39, 152 арк.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, 150 арк.
3. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, 317 арк.
4. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 803, 29 арк.
5. Волковинський В.М. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116-123.
6. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907-1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – №1. – С. 56-73.
7. Держархів Чернігівської області, ф. 195, оп. 1, спр. 8, 146 арк.
8. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М., Изд-во Академии Наук СССР. – 1963. – 600 с.
9. Еремин А.М. Современные аграрные проблемы и реформа П.А. Столыпина / А.М. Еремин // Государство и право. – 1994. – №4. – С. 82-91.
10. Землеустройство // Черниговское слово. – 1910. – №1154. – 21 ноября. – С. 2.
11. Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907-1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.
12. Зырянов П.Н. Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н. Зырянов // Вопросы истории. – 1990. – №6. – С. 54-76.
13. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна і її здійснення в Україні (1906-1914 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігнатова Людмила Русланівна. – К., 2002. – 190 с.
14. Ігнатова Л. Ринкові відносини в Україні в період

столипінської реформи на початку XX ст. / Л. Ігнатова // Історія України. – 2000. – № 34. – С. 6-7.

15. К выходу из общины // Черниговское слово. – 1910. – №1018. – 1 июня. – С. 2.

16. Нізова Л.В. Столипінський етап створення державно-монополістичного управління суспільством / Л.В. Нізова // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 101-123.

17. Об укреплении земли в личную собственность по Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 959. – 14 марта. – С. 2.

18. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXVI. 1906. Отд. 1. – СПб, 1909. – 1157 с.

19. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. XXX. 1910. Отд. 1. – СПб, 1913. – 1425 с.

20. Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. / Рос. АН; Ин-т Рос. истории. – СПб.: Блиц, 1995. – 415 /1/ с.

21. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – № 10. – С. 63-74.

22. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – СПб.: Типография М. Яковлева, 1906. – 60 с.

23. Статистический ежегодник на 1912 г. / Под ред. В.И. Шараго. – СПб.: Тип-я «Экономия», 1912. – 445 с.

24. Статистический ежегодник России 1913 г. (год десятый). – СПб.: Издание ЦСК М.В.Д., 1914. – 664 с.

25. Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). – Пг.: Изд-е ЦСК М.В.Д., 1915. – 724 с.

26. Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). – Петроград: Издание Центрального Статистического Комитета М.В.Д., 1916. – 659 с.

25. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб.: Отд. тип. П.П. Сойкина, 1903. – 442 с.

27. Шевченко В.М. Реформа П.А.Столипіна та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906-1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91-101.

28. Якименко М. Приватизація селянської надільної землі в Україні 1906-1917 рр.: причини, зміст, наслідки / М. Якименко, О. Краснікова, Д. Селіхов // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 62-70.

Герасимчук А.М. Приватизация крестьянской надельной земли на Черниговщине в годы столыпинской аграрной реформы (1907-1916 гг.)

В статье освещается процесс осуществления столыпинской аграрной реформы в Черниговской губернии, в частности укрепление надельных земель в частной собственности крестьян-общинников в 1907-1916 гг.

Ключевые слова: *Черниговская губерния, аграрная реформа, община, приватизация, землеустройство, подворное землевладение*

Herasymchuk O.M. The privatization of the peasant allotment land on Chernihiv region in the Stolypin's agrarian reform period (1907-1916)

The article describes the process of implementation of Stolypin's agrarian reforms in Chernihiv province, in particular the strengthening of the allotment of the lands in private property of peasants-community members in 1907-1916.

Key words: *Chernihiv province, agrarian reform, the community, privatization, land management, homestead land tenure.*

28.02.2013 р.

УДК94(477.41)«1861/1917»+001.8

М.Г. Казьмирчук

ЗАРУБІЖНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

У статті аналізується внесок зарубіжних авторів у дослідження проблеми соціально-економічного розвитку Київської губернії у 1861-1917 рр.

Ключові слова: *зарубіжні дослідження, соціально-економічний розвиток, Київська губернія, пореформений період.*

Соціально-економічна проблематика на сьогоднішній день залишається одним із пріоритетних напрямків в історичній науці. Нині багато істориків намагаються висвітлити соціально-економічний розвиток українських земель другої половини XIX – початку XX ст., досліджуючи лише окремі стани або їхніх представників, розвиток одного міста або села. Друга половина XIX – початок XX ст. – бурхливий період соціально-економічного розвитку всіх українських земель і, зокрема Київської губернії, коли суспільство переживає новий час, прогресивні та суперечливі зміни. Однією з найбільш розвинутих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була Київська губернія, вивчення сутності й перебігу соціально-економічних процесів у якій дає змогу висвітлити багаторівневий взаємозв'язок суспільних і регіональних проблем пореформеного періоду. Без дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії, котра є складовою історії України, важко зрозуміти процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом. Актуальність дослідження визначається також наявністю значної кількості джерел і маловивченістю соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду.

Іноземні видання іноді дають змогу добути інформацію про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Багато в чому ми завдяки їм можемо відновити канву подій, але тільки канву, бо іноземні автори здебільшого пишуть насамперед про історію власного народу. Тому в їхніх творах згадуються події з історії Росії або іншої держави, а про Україну немає й згадки або є незначна кількість інформації, тим більше годі шукати там Київську губернію. Більш того, навіть якщо така інформація міститься у працях іноземних авторів, то, безсумнівно, вона подається в інтерпретації інтересів того народу, до якого належить автор. Тому, зібравши матеріал по краплинах, вітчизняний дослідник має його повністю переосмислити. Особливо це стосується праць російських істориків, які є найчисленнішими і найдоступнішими.

Сучасні російські дослідники вже мають достатньо критичного досвіду, аби сперечатися з класиками марксизму, щоправда поки що не досить впевнено, адже їм нині мало хто суперечить. Двотомна праця

російського історика Б.М. Миронова із великою кількістю статистичних викладок, різних таблиць, широким переліком літератури висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Справляє велике враження масштаб дослідження, проведеного одним істориком. Його висновки порушують традиційні уявлення про дореволюційну російську історію, адже автор ставить за мету висвітлити раніше недосліджувану соціальну історію. В його праці соціальна історія Росії розглянута в ракурсі багатоформатної суспільної модернізації країни. Б.М. Миронов вважає, що наприкінці XVIII ст. в Росії утворилися стани, що мали такі ознаки, як права, станові організації, самосвідомість, ознаки станової приналежності. Дискусійним, на нашу думку, є твердження російського дослідника про те, що стани в Росії виникли під західноєвропейським впливом, хоча висновок автора, з яким можна погодитися, про асинхронний розвиток Росії порівняно з Європою та негативні прояви цього у суспільстві щодо природних втрат розвитку, видається правильним і підтверджується попередніми дослідженнями. Дуже коротким і мало проаналізованим з точки зору соціальної історії залишився розгляд революційних подій 1905 і 1917 рр. Загалом, хоч соціальна траєкторія України мала свої параметри історичного, економічного й культурного розвитку, праця Б.М. Миронова дала значний поштовх для подальших вітчизняних розробок у сфері української соціальної історії, дала змогу глибше зрозуміти соціальний розвиток України у XIX-XX ст. [7; 8].

У наш час російські історики видали збірки документів XIX-XX ст., де є чимало архівного матеріалу по Київській губернії. Так, у 1998 р. видана збірка документів за редакцією А.М. Анфімова щодо селянського руху початку XX ст. [6, 23-148, 203], де опубліковані матеріали про обстоювання прав селянами. Також активно видаються російські енциклопедичні праці та словники, де можна знайти довідку про стани, титули та чини Російської імперії. У Росії виходять збірники статей, серед яких можна знайти небагато інформації про Київську губернію [10; 12]. Аграрні відносини в українському селі до 1917 р. проаналізував М.А. Рубач, капіталістичну та відробіткову систему в сільському господарстві поміщиків України наприкінці XIX ст. вивчав Л.М. Іванов, формування інтелігенції, її соціальні та духовні засади дослідив московський дослідник І.В. Сучков [4; 11; 13]. Етнічні проблеми також почали активно досліджуватися сучасними російськими істориками. Питання соціальних особливостей єврейських погромів у Російській імперії наприкінці XIX ст. висвітлив російський дослідник О. Безаров [1]. Єврейську підприємницьку діяльність та її законодавче врегулювання в Росії, зокрема і у Київській губернії, вивчила І.В. Поткіна [9]. О.М. Боханов дослідив клас буржуазії, якому присвячено багато праць статистико-історичного характеру [3].

Ґрунтовне соціально-економічне дослідження Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. проведене польським дослідником Д. Бовуа, який проаналізував проблему поляків у соціо-етнічних конфліктах за землю в Україні. Він відзначав, що вивчення суспільства Правобережної України зроблено не було, але він висвітлює, насамперед, проблеми польської спільноти, діяння видатних поляків та процвітання їхніх маєтків, намагається довести їхню рівність з росіянами на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [2].

Більш конкретно інформацію про діяльність дворянсько-шляхетського роду Понятовських на Київщині у XIX ст. проаналізувала польська дослідниця Е. Орман. Вона використала архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні архівні колекції при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [22]. Її праця «Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в XIX ст.» загалом торкається проблеми ролі шляхти в соціально-господарському розвитку Київщини у XIX ст., докладно розглядаючи долі двох дворянсько-шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурліних, висвітлює мотивацію багатої шляхти, її політичні побоювання змін, що принесло XIX ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не висвітлює взаємозв'язків Понятовських і Бутурліних із іншими промисловцями Київщини, хоча від цього цінність її праці не втрачається для висвітлення соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст.

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних праць про соціально-економічний розвиток Київської губернії не виявлено. Можна виділити загальні і популярні роботи зарубіжних дослідників про соціальний розвиток Російської імперії. Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російського та іноземних капіталів, відзначав у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець А. Каппелер, який дослідив національні рухи народів Російської імперії у праці «Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад». Проте гучна назва не відповідає досить описовому характеру подій в історії Росії, хоча позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Російської імперії. Кілька розділів праці А. Каппелера стосуються національних проблем всередині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., але щодо українських земель загалом автор висвітлює кілька аспектів цієї проблеми, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [5]. Вчений з Норвегії Вікторія Тевліна написала чимало праць, присвячених історії Російської імперії XIX-XX ст., акцентуючи увагу на соціальних

аспектах реформ [25]. Історію Російської імперії від періоду Київської Русі до ліквідації царату дослідив О. Гьоч з Берлінського університету [17].

Праця «Занепад Російської імперії 1881-1914 рр.» англійського вченого Х. Сетона-Ватсона, відомого експерта із східноєвропейських відносин, написана у добу «хрущовської відлиги» і спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та обстоювання антирадянських точок зору, доведення неприйнятності ідеології післяімперської доби. Предметом цієї роботи є висвітлення та аналіз стадій занепаду Російської імперії в період між Кримською та Першою світовою війнами. Сетон-Ватсон, виділивши три періоди – ліберальне правління Олександра II (1855-1881), реакції (1881-1905) та розгортання революційного руху (1905-1914) – розглядає структуру держави та суспільства, політичні рухи та зовнішні відносини [24]. Більше уваги автор приділяє політичному і економічному розвитку держави, але щодо національного питання в імперії відзначає тільки утиски інтересів поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо. Неординарним підходом до аналізу політичних традицій та національної ідеї в Російській імперії відзначився П. Мілюков з Англії, порівнюючи її розвиток у той період з розвитком США [21]. Станові проблеми, дослідження церкви та міського повсякдення у XVI-XX ст. зацікавили сучасного дослідника з Англії Ж. Госкіна. Проте його дослідження майже не висвітлює XX ст., бо завершується розглядом станів за часів діяльності декабристів в Російській імперії [18].

Російській імперії, її суспільним, державним та економічним проблемам за кордоном присвячується чимало збірників. Проте про Київську губернію інформації обмаль, вона має тільки статистичний характер. Серед таких збірників можна виділити один, що охоплює період від петровської епохи до занепаду Російської імперії [19]. Також цікавими та інформативними є тематичні збірники, зокрема «Переосмислення Української історії», видане Канадським інститутом з українських досліджень. Так, у статті П. Херлі аналізується повсякденне життя найбільших українських міст – Київа, Харкова, Львова, Одеси та Луганська у XIX ст. Також аналізується рівень урбанізації та розвиток промисловості. Цікавими є підрахунки автора щодо кількості споживання води в досліджуваних містах [16, 135].

Дослідженням підприємництва та буржуазії в Російській імперії займалися американці Г. Гуров та А. Рібер, порівняльною характеристикою повсякденного життя, культури та економіко-політичної активності англійської, німецької та російської аристократії займається американець Домінік Левін, над тлумаченням реформ в Російській імперії працювали американці Е. Глен та Е. Куртіс [14; 15; 20; 23]. Сучасна праця С. І. Жука, видана в Америці, витримала багато перевидань, висвітлює актуальну тему реформ другої половини XIX ст. в Російській імперії. Проте на відміну від решти подібних книжок охоплює дослідження радикальних сект в Україні [27]. Проте Всі американські автори, як і переважна більшість зарубіжних, не виділяли й не виділяють окремо українських губерній, тим більше не звертають уваги на Київську губернію.

Отже, у зарубіжній історіографії питання соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеної доби не було предметом спеціального цілеспрямованого наукового дослідження. Слід відзначити зростання інтересу дослідників до соціальних проблем. Перспективи подальшого дослідження щодо соціально-економічного розвитку Київської губернії зумовлюються станом джерельної бази, яка постійно розширюється в результаті наполегливих архівних пошуків. Корисним може стати дослідження у напрямках гендерної історії, зокрема у питанні використання праці жінок на заводах та фабриках, соціальної історії, наприклад, при розгляді матеріальних і побутових умов різних прошарків та станів. Чекають свого аналізу суспільно-політичні аспекти розвитку Київської губернії, що можуть розширити уявлення про соціальні процеси пореформеної доби.

Посилання

1. Безаров А. Социально-психологические особенности еврейских погромов в Российской империи в конце XIX ст. / Александр Безаров // Історична панорама: Збірник наук. ст. Спеціальність «Історія». – Вип. 9. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 7-36.

2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Перекл. на укр. Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. – 334 с.

3. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.) / Боханов А. Н. / Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 1992. – 260 с.

4. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX ст. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России / Под ред. Н. М. Дружинина, В. К. Яцунского. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 312 – 336.

5. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С. Червонная – пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.

6. Крестьянское движение в России в 1901-1904 гг.: Сб. документов / Отв. ред. А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1998. – С. 23 – 148, 203.

7. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1. – 541 с.

8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.2. – 567 с.

9. Поткина И.В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.

11. Россия сельская. XIX – начало XX века: сб. статей / А.П. Корелин (отв. ред.); РАН Институт российской истории. – М.:

РОССПЭН, 2004. – 368 с.
12. Рубач М.А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М.А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма / Редкол. С.М. Дубровский и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 343 с.
13. Социальная политика / под. общ. ред. Н.А. Волгина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во «Экзамен», 2008. – 943 с.
14. Сучков И.В. Социальный и духовный облик учительства России XIX – XX ст. / Сучков И.В. // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 65-69.
15. Glenn E. Russia: A Country Study / Glenn E., Curtis E. – Washington: GPO for the Library of Congress, 1996. – 450 p.
16. Guroff G. Enterpreneurship in Imperial Russia and the Sovet Union / G. Guroff, F. Carstensen (ed). – Princeton, 1983. – 253 p.
17. Herlihy P. Ukrainian Cities in the Northern century / Patricia Herlihy // Rethinking Ukrainian History / edited by Ivan L. Rudnytsky. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. – 268 p. (P. 135 - 155)
18. Hoetzsch O. The evolution of Russia: History of European Civilization / Otto Hoetzsch. – London: Thames and Hudson, 1966. – 214 p.
19. Hosking G. Russia: people and empire (1552 – 1917) / Hosking Geoffrey. – Cambridge: Harvard University Press, 1997. – 548 p.
20. Imperial Russia 1700 – 1917 / edited by Ezra Mendelsohn and Marshall S. Shatz. – Illinois: Northern Illinois University Press, 1988. – 316 p.
21. Lieven D. The aristocracy in Europe, 1815 – 1914 / Dominic Lieven. – N. Y., 1992. – 186 p.
22. Miliukov P. Russia and its crisis / Paul Miliukov – London: Collier Books, 1962. – 416 p.
23. Orman E. Tahancza Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman / Polska Akademia Umiejetnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. – 416 p.
24. Rieber A. Merchants and Enterpreneurs in Imperial Russia / Alfred J. Rieber. – Chapel-Hill, 1982. – 371 p.
25. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H. Seton-Watson. – New York, 1964. – 406 p.
26. Tevlina V. Formation of an Educational and Training System for Social Work in the Russian Empire, 1860s to the early 1900s. / Tevlina V. // Social History. – Vol. 33:3. – 2008. – P. 299-316.
27. Tevlina V. The Russian Empire and the West: Integration of Social Policies. – Archangelsk: Solti, 2008. – 308 p.
28. Zhuk S.I. Russia's lost reformation: Peasents, Millenialism and Radical sects in Southern Russia and Ukraine, 1830 – 1917 / S. I. Zhuk. – Baltimore, Maryland: The Jhon Hopkins University Press, 2004. – 457 p.

Казьмирчук М.Г. Зарубежные исследования о социально-экономическом развитии Киевской губернии послереформенного периода

В статье анализируется вклад зарубежных авторов в исследование проблемы социально-экономического развития Киевской губернии в 1861-1917 гг.

Ключевые слова: *зарубежные исследования, социально-экономическое развитие, Киевская губерния, пореформенный период.*

Kazmyrchuk M.H. Foreign studies on socio-economic development of the Kyiv province in post-reform period

In the article the contribution of the foreign authors in study of the socio-economic development of the Kyiv province in 1861-1917 is analyzed.

Key words: *foreign studies, socio-economic development, Kyiv province, post-reform period.*

13.03.2013 р.

УДК 93 : 908): 929 Виноградський

Н.О. Бойко

СТАНОВЛЕННЯ Ю.С. ВИНОГРАДСЬКОГО-КРАЄЗНАВЦЯ

На підставі нововиявлених джерел у статті розглянуто чинники, які вплинули на формування життєвої позиції краєзнавця, історика та архівіста Ю.С. Виноградського. Проаналізовано його походження, наведено нові відомості щодо членів родини Виноградських, з'ясовано, які зовнішні фактори зумовили життєвий вибір краєзнавця.

Ключові слова: *Ю.С. Виноградський, Сосниця, краєзнавство, міський голова, губнаросвіта, губкопмис, автобіографія.*

В умовах відродження української державності особливої актуальності набуває регіональна історія. Помітне місце у становленні краєзнавчої справи на Чернігово-Сіверщині у першій половині XX ст. посів Ю.С. Виноградський – сосницький історик, краєзнавець, архівіст, мовознавець, фундатор Сосницького краєзнавчого музею (з 1993 р. – імені Ю.С. Виноградського). Втім, нині його ім'я відоме здебільшого у наукових колах, чимало праць краєзнавця досі не оприлюднено, відтак вони залишаються поза увагою дослідників.

Основний масив публікацій, присвячених Ю.С. Виноградському, становлять статті у місцевій пресі, значна частина яких була надрукована у радянські часи. Окрім життєвого шляху краєзнавця, у цих статтях, як правило, висвітлювався певний аспект його діяльності – археологічний, краєзнавчий, музейний тощо. Втім, частина наведеної у публікаціях радянських часів інформації є тенденційною і не розкриває усього розмаїття наукових здобутків Ю.С. Виноградського. Зокрема, згідно до вимог часу у низці статей робився особливий акцент на прихильному ставленні краєзнавця до радянської влади й менша увага приділялася його науковим здобуткам [1; 2].

З 1990-х рр. пожвавився інтерес науковців та краєзнавців до постаті та наукового доробку Ю.С. Виноградського [3]. Побачили світ студії О.Б. Коваленка, Л.В. Ясновської, В.В. Ткаченка, присвячені краєзнавчій діяльності Ю.С. Виноградського [4; 5]. Вийшов друком публіцистичний нарис В.М. Пригоровського, у якому схарактеризовано життєвий шлях та основні напрямки студій краєзнавця [6]. На початку 2013 р. вийшов друком науково-публіцистичний роман М.П. Адаменка, у якому вміщено чимало біографічних матеріалів про Ю. Виноградського [7]. Нині видавництвом Чернігівської обласної універсальної бібліотеки імені В.Г. Короленка готується до друку видання наукових праць історика. Втім, у його життєписі й понині залишається чимало «білих плям».

Маловисвітленою сторінкою біографії Ю.С. Виноградського є історія його родини. У своїй

автобіографії він зазначив лише, що «відносився до родини спадкових почесних громадян» [8, арк. 1].

Зі щорічних календарів Чернігівської губернії, виданих типографією губернського правління, відомо, що його батько, Степан Пилипович, був сосницьким священиком, очолював повітове відділення «попечительства о тюрьмах», був законовчителем жіночої прогімназії, жіночого повітового училища [9, 141, 145].

У автобіографії Ю.С. Виноградський зазначив, що після смерті батька з 13 років почав самостійно заробляти собі на життя [8, арк. 1]. «Працю я поставив «в голову життя», чому сприяло працелюбство моєї матері. Першими моїми вихователями окрім неї були: луг, р. Убідь та ліс…» [8, арк. 1].

З архівних джерел відомо, що станом на 1914 р. брати Виноградські (Микола, Федір, Михайло, Олександр, Георгій (Юрій) Степановичі) належали до дворянського стану [10, арк. 7, 9 зв.]. Вартість їх сукупного нерухомого майна складала 750 рублів [10, арк. 9 зв.]. Натоді брати Виноградські обіймали вагомі посади – Микола був статським радником [10, арк. 71], Федір служив секретарем Холмського повітового іпотечного відділу й тому жив у «губернському місті» Холм [10, арк. 72]. Брат Михайло також мав чин статського радника [10, арк. 73]. Георгій (Юрій) був членом Варшавського окружного суду [10, арк. 74]. Олександр обирався міським головою Сосниці. Брати були власниками спільного майна у місті, тому вони мали право брати участь у виборах гласних до Сосницької міської думи на чотирьохліття з 1914 р. через одного уповноваженого представника. Цим представником брати обрали Олександра Степановича [10, арк. 71-74].

У короткому списку про службу О.С. Виноградського зазначалося, що він походив з родини священика і мав садибу у спільному володінні з братами [11, арк. 27 зв.]. Він мав звання народного вчителя [11, арк. 27 зв.-28]. Декілька разів поспіль, починаючи з 1905 р., його обирали на посаду міського голови Сосниці [11, арк. 27 зв.]. Був нагороджений срібною медаллю на пам'ять царювання імператора Олександра II та темно-бронзовою медаллю за участь у першому народному переписі [11, арк. 27 зв.-28 зв.]. Вступивши на посаду міського голови Сосниці, О.С. Виноградський взяв на себе повноваження головування у сирітському суді, був попечителем Першого сосницького приходського училища [11, арк. 32 зв.-33]. У жовтні 1907 р. Сосницьке земське зібрання обрало його попечителем Сосницького земського медичного участку та лікарні, у березні 1909 р. – завідувачем Сосницькою бібліотекою-читальнею імені Гоголя [11, арк. 32 зв. 34].

Промовистим свідченням високої оцінки роботи О.С. Виноградського на посаді міського голови стала постанова Сосницької міської думи від 30 липня 1910 р., у якій висловлювалася подяка за його діяльність на займаній посаді на користь населення [11, арк. 34 зв.]. Тому й не дивно, що у травні 1910 р. зібрання Сосницької міської думи одноголосно обрало О.С. Виноградського міським головою на друге чотирьохліття з 1910 р. Після цього міський голова не полишив своєї активної соціальної діяльності, будучи переобраним на посадах, які обіймав раніше [11, арк. 35; 12, арк. 14-14 зв.]. У 1912 р. О.С. Виноградський був «всемилосердніше помилуваний орденом святого Станіслава III ст.» [13, арк. 88]. У грудні 1913 р. його обрали попечителем сосницької лікарні [14, арк. 10].

О.С. Виноградський залишався сосницьким міським головою й у роки революційних потрясінь 1917 р. [10, арк. 128-129] і не стояв осторонь тих подій. Він разом із М. Олещенком спочатку був посланцем від Сосниччини на губернському українському з'їзді, який відбувся у Чернігові 8-10 червня 1917 р., а згодом їх обрали до складу губернської української ради [15, 28-29]. Через півтора місяця (30 червня 1917 р.) мешканці Сосниці вперше в історії містечка брали участь у демократичних виборах на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Міський голова О.С. Виноградський доповідав, що виборці поставилися до виборів дуже серйозно, про що свідчить як число тих, хто здійснив своє виборче право, так і повний порядок та спокій під час виборів. Також він засвідчував, що передвиборча агітація «йшла в найбільших розмірах». Міським головою гласні знову обрали О.С. Виноградського [15, 29].

Брат Юрій також відрізнявся активною громадською позицією. Після закінчення Сосницького парафіяльного училища він навчався у Чернігівській чоловічій гімназії [2, 4]. Під час навчання в цьому закладі Ю.С. Виноградський став одним із організаторів гуртка самоосвіти, до якого входило 6 гімназистів та 4 гімназистки віком 16-17 років. Цей гурток не мав ані уставу, ані програми. Всіх об'єднувало прагнення до чого-небудь нового, таємного, «підпільного», позбавленого обмежень та утисків керівництва гімназії. Гуртківців єднало бажання мати можливість вільного слова, обміну думками поза межами уроків [16, арк. 1].

Вищу освіту Ю.С. Виноградський здобув у Київському університеті св. Володимира у 1892-1896 рр. Паралельно слухав лекції з історії та філології. Час, що залишався після лекцій і репетиторства, віддавав краєзнавству, філології, історії. Канікули проводив у подорожах, збираючи фольклорні та етнографічні матеріали [2, 4].

Слід зазначити, що Ю.С. Виноградський не відразу обрав шлях професійного заняття краєзнавством. Здобувши освіту, спочатку він працював у Києві. За активну участь у першому загальному переписі населення, що проходив у

1897 р., удостоївся бронзової медалі з правом носити її на стрічці «из государственных цветов» [6, 7-8]. Того ж року був «определен на службу» в розпорядження Варшавської Судової Палати. Обіймав переважно канцелярські посади у її головних департаментах – 1-му кримінальному та 2-му й 3-му «гражданских», входив до складу тимчасової комісії по контролю за будівництвом і введенням у дію приміщення Варшавського головного архіву давніх актів. У 1906 р. він написав першу роботу «До діалектології Задесення», яка була надрукована лише 1928 р. [2, 4].

У травні 1907 р. «высочайшим приказом по гражданскому ведомству» Ю.С. Виноградський був призначений членом Петроківського окружного суду. Тоді ж, за вислугою років, його підвищили – він став колезьким секретарем, тобто державним службовцем десятого класу [6, 8].

Працюючи за межами рідної землі, Ю.С. Виноградський не полишав наукових занять – працював у архівах, бібліотеці та читальні. Він підтримував зв'язок з Варшавським університетом, при якому працювало Товариство історії, філології та права, до якого він був обраний у 1913 р. У бібліотеці цього наукового закладу дослідник вивчав матеріали, що стосувалися історії та етнографії Чернігівщини. Відпустки Ю.С. Виноградський проводив у рідній Сосниці, де продовжував займатися улюбленою справою – фольклористикою та етнографією [6, 8].

Коли розпочалася Перша світова війна, Ю.С. Виноградський повернувся до Чернігова. У 1915 р. він став членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії [4, 106].

І. Дяченко зазначав, що «Ю.С. Виноградський події революційних років не сприймав за свою справу й не примикав до тих чи інших політичних сил, тому його сім'я без страху жила у Сосниці, а сам він працював у Чернігові. Він був заарештований, але звільнений» [3, 3].

Ю.С. Виноградський був одним з фундаторів громадського Комітету по охороні пам'яток старовини і мистецтва у Чернігівській губернії (червень 1917 – 1918 рр.), видавничого товариства «Сіверянська думка» (грудень 1917 – 1919 рр.). До цього товариства також входили такі представники місцевої наукової та творчої інтелігенції, як В. Модзалевский, М. Могилянський, І. Шраг, Д. Дорошенко. Учасники цього товариства ставили собі за мету «задля освіти народної… друкувати і видавати різного роду видання культурно-просвітнього значення, безпартійного характеру, переважно українською мовою по українознавству» [17, 153].

Ю.С. Виноградський був першим головою Чернігівського губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису). Цей Комітет був виділений з Секції образотворчих мистецтв 21 березня 1919 р. [18, арк. 15]. У посвідченні про перебування на службі зазначалось, що Ю.С. Виноградського призначено без клопотання як особу, що має спеціальні знання з історії Чернігівського краю, архівознавства, обізнана у галузі старовини та мистецтва [19].

Про діяльність Ю.С. Виноградського у Комітеті охорони пам'яток мистецтва і старовини свідчить, зокрема, його доповідь про проведення досліджень у Сосницькому повіті, проголошена краєзнавцем на зборах губкопмису 30 жовтня 1917 р. У доповіді йшлося про церковне будівництво на Чернігівщині, про пам'ятки старовини, які залишилися з давніх часів і «переховувались» по церквах, приватних будинках і до яких самі власники ставилися байдуже, не розуміючи «історичного інтересу» будь-якої, на їх погляд дрібної, старовинної речі. Ю.С. Виноградський пропонував налагодити відносини з сільським духовенством та селянами, які часто були недостатньо освіченими, щоб свідомо підійти й допомогти комітету у справі збереження старовини. Члени комітету погодилися з краєзнавцем і визнали, що цю доповідь слід видати як окреме видання комітету. Також пропонувалися заходи задля збереження Вознесенської церкви, збудованої ще у 1657 р. на В'юнищах у Сосниці, про яку згадував у доповіді Ю.С. Виноградський [20, 8].

Діяльність Секції образотворчих мистецтв та Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини також виявлялася у безпосередній опіці над існуючими раніше музейними та архівними установами, збиранні предметів старовини та мистецтв у Чернігові. З цією метою у безпосереднє відання Губнаросвіти та підпорядкування у адміністративно-господарському відношенні Комітету було передано ряд музейних установ: Музей української старовини В. Тарновського (перейменований в І Радянський музей імені В.В. Тарновського), Об'єднаний Музей Міської Архівної комісії (ІІ Радянський Музей), Архів колишнього губернського правління в «Будинку Мазепи» на Валу (І Радянський Архів). Крім того, Секцією були взяті на облік колекції та окремі предмети старовини та мистецтва в антикварних магазинах. Комітет також займався облаштуванням у будинку графині Милорадович музею, який згодом отримав назву ІІІ Радянського. Ю.С. Виноградський у своїх спогадах описав перебіг цих подій [21]. Таким чином у травні 1919 р. було облаштовано ІІІ Радянський музей у м. Чернігові на Петроградській вулиці № 12, поповнено його предметами старовини та мистецтв, систематизовано нові колекції, створено описи предметів тощо [18, арк. 11].

Проте нестача кадрів у Губнаросвіті, а також відсутність належного фінансового забезпечення ускладнювала роботу Комітету, оскільки він не

мав ніяких ресурсів, крім незначних внесків його членів, коштів на утримання Президії, видавництво своїх праць. Згодом його діяльність припинилась [22, арк. 48].

Навесні 1920 р. Ю.С. Виноградський став головою Екскурсійного бюро [23, арк. 1], у якому розробляв екскурсії для історико-археологічного відділу [23, арк.1 зв.].

У квітні 1920 р. Ю.С. Виноградського було обрано головою відновленої Чернігівської губернської вченої архівної комісії [4, 106-107]. Але за умов перебудови мережі архівних установ і появи нових дослідницьких осередків вона виявилась нежиттєздатною і згодом припинила своє існування [4, 106-107].

7 квітня 1920 р. на засіданні колегії Губнаросвіти було вирішено командирувати Ю. С. Виноградського до архівів губернських закладів, які мають історичну цінність, з метою їх порятунку від знищення [24].

1 липня 1920 р. зусиллями Ю. Виноградського у Сосниці було відкрито один з перших в Україні історико-археологічний та етнографічний музей [2, 4]. Відтоді вся діяльність Юрія Степановича була пов'язана з роботою в музеї. В. Пригоровський відзначив: «Виноградський-народознавець переміг у ньому чиновника» [6, 8]. Проте у світлі наведених фактів цілком логічною видається точка зору М.П. Адаменка, який наголошує на об'єктивних причинах такого вибору Ю.С. Виноградського. М.П. Адаменко слушно зауважив, що у ті «непевні часи» Ю.С. Виноградський не міг почуватися впевнено: дворянське походження, діяльність старшого брата, особливо в революційні роки, власна вдала успішна кар'єра юриста [7, 12]. За таких обставин Ю.С. Виноградський зосередив свою діяльність на краєзнавчій справі.

Таким чином, вибір Ю.С. Виноградського можна трактувати як його реакцію на виклик часу у поєднанні з особистісними рисами. Його вибір – сприяти збереженню історичної спадщини – напевно був вибором свідомої людини, яка прагнула зберегти духовне надбання народу.

Посилання

1. Решедько Н. З любов'ю до Батьківщини / Н. Решедько // Радянський патріот. – 1973. – 28 квітня. – С. 4.

2. Линюк. Л. «Працю я поставив в основу життя» / Л. Линюк // Деснянська правда. – 1990. – 14 липня. – С. 4.

3. Дяченко І. Творець відкритої книги / І. Дяченко // Радянський патріот. – 1990. – 19 червня. – С. 2; 26 червня. – С. 3; 5 липня. – С. 3; 12 липня. – С. 3; 19 липня. – С. 3.

4. Коваленко О. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 106-107.

5. Ткаченко В.В. Ю.С. Виноградський про археологічні роботи Сосницького історико-краєзнавчого музею (1920-1955 рр.) / В.В. Ткаченко, Л.В. Ясновська // Минуле Сосниці та її околиць [Редкол. О.Б. Коваленко (відп. ред.) та ін.] – Чернігів, 1990. – С. 14-15.

6. Пригоровський В. Залюблений у землю Сіверську (Ю.С. Виноградський): [історико-краєзнавчий нарис] / В. Пригоровський – Чернігів, 2004. – 56 с.

7. Адаменко М.П. Володар казкових скарбів (слідами Ю.С. Виноградського) / М.П. Адаменко. – Ніжин: «Аспект-Поліграф», 2013. – 288 с.

8. Виноградський Ю.С. Автобіографія // СКМ, інв. № 855, 3 арк.

9. Пам'ятна книга на 1878 р. – Чернігів: Губернська типографія, 1878, 173 с.

10. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської області), ф. 145, оп. 1, спр. 851, 129 арк.

11. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф.145, оп. 3, спр. 2212, 36 арк.

12. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 353, 406 арк.

13. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 868, 141 арк.

14. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 594, 381 арк.

15. Бойко В.М. Сосниця – європейське місто / В.М. Бойко, В.М. Пригоровський [Сіверянський інститут регіональних досліджень, Ред. кол. С.В. Леп'явко (голова ред.) та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2010. – 64 с.

16. Виноградский Ю.С. Из воспоминаний о годах юности // СКМ, інв. № 859, 2 арк.

17. Дорошенко Д. Тихий закуток. Гетьманський монастир (підготовка до друку і передмова О. Коваленка) / Д. Дорошенко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 1. – С.152-153.

18. Держархів Чернігівської області, ф. Р-593, спр. 54, 36 арк.

19. Посвідчення про те, що Ю.С. Виноградський перебуває на службі у Чернігівському Губернському Відділі Народної Освіти // СКМ, інв. № 2784.

20. Комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва на Чернігівщині // Черниговская земская газета. – 1917. – № 88-89 – С.8.

21. Виноградский. Ю. Из воспоминаний Ю.С. Виноградского. К истории музеев г. Чернигова // СКМ, 2 арк.

22. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 53, арк. 48.

23. ДАЧО, ф. Р-593, спр. 314, 19 арк.

24. ДАЧО, ф. Р-593, спр. 95, арк. 65.

Бойко Н.А. Становление Ю.С. Виноградского-краеведа

На основании вновь обнаруженных источников в статье рассмотрены факторы, которые оказали влияние на формирование жизненной позиции краеведа, историка и архивиста Ю.С. Виноградского. Проанализирован его происхождение, указаны новые сведения о членах семьи Виноградских, выделены внешнее факторы, определившие жизненный выбор краеведа.

Ключевые слова: *Ю.С. Виноградский, Сосница, краеведение, городской голова, губнаробраз, губкопмис, автобиография.*

Boiko N.O. Formation of Yu. S. Vynohradskyi-ethnographer

The article presents the factors that influenced formation of the life position of Yu. S. Vynohradskyi (ethnographer, historian and archivist) on the basis of newly discovered sources. The author analyzes the origin of Yu. S. Vynohradskyi and represents new information about the members of his family. The external factors, that have caused life choice of the ethnographer, have been defined.

Key words: *Yu. S. Vynohradskyi, Sosnitsa, local history, Mayor, hubnarosvita, hubkopmys, autobiography.*

15.03.2013 р.

УДК 93+908 (477.51)«18»

Л.В. Мохір

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Стаття присвячена аналізові історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщини, здійснених Південно-Західним Відділом Імператорського Російського Географічного Товариства.

Ключові слова: *Південно-Західний Відділ, краєзнавство, Чернігівщина.*

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливої актуальності набувають питання дослідження регіональної історії. Важливого значення при цьому мають проблеми, пов'язані з формуванням ментальності, рис характеру, ідентичності традицій, значення релігійного, правового чинника українського народу. В наш час вивчення історико-краєзнавчих досліджень постає не тільки, як частина етнографічних розвідок, а як один із перспективних розділів історичної науки, оскільки дозволяє з'ясувати етапи формування територіальних меж, традицій, різних особливостей життя, що у сукупності дає можливість створити цілісний образ найхарактерніших рис українського народу.

13 лютого 1873 р. у м. Києві в приміщенні Державного банку відбулося офіційне відкриття Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства. Головою організації став Г.Галаган, керівником справ назначили П. Чубинського, його заступником О. Русова. Членами засновниками було обрано В.Л. Беренштама, В.І. Бооля, М.Х. Бунге, Ф.К. Волкова, П.І. Житецького, О.В.Клосовського, М.О. Константиновича, В.Х. Кравцова, М.М. Левченка, М.В. Лисенка, П.К. Любимова, О.О. Русова, Ю.Ю. Цвітковського, П.П. Чубинського та ін. [3, 31]. Провідне місце серед представників Відділу займали діячі Київської та Чернігівської губерній. Від останньої до складу Відділу увійшли О.М. Лазаревський, Л.О. Милорадович, О.І. Ханенко, О.Ф. Ліндфорс, В.В. Тарновський, М.О. Константинович, М.І. Тхоржевський, С.Д. Ніс, П.С. Іващенко, А.А.Кандиба та інші [7, арк. 2-5]. За три з половиною роки своєї діяльності Відділ перетворився на потужний науково-дослідний центр, який ставив мету вивчити та дослідити етнографічні, фольклорні, географічні, статистичні, правові особливості життя українського народу. Діяльність Південно-Західного Відділу стала предметом вивчення значного кола дослідників, починаючи від дійсних членів Відділу і закінчуючи представниками історичної науки сьогодні. Загалом, історіографію обраної теми можна поділити на наступні періоди: дорадянський (кінець XIX – початок XX ст.), радянський (20-80-ті роки XX ст.) та сучасний (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Проте у жодному із зазначених етапах не йшла мова про вивчення історико-краєзнавчих досліджень на території Чернігівської губернії. У даній статті зроблено спробу розкрити ці аспекти проблеми.

Історико-краєзнавчі дослідження представників Південно-Західного Відділу на Чернігівщині можна умовно розділити за напрямками, а саме – етнографічні (фольклорні), соціально-економічні, правові, статистичні та географічні.

Перший напрямок досліджень посідає одне з провідних місць. Етнографічними та фольклорними дослідженнями займались П.С. Іващенко, А.І.Лоначевський, М.М. Левченко, І. Новицький, К. Кибальчич, М. Вербицький, С. Ніс та інші. Учені зазначали, що Чернігівщина з давніх часів була багатою на подібний матеріал, але не налагоджені шляхи сполучення призводили до певних незручностей в організації та проведенні експедицій.

М.М. Левченко – відомий етнограф, дійсний член Південно-Західного Відділу здійснив етнографічну експедицію з метою зібрання відповідного матеріалу в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Предметом дослідження стало житло населення, а саме – техніка будівництва, головні частини будівель, їх подібні та відмінні риси. Наслідком експедиції була його опублікована робота «Несколько данных о жилищах и пище Южноруссов». На основі зібраного матеріалу автор провів порівняльний аналіз техніки будівництва житла населення, що межувало з білоруськими землями. Автор стверджував, що рідко у південнорусів (тобто в українців) зустрічалися квадратні вікна по три скла у кожному із дев'яти рядків, іноді траплялися вікна, округлені зверху. Особливо це було характерно для Чернігівської та Полтавської губерній. Основну частину дахів робили із соломи, проте на Поліссі, в північній частині Чернігівської губернії, дахи робили із драні, іноді із гонту, але це могла дозволити собі лише заможна частина населення. Митою соломою крили лише дахи господарських споруд, такі, як комори та хліви. Автор зазначав, що будинки мали сіні, зазвичай, від п'яти до семи сажнів довжиною і до трьох шириною. Найменші будинки зустрічалися в Чернігівській губернії, оскільки територія була найбіднішою та відсталою у соціально-економічному розвитку серед інших губерній України.

Свого часу ще М. Домонтович у роботі «Опис Чернігівської губернії» зазначав, що у Суразькому уїзді на Чернігівщині, як правило, зустрічалися будинки в один сажень довжиною та шириною [2, 136-137]. Їх будували в одне чи у два приміщення, становили фасадом на вулицю, або з вузькою стороною з одним правилом, щоб лицева сторона була звернена на південь, південний схід, тільки не на східну сторону [2, 143]. Таке розташування садиби використовували для того, щоб будинок відокремлювався від вулиці дворищем. Але таке розміщення будівель зустрічалося досить рідко, найчастіше у шляхти Радомишленського уїзду та у козаків Чернігівської і Полтавської губерній [13, 136-137]. Курні хати притаманні території Полісся,

зокрема чернігівській землі. Тут селяни топили свої будинки дровами. Виключення становила південна частина Чернігівщини. По всій малоросійській території у Поліссі та у північній частині Чернігівщини двір та город оточувалися частоколом із колотих дров. У деякій частині губернії люди робили ворота із дощок з дахом. Калитка зустрічалась досить рідко, лише у заможних людей. Важливим атрибутом сільського життя являлась церква. М. Левченко у своїй роботі згадував, що найдавніша церква була з басанью, оточена критими галерейками. На другу половину XIX ст. такі церкви були рідкістю. Їх можна було побачити лише на Чернігівщині, зокрема в Городецькому уїзді с. Андріївка [13, 143-144].

Наступною слід згадати роботу П.С. Іващенка «Павло Братыця и Прокоп Дуб кобзари Нежинского уезда Черниговской губернии» [17, 272]. Вона цікава тим, що автор на противагу О. Русову, який у своїй роботі про Остапа Вересая стверджував, що той – останній кобзар на Україні, що співав старі пісні та думи, знайшов нових кобзарів у Ніжині. Вокально-інструментальний репертуар у обох був однаковий з тією різницею, що молодший бандурист Прокіп Дуб гірше знав пісні, ніж старший кобзар. Чіткий поділ фольклорного матеріалу був відсутній. Бандуристи умовно ділили репертуар на пісні про старовину, сатиричні та гумористичні. Безперечно, зібраний матеріал мав велике значення для розвитку української фольклористичної галузі, особливо для тієї, яка стосувалася народних дум, оскільки через народну творчість можна досліджувати історію козацьких часів, уявлення людей про ті чи інші події та явища. Під час обговорення праці П.С. Іващенка на засідання Відділу, його представники зазначили, що автор зробив вагомий внесок у дослідження кобзарства. Водночас А.І. Лоначевський зауважив, що на Чернігівщині, зокрема у Новгород-Сіверському, живуть місцеві кобзарі, до яких весною приходять близько тридцяти людей. Вони співають місцевою мовою, яка притаманна для північної частини губернії. Ф. Волков, зазначав, що в Радомишленському уїзді Чернігівської губернії діяла консерваторія лірників і співаків, куди відправляли для навчання дітей [14, 114].

Подібний матеріал (кобзарські, лірницькі пісні, народні оповідання) знаходимо у записах Л. Ільницького, К. Кибальчича, І. Новицького, А. Шишацький-Іліча. Етнографи власноруч збирали на записували матеріал на території Чернігівщини, а саме Борзнянського, Городянського, Глухівського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Новгород-Сіверського, Остерського та Сосницького уїздів. Окремою збіркою записані купальські пісні та пісні на вечорницях на Чернігівщині. І.Новицький надіслав у користування Відділу матеріал з Козелецького повіту [16, 25]. На зазначеній території окремо працювали над збором етнографічного та фольклорного матеріалу П. Косач, І. Новицький, М. Вербицький, Д. Мороз. Записи І.А. Семенцової (17 заговорів, повір'я та місцеві забобони) були зроблені у 1876 р. спеціально для Географічного Товариства у с. Будище Кролевецького повіту Чернігівської губернії. Також окремо йшли легенди, зібрані на Чернігівщині. За протоколами засідань Відділу № 1 та № 2 за 1875 р. можна виокремити рукописні матеріали, що надходили до редакції. Серед них достатня кількість інформації надіслана з Чернігівщини. С. Ліндфорс передала до Відділу збірник з п'ятдесяти пісень, три історичні думи, байки, повір'я та приказки [18, 317]. Через П. Чубинського. А. Кандиба передав 39 приказок, зібраних у Конотопському уїзді Чернігівської губернії. О. Русов передав до Відділу роботу «Опис с. Ловані» Чернігівської губернії [18, 318].

Варто згадати про одного з найактивніших діячів Південно-Західного Відділу – С.Д. Носа. Він мав досить дружні відносини з багатьма представниками організації, зокрема із М. Юзефовичем. Він запросив С. Носа в гості з приводу приїзду до Києва І.С. Аксакова, який вивчав на той час українські ярмарки. С. Ніс не тільки вразив присутніх зібраним етнографічним матеріалом, а й майстерністю виконання народних пісень. Він так писав у своїх споминах: «У Юзефовича в присутствии Аксакова я исполнил разные малорусские песни, чтоб ознакомить его с ними. Мое пение произвело впечатление на присутствующих, среди которых находился Н.А. Ригельман и А.Л. Метлинский. Наши песни настолько сильны, что даже флегматичную натуру Н. Ригельмана вдохновили и привели в восхищение, особенно от песни «Ой хмелю мій, хмелю, де ти зиму зимував». Он вскочил с кресла и закричал: это красота, сколько душевной правды в этих цветках. Н.А. Ригельман и А.Л. Метлинский решили наложить на слова ноты и выдать отдельно. Для этого пригласили чеха Голи, который положил на ноты мои напевы, всего 200 песен» [14, 512]. Роботи були надруковані за допомогою Відділу. Також С. Ніс надав у користування етнографічного музею Відділу свої зібрання старовинного одягу та зброї. На одному із засідань П. Чубинський повідомив присутніх, що С. Ніс передав до Відділу 1173 пісні, починаючи від дум та причитаній, казок – 81, загадок – 158, 873 народних оповідання, 881 слово для лексикона. До музею дослідник передав етнографічні матеріали (337 номерів, які належать до відділу їжі, 120 описів одягу, 71 опис народних приміщень). Також С. Ніс надіслав власні узагальнюючі висновки по матеріалам, що збиралися ним упродовж сімнадцяти років. П. Чубинський зазначав, що такої великої кількості матеріалу не надіслав жоден співробітник Відділу. Вони були використані В.Антоновичем, М. Драгомановим, П.Чубинським та А. Метлинським під час складання етнографічних збірок. Для опрацювання записів С.Носа Відділ організував спеціальну Комісію, до якої входили К.І. Кібальчич (пісні культу), О. Лисицин і Р.Синицький (пісні з особистого життя), Ф. Вовк і Я. Новицький (родинні пісні), Г. Цвітковський і М.Рудченко

(економічні пісні), В. Антонович (політичні пісні), М. Драгоманов і В. Беренштам (мистецтво і навчання в піснях) [18, 100]. Крім цього, С. Ніс надавав свої матеріали до редакції газети «Київський телеграф». Велика кількість етнографічних записів («О Конотопе», «По поводу спектакля в Чернигове 12 февраля 1862 г.», «Отношение панов к селянам», «Украинцы чи русини», «По поводу смерти А. Метлинского», весільні пісні) знаходилася у В.П. Науменка, дійсного члена Відділу. Серед етнографічного матеріалу були записи різних заміток, статей, розповідей, наприклад, «Голубова верба», «Материалы по поводу громового процесса Дарии Фаворовской Конотопского уезда 1860 г.». Російський композитор О. Фомінцин із замітки, надрукованої в газеті «Порядок» про ліквідацію Південно-Західного Відділу, дізнався, що залишилося багато неопрацьованого етнографічного матеріалу, особливо українських пісень, які передав у користування С. Ніс. Композитор прохав Президію Російського Географічного Товариства передати йому ці матеріали для ознайомлення і майбутнього використання [18, 93].

Вагоме місце у соціально-економічних дослідженнях посідає робота дійсного члена Відділу, професора Ніжинського ліцею імені кн. Безбородька М.П. Яснопольського «Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к северо-западным рынкам» [1, арк. 2]. Для автора матеріалами для дослідження даної теми слугували роботи експедицій Імператорського вільного Економічного та Російського Географічного Товариства з вивчення хлібної торгівлі в Російській імперії у 60-70-х роках XIX ст. Доповідь М. Яснопольського викликала жваву дискусію та обговорення серед діячів Відділу. Було вирішено опублікувати її у повному обсязі у першому томі «Записок» [1, арк. 2]. Автор розвідки звернув увагу на важливе значення вигідного збуту по високим цінам хлібної продукції в південно-західному краї. Внаслідок селянської реформи власників землі ставало більше. В південно-західній місцевості колишні кріпосні селяни переходили до розряду селян-власників, які мали змогу викуповувати земельні наділи. У Чернігівській губернії відсоток селян-власників був досить високим (76, 2 %) [19, 194-195]. Борошно тут коштувало 3 руб. 82 коп. На півночі губернії у зазначений період почали виникати шерстяні та суконні фабрики [19, 199]. Мешканці Чернігівщини отримали змогу продавати хлібну продукцію в прибалтійській землі. До 70-х років XIX ст. це було майже неможливо за відсутності шляхів сполучення [19, 201], що призвело до негативних тенденцій в економічному розвитку регіону.

Ф.К. Волков досліджував українські ярмарки. У його роботі «О сельских ярмарках значение их для изучения кустарной промышлености» представлені сільські ярмарки Фастова, Ніжина та Борисполя. Особливо детально він описав ярмарки, що проходили у Борисполі.

Дійсний член Відділу Н.С. Тумасов на одному із засідань організації прочитав реферат професора Київської академії А. Розова «Об опасности, угрожающей пчеловодству в Сосницком уезде Черниговской губернии от мух особого рода», у якому автор детально охарактеризував розвиток бджільництва у Чернігівській губернії. Місцеві пасічники звернули увагу на появу незвичайної комахи, яка походила від місцевих видів земляних ос. У порівнянні зі звичайними осами, вона була набагато більше у розмірах, і тому її називали «мухомю». Цей матеріал був переданий до окремого комітету з бджільництва «Киевского общества естествоиспытателей» [17, 15].

Розпочавши збирати інформацію щодо розвитку кустарної промисловості за 1875 р., до Відділу надійшло багато матеріалу, для редагування якого була створена комісія у складі В. Антоновича, А. Антеповича, Ф. Волкова, В. Беренштана, П. Чубинського, О. Кониського, Н. Тумасова, В. Тарновського, Г.Цвітковського. Відомості стосувались різних видів товару, який привозився з Чернігівської губернії та користувався попитом серед місцевого люду. Так наприклад, було встановлено, що з Чернігова та Остра на торги привозили глиняний посуд, з Ніжина та Глухівського уїзду – черевики, мотузки, чоботи, з Остра та взагалі з Чернігівщини везли коробки, дошки, скрипки тощо [7, арк. 63]. Майстри с. Березного Чернігівської губернії поставляли шкіру, овчину, шапки, хустини, рушники, одяг, головні убори, колеса та вози [7, арк. 75-76].

У березні 1875 р. на черговому засіданні Південно-Західного Відділу П. Чубинський зазначав, що якщо в галузі етнографії зроблено достатньо багато, то статистика залишилися поза увагою дослідників. Статистичні дані в основному охоплювали велику територію й не конкретизували певну місцевість [17, 37]. Особливого розвитку у XIX – на початку XX ст. набула земська статистика. Серед найвідоміших представників даного напрямку слід відзначити Д.П. Журавського та М.І. Зібера. У 1851 р. Д. Журавський склав «План статистичного опису губерній Київського учбового округу…». Два перших розділи він присвятив опису промисловості. У першому автор розділив промислові об'єкти за галузями та за місцем розташування. На підставі такого розподілу Д. Журавський пропонував досліджувати соціальні явища населення: склад робітників в губерніях, їх походження та сімейний стан, склад фабричного персоналу, рівень заробітної плати в залежності від категорії. У другій частині автор пропонував давати більш детальні свідчення по кожній галузі або з кожної великої фабрики. Це мали бути відомості про стан та якість обладнання, наявність сировини, виготовлену продукцію та її реалізацію, річний баланс фабрики та матеріальний стан підприємства. Таким чином, складена Д.П. Журавським система вивчала не тільки рівень розвитку промисловості, а й піднімала пи-

тання соціальних відносин серед робітників [4].

Серед розробки статистичних програм вагоме місце посідає робота М.І. Зібера – дійсного члена Південно-Західного Відділу. Учений склав програму, мета якої полягала в тому, що через відповідь на питання визначався бюджет тієї чи іншої групи населення [6, 1]. Програма складалася із трьох частин, кожна з яких ділилася на підрозділи. Перша частина присвячувалася загальним відомостям про населення, куди входили питання кількості населення, статевого, вікового й національного складу, характеристика розподілу праці між різними групами працюючих, зміна структури споживання для одних і тих самих груп в динаміці, характеристика існуючих систем промислового господарства (ремісницькі, мануфактурні, фабричні), частина виробленої продукції, яка була спожита на місці та реалізована за межі [6, 6]. Прогресивним явищем у програмі М. Зібера було те, що питання більше стосувалися впливу виробництва на становище робітників, рівень освіченості та грамотності, ніж методам та системам процесу виробництва. Таким чином, програма піднімала соціальні проблеми в тогочасному суспільстві [17, 9]. Варто зазначити, що урядові програми взагалі не виокремлювали подібних питань. Фактично М.І. Зібер запропонував статистичній науці розробляти дані за допомогою комбінаційних таблиць та метод середніх величин. У західноєвропейських державах подібні методи взагалі не використовувалися. В Україні програма М. Зібера була єдиною, яка проіснувала до радянських часів. Вперше її застосували для вивчення статистичних даних с. Кашовки Довжицької волості Чернігівського уїзду.

Ідеї М. Зібера знайшли своє продовження у роботі відомого чернігівського земського статиста О.П. Шлікевича. Він перший використав розроблені комбінаційні таблиці М. Зібера на практиці, зумівши згрупувати статистичні дані про розмір землеволодіння, кількість худоби, робітників та орендної землі. У подальшому, використовуючи комбінаційний метод, О. Шлікевич, разом з іншими статистами Чернігівського земства, розробив таблицю за чотирма ознаками для господарств і селищ Козелецького повіту Чернігівської губернії.

У свою чергу П. Чубинський наголошував, що розроблення статистичної програми надає можливість провести реєстрацію поземельної власності в південно-західному краї, визначити кількість земель та угідь і розподіл землеволодіння між різними верствами суспільства. У південно-західному краї внаслідок обезземеленого викупу селянських наділів, в Полтавській та Чернігівській губерніях внаслідок розмежування земельних наділів, потрібно було вивчити ситуацію та отримати точні дані про землеволодіння після проведеної селянської реформи. З цієї причини Відділ звернувся з проханням до місцевих закладів, земських управ та межових комісій зібрати спеціальну інформацію про річні врожаї, ціни, життєві припаси та розміри заробітної плати, сільськогосподарський та економічний побут населення [17, 37]. Ця інформація була необхідна і для вивчення питань народжуваності, шлюбів, смертності. Відділ зазначав, що доцільно було б створити спеціальні статистичні станції, подібні до метереологічних [17, 38]. Таким чином, розпочалася робота щодо організації вивчення статистичних даних південно-західного краю.

Подальша робота Відділу була направлена на розробку спеціальної програми для збору географічного матеріалу. Вона складалася із 18 параграфів. Перша частина програми присвячувалася топографії. До редакції мали надходити не лише географічні дані про місцевість, а й схеми, малюнки. Потрібно було вказати, до якої губернії, уїзду, волості належить місцевість, яку носить назву (офіційну і неофіційну), її топографічне походження. Дану частину програми розглядали на прикладі південної частини Сосницького уїзду Чернігівської губернії (м. Стенок). Наступна частина мала містити відомості про населення. Крім того потрібно було вказати кількість вулиць, перевулків, наявність тротуарів, розташування будинків, присадибних ділянок тощо [17, 1-2]. Інші частини присвячувалися орографії, гідрографії, пунктам сполучення, ґрунтам, клімату та опису явищ природи, рослинам, тваринам, історії населеного пункту [17, 3-14]. Окрему частину складали питання, пов'язані з їжею та рослинами, які використовувалися в харчуванні.

У географічних дослідженнях особливе значення мали роботи В.Р. Лисенка «Медико-топографическое описание города Тараща (Киевской губернии)» та С.Ліндфорс про опис с. Олешня Чернігівської губернії.

Останнім напрямком історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщині став правовий аспект. Уродженець Чернігівщини О. Кістяківський, один з найвідоміших правознавців того періоду, підготував програму для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів, які послужили основою для створення вітчизняного кримінального права. Перше видання було надруковано в «Университетских известиях» 1874 р. Відповідно до цієї програми, за допомогою створеної мережі кореспондентів О. Кістяківський зібрав багато матеріалу про звичаєве право українців з губерній Лівобережної України, серед яких провідне місце належало Чернігівській губернії. Робота складалася із програми І.Я. Фойницького та П. Єфименка. Загалом останній складав програму, а І.Я. Фойницький лише систематизував та редагував текст [8, арк. 9-10]. До О. Кістяківського вивчення юридичних звичаїв та народного права здебільшого велося випадково. Перші свідчення з'явилися під час дослідження етнографічного матеріалу. У 1862 р. була опублікована «Программа обычного права» Г. Мулова [8, арк. 15-16]. Більш відомою стала програма, опублікована у 1864 р. етнографічним відділенням Російського Географічного Товариства. Вона складалася з 15 питань, які відносилися до звичайного кримінального права [8, арк. 6-7]. У 1875 р. В. Майнов, секретар

етнографічного відділення Російського Географічного Товариства, в журналі «Знания» надрукував свою програму для збору народних юридичних звичаїв. І хоча він був представником Російського Географічного Товариства, проте його програма дещо відрізнялась. У ній з'явилися нові питання відносно громадянського, кримінального та міжнародного права. Основою для роботи О. Кістяківського стала програма, видана етнографічним відділенням Імператорського Російського Географічного Товариства у 1864 р. Проте, вона охоплювала не всі сторони суспільного життя, тому правник значно доповнив її [8, арк. 12]. Він вважав, що крім волосного суду, який розглядав справи за законом, є народний – суд старших людей, селянського люду, який судить за народними звичаями та обрядами. [8, арк. 14-15].

П. Чубинський стояв у витоків вивчення звичаєвого права у Південно-Західному Відділі. З цього приводу О. Кістяківський писав, що П. Чубинський був одним із перших, хто надрукував у 1862 р. працю про звичаєве право Малоросії. Тоді ж ним було складено й надруковано в «Київських губернських відомостях» програму для збирання матеріалів зі звичаєвого права. Професор повністю погоджувався з П. Чубинським, який пов'язував розвиток правової науки з етнографічними особливостями певного регіону. О. Кістяківський висловлював свою подяку тим діячам, які допомогли у видавництві програми. Серед них були представники Чернігівщини, які одночасно працювали в Південно-Західному Відділі (М. Константинович – інспектор народного училища, священики с. Самкович Новозибського уїзду, с. Олбина Остерського уїзду Чернігівської губернії) [8, арк. 1].

В ході реалізації програми було отримано багато матеріалу, особливо по Чернігівській губернії. Так М. Кістяківський (брат О. Кістяківського) один із перших надіслав свої нотатки, зібрані в с. Городище Сосницького уїзду Чернігівської губернії. Він повідомляв, що в даній місцевості за злочини, в основному, назначають штрафи, суспільні роботи або позбавлення волі. Зустрічалися тілесні покарання у вигляді побиття різками, що вважалося великим соромом [9, арк. 1]. За конокрадство людину карали на короткий термін позбавлення волі [9, арк. 2]. Основна частина місцевого люду виступала проти смертної кари, але вважала, що за вбивство людина мусила отримати смертний вирок.

Важливу інформацію стосовно традицій місцевого люду Чернігівщини з кримінального права надав О. Кістяківському М. Журавченко з с. Овжив Чернігівської волості Кролевецького уїзду Чернігівської губернії. Він стверджував, що злочини люди здійснюють від неправильного виховання батьків [10, арк. 1-2]. М. Журавченко також описав сімейні відносини в сільській місцевості [12, арк. 6-8], стосунки місцевого люду з грабіжниками [11, арк. 2-7].

Безперечно, отриманий матеріал був вагомим джерелом у правових дослідженнях, оскільки дозволяв створити узагальнюючу працю з народної правової культури українців. О. Кістяківський, вивчаючи правову культуру українських селян, повністю погоджувався з думками П. Чубинського, який стверджував, що в народних правових звичаях розкриваються риси ментальності, характеру народу, у якого ідеї користі, правди і моралі різко не розмежовуються. Звичаї та право народу витікають із умов його життя і його моральних понять. Зрозуміти юридичні звичаї народу можна лише зрозумівши його світогляд. Це був позитивний досвід у вивченні звичаєвого права, яким скористалися представники Російського Географічного Товариства. Вони у 1876 р. організували спеціальну комісію, до складу якої увійшли П. Чубинський та О. Кістяківський.

Таким чином, в результаті історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині представники Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства отримали рукописні записи, відповіді на статистичну і географічну програми, програму зі звичаєвого права, здійснили етнографічні розвідки. На початку 1876 р. Відділ планував опублікувати десять томів наукових праць, але був ліквідований Емським указом 1876 р.

Посилання

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 2, спр. 2, 2 арк.

2. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 685 с.

3. Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (з приводу 50-річчя його закриття в 1876 р.) / І. Житецький // Україна. – 1927. – Книга 5. – С. 31-36.

4. Журавський Д. План статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Полтавской, Черниговской, Волынской, Подольской губерний / Д. Журавський // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1852. – Т.1. – 59 с.

5. Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія / Р. Засс // Дзвін. – 1991. – 12 грудня. – С. 120-125.

6. Зибер Н.И. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений / Н. Зибер. – К.: Типография Фрица, 1875. – 43 с.

7. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 2, спр. 6777, 391 арк.

8. ІР НБУВ, ф. 2, спр. 6772-6773, 17 арк.

9 ІР НБУВ, ф. 61, спр. 217, 10 арк.

10. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 218, 12 арк.

11 ІР НБУВ, ф. 61, спр. 240, 12 арк.

12. ІР НБУВ, ф. 61, спр. 241, 136 арк.

13. Левченко М.М. Несколько данных о жилищах и пище Южноруссов / М. Левченко // Записки Юго-Западного Отдела. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – С. 135-150.

14. Нос С. Страничка из моих воспоминаний (Документы, известия и заметки) / С.Нос // Киевская старина. – 1893. – № 6. – С. 509-513.

15. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1873 г. Составлен правителем дел Отдела П.П. Чубинским. – К.: Типография Губернского управления, 1874. – 23 с.

16. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Импе-

раторского Российского Географического Общества за 1874 г. Составлен правителем дел Отдела П.П. Чубинским. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. – 43 с.

17. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 г. Составлен правителем дел Отдела А.Д. Антеповичем. – К.: Типография М.П. Фрица., 1876. – 47 с.

18. Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ / Ф.Савченко. – Харків-Київ, 1930. – 402 с.

19. Яснопольский Н.В. Изменения направления хлебной торговли с проведением железных дорог / Н. Яснопольский // Записки Юго-Западного Отдела. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – С. 193-234.

Мохир Л.В. Историко-краеведческие исследования Юго-Западного Отдела в Черниговской губернии

Статья посвящена анализу историко-краеведческих исследований на территории Черниговской губернии, проведенных представителями Юго-Западного Отдела.

Ключевые слова: *Юго-Западный Отдел, краеведение, Черниговская губерния.*

Mokhir L.V. Historical and naturalistic studies of Chernihiv region by South-West Department

The article is devoted to the problem of historical and naturalistic studies of Chernihiv region by South-West Department.

Key words: *Chernihiv region, South-West Department, historical, naturalistic studies.*

04.03.2013 р.

УДК 929: 31 (477. 51) «1851/1940»Варзар

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКИЙ СТАТИСТИК В.Є. ВАРЗАР: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті йдеться про життєвий шлях та громадську діяльність статистика, гласного Чернігівського повітового та губернського земських зібрань В.Є. Варзара (1851–1940).

Ключові слова*: В.Є. Варзар, Чернігів, земство, гласний, статистик.*

Василь Єгорович Варзар (1851-1940) – відомий учений-статистик та громадський діяч. Його життєвому шляху та діяльності присвячено низку наукових праць [1]. Втім, земська статистична й громадська діяльність В.Є. Варзара у Чернігівській губернії не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Народився В.Є. Варзар 4 (16) грудня 1851 р. у м.Любліні (Польща) в родині підпоручика російської армії Георгія Олексійовича Варзара, родом з Херсона [2, 45-46]. Його батько розпочав військову кар'єру рядовим у Волинському піхотному полку в 1835 р., брав участь у кавказьких війнах, військових діях в Угорщині в 1848 р. та обороні Севастополя під час Кримської війни 1853-1856 рр. У 1862 р. у чині майора він був відряджений до Чернігівського батальйону внутрішньої сторожі. Г.О. Варзар був нагороджений орденами св. Станіслава 3 та св. Володимира 4 ступеня. У 1871 р. за станом здоров'я він вийшов у відставку у чині підполковника й оселився у Чернігові [3, 68-69], де пройшло дитинство В.Є. Варзара.

Освіту він здобув у Чернігівській гімназії, яку закінчив у 1869 р., Київському університеті св. Володимира, де слухав лекції відомого економіста М.Х. Бунге, майбутнього міністра фінансів та Голови Комітету міністрів Російської імперії, і Петербурзькому технологічному інституті.

У Чернігові В.Є. Варзар входив до складу напівлегального гімназійного гуртка самоосвіти, яким керував його друг, у майбутньому відомий громадський діяч та лікар Л.С. Гінзбург. Під його впливом В.Є.Варзар перейнявся революційними ідеями й пізніше, навчаючись у Петербурзі, разом з Л.С. Гінзбургом на початку 1870-х рр. створив народницький гурток. Він підтримував зв'язки з подібними організаціями Росії та журналом «Вперед», який видавав у Женеві П.Л. Лавров [4, 9]. За дорученням гуртка В.Є. Варзар під псевдонімом «Андрей Иванов» написав популярну брошуру «Хитрая механика», видану 1874 р. в Женеві [5]. Вона відіграла певну роль у розгортанні революційної пропаганди, оскільки у доступній формі розкривала антинародну сутність податкової політики царського уряду й витримала десятки видань.

У 1873 р. В.Є. Варзар був відряджений Технологічним інститутом на Всесвітню виставку. Він відвідав Париж і Цюрих, де познайомився з П.Л. Лавровим, установив контакти з колонією емігрантів та паризьких комунарів. У Цюриху В.Є. Варзар зустрівся із сестрами Рашевськими, одна з яких – Олександра Григорівна – стала його дружиною [4, 9].

Участь В.Є Варзара та його дружини О.Г. Варзар у народницькому русі знайшла відображення у мемуарах відомих народників М.Г. Кулябко-Корецького [6] та І.І. Ясинського [7].

Після закінчення в 1874 р. Петербурзького технологічного інституту В.Є. Варзару довелося «по семейным делам поехать на родину в Чернигов» [8, 7], де протягом 1876-1892 рр. він працював у земських установах. У подружжя В.Є. та О.Г. Варзар народились сини Василь (1874-1960), Дмитро (1882 - ?) та дочка Катерина (1875-1926) [2, 45; 3, 67-68]. В.Є. Варзар придбав хутір Уборок біля с. Виблі Чернігівського повіту [9, 19], який надавав йому майновий ценз для участі у виборах до органів земського самоврядування.

В.Є. Варзар розпочав земську службу статистиком у створеному при Чернігівській губернській земській управі 7 лютого 1876 р. статистичному відділенні. Співробітникам відділення В.Є. Варзару, П.П. Червінському, О.О. Русову було поставлено завдання під керівництвом члена управи М.О. Кон-

стантиновича скласти програми для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії, а потім зібрати матеріали для оцінки сільського господарства та нерухомих маєтностей для об'єктивного розподілу земських повинностей [10, 393-394].

У серпні 1876 р. були надруковані підготовлені відділенням програми статистичних досліджень, серед яких В.Є. Варзару належали програми для вивчення селянських промислів і ремесел та «по статистике промышленности и недвижимых имуществ» [11]. Разом з тим В.Є. Варзар підготував доповідь про способи і прийоми оцінки міських нерухомих маєтностей. Проаналізувавши досвід оціночних робіт Вятського та Херсонського земств, він дійшов висновку про необхідність обкладати пропорційним земським податком продажну вартість будівлі, що визначалася її прибутковістю, а не вартість будівництва [12].

Відділення визначилося з методикою досліджень, обравши «т.н. географический или описательный метод, наиболее отвечающий задачам предпринимаемой земством операции; а из способов собирания сведений – способ разъездов и личных расспросов на месте» [10, 398], започаткувавши так званий «чернігівський» напрямок земських статистичних досліджень.

Отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, 5 жовтня 1876 р. статистики почали обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. Протягом місяця були вивчені Довжицька, Редьківська та Салтиково-Дівицька волості. Наслідки цієї апробації були опубліковані наступного року окремим виданням [13]. Особисто В.Є. Варзар дослідив стан землеробства та промисли Редьківської волості Чернігівського повіту [14].

Протягом 1877 р. статистичне відділення спромоглося повністю обстежити Чернігівський і Борзнянський повіти й опублікувати отримані результати [15, 16]. Статистичні описи повітів дали реальні позитивні результати. Зокрема, Борзнянське повітове земство змогло додатково оподаткувати 31,7 тис. десятин наявної, але раніше неоподаткованої землі, і зменшити розмір податку з селянських господарств з 8 % до 5 % [17; 4, 90].

Поява перших публікацій чернігівських статистиків занепокоїла великих землевласників, оскільки вони фактично викривали механізм експлуатації селянства. У січні 1878 р. склад губернських гласних змінився, і на засіданнях земського зібрання супротивники статистичних робіт об'єднали свої зусилля. Обговорення долі статистичного відділення тривало у складних дискусіях 17 та 18 січня. Врешті-решт зібрання незначною більшістю голосів (36 проти 33) ухвалило рішення надалі не фінансувати статистичне відділення [15, 232]. «Выход в печатном виде наших трудов был концом нашей деятельности, – згадував В.Є. Варзар, – помещики обиделись, … статистическое бюро было закрыто» [8, 8].

Після закриття відділення В.Є. Варзар за домовленністю з Новозибківським повітовим земством улітку 1878 р. завершив розпочату О.О. Русовим роботу зі збирання статистичних відомостей у повіті й підготував четвертий том «Материалов для оценки земельных угодий» [18]. Незабаром він виконав замовлення Остерського повітового земства, здійснив статистичне обстеження і впорядкував сьомий том «Материалов для оценки земельных угодий», присвячений даному повіту [19]. Новим у працях було те, що В.Є. Варзар звернув увагу на якість грунтів і прибутковість земель, додавши до томів карти ґрунтів, які дозволяли наочно підтвердити рівень урожаїв. Разом з тим він дослідив особливості орендних відносин та кустарні промисли на Чернігівщині [20, 21].

В.Є. Варзар брав активну участь у громадсько-політичному житті Чернігова. Зокрема, він разом з відомими представниками інтелігенції міста О.П. Карпінським, М.О. Константиновичем, та С.Ф. Русовими, В.М. Хижняковим, П.П. Червінським, І.Л. Шрагом був серед ініціаторів та членів-засновників Чернігівської громадської бібліотеки, яка розпочала свою діяльність 15 березня 1877 р. і відіграла помітну роль в освітньо-культурному та громадському житті Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. [22, 3-4]. У 1878 та 1880 рр. В.Є. Варзар обирався до складу правління бібліотеки [22, 46].

У 1879 р. В.Є. Варзар разом з дружиною О.Г. Варзар та її братом художником І.Г. Рашевським був притягнутий до дізнання у справі «Черниговского преступного сообщества», пов'язаної з особами, причасними до вбивства харківського генерал-губернатора Д.М. Кропоткіна. Дослідник народницького руху на Чернігівщині Б.М. Шевелів зазначав, що у мирового судді В.Є. Варзара «при обыске в 1879 году, произведенном по поводу проживавшего в его квартире Афанасия Зубковского, приезжавшего в Чернигов для сбора денег на убийство князя Кропоткина, отобраны были переведенные им с французского и немецкого языка стихи, характеризующие его с неблагоприятной стороны; причем обнаружено, что Зубковский в квартире Варзера получил 300 рублей от врача Булича на пропаганду». Дружина В.Є. Варзара Олександра «играла еще более видную роль в революционной деятельности» [23, 223-224]. Недаремно управляючий III відділенням «Собственной Его Величества Канцелярии» 8 вересня 1879 р. наказав начальнику Чернігівського губернського жандармського управління «не стесняться арестами и иметь бдительное наблюдение за г-ею Варзер» [24, 85 зв.].

Однак серйозних наслідків ця подія для В.Є. Варзара не мала, авторитет його у керівництва губернії був доволі високим, оскільки незабаром він працював у складі Чернігівській комісії з єврейського питання, створеній згідно з розпорядженням імператора від 22 серпня 1881 р. Вона «открыла свои действия 21-го сентября» того ж таки року у складі виконуючого

обов'язки чернігівського губернатора князя С.В. Шаховського, губернського предводителя дворянства М.І. Неплюєва, голови Чернігівської губернської земської управи П.І. Богинського, міського голови В.М. Хижнякова, начальника 5-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта В.О. Полторацького та інших губернських високопосадовців та підготувала пропозиції – «Меры, кои могли бы парализовать вредные стороны еврейской деятельности» [25, 108-111].

В.Є. Варзар був причетним до багатьох культурних і просвітніх проектів. Зокрема, 14 квітня 1884 р. він разом з іншими представниками місцевої інтелігенції Ф.А. Лизогубом, М.І. Неплюєвим, П.О. Свєчиним, І.Л. Шрагом, В.М. Хижняковим на квартирі губернатора князя С.В. Шаховського під його головуванням провели перше зібрання членів-засновників Чернігівського аматорського музично-драматичного гуртка і обрали правління на чолі з К.Д. Милорадовичем [26].

Звісно, що пріоритетною для В.Є. Варзара залишалася земська діяльність. З 1877 по 1892 рр. він обирався гласним Чернігівського повітового земського зібрання і плідно працював у ньому [27, 106-110]. Історик земства Б.Б. Веселовський зазначав: «В 1877 году в гласные (*Черниговский уезд*) избираются В.М. Хижняков, И.Л. Шраг и инженер-технолог В.Е. Варзар. Последний выдвигает вопрос о стационарной врачебной помощи и о новой раскладке. Уже в 1878 году он представил разработанные основания для обложения и вопрос этот горячо дебатировался на собрании, встречая противодействие землевладельцев. Раскладка все же была принята, причем вновь к обложению привлечены винокуренные заводы. В 1880 г. собрание ходатайствует о передаче всего школьного дела земствам и о преподавании в начальных училищах на малорусском языке и вообще идет в это время в первых рядах» [28, 309]. Разом з тим, на засіданні повітового земського зібрання 1879 р. В.Є. Варзар оприлюднив доповідь про необхідність допомоги селянам земськими позиками під час купівлі землі. «Собрание согласилось с докладом и постановило в указанных случаях принять на уездное земство ручательство до 100 тыс. руб.». На жаль, управа не зуміла організувати цю справу, і проект залишився на папері [27, 93-94]. Проблемі кредитування селянських господарств В.Є. Варзар присвятив ряд своїх праць [29; 30].

В.Є. Варзар взяв участь у створенні в 1882 р. групою землевласників повіту Чернігівського сільськогосподарського товариства, яке мало на меті сприяти покращенню сільськогосподарського виробництва шляхом продажу дешевих машин та землеробських знарядь праці, заведення племінних порід коней, корів тощо. Повітове земство посприяло товариству, виділивши йому у 1886-1887 рр. 1200 руб. та надало безкоштовно приміщення у повітовій земській управі. Головою Правління товариства був обраний Ф.А. Лизогуб, секретарем – В.Є. Варзар [31, 61-63]. Однак товариство не змогло розгорнути діяльність, і у 1891 р. земське зібрання своїм рішенням ліквідувало його, передавши майно управі [27, 65].

Протягом 1878-1886 рр. В.Є. Варзар, згідно з обранням повітовим земським зібранням, працював дільничним мировим суддею Чернігівського округу. Указом Сенату від 22 квітня 1885 р. за №5164 він був затверджений дільничним суддею Чернігівського повіту на наступні три роки [32, 452]. На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 25 жовтні 1886 р. В.Є. Варзар був обраний головою Чернігівської повітової земської управи, членом повітової училищної ради, губернським гласним, а також до складу кошторисної комісії губернського земства від Чернігівського повіту [33; 611, 62, 71], і в наступні роки виконував обов'язки почесного мирового судді.

В.Є. Варзар керував Чернігівським повітовим земством з 1886 по 1892 рр. Під його керівництвом повітове земство розширило мережу шкіл, покращило медичне обслуговування населення, розпочало осушення боліт тощо. У 1892 р. В.Є. Варзар знову був обраний головою повітової земської управи на наступні три роки, але не був затверджений губернатором, і на екстреному зібранні на цю посаду був обраний Д.Р. Тризна [27, 84].

Не менш плідною була діяльність В.Є. Варзара у Чернігівському губернському земстві, гласним якого він був упродовж 1883-1893 рр. На засіданні губернського земського зібрання 20 грудня 1883 г. В.Є. Варзар був обраний до складу санітарної комісії, а також «непременным членом» Чернігівського губернського у селянських справах присутствія [34, 73]. У наступні роки його обирали до складу кошторисної, проектної та ревізійної комісій, а на екстренному засіданні зібрання 12 серпня 1892 р. В.Є. Варзар був обраний до складу комісії «для разработки вопроса о мерах борьбы с холерной эпидемией» [35, 124].

Серед його виступів заслуговує на увагу доповідь на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 17 грудня 1890 р. про необхідність осушення боліт в Чернігівській губернії, реалізація якої була розпочата вже після від'їзду В.Є. Варзара з Чернігова [35, 51]. На засіданні зібрання 11 грудня 1891 р. під час обговорення питання про продаж старого приміщення губернської земської управи на Шосейній вулиці завдяки переконливим аргументам В.Є. Варзара зібрання постановило «предложение ревизионной комиссии о продаже дома отклонить» [36, 242]. На засіданні зібрання 20 січня 1893 р. В.Є. Варзар востаннє доповідав висновки об'єднаної кошторисної і ревізійної комісії про створення парової пральні та водопостачання губернської земської лікарні, а наступного дня він переважною більшістю голосів був обраний до складу губернського лісоохоронного комітету та членом від земства до Чернігівського відділення Селянського земельного банку [37; 4, 50-51].

Зазначимо, що Чернігівське губернське земське зібрання у 1881 р. відновило статистичне відділення,

яке під керівництвом П.П. Червінського здійснило обстеження решти 11 повітів Чернігівської губернії. Останній 15 том «Материалов для оценки земельных угодий», присвячений Кролевецькому повіту, вийшов друком наприкінці 1887 р. В.Є. Варзар у відділенні не працював, але на громадських засадах консультував статистиків. На земському зібранні 1886 р. було ухвалено рішення про створення «сводного описания губернии». В.Є. Варзар разом з П.П. Червінським та О.П. Шликевичем був обраний до складу редакційної комісії, яка мала підготувати видання. Залишившись без заробітку, він ще з листопада 1892 р. на прохання голови губернської земської управи В.М. Хижнякова готував до друку підготовлену разом з П.П. Червінським та О.П. Шликевичем «Карту почв Черниговской губернии» [8, 9]. На засіданні губернської земської управи 16 лютого 1893 р. В.Є. Варзару було запропоновано взяти на себе підготовку опису губернії [38, 95]. Він розпочав попередні роботи, але переговори управи з В.Є. Варзаром «о принятии им на себя предположенного труда в его полном объеме… не привели ни к каким положительным результатам» [39, 26].

В.Є. Варзар був відомим діячем Чернігівської міського самоврядування. З 1879 по 1893 рр. він обирався гласним Чернігівської міської думи і працював у ній на громадських засадах [40, 3].

У 1893 р. В.Є. Варзар знову був обраний почесним мировим суддею по Чернігівському повіту і затверджений на цій посаді Сенатом 2 лютого 1894 р. [41, 2]. Однак у цей час він уже перебував у Петербурзі, де з 1893 р. займав посаду фабричного інспектора Санкт-Петербурзького округу, а потім послідовно займав посади старшого фабричного інспектора м. Ревеля, начальника відділення Департаменту торгівлі та мануфактур, фабричного інспектора Київского округу і, нарешті, з 1 липня 1899 г. працював фабричним ревізором при Міністерстві фінансів, а потім при Міністерстві торгівлі та промисловості [42, 13-14].

Разом з тим, В.Є. Варзар не поривав зв'язків з Черніговом. Міське самоврядування надавало йому повноваження вирішувати в урядових колах соціально-економічні проблеми міста та губернії. Зокрема, на засіданні Чернігівської міської думи 3 квітня 1907 р. було ухвалено «ходатайствовать пред правительством о том, чтобы была выдана концессия Обществу Московско-Киево-Воронежской железной дороги на постройку ширококолейной железной дороги от Чернигова до Ново-Белицы и от Красного до Одессы; 2) для личного поддержания этого ходатайства избрать депутацию в составе городского головы А.В. Верзилова, гласного А.А. Свечина и домовладельца В.Е. Варзара» [43, 164]. На засіданні міської думи 28 листопада того ж таки року В.Є. Варзару знову було доручено «лично поддержать это ходатайство» на засіданні відповідної комісії в Петербурзі 15 грудня 1907 р. [43, 443 зв.].

За радянських часів В.Є. Варзар працював у Центральному відділі статистики ВРНГ та викладав статистику в Московському державному університеті. У 1927 р. він вийшов на пенсію і незабаром перебрався до Ленінграда, де продовжував займатися наковою роботою. Помер В.Є. Варзар 27 вересня 1940 р. і був похований 29 вересня на Богословському кладовищі Ленінграда [44, 137].

Отже, В.Є. Варзар – один із засновників Чернігівської земської статистичної служби – відіграв помітну роль у активізації земського і громадсько-політичного життя губернії.

Посилання

1. Василий Егорович Варзар – ученый, практик, общественный деятель. К 150-летию со дня рождения: Сборник научных трудов / Санкт-Петербургский научный центр Российской академии наук; Под ред. И.И. Елисеевой, А.Л. Дмитриева, Е.А. Ивановой. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов, 2001. – 87 с.

2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 45-46.

3. Липсон Г.М. Документы В.Е. Варзара в Российском государственном историческом архиве / Г.М. Липсон // Василий Егорович Варзар – ученый, практик, общественный деятель. К 150-летию со дня рождения: Сборник научных трудов.– СПб., 2001. – С. 68-76.

4. Дмитриев А.Л. Василий Егорович Варзар: очерк жизни и творчества / А.Л. Дмитриев // Василий Егорович Варзар – ученый, практик, общественный деятель… – С. 17.

5. Хитрая механика. Правдивый рассказ, откуда и куда идут мужицкие деньги. Сочинение Андрея Иванова. – Москва: Типография Г.М. Орлова, 1874. – 40 с.

6. Кулябко-Корецький Н.Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста / Н.Г. Кулябко-Корецкий. – М., 1931. – 311 с.

7. Ясинский И.И. Роман моей жизни. Книга воспоминаний / Иер. Ясинский – М., Л.: Госиздат, 1926. – 360 с.

8. Варзар В. Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов-на-Дону, 1924. – 22 с.

9. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 847, 30 арк.

10. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1876. – № 9-12. – Приложение. – С. 393-407.

11. Программы для собирания сведений о крестьянских промыслах и ремеслах (Члена Статистического Отделения Василия Варзара) // Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской губернской земской управе и одобрены Губернским земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 1-42; Программа для собирания сведений о фабриках и заводах (Члена Статистического Отделения Василия Варзара) // Там само. – С. 44-85.

12. О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ (Доклад члена статистического отделения В.Е. Варзара) // ЗСЧГ. – 1876. – № 1–4. – С. 120-48.

13. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов: Земская типография, 1877. – Вып. I. – 285 с.

14. Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы, чл. Отд. В.Е. Варзера // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877. – Вып. I.– С. 28-67.

15. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т. I: Черниговский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – К.: Тип.–литография М.П. Фрица, 1877. – 186, 22 с.

16. Материалы для оценки земельных угодий, собранные

экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе. – Т.II: Борзенский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – К.: Тип.–литография М.П.Фрица, 1877 – 131, 24 с.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. 342, оп. 1, спр. 512, 93 арк.

18. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программе бывшего Статистического Отделения при Черниговской Земской Управе. Новозыбковский уезд, с двумя литографированными картами и приложениями / [сост. В.Е. Варзер]. – Чернигов: Губернская типография, 1880. – II, 62, 79 с.

19. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. VII: Остерский уезд. С двумя литографированными картами / [сост. В.Е. Варзер]. – Чернигов: Земская типография, 1883. – V, 62, 147 с.

20. Варзер Е. Евреи-арендаторы в Черниговской губернии (Очерки из экономического быта Малороссии) / Е. Варзер // Отечественные записки. – 1878. – Т. 240. – №10, октябрь. – С. 175-205.

21. Варзер В.Е. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах Черниговской губернии / В.Е. Варзер // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1880. – Вып. V. – С. 327-364.

22. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896) и Отчет Библиотеки за 1897 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898. – 116 с.

23. Шевелів Б. До процесу київських народовольців 1879 р. Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги (За матеріалами Чернігівського історичного архіву) / Борис Шевелів // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Харків; Київ, 1930. – Кн. 5. – С. 213-232.

24. ЦДІАК України, ф. 1439, оп.1, спр. 2, 139 арк.

25. Труды Черниговской комиссии по еврейскому вопросу. – Чернигов: Губернская типография, 1881. – VI, 111, 97 с.

26. Журнал заседания Черниговского музыкально-драматического кружка любителей 14 апреля 1884 года // Черниговские губернские ведомости. – 1884. – №15, 22 апреля. – Часть неофициальная.

27. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / [сост. В.М. Хижняков]. – М.: Т-во «Печатня С. Н. Яковлева», 1916. – 114 с.

28. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский: в 4 т. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – VIII, 696, 104, XXIX, [2] с.

29. Варзар В.Е. Проект земского банка земледельческого кредита / В.Е. Варзар // ЗСЧГ. – 1884. – № 11. – С. 31-76.

30. Варзар В.Е. Какой кредит нам нужен? / В.Е. Варзар – Чернигов: Земская типография, 1891. – 38 с.

31. Отчет правления Черниговского сельскохозяйственного общества с 1 января 1888 года по 1 января 1889 года и с 1 января 1889 года по 1 января 1890 года // ЗСЧГ. – 1890. – № 9–10. – С.61-63.

32. Служебные перемены в Черниговской губернии. По Министерству юстиции // Черниговские губернские ведомости. – 1885. – №18, 12 мая. – Часть официальная.

33. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 год с приложением смет и раскладок на 1887 г. / [сост. С.И. Лисенко]. – Чернигов: Земская типография, 1890. – 843 с.

34. Журналы Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (с 7-го по 24-е декабря 1883 года) // ЗСЧГ. – 1884. – № 3. – Приложение. – С. 1-592.

35. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.). / [сост. С.В.Сотников]. – Чернигов: Типография губернского земства, 1902. – Вып. I. – С. I-XV, 1-619.

36. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года). – Чернигов: Земская типография, 1892. – 410 с.

37. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVIII-й очередной сессии 1892 года, состоявшейся в январе 1893 г. – Чернигов, 1893. – 54 с.

38. Журналы заседаний Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. – 1893. – № 6–7. – С. 92-154.

39. О ходе работ по сводному описанию губернии // ЗСЧГ.– 1894. – № 1. – С. 22-29.

40. Свод постановлений Черниговской городской думы от 15 апреля 1893 г. до открытия действий нового состава Думы 18 июня 1897 г. / [сост. В.М.Хижняков]. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898. – 352, IX с.

41. Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 11, 17 февраля. – Часть официальная.

42. В.Є. Варзар // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37, 22 ноября.

43. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 1764, 534 арк.

44. Волков Е.З. Василий Егорович Варзар (1851-1940). Некролог / Е.З. Волков // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1941. – Т. LXXIII. – Вып. 1. – С. 137-140.

Рахно А.Я. Черниговский земский статистик В.Е. Варзар: вехи жизни и общественной деятельности

В статье освещается жизненный путь и общественная деятельность статистика, гласного Черниговского уездного и губернского земских собраний В.Е. Варзара (1851-1940).

***Ключевые слова**: В.Е. Варзар, Чернигов, земство, гласный, статистик.*

Rakhno O.Ya. Chernihiv zemstvo statistician V.Ye. Varzar: course of life and public activity

The article is devoted to analysis of V.Ye. Varzar's (1851−1940) course of life and his public activity as Chernihiv zemstvo statistician, councillor of Chernihiv povit and province zemstvo meeting.

***Key words:** V.Ye. Varzar, Chirnihiv, zemstvo, councillor, statistician.*

23.03.2013 р.

УДК 94(477.51):061.2+(062.13)«1906/1920»

С.М. Фомська

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАТУТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» 1906 І 1920 РОКІВ

За допомогою методу порівняння висвітлено характеристику статутів товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906, 1920 років. Аналізуючи статути, розкрито основні методи та форми роботи членів товариства, засоби та ідеї просвітян. З'ясовані відмінності та спільні риси в статутах «Просвіти» за час революційних перетворень та радянських керманичів в губернії.

***Ключові слова:** культурно-просвітницька робота, просвітництво, товариство, статут.*

Громадська організація «Просвіта» – унікальне явище в українській, і напевне, у світовій історії. Створена в умовах бездержавності, вона одразу постала на сторожі прав українського народу, його мови, культури, історії та духовності. Вона внесла великий вклад у справу національно-культурного відродження України, формування та утвердження національної

самосвідомості у найширших верствах населення.

Характеризуючи значну частину літературного доробку з історичної та просвітницької тем, зрозуміло, що питання історії «Просвіти» розглядалось великою кількістю дослідників. На жаль, регіональна історія товариства є малодослідженою, зокрема це стосується і Чернігівського осередку. В працях Л.І. Євселевського і С.Я. Фарина [4], О.Ф. Коновця [6], О.В. Малюти [7], Л.І. Бадєєвої [1] та інших дослідників йдеться мова про загальний характер, особливості та форми роботи товариств на культурно-просвітницькій ниві по всій території України. Питання з історії Чернігівського товариства «Просвіта» висвітлювалось в наукових розвідках Т.П. Демченко, В.І. Онищенко [2], Г.В. Самойленко [8]. Віддаючи належне вже проведеним науковим розвідкам і фундаментальним дослідженням, слід наголосити на тому, що в сучасній науковій літературі, на даний час, відсутня спеціальна праця, в якій була б комплексно розглянута діяльність товариства «Просвіти» на Чернігівщині упродовж всього часу її існування.

Наукова новизна даної розвідки полягає в тому, що вперше зроблено спробу дослідити, методом порівняння статутів, як головних документів товариства, діяльність «Просвіти» на території Чернігівської губернії у 1906 та 1920-х рр.

Актуальність цієї статті обумовлена також потребою дослідження методів, форм і способів культурно-освітянської діяльності «Просвіти» на Чернігівщині в першій третині XX століття. Відзначимо, що розуміння методики роботи товариства «Просвіта» є вагомим внеском для реалізації культурної та просвітницької політики української держави.

Метою даної публікації є аналіз двох редакцій статуту чернігівського осередку «Просвіти», який дасть нам змогу більш широко зрозуміти методику діяльності просвітян та причини, які впливали на формування національно-культурного потенціалу українського народу і реалізації його у національному державотворенні.

Організація культурно-просвітніх товариств на Наддніпрянщині проходила за прикладом діяльності товариств Галичини. Але на відміну від останніх товариства Лівобережжя повинні були мати затверджені статути, що свідчило про існування цілком самостійних товариств не тільки в містах, а і в селах. Відповідно до цього складений ще навесні 1906 року статут був підписаний в Чернігові на початку липня членами – засновниками А. Верзиловим, В. Коцюбинською, М. Коцюбинським, І. Руденком, Ф. Шкуриною-Левіцькою, І. Шрагом, Л. Шрамченком. А 3 листопада 1906 р. статут, затверджений губернатором Чернігівської губернії, вступив в дію [9]. З'ясовано, що затвердження статуту та діяльність товариства контролювалось місцевим органом самоврядування в особі губернатора та представників жандармерії.

Відповідно до статуту 1920 р., товариство «Просвіта» загалом по всій території України стало складовою частиною клубної секції при позашкільному підвідділі відділу народної освіти. Аналізуючи вищевказаний матеріал, можна сказати, що Чернігівська «Просвіта» та всі її філії по губернії стали основною формою культурно-просвітницької діяльності серед населення. Відповідно, керівництво товариства було повністю підзвітне політробітникам позашкільного підвідділу, які в свою чергу керувалися в роботі планами відділу народної освіти. Так у жовтні 1920 р. на шпальтах видання Губнаробраза «Трудовое воспитание» з'явився новий статут товариства «Просвіта».

Вже з аналізу перших пунктів статутів виділяються відмінності між ними. В статуті за редакцією 1906 р. вказано, що метою товариства було надання допомоги культурно-просвітньому розвиткові українського народу Чернігівської губернії [10, 1]. В статуті 1920 р. видання зазначалося, що «Просвіта» мала на меті поширення серед населення, шляхом культурно-освітньої праці, соціалістичної культури [11, 1].

Незважаючи на прописані пункти в статуті від 1906 р. щодо свободи організовувати філії товариства по всій губернії, місцева адміністрація не дозволяла розгалужувати систему «Просвіт». Якщо де і вдавалось відкривати просвітницькі осередки, відразу починався шквал переслідувань, «трусів» і в кінцевому результаті – «закривали за бездіяльність» [10, 3].

Навідмінувідпервинноїредакціїстатуту«Просвіти», у 1920 р. радянське керівництво в особі інструкторів з позашкільної освіти Губнаробразу Чернігівщини намагалось всіма можливими способами розгалужувати мережу «Просвіт» [3]. Оскільки просвітні організації були авторитетними серед населення, особливо робітників та селян, саме на ці прошарки населення покладались великі надії щодо встановлення повної влади в країні. Звісно, радянське керівництво усвідомлювало реальну небезпеку щодо надання таких демократичних народних свобод, але ця тактика була оманливою. Документи свідчать про те, що співіснування нових радянських органів і старих традиційних було недовгим. Вростання «Просвіт» в систему новостворених культурно-освітніх закладів, співпраця з культорганами радянської влади проходили дуже складно і суперечливо. З одного боку, ряд «Просвіт» в Україні не тільки схвально ставився до нової влади, а навіть йшов на активну співпрацю з нею [5, 254]. З іншого боку, більшість «Просвіт» не підтримувала «революційної культури» і залишалася вороже налаштованою до нової влади. Радянська влада намагалася керувати всіма сферами життя на Україні, у тому числі й «Просвітами». Їх «радянізація» передбачала, перш за все, перереєстрацію статутів. При цьому влада вимагала, щоб «Просвіти» будували свою роботу не за національним, а за класовим принципом [11, 2].

Аналізуючи вищевикладений матеріал, можна зробити висновок, що «Просвіта» не була самостійною організацією. В умовах історичного розвитку вона представляла собою плеяду інтелігенції, яка виступала за національний та духовний розвиток українського на-

роду. Саме «Просвіта» намагалась донести до простого населення ідеї національної самосвідомості, та, на жаль, їй постійно перешкоджали владні структури або взагалі її закриваючи, або її засобами розповсюджуючи антиукраїнські ідеї. Протягом першої третини XX ст. відповідно до статуту товариство було під гнітючим наглядом ворогів українського відродження – жандармської адміністрації та радянського керівництва.

Якщо звернути увагу на методи та форми діяльності товариства «Просвіта» відповідно до статутів, то просвітяни впроваджували в життя свої ідеї однаковими засобами: відкривали бібліотеки, книгарні, хати-читальні по селах, організовували книжкові кіоски та виставки. За радянських часів члени товариств брали участь в організації агітаційно-лекторських пунктів при наросвіті, шкіл для неграмотних, дитячих садків. Для розповсюдження та зберігання предметів старовини просвітяни організовували власними силами виставки творів майстрів різних галузей, рухомі виставки, музеї. Дбаючи про культурно-просвітній розвиток населення, члени товариств організовували лекції на історичну, наукову, сільськогосподарську та промислову тематику, читання рефератів і проведення бесід. По селах організовувались просто читання преси чи художньої літератури, оскільки більша частина населення була неграмотною. Розповсюдженою формою роботи товариств, особливо у 20-х роках, була організація та влаштування театральних вистав, музичних вечорів і концертів, що дуже подобалось тогочасному глядачеві.

В залежності від історичних періодів всіма цими формами впроваджували в життя різні ідеї. Якщо на початку XX ст. просвітяни намагались таким чином розповсюджувати здобутки української культури та історії серед населення, яке не мало змоги самостійно оволодіти даною інформацією, то «просвітяни» червоних товариств в 20-х роках XX ст., вже переслідували дещо інші цілі. Для них основною метою було проведення політичної та загальної освіти населення, знищуючи безграмотність, розповсюджуючи громадські, сільськогосподарські та промислові знання. Шляхом пропаганди вони мали доносити до населення цілі та завдання радянської республіки.

Дослідивши відповідні статті статутів, з'ясувалось, що упродовж вказаного періоду товариство «Просвіта» не змінило своїх форм та методів діяльності, але цілі та мета просвітян дещо змінились. Ідеї народної свободи та національного відродження України в 1920 роках були замінені ідеями соціалістичного будівництва та радянської підконтрольності всіх сфер життя. Про повний контроль нових органів радянської влади за діяльністю культурно-освітніх товариств свідчили звіти голів та рад товариств у відділи наросвіти, які вони повинні були постійно надсилати. З встановленням радянської влади самостійність цих громадських організацій різко обмежується у виборі тематики лекцій, читань. Перевірялись навіть бібліотечні фонди.

В результаті аналізу статутів були встановлені відмінності щодо складу членів організацій. За статутом від 1906 р. членами товариства «Просвіта» могли стати всі бажаючі не молодше 18 років, крім нижчих військових чинів та громадян, обмежених в правах постановами суду [10, 3]. В статуті 1920 р. було чітко вказано на той прошарок населення, котрий ні при яких умовах не міг стати членом товариства. Вони ж вважались «ворогами радянської влади». Крім того членами «Просвіт» могли стати ті громадяни, котрі мали письмову заяву з порукою не менш двох членів товариства або рекомендацію президії виконавчого комітету незаможних селян, Колегії відділу наросвіти або комосередків [11, 2]. Саме останнє нововведення і було відмінністю між статутами, що прямо вказує на викоренення свідомих просвітян і заміну їх представниками радянської влади.

Що стосується матеріального забезпечення товариства, то в цьому питанні великих розбіжностей не було. Як і на початку своєї діяльності за статутом 1906 року, так і за радянських часів просвітяни самі собі заробляли на життя. Основними джерелами фінансових надходжень були членські внески, прибутки від вистав, лекцій, книгозбірень та інших заходів товариства. Деяку частку капіталу «Просвіт» складали відсотки від орендованих приміщень, пожертви та добровільна допомога. За радянських часів, в силу складної воєнної обстановки, товариствам надавалась допомога від волосних повітових і губерніальних відділів наросвіти. За статутом 1920 р., на відміну від попереднього, рада товариства мала складати кошторис доходів і видатків, котрий надавався у відділ наросвіти. Тотальний контроль і мінімальна допомога все більш вороже налаштовували просвітян до нової влади. Порівнюючи пункти статутів щодо фінансування, можна зробити наступний висновок. Якщо в першій третині XX ст. «Просвітам» не надавалось постійної матеріальної допомоги, то за радянської влади відділи наросвіти ще й вимагали постійної звітності стосовно прибутків та витрат товариств.

Пункти статутів 1906 і 1920 рр., які регламентували організаційні моменти діяльності товариства, також практично не відрізнялися. Всіма справами культурно-просвітньої організації займалась Рада товариства. Всі права та обов'язки, а також склад Ради залишився незмінними. Повна ідентичність залишалась в роботі та організації бібліотечної, драматичної, шкільної, фінансової та інших секцій (комісій). Відмінним було те, що при радянській владі голови секцій мали складати плани та звіти щодо своєї роботи протягом місяця та року, що відправлялись до позашкільного підвідділу, який у свою чергу був підзвітний відділу наросвіти. За статутом 1906 р. все діловодство товариства складалось радою товариства і контролювалось ревізійною комісією цього ж таки товариства.

Основною відмінністю між статутами 1906 і 1920 років був останній пункт: в статуті радянських часів

контролювати всю діяльність товариства мав право місцевий відділ наросвіти [11, 3]. На відміну від статуту 1906 р. Рада товариства виступала на законних підставах юридичною особою і мала право представляти власні інтереси в будь-яких інстанціях [10, 4].

Отже, порівняння статутів дало змогу визначити мету та завдання товариства, методи та форми роботи його членів в першій третині XX ст. З'ясувалося, що на діяльність «Просвіти», самостійність якої була обмежена керуючими ланками влади, впливали зовнішньополітичні та соціально-економічні чинники, котрі не давали можливості повноцінно працювати просвітянам на користь культурно-національного розвитку українського народу.

Посилання

1. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук: спец. «Історія України». – Х., 2004. – 20 с.
2. Демченко Т.П., Онищенко В.І. «Просвіта» у Чернігові (1906-1911) // Україна і Росія в панорамі століть. – 1998. – С. 233-241.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-593, оп 1, спр. 69, арк. 56.
4. Євселевський Л.І. «Просвіта» у Наддніпрянський Україні: Історичний нарис / Євселевський Л.І., Фарина С.Я. – К.: ВУТ «Просвіта», 1993. – 128 с.
5. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.
6. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К.: Хрещатик, 1992. – 120 с.
7. Малюта О.В. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.): до 140-річчя товариства «Просвіта» / О.В. Малюта. – К.: Просвіта, 2008. – 840 с.
8. Самойленко Г.В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. – Ніжин, 1999. – 110 с.
9. Справоздання товариства «Просвіта» в Чернігові за 1907 рік. – Чернігів, 1908. – 25 с.
10. Статут Українського товариства «Просвіта» в Чернігові. – Чернігів, 1906. – 4 с.
11. Статут // Трудовое воспитание. – 1920. – Жовтень.

Фомская С.М. Сравнительная характеристика уставов Черниговской организации «Просвита» 1906 и 1920 годов

С помощью метода сравнения освещается характеристика уставов организации «Просвита» Черниговской губерниии 1906, 1920 годов. Анализируя уставы, установлены основныббе методы и формы работы членов организации, идеи и обеспечение просвитителей. Выяснены общие и отличительные черты в уставах «Просвиты» во время революционных преобразований и советского правления в губернии.

Ключевые слова: *культурно-просветительская работа, просветительство, общество, устав.*

Fomska S.M. Comparative characteristics of the statutes of Chernihiv organization «Prosvita» 1906 and 1920 years

In the abstract using the comparison method is sanctified the characteristic of Chernihiv region organization «Prosvita» statute 1906 and 1920 years. Analyzing the statutes, the basic methods and forms of work of organization members, providing ideas and means of the enlightenments is determined. Common and distinctive features in the statutes «Prosvita» in the revolutionary transformations and Soviet rule in the region is clarified.

Key words: *cultural – education work, enlightenment, organization, statutes.*

14.03.2013 р.

УДК 94 (477. 51)«18/19»

А.В. Католик

РОЛЬ З'ЇЗДІВ ЛІКАРІВ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗЕМСЬКОЇ МЕДИЦИНИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (на прикладі Борзенського повіту)

У статті розглядаються основні напрями роботи повітових з'їздів земських лікарів на Чернігівщині в умовах воєнного часу. Особлива увага приділяється протиепідемічній діяльності земсько-медичної інтелігенції Борзенського повіту наприкінці XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: *земство, земська медицина, земський лікар, з'їзд лікарів.*

Земська медицина тривалий час продовжує притягувати увагу істориків. Чисельна кількість статей і публікацій присвячена цій тематиці, але на сьогодні залишається відкритим питання участі повітової земсько-медичної громади у розбудові системи охорони здоров'я на Чернігівщині. Місцеві медики та краєзнавці у своїх наукових працях обмежилися лише аналізом діяльності губернських з'їздів лікарів до 1911 р., залишивши поза увагою кропітку роботу повітових з'їздів, їх вагомий внесок у розвиток земської медицини Чернігівської губернії [3, 10].

В полі зору статті – діяльність 11 з'їздів лікарів Борзенського повіту за період 1915-1917 рр. Для об'єктивної оцінки виконання професійних обов'язків медичним персоналом в умовах воєнного часу автор вважає за доцільне провести медико-топографічний опис Борзенського повіту (1890-1914 рр.), зрозуміти причини об'єднання медиків Чернігівської губернії, проаналізувати обрані земсько-медичною інтелігенцією пріоритети в організації та проведенні повітових з'їздів лікарів, розглянути в хронологічному порядку основні питання, винесені для обговорення делегатами лікарських з'їздів.

На 1890 р. площа Борзенського повіту складала 2803, 7 кв. км (2463, 7 кв. верст). За даними губернського земського лікаря, доктора медицини Є.В. Святловського, у 1889-1890 рр. на цій території проживало 119 071 особа, а в м. Борзна – 10 262 особи. На кінець XIX ст. (1897 р.) за результатами першого в Росії перепису кількість населення Борзенського повіту зросла до 146 717 осіб, а м. Борзни – до 12 417 осіб [9, 17]. Надалі ми помічаємо поступове збільшення кількості населення повіту. На 1914 р. тут проживало вже 157 281 особа, а в повітовому центрі – 12 540 осіб [7, 160].

Але, розуміючи цю позитивну тенденцію, необхідно зазначити, що паралельно із зростанням чисельності населення смертність у повіті довгий час залишалась високою – 37,7 особи на 1000 мешканців (вище середнього показника по повітах губернії – 34,95 осіб на 1000 мешканців) [10, 16-17].

На кінець XIX ст. Борзенський повіт поділявся на 4 лікарські дільниці [6, 264]. Борзенська лікарня,

одна з найменших у губернії, обслуговувала майже 13 тисяч осіб, але налічувала у своєму штаті лише 25 ліжко-місць [22, 2].

На початок 1907 р. медичну допомогу населенню повіту надавали 7 лікарів і 35 фельдшерів, а на кінець року – 4 лікаря та 12 фельдшерів [4, ф. 127, оп. 12, спр. 521, арк. 81]. У 1908 р. кількість медичного персоналу зросла до 11 земських лікарів, 21 фельдшера і 8 повивальних бабок [4, ф. 127, оп. 19, спр. 1282, арк. 9].

У 1913 р. в Борзенському повіті діяло 8 самостійних фельдшерських пунктів. Ці адміністративно-медичні одиниці повинні були надавати допомогу 48 304 сільським мешканцям, тобто – на 1 фельдшерський пункт припадало навантаження 6 038 осіб при середній площі обслуговування в 108, 75 кв. верст [4, ф. 127, оп. 12, спр. 443, арк. 34].

Не краща ситуація виникає в організації лікарської допомоги. Нагадаємо, що за встановленими земствами нормативами зразкова лікарська дільниця повинна була надавати медичну допомогу 10 тисячам мешканців, а радіус її дії повинен становити до 17 верст. На 1914 р. у Борзенському повіті існувало 10 лікарських дільниць. Такий поділ залишався незмінним до початку буремних революційних подій 1917 р. [4, ф. 127, оп. 12, спр. 695, арк. 10]. Середні показники медичного обслуговування однієї лікарської дільниці складали 17 687, 9 осіб на 208,8 кв. верст [4, ф. 127, оп. 12, спр. 521, арк. 24 об.]. Тільки 6 з 10 дільниць мали власні лікарні [5, 4].

Проблеми земсько-медичної кадрової політики призвели до того, що напередодні Першої світової війни тільки 3 лікаря та 7 фельдшерів надавали медичну допомогу 157 281(!) мешканцю повіту. Це був один із найменших показників рівня організації стаціонарної медицини по Чернігівської губернії після Сосницького та Остерського повітів [4, ф. 127, оп. 12, спр. 521, арк. 81]. Ці недоліки системи «народного здравия» змушували земських лікарів об'єднувати свої зусилля для підвищення якості медичного обслуговування.

Ще у 1875 р., через 10 років після початку медичної реформи, чергові Чернігівські повітові збори порушили перед губернським земством клопотання про організацію та проведення лікарських з'їздів з метою координації дій медичного персоналу в рамках губернії. На жаль, тільки 30 травня 1882 р. відбувся перший з'їзд земських лікарів і представників земств Чернігівської губернії. До 1897 р. відбулося ще 5 з'їздів, але у наступні 12 років не проведено жодного збору земсько-медичної інтелігенції [8, 1]. Всього за період 1880-1911 рр. на Чернігівщині відбулося лише 11 губернських з'їздів земських лікарів [3, 10].

Через неможливість губернського земства періодично скликати представників лікарсько-земської громади почали з'являтися напрацювання відомих медиків по організації повітових з'їздів лікарів. Заслуговує на увагу науковців проект з'їзду лікарів завідувача Борзенської лікарні доктора Бориса Михайловича Гордона, який був опублікований на шпальтах губернської газети «Земский врач».

На думку автора проекту, до роботи з'їзду потрібно залучати в першу чергу місцевих земських лікарів і представників земських установ. На засідання з'їзду можна було запрошувати земсько-медичних службовців з інших повітів, але лише із правом «совещательного голоса». Засідання з'їзду є правомочним тільки в тому випадку, якщо присутні голова управи і не менше 3-х лікарів повіту. Чергові з'їзди лікарів скликаються 1 раз на місяць (але не менше чотирьох разів на рік), екстрені – за мотивованою вимогою земсько-медичної громади. Якщо в повіті оголошено епідемічний стан, лікарі не мають права залишати свої дільниці для участі в роботі з'їзду. На повітовому з'їзді розглядаються всі кадрові питання; аналізуються діяльність лікарів, фельдшерів та фельдшериць-акушерок; забезпечується контроль за роботою земських лікарень; складаються проекти кошторисів, каталоги необхідних для лікарень предметів; обговорюються санітарний стан повіту, форми звітності та ін. Голова управи може не погодитися із постановою з'їзду та оскаржити її в повітовому земстві. Постанови з'їзду є загальнообов'язковими і виконуються від дня їх підписання. Всі необхідні дані по медичній частині обов'язково надаються управою та лікарями для успішної роботи з'їзду [2, 734].

Проект Гордона заклав підвалини майбутньої роботи повітових з'їздів, але не став сталим документом. Місцеві медики займали активну позицію в обговоренні як повітових, так і загальноімперських проектів зборів медичного персоналу. Борзенські повітові збори за ініціативою земських лікарів постановою від 10 грудня 1895 р. порушили питання перед Міністерством Внутрішніх Справ про надання права кожному членові з'їзду (а не тільки голові управи) на опротестування постанов із подальшим оскарженням їх у чергових земських зборах, таким чином докорінно змінюючи зміст § 8 Статуту з'їздів лікарів Російської імперії [4, ф. 127, оп. 31в, спр. 71, арк. 4].

Перед делегатами повітових з'їздів лікарів постала велика кількість проблемних питань, що вимагали їх негайного вирішення. Відчутно постраждала сфера медичного обслуговування Чернігівської губернії у зв'язку із початком Першої світової війни. За даними губернського лікарського правління у 1914 р. ніяких змін у розвитку земської медицини Борзенського повіту не помічено через оголошення воєнного стану в Російській імперії [4, ф. 127, оп. 12, спр. 521, арк. 88]. Багато лікарів і фельдшерів з повітів губернії були мобілізовані на фронт, а на Чернігівщину їхали біженці, які ще більш ускладнювали епідемічну ситуацію в регіоні.

На з'їзді лікарів Борзенського повіту 5 квітня 1915 р. був обговорений план протиепідемічних заходів відповідно до Циркуляру губернатора про боротьбу із заразними хворобами. Виконуючи його доручення, з'їзд прийняв рішення відкрити інфекційні відділення у 8 повітових дільницях, розпочати будівництво трубчатих колодязів у тих місцях повіту, де існувала 100 % смертність від тифу (села Плиски, Холми та ін.). Для ефективної протиепідемічної роботи на окремі дільниці запрошені лікарі, фельдшери та спеціалісти з профілактичного віспощеплення. Лікарі з'їзду запропонували невідкладно забезпечити дезінфекційними камерами Борзенську, Ічнянську та Івангородську міські лікарні, формаліном – всі лікарські дільниці, термостатами для бактеріологічних досліджень – лікарів Борзенської, Рундевізської, Хороше-Озерської та Ічнянської дільниць. Для ознайомлення населення повіту з основними симптомами заразних хвороб з'їзд запропонував виписати у Пироговського товариства 100 брошур і плакатів. На всі протиепідемічні заходи повітове земство виділило лікарям значну суму в 87650 рублів [11, 3-4].

18 серпня 1915 р. на черговому з'їзді лікарів розглянуті кошториси на утримання лікарських дільниць та фельдшерських амбулаторій. Загальна сума цих витрат земства склала 27 тис. рублів. Учасники з'їзду продовжували пошук нових форм протиепідемічної роботи. Комісія по боротьбі з чумою виділила повіту 31 250 руб., на боротьбу з холерою – 9 900 руб.

Водночас, незважаючи на воєнні умови, з'їзд намагався розв'язати матеріально-фінансові проблеми медичних працівників. Фельдшер Крамар запропонував переглянути квартирне питання середнього медичного персоналу. На його думку, фельдшери, які знімали квартири, витрачають значно більше коштів, ніж ті, хто живе у земських приміщеннях. Через це земства у майбутньому повинні подбати про забезпечення всіх фельдшерів службовими квартирами.

Не забували лікарі відзначати кращих працівників медичної галузі. На цьому з'їзді фельдшер Оленівської дільниці Борзенського повіту Ілля Олександрович Богданов був нагороджений ювілейним земським знаком за 25 років сумлінної служби. Цікаво, що Ілля Олександрович, окрім виконання свого професійного обов'язку, займався активною громадською діяльністю, належав до членів приходського братства Св. Михаїла, керував пожежною бригадою, а у вільний від роботи час ставив разом із селянами благодійницькі спектаклі [23, 4].

Доктор Кроль, аналізуючи річний звіт на з'їзді 18 серпня 1915 р., зазначав, що «война оказала значительное влияние на количество обращений к медицинской помощи» [12, 3]. Реагуючи на погіршення санітарного стану Борзенського повіту, вже наступний з'їзд лікарів 26 вересня 1915 р. прийняв рішення про відкриття «чайных пунктов» для біженців з метою унеможливлення їх контактів із місцевим населенням. Крім того, лікарі наполегливо вимагали забезпечити ці пункти дезінфекційними камерами та необхідними дезінфікуючими засобами (вапном, формаліном, зеленим милом), щоб запобігти поширенню епідемій тифу і холери. Усвідомлюючи виникнення труднощів у забезпечені медицини справжніми фахівцями в умовах воєнного часу, з'їзд зобов'язав управу вчасно повідомляти про хід переміщення фельдшерського персоналу в повіті. Такі дії лікарської громади певною мірою вирішували проблему кадрового дефіциту в місцях спалахів інфекційних хвороб [13, 4-5].

Складна епідемічна ситуація змусила з'їзд лікарів 24 листопада 1915 р. розглянути питання про запрошення у повіт санітарного лікаря. Заслухавши звіт доктора Пуларія про наслідки холери у Хороше-Озерській та Комаровській дільницях, з'їзд вирішив збільшити платню медичним працівникам, які безпосередньо беруть участь в боротьбі з епідемічними хворобами. Водночас за ініціативою земських лікарів збільшено асигнування на будівництво 8 заразних бараків, повітовою управою виділено 5 тис. рублів на розширення інфекційного відділення Борзенської лікарні. Для профілактики інфекційних захворювань вирішено ознайомити слухачів місцевих сільськогосподарських курсів з основними правилами гігієни під час епідемій [14, 3].

На з'їзді 6 січня 1916 р. лікарі знову звертаються до управи з проханням збільшити асигнування на будівництво заразних бараків, колодязів, дезінфекційних камер, бань. Через низький рівень забезпечення стаціонарною медичною допомогою мешканців повіту лікарі з'їзду наполягали на відкритті у Хороше-Озерську власної лікарні [15, 3-4].

Подолати постійне зростання захворюваності місцевого населення лікарі намагалися будь-якими методами. 26 квітня 1916 р. на черговому з'їзді лікар-жінка Я.І. Пожон-Де-Монсе повідомила, що Департамент землеробства погодився вирощувати та збирати лікарські рослини по всім медичним дільницям Борзенського повіту. Лікарі охоче зустріли цю ініціативу та запросили в Департаменті 50 плакатів і довідник для популяризації вирощування лікарських рослин. За ініціативою доктора Семенова лікарі повіту запропонували вирощувати на території повіту водяний перець, рослини якого не зустрічаються на території Росії, але є компонентами дуже дорогого медичного препарату – «золотой печати» [16, 3].

14 червня 1916 р. на з'їзді лікарів Борзенського повіту доктор В.С. Ільїн пропонує підготувати роз'яснення для місцевого населення, агрономічного персоналу та сільськогосподарських товариств щодо збору лікарських рослин. Місцем збору рослин

визначили лікарські та фельдшерські пункти. Кожна дільниця обирала одну рослину для вирощування. Насіння отримували в Департаменті землеробства.

Крім того, лікарі з'їзду, ознайомившись із протоколом зборів фельдшерів, знову переглянули проблеми середнього медичного персоналу та розв'язали наступні питання: 1) переводити фельдшера на нове місце роботи можна лише за його згоди; 2) квартири фельдшерам надає Борзенське Земство, а якщо немає такої можливості, земство зобов'язується збільшити витрати на утримання фельдшерських квартир з опаленням; 3) фельдшерам запасу та їх сім'ям збільшено розмір грошової допомоги.

Продовжуючи протиепідемічну роботу, з'їзд вирішив створити комісію з представників управи та лікарів Борзенської, Шаповалівської та Комарівської дільниць для будівництва інфекційних бараків і підготувати для них список необхідного устаткування. Доктор Семенов звернувся до Земського Союзу із проханням розширити закупівлю медикаментів для потреб повіту (термостатів, гумових виробів) та прискорити будівництво нових колодязів і бань. Заслухавши медичний звіт за 1915 р., з'їзд робить висновок про те, що населення почало менше звертатися за допомогою до амбулаторій і санітарний стан повіту поступово нормалізується [17, 3-4].

На повітовому з'їзді 9 серпня 1916 р. лікарі підтримали запровадження за участю «Всероссийского Попечительства о материнстве и младенчестве» консультацій з питань виховання та харчування немовлят. Для реалізації цих заходів акушерський персонал отримав квартири від повітового земства.

За умов збільшення кількості хворих з'їзд вирішив розширити заразне відділення Борзенської лікарні до 18 штатних ліжко-місць та закупити для потреб медичного закладу рентгенівський апарат [18, 2].

20 вересня 1916 р. на черговому з'їзді лікарі звернулися до повітового земства із проханням надати позику в розмірі 15 тис. рублів на будівництво заразних бараків у Ічні (на 15 ліжок) та Івангороді (на 10 ліжок), на устаткування бараків – 2500 рублів, на закупку дезінфекційних камер – 7700 рублів. За пропозицією воєнно-санітарного лікаря М. Хворостанского на санітарно-епідемічний з'їзд у Чернігів обрали делегатом доктора Семенова.

Виконуючи зобов'язання перед Департаментом землеробства та нормативні приписи Бюро з питань лікарських рослин, з'їзд лікарів погодився на вирощування в повіті конвалії, ромашки, алтея, перцевої м'яти, валеріани [19, 2-3].

На з'їзді 15 листопада 1916 р. доктора Семенова вкотре обрали делегатом на грудневий з'їзд хірургів у м. Чернігові та призначили представником Борзенського повіту для контактів із санітарним бюро Чернігівської губернії. Для подолання спалахів епідемій на цукрових плантаціях повіту лікарі вирішили самостійно оглядати немісцевих робітників. З'їзду повідомлено, що Земський Союз значно збільшив кількість медикаментів і перев'язочного матеріалу для повіту. Знову піднято питання про будівництво нових колодязів і перегляд кошторису на проведення віспощеплення. Для надання безкоштовної медичної допомоги з'їзд лікарів вирішив переписати всіх покалічених воїнів, які проживали на території повіту [20, 2]. В подальшому сім'ям лікарів, яких було призвано на фронт, Борзенське земство надавало грошову допомогу [1, 5].

Черговий з'їзд лікарів 4 липня 1917 р. прийняв рішення подвоїти асигнування на будівництво заразних бараків і лікарень на 4-х дільницях, де вони були відсутні. Делегати з'їзду підтримали проекти по створенню повітової лікарської наради, волосних та дільничних (лікарських) санітарних комітетів. Через появу дефіциту елементарних медичних препаратів лікарі запропонували встановити контроль за витратами медичного спирту та зобов'язали земство своєчасно забезпечувати повіт необхідними лікарськими засобами і матеріалами [21, 3].

Отже, повітові лікарські з'їзди на Чернігівщині протягом 1915-1917 рр. охопили своєю діяльністю широкий спектр проблем земської медицини – від питань фінансового забезпечення протиепідемічних заходів до вирощування лікарських рослин. Поліпшуючи санітарний стан повіту, земські лікарі паралельно розв'язували цілу низку інших, не менш важливих, завдань: подолання кадрового дефіциту в медичній галузі, матеріальне забезпечення молодшого та середнього лікарського персоналу, профілактична робота земських медиків серед сільського населення, агрономічного персоналу та сільськогосподарських товариств.

Земсько-медична інтелігенція Борзенського повіту, сумлінно виконуючи свій професійний обов'язок, не забувала про постраждалих від воєнного лихоліття – поранених, покалічених воїнів, сім'ї лікарів-фронтовиків. Сучасним історикам залишається назвати кожного лікаря поіменно та визначити його особистий внесок у розвиток системи «народного здравия». Але це тема окремого наукового дослідження.

Посилання

1. Борзенское уездное земское собрание // Черниговская земская газета. – 1917. – № 70 (12 сентября). – С. 5.

2. Гордон Б. Очерк развития земской медицины в Борзенском уезде / Б. Гордон // Земский врач. – 1889. – № 46 (24 ноября). – С. 733-736.

3. Груша А.М., Пасталиця С.В., Дуля М.М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині / А.М. Груша, С.В. Пасталиця, М.М. Дуля. – Чернігів: Деснянська правда, 2003. – 48 с.

4. Державний архів Чернігівської області.

5. Земская медицина в Борзенском уезде // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 15 (10 апреля). – С. 4.

6. Календарь Черниговской губернии на 1891 год (издание Черниговского губернского статистического комитета). – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1890. – 323 с.

7. Календарь Черниговской губернии на 1916 год (издание Черниговского губернского статистического комитета). – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1915. – 472 с.

8. К предстоящему съезду врачей и представителей земств Черниговской губернии // Черниговское слово. – 1910. – № 946 (26 февраля). – С. 1.

9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Население империи по переписи 28-го января 1897 года по уездам (составлено Центральным Статистическим Комитетом на основе местных подсчетных ведомостей). – С-Петербург: издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1897. – Выпуск 1. – 22 с.

10. Святловский Е. К статистике населения Черниговской губернии / Е. Святловский. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1889. – 18 с.

11. Съезд врачей Борзенского уезда 5 апреля 1915 года // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 16 (17 апреля). – С. 3-4.

12. Съезд врачей Борзенского уезда 18 августа // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 35 (28 августа). – С. 3-4.

13. Съезд врачей Борзенского уезда (заседание 26 сентября) // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 42 (16 октября). – С. 4-5.

14. Съезд врачей Борзенского уезда 24 ноября // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 49 (4 декабря). – С. 3.

15. Съезд врачей Борзенского уезда 6 января 1916 года // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 4 (22 января). – С. 3-4.

16. Съезд врачей Борзенского уезда 26 апреля // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 21 (20 мая). – С. 3.

17. Съезд врачей в Борзне (14 июня) // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 27 (1 июля). – С. 3-4.

18. Съезд врачей Борзенского уезда 9 августа // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 35 (26 августа). – С. 2.

19. Съезд земских врачей Борзенского уезда 20 сентября // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 40 (30 сентября). – С. 2-3.

20. Съезд врачей Борзенского уезда 15 ноября 1916 года // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 48 (25 ноября). – С. 2.

21. Съезд врачей Борзенского уезда (4 июля) // Черниговская земская газета. – 1917. – № 56 (25 июля). – С. 3-4.

22. Хроника. Невероятные слухи // Черниговское слово. – 1910. – № 993 (28 апреля). – С. 2.

23. 25-летие службы земского фельдшера И.А. Богданова // Черниговская земская неделя. – 1915. – № 33 (14 августа). – С. 4.

Католик А.В. Роль съездов врачей в становлении и развитии земской медицины Черниговской губернии (на примере Борзенского уезда)

В статье рассматриваются основные направления работы уездных съездов земских врачей на Черниговщине в условиях военного времени. Особое внимание уделяется противоэпидемической деятельности земско-медицинской интеллигенции Борзенского уезда в конце XIX – начале XX века.

Ключевые слова: *земство, земская медицина, земский врач, съезд врачей.*

Katolyk A.V. The Role of doctors' congresses in the foundation and development of county medicine of Chernihiv province (case study: Borzenskyi county)

The article outlines the main work areas of the country conventions of rural doctors in Chernihiv region in war time. Particular attention is paid to anti-epidemic activities of county medical intelligentsia of Borzenskyi county in the late XIX th - early XX th century.

Key words: *county, rural medicine, county doctor, convention of doctors.*

13.03.2013 р.

УДК 37(929) (477.51-25)«1916/1919»

А.М. Боровик
М.А. Боровик

РОЛЬ О.П. ФЛЬОРОВА У СТАНОВЛЕННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ (1916-1919 РР.)

У статті мова йде про першого керівника й організатора Чернігівського учительського інституту.

Ключові слова: *О. Фльоров, Чернігівський учительський інститут, директор.*

Олексій Павлович Фльоров (1866-1954рр.) – перший директор Чернігівського учительського інституту, відомий педагог-організатор не лише на Чернігівщині, а й за її межами. Втім його життєвий шлях, багатогранна педагогічна діяльність в різних навчальних закладах Одеси, Петербурга та Чернігова ще не знайшли належного висвітлення в історичній літературі [1]. Дана стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

О. Фльоров народився 14 березня 1866 р.у с. Янівка Глухівського повіту на Чернігівщині у родині священика. Після закінчення у 1884 р. Новгород-Сіверської гімназії навчався у Петербурзькому історико-філологічному інституті, де отримав спеціальність викладача словесності і російської мови. Протягом 1888-1913 рр. Олексій Павлович працював учителем російської мови у м. Одесі в Рішельєвській та п'ятій чоловічих гімназіях, кадетському корпусі, у третій гімназії і реальному училищі, викладав педагогіку у Маріїнській та жіночій гімназіях. У 1913-1916 рр. О.П. Фльоров продовжував роботу у другому та першому кадетських корпусах, Олександрівському ліцеї, Павловському військовому училищі російської столиці. Крім педагогічної роботи, він успішно займався науковою діяльністю, публікувався у науково-педагогічних журналах «Педагогический сборник», «Журнал Министерства народного просвещения», «Педагогическая мысль» та інших. О. Фльорову належить значна кількість наукових та публіцистичних праць, присвячених розвитку народної освіти та викладанню педагогічних дисциплін. Його монографія «Граматика древнего церковно-словянского языка сравнительно с русским» у 1895 р. була відзначена премією Петра І в сумі 2 тис. рублів. За свою педагогічну діяльність він відзначався подяками та різними нагородами: орденами Святого Станіслава (2-го ступеня), Святої Анни (2-го ступеня) і Святого Володимира (4-го ступеня); медалями в пам'ять імператора Олександра ІІІ та в пам'ять 300-річчя «Дома Романових». Разом з тим як державний службовець він з 1888 р. успішно пройшов шлях від рангу «каллежского ассесора» до «статского советника» у 1900 р. [2, 1зв., 36]

4 серпня 1916 р. департамент загальних справ Міністерства народної освіти сповістив Олексія Павловича про те, що його з 1 липня 1916 р. призначено

на посаду директора Чернігівського учительського інституту, а в середині серпня попечитель Київської шкільної округи продублював цей наказ [2, 5]. Крім директора, попечителем були також призначені ще два штатні викладачі інституту: Павло Костянтинович Федоренко – учитель історії та географії і Сергій Іванович Воробйов – учитель російської мови.

Прибувши наприкінці серпня місяця до Чернігова, О. Фльоров приступив до виконання своїх обов'язків та вирішення значної кількості проблем. Перша з них – відсутність потрібної кількості викладачів, яких довелося шукати в навчальних закладах м. Чернігова. На погодинній системі оплати наказом директора були зараховані Вукол Петрович Бударин, учитель математики і фізики Чернігівської жіночої гімназії «Группы родителей», випускник Петербурзького університету. Малювання, креслення та каліграфію викладав Іван Васильович Лісіцин, учитель Чернігівської громадської жіночої гімназії, який закінчив художньо-промислову школу при Строганівському училищі у Москві. Павло Іванович Сінайський викладав природознавство і працював у гімназії імператора Олександра І. Викладачем Закону Божого став настоятель Миколаївської церкви м. Чернігова, священик Георгій Іванович Дієсперов, який закінчив Чернігівську духовну семінарію та Харківський університет [3, 29 зв.-30].

Особливо гостро стояла проблема щодо приміщення інституту. Так як нової будівлі місцеві органи влади не збудували, О. Фльоров разом з членами педколективу інституту здійснили пошук уже існуючих приміщень, придатних для навчальної роботи. Будинки добродіїв Яроцького й Свідерського за своїми параметрами підходили для навчальних цілей, проте їх ціна (більше 5 тисяч руб.) перевищувала можливості інституту. Обіцяні ще до відкриття інституту 10 тис. руб. губернським земством та 3 тис. руб. міською думою лишались лише обіцянками [4, 27 зв.]. Була також пропозиція орендувати приміщення магазинів, що належали жіночій гімназії «Группы родителей», але вони були вологими і непридатними для навчальної діяльності. Часу для подальшого пошуку вже не вистачало, адже потрібно було розпочинати навчальний рік, і тому було прийняте рішення про оренду у міської торгової школи двох кімнат: однієї – як навчального класу, іншої – як учительської.

На першу педагогічну раду викладачі зібралися 30 серпня 1916 р. На ній головував директор інституту О. Фльоров, секретарем був обраний С. Воробйов. Директор повідомив, що організаційна робота по підготовці вступних іспитів затримується, тому проведення медичного огляду вступників та конкурсні екзамени перенесено на декаду пізніше. Педагогічна рада визначила склад екзаменаційних комісій й графік проведення екзаменів. У їх переліку значились два письмові (з російської мови та арифметики і геометрії) і усні (з російської мови, арифметики, алгебри, геометрії, співів, історії, географії, природознавства, фізики й Закону Божого) [5, 2].

Вступні випробування пройшли з 10 по 20 вересня. Результати вступних іспитів були підведені на засіданні педради 21 вересня. До вступу в інститут було подано 65 заяв, проте на екзамен з'явилось 45 чоловік. Конкурсні випробування витримали 29 вихованців. До інституту були зараховані 20 вихованців-стипендіатів та 2 «своєкоштних» вихованця (ті, хто стипендії не отримував [5, 10].

Інститут розпочав своє існування як навчальний заклад для чоловіків. В основному це були діти селян, міщан та козаків. Всі вони мали православне віросповідання.

22 вересня 1916 р. відбулося відкриття учительського інституту, проте особливих торжеств з цього приводу не було. О 10 годині ранку у Миколаївській церкві пройшов молебень, на якому були присутні вступники, директор та викладачі інституту. Із запрошених був лише один інспектор торгової школи. Представники губернського земства та міської думи цей захід проігнорували. Перед молебнем до присутніх звернувся священик Г. Дієсперов. Він вітав присутніх, а особливо першокурсників інституту, з початком навчальних занять. Після молитви на честь відкриття інституту педколектив та вихованці школи зібрались у приміщенні торгової школи, де вислухали промову директора. Потім розпочалися навчальні заняття [5, 14].

Протягом першого року роботи директору та педагогічному колективу довелось вирішувати ряд важливих питань діяльності інституту. На першому місці стояла проблема організації навчально-виховної роботи. Ці питання обговорювались на кожному з 24 засідань педагогічної ради, що проходили в 1916-1917 навчальному році. Викладачі аналізували методику організації навчальних, а особливо практичних занять, проведення письмових робіт, написання рефератів. Директор інституту приділяв значну увагу контролю за роботою викладачів, але на особливому контролі всього педагогічного колективу було питання навчальної діяльності, відвідування занять та поведінка вихованців.

Ще одну проблему довелось долати колективу учительського інституту, а саме відсутність власного приміщення, навчальних кабінетів, бібліотеки та іншого обладнання. Протягом першого року існування директор разом з пошуком придатного приміщення намагався з'ясувати можливості будівництва нової споруди. В процесі вивчення цього питання стало зрозумілим, що скористатись відведеною міською владою невеликою земельною ділянкою під забудову було неможливо, адже вона знаходилась у низині і підтоплювалась ґрунтовими водами. Разом з тим, у зв'язку з ходом воєнних дій Першої світової війни, значна частина чоловічого населення була призвана до армії, не вистачало робочих рук, в тому

числі і будівельників. Тому ідея будівництва нового приміщення відпала сама по собі.

Але ж і придбати для інституту уже існуюче приміщення було також не просто. До початку 1917 р. його пошуком активно займався директор інституту, а з січня цього року цим переймалась уже комісія, до складу якої увійшли, крім директора, губернський архітектор, директор учительської семінарії, член міської думи, викладачі інституту. Переглянувши ряд запропонованих приватних будівель, члени комісії також зрозуміли, що придбати у власність приміщення, придатне для навчальних занять, неможливо. За останній рік відбулось значне зростання цін, і в тому числі на землю та будівлі. Будинки, які на початку 1916 р. коштували 1-2 тис. руб., уже в 1917 р. оцінювались у 100-120 тис. руб.

Як свідчать документи, О. Фльоров неодноразово звертався до різних міських і губернських установ з проханням надання учням матеріальної допомоги, придбання взуття та тканини для пошиття одягу, а також для отримання продовольчих карток. Лише значними зусиллями директора та педагогічного колективу вдалося подолати труднощі першого і дуже складного року діяльності учительського інституту.

В перший рік роботи відбулись зміни у суспільному житті країни. Саме в цей час був повалений царат, а влада в Російській імперії перейшла до Тимчасового уряду. В Україні 4 березня 1917 р. було утворено Центральну Раду, що спричинило зміну управлінських структур на місцях. Відбулись зміни і в роботі учительських інститутів, яких в Україні на той час було 8. До червня 1917 р. вони працювали як середні навчальні заклади. Закон Тимчасового уряду від 14 червня 1917 р. поклав початок корінним перетворенням у діючих учительських інститутах. Було підвищено їх статус і переведено в розряд навчальних закладів, «наближених до вищих шкіл». Проте вони ще не стали вищими навчальними закладами, адже у них не працювали викладачі з вченими ступенями та званнями, були відсутні і кафедри та вчена рада (на той час її називали радою професорів). Замість факультетів в учительських інститутах з 1917-1918 навчального року були введені три відділення: словесно-історичне, природничо-географічне та фізико-математичне, тобто з'явилась спеціалізація у підготовці учителів.

Перед початком нового навчального року знову загострилася проблема місцеперебування Чернігівського учительського інституту. По-перше, вести плідну роботу двом курсам в одній кімнаті торгової школи було неможливо. По-друге, органи міського самоврядування, забувши про обіцяну підтримку в діяльності інституту, вимагали «выбраться с помещения торговой школы»[6, 6]. Знову розпочалися пошуки приміщення, проте, завдяки зусиллям О.Фльорова вихід був знайдений.

Другий 1917-1918 навчальний рік Чернігівський учительський інститут працював у приміщенні дворянського пансіону-притулку, орендованому до 1 серпня 1918 р. В розпорядженні навчального закладу було 10 кімнат на другому поверсі, шість з яких зайняли навчальні класи трьох відділень, та ще чотири використовувались під кабінет природничих наук, учительську і гуртожиток. Хоча умови роботи стали значно кращими, у порівнянні з попереднім роком, проте у річному звіті за 1917 р. директор у із сумом вказував, що без власного помешкання, при постійному пошуку навчальних приміщень, за відсутності обладнання та засобів навчання вести нормальну роботу неможливо. Не вказуючи на конкретні установи та осіб, які б могли допомогти, О. Фльоров зазначав, що навчальний заклад не може весь час перебувати в такому становищі і має бути «выведен из свого нищенского убожества» [7, 2 зв.].

У 1917-1918 навчальному році на перший курс трьох відділів було зараховано 35 учнів, але упродовж навчального року з різних причин їх кількість зменшилась до 27 осіб. На II курсі на початку навчального року було 18, а під кінець – 15 учнів. Станом на 1 січня 1918 р. навчалось 52 учні. Всі вони мали православне віросповідання, походили із селян (15 осіб), козаків (12) міщан та цеховиків (7), духовенства (10), дворян і чиновників (5) [7, 10].

В учительському інституті працювало 17 співробітників, у тому числі директор, 2 штатних викладачі, 1 законоучитель, 1 лікар, 11 наставників та позаштатних викладачів [7, 5]. За 1917 р. на 38 засіданнях педагогічної ради було розглянуто багато питань, що стосувались навчально-виховної роботи та господарського життя інституту.

Наприкінці 1917-1918 навчального року знову загострилась проблема пошуку навчального приміщення, адже перебування у будівлі дворянського пансіону-притулку завершувалось 1 серпня 1918 р. Уже 29 березня цього ж року О. Фльоров звернувся з листом до Міністерства народної освіти, в якому виклав проблеми існування інституту. Директор наголошував, що з 1 серпня навчальному закладу існує загроза залишитись взагалі на вулиці. Проте О. Фльоров зміг досягнути домовленості з уповноваженими товариства «Олизарок», у розпорядженні якого було приміщення дворянського пансіону-притулку. 15 червня 1918 р. був підписаний акт про оренду інститутом на один рік 12 кімнат другого поверху пансіону-притулку з 2 туалетними кімнатами та 1 кімнатою у підвальному приміщенні для обслуги [8, 4 зв.].

У цей час пошуком місця розквартирування займалась також Баварська етапна комендатура, що була відряджена до Чернігова. Її керівництво звернуло увагу на приміщення дворянського пансіону. За домовленістю представники німецької комендатури розмістились у орендованих інститутом кімнатах на період літніх канікул до 22 серпня, але у визначений термін їх не звільнили. Наслідком багаторазових

звернень О. Фльорова до різних владних кабінетів у Києві і Чернігові стало перевезення представниками Баварської комендатури майна учительського інституту до духовної семінарії, де йому було надано лише дві кімнати. У таких умовах розпочати навчальні заняття було неможливо. Лише в середині жовтня їх розпочали з випускним третім курсом. Два перші курси в першому півріччі не навчались. На півроку розтягнувся прийом документів вступників. Їх почали приймати з 12 липня 1918 р. і продовжували аж до початку лютого 1919 р. Вступних іспитів не проводили, учнів зараховували за конкурсом атестатів.

Значні зміни в суспільному житті України відбулися наприкінці 1918 – початку 1919 р. Переможне розгортання збройного антигетьманського повстання змусило голову Української держави П. Скоропадського 14 грудня 1918 р. зректися влади та емігрувати. Залишали українські землі також і німецько-австрійські війська. До державного керівництва прийшла Директорія УНР, але її влада у загальноукраїнському масштабі тривала недовго. Уже 12 січня 1919 р. війська Директорії залишили Чернігів. У місті почав діяти військово-революційний комітет як тимчасовий надзвичайний орган нової більшовицької влади. Наприкінці 1918 р. Баварська етапна комендатура покинула місто і звільнила займані приміщення. На їх місце прибули керівники військових підрозділів Директорії, які, у свою чергу, залишили приміщення 12 січня. На прохання учительського інституту комісія з освіти військово-революційного комітету 18 січня 1919 р. дозволила зайняти другий поверх колишнього дворянського пансіону [9, 4].

Довготривала боротьба О. Фльорова за існування інституту призвела до різкого погіршення стану його здоров'я. У зверненні Олексія Павловича до Комісаріату в справах Київської навчальної округи від 4 січня 1919 р. зазначалось, що, працюючи без відпусток протягом двох з половиною років у тяжких умовах, він переживає «велике серцеве збурення» і просить 4-х місячну відпустку для «відбудови … зруйнованих сил». Справи по керівництву інституту він передав С. Воробйову. До даного звернення додавалась довідка лікаря О. Розенеля, в якій констатувався тяжкий стан хворого [10, 56]. Комісаріат дозволив лише 2-х місячну відпустку із збереженням утримання. З 15 березня 1919 р. О. Фльоров продовжував працювати викладачем Чернігівського учительського інституту.

Таким чином, створення Чернігівського учительського інституту припадає на один з найбільш складних періодів у житті нашої країни. Його відкриття відбулось у розпал Першої світової війни, коли органи місцевого самоврядування м. Чернігова вирішували складні господарські питання. У той же час педагогічному колективу, а особливо директору інституту, довелось долати величезні труднощі становлення нового навчального закладу. Якщо навчально-виховна робота трималась на ентузіазмі директора і викладачів інституту, то господарські проблеми без підтримки органів влади вирішувались дуже складно. Завдяки старанням О. Фльорова, незважаючи на погіршення стану його здоров'я, інститут все ж таки відбувся.

Посилання

1.Сердюк Л. Науково-педагогічна діяльність першого директора Чернігівського учительського інституту О.П. Фльорова // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові. – Чернігів, Сіверянська думка, 2001. – С. 89-91.
2.Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-608, оп, 1, спр. 4115, 70 арк.
3. ДАЧО, ф. 980, оп. 1, спр. 20, 85 арк.
4. Там само, спр. 3, 147 арк.
5. Там само, спр. 2, 72 арк.
6. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 1, спр. 41, 19 арк.
7. Там само, спр. 48, 42 арк.
8. Там само, спр. 40, 28 арк.
9. Там само, спр. 42, 22 арк.
10. Там само, спр. 4115, 70 арк.

Боровик А.Н., Боровик Н.А. Роль А.П. Флёрова в становлении Черниговского учительского института (1916-1919 гг.)
В статье речь идет о первом руководителе и организаторе Черниговского учительського института.
Ключевые слова: *А. Флёров, Черниговский учительский институт, директор.*

Borovyk A.M., Borovyk M.A. The role of O.P. Flyorov in the foundation of Chernihiv Teachers' institute (1916-1919)
The article deals with the first lieder and organizer of Chernihiv Teachers' institute.
Keywords: *O. Flyorov, Chernihiv Teachers' institute, headmaster.*

25.02.2013 р.

УДК 94 (477.51):061.2 «1917»

М.В. Потапенко

ПОЛЬСЬКІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ КЛУБИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1917 РОЦІ

Стаття присвячена діяльності польських громадсько-політичних клубів Чернігівської губернії, які відігравали провідну роль у національному житті місцевих поляків протягом революційного 1917 року. З'ясовуються питання формування їх організаційної мережі та політичної платформи.
Ключові слова: *поляки, революція, громадсько-політичний клуб, Чернігівська губернія.*

Із поваленням самодержавства на території Чернігівської губернії активізувалось національне життя не лише українців, але й інших численних етнічних спільнот, в тому числі й поляків. Важливим свідченням цього є діяльність польських громадсько-політичних (громадських) клубів. Її аналіз дозволяє установити особливості розбудови мережі організацій, що репрезентували національні

інтереси місцевих поляків, їх політико-партійні уподобання, а також ставлення до революційних змагань та українського національного руху.

Вказана проблематика не отримала належного висвітлення у працях польських та вітчизняних дослідників, хоча останні до неї неодноразово звертались у краєзнавчих студіях з історії Чернігівщини[1]. Окремі сюжети активності польського громадсько-політичного клубу Чернігова представлені у колективному дослідженні Володимира Бойка, Тамари Демченко та Оксани Оніщенко [1]. Перу двох останніх авторок належить стаття, у якій аналізуються постанови з'їзду делегатів польських організацій Чернігівської губернії, що фактично ініціювався і контролювався керівництвом указаних клубів [3]. Заслуговує на увагу й публікація комплексу документів про участь клубу в виборах до Українських установчих зборів молодої дослідниці Ганни Гавриліної [2]. У попередніх публікаціях ми також звертались до різних аспектів зазначеної проблеми (діяльність польського громадсько-політичного клубу в Ніжині, значення з'їзду делегатів польських організацій Чернігівської губернії) [6; 7]. Зважаючи на фрагментарність у дослідженні зазначеної проблеми та наявність не введених раніше до наукового обігу джерел ставимо за мету висвітлити діяльність польських громадсько-політичних клубів Чернігівської губернії як єдиної організаційної мережі, що утворилась і функціонувала у 1917 р.

Загальноімперський перепис 1897 р. зафіксував на території Чернігівської губернії 3302 особи, що визнавали польську мову рідною. Вони становили 0,15 % населення губернії та 0,87 % від загальної чисельності польськомовного населення українських губерній [5, 14-17]. Подальші обстеження народонаселення губернії, виконані Центральним статистичним комітетом, дають підстави припускати, що до 1914 р. темпи зростання цієї відносно нечисленної етнічної групи не перевищували усереднених показників природного приросту. Під час Першої світової війни до губернії прибула значна кількість біженців з Королівства Польського, переважно поляків за походженням. Протягом досліджуваного періоду їх чисельність поступово зростала, головним чином завдяки механічному приросту. Наприкінці 1916 р. їх чисельність становила 20 837 осіб, через рік – 24 734 [11, 32]. З метою опіки цієї величезної маси людей створювались фінансовані державою місцеві осередки рятівничих організацій (найперше – Центрального громадянського комітету та Польського товариства допомоги жертвам війни) у Чернігові, Ніжині, Конотопі, Новозибкові. Преференції влади та загострені патріотичні почуття перетворювали їх на епіцентри національного життя поляків Чернігівщини, яке довгий час було загнаним у підпілля суворим поліційним контролем. З поваленням самодержавства пальма першості у цій сфері перейшла до громадсько-політичних клубів.

Перший з них утворився 13 квітня 1917 р.[2] у Чернігові. Під час велелюдних організаційних зборів (за участі близько 500 осіб) було визначено програму діяльності та обрано керівництво. Клуб проголошувався об'єднанням всіх поляків, незалежно від статі, віри та партійних вподобань, які стоять на позиціях відновлення об'єднаної незалежної Польщі. До його компетенції було віднесено організацію та координацію національного життя поляків, налагодження контактів з іншими національними рухами. Також було ухвалено привітати крайовий орган польського національного самоврядування, що з початку березня 1917 р. почав функціонувати в Києві, – Польський виконавчий комітет на Русі[3]. До правління клубу було обрано 20 осіб, причому половина з них представляла не Чернігів, а повіти губернії. Головою клубу став діяч Центрального громадянського комітету Е. Ретінгер; першим віце-головою було затверджено представника Польського товариства допомоги жертвам війни кс. М. Гіжицького, другим – Е. Лужковського, третім – О. Віламовського; посади секретаря та скарбника обійняли М. Герман та Ф. Цємнєвський відповідно. Діяльність клубу була підтримана найбільш впливовими польськими організаціями, що діяли в місті. Від імені Центрального громадянського комітету з привітанням виступив Е. Кіковский, від Польського товариства допомоги жертвам війни – А. Срочинський, від Патронату польської молоді, що опікувалась міською організацією харцерів «Польський скаутінг», – В. Тарасєвіч. Усі вони увійшли до правління клубу [10; 13].

Закріплена статутними документами необхідність перетворення чернігівського клубу на координаційний центр польського національного життя спонукала до утворення аналогічних клубів по всій губернії. До часу проведення III польського з'їзду на Русі (Київ, 18-24 червня 1917 р.) вони постали в Янівці[4], Новозибкові, Ріпках та Ніжині [16, 93-95]. На момент проведення з'їзду делегатів польських організацій Чернігівської губернії (7-10 (11) жовтня 1917 р.) нові клуби утворились у Конотопі, Новгороді-

1. Термін «Чернігівщина» уживається як синонімічна назва Чернігівської губернії.

2. Усі дати у статті подані за старим стилем.

3. Польський виконавчий комітет на Русі – загальновживана назва Виконавчого комітету Об'єднання польських громадських організацій на Русі, утвореного під час II польського з'їзду на Русі (Київ, 6 березня 1917 р.). Головою Польського виконавчого комітету на Русі було обрано знаного громадського діяча, лідера київського осередку польської національно-демократичної партії Й. Бартошевича.

4. Всього в Чернігівській губернії існувало чотири села з назвою «Янівка» – два у Чернігівському повіті та по одному в Глухівському та Суразькому повітах (Списки населенных мест Российской империи. Т XLVIII: Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – Санкт-Петербург, 1866. – С.10, 17, 40). Доступні документи й матеріали не дають можливості достеменно встановити, про яку саме Янівку йде мова.

Сіверському, Унечі, Почепі, Городні, Сновську[5]. Розбудова організаційної мережі обумовила необхідність координації дій. Для вирішення цього завдання спочатку було утворено в Чернігові Центральне правління клубів. Під час з'їзду делегатів польських організацій Чернігівської губернії було схвалене більш радикальне рішення – усі існуючі клуби були перетворені на місцеві відділи єдиного польського громадсько-політичного клубу Чернігівської губернії на чолі з Центральним правлінням [15].

Політична платформа клубів / клубу остаточно кристалізувалась під час згаданого чернігівського з'їзду. Її рамки визначались трьома ключовими тезами: а) об'єднання усіх етнічних польських земель Росії, Австро-Угорщини та Німеччини у незалежну Польську державу під егідою країн Антанти; б) заперечення курсу Регентської ради на відродження «куцої» польської державності у межах окупованого австро-німецькими військами Королівства Польського; в) підтримка Тимчасового уряду як союзника Антанти та ініціатора республіканських перетворень у Росії, що мали гарантувати добросусідські відносини з Польщею. Спираючись на ці положення, висловлювалась підтримка Польській раді міжпартійного об'єднання, що визнавалась координаційним центром польського державного будівництва у Росії, та Польському виконавчому комітету на Русі як національному представницькому органу в Наддніпрянській Україні. Всі ці положення дають підстави твердити, що польський громадсько-політичний клуб Чернігівської губернії знаходився під впливом польських національних демократів і керувався ухвалами проведеного ними Польського політичного з'їзду (Москва, 21-26 липня 1917 р.). До речі, у його нарадах брали участь представники чернігівського та ніжинського клубів [12].

Діяльність польських громадсько-політичних клубів у Чернігівській губернії від самого початку зосереджувалась на вирішенні двох завдань – поширенні впливів на інші місцеві організації поляків та захисті їх національних прав. Найбільш вичерпним свідченням успіхів на першому напрямку став перебіг вже згадуваного з'їзду делегатів польських організації Чернігівської губернії. Фактичним ініціатором його скликання було Центральне правління клубів, яке повністю контролювало хід нарад. Із 66 делегатів з'їзду 35 репрезентували 11 осередків клубу. Його зверхність визнали представники католицького духовенства, губернського союзу польських вчителів, губернського польського робітничого союзу, союзу працівників евакуйованої Варшавської під'їзної залізниці, патронату «Польського скаутінгу», відділів Польського товариства допомоги жертвам війни у Чернігові та Новозибкові, губернського осередку Центрального громадянського комітету, польської ради біженців, польських громад Злинки, Бахмача й Кролевця, а також новоутвореної губернської організації «Мацєжи Польської». Ухвалами з'їзду клуб уповноважувався на захист як місцевих, так і загальнонаціональних інтересів поляків на Чернігівщині. Його постанови та устав проголошувались обов'язковими для всіх поляків губернії. Важливим свідченням визнання цієї зверхності стало обрання загалом делегатів з'їзду нового складу Центрального правління (голова – Е. Ретінгер, заступники – К. Окольський та Е. Лучковський, секретарі – О. Віламовський та К. Шостаковський, скарбник – Рудзинський, члени – А. Байдек, П. Гаска, кс. М. Гіжинський, Д. Гурська, В. Гром, А. Квятковський, В. Тарасєвіч, кс. Я. Заврид, Я. Сковера, Я. Станіславський, Пендзіч) [15].

Принцип формування представництва з'їзду (1 делегат від організації, що нараховує до 50 членів) дозволяє твердити про те, що клубам вдалось мобілізувати досить значний людський потенціал. Найбільшими були ряди їх членів у Чернігові (щонайменше 301 член) та Сновську (щонайменше 101 член). Аналіз географії клубів свідчить про їх зосередження у населених пунктах, що були вузловими пунктами руху й концентрації біженців з Королівства Польського. Мова йде про залізничні й шосейні вузли та прилеглі до них населені пункти аграрного типу (села, селища, містечки). З цього можемо зробити припущення, що діяльність клубів орієнтувалась на цю соціальну страту або організовувалась за рахунок активності її представників.

Представництво польських громадсько-політичних клубів на з'їзді делегатів польських організацій Чернігівської губернії [6]

Осередок клубу	*Кількість делегатів*
Центральне правління (Чернігів)	10
Чернігів	7
Сновськ	3
Ріпки	2
Янівка	2
Городня	2
Конотоп	2
Унеч	2
Почеп	2
Новозибків	1
Новгород-Сіверський	1
Ніжин	1
Всього	***35***

Зусилля у справі захисту національних прав поляків, що постійно або тимчасово перебували на території Чернігівської губернії, фактично зводились до тісної співпраці з Польським виконавчим комітетом на Русі, яка була налагоджена вже на початку березня 1917 р. У нарадах ІІ польського з'їзду на Русі, який був установчим для згаданої інституції національного самоврядування, з-поміж 80 учасників був і

5. У 1935 р. Сновськ перейменовано на Щорс.

6. Складено за: Ze zjazdu delegatów organizacji polskich ziemi Czernihowskiej // Dziennik polski. – Piotrogrod, 1917. – № 257 (354). – 9 (22) listopada. – S.1.

представник польської громади Чернігова Свєнціцький [16, 130]. Достеменним свідченням перебування клубу в орбіті впливів Польського виконавчого комітету на Русі є прийняте на початку червня 1917 р. рішення про організацію в Чернігівській губернії мережі його місцевих комісаріатів. Усі новоутворені посади обійняли виключно члени правління чернігівського клубу (губернський комісар Е. Ретінгер, заступник губернського комісара кс. М. Гіжицький, чернігівський міський та повітовий комісар Е. Лучковський, заступник міського та повітового комісара О. Віламовського) [14]. Остаточна і повна інтеграція польського громадсько-політичного клубу до структури Польського виконавчого комітету на Русі відбулась під час з'їзду делегатів польських організацій Чернігівської губернії. Відповідно до його ухвал голова клубу отримував права губернського комісара, а Центральному правлінню делегувались повноваження Ради губернського комісаріату. Головам відділів клубу та їх правлінням відповідно надавались функції повітових комісарів та рад повітових комісаріатів [15]. Польським виконавчим комітетом на Русі ця доволі потужна інфраструктура використовувалась для створення ефекту масовості у політичній полеміці з опонентами. З цією метою через організаційну мережу клубу тиражувались зазвичай стандартні за змістом протести, які поширювались у пресі. Їх прикладами є листи ніжинського й ріпкінського (22 та 29 жовтня 1917 р. відповідно) відділів клубу із критикою ухвал Стокгольмської конференції польських демократів [9, z. 445, sygn. 15, k. 101, 126]; протести ніжинського та чернігівського відділів з приводу земельного питання у III Універсалі Центральної ради (15 та 24 листопада 1917 р. відповідно) [4, ф. 1081, оп. 1, спр. 72, арк. 3–3 об.; 9, z. 445, sygn. 15, k. 158–159].

У діяльності клубів / клубу особлива увага відводилась налагодженню співпраці з українським національним рухом. Вперше випадки співпраці з ним були зафіксовані влітку 1917 р. під час муніципальної виборчої кампанії. Зокрема, у Чернігові було створено спільний українсько-польський виборчий список. 4 серпня 1917 р. під час українського віча в місті Е. Ретінгер підтримав автономістський курс Центральної ради і закликав українців «з'єднати всі сили, без різниці партій, щоб передовсім здобути національну волю, а вже після того взятися за боротьбу класову» [1, 41]. Ще один українсько-польський виборчий список постав у Городні, де «Просвіта» блокувалась із союзом квартиронаймачів та польськими біженцями [8, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 111].

Чільне місце «українському питанню» відводилось і на з'їзді делегатів польських організацій Чернігівської губернії. Йому присвячувалось два пункти з дев'яти в ухваленій резолюції:

- «З'їзд шле щирі побажання розквіту ідей, які спрямовують національну, громадську і політичну роботу Генерального секретаріату України і, посилаючись на приклади із місцевого життя діяльної підтримки державотворчих зусиль українського народу з боку місцевого польського населення, обіцяє таку підтримку й на майбутнє. Водночас рішуче просимо Генеральний секретаріат України визнати обране більшістю представництво польської національної меншини України із збереженням за ним повного права вирішення питань про те, хто має представляти поляків в уряді Україні»;

- «З'їзд найсердечніше дякує представника Української губернської ради за привітання і побажання й одночасно підкреслює, що він завжди готовий сприяти раді у її цілковито справедливих прагненнях до зміцнення національних ідеалів, розквіту української культури та громадськості у Чернігівській губернії» [4, ф. 1081, оп. 1, спр. 26, арк. 4–4 об.; 15].

Обидва пункти резолюції засвідчили не лише прихильність польського громадсько-політичного клубу Чернігівської губернії до українського національного руху й визнання Генерального секретаріату за найвищий орган виконавчої влади у Наддніпрянщині, але й готовність Польського виконавчого комітету на Русі до подальшої співпраці з ним. Вартує уваги й наголос на українсько-польському порозумінні у Чернігівській губернії. Його важливим свідченням стало звернення учасників з'їзду до керівництва Української губернської ради. У ньому йшлось про виділення полякам двох місць у губернській раді та по одному у її місцевих філіях. Також висловлювалось сподівання на допомогу від місцевих українських діячів у справі налагодження співпраці з Генеральним секретаріатом [4, ф. 1081, оп.1, спр. 26, арк. 1-1 об.].

Принциповість проукраїнських позицій польського громадсько-політичного клубу Чернігівської губернії підтверджується його реакцією на III Універсал Центральної ради. Оприлюднений Центральним правлінням 24 листопада 1917 р. протест ґрунтувався на двох тезах: 1) визнання Української народної республіки й засвідчення готовності до співпраці з українцями у справі «будівництва державного організму»; 2) відстрочення остаточного вирішення питання про ліквідацію поміщицького землеволодіння, значна частина якого оголошувалась «віковим польським спадком» до часу скликання Українських установчих зборів [4, ф. 1081, оп. 1, спр. 72, арк. 3-3 об.].

Нарешті, останнім важливим свідченням підтримки державотворчого курсу УНР є участь клубу у виборах до Українських установчих зборів. 3 грудня 1917 р. у губернській виборчій комісії було зареєстровано список «Польського громадсько-політичного клубу Чернігівської губернії» у складі 12 кандидатів. Очолював список секретар Польського виконавчого комітету на Русі З. Березовський, 9 кандидатів репрезентували Центральне правління та чернігівський міський відділ клубу, ще два, –

К. Куликовський та С. Хелміцький – ніжинський та конотопський відділи відповідно [2, 50]. На початку січня 1918 р. цей виборчий список отримав 1265 голосів (0,34 %) і зайняв 12 місце із 24 [1, табл. № 3]. Відносно низький результат зумовлювався перш за все соціальною структурою та політичними настроями польських біженців. Серед них частка «аполітичних» жінок, дітей та людей похилого віку сягала 80 %, переважна їх більшість уважала себе громадянами Польщі, а тому участь у вказаному виборчому процесі уважала втручанням у справи сусідньої держави.

Тривала та наполеглива організаційна робота забезпечила польським громадсько-політичним клубам першість у національному житті поляків Чернігівщини. Інтенсивна співпраця з Польським виконавчим комітетом на Русі дозволяла озвучувати інтереси відносно нечисленної польської спільноти не лише на місцевому чи регіональному, але й на загальнодержавному рівнях. Фактичне підпорядкування клубів керівництву польських національних демократів у Наддніпрянській Україні робить подальше дослідження їх діяльності актуальним у плані реконструкції ідеологічної платформи й тактики діяльності цієї «невловимої» партії.

Посилання

1. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині. Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.
2. Гавриліна Г. Участь Чернігівського громадсько-політичного клубу поляків у виборах до Українських установчих зборів // Сіверянський архів: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2010. – Вип. 4. – С. 40-52.
3. Демченко Т., Оніщенко О. Українсько-польське співробітництво у роки Української революції (на прикладі Чернігова 1917 р.) // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 5. – С. 12-17.
4. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).
5. Палієнко В. Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XX ст. – Київ, 1998. – 78 с.
6. Потапенко М. Польський громадський клуб Ніжина у 1917 р. // Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2012. – Вип. 13 (16). – С. 29-34.
7. Потапенко М. Польський з'їзд на Чернігівщині у 1917 р. // Поляки в Ніжині. Історія, культура, освіта. – Ніжин, 2012. – Вип. 5. – С. 38-46.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО).
9. Archiwum Akt Nowych.
10. Klub społeczny polski // Echo polskie. – Moskwa, 1917. – № 100. – 28 kwietnia (11 maja). – S. 3.
11. Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. – Lublin, 2007. – 238 s.
12. Polski zjazd polityczny // Przegląd polski. – Kijow, 1917. – Z. 4. – S. 20-21.
13. W kolonjach polskich i na kresach // Gazeta polska. – Moskwa, 1917. – № 108. – 2 (15) maja. – S. 2.
14. Z Polskiego komitetu wykonawczego // Dziennik kijowski. – Kijow, 1917. – № 134. – 3 (16) czerwca. – S. 3.
15. Ze zjazdu delegatów organizacji polskich ziemi Czernihowskiej // Dziennik polski. – Piotrogrod, 1917. – № 257 (354). – 9 (22) listopada. – S. 1.
16. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. – [Winnica], 1917. – 133 s.

Потапенко М.В. Польские общественно-политические клубы Черниговской губернии в 1917 году

Статья посвящена деятельности польских общественно-политических клубов Черниговской губернии, которые удерживали первенство в национальной жизни местных поляков на протяжении революционного 1917 года. Освещаются вопросы формирования их организационной сети и политической платформы.

Ключевые слова: *поляки, революция, общественно-политический клуб, Черниговская губерния.*

Potapenko M.V. Polish socio-political clubs of Chernihiv province in 1917

The article looks at the activity of the Polish socio-political clubs in Chernihiv province which played the leading role in the national life of the local Poles during the revolutionary year of 1917. The author touches upon the problem of formation of their organizational network and political platform.

Key words: *the Poles, revolution, socio-political club, Chernihiv province.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477.46):061.2+323.3«1917/1930»

С.В. Костенко

ПОПУЛЯРНІСТЬ ІДЕЙ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ СЕЛЯНСТВА НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Автор досліджує проблему популярності ідей громадсько-політичного об'єднання селянства на півночі Лівобережжя. Встановлено, що на початку XX століття селянське середовище сформувало і висунуло прошарок морально витривалих, громадсько-активних, здібних до організаційно-управлінської та господарської роботи людей, готових до самовідданого служіння загальносуспільним інтересам шляхом залучення їх до громадських об'єднань.

Ключові слова: *радянська влада, Північне Лівобережжя, комітет взаємодопомоги, селянське товариство взаємодопомоги, кооператив.*

Складний процес становлення громадянського суспільства у нашій державі актуалізує критичне осмислення історичного досвіду функціонування різних громадських організацій. Важливим є й залучення до активної участі у суспільно-політичному та соціально-економічному житті українського селянства, пробудження його громадської ініціативи. У цьому контексті особливу увагу привертає період 1917 – початку 1930-х років.

На території підрадянської України комітети взаємодопомоги (КВД) почали організовуватися згідно з постановою РНК УСРР від 23 грудня 1921 р. [9, 5]. Формальною метою комітетів була організація взаємодопомоги членів під час стихійних лих, організація матеріальної та трудової взаємодопомоги,

забезпечення соціального захисту найбідніших верств українського села [7, 11]. По-суті на них покладалися завдання пошуку в особі заможнішого селянства альтернативних державним засобам допомоги наймитсько-бідняцьким верствам, сприяння господарському відродженню останніх. З цією метою активно застосовувалося так зване «самообкладання». Спочатку отриманні кошти, як правило, витрачалися членами комнезамів, не даючи жодного позитивного ефекту, і лише з 1923 р. «проїдання» отриманих коштів поступово припиняється. Вони щораз більше спрямовуються на організацію господарських кампаній серед незаможників, на допомогу новоутвореним комунам. Господарська допомога збиралась під час проведення суботників та недільників серед членів товариств взаємодопомоги. Загалом протягом 1923 р. організації селянської взаємодопомоги надали господарську допомогу 23850, а у 1924 р. – 69492 бідняцьким господарствам [9, 37]. Надавались їм і значні преференції з боку держави [1, арк. 25]. Остання прирівняла їх статус до найбільш привілейованих господарств села – колгоспів: 24 грудня 1924 р. керівництво НКСЗ звернулось до РНК із пропозицією «встановити принцип і порядок кредитування підопічних комітетів взаємодопомоги на таких умовах, які встановлені для кредитування колективів», а також при здаванні в оренду земель державного земельного фонду надавати пріоритет КВД, причому на пільгових умовах шляхом розстрочки платні та пониження орендної плати» [11, арк. 4].

Таким чином комітети взаємодопомоги ставали інструментом посилення економічної ваги класово близьких більшовицькому режиму верств села відкрити їм доступ до кооперації. Адже створюючи колективні господарства, владні структури прагнули залучити до них у першу чергу незаможне селянство, що мало утворити лояльну більшовикам більшість у кооперативних органах. Проте значна частина бідноти не мала можливості навіть сплатити вступні внески [6, 63]. Беручи участь у реалізації стратегії більшовицького режиму на виробниче кооперування, селянські товариства взаємодопомоги організовували найпростіші кооперативні об'єднання, що ставили за мету спільний обробіток землі, використання реманенту, тяглової худоби, кредитних позик [13, арк. 187]. Таким чином, відведену їм роль КВД виконували, проте лише частково.

На VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У у травні 1924 р. було прийнято рішення про перетворення КВД на масові бідняцько-середняцькі товариства. Вони мали розгорнути роботу, спрямовану на піднесення бідняцьких господарств, спираючись на власні матеріальні фонди. 23 січня 1925 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли нове «Положення про товариства взаємодопомоги», згідно з яким КВД реорганізовувалися в селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Після реорганізації відбулося чітке розмежування функції СТВ та КНС на місцях, які до цього, у значній мірі, дублювалися. Перші повністю зайняли нішу організації і забезпечення соціального захисту селянства, а останні продовжували об'єднувати незаможне селянство і спрямовувати його соціальну активність на боротьбу з заможною верствою українського села. На першій Всеукраїнській конференція СТВ було визначено, що вони мають зосередитись на подальшій боротьбі з бідністю і «підтягуванні» незаможницьких господарств до рівня середньозаможних [10, 153]. Оскільки значна частина товариств залишалася економічно слабкою, то 6 квітня 1927 р. Наркомсозабез ухвалив рішення про ліквідацію усіх районних СТВ, які «не мають матеріально-технічної бази для розвитку господарсько-виробничої діяльності», а їх майно передати сільським товариствам [13, арк. 104-104зв.].

Швидко зростала популярність ідей громадсько-політичної консолідації селянства на півночі Лівобережжя, а саме у Новозибківському, Борзнянському, Ніжинському, Кролевецькому, Хорольському, Лохвицькому, Кобеляцькому, Миргородському повітах Чернігівської та Полтавської губерній [4, 164]. У межах Харківської губернії найрозвинутішою була мережа осередків селянської спілки також у північному, межовому з Чернігівською губернією, Сумському повіті. Тут її волосні і сільські комітети до кінця 1905 р. були створені в селах Віри, Улянівка, Юнаківка, Хотень, Яструбине, Ворожба, Білопілля, Степанівка і т.д. І уже звідси ідеї громадсько-політичного згуртування селянства перекинулась на сусідні Лебединський та Охтирський повіти [5, 47-48].

Лідером селянського руху став селянин А. Щербак, який незадовго перед цим повернувся з двадцятирічної еміграції до США. Коли 18 лютого 1905 р. було видано царський указ, за яким кожен мав право надсилати в раду міністрів заяви про бажаний державний устрій, селяни Сумського повіту вирішили скористатися цим правом і 15 травня під час засідання повітового сільськогосподарського товариства понад 400 присутніх, акцентувавши, що вони не бажають бунтувати, склали петицію до царя. У ній було вказано їх основні проблеми та вимоги їх вирішення: злидні, безземелля, тягар податків та свавілля бюрократії. А. Щербак з петицією прибув до Петербургу і вручив її державному секретарю С. Вітте для передачі далі. Після повернення Щербака в Сумах відбувся мітинг, в якому взяло участь до 5000 осіб. Сумський повіт Харківської губернії майже всім складом населення приєднався до селянської спілки, а сумська повітова організація стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складових Селянського союзу імперії. Її лідер А. Щербак, обраний делегатом на Установчий Всеросійський з'їзд Союзу, став одним із головних трибунів на цьому загальноімперському форумі [5, 45].

За соціальним складом на Установчому з'їзді Всеросійської селянської спілки домінували

середньозаможні селяни, градація між якими проходила між тими, хто обробляв надільну землю (в основному з російських губерній), та тими, хто мав крім неї ще і куплену, у зв'язку з чим вдавався до сезонного найму робітників [2, 103]. У зв'язку з цим, під час дискусій щодо аграрної програми, представники українських губерній підтримали позицію щодо неприпустимості конфіскації без викупу тієї частини земель, які були придбані останнім часом селянами. Зокрема представник Чернігівської губернії заявляв: «Не можуть підлягати викупу – церковні, монастирські, удільні, казенні, кабінетські і царські землі, приватновласницькі мають відійти з викупом. Інакше ми розоримо, зокрема й селян, які володіють приватною землею» [8, 27, 34].

Місцеві осередки Всеросійської селянської спілки в Україні фокусували свою увагу на соціально-економічних проблемах, виступали за емансипацію селянства від залишків кріпосницької системи, в рамках якої селянин розглядався місцевою бюрократією як «людина другого сорту». Наприклад, резолюція з аграрного питання Сумського повітового з'їзду селянської спілки зводилась до вимоги емансипації селянства від залишків феодально-кріпосницької залежності від землевласників та тісно пов'язаної з ними місцевої бюрократії: «Землю треба усуспільнити і передати в руки трудящого населення... тобто розкріпачити» [3, 122].

Селяни кількох сіл Сумського повіту на спільному сході в листопаді 1905 р. ухвалили рішення усунути з посад тих старост та митників, які відмовлялись виконувати ухвали Селянської спілки про невизнання царської адміністрації та карально-репресивного апарату [14, арк. 26].

Хвиля репресій перервала і діяльність найпотужнішої місцевої організації Спілки в Україні – Сумського повітового комітету. Спочатку були заарештовані керівники повітового комітету. Це не зупинило рух. У другій половині грудня 1905 р. повіт знаходився напередодні революційного вибуху: відкрито і таємно проходили мітинги, учасники яких вимагали скликання Установчих зборів; формувались і озброювалися бойові дружини. В Сумах відкрито говорили про необхідність арешту посадових осіб і поліції; в багатьох селах повіту сільські старости і волосні старшини були зміщені і замінені виборними від селян; до земських начальників ніхто не звертався. Для придушення селянського руху харківський губернатор надіслав у Сумський повіт війська та оголосив 26 грудня 1905 р. військовий стан [3, 124]. Наляканий політичним рухом, уряд намагався спрямувати енергію населення в економічне русло.

Лише на початку XX ст. селянське середовище сформувало і висунуло прошарок морально витривалих, громадсько-активних, здібних до організаційно-управлінської та господарської роботи людей, готових до самовідданого служіння загальносуспільним інтересам, шляхом залучення їх до кооперативного руху.

Посилання

1. Державний архів Житомирської області, ф. Р-276, оп. 1, спр. 35, 476 арк.
2. Кирюхина Е.И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е.И. Кирюхина // Исторические записки. – М., 1955. – Т. 50. – С.97-147.
3. Кирюхина Е.И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году / Е.И.Кирюхина // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В.И. Ленина. – Киров: Кировское книжное издательство, 1956. – Вып. 10. – С. 83-157.
4. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки Першої Російської революції / М.Н. Лещенко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 188 с.
5. Магась В.О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої Російської революції / В.О.Магась // Одеський національний політехнічний університет. Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса: «Астропринт», 2008. – Вип. 11. Серія: Історія. – С.44-53.
6. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовий період (1921-1925 рр.) / Б.К.Мигаль. – Харків: Вища школа, 1974. – 167 с.
7. Олійник В.М. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті XX ст. /В.М. Олійник. – Черкаси: ДВПП «Тясмин», 1998. – 40 с.
8. Протокол учредительного сьезда Всеросийского крестьянского союза. – СПб., 1905. – 276 с.
9. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні (1921-1932) / І.В.Рибак. – К.: Рідний край, 1999. – 92 с.
10. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20 – 30 рр. XX ст.) /С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВОУ), ф. 348, оп. 1, спр. 871, 184 арк.
12. ЦДАВОУ, ф. 348, оп. 1, спр. 1716, 218 арк.
13. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 336, оп. 1, спр. 1224, 35 арк.

Костенко С.В. Популярность идей общественно-политического объединения крестьянства на севере Левобережья

Автор исследует проблему популярности идей общественно-политического объединения крестьянства на севере Левобережья. Установлено, что в начале XX века крестьянская среда сформировала и выдвинула слой морально выносливых, общественно активных, способных к организационно-управленческой и хозяйственной работе людей, готовых к самоотверженному служению общественным интересам путем привлечения их к общественным объединениям.

Ключевые слова: *советская власть, Северное Левобережье, комитет взаимопомощи, крестьянское общество взаимопомощи, кооператив.*

Kostenko S.V. Popularity ideas socio-political association of peasants in the north of Left Bank Ukraine

The author examines the issue of popular ideas of socio-political association of peasants in the north of Left Bank Ukraine. Found that in the early twentieth century peasants formed and put forward layer morally sustainable, social and active, capable of organizational, managerial and economic work of people willing to selfless service to the general interest through their involvement in civic associations.

Key words: *Soviets, North Left Bank, committee mutual peasant, peasant beneficiary association, society of the cooperative.*

22.02.2013 р.

УДК 9:342(477) «1918»

О.М. Грибенко

СТРУКТУРА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЗА ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Автор в даній статті розкрив особливості розбудови органів місцевого самоврядування за добу Української Держави (квітень-грудень 1918 р.)

Ключові слова: *старостат, Державна варта, гетьманський уряд.*

Метою статті є дослідження особливостей формування місцевих органів влади в добу правління П. Скоропадського. На основі мети автор виділяє наступні завдання: розкрити нормативну базу щодо розбудови місцевих органів влади в (квітні-грудні 1918 р.); вивчити особливості розбудови місцевих органів влади (губерніальних та повітових старост) за добу Української Держави.

Дослідження даної проблематики можна зустріти в працях П. Музиченка, П. Скоропадського, О. Реєнт, Д. Дорошенка П. Феденко [1; 2; 4].

Гетьман Скоропадський отримав у спадок від Української Центральної Ради дезорганізовану систему виконавчої влади на місцях. Це змусило гетьманський уряд у найкоротший термін вирішувати проблему побудови ефективної та дієздатної системи органів виконавчої влади на місцях та налагодження чіткої взаємодії між її вертикальними та горизонтальними ланками відповідно до їх обов'язків. Треба було визначатись і з започаткованою національним парламентом адміністративно-територіальною реформою.

Власне останнє питання для гетьманського уряду було найменш складним. За кризових економічних та політичних умов проводити реформу (адміністративно-територіальну) було недоцільно. Тому уряд зігнорував Закон Української Центральної Ради від 6 березня 1918 р., повернувшись до адміністративно-територіального поділу на повіти та губернії [5, 512-517].

Український уряд поділив Українську Державу на губернські староства: Київщину, Катеринославщину, Харківщину, Волинь, Полтавщину, Чернігівщину, Поділля, Херсонщину, Таврію. Тоді ж, відповідно до закону від 16 травня, скасували посаду головного крайового комісара Холмщини, Катеринославщини, Таврії, яка була впроваджена Українською Центральною Радою [1].

Всі території отримали статус окремих адміністративно-територіальних одиниць із власним управлінням. Таким чином, відповідно до законодавчих актів, у складі Української Держави було сформовано 9 губерній (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Холмська) і прирівняні до них округи (Поліський і Таврійський). Губернії та округи поділялись на повіти. Їх налічувалося 106. Відповідно повіти поділялися на волості (1813) [6, арк. 1-4]. Отже в Українській Державі зберігався дореволюційний адміністративно-територіальний поділ.

В окрему адміністративно-територіальну одиницю було виділено місто Київ. Столиця Української Держави вилучалась зі складу Київської губернії відповідно до постанови уряду від 1 серпня 1918 року [7].

Згідно адміністративно-територіального поділу встановлювалася й вертикаль органів влади. Губерніальні комісари, за законом від 18 травня 1918 року, були перейменовані в губерніальних старост [3, 225], сфера повноважень яких визначалися постановою Тимчасового уряду від 19 вересня 1917 року, положенням про губерніальних комісарів, відповідними статтями «общего учреждения губерніального» [8].

Старости мали повноваження: а) представляти уряд в губерніях; б) наглядати за виконанням законів, постанов і розпоряджень верховної влади для місцевих органів влади; в) здійснювати загальний огляд діловодства місцевих установ губернії; г) наглядати за станом і діяльністю підрозділів державної варти, всіх урядових губерніальних і повітових цивільних установ, за виключенням судів, установ державного контролю, державного банку і вузів; д) проводити ревізію в зазначених установах; є) повідомляти повітових старост про заходи уряду; е) накладати дисциплінарне стягнення на підпорядкованих їм осіб; ї) подати скаргу до адміністративного суду і повідомити органи прокурорського нагляду про порушення у діяльності місцевих органів [9].

Губерніальні старости перебували у відомстві Міністерства внутрішніх справ, призначались й звільнялись за поданням міністра внутрішніх справ.

За чинним законодавством губерніальний староста головував у місцевих органах влади – губерніальному управлінні, присутствія, комісіях, комітетах тощо. За законом про штати, губерніальний староста очолював Управління. Його заступниками були помічник старости, інспектор державної варти, управляючий канцелярією. Також передбачалося існування посад урядовців з особливих доручень, діловодів, журналістів, бухгалтерських службовців, урядовців канцелярії, кур'єрів. Штат був визначений з 51 особи [10].

На помічника губерніального старости покладався нагляд за виконавчими установами МВС, через які здійснювалося урядування губернією. До них належали губернське управління, військове та у селянських справах присутствія, земельно-порядкувальна комісія [11, арк. 25]. Помічник старости входив до керівництва на правах заступника голови.

23 листопада 1918 р. Рада Міністрів у складі Управлінь Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Чернігівської, Волинської, Катеринославської, Подільської губерній запровадила посаду другого помічника губерніального

старости. На нього покладалися обов'язки за доглядом законності діяльності органів самоврядування і проведення ревізії їх установ [12].

На окремого помічника старости покладався нагляд за підрозділами державної варти. На підставі закону від 18 травня 1918 року міську і повітову міліцію було перейменовано в Державну варту і віддано під владу губерніальних старост [4, 112]. При Управлінні губерніального старости передбачалося утворення посади інспектора державної варти в губернії. Його обов'язки та порядок діяльності мали визначатися старостою до того часу, поки не буде видано окремої резолюції МВС з цього питання. В цілому інспектор очолював службовий апарат та інспекції варти в губернії: загальну, карно-розвідувальну та освідомчу [13].

Інший заступник губерніального старости по Управлінню – управляючий канцелярією – займався загальним наглядом і керівництвом канцелярією, а також вів листування у справах, що не підлягали розголошенню або вимагали особистого розпорядження старости [11, арк. 25].

На підлеглих територіях – округах, на правах губерніальних старост, діяли окружні старости (постанова Ради Міністрів від 7 червня 1918 року) [3, 228]. Друга посада окружного старости вводилася для управління Мелітопольським, Бердянським, Дніпровським повітами Таврії.

30 листопада 1918 р. гетьманом був затверджений Закон «Про утворення Управлінь Поліського та Таврійського Окружних Старост та про асигнування 133.000 крб. на утримання цих управлінь» [14]. Цей документ надавав законодавчого оформлення існуванню Управлінь окружних старост у складі самого старости, його помічника, інспектора державної варти, урядовців з особливих доручень та канцелярії. Був визначений порядок призначення та звільнення з посади. Окружний староста призначався та звільнявся наказом гетьмана за поданням Міністра внутрішніх справ, управляючий канцелярією – міністром за поданням окружного старости, всі інші службовці Управління – за наказом старости. Також зазначалося, що в межах Поліського і Таврійського округів на старост розповсюджувалася чинність правил про права, обов'язки та відповідальність губерніальних старост. Додані до закону штати Управління окружного старости вважалися діючими з 1 липня 1918 р.

За Законом від 12 грудня 1918 р. штат Управління окружного старости налічував 21 посадову особу. Один з них займався адміністративним діловодством і справами державної варти, другий легітимацією міського і земського самоврядування. Структура, функції підрозділів, повноваження посадових осіб Управління окружних старост були подібними до Управлінь старост.

Ближніми помічниками губерніальних та окружних старост у повітах були повітові старости. На підставі закону від 18 травня 1918 р., вони замінили повітових комісарів [3, 225]. Сфера їх компетенції визначалася постановою Тимчасового уряду від 19 вересня 1917 р. і Тимчасовим положенням про губерніальних і повітових комісарів [3, 226]. В цілому влада повітових старост у межах повіту була аналогічною до влади губерніального старости.

Повітовий староста очолював Управління повітового старости, штати якого були затвердженні законом від 10 вересня 1918 р. До складу управління входило ще 13 посадових осіб: помічник старости, секретар канцелярії, службовці.

Штати Управлінь повітових старост визначалися для міст першого розряду (Київ, Умань, Чернігів, Полтава, Кременчук, Катеринослав тощо – всього 30 повітових центрів), а також для 76 міст другого розряду. Кількість урядовців у складі Управлінь повітів як першого так і другого розрядів була однаковою. Різним було фінансування і грошові ставки службовців Управлінь.

15 листопада 1918 р. до числа Управлінь повітових старост Української Держави залучалися Управління старост Холмського, Томашівського, Грубешівського, Білограйського, Замостського, Володавського, Більського, Констянтинівського, Берестейського, Кобринського, Пружанівського повітів Холмської губернії. Штати цих управлінь вступали в дію з 1 листопада 1918 р.

В структурному відношенні Управління повітового старости складалося з реєстратури та канцелярії. Канцелярія поділялась на три підрозділи, які займалися адміністративними та особовими справами, діловодством у справах друку і нагляду за діяльністю органів самоврядування. Їх функції, в основному, повторювали компетенцію відповідних відділів Управління губерніального старости [15; 16]. Таким чином, вищими адміністративними органами в повітах були Управління повітових старост.

Виконавча влада в містах Києві, Одесі, Миколаєві зосереджувалася в руках міських отаманів. Рішення про встановлення посади Одеського отамана було прийняте 27 травня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів. Також були затверджені на посади представлені головою уряду кандидатури міського отамана Одеси і його помічника [17, арк. 15 зв.]. 13 серпня 1918 р. затверджується міський отаман Миколаєва. Посада столичного отамана була затверджена наказом гетьмана від 13 травня 1918 р. Також передбачалось запровадити міське отаманство і в місті Харкові.

Київське отаманство мало особливий, столичний статус. Його структура була аналогічною до петроградського градоначальства.

Міські отаманства являли собою окрему адміністративну одиницю, що складалася з міста й прилеглих земель. Законом від 1 серпня 1918 р. створювалися Управління отаманів. За штатами і структурою вони повторювали Управління

губерніальних старост. Управління отамана мали першого помічника, інспектора державної варти, урядовців з особливих доручень, управляючого канцелярією, службовців канцелярії тощо. На відміну від Управлінь губерніальних старост створювалися посади інженера, архітектора, ветеринарного інспектора і електрика. Передбачалось залучити до роботи в Управлінні всього 63 особи.

Таким чином, в системі місцевих органів адміністративної влади міські отаманства займали особливе становище. Вони, хоч і мали подібний статус до губерніальних старост, але повинні були виконувати ряд вузьких, специфічних завдань, головним чином господарського характеру.

Також в системі місцевих органів виконавчої влади існувала посада представника Голови Ради Міністрів при австро-угорському командуванні. 22 травня поточного року в результаті переговорів між Державним Секретарем і представником австро-угорського командування (фельдмаршалом фон-Бельцем) була запроваджена посада головного уповноваженого українського уряду при австро-угорському командуванні.

Повноваження представника українського уряду при австро-угорському командуванні були окреслені в «Інструкції для головно уповноваженого українського уряду при австро-угорському командуванні», яка складалася з двох розділів [18, 450]. У першому розділі роз'яснювалися організаційні моменти запровадження посади головно уповноваженого. Місцем перебування представника було визначено м. Одесу. Район його діяльності розповсюджувався на територію, де перебували австро-угорські війська. Метою утворення цієї посади було встановлення безпосередніх зносин з австро-угорським командуванням та найшвидше розв'язування місцевих питань. У другому розділі цього документа зазначалося, що головному уповноваженому надається право видавати обов'язкові для губерніальних старост і міських отаманів розпорядження, тимчасово звільняти представників місцевої адміністрації з негайним повідомленням про це в МВС. Дозволялось доповнювати, змінювати, відміняти постанови старост і міських отаманів, опротестовувати й припиняти дію розпоряджень і постанов органів місцевого самоврядування. З метою забезпечення порядку та безпеки, об'єднання діяльності посадових осіб і установ йому надавалося право видавати обов'язкові для місцевого населення постанови та залучати війська для допомоги цивільній владі.

Головний уповноважений підпорядковувався міністру внутрішніх справ гетьманської держави. При ньому утворювалася власна канцелярія на чолі з управляючим, всі службовці приймалися й звільнялися владою представника українського уряду.

Скоропадський, характеризуючи стан місцевих органів самоврядування через рік після початку революційних подій, писав: «Квітучі до революції земства, що володіли величезними капіталами, підприємствами, чудово обладнаною мережею лікарень, тепер стали якимись руїнами з порожніми касами, зі службовцями, які не отримували платні. У внутрішньому влаштуванні був гомеричний грабунок, маса зайвих посад для найбільш крикливих елементів...» [4, 195].

Отже, встановлення посади головноуповноваженого українського уряду при австро-угорському командуванні дало можливість запобігти непорозумінь у відносинах української та австро-угорської військової влад.

Таким чином, гетьманський уряд з перших кроків своєї діяльності зіткнувся з проблемою фактичної відсутності місцевої адміністративної влади і в короткий термін доводилось створювати нову структуру адміністративної системи на місцях та вирішувати питання адміністративно-територіального упорядкування. Формування органів місцевого управління відбувалося в гострому протистоянні з боку партій соціалістичного спрямування.

Посилання

1. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х т.: Т. 2. Гетьманська держава 1918 р. / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.

2. Музиченко П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. У 2-х ч. / П. Музиченко. – Одеса: Астропринт, 1998. – Ч. 2. – 272 с.

3. Реєнт О.П. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 304 с.

4. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. / За ред. Я. Пеленського. – Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.

5. Шульгин О. Доба Гетьманщини / О. Шульгин // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К, 1995. – Кн. 2. – С. 512-517.

6. ЦДАВОУ, ф. 1065, оп. 1, од. зб. 284.

7. Нове призначення // Черниговская земская газета – 1918. – 12 июля.

8. Селянське слово. – (Київ) – 1918. – № 21.

9. Державний вісник. – 1918. – 10 вересня.

10. Селянське слово – (Київ). – 1918. – 21 липня.

11. ЦДАВОУ, ф. 1325, оп. 1, од. зб. 9.

12. Закон про перейменування Губерніальних і повітових Комісарів і їх помічників // Державний вісник. – 1918. – 5 червня.

13. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). – Одесса: Неофициальное издание «Практическое правоведение, 1918. – Выпуск V: апрель – июнь. – 37 с.

14. Конституційні акти України 1917-1920 рр. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

15. Селянське слово – (Київ). – 1918. – 28 травня

16. Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні). – Лондон-Мюнхен: Наше слово, 1968. – 32 с.

17. ЦДАВОУ, ф. 1064, оп. 1, од. зб. 6.

18. Документи і матеріали. – К.: Вид. «Олени Теліги», 2003. – 1022 с.

Грибенко А.Н. Структура органов власти в период Украинского Государства (апрель-декабрь 1918 г.)

Автор в данной статье раскрыл особенности развития органов местного самоуправления в период Украинского

Государства (апрель-декабрь 1918 г.)

Ключевые слова: *старостат, Государственная полиция, гетманское правительство.*

Hrybenko O.M. The structure of the local authorities for the day of the Ukrainian state (April-December 1918)

The author in this paper revealed the features of the development of local governments per day Ukrainian State (April-December 1918).

Key words: *the elder, the State guardian, the Hetman's government.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477+476) «1918»

В.В. Мартиненко

ЧЕРНІГОВО-ГОМЕЛЬСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ПРОТИРІЧ 1918 РОКУ

Стаття присвячена налагодженню українсько-білоруських стосунків 1918 р., проблемам врегулювання міждержавних територіальних протиріч. В контексті вищеокресленого питання виокремлено моделі розвитку ситуації, що стосувалася чернігово-гомельського пограниччя.

Ключові слова*: Брестський мир, Статутні грамоти, Білоруська Народна Республіка, територія, кордони, Чернігівщина, Гомель.*

Становлення і налагодження українсько-білоруських взаємин 1918 р. відбувалося у складний період розвитку обох країн. Відбиток на це наклала Перша світова війна, революція в Росії, які пожвавили державотворчі процеси, що не завжди проходили безболісно для народів колишньої Російської імперії.

В наш час склалися сприятливі умови для вивчення даної проблеми, більшою мірою в Україні і меншою в Білорусі. Позиція офіційного Мінська з даного питання є досить категоричною: події, які призвели до проголошення Білоруської Народної Республіки в березні 1918 року слід розглядати як невід'ємні складові білоруського державотворення – БНР – БРСР – Республіка Білорусь.

Водночас, активізація наукових досліджень сприяла перевиданню робіт діячів білоруського національного руху Я. Воронки, А. Луцкевича, К. Єзовітова. Плідно працювали і продовжують свою роботу в дослідженні державотворчих процесів білоруської історії XX ст. І. Ігнатенко Р. Платонов, М. Сташкевич, В. Круталевич, Т. Павлова, В. Мазец, О. Кукса, В. Гигін.

Заслуговують на увагу солідні напрацювання вітчизняних учених В. Матвієнка, О. Бойко. В них на багатому архівному матеріалі проаналізовані стосунки УНР (як доби Центральної Ради так і Директорії) та Гетьманату П. Скоропадського, зокрема і з Білоруссю. Значне місце віводиться питанню міждержавних кордонів, шляхам його вирішення.

Метою розвідки є розкриття становлення і перспектив українсько-білоруських стосунків в політичній площині 1918 р, завданнями – дослідження комплексу протиріч, що стояли на заваді вирішення питання кордонів; аналіз обгрунтованності і законності намірів обох сторін щодо територіального розмежування.

Саме проблема кордонів була актуальною і потребувала нагального вирішення після повалення царизму в Росії, Жовтневого перевороту 1917 р., коли в політичних і урядових колах України і Білорусі стала активно культивуватися ідея національного самовизначення. Особливої гостроти вона набула з підписанням сепаратної угоди між представниками Української Народної Республіки (УНР) та Німеччини (лютий 1918р.), а пізніше – угоди від 3 березня 1918 р. між Радянською Росією і країнами Четвертного союзу.

За Брестським договором Білорусь фактично ділилась на три частини. Західна – Гродненська губернія і частина Віленської з Вільно – відійшла до Німеччини і отримала назву Нова Східна Прусія; населення даних територій ставало громадянами Німецької імперії. Центральна частина Білорусі – Мінська губернія, частина Вітебської і Могилевської губерній – вважалась тимчасово окупованою територією. Білоруське Підляшшя – Біла, Яново, Терасполь, Кодень, Константинів, Немирів, Межиріччя; Берестейщина – повіти Берестя, Кобрин, Пружани; Полісся – повіти Драгичин, Косів, Лунінець, Пінськ, Столін, Мозир, Речиця, Гомель визнавались Німеччиною за Україною і лише східні райони Білорусі залишались у складі Радянської Росії.

Вже 19 лютого 1918 р. на неокуповану територію Білорусі увійшли німецькі війська. В ситуації, що склалася, Виконком І Всебілоруського з'їзду звернувся до народу з І Статутною грамотою, в якій проголосив себе тимчасовою владою в Білорусі. Був сформований уряд – Народний Секретаріат. 9 березня 1918 р. Виконавчий комітет з'їзду прийняв ІІ Статутну грамоту – проголошена Білоруська Народна Республіка (БНР). Законодавчим органом оголошувалась Рада Всебілоруського з'їзду, а виконавчим – Народний Секретаріат. Рішення про незалежність було оформлено ІІІ Статутною грамотою від 25 березня 1918 р.: «Від цього часу Білоруська Народна Республіка проголошується незалежною і вільною державою... Білоруська Народна Республіка повинна охопити усі землі, де живе і має чисельну перевагу білоруський народ, а саме – Могилевщину, білоруські частини Мінщини, Гродненщини (з Гродно, Бєлостоком і ін.), Віленщини, Вітебщини, Смоленщини, Чернігівщини, і суміжні частини сусідніх губерній, заселених білорусами» [5, 77].

Чим же керувалися представники білоруської політичної еліти, приймаючи відповідне рішення? По суті, Рада БНР декларувала територію, але, природно, прикордонного розмежування з сусідніми державами і прикордонної служби не мала. Зауважимо,

що протягом всієї новітньої історії Білорусі неодноразово поставало питання про її етнічні та державні кордони. Теоретичною розробкою питання на початку XX ст. займався професор Ю. Карський, пізніше один з учасників білоруського національного руху, делегат і почесний голова Всебілоруського з'їзду в грудні 1917р. Саме ним вперше були опубліковані етнічні кордони і складена етнографічна карта Білорусі. В праці «Этнографическая карта Белорусского племени» (1903 р.) вчений детально окреслив етнічну територію Білорусі: область, в якій білоруси складають абсолютну чи відносну більшість. Ця область, згідно праці Ю. Карського, розташовувалась по обидва боки Балтійсько-Чорноморського вододілу в басейні верхнього Дніпра, верхнього Немана і верхньої та середньої Західної Двіни; охоплювала, крім нинішньої території республіки Білорусь, також деякі райони Брянської, Смоленської, Псковської губерній. На заході професор Ю. Карський відносив до Білорусі Віленську і більшу частину Бєлостокської губерній; на північному заході – повіти Двінський, Люцинський і Режицький Ліфляндської губернії (Латгалії).

В одному з наказів членам делегації БНР на ведення переговорів з представниками УНР підкреслювалось: «Делегація добиватиметься встановлення кордонів Білорусько-Великоросійського і Білорусько-Українського за виключно етнографічним принципом і порушуватиме питання (перед Німеччиною – авт.) про можливість сприяння УНР по зміні західних і північних кордонів Білорусі за етнографічною ознакою" [4, арк. 242].

Сподівались представники Білоруської Народної Республіки і на підтримку Австрійського уряду, щоб залишити за Білоруссю територію Гродненської губернії за виключенням, можливо, південної частини Брестського повіту, всієї південної частини Мінської губернії, тобто течію р. Прип'ять і басейн р. Сож з північними повітами Чернігівської губернії... І, нарешті, білоруси хотіли бачити свій кордон на сході в його природних межах, тобто включаючи Смоленську область [4, арк. 264-265].

14 квітня 1918 р. десятитисячним мітингом білорусів-біженців і громадян Білорусі, що відбувся в Петрограді, було прийнято Звернення до польського, українського і литовського народів. Щодо українців зазначалось: «Ви, українці, намагаєтесь свої північні кордони розширити за рахунок Білоруських повітів Чернігівської, Мінської і Гродненської губерній» [2, 126].

Квітень 1918 р. був позначений активізацією переговорного процесу між керівництвами УНР та БНР, головною темою якого залишались територіальні проблеми. 17 квітня в радіограмі на ім'я товариша Міністра Закордонних Справ УНР йшлося про те, що невизначеність точної прикордонної лінії між Українською Народною Республікою та Білоруською Народною Республікою породжує на місцях багато непорозумінь як у відношенні функціонування державних і громадських організацій між собою, так і в повсякденному житті населення. Представники БНР просили з метою якнайшвидшого встановлення нормального життя в прикордонних місцевостях створити спільну комісію, яка могла б з точністю встановити і закріпити у відповідній угоді державні межі обох республік [1, 60].

18 квітня відбувається чергова зустріч представників українського керівництва з делегацією БНР, на якій порушувалися питання про принципи, якими мали керуватися комісії при встановленні державного кордону, про карту і про відправні кінцеві точки на заході та сході. З першого питання було вирішено прийняти за основу етнографічний принцип, але в тісному зв'язку з економічним і географічним, з другого – білоруська делегація буде керуватися, як основною, етнографічною картою професора Ю.Карського, виданою в 1917 р., а українська – німецькою етнографічною картою, а також іншими етнографічними і географічними картами. З третього питання згоди не було досягнуто. Білоруси наполягали, що відправною точкою на сході слід вважати злиття р. Судості з Десною біля м. Гремяч, а українці – м. Мглин, вважаючи всі північні повіти Чернігівщини своїми. Український уряд керувався міркуваннями зберегти за Україною Прип'ять і залізницю Пінськ – Гомель. Натомість, представники БНР дали чітко зрозуміти, що не збираються поступатися Прип'яттю, втрачати залізницю Брест – Брянськ, а також північні повіти Чернігівщини [1, 109].

6 травня білоруська делегація звертається зі скаргою на неправомірні дії українців, приводячи як доказ заяву Гомельського міського громадського самоуправління з протестом проти приєднання міста до України і передачі влади українському комісарові. Для зняття напруженості у стосунках, пов'язаних з анексіоністськими актами попереднього уряду країни, делегація вбачала вихід у відкликанні українських комісарів і заміні їх комісарами Білоруської Ради, й нарешті, що протести населення білоруських повітів будуть задоволені [6, арк.1-2].

На продовження даної тези доречним буде навести ще один документ, датований 16 травня цього року, в якому йшлося наступне: «Місто Гомель зі всіма його урядовими установами до останнього часу фактично підлягало урядові УНР. Договору, в якому зазначені були б державні границі, поки що не підписано. Коли з Гомеля і повіту прибутки Української Державною Скарбницею отримуються, то на думку Міністерства Справ Закордонних Українська Державна Скарбниця, може урядовим інститутам Гомеля і повіту їх виплачувати» [9, арк.2].

Однак, через декілька днів білоруси знову були змушені звернутись на адресу українського уряду, вказуючи на факти останнього часу, а саме призначення українських комісарів не лише у спірні території, але у міста і повіти суто білоруські. Рада і

Народний Секретаріат Білоруської республіки були переконані в тому, що призначення українських комісарів в білоруські повіти є явищем тимчасовим і ніяким чином не може розглядатися як акт захоплення білоруської землі і приєднання її до України [7, арк.2-3]. Відносно спірних територій, про які йшлося, то це частини Новгород-Сіверського і Городнянського повітів Чернігівської губернії, південні волості Мозирського і Пінського повітів Мінської губернії, частини Пружанського, Кобринського і Брест-Литовського повітів Гродненської губернії.

Під час переговорів українського уряду з Радянською Росією Україна зайняла жорстку позицію щодо повітів губерній, суміжних з нею держав, які мають належати саме їй, включаючи: …Мінської губернії – Пінський та Мозирський з частиною Річицького; Могильовської – частину Гомельського; Гродненської – Берестейський, Кобринський, частина Пружанського та Більського [8, арк. 40].

В архівних фондах збереглися схематичні описи кордонів Білорусі, складені групою членів Ради і Народного Секретаріату (до складу якої входили такі відомі діячі білоруського національного руху, як Я. Воронко, В. Захарко, А. Цвікевич, Я. Середа. Дані кордони практично співпадають з кордонами, запропонованими професором Ю. Карським в його праці «Этнографическая карта белорусского племени», а також з німецькими картами, що з'явилися в Мінську в березні 1918 р. Розпочинаючись біля перетину р. Десни з кордоном Чернігівської губернії, кордон Білорусі спускається по Десні, повертаючи на захід і відсікаючи північну частину Чернігівської губернії, йде до р. Дніпро нижче впадіння р.Сож, біля села Любеч і Лушиво; по Дніпру кордон простягається до межі Київської губернії, проходячи по ній, досягаючи кордону Волинської губернії, йдучи по цьому кордону до зіткнення з кордоном Гродненської губернії і по кордону цієї губернії доходить до м. Влодава – пункту перетину кордонів Білорусі, Польщі та України [3, 110].

Наприкінці 1918 р. за пропозицією комісії, утвореної Північно-Західною обласною партійною конференцією, пропонувалось чотири повіти Чернігівської губернії: Суразький, Мглинський, Стародубський, Новозибківський включити до складу Радянської Білорусії.

Підводячи підсумки, можемо констатувати, що становлення українсько-білоруських стосунків у 1918 р. відбувалося на тлі несприятливої зовнішньополітичної ситуації в Європі і внутрішньополітичної в обох республіках, що не дозволило їм відстояти й зберегти свою незалежність та врегулювати питання міждержавних кордонів.

Посилання

1. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: В 2-х тт. – Т. 1. – Вільня – Нью-Ёрк- Менск-Прага, 1998. –1080 с.

2. Канчер Е. Белорусский вопрос. Сборник статей. – Петроград, 1919. – 132 с.

3. Мазец В. Межы БНР // Спадчына. – 1993. – № 2. – С.110 .

4. Национальный архив Республики Беларусь, ф. 325, оп. 1, спр. 10, 268 арк.

5. Павлова Т. К вопросу о границах БНР // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 1991. – №1. – С. 77.

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), ф. 3766, оп. 1, спр. 139, 43 арк.

7. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 68, 14 арк.

8. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 187, 57 арк.

9. ЦДАВО, ф. 3766, оп. 1, спр. 188, 74 арк.

Мартыненко В.В. Чернигово-гомельское пограничье в контексте белорусско-украинских территориальных противоречий 1918 г.

Статья посвящена налаживанию белорусско-украинских отношений 1918 г., проблемам урегулирования межгосударственных территориальных противоречий. В их контексте выделены модели развития ситуации, связанные с чернигово-гомельским пограничьем.

***Ключевые слова**: Брестский мир, Уставные грамоты, Белорусская Народная Республика, территория, границы, Черниговщина, Гомель.*

Martynenko V.V. Chernihiv-Homel frontier in the context of Ukrainian-Byelorussian territorial conflicts in 1918

The article is devoted to the composing of the Ukrainian-Byelorussian relations in 1918, to the problems of settlement of the interstate contradictions. In the context of this item that was mentioned before, the models of development of the situation were distinguished, that concerned the Chernihiv-Homel border line.

***Key words:** The Brest compromise, charters, Byelorussian People's Republic, territory, borders, Chernihiv, Homel.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477.51)«1919»

О.О. Лейберов

ОСОБЛИВОСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1919 РОЦІ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується питання становлення та функціонування радянської влади на Чернігівщині у 1919 році. Автор розкриває та аналізує головні політичні причини слабкості влади більшовиків.

***Ключові слова:** Чернігівська губернія, радянська влада, більшовики*

Останнім часом у вітчизняній історичній науці помітно активізувався інтерес до подій часів національно-визвольної революції 1917-1921 рр. Особливий інтерес для дослідників представляє вивчення подій регіональної історії, які є складовою частиною загальних історичних процесів, що були характерними для країни в цілому. Дослідження цього історичного напряму дає можливість науковцям розібратися у місцевих, локальних особливостях тих

чи інших процесів та подій, дозволяє з'ясувати спільне і відмінне, простежити історичні закономірності, встановити причинно-наслідкові зв'язки, точніше розібратися в суті проблеми та зробити конкретні та об'єктивні висновки. Не останнє місце у вирі революційних подій займала Чернігівська губернія.

На жаль, радянська історіографія проблеми, яка нараховує десятки досліджень та наукових розвідок, не відзначається історичною об'єктивністю [1; 2; 3; 4; 5; 10; 11]. Прагнення представити більшовиків як єдину політичну силу, що презентувала інтереси широких верств населення країни, та показати діяльність представників інших політичних течій, як «націоналістичну» та «антинародну», було характерним для всіх досліджень даного періоду. Навіть збірники документів, що видавалися у радянські часи, відзначалися тенденційним добором матеріалів, ідеологічною упередженістю та відсутністю історичної об'єктивності [7, 14]. Наукові дослідження останніх років вигідно вирізняються від своїх попередників концептуальною новизною, залученням нових документів, насиченістю фактами та їх новим трактуванням. Революційні події 1917-1921 рр. були об'єктом вивчення таких дослідників, як А. Грищенко, В. Верстюка, В. Солдатенка, Я. Малика [6; 8; 9]. Однак, незважаючи на всі успіхи вітчизняної історіографії, і до сьогодення не існує наукової роботи, яка б узагальнювала та максимально об'єктивно висвітлювала регіональну історію Чернігівщини періоду визвольної революції.

Метою нашої роботи є дослідження на основі широкого кола архівних матеріалів політичних причин, що не дозволили більшовикам утвердити свою владу у Чернігівській губернії в січні-вересні 1919 року.

Російські та українські більшовики відводили Україні величезне місце у своїх стратегічних планах. Вони розглядали її як важливу економічну, сировинну та продовольчу базу, розраховували на підтримку численного українського населення, в першу чергу, міського пролетаріату та селянства. Крім того, Україна повинна була стати важливим стратегічним плацдармом для подальшого поширення радянської влади на Крим, Донщину, Кубань і далі – на Північний Кавказ. Не останнє місце у планах більшовиків належало Чернігівщині. Це засвідчує той факт, що вже на початку січня, одразу після повалення режиму Директорії та проголошення радянської влади, центральне та місцеве керівництво більшовицької партії розпочало активну роботу з упровадження в життя практики радянського будівництва. У своєму докладі на ім'я голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України губернський уповноважений Чайковський повідомляв: «Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території, звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвойовані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна, пенько-прядильна, цукрова, лісна, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для обміну з Росією та Білоруссю... задовольняти потреби постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення нарешті потреб інших губерній нашої Республіки» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55]. Але, незважаючи на всі намагання закріпитися на Чернігівщині та перетворити її на потужну економічну базу нової влади, більшовикам це зробити не вдалося. Головними причинами цієї невдачі радянська історіографія називала наступ білогвардійських військ генерала А. Денікіна та активну діяльність «внутрішньої контрреволюції». Та, на нашу думку, існував ще ряд суттєвих об'єктивних та суб'єктивних причин та факторів соціально-економічного та політичного характеру, які сприяли слабкості комуністичного режиму та врешті-решт призвели до падіння більшовицької влади в губернії.

У кінці червня було ухвалено так звану «московську директиву», у якій голова Збройних сил Півдня Росії оголошував початок походу на Москву. Генералу Май-Маєвському наказувалося наступати на Москву в напрямку Курськ, Орел, Тула, вийти на лінію Дніпра та Десни і зайняти Київ. У результаті цього наступу територія губернії була повністю зайнята білогвардійськими військами восени 1919 року. Однак білогвардійська окупація стала, швидше, наслідком слабкості більшовицької влади на Чернігівщині та Україні в цілому.

Іншою причиною була так звана «внутрішня контрреволюція», під якою радянська історіографія розуміла всі прояви антирадянської боротьби місцевого населення, але в першу чергу – селянські повстання та діяльність численних загонів «отаманів». Дійсно, масштаби цих явищ на Чернігівщині були вражаючими. У лютому місяці в Козелецькому повіті діяли банди отамана Зеленого, але основна хвиля селянських виступів припадає на червень-серпень, коли була зафіксована діяльність банди Федоровича (колишнього поміщика) в районі сіл Крути та Прохори [13, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 44], розкрито та ліквідовано Чернігівською губернською надзвичайною комісією «білогвардійсько-куркульську змову колишніх офіцерів, попів та куркулів на чолі з колишнім студентом-медиком Карлом Лайкс-Шантелем». Осередки цієї організації були викриті в 15 селах Чернігівського та Городнянського повітів [13, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 39.]. У цей же час із Борзни повідомляли, що «поблизу міста з'явилася банда, що займається грабунками та вбивствами» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 26]. У м. Ічня в липні за зв'язок із повстанцями був заарештований міський виконком у повному складі. Приводом до цього було те, що «під час куркульських повстань, що відбувалися там неодноразово, члени виконкому не переслідувалися кулаками і за всіма даними були в зв'язку з бандою Ангела» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 30]. Часто ці повстання

відбувалися не лише під соціальними та політичними гаслами, а й національними та релігійними («Церкви перетворюють у театри», «Ми за Ради, але без жидів та комуністів», «Геть жидів та жидівських наймитів») [13, ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 18].

Одним із найголовніших завдань нової влади стало формування органів місцевого управління та налагодження їхньої ефективної роботи. У Чернігові було створено губвиконком, якому підлягали всі повітові виконкоми, а тим, у свою чергу, – волосні. У містах та містечках влада належала міським та містечковим виконкомам, а в селах – сільвиконкомам та комітетам бідняків. Така «вертикаль влади», запозичена із сусідньої Росії, не враховувала національних особливостей українського суспільства. Саме тому вона не дала швидких та позитивних результатів, на що сподівалися більшовики.

Не вдалося губернському та повітовими казначействами стабілізувати фінансову ситуацію та налагодити грошовий обіг. З обігу вилучалися грошові знаки колишньої Російської імперії та Тимчасового уряду, а також карбованці та гривні Української Народної Республіки. Вони замінювалися на радянські гроші, які користувались у населення меншою довірою і тому погано приймалися під час розрахунків. «Населення зовсім не бажає приймати грошей по 50 крб., гривні ж беруть не дуже охоче, вимагають царських грошей або керенок» [12, ф. 1092, оп. 2, спр. 4, арк. 258 зв.]. Період більшовицького правління позначився черговим заростанням цін на сільськогосподарську продукцію і продукти харчування. Це було викликано не лише політичною нестабільністю, а й масовим вивозом хліба та готової продукції до великоруських губерній, установленням твердих цін на продукти та забороною вільної торгівлі. Ці необмірковані кроки політики «військового комунізму» призвели до появи чорного ринку та розквіту спекуляції.

Найгострішим залишалося питання дисципліни у військових частинах, що розміщувалися на території губернії. Як свідчать архівні документи, найбільшу небезпеку для місцевих більшовиків Чернігівщини становили саме загони Червоної Армії. У донесеннях із міст керівництво практично всіх повітів повідомляє про негідну поведінку червоноармійців: «Відпускні червоноармійці 4-го радянського полку вчинили дебош в Корюківці... констатуємо, що відпускні червоноармійці Таращанського та Богунського полків, повертаючись додому, чинять неподобства. Губвиконком Чернігівщини просить прийняти відповідні заходи» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 10]. У Конотопі кавалерійські частини захопили волосний виконком, «забрали печатку та гроші, кричали «смерть комуністам». Новгород-Сіверський повітовий партійний комітет навіть був змушений зібратися на спеціальне засідання для того, щоб розглянути ситуацію, яка склалася в повіті після прибуття сюди запасних кавалерійських частин Червоної Армії. Голова паркому Ромченко заявляв, що «...кавалеристи ведуть себе зухвало відносно влади та комуністичної партії: Ці червоноармійські частини неодноразово заявляли, що вони ще почистять усіх...». Продовжуючи думку попереднього доповідача, член паркому Душин застерігав: «Кавалеристи не розуміють ідей та завдань революційної боротьби, прибуваючи сюди, вони починають зривати червоноармійські значки та ведуть себе темно... ця маса налаштована зовсім не революційно. Серед червоноармійців помітне таке явище, як антисемітизм» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 56 зв.]. У Ніжині бійці загону ім. Крапив'янського самочинно оголосили «безжальний червоний терор» та вдалися до масових обшуків для з'ясування підозрілих осіб, щоб накласти на них контрибуцію. Місцева влада була змушена звернутися до командування 3-ї стрілецької девізії з проханням роззброїти «червоних партизан», що і було зроблено.

Ще однією з причин невдоволення червоноармійських частин, що формувалися із місцевого населення, були часті та масові мобілізаційні кампанії нової влади. Перед сільським господарством Чернігівщині, що сильно постраждало від мобілізації в роки Першої світової війни, постала перспектива залишитися взагалі без робочих рук. За сім місяців панування більшовиків до лав Червоної Армії було мобілізовано понад 33 тис. осіб, але, як свідчать донесення з місць, ця кількість була досягнута за рахунок «облав по місту» та інших примусових заходів влади. Не меншою була кількість людей, що дезертирували з військових частин. Так, на серпень 1919 року Чернігівщина посідала перше місце за кількістю дезертирів по всій Україні: 6079 чоловік, тобто 18 % від усієї кількості мобілізованих. Ситуація загострилася настільки, що довелося задіяти загороджувальні загони. Вони були виділені з частин діючої армії і виступили на лінію Ніжин – Крути – Бахмач – Ічня. Було видано наказ, за яким уся відповідальність за укриття дезертирів покладалася на голів виконкомів та комбідів. Як пізніше відмічалося, «цей прийом загалом дав задовільні результати» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 56 зв.].

Ще одним напрямом у роботі більшовиків стало формування та забезпечення кадрами новостворених установ виконавчої влади. Старі органи влади, що були організовані постановами уряду УНР, були ліквідовані, а замість них були створені нові, «що відповідали духу революції». Намагаючись не допустити до влади «націоналістів», «петлюрівців» та «буржуазно-куркульський елемент», усіх службовців зобов'язали надати рекомендації від 2-х членів партії, що підтверджували благонадійність особи, в іншому разі їм загрожувало звільнення. Таким чином з установ були звільнені всі «підозрілі» та «ворожі радянській владі елементи». Результатом цього не до кінця обміркованого кроку стала проблема кадрового та професійного дефіциту. Навіть губернсь-

кий уповноважений Чайковський був змушений заявити, що «губернія практично не має робітників». Нові службовці, що прийшли на зміну звільненим, не змогли повністю замінити останніх. Професійну некомпетентність нових управлінців відмічали практично всі. Так, члена Глухівського повітового комітету Протасевича виключили з партії та звільнили з роботи «за здирництво, грабунок та крадіжку чужого майна» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 37], а його колегу по роботі Пастушенка – «за бюрократизм» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 27 зв.]. Із конотопської організації повідомляли: «Вкрай необхідний організатор роботи з населенням, з відповідним стажем, українець» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 41]. Типовим був випадок коли голова комітету бідноти заявив повітовому керівництву, що «населення побачивши владу однієї партії у себе на спині» не підтримує комуністів і тому варто бути «поміркованими». Повітове керівництво здивувалося: «Что значит помиркованими»? І отримало у відповідь: «Потрібно вчити мову та психологію того народу, над яким ви плануєте панувати». Але відповідь більшовиків повіту була парадоксальною: «Краще вчить не нас, а селян..» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 48]. Непрофесіоналізм і неосвіченість нових робітників іноді призводили до курйозних ситуацій. Так, голова Остерського виконкому сумнівався, чи тотожні поняття «більшовик» і «комуніст». У розгорнутій доповіді на партійній конференції член губернського революційного комітету Риндич, характеризуючи ситуацію, що склалася у органах влади, наголошував: «Зупинюсь на зловживаннях та інцидентах... окрім загальних умов цієї роботи, як-от: взаємної недовіри, відсутності партійної дисципліни, повної безконтрольності, прагнення до захоплення абсолютної влади... потрібно звернути увагу на те, що майже всі робітники, що присилаються з центру, не відповідають своєму призначенню та в кращому разі є бездіяльними, в гіршому – авантюристами та паразитами, що шукають у роботі засобів до покращання умов матеріального існування» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 29 зв.]. Його виступ підтримав член ніжинського паркому Зільберман, який так охарактеризував ситуацію, що склалася у керівних органах м. Ніжина: «Безперервні усобиці, два ворогуючі табори, безвідповідальність, вороже ставлення до нових людей, паразитування» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 64]. Нечуваних розмірів досягло в цей час пияцтво та самогоноваріння. В одному із звітів спеціальної губкомісії зазначається, що «Сосницька організація комуністів не на висоті свого положення. Розвинуто пияцтво... Більшість товаришів з Сосницької організації бувають п'яними не лише у вільний час, але і під час занять» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 64 зв.]. Усі заходи міліції та центрального керівництва припинити пияцтво та ліквідувати самогоноваріння позитивних результатів не принесли.

На селі опорою радянської влади повинні були стати комітети бідноти. Намагаючись утілити у життя свої соціальні гасла та створити «справжню, революційну владу», більшовики надавали перевагу бідняцькому елементу села. Але з часом з ряду причин бідняки були практично витіснені з владних установ. У своєму листі від 7 червня 1919 року Ю. Коцюбинський писав: «Біднота навідріз відмовляється йти до комбідів (маленька зарплата до 500 крб.). Комітети раніше були повністю з бідноти, тепер майже повністю з середняків. Відмовляються працювати та починають обирати тих, кого «общеская работа не разорит» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 70]. З Сосницького повіту повідомляли: «У комбідах сидять куркулі та контрреволюціонери, часто до їх складу потрапляли люди безграмотні, що були не в курсі справи...» Тому місцеві більшовики були змушені погодитися з тим, що «положення радянської влади на селі вкрай нестабільне: не можна точно з'ясувати, підтримує населення її чи ні. Селяни ставляться до неї скептично, з малою довірою... якщо у містах організація нового апарату влади досі не налагоджена, робота йде з важкими ускладненнями, то на селі немає нікого, хто міг би організувати нову владу». І потім занепокоєно додавали, що «село може за таких умов піти за будь ким, хто дасть йому відразу горілки, цукру, ситцю, цвяхів, серпів, керосину – будь-то Григор'єв, Денікін або Колчак» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 34]. Ситуацію погіршували дуже часті непорозуміння між сільською та міською владою, комбідами та центральними партійними осередками. Дійшло до того, що в одному із повітів міський виконком назвав сільський «куркульським», а той, у свою чергу, повітовий – «жидівським» [13, ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 64 зв.].

Скрутна ситуація, в якій опинилася нова влада, змусила більшовицький уряд вдатися до силових методів її розв'язання. Для боротьби з селянськими повстаннями, проявами отаманщини та бандитизму місцеве керівництво вдалося до вже випробуваної практики «червоного терору». На початку червня в Чернігові за постановою губвиконкому було організовано Надзвичайний військово-революційний трибунал. Трибунал за кілька днів розстріляв 75 чоловік, з яких більшість не мали ніякого відношення до контрреволюційних виступів. У більшості випадків слідство не велося. Під час допитів арештованих били шомполами, нагайками, кулаками та ногами, причому били власноручно члени губкому та Надзвичайного трибуналу. Це призвело до того, що навіть частина членів революційного трибуналу виступили проти безсистемних розстрілів і направили до Києва листа з критикою місцевої влади.

У середині серпня, напередодні денікінської окупації губернії, вийшов циркуляр Чернігівського губкому КП(б)У до всіх повітових, волосних та сільських комітетів про посилення партійної роботи. У цьому документі більшовики спробували проаналізувати причини слабкості своєї влади на Чернігівщині: «Нам потрібно рахуватися з неорганізованістю

тилу, розхлябаністю окремих членів партії, цілих організацій та відсутності живого зв'язку губернського центру з периферією... Серйозною небезпекою є для нас виступи контрреволюційних банд». Губком рекомендував усім партійним організаціям губернії «тримати найтісніший зв'язок як з робітничою масою, так і селянською, всіляко залучаючи її до широкої роботи та життя міста, регулярно посилати агітаторів та інструкторів, запровадити практику недільних об'їздів повітів, влаштування хат-читалень. Посилити організаційну та агітаційну роботу в містах та селах... Посилити політичну та партійну роботу серед Червоної Армії, особливо запасних та кавалерійських частин,...». Але ці заходи виявилися запізніми. У більшовицького керівництва губернії просто не залишилося часу для втілення їх у життя.

Підсумовуючи, варто відмітити, що більшовики не змогли закріпитися на Чернігівщині, оскільки не отримали широкої підтримки з боку міського та сільського населення губернії. Ряд суттєвих прорахунків не дозволив налагодити ефективне функціонування управлінського апарату та вирішити гострі соціальні питання. Але, як показали подальші події, більшовики змогли зробити для себе правильні висновки. Відновивши на початку грудня 1919 року радянську владу у губернії, місцеві більшовики розпочали пошук компромісів для вирішення основних питань.

Посилання

1. Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. / Б.М. Бабій. – К., 1958. – 267 с.
2. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918-1920 роках. – К., 1957. – 47 с.
3. Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне: к истории комитетов бедноты на Украине / Н.Д. Березовчук, Г.В. Бондаренко. – К., 1986. – 115 с.
4. В борьбе за власть советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К., 1977. – 347 с.
5. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні 1917-1920 рр. / І.Х. Ганжа. – К., 1960. – 151 с.
6. Грищенко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1919-й. / А. Грищенко. – К., 1996. – 82 с.
7. Костенко И.П., Симоненко В.И. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919-1920 / И.П. Костенко, В.И. Симоненко. – К., 1976. – 220 с.
8. Малик Я.Й., Береза О.І. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917-1920). / Я.Й. Малик, О.І. Береза. – Львів, 2001. – 391 с.
9. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 2: Революція на Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф.Солдатенков, В.Ф. Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
10. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918-1920 / М. Супруненко. – К., 1951. – 343 с.
11. Українська РСР в період громадянської війни: В 3 т. – Т. 2: Розгром буржуазно-куркульської директорії. Вигнання інтервентів Антанти. Визволення України від денікінців (листопад 1918 – грудень 1919). – К., 1968. – 423 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України).
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
14. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919-1920: Сб. документов и материалов / Сост.: В.И. Кудряшова, П.Я. Кудряшов, Г.П. Петров, Ф.П. Спиридонов та ін. – К., 1975. – 456 с.

Лейберов А.О. Особенности становления большевистского режима на Черниговщине в 1919 году: политический аспект

В статье исследуется проблема становлення и функционирования советской власти на Черниговщине в 1919 году. Автор раскрывает и анализирует главные политические причины слабости всласти большевиков.

Ключевые слова: *Черниговская губерния, советская власть, большевики.*

Leiberov O.O. The peculiarities of the bolshevik regime in Chernihiv in 1919: the political dimension

The problem of formation and functioning of the Soviet government in Chernihiv in 1919 is investigated in the article. The author reveals and analyses major political reasons of weakness of the bolsheviks power.

Key words: *Chernihiv province, the Soviet power, the bolsheviks.*

11.03.2013 р.

УДК 37(09)(477.51-25)«1919/1921»

О.Ю. Пригорницька

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ ЧЕРНІГОВА (1919-1921)

Стаття висвітлює зміни, що відбулися в організації вищої школи Чернігова в 1919-1921 рр. на тлі модернізації системи освіти в УСРР. На основі широкої джерельної бази проаналізовано умови підготовки науково-педагогічної інтелігенції міста.

Ключові слова: *освіта, педагогічна освіта, вища школа, інститут народної освіти, УСРР, Чернігів, XX століття.*

Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка протягом багаторічного існування зробив значний внесок у підготовку педагогічних працівників не лише Чернігівщини, а й України в цілому.

Він неодноразово ставав об'єктом уваги істориків [11] та місцевих дослідників-краєзнавців [13; 15; 17]. Але дана проблема не знайшла комплексного висвітлення. Особливо це стосується періоду історії початку 20-х рр. XX ст., коли модернізувалася освітня система УСРР.

У статті робиться спроба проаналізувати зміни, що відбулися в організації вищої школи Чернігова в 1919-1921 рр. на тлі оновлення системи освіти в УСРР, та соціокультурні умови підготовки науково-педагогічної інтелігенції міста. До того ж реформування вищої школи, яке відбувається в сучасній Україні, для досягнення рівня світових стандартів, потребує врахування досвіду попередніх поколінь.

Першочерговим завданням більшовицької влади

на початковому етапі модернізації (початок 1920-х рр.) було усунення «старої царської шкільної системи»: класичних гімназій, університетів і духовних навчальних закладів. Поділ школи на початкові, вищі початкові училища, гімназії, реальні училища, ремісничі, технічні комерційні училища та інші види навчальних закладів дореволюційної доби підлягав скасуванню. Абсолютна руйнація старої школи і формування нової системи освіти – характерна риса й ознака модернізації по-більшовицькому [11, 71]. Вона означала реалізацію ключових ідейно-політичних принципів і програмних положень РКП(б) [11, 67]. Теоретично і функціонально можна визначити три складові (комуністичне виховання, педагогічна та освітньо-навчальна системи), які, власне, були суб'єктом і об'єктом модернізації. На практиці всі вони належали до єдиної навчально-виховної системи УСРР [11, 68].

Творцем проекту системи освіти, ухваленого в серпні 1920 р. [10, 228], став тодішній народний комісар освіти українського радянського уряду Г.Ф. Гринько (1890-1938). Його проект мав наступний вигляд:

1) дошкільне соціальне виховання (дитячий садок, дитячий будинок, комуна, колонія) – від 4 до 8 років;

2) соціальне шкільне виховання (трудова школа: 1-й 4-річний концентр – з 8 до 12 років, 2-й 3-річний – з 12 до 15 років);

3) професійна освіта:

а) професійна школа – 2-3-річна з однорічним після того стажем для підготовки кваліфікованих робітників [10, 229];

б) технікум – з трирічним курсом навчання для підготовки інструкторів;

в) інститут – з 4-річним курсом – для підготовки висококваліфікованих спеціалістів-практиків;

г) академія – з дворічним курсом – для підготовки вченого з тієї чи іншої галузі науки.

Система освіти Г.Ф. Гринька незабаром підпала деяким змінам, які вніс до неї тодішній заступник народного комісара освіти Я.П. Ряппо. Так, з неї було вилучено наукову вертикаль, оскільки в умовах наявності наукових установ у кожній вертикалі зайвими вважалися загальні наукові установи. Інститут і технікум визнані за рівноправні, як вищі навчальні заклади, але технікум мав завдання підготувати вузького спеціаліста, а інститут – спеціаліста-адміністратора та організатора [10, 230]. Інститут – це не вища школа звичайного типу (як, наприклад, університет), що має завдання дати лише наукові теоретичні знання своїм слухачам, але крім того має і спеціальне завдання – підготувати педагога-практика. Маючи це на увазі й напрям викладання в інституті повинен був бути дещо іншим, ніж в університеті, і викладач, при читанні свого курсу, повинен був будувати його так, щоб повідомити слухачам не лише теоретичні наукові відомості, але й методичні, й методологічні вказівки, що відносилися до даного курсу [1, 7].

Ще один тип навчально-виховного закладу виник у 20-х рр. XX ст. – робітфак. Уперше в Україні його було організовано в 1921 р. як знаряддя для пролетаризації вищої школи.

Спочатку робітфаки мали 2-річний курс, але з 1926-1927 навчального року курс їх був підвищений до 3-х, а потім навіть до 4-х років.

Частину слухачів складали робітники, які делегувалися професійними спілками, партійними організаціями та Червоною Армією, і на час свого перебування на робітничих факультетах одержували стипендію на своє утримання. Частину складали ті робітники, що не залишали праці на виробництві й лише ввечері могли навчатися, тому були робітфаки денні й вечірні [10, 248].

Реорганізація Міністерства народної освіти та його структури завершилася фактично упродовж першої половини 1920 р., а становлення радянської схеми не обмежилося зміною офіційних назв. До середини 20-х рр. XX ст. Наркомос УСРР діяв за організаційною системою і принципами главків (головних управлінь), які віддзеркалювали основні напрямки освіти – соцвиху, профосвіти, політосвіти. На цих трьох «китах» функціонували і губернські відділи освіти [11, 76].

Щодо підготовки педагогічних кадрів, то тут радянська влада акцент зробила на двох типах педагогічних шкіл: технікумах та інститутах народної освіти [10, 247]. Чернігів не став винятком у цій справі. Після відновлення в 1919 р. влади більшовиків в Україні, існуючий з 1916 р. Чернігівський учительський інститут готував педагогічні кадри. У 1919 р. відбувся перший випуск 13 учителів [16, 914]. У подальші роки, в залежності від завдань, які стояли перед суспільством і школою, інститут неодноразово реорганізовувався з відповідними змінами терміну навчання [15, 4]. Так, 14 вересня 1919 р. проект реорганізації Чернігівського учительського інституту у педагогічний з 4-річним терміном навчання був затверджений Радою робітничої і селянської оборони України. Новому педагогічному інституту було передано будівлі колишнього реального училища, колишньої канцелярії губернатора та ряд інших приміщень. За рахунок ліквідованих радянською владою духовних навчальних закладів значно поліпшилося матеріальне оснащення вузу, поповнилася його бібліотека [16, 914].

Так, згідно з доповіддю бібліотекаря інституту П.К. Федоренка станом на 29 липня 1920 р. було зареєстровано 2290 найменувань книг, незареєстрованих – 1500, загублених остаточно – 34, а з можливістю повернення – 22. Він просив керівництво інституту клопотатися перед губнаросвітою, щоб на допомогу бібліотекарю з його помічником на 2 тижні запросили дві особи для складання формулярів та внесення до каталогу незареєстрованих книг для злиття студентської та фундаментальної бібліотек [2, 116]. Також П.К.Федоренко зазначив, що потрібні книги з природничо-

географічних та фізико-математичних наук. На засіданні Ради педагогічного інституту було вирішено їх купити за рахунок кредиту інституту [2, 123].

Викладацький склад Чернігівського педагогічного інституту забезпечував проведення курсів запланованих дисциплін. В інституті працювали відомі педагоги, серед них – Б. М. Шевелєв (1893-1938), історик, літературознавець, дослідник з питань літературного краєзнавства, який співпрацював з М.С. Грушевським, збираючи відомості про провідні осередки громадівського руху та їх діячів у Чернігові [14, 243], науковий співробітник Чернігівського історичного музею (друга половина 1920-х – початок 1930-х рр.), член Чернігівської архівної комісії, Комісії Лівобережної України Історичної секції ВУАН, Чернігівського наукового товариства при ВУАН. Він тричі заарештовувався (1921, 1930, 1938) і був розстріляний у 1938 р. [14, 287].

З 1918 по 1921 рр. в інституті викладав Д.О. Заушкевич, щорічний керівник короткотермінових педагогічних курсів, курсів соцвиху, курсів українознавства. У 1920 р. він був обраний проректором Чернігівського інституту народної освіти [6, 58], залишаючись лектором з української мови і літератури [6, 57]. І.В. Лисицин, який з 1916 р. був викладачем Чернігівського учительського інституту [6, 65], читав курс «Історія мистецтв» і керував заняттями в студії образотворчих мистецтв з предмету «Педагогічний малюнок» [9, 54]. Він був автором статей про естетичне виховання, постановку занять у студіях образотворчого мистецтва [6, 70]. І.В. Лисицин займався просвітницькою роботою загальноміського значення. Так, він брав активну участь в організації та проведенні у 1922-1923 навчальному році ряду популярних лекцій для робітників та молоді, що навчається (наприклад, «Боротьба за правду й красу (нарис з історії скульптури)», «Архітектурні зразки Єгипту, Ассирії, Греції та Риму та їх зв'язок із загальним устроєм життя народу» [8, 62]). Також проводив лекції для робітників та молоді, що навчається, інший відомий у місті викладач О.О. Шушковський – кандидат природничих наук. Його доповіді охоплювали актуальні питання біологічної науки та повсякденного життя (наприклад, «Дарвін і його вчення», «Хімія життя і явища омолодження», «Закони спадковості та утворення нових форм»). З 1 листопада 1916 р. О.О. Шушковський викладав зоологію в Чернігівському учительському інституті, а з реорганізацією його в інститут народної освіти – загальну біологію [6, 98]. Додатково він працював керівником гурткової роботи слухачів другого курсу в ботанічному та біологічному кабінетах. Заняття «Гуртка любителів природи» педагог проводив двічі на тиждень, навіть у літній період. Форми організації роботи в ньому були різними: доповіді, досліди, спостереження за місцевою флорою і фауною, що, на думку керівника, було найбільш продуктивним видом занять, який розвиває самостійність мислення та активність як доповідачів, так і слухачів, які задають запитання [8, 57-58]. З цим погоджуються і сучасні педагоги України та світу [8, 62]. П.К. Федоренко – викладач історії, декан факультету соціального виховання (факсоцвиху), згодом – відомий історик (автор наукових праць «Воронковська сотня Переяславського полку за Рум'янцевським описом», «Неоліт на Волині. Могильник с. Городка Рівненського повіту Волинської губернії» [5, 37]). Він очолював спільні засідання педагогічної комісії ІНО з викладачами школи ім. Т.Г. Шевченка та ім. М.П. Драгоманова з питання проведення в останній ряду комплексів, які були спрямовані на набуття студентами третього курсу практичних навичок роботи в школі [4, 12]. Також педагогічна комісія проводила «педагогічні четверги (співбесіди)», де в якості доповідачів виступали кращі педагогічні сили м. Чернігова [4, 13].

Незважаючи на труднощі громадянської війни, силами співробітників Чернігівського педагогічного інституту було започатковано річні курси підготовки вчителів, організовано лекційну пропаганду в сільській місцевості. 13 березня 1920 р. в Агітосвіту були передані кошти в розмірі 3525 рублів, зібрані добровільно викладачами Чернігівського педагогічного інституту для створення прифронтових бібліотек [2, 60]. При інституті запрацювали педагогічний музей та майстерня наочних посібників, допоміжні факультетські заклади: фізичний, математичний [2, 129], хімічний [3, 11] та біологічний кабінети [8, 62]. 23 лютого 1920 р. голова Ради педагогічного інституту С.А. Неаполітанський доповів про організацію трудових процесів з ознайомленням слухачів інституту з роботами по дереву та металу. Заняття проводилися у столярній та механічній майстернях ремісничого училища щодня з четвертої до шостої години вечора (тобто чотири інститутські робочі одиниці) групами по 20 чоловік. У кожній майстерні навчальний процес забезпечували інструктор, який представляв програму занять, і два майстра [3, 3]. Роботи по дереву та металу були обов'язковими для всіх студентів, але за програмами для чоловіків і окремо для жінок, щоб вони шкідливо не відображалися на здоров'ї останніх [3, 4].

Протягом 1920-1930 рр. у вітчизняному освітньому просторі з'явились і діяли принципово нові вищі навчальні заклади – інститути народної освіти (ІНО), покликані забезпечити радянську школу педагогічними кадрами. За цих умов восени 1920 р. було створено Чернігівський інститут народної освіти (ЧІНО) з 4-річним терміном навчання [16, 914]. Ще під час подачі документів не всі абітурієнти опинялися в однакових умовах, адже були і такі, що іспитів не складали. На середину 1920-х рр. при вступі до ЧІНО, наприклад, від них звільнялися ті, хто закінчив робітничі факультети при педагогічних вищих школах [13, 47].

До Статуту даного типу вищих навчальних закладів, прийнятого Радою вищих педагогічних

шкіл, Чернігівська нарада з реформи педагогічних інститутів внесла доповнення, за якими Чернігівським інститутом народної освіти здійснювалося управління наступним чином: на чолі – Рада, до складу якої входили відповідальні робітники інституту, представники від студентів (четверта частина від загального складу ради), представник від губнаросвіти. Обов'язки з керування інститутом розподілялися між членами президії: голова (ректор) завідував навчальною частиною та загальним наглядом за інститутом, товариш голови (проректор) – господарською частиною. Справи вирішувалися більшістю голосів. Рада організовувала правління інституту, головою і секретарем якого були обрані на два роки голова і секретар ради інституту, а до складу його входили президія при декані та один представник від студентів. 18 вересня 1920 р. ректором було обрано С.І. Воробйова, проректором – Д.О. Заушкевича, секретарем – О.О. Шушковського [3, 52]. Рада обирала комісію з переобрання лекторів (виборчу комісію), яка кандидатурами претендентів заміщувала вільні вакансії на кафедри за згодою відділу управління вищої школи при губнаросвіті. Сама ж вона для детального розгляду заяв претендентів розбивалася на підкомісії пофакультетно. Висновки факультетських підкомісій виносилися на пленум, обговорювалися та проводилися остаточні вибори. Повноваження комісії закінчувалися після винесення постанов. Щодо освітнього цензу лекторів вимог не висували [2, 138]. Адміністративно-господарча комісія займалася ремонтом будівель, заготівлею палива, перевіркою інститутського майна та використаних сум [2, 114].

За пропозицією губнаросвіти у грудні 1920 р. при інституті для розподілу стипендій була створена стипендіальна комісія з двох представників від викладачів (О.О. Шушковський, П.К. Федоренко), двох – від слухачів (Зиза, Пилипенко) та одного від губнаросвіти (Дудка) [3, 12]. Умовами видачі стипендій були відвідування лекцій, виконання мінімуму праці та подана мотивована заява про бажання отримувати стипендію [3, 19]. Канцелярія видавала загублені залікові книжки студентам [2, 60], а медико-санітарною частиною інституту завідував призначений радою лікар [2, 192].

Завдяки зусиллям викладачів Чернігівського інституту народної освіти був приведений у відповідність до нових вузівських програм навчальний план інституту на 1920-1921 навчальний рік (27 вересня 1920 р. на засіданні словесно-історичного відділу Чернігівського педагогічного інституту ухвалили вважати недопустимим для викладача вищого навчального закладу, яким є інститут, мати більш ніж 12 лекцій на тиждень. Була затверджена тривалість першого триместру з 1 жовтня по 1 грудня. Постанова торкалася й нагальної потреби закінчити недочитані в минулому році курси (наприклад, «Всесвітня історія», «Логіка», «Політична економія»). В інституті стали вважати бажаним, щоб усі лекції були в ранкові години, тривалість кожної, з огляду на їх велику кількість у першому триместрі, мала становити 35 хвилин [1, 14]. Весняні канікули визначалися з 23 квітня по 9 травня [1, 26]. Час занять для закінчення читання лекцій за постановою Ради педагогічного інституту було продовжено до 1 липня 1921 р. [1, 27].

Отже, аналіз джерел і літератури дозволяє констатувати, що упродовж першої половини 20-х рр. XX ст. відбулося визначення та формування схеми радянської системи освіти шляхом докорінної реорганізації дореволюційної структури, а сама система освіти перебувала на стадії становлення педагогічної системи [11, 69].

20-ті роки XX ст. у розвитку української вищої школи можна назвати періодом шукань і творчості, правда, творчості пристосовницької. Наркомос давав лише загальні вказівки про напрямок і зміст шкільної роботи. У рамках тих вказівок залишались ще якісь можливості для вияву особистої ініціативи і творчості [10, 256].

Отже, модернізація торкнулася структурних і функціональних принципів освіти, не обмежуючись лише змінами організаційних форм та її схеми [11, 78]. Чернігів не став винятком і система підготовки педагогічних кадрів зазнала трансформації «згори», яку втілювали в життя обдаровані місцеві кадри педагогічної інтелігенції. Отже, ця проблема залишається перспективною для подальших досліджень.

Посилання

1. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 61, 39 арк.
2. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 77, 220 арк.
3. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 78, 88 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 81, 59 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 82, 37 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 108, 58 арк.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 136, 58 арк.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. р-608, оп. 1, спр. 175, 62 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. р-942, оп. 1, спр. 4781, 54 арк.
10. Кравець В. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів та університетів / В. Кравець – Тернопіль, 1994. – 360 с.
11. Кузьменко М.М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М.М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 66–80.
12. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933: Навч. посібник / О.В. Сухомлинська та ін.; за ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 304 с.
13. Непотенко І.В. Повсякденне життя студентства Чернігова у 1920-х роках / І.В. Непотенко // Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання» (12 жовтня 2010 р.). – Чернігів, 2010. – С. 47–50.
14. «За сто літ»: Покажчик змісту / С. Панькова, Г. Шевчук // Український археографічний щорічник. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 240-287.
15. Суярко С.Я. Чернігівському державному педагогічному інституту – 80 років / С.Я. Суярко // Чернігівські відомості. – 1996. – 20 вересня. – С. 4.
16. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія»

ім. М.П. Бажана, 1990. – 1008 с.
17. Явоненко О.Ф. Наш інститут (1916-1996) / О.Ф. Явоненко // Початкова школа. – 1996. – вересень. – № 9 (327). – С. 4-6.

Пригорницкая Е.Ю. Трансформация высшей школы Чернигова (1919-1921)
Статья освещает изменения, произошедшие в организации высшей школы Чернигова в 1919-1921 гг. на фоне модернизации системы образования в УССР. На основе широкой источниковой базы проанализированы условия подготовки научно-педагогической интеллигенции города.
Ключевые слова: *образование, педагогическое образование, высшая школа, институт народного образования, УССР, Чернигов, XX столетие.*

Pryhornytska O.Yu. Transformation of higher education of Chernihiv (1919-1921)
The article highlights the changes in the organization of higher education in Chernihiv in 1919–1921 against the background of the modernization of the education system in the USSR. The author analyzes the conditions of the training of scientific-pedagogical intelligentsia of the city on the basis of archive materials.
Key words: *education, pedagogical education, higher school, institutes of the folk education, USSR, Chernihiv, twentieth century.*

14.03.2013 р.

УДК 007.304:655.3.066«192»

Н.С. Подоляка

РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ЧАСОПИСІВ 20-Х РОКІВ XX СТ. В УТВЕРДЖЕННІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА СУМЩИНІ

У статті аналізуються видання «Наша освіта» (1924-1930) та «Трудова освіта» (1920-1922) як впливовий чинник формування радянської громадсько-педагогічної думки 20-х років XX ст.
Ключові слова: *педагогічна преса, інформація, проблематика ЗМІ.*

Педагогічна преса 20-х, 30-х років XX ст. створювалася, у більшості, рішенням радянських і партійних органів, які контролювали освітню політику. У цей час з друку виходять бюлетенів – 24, вісників – 3, записок – 4, збірників (наказів, методичних матеріалів, праць тощо) – 8, листів (інформ., інстр., інстр.-інформ.) – 4, журналів – 56, газет – 17 найменувань. З них українською друкувалось 89, російською – 23, єврейською – 2, польською – 4, німецькою – 1, есперанто – 1 (4 не визначено) видань. Значна кількість періодичних видань друкувалась спочатку виключно російською мовою, орієнтуючись на загальний простір поширення в СРСР, а згодом, виконуючи завдання українізації, перейшла на друк українською мовою [9, 117-128].

Мета нашого дослідження – висвітлити специфічні характеристики часописів «Наша освіта» та «Трудова освіта» з огляду на завдання формування ідеологічних основ радянської системи освіти.

Зважаючи на наявність в Сумському регіоні двох вузів – Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка та Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка – в навчальній програмі яких обов'язковим є предмет історії педагогіки, розглянуте питання буде вкрай важливим. І хоча про педагогічну пресу з різних позицій писало багато авторів, зокрема С. Лобода, О. Сухомлинська, Л. Березівська, Н. Побірченко та інші, усе ж наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що питання висвітлення радянської громадсько-педагогічної думки на сторінках часописів «Наша освіта» та «Трудова освіта» не отримало всебічного й об'єктивного висвітлення в журналістикознавстві. Важливість роботи зумовлена й необхідністю аналізу регіональної преси першої половини XX ст.

Сумщина славна своїми журналістськими традиціями. У перші роки радянської влади на її теренах виходило кілька педагогічних періодичних видань: «Трудова освіта» (Охтирка, 1920 – 1922 рр.), «Інструктивний лист» (Сум. окр. інспектура народної освіти, 1928 р.), «Наша освіта» (Сум. окр. інспектура народної освіти, 1924 – 1930 рр.), «На штурм неписьменності» (Суми, 1929 р.).

У фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка нами виявлено 22 екземпляри часопису «Наша освіта» за 1925-1930 роки. Варто відзначити, що періодичне видання з такою ж самою назвою виходило в 1924 р. й в Житомирі.

Перше число бюлетеню датоване 20 грудня 1924 р. На першій сторінці подавалася головна інформація про видання: громадсько-педагогічний часопис-місячник Сумської Окружної Інспектури Народної Освіти. Далі йшли умови передплати та друкування публікацій. Тут зазначалося, що передплата обов'язкова для всіх освітніх установ Сумської округи, надіслані до друку статті й замітки не повертаються, а весь матеріал редакція використовує за власним бажанням. На обкладинці виділялося гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Часопис накладом у 650 примірників виходив українською мовою в Сумах. До 1930 р. він мав малий формат й лише останній номер мав збільшені розміри.

До складу редакційної колегії входили П. Вовченко (відповідальний редактор), Г. Попова, І. Левченко (загальний редактор), секретарем редакції був О. Теодорович. На початку свого існування перед редакцією бюлетеню стояли наступні завдання: «Широко пропагувати та втілювати в маси робітників освіти нову радянську систему, принципи та основні засади радянської школи; боротися з ворожими впливами на культурне будівництво; відгукуватися

на всі найважливіші питання поточного життя та соціалістичного будівництва; об'єднувати актив радянського учительства для спільної роботи над новими програмами, методами роботи; удосконалювати практику педагогічної роботи за певних умов; допомогти вчителеві розібратися в нових програмах, методах роботи, принципах радянської освіти, підвищити педагогічний та політичний рівень. Зі всією рішучістю висовувалася також потреба давати учителеві поради з організаційно-методичних питань, обмінюватися досвідом та наслідками роботи, висвітлювати недоліки нашої культосвітньої й педагогічної роботи та їх виправляти» [1, 1-3].

Часопис мав наступні розділи: 1) організація й ідеологічне керівництво народною освітою в окрузі; 2) соціальне виховання в його масових формах; 3) партосвіта; 4) політосвітробота; 5) професійна освіта; 6) метод. робота й методичний досвід в усіх галузях народної освіти; 7) що нам пишуть (низова праця на місцях); 8) бібліографічні поради; 9) пед. консультації; 10) освітня хроніка; 11) офіційний матеріал, обіжники й розпорядження; 12) листування редакції; 13) оповіщення та об'яви.

З 1928 відповідно до розпорядження окружної інспекції народної освіти (ОІНО) часопис мали в обов'язковому порядку передплатити всі трьохрічні, чотирьох- і семирічні трудшколи, дитячі будинки й дитсадки, школи і курси лікнепу, сільбуди і хати-читальні, клуби, бібліотеки й гуртки, професійні школи, інші.

Перші публікації часопису – переважно оголошення офіційного, адміністративного та суто інформаційного характеру. З часом на сторінках бюлетеню з'являються матеріали поточної творчої роботи метод. органів, досягнення освітніх закладів та практичні поради. Поволі бюлетень почав набувати нових рис, поєднуючи в собі функції і бюлетеню, і громадсько-педагогічного журналу. На п'ятому році існування до бюлетеня ставилися вже не тільки як до довідника про чергові розпорядження окружної інспекції народної освіти, але й «в головному як до ідеологічного й методичного керуючого джерела, що відображає наш досвід, досвід Сумщини» [10, 1].

Як зазначалося редакційною колегією, на етапі другої п'ятирічки невідкладним завданням часопису стало «виступити на боротьбу за письменність, організувати рішучий удар по релігії, знахарству, пияцтву» [1, 1-3]. Одним із завдань було оголошено

«правильно зорієнтувати робітників освіти в питаннях наукової педагогіки, підвищувати їх теоретичний рівень, допомагати їм озброїтись в проблемах марксистської педагогіки, бо без цього не можна правильно будувати свою освітню роботу, виховувати нове покоління для соціалістичного будівництва» [1, 1-3]. Отже, найголовнішим завданням ставала пропаганда радянського способу життя.

Жанрова палітра публікацій була різноплановою: замітки, розширені інформації, звіти, репортажі, кореспонденції, критичні статті про недоліки роботи педагогічних колективів. Актуальними були проблеми пропаганди та агітації. Зокрема, у № 8-10 (серпень-жовтень) за 1928 р. журналіст Г. Гусак дає поради щодо підготовки до виборів депутатських рад різного рівня школам та учителям. При цьому з позицій більшовицької ідеології потрібно було провести не лише низку батьківських зборів та обговорити питання на засіданнях партійних та комсомольських осередків, а ще й допомагати складати списки позбавлених права голосу, тобто так званих класових ворогів [3, 73].

Багато уваги на шпальтах часопису приділялося проблемі подолання неписьменності в містах та селах округу [14, 52-53]. Певні публікації «Нашої освіти» стосувалися розвитку краєзнавства як необхідного елементу педагогічної праці вчителя [17, 1-3; 4, 23].

Варто відзначити також, що часопис виходив у період, коли політика українізації набувала стратегічно важливих рис, тож продовжувала складати теоретичний і практичний зміст творчої і педагогічної діяльності українського вчительства. На сторінках видання публікували свої статті провідні вчені того часу: Юрій Самброс [15, 11-21; 16, 7-8], Никанор Онацький [11, 57-58; 12, 115], інші.

Самброс Юрій Пилипович активно «лобіював» якнайшвидше вирішення питання про відкриття Сумських вищих педкурсів перед виконкомом, займався укомплектуванням викладацького корпусу, систематично подавав пропозиції щодо вдосконалення педагогічного процесу. У 1925 р. він обійняв посаду завідувача навчальної частини, упродовж 1931-1933 рр. завідував педагогічною практикою студентів Всеукраїнського інституту народної освіти в Харкові, у 1946 та 1954 рр. був нагороджений професійними відзнаками Російської Федерації.

Високо оцінюючи п'ятирічну діяльність редакційної колегії, Ю. Самброс у своїй статті «З п'ятирічного минулого «Нашої освіти» доходить до висновку: «За нинішньої доби апарат ОІНО без такого часопису – буде фатально відірваний від своєї периферійної лабораторії й від своєї маси творчого активу» [15, 11-21]. Він радить у перспективі взяти певну установку щодо зросту, забезпечити видання літературним матеріалом, приділити більше уваги організаційним питанням видавництва та нагородити співробітників редакції.

Прізвище Никанора Харитоновича Онацького частіш за все згадується, коли мова йде про створення в Сумах історико-художнього музею. Більш-менш досліджена й його літературна творчість, а журналістська та видавнича діяльність художника майже не привертала уваги науковців. Звідси виникає потреба більш ретельного дослідження спадщини митця. У статті «Організація мережі кореспондентів Сумського музею» Н. Онацький піднімає важливе питання вивчення рідного краю [11, 57-58]. Друга його публікація в «Нашій освіті» – рецензія на книгу В. Таран з методики і техніки письма [12, 115]. Подібні рекомендації і сьогодні мають цінність, доводять широкий кругозір їх автора.

Чільне місце в часописі займала «Книжкова сторінка Книгоспілки» – Всеукраїнської кооперативної книготорговельної та видавничої організації, яка відновила свою діяльність у 1922 р. й зорганізувала власну систему розповсюдження книг, спираючись головним чином на низові кооперативи [7, 78-79]. На шпальтах «Нашої освіти» спілчани знайомили читачів з формами роботи з книжкою шкільних кооперативів, хронікою подій Сумської філії Книгоспілки, новинками літератури з питань освіти та кооперації.

Співпрацювала редакція й зі своєю аудиторією, зокрема було надруковано чимало відповідей на листи дописувачів. Редакція провадила політику заохочення співробітників часопису. У № 11-12 за 1928 р. було надруковано «Положення про стимулювання дописувачів «Нашої освіти» грошовою винагородою». Авторам пропонувалися гонорари за опис практики роботи педагогічних колективів [4, 53].

Протягом 1920-1922 рр. на Сумщині виходив журнал «Трудова освіта» – періодичний орган Охтирської повітнаросвіти. У фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка нами виявлено лише один екземпляр часопису за 1922 рік (№ 21-23). На його обкладинці на фоні мальовничого краєвиду зображено сонце, яке сходить, а у його променях гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Журнал вартістю 50 крб. видавався в друкарні Охтирського політвиконкому накладом 500 екземплярів. Головним редактором видання був завідувач повітовою наросвітою Матвій Лукич Довгополюк.

Постать М.Л. Довгополюка широко відома в педагогічному краєзнавстві. У 1913 р. він працював в Охтирському землевідділі агрономом, а після подій 1917 р. був обраний членом виконкому Охтирської повітової Ради. Він із Повітземвідділу перейшов працювати в Охтирський повітовий відділ народної освіти. М.Л. Довгополюк товаришував із Борисом Антоненком-Давидовичем, Юрієм Самбросом, Іваном Багряним, організував Охтирську «Просвіту», філію спілки селянських

письменників «Плуг», до якої входили літератори Сергій Пилипенко, Кость Гордієнко, Олександр Копиленко, Андрій Панів. Вони випускали в Охтирці літературні збірники. У 1922 р. М.Л. Довгополюк був призначений на посаду завідувача дитячої колонії, яка незабаром отримала назву «Охтирське дитяче містечко» [2, 286-312].

В журналі «Трудова освіта» Матвій Лукич піднімав важливі питання реорганізації управління в керуванні освітньо-виховних установ. «Праця по народній освіті потребує в даний момент скерування її в певне річище і ясне, виразне оформлення планів і форм освітньої роботи», – зазначається в статті «На нові рейки» [5, 2-3]. Для переведення цього завдання в життя потрібно, на думку освітянина, перш за все дати самій установі проявити максимум ініціативи, та щоб на чолі установ стояли особи, відповідальні за працю й життя закладів. Він пояснює розруху в освітніх установах наступним чином: «Причин такого становища помешкань освітніх установ завжди шукають в об'єктивних обставинах, але, окрім сих «об'єктивних обставин», сього «козла отпущенія», на якого вішають все і вся, при ближчому й уважнішому знайомстві виясняється, що виною сієї руїни є в більшій мірі невідповідність апаратів керування і байдужість, і невідповідальність тих безпосередніх керівників, які стояли на чолі даної освітньо-виховної установи» [5, 2-3]. Сміливі думки сміливої людини.

Означену тему продовжувала стаття Г. Плахти «Реальні завдання» про головні завдання керуючого повітовим відділом наросвіти [13, 7-13].

Містив журнал і статті про антирелігійну пропаганду. Він подавав списки літератури з питань релігії. Офіційну частину часопису складали положення про волосні надзвичайні комісії по ліквідації неписьменності.

Отже, політика українізації на початку 20-х років XX ст., з одного боку, сприяла стрімкому розвиткові української культури й освіти, а з іншого – призвела до політичних репресій в кінці 30-х років. Зокрема, зазнав репресій директор художньо-історичного музею і дописувач «Нашої освіти» Никанор Харитонович Онацький. Таким чином стає очевидним, що педагогічна періодика того часу мала значущу роль організатора вчительських мас, але одночасно була невід'ємною складовою державної ідеології.

Розглянувши педагогічні журнали 20-х років XX ст., що виходили на теренах сучасної Сумщини, можна зробити висновок, що такі були основним і найпоширенішим засобом, важливим чинником в утвердженні більшовицької ідеології радянської системи освіти, пропаганді нового способу життя та вихованні майбутнього покоління будівників комунізму.

Посилання

1. Вовченко П.І. До нових завдань / П.І. Вовченко // Наша освіта. – 1929 – № 10-12 (листопад-грудень). – С.1-3.
2. Голубченко В.Ю. Педагогічне краєзнавство Сумщини: пошуки та знахідки // Інновації в професійно-педагогічній підготовці майбутнього вчителя: методологічні, змістові та методичні засади: монографія. – Суми, 2011. – С.286-312.
3. Гусак Г. Перевибори Рад і школа / Г. Гусак // Наша освіта. – 1928. – № 8-10 серпень-жовтень). – С.73.
4. До передплатників, читачів і співробітників «Нашої освіти» // Наша освіта. – 1928. – № 11-12 (листопад-грудень). – С.53.
5. Довгополюк М. На нові рейки / М. Довгополюк // Трудова освіта. – 1922. – № 21-23 (березень-червень). – С. 2-3.
6. Краєзнавство в політосвітній роботі // Наша освіта. – 1926-27. – № 7 (березень). – С. 23.
7. Книга и книжное дело в Украинской ССР: сборник документов и материалов. 1917-1941. – К. : Наукова думка, 1985. – 480 с.
8. Краєзнавство в політосвітній роботі // Наша освіта. – 1926-27. – № 7 (березень). – С. 23.
9. Лобода С.М. Українська педагогічна преса як провідний чинник формування ідеологічних основ радянської системи освіти (1920 – 1930 рр.) / С. М. Лобода // Освіта Донбасу. – 2010. – № 4-5 (141-142). – С. 117-128.
10. На п'ятому році // Наша освіта. – 1928. – № 11-12 (листопад-грудень). – С. 1.
11. Онацький Н. Організація мережі кореспондентів Сумського музею / Н. Онацький // Наша освіта. – 1929. – № 1-2. – С. 57-58.
12. Онацький Н. [Рец. на кн. В. Таран «До методики техніки письма»] / Н. Онацький // Наша освіта. – 1929. – № 10-12. – С. 115.
13. Плахта Г. Реальні завдання / Г. Плахта // Трудова освіта. – 1922. – № 21-23 (березень-червень). – С. 7-13.
14. Рябоштан. Робота з книжкою в школах і ліквідація неписьменності та в школах І ступеня / Рябоштан // Наша освіта. – 1929. – (№ 3-5 травень-липень). – С. 52-53.
15. Самброс Ю. З п'ятирічного минулого «Нашої освіти» / Ю. Самброс // Наша освіта. – 1929. – № 10-12 (листопад-грудень). – С.11-21.
16. Самброс Ю. П'ять років. (До ювілею журналу «Радянська освіта») / Ю. Самброс // Наша освіта. – 1928. – № 8-10. – С.7-8.
17. Яловий Г. Краєзнавство як ґрунтовний момент в педагогічній підготовці вчителя / Г. Яловий // Наша освіта. – 1926. – № 10 (9 квітня). – С.1-3.

Подоляка Н.С. Роль педагогических журналов 20-х годов XX в. в утверждении большевистской идеологии советской системы образования на Сумщине

Проанализированы издания «Наша освіта» (1924-1930) и «Трудова освіта» (1920-1922) как влиятельный фактор формирования советской общественно-педагогической мысли 20-х годов XX в.

Ключевые слова: *педагогическая пресса, информация, проблематика СМИ.*

Podoliaka N.S. The role of educational journals of the 20-ies of the XX century in establishing of bolshevik ideology of the Soviet education system in Sumy region

The edition of «Our education» (1924-1930) and «Labour education» (1920 - 1922) are analyzed as an influential factor of formation of the Soviet social and pedagogical thought of the 20-ies of the twentieth century.

Key words: *the pedagogical press, information, range of problems of MASS-MEDIA.*

03.02.2013 р.

УДК 94:008](477.51) «1920/1921»

В.О. Прудько

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НІЖИНЩИНИ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ (1919-1921 РР.)

У статті розглянуто важливі складові культурно-мистецького життя провінційного міста – театральне мистецтво (професійне та аматорське) та поширення періодики у 1919-21 рр.

Ключові слова: *культура, театральне мистецтво, періодичні видання.*

Культурна політика усіх урядів залежить від загальної політичної доктрини держави. Довгий час вважалося, що поворотом у політиці Російської комуністичної партії щодо України стала резолюція «Про радянську владу на Україні», ухвалена на VIII Всеросійській партконференції (листопад 1919 р.). Однак у цьому документі йшлося не про національно-державне будівництво, не про розвиток України як повноцінної держави, а лише про певну увагу до національних особливостей її культури і традицій. Більшовицька влада «дарувала» українському народу невелику частину того, що ним вже було фактично завойовано у попередні роки, зокрема, в період української державності. По суті ця резолюція націлювала партію на пристосування до нових умов, заспокоєння національних прагнень, використання національної форми для вирішення своїх завдань. В дусі резолюції й складалася офіційна позиція більшовицької влади в Україні.

Вивчення культурно-мистецьких проблем періоду Української революції залишається актуальним у наш час, оскільки без цього неможливо осягнути всю повноту втрат і здобутків перетворень 1917-1921рр. Останнім часом спостерігається поширення регіонального підходу до вивчення історичних процесів, проте дана проблема висвітлена більше з позицій особистісного підходу. Так, у статтях Г. Самойленка приділяється увага творчій діяльності М. Заньковецької на Ніжинщині. Важливий фактичний матеріал міститься у спогадах сучасника тих подій Ф. Проценка, що значною мірою сприяє об'єктивному відтворенню тогочасного культурного життя міста й повіту. Окремі сторінки театрального життя Ніжинщини відображені в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» [2; 3; 5]. У даній науковій розвідці автор ставить за мету відтворити основні моменти з історії культурного будівництва на Ніжинщині протягом 1919-1921 рр. Головну увагу автор звертає на театрально-мистецьке життя повіту та видавничу справу.

Протягом трьох років революційних перетворень культурно-мистецьке життя на Ніжинщині помітно пожвавилося й розвивалося досить динамічно. Активна робота місцевих діячів культури, численних аматорів набула широкої підтримки та визнання серед населення повіту та губернії. Особливою популярністю в часи революції користувався театр. Ліквідація ідеологічних та національних обмежень, свобода у тематичному виборі постановок зробили театральну сцену місцем висловлення споконвічного прагнення українського народу до національної самобутності та самоідентифікації. Театральне мистецтво перетворилося на дієвий інструмент формування національної свідомості пересічного населення.

Саме цю обставину взяли до уваги більшовики, коли в повіті наприкінці 1920 р. остаточно встановилася радянська влада. Комуністичне керівництво чітко усвідомлювало, що саме наближені до населення культурні осередки зможуть забезпечити швидку популяризацію ідеологічних догм більшовизму. Вибір театру в якості ідеологічного інструменту був більш дієвим порівняно з іншими видами пропаганди, оскільки значна кількість населення повіту була неписьменною й друковане слово більшовицької періодики й літератури до неї не доходило. Широко розповсюджені у попередні роки силовий тиск та мітингова агітація вже не давали очікуваних результатів. Таким чином, контроль над творчістю служителів Мельпомени відкривав перед більшовиками шлях до швидкого, мирного нав'язування своєї ідеології у розбурхану революцією свідомість українського селянства та міщанства.

Ще влітку 1919 р. при відділі народної освіти було створено народний хор з 30 осіб під керівництвом Ф. Проценка, відомого місцевого діяча культури – музиканта, актора й режисера. Давши кілька концертів перед робітничою та червоноармійською аудиторією, хор із серпня 1919 р. припинив свою діяльність у зв'язку з приходом денікінців й відновив її з поверненням радянської влади у листопаді того ж року. З цього часу народний хор, вокальний ансамбль та симфонічний оркестр кіно (диригент – Б. Вержиківський) були мобілізовані для участі в різних революційних заходах у Ніжині та повіті. З кращих голосів хору було створено вокальний ансамбль, що виступав разом з хором чи окремо на мітингах і різних зборах. До складу ансамблю входили Ф. Проценко, П. Вереха, Л. Гомоляко, Н. Шкода, С. Щербакова, О. Крачковський, К. Дуброва, брати Жовтоножські.

З метою піднесення бойового духу червоноармійців у травні 1920 р. ніжинський ансамбль було направлено на станцію Бобрик у розпорядження штабу 14-ї дивізії, яка відбивала наступ поляків з Києва. В той час, коли під Бобриком лунали вибухи, на залізничній станції у штабному клубі проходив мітинг-концерт ансамблю. Виступи ніжинських артистів перед військовими частинами доповнювалися частими гастролями у межах повіту [2, 28]. Додамо, що коли до Ніжина приїжджали на гастролі професійні музичні колективи з Москви та Харкова, ніжинські слухачі

приймали їх холодно, вважаючи, що місцевий вокальний ансамбль кращий і голосами, і технікою виконання. Це свідчило, що ніжинські артисти користувалися повагою серед місцевого населення, здобутою за багато років плідної роботи [2, 27].

Попри поширення радянським керівництвом антирелігійної пропаганди, учасники ансамблю й хору продовжували виконувати твори на релігійну тематику. В той час, коли на ідеологічному фронті вже точилася запекла боротьба з «опіумом народу», М. Пилипенко, завідувач відділу народної освіти та секретар партійного осередку, практикував поїздки з хоровою групою (18-20 осіб) у межах повіту у справах агітаційного порядку. Причому в репертуарі хору були й церковні співи. Однією з таких мандрівок став концерт у с. Хібалівка, де було заспівано храмову обідню, а вже потім – революційні пісні. За цей вчинок М. Пилипенко був викликаний лінії до Чернігова, де його виключили з партії та заарештували [2, 29].

З посиленням радянської влади кардинально змінювався репертуар театральної трупи та хору. Починаючи з літнього сезону 1921 р., вони перейшли на виконання виключно ідеологічно орієнтованих творів, у яких ставилися питання соціального та класового протистояння та відповідно відбувався показовий осуд дореволюційного укладу життя, національної тематики.

Помітною подією у театральному житті Ніжина стало відновлення 25 червня 1921 р. роботи Літнього театру у парку Шевченка. У вітальній промові Озерський наголосив на великому значенні мистецтва, зокрема театру, у пропаганді ідей комунізму. Більшовицька партія намагалася перетворити мистецтво на ідеологічний інструмент, позбавити його самобутності та неповторності [4, 1921, 30 червня]. Головним ставало пропагування ідеї всезагальної рівності як основної підвалини побудови соціалістичного суспільства.

Окрім театральних постановок у приміщенні Літнього театру відбувалися музичні концерти, виконавцями на яких були як місцеві, так і ансамблі, що приїжджали на гастролі. 7 та 10 липня 1921 р. йшла опера «Травіата», у якій брали участь виключно місцеві артисти. Струнний оркестр під керівництвом Б. Вержиківського доклав чималих зусиль для її успішного музичного оформлення [4, 1921, 12 липня]. 9 серпня у Літньому театрі відбувся заключний концерт гастролей київських артистів. Безперечний талант піаніста Абрамовича, а особливо скрипаля Скомороського, настільки зачарував публіку, що під час гри у залі не лунали звичні для такого дійства викрики та зауваження [4, 1921, 14 серпня]. Надання приміщення Літнього театру для проведення подібних заходів ставало дійсним святом для справжніх шанувальників мистецтва, яке під впливом ідеологічного пресу поступово втрачало свою привабливість.

Літо 1921 р. відзначилося ще однією знаковою подією. 27 липня відділ народної освіти спільно з представниками спілки робітників мистецтва (Робмису) провели ювілейну виставу з нагоди 35-ти річчя театральної діяльності Ф. Проценка. В ході проведення ювілейного заходу з вітальними промовами виступили представники від повітового партійного комітету, відділу народної освіти, Робмису, трупи, хору, оркестру, «Просвіт» Ніжинщини. Було виконано оперету «Чорноморці» на музику М. Лисенка. Безперечно, Ф. Проценко цілком заслуговував на таку увагу влади та колег, багатьом з яких ювіляр відкрив шлях у мистецьке життя [4, 1921, 31 липня].

9 вересня 1921 р. до Ніжина завітав колектив московських артистів. І хоч ціни на квитки були досить високими (8000 крб. за перший ряд), охочих відвідати концерт московських гастролерів виявилося багато. У концерті брали участь популярні на той час у Росії музичні ексцентрики-коміки Бім-Бом. Уся програма була підібрана настільки вдало, що мешканці міста могли лише пошкодувати з того приводу, що московські артисти обмежилися тільки одним виступом [4, 1921, 12 вересня].

Окрім професійних митців, серед провідників яких був Ф. Проценко, у Ніжині діяла низка аматорських гуртків, створених у робітничих організаціях та військових установах Червоної Армії. Зокрема, у військовому шпиталі № 637 існували драматична, літературна та музично-хорова секції, робота яких була досить плідною. Щотижня у шпиталі влаштовувалися вечори-спектаклі [4, 1921, 24 квітня]. 27 лютого 1921 р. був відкритий центральний робітничий клуб ім. Т. Шевченка, головним завданням якого було об'єднання усіх творчих сил, що існували у місті. Після привітань з нагоди відкриття клубу, драматичною секцією артилерійського складу було улаштовано спектакль «Повинен», а концертним ансамблем відділу народної освіти – концерт [4, 1921, 6 березня].

Таким чином, поступово йшов процес централізації управління культурно-масовою роботою, що безперечно вело до спрощення контролю за діяльністю її активістів і повністю відповідало курсу на опанування «Просвіт». Спочатку молода радянська влада змушена була рахуватися з великим авторитетом «Просвіти» серед українського народу. Але з початком 1920-х рр. радянської органи влади все більше використовували товариство як знаряддя своєї пропаганди. За новим статутом «Просвіта» мала розповсюджувати «соціалістичну за змістом» культуру, всіма засобами боротися проти старого способу життя, допомагаючи радянському будівництву. Тепер основна увага приділялася пропаганді «передових», колективних форм життя й господарювання. Українофільство ставало несумісним з новим способом життя, й

«Просвіта» фактично була ліквідована. Бурхливі процеси відродження і розвитку національної культури, що розпочалися під час революції, трагічно закінчилися у наступному десятилітті.

У населених пунктах повіту культурне життя було зосереджене на базі «Просвіт» та місцевих комсомольських організацій, за що висловилися учасники Ніжинського з'їзду працівників культури, що відбувся на початку січня 1921 р. У прийнятих на з'їзді рішеннях проголошувалося створення театральних труп та хорів ледь не в наказовому порядку. У тому випадку, коли не було можливості зробити це власними силами, слід було звертатися до повітового відділу народної освіти, який направляв на місця відповідних фахівців та інструкторів, організаторів культурного дозвілля населення [4, 1921, 11 січня].

Ідеологічного звучання надавалося практично всім театральним виставам. 8 січня 1921 р. силами «Просвіти» с. Синяків було поставлено п'єсу «Наймичка». Режисер даної постановки доклав чимало зусиль, щоби донести до глядачів ідею єдності найбіднішого селянства у протистоянні з гнобителями. Наприкінці травня 1921 р. комсомольська молодь с. Кукшин здійснила постановку вистави «Розумний і дурень», яка стала першою п'єсою, зіграною місцевою молоддю. Місцеві театральні трупи здійснювали постановки не тільки для мешканців своїх населених пунктів, а й виступали у військових частинах, що дислокувались у повіті. Так, 13 травня театральний гурток Галицького товариства «Просвіта» здійснив постановку п'єси «Невільник» для будьонівців.

Більшовицька влада створила сприятливі умови для культурного розвитку єврейської громади Ніжина. Ще 1919 р. був створений єврейський драматичний гурток під керівництвом Й. Германа, який водночас був і автором драматичних творів. Характерно, що вистави цього гуртка виконувались виключно єврейською мовою, чого раніше у місті не було. До репертуару єврейського драматичного гуртка увійшли п'єси «Два світи», «Клуб і синагога», «Біля рідних могил», «Біженці» [2, 30]. Маючи значний творчий потенціал, єврейська трупа користувалася значною популярністю в середовищі своєї громади. Така активна діяльність єврейського драматичного гуртка посприяла й створенню єврейського культурно-просвітнього товариства. У жовтні 1921 р. Ніжинським відділом народної освіти було затверджено його статут, відповідно до якого головним завданням товариства стало поширення серед єврейських працюючих мас знань з єврейської літератури, історії і т. ін. Проте, й у прихильному ставленні радянських органів до євреїв-пролетарів, знову простежувався централізаторський підхід, який забезпечував постійний контроль за розвитком культурної самобутності, що цілком відповідало ідеологічним догмам більшовиків.

Отже, за роки революції театральне мистецтво перетворилося з елітарного виду мистецтва на масовий, що, безперечно, вплинуло на його якісний рівень. Під прикриттям офіційно проголошеного толерантного ставлення до національно-культурних потреб місцевого населення фактично допускалася лише національна форма комуністичної пропаганди.

Політика більшовицької влади у галузі культури була розрахована на швидке охоплення якомога ширшої аудиторії. Широкомасштабне розгортання заходів по ліквідації неписьменності та пропаганді ідей соціалізму супроводжувалося якісно новим підходом до видавничої справи. Радянське керівництво надавало великої уваги поширенню загальнодержавної періодики та налагодженню роботи місцевих видавництв. У Ніжині було започатковано ряд місцевих друкованих органів – «Ніжинський боротьбист», «Продовольча справа», «Селянська газета УКРОСТА», «Червоне слово». Відносно високим рівнем інформативності відзначилися два останніх видання, які являлися друкованими органами Ніжинського повітового відділу УКРОСТА (українського відділу Російського телеграфного агентства) та Ніжинського повітового виконкому. Структура даних видань була схожою і складалася з рубрик, присвячених огляду загальнодержавних, військових та місцевих подій. Нові видання, у порівнянні з пресою попередніх років, більше нагадували агітаційну літературу, на сторінках якої йшлося, в основному, про зміцнення радянської влади та роль у цих процесах комуністичної партії, силу та міць Червоної Армії тощо. Таким чином, друковане слово було перетворено на могутній ідеологічний інструмент радянської пропаганди.

Мешканці Ніжинщини мали доступ не лише до місцевої преси. У травні 1920 р. у межах повіту розповсюджувалося 27 місцевих та загальнодержавних видань, з яких мешканцями тільки за травень було замовлено 5 731 примірник. Найбільшу кількість періодики передплатили у Монастирищанській волості – 575. До найбільш затребуваних видань увійшли «Біднота», «Ніжинські відомості», «Селянська біднота», «Московские ведомости» [1, арк. 11 об.-12]. У червні 1921 р. кількість періодичних видань скоротилася до 19, проте число замовлених протягом місяця примірників зросло до 16 825. Найбільшою популярністю користувалася «Біднота», за нею йшли газети «Комуніст», «Ніжинські відомості», «Червоне слово», «Українська біднота» [1, арк. 20]. Протягом липня 1921 р. у межах повіту було поширено 18 494 примірники періодичних видань.

Таким чином, протягом короткого часу радянській владі вдалося охопити своїми періодичними виданнями значну кількість мешканців повіту. Головним

завданням, що покладалось на радянську пресу, стало ідеологічне виховання населення. Але й стрімке чисельне зростання нових видань не задовольняло потреби у них. Протягом тривалого часу у межах повіту відчувалась нестача друкованого слова, про що свідчили повідомлення від комітетів незаможних селян, які постійно говорили про «народну темряву» як одну з головних перешкод у своїй діяльності і пов'язували її саме з браком потрібної літератури.

Повітовий відділ Всеукраїнського видавництва був створений у Ніжині 16 лютого 1920 р. Його діяльність постійно гальмувалася відсутністю належних керівних кадрів. Протягом першого року існування керівництво мінялося вісім разів. Часто єдиним свідченням роботи завідувача відділу ставали акти прийому-передачі справ своїм наступникам. Саме такі відомості залишив по собі перший завідувач Каплан, який обіймав цю посаду з 16 лютого по 30 березня 1920 р. Найбільш активною була діяльність Безізвєсного (22 липня – 2 вересня 1920 р.), за якого було налагоджено діяльність волосних агентств, почалось відновлення роботи місцевих друкарень. Проте, невдовзі Безізвєсний, як здібний організатор, був переведений на роботу до губернської Ради народних комісарів [1, арк. 52-52 об.].

Певне уявлення про стан видавничої справи на Ніжинщині надає доповідь завідувача видавничого відділу, наданої повітовому ревкому 30 січня 1921 р.: «Говорити про умови, за яких відбулася націоналізація друкарень – зайве. Достатньо сказати, що частина робітників, маючи перед собою факти минулорічної націоналізації, що супроводжувалася масою зловживань, була налаштована вороже. Невідкладної роботи було настільки багато, що для її виконання потрібно було напружити максимум зусиль усіх місцевих друкарень протягом місяця. Це в свою чергу призвело до того, що адміністрація видавництв під страхом репресій часто залишала незавершеною одну роботу і бралася за іншу» [1, арк. 53]. Скрутне становище ускладнювалося відсутністю необхідних матеріалів. І все ж протягом короткого часу ніжинські друкарні виконали значну кількість замовлень, у першу чергу військових, видали 25 номерів «Ніжинських відомостей». Радянські установи було частково забезпечено необхідними книгами та бланками, яких було віддруковано близько 350 різних форм.

Тривалий час значним недоліком у роботі місцевих друкарень було кадрове забезпечення, оскільки з 50 працівників тільки третина мала необхідну кваліфікацію. За таких обставин керівництвом видавничого відділу було здійснено кілька спроб залучити до роботи у Ніжині спеціалістів із Києва, проте ці зусилля були марними. На заваді стояла низька заробітна платня, коли робітники, працюючи навіть понаднормово, не могли прогодувати свої сім'ї. Працівники ніжинських друкарень перебували у такому ж скрутному становищі, як і на інших підприємствах, підпорядкованих повітовій Раді народного господарства [1, арк. 54 об.].

Таким чином, становлення і зміцнення радянської влади у Ніжинському повіті супроводжувалося ідеологічною перебудовою усіх галузей культурного життя у відповідності до завдань соціалістичного будівництва. Упроваджувана в цей час радянською владою культурна політика була обставлена толерантними гаслами щодо потреб місцевого населення, але фактично вона була спрямована на нівелювання національно-культурного життя за вузько класовими принципами, що мало вирішальне значення для майбутнього.

В ході зміцнення радянської влади відбувався поступовий процес одержавлення більшості національно-культурних організацій, які у свій час доклали чимало зусиль для піднесення культурного рівня населення та його національної свідомості. Відповідно, змінювалася й ідеологічна спрямованість культурно-мистецького життя у повіті. З переходом до мирного будівництва набула поширення ліквідація одержавлених мистецьких осередків. За таких обставин було скорочено, а з часом і ліквідовано ніжинську театральну трупу, хор і оркестр, що безперечно мало негативний вплив на рівень культурного дозвілля населення повіту.

Посилання

1. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області, ф. Р-5835, оп. 1, спр.140, 66 арк.

2. Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини. Документальне видання / Ред. М. Шкурко та ін. – Ніжин.: Ніжинська міська друкарня Чернігівського облполіграфвидаву, 1993. – 52 с.

3. Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина: перші театральні трупи в Ніжині. Видатні діячі культури Ніжина кінця XIX – початку XX ст. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 5. – С. 3-57.

4. Червоне слово. – Ніжин. – 1921.

5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За ред. А.В. Кудрицького]. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.

Прудько В.А. Культурная жизнь Нежинщины в период утверждения советской власти (1919-1921 гг.)

В статье рассматриваются важные составляющие культурной жизни провинциального города – театральное искусство (профессиональное и любительское) и распространение периодических изданий в 1919-21 гг.

Ключевые слова: *культура, театральное искусство, периодическая пресса.*

Prudko V.O. Cultural life of Nizhyn district during the strengthening of the Soviet power (1919-1921)

The article is devoted to the main lines of cultural life of provincial town – theatre and the press in 1919-21.

Key words: *culture, the theater, the press.*

25.02.2013 р.

УДК 94 (477.51)-057.65«192»

І.В. Непотенко

РЕАЛІЇ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ «НІЧЛІЖНИХ» БУДИНКІВ ЧЕРНІГОВА 1920-Х РР.

Стаття присвячена буденним реаліям життя чернігівців без постійного місця проживання у 1920-х рр. Відображено стан «нічліжних» будинків, умови проживання та способи заробітку для оплати житла та задоволення основних потреб.

***Ключові слова**: «нічліжні» будинки, безпритульні, волоцюги, крадіжка.*

1920-і роки стали не лише періодом становлення нової влади, а й часом налагодження міського життя після суспільних потрясінь 1918-1919 рр. Городяни, не залежно від статусу та категорії населення, мали пристосовуватися до нових реалій життя та реалізовувати власні потреби в межах встановлених правил. Городяни без постійного місця проживання не були винятком.

Питання буденного існування городян без постійного місця проживання у 1920-х рр. залишається маловивченим. В основному дослідники побіжно торкаються даної проблеми при висвітленні асоціальних явищ радянського суспільства [14; 15; 16; 18] або умов життя безпритульних дітей [17; 19; 20]. Питання повсякденних реалій життя чернігівців без постійного місця проживання у 1920-х рр. в історіографії не відображено. Тому дана стаття має на меті охарактеризувати будні тих мешканців Чернігова, які проживали у «нічліжних» будинках, а відтак розширити уявлення про життя цієї категорії населення у 1920-х рр.

У листопаді 1919 р. у Чернігові було остаточно встановлено радянську владу. Після закінчення бойових дій доби визвольних змагань місто перебувало у стані занедбаності, розорення, а структури, які забезпечували потреби чернігівців, працювали з перебоями або призупинили функціонування [2, арк. 9]. Місто переживало житлову кризу. Проблему нестачі житла місцеве керівництво вирішувало різними способами – за рахунок його перерозподілу, ущільнення, надання городянам покинутих квартир, власники яких залишили місто після встановлення радянської влади, а також тимчасового переселення чернігівців у номери місцевих готелів [3, арк. 3-6; 13, 4; 21, 24]. На початку 1920-х рр. житло потребували також діти, що втратила своїх рідних у ході громадянської війни чи під час голоду, залишившись сиротами, волоцюги, а також біженці, які приїздили з інших міст, де голод набув значно більших ніж в Чернігові масштабів. З утвердженням радянської влади, волоцюги, жебраки, безпритульні, які власне й складали більшість мешканців «нічліжних» будинків, виявилися поза межами радянської соціальної стратифікації суспільства. Вони вважалися маргіналами та потенційними правопорушниками, а відтак потребували окремого від трудящих житла задля мінімізації шкідливого впливу на городян. Тому для кожної з цих категорій населення у Чернігові було відкрито притулки: для безпритульних дітей – дитячі будинки, для біженців – будинки «очікування», для волоцюг – «нічліжні» будинки.

«Нічліжні» будинки не були радянським нововведенням. Їх почали створювати ще за довго до революції. У першій половині 1920-х рр. таких закладів у Чернігові було два. Обидва були відкриті у 1921 р. та знаходилися по вул. Підвальній [7, арк. 1]. В одному з них проживали чернігівці без постійного місця проживання, в іншому – в перший рік існування – в основному біженці з Поволжя, з огляду на перенаселеність передбачених для них помешкань. Надалі, після повернення їх додому, в цьому будинку мешкали волоцюги та жебраки.

«Нічліжні» будинки знаходилися у невеликих дерев'яних будівлях. Перший складався з трьох кімнат та працював упродовж року. Для створення другого було виділено двокімнатне «збите з дошок» приміщення колишньої їдальні, передбачене виключно для проживання у теплу пору з огляду на відсутність у ньому печі – єдиного доступного у 1920-х рр. засобу обігріву. Нестача коштів та обмежені строки для організації «нічліжних» будинків, вплинули на облаштованість будівель. На момент відкриття в повному обсязі оснащеною була лише одна з кімнат першого «нічліжного» будинку, решта кімнат обох будівель – частково відремонтована та недоукомплектована меблями [4, арк. 101; 12, арк. 43].

Городяни без постійного місця проживання спали на двоярусних або звичайних ліжках чи на «тапчанах». Інших меблевих предметів у кімнатах практично не було, за винятком кількох столів та стільців. Білизною було забезпечено менше половини тимчасових мешканців. Ті з безпритульних, кому не вистачало простирадл, вкривалися мішковиною [1, 3].

Більшість вікон «нічліжних» будинків не мали кватирок. Відтак, для збереження тепла, тимчасові мешканці завішували їх мішками чи забивали дошками. Крім того, з огляду на паливну кризу та обмежене фінансування, для забезпечення достатньої кількості опалювального матеріалу [1, 3] їхні пожильці, як і чимало пересічних городян міста, збирали гілки дерев у скверах та бульварах міста.

Санітарний стан будинків знаходився на досить низькому рівні, на що впливало кілька факторів. По-перше, встановлена кількість платних місць за проживання не покривала витрат та не здатна була оплати послуги, необхідні для підтримки належного

рівня будівель і контролю за їхньою роботою достатньої кількості обслуговуючого персоналу. По-друге, чисельність пожильців перевищувала допустиму в кілька разів, тому будинки постійно були перенаселені. По-третє, використання спалень не лише для ночівлі, а й додатково для прання та приготування їжі. По-четверте, низький рівень гігієни у городян, які проживала у «нічліжних» будинках. Занедбаність будинків, відсутність контролю та фінансових ресурсів перетворили притулки на місця розповсюдження хвороб. Близько половини з тих, хто провів хоча б одну ніч у притулках, ставали росповсюджувачами хвороб [4, арк. 101].

Обидва притулки працювали цілодобово. З огляду на мізерне фінансування на їх утримання, лише половина охочих мала можливість проживати у «нічліжних» будинках безкоштовно, решта – сплачувала за своє перебування в них [12, арк. 43].

Тимчасовий прихисток у «нічліжних» будинках Чернігова знаходили, як правило, найбідніші городяни, цигани, інваліди, волоцюги та втікачі дитбудинків. Крім того, «нічліжні» будинки часто-густо слугували надійним місцем переховування від міліції місцевих правопорушників. Серед них притулки Чернігова обирали в основному «малолетние базарные воришки, карманщики, малинщики и бугайщики (ночные воришки одежды)» [7, 7 арк.]. З кожним роком частка проживаючих злочинних елементів серед пожильців «нічліжних» будинків збільшувалася.

Крім місцевих, тимчасовими мешканцями «нічліжних» будинків ставали також і крадії з навколишніх населених пунктів Чернігова. Збираючись разом, вони нерідко влаштовували тут азартні ігри та розпивали алкогольні напої. Пересічні чернігівці часто-густо скаржилися на гамір, що доносився звідти. Працівники міліції спочатку періодично, а згодом систематично здійснювали перевірки цих закладів, все частіше виявляючи серед пожильців правопорушників та злодіїв, а також втікачів з дитячих будинків. 12 травня 1923 р., наприклад, було заарештовано 38 пожильців притулків, з яких 25 було вислано з Чернігова до місць їхнього постійного проживання [7, 7 арк.].

Недооблаштованість, постійна переповненість, відсутність належного догляду на станом приміщень призвели до того, що вже за три роки їхнього існування притулки практично не були придатні для подальшого проживання: через несправність труб фундамент першого з них був частково розмитий, а з пошкоджених печей дим йшов у кімнати; частина дерев'яної стіни другого обвалилася. Відтак, з огляду на аварійний стан другого «нічліжного» будинку його у 1924 р. закритли. Інший притулок проіснував ще рік і у 1925 р. теж припинив своє функціонування. До кінця 1920-х рр. у Чернігові так і не відкрили притулку. Відтак, надалі колишні постояльці «нічліжних» будинків знаходили прихисток деінде: у занедбаних будинках, скверах міста, приватних будинках [4, арк.101; 12, арк. 43].

Були у місті і приватні «нічліжки». З утвердженням радянської влади було визначено, що саме держава брала на себе зобов'язання опікуватися безпритульними, створивши мережу закладів для їхнього проживання, а приватні «нічліжки» все ж існували, хоча й підпільно. Їх обирали для ночівлі в основному ті, хто побоювався арешту під час чергового рейду міліції притулків, втікачі дитбудинків, а також городяни без постійного місця проживання, яким не вистачило місця у державних «нічліжних» будинках, чи ті, хто бажав знайти ліпше за рівнем якості житло.

У пошуках місця для ночівлі чернігівці приходили на місцеві базари. Це були основні місця, де городяни, що не бажали провести ніч у скверах чи занедбаних покинутих будинках, мали змогу знайти тимчасовий прихисток. Дізнавалися охочі про нелегальні «нічліжки» у торговців. Втім, часто-густо і самі торговці, чимало з яких були власниками «нічліжок», пропонували перехожим житло. Один з чернігівців без постійного місця проживання, 56-річний Пилип Кривощапко, згадував: «… ходил по базару в поисках квартиры на ночь и какой-то торговец указал мне на квартиру. Там я застал человек 10 ночлежников, где и остался на ночь» [6, арк. 7]. Приватні підпільні «нічліжки» організовувалися у квартирах чи будинках місцевих жителів. Як правило, в одній кімнаті проживав власник житлового приміщення сам чи з родиною, інша кімната була передбачена для тимчасових пожильців. У порівнянні з державними «нічліжними» будинками, санітарний стан приватних «нічліжок» був кращим та й кількість проживаючих в одній кімнаті була у кілька разів меншою.

У підпільних квартирах можна було знайти прихисток як на одну ніч, так і мешкати упродовж кількох тижнів. Втім, оплата була поденною. Форма оплати була різною. Ті, хто здатен був заплатити, сплачував за проживання грошима. Переважна більшість мешканців «нічліжок» грошей взагалі не мала. Тому власники нелегальних притулків таким постояльцям пропонували розраховуватися будь-якими речами, які можна було б продати на базарі. Ціна за кожну з речей складала третину від ціни аналогічної речі на місцевому базарі. Значно рідше безпритульні продавали награбоване власноруч. В основному городяни приносили вкрадені деінде речі, а власники «нічліжок» потім самі продавали їх на базарах Чернігова. Зокрема, після оцінки вартості речей власником «нічліжки», однин з пожильців за ніч проживання з награбованого віддав кофту, юбку, сорочку, шматок тканини та теплу хустку [6, арк. 7].

Для того, аби заплатити за «нічліжку» чи заробити на прожиття чернігівці без постійного місця проживання (дорослі та неповнолітні) в основному цупили речі на базарах та у будинках пересічних городян, рідше грали в азартні ігри на гроші чи речі з бажаючими на міських базарах. Зазвичай, серед награбованого переважав одяг, постільна білизна та тканина («мануфактура»). Цупили речі в основному вдень, коли господарі відлучалися на роботу чи йшли на базар. Одна з мешканок Чернігова, квартиру якої пограбували, згадувала, що всього лише за дві години, упродовж яких її не було вдома, з будинку було забрано низку речей: 6 кусків мануфактури, 2 шарфа, 2 платки, 3 простирадла, 3 сорочки та 6 носовиків [5, арк. 10]. Серед дрібних крадіїв переважали неповнолітні, в основному безпритульні діти, що з'явилися на вулицях міста на початку 1920-х рр.

Часто-густо мешканці «нічліжок» цупили речі, що висіли після прання на подвір'ях та заборах. Грабували городян і вночі. Їх змушували віддавати не лише гроші, а й одяг, в який вони були одягнені. Попри розмаїття незаконних способів отримати «натуральні» гроші для розрахунку за проживання, більшість приносили награбоване з будинків городян [5; 6; 8; 9; 10; 11].

Таким чином, створені в місті «нічліжні» будинки здатні були прийняти невелику частину тих, хто потребував житло, а обмежене фінансування, стислі строки для їхньої організації та недостатня кількість персоналу вплинули на рівень тимчасових притулків. Відсутність необхідного контролю та практично переведення на самообслуговування призвели до того, що тут все частіше збиралися правопорушники. Попит на житло серед тих, хто не мав власної домівки з одного боку та бажання підзаробити у тих, хто його мав з іншого стали підґрунтям для виникнення приватних «нічліжок», в яких безпритульні жили вже за правилами власника помешкання. Для оплати за проживання та задля задоволення власних потреб вони шукали різні, часто-густо протизаконні способи заробітку.

Посилання

1. В домах ожидания беженцев // Красное знамя. – 1923. – 19 января. – С. 3.
2. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-305, оп. 1, спр. 1200, арк. 9.
3. Там само, спр. 1558, арк. 3-6.
4. Там само, спр. 2249, арк. 101.
5. Там само., ф. Р-443, оп. 1, спр. 22, 20 арк.
6. Там само, спр. 36, арк. 7.
7. Там само, оп. 3, спр. 107, 7 арк.
8. Там само, спр. 190, 53 акр.
9. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 907, 5 арк.
10. Там само, спр. 908, 9 арк.
11. Там само, спр. 910, 12 арк.
12. Там само., ф. Р-776, оп. 1. спр. 64, арк. 43.
13. Житлова площа міста // Робітничий шлях (Чернігів). – 1926. – 8 жовтня. – С. 4.
14. Бордюгов Г.А. Социальный паразитизм или социальные аномалии? (Из истории борьбы с алкоголизмом, нищенством, проституцией, взрослой беспризорностью в 20-30-е годы) / Г.А. Бордюгов // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 56-64.
15. Валиев Г.Х. Социальные аномалии в повседневной жизнедеятельности населения Сибири в 1920-х гг.: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Г.Х. Валиев. – Новосибирск, 2002. – 28 с.
16. Іващенко В.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону / В.В. Іващенко, І.В. Іващенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2006. – 280 с.
17. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х-першій половині 30-х років XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 18 с.
18. Лебіна Н.Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н.Б. Лебіна. – СПб.: Нева Издательский дом «Летний сад», 1999. – 320 с.
19. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.С. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
20. Реутова А.Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921-1935 годах (на материалах Верхневолжья): автореф. дис. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.Д. Реутова. – Иваново, 2004. – 25 с.
21. Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921-1941. Сб. документов и материалов / [Сост. С.М. Мельник и др.]. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1983. – С. 24.

Непотенко И.В. Реалии жизни жителей «ночлежных» домов Чернигова 1920-х гг.

Статья посвящена повседневным реалиям жизни черниговчан без постоянного места жительства в 1920-е гг. Отображено состояние «ночлежных» домов, условия проживания и способы заработка для оплаты жилища и удовлетворения основных потребностей.

***Ключевые слова**: «ночлежные» дома, бездомные, бродяги, воровство.*

Nepotenko I.V. Everyday life of city dweller of common lodging house of Chernihiv in 1920s

The article is devoted to the everyday life of Chernihiv street people in 1920s. The situation of common lodging house, living conditions and ways of earnings for the dwelling payment and contentment basic necessities are represented.

***Key words**: common lodging houses, homeless, beggar, theft.*

12.03.2013 р.

УДК 94(477. 51):327.3;329.15«192»

Д.В. Дедович

ДИТЯЧИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ РУХ У ШКОЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-ТІ РОКИ XX СТ.

У статті розкриваються особливості роботи осередків дитячого комуністичного руху у школах Чернігівщини у 20-ті рр. XX ст., аналізуються основні напрямки діяльності піонерських організацій.

Ключові слова: *школа, комуністичний рух, дитячі організації, гуртки.*

Радянська система освіти та педагогіка цілковито прийняли концепцію виховання колективіста – людини, усі сфери життя якої пов'язані і контролюються колективом. Важливою частино системи освіти в УСРР у 20-ті рр. XX ст. був дитячий рух. Без вивчення цієї сфери життя школярів не можливо дослідити розвиток освіти у комплексі. Майбутні громадяни повинні були долучатися до трудової та суспільної діяльності зі школи, і не у індивідуальній формі, а у трудовому колективі.

Сучасна українська система освіти перебуває у пошуках оптимальних форм організації дитячого руху, які б відповідали меті виховання сучасної національно свідомої та вільної людини. Вивчення та аналіз досягнень і прорахунків радянського досвіду організації дитячого комуністичного руху необхідні для формування власної концепції дитячого руху.

Метою статті є вивчення діяльності осередків дитячого комуністичного руху та аналіз особливостей роботи дитячих організацій на Чернігівщині у 20-ті рр. XX ст.

У сучасній українській історичній науці немає цілісного дослідження, присвяченого дитячому комуністичному руху. Тема діяльності дитячих комуністичних організацій у перші десятиріччя радянської влади в Україні не є популярною серед сучасних вітчизняних дослідників. За радянської доби різні аспекти дитячого комуністичного руху в Україні вивчала велика кількість дослідників, переважно педагогів. Дитячий комуністичний рух в УСРР як основний фактор соціального виховання у закладах освіти розглядали Я.П. Ряппо [1], М.О. Скрипник [2].

Найбільш масовою дитячою організацією за радянської доби була піонерська організація. Вона була створена 19 травня 1922 року, коли конференція комсомолу прийняла рішення про повсюдне створення піонерських загонів. У 1926 р. з'явилася структура з назвою «Всесоюзна піонерська організація імені В.І. Леніна». У середині 20-х рр. усі піонерські організації створювалися на базі шкіл. Наприкінці 20-х рр. намітилася тенденція до воєнізації дитячого комуністичного руху в радянській Україні [3, 123].

Головним орієнтиром при визначенні завдань дитячого руху слугував циркулярний лист ЦК КП(б)У «Про дитячий комуністичний рух», у якому зазначалось, що дитячий рух має велике значення в справі комуністичного виховання дітей, революціонізації форм побуту, формування у дітей громадських навичок, залучення їх до коллективного життя й роботи [4, 19].

До дитячого руху, який мав виховати у дітей «комуністичні звички» та стимулювали «класову поведінку особистості», у 20-ті рр. відносили не тільки піонерську організацію, але й організації учнівського самоврядування – учнівські та класні комітети, різноманітні учнівські комісії. Так, згідно звіту про діяльність Чернігівського губернського відділу народної освіти за 1924 р., у школах функціонували такі дитячі організації: класні комітети, шкільні комітети, політичні та літературні гуртки, санітарні та господарські комісії, осередки товариства «Друзі дітей», учнівські кооперативи, гуртки любителів спорту, суди товариської честі, редакційні колегії, які видавали класні та шкільні газети, осередки організації юних ленінців [5, арк. 94].

Згідно протоколу засідання педагогічної ради Радульської семирічної школи № 1 від 9 жовтня 1924 р., у школі терміново створювалися учнівські організації: «Надаючи величезну вагу поширенню соціальних звичок серед дітей, Шкільна рада вважає необхідним якомога раніше почати працю по переведенню суспільности в школі. З цією метою Шкільна рада ухвалила пропонувати дітям обрати класкоми, причому в 2-му і 3-му класах класкоми мусять обиратися під керівництвом шкільних робітників, а в старших класах – цілком самостійно» [6, арк. 15].

На засіданні педагогічної ради Березенської семирічної школи від 14 жовтня 1924 р. було заслухано доповідь завідувача школи с.Д. Бурбукала про організацію внутрішнього життя шкільного колективу. Було ухвалено «організувати шкільний колектив згідно з планом, накресленим Головним комітетом соціального виховання при Народному Комісаріаті Освіти України таким чином, щоб виховними розвивали звички й інстинкти, які ведуть до комунізму; для цього обрати шкільний виконком і групкоми, приєднавши до них по одному шкільному робітнику. Крім того, обрати комісії, які потрібні» [6, арк. 5].

Під час третьої Всеукраїнської наради у справі дитячого руху, проведеної 1925 року, були оприлюднені дані про значне зростання піонерських організацій. Так, станом на 1 грудня 1924 р. піонерська організація в Україні охоплювала 200470 дітей, а вже у 1925 р. – 350000 дітей [6, арк. 10]. Нарадою були визначені основні напрямки роботи дитячих організацій, основними з яких були поширення впливу на сільських мешканців, піднесення авторитету серед робітників, проведення літніх оздоровчих кампаній серед школярів, громадсько-корисна праця. Міські та сільські організації піонерів мали різні завдання. З огляду на те, що Чернігівщина була

сільськогосподарським регіоном, основна маса населення якого проживала у селах, слід докладніше зупинитися саме на роботі останніх.

До складу окружних інспектур народної освіти на Чернігівщині у середині 20-х років XX ст. поряд з посадами старшого інспектора, інспектора соціального виховання, інспектора професійної освіти, інспектора політосвіти та інспектора українізації було введено посаду інспектора дитячого руху [7, арк. 318]. Окрім інспекторів дитячого руху піонерським осередкам були потрібні кваліфіковані керівники на місцях. У 1924 р. осередками Комуністичної Спілки молоді для керівництва колективами юних ленінців було виділено 47 працівників. Усі вони прослухали окружні курси з підготовки керівників ЮЛ. Окрінспектура народної освіти та осередок Комуністичної спілки молоді мали постачати їх необхідною літературою [6, арк. 59].

Для забезпечення контролю над станом розвитку дитячого комуністичного руху Народним комісаріатом освіти УСРР було розроблено анкету для учнів. Анкети розповсюджувалися інспекторами народної освіти в усіх школах соціального виховання на Чернігівщині; результати обстеження згодом надсилалися до Наркомосу УСРР. Поряд із загальними питаннями, питаннями про склад сім'ї, заняття членів родини, питаннями про уподобання у навчанні, тут були присутні питання про членство у піонерській організації, про участь у шкільних, революційних та громадських святах, про віру у Бога та ставлення учня та членів його родини до церкви [7, арк. 392].

Керівництво дитячого руху на Чернігівщині закликало звертати особливу увагу на сільські піонерські організації. Дослідник комуністичного дитячого руху К. Федорівський виділив 3 основні напрями діяльності організацій юних ленінців на селі: охоплення неорганізованого дитинства, революціонізація школи та боротьба за новий побут у родинах [8, 24]. Піонери на селі повинні були дбати про зв'язок школи з життям, «класовий» характер виховання, проводити кампанії з оздоровлення дітей, піклуватися про розвиток фізкультури та спорту.

Піонерські організації на селі мали узгоджувати свою діяльність з загальними тенденціями розвитку радянської школи. На початку 20-х рр. XX ст. діяльність дитячих організацій була тісно пов'язана зі школою. Їхні керівники намагалися поєднати шкільне самоврядування та диткомрух.

Так, у зв'язку з сільськогосподарським ухилом шкіл соціального виховання на селі, перед керівниками піонерських загонів ставилося завдання перетворити сільські організації юних ленінців на своєрідні дитячі сільськогосподарські центри. Юні ленінці мали брати активну участь у роботі на шкільних досвідних городах, проводити просвітницькі бесіди серед селян щодо правильного ведення господарства, відвідувати та влаштовувати для решти школярів екскурсії до радгоспів і колгоспів, щоб виявляти і вивчати переваги ведення колективного сільського господарства перед індивідуальним [9, 14]. До літніх планів роботи сільських піонерських організацій входила, у першу чергу, організація спортивних майданчиків та гуртків, оздоровлення учнів, поширення норм санітарії та гігієни серед учнів. Окрім цього, влітку піонери мали займатися громадсько-корисною працею, зокрема, саджати дерева, слідкувати за станом сільських доріг, проводити для дітей селян природничо-наукові екскурсії [10, 20]. Як бачимо, перед дитячими комуністичними організаціями на місцях було поставлене широке коло завдань. Не усі вони втілювалися у життя через організаційні та фінансові проблеми.

Перші проблеми у діяльності піонерських організацій з'явилися вже у середині 20-х рр. Під час засідань IV Всеукраїнської наради керівників комуністичного дитячого руху та I Пленуму Центрального бюро юних піонерів 1926 р. було піднято питання про погіршення дисципліни та відносин між членами піонерських організацій. Юні ленінці, які б мали стати зразком для решти школярів, палили, лаялися, вдавалися до пиятики, бійок, крадіжок. Піонери цікавилися лише зовнішніми атрибутами, почастішали випадки виходу з організації. Влітку 1926 р. в усій державі кількість піонерів зросла лише на 8 % [11, 25]. Ця ситуація була характерна і для Чернігівщини. Незважаючи на намагання окружних інспектур народної освіти зробити якомога більшу кількість школярів піонерами, реальний відсоток охоплення дітей у Чернігівській губернії зростав повільно і на середину 20-х рр. становив не більше 20 % [6, арк. 21]. У школах м. Ніжина членами піонерських та жовтенятських організацій було у середньому не більше 1/5 частини учнів. Так, згідно звіту про роботу школи № 8 за 1925/1926 н. р., з 72 учнів 5 були членами піонерської організації, 9 учнів були жовтенятами, існували шкільний, класний та санітарний комітети. За даними Чернігівської окружної інспектури народної освіти, кількість колективів юних ленінців з січня по квітень 1925 р. збільшилася з 27 до 38, загалом вони охоплювали 1866 дітей. Хлопці більш активно вступали до гуртків юних ленінців – їх налічувалося 1421 чол., та відповідно 445 дівчат [6, арк. 22].

Згідно звіту Чернігівської окружної інспектури народної освіти, робота піонерських загонів здебільшого не відповідала поставленим перед ними завданням, не була творчою, ініціативною, активною. Покращення становища піонерських організацій у Чернігівській окрузі почалося лише наприкінці 1928 р. Тоді спостерігалося «скорочення біжучості та деякий зріст загонів» [6, арк. 24].

По м. Чернігову та Чернігівській окрузі щомісяця проводилися наради щодо дитячого комуністичного

руху, але їхні рішення здебільшого залишалися на папері. У звітах інспектури народної освіти про роботу шкіл округи був розділ, присвячений дитячому комуністичному руху. У документах зустрічаються різні назви членів дитячих організацій – піонери, юні піонери та юні ленінці; наймолодші школярі були жовтенятами [6, арк. 21].

Було складно знайти працівників для керівництва піонерськими організаціями на місцях. Робота була важкою, а заробітна плата керівників загонів – символічною. Для підготовки сільських ватажків піонерських організацій було організовано курси при Чернігівській Окріно. Навчання тривало 10 днів, по 8 годин на день. Навчальна програма була поділена на п'ять частин і включала вступний інструктаж (3 год.), політичний (9 год.), педагогічний (15 год.), піонерський (45 год.) розділи та розділ, присвячений фізкультурі та гігієні (8 год.) [6, арк. 28].

Згідно звіту Чернігівської Окріно про дитячий комуністичний рух за 1927/1928 н. р., «робота загонів здебільшого не відповідала творческій роботі, в якій би піонери виявили ініціативу, самодіяльність та різко підвищену активність»; «…робота, завдяки збільшенню вимог піонерів, стала трудною, за масове явище – небажання працювати на піонер роботі. Її стали боятися, це безумовно, перешкоджало роботі» [6, арк. 22]. Зростання кількості піонерських загонів та зниження кількості школярів, що виходили з лав піонерів, стало помітне тільки наприкінці 1928 р. Наприклад, по м. Чернігову за 1927/1928 н. р. з організації вийшло понад 580 учнів [6, арк. 23].

Одним з провідних напрямів роботи сільських загонів юних ленінців мала стати організація піонерських городів та грядок, переважно на пришкільних ділянках. Організатори диткомруху зіткнулися з рядом труднощів у цій роботі, зокрема, у м. Березна спостерігалося «недостатнє притягнення адмін. персоналу для догляду за цими грядками, майже зовсім не притягнуті культурники села, та не всі піонери загону були притягнені до практичної роботи на цих гуртках» [7, арк. 46]. Були й зразкові піонерські городи в с. Олишівці, Сновську, Козлі. Вони брали участь у виставках і навіть отримували премії за зразкове ведення господарства [7, арк. 47].

Політична робота піонерів у селах Чернігівської округи зводилася до висвітлення політичних кампаній, кампаній хлібозаготівель та організації революційних свят. Так, у м. Городні та с. Олишівці піонерські загони купували облігації Державної позики, брали участь у зборі коштів та зерна для «червоних обозів» [6, арк. 24].

Піонерські організації мали у своїй роботі відповідати загальній тенденції індустріалізації держави. Зважаючи на фінансові труднощі, у Чернігівській окрузі це виявилося у організації піонерами мережі палітурних гуртків, гуртків рукоділля, майстерень при дитячих будинках та школах. Зв'язку роботи гуртків з відповідними галузями промисловості не було, відчувалася нестача коштів та досвідчених керівників, тому гуртки охоплювали близько 1/5 частини піонерів Чернігівщини і часто розпадалися [6, арк. 22].

Для оздоровлення дітей були влаштовані піонерські табори у м. Сновську та Городні, які охоплювали близько 300 дітей. Літні піонерські майданчики були влаштовані у м. Чернігові та районних центрах [6, арк. 22].

За інструкціями Чернігівської Окріно, перед піонерською організацією на 1927/1928 н.р. були поставлені завдання «щодо покращення піонера, як учня» та «піонерорганізація в організації школи та її життя» [6, арк. 24].

Серед недоліків роботи піонерських організацій на Чернігівщині відмічався низький рівень виховного впливу на школярів у зв'язку з тим, що були зафіксовані випадки антисемітизму (зокрема, у м. Чернігові, у школах ім. Шевченка та ім. Коцюбинского), факти проявів міщанства (у школі № 6). Відзначалося, що робота піонерських організацій і в окружному центрі, і на периферії була недостатньо масовою [6, арк. 25].

Робота щодо наймолодшої ланки дитячого комуністичного руху – жовтенят – була визнана незадовільною. Жовтенятські групи охоплювали малий відсоток дітей та мали «кепський склад робітників» [6, арк. 25].

Таким чином, перед організаціями дитячого комуністичного руху на Чернігівщині у 20-ті рр. XX ст. була поставлена низка завдань, основними з яких були залучення учнів до активного громадського життя, виховання комуністичних звичок та «класової поведінки» серед школярів, політичне виховання, популяризація колективних сільських господарств та проведення оздоровчих кампаній у школах. Більшість з них не були виконані у 20-ті рр. через ряд об'єктивних труднощів, таких як відсутність достатнього фінансування та брак досвідчених керівників дитячим комуністичним рухом. Окрім цього, на заваді ефективній роботі піонерських організацій на місцях стояли небажання дітей вступати до піонерів, недовіра населення (особливо сільського) до влади та недбальство організаторів дитячого руху на місцях.

Посилання

1. Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція у галузі освіти на Україні. – Х., 1928. – 113 с.

2. Скрипник М.О. Основні завдання культурного будівництва за доби соціалістичної реконструкції країни. – Х., 1929. – 73 с.

3. Г-ій А. Друга всеукраїнська сесія // Шлях освіти. – № 5. – 1924. – С. 119-123.

4. Соколянський І. Дитячий рух – соціальне виховання // Радянська освіта. – №1. – 1923. – С. 15-19.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-593, оп. 1, спр. 1730, 120 арк.

6. ДАЧО, ф. Р-600, оп. 1, спр. 258, 158 арк.

7. ДАЧО, ф. Р-600, оп. 1, спр. 227, 659 арк.
8. Федорівський К. Піонери на роботі // Робітник освіти. – №8 – 9. – 1925. – С. 23-31.
9. Про сільськогосподарське виховання в сільорганізаціях юних ленінців // Робітник освіти. – №8 – 9. – 1925. – С.13-15.
10. Миронів М. Юні ленінці на селі // Робітник освіти. – № 2. – 1925. – С. 19-20.
11. Миронів М. На шляху дитячого руху // Шлях освіти. – № 11. – 1926. – С. 21-30 .

Дедович Д.В. Детское коммунистическое движение в школах Черниговщины в 20-е гг. XX в.
В статье раскрываются особенности работы ячеек детского коммунистического движения в школах Черниговщины в 20-е гг. XX в., анализируются основные направления деятельности пионерских организаций.
Ключевые слова: *школа, коммунистическое движение, детские организации, кружки.*

Dedovych D.V. Children's communist movement in schools of Chernihiv region in the 20 years of the XX th century
Features of the work of the cells of children's communist movement in schools of Chernihiv region in the 20 years of the XX th century are described in the article, the general directions of the activity of the pioneer organizations are analyzed.
Key words: *school, communist movement, children's organizations, hobby groups.*

18.03.2013 р.

УДК 94.(477):930(378):353 «192/193»

І.В. Мошик

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ ВИШІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-ТІ – 30-ТІ РОКИ XX СТ.

У статті зроблений аналіз історіографічного спадку проблеми становлення та дільності вищих навчальних закладів Чернігівщини в контексті реформаційних процесів вищої овіти України у перші десятиліття радянської влади.
Ключовіслова: *історіографія, вища освіта, виш, Чернігівщина, радянська влада.*

Аналіз історіографії є невід'ємною складовою і першочерговим завданням будь-якого наукового дослідження, яке розпочинається саме зі знайомства з працями, що висвітлювали зазначену тему. Це дає можливість автору об'єктивно підійти до вивчення предмету дослідження, визначити коло його нерозглянутих питань та викласти власні погляди щодо проблеми.

Історіографія зазначеного дослідження з одного боку представлена великою кількістю літератури, що висвітлює загальні проблеми становлення та розвитку системи освіти як в межах колишнього СРСР, так і в Україні, з іншого боку її окремо взяті аспекти вивчені недостатньо, про що свідчать спеціальні історіографічні розвідки Н.М. Гупана, І.О. Гуржія, С.К. Гутянського та Ю. Курносова [1; 2; 3; 4; 5]. Що ж стосується досліджень регіональної вищої школи Чернігівщини 20-х-30-х років, то вони взагалі носять спорадичний характер.

Літературу з даної теми та проблем, які межують з нею, можна систематизувати, поділивши на п'ять груп: узагальнюючі праці партійних та радянських робітників, які стосуються становлення української радянської вищої освіти; роботи радянських учених, які займались відповідними проблемами у різний період часу; праці зарубіжних авторів; дослідження періоду пострадянського становлення Української держави; публікації, які з'явились у досліджуваному регіоні і носять науково-краєзнавчий характер.

На початку 1920-х рр. державними діячами та учасниками подій, причетними до реформування освіти у 1920-ті рр., були зроблені перші спроби вивчення діяльності Наркомату освіти УСРР, який здійснював керівництво всіма сферами культурного життя республіки. Таким чином вони намагалися обґрунтувати заходи партії та уряду щодо становлення та реформування вищої школи.

Одним із перших проблему становлення української радянської освіти розглянув у своїх публікаціях нарком освіти УСРР Г.Ф. Гринько. Його праці [6; 7], що з'явилися вже в ході освітніх реформ, містять фактичний матеріал і статистичні дані, які відображують становлення професійно-технічної освіти і соціального виховання у вищій школі.

Інтерес викликають праці Я.П. Ряппо, який обіймав посаду заступника Наркому освіти до 1928 року. Значне місце в його численних роботах [8; 9; 10; 11; 12] посідає проблема виховання нових кадрів радянської інтелігенції. Він проаналізував десятирічний період існування системи радянської освіти в Україні, визначив процеси становлення радянської школи. Автор намагався довести, що радянське реформування сприяло зміцненню народної освіти. Приділяючи основну увагу процесу перебудови вищої школи, Я. Ряппо наголошував, що позитивним її наслідком було максимальне наближення до потреб соціалістичного будівництва. Автор із класової позиції відобразив проблеми і процеси, які відбувалися в діяльності вищих та середніх закладів в період формування професійних кадрів. Він не приділив належної уваги процесам коренізації та українізації, які відбувалися у той час у республіці, не врахував особливостей національного культурного відродження. Його публікації носять більше популяризаторський, а не аргументований характер, але використані фактичні та статистичні дані роблять їх досить цінним історичним матеріалом у дослідженні визначеної проблеми.

У роботах М.О Скрипника, наркома освіти України (1927-1933 рр.) [13; 14; 15; 16], розглядаються проблеми уніфікації та реорганізації

вищої освіти. Значну увагу він приділив питанню українізації, яка проходила в Україні з середини 20-х до початку 30-х років, намагався розкрити її процес, труднощі у здійсненні та причини згортання, але розглядаючи все це з позицій рівноправності націй і народностей Радянського Союзу в рамках єдиної держави. Роботи В.П. Затонського [17; 18; 19] демонструють зміни напряму розгляду цих питань. Публікаціям цього політичного діяча притаманні різке засудження національного відродження, пов'язане з політикою українізації, нетерпимість щодо української інтелігенції, її культурних та наукових діячів, несприйняття української мови і навіть її висміювання. Він дає зелене світло процесам русифікації в Україні. Діяльність В.П. Затонського цілковито відображала тогочасну політику тоталітарного радянського уряду. Проте у його публікаціях є цінні фактологічні матеріали щодо умов знаходження вищої школи у тогочасний період, важилів впливів, від яких залежав процес формування нової української інтелігенції.

Слід також звернути увагу на статтю функціонера московського керівництва В. Молотова «Про вищу школу» [20], в якій автор дає характеристику стану вищої школи СРСР та завдань, які комуністична партія та держава ставили перед науково-педагогічними кадрами. Ця публікація обмежена недостатністю аргументації, популізмом, в основному інформативним викладенням матеріалу.

Розгляд проблем освіти у працях, що ми умовно віднесли до першої групи, має узагальнюючий характер без виокремлення їх регіональної специфіки. Багато в чому вони трактувалися відповідно до кон'юктурних вимог правлячої більшовицької партії. Проте, незважаючи на всі ці недоліки, вказані роботи започаткували процес накопичення конкретного історичного матеріалу, суттєво розширили джерельну базу дослідження і допомогли в осмисленні та історичній оцінці подій, що відбувалися в галузі вищої освіти в досліджуваний період.

До другої групи публікацій відносяться роботи радянських учених, які займались відповідними проблемами. Цікавим історичним матеріалом у цій групі постають твори, виступи, статті інших діячів радянських освітніх органів та дослідників розвитку освіти того часу М. Авдієнка, А. Зільберштейна та В. Ястржембського [21; 22; 23]. Ці роботи цінні статистичним матеріалом щодо національного, соціального, партійного складу як студентського, так і професорсько-викладацького контингенту вишів, що дає можливість зробити порівняльний аналіз під час дослідження. Дані твори в більшості писалися на замовлення до святкування ювілеїв радянської влади, тому і несуть навантаження її позитивної оцінки в галузі реформування освіти в цілому та вищої зокрема. Огляд проблем регіональної вищої школи в цих роботах відсутній.

До перших публікацій 20-х – 30-х років XX ст. відносяться роботи Я. Звігальського та М.Іванова «Професійна освіта на Україні» [24], К.Овсянникова «Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола» [25], С. Дізеля та В.Баумштейна «Боротьба за вищу школу» [26], А. Козаченка «Українська культура: її минувшина і сучасність» [27], І. Козачка та А. Самохвалова «Масова, загальна, профтехнічна і вища освіта» [28], Г.Хоменка «Вища школа і підготовка радянських спеціалістів» [29], А.Айзенштока «За передовую науку» [30], А. Бейлина «Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост» [31], І. Хайта «Система радянської освіти [32]. Вони містять багатий статистичний матеріал як по республіці в цілому, так і по окремим навчальним закладам. У зазначених працях зроблений аналіз соціально-класового складу студентства та викладачів того періоду.

І. Звігальський та М. Іванов у своїй роботі показали становлення та розвиток різних навчальних закладів, дали їх історичну характеристику. Авторами були проаналізовані соціальний стан, національна приналежність, статевий склад вступників та студентства за 1923-1927 навчальні роки, матеріальний стан вишів та їх навчальна база.

С. Дізель та В. Баумштейн на прикладі вишів Києва розглянули проблеми вищої школи України. Автори роботи з партійною прискіпливістю та нетерпимістю, які були невд'ємною складовою тогочасних досліджень, змалювали репресії серед викладацького та студентського складу навчальних закладів міста. Через поданий ними фактичний матеріал можна отримати відомості про механізми проведення чисток, визначити тенденції репресивної політики щодо вишівської молоді та суть нових форм і підходів у вихованні студентства, прослідкувати трагічну долю представників української інтелігенції. На думку дослідників, представники дореволюційної школи професорсько-викладацького складу вишів були найтяжчим баластом у поступальному процесі реформування вищої школи і ніякого позитивного впливу на її розвиток не могли мати через свої «зрадницькі настрої». У роботі аналізуються проблеми проведення українізації та несприйняття її з боку комсомольців, проходження навчально-виховного процесу, застосування нових методик у викладанні вишівських предметів. Авторами також піднімається проблема національного питання через відношення до представників єврейської нації. З позицій комсомольських функціонерів С. Дізель та В. Баумштейн показують роль партії у діяльності вищої школи та вплив комсомолу на виховні процеси студентської молоді. Проте робота цінна значною кількістю фактичного та статистичного матеріалу, хоча в ній і не йдеться мова про проблеми вишівської освіти Чернігівщини.

А. Козаченко у своїй роботі провів порівняльний аналіз стану культурного розвитку в Україні за часів царського уряду та періоду радянської влади (звичайно ж на користь останньої). Наголосивши на ліквідації неписьменності як основному досягненні радянської системи освіти, він показав визначну роль вишівської молоді у зазначеному процесі.

К. Овсянников дослідив роль партійних та комсомольських осередків у проведенні реформування та становлення вищої школи республіки. Ним розглянута проблема збільшення пролетарського контингенту серед студентського загалу вишів та підвищення ролі партійних осередків у їх діяльності. Цінність роботи полягає у використанні її фактичного матеріалу та статистичних даних при аналізі даної проблеми у власному дослідженні.

Велика кількість статистичного матеріалу проаналізована А. Бейліним при дослідженні формування кадрового складу нових радянських спеціалістів. Автором показана динаміка зростання чисельності нових фахівців на початку 30-х років та розглянуті форми і методи підготовки нової робітничо-селянської інтелігенції. З огляду на умови проведення зазначеного дослідження, викладення матеріалу повністю відповідає установленим у тогочасній державі ідеологічним рамкам. Не беручи до уваги останнього аспекту її характеристики, варто зазначити, що робота постає серйозним тогочасним науковим дослідженням освітньої галузі і є цінним історико-статистичним матеріалом.

Роботи, які були написані у 20-ті – 30-ті роки XX ст., несуть на собі ідеологічне навантаження того часу та вплив протистояння української та російської концепцій розвитку освіти. Факти та статистичні дані, подані у деяких з них, викликають сумніви щодо їх достовірності. Незважаючи на ці недоліки, дані роботи започаткували процес накопичення конкретного історичного матеріалу, який сприяє осмисленню та оцінці подій, що відбулися в досліджуваний період.

У 50-х роках XX ст. з'являються роботи відповідного тематичного напрямку А. Синецького [33] та М.П. Рудька [34; 35], в яких розглядаються питання становлення радянської вищої школи в Україні на початку 20-х років та характеризується діяльність професорсько-викладацьких кадрів. О.Слуцький у своїй праці «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929рр.)» [36] дав характеристику розвитку української культури у 1920-ті рр. Особливу увагу автор звернув на вивчення питання розвитку національних меншин республіки, відзначаючи, що за цей період були створені всі умови для успішного проведення політики коренізації. Він торкався й питань тяжкого матеріального положення студентської молоді, наголошуючи на його негативному впливі на академічні показники. Г. Ясницький у своїй роботі «Розвиток народної освіти на Україні, 1921-1932 рр.» [37] познайомив із процесом підготовки студентів педагогічних вузів у 1921-1932 рр., показав керівну роль КП(б) у формуванні ідейно-політичного рівня майбутніх фахівців. Всі ці роботи носять описовий характер і практично не відрізняються від попередньо згаданих за манерою викладення матеріалу та ідеологічною ангажованістю зроблених висновків.

У 60-х роках XX ст. була опублікована колективна праця «Вища школа Української РСР за 50 років» [38]. Вона носить узагальнюючий характер і постає першою і єдиною фундаментальною роботою з історії становлення та розвитку вищої освіти радянської України. Проблеми дослідження зазначеної теми розглядаються в першій частині, яка охоплює період 1917-1945 рр. Тут, насамперед, висвітлюються питання становлення закладів вищої освіти та їх типологія в міжвоєнний період, концентрується увага на зміні соціального складу студентства. У праці представлена динаміка росту та перетворень у сфері вищої освіти у 1930-ті рр., описані наукові досягнення вузів та окремих науковців. Значна частина дослідження присвячена проблемам підпорядкування вищої школи партійному керівництву. Тут чи не вперше з'являються відомості про регіональні виші, що дає можливість хоч і схематично, але прослідкувати історію їх становлення в контексті загального розвитку вищої школи радянської України. Звичайно, що про виділення проблематики цих вищих навчальних закладів питання не ставляться. Взагалі ж у монографії відсутній аналіз характерних особливостей української вищої школи, досить стисло висвітлені питання становлення вищої освіти в період 1920-х рр., не акцентується увага на відмінностях української системи вищої освіти від російської. Як і в попередніх роботах радянського періоду, в ній не охоплений весь спектр факторів, що супроводжували розвиток вищої освіти.

Значна кількість робіт присвячена розгляду питання розвитку вищої освіти в цілому у СРСР. До подібних досліджень відносяться праці В.В.Украинцева «КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы» [39] та Е.В. Чуткерашвілі «Развитие высшего образования в СССР» [40]. Спільним у цих роботах залишається возвеличення ролі комуністичної партії Радянського Союзу, яка здійснювала керівництво всіма процесами перетворень у вищій школі. З таких позицій у першому дослідженні розглянуто процес створення та функціонування галузевих вузів, в тому числі і в Україні, підготовку спеціалістів. Оцінюючи роботу дореволюційних викладацьких кадрів, автор звинувачує їх у наявності великої

кількості «саботажників і шкідників». У другій роботі поряд з іншими питаннями викладені матеріали про відновлення діяльності університетів в Україні, підготовку науково-дослідницьких і науково-педагогічних кадрів, методичну роботу у вишах, зокрема заміну бригадно-лабораторного методу на лекційно-семінарський. Дослідження позитивно оцінює діяльність українських університетів, зазначаючи, що їх роль у вихованні нової інтелігенції була набагато вищою, ніж в інших вишах республіки.

В роботі К.Т. Галкіна «Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР» [41] розглядаються процеси формування наукових кадрів у радянських республіках, зокрема і в Україні.

У монографії С.И. Штамм «Управление народным образованием в СССР (1917 – 1936 рр.)» [42] аналізуються правові аспекти в роботі системи освіти, керівна роль держави у формуванні радянської інтелігенції, досліджується відмінність української моделі освіти від російської, поданий детальний аналіз української системи, визначені її позитивні та негативні аспекти.

Формуванню та розвитку радянської інтелігенції в СРСР присвячені дослідження С.А. Федюкіна «Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма», «Партия и интеллигенция» [43; 44], праці Н.М. Катунцевої «Опыт СССР по подготовке интеллигенции из рабочих и крестьян», «Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции в СССР» [45; 46]. У цих роботах розглядаються шляхи та процеси формування нової інтелігенції, висвітлюються проблеми залученням до активної професійної діяльності старої інтелігенції.

У роботах Л.І Ткачової «Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму» та «Держава і українська інтелігенція (деякі аспекти взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр.)» [47; 48] досліджуються питання реорганізації системи вищої освіти, розглядаються джерела і головні шляхи формування інтелігенції та особливості цього процесу на різних етапах функціонування радянської держави.

Праця М.А. Бистрововоі «Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937рр.)» [49] середини 70-х років XX ст. за сталою традицією висвітлює історію становлення вищої освіти та науки на Україні в контексті керуючої та спрамовуючої ролі комуністичної партії. Вища школа України розглядається як частина вищої школи СРСР. Проте за рахунок використання автором великої кількості архівних та документальних матеріалів дуже добре досліджені процеси становлення інститутів, створення їх матеріальної та фінансової бази, удосконалення навчального процесу, розглянуті питання методики підготовки майбутніх фахівців та покращення якості підготовки кадрів. Але автором не зроблено всебічного аналізу змін, які відбулися в системі вищої освіти в відповідності зі змінами в суспільних процесах.

Вплив партійного керівництва на розвиток вищої школи, участь її у так званій «культурній революції» та роль робітничого класу у цих процесах показав у своїй роботі В. Білоцерківський [50]. В. Даниленко у своїх дослідженнях [51; 52] простежив динаміку росту кількісного складу студентства протягом 20-х рр. XX ст. в УСРР та РСФРР, вплив політики на освітню справу та зміни, що відбувалися у середовищі вишівської молоді,проаналізував деякі документи вищих органів влади.

Історіографія освіти в УРСР радянського періоду у більшості своїй носила характер схвалення та чіткої відповідності висвітлення матеріалу зазначеному партійному та державному курсу. Виклад фактів та подій відбувався таким чином, щоб насамперед закцентувати увагу на досягненнях у даній сфері. Об’єктивний же аналіз проблем освіти був відсутнім. Процеси, які відбувались у системі вищої освіти, трактувалась виключно з класових позицій, а українська історіографія освіти підпорядковувалася історичним концепціям російських дослідників. Проте, не дивлячись на всі свої недоліки, радянська історіографія, безумовно, зберігає своє значення для вивчення історії формування української інтелігенції через становлення та розвиток вищої освіти в Україні у 1920-1930-ті рр. На жаль, роль регіональних вищих навчальних закладів у цьому процесі у вищезазначених роботах не розглядається.

Дослідженнязарубіжноїукраїнськоїісторіографії суттєво відрізняються від радянських. Закордонні дослідники прагнули у своїх роботах заповнити інформаційні прогалини та виокремити те, про що не говорили їх радянські колеги. Не відчуваючи ідеологічного тиску, вони намагалися об’єктивно проаналізувати проблеми української вищої освіти. С. Сірополко у роботі «Історія освіти в Україні» [53], використовуючи матеріали з офіційних джерел, спробував дати об’єктивну оцінку її становища. У середині 50-х років у Мюнхені вийшла робота І. Крилова «Система освіти в Україні. (1917-1930)» [54]. Автор проаналізував вплив радянської влади на систему освіти, зазначивши недоліки в її розвитку. Регіональні ж проблеми розвитку вищої освіти в цій роботі не піднімалися.

І.В. Коляска у монографії «Освіта в Радянській Україні» [55] досліджує проблеми становлення та розвитку освіти в Україні за радянський період. Робота цінна великою кількістю документів, статистичних матеріалів та історичних фактів. Аналізуючи проблеми освіти, автор переважно опирається на матеріали, які стосуються розвитку

середньої школи. Щодо вищої освіти, то в роботі лише фрагментарно розглянуті її проблеми, зокрема питання українізації вишів. Недоліками монографії є її політична заангажованість і відсутність аналізу проблем розвитку регіональної вищої школи.

В «Енциклопедії українознавства» [56] у розділі «Наука, освіта, виховання» розглянуті питання розвитку освіти як у Східній, так і в Західній Україні, які у той період належали різним державам. Ці матеріали цікаві характеристикою причин, які впливали на розвиток української освіти не тільки відповідно регіональної, а й державної приналежності.

Наступна група досліджень відноситься до періоду пострадянського становлення Української держави. Ламаються ідеологічні стереотипи, відбувається фундаментальний процес переосмислення історії українського народу з позиції національного самовизначення. Закономірно, що науковці, використовуючи широку джерельну базу і, насамперед, матеріали відкритих архівних фондів, намагалися глибоко їх проаналізувати і об'єктивно висвітлити історичні реалії і їх вплив на той чи інший процес. З'являються такі наукові праці, як «Вища школа Радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки» М.І. Мірошніченка [57], «Вища школа Радянської України 1928-1939 рр.» А.А. Сасімова [58], які безпосередньо стикуються з темою нашого дослідження. М. Мірошніченко, розглядаючи процеси реформування вищої школи в 20-ті роки, досконало аналізує теоретичні засади та умови будівництва радянської вищої школи, причини розбіжностей української та російської системи освіти, підгрунття перемоги політики уніфікації цієї системи. А. Сасімов висвітлює проблеми реорганізації мережі вищих навчальних закладів в умовах створення командно-адміністративної системи, механізми формування радянського студентства та їх соціальне становище, стан професорсько-викладацьких кадрів за тоталітарної системи. Ці праці носять узагальнюючий характер і епізодично торкаються проблеми формування нової української інтелігенції, майже не приділяючи уваги специфічним особливостям формування регіональної вищої школи.

Фундаментальним узагальнюючим дослідженням проблем місця та ролі української інтелігенції у новопосталій державі є праця Г.В. Касьянова «Інтелігенція радянської України 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля» [59]. В ній виявлені і проаналізовані концептуальні основи політики радянської держави щодо інтелігенції, показані соціальні джерела процесу створення нової інтелігенції, дана оцінка його наслідкам, охарактеризовано соціально-психологічне обличчя інтелігенції на початку і в кінці зазначеного періоду. Регіональна специфіка цих процесів у дослідженні не зазначається.

Н. Коцур та В. Коцур в роботі «Українізація та освіта в 20-ті – на початку 30-их років XX ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти» [60] не тільки охарактеризували процеси в освітніх закладах, а й подали відомості про кількість навчальних закладів різних профілів (індустріально-технічного, сільськогосподарського, соціально-економічного, педагогічного, медичного), відзначивши вплив класового підходу комплектування на низький рівень академічної успішності та моральне обличчя вузівської молоді. У роботі показане ставлення державно-партійного апарату до процесу українізації.

Робота І.О. Кліцакова «Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.)» [61] є дослідженням щодо становлення педагогічних кадрів періоду визвольних змагань українського народу до початку масових репресій. У ньому дається загальна характеристика розвитку освіти, наводяться цифрові показники щодо формування викладацьких кадрів для середніх шкіл України через систему педагогічних вузів. Робота дає можливість уявити всю систему діяльності педагогічних вузів, їх роль в освітньому процесі та становленні нових кадрів викладачів. Однак автор не приділяє увагу питанню формування нового українського інтелігента регіональною вищою школою.

У монографії Ю.І. Шаповала «У ті трагічні роки: сталінізм на Україні» [62] розглядається проблема ставлення влади до української інтелігенції, на основі архівних матеріалів, документів ДПУ–НКВС–МДБ аналізуються політичні процеси, що супроводжували розвиток українського суспільства протягом 1920-1950-х рр. У роботі є багато фактичного матеріалу про політичні переслідування та репресії проти викладацького складу українських вишів.

О.Л. Рябченко у соєму дослідженні показав процес українізації вузів, охарактеризував форми та методи викладання навчальних дисциплін. Автор наголосив на тому, що найкраще були українізовані педагогічні технікуми, гірше – заклади індустріального та соціально-економічного профілю [63].

Узагальнюючий характер носить колективна праця українських істориків Г.В. Касьянова та В.М.Даниленка «Сталінізм і українська інтелігенція в 20-і – 30-і роки» [64]. Розглядаючи період 1920-1930-х рр., автори значну увагу приділили вузівській інтелігенції. З нових підходів висвітлені масштаби репресій проти професорсько-викладацьких кадрів у 1920-ті роки.

Найбільш змістовним сучасним дослідженням з даної теми є монографія В.В. Липинського «Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки» [65]. Дослідник проаналізував значну кількість праць, присвячених розвитку

системи освіти, з'ясував причини ліквідації старих типів навчальних закладів (університетів, ліцеїв, гімназій, училищ) та заснування нових (інститутів, технікумів, профшкіл, шкіл ФЗУ), вказавши кількісний, віковий, статевий, національний склад студентів, строки навчання. Він дав загальну характеристику принципам комплектування студентів: пролетарсько-селянському походженню, членству у профспілках, участі у військових діях, матеріальному становищі молоді. В.В. Липинський вказав на зміни форм та методів навчання. Дослідник торкнувся питання діяльності студентських організацій, але воно висвітлено більше у публіцистичному, ніж у науковому стилі та носить емоційне забарвлення, що заважає критичному вивченню. Оскільки робота охоплює лише період 1920-х рр., результати реформаційного періоду у ній не розглядаються, що не дає можливості розглянути аспект формування та діяльності професорсько-викладацьких кадрів. Також у роботі відсутній аналіз діяльності регіональної вищої школи.

В. Майборода у своїй роботі «Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941рр.)» [66] простежила історію становлення й розвитку національної школи в Україні, акцентуючи увагу на педагогічній освіті.

Аналіз робіт сучасних українських авторів, присвячених розвитку вищої школи, свідчить, що ними зроблені перші кроки по створенню правдивих, неупереджених, позбавлених ідеологічних стереотипів наукових досліджень. Але на сьогодні спеціальної праці, присвяченої проблемам діяльності регіональної вищої школи у зазначений період, немає.

Останню групу робіт становлять публікації, які з'явились в досліджуваному регіоні і носять науково-краєзнавчий характер. Насамперед це «Записки Ніжинського інституту народної освіти» [67], які почали видаватися у 1925 р. науково-дослідною кафедрою історії культури та мови Ніжинського інституту народної освіти. Заслуговують на увагу «Записки Чернігівського наукового товариства (Праці історико-краєзнавчої секції)» [68]. В них присутня інформація про діяльність цих науково-дослідних осередків, фрагментарно висвітлюється робота Ніжинського та Чернігівського інститутів народної освіти, пізніше інститутів соціального виховання.

Такий же характер мають роботи В. Щербакова «Лабораторний план в Чернігівському ІНО» у збірнику статей за редакцією професора С.І. Воробйова [69] та «Ніжинська науково-дослідна катедра історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти 1.V.1926 – 1. VII.1928» [70]. Вони дають чітке уявлення про методики викладання окремих предметів, форми контролю студенів та науково-дослідну роботу в Чернігівському та Ніжинському інститутах народної освіти в середині 20-х років.

Цінними є публікації, які видавалися до ювілеїв вишів. Вони хоч і описово, без аналізу подій, але все ж таки подають інформацію у вигляді фактажу та статистичних даних, які, безумовно, мають неабияку вагу. До таких робіт слід віднести публікації Д.І. Кузнецова «125 років вищої школи в Ніжині» [71], «Ніжинський державний педагогічний інститут ім.М.В. Гоголя. Наукові записки до 40-х роковин Жовтневої Соціалістичної революції» [72], Г.П. Васильківського «Ніжинський педагогічний інститут» [73], «Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994). До 130-річчя заснування», видану колективом авторів В.В. Заїкою, М.П. Гурцем, В.І.Бєлашовим [74], «З минулого Ніжинського Державного педінститутуту», підготовану І.Д.Биськом та Д.Л.Євгенком, «Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського Державного педінституту», видану В.С. Кролевцем, В.У. Чорноусом, В.І.Шморгуном [75].

У Державному архіві Чернігівської області в особових фондах знаходиться рукописний варіант дослідження В.С. Кролевця з історії Чернігівського педінституту, зроблене в 1964 р. Ця робота сильно різниться від опублікованого варіанту 1966 року. У рукописі автор аналізує позитивні і негативні моменти в діяльності закладу, подає цікавий фактаж 30-х років. Все це відсутнє в остаточному друкованому варіанті. Опублікованій праці притаманні заідеологізована стереотипність викладення матеріалу, возвеличення ролі обласної парторганізації в діяльності вишу.

Більш пізні роботи висвітлюють проблеми становлення інститутів, формування їх структури, напрямку діяльності, стану науково-дослідної, виховної, навчальної роботи, ролі професорсько-викладацьких кадрів у формуванні нової української інтелігенції. До них слід віднести праці О.Ф.Явоненка «Наш інститут (1916-1996 рр.)» [76], О.Б. Коваленка «Історичний факультет. З минулого в майбутнє. До 80-річчя Чернігівського педінституту» [77].

Серед робіт, у яких піднімаються різнобічні проблеми діяльності вищих навчальних закладів Чернігівщини у зазначений період, слід згадати праці С.Ю. Зозулі «Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х рр. XX ст.» [78] та «Справа про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти в фондах Ніжинського архіву» [79], А.М. Острянко «Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому» [80], О.І. Курка, М.П. Гурця «Гуманістичні традиції Глухівського педуніверситету» [81], В.М. Бойка, О.Д. Бойко «Досвід та уроки діяльності Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови

по здійсненню політики українізації» [82].

Про діяльність професорсько-викладацького складу вишів Чернігівщини у 20-30-ті роки дізнаємось з робіт М.Й. Заремського «Історіософія Я.М. Колубовського та її вплив на дослідження філософського процесу в Росії» [83], Н.І.Заремської «Сторінки педагогічної біографії Я.М.Колубовського» [84], О.Я. Заїки «Ян Ступка в житті музичного Глухова. Історико-культурна спадщина Глухівщини»[85], Г.Й.Давиденко, М.П. Гурця «З когорти справжніх науковців. К.П.Ягодовський: Людина. Вчений. Педагог» [86], Л.М. Білаш «Життєвий і творчий шлях К.П.Ягодовського» [87], Л. Сердюк «Науково-педагогічна діяльність першого директора Чернігівського учительського інституту О.П.Фльорова» [88].

Проблема репресій у вищих навчальних закладах регіону вперше піднята у дослідженнях В. Шкварчука «Природжений християнин. За матеріалами справи №370058. Репресії 30-40-х рр. в Чернігівському учительському інституті» [89], «На казарменному становищі (Нариси з історії Чернігівщини довоєнних років)» [90], «Небезпечна посада (За матеріалами справи № 34895 секретно-політичного відділу УДБ ЧОУ НКВС. Фонд зберігання ІІ-6209»)» [91].

Надзвичайно цінний фактичний матеріал знаходиться у мемуарних роботах Ф.Д. Овчаренка «Спогади» [92], А.А. Карпеки «Із спогадів про Ніжинський інститут 20-х років» [93], Н.С. Зенченко «Мой институт» [94], В.П. Герасимова «Спогади» [95].

Серед усіх публікацій, які містять фактичний та статистичний матеріал про діяльність вишів Чернігівщини, слід виокремити фундаментальну працю ніжинських істориків Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії» [96]. В ній автори роблять історичний екскурс щодо створення, розвитку та діяльності Ніжинського вишу. У роботі міститься багато цінного фактичного та статистичного матеріалу, біографічні довідки професорсько-викладацького складу, спогади учасників тих подій.

Завершуючи історіографічний огляд проблеми, слід зазначити, що всі згадані публікації є надзвичайно цінним історичним джерелом з огляду первинної інтерпретації та систематизації великої кількості матеріалу з визначеної теми, але деякі дані та висновки, які містяться в них, потребують уточнення, переосмислення і переоцінки з позицій новітнього наукового підходу до української історії.

Посилання

1. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан /. – К.: АПН., 2002. – 223 с.

2. Гуржій І.О. Теоретична і практична спадщина В.І. Леніна і радянська історіографія культурної революції на Україні / І.О.Гуржій / – К.: Політвидав УРСР, 1970. – 183 с.

3. Гутянский С.К. Историография истории Украинской ССР / С.К. Гутянський / – К.: Вища школа, 1986. – 298 с.

4. Курносов Ю.О. Розробка питань радянської інтелігенції / Юрій Олександрович Курносов // УІЖ. – 1986. – № 7. – С. 29-53.

5. Курносов Ю.О., Бондар А.Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. / Ю.О. Курносов, А.Г. Бондар / –К.:Вища школа, 1964. – 97 с.

6. Гринько Г.Ф. Основные задачи советского строительства в области просвещения / Г.Ф. Гринько / – Харьков, 1920. – 126 с.

7. Гринько Г.Ф. Очерки советской просветительской политики / Г.Ф. Гринько / – Харьков: Путь просвещения, 1923. – 194 с.

8. Ряппо Я.П. Отражение борьбы классов в высшей школе Украины за годы революции / Я.П. Ряппо // Шлях освіти. – 1924. – № 6. – С. 1-8.

9. Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції / Я. П. Ряппо /. – Харків: Держвидав України, 1927. – 27 с.

10. Ряппо Я.П. Радянська професійна школа, її місце і значення у системі освіти і у нашому народному господарстві / Я.П. Ряппо / – Харків, 1926. – 96 с.

11. Ряппо Я.П. Радянське студенство: (Характеристика вузів України) / Я.П. Ряппо / – Харків: Держвидав України, 1928. – 33 с.

12. Ряппо Я.П. У чому головні розбіжності між системами народної освіти УСРР і РСФРР / Я. П. Ряппо // Наука і освіта. – 1929. – 24 березня.

13. Скрипник М.О. До одного знаменника / М.О. Скрипник / [Статті і промови] [У 2 т.]. – Х.: Держвидав, 1930. –Ч. 1. – 176 с.

14. Скрипник М.О. Вибрані твори / М.О. Скрипник /. – К.: Ін-т політ. досліджень, 1991. – 616 с.

15. Скрипник М.О. Основні засади єдиної системи н/о СРСР / М.О. Скрипник /. – Х.: Робітник освіти, 1930. – 48 с.

16. Скрипник М.О. Стан та перспективи культурного будівництва на Україні / М.О. Скрипник / [Вибрані твори]. – Х.: Держвидав, 1929. – 87 с.

17. Затонський В.П. Про вихователів комуністичного покоління / В.П.Затонський // З питань національної політики на Україні. – Х.:Держвидав, 1933. – 78 с.

18. Затонський В.П. Підсумки листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У і завдання робітників освіти / В.П. Затонський / – Х.: Держвидав, 1934. – 34 с.

19. Затонський В.П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму / В.П. Затонський / – Х – К.: Держвидав України, 1934. – 27 с.

20. Молотов В.М. Про вищу школу / В.М. Молотов /.–К.: Політвидав УРСР, 1938. – 27 с.

21. Авдієнко М. Загальне навчаня на Україні. Стан та перспективи / М. Авдієнко / – Х.: Держвидав України, 1930. – 64 с.

22. Зільберштейн А. Ленін про культурну революцію та завдання освіти / А. Зільберштейн // Комуністична освіта. – 1934. – № 1. – С. 8-30.

23. Зільберштейн А., Ястржембський В. Система народної освіти / А. Зільберштейн, В. Ястржембський / [Збірка]. – Харків: ДВУ, 1929. – 318 с.

24. Звігальський Я., Іванов В. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, В. Іванов /. – Х.: Держвидав України, 1927. – 54 с.

25. Овсянников К. Классовая борьба в высшей школе и задачи комсомола / К. Овсянников / – Мол. гвардия, 1931. – 29 с.

26. Дізель С., Баумштейн В. Боротьба за вищу школу / С. Дізель, В. Баумштейн / – Х.: Молодий більшовик, 1931. – 78 с.

27. Козаченко А. Українська культура її минувшина і сучасність / А. Козаченко / – Х.: Держвидав України, 1931. – 47 с.

28. Козачок І., Самохвалов А. Масова, загальна, профтехнічна і вища освіта / І. Козачок, А. Самохвалов / – Х.: Держвидав України, 1929. – 53 с.

29. Хайт І. Система радянської освіти / І. Хайт / – Харків: Книгоспілка, 1927. – 249 с.

30. Айзеншток А. За передовую науку / А. Айзеншток /. –

М. – Л.: АН СССР, 1938. – 36 с.

31. Бейлин А.Е. Кадры специалистов СССР. Их формирование и рост / А. Е. Бейлин /. – М.: Госполитиздат СССР, 1935. – 184 с.

32. Хайт І. Система радянської освіти / І. Хайт /. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 249 с.

33. Синецкий А.Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы в СССР / А.Я. Синецкий /. – М.: Сов. наука, 1950. – 236 с.

34. Рудько М.П. З історії вищої школи на Україні у перші роки Радянської влади (1917 – 1920 рр.) // Історичний збірник КДУ. – 1956. – № 7. – С.5-18.

35. Рудько Н.П. Строительство советской высшей школы в УССР в 1918-1925 гг. [Автореф. дис. канд. ист. наук.] / Н.П. Рублев / – К., 1953. – 14 с.

36. Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929рр.) / О.Б. Слуцький /. – К.: АН УРСР, 1957. – 206 с.

37. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні, 1921-1932 рр. / Г.І. Ясницький /.– К.: КДУ, 1965. – 256 с.

38. Вища школа Української РСР за 50 років. – К.: КДУ, 1968. – 539 с.

39. Украинцев В.В. КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы / В.В. Украинцев /. – М.: Политиздат СССР, 1963. – 192 с.

40. Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР / Е.В. Чуткерашвили /. – М.: Высшая школа, 1961. – 240 с.

41. Галкин К.Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / К.Т. Галкин /. – М.: Сов.наука, 1958. – 176 с.

42. Штамм С.И. Управление народным образованием в СССР (1917-1936 гг.) / С.И. Штамм /. – М.: Наука, 1985. – 284 с.

43. Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма / С.А. Федюкин /. – М.: Наука, 1972.– 471 с.

44. Федюкин С.А. Партия и интеллигенция / С.А. Федюкин /. – М.: Политиздат, 1983. – 238 с.

45. Катунцева Н.М. Опыт СССР по подготовке интеллигенции из рабочих и крестьян / Н.М. Катунцева /. – М.: Прогресс, 1977. – 197 с.

46. Катунцева Н.М. Роль рабочих факультетов в формировании интеллигенции СССР / Н.М. Катунцева /. – М.: Мысль, 1966. – 174 с.

47. Ткачова Л.І. Держава і українська інтелігенція / деякі аспекти взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр. / Л.І. Ткачова /. – К.: Наукова думка, 1990. – 42 с.

48. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л.І. Ткачова /. – К.: Наукова думка, 1985. – 149 с.

49. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму /М.А. Бистров /. – Х.: Вища школа, 1974. – 232 с.

50. Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937рр.) / В.Я. Білоцерківський /. – Х.: Вища школа, 1985. – 176 с.

51. Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / В.М. Даниленко /. – К.: Наукова думка, 1986. – С.88.

52. Даниленко В.М. Сотрудничество УСРР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / В.М. Даниленко /. – К.: Наук. думка, 1981. – 190 с.

53. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С.Сірополко /. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.

54. Крилов І. Система освіти в Україні (1917-1930) /І. Крилов/. – Мюнхен, 1956. – 96 с.

55. Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні / Іван Васильович Коляска / [Переклад з англійської мови з доповненням і додатками]. – Торонто, 1970. – 246 с.

56. Енциклопедія українознавства [В 5-и т.]. – Львів: [Репринт. видання], 1996.

57. Мірошниченко М.І. Вища школа радянської України в 1920-1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки / М.І Мірошниченко / [Автореф.дис… канд.іст. наук]. – К.,1993. – 16 с.

58. Сасімов А.А. Вища школа радянської України (1928-1939 рр.). [Автореф.дис. канд. іст. наук] / А.А. Сасімов /. – К., 1998. – 16 с.

59. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30 років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов /. – К.: Глобус, 1991. – 175 с.

60. Коцур В., Коцур Н. Українізація та освіта в 20-ті – на початку 30-их років ХХ ст.: деякі методологічні та історіографічні аспекти / В. Коцур, Н. Коцур // Рідна школа. – 1997. – № 12. – С. 77-80.

61. Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937 рр.) / І.О. Кліцаков // УІЖ. – 1990. – № 2. – С. 43-64.

62. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. Шаповал /. – К.: Політвидав УРСР, 1990. – 144 с.

63. Рябченко О. З історії «українізації» вищої школи України у 1920-х роках / О. Рябченко // Самостійна Україна. – 1998. – № 2. – С.35-41.

64. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко/. – К.: Наукова думка, 1991. – 95 с.

65. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В.В. Липинський /. – Донецьк: Рекламно-видавнича агенція при Донецькому державному технічному університеті, 2000. – 247 с.

66. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941рр.) / В. К. Майборода // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 47-63.

67. Записки Ніжинського ІНО // [Енциклопедія українознавства]. – К., 1994. – [Перевидання] – Т. 2 – 745 с.

68. Записки Чернігівського наукового товариства [Праці історико-краєзнавчої секції]. – Чернігів, 1931. – 110 с.

69. Щербаков В. Лабораторний план в Чернігівському ІНО / В. Щербаков / [Збірник статей та матеріалів] [під редакцією С.І. Воробйова]. – Чернігів, 1927. – 146 с.

70. Ніжинська науково-дослідна катедра історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти 1.V.1926 – 1. VII.1928. // Нове село. – 1928. – 87 с.

71. Кузнецов Д. І. 125 років вищої школи в Ніжині / Д.І. Кузнєцов/ // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту. – Ніжин, 1949. – Т. 2. – 114 с.

72. Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя [Наукові записки] [До 40-х роковин Жовтневої Соціалістичної революції] – [Випуск 1]. – [Т. Х.]. – Ніжин, 1957. – 210 с.

73. Васильківський Г.П. Ніжинський педагогічний інститут [в кн. УРЕ]. / Г.П. Васильківський / – К., 1982 – [2-е видавництво]. – [Т. 7]. – С. 363-364.

74. Бєлашов В.І., Гурець М.П., Заїка В.В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874-1994) / Валерій Іванович Бєлашов, Микола Петрович Гурець, Віктор Володимирович Заїка /. – Суми: ВВП « Мрія», 1994. – С. 21-29.

75. Кролевець В.С., Чорноус В.У., Шморгун В.І. Півстоліття невтомної праці. Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту / В.С. Кролевець, В.У. Чорноус, В.І. Шморгун /. – К.: Радянська школа, 1966. – 242 с.

76. Явоненко О.Ф. Наш інститут (1916-1996) / О.Ф. Явоненко / // Початкова школа. – 1996. – № 9. – С. 4-6.

77. Коваленко О.Б. Історичний факультет з минулого у майбутнє. До 80-річчя Чернігівського педінституту / Олександр Борисович Коваленко // Деснянська правда. – 3 жовтня 1996 р.

78. Зозуля С.Ю. Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х рр. ХХ ст. / Сергій Юрійович Зозуля // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2002. – С. 333-335.

79. Зозуля С.Ю. Справа про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти в фондах Ніжинського архіву / Сергій Юрійович Зозуля // Матеріали восьмої науково-практичної конференції Сіверщина в історії України. [Збірник наукових праць] [Випуск 2]. – Київ-Глухів, 2009. – С. 184-191.

80. Острянко А.М. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому? // Література та культура Полісся [Випуск 21]. – Ніжин, 2002. – С. 110-112.

81. Курок О.І., Гурець М.П. Гуманістичні традиції Глухівського педуніверситету / Олександр Іванович Курок, Микола Петрович Гурець // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – С. 121-125.

82. Бойко В.М., Бойко О.Д. Досвід та уроки діяльності Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації / В.М. Бойко, О.Д. Бойко // Література та культура Полісся. [Вип. 4.] – Ніжин, 1994. – С. 49-53.

83. Заремський М.Й. Історіософія Я.М. Колубовського та її вплив на дослідження філософського процесу в Росії / Мечислав Йосипович Заремський // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – С.63-67.

84. Заремська Н.І. Сторінки педагогічної біографії Я.М. Колубовського / Надія Іванівна Заремська // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – С. 18-22.

85. Заїка О.Я. Ян Ступка в житті музичного Глухова. Історико-культурна спадщина Глухівщини / Олена Яківна Заїка // Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. – Глухів, 1992. – С. 106-108.

86. Давиденко Г.Й., Гурець М.П. З когорти справжніх науковців. К.П. Ягодовський: Людина. Вчений. Педагог / Г.Й.Давиденко, М.П. Гурець // Матеріали Міжнародної студентської науково-практичної конференції. – Глухів, 2003. – С. 5-10.

87. Білаш Л.М. Життєвий і творчий шлях К.П. Ягодовського. К.П. Ягодовський: Людина. Вчений. Педагог / Леся Михайлівна Білаш // Матеріали Міжнародної студентської науково-практичної конференції. – Глухів, 2003. – С. 20-22.

88. Сердюк Л. Науково-педагогічна діяльність першого директора Чернігівського учительського інституту О.П.Фльорова / Л. Сердюк // Три століття гуманітарної та педагогічної освіти в Чернігові: від колегіуму до університету [Збірник матеріалів ювілейної наукової конференції, присвяченої 300-річчю Чернігівського колегіуму і 85-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка]. – Чернігів, 2001. – С. 89-91.

89. Шкварчук В. Природжений християнин (За матеріалами справи № 370058 СП.....). Репресії 30-40-х років у Чернігівському учительському інституті / В. Шкварчук // Чернігівські відомості. – 22 грудня 1995 р.

90. Шкварчук В.М. На казарменному становищі (Нариси з історії Чернігівщини довоєнних років) / В.М. Шкварчук /. – Чернігів, 2002. – 226 с.

91. Шкварчук В. Небезпечна посада (За матеріалами справи № 34895 секретно-політичного відділу УДБ ЧОУ НКВС. Фонд зберігання II-6209) / В. Шкварчук // Сіверячнський літопис. – 1999. – № 2 – С. 56-52.

92. Овчаренко Ф.Д. Спогади / Федір Дмитрович Овчаренко /. – К., 2000. – 230 с.

93. Карпеко А.А. Із спогадів про Ніжинський інститут 20-х років / А.А. Карпеко // Література та культура Полісся [Ніжинська вища школа (1820-1990)]. – Ніжин, 1990. – [Випуск 1]. – 240 с.

94. Зенченко Н.С. Мой институт [рукопис] / Наталія Степанівна Зенченко // [Із фондів музею Глухівського національного педуніверситету ім. О.П.Довженка].

95. Герасимов В.П. Спогади. [рукопис] / В.П. Герасимов // Із фондів музею Шосткинського порохового заводу. – Т. 2. – 35 с.

96. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко /. – Ніжин: НДУ ім.Гоголя, ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.

Мошик И.В. Историография проблемы деятельности высших учебных заведений Черниговщины в 20-х – 30-х годах XX в.

В статье проанализировано историографическое наследие проблемы становления и деятельности высших учебных заведений Черниговщины в контексте реформационных процесов высшего образования Украины в первые десятилетия советской власти.

Ключевые слова: *историография, высшее образование, вуз, Черниговщина, советская власть.*

Moshyk I.V. The historiography of the problem of higher education institutions' activities of Chernihiv region

The article analyzes the historiographical inheritance of the problem of the formation and activities of higher education institutions of Chernihiv region in the context of reformation processes of higher education in Ukraine in the first decades of Soviet rule.

Key words: *historiography, higher education, university, Chernihiv region, the Soviet rule.*

26.02.2013 р.

УДК 94(477.51):72.012.261.«19»:930.25

Р.І. Огієвська

БАТУРИНСЬКА САДИБА КОЧУБЕЇВ У 1923-1924 РОКАХ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі архівних джерел розкривається історія батуринського маєтку В. Кочубея в 20-х роках XX ст.

Ключові слова: *Батурин, садиба, В. Кочубей, товариство бджолярів, музей, документ, окрполітпросвіта.*

Не одне десятиліття науковці заповідника «Гетьманська столиця» збирають інформацію про родину Кочубеїв та їхні маєтки. Працюючи в Державному архіві Сумської області, нам вдалось віднайти раніше не публіковані матеріали, які розкривають одну із невідомих сторінок історії батуринської садиби В. Кочубея.

Документ, що датується 1923 р., – звіт окружних і районних музеїв. В ньому йде мова і про будинок В. Кочубея в Батурині: «Принимались меры к охране дома В. Кочубея в Батурине. По отношению к дому В. Кочубея проведено было общий надзор села. Батуринским Райисполкомом обнаружено два хищения, это были бревна из подвала. К ворам приняты меры наказания. Благодаря содействию Губполитпросвещения удалось приостановить на снос дом Кочубея. Предметы зданы на хранение, не уничтожатся. Два кресла из дома В. Кочубея, а так

Будинок генерального судді Василя Кочубея, 1930 р.

же кресло дворян Кочубеев, находятся в историко-археологическом отделе Конотопского музея» [1, арк. 10.].

18 лютого 1924 р. Чернігівська Губполітпросвіта звернулася з відношенням до Конотопської окрполітпросвіти відрядити до Батурина М.Г. Вайнштейна для організації в будинку В. Кочубея музею старовини імені П. Прокоповича. Згодом була отримана відповідь: «Заседание президиума окрисполкома постановило, «Кочубеевщину» передать в ведение окрполитпросвета для сдачи в аренду обществу пчеловодов имени П. Прокоповича в Батурине. Представитель окрполитпросвета выехал в Батурин принять дом и усадьбу В. Кочубея от Райзу в ведение окрполитпросвета» [1, арк. 27 об.].

22 лютого 1924 р. в Батурині була створена комісія, до якої входили з одного боку – завідуючий Райзу тов. Худотеплов, представники Райзу тов.Усовський і тов. Корожкевич, з другого боку – голова Конотопської окрполітпросвіти тов. Вайнштейн. Оглянувши садибу В. Кочубея, комісія склала акт її стану: «Парк 4 десятины, огорода 2 десятины и усадьбы 1200 квадратных сажней. Всего 6 десятин 1200 квадратных сажней с находящимися постройками (10 га).

I. Дом жилой, каменный, под железной крышей размером 32 х 22,6 аршин (22,75 х 16 м), 25 % изношенности стоимостью 2000 руб. золотом.

II. Сарай деревянный, дощатый, под железной крышей, размером 21 х 8,4 аршин (14,95 х 5,97 м), 15 % изношенности, стоимостью 250 руб. золотом.

III. Дом жилой (сторожа), рубленый, под соломенной крышей, размером 16 х 9,5 аршин (11,38 х 6,75м), 50 % изношенности, стоимостью 150 руб. золотом» [1, арк. 53 об.]. В такому стані згідно розпорядження Наркомзему від 20 травня 1922 р. за № 43 садибу В. Кочубея передали Конотопській окрполітпросвіті.

У 1924 р. голова окрполітпросвіти М.Г. Вайнштейн склав документ під назвою «Главное Управление Государственных Земель и Имуществ Черниговское Губернское Управление». В ньому зроблено розширений опис батуринського маєтку В. Кочубея Чернігівської губернії Конотопського повіту:

«I. В парке вырублено до 80 деревьев. Осталось сто двадцать два дерева, из них 44 старых и 78 молодых.

II. Дом жилой каменный под железной крышей, изношенность 25 %. Лестницы подвалов и стекла дома относятся к XVII веку. В доме 7 комнат, 1 кухня, 1 передняя, 2 кладовых, 1 коридор. Под зданием подвал из 2-х отделений: одно размером 8 х 12 аршин (5,7 х 8,55 м), другое 6 х 8 аршин (4,26 х 5,7 м). Все здание сохранено. Все двери и окна сохранены за исключением 2-х окон и 1-й двери. Запоров на окнах и дверях нет. Стекла вынуты на 50 %, печи частично разрушены, приборов нет. Полы деревянные, краска стерта, подвалы сохранены, часть ступенек разрушена. Краска на крыше осыпалась, вторых оконных рам нет.

III. Сарай деревянный, дощатый, крашеный, под железной крышей, имеет 4 отделения. Постройка сохранилась.

IV. Дом жилой (сторожа) рубленый под соломенной крышей. Постройка старая. В доме 2 комнаты и одни сени, двери и окна сохранились, пол земляной». Цей документ був переданий голові Батуринського товариства бджолярів В.І. Дубраві. [1, арк. 218-219 об].

Під час обстеження садиби Кочубеїв комісія з'ясувала, що в будинку сторожа проживає громадянка Дяченко. Також вона користувалася частиною землі, яка входила до Кочубеївщини. Голова Конотопської окрполітпросвіти М.Г. Вайнштейн звернувся до Батуринського Райвиконкому; його цікавило, на якій підставі громадянка Дяченко користується будинком та землею. 30 грудня 1924 р. Батуринський Райвиконком дав відповідь: «Громадянку Дяченко землею і будинком не наділяли, живе вона там на посаді сторожа більше 30-ти років. Для одібрання землі і будинку звертайтесь до суду» [2, арк. 98.]. Про рішення суду ми довідались із опису садиби В.Кочубея (1926 р.), який знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади України. В ньому зазначено: «Чернігівським Губземсудом частина садиби була присуджена громадянці Дяченко, доньці колишнього сторожа, яка претендувала на сторожку, конюшню та город…» [3, 39]. Щоб встановити ім'я громадянки Дяченко науковими працівниками заповідника були зібрані спогади у Миколи Микитовича Дяченка, який доводиться онуком Дмитру Косьмовичу Дяченку – сторожу садиби Кочубеїв в кінці XIX – на початку XXст. Він стверджує, що до 1934 р. в будинку сторожа проживала дружина його діда, Анна Андріївна Дяченко (1871 р. н.). Саме вона була учасницею судового процесу, так як жодна із чотирьох доньок Дмитра Косьмовича на той час не були повнолітніми.

Отже, вивчаючи архівні документи, нам вдалось прослідкувати історію садиби Кочубеїв у 20-х роках XX ст.

Посилання

1.Державний архів Сумської області, ф. Р - 4653, оп. 3, спр. 7

2. Там само, спр. 265.

3. Батурин: історія в пам'ятках / За ред. Реброва Н. – Ніжин, 2008. – 112 с.

Огиевская. Р.И. Батуринская усадьба Кочубеев в 1923-1924гг. (за материалами Государственного архива Сумской области)

На основании архивных источников раскрывается история батуринской усадьбы В. Кочубея в 20-х годах XX века.

Ключевые слова: *Батурин, усадьба, В. Кочубей, общество пчеловодов, музей, документы, окрполитпросвет.*

Ohievska R.I. The Kochubeis' Baturyn estate in 1923-1924 (According to materials of the State Archives of Sumy region)

On the basis of the archival sources the history of V. Kochubeis' Baturyn estate in the 1920-th years is revealed.

Key words*: Baturyn, estate, V. Kochubei, beekeepers society, museum, document, okrpolitprosvita.*

12.03.2013р.

УДК 329.723 (477.75) «1920/1930»

Г.Н. Кондратюк

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «СОЮЗА ВОИНСТВУЮЩИХ БЕЗБОЖНИКОВ» В КРЫМСКОЙ АССР В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ МЕЖВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье анализируется деятельность «Союза Воинствующих Безбожников» в осуществлении коренизации в Крымской АССР. Прослежена дифференциация антирелигиозной политики в отношении национальных меньшинств автономии. Изучена специфика мероприятий этнополитики в межвоенное двадцатилетие.

Ключевые слова: *«Союз Воинствующих Безбожников», антирелигиозная деятельность, Крымская АССР.*

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что современная Украина является поликонфессиональным государством. Сохранение межрелигиозного мира – одна из важнейших задач процесса государственного строительства, чему может помочь изучение истории межвоенного двадцатилетия. Цель статьи в том, чтобы проанализировать деятельность «Союза Воинствующих Безбожников» (СВБ) в курсе этнополитики в Крымской АССР в 1920-1930-х годах. Анализ работы «СВБ» в сфере национальных отношений был начат ещё в межвоенное двадцатилетие. Это работы П. Тихомирова [1]. Однако они во многом носили пропагандистский характер. Тихомиров являлся руководителем Симферопольской региональной организации «СВБ». Новый этап в изучении деятельности «СВБ» начался с момента обретения Украиной независимости. Положение ислама в Автономной Республике Крым, тенденции сегодняшнего дня изучены в работе Э.С. Муратовой. Автор отметила, что «советская власть нанесла окончательный удар по развитию ислама в Крыму. К 1940-м годам на полуострове не осталось ни одной действующей мечети, большая часть их под предлогом неудовлетворительного санитарно-технического состояния была закрыта, а остальные переданы под клубы, склады и школы» [2, 7]. Однако ситуация была значительно сложнее. Двадцатые годы были временем относительно внимательного отношения власти к потребностям мусульманских общин.

В январе 1925 года было создано общество «Безбожник», работу которого направляло бюро Крымского обкома РКП(б). Руководство общества разработало его устав, инструкции и программы деятельности. Однако в регионах создать местные кружки, за исключением Феодосийского района, не удалось. Пропагандисты обкома констатировали, что неудача в ведении антирелигиозной работы объяснялась тем, что «крымские условия, прежде всего многонациональность, создают чрезвычайно пёструю картину религиозных верований, затрудняющих выработку общего плана и общей программы для антирелигиозной пропаганды» [3, л. 47]. В последующем не раз

отмечалось, что статистические данные характеризуют «слабость работы СВБ в деревне среди татар и немцев, т.е. среди тех групп населения, где особенно сильно влияние религиозных организаций»[4, л. 13].

Уровень религиозности народов, живших в Крымской АССР в межвоенный период, был различен. Значительным он являлся у крымских татар и немцев. «Религиозность среди татарского населения велика. Духовенство в жизни крестьянства играет видную роль» [5, л. 142].

Аналитический отчёт Крымского ОК РКП(б) за январь-апрель 1925 года констатировал: «Религиозность среди татар очень велика, что особенно сказывалось в связи с предстоящими праздниками. Мечеть посещали все за исключением комсомольцев. Постились все, даже учительство. Предсельсовета и т.д. и если даже не постились, то это скрывали от населения, дабы не подорвать свой авторитет. Часты попытки нелегального преподавания Корана» [6, л. 22]. В информационном отчёте «СВБ» за апрель-июнь 1925 года фиксировалось, что «муллы пользуются громадным авторитетом и влиянием на местную жизнь. Сборы на их содержание среди населения являются почти обязательными. В связи с вовлечением татмолодёжи в союз комсомола и пионеров, муллы встревожены возможностью прививки атеизма, и принимают меры к пресечению, действуя через стариков» [7, л. 112].

Информационный отчёт «Состояние религиозного движения в Крыму» характеризует события 1927 года. Особенное внимание уделено процессам, происходящим в среде крымских татар: «Мусульманское духовенство внутри себя делится на 2 ориентации: регисистов и прогрессистов. Первая является более реакционной и антисоветской…Вторая же ориентация прогрессистов является более лояльной к советской власти и разделяет учёбы молодёжи в советском духе, а также просвещение деревни» [8, л. 36].

1920-е годы отличались определённым ослаблением негативного воздействия государства. Одна из причин в том, чтобы в рамках политики коренизации не вызывать сопротивления со стороны национальных групп. С 1923 по 1928 годы было вновь открыто 24 молитвенных дома: 13 лютеранских, 2 православных, 1 баптистский, 7 менонитских и 1 евангелических христиан [9, л. 38]. На 1 октября 1925 г. было зарегистрировано 255 обществ, а к 1 января 1928 г. их было на 6 меньше [10, л. 38]. Общее количество духовенства в Крыму составляло 902 человека. В 1928 г. в Крыму функционировало 495 мечетей, насчитывалось 546 служителей культа, действовало 7 школ по изучению Корана [11, л. 74].

«Союз Воинствующих Безбожников» действовал в Крыму в сложных условиях. С одной стороны он должен был реализовать установки государственного атеизма. Но с другой стороны, советская власть стремилась для национальных меньшинств представить себя как такую, которая освободила от национального и религиозного угнетения. 1920-е годы характеризуются такими взаимоисключающими тенденциями. За время с 1920 по 1929 год в Крымской АССР были закрыты 103 православных храма, 15 еврейских синагог, 1 караимский храм и 15 армянских церквей. В 1929 г. действовали 21 еврейская синагога, 6 крымчакских и 6 караимских храмов, 15 армянских церквей, 4 болгарские и 14 греческих церквей. За время существования советской власти с 1920 по 1929 год было открыто только 7 синагог. Это были молитвенные дома в местах переселения евреев на север Крыма, на переселенческих участках Джанкойского района. В 1929 г. проповедническую деятельность в Крыму осуществляли 25 раввинов, 14 представителей армянского, 4 караимского, 4 болгарского и 4 греческого духовенства [12, л. 54].

Вопросы антирелигиозной пропаганды рассматривались на XII областной партийной конференции, проходившей в Симферополе 27 января – 2 февраля 1927 г. Отношение религии и власти, свобода деятельности религиозных общин были проанализированы в докладе наркома просвещения Усеина Балича. Балич, в частности, призывал власть и деятелей «Союза Воинствующих Безбожников» быть осмотрительными: «В области антирелигиозной пропаганды необходимо относиться к этому вопросу весьма осторожно, сугубо осторожно, ибо, зная наше население, его некультурность и крепкие традиции, в особенности среди татар и нацмен, мы не можем антирелигиозную пропаганду вести по шаблону» [13, л. 160 об.]. Докладчик предложил функционерам «СВБ» вести работу через избычитальни и библиотеки в деревнях. Для изб-читален приобреталась соответствующая литература. В 1930 г. было выписано газеты «Безбожник» 1200 экземпляров и 100 экземпляров антирелигиозного журнала [14, л. 6]. При этом в антирелигиозной пропаганде нужно сконцентрироваться на личностях «духовенства, мулл, священников и др. служителей культов, которые имеются в деревне» [15, л. 7]. Сила традиции давала о себе знать, и коммунисты крымские татары подвергали критике не вероучительные положения ислама, а отдельных священнослужителей, их человеческие недостатки и слабости. От критики религии в 1920-х годах крымскотатарские пропагандисты отказались, продолжая критику отдельных священнослужителей. Глубинная причина заключалась в том, чтобы коренизация привлекла симпатии крестьянства. Крикливая антирелигиозная кампания могла оттолкнуть национальное крестьянство. Эта эволюция фигурирует в отчёте о антирелигиозной работе татарской секции Крымского обкома РКП(б) с февраля 1923 года по март 1924 года. Авторы документа указывают: «В первое время вели крутую и резкую политику по отношению к духовенству. На страницах газет «Новый мир» и «Юная сила» была открыта

антирелигиозная кампания и в первый раз в Крыму были критикованы духовенство и религия. Такая же самая работа была проведена и в клубах. В некоторых районах, например в Бахчисарае на дискуссиях о религии принимали участие и муллы, которые остались побеждёнными. …есть и отрицательные стороны такого метода борьбы против религии, но пока, временно пришлось отказаться от этого. Поэтому Татсекция нашла более целесообразным обличение духовных лиц, осмеивание смешных обрядов, чем нападки на сущность религии» [16, л. 22].

Антирелигиозная деятельность «Союзом Воинствующих Безбожников» осуществлялась в различных формах. Это были лекции, в некоторых случаях театральные постановки. Работа проводилась через ячейки «СВБ». На январь 1931 года в Крымской АССР насчитывалось 420 ячеек, из них 321 в городе и 99 в деревне. Руководство организации признавало, что «не более 10 % являются активными работающими ячейками…Большинство ячеек СВБ числится только на бумаге»[17, л. 13]. Вопросам антирелигиозной пропаганды было уделено внимание на проходившем 20-22 мая 1928 года Всекрымском нацменкультсовещании. В резолюции по докладу Фридмана «Культурная революция и задачи нацменкультстроительства» перед «Союзом Воинствующих Безбожников» ставилась задача «рассматривая религию, как злейшего врага в борьбе за культурный новый быт на базе новых создаваемых диктатурой пролетариата производственных отношений среди трудящихся нацмен всех религий, надо направить особенно сильный удар в эту сторону, используя научные данные» [18, л. 24].

Вопросы взаимосвязи и практической реализации национальной и религиозной политики рассматривались на областном партсовещании по вопросам национального строительства, проходившем в декабре 1929 года в Симферополе. В резолюции совещания «О национальном строительстве в Крымской АССР» перед «Союзом Воинствующих Безбожников» было зафиксировано задание активизации антирелигиозной пропаганды: «Совещание предлагает усилить наступление против религиозной, антисоветской деятельности духовенства и, в частности, мусульманского и сектантских организаций путём широкого развёртывания антирелигиозной пропаганды» [19, 16].

В начале 1930-х годов антирелигиозная пропаганда на порядок активизируется. Так «Союз Воинствующих Безбожников», подводя итоги в своём отчёте «О проведении антипасхальной кампании», констатировал: «Была проведена большая разъяснительная работа к антикурбанской и антипасхальной кампании, только по Симферополю и Керчи проведено 109 докладов…антикурбанских докладов на татарском языке проведено 30». К указанной пропагандистской работе было привлечено 150 человек актива «Союза Воинствующих Безбожников». Из них сформировали 6 бригад, из которых 4 были направлены в колхозы и совхозы Крыма и 2 – по рабочим центрам. Как несомненный успех авторы отчёта указывают на создание 14 новых ячеек «СВБ». Общая численность организации в Крымской АССР в 30 тысяч членов не должна вводить в заблуждение. Членство носило формальный характер, вступление проводилось принудительно. Правление организации было вынуждено признать, что «систематическую нагрузку выполняют не более 20 человек» [20, л. 5]. Необходимо отметить, что антирелигиозная деятельность в 1930-х годах стала несомненно более агрессивной. Эта деятельность была дифференцированной по отношению к различным народам. Структурно же сам «Союз Воинствующих Безбожников» включал очень мало представителей национальных меньшинств. Так, в 1930 году из общей численности в 40 тысяч членов крымских татар насчитывалось 6500, евреев 4500, немцев 560, крымчаков 214, караимов 130, армян 86, греков 40 [21, л. 4]. По отношению к общей численности указанных народов такое количество членов «СВБ» было ничтожным. Активной являлась антирелигиозная пропаганда, направленная против немцев и меннонитов Крыма. В докладной записке 1936 года «О состоянии антирелигиозной пропаганды в Тельманском районе» работник агитпропотдела Буркальцев указывал: «Из 37 немецких колхозов в районе наиболее поражены, в части активного действия религиозников, являются колхозы с менонитским населением (примерно 10 колхозов)…в своём подавляющем большинстве религиозники, состоя из людей, ранее состоявших членами церковных советов, бывшие кулаки – сейчас изменили тактику и методы своей деятельности и ушли, в полном смысле этого слова в подполье» [22, л. 1].

Начало 1930-х годов знаменуется активным закрытием культовых сооружений. На 1 января 1930 года в Крымской АССР официально было закрыто 280 зданий, из них в 1929 году – 76. Статистические сведения говорят о том, что «год великого перелома» стал переломным и в отношении к религии. Однако власти не ограничивались только стремлением к закрытию храмов, но важнейшей целью было изменение мировоззрения людей и массового сознания. Эта цель была чётко зафиксирована «Союзом Воинствующих Безбожников» в «Обзоре о деятельности религиозных организаций в Крыму и о состоянии антирелигиозной работы»: «Несмотря на несравненный рост безбожия – даже в пролетарской среде, благодаря отсутствию массовой антирелигиозной пропаганды, имеются не только сторонники религии, но и их руководители и что становясь безбожником под влиянием всего процесса социального строительства, рабочие и трудовое крестьянство всё же не закрепляют своё новое убеждение с соответствующим пониманием и знанием – отчего его безбожное миро-

воззрение является чрезвычайно путанным и подчас нелепым, колеблющимся и что нутра масс антирелигиозная пропаганда ещё не дошла» [23, л. 4 об.].

В Крымской АССР действовал областной совет «Союза Воинствующих Безбожников». В 1930 году его председатель Штейнбах в отчёте указывал, что общее число членов организации составляло более 28 тысяч человек. При этом автор обращал внимание на рост в 300 % членов организации за период 1929-1930 годов. В своём отчёте автор признаёт наличие «многочисленных «левых» перегибов (снятие колоколов и закрытие церквей административным путём, без участия населения, головотяпское собирание икон для костров)» [24, л. 19]. Автор отмечает важность такой формы работы, как проведение конференций антирелигиозного актива. В 1928 году в Симферополе состоялся I Всекрымский съезд безбожников. По итогам его работы была принята резолюция «О состоянии религиозных течений, групп и сект и антирелигиозной пропаганде в Крыму». Документ среди приоритетных задач определял следующие: «Принять решительные меры к внедрению массовой антирелигиозной пропаганды в работу низовых культурных единиц: школ, изб-читален, клубов» [25, л. 70].

В 1930 году были проведены две конференции: антирелигиозного актива Симферопольского района и Всекрымская конференция татарского антирелигиозного актива [26, л. 20]. Руководители организации констатировали, что «до последнего времени в СВБ слабое участие принимали татарские работники и только сейчас поставлен вопрос о коренизации аппарата Областного Совета СВБ»[27, л. 15]. Просчётом Областного Совета «Союза Воинствующих Безбожников» стала попытка проведения конференции немецкого антирелигиозного актива. Конференция не состоялась, так как немецкое население её проигнорировало. Тогда областной совет «СВБ» попытался провести конференции в тех районах, где немцы проживали компактно, однако и эта инициатива оказалась сорвана. Немецкое население Крымской АССР было религиозно и этот фактор выступал как один из аспектов самоидентификации. Неудивительно, что в рамках политики коренизации значительная роль отводилась антирелигиозной деятельности.

Серьёзное противоречие заключалось в том, что коренизация должна была вызвать симпатии населения к власти, создать социальную базу поддержки прежде всего среди крестьянства. Антирелигиозная пропаганда выступала как раздражающий фактор для представителей национальных групп. Таким образом, в рамках осуществления национальной политики необходимо было решить две взаимоисключающие задачи. Особое внимание в рамках антирелигиозной пропаганды отводилось деятельности среди мусульманского населения. В 1920-х годах эта антирелигиозная пропаганда была очень аккуратна. Функционеры организации отмечали удивительную трансформацию мировоззрения: «Часть мусульманского духовенства считает Магомета коммунистом. В деревне Сарыбай, Керченского района, женщины заявляют: «Наш мулла – советский мулла и его трогать нельзя» [28, л. 18]. Областной совет «Союза Воинствующих Безбожников» разослал в регионы «программу антирелигиозного кружка среди татар, …тезисы об уразе на татарском языке, тезисы против курбан-байрама» [29, л. 20]. «СВБ» стимулировал деятельность секции по работе среди татар. Эта секция «подготовила к печати антирелигиозный учебник для татар, переработав для этой цели антирелигиозный учебник для крестьян, изданный в Москве» [30, л. 22]. Однако, эффект данной работы был незначительным. Это было отмечено Л. Ахметшиновым, представителем Центрального совета «СВБ», проводившем в январе 1931 года проверку Крымской организации. В своей докладной записке он отметил, что «работа среди татарской части населения была слаба, отсутствует татарский актив безбожников. В Областном Совете СВБ не было до сего времени ни одного штатного работника-татарина»[31, л. 33].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в работе «СВБ» в Крымской АССР этнический фактор являлся одним из доминирующих. Антирелигиозная пропаганда должна была учитывать специфические особенности быта и традиций народов полуострова. Однако, центральная задача работы была определена III Пленумом Центрального Совета «СВБ» как «подчинить борьбу с религией интересам и задачам классовой борьбы и соцстроительства»[32, л. 40].

Ссылки

1. Тихомиров П. Безбожие победит (Обзор текущей деятельности религиозных организаций и работа СВБ в Крыму). / П. Тихомиров. – Симферополь, 1930.
2. Муратова Э.С. Ислам в современном Крыму. Индикаторы и проблемы процесса возрождения / Э.С. Муратова – Симферополь: ЧН «Эльиньо», 2008. – 240 с.
3. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), ф. П. 1, оп. 1, д. 388, л. 47.
4. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 13.
5. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 388, л. 142.
6. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 387, л. 22.
7. ГААРК. ф. П. 1, д. 387, л. 112.
8. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 693, л. 36.
9. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 807, л. 38.
10. Там же.
11. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 807, л. 74.
12. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 913, л. 54.
13. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 591, л. 160 об.
14. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 6.
15. Там же.
16. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 288, л. 22.
17. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 13.
18. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 823, л. 24.
19. Решения IV Пленума ОК ВКП(б). Декабрь 1929. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929.
20. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 5.
21. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л.4.
22. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1812, л. 1.

23. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1041, л. 4 об.
24. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1041, л. 19.
25. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 807, л. 70.
26. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1041, л. 20.
27. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 15.
28. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 18.
29. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1041, л. 20.
30. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1041, л. 22.
31. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 33.
32. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 1125, л. 40.

Кондратюк Г.Д. Діяльність «Союзу Войовничих Безвірників» в Кримській АРСР в контексті національної політики міжвоєнного періоду

В статті проаналізовано діяльність «Союзу Войовничих Безвірників» в здійсненні політики коренізації в Кримській АРСР. Досліджено диференціацію національно-релігійної політики стосовно національних меншин автономії. Вивчено специфіку заходів національної політики в міжвоєнну добу.

***Ключові слова**: «Союз Войовничих Безвірників», антирелігійна діяльність, Кримська АРСР.*

Kondratiuk H.N. Activities of «League of Militant Atheists» in the Crimean ASSR in the context of national policy of inter-war period

The article deals with the analyses of the relations between the church and the state. The main components of state and anti-religions politics were revealed. The correlation of national politics and anti-religions state activity was observed. Specific character of anti-religions politics of the Crimean ASSR and its correlation with the national indigenous politics was studied.

***Key words**: national politics, anti-religions activity, Crimean ASSR.*

30.03.2013 р.

УДК 94 (477):339.178«1933/1934»

М.В. Горох

ГЛУХІВСЬКА МІЖРАЙОННА БАЗА «ТОРГСИН»

В даній статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування Глухівської міжрайонної бази «Торгсин». Особлива увага приділена організаційній структурі, характеристиці її роботи, аналізу показників виконання валютного плану та плану реалізації товарів.

***Ключові слова**: Глухів, міжрайонна база «Торгсин», організаційна структура, крамниця.*

18 липня 1930 р. на теренах Радянського Союзу почала працювати «Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР», що отримала загальну відомість під абревіатурою «Торгсин» [1, 19-20]. У червні 1931 р. організація, що до цього обслуговувала іноземців, переорієнтувалася на радянських громадян, яким дозволили купувати в осередках системи товари в обмін на золоті монети старого карбування. Поступово до переліку цінностей, що скуповувало об'єднання, увійшли побутове золото, срібло, іноземна валюта, платина, коштовне каміння. Проіснував Торгсин до лютого 1936 р., коли був ліквідований [2, 23]. Представництво системи функціонувало й на Чернігівщині. У кінці 1932 р. у межах Чернігівської області була створена облконтора «Торгсин», що підпорядковувалася Всеукраїнській конторі та відповідала за успішне виконання планів мобілізації валютних цінностей для держави [3, 1].

Проблематика Торгсину і сьогодні залишається сферою наукових пошуків невеликого кола істориків. Серед російських дослідників слід відзначити роботи О.О. Осокіної [4], І.В. Павлової [5], В.А. Толмацького [6], а серед українських – В.І. Марочки [7], О.Ю. Мельничук [8], О.Д. Попова [9]. У своїх працях вони акцентують увагу на діяльності В/О «Торгсин» та ВУК «Торгсин», зрідка зупиняючись на ролі обласних контор. Фактично невідомою залишається історія окремих крамниць та міжрайонних баз (МРБ) системи, які безпосередньо вели боротьбу за виконання валютних планів та планів реалізації товарів.

Метою даної розвідки є спроба реконструювати організаційну структуру Глухівської МРБ, встановити головні напрямки її роботи, окреслити перелік проблем, з якими вона зіштовхувалася, проаналізувати показники виконання планів мобілізації цінностей та реалізації товарів підпорядкованих їй осередків. Дослідження ґрунтується на широкому колі уперше введених до наукового обігу архівних джерел, що зберігаються в архівних установах Чернігова, Ніжина та Києва. Хронологічно робота обмежена часом існування міжрайонної бази у Глухові.

Зі створенням обласних контор завершилося формування триступеневої організаційної структури Торгсину. Найвищий рівень (центр) репрезентувало Всесоюзне об'єднання, середній (республіканський) – Всеукраїнська контора, а нижчий – обласні контори. Останнім підпорядковувалися відділення та крамниці об'єднання. У 1933 р. для прискорення товарообігу і зменшення накладних витрат В/О «Торгсин» вирішло зорганізувати міжрайонні транзитні бази [10, 9]. Вже 25 травня на оперативній нараді при ВУК «Торгсин» Київській облконторі доручили домогтися від міськради виділення приміщення для організації міжрайонної бази, яка обслуговуватиме Київську, Вінницьку та Чернігівську контори [11, 8]. Планувалося, що аналогічні МРБ функціонуватимуть на базі універмагів, розташованих у районних центрах, охоплюючи дрібні осередки в радіусі 200 км [12, 1].

13 вересня 1933 р. постановою Правління В/О «Торгсин» при обласних конторах почали організовуватися міжрайонні бази, що, завдяки укрупненню відділень, сформували «кущову» організацію крамниць. Новий підрозділ мав стати

не лише органом розподілу товарів між торговими пунктами, а й скеровувати господарську діяльність підзвітних крамниць [12, 16]. Керівництво Чернігівської облконтори не виконало дану постанову та проігнорувало запити управляючого ВУК «Торгсин» І.П. Львова стосовно визначення місця розміщення таких утворень. Ініціативу перебрало на себе Правління ВУК, яке обрало для цього крамниці у Конотопі, Глухові, Ніжині та Ромнах, а у Чернігові мала постати обласна база [12, 26]. Чекати на появу перерахованих утворень довелося майже півроку.

Наказом Чернігівської облконтори «Торгсин» від 25 березня 1934 р. міжрайонні склади (бази) розпочали свою роботу при Чернігівському, Конотопському та Глухівському відділеннях, а Роменський універмаг прирівняли до МРБ [13, 35]. Обіг Глухівської міжрайонної бази мав становити 190 тис. крб. [14, 62]. Загалом же в СРСР станом на 15 липня 1934 р. нараховувалося 123 МРБ, з них 23 – в Україні [15, 441]. Кожній міжрайонній базі на Чернігівщині підпорядковувалося кілька крамниць. Так, Глухівська МРБ обслуговувала осередки у Глухові, Новгороді-Сіверському, Шостці та Хуторі-Михайлівському (до липня 1934 р. [16, 5]). Зауважимо, що у своїй роботі міжрайонна база користувалася складами підпорядкованих їй крамниць, оскільки власних приміщень для зберігання товарів вона не мала [14, 5].

Персонал бази переважно становили скорочені та переміщені робітники крамниць об'єднання. Такий спосіб комплектації апарату був вигідним, адже загальна кількість співробітників системи і розмір фонду заробітної плати не збільшувалися [12, 11]. У третьому кварталі 1934 р. Глухівську МРБ обслуговувало 7 осіб – директор, старший бухгалтер, заступник бухгалтера, помічник бухгалтера, 2 рахівника та кур'єр-прибиральник на півставки [14, 53]. Першим керівником бази став директор місцевої крамниці «Торгсин» М.С. Лучинський, який поєднував посади. Після нього її очолювали Я.К. Долгозвяг та Г.Д. Третьяк [17]. Разом з підпорядкованими осередками штат Глухівської МРБ у першому кварталі 1934 р. нараховував 38 осіб, з них 15 – робітники прилавку [14, 44]. У жовтні того ж року він зменшився до 28 осіб, з яких 6 – персонал бази. Загальний фонд заробітної плати у жовтні 1934 р. становив 3688 крб. [18, 66]. У середньому співробітник бази отримував 156 крб. 83 коп., що було на 23 крб. більше від запланованого [19, 1].

Глухівська МРБ не виконувала валютного плану, що згубно впливало на роботу усієї Чернігівської облконтори «Торгсин». Так, 24 вересня 1934 р. відбулася нарада, на якій розглядалося питання виконання планових зобов'язань за липень-вересень поточного року. Попри те, що показники по базі не перевищували 25 %, її керівник Г.Д. Третьяк був переконаний – у підсумку вони сягнуть 40 %. Однак і це було суттєво нижчим за очікуване. Серед причин, що призвели до невтішного становища, називалися зависокі ціни на продовольчі товари. Справа в тому, що в обрахуванні на радянські знаки ціни у Торгсині були вищими за ринкові, а це відлякувало покупців [20, 99, зв.]. На думку секретаря Чернігівської облконтори «Торгсин» Р.І. Гарбер, винним у незадовільній роботі місцевої міжрайонної бази був не тільки директор, а й увесь її управлінський апарат, який саботував та створював несприятливі умови для роботи. До схожих висновків прийшов і уповноважений Наркомзовнішторгу в області М.Н. Полонський. Під час перевірки підпорядкованих Глухівській МРБ крамниць він виявив факти безвідповідального відношення до зберігання товарів, оформлення вітрин і полиць у осередках, деморалізації персоналу [20, 111].

Міжрайонна база не виконувала найважливішого покладеного на неї завдання, а саме – своєчасного маневрування і розподілу товарів між підпорядкованими їй торговими пунктами. Інспектор М.І. Мірецький відзначав, що директор Глухівської МРБ Г.Д. Третьяк не надсилав товари до Шосткинської крамниці, чим підривав її роботу. Так, у райцентрі був попит на електролампочки, розраховані на 220 вольт. Останні були в достатній кількості на складі у Глухові, але чомусь не потрапляли до Шостки. Подібна поведінка МРБ була дивною, адже електромережа у Глухові була розрахована на 110 вольт і ці електролампи були непотрібні місцевим жителям. Аналогічна ситуація спостерігалася й по інших товарах [20, 111, 172]. Керівництво крамниці у Шостці наполягало на тому, що Глухів відбирав для свого осередку найкращі товари, а їм направляв непотрібні. Крім того, виникли проблеми з оформленням і видачею грошових переказів, не вистачало коштів на адміністративно-господарські витрати та виплату заробітної плати співробітникам Торгсину за вересень 1934 р. Аби уникнути повторення перерахованих негараздів, директор крамниці у Шостці прохав перепідпорядкувати її бухгалтерський облік Чернігівській облконторі [20, 173, зв.].

Звіти про виконання валютного плану та плану реалізації товарів осередками Чернігівської облконтори «Торгсин» у 1934 р. подавалися у розрізі крамниць та міжрайонних баз, що дозволяє визначити місце, яке займала Глухівська МРБ у підсумкових показниках. Однак наявні дані скуповування цінностей та валюти є фрагментарними, що ускладнює виконання поставлених завдань. Зокрема, відсутні показники надходження цінностей за другий квартал 1934 р. Незважаючи на це, можемо констатувати, що протягом липня – жовтня 1934 р. підпорядковані Глухівській МРБ осередки придбали у населення золота, срібла, іноземної валюти, коштовного каміння на 12,9 тис. крб., а це 11,4 % усіх надходжень Чернігівської облконтори [20, 221;

21, 48]. По 30 % надходжень дали торгові пункти у Шостці та Новгороді-Сіверському, а решту – Глухівська крамниця. Попри це, планові показники за означений період були виконані тільки на 49 %.

Набагато краще до нас дійшли звіти про виконання плану реалізації товарів. Протягом квітня – жовтня 1934 р. торгові пункти Глухівської МРБ продали людям товарів на 42,1 тис. крб., а це 14,6 % усієї реалізованої облконторою продукції [20, 222; 21, 55; 22, 5-7]. Дві третини надходжень від продажів міжрайонна база отримали у другому кварталі 1934 р. Третина від підсумкових показників міжрайонної бази припадає на крамницю у Глухові, 27 % – у Новгороді-Сіверському, 25 % – у Шостці, 15 % – у Хуторі-Михайлівському. Сам же план реалізації був виконаний на 62 %.

У звітах про господарчу роботу Чернігівської облконтори знаходимо численні нарікання на роботу міжрайонних баз, адже обласна контора через них фактично втратила зв'язок з периферією та не мала впливу на рядові крамниці. Почали лунати пропозиції ліквідувати МРБ [14, 11]. Цю думку підтримали учасники Всеукраїнської наради керівників облконтор, що проходила 3 серпня 1934 р. 1 листопада 1934 р. Глухівську міжрайонну базу «Торгсин» як самостійну одиницю ліквідували, а підпорядковані їй крамниці передали Чернігівській МРБ [23, 138]. Решта міжрайонних баз (Конотопська та Чернігівська) проіснували не набагато довше. До початку січня 1935 р. всі існуючі в області міжрайонні бази були ліквідовані [24, 26]. Їм не вдалося реалізувати покладені на них завдання і радше були невдалим експериментом, ніж допомогою у боротьбі за валютні карбованці.

Посилання

1. Осокина Е.А. Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина – М.: РОССПЭН, 2009. – 592 с.

2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2063, оп. 1, спр. 776, арк. 1-68.

3. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, арк. 1-339.

4. Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104.; *Її ж:* Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокина // Родина. – 2004. – № 3. – С. 76-81.; *Її ж:* Золотая лихорадка по-советски / Е.А. Осокина // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111-117.; *Її ж:* «У нас сегодня вечер-кабаре». Советские дома терпимости 1930-х годов / Е.А. Осокина // Родина. – 2007. – № 10. – С. 118-122.; *Її ж:* Золото Торгсина / Е.А. Осокина // Экономическая история: ежегодник, 2007. – М., 2008. – С. 285-322.

5. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162-169.

6. Толмацкий В. Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66-69.

7. Марочко В. «Торгсини»: золота ціна життя / В. Марочко // Персонал. – 2002. – № 9. – С. 21-23.; *Його ж:* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933) / В.І. Марочко // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 90-103.; *Його ж:* Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932-1933 років / В.І. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3-4. – С. 194-209.; *Його ж:* Торгсини Києва в роки Голодомору / В.І. Марочко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С.63-77.; *Його ж:* «Золотий дощ» 1932-1933 років / В. Марочко // Урядовий кур'єр. – 2009. – 11 лютого.

8. Мельничук О.Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип.19: В 2 ч. – Ч. 2. – К., 2010. – С.99-105.; *Її ж*: Основні джерела доходу системи «Торгсин» в УСРР / О. Мельничук // Український історичний збірник. – Вип. 13. – Ч. 1. – К., 2010. – С. 224-231.

9. Попов А. Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931-1936 гг.) / А.Д. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – Т. 20 (59), № 1. – С. 66-72.; *Його ж:* Хлеб в обмен на золото / А. Попов // Первая Крымская. – 2005. – № 95 (23-29 сентября).

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 23, арк. 1-66.

11. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 51, арк. 1-317.

12. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 22, арк. 1-30.

13. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 62, арк. 1-79.

14. ДАЧО. ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 1-124.

15. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 39, арк. 1-490.

16. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 153, арк. 1-41.

17. Горох М.В. Торгсин у Глухові: особистісний вимір / М.В. Горох // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К.–Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 335-340.

18. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70, арк. 1-115.

19. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 544, арк. 1-3.

20. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 1-237.

21. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 70, арк. 1-115.

22. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 82, арк. 1-335.

23. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 190, арк. 1-321.

24. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 74, арк. 1-43.

Горох Н.В. Глуховская межрайонная база «Торгсин»

В данной статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования Глуховской межрайонной базы «Торгсин». Особое внимание уделено организационной структуре, характеристике ее работы, анализу показателей выполнения валютного плана и плана реализации товаров.

Ключевые слова: *Глухов, межрайонная база «Торгсин», организационная структура, магазин.*

Horokh M. V. Hlukhiv interregional base «Torgsin»

In this article, the author, using the wide range of archived documents, examines previously unknown, pages from the history of functioning of Hlukhiv interregional base «Torgsin». Special attention is devoted to the organizational structure, characteristics of its work and the analysis of the data about the implementation of the currency plan and the realization of the products plan.

Key words: *Hlukhiv, interregional base «Torgsin», organizational structure, shop.*

21.02.2013 р.

УДК 94(477):7.071.1+784.3«1934/1937»

С.В. Кисла

СИНЕРГІЯ МЕЛОСУ І ЛОГОСУ В ЦИКЛІ РОМАНСІВ ЮРІЯ ШАПОРІНА НА СЛОВА ОЛЕКСАНДРА ПУШКІНА 1934-1937 РОКІВ

У статті проаналізовано створений у 1934-1937 роках глухівчанином за походженням композитором Ю.О. Шапоріним цикл романсів на поезії різних років О.С. Пушкіна. Особливий акцент зроблено на висвітленні засобів, які використовує композитор для досягнення композиційної, смислової та емоційної єдності твору.

Ключові слова: *романс, музика, поезія, синергія, О.С. Пушкін, Ю.О. Шапорін.*

Святкування минулого року 125-річчя від дня народження композитора Ю.О. Шапоріна (1887, Глухів – 1966, Москва) привернуло увагу до постаті композитора і, разом з тим, висвітлило проблему недостатньої обізнаності із самою постаттю Ю. Шапоріна і його спадщиною не лише представників молодого і середнього поколінь, а й старшого. На нашу думку, така історична і культурна амнезія є несправедливою, а мистецька спадщина композитора має посісти належне їй і цілком заслужене місце у житті наших сучасників. Це не відбудеться автоматично, тут потрібні зусилля теоретиків і практиків, оскільки, крім інших проблем, треба подолати упередження проти «серйозної» музики, що є безпідставно поширеним серед значної кількості наших співгромадян.

Різним аспектам творчості Ю. Шапоріна присвячені роботи В. Васіної-Гросман, О. Грошевої, С. Левіт, І. Мартинова, М. Шапоріна, М. Яковлева та ін. Проте питання співвідношення слова і музики є ще недостатньо розробленими у музикознавстві. Бракує також робіт, присвячених висвітленню цієї проблеми у творчості Ю. Шапоріна, що і визначило мету нашої роботи.

Юрій (Георгій) Олександрович Шапорін народився у Глухові (нині – Сумської обл.) 1887 р. у родині з розвиненими мистецькими традиціями. Та доля склалася так, що спочатку він здобув юридичну освіту, навчаючись у Київському, а потім – у Петербурзькому університетах. Лише після цього, 1913 року, він вступив до консерваторії [6; 7].

Ю. Шапорін тяжів до масштабних музичних форм: симфоній, ораторій, музики до театральних вистав і кінофільмів. Задум створити оперу, присвячену декабристам, вилився у роботу над цікавим, багато в чому новаторським твором – «Поліна Гебль», проте опера лишалася незакінченою. Цю тему композитор не полишав у наступні роки, і 23 червня 1953 р. відбулася прем'єра опери «Декабристи».

У творчому доробку композитора камерна музика посідає менше місце, та в різні періоди творчості він все ж звертався до неї. Багато в чому визначальними у його житті стали романси на

Юрій Олександрович Шапорін

вірші О.К. Толстого, написані ще в роки навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету. Звертався до романсу Юрій Олександрович і в 20-ті, і в 40-і роки. Та на фоні цих перлин пісенно-романсової творчості вирізняється цикл романсів на слова О. Пушкіна 1934-1937 років, що складається із п'яти творів: «Зачем кружится ветр в овраге», «Расставание», «Под небом голубым», «Заклинание», «Воспоминание».

1937 р. виповнювалося 100 років від загибелі О. Пушкіна, що зумовило пожвавлення інтересу до нього. В цей час з'явилося чимало творів, пов'язаних із творчістю видатного поета чи його постаттю, що деякою мірою було зумовлено «злобой дня». Та Ю. Шапорін творив за внутрішнім покликом, про що свідчить початок роботи над твором – 1934 р.

Літературну основу циклу становлять поезії, написані в різні періоди життя поета. «Зачем кружится ветр в овраге» – це фрагмент незавершеного масштабного твору «Єзерський», робота над яким тривала протягом 1832-1833 рр. «Прощание» (у Шапоріна – «Расставание») було написано у період, що дістав назву «Болдинська осінь»: вересень – листопад 1830 р. «Под небом голубым» («На смерть г-жи Ризнич») датовано 1826 р. «Заклинание» теж було створено Болдинської осені. На вірш «Воспоминание» (1828 р.) створено фінальний романс циклу. Ми можемо лише опосередковано дійти висновку щодо критеріїв добору віршів, які, на перший погляд, тематично не пов'язані між собою, та принципів їхнього поєднання.

Від інших камерних форм вокальної музики романс, як синтетичний музично-поетичний жанр, відрізняє триєдність вокальної партії, слова і музичного супроводу, де кожен елемент відіграє свою вагому роль [7, 322-323]. У кращих творах ця триєдність створює надзвичайний емоційно-психологічній і катарсичний ефект: музика

підкреслює слово і відкриває його приховані смисли, а слово надає звукові більшої образності, підсилюючи його можливості й структуруючи. Тобто тут спрацьовують принципи синергетики і відбувається не лише взаємодія між складовими тріади, а й їхнє взаємопосилення.

Специфіка **циклу** творів полягає у тому, що кожен з них є завершеним мистецьким витвором і може виконуватися незалежно від інших, і водночас він існує у контексті інших творів і циклу в цілому, а крім того, – у контекстах культур різних епох: поета, композитора і реципієнтів, коли це не одна епоха. Тут теж може відбуватися синергія різних темпоральних і аксіологічних модусів. «Цикл романсів на вірші одного поета розкриває перед слухачами величний і різноманітний світ його ідей і душі, й дає композитору значно більші можливості для створення цілісних композицій» [4], для унаочнення розвитку почуттів ліричного героя. І тут вкрай важливою є роль композиції, засобами якої вибудовується цілісність твору, підпорядкування окремих частин цілому [5, 349-350], чому певною мірою сприяє інтретекстуальність літературної основи, з якою мають узгоджуватися інші складові твору.

Комплексу спеціальних міждисциплінарних досліджень потребує ще одна грань циклу романсів. Поету на момент написання поезій було близько 30-ти років, а композитор, розпочинаючи роботу над твором 1934 р., наближався до свого 50-річчя. Кожен вік накладає відбиток на світовідчуття і світосприйняття людини, тому світ п'ятдесятирічних суттєво різниться від світу тридцятирічних. Ми знаємо, що для Ю. Шапоріна важливо було відчути дух минулої епохи, ритміку її життя, яка була спорідненішою із природними ритмами, ніж його власна. Це визначило місце проживання на час початку роботи: старовинний маєток у Підмосков'ї, двоповерховий дерев'яний будинок, що не мав електрики і опалювався дровами. Таким чином композитор хотів подолати темпоральний розрив між своєю і поетовою епохою. Не менш важливим було подолати екзистенційний темпоральний розрив.

Романс «Зачем крутится ветр в овраге» тематично дещо відрізняється від решти творів циклу, що дає підстави називати його заставкою. Тут тричі повторюються запитання, кожне з яких утворює своєрідну завершену мініатюру; вони здаються позбавленими логіки. Це викликає певне занепокоєння і здивування. Рельєфною стає суперечність між висновком («нетзакона») і «структурою художньої логіки вірша, що стверджує наявність такої закономірності. Наполегливо повторювана алогічність стає ствердженням якоїсь іншої логіки » [2]. Вимальовується картина світу, що стверджує його гармонійність, цінність у ньому кожного елемента; у цьому світі дисгармонія – це лише недостатньо проявлена гармонія [2].

Ю. Шапорін знаходить своє вирішення малюнка вірша. Вітер є об'єктом і суб'єктом змін, і для створення відчуття нестабільності, руху і поривів вітру використовується розмір 5/8, який не повторюється в інших романсах. Враження динамізму, але не хаосу, яке виникає у слухачів, зумовлене взаємодією слова і звуку. Композитор «дотримується протягом усього романсу одного типу руху, розвиває одне коло інтонацій» [1], і при стабільному й послідовному викладі тексту музична канва створює відчуття нестабільності через стрибкоподібний виклад мелодії.

Вірш відрізняє «своєрідний полігенетизм ремінісценцій» [2]. Це, насамперед, біблійні джерела: Книга притч царя Соломона, пророцтва Еклезіаста та Книга Йова, де кілька мотивів (орел, скеля, вітер та ін.) вживаються у різних, але близьких контекстах. У тексті поезії різні відтінкові значення зливаються, проте не зникають і зберігають притаманну їм поліфонію, яка є зрозумілою для вдумливого читача / слухача. Між Старим Заповітом і віршем є образна і композиційна подібність. Інша ремінісценція – Отелло й Дездемона. У сучасників поета це викликало асоціацію з Наталі Гончаровою і Поетом. Він свідомо прагнув цього, змінивши походження Отелло, який у Пушкіна з мавра, араба, представника європеоїдної раси перетворюється на арапа, тобто уродженця Тропічної Африки. Ці почуття передає і композитор: в акомпанементі з'являється *legato*, зумовлюючи м'якість виконання, що підкреслює почуття «младой Дездемоны». Повернення до *tempoprimo* («И для тебя условий нет!») має на меті сконструювати деяку стабільність у крихкому світі, а фінальний завмерлий акорд підкреслює смислове навантаження слів.

Тема пам'яті стає провідною в наступних чотирьох творах. У романсі «Расставание» максимально м'який виклад акомпанементу кореспондується з елегійністю поезії. При чотиридольному ритмові на *legato* виконання 1/16 акомпанементу вдало акцентує семантику вірша. Середня частина дещо пришвидшена: *animato* з ремаркою *pocoapococrescendo,*- повільно-повільно збільшуючи сілу звуку. При чотиридольному розмірі акомпанементу використовується виклад тріолями, що підкреслює незворотність змін у почуттях героїв. Притишене виконання останньої строфи врівноважує збурення емоційної кульмінації попереднього фрагменту, а повернення до *tempoprimo* створює ефект цілісності та смислової завершеності.

Інший аспект пам'яті розробляється у романсі «Под небом голубым». Поезія «На смерть г-жи Ризнич» стала опредметненим відгомоном подій, що відбувалися кілька років тому. Перебуваючи у засланні в Михайловському, Пушкін дізнається

про смерть у Венеції «младой негоциантки» Амалії Різніч (1803(?) - 1825), і для нього стала несподіваною власна реакція на звістку про смерть жінки, яку він кохав «пламенной душой / с таким тяжелым напряженьем, / с такою нежною, томительной тоской…»:

Из равнодушных уст я слышал смерти весть,
И равнодушно ей внимал я.

В рукописі, датованому 29 липня 1826 р., під віршем є записи про смерть А. Різніч і декабристів.

Мотив «сладкой памяти невозвратимых дней», для якої поет не знаходив «ни слёз, ни пени», визначає музичну складову твору, характер виконання якого визначено як *Andantecantabile* – повільно-співучо. Варіювання три- і чотиридольних тактів використовується для підкреслення підтексту поетичної основи. Середня частина іде в розвитку: *pocopiumosso*, поступово прискорюючи, при *crescendopocoapoco* – поступовому посиленні, що досягається насиченістю акомпанементу.

У кожному романсі, незалежно від тексту і його емоційного характеру (роздуми, лірична сповідь, заклик), є патетична кульмінація, де прориваються пристрасні почуття [1]. Найяскравіше ця властивість проявляється у романсі «Заклинание», який є кульмінацією усього циклу, його емоційним центром [7], можливо, ще й тому, що тут, крім Мелосу і Логосу, як то було в попередніх романсах, відбувається синергійна взаємодія двох душевних розпачів, викликаних втратою дорогих людей. Композитор озвучує біль втрати 12-річної доньки. Щодо поета, ми можемо лише висловлювати припущення, оскільки Пушкін, який завжди коментував події свого життя, тут не лишив жодної додаткової інформації. За життя поета цей досконалий літературний твір не публікувався [7], що можна пояснити лише тим, що він писав про глибоке почуття, яке з певних міркувань залишалося таємним для світу.

Майстерність композитора, тонке відчуття слова, інтуїція максимально унаочнилися в цьому романсі. Уже вступ налаштовує слухачів на піднесено-трагічне сприйняття твору [7]. Це посилюється використанням поліритмії: чіткий виклад вокальної партії, на 3/2 або 6/4, накладається на тріольний характер акомпанементу. Слова тут не «покладені» на музику. Мелодія – і вокальна партія, і акомпанемент – постає як засіб, що допомагає відобразити ставлення композитора до слів поета, до болю і відчаю ліричного героя.

Завершує цикл (і сповідь) романс «Воспоминание». Віршу Пушкіна притаманний елегійний характер емоційного ряду. Шапорін поглиблює і розширює тлумачення поезії, надавши творові поривчастості й пристрасті. «В його «Воспоминании» на кульмінації («и горько жалуюсь, и горько, горько слёзы лью») прориваєтьcя і відверто проявляє себе гострий душевний біль, і не випадково композитор, який відповідально ставиться до поетичного тексту, дозволяє повторити «горько»» [1]. Проте, як і в попередньому романсі «Заклинание», композитор притлумлює цей розпач.

Романс починається незвично: 13-тактовим вступом, у якому використано елементи фуги, що викликає асоціацію з органною музикою і встановлює нові темпоральні зв'язки. Музика являє собою «потужний єдиний потік», а партії фуги, на думку Р. Аргайма, становлять надзвичайно міцну єдність [5, 102]. У широкого загалу органна музика пов'язується із високою духовністю, тому реципієнт налаштовується підсвідомо на прослуховування – співтворчість глибокого вдумливого твору. Розпач слів у фіналі твору підкреслюється тріольним нисхідним акомпанементом на прискоренні. Завершення романсу дещо нагадує початок: 9-тактовим акомпанементом. Тут розвиток мелодії набуває емоційного і логічного завершення; цей прийом, можливо, викликаний тим, що фінал романсу є одночасно і фіналом циклу.

Глибина і чистота почуттів створюють ефект просвітленості, який посилюється катарсичним впливом загального трагізму циклу. Синергія мистецької інтуїції, шляхетності почуттів і достотної інтелігентності генерували твір, у якому поетове і композиторове «Я» набуло всезагальності і космізму. «Естетична досконалість – це, по суті, засіб, за допомогою якого художні висловлювання досягають своєї мети» [5, 277].

Цикл романсів Ю. Шапоріна на слова О. Пушкіна позначений максимальною «мірою небайдужості» (Г. Гегель) авторів і опредметненням творчого натхнення поета і композитора, тут взаємодія численних, іноді – взаємовиключних, чинників створює «рівновагу цілого» [5, 39]. Наша стаття є спробою наблизити до сьогодення цей твір. Він потребує подальших досліджень істориків і теоретиків музики, літературознавців, культурологів, психологів мистецтва. Потребують також ретельного аналізу витоки творчості Ю. Шапоріна. В усіх джерелах, за винятком статей довідкового характеру, зазначається, що він є російським радянським композитором, продовжувачем традицій Бородіна, Рахманінова та інших видатних російських композиторів. Поділяючи, в основному, цю думку, ми вважаємо, що поза аналізом залишається українська складова творчості Ю. Шапоріна, оскільки в романсах відчувається певний зв'язок із музикою М. Лисенка, який спирався на класичні традиції XVIII – поч. XIX ст.

Посилання

1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: feb-web.ru/pushkin/serial/is5/is5-234.html.

2.. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.keneman/Pushkin.html.

3. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www. notarhiv.ru.
4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: vkoforum.ru/showthread.php.17.05.2010.
5. Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства / Пер. с англ. / Р. Арнхейм. – М.: Прометей, 1994. – 352 с.
6. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До «Глухівського періоду» історії України (1708 -1782 рр.) / В.І. Бєлашов. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.
7. Кисла С.В. Романс Ю. Шапоріна «Заклинание » у контексті сучасних соціокультурних реалій / С.В. Кисла // Сіверщина в історії України. Вип. 3. – К.-Глухів, 2010. – С. 322-324.

Кисла С. В. Синергия Мелоса и Логоса в цикле романсов Ю. Шапорина на слова А. Пушкина 1934-1937 гг.

В статье проанализирован созданный в 1934-1937 гг. глуховчанином по происхождению композитором Ю.А.Шапориным цикл романсов на стихотворения разных лет А.С. Пушкина. Особенный акцент сделан на освещении средств, использованных композитором для достижения композиционного, смыслового и эмоционального единства произведения.

Ключевые слова: *романс, музыка, поэзия, синергия, А.С. Пушкин, Ю.А. Шапорин.*

Kysla S.V. Synergy of Melos and Logos in a cycle of romances of Yu. Shaporin on O.Pushkin's words of 1934-1937

The cycle of romances on poems of different years of O.S. Pushkin was created in 1934-1937 by composer Yu.O. Shaporin who was born in Hlukhiv is analysed in article. The special emphasis is placed on the coverage of the means used by the composer for achievement of composite, semantic and emotional unity of work.

Key words*: romance, music, poetry, synergy, O.S. Pushkin, Yu.O. Shaporin.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477): 342.536«1938/1990»

О.В. Ночовний

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТА ПОРЯДОК УТВОРЕННЯ ПОСТІЙНИХ КОМІСІЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

У статті розглянуто принципи та порядок утворення постійних комісій Верховної Ради Української РСР (1938-1990 рр.). Простежено вплив комуністичної партії України на формування депутатських комісій радянського парламенту.

Ключові слова: *постійні комісії, Верховна Рада, депутати, сесія, скликання.*

Провідна роль у діяльності радянського парламенту належала постійно діючим комісіям, робота яких була важливим засобом забезпечення нормального функціонування законодавчого органу влади. Вони розробляли пропозиції для розгляду їх Верховною Радою, сприяли виконанню прийнятих нею рішень, певним чином контролювали діяльність міністерств, відомств, державних комітетів.

Метою даної статті є визначення основних принципів та порядку формування постійно діючих депутатських комісій Верховної Ради УРСР упродовж одинадцяти скликань (1938-1990 рр.).

Доречність згаданих органів радянські автори виводили з настанов В. Леніна, який стверджував, що зміцнення і розвиток радянської влади має полягати, зокрема, в тому, «… щоб кожен член Ради обов'язково виконував постійну роботу по управлінню державою, поряд з участю в зборах Ради». Відповідно до ленінського бачення функціонування державних органів, Ради мали б ділитися на загони і братися за справу управління. Саме ці «загони» являли собою постійні комісії, у яких депутати систематично здійснювали державну роботу. Робота у постійних комісіях стала однією з основних форм діяльності депутатів Верховної Ради Української РСР [1, 4-5].

Слід зауважити, що постійним комісіям різних рівнів державної влади приділялася неоднозначна увага. Мова йде, у першу чергу, про комісії місцевих Рад депутатів трудящих, про які згадували чи не на кожному з'їзді КПРС та пленумі КПУ. Саме у постійних комісіях, на думку партійного керівництва країни, мала пройти практику управління державою величезна армія активу робітників, колгоспників та службовців [2, 233]. Ці органи, залучаючи депутатів і численний актив до повсякденної діяльності у місцевих Радах, забезпечували безперервність у роботі сільських органів влади і були школою державного керівництва та місцевого самоврядування [3, 72]. Зрештою, завдання і компетенція комісій Верховної Ради та місцевих Рад за своєю суттю були однаковими.

Основні принципи утворення постійних комісій зумовлені роллю цих комісій як допоміжних органів Верховних Рад. Вони покликані здійснювати щоденну допомогу в підготовці різних питань, що виносяться на рішення сесій Верховних Рад, а також у здійсненні системного контролю за підзвітними Верховним Радам державними органами.

До 1956 р. у Верховних Радах більшості союзних республік діяло по три постійні комісії (мандатна, законодавчих передбачень, бюджетна), а у деяких республіках, зокрема в Білоруській та Українській РСР, ще й комісія у закордонних справах. Таким чином, у більшості випадків взагалі не було галузевих постійних комісій.

Реалізація рішень XX, XXII та XXIII з'їздів КПРС призвела до утворення низки галузевих комісій у Верховних Радах республік СРСР, у тому числі й в Україні [4, 6]. У своїй доповіді на XX з'їзді КПРС М. Хрущов повідомляв делегатів, що в усіх союзних республіках сформувалися національні кадри та різко піднявся загальний рівень культури. За даних умов, на думку Хрущова, старі методи управління господарством потребували серйозних коректив, які полягали у розширенні прав республіканських міністерств. Продовження роботи у цьому напрямку мало б сприяти більшому розгортанню творчої ініціативи на місцях та зміцненню союзних республік [5, 88].

Виконання намічених компартією цілей почалося у 1957 р., коли Верховна Рада стала розглядати і затверджувати не лише Державний бюджет Української РСР, а й Державний план розвитку народного господарства УРСР на кожен наступний рік (до 1957 р. Верховна Рада приймала п'ятирічні плани, а річні були у компетенції Ради Міністрів). У зв'язку з цим у березні того ж року на Україні, як і в інших союзних республіках, були утворені нові постійні комісії Верховних Рад по галузях або групах галузей державного управління. Цей захід дістав схвалення на позачерговому XXI з'їзді КПРС (27 січня-5 лютого 1959 р.), де відмічалось, що утворення галузевих комісій позитивно позначилось на всій діяльності Верховних Рад союзних республік [1, 5-6].

Юридично галузевий принцип утворення постійних комісій було оформлено у Положенні про постійні комісії Верховної Ради Української РСР, прийнятому 29 червня 1966 р. Стаття 3 даного документу говорить про те, що постійні комісії утворюються за галузевим принципом, надає їхній перелік і вказує на можливість утворення інших постійних комісій [6, 283]. У розширеному і доповненому варіанті Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР 1980 р. вже згаданий принцип знайшов місце у статті 13, де на постійні комісії в питаннях державного, господарського і соціально-культурного будівництва покладено завдання попереднього розгляду і підготовки питань про стан і розвиток відповідних галузей [7, 305].

Проте не всі постійні комісії Верховної Ради були галузевими. Поряд з комісіями, котрі формувалися по основних галузях державного, господарського і соціально-культурного будівництва, у радянському парламенті діяли і постійні комісії, які займалися комплексними проблемами планового розвитку народного господарства, загальними питаннями радянського права і законності, питаннями життя радянської молоді, а також перевіркою повноважень та діяльності депутатів Верховної Ради. До таких комісій можна віднести планово-бюджетну, законодавчих передбачень, у справах молоді, мандатну [4, 13].

Мандатна комісія у даному переліку займає особливе місце, адже її не завжди відносять до постійних комісій [8, 173]. Однак, жодних сумнівів для виключення мандатної комісії із числа постійно діючих депутатських комісій немає. Вона, як і всі інші комісії, обиралась на увесь строк повноважень Верховної Ради відповідного скликання [4, 14]. Той факт, що процедура обрання мандатної комісії проходила окремим, зазвичай першим питанням на першій сесії новообраної Верховної Ради, говорить про те, що до формування інших постійних комісій потрібно було перевірити повноваження обраних «посланців народу у верховний орган влади республіки» [9, 3]. Останнім аргументом щодо належності мандатної комісії до постійно діючих виступають уже згадані Положення про постійні комісії, у яких серед переліку парламентських комісій неодмінно вказувалася і мандатна.

Є також деякі особливості у роботі таких комісій, як планово-бюджетна, законодавчих передбачень, у справах молоді, по охороні природи. Якщо, наприклад, Комісія по торгівлі діяла лише в галузі торгівлі й була взаємопов'язана з Міністерством торгівлі та правлінням Укоопспілки, то названі вище постійні комісії діяли одночасно в різних галузях управління і були пов'язані практично з усіма міністерствами і відомствами республіки [1, 12].

Постійні комісії складалися виключно із депутатів відповідного скликання Верховної Ради УРСР. Програма КПРС, прийнята на XXII з'їзді КПРС (17-31 жовтня 1961 р.), чітко визначала, що кожен депутат має брати активну участь у державній діяльності та виконувати відповідну роботу. З метою покращення роботи законодавчих органів і посилення контролю над виконавчими органами слід практикувати періодичне звільнення депутатів від службових обов'язків для роботи в комісіях [10, 103]. Обрання до складу комісій інших осіб (не депутатів) не передбачалося законодавством, хоча Положення про постійні комісії 1966 р. дозволяло залучати до роботи комісій депутатів Верховної Ради, які не були членами комісій, працівників державних і господарських органів, наукових установ і громадських організацій, депутатів місцевих Рад депутатів трудящих [6, 285]. Положення 1980 р. розширило дану статтю, надавши запрошеним на засідання постійної комісії особам право дорадчого голосу [7, 308].

Принциповим у формуванні депутатських комісій був той факт, що не всі депутати могли бути обрані до складу тієї чи іншої комісії. Зокрема, Положення про постійні комісії Ради Союзу і Ради Національностей Верховної Ради СРСР визначає, що до складу цих комісій не можуть бути обрані голови палат, їх заступники, а також депутати, які входять до складу Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, Верховного Суду СРСР і Генеральний Прокурор СРСР. Ідентичний перелік посадових осіб, які не могли входити до складу постійних комісій, мала переважна більшість союзних республік, окрім Вірменської РСР, де Прокурор республіки до комісій обирався [4, 15].

Україна була єдиною радянською республікою, яка до прийняття Положення про постійні комісії 1980 р. не згадувала про тих, хто не міг бути членом депутатських комісій. Але на практиці до складу постійних комісій не обиралися Голова Верховної Ради та його заступники, члени Президії Верховної Ради, члени Уряду та Верховного Суду, а також Прокурор республіки.

Принцип несумісності членства у постійній комісії і обіймання інших посад пояснюється праг-

ненням створити для членів постійних комісій реальну можливість активної роботи у комісіях. В Україні це правило діяло у зв'язку з підзвітністю вищезгаданих органів і службових осіб Верховній Раді республіки, характером взаємовідносин між згаданими органами і службовими особами, з одного боку, і постійними комісіями, з іншого. Так, Голова Верховної Ради і його заступники повинні були займатися питаннями діяльності постійних комісій, особливо під час сесій, коли комісії виконували певні доручення Верховної Ради [1, 10].

Президія Верховної Ради УРСР, відповідно до статті 6 Положення про постійні комісії 1966 р., у період між сесіями Верховної Ради координує і спрямовує роботу постійних комісій, розглядає плани їх роботи, заслуховує повідомлення комісій про підсумки вивчення і розгляду того чи іншого питання, дає комісіям певні доручення [6, 284].

Одним із важливих чинників успішної роботи постійних комісій був правильний підбір особового складу комісій. При визначенні персонального складу кожної комісії враховувалися спеціальність, характер роботи депутата, його досвід державної і громадської діяльності, місце проживання, особисте бажання тощо. Не завжди усі члени комісії були зайняті в тій галузі економіки чи культури, яка належала до сфери діяльності даної комісії. Проте, щоб створити найбільш сприятливі умови для кваліфікованого вирішення питань, до складу комісій обиралася значна кількість депутатів, які мали певну професійну підготовку або зайняті на роботі в даній галузі [1, 9]. Однак, далеко не всі депутати – члени тієї чи іншої комісії могли працювати на відповідному професійному рівні, не виявляли необхідної активності [11, 113].

Наприклад, до складу Комісії в закордонних справах Верховної Ради УРСР п'ятого скликання (1955-1959 рр.) входило одинадцять депутатів, серед яких були заввідділом науки і культури ЦК КПУ, редактор газети «Правда Украины», оператор нафтопромислу, президент Академії архітектури УРСР, голова правління Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, 2 секретарі обкомів КПУ, голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих, завідуюча технічним бюро ливарного цеху машинобудівного заводу, голова колгоспу та доктор медичних наук [12, арк. 1]. Професійна зайнятість членів комісії вказує на неналежну компетентність у вирішенні питань міжнародних відносин Української РСР. Подібна присутність у галузевих постійних комісіях некваліфікованих спеціалістів притаманна й іншим комісіям різних скликань.

Порядок формування депутатських комісій у Радянській Україні був незмінним упродовж одинадцяти скликань парламенту. Кожного чергового скликання на першій сесії Верховної Ради два питання порядку денного відводилися постійним комісіям. До того ж, першочерговим завданням для депутатів було обрання Мандатної комісії, а потім інших постійних комісій. Затвердження Державного бюджету УРСР на наступний рік і звіту про виконання бюджету за минулий рік, затвердження указів Президії Верховної Ради УРСР, обрання Президії Верховної Ради та утворення Ради Міністрів уважалося другорядним.

Пропозиції про утворення постійних комісій вносилися від імені Ради Старійшин або групи депутатів. Рада Старійшин до Верховної Ради не обиралася і володіла рекомендаційними функціями. До її складу входили: Голова Верховної Ради та його заступники, Голова Президії Верховної Ради, його заступники і секретар, голови постійних комісій і представники депутатів від областей. До повноважень Ради Старійшин, окрім обговорення складу постійних комісій, належали: попередній розгляд порядку організації та проведення сесій, обговорення кандидатур голови і заступників голови Верховної Ради, внесення пропозицій щодо формування державних органів [13, 36].

Зазвичай, на перших засіданнях новообраної Верховної Ради заслуховували того чи іншого депутата, який виступав від імені групи депутатів з пропозицією про обрання певної комісії. Наприклад, на вечірньому засіданні першої сесії Верховної Ради у 1951 р. за пропозицією депутата Є. Шовкопляса від групи депутатів Полтавської, Вінницької, Закарпатської, Сталінської, Житомирської і Дрогобицької областей було обрано Комісію законодавчих передбачень. З відповідною пропозицією виступив і депутат І. Горобець від групи депутатів Львівської, Київської, Кіровоградської, Сумської і Тернопільської областей щодо обрання Комісії у закордонних справах тощо [14, 1].

Вирішальною у формуванні постійно діючих комісій була думка Партійної групи Верховної Ради. До її складу входили всі депутати-комуністи. Партійна група виробляла узгоджену позицію з усіх питань, які розглядала сесія. Група проводила засідання перед початком роботи сесії, визначала порядок денний, регламент засідань, тези доповідей, законопроекти та кандидатури на державні посади [15, 69]. Слід зауважити, що Партійна група підпорядковувалася безпосередньо ЦК КПУ і мала своїм завданням постійно посилювати вплив партії на діяльність законодавчого органу [13, 36].

Відповідно до Регламенту Верховної Ради УРСР 1980 р., при обранні постійних комісій Верховної Ради Української РСР голосування проводилося в цілому по складу комісії або по кожній кандидатурі чи в іншому порядку за рішенням Верховної Ради [16, 292]. Окрім того, протягом строку своїх повноважень Верховна Рада могла утворювати нові постійні комісії і вносити зміни до складу комісій [16, 293].

Таким чином, у формуванні постійних комісій

Верховної Ради УРСР можна виділити ряд принципів, які чітко прослідковуються упродовж одинадцяти її скликань. Постійно діючі комісії утворювалися із врахуванням завдань та перспектив різних галузей державного, господарського та соціально-культурного життя республіки. Окрім галузевих діяли комісії, створені за проблемним принципом або комплексом проблем, які потрібно було вирішувати. Склад комісій формувався виключно із депутатів Верховної Ради відповідного скликання з урахуванням несумісності членства у комісіях та перебуванні в органах, підзвітних один одному. Пропозиції щодо утворення парламентських комісій вносилися на сесіях Верховної Ради УРСР від імені Ради Старійшин або групи депутатів під безпосереднім контролем ЦК КП України. Протягом строку повноважень Верховна Рада могла утворювати нові комісії і вносити зміни до кількості та складу комісій, створених раніше.

Посилання

1. Доленко І.П. Постійні комісії Верховної Ради Української РСР / І. П. Доленко. – К.: Політвидав України, 1972. – 87 с.
2. Кривчик Г. Г. Представницькі органи влади в Україні у період «відлиги» (1956-1964) / Г.Г. Кривчик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009, Вип. XXVII. – С. 231-235.
3. Аршинова Л.Д. Участь колгоспного селянства західних областей України у роботі державних органів (1951-1958 рр.) / Л.Д. Аршинова //Український історичний журнал. – 1973. – № 1 2. – С. 68-72.
4. Махненко А.Х. Постоянные комиссии Верховного Совета СССР и Верховных Советов союзных республик / А.Х. Махненко. – М.: «Знание», 1969. – 64 с.
5. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза (14-25 февраля 1956 г.). Стенографический отчет. – Т.1. – М.: Госполитиздат, 1956. – 640 с.
6. Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – № 25. – С. 283-286.
7. Положення про постійні комісії Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1980. – № 15. – С. 301-309.
8. Денисов А. И., Кириченко М. Г. Советское государственное право / А.И. Денисов, М. Г. Кириченко. – М.: Госюриздат, 1957. – 309 с.
9. Радянська Україна. – 1959. – № 30. – С. 3.
10. Программа Коммунистической партии Советского Союза. – М.: Госполитиздат, 1961. – 144 с.
11. Даниленко В. Особливості радянського парламентаризму в Україні (друга половина XX століття) / В. Даниленко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2010. – Вип. 36. – С. 88-125.
12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 22, спр. 3, арк. 1.
13. Україна: друга половина XX століття: Нариси історії / П.П. Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
14. Радянська Україна. – 1951. – № 91. – С. 1.
15. Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / Павло Кислий, Чарльз Вайз - К.: Абрис, 2000. – 414 с.
16. Регламент Верховної Ради Української РСР // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1980. – № 15. – С. 301-309.

Ночовный О.В. Принципы формирования и порядок образования постоянных комиссий Верховного Совета Украинской ССР

В статье рассмотрены принципы и порядок образования постоянных комиссий Верховного Совета Украинской ССР (1938-1990). Прослежено влияние коммунистической партии Украины на формирование депутатских комиссий советского парламента.

Ключевые слова: *постоянные комиссии, Верховный Совет, депутаты, сессия, созыв.*

Nochovnyi O.V. Principles of formation and procedure for the establishment of permanent committees of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR

The article reviews the principles and procedure for the formation of permanent committees of the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR (1938-1990). Investigates the influence of the Communist Party on the formation deputies committees of the Soviet parliament.

Key words: *permanent committees, Verkhovna Rada, deputies, session, convocation, election.*

11.03.2013 р.

УДК 94 (477):323.3«1941»

Є.І. Малик

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА ПУТИВЛЬЩИНІ У ВЕРЕСНІ-ЖОВТНІ 1941 Р.

У статті, на основі широкого кола джерел, розглядається історія бойових дій, які проходили на території Путивльського району у 1941 р.

Ключові слова: *оборона, контрнаступ, бронетанкові війська, 40-а армія, Путивль.*

У вивченні минувшини Путивльського краю неабияке значення має історія оборонних боїв 1941 року, оскільки цей період залишається недостатньо дослідженим. У радянський історіографії військові події висвітлювались заангажовано, цілковито ігнорувались та замовчувались теми важких поразок, невдач та прорахунків командування, особливо у початковий період війни. Протягом останніх років з'явилися публікації, які деякою мірою висвітлюють це питання (І.К. Патриляк [1], В. Задко [8], Б.Л. Корогод [16]). Проте, дотепер ще залишається чимало прогалин та неточностей. Виходячи з цього, автор статті зробив спробу дослідити події, які відбувалися у вересні-жовтні 1941 р. на Путивльщині та суміжних територіях.

У середині серпня 1941 р. німецьке командування прийняло рішення про подальші дії вермахту на Східному фронті. Наступ гітлерівських військ на Москву натрапив на сильний опір, тому було вирішено тимчасово його призупинити. За наказом Ставки Верховного командування вермахту від 21 серпня 1941 р., бронетанковим силам групи армій

«Центр» поставили завдання передислокуватися на південь і фланговим ударом розгромити війська Південно-Західного фронту [1, 136-137].

24 серпня 1941 р. частини 2-ї польової армії генерала Вейхса з району Могильова рушили на Чернігів, а 2-ї танкової групи генерала Гудеріана – з-під Стародуба на Конотоп. Через декілька днів з Кременчуцького плацдарму у напрямі Лубен вирушила 1-а танкова група Клейста. Зустріч танкових дивізій Гудеріана і Клейста повинна була завершити оточення військ Південно-Західного фронту [2].

Для укріплення стику з Брянським фронтом і створення оборони по річці Десна на північ від Конотопу, а також для протидії прориву ворога в тил фронту радянське командування прийняло рішення сформувати нову, 40-у армію (до 28 серпня називалася 53-ю). Згідно з директивою Ставки Верховного Головнокомандування від 26 серпня 1941 р. вона була створена за рахунок частини сил 37-ї і 26-ї армій (31 950 чоловік, 248 гармат, 1 важкий, 14 середніх, 40 легких танків, 69 бронемашин і танкеток) [3]. Командувачем призначено генерал-майора К.П. Подласа. Штаб армії розташувався в Конотопі.

До складу 40-ї армії увійшли 2-й повітрянодесантний корпус, 135-а та 293-а стрілецькі дивізії, 10-а танкова дивізія, 5-а артилерійська протитанкова бригада. Пізніше армія поповнилася і другими частинами. Однак всі вони не були в задовільному стані. 135-а дивізія вела бої від самого західного кордону й мала великі втрати, 2-й повітрянодесантний корпус брав участь у боях за Київ і потребував поповнення, комплектування 293-ї дивізії ще не закінчилось [4, 290]. Отже, 40-а армія, яка створювалася поспіхом, без належної підготовки, мало нагадувала міцне формування, здатне протистояти сильному ворогу.

Одночасно Ставкою Верховного Головнокомандування було передано Брянському фронту 21-у армію і наказано його командувачу генерал-лейтенанту А.І. Єременку ударити по танковій групі Гудеріана з флангу [5].

26 серпня 1941 р. командувач Південно-Західного фронту генерал-полковник М.П. Кирпонос наказав 40-й армії обороняти південний берег Десни в районі Шостки, Пирогівки, Жернівки і не допустити прориву механізованих частин ворога в напрямі до Глухова. Відповідно до завдання, яке було поставлено командувачем фронту, армія мала прикривати два напрямки: Кролевець – Ворожба та Кролевець – Конотоп [6]. Однак створити надійну оборону на визначених позиціях 40-й армії не вдалося. Військові частини армії прибували в район дислокації і вступали в бій неодночасно, без взаємодії з іншими підрозділами. У вкрай тяжкому стані опинилися 135-а та 293-а стрілецькі дивізії, яким довелося діяти на фронті довжиною 125 км [4, 291].

27 серпня 1941 р. головні сили 2-ї танкової групи (3-я, 4-а і 17-а танкові дивізії, моторизована дивізія СС «Рейх», 10-а моторизована дивізія, 18-а танкова дивізія, 29-а моторизована дивізія) прорвали оборону, вдаривши у стик 40-ї армії Південно-Західного фронту та 21-ї армії Брянського фронту, і розгорнули наступ у напрямку Конотоп – Ромни – Лохвиця для з'єднання з частинами 1-ї танкової групи генерала Евальда фон Клейста [7].

Атакувавши позиції 40-ї армії, гітлерівці 27 серпня ввірвалися в Шостку, наступного дня захопили Ямпіль. Третього вересня вони зайняли Кролевець, с. Дубовичі, 5 вересня – с. Ленінське, Камінь, і вийшли на берег Сейму. 7 вересня 1941 р. 2-а танкова група, підсилена двома моторизованими корпусами і бойовою технікою, прорвала фронт в районі населених пунктів Мільня–Красне на ділянці завширшки 4 км й оволоділа Конотопом [8, 137]. Одночасно в район Глухова німці підтягнули частини 17-ї танкової дивізії, а потім частину сил 10-ї моторизованої дивізії та моторизований піхотний полк «Велика Німеччина», яким було наказано відтіснити війська 40-ї армії на схід і утворити зовнішній фронт оточення [9].

Для прикриття напрямку Глухів – Путивль – Ворожба – Суми бойовим розпорядженням штабу Південно-Західного фронту від 3 вересня 1941 р. командувачеві 40-ї армії підпорядковано 3-й повітрянодесантний корпус. Крім того, в розпорядження армії був переданий окремий зведений загін особливого призначення Харківського військового округу [10, 43]. Командиром загону призначено генерал-майора О.С. Чеснова, комісаром – батальйонного комісара І.Ф. Мангушева.

До складу загону увійшли Харківське артилерійське протитанкове училище, Сумське артилерійське училище, Харківське піхотне училище, 521-й окремий саперний батальйон, Сумський комуністичний батальйон та Сумський півескадрон вершників, сформований із добровольців. Загін нараховував близько 7 тисяч особового складу, 80 одиниць артилерії [10, 384].

5 вересня 1941 р. командувач 40-ї армії генерал-майор К.П. Подлас наказав загону прикривати напрямок Глухів, Путивль, Ворожба, не допустити прориву танків з району Глухів і Крупець на Путивль, а також зайняти оборону на рубежах: а) Передовик, Катеринівка, Соснівка силами не менше посиленого батальйону; б) Нова Слобода, Петухівка, Стрільники, Литвиновичі. Загін мав з'єднати суцільним протитанковим ровом с. Нова Слобода з Петухівкою, замінувати переправи на р. Есмань і р. Клевень, створити команди для знищення мостів при наступі ворога, біля м. Глухова мати розвідувальний загін. Штаб генерала Чеснова розміщувався у м. Путивлі [11, 25].

8 вересня 1941 р. передові частини 17-ї танкової дивізії та моторизований піхотний полк «Велика Німеччина» атакували позиції загону особливого призначення біля с. Волокитине. Ворог спробував форсувати р. Клевень і з ходу оволодіти Путивлем. Дві доби курсанти стримували натиск против-

ника. Артилерійські взводи старшого лейтенанта В.С. Луганського і лейтенанта О.М. Трейгера сміливо відбивали атаки переважаючих сил ворога і завдали йому значних втрат. Обслуги 76-міліметрової гармати лейтенанта Христича і 122-міліметрової гаубиці лейтенанта В.М. Свинухіна вели вогонь по противнику прямою наводкою [12, 342].

10 вересня 1941 р. 50 танків з мотопіхотою прорвали оборону загону особливого призначення і оволоділи м. Путивлем, відтіснивши курсантів на південний берег р. Сейм. Генерал-полковник Г. Гудеріан згадував про бої під Путивлем: «…46-му танковому корпусу (командир генерал танкових військ барон фон Фітінгоф) та підпорядкованим йому 17-й танковій дивізії (командир генерал-майор фон Арнім) і піхотному полку «Велика Німеччина» (командир генерал-майор фон Штокгаузен) я наказав наступати в напрямку Путивль, Шилівка (17 км на південь від Путивля)» [13]. Згодом він із задоволенням писав: «10 вересня 1941 р. полк «Велика Німеччина» досяг Путивля».

11 вересня 1941 р. загін особливого призначення, що займав оборону на південному березі р.Сейм, своїм лівим флангом вступив в бій з противником, який форсував річку біля с. Октябрське. Того ж дня з-під Конотопу в район Скуносове – Октябрське була передислокована 293-я стрілецька дивізія, підсилена 760-м артилерійським протитанковим полком зі складу 3-го повітрянодесантного корпусу. 12 вересня у відповідності з наказом Військової ради 40-ї армії № 0011 полковник П.Ф. Лагутін прийняв командування зведеним загоном. Комісаром було призначено старшого батальйонного комісара А.М. Богданова [14, 15-16].

В оперативному зведенні № 0147 від 12 вересня 1941 р. штабу Південно-Західного фронту станом на 22 годину було зазначено: «Механізована група Гудеріана (3, 4 і 10 мд) продовжує розвивати успіх в південному напрямку, одночасно противник здійснює концентрацію механізованих частин в районі Глухів, Путивль, погрожуючи обходом погано прикритого правого флангу 40-ї армії в напрямку Ворожба і Суми. Загін генерал-майора Чеснова (1500 чол.) утримує рубіж уздовж південного берега р. Сейм на фронті Тьоткіно, Глушець, Вшивка…293 сд (150 чоловік, 6 гармат) обороняє рубіж Вшивка, Нечаївка» [15].

На ділянці фронту Путивль – Буринь розгорілися запеклі бої. Загону особливого призначення протистояло елітне формування вермахту – окремий мотопіхотний полк «Велика Німеччина». Курсанти намагалися ліквідувати захоплений ворогом плацдарм, але успіху не добилися. Незважаючи на те, що в бій були кинуті всі резерви, гітлерівці відтіснили наші війська й 15 вересня зайняли с. Буринь. Частинам 40-ї армії довелося відійти на рубіж сіл Клепали – Михайлівка – Вікториніка, з якого 16 вересня знову намагалися відбити у ворога с. Буринь, але безуспішно [16, 41].

У боях за Буринь бійці загону особливого призначення виявили неабияку хоробрість. Курсант А.Ю. Тиклін прийняв на себе командування ротою, коли було вбито його командира – лейтенанта М.С. Птіцина, й повів в атаку бійців. Під сильним вогнем противника він виніс на руках тіло вбитого командира, не залишаючи його на наругу ворогу. Про відвагу бійців загону у своїх спогадах Г. Гудеріан писав: «Генерал Фітінгоф доповідав мені про труднощі, що мали місце упродовж останніх днів під час проведення бойових дій на південь від Глухова. Особливо відважно воювали на боці росіян курсанти Харківського військового училища під командуванням своїх викладачів» [13].

Ворог вперто пробивався на південь. День катастрофи наближався з неймовірною швидкістю. 16 вересня 1941 р. танкові дивізії Клейста і Гудеріана з'єдналися неподалік містечок Лохвиця та Лубни. Сотні тисяч бійців і командирів Південно-Західного фронту потрапили до полону. За німецькими даними, їх було майже 650 тисяч. З київського «котла» вдалося вийти лише декільком десяткам тисяч людей [1, 138].

Тим часом загін особливого призначення та 293-я стрілецька дивізія вели запеклі кровопролитні бої. 17 вересня німці посилили атаки і примусили загін відійти на рубіж с. Чаплищі – радгосп «Михайлівський» – с. Стара Чаша – південна околиця с. Михайлівки. Того ж дня противник зробив спробу оточити радянські війська. Коли ворожі танки увірвалися в с. Михайлівку (Буринський район), командир артилерійського взводу лейтенант О.М. Трейгер і командир обслуги курсант І.С. Богатир викотили гармату на пряму наводку і відкрили вогонь, а курсанти стрілецьких підрозділів закидали їх пляшками з горючою сумішшю. Наступ танкової колони було призупинено [6].

20 вересня загону особливого призначення було наказано зайняти оборону на ділянці Стара Чаша – Михайлівка – Черепівка, щоб не допустити прориву на Ворожбу і Білопілля. Однак виконати поставлене завдання йому не вдалося. Фланговим ударом з півночі на Ворожбу і з півдня на Білопілля гітлерівці зламали оборону. Загін генерала Чеснова змушений був відійти на рубіж Тьоткіно (Курська область) – Глушець – Клепали [17].

Таким чином, 17-а танкова дивізія спільно з моторизованим піхотним полком «Велика Німеччина» відтіснили радянські війська на схід й тим самим надійно прикрили ударне з'єднання генерала Гудеріана, яке міцно замкнуло київський «котел».

У цей же час Ставка Верховного Головнокомандування спланувала операцію у смузі Брянського фронту. Було вирішено «міцним і рішучим ударом покінчити з угрупуванням противника в районі Шостки, Глухова, Путивля, Конотопа, з'єднатися з військами Південно-Західного фронту». Для втілення наміченого, командуванням Брянського фронту було організовано дві оперативні групи. Першу, до складу якої увійшли 283-а

стрілецька дивізія, 21-а та 55-а кавалерійські дивізій, 121-а та 150-а танкові бригади, очолив генерал-майор А. Єрмаков. Другою командував полковник А. Акименко. До її складу увійшли 127-а (пізніше перейменована у 2-у гвардійську) та 160-а стрілецькі дивізії, 753-й артилерійський протитанковий полк, 511-й саперний батальйон, рильський курсантський загін та два винищувальні ескадрони [5].

Запеклі бої розгорнулися у смузі оперативної групи полковника А. Акименка. 20 вересня 1941 р. 2-а гвардійська дивізія, нанісши рішучий удар по позиціях противника, вийшла на рубіж Сваркове – Калюжне – Холопкове. В цей час частини 160-ї стрілецької дивізії зайняли с. Веселе та Погаричі і вийшли на берег річки Клевень [12, 342-343].

21 вересня 1941 р. 160-а стрілецька дивізія отримала завдання завершити розміщення головних сил по річці Клевень на ділянці Веселе – Баничі і бути готовими перейти у наступ в напрямку с. Кочерги. 22 вересня 2-а гвардійська дивізія при підтримці 6-го гвардійського мінометного, 423-го легкоартилерійського полків переправилася через річку Есмань і розгорнула наступ на с. Дунаєць. Наступного дня підрозділи 160-ї стрілецької дивізії, форсувавши р. Клевень, вийшли на рубіж Баничі – Окіп – Карпів – Роща – Романівка [18].

Жорстокі наступальні бої тривали до 23 вересня, але атаки радянських військ не дали бажаного результату, оскільки не були зосереджені на якійсь одній ділянці фронту. Внаслідок цього німці мали змогу маневрувати своїми силами. Занепокоєні ситуацією, яка склалася в районі Глухова, вони здійснили перегрупування військ. 17-а танкова дивізія генерал-майора фон Арніма була підсилена моторизованим піхотним полком «Велика Німеччина». Ось як про ці події згадував німецький генерал Г. Гудеріан: «…17-у танкову дивізію я підпорядкував безпосередньо штабу танкової групи, а полк «Велика Німеччина» передав у підпорядкування 17-й танковій дивізії, якій поставив завдання знищити противника в районі Глухова» [13]. Дивізія виконала наказ й нищівним ударом відтіснила радянські війська до річки Клевень.

В оперативному зведенні Брянського фронту № 075 від 25 вересня 1941 р. було відзначено: «…160-а стрілецька дивізія двома батальйонами веде бій в оточенні в районі с. Баничі і одним батальйоном обороняє села Веселе, Погаричі. 537-й стрілецький полк двома батальйонами обороняє с.Романівка, х. Щетинине, один батальйон в резерві в районі с. Рев'якине» [19].

24 вересня 1941 р. перейшов у наступ загін особливого призначення, який того ж дня вийшов на рубіж Юр'єве – Іванівка – Вир – Галицький. В цей час підрозділи 160-ї стрілецької дивізії почали бої з противником на підступах до с. Нова Слобода. Вони тривали десять днів і в них загинуло декілька десятків радянських воїнів. Під час боїв німці обстрілювали село, спаливши майже всі колгоспні будівлі і 200 будинків селян [20, 447].

У Книзі Пам'яті України міститься помилкове твердження про те, що 28 вересня ворог перейшов у наступ і відтіснив радянські підрозділи за межі району. Однак дослідження показало, що оборонні бої з противником тривали до початку жовтня.

26 вересня 1941 р. в Генеральному штабі сухопутних сил Німеччини було прийнято рішення про початок операції «Тайфун». Військам групи армій «Центр» було наказано 2 жовтня 1941 р. перейти у наступ. 2-а танкова група генерала Гудеріана мала наприкінці вересня розпочати свій рух на Москву [21].

За добу до початку битви під Москвою Й. Сталін віддав наказ оволодіти Глуховом й позбавити ворога тактичної переваги у смузі Брянського фронту. Однак війська, які тільки що закінчили невдалий контрнаступ в районі Глухова, не встигли створити навіть оборонного угруповання. Внаслідок цього значна кількість особового складу Брянського фронту потрапила в оточення або загинула. Так, лише оперативна група А. Єрмакова за один день 27 вересня 1941 р. зменшилася на 4913 бійців, які були вбиті, поранені та пропали безвісти [22, 19].

30 вересня 1941 р. 2-а танкова група генерал-полковника Г. Гудеріана прорвала оборону радянських військ в районі Глухова. Відчайдушні спроби військ генерала А. Єрмакова ліквідувати прогалину, яка утворилася на глухівському напрямку, виявилися марними. Зв'язок з 2-ю гвардійською дивізією було втрачено. 160-а дивізія з 858-м стрілецьким полком намагалися зупинити противника на рубежі ліс на південний схід від с. Чернєве – Погаричі – Козинівка – Нова Слобода, але безуспішно [23]. 4 жовтня гітлерівці захопили села Веселе, Бруски та Нова Слобода.

У цей час загін особливого призначення вів запеклі бої на рубежі Юр'єве – Манухівка – Нові Вирки. Командувач 40-ї армії генерал-майор К.П. Подлас вимагав не допустити прориву противника в напрямку станції Ворожба. Однак знекровлений і виснажений безперервними боями, загін не мав достатніх сил для того, щоб втримати наступ ворога. Він зазнав великих втрат як у рядовому, так і у командному складі. Важкою втратою для курсантів стала загибель комісара загону особливого призначення, батальйонного комісара І.Ф. Мангушева, який підірвався на міні біля с. Дорошівка [24].

4 жовтня 1941 р. противник перейшов у наступ. Під тиском переважаючих сил нечисленний загін генерала Чеснова змушений був відступати. Того ж дня ворог захопив села Юр'єве, Іванівка та Манухівка. 5 жовтня німецькі війська витіснили підрозділи Червоної Армії за межі Путивльського району.

Підсумовуючи, слід відзначити, що бойові дії, які точилися на Путивльщині протягом місяця, мали на меті зупинити наступ агресора. Незважаючи на величезні втрати особового складу радянсь-

ких військ, досягти цього не вдалося. В той же час, завдяки стійкому опору оборонців, було затримано ворога та виграно час для зміцнення оборони і мобілізації резервів.

Посилання

1. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
2. История Третьего Рейха и Национал-Социализма в Германии в 1933-1945 гг. Военно-познавательный и исторический портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // germanreich.ru/lit_bich_15.htm.
3. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.bdsa.ru/index.php?option=com_content&task =vievbid =2812&jtemid=28.
4. Баграмян И.Х. Так начиналась война / И.Х. Баграмян. – 3-е изд. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 493 с.
5. Брянский фронт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.bryanskfront. mybb.ru/viewtopik.php?d=650.
6. Общедоступный электронный банк документов «Подвиг Народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» [Електронний ресурс]. Режим доступу: – http: // www. podvignaroda.mil.ru.
7. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.bdsa.ru /index.php?option=com_content&task=vievb id=2812&jtemid=141.
8. Задко В. Військові дії на Сумщині у 1941– 1943 рр. // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 136-162.
9. Исаев А.В. «Котлы» 41-го. История ВОВ, которую мы не знали / Исаев А.В. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – 400 с.; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //www. militera. lib. ru/h/isaev_av5/02/ html.
10. Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941-1945. Сборник документов и материалов / (сост. Л.Г. Довжинец, Л.А. Заика, И.А. Ильченко и др.). – К.: Наукова думка, 1988. – 440 с.
11. Путивльщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Збірник документів і матеріалів / (уклад. О.М. Рубанов). – Суми: Мрія, 2010. – 380 с.
12. Книга Пам'яті України. Сумська область. Т. 8. – Суми: Мрія-1, 1995. – 708 с.
13. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Смоленск : Русич, 2004. – 656 с.; [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.militera.lib.ru/german/guderian/ index.html.
14. Лопатін Ю.А. Вистояти і перемогти / Ю.А. Лопатін. – Буринь, 2003. – 92 с.
15. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне. Боевые донесения, разведсводки и приказы за 12 сентября 1941г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // bdsa.ru/document/html/ donesseptember41/410912.html.
16. Корогод Б.Л. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни / Б.Л. Корогод, Г.І. Корогод, М.І. Логвиненко. – Суми: Козацький вал, 2003. – 178 с.
17. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.bdsa.ru /index.php?option=com_content&task= vievbid =2812&jtemid=28.
18. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне. Боевые донесения, разведсводки и приказы за 23 сентября 1941г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // bdsa.ru/document/html/ donesseptember41/410923.html.
19. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне. Боевые донесения, разведсводки и приказы за 25 сентября 1941г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: //bdsa.ru/document/html/ donesseptember41/410925.html.
20. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К.: Гл. ред. УСЭ, 1980. – 700 с.
21. Великая война [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.velikvoy.ru/btvy /1941/moskva_obor.htp.
22. Невзоров Б.И. Пылающее Подмосковье / Б.И. Невзоров // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 11. – С. 18-25.
23. Боевые действия Красной Армии в Великой Отечественной войне. Боевые донесения, разведсводки и приказы за 3 октября 1941г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // bdsa.ru/document/html /donesoktober41 /411003.html.
24. Обобщенный банк данных «Мемориал» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http: // www.obd-memorial.ru.

Малык Е.И. Военные действия на Путивльщине в сентябре-октябре 1941 г.

В статье, на основе широкого круга источников, рассматривается история боевых действий, которые проходили на территории Путивльского района в 1941 году.

Ключевые слова: *оборона, контрнаступление, бронетанковые войска, 40-я армия, Путивль.*

Malyk Ye.I. Military action in the Putyvl region in September-October 1941

The article, based on a wide sources, traces the history of the fighting that took place in Putivl district in 1941

Key words*: defense, counteroffensive, armor, 40-th Army, Putyvl.*

15.03.2013 р.

УДК 94(477):355.425.4«1941»

І.В. Денисенко

ТАКТИКО-ТЕХНІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ НІМЕЦЬКИХ ТАНКІВ, ЗНИЩЕНИХ ПАРТИЗАНАМИ У СПАДЩАНСЬКОМУ ЛІСІ

Стаття розповідає про деякі тактико-технічні характеристики двох німецьких танків, знищених партизанами-ковпаківцями у Спадщанському лісі 19 жовтня 1941 р.

Ключові слова: *партизани, танк, екіпаж, модернізація, вага, броня, калібр.*

Бойовий шлях партизанів-ковпаківців багатий на блискучі бойові операції, винахідливі тактичні ходи, приклади мужності та героїзму. Але є знакові події, які ставали поворотними пунктами в історії загону, вирішальними з точки зору подальшого розвитку подій. Одним з таких поворотних пунктів став бій 19 жовтня 1941 року у Спадщанському лісі проти двох німецьких танків. Саме після цього переможного бою у бійців-ковпаківців назавжди з'явилася віра у свої сили, зникло відчуття нездоланності ворога, окріпла впевненість у майбутній перемозі [1, 26-28].

Переможний бій проти двох (таких необхідних на той час на фронті) найсучасніших ворожих танків не може не викликати інтересу до подробиць того бою. Та, якщо послідовність подій 19 жовтня багаторазово описана як самими учасниками, так і істориками

пізніше, самі танки, що брали участь в тих подіях, згадуються досить побіжно. В більшості випадків мова йде про середній та важкий німецькі танки, перший з яких отримав ушкодження гусениці та був захоплений партизанами, а другий підірвався на спеціально встановленій для нього міні при відступі з лісу [1, 29]. Але загальновідомо, що єдиною країною, яка мала важкі танки на той час, був СРСР. Вже цей факт має викликати інтерес до тактико-технічних характеристик танків, втрачених фашистами у Спадщанському лісі.

І. Партизанський трофей

Питання про танк, захоплений партизанами, досить просте – його рештки й досі стоять неподалік Музею партизанської слави. Кожен з відвідувачів може впізнати в характерних кутастих обрисах танк, знайомий з дитинства по художніх фільмах, кадрах кінохроніки, або знайти більш детальну інформацію у мережі Інтернет чи відповідних довідниках. Це PzKpfw III, або Т-3 за радянською класифікацією.

До літа 1943 р. Вермахт розділяв свої танки на легкі, середні та важкі за озброєнням, а не за масою. Тому при приблизно рівній масі та товщині броні PzKpfw III вважався середнім, а PzKpfw IV (про нього мова піде далі) – важким.

Саме PzKpfw III став одним з втілень військової доктрини фашистської Німеччини. На момент вторгнення до СРСР він виготовлявся вже в значних обсягах та був основною машиною «панцерваффе»[2].

Бойова маса танку становила 19,5 т. Екіпаж складався з 5 осіб. Така кількість осіб екіпажу, починаючи з PzKpfw III, стала стандартною на всіх наступних німецьких середніх та важких танках. Таким чином, вже з середини 30-х років XX ст. німці досягли функціонального розділення обов'язків екіпажу. Їхні супротивники прийшли до цього значно пізніше – лише до 1943-1944 рр. [2].

PzKpfw III у 1941 році був озброєний 37-мм або 50-мм гарматою з довжиною ствола 46,5 калібру та трьома або двома кулеметами MG 34. 12-циліндровий двигун «Майбах» HL 120TR потужністю 300 кінських сил дозволяв розвивати танку швидкість по шосе до 40 км за годину.

Характерним для корпусу цього танку була рівноміцність броньових листів на всіх основних плоскостях та велика кількість люків. До літа 1943 року німці віддавали перевагу зручності доступу до агрегатів проти міцності корпусу. Танки PzKpfw III різних модифікацій випускались з 1936 по 1943 роки фірмами «Даймлер-Бенц», «Хеншель», MAN, «Алкетт», «Крупп», FAMO, «Вегманн», MNH и MIAG.

Хоча PzKpfw III значно поступався найсучаснішому на той час радянському танку Т-34 щодо захищеності та можливості пересування по пересіченій місцевості, завдяки більшій кількості та можливості більш злагодженої та комфортної роботи екіпажу він став основною діючою особою на полях битв протягом 1941-1942 років.

PzKpfw III використовувався у всіх театрах військових дій – від Східного фронту до африканської пустелі, всюди користуючись повагою німецьких танкістів. Зручності, створені для роботи екіпажу, можна було вважати зразковими. Їх не мав жоден радянський, англійський чи американський танк того часу. Чудові прилади спостереження та прицілювання дозволяли «трійці» успішно боротися з більш потужними Т-34, КВ та «Матильдами» в тих випадках, коли останні не встигали їх виявити [2]. Трофейні PzKpfw III були в Червоній Армії улюбленими командирськими машинами через вищезгадані причини: комфорт, чудова оптика та радіостанція. Проте, вони, як і інші німецькі танки, з успіхом використовувались радянськими танкістами і по прямому, бойовому, призначенню. Існували цілі підрозділи, озброєні трофейними танками [3].

Виробництво танків PzKpfw III було припинено в 1943 році після випуску приблизно 6000 машин. В подальшому продовжилось лише виробництво САУ (самохідні артилерійські установки) на їхній базі.

ІІ. «Важкий» танк

На відміну від вже знайомого нам PzKpfw III (або Т-3), ситуація з другим танком дещо складніша. На згадку про нього залишилися тільки пам'ятний знак (велика кам'яна брила на виїзді зі Спадщанського лісу, де його саме й знищили) та фото, на яких ковпаківці знялися на фоні танку у 1942 році. Але навіть при першому погляді на згадані фото стає зрозуміло, що попри згадки про «важкий» танк, це не захоплений у Червоної Армії КВ, а, безумовно, німецький PzKpfw IV (Т-4) – найсучасніший на той час танк у Німеччині.

На початок операції «Барбароса» з 3582 готових до бою німецьких танків лише 439 були PzKpfw IV. За прийнятою тоді у Вермахті класифікацією танків за калібром гармати ці машини відносилися до класу важких. З нашого боку сучасним важким танком був КВ – у військах його нараховувалось 504 одиниці. До того ж КВ мав абсолютну перевагу по всім бойовим якостям. Перевагу перед PzKpfw IV мав і середній танк Т-34. Таким чином «важкий» німецький танк був здатний успішно протистояти тільки радянським легким танкам Т-26 та БТ. «Важкий» PzKpfw IV мав 75-мм але коротку, а тому малоефективну проти танків супротивника, гармату, подібну до PzKpfw III масу, але більші габарити (завдяки меншій товщині броні). Німцями цей танк, переважно, використовувався для підтримки піхоти. Протягом 1941 року на східному фронті вони втратили 348 PzKpfw IV [4].

Більш істотну роль PzKpfw IV став відігравати після отримання «довгої руки» – 75-мм гармати KwK 40. На Східному фронті танки цієї модифікації з'явилися влітку 1942 року та взяли участь у наступі на Сталінград і Північний Кавказ. Після припинення у 1943 році виробництва PzKpfw III «четвірка» поступово стає основним німецьким

танком. З початком випуску «Пантери» планувалося припинити випуск PzKpfw IV, але генерал Г. Гудеріан особисто наполіг на його продовженні. Подальші події показали, що від був абсолютно правий…

Взагалі PzKpfw IV став єдиним німецьким танком, що вироблявся протягом всієї війни. Вдала компоновка корпусу дозволяла неодноразово модернізувати його, нарощуючи потужність гармати та броньовий захист [4]. Він був найбільш збалансованим, порівняно як з потужними, але неповоротками «тиграми» та «пантерами», так і з дуже маневреними й комфортними, але вразливими PzKpfw III, які до 1943 року вичерпали свій потенціал модернізації.

Співставляючи характеристики танків Другої світової війни, можна зробити висновок – німці раніше за інших стали розглядати танк як основний протитанковий засіб, а це стало головною тенденцією повоєнного танкобудування. Саме PzKpfw IV став першим танком, який сформував цю тенденцію.

Насамкінець слід зазначити, що успіхи німецьких танкових армій перших місяців Великої Вітчизняної війни різко контрастують з ганебною поразкою двох їхніх танків у Спадщанському лісі [5, 160]. Незнайомий з новою для них тактикою партизанської війни, ворог зробив фатальну помилку, кинувши в ліс танки без підтримки піхоти. Але помилки ворога жодним чином не применшують героїзму наших земляків, які в подальшому примусять помилятися німців знову і знову…

Посилання

1. Ковпак С.А. От Путивля до Карпат. – К., 1962. – 201 с.
2. Немецкий средний танк Pz.III (T-3) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vspomniv.ru/T_3.
3. Немецкие танки в Советской армии [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.wio.ru/tank/capt/capt-ru.htm.
4. Танк T-4 Pz.4 – самое массовое оружие немецкой армии Второй мировой войны [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.greatarmor.ru/germantanks/603-4-pz4.
5. История Великой Отечественной войны. Полная хроника. 1418 дней/1418 ночей / авт.-сост. А.В. Сульдин. – М.: Астрель: Олимп, 2010. – 716 с.

Денисенко И.В. Тактико-технические характеристики немецких танков, уничтоженных партизанами в Спадщанском лесу

Статья рассказывает о некоторых тактико-технических характеристиках двух немецких танков, уничтоженных партизанами-ковпаковцами в Спадщанском лесу 19 октября 1941.

Ключевые слова: *партизаны, танк, экипаж, модернизация, вес, броня, калибр.*

Denysenko I.V. The performance characteristics of German tanks destroyed by partisans in Spadshchansky Forest

The article tells about some of the performance characteristics of two German tanks destroyed by partisans «kovpakivtsy» in Spadshchansky forest on October 19, 1941.

Key words: *partisans, tank, crew, modernization, weight, armor, caliber.*

14.03.2013 р.

УДК 338.8:93(477.51) «1941/1943»

Є.Ю. Шаповаленко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО ЯК ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 1941-1943 РР.

На основі документальних та архівних джерел досліджується становище селянства Чернігівщини в розрізі німецької окупаційної політики в 1941-1943 роках в сфері сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: *аграрна політика, общинне господарство, трудодень, примус селян, хліборобська спілка.*

В історіографії існує багато досліджень аграрної політики нацистської Німеччини на окупованих територіях України. Серед них ми можемо виділити дослідження В. Нестеренка, С. Власенко, Т. Нагайка [1]. Серед монографічних праць відзначимо роботу О. Перехреста [2]. Ці та інші дослідження головним чином розкривають загальну стратегію в даній сфері, залишаючи недостатньо дослідженою місцеву проблематику, зокрема такого агарного регіону, як Чернігівщина. Тому мета даної статті полягає у розкритті деяких специфічних рис сільськогосподарського виробництва на Чернігівщині з точки зору повсякденності того часу.

Окупаційний апарат управління аграрним сектором на Чернігівщині мав достатньо розгалужену структуру на чолі з Обласним земельним управлінням, підпорядкованим німецькій комендатурі м. Чернігова. На місцевому рівні аграрними питаннями займались районні земельні управління (далі – РЗУ). Відповідно до поставлених завдань, РЗУ складались з кількох підрозділів: агровиробничого, агрогосподарського та відділу заготівель. Безпосередній контроль над РЗУ здійснювала німецька районна сільськогосподарська команда [3, арк. 25].

На початковому етапі окупації перед німецькою владою постало питання налагодження системи аграрного виробництва на місцях. Було вирішено залишити радянську колгоспну систему, але перейменувати самі господарства в громадські. Ця система суперечила нацистським поглядам на приватну власність, але дозволяла в умовах військового часу найефективніше викачувати з сільського господарства продовольство. Єдиною суттєвою відмінністю стало створення кінцевих ланок-груп, по 8-10 селянських дворів, на які розподілявся німецький план аграрних заготівель на общинне господарство [4, арк. 72]. Завершальним організаційним етапом стало скасування назв колгоспів та присвоєння їм номерів, як, наприклад, в селі Фастівці Бахмацького району [5, арк. 30]:

б/колгосп «Ворошилова»	громадське господарство №1
б/колгосп «Нове життя»	громадське господарство №2
б/колгосп «Червона зірка»	громадське господарство №3
б/колгосп «Червоний колос»	громадське господарство №4
б/колгосп «2-га пятирічка»	громадське господарство №5
б/колгосп «Петровського»	громадське господарство №6
б/колгосп «Перше травня»	громадське господарство №7

На початковому етапі спроба збереження колгоспної системи зіштовхнулось з величезними проблемами. Безвладдя в селах при відході радянської влади та військових діях привела до масових пограбувань не евакуйованого на Схід майна та повної дезорганізації. З метою швидшого відновлення функціонування колгоспної системи, окупаційна адміністрація по селах Чернігівщини випустила оголошення із закликами повернутись до колгоспів, подальше існування яких пояснили невмілим господарюванням більшовиків, через що у селян не залишилось необхідного сільського господарського інвентаря для індивідуального господарювання [6, арк. 209]. А чутки про розподіл землі та реманенту на індивідуальні господарства, на що сподівались селяни, визначались такими, що підлягають покаранню. Через це, наприклад, бургомістр Новгород-Сіверського району наказав підлеглим йому місцевим керівникам карати всіх, хто поширюватиме таку інформацію та пояснювати селянам незмінність колгоспної системи до кінця війни [7, арк. 58].

«Відновлена» на Чернігівщині колгоспна система запозичила й радянське нормування оплати праці селян, так звані трудодні [8, арк. 2]. За радянських часів кожна робота, як от оранка землі, сівба тощо вимірювалась в трудоднях, залежно від кваліфікації працівника, складності та важливості роботи для господарства. Для визначення оцінки усі роботи розбивалися на 7 груп. Коефіцієнт між групами складав 0,25. Працівники колгоспу першої (некваліфікованої) групи, зайняті на внутрішньогосподарських роботах (сторож, прибиральниця), мали 0,50 трудодня за норму виробітку, працівники 7 групи (машиністи, мотористи, скиртувальники) отримували за норму виробітку 2.00 трудодня. Норми виробітку на трудодень та групу, до якої відростити ту чи іншу роботу, мали вирішувати загальні збори колгоспу. Але польові роботи завжди мали бути в групах з вищими коефіцієнтами (відповідно з можливістю отримати більше трудоднів), ніж підсобні та внутрішньогосподарські роботи [9, 134]. Мінімальна кількість вироблених трудоднів становила не менше 120 для чоловіків та 80 для жінок на рік [10, арк. 30]. За радянськими нормативами трудодні та оплата за них нараховувались працівникам МТС в разі їх роботи на полях общинних дворів [11, арк. 125]. Сільським мешканцям, робота яких не була пов'язана з сільськогосподарським виробництвом (старостам, секретарям сільських управ, церковним служителям) заборонялось нараховувати трудодні та отримувати на них продовольство [12, арк. 31].

Правління общинного двору мусило подавати статистичні дані про вироблені трудодні до районного земельного управління. Так, староста общинного двору № 21 с. Салтикова Дівиця Куликівського району 1 вересня 1942 р. надав таку інформацію за 1942 р. [13, арк. 194]:

В общині працездатних: 922 чол.
чоловіків до 65 років: 233 чол.
жінок до 55 років: 689 чол.
підлітків 13-16 років: 192 чол.
непрацездатних та дітей: 1151 чол.
не виробили жодного трудодня – 11 чол.
30-50 трудоднів – 221 чол.
50-70 трудоднів – 234 чол.
100-125 трудоднів – 107 чол.
150-175 трудоднів – 59 чол.
175-200 трудоднів – 7 чол.
200-225 трудоднів -5 чол.
225-250 трудоднів - 4 чол.
250 і більше – 11 чол.
Витрачено трудоднів на адміністративно-господарчий персонал 8132.82
Всього трудоднів по общині: на 1 вересня 1942 року – 72925.82

Достатньо дискусійним є питання виплат селянам по трудоднях. Окупаційна адміністрація встановила такий порядок розподілу зібраного врожаю: одна третина здавалась в заготівельні пункти, друга – йшла у різноманітні фонди (насіннєвий, страховий тощо), а решта – на виплату по трудоднях [14, арк. 12]. Однак ця частина мала залишковий характер і не завжди доходила до селян. Так, якщо, за 1941 р. селяни общинного двору с. Радичів Понорницького району (нині Новгород-Сіверський) отримували по 1 кг житньої соломи за трудодень [15, арк. 72], просяної соломи – 150 г [16, арк. 100], ярої соломи – 200 г [17, арк. 102], проса – 100 г [18, арк. 245], полови – 400 г [19, арк. 145], то в іншому господарстві могли нічого і заплатити. Червоненко Ганна Іллівна, 1924 р. н., жителька с. Гнилиця (нині Знам'янка) Прилуцького району, згадувала: *«Люди нічого не отримували, мали за працю тільки те зерно, що могли взяти від обмолоту тайком від адміністрації. Виручала своя земля – огород»* [20, арк. 86]. Крім того, окупаційна влада з 1 січня 1942 р. по Чернігівщині запровадила й грошову оплату за трудодні. Общинні господарства, залежно від кількості працюючих в ній людей, мали виплачувати від 1.30 крб. до 3.10 крб. за вироблені перші 100 трудоднів та на 30 % більше за 200 та 300 трудоднів [21, арк. 10]. Однак і з грошовими виплатами були перебої.

Колгоспна система на Чернігівщині, як і за радянських часів, базувалась на елементах примусу до роботи та системі покарань за невиконання поставле-

них планів. Так, деякі селяни не виробили мінімуму трудоднів в селах Даніно та Галиця Лосинівського району (нині Ніжинський), за що районний РЗУ позбавив їх права користуватись власними городами в 1943 році, а самі громадські господарства були оштрафовані по 1000 крб. [22, арк. 95].

Серед сільського керівництва поширювались інструкції, в яких вимагалось, особливо під час польових робіт, організувати вихід в поле всіх працездатних о 4 годині ранку до 20 години вечора. За невихід мав накладатись штраф у 500 крб., за запізнення – 200 крб. [23, арк. 43-43 зв.]

Окупаційна влада ігнорувала звичний спосіб життя селян. Це можна простежити на прикладі наказу Бобровицької комендатури, виданому в травні 1942 р., у якому вимагалось працювати на Зелену неділю в полі [24, арк. 25]. Нехтувалось і навчання в школі: Лосинівське РЗУ наказало сільській управі Гармащини Лосинівського району у вересні 1942 р. скасувати будь-які уроки та направити вчителів та учнів на збір урожаю [25, арк. 87].

Суворо карались будь-які крадіжки з господарств. Поширена по області спеціальна інструкція «Про охорону сільськогосподарської продукції» визначала для селян штрафи, примусові роботи, а в особливо тяжких випадках – фізичне знищення [26, арк. 31 зв.]. Так жителька села Гармащина Лосинівського району Каленченко Лукера Андріївна за зрізання колосків в полі в серпні 1942 р. була оштрафована на 1000 крб. [27, арк. 51]. Тож найбільшим стимулом для праці селян в общинних господарствах став страх бути покараним. Лагуто Пелагея Леонтіївна з села Липівка Щорського району пригадувала: *«Був у районі начальник «Брохман», якого всі дуже боялися. Він їздив по селах, дивився, щоб вся земля була оброблена, межа не широка була. Чи в соломі колосок не обмолочений знайде, то бив пліткою»* [28, арк. 27]. Приходько Роман Степанович, 1920 р. н., із с. Новоукраїнське Ріпкинського району, згадував: «*Люди ходили на роботу. Їм давали норму і був наглядач німецький. Якщо спізнювався на роботу, то отримував нагайкою. Вкрасти нічого не давав*» [29, арк. 80]. Прищепа Галина Іванівна, 1920 р. н., із с. Пакуль Чернігівського району, засвідчила: «*Була створена в селі община… На роботу йшли всі, бо боялись*» [30, арк. 25].

Надзвичайно складно було селянам і обробляти землю через брак тяглової сили та сільськогосподарського реманенту. Наводимо спогади жителів області. Луковина Ольга Андріївна, село Іваниця Ічнянського району: *«Стала община і разом там всі працювали як в колгоспі, землю обробляли кіньми, коровами і вручну лопатами»* [31, арк. 42 зв.]; Крот Антоніна Якимівна, 1929 р. н., с. Пушкарі Новгород-Сіверського району: «*Населення продовжувало працювати на волах, на людях. Я була ще малувата, тому ходила за сохою, в яку впрягалися моя мати та її подруги (жінки її віку). Так ми орали. Потім сіяли та заборонювали. Жали серпами, молотили цепами*» [32, арк. 126]; Пискун Надія Степанівна, 1928 р. н., с. Смяч Новгород-Сіверського району: «*Під час війни люди обробляли городи за допомогою корів. Колгоспну ферму німці розвалили, худобу забрали й кудись погнали. Коней теж забрали*» [33, арк. 160]; Семеняко Марфа Артемівна, 1916 р. н., с. Вороб'їв Ріпкинського району: «*Землеробством і городництвом займалися як і до війни. Але було значно важче. Пахали землю собою, пізніше привчили корів. Коровами ж їздили і по дрова. Було дуже, дуже важко*» [34, арк. 9 зв.].

Важливим фактором виживання селян в роки окупації стали власні присадибні ділянки. Німецька адміністрація перетворила бажання селян володіти землею у фактор заохочення до колоборації (допомога у боротьбі з партизанами) та більш інтенсивної роботи в общинних господарствах. Старости сіл мали за боротьбу з партизанами наділяти землею до 2 га, за виробіток від 200 до 300 трудоднів дорізати 0,20 га, від 300 до 400 трудоднів – 0,30 га, від 400 і більше – 0,40 га [35, арк. 178]. Дозволялось брати в оренду землю, але максимальний розмір не повинен був перевищувати 1 га, та й селянин мусив тоді відпрацювати не менше 300 трудоднів в общинному господарстві [36, арк. 85]. Обласне земельне управління в березні 1942 р., до видання закону про землекористування, дозволило брати землю в оренду на рік. Такий винайм мав коштувати 10 центнерів зданої картоплі [37, арк. 2]. На 1943 р. цю практику продовжили, але орендарю запропонували здавати зазначену кількість картоплі або 2 центнери зернових [38, арк. 51-51 зв.].

Отримати землю в оренду мали можливість одноосібники, службовці та всі, хто прибув в село на постійне місце проживання та зголосився працювати в общині [39, арк. 43-43 зв.].

У 1943 р. окупаційне керівництво з метою поліпшення ставлення місцевого населення до німецької адміністрації прискорило реорганізацію сільського господарства на Україні в хліборобські спілки (десятихатки). Серед селян Чернігівщини проводилась агітація про переваги цього господарського устрою. Наголошувалось, що незабаром буде ліквідована колгоспна система та введена одноосібна система господарювання. Земля буде роздана у приватну власність, але селяни мають об'єднуватись у хліборобські товариства з метою взаємодопомоги та спільного користування сільськогосподарським інвентарем. Проте на ці товариства, у зв'язку військовим часом, поширювалися плани аграрних заготівель для забезпечення німецької армії [40, арк. 282-283]. Однак, в дійсності новостворені спілки як общинні господарства перебували під суворим контролем. В поширених по селах правилах внутрішнього розпорядку вказувалось, що чоловіки та жінки мали відробити не менше 25 днів, а люди похилого віку та підлітки – не менше 15 днів на місяць в господарстві. Робота мала починатись на світанку і закінчуватись на

заході сонця по сигналу (биття металевою палкою по рейці). Відповідальним по общинним господарствам та спілкам залишався староста. Він мав давати наряди бригадирам та іншим відповідальним особам господарства та спілок і контролювати хід виконання робіт. Залишалась система покарань: за невихід на роботу накладався штраф в 3 трудодні, за злісне невиконання розпоряджень могли залишити і без земельного наділу в спілці чи господарстві [41, арк. 26 зв.].

Отже, німецька політика в сфері сільськогосподарського виробництва на Чернігівщині, незважаючи на видимість реформ, була спрямована на масове пограбування місцевих аграрних ресурсів на користь Рейху. Селянину в цій політиці відводилась роль робочої сили, примушеної до праці постійними погрозами, побоями або смертю. Чи не єдиною умовою виживання населення в ті часи стали власні земельні наділи та напружена праця майже без будь-яких засобів сільськогосподарського виробництва.

Посилання

1. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 23 с.; Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.І. Власенко. – К., 2007. – 22 с.; Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

2. Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 4.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 4.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3110, оп. 1, спр. 3.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 4.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 4.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 14.

9. Справочник председателя колхоза / Автор. кол.: Абрамов В.А., Анисимов Н.И., Долгополов М.И., Ихтейман И.М. (рук. авт. кол.) и др. – М.: «СЕЛЬХОЗГИЗ», 1941. – 608 с.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 63.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3263, оп. 1, спр. 7.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 4.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 121.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 69.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4431, оп. 1, спр. 8.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3056, оп. 1, спр. 2.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 84.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 83.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 73.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 73.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3199, оп. 1, спр. 1.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4430, оп. 1, спр. 1.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3270, оп. 1, спр.23,
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4268, оп. 1, спр. 50.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3221, оп. 1, спр. 18.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 144.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 18.

Шаповаленко Е.Ю. Сельскохозяйственное производство как повседневная практика жителей Черниговщины в 1941-1943 гг.

На основе документальных и архивных источников исследуется положение крестьянства Черниговщины в разрезе немецкой оккупационной политики в 1941-1943 годах в сфере сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова*: аграрная политика, общинное хозяйство, трудодень, принуждение крестьян, земледельческие товарищества.*

Shapovalenko Ye.Yu. Agricultural production as a daily practice of the population of Chernihiv region in 1941-1943

The state of the peasantry of Chernihiv region is studied in the context of German occupation policy in 1941-1943 in the field of agricultural production on the base of documentary and archival sources.

Key words: *agricultural policy, community management, workday, forcing farmers, agricultural associations.*

13.03.2013 р.

УДК 94(477.5)«1945/1955»:332.83

В.М. Гаврилов

ВІДБУДОВА ЖИТЛОВОГО ФОНДУ В КОЛГОСПНИХ СЕЛАХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОБЛАСТЕЙ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ)

Стаття присвячена вивченню однієї з ключових соціальних проблем, що постали перед повоєнним селом після вигнання німецьких окупантів – відсутності житлового фонду і заходам по його відновленню.

Ключові слова: *руйнування, будівництво, житло, будівельні матеріали, колгосп, будинок, кредит.*

Серед гострих проблем, що постали перед українським селянином відразу після вигнання окупантів, була житлова проблема. Вона тривалий час залишалась не розв'язаною, незважаючи на урядові рішення та обіцянки про допомогу. У роки окупації, за даними Наркомзему УРСР, тільки в 197 районах лівобережних областей УРСР окупантами було спалено 319 тис. житлових будинків колгоспників [1].

Спеціальні історичні праці з даної проблематики

відсутні, за винятком окремих сюжетів у контексті вивчення проблем післяокупаційного українського села та праць загальноісторичного характеру [2]. Частково дана проблема розглядалась також у медичній літературі із санітарно-гігієнічної точки зору [3].

Мета даної розвідки – проаналізувати втрати житлового фонду після окупації, заходи влади по його відбудові, форми і методи відбудовчих робіт та їхні результати.

Особливо тяжким спадок війни був у Північному Лівобережжі України. Тут німці відходили без поспіху і мали час для застосування тактики «спаленої землі». Розслідуванням Державної надзвичайної комісії було встановлено, що за період тимчасової окупації Сумської області фашисти спалили повністю 128 і частково 635 сіл. На руїни і згарища було перетворено 35,6 тис. дворів колгоспників [4, 70]. Чернігівщина в цій сумній статистиці також посідала одне з чільних місць. Загальна сума збитків, заподіяних окупантами, становила тут 21,8 млрд. крб. [5, 70]. Частково та повністю було зруйновано 34 806 житлових будинків [6, 3] або 11,4 % житлового фонду. Повністю було зруйновано 61 населений пункт, на 60 % – 950, частково – 2063, уціліло повністю – 760 [7, 120]. На момент визволення в землянках мешкало 22 249 родин області 8, 4]. Середня орієнтовна вартість зруйнованого селянського двору складала 50 тис. крб. [9, 128]. Крім того, велика кількість селянських родин проживала на чужій житловій території. Як згадує жителька с. Лемеші Козелецького району Клавдія Степанівна Скотар, у хаті її батьків мешкали чотири родини, які втратили свої будинки під час окупації [10].

Ще під час війни, 21 серпня 1943 р., Рада Народних Комісарів та ЦК ВКП(б) видала постанову «Про невідкладні заходи по відновленню господарства в районах, визволених від німецької окупації». Згідно з нею для керівництва та координації робіт по будівництву житла та культурно-побутових закладів формувалась відповідна ієрархія інституцій: союзний та республіканський наркомати з житлово-цивільного будівництва, при облвиконкомах – спеціальні управління у справах сільського та колгоспного будівництва, при сільрадах – будвідділи та контори. Колгоспи створювали свої будівельні бригади, але за браком ресурсів вони не могли якісно забезпечити попит населення на житло. У доповідній записці на ім'я М. Хрущова було зазначено, що індивідуальне житлове будівництво у 1944 р. ведеться незадовільними темпами [11, 40].

Серйозним недоліком у будівництві житлових будинків для колгоспників було те, що вони проводились, як правило, силами самих колгоспників-забудовників, майже без допомоги колгоспів і місцевих організацій. Колгоспи лише надавали допомогу виділенням лісу «на корню» та місцевими будівельними матеріалами і дуже обмежено тягловою силою.

Нерідко адміністрації колгоспів не тільки не надавали допомоги робочою силою, але часто, коли колгоспнику вдалося домовитися з іншими односельцями про надання допомоги у будівництві, безпідставно заважали цьому. Це суперечило селянській традиції толоки – надання колективної допомоги при будівництві житлових будинків та господарських споруд. Колгоспники були змушені займатись будівництвом власного будинку у вільний від колгоспної роботи час. Інколи навіть колгоспники-передовики, не маючи змоги відволікатись на будівництво власних будинків, мешкали в дуже поганих умовах. Житлові будинки на селі будувались у вигляді простої хати, як і 20-30 років тому. Така хата була недостатньо світлою, з низькою стелею, в більшості випадків мала лише одну кімнату та кухню, хоча офіційні джерела твердили, що «будинок колгоспника складається із комплексу житлових та допоміжних, достатньо відокремлених одне від іншого приміщень» і має в розрахунку на одну особу 9 $м^2$ площі та 25-29 $м^3$ повітряної кубатури [12, 92].

У той же час колгоспи мали достатньо можливостей для виробництва місцевих будівельних матеріалів і використання їх у будівництві. В обох областях Північного Лівобережжя були великі запаси глини та лісу, з яких можна було виготовляти цеглу, черепицю та інші місцеві будівельні матеріали. Їх виробництво могло бути легко організоване силами самих колгоспів, оскільки для цього не потрібно складного обладнання та висококваліфікованої робочої сили.

Не випадково й постанова РНК УРСР № 117 оцінювала роботу по будівництву нових та відбудові старих житлових будинків на селі як незадовільну. З виділених на 1944 р. кредитів у сумі 20 млн. крб. на індивідуальне житлове будівництво було використано лише 800 тис. крб. або 4 % [13, 43]. Тут же було відзначено, що Чернігівська, Сумська та Київська області зовсім не розпочали кредитування індивідуальних забудовників. У районах, звільнених від німецької окупації, забудовники отримували пільги при сплаті податку з будівель, а також для них мав бути проведений пільговий продаж будівельних матеріалів від розбирання зруйнованих будівель. Додаток до постанови визначав перелік торгових точок з продажу таких будівельних матеріалів. Кількість їх була досить обмеженою. Так, на всю Чернігівську область було лише три такі спеціалізовані магазини, на Сумську – два [14, 47].

Додатково регламентувала заходи по відбудові житла колгоспників постанова ЦК ВК(б)П та Ради Міністрів СРСР від 28 квітня 1945 р. «Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих будівель колгоспів та культурно-побутових закладів в селі». У постанові зазначалося, що все сільське і колгоспне будівництво має проводитись на основі заздалегідь складених і затверджених проектів забудов [15, 10]. Як наслідок, у більшості колгоспів було розпочато створення будівельних структур. Так, у Краснопільському районі Сумської області для проведення будівництва у 12 колгоспах були створені бригади по 8 чол. кож-

на. У Дубов'язівському районі на 1945 р. було заплановано будівництво 340 будинків для колгоспників, 3 школи та 1 клуб. У всіх колгоспах району було утворено 45 будівельних бригад по 7-8 чол. у кожній, у Білопільському районі було організовано 18 бригад. У Роменському районі розпочались роботи по відбудові 12 колгоспних цегельних заводів потужністю кожного з них 70 тис. шт. цегли на рік.

У доповідній записці від 25 квітня 1945 р. на ім'я Й. Сталіна М. Хрущов пропонував установити такий порядок, щоб відповідальність за забезпечення селян житлом покладалася безпосередньо на колгоспи, коли житлові будинки зводилися б організовано, силами і засобами колгоспів, за рахунок тих колгоспників, для яких вони будуються. Для проведення робіт по будівництву кожен колгосп мав створити постійну будівельну бригаду. У розрахунку одна бригада з 15 чоловік могла побудувати 1-2 кімнатний будинок за 15-16 днів, 3-х кімнатний – за 20 робочих днів. За сезон така бригада будувала б 10-15 двокімнатних будинків. Затрати робочого часу на будівництво одного двокімнатного будинку складала 500-600 трудоднів.

Загальна сума трудоднів, нарахована колгоспом за будівництво будинку, зараховувалась як заборгованість колгоспника, якому було побудовано будинок, з погашення її упродовж кількох років. Строк погашення заборгованості встановлювався загальними зборами колгоспників. Розмір щорічного погашення становив 25-30 %. При наявності в сім'ї одного працездатного розстрочка могла надавалась на 8-9 років, двох працездатних – 4-5 років, трьох – 2-3 роки.

Грошові затрати колгоспу повинні були бути повністю покриті колгоспником у тому ж році за рахунок державних кредитів на індивідуальне будівництво, а при необхідності – за рахунок його заробітку [16, 21]. Вартість будівництва однокімнатного, з кухнею, будинку колгоспника з різноманітних матеріалів становила від 4 351 до 5 254, двокімнатного будинку – від 5 700 до 7 807 крб.

Четвертий п`ятирічний план 1946-1950 рр. також передбачав проведення нового будівництва та відновлення житлового фонду в селах, але в основному на кошти колгоспів. Держава брала на себе лише зобов`язання по обмеженому кредитуванню та наданню допомоги будматеріалами. Так, річний кредитний план Городнянського сільгоспбанку для Тупичівського району Чернігівської області передбачав виділення наступних сум на індивідуальне будівництво: колгоспникам – 50 тис. крб., демобілізованим – 50 тис., інвалідам Вітчизняної війни – 10 тис. [17, 155]. Але громіздка управлінська система та перекладення відбудови на колгоспи гальмували процес відновлення зруйнованого житлового фонду.

Плани робіт по міністерству житлово-цивільного будівництва постійно не виконувались і ледве перевищували 60 % [18, 162]. Так, за 1947 р. план по житловому будівництву в Чернігівській області було виконано на 64,2 % [19, 12]. По Сумській області з асигнованих 340 тис. крб. у 1947 р. було освоєно 171 тис. крб. або 50,3 %, а план будівельно-відновлювальних робіт виконано лише на 30 % [20, 2]. Та й новобудови, до всього, не відзначались належною якістю. Обстеження сіл Чернігівської області комісією ЦК КП(б)У показало, що «нові будинки колгоспників в переважній більшості випадків являють собою чотиристінну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з двох боків. Дахи солом'яні, долівки глиняні, вікна маленькі з низькими підвіконнями» [21].

Для прискорення будівництва житлових будинків для колгоспників, що проживали в землянках, було винесено спеціальне рішення Чернігівського обкому партії та облвиконкому від 30 березня 1948 р. № 675, а також відзначено особливо незадовільний стан будівництва в Добрянському, Гремяцькому, Козелецькому та Любецькому районах [22, 11]. Наприкінці 1948 р. в області «мали потребу в лісоматеріалах» (тобто жили в землянках) 1,5 тис. сімей. Крім того, в чужих житлах (а отже, потребували розселення) мешкали 2 783 сім'ї [23, 49]. Уповноважений держплану СРСР по Чернігівській області К. Артем'єв доповідав про хід виконання плану по сільському житловому будівництву наступне: «Перевірка показала, що ця робота в області ведеться незадовільно. Організації, що здійснюють побудову житла в сільській місцевості, станом на 1 вересня план виконали на 41,7 %, а план будівництва жител для колгоспників виконано всього на 35,6 %. Особливо незадовільно організовано будівництво жител для колгоспників, які проживають в землянках» [24, 213]. На початок 1949 р. у половині районів Чернігівської області ще існували землянки. Особливо багато їх було в Козелецькому районі – 216, Любецькому – 228, Добрянському – 186, Ріпкинському – 184 [25, 4].

5 січня 1949 р. була видана постанова Ради Міністрів та ЦК КП(б)У «Про хід будівництва житлових будинків для колгоспників, що проживають в землянках та на чужій території». За постановою на індивідуальне житлове будівництво в Чернігівській області виділялись кредити в сумі 300 тис. крб., а також було розподілено 3040 м^2 скла та 1480 м^3 лісу [26, 7]. Цих ресурсів, звісно, не вистачало. Так, скажімо, у Любецькому районі для 171 родини, що проживали в землянках, за півроку побудували лише 14 будинків, в Новгороді-Сіверському для 91 родини – один будинок, а з початком жнив ця робота взагалі загальмувалась до глибокої осені. Крім того, виявилось, що лише за два місяці 1949 р. кількість родин, які проживали на чужій території, збільшилась на 51 родину за рахунок поділу основних і переходу частини сім'ї, котра відділилась, на чужу територію.

План сільського та колгоспного будівництва 1949 р. у частині побудови житлових будинків було виконано на 60,9 % – із запланованих 158 370 будинків було зведено 96 375. Найгірше зводились будинки для селян,

які проживали в землянках. З 1949 р. було побудовано лише 6144 будинки, що становило 50,1 % плану [27, 12]. У Сумській області виконали план побудови житлових будинків на 75,3 %, звівши їх до 6022. Чернігівщина дещо перевиконала план, побудувавши 6122 будинки, при тому, що план передбачав 6 тис [28, 98]. Але й цього не вистачало.

На 1 січня 1950 р. в Україні діяло 2136 цегельних заводів, 144 – по виготовленню черепиці, 8949 столярних майстерень, 77 пилорам, 757 цегельних пресів, 369 черепичних пресів, 1243 глином'ялки, 848 деревообробних станків. Усього по Україні з передбачених планом 1,3 млн. будинків на кінець п'ятирічки було збудовано 650,6 тис. або 50 % [29].

За 1950 р. у Чернігівській області було збудовано лише 178 будинків для селян, що мешкали в землянках [30, 2]. Не завершилось переселення сільських жителів, що мешкали в землянках до будинків і в 1951 р. Лист з республіканського управління у справах сільського і колгоспного будівництва начальнику Чернігівського облуправління А. Суворову вимагав прискорити цей процес, а також прозвітувати, які практичні заходи здійснено для тих, хто проживав у землянках, особливо для родин загиблих та сиріт [31, 76]. Отже, не можна погодитись із твердженням, що все сільське населення, яке в роки війни залишилось без притулку, на початок 1951 р. було переселено з землянок у нові будинки [32, 278].

За систематичне невиконання планів будівництва у 1951 та 1952 рр. були звільнені ряд завідуючих райбудвідділами. Наприклад, при звільненні завідуючого Тупичівського районного будвідділу Половинника йому в вину, окрім зривів планів будівництва по району, було також поставлено ігнорування заборони використання дерева як основного будівельного матеріалу та крайню обмеженість у використанні місцевих матеріалів [33, 1].

Публікації початку 50-х рр. підкреслюють велику увагу до цієї проблеми з боку партійно-радянських органів та наявність на місцях різноманітних типових проектів житлових будинків, навіть адаптованих до кліматичних умов: «Кожен колгоспник може отримати у відділі сільського і колгоспного будівництва найбільш прийнятний для себе проект житлового будинку і будувати за цим проектом» [34, 16].

Але щодо якості новобудов, то вона навіть у 50-х не досягла необхідного рівня. Тут показовою є доповідна старшого інспектора Головного управління в справах промислової і споживчої кооперації П. Лиходіда, який відвідав ряд областей, серед них і Сумську та Чернігівську: «Будівництво нових приміщень здійснюється примітивним способом і не завжди якісними будматеріалами, до того ж в більшості випадків новобудови здійснюються в застарілому стилі сільських побудов, що не може задовольнити вимог колгоспників» [35, 93]. Більшість перевіряючих відзначали примітивну організацію виробництва, низьку механізацію, відсутність постійних кадрів (в дрібних колгоспах або взагалі не було будівельних бригад або вони були по 3-4 чол.) та відволікання в зв'язку з цим колгоспників від польових робіт, повільне розгортання виробництва та видобутку місцевих будівельних матеріалів, вільні ціни на матеріали та обладнання, невпорядкованість норм виробітку та розцінок при будівництві, відсутність прогресивно-преміальної оплати. Крім того, плани будівництва житла не узгоджувались з виробничими планами колгоспів, розмір кредитування до 10 тис. крб. зі строком погашення на 7-10 років не відповідав зростаючим вимогам до облаштування. Отже, можна погодитись з висновком дослідників, що «не дивлячись на актуальність та народногосподарське значення дослідження по плануванню та забудові сільських населених пунктів, їхній рівень значно відставав від потреб» [36, 16].

Таким чином, одна з найголовніших соціальних проблем післявоєнного села тривалий час залишалась нерозв'язаною. Державна політика на селі спрямована, перш за все, на відновлення виробничих потужностей колгоспів, залишала поза увагою необхідність створення належних побутових умов для сільських жителів. Зазнавши поневірянь під час війни, багато селян навіть через п'ять років по її завершенні не мали власного житла. Більшості з них помешканням слугували землянки та непридатні для житла господарчі будівлі. Не маючи власного житла, і, відповідно, господарства, ця категорія селян часто спокушалась на пропозиції вербувальників про переселення до південних регіонів України та за її межі. Але в місцях розселення побутові умови часто виявлялись аналогічними або ще гіршими, і багато селян змушені були повертатись назад.

Матеріально слабкі та організаційно незміцнілі колгоспи і в цьому питанні виявились заручниками влади. Уявлення про їхню самодостатність були абсолютно невиправдані. Усі турботи вкотре важким тягарем лягли на плечі простого селянина, який знову опинився віч-на-віч зі своїми проблемами.

Посилання

1.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1, оп. 80, спр. 296, арк. 20.

2. Історія народного господарства УРСР [в 3 т., 4 кн.] / Дерев'янкін Т.І. та ін. – Т. 3.– Кн. 1.– К.: Наук. думка, 1985; Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах / гол. ред. В. М. Литвин. – Т.2. – К.: Наукова думка, 2006; Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1.

3. Федынский В.И. Гигиена колхозного села / В.И. Федынский, В.Н. Рябов, Л.В. Лунц. – М., 1952, Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзєєва]. – К., 1952, Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952, Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981.

4. Історія міст і сіл УРСР: [у 26 т.]. Сумська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1973. – С. 70.

5. Історія міст і сіл УРСР : [у 26 т.]. Чернігівська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1972. – С. 70.

6. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 3.
7. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 20, арк. 120.
8. ДАЧО, ф. Р.-5197, оп. 1, спр. 45, арк. 4.
9. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 20, арк. 128.
10. Запис інтерв'ю з Клавдією Степанівною Скотар, жителькою с. Лемеші Козелецького району Чернігівської області 11 лютого 1999 р. / Архів автора.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 40.
12. Федынский В.И. Гигиена колхозного села / В.И. Федынский, В.Н. Рябов, Л.В. Лунц. – М., 1952. – С. 92.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 43.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1356, арк. 47.
15. Благоустрій колгоспного села [за ред. О.М. Марзєєва]. – К., 1952 – С. 10.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 296, арк. 21.
17. ДАЧО, ф. Р.-84, оп. 8, спр. 8, арк. 155.
18. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Бабко Ю.В., Бугаєвський Ю.М., Комарова І.Л. і ін., 1941-1976, Т.2 – К.: Політвидав України, 1977. – С. 162.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 337, оп. 4, спр. 118, арк. 12.
20. ЦДАВО України, ф. 337, оп. 4, спр. 112, арк. 2, 66.
21. Рибак І. Названа праця. – С. 62.
22. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 11.
23. ДАЧО, ф. Р.-5036, оп. 4, спр. 299, арк. 49.
24. ДАЧО, ф. Р.-5197, оп. 5, спр. 45, арк. 213.
25. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 40, арк. 4.
26. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 48, арк. 7.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 76, арк. 12.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 76, арк. 98.
29. Рибак І. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946-1950) / І. Рибак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 61.
30. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 69а, арк. 2.
31. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 75, арк. 76.
32. Історія народного господарства УРСР [в 3 т., 4 кн.] / Дерев'янкін Т.І. та ін. – Т. 3.– Кн. 1.– К.: Наук. думка, 1985. – С. 278.
33. ДАЧО, ф. Р.-5186, оп. 1, спр. 107, арк. 1.
34. Рябов В.Н. Благоустроенное трудовое село / В.Н. Рябов. – М., 1952. – С. 16.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1439, арк. 93.
36. Мироненко М.А. Гигиенические основы планирования сельских населенных мест / М.А. Мироненко. – М., 1981. – С. 16.

Гаврилов В.Н. Восстановление жилищного фонда в колхозных сёлах Украины после фашистской оккупации (на примере областей Северного Левобережья)

Статья посвящена изучению одной из ключевых социальных проблем, которые возникли перед послевоенным селом после изгнания немецких оккупантов – отсутствию жилищного фонда и мероприятиям по его восстановлению.

Ключевые слова: *разрушение, строительство, жилье, строительные материалы, колхоз, дом, кредит.*

Havrylov V.M. Collective farms' housing stock reconstruction in Ukraine after the fascist occupation (on the example of the Left bank Northern regions)

The article is dedicated to exploring one of the key social problems which post-war village faced after liberation from German occupation, such as lack of housing resources and actions on their rebuilding.

Key words**:** *devastation, construction, dwelling, building materials, collective farm, house, credit.*

14.03.2013 р.

УДК 614.3:394]:93(477.51−25) «1943/1953»

О.О. Баклажко

САНІТАРНЕ ОЧИЩЕННЯ ЧЕРНІГОВА ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ В 1943-1953 РР.

У статті відображений стан санітарного очищення міста Чернігова в 1943−1953 рр. та його вплив на здоров'я і життєдіяльність городян.

Ключові слова: *санітарний стан, асенізаційний обоз, сміття, нечистоти, вигрібні ями, двірники, інфекційні захворювання.*

Чистота в місті – важлива справа, адже бруд і антисанітарія не лише отруюють повітря і псують зовнішній вигляд міста, а й безпосередньо загрожують здоров'ю його мешканців. Відтак, санітарне очищення міст є невід'ємною складовою повсякденного життя мешканців. Чернігів був містом, яке істотно постраждало під час окупації. За таких умов усунення і знезараження відходів життєдіяльності в Чернігові у післявоєнний період набрало особливої актуальності. У процесі відбудови заходи з організації санітарного очищення стали важливим елементом нормалізації повсякденного життя городян. В останні роки історики все більше уваги звертають на історію повсякденності радянського суспільства повоєнного часу. Зокрема, суспільно-політичні настрої та моральний стан населення в повоєнний період досліджував В. Кононенко [23]. Вивченню діяльності загальноосвітніх шкіл України в 1943–1953 рр. присвятив своє дослідження Н. Красножон [24]. Серед узагальнюючих досліджень, присвячених проблемам повсякденності слід відзначити праці Т. Вронської [2] та Л. Ковпак [22], в яких схарактеризовано соціально-побутові умови життя населення України у повоєнний період. О. Ісайкіна детально описала побут і дозвілля городян у 1945-1953 рр., приділивши особливу увагу повсякденним практикам [20]. Окремі аспекти повсякденності чернігівців цього періоду висвітлено в роботах А. Карнабіди [21], М. Яцури [32], І. Єдомахи [33], В. Леуса [25], В. Руденка [29] та В. Сапона [30]. Головну увагу автори зосередили на процесах відбудови міста та відновлення міської інфраструктури. Проте, проблема санітарного очищення в цих роботах не дістала детального висвітлення. Залучення нових документів та місцевої періодичної преси дозволяє пролити світло й на ці реалії повсякденного життя повоєнного Чернігова.

До Великої Вітчизняної війни в містах України було проведено низку заходів з метою покращення санітарного очищення міст та зниження захворюваності кишковими хворобами. Зокрема, було збільшено кількість асенізаційних полів, широко проводилось залучення автотранспорту до очистки, органи влади складали проекти очистки великих міст

тощо [26, 121]. Наслідки війни і окупаційної політики значно змінили стан санітарного очищення міст. На момент звільнення від окупантів в містах України не було технічних можливостей для вивозу сміття, були ліквідовані поля асенізації і припинено знешкодження сміття в спеціальних зонах, знищені сміттєві урни, дворові вбиральні. Сміття закопували чи спалювали прямо у дворах або просто викидали, через що біля будинків виростали гори бруду. Комунальні служби не мали змоги ефективно виконувати свою роботу [20, 68]. Держава намагалася вжити заходів для відновлення і налагодження ефективної системи очищення міст від продуктів життєдіяльності. У постановах наркому комунального господарства УРСР від 12 травня 1944 р. «Про систематичне очищення від сміття та рідких нечистот міст, робітничих поселень і інших населених пунктів УРСР» та раднаркому УРСР від 19 квітня 1944 р. наголошувалось на необхідності санітарного очищення міст, від успішного проведення якого залежало попередження появи і розвитку епідемічних захворювань черевним тифом та дизентерією. Було наказано в містах обладнати асенізаційні обози необхідним приладдям (бочками, возами, гужовим транспортом та кіньми), організувати місця для скидання сміття і зливу рідких нечистот, проводити систематичну очистку території населених пунктів, здійснювати раз на п'ять днів дезінфекцію сміттєвих урн, проводити роз'яснюючу роботу серед населення з питання спалення побутового сміття в печах з метою зменшення його накопичення [8, арк. 8а]. Виконком Чернігівської міської ради 25 березня 1945 р. видав постанову «Про заходи приведення та утримання міста в культурно-санітарному стані та охорону житлового господарства м. Чернігова», в якій оголосив місячник чистоти в місті. Було наказано силами робітників і службовців прочистити і відремонтувати надвірні вбиральні, вигрібні ями, сміттєві баки, а де необхідно – побудувати нові, і в подальшому тримати їх в справному санітарному стані; очистити від сміття вулиці, тротуари, садиби. В подальшому прибирання вулиць, садиб та прилеглих територій повинно було здійснюватися щоденно двічі на добу, а саме: вранці до 8 год. і ввечері з 17 до 20 год. Крім того, бруківку і тротуари центральних вулиць влітку повинні були поливати двічі на добу. Вивозити сміття, гній та нечистоти дозволялося лише у відведені місця звалищ, а саме: для сухого сміття і сухих відходів – на звалище до яру 2-ої Робітничої вулиці (територія між просп. Перемоги і вул. Щорса), для рідких нечистот – на поля звалищ по Халявинському шляху [4, арк. 7]. З 1948 р. дозволялося вивозити сміття на поле по Халявинському шляху та на Подусівку [4, арк. 55], з 1950 р. – на поле по Халявинському шляху, на 2-ий км по дорозі до селища Михайло-Коцюбинське (нині с. Старий Білоус) та в урочище Рашевщина (нині територія від перехрестя просп. Миру з вул. Боженка у напрямку до заводу «Жовтневий молот») [4, арк. 78]. На кожному звалищі встановлювалися вартові та контрольно-квитанційна система [4, арк. 55]. Для прибирання будинкових дворів та прилеглих територій по всіх домоволодіннях наказувалося найняти одного чи декількох двірників коштом мешканців. Норма площі для прибирання на одного двірника встановлювалася 2780 м². У разі, коли площа, яка підлягала прибиранню, була менша за встановлені норми, дозволялося обслуговувати одним двірником декілька домоволодінь. Власники будинків могли відмовитись від послуг двірників за умови, що вони самі прибиратимуть свої двори та садиби, прилеглі вулиці та тротуари [4, арк. 7, 31, 44]. В 1950 р. норми прибирання для двірників були змінені: взимку норма прибирання забрукованих вулиць становила 1200 м², дворів – 2200 м², влітку вулиць – 1750 м², дворів – 3000 м² [19, арк. 241]. Та на практиці ресурсів для виконання цих постанов бракувало. Післявоєнні реалії в Чернігові були далекі від того, що декларував зафіксований у постановах план дій. Руйнування не дозволяли розгорнути його виконання повною мірою.

В Чернігові каналізацією та очисними спорудами були обладнані лише декілька будинків та державних установ в центрі міста. Решта користувалася надвірними санвузлами з вигрібними ямами. Вивезення рідких нечистот здійснювалося коштом мешканців за допомогою асенізаційного обозу міського комунального господарства. Основним завданням мешканців було не допускати переповнення приватних вбиралень, вигрібних ям та сміттєвих баків. З моменту заповнення вигрібних ям уповноважений будинку вивішував оголошення або обходив всі квартири з проханням внести суму для оплати вивезення нечистот. Проте, низькі статки населення ставали на заваді своєчасного очищення санвузлів, що погіршувало санітарний стан дворів. В результаті часто-густо санвузли переповнювалися, нечистоти заповнювали територію дворів та прилеглих вулиць. Санітарна епідеміологічна станція наполягла на урегулюванні цього питання шляхом запровадження стягнення плати за вивіз нечистот при стягненні квартплати у розмірі згідно її фактичної вартості [19, арк. 215, 243]. Середній тариф за вивіз 1 м³ нечистот в 1944 р. складав 15 крб. [12, арк. 19]. В 1946 р. тариф підвищився до 35 крб. за 1 м³ [14, арк. 60]. В 1950 р. тариф складав 28 крб. 61 коп. за 1 м³ [16, арк. 14], а у 1953 р. його було знижено до 23 крб. 37 коп. [17, арк. 9].

Несвоєчасне вивезення сміття і нечистот було обумовлене також недостатнім обладнанням асенізаційного обозу міста. Крім того, гужовий транспорт та коні досить часто залучалися до інших робіт, зокрема для весняної оранки полів та на місцеві будівництва [7, арк. 143]. У Чернігові після звільнення 21 вересня 1943 р. асенізаційний

обоз частково зберігся і нараховував лише 6 коней в господарстві та 22 особи експлуатаційного персоналу [10, арк. 6]. Враховуючи, що кількість населення станом на 1 листопада 1943 р. складала 26585 осіб, цього було замало [9, арк. 40]. В 1947 р. кількість коней у розпорядженні асенізаційного обозу Чернігова збільшилась до 17 [15, арк. 50], в 1951 р. – до 21. Автомашина для збирання сміття (самоскид) в господарстві асенізаційного обозу з'явилася лише в 1949 р. [16, арк. 14]. При щоденній потребі у вивозі сміття та нечистот в 200 м³, оснащення дозволяло вивозити до 40 м³, внаслідок чого санітарний стан міста не покращувався [7, арк. 121]. Кількість коней в 1953 р. була доведена до 37, кількість автомашин – до 2 одиниць, налічувалося 3 асенізаційні поля площею 12 га, кількість міських громадських вбиралень – до 5 [18, арк. 14], кількість кінних асенізаційних цистерн для рідких нечистот – лише 14.

Приведення в належний стан дворів та прилеглих територій в значній мірі покладалось і на самих мешканців. Проте, реалізація більш важливих потреб змушувала городян менше уваги приділяти питанням збереження чистоти. Частина надвірних сантехнічних об'єктів міста знаходилось в несправному стані – деякі вбиральні не були обладнані захисними люками, а спрощене обладнання помийних ям (переважно без решіток для відділення рідини від сміття) ускладнювало їх очистку. На 1952 р. лише 10–15%, домоволодінь були забезпечені сміттєвими баками [7, арк. 143]. На сторінках періодичної преси повсякчас з'являлися звістки про наслідки несвоєчасного вивезення сміття. Зокрема: «На подвір'ях будинків лежали гори сміття» [27, 3]; «В кінці вул. Леніна, біля р. Стрижень, утворилася обваляма, куди з усього міста звозили і звалювали сміття і перегній» [28, 6]; «На розі вул. Коцюбинського та Комсомольської біля продуктових крамниць було зібрано сміття з усіх вулиць, а для харчових продуктів це було погане сусідство. На Вокзальній вулиці було накидано чимало гною, що отруювало повітря навколо і псувало вигляд міста при в'їзді. На розі вул. Комсомольської та Пролетарської була влаштована справжня помийна яма. Хвилі вітру розносили по вулиці огидливий сморід. А в кількох кроках від цього місця містилася продовольча крамниця, де громадяни одержували хліб та інші продукти» [1, 5]; «Біля лікеро-горілчаного заводу лежали цілі гори скла та інших відходів» [3, 2] та ін.

Через антисанітарний стан Чернігова для мешканців постійно існувала загроза епідемічних захворювань, особливо черевного тифу та дизентерії. Для попередження розповсюдження кишкових інфекцій проводилися обов'язкові щеплення від черевного тифу [4, арк. 3].

Через постійне зростання кількості сміття на подвір'ях міста, біля звалищ спостерігалося значне скупчення безпритульних тварин. Частими ставали випадки захворювання собак на сказ та укуси ними місцевих мешканців. З метою попередження таких випадків в Чернігові з 1947 р. всіх власників собак (приватних осіб, установ та підприємств, організацій) зобов'язали їх зареєструвати у міському відділі комунального господарства, після чого господарям видавали номерні знаки, які прикріплювалися до ошийників тварин. Дворові собаки повинні були утримуватися лише на металевій прив'язі й у наморднику, заборонялося вигулювати тварин на вулицях міста без намордників і повідка [4, арк. 41]. Обов'язковою була попереджувальна табличка на воротах двору про наявність собаки. При перевезенні собак за межі міста і навпаки, господар повинен був мати ветеринарну довідку про стан її здоров'я [5, арк. 22]. Усі бродячі та безгосподарні собаки підлягали виловлюванню і знищенню [4, арк. 41]. Крім собак, виловлюванню та знищенню підлягали всі бродячі коти [5, арк. 22]. Цим також повинен був займатися асенізаційний обоз міста. Було обладнано спеціального воза з будкою та з 10 липня 1948 р. розпочато відлов безпритульних собак та знімання з них шкіри на салотопці [4, арк. 62]. Собаки, які покусали людей або тварин, підлягали знищенню [4, арк. 72]. Так, в 1951 р. було піймано і знищено 51 безпритульну собаку. Кількість мешканців, покусаних хворими на сказ собаками, постійно збільшувалася. Вони нападали на перехожих навіть на центральних вулицях міста. Зокрема, за 1951 рік було покусано 120 осіб, які змушені були пройти курс щеплення проти сказу [6, арк. 5].

Таким чином, санітарне очищення Чернігова в післявоєнний час являлося невід'ємною складовою повсякденного життя населення. Попри заходи влади у сфері організації ефективної очистки міста, післявоєнний санітарний стан Чернігова залишався незадовільним. Здебільшого це було результатом не лише недостатнього оснащення санітарних служб міста, а й діяльності самих мешканців. Післявоєнні нестатки породили низку інших потреб, зокрема в їжі, житлі, одязі, що за своєю необхідністю переважали потребу в чистоті. Таке становище негативно впливало на здоров'я населення міста і постійно загрожувало епідемічними хворобами.

Посилання:

1. Бруд і антисанітарія // Деснянська правда. – 19 квітня 1946. – № 79. – С. 5.
2. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943−1945 рр.) / Т.В. Вронська. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1995. − 83 с.
3. Дбати за чистоту // Деснянська правда. –11 липня 1953. – № 135. – С. 2.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-90, оп. 3, спр. 16.
5. Там само, спр. 87.
6. Там само, спр. 92.
7. Там само, спр. 107.
8. Там само, ф. Р-3855, оп. 3, спр. 3.

9. Там само, спр. 11.
10. Там само, спр. 56.
11. Там само, спр. 134.
12. Там само, спр. 176.
13. Там само, спр. 188.
14. Там само, спр. 199.
15. Там само, спр. 211.
16. Там само, спр. 279.
17. Там само, спр. 332.
18. Там само, спр. 333.
19. Там само, спр. 423.
20. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період(1945–1953 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Ісайкіна Олена Дмитрівна. – Київ, 2006. – 240 с.
21. Карнабіда А.А. Чернігів: Архітектурно – історичний нарис. – 2–е вид., перероб. і доп. / А.А. Карнабіда. – Київ: Будівельник, 1980. – 128 с.
22. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України у другій половині XX ст. (1945−2000 рр.) / Л.В.Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
23. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – 231 с.
24. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943–1953 рр.): Дис. канд. іст. наук 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 210 с.
25. Леус В.М. Чернігів. Погляд через століття / В.М. Леус. – Київ: «Мистецтво», 1990. – 168 с.
26. Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды второй конференции (17-19 декабря 1946 г.). – М.: Академия медицинских наук СССР, 1948. – Т.1. – 175 с.
27. Навести порядок в комунальному господарстві // Деснянська правда. – 2 вересня 1950. – № 174. – С. 3.
28. Про дрібниці, які не помічають керівники міськради // Деснянська правда. – 1 грудня 1946. – № 238. – С. 6.
29. Руденок В.Я. Чернигов: из века в век / В.Я. Руденок. – Чернигов, 2007. – 48 с.
30. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – 128 с.
31. Чи можна з цим миритися // Деснянська правда. – 14 травня 1950. – № 95. – С. 3.
32. Яцура М.Т. Краєзнавчі матеріали з історії Чернігівщини / М.Т. Яцура. – К., 1968. – 169 с.
33. Яцура М.Т. Чернігів: Короткий історичний нарис / М.Т.Яцура, І.І. Єдомаха. – Київ: Радянська школа, 1958. – 136 с.

Баклажко О.А. Санитарная очистка Чернигова как составная повседневной жизни в 1943−1953 гг.

В статье отображено состояние санитарной очистки города Чернигова в 1943−1953 гг и его влияние на здоровье и жизнедеятельность горожан.

Ключевые слова: *санитарное состояние, ассенизационный обоз, мусор, нечистоты, выгребные ямы, дворники, инфекционные заболевания.*

Baklazhko O.O. Sanitary cleaning of Chernihiv as a component of everyday life in 1943−1953

The article reflected the state of sanitary cleaning in the city of Chernihiv in 1943−1953 and its impact on the health and livelihoods of citizens.

Key words: *sanitary state, cesspoolage service, garbage, sewage, cesspools, cleaners, infectious disease.*

13.03.2013 р.

УДК 821.161.2–94Довженко:355.48(430:477) «1939/1945»

Т.П. Демченко

РОЛЬ «ЩОДЕННИКА» О. ДОВЖЕНКА У ФОРМУВАННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

У контексті підходів сучасної української історіографії у статті аналізується значення «Щоденника» О. Довженка як унікального джерела формування історичної пам'яті про останню війну.

Ключові слова: *Друга світова війна, український народ, моделі історичної пам'яті, «Щоденник».*

«Щоденник» Олександра Довженка по праву вважається одним із найавторитетніших джерел з висвітлення історії України у роки Другої світової війни. Дослідники відзначають правдивість, достовірність його записів, вказують, що автор «добре розумів геостратегічне і геополітичне значення України у світовій, а тим більше європейській історії» [1, 8-9]. Безумовно, що даний документ особового походження відіграє унікальну роль і в процесі формування історичної пам'яті про війну.

Як відомо, «здатність етносу до самоорганізації та розвитку визначається особливостями його перцепції (сприйняття), історичної пам'яті, уяви, розуму, волі. Колективна пам'ять є формою зберігання значущої інформації, символів, образів, нормативних стереотипів, прецедентів тощо. Формою соціального контролю над пам'яттю є уживана в суспільстві та чи інша модель історичного опису (дискурс історії). […] Та чи інша конфігурація усіх цих ментальних складових певної спільноти становить ментальний комплекс цієї спільноти, до якого, зрештою, прив'язана національна модель бачення світу, що має регулятивний вплив на організацію всього соціуму й здійснення відповідних внутрішньо- та зовнішньополітичних акцій» [2, 131-132].

Цей процес є надзвичайно складним і суперечливим, що й демонструє стан сучасного українського суспільства. Конкретизуючи проблему, важко не погодитися з висновком В. Гриневича: «Офіційну політику України щодо пам'яті про Другу світову війну можна загалом схарактеризувати як спробу об'єднати складники «старої» (радянської) та «нової» (західної) традиції в новій моделі. З одного боку, Україна інколи схиляється до надмірної ідеалізації попередньої війни та створення міфів шляхом конструювання нових символічних систем для опису «героїв» та «ворогів». З іншого – в офіційних оцінках війни з боку найвищого українського керівництва помітні антикомуністичні та антиімперіалістичні мотиви. У цьому плані українська модель історичної пам'яті [...] дуже нагадує моделі пам'яті, вироблені в низці посткомуністичних країн Європи» [3].

Фундаментальний двотомник нарисів «Україна в Другій світовій війні» продемонстрував прагнення

істориків до подальшої розробки і вкорінення саме такого підходу до формування історичної пам'яті. Останній розділ включає в себе й детально опрацьовану тему: «Меморіалізація пам'яті», зокрема, ґрунтовний нарис Л. Легасової та Н. Шевченко «Україна в Другій світовій війні у музейному просторі», де доречно використано й одне суттєве спостереження О. Довженка, запозичене із його «Щоденника» [4, кн. 2, 932]. Позиція істориків поступово знаходить підтримку і в широких колах громадськості, висвітлюється на шпальтах газет [5]. На початку березня Чернігівщина вшановувала пам'ять безвинних жертв спаленого нацистами у 1943 р. райцентру Корюківка. Своєрідним камертоном до розмови за «круглим столом» напередодні траурної церемонії стали слова журналіста С. Павленка: «Питання історичної правди, хоч би якою вона була, завжди актуальне для загалу, суспільства. На перший погляд, начебто все відомо про корюківську трагедію. Але разом з тим, не секрет, є питання, на які треба шукати відповіді, не оминаючи гострі кути» [6, 6]. У принциповому небажанні щось приховувати, а щось підправляти, зретушовувати проявляються ознаки довженківського підходу до нелегких проблем війни.

Нарешті, особливої актуальності запропонованій темі надає інформація про те, що готується повне видання славнозвісного «Щоденника». Українські ЗМІ писали про завершення роботи над його упорядкуванням [7, 14]. На початку березня з'явилися повідомлення, що видання «Олександр Довженко. Щоденникові записи. 1939-1956 рр.» побачило світ у харківському видавництві «Фоліо» [8, 14].

Найповніше на сьогодні уявлення про історико-політичні аспекти життєвого шляху О. Довженка дає монографія В. Марочка [9]. Автор переконливо доказує, що загалом позитивний, успішний, хоча й непевний з огляду на залежність від прихильності вождя, статус О. Довженка розлетівся вщент після нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз: «Війна пробудила в Довженкові характерний для кожної людини інстинкт самозбереження, але не власного, насамперед національної ідентичності українців, їхньої культури» [9, 196]. Українською візитівкою у ті страшні роки може слугувати його знаменитий сценарій «Україна в огні» і не менш знаменитий «Щоденник». Здається, більше ніде «гірка правда війни» не була виявлена з такою нещадною прямотою, а захист простих людей – українців, що найбільше потерпали від її закономірностей і випадковостей, ніде не прозвучав так щиро і людяно. Суттєве значення для розуміння ролі щоденникових записів має й розвідка М. Коваля [10]. Історик однією з можливих причин переслідування письменника, що зрештою привело до судилища у кремлівських стінах, вважає якраз ту обставину, що «партійне керівництво» дізналося про зміст «Щоденника» [10, 109]. Зустріч з розгніваним вождем тривала більше години, але здалася Довженкові «вічністю». Своє сприйняття її він довірив сторінкам щоденника [11, 328]. Мабуть, немає в Україні освіченої людини, яка б не читала сповнених гіркоти рядків.

Доступний сьогодні текст «Щоденника», як відомо, охоплює 1941-1956 рр. Тема війни домінує, спливає у різних варіаціях й упродовж повоєнних років. Для даної роботи був використаний текст, вміщений у виданні 2001 р. [11]. Мета її – з'ясувати основні складники критичного осмислення О. Довженком подій Другої світової війни в контексті реалізації «української політики пам'яті».

У багатоплановому, пристрасному документі, яким є щоденникові нотатки, начерки майбутніх творів О. Довженка, виразно прослідковуються три лінії. По-перше, це всіляке засудження ворогів, змалювання найогидніших рис, притаманних загарбникам: «Німецькі солдати, криві, тонкі як глисти» [11, 139]. Це самий початок записів, а далі подібна тональність обростає новими жахливими подробицями, причому увага Автора фокусується на тих злочинах, які носять винятково огидний характер, зокрема, він багато пише про зґвалтування. Можливо, тому, що саме через них можна з'ясувати всю міру приниження, яку зазнала Україна (котра трактувалася як зґвалтована жінка). Записна книжка 1941 р. закінчується словами: «Велика і надзвичайна тема – українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена» [11, 141]. Само собою зрозуміло, що в умовах запеклої війни військовий журналіст по-іншому і не міг сприймати ворога.

Друга тема – це радянська лінія. З одного боку, підкреслюються мужність, героїзм, самовідданість і самопожертва бійців і командирів, але разом з тим впадає в око відверта, виразна критика радянської влади включно з найвищими достойниками.

У записах багато влучних спостережень щодо типових представників системи, яка стала одним із винуватців трагедії. Ось запис від 15 березня 1942 р.: «Зобразити щось вроді Р-го, товсту, жирну постать «журналіста», якому по суті кажучи, все одно, що і як, для якого український народ – це лише категорія кон'юнктури, який не любить і ніколи не любив народу і чужий народу. Це воша. Вона невдоволена тим, що ми взимку мало просувалися вперед... А піди просунься сам, падлюка» [11, 150]. Або та ж тема зневаги до жінок уже з боку радянських вояків: у щойно визволеному Харкові дівчина, що підійшла до червоноармійців, почула: «Забирайся геть, німецька б...дь!» [11, 286]. Тут же узагальнення: «Раніш солдату, що втік з полону, давали нагороду. Зараз саджають у тюрму»; «Наказово-циркулярний дурню, як пишно розцвів ти на нашому полі!» [11, 255]. Автор, безумовно, радянська людина, хоча й не комуніст, гріх було б трактувати його по-іншому, але стільки негативних рис («дуроводства») помітив і піддав нещадному осуду він у системі. У цьому контексті доречно навести фрагмент із записів Олеся Гончара від 9 лютого 1966 р. «Колись,

ще за життя Сталіна, гуляли з Довженком, … і він сказав: «– У нас, художників, своя партія» [12, 371]. До лав правлячої партії, констатують вчені, письменника так і не вдалося «загнати» [1, 178-179].

Утім, сприйняття радянської влади як «своєї», «рідної» співцем «Зачарованої Десни», як і більшістю населення, під сумнів не ставилося, що підтверджують і сучасні дослідники [4, кн. 2, 629], хоча зарубіжні історики й відзначають: «Позаяк більшість пересічних людей не вірила в політичні ідеології, їхня етнічна ідентичність і політичні лояльності були настільки розмитими, що це дратувало чи навіть гнівило людей із чітким світоглядом – українських націоналістів чи комуністів. Пересічні люди ніколи не розкривали, чи їхнє слово «наші» обіймає або вилучає комуністів і галицьких українців» [13, 233].

Третя лінія – Україна. Якби хтось здійснив підрахунок щодо частоти вживання етноніму та похідних від нього, то, очевидно, можна б було визнати: вони найчастіше зустрічаються на сторінках щоденника. Це – те, що найбільше болить Авторові. У широковідомому сюжеті про українську селянку, котра дала притулок двом пораненим радянським бійцям, коли їх видала німцям одна «відьма», жінка намагалася врятувати **їх**, видаючи за своїх синів, які воювали на фронті, йдеться про українську матір. Окрім того, не може не привернути увагу досить багатозначний рядок: «Бреше вона. Її сини повбивані ще у 19-м році» [11, 154-155]. Так з'являється розуміння повторюваності трагедії, порівняння її з попередньою війною. О. Довженко, здається, не пропустив жодної кривди, завданої своєму народові: мордування безвинних людей, спалені села, чорні свитки, зруйнований Успенський собор, спалений Хрещатик, загибель творців і носіїв української культури, вивезені до Німеччини українські дівчата (цікавий у цьому контексті переказ розмови з М. Хрущовим: «–Чи не занадто дехто з українців заліз у свої українські рахунки? Чи не забули марксизму в історії? Чи не забули, що справа зараз не в українських проблемах? Я трохи заперечив. Справа, головним чином, в стражданні за судьбу народу і боязнь за його знищення. Коли я прочитав, що німці вивезли до Німеччини 50 000 українських дівчат і жінок, я плакав. Але я не знаю, чи плакав би я, прочитавши про вивіз взагалі жінок» [11, 185]).

До речі, напрочуд сучасно виглядають роздуми Автора про національну історію та її громадянське значення. Запис від 13 квітня 1942 р.: «Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років немає історії і нема словника. Яка ганьба! Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатьченків! Безбатьченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас?» [11, 170]. У роки війни було здійснено чимало спроб підняти дух людей, покликуючись на історичну пам'ять. Ці заходи детально проаналізував С. Єкельчик у монографії «Імперія пам'яті» [13, 57-66]. Але О. Довженко спародіював дані потуги у блискучому діалозі: «–Бийте, товариші, німців! Рятуйте народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда! – викрикують патетики. – А що це за люди? – питають один одного адресати промов. – А хто їх зна. – Байда, та це ж наш старший лейтенант. – А Сагайдачний? – Це редактор німецької газети…». І висновок О. Довженка не вселяє оптимізму: «Горе, горе, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні – умрем, навіки загинем» [11, 170].

Із цим застереженням повністю корелює гіркий висновок про війну: «Одбивали ми у німців наші села. ... Вилізали нам назустріч наші люде. ... Люде не радувалися своєму звільненню, їм нічим було радуватися. ... Це були бідні, зґвалтовані й опоганені, спустілі людські душі. Такими вони вже й вмруть. Горе, горе, чому ти так полюбило народ мій многостраждальний? Чому влізло ти в нашу історію, як гадина в серце, і не вигнать тебе, не заклясти?» [11, 145]. Досить оригінальною виглядає і довженківська концепція перемоги. Це запис, до речі, 6 червня 1942 р.: «Німці нас не завоюють. Нас не можна завоювати. Нас і до революції ніхто не міг завоювати. Нас не можна завоювати так же завдяки чомусь, як і не дивлячись на щось. Я не хочу чомусь перебільшувати зміст технології нашої перемоги, нехай пробачать мені мої сучасники, хоча я знаю і відчуваю цілком все велике значення нашої важкої, кривавої і дорогої перемоги. Мені трудно буде радуватися перемозі. У мене так же не вистачить сил, як не вистачало їх після закінчення фільму вже ні на що. Образ нещасної моєї України, на полях, і на костях, і на сльозах і крові якої буде здобута перемога, заслонив уже в моїй душі все. З ним я і закінчу своє життя. А на переможному бенкеті, десь в кінці другого столу, я тільки тихо всміхнуся і благословлю живих нужденних небораків. А світ нехай собі радіє» [11, 222]. І, до речі, цієї позиції О. Довженко так і не змінив. Показовий його запис про враження від параду Перемоги на Красній площі 24 червня 1945 р., зроблений наступного дня: «Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. [...] Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились в землю або й зовсім не жили ... Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. [...] Мені було жалько убитих. Героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі, безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю й муками не стала площа на коліна, не замислилися, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?» [11, 339].

Оце, адресоване і сучасникам, і майбутнім поколінням, запитання «Чого лилися з неба сльози?» може слугувати своєрідним мотто до всієї книги щоденників. Чутливе серце поета підносить трагедію рідного народу до космічного рівня, вбачає у ній відлуння попередніх катастроф і зародки майбутніх

лих. О. Довженко не бажає належати до діячів «аплодисментних мистецтв» (його власний вислів), відтак останні рядки його «Щоденника» звучать аж ніяк не в дусі соцреалізмівського оптимізму: «Нема добра на Україні». І пояснення, чому ж так ведеться (яке теж аж надто актуально звучить): «Мало ми шанувалися. Все думали вимітати залізною мітлою та «кальоним» залізом. Та все доказувати щось там одне одному» [11, 502].

Посилання

1. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні 1939 – 1945 / Керівник т. В.І. Кучер. – 584 с.
2. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси 3-х т. – К., 2004. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес / С.В. Кульчицький, Б.О. Парахонський. – 327 с.
3. Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні: Міжнар. наук. конф. (23–26 вересня 2009 р., Київ). – Без пагінації.
4. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Іст. нариси. У двох кн. / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К., 2012. – Кн. 1. – 733 с.; Кн. 2. – 942 с.
5. Сюндюков І. Пам'ять як ресурс впливу / І. Сюндюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С. 4; Його ж. Український рахунок «Вождю», або Про що говорив батько Олександра Довженка... / І. Сюндюков // День. – 2010. – 26–27 березня. – С. 1, 4.
6. Корюківка у смертельному вогні: Правда про трагедію провінційного містечка у партизанських краях // Голос України. – 2013. – 22 лютого. – С.1, 6-7.
7. Антоненко П. Відвертість без купюр: вийде друком «Щоденник» Довженка / П. Антоненко // Сіверщина. – 2012. – 25 жовтня. – С. 14.
8. Фіалко Д. Душа на папері / Д. Фіалко // Україна молода. – 2013. – 5 березня. – С. 14.
9. Марочко В. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка / В. Марочко. – К., 2006. – 285 с.: іл.
10. Коваль М.В. Справа Олександра Довженка (До 100-річчя з дня народження) / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 108-120.
11. Довженко О. Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941-1956) / О. Довженко. – К.: Дніпро, 2001. – 512 с.
12. Гончар О. Щоденники: У 3-х т. / О. Гончар. – К., 2002. – Т. 1 (1943-1967). – 455 с.: іл.
13. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф. – К., 2011. – 455 с.
13. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К., 2008. – 303 с.

Демченко Т.П. Роль «Дневника» А. Довженко в формировании исторической памяти о Второй мировой войне

В контексте подходов современной украинской историографии в статье анализируется значение «Дневника» А. Довженко как уникального источника формирования исторической памяти о последней войне.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, украинский народ, модели исторической памяти, «Дневник».*

Demchenko T.P. The importance of the O. Dovzhenko's «Diary» in the formation of historical memory about the Second World War

The article analyzes on the point of view by the contemporary Ukrainian historiography the importance of the O. Dovzhenko's «Diary» as the unique source of form ation of historical memory about the last war.

Key words: *the Second World War, Ukrainian people, models of historical memory, «Diary».*

13.03.2013 р.

УДК 94(477):314.151.3 «1944/1947»

О.В. Онопрієнко

ПЕРЕСЕЛЕНЦІ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ 1944-1947 РР. ГЛУХІВСЬКИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються факти примусового переселення українців з території Польщі в результаті підписання Угоди між Польським Народним Визвольним Комітетом та Українською Радянською Соціалістичною Республікою 9 вересня 1944 року. На основі архівних документів та спогадів учасників тих подій і їх нащадків розкриваються питання господарського облаштування, трудової діяльності, навчання та адаптації переселенців на території Глухівщини.

Ключові слова: *Угода 9 вересня 1944 року, переселенці, лемки, Верхомля Малая, Глухівщина.*

В сучасній історіографії з'являються публікації, які висвітлюють трагічні сторінки історії українського населення на теренах Польщі, примусове виселення до та в ході операції «Вісла». Цій темі присвячені дослідження Є. Сінкевича, В. Сергійчука, І. Красовського та інших дослідників. Маловивченою залишається проблема переселення українського населення з території Польщі на Східну Україну, в тому числі на Сумщину. Метою даної статті є розкриття маловідомих фактів переселення лемків на Глухівщину в результаті домовленостей між УРСР та ПНР у 40-х роках XX ст.

9 вересня 1944 р. в Любліні Голова Ради Народних Комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського Комітету Національного визволення Едвард Осубка-Моравський підписали Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Головними представниками польського уряду у справі евакуації українського населення з Польщі були консул Рогальський (до квітня 1945 р.) і Йосиф Беднаж (31травня по 11березня 1947 р.). Головним уповноваженим уряду УРСР виступали М. Підгорний, а з 1 січня 1946 р. – М. Ромащенко. Територія, на якій відбувалася дана акція, охоплювала землі Ряшівського, Люблінського і Краківського воєводств. За названою угодою переселення повинно було здійснюватися виключно на добровільних засадах. На жаль, цей пункт угоди був порушений і часто переселення мало насильницький характер, а подекуди супроводжувалось навіть терором та спричинило численні людські жертви.

На першому етапі (15 жовтня – 31 грудня 1944 року) акція переселення мала відбиток добровільності. Інструкція від 21 вересня 1944 р., видана для польських репатріаційних органів щодо реалізації угоди 9 вересня, стверджувала, що «евакуація добровільна, тому не можна застосовувати ані безпосереднього, ані посереднього примусу. Згоду на евакуацію можна висловити або усно, або на письмі» [2]. Відповідно до угоди українцям, що виявили бажання евакуюватися, скасовувалися всі недоїмки по натуральних постав-

ках, грошових податках і страхових платежах. Однак це не стосувалося тих людей, що з тих чи інших причин не подали заяву на добровільне переселення. На принцип добровільності вказував радянський дослідник І.Ф. Євсеєв та польські дослідники В. Шота і А. Щесняк, які писали, що «від 15 жовтня 1944 р. до кінця серпня 1945 р. виїздили ті, які цього бажали…» [2]. Виходить, що від вересня виїздили ті, які цього не бажали.

Початок другого етапу (1 січня – 31 серпня 1945 р.) пов'язаний з наступом Червоної Армії, що зайняла все Закерзоння – почали виїжджати люди, чиє майно було знищене в результаті боїв при взятті Лубківського та Дуклянського перевалів. На півдні, де активно діяли загони УПА, виїхати хотіло лише 5 % від загальної кількості населення. В середині серпня 1945 р. подача заяв на виїзд майже припинилась. Будь-які форми адміністративного тиску вже не давали бажаного результату.

Разом із введенням військ розпочався третій етап депортації (1 вересня – 31 грудня 1945 р.), котрий по праву можна вважати повністю примусовим. Особливо жорстоко діяли війська в тих місцевостях, де селяни спробували чинити будь-який опір.

На завершальному четвертому етапі (1 січня по 15 червня 1946 р.) виселення набрало класичної форми етнічної чистки, що включало в себе пацифікацію і палення сіл, терор проти мирних мешканців, повальну екзекуцію силами регулярних підрозділів Війська Польського.

6 травня 1947 р. уряди ПНР і УРСР оголосили спільну заяву про закінчення переселення поляків з території УРСР до Польщі і українського населення з Польщі до УРСР. У Заключному звіті Головного Уповноваженого УРСР з евакуації українського населення з території Польщі про виконання Угоди від 9-го вересня 1944 р. між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР зазначалося, що станом на 20 листопада 1946 р. було переселено 122622 родин або 482880 осіб [10]. Більша кількість евакуйованих, а саме 67,02 %, були направлені, згідно їх бажання, в західні області УРСР, і тільки 32,91 % – у східні області УРСР [10].

За планом в Сумській області мало розселитися 2714 сімей, а фактично було розселено 548. Всі переселенці, за невеликим винятком, були розміщені по колгоспам в 8 районах невеликими групами по 1-2-5 сімей в одному колгоспі. У Глухівському районі із 83 сімей 7 розселили поза колгоспом, а інші 76 родин – в колгоспах невеликими групами, й тільки в колгоспі ім. Чапаєва (с. Слоут) і в колгоспі ім. Карла Маркса (с. Дубовичі) їх кількість була більшою – відповідно 15 і 10 сімей [8]. За офіційними даними прибуття переселенців до Сумської області завершилось у серпні 1945 р., хоча за спогадами старожилів до Глухівського району вони прибували ще і у 1947 р.[3, 4, 5].

Для розгляду ряду важливих питань, пов'язаних з улаштуванням переселенців, було видано ряд постанов і наказів: постанова СНК УРСР і ЦККП(б) У від 3.10.1945 р. «Про невідкладні заходи по господарському облаштуванню українського населення, що прибуло з території Польщі на територію УРСР», постанова обкому КП(б) У і наказ НКЗ УРСР № 548 від 27.09.45 р., який зобов'язував займатися господарчим облаштуванням переселенців, наказ Наркомфіну «Про порядок розрахунку з переселенцями» та інші. При Сумському облвиконкомі в грудні 1944 р було організовано Сектор розселення. Переселенці, що прибули влітку 1945 р. до Глухівського району, – етнічні лемки – майже всі були з одного села Верхомля Малая Ново-Сончського повіту Краківського воєводства Польщі.

У місцевої влади було достатньо часу, щоб провести всі підготовчі роботи для розселення переселенців на постійне місце проживання й господарське облаштування. Як виявилося на практиці, заходи Обкому КП(б)У і виконкому Облради трудящих по господарчому облаштуванню переселенців в основному зводились до винесення рішень і констатації недоліків у роботі, але дуже слабо здійснювалося практичне керівництво й був відсутній контроль за виконанням прийнятих рішень.

За даними перевірки Управління в справах евакуації при РНК УРСР, що відбулася у лютому 1946 р., у Глухівському районі переселенці були розселені у наступних колгоспах: ім. Чапаєва (с. Слоут), ім. Карла Маркса (с. Дубовичі), «Нове життя» (с. Полошки), «Прогрес» (с. Некрасове), ім. Сталіна (с. Обложки), ім. Сталіна (с. Ярославець), «Велетень» (м. Глухів), «Радянський сіяч» (м.Глухів) та ім. Ворошилова (м. Глухів). Для більшості переселенців, які прибули на Глухівщину, не були створені належні умови. «Значна частина переселенців налаштована недоброзичливо і прагнуть виїхати з області, а в даному випадку з району. Нарікають на важкі кліматичні умови, на грубе ставлення (називають їх поляками, бандерівцями і т. п.), невлаштованість у побуті, розкиданість малими групами по різним колгоспам, а у Польщі вони жили у одному селі. Наприклад, переселенці, що прибули до Глухівського району, майже всі з одного села Верхомля Малая, де вони проживали разом досить довго, зараз вони проживають в різних місцях. Багато переселенців хочуть, щоб їх розселили всіх в одному селі» [9]. Хоча за цими ж даними у колгоспі ім. Ворошилова та «Радянський сіяч» голови колгоспів Гаврильчук та Толкачев виявили до переселенців турботу і уважно відносились до їх проблем.

За спогадами Івана Матвійовича Стровського, 1942 р. н., до Глухова та району були переселені такі лемківські сім'ї: Стровські, Овсінські, Гурко, Трощак, Барновські, Кикляк, Гурей. Вони були розселені по колгоспах ім. Ворошилова, «Нове життя», «Веле-

тень». З них частина залишилася, а частина виїхала на Західну Україну. Михайло Андрійович Стровський із сім'єю, яка налічувала 7 чоловік, виїхав до Тернопільської області, Теодор Гурей (5чол. сім'ї) виїхав до Тернопільської області. Залишились Микола Андрійович Овсінський, Трощак Іван і Катерина Трощак, Андрій Йосипович та Катерина Семенівна Гурко, Марія Барновська, Матвій Андрійович і Анна Теодорівна Стровські [6]. На даний час у Глухові проживає вже третє покоління лемків.

У документах Державного архіву Львівської області значиться, що родина Стровських на чолі з Анною Теодорівною, 1902 р. н. (її чоловік служив у Радянській Армії, приєднався до сім'ї пізніше), Іван Матвійович, 1942 р. н., Марія Матвіївна, 1928 р. н., Варвара Матвіївна, 1932 р. н., Катерина Матвіївна, 1935 р. н., Пазя Теодорівна, 1874 р. н. у 1945 р. були переселені у Сумську область з с. Верхомля Малая Ново-Сончсього повіту Краківського воєводства Польщі. Ними залишено господарське майно, яке складалось із житлового будинку 252 м куб., комори 273 м куб., складського приміщення 60 м. куб., стодолу – 96 м куб., саду з 40 дерев площею 0,32 га. Вартість залишеного майна становила 4952 крб. [1].

Сім'я Василя Томовича Кікляка (1888-1954 рр.) та Ганни Олексіївни Кікляк (1893-1978 рр.) прибула до Глухова у 1945 р. з дітьми Антоном, 1924 р. н., Ганною, 1933 р. н., Антоніною, 1922 р. н., Марією, 1925 р. н. На батьківщині сім'я володіла 15 га землі. Ще одна їх донька Юлія, яка була примусова відправлена до Німеччини у роки війни і там вийшла заміж за поляка Серкеса, приїхала до Глухова у 1946 р. Довго вони тут не затрималися, тому що мали змогу виїхати в Польщу, адже її чоловік був поляком. Сім'я повернулася до свого села Верхомля Малая, де їм повернули лише частину майна. Марія і Антоніна виїхали до Івано-Франківської області. Інші члени родини залишилися у Глухові. До виходу на пенсію вони працювали у колгоспі «Велетень». Ганна Василівна 1955 р. вийшла заміж за Миколу Петровича Шакотька. У родині було троє дітей [8].

Лемки та їх нащадки відзначалися працелюбністю. «По даним перевірки і відгукам місцевих працівників, українське населення, що прибуло з Польщі, хоча не являється членами колгоспів, приймало активну участь у роботі колгоспів. Велика частина яких за короткий проміжок часу, з червня по липень, до кінця збирання врожаю мають від 400 до 600 трудоднів. Але за останній час, з початком холодів, трудова діяльність переселенців знизилась. Велика частина працездатних чоловіків, жінок і підлітків на роботу не виходять, так як не мають теплого одягу та взуття. Корови переселенців у літній час працювали на польових роботах, а зараз переселенці у своїй більшості на коровах возять для себе паливо і корм для худоби» [9].

До с. Ярославець Кролевецького району були переселені сім'ї Марії Антонівни Тудай, Антона Даниловича та Ганни Степанівни Демури, Івана і Антоніни Дзюбинських, Катерини Степанівни Оринич.

На нових землях лемкам довелося зіткнутися з матеріальними і культурними проблемами. Жителька с. Слоут Валентина Семенівна Шакотько, 1936 р. н., здагує: «У важкий післявоєнний час в нашому селі жили жителі з Західної України. Скільки сімей було – я не пам'ятаю. Жили вони в бригадних хатах. Одна сім'я – в третій бригаді на Ляхівці (нині вулиця Первомайська), ще одна – в хаті першої бригади, яка розташовувалась на місці нинішньої триповерхової школи (по вул. Леніна). Крім того, дві сім'ї мешкали в будинку ветеринарної дільниці, що розташований в кінці нинішньої вулиці Нова. Ще одна сім'я жила в будинку в центрі села за Будинком культури, біля хати, що використовувалась у післявоєнний час як церква. Люди із Західної України відрізнялися від слоутчан – ходили у вишитих українських сорочках, їздили по селу на возах (арбах), в які були впряжені два воли, дивними були їхні дерев'яні лопати. Люди з цих сімей часто ходили до церкви. Це був важкий голодний 1946 рік. Не знаю, хто їх кормив, що вони їли, адже зерна в селі не було. Також дуже скоро вони виїхали. Чому і куди – ніхто не знав» [7].

Інші очевидці тих подій підтверджують також той факт, що переселенці розмовляли на своєму діалекті, дотримувались своїх традицій. Місцеве населення сприймало їх неоднозначно. Та й самим горянам було важко звикнути до нових умов життя. Багато з них при нагоді поверталось на батьківщину або переїздило до Західної України (в основному в Тернопільську та Івано-Франківську області). Ті ж, хто залишились, як правило, були гарними господарями, побудували для своїх сімей нові будинки, облаштували своє життя, дали освіту своїм дітям. Люди старшого покоління і сьогодні пам'ятають прекрасного столяра Миколу Андрійовича Овсінського, бригадира колгоспу «Велетень» Антона Васильовича Кікляка, механіка колгоспу ім. Ворошилова Василя Матвійовича Стровського та інших.

Дослідження даної теми розкриває сторінки повоєнної історії лемків, пов'язані з їх переселенням з рідних земель, адаптацію на новій території. У перспективі автор бачить своє завдання у вивченні ситуації з переселенцями в інших районах Сумської області та уточненні даних по Глухівському району.

Посилання

1. ДАЛО, ф. 3229, оп. 10 спр.15, спр.5, арк.206, зв. арк. 252

2. Роль офіційної польської влади та підпільних формувань у переселенні українців з Польщі у 1944 – 1946 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: //http://obereg.at.ua/publ/.

3. Спогади Евгенії Ілларіонівни Захарченко, 1937 р. н. (с.Полошки Глухівського р-ну Сумської обл.)

4. Спогади Лідії Єгорівни Лук'яненко, 1937 р. н. (с.Полошки Глухівського району Сумської обл.).

5. Спогади Лідії Луківни Мухи, 1935 р. н. (с. Полошки Глухівського району Сумської обл.).

6. Спогади Матвія Івановича Стровського, 1942 р. н. (м. Глухів Сумської обл.).

7. Спогади Валентини Семенівни Шакотько, 1936 р. н. (с. Слоут Глухівського р-ну Сумської обл.)
8. Спогади Ніни Миколаївни Шакотько, 1956 р. н. (м. Глухів Сумської обл.)
9. ЦДАВЦВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 28. арк.100-115.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 4356, арк. 5-80.

Оноприенко Е.В. Переселенцы с территории Польши 1944-1947 г. Глуховский аспект

В статье рассматривается вопрос принудительного переселения украинцев с територии Польши после подписания Договора между Польским Народным Освободительным Комитетом и Украинской Советской Социалистической Республикой 9 сентября 1944 года. На основании архивных документов и воспоминаний учасников тех событий, а также их наследников рассматривается вопрос хозяйственного устройства, трудовой деяльности, учебы и адаптации переселенцев на територии Глуховщины.

Ключевые слова: *Договор 9 сентября 1944 года, переселенцы, лемки, Верхомля Малая.*

Onopriienko O.V. Emmigrants from the territory of Poland in 1944-1947 years. Hluktiv aspect

In this article it is dedicated the question of forced remove of Ukrainians from the territory of Poland at the result of sigh of the agreement between Poland and Ukrainian Soviet Social Republic on the 9th of September 1944. On the basic of documents and memories of eyewitnesses the question of economic activity, studying and adaption of on the territory of Hlukhiv Region.

Key words: *Agreement between Poland and Ukrainian Soviet Social Republic on the 9th of September 1944, immigrants, lemky, Verkhomlia Malaia.*

23.03.2013 р.

УДК 908(477)Гончар«19»

В.В. Терлецький

ГЛУХІВЩИНА ТА ЇЇ ЛЮДИ В ПОЛІ ЗОРУ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

В статті розглядаються питання уваги і глибокого чуйного відношення Олеся Гончара до осіб, пов'язаних з Глухівщиною: допомоги їм на ниві красного письменства та в житті.

Ключові слова: *Глухівщина, Олесь Гончар, С. Реп'ях, А. Погрібний, В. Батюк.*

Минуле Глухівщини у контексті історії України вивчалося і доносилося до читача багатьма уродженцями або причетними до цього північно-східного регіону нашої країни особами. Особливо чітко це простежується у відгуках, стосунках з ними класика української літератури, державного діяча, лауреата Шевченківської премії Олеся Гончара. Особисті зустрічі з цим видатним письменником, листування з ним були покликом до роздумів, осмислення тогочасної дійсності, зваження баченого, а потім – натхнення до творчості засобом підвищення їх літературної майстерності, розширення масштабу власної праці.

Десь на початку 60-х років з Олесем Гончаром познайомився уродженець м. Глухова, поет-пісняр Станіслав Реп'ях, який, на жаль, минулого 2012 року пішов від нас на 74-му році життя. Час від часу вони листувалися. Станіслав Опанасович повсякчас не минав нагоди, а особливо в період керування Чернігівською організацією Національної Спілки письменників України, щоб взяти активну участь у відзначенні подій на терені нашої історії, науки, культури, освіти, красного письменства.

6 квітня 1980 р. Олесь Гончар йому писав: «Дорогий Станіславе Опанасовичу! Дуже хотілось би побувати на відкритті свята в рідному селі Павла Григоровича Тичини, та ще не знаю, як складеться мій сьогорічний травень. Можливо, доведеться бути в далекій дорозі (зараз питання вирішується), якщо ж буду 12 травня вдома, то … Одне слово, на початку травня зателефонуйте мені до Києва. З пошаною Олесь Гончар» [3, 184-185].

У 1989 р. почала ламатися крига забуття, викреслення із згадок, заборони друкування творів уродженця містечка Вороніж Глухівського повіту П.О. Куліша, поступового скидання з нього штучно накинутого ярлика українського буржуазного націоналіста. Від Сумщини на Чернігівщину були відряджені поет Анатолій Гризун та автор цієї статті. Приятель Олеся Гончара тоді подарував книжечку своїх «Поезій» (К., 1983) з написом: «Шановному Вікторові Володимировичу Терлецькому на згадку. Ст. Реп'ях. 6/IУ-89 р./ А далі приписав: «х. Мотронівка, біля могили П. Куліша, Г. Барвінок і В. Білозерського» [1].

Він із задоволенням прийняв запрошення приїхати на конференцію до батьківщини Куліша у Вороніж. І таки прибув з чернігівським поетом А. Олійником. На святі 8 вересня того ж 1989 року прочитав свій новий вірш «До мовного питання». Певно, виконуючи заповіт Олеся Гончара, який 20 червня, за два роки до цього, писав М. Горбачову до ЦК КПРС: «Стараниями тех, кому гласность и сегодня явно не по душе, язык украинского народа последовательно изгоняется из школы, ему больше не находится места в учреждениях, в детских садах, в средних и высших учебных заведениях, где еще после войны преподавание велось – как правило – на украинском языке. Сегодня же пользоваться языком народа считается «непрестижным», наоборот – игнорировать его, всячески унижать его считается среди наших ответственных чуть ли не модой, признаком «благонамеренности» [3, 277].

Ото ж Станіслав Реп'ях проголошував:
«Які беззахисні, хоч і тверді, слова!
Чужих не знаєм, кревні забуваєм…
Та мова предків, трепетна, жива
До нас волає … Зможемо навзаєм?
Зуміємо серцями пригорнуть?
Душею оновитись без принуки?
Чи може, все розсиплеться, як ртуть,
Німими будуть діти і онуки?
Цього б хотілось блазням-глупакам,
Що всі святині віддають в офіру…»

Того ж дня ми з Кулішевого Воронежа виїхали

до Новгорода-Сіверського, де С. Реп'ях підписав на подарованій книжці «Вербная дорога» (М., 1989) пам'ятні слова: «На згадку про відкриття пам'ятка Ярославні».

…Року 2006-го, 12 серпня, перебуваючи на Шосткинщині на фольклорно-мистецькому святі на честь Пантелеймона Куліша, зініціював поїздку до Глухова видатний вчений, академік, доктор філологічних наук, публіцист і громадсько-політичний діяч Анатолій Погрібний (1942-2007). Супроводжували його О.О. Лазаревський, правнук відомого історика Лівобережної України О.М.Лазаревського (1834-1902), який найтіснішим чином був пов'язаний службовою працею, історико-літературними дослідженнями, сімейним життям (13 червня 1876 р. повінчався в Михайлівській церкві міст. Вороніж Глухівського повіту з Ганною Миколаївною Шрамченко: його поручителем був судовий слідчий Глухівського повіту, надвірний радник П.Г. Васьков (1837-1902) [4, 66] та автор цієї статті.

У колишній гетьманській столиці усе цікавило Анатолія Григоровича – і храми, і Київська брама, пам'ятники міста. Ми не могли не спуститися до р. Есмань, а потім підійти до верстового стовпа із хрестом, встановленого в Глухові у 1991 р. на честь і в пам'ять Т.Г. Шевченка, коли відбувався похід-реквієм з нагоди 130-річчя перепоховання тіла Кобзаря.

Усе цікавило Погрібного. І, як мені здалося, він навіть поспішав побачити якомога більше… Поспішав. Вже рік по тому його не стало [5, 333].

Анатолій Погрібний після закінчення Харківського хіміко-механічного технікуму місцем праці обрав Шосткинський завод хімічних реактивів. То були 1959-1961 роки. З нагоди ювілейної дати – 100-річчя від дня народження Т.Г.Шевченка – він організував на підприємстві широке і гучне її відзначення. Виступив з доповіддю про поета, влаштував концерт. Лунали пісні на слова Т.Г.Шевченка, відбулася вистава за поемою «Наймичка», у якій сам читав текст від автора.

Та з часом поманив до себе Київський університет, намагання отримати вищу філологічну освіту. Заполонив душу потяг до літературної праці. Згодом він став відомим діячем на ниві красного письменства. Тісно зблизився з Олесем Гончаром, який почав повсякчас турбуватися про його творчий шлях. Зокрема, 11 грудня 1988 р. Олесь Терентійович писав професору, доктору університету Ля Салль (США, Філадельфія) Леоніду Рудницькому: «Якби Ви хотіли знати мою думку, кого б я міг би порекомендувати для участі в майбутній конференції, то я назвав би ім'я, можливо, відоме і Вам. Це професор Київського університету, доктор філології Анатолій Погрібний, автор багатьох праць з класичної і сучасної української літератури» [3, 293]. Олесь Гончар навіть повідомив його домашню адресу: «252100, м. Київ, вул. Будівельників, 32/2, кв.4». Місце помешкання, в якому, можливо, не раз бував. Цьому ж пану, Леоніду Рудницькому, писав і згодом, 30 жовтня 1994 р.: «Якщо пан Анатолій (Погрібний) поїде до Вас на Шевченківську конференцію, то він, ясна річ, привезе й моє вітання і розповість Вам про всі наші проблеми» [3, 394].

А таких було чимало. І найперше – проблема захисту рідної української мови. Згодом, з літа 1997 р. А.Г. Погрібний почав вести цикл передач по Національному радіо на цю тему. У 1999-му у видавничому центрі «Просвіта» випустив книжку мовленого «Якби ми вчились так, як треба…» (Розмови про наболіле)». У ній він, зокрема, в розділі «Коли зникає народна мова, народу більше немає» описав своє перебування в нашому краї наприкінці лютого 1998 р. І що прикметно, на обкладинці цієї книжки, подарованої автору статті 27 грудня 1999 р., вміщено фрагмент малюнка уродженця Глухівщини Георгія Нарбута (1919).

Невідомо, за яких обставин Олесь Гончар познайомився з Віктором Гавриловичем Батюком, який хоча й був на 21 рік молодше славетного письменника ХХ ст., але став одним із найближчих і щирих його друзів.

Спочатку про В.Г. Батюка. Уродженець с. Мостовка колишньої Свердловської області (РФ), лютий 1939 р., в 1946-му переїхав з батьками до нашого краю. Відгукнувшись у 1972 р. на його поетичну збірку «Полюси», автор статті написав до нього. Із США (Нью-Йорк) отримав відповідь: «Ми з вами, на жаль, не бачилися. Був я у Глухові двічі чи тричі, з батьком їздили на базар, до млина і т. інші місця. Перший-другий класи школи закінчив в с. Вороніж поблизу Шостки, з якої Ви мені написали оце тепер». У подальших рядках листа постає перед нами близька за духом, національно свідома і приємно-ввічлива, шаноблива, особливо Олесю Гончару, людина.

Читаємо далі його спомини про Глухівщину: «То були єдині два роки в моєму житті , що я провів в українському середовищі, а поза тим і Шалигіне, де я здобув середню освіту, і Москва, і Київ, і Нью-Йорк – це все ті місця, де піклуються про збереження своїх мовних надбань, а не про те, щоб щось черпати з живої мови (С. Шалигіне – російське село). Зараз працюю в постійному представництві УРСР при ООН, в Нью-Йорку» [1]. Отримав він цю посаду після того, як закінчив у Москві інститут міжнародних відносин. На жаль, певно, з причини необізнаності, укладачі енциклопедичного довідника «Сумщина в іменах» (Суми- 2003) не ввели його ім'я до цього видання.

«Проте літератором, – продовжував писати Віктор Батюк, – себе не вважаю, але в Москві, Києві, чи Нью-Йорку – завжди вважаю себе «сумським», бо моє рідне село – це кулішівський Вороніж».

Линувши в минуле, згадуючи ці поселення (Вороніж, Шалигіне), Батюк у віршах зізнався, що в глухівському краї прийшли до нього «перша

радість, перший біль», що тут була «перша праця перших піль», «купання перші в копані». І додав, мовби благав долю:

«Тільки не хочеться ніяк
Побачити колись над вечір,
Що я й життя – це різні речі».

Із листів Олеся Гончара до Батюка вражає кореспонденція від 5 березня 1990 р. Її текст багато про що говорить. У ній опис свого фізичного стану. Розуміємо, що тільки з найближчою людиною, найкращим з друзів він міг повести мову про своє самопочуття: «Дорогий Вікторе Гавриловичу! Дякую Вам за всі дари і за новини (виборчі) теж. Я тут темний, радіо нема, тож цікаво було дізнатися, чим живе виборчий світ. Режим у мене тоталітарний, бо трохи хапнув свободи й одразу далося взнаки. Веліли знову лежати. Моє діло, здається, затяжне. Якщо йтиме все без ускладнень, згодом переведуть в кардіологію, – там нібито буде вільніше і тоді, сподіваюсь, зустрінемось, я теж був би радий Вас бачити, хоч місце й невеселе. Та все ж – будемо оптимістами. Вітаю. Ваш Гончар» [3, 311].

Знову повертаємось до слів В.Г. Батюка: «Проте літератором себе не вважаю». Тут, на нашу думку, він дещо погрішив проти правди, висловився надто скромно, адже починаючи з першого вірша, опублікованого в журналі «Ранок» (1967, № 6), його поезії вміщувалися в часописах «Україна», «Вітчизна», «Радянська жінка», щоквартальнику «Поезії» (1969, № 2). Він переклав з бенгальської твори Рабіндраната Тагора і видав його «Поезії» з власною передмовою, як сходознавець-індолог надрукував п'єсу «Тарас Шевченко» М. Рая., збірку віршів К. Нозрула Іслама (1983), видав поезію «Образ матері», навіяну повістю В. Василевської «Райдуга».

Мало відомим є той факт, що він в США розшукав перші твори Івана Кулика (1897-1941). Цей український письменник у 1914 р. емігрував до США, у 1917-му повернувся на батьківщину. Входив до складу першого радянського уряду України, в 1924-1926 рр. був консулом в Канаді, в 1934-му очолював Спілку письменників України, та в 1937-му був заарештований і безпідставно репресований.

Знайдені перші твори І. Кулика В.Г. Батюк надрукував в журналі «Радуга» (1970, № 9) та газеті «Літературна Україна». Після смерті Олеся Гончара в книжці «Вінок пам'яті Олеся Гончара» (К.,1997) вмістив спогади про Олеся Терентійовича під заголовком «Він Україні неба прихилив» і епіграфом «Шлю Вам найкращі біоструми такої прихильної до Вас душі». Вже з перших рядків бачимо, ким же був для В.Г.Батюка Олесь Гончар «Аби, замість писати спогади, була можливість кількахвилинного побачення з Олесем Терентійовичем. Він наповнив своєю присутністю моє існування, його посмішка, його замислений погляд, незбагненний магнетизм його особистості витають в українському повітрі. Завжди, коли подумки розмовляв з Олесем, ввижалося, що Олесь невидимо стоїть десь поряд, вчувалося тепло його душі, інтелектуальна напруга випромінювалася з його високого чола. Ось і тепер думаю про Олеся Терентійовича, і повертається душевність спілкування» [2, 92].

Та ці спогади в друці Віктору Батюку вже не вдалося побачити. 2 грудня 1996 року він загинув у автомобільній катастрофі. Особистість Гончара, тепло його душі, згадані Батюком, бачаться також в листі автора знаменних творів «Прапороносці», «Собор» до 1-го секретаря Глухівського райкому КП України від 8 січня 1974 року:

«Шановні товариші!

Звертаюсь до вас у справі, яка без Вашого втручання навряд чи бути розв'язана.

В місті Глухові мешкає родина Матосових. Матосова Ольга Василівна – багатодітна мати, має медаль «Материнства 1 ст.», працює медсестрою в райлікарні. Чоловік Матосової в Глухівській СШ № 2 працює учителем, зараз він тяжко хворий. Ця багатодітна сім'я (у них шестеро малих дітей) проживає в аварійному будинку. Щоправда, родину прийнято до кооператива (ще в 1971 році), але, наскільки мені відомо, кооперативний будинок не будується і родина Матосових далі залишається в тяжкому стані з житлом. На її звертання про допомогу надходять формальні відписки.

Не маю сумніву, що Ви уважно поставитесь до цього клопотання, і я Вам буду вдячний за це.

З пошаною О. Гончар» [3, 140-141].

Посилання

1. Архів автора статті В.В. Терлецького.
2. Вінок пам'яті Олеся Гончара. Спогади. Хроніка. – К.: «Український письменник». – 1997. – 453 с.
3. Гончар Олесь. Листи. – К.: «Український письменник», 2008. – 431 с.
4. Лазаревський А.А. Pro domo sua (Про дом мой). – СПб., 1998. – 144 с.
5. Терлецький В. Незабутній українець, людина великого серця, чуйної душі // Життя і чин Анатолія Погрібного. Наукові розвідки, статті, спогади. – К.: «Просвіта», 2011. – 487 с.

Терлецкий В.В. Глуховщина и ее люди в поле зрения Олеся Гончара

В статье рассматриваются вопросы внимания и глубокого чуткого отношения Олеся Гончара к лицам, связанным с Глуховщиной: помощи им на ниве писательства и в жизни.

Ключевые слова: *Глуховщина, Олесь Гончар, С. Репьях, А. Погрибной, В. Батюк.*

Terletskyi V.V. Hlukhiv region and it's people in Oles` Honchar's great attention

In the article gives the details of Oles` Honchar's great attention to the personalities connected with Hlukhiv region – his help in their professional and private life.

Key words: *Hlukhiv region, Oles` Honchar, S. Rep`iah, A Pohribnyi, V. Batiuk.*

15.03.2013 р.

УДК. 94(477.44)«1913/1994»:930.25 Нудьга

Л.І. Рожкова

ВИЗНАЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРИСТ (ДО 100 РІЧЧЯ ВІД НАРОДЖЕННЯ Г.А. НУДЬГИ)

У статті розкриваються основні етапи біографії і наукової діяльності фольклориста Григорія Нудьги. Особлива увага приділяється дослідженням народної пісенної творчості, зокрема, українських дум.

Ключові слова: *український фольклор, пісенна творчість, народні думи, кобзарство.*

У 2013 р. виповнюється 100 років від народження визначного дослідника українського фольклору, літературознавця та культуролога Григорія Антоновича Нудьги (1913-1994). Протягом багатьох років ім'я цього науковця замовчувалося, а його вклад у вітчизняну фольклористику залишається недостатньо вивченим, особливо на малій батьківщині – Сумщині. Окремі факти біографії вченого не з'ясовані. Лише в 1990-х роках на сторінках місцевої преси з'явилися публікації, присвячені науковій діяльності Г. Нудьги. Вони належали представникам покоління «шістдесятників», особисто знайомим з Г.Нудьгою, – краєзнавцям В. Петрову [1], Г. Хвостенку [2]. Окремий нарис ученому присвятив у виданні «До народних джерел Сумщини» сумський дослідник С. П'ятаченко [3].

Упорядники збірника документів «Інакодумство на Сумщині. 1955-1990 роки» вказують на приналежність Г. Нудьги до дисидентів [4], діяльність яких тісно була пов'язана із Західною Україною, зокрема, зі Львовом.

Разом з тим, в опублікованих працях не знайшов відображення вклад Г. Нудьги у дослідження пісенного епосу України, якому вчений присвятив більшу частину життя. Авторка даної статті ставить за мету, спираючись на опубліковані матеріали та праці самого Г. Нудьги, висвітлити основні етапи наукової біографії вченого, розкрити його внесок у вивчення поетичного епосу України.

Григорій Нудьга народився у січні 1913 р. в с. Артюхівка Роменського району. Саме тут з раннього дитинства він виявив жвавий інтерес до рідного слова та пісні. У щоденнику Г. Нудьга так згадував про ці роки: «Наша місцевість була багата на кобзарів, сюди здавна йшли вчитися кобзарського мистецтва, тут пройшов навчання Остап Вересай. З ним я зустрічався на ярмарках і повсякденному житті. Змалечку, зі шкільних років, приятелював з кобзарем І. Запорожченком, згодом з Є. Адамцевичем, з родиною кобзарів сусіднього села Сологубами» [5]. Так почав формуватися інтерес до українського фольклору, окреслювалося коло наукових інтересів майбутнього науковця.

Після навчання у місцевій трирічній школі та Гадяцькому педагогічному технікумі Г. Нудьга 1933 р. вступив до Харківського університету, пізніше продовжив навчання у Київському університеті. Під час навчання він брав участь у фольклорних експедиціях на Сумщину та Чернігівщину, збирав етнографічні матеріали, записував тексти пісень. 1935 року, будучи студентом, Г. Нудьга опублікував свою першу статтю про кобзаря Івана Запорожченка, а упродовж 1936-1937 рр. працював на посаді молодшого наукового співробітника Інституту фольклору Академії наук України (з 1944 р. – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР, з 1991 р. – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т. Рильського НАНУ).

Проте суспільно-політична ситуація в другій половині 1930-тих років вже не сприяла науковим пошукам. В історичній науці, зокрема й таких її галузях, як етнографія та фольклористика, настав період занепаду. Під гаслами «реорганізації» етнографічні заклади, комісії краєзнавства були практично ліквідовані. Сам Г. Нудьга після появи в одній з київських газет статті-доносу двох своїх співробітників, що звинуватили його у зв'язках з «ворогами народу», з Інституту фольклору був звільнений.

У 1937 р., в розпал репресій української інтелігенції, Г. Нудьзі пощастило закінчити університет, але про роботу в Києві годі було й думати. За свідченням В. Петрова, саме в цей час після арешту директора Сумського художнього музею Н. Онацького, Г. Нудьга певний час працював у музеї [1]. Ця сторінка біографії вченого залишається не вивченою. З грудня 1938 р. він працював викладачем педагогічного інституту у Полтаві, де викладав історію української літератури. З перших днів війни пішов на фронт. 1942 року під Харковом разом з усією армією потрапив в оточення, потім у полон. З табору військовополонених йому вдалося втекти. Він переховувався на окупованій Полтавщині, знову був зарахований до армії. Перебування в полоні та на окупованій території Г. Нудьзі згадуватимуть протягом багатьох років.

1944 року фольклорист був демобілізований з армії, направлений на роботу до Львівського відділення АН УРСР, яке очолював відомий етнограф та мистецтвознавець Ф. Колесса, а згодом – М. Возняк. Співробітниками Г. Нудьги були І. Крип'якевич, О. Степанів, І. Кордуба та інші фахівці різних галузей науки і культури. В цей час науковець поновив роботу над дисертацією, яку розпочав у Полтаві ще до війни. Як згадував сам Г. Нудьга, роботу «Пісні українських поетів першої половини XIX ст. в українському фольклорі» обговорили співробітники відділу, Ф. Колесса написав рецензію, було призначено дату захисту дисертації [5]. Однак раптовий арешт та звинувачення в «антирадянській агітації» перекреслили всі плани науковця. За «стандартною» 54 статтею Кримінального кодексу його було засуджено до 10 років таборів загального режиму, позбавлення прав

на три роки з конфіскацією майна. Після клопотання академіків М. Рильського, Ф. Колесси, В. Щурата, П. Попова справу переглянули, але запропонували в обмін на звільнення співробітництво з органами НКВД у пошуку «ворогів». Г. Нудьга рішуче відмовився і незабаром був відправлений до місця відбуття покарання на Колиму. Після дострокового звільнення 1951 р. він одержав дозвіл повернутися в Україну, проте із забороною працювати за фахом, жити у Києві та обласних містах. Лише після смерті Сталіна біло дозволено оселитись у Львові та займатися літературною працею.

Після звільнення, працюючи у край несприятливих умовах, Г. Нудьга написав десятки праць, присвячених українському фольклору, літературі, історії. За життя вчений опублікував невелику кількість робіт антологічного змісту: «Українська пародія», «Баладні пісні», «Пісні та романси українських та радянських поетів», «Українська народна сатира і гумор». Серед фольклористичних видань слід відзначити нариси «Український поетичний епос. Думи», «Українська балада», «Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст.».

Основною проблемою, якій вчений присвятив свій талант, було питання з'ясування місця і ролі пісенної творчості в українській і світовій культурі. Г. Нудьга досліджував українські думи та пісні, спираючись на праці XIX – початку XX ст. Збирання, вивчення, публікацію народних дум на Лівобережній Україні започаткували М. Цертелєв, І. Срезневський, М. Максимович, П. Лукашевич. Важливе значення для української фольклористки мала поява збірника пісень А. Метлинського, праць П. Куліша. Ґрунтовні дослідження українських дум і пісень належали В. Антоновичу, М. Драгоманову, П. Житецькому. У 1870-х – 1880-х рр. кілька мелодій дум, почутих від О. Вересая, записав М. Лисенко. На початку XX ст. Леся Українка організувала експедицію по збиранню фольклору, в якій брав участь відомий музикознавець зі Львова Ф. Колесса. Таким чином, напередодні революції 1917 р. було зібрано значну текстів дум та мелодії до них. 1924 року Комісія українського фольклору Академії наук УРСР планувала видати трьохтомний корпус дум, однак був опублікований лише перший том [6, 18].

Походження терміна «дума» пов'язано, як зазначає Г. Нудьга, із позначенням у слов'ян думки, мислення. Згодом в українців це слово набуло ще й іншого змісту: ним позначався жанр епічного поетичного твору, епічної пісні героїчного плану [6, 5]. У письмових джерелах термін «дума» та «кобза» на позначення інструмента, яким супроводжувалося виконання дум, зустрічається з XVI ст.

Найважливіша риса українського епосу, на думку вченого, – його демократизм. В думах оспівуються герої з народу, що борються і вмирають за рідну землю і волю. Епічні твори відрізняються від пісень не тільки змістом, способом трактування людських характерів, а й стилем. Українські ж думи – ще й формою вірша. В епос народ вклав своє розуміння життя, погляди на суспільні явища і взаємини між людьми.

Причини появи українських дум та пісень були зумовлені становищем українських земель наприкінці XV ст. Це був час, коли завершилося формування української частини Великого Кордону між східномусульманською ті західнохристиянською цивілізаціями [7, 189]. Наступ Кримської орди спричинили руйнування та занепад соціально-економічного життя в Україні, загрожувало самому існування українців як народу. На цей виклик Великого Кордону Україна відповіла створенням особливого соціокультурного явища у вигляді козацтва, у подальшому – створенням козацької держави. Усе це й стало причиною появи хронологічно пізнього, порівняно з іншими народами, героїчного епосу – дум та історичних пісень. Тому завдання, які стояли перед його творцями, були зовсім іншими, ніж ті що виконувалися хроністами та літописцями. Твори нового епосу максимально героїзували та міфологізували події козацької епохи, сприяли піднесенню духовних сил народу у його боротьбі. Поява перших дум належить до XV ст., однак, як зазначає Г. Нудьга, епічні традиції України походять з давньоруських часів [6, 27-28]. У такому контексті і «Слово о полку Ігоревім» є не що інше, як літературно опрацьована дума XII-XIII ст. Основним доказом цього є те, що на відміну від давньоруських билин, де прославляються подвиги, у «Слові» й думах оспівуються драматичні події поразок. Художні засоби, стиль також мають багато спільного. Дослідник висловлює припущення, що «Слово» і думи виникли ще на найдавніших пісенно-епічних традиціях східних слов'ян, що беруть початок від легендарного Бояна.

За своєю природою, походженням епос у багатьох народів пов'язаний з плачами, похоронними голосіннями. Наприклад, плачі за грецькими героями стали початком «Іліади» Гомера. Думи також близькі до народного голосіння своєрідною формою поетичного і музичного вислову. Як стверджував мистецтвознавець Ф. Колесса, саме з речитативів похоронного голосіння пізніше розвинулися речитативи козацьких дум [8, 411]. Однак, речитативний стиль в думах піднесений на вищий рівень пісенно-музичного і поетичного мистецтва. Зв'язок між думами і голосіннями не є прямолінійним. Пісні-плачі, відомі ще в Київській Русі, були перехідною ланкою від голосінь до дум як нового жанру, що виник в умовах боротьби українського народу з іноземною агресією. Як жанри епічної творчості, думи і би-

лини побудовані на відмінних поетичних засадах. Билини наповнені міфологічним змістом, думи – цілком реалістичним. Відрізняються вони також формою і стилем. Отже, думи – жанр героїчної народнопоетичної творчості, який виник на рубежі XV-XVI ст. як продовження епічних традицій похоронних пісень та народних голосінь.

Творцями дум були козаки, козацькі співці-бандуристи. Потрапляючи в полон, на турецькі галери, українці виливали свій біль, тугу за рідним краєм в сумні думи – плачі. У думах багато реальних деталей, які неможливо відтворити тому, хто не був учасником або свідком події. Інколи укладачами дум, їх співцями ставали мужні воїни, що мали важкі рани, втратили зір. Разом з тим, в літературі зустрічаються згадки про те, що козаки у вільний час співали пісні, думи, супроводжуючи їх грою на бандурі, кобзі. Даний сюжет знайшов відображення на відомій народній картині «Козак Мамай». Воїн-бандурист в Україні – явище не поодиноке. Воно вело традицій з часів Київської Русі, де в похід князі виступали разом зі своїми співцями – боянами. Вони були ніби посередниками між військом і народом. Вони поширювали по Україні славу про героїчні подвиги своїх побратимів, закликали народ до єдності. З ними поширювалися козацькі пісні та думи, виконавцями яких згодом стали кобзарі – народні співці, переважно незрячі люди, що об'єднувалися у свої «цехи», мали своїх учнів. Нерідко народ сприймав козацькі пісні та думи як свої власні, вдосконалював, підносячи до вищого мистецького рівня.

На відміну від народних пісень, думи є жанром, складнішим для виконання, і потребують професійної підготовки. У XVIII-XIX ст. на Лівобережній Україні створювались кобзарські школи: майстер, що вмів гарно грати і співати думи, брав до себе кількох учнів, навчав два-три роки і після іспиту випускав у «люди». Найвідомішими кобзарями були Іван Стрічка, Андрій Шут, Остап Вересай, Іван Крюковський, Терешко Пархоменко, Михайло Кравченко, пізніше – Федір Кушнерик, Єгор Мовчан, Павло Носач [6, 33].

Як зазначалося, дума за сюжетом подібна до пісень та балад. Але від пісень вона відрізняється вільним ритмом, відсутністю строф, своєрідністю музичної форми. У думі основне навантаження несе зміст, слово. До нього пристосовується мелодія. Тому музичний супровід ніколи не глушить співу кобзаря, а слова вимовляються чітко, емоційно, щоб донести зміст до слухача і викликати відповідну реакцію.

В композиції дум є риси, властиві тільки цьому жанрові. По-перше, це поетичні заспіви або «заплачки», якими співці починають свою розповідь. Сюжет багатьох дум розвивається повільно, але є думи з прискореним викладом (соціально-побутові сюжети). Загалом сюжети дум здебільшого пов'язані з історією народу, його побутом, соціальним укладом життя.

До найдавніших належать думи про боротьбу козаків з татарсько-турецькими ордами. Невільничі плачі-думи, в яких виражений пасивний протест проти рабства ї неволі, не мають окреслених сюжетів та героїв. Метою їх було викликати певні почуття, настрої у слухачів. Епічний елемент в них поступається в ліриці, тому ці думи називають ліричними творами. Виникли «плачі», очевидно, в середовищі самих невільників.

У пізніших думах плачі і скарги бранців на неволю заступають похвали проголошення слави рицарям, героям, які намагаються звільнити співвітчизників. Окремий цикл дум присвячений втечам з татарсько-турецької неволі («Втеча з турецької неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Самійло Кішка», «Втеча трьох братів з Азова»). В цих думах переважають ідеї патріотизму, волі, єдності народу.

Характерною рисою другої групи дум є тяжіння до героя, намагання поставити в центрі епосу історичну особу, зокрема гетьмана Богдана Хмельницького або узагальнений образ козака (дума «Козак Голота»).

В репертуарі співців-кобзарів XVIII-XIX ст. важливе місце посідали соціально побутові думи. Соціальні, моральні проблеми, питання побуту і родинних взаємин, що постали на порядку денному народного життя, порушуються в кількох думах високого мистецько-поетичного рівня («Вдова і три сини», «Сестра та брат»).

Протягом XVIII-XIX ст. український епос майже не поповнювався новими сюжетами. У середовищі кобзарів зберігалися, доповнювалися новими мотивами старі думи, але традиційна форма і стиль залишалися майже незмінними. Як зазначає Г. Нудьга, напередодні Жовтневої революції в Україні налічувалося кількасот кобзарів, зокрема в Полтавській губернії – 76, у Чернігівській – близько 30. Вони мандрували містами і селами, співаючи здебільшого побутових та гумористичних пісень. Разом з тим, епічні думи попередніх часів теж сприймалися слухачами з великим інтересом.

Зі зрозумілих причин у працях радянської доби не повідомлялося про репресії, що торкнулися у 1930 роках діячів мистецтва, зокрема й кобзарів.

Складним, сповненим поневірянь був життєвий шлях Г. Нудьги навіть після повної реабілітації 1967 року. Праці науковця не публікували, неодноразово звільняли з посади молодшого наукового співробітника. Переслідування торкнулися навіть членів родини вченого. Про це свідчить, зокрема, лист Г. Нудьги до першого секретаря Роменського РК КПУ, в якому він просить дозволити його сестрі, мешканці Артюхівки, купувати хліб у сільській крамниці та припинити її переслідувати [4, 130-131].

Після проголошення незалежності в Україні не було видано жодної праці Г. Нудьги, його

прізвище було викреслено зі списку номінантів на Шевченківську премію. 14 березня 1994 р. він помер. Похований у Львові. Лише через чотири роки після смерті вченого фундація його імені за сприяння фонду Сороса видала двотомну монографію «Українська дума і пісня в світі» – працю всього його життя.

Життєвий шлях Григорія Нудьги можна визначити як творчий подвиг в ім'я науки. Для Г. Нудьги наука починалася з факту. Спираючись на науково обґрунтовані, беззаперечні факти й матеріали він послідовно доводив велич української культури. Наукова спадщина вченого потребує більш детального дослідження, окремі факти його життя – уточнення. Відроджуючи традиції української пісенної творчості, традиції кобзарства, слід увічнити пам'ять Г. Нудьги й на його малій батьківщині – Сумщині.

Посилання

1. Петров Г. Без чужих обіймів / Г. Петров // Панорама Сумщини. – 1992. – 30 липня.
2. Хвостенко Г. Республіка козаків від Григорія Нудьги / Г. Хвостенко // Сумщина. – 2008. – № 113 (8 жовтня).
3. П'ятаченко С. До народних джерел Сумщини (навчальний посібник) / С. П'ятаченко. – Суми: МакДен, 2004. – 80 с.
4. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955-1990 роки). Том 1 / Упорядники: Артюх В.О., Іванущенко Г.М., Садівничий В.О. – Суми :ВВП «Мрія-1»ТОВ, 2012. – 300 с.: іл.
5. Худицький В. Гомер української пісні / В.Худицький // DT.UA(Інформаційно-аналітичний тижневик). – 2013. – № 4 (101). – 2 лютого.
6. Нудьга Г.Український поетичний епос.(думи) / Г. Нудьга. – К.: Знання, 1971. – 50 с.
7. Шевчук Т.М., Балушок В.Г. Чи були герої зрадниками, або Ще раз про проблему історизму фольклору / Т.Шевчук, В. Балушок // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 187-195.
8. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.

Рожкова Л.И. Выдающийся украинский фольклорист (к 100-летию рождения Г.А. Нудьги)

В статье раскрываются основные этапы биографии и научной деятельности фольклориста Григория Нудьги. Особое внимание уделяется исследованиям народного песенного творчества, в частности украинских дум.

Ключевые слова: *украинский фольклор, песенное творчество, народные думы, кобзарство.*

Rozhkova L.I. Prominent Ukrainian specialist in folk-lore (to 100 years from birth of H. A. Nudha)

The basic stages of biography and scientific activity of specialist in folk-lore Hryhorii Nudha is described in the article. The special attention is paid to researches of folk song creative, in particular, Ukrainian thoughts.

Key words: *Ukrainian folk-lore, song creation, folk thoughts, kobza-player.*

27.03.2013 р.

УДК 908(477):791.635-051Богданович «19/20»

Л.В. Колесникова

ТВОРЧИЙ ПОРТРЕТ ОЛЕКСІЯ БОГДАНОВИЧА

У статті висвітлено важливі аспекти творчості одного з кращих сучасних акторів, провідного актора Національного академічного драматичного театру імені Івана Франка Олексія Богдановича, який є уродженцем села Береза Глухівського району Сумської області.

Ключові слова*: театр, акторська майстерність, сценічний універсалізм, Олексій Богданович.*

Тисячолітні культурні здобутки Глухівщини потребують збереження, уваги науковців і громадськості. На таку ж увагу заслуговують і сучасні здобутки, які почасти залишаються поза науковим дискурсом. Так, концепт «Глухів театральний» перебуває лише у смисловому полі історії XVIII – поч. XX ст. [3; 5]. Проте Глухівщина має причетність і до сучасного театрального життя: такі постаті, як Ада Роговцева (16.07.1937 р., м. Глухів) і Олексій Богданович (23.03.1963 р., с. Береза) дають для цього вагомі підстави. На думку багатьох театрознавців, О. Богданович є одним із кращих акторів українського театру. Проте між широким загалом і Театром існує значна дистанція, а телебачення і радіо тут рідко стають медіаторами. Відродження у Глухові професійного театру є бажаною справою і було б відновленням історичної справедливості. Та ми усвідомлюємо складність цієї справи, яка потребуватиме значних зусиль великої кількості людей. І все ж це не є вагомим приводом для зволікань і відтермінування початку роботи, оскільки перші кроки можуть полягати в інформаційних зрушеннях і відродженні історичної пам'яті.

У періодичних виданнях є значна кількість публікацій, присвячених О. Богдановичу, є статті і у Вікіпедії, на сайті kino- teatr. ru, проте цим публікаціям притаманна інформаційна спрямованість. Минулого року вийшла друком книга Л. Брюховецької «Українські обличчя кіно й театру», один із розділів якої присвячений нашому землякові [4]. Отже, мета статті зумовлена зазначеними чинниками.

Театральна вистава як єдине ціле твориться колективними діями і зусиллями людей різних театральних професій: режисера, сценариста, балетмейстера, художника, костюмера та ін. Та все ж «головним носієм театрального дійства є актор, у творчості якого втілена сутність театру: здатність захоплювати глядачів художнім видовищем життя, що протікає безпосередньо у них перед очима, творчим процесом його втілення» [2], бо саме він доносить чи не доносить до глядачів Слово драматурга, проінтерпретоване режисером, їхні творчі задуми саме завдяки акторові можуть прийматися чи не прийматися ті чи інші максими, системи цінностей, світоглядні орієнтири.

У театрі, на відміну від кіно, немає монтажу, відсутня і можливість перезняти невдалий момент.

Вистава твориться «тут і тепер», і «в системі чітко організованої вистави актор лишається незалежним художником, здатним притаманними лише йому засобами відтворити на сцені живий людський образ, передати складність і багатство людської психології» [2]. І у театрального актора є можливість, якої позбавлений актор кіно: в разі потреби внести корективи у наступні вистави, але їх бачитимуть уже інші глядачі, а для присутніх у залі існує і збережеться у пам'яті саме ця, тому вона все ж є неповторюваною. Це зумовлює високі вимоги до вистави як цілісності, системи, і до її підсистем та елементів, взаємодією яких і вибудовується та цілісність. Тому кожна вистава є, певною мірою, прем'єрною, коли діяльність з її народження є творчістю, а не заробітчанством.

Це зумовлює специфічні вимоги щодо майстерності театрального актора, основою якої є його особисті інтелектуальні та емоційні ресурси, зовнішні дані, пластика, міміка, тембр голосу, мова. Для створення певного образу можуть використовуватися зовнішні атрибути: грим, костюм тощо. Важливою складовою акторської майстерності є мистецтво імпровізації, оскільки під час вистави можуть виникати непередбачувані ситуації: партнер забув слова чи переплутав мізансцени (розташування акторів на сцені в окремі моменти вистави), може вийти на сцену невчасно тощо. Кожна з таких ситуацій ламає малюнок вистави, а іноді може призвести до її зриву, а в театрі колективним є не лише успіх, а й поразка, тому важливо уміти діяти за нових обставин. Усі ці якості притаманні справжнім майстрам сцени.

До їхньої когорти належить і провідний актор Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка Олексій Богданович, якого фахівці визнають одним із кращих сучасних акторів. Зовні акторська доля нашого земляка складається легко і успішно. Після закінчення середньої школи у с. Береза він, пройшовши вступні випробовування і конкурсний відбір, один із найжорсткіших в Україні, стає студентом Київського інституту театрального мистецтва ім. І.Карпенка-Карого. Він завжди висловлює вдячність шкільним учителям, які дали високий рівень знань, що не лише зробило його конкурентоспроможним абітурієнтом, а й дало впевненість у власних силах, що на початку навчання у престижному навчальному закладі було важливим. У виші О. Богдановичу також поталанило з педагогами. І за логікою історії чи примхою долі викладачем сценічної майстерності у нього була А.М. Роговцева.

Після закінчення навчання (1984 р.) молодого актора запросили до театру, в якому він, за винятком років армійської служби, працює дотепер. За цей час зіграно понад 40 ролей, більшість з яких стали вагомими подіями не лише у творчій біографії актора, а й у мистецькому житті Києва й України. Мистецтво перевтілення, романтична зовнішність, досконала пластика, виразна міміка, чіткі виважені жести, тембр голосу, що відразу запам'ятовується, хороші вокальні дані, розвинена інтуїція, відчуття партнера і сцени, у поєднанні з любов'ю до професії і повагою до глядачів, – це основа, на якій твориться і з якої постає сценічна органічність у кожній ролі, хоча це, переважно, ролі вінценосних осіб чи представників верхніх суспільних прошарків.

З притаманними йому самоіронією і самоповагою актор жартує: «Так мене й називають – штатний король театру імені Франка. Господи! Адже я – «хлопець із села». Які там королі? Мені б картоплю копати…» [1]. Хоча він є органічним і переконливим і в ролях королів, і в ролі Миколи Задорожнього із 4-серійного телефільму «Украдене щастя»(за відомим однойменним твором Івана Франка). Можливо, ще й тому, що володіє не лише акторською майстерністю, а й вправно виконує будь-яку сільську роботу, оскільки народний артист України О. Богданович щосезону (весняно-осіннього) виконує ще одну роль, важливу у його житті, – синівську.

Перші роки театральної кар'єри амбітний актор переважно грав у масових сценах, хоча 1984 р. виконав і першу свою роль у виставі за п'єсою А. Макайонка «Трибунал». Успішний дебют у кіно відбувся 1986 р. у фільмі М. Мащенка «Все перемагає любов», а наступного року на телеекрани виходить фільм О. Бійми, який зробив О. Богдановича упізнаваним, – «Блакитна троянда» за п'єсою Лесі Українки, де він зіграв роль Ореста. З режисером О. Біймою творча співпраця триватиме і в наступні роки, що принесе акторові першу вагому нагороду – Шевченківську премію (1996 р.).

Серед талановитих ролей першого періоду творчості (Іван Бездомний, Гриць, Михась та ін.) вирізняється роль Лукаша з «Лісової пісні» Лесі Українки, де актор застосував усю свою майстерність, щоб передати трагедію талановитої людини, яка боронить свій світ і кохання від знеособлюючого тиску «das man», та все ж не може встояти перед спокусами світу. Такт і повага до героя зумовили малюнок ролі: психологічно насичений, але позбавлений зовнішніх ефектів. Сцена фінальної гри на сопілці у виконанні О. Богдановича набуває вселенського трагізму. Таке трактування образу Лукаша є одним із найпереконливіших.

Віддавна в театрі склалася традиція розподілу ролей за амплуа: інженю, трагік, герой-коханець тощо. Часто для талановитих акторів рамки амплуа стають затісними. Універсально обдаровані актори, як правило, прагнуть зламати стереотипи, виконуючи різнопланові ролі.

Ще один бік багатогранного обдарування О.Богдановича унаочнюється у комедійних і гротескових ролях: Петруччйо з «Приборкання норовливої» В.Шекспіра, принц Уельский у «Кіні IV» Г. Горіна, Чичиков, Тартюф, граф Альмавіва з осучасненої п'єси П.-О. Бомарше, Подкольосін із Гоголівського

«Одруження» та інші. Для кожного з цих непозитивних героїв, а іноді – негідників, актор знаходить неповторні барви: інтонація, жест, поворот голови, хода, і кожен із них в інтерпретації О. Богдановича – це жива, не позбавлена шарму чи деякої чарівності людина у прояві суперечності між наявним і належним, як то і має бути (за класичним визначенням) притаманним комічному.

Достотною перлиною франківців за останні роки є вистава за п'єсою культового французького драматурга і письменника, філософа Еріка- Емануеля Шмітта «Маленькі подружні злочини», написаною 2003 року. Для постановки п'єси керівництво театру запросило ще одну культову постать – харизматичного польського режисера Кшиштофа Зануссі, який для втілення свого творчого задуму обрав акторів І. Дорошенко та О. Богдановича. На перетині різних культур і менталітетів із їхньої взаємодії генерується твір, який має всі підстави для того, щоб бути долученим до числа шедеврів.

Вистава має камерний характер, її тривалість – 1 година 40 хвилин. Іде без перерви.

Сценічне оформлення – строгі декорації, і двоє акторів, подружжя Ліза і Жіль. Дія, власне, могла б відбуватися у будь-якій країні, й імена героїв могли б бути інші. Драматург, режисер і актори змогли уникнути пасток і сентименталізму, вульгарності. Вони сколихнули душі глядачів, тримаючи в напрузі майже 2 години, протягом яких події постають у різних ракурсах, викликаючи суперечливі почуття у глядачів, перед якими розгортається гостра психологічна драма з кримінальним флером. У п'єсі глибока внутрішня напруга і динамізм почуттів поєднується із зовнішньою статичністю. Суперечність між змістом і формою є ще одним джерелом напруги і впливу на глядача.

Такі ролі є знаковими для творчої біографії будь-якого актора, оскільки постають вони з максимальної самовіддачі, з опредметнення взаємодії таланту і натхнення, їхньої синергії. Передумовою успіху є якість, яку називають відчуттям сцени: коли там постійно перебувають лише двоє акторів, увага глядачів прикута щохвилини, щосекунди саме до них, і, навіть перебуваючи в глибині сцени, вони, фактично, знаходяться на авансцені, оскільки позбавлені можливості принаймні тимчасово відійти у тінь. Разом з акторами глядачі шукають відповідь на питання, яке постало перед Жілем, коли до нього після амнезії повернулася пам'ять. Чому так сталося? Чому після п'ятнадцяти років подружнього щасливого, як він уважав, життя Ліза намагалася його вбити? Шукаючи відповідь, він повертається у минуле, зазирає у власну і Лізину душі, щоразу приголомшуючи глядачів несподіваним поворотом.

Одна з останніх робіт О. Богдановича в театрі – роль міланського герцога Просперо у п'єсі Шекспіра «Буря». Це остання масштабна робота видатного англійського драматурга, яка стала однією з перших європейських трагікомедій. Цей жанр надзвичайно популярний серед глядачів, оскільки цим творам притаманна, як і трагедії, глибина і внутрішня напруга, але тут трагедійна колізія завершується не смертю однієї зі сторін зіткнення, а щасливим відновленням гармонії у світі і в душах героїв. Глибокий і суперечливий образ залюбленого у науці правителя, який став жертвою підступності і змушений разом із донькою поневірятися далекими світами, викликає співчуття, але Просперо-чаклун, що використовує здобуті знання для помсти, викликає вже амбівалентні почуття. Надзвичайно переконливий актор у фіналі, де Просперо, власне, повертається до себе. Лаконічно світлими барвами він передає батьківську любов.

Олексій Богданович

Специфіка життя у мегаполісі сприяла широкому поширенню аудіокниг, що раніше використовувалися, переважно, людьми з обмеженими можливостями. Подією минулого року став вихід твору, який 2005 року здобув премію «Книга року BBC»: іронічно- еротичного роману детективного спрямування «Весняні ігри в осінніх садах» Ю. Винничука, який віртуозно озвучив О. Богданович. Складність такої роботи зумовлена кількома чинниками. По-перше, з усіх проявів комічного іронія є найскладнішою, оскільки передбачає співпрацю інтелектів суб'єкта іронії, автора, та її реципієнта – читача / слухача. По-друге, в аудіоверсії іронічного твору з'являється ще один елемент – актор, а точніше – Голос, а тому взаємодія набуває складнішого характеру. По-третє, з усього

мистецько-акторського арсеналу він може використовувати лише Слово і Голос. І, по-четверте, актор, створюючи версію, що наближається до письменникового бачення твору, надає йому все ж особистісного забарвлення, і конче важливо, щоб у цьому разі залишався люфт і для взаємодії / співтворчості із реципієнтом.

Не можна оминути увагою ще одну іпостась нашого земляка – роботу на радіо, де він успішно продовжив традиції, закладені дикторами старої генерації, ставши співведучим радіопрограми «Слово». Робота на радіо ставить актора, що звик працювати, взаємодіючи із глядацькою залою, у відмінні параметри діяльності, де можна використовувати лише слово, яке множиться на людську небайдужість, інтелект та майстерне володіння голосом.

Кожен твір мистецтва створюється у конкретному соціальному хронотопі, тому він пов'язаний із цією епохою і несе на собі її відбитки, означений він і рисами, притаманними його творцям. Кращі твори спроможні подолати часові і просторові межі і стати частиною духовного життя людей інших країн, інших епох. Коли Л. Костенко називає митців «пілігримами віків», вона, на нашу думку, має на увазі саме цю особливість. О. Богданович своєю творчістю і силою таланту пов'язує різні культурні простори і темпоральні модуси, долучаючи сучасників до високого світу духовності і допомагаючи подолати тиск буденності.

Посилання

1. [Електронний ресурс]. Режим доступу: day.kiev.ua>171220.

2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Театр.

3. Бєлашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України) / В.І. Бєлашов, - Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.

4. Брюховецька Л. Українські обличчя кіно і театру / Л. Брюховецька. – К.: За друга, 2012. – 528 с.

5. Новиков А. Українська драматургія й театр від найдавніших часів до початку ХХ ст.: монографія / А. Новиков. – Харків: Сага, 2011. – 408 с.

Колесникова Л.В. Творческий портрет Алексея Богдановича

В статье освещены важные аспекты творчества одного из лучших современных актёров, ведущего актёра Национального академического театра имени Ивана Франко Алексея Богдановича, который является уроженцем села Берёза Глуховського района Сумской области.

Ключевые слова: *театр, актёрское мастерство, сценический универсализм, Алексей Богданович.*

Kolesnykova L.V. Creative portrait of Oleksii Bohdanovych

Some aspects of creativity of one of the best modern actors, the leading actor of National drama theater named Ivan Franco are considered in the article. He was born in the village Bereza of Hluhiv district, Sumy region.

Key words*: theater, acting, scenic universality, Oleksii Bohdanovych.*

15.03.2013 р.

УДК 392:502.175 (477) (043.3)

А.О. Шевель

ПРИРОДА СІВЕРСЬКОГО КРАЮ ЯК ЖИТТЄДАЙНЕ ДЖЕРЕЛО ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

В статті висвітлюються питання взаємозв'язку навколишнього середовища і здоров'я людини. Автором проаналізовано поняття здоров'я, здійснено опис кліматичних умов Сіверського краю і вплив їх на здоров'я людини з історичних джерел, подано погляди українського біолога, еколога, рентгенолога Миколи Воскресенського на зв'язок організму і довкілля, які не втратили своєї актуальності у наш час.

Ключові слова: *навколишнє середовище, природні фактори, Сіверський край, Микола Воскресенський.*

Сьогодні питання стосунків навколишнього середовища і людської цивілізації набуло глобального характеру. Усім нам необхідно усвідомити важливість даної проблеми, об'єднатись навколо спільної мети, для того, щоб здійснити переворот у відносинах між суспільством і природою. Природа України – найкрасивіша у світі, багата, щедра, різноманітна. Поклоніння матері-Природі, пошуку у неї захисту і засобів життя, а в окремі періоди і виживання, генетично закладені попередніми поколіннями у більшості із нас.

Здоров'я окремої людини та груп населення, які утворюються за тими чи іншими ознаками, а також населення у цілому, залежить від середовища існування. Дослідження показали наявність такої залежності (прямої чи дотичної) практично від усіх його елементів. Разом з тим, існує і зворотний зв'язок, тобто – у сучасних умовах практично всі елементи середовища існування відчувають на собі вплив людини.

Загальновідомим є той факт, що природні фактори здоров'я стимулюють функції організму за рахунок значних інформаційних потоків. У той же час людина на сучасному етапі в результаті урбанізації значною мірою ізольована від природного середовища. Зокрема, відсутній постійний контакт із свіжим повітрям, чистою і холодною водою, землею. Ми багато в чому втратили здатність сприймати корисні впливи навколишнього середовища, але ж добре знаємо, що здоров'я людини перебуває у взаємозв'язку з багатьма чинниками, такими, як соціальні, природні, біологічні, психологічні, культурні та ін., воно тісно пов'язане з життєдіяльністю людини, яка визначається не в останню чергу середовищем її існування.

Нині серед вчених відсутні єдність і згода стосовно інтерпретації поняття «здоров'я». Так, П.І. Калюжна основі вивчення світового інформаційного потоку документів склав перелік 79 визначень поняття сутності здоров'я людини. Як відзначає автор, наведений перелік є далеко не повним. Здоров'я часто розглядають як відсутність хвороби. Але здоров'я – це не лише відсутність хвороби, це також здатність швидко адаптуватись до умов середовища, здатність до опти-

мального виконання професійних та інших функцій, як суспільних, так і біологічних. Ю.П. Лисицин і співавтори диференціюють три взаємопов'язаних рівні здоров'я: суспільний, груповий та індивідуальний. Перший рівень – суспільний – характеризує стан здоров'я населення загалом і виявляє цілісну систему матеріальних та духовних відносин, які існують у суспільстві. Другий – групове здоров'я, зумовлене специфікою життєдіяльності людей даного трудового чи сімейного колективу та безпосереднього оточення, в якому перебувають його члени. Третій – індивідуальний рівень здоров'я, який сформовано як в умовах усього суспільства та групи, так і на основі фізичних і психічних особливостей індивіда та неповторного способу життя, який веде окрема людина.

Найчастіше у літературі приводиться наступне визначення «здоров'я індивіду» – це процес збереження і розвитку його психічних, фізичних та біологічних функцій, його працездатності і соціальної активності при максимальній тривалості життя. Досить часто замість поняття «суспільне здоров'я» використовують термін «здоров'я населення». Водночас, поряд із визначенням поняття «здоров'я населення», деякі вчені користуються поняттям «здоров'я популяції», тобто здоров'я значних груп населення. В.П. Казначеєв визначає здоров'я популяції як процес соціально-історичного розвитку психосоціальної та біологічної життєдіяльності населення у низці поколінь, зростання працездатності і продуктивності суспільної праці, удосконалення психофізіологічних можливостей людини. У свою чергу поняття «індивідуальне здоров'я» замінюють на термін «здоров'я людини». Відсутність універсального, всебічного та загально визнаного визначення «здоров'я» можна пояснити не тільки тим, що сучасна медицина зорієнтована головним чином на вивчення проблем хвороб, а не здоров'я, а й складністю й труднощами, з якими пов'язане вивчення самої проблеми здоров'я [3, 56].

Як показує А.М. Нагорна, найбільш суттєвими елементами визначення здоров'я є наступні ознаки.

1. Нормальна функція організму на всіх рівнях його організації – організму, органів, гістологічних, клітинних та генетичних структур, нормальне протікання типових фізіологічних і біохімічних процесів, які сприяють виживанню та відтворенню.

2. Динамічна рівновага організму і його функцій та чинників навколишнього середовища.

3. Здатність до повноцінного виконання основних соціальних функцій, участь у соціальній діяльності та суспільно корисній праці.

4. Здатність організму пристосовуватися до умов існування у навколишньому середовищі, які постійно змінюються (адаптація), здатність підтримувати динамічну рівновагу внутрішнього середовища організму, забезпечуючи нормальну та різнобічну життєдіяльність та зберігання живої основи в організмі.

5. Відсутність хвороби, хворобливого стану або хворобливих змін, тобто оптимальне функціонування організму за відсутності ознак захворювання або будь-якого порушення.

6. Повне фізичне, духовне, розумове та соціальне благополуччя, гармонійний розвиток фізичних і духовних сил організму, принцип його єдності, саморегулювання і гармонійної взаємодії всіх органів.

Названі 6 основних ознак здоров'я, які дуже часто зустрічаються у різних його визначеннях, цілком природно, не вичерпують усієї різноманітності ознак, які були використані різними авторами для характеристики сутності поняття «здоров'я» [5, 77].

На наш погляд, здоров'я людини, як найвищу цінність, можна представити у вигляді формули: «Здоров'я – це оптимізм «плюс»: активна праця, раціональний відпочинок, фізична культура і загартовування, раціональне харчування, особиста гігієна, гігієна статевих відносин, своєчасне звернення до лікаря; «мінус»: лінь, куріння, алкоголь, наркотики і безсистемне поглинання інформації».

Єдиної формули, здатної вилікувати всі хвороби, немає. Але наскільки розумніше було б дбати про збереження свого здоров'я до того, як воно похитнеться, щоб продовжити активне, щасливе життя. Адже можливості людини величезні, резерви невичерпні. Потрібно просто кожному задуматися про це до того, як ці можливості будуть втрачені, а резерви вичерпані.

Розглянемо зв'язок здоров'я людини і навколишнього природного середовища. Зупинимось на природних особливостях Сіверщини, які оспівані в повісті Олександра Довженка «Зачарована Десна» та однойменному фільмі, знятому цим видатним українським кінорежисером і письменником.

Сіверська Україна – північно-східний «кут» України в межах Сіверських земель. Регіон просочений козацькою славою та благочестям. Концентрація пам'яток історії, природи та архітектури тут надзвичайна.

Термін зафіксований у джерелах XIV-XVIII століть і є похідним від етноніма «сівер» (сіверяни)– назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи Дніпровського Лівобережжя (VIII-XII ст.).

Опис Сіверщини ми знаходимо в багатьох історичних джерелах, одним із загальновідомих яких є «Опис України» (1650 р.) французького інженера, картографа та письменника Гійома Левассера де Боплана. Ось як він описує кліматичні умови нашого краю і вплив їх на здоров'я людини: «Хоча ці землі знаходяться на тій самій широті, що й Нормандія, тут суворіші та холодніші зими. Та ми про це ще скажемо. З-поміж того, що слід взяти до уваги в цьому краї, є морози, що останніми роками були такими тривалими, суворими і сильними, що неможливо було їх витримати не тільки людям, надто тим, хто ішов з військом чи знаходився у війську, але й худобі, наприклад, коням або іншим свійським тваринам. Той, хто несподівано опиняється серед такого морозу і не розплачується за це власним

життям, вважає для себе щастям, коли виплутався з цього, втративши пальці рук чи ніг, занапастивши ніс, щоки, вуха і навіть ту частину тіла, яку з почуття сорому не смію називати. За якусь мить гасне їхнє природне тепло і вони відмирають з гангрени. Бувають організми сильніші, в яких частини тіла не охолоджуються так раптово, але все одно на них з'являються рани, такі ж болючі, як від опіків чи від лихоманки.

Перебуваючи в тому краї, я переконався, що мороз може бути таким пекучим і сильним, наче пожежа, і що він може все винищувати. Спочатку рани такі мізерні, що болячки схожі на горошини, та вже через кілька днів, а навіть годин, вони збільшуються і так швидко розростаються, що вражають якусь певну частину тіла. Саме так мої знайомі ні за що ні про що занапастили свою найбільш делікатну частину тіла.

Інколи, і найчастіше, відмороження звалюється несподівано, неможливо нічим зарадити, тим паче, коли не вжити заходів перестороги – внутрішніх чи зовнішніх. Смерть від морозу може бути двоякою: перша дуже швидка, бо різка; проте можна сказати, що це спокійна смерть, бо довго не мучишся і помираєш уві сні. Коли знаходишся в полі, чи то верхи на коні чи в кареті, або на возі і не вжив потрібних заходів перестороги, добре не одягнувся і не закутався, коли не чуєшся в силі, щоб змагатись з таким сильним морозом, холод проникає в кінцівки ніг та рук, а потім і всі інші частини тіла, поволі перестаєш їх відчувати, тебе охоплює сонна втома, забуття, ніби летаргічний сон. І дуже хочеться спати; а якщо ви так зробите, то неодмінно заснете вічним сном і більше ніколи од нього не прокинетесь. Та якщо ви і ті, що вас оточують, зробите все необхідне, аби прокинутись зі сну, ви уникнете смерті. Саме так було зі мною – я декілька разів уникав смерті, бо слуги мої, люди міцніші й більш пристосовані до таких витівок тутешнього клімату, будили мене, тільки я починав дрімати. Друга смерть не така раптова, але настільки жахлива і страшна, і так важко її перенести, що її жертви, навіть люди наймiцнішої будови, перебувають за два волоски від божевілля. Холод проймає аж до крижів, перехоплює поперек, проникає вершникам крізь лати і так сильно стискає, що холодить їм усі нутрощі, насамперед шлунок і кишки. Ті люди ніяк не можуть насититися їжею, навіть якщо споживатимуть найбільш стравне м'ясо чи бульйон – відразу ж вертатиме назад з жахливими болями і відчуватимуть при цьому страшну різанину в шлунку. Важко навіть усе це висловити словами. Хворі весь час страшенно стогнали, голосно зойкали, немов би їм витягали чи виривали нутрощі та інші частини живота. Залишаю найбільш вченим лікарям висловити свою думку про причини цього страшного, жахливого болю, бо сам я не годен судити про це, а додам лише те, що сам бачив, завдяки цікавості кількох місцевих мешканців, котрі хотіли уздріти, що скоїла та немилосердна недуга. Вони провели розтин кількох померлих і виявили, що більшість кишок почорніла, згоріла, ніби склеїлась докупи. Вони переконались, що така недуга взагалі невиліковна, і в той же час, як починали псуватись і відмирати нутрощі, хворий безперервно кричав і стогнав – і вдень і вночі – і смерть його була жахливою. Здавалось, що ніколи не настане його остання година.

Ми перенесли на собі ті люті морози року 1646, коли польська армія вступила в Московські володіння, очікуючи повернення татар. Хотіли ми дати їм бій і відбити численних бранців. Мороз був таким пекучим і лютим, що ми змушені були знятись табором з обраного місця, при цьому втратили дві тисячі воїнів. Більша їх частина померла так, як я це описував вище; інші ж стали каліками. Мороз вбивав не тільки людей, але й коней, хоча вони набагато сильніші і витриваліші. Під час нашої кампанії понад тисяча коней відморозила ноги і не могла більше йти, а між ними і шість коней з кухні польного гетьмана Потоцького, який є сьогодні коронним гетьманом і каштеляном краківським. Єдина рада при таких морозах, звичайно, не ліки, а тепло вдягнутись, закутатись у все, що гріє і може оберегти тіло від такого лютого холоду. Щодо мене, то у возі чи в кареті завжди тримав на колінах пса, який розігрівав мені ноги. Часто вкривав ноги товстим бавовняним коцом або вовчою шкурою. Обличчя, руки і стопи стирав спиртом, а потім закутував їх тканинами, чи якимись іншими речами, змочуючи їх в спирті, щоб вони на мені не висихали. Завдяки такому способу та при божій ласці зумів я уникнути всіх тих бід, які щойно описав. Мороз ще страшніший, коли нічого теплого не з'їсти і не випити, бо тутешні люди звикли тричі на день пити тепле пиво з додатком масла, перцю, хліба, що заступає їм суп і оберігає їхнє нутро від такого холоду.

Якщо вже ведемо мову про наших русинів чи козаків, скажемо також про те, що вони чинять за різних обставин та оказій.

Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали пів заряду гарматного пороху, зміщували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися зовсім здоровими. Мав я машта ліра, який неодноразово видужував, уживаючи ліків, яких не визнають ні лікарі, ні аптекарі. Інші ж козаки брали попіл і так само змішували його з горілкою, усе це випивали і також видужували. Неодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, замоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам. Отже, у цій країні, як і в багатьох інших, дотепна вигадка породжується самим життям» [6, 260].

Виходячи з такого опису, можемо констатувати, що існуючи у природному середовищі, наші предки бачили не тільки шкідливий, але й оздоровчий вплив природних факторів на здоров'я людини. Багатовікова практика життєдіяльності вилилась у своєрідну українську народну філософію здоров'я, яка в основному опира-

лась на природні фактори збереження та зміцнення здоров'я. Насамперед, як приклад для наслідування, ще із стародавніх часів було виховання м'язової сили, витривалості, прудкості та гнучкості у підростаючого покоління. Без цих елементів фізичного виховання неможливо було здобувати засоби для життя та оборонятись проти нападників. Ці риси батьки прагнули виховувати у своїх дітей з раннього віку. Такі знання і вміння часто передавались дітям з казками, легендами, бувальщинами, піснями, ритуалами, звичаями.

Український біолог та еколог, рентгенолог, один з піонерів дослідження впливу радіоактивного випромінювання на живі організми Микола Воскресенський глибоко досліджував загальні проблеми взаємин організмів з довкіллям, висловлюючи при цьому важливі ідеї, актуальні й донині. Йдеться про обґрунтування висновку щодо не збігання темпів біологічної та культурної еволюції, розуму як адаптивного засобу пристосування до довкілля, негативних наслідків руйнування людиною природного середовища тощо.

Нижче наводимо уривок з його праці «Організм та оточення»[2]: «Отже, між життям і реакціями неживої природи принципового розбігу ми не бачимо. Кожна реакція може відбуватися тільки тоді, коли є дві конечні умови: певні хімічні сполуки і такі обставини, без яких реакція негайно припиняється. Все зазначене стосується як до реакції у неживій природі, так і до життьового процесу. Цей останній ми розуміємо не як щось тривале, застигле в нерухомих формах. Навпаки, життя є вічний рух, вир частин, невпинний процес будування і розкладання живої плазми. Життя є невпинна складна реакція, або вірніше – низка найскладніших реакцій; через те плазма перебуває в стані постійної виміни, у постійних взаєминах з її оточенням. Звідти, з того оточення, надходить поживний матеріал до асиміляції, кисень на дихання, світло, без якого не може бути більшість організмів. Назад в оточення відходять продукти дисиміляції. В оточенні організм пересувається. Від стану оточення залежить кожен життьовий момент. Оточення становить для організму сукупність тих колишніх обставин, без яких неможливий не то процес асиміляції та дихання, а й взагалі всі колишні вияви життя – рухи, реагування на роздратовання тощо.

Отже, вивчаючи життя, ми мусимо спостерігати його в його оточенні. Щоб зрозуміти те, що діється в організмі, ми мусимо пізнавати і середову його структуру, і всю сукупність колишніх обставин, що його оточують і поза якими життя навіть годі уявити. Саме оглядові головних взаємин і зв'язків поміж організмом та оточенням ми й присвятили цю книжку...

Зіставляючи силу пояснених фактів, ми дійшли низки важливих узагальнень, що становлять науку екологію. З них чи не найважливіше те, що серед однакових обставин оточення ми натрапляємо однакові пристосування для аналогічного ж таки чину (збіг ознак, або конвергенція). Цей висновок стосувався не до самих тільки близько організованих істот, або трохи менше споріднених тваринних груп, а й до таких несхожих, далеких одне від одного своєю будовою організмів, як тварини і рослини...

Організми – це станівні системи, що мають певний вигляд і працюють певним способом. Колишні впливи здебільшого, або не позначаються на них, або творять тільки часткові зміни, що не переходять в спадок. Але інші впливи оточення, що мають силу одмінити, не зашкодивши їй, виміну речовин, творять не тільки в клітинах тіла, а й у статевих клітинах. Отака набута зміна діставатиметься у спадок уже поряд з усіма природженими властивостями, якщо така нова властивість стане в пригоді організмові, – її забезпечить добір, а коли з неї не буде користі або й сама шкода, то її шанси серед життьової боротьби не збільшаться, а впадуть і всі покоління з цією некорисною одміною вимруть. Ми певні того, що всі вимерлі форми минулих періодів земного існування повимирали саме через те, що не надбали життєвих пристосувань. Вони не витримали конкуренції з іншими організмами, озброєними цими пристосуваннями, і ці здібніші, подолали невдалих, посівши їхнє місце серед нових життьових обставин.

Отак, ступнево міняючись, пристосовуючись і довершуючи або спрощуючи свою організацію та зв'язки з оточенням, протягом величезних періодів часу, мільйонів літ, виробилися найскладніші організації, як людське тіло, і такі найспрощеніші, як той чужоїдний рачок, пташині крила і котячі лапи, складні взаємини, як паразитизм, симбіоз, взаємодопомога, піклування про нащадків, тощо...

Розум істоти, що ходила на задніх ногах та вміла розмовляти, надзвичайно підсилив зброєю її м'ясні. Вогонь подолав холод, одежа і житло заступили природній захисток організму від негоди. А громадське життя створило могутній організований напад, опір ворогові й стихіям, полегшило здобування їжі. Людина за допомогою своїх винаходів, свого соціального життя, свого розуму – опанувала землю. Культура поставила її поза конкуренцією з іншими істотами, супроти яких – у боротьбі за життя – вона мала всі переваги. Культура поліпшила оточення людського тіла, частково замінивши природне оточення на штучне.

А проте, ця культура дедалі більше відриває людину від природи. Одежею, стінами хат, куховарнею, машинами, медициною загородила себе людина від холоду, вітру, потреби шматувати зубами сире м'ясо, перемагати непокірні стихії, боронитися від ворогів і хвороб. Культура створила незвичні для тіла обставини. Життьовий оптимум багато в чому перейшов на максимум, а багатьом органам і частинам тіла (зубам, м'язам) роботи зменшилося до мінімуму, бо за них працює людське знаряддя (ножі, виделки, різні машини). Культура простує вперед так хутко, що людське тіло не вправляється пристосуватися до неї, бо

людський організм, як і все в природі, зміняється та пристосовується до новин дуже поволі...

Культура посувається далеко швидше, аніж спадкова змінність організму. Його пристосовні прогресивні та регресивні зміни зламали те, що в кожному організмі становило його одність, гармонію, рівновагу частин. Діяльні органи розростаються і міцніють коштом інших, а недіяльні обтяжують непотрібним балястом. Перерозподіл функцій порушив колишню рівновагу, що її організм доконче потребує.

Це порушення гармонії уже й тепер дається в знаки. Наш організм далеко не такий витривалий, як був колись. Щонайлегші рани ледве гояться (у некультурних народів здібність гоїти рани далеко більша); уже молодим псуються зуби, очі та органи травлення; нам дошкуляє ціле стовпище хвороб, без кінця зростає число нервово психічних недуг. Тепер ми безпорадні без техніки, зброї, житла, вогню та медицини. Дедалі все глибше руйнується гармонія. Людське тіло одірвалося од природи і не пристосувалося ще до обставин культурного оточення, які надто хутко розвинулися...

Старі греки та римляни тямили не згірше за нас вагу дужого й здорового тіла. Усяк мабуть знає їхнє прислів'я: «здоровий дух у здоровому тілі». Але темп життьовий одмінився, і тепер далеко важче, аніж дві тисячі літ тому говорити про конкуренцію здоров'я тіла з розвитком мозкової і, взагалі, нервової роботи. Зовсім не досить самого фізичного виховання. Треба до цього широкої пропаганди того, що таке організм, як він мусить функціонувати і де порука його найпродуктивнішої праці. А зваживши усі життьові закони, зрозумівши, що гармонія в роботі м'язів органів рослинного й тваринного життя та мозку, це внутрішні обставини до того, щоб створити людський організм з правильними функціями, – треба піклуватися про організацію навколишніх обставин: чисте повітря, чергування роботи та відпочинку, нормальне живлення, загартовування, уникання всього шкідливого в роботі. Ми не маємо сумніву, що наша культура, заподіявши нам чималий середовий нелад, здоліє руками самого людства, освіченого й вільного, відтворити втрачену гармонію. Здоровий, дужий мозок у нормальному тілі буде тоді, коли оточення і людський організм дійдуть знову цілковитої рівноваги» [4, 418].

Проаналізувавши думки Миколи Воскресенського, можемо зробити висновки про те, що природні фактори впливають на організм двояко: з одного боку, через антропогенну дію людини відмічається посилення шкідливого впливу атмосфери, гідро- і літосфери, сонячної радіації; з іншого боку, – природні фактори, які використовували наші предки в умовах посилення урбанізації, набувають особливого значення для оздоровлення людини, швидкої адаптації організму до постійно змінюваних впливів довкілля та розвитку резистентності до патогенних чинників. Крім цього, відновлення багатьох народних методів оздоровлення сприяє вихованню у підростаючого покоління національної самосвідомості, духовності, моралі, збереженню національної автентичності, формуванню навичок раціонального способу життя і використанню власного здоров'я та вмінню посилювати функціональні резерви, використовуючи як народні традиції, так і досягнення сучасної науки і техніки.

Сьогодні людина, як ніколи раніше, стала екологічно залежною, а здоров'я переважної більшості людей, і, у першу чергу, дітей погіршилося через розвиток численних екологічно детермінованих захворювань та вад розвитку. Ці глобальні суперечності у розвитку цивілізації можна подолати лише шляхом проведення докорінних змін самого суспільства стосовно ставлення до природи. Подальший науково-технічний прогрес має здійснюватись із врахуванням його негативного впливу на стан природного середовища.

Посилання

1. Бутченко Л.І. Природа в житті українського народу / Л.І. Бутченко. – К. :Лібра, 2007. – 184 с.

2. Воскресенський М. Організм та оточення / М. Воскресенський. –Х.- К.: Держвидав України, 1929. – 69 с.

3. Корабльова А.І. Екологія: взаємовідносини людини і середовища / А.І. Корабльова. – Донецьк: Поліграфіст, 1999. – 211 с.

4 Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. ІІ: Людина і довкілля в українській духовності / [упоряд., автор вступ. розділів, біогр. довідок та коментарів В.С. Крисаченко]. – К.: Заповіт, 1995. – 432 с.

5. Крисаченко В.С. Україна: природа і люди / В.С. Крисаченко., О.І. Мостяєв. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.

6. Крисаченко В.С. Образ України у світовій культурі: природні та духовні виміри / В.С. Крисаченко. – К.: Наукове товариство «Софія – Оранта, 2007. – 430 с.

7. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка / М.Г.Стельмахович. – К.: ІЗМН. – 1997. – 232 с.

Шевель А.О. Природа Северского края как жизнеобразующий источник укрепления здоровья человека

В статье освящаются вопросы взаимодействия окружающей среды и здоровья человека. Автором проанализировано понятие здоровья, осуществлено описание климатических условий Северского края и их влияние на здоровье человека с исторических источников, изложено взгляды украинского биолога, эколога, рентгенолога Николая Воскресенского на связь организма и окружающей среды, которые не утратили своей актуальности в наше время.

Ключевые слова: *окружающая среда, природные факторы, Северский край, Николай Воскресенский.*

Shevel A.O. Nature of Sivershchyna region as a life-giving source of strengthening human health

The article highlights the relationship between the environment and human health. The author analyzes the concept of health, by description of Sivershchyna regions and it's impact on human health from historical sources, present the views of Ukrainian biologist, ecologist, radiologist Mykola Voskresenskyi to the link of the health and the environment that have not lost their relevance in present day

Key words**:** *environment, nature factors, Sivershchyna region, Mykola Voskresenskyi.*

18.03.2013 р.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 069:908 «1920/1930»

Н.М. Дмитренко

НАРОДОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЕВИХ МУЗЕЇВ ПІВНІЧНО-ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ У 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТ.

У статті висвітлені основні напрямки досліджень та здобутки місцевих музеїв регіону в галузі народознавства. Стисло схарактеризовано склад етнографічних збірок.

***Ключові слова**: місцеві музеї, етнографічний відділ, кустарні промисли, фольклор.*

Музей як охоронець національної пам'яті є суттєвим чинником у реалізації завдань щодо вивчення проблем, пов'язаних із усвідомленням історико-культурної спадщини українського народу. Збереження кращих національних традицій робить із співвітчизників націю, що особливо важливо в умовах духовної кризи суспільства. Актуальність дослідження обумовлюється пошуком оптимальних шляхів духовного вдосконалення суспільства, зростаючим інтересом громадськості до історико-культурного надбання.

У перші пореволюційні роки склались сприятливі умови для досліджень в галузі народознавства. До складу створеної в червні 1921 р. Етнографічної комісії ВУАН входили відомі вчені-дослідники Північно-Дніпровського Лівобережжя Є. Рихлік, М. Рудинський. Участь у роботі комісії брали І. Галюн, Л. Дінцес, М. Макаренко. Члени комісії планували та очолювали проведення науково-дослідної роботи на місцях, інструктували музейників щодо створення етнографічних відділів. Але головна увага Етнографічної комісії була зосереджена на залученні до наукових пошуків місцевих працівників освіти та культури. Протягом 1925 р. комісія поширила понад 6000 примірників програм та інструкцій щодо збирання, збереження і вивчення етнографічних матеріалів. Місцеві музеї стали осередками народознавчої діяльності, займаючись збиранням та популяризацією кращих зразків народної творчості. Систематичний зв'язок з Етнографічною комісією підтримували керівники місцевих музеїв П. Бугославський (Воронізький музей місцевого краю), Ю. Виноградський (Сосницький історико-археологічний та етнографічний музей), О. Поплавський (Конотопський округовий музей ім. О.М.Лазаревського), Н. Онацький (Сумський художньо-історичний музей).

Одним з перших у регіоні до збирання етнографічного матеріалу приступив Роменський музей мистецтва, науки та промисловості (зав. музеєм М. Семенчик) [1]. У січні 1923 р. етнографічний відділ музею налічував 123 експонати (побутові речі, національний одяг, зразки української вишивки). Суттєве поповнення етнографічної колекції музею відбулося того ж таки року, коли після ліквідації роменської «Просвіти» до музею було передано глиняний посуд, рушники, книги – загалом 145 предметів [2]. У 1927 р. за дорученням Етнографічної комісії у складі Роменської етнографічної експедиції працював І. Галюн. Наступного року він опублікував статтю «Нові кобзарські пісні» за результатами досліджень у с. Лютеньках Гадяцького району [3]. Наступного року до Етнографічної комісії ВУАН він надав рукописи статей – «Пережитки чумацтва на Роменщині» «Етнографічна мандрівка по Роменщині та Гадяччині влітку 1926 року», «Матеріали до народно-побутового словника Роменщини» [4].

У 1921 р. в Лохвицькому музеї (зав. музеєм Т. Крестовський) був створений відділ українського народного мистецтва (зібрання картин місцевих художників Журавльова та Сластьона) та кустарного виробництва [5].

Відповідним чином відреагувала Чернігівська губполітпросвіта на проголошену XII з'їздом РКП(б) у квітні 1923 р. політику українізації. В плані роботи на 1924 р. губполітпросвіта намітила створення в музеях відділів, де було б «скупчено все, що торкається до України та її культури» [6]. У середині 20-х рр. етнографічний відділ існував у Сосницькому історико-археологічному та етнографічному музеї [7]. Завідувач музею Ю. Виноградський організовував фольклорно-етнографічні експедиції. За результатами досліджень наприкінці 20-х рр. Ю. Виноградський опублікував кілька статей в академічних журналах – «Марія Дорошиха», «Кобзар П. Куліш» [8]. На розгляд Етнографічної комісії ВУАН очільником музею були також подані статті «Павло Кияниця – оповідач про старовину», «Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів», «Сосницький співак Антон Матюшенко та його репертуар», «Уламки поганського світогляду: вірування населення в надприродну силу води, заговори» [9]. Етнографічну колекцію музею складали старовинні козацькі люльки, глиняний посуд, різьблені ковшики – «михайлики», вулики, українські килими та скатертини [10].

У 1923-1924 рр. при Остерському музеї існував етнографічний підвідділ історико-археологічного відділу, у якому були представлені 46 експонатів. Наступного року кількість експонатів значно зросла (103 предмети). Етнографічний відділ став самостійною структурною одиницею музею [11]. Завідувач музею

А. Розанов разом з членами Краєзнавчого товариства збирав фольклорні та етнографічні матеріали, поповнював колекцію українським народним одягом, характерними предметами побуту, різьбленими речами, які представляли знамениту остерську школу майстрів Підліських [12]. Члени товариства вивчали орнаментику національного одягу і традиції народної архітектури [13].

Цікаві пам'ятки експонувались у складі історико-етнографічних відділів Ніжинського та Конотопського окружних музеїв. Фольклористичні дослідження Ніжинської округи проводились ще до об'єднання музею НІНО та музею історії мистецтва та етнографії, створеного на початку 20-х рр. В. Лесючевським. Аспірант професора О.С. Грузинського (на той час завідувача музею НІНО) – В. Михальський вивчав рукописні пам'ятки XVII-XVIII ст. з метою дослідження місцевих діалектів [14]. Співробітники Ніжинського окружного музею зібрали інструменти майстрів-золотарів, традиційний для регіону гончарний посуд та глиняні іграшки [15]. Значну частину етнографічної колекції складали пам'ятки, пов'язані з перебуванням у Ніжині родини Даміана де ля Фліза (портрети, малюнки) та речі, що характеризували побут купецького середовища [16]. Етнографічна збірка Конотопського музею складалась зі слуцьких поясів з клеймами майстрів, цехових прапорів, зразків гаптарства, тканин та одвірка, датованого 1700 роком [17].

Систематичні етнографічні дослідження проводив Сумський художньо-історичний музей. У своїй збірці музей мав вироби з українського гутного скла (понад 800 од. зб.), колекцію порцеляни українських фабрик (Волокитине, Корець, Баранівка, Городниця, Поскочино, Ніборов), українські килими кінця XVII – початку XIX ст., старовинні вишивки золотом і сріблом (300 од. зб.), близько 400 зразків художнього різьбярства, старовинну козацьку зброю (58 од. зб.), слуцькі пояси [18]. Результатом наукового вивчення колекції етнографічних старожитностей стала серія публікацій директора музею Н. Онацького «Українська порцеляна», «Українське гутне шкло», «Межигірський фаянс» [19] та співробітниці музею Н. Столбіної. Мистецтвознавець за фахом, вона у 1931 р. надрукувала брошури «Чужоземна порцеляна» та «Російська порцеляна» [20].

У середині 20-х рр. Лебединський художньо-історичний музей (зав. музеєм Б. Руднев) презентував етнографічну колекцію, поділивши її на відділи українського різбярства, українських килимів, старовинної зброї, українського художнього лиття та виробів прикладного мистецтва. Основу колекції склали конфісковані у поміщицьких маєтках графів Капністів, Анненкових, Красовських, Кучерявих, Сбітневих речей образотворчого та ужиткового мистецтва [21].

Пошукову роботу Новгород-Сіверського музею в галузі фольклористики засвідчує стаття його першого директора, професора І.Абрамова «Краеведы – самоучки», яка розповідала про старожила Вороніжа Д. Макаренка – носія місцевого фольклору. Його пам'ять зберігала значну кількість легенд та переказів, пов'язаних з історією краю [22].

Наприкінці 20-х рр. Прилуцький музей володів значною етнографічною колекцією, що була зібрана під час експедиції студентським краєзнавчим гуртком, який діяв при музеї під керівництвом Є. Хоменка. До колекції входили зразки старовинного різьбярства (картинні рами, сволоки та меблі XVIII ст.), килими, рушники та плахти, сільськогосподарське знаряддя [23]. Завдяки зверненню до всіх краєлюбів взяти участь у збиранні «із усної народної духовної творчості – пісень, казок, прислівів, заговорів, забобонів, вірувань, чар, обрядів, засобів народної медицини і таке інше», зібрана була значна кількість фольклорного матеріалу. Керівник експедиції написав статтю про перебування Т. Шевченка на Прилуччині [24].

У 1928 р. Глухівський окружний музей провів етнографічні розвідки у селах Чернецьке та Марчихина Буда з метою вивчення традиційних кустарних промислів (бондарі, колісники, виготовлення мотузок). Співробітники музею вивчали також матеріали крайового архіву з історії кустарних промислів на Глухівщині [25].

Місцеві музеї залучали до збирання етнографічних матеріалів учнів шкіл міст Путивля, Прилук, Остра, сіл Вейсбахівки та Березного [26].

Одже, з середини 20-х рр. народознавчі дослідження місцевих музеїв регіону набувають систематичного, планового характеру. Кожен місцевий музей мав у структурі своїх експозицій етнографічні відділи. Завдяки невтомній праці місцевих науковців та краєлюбів збірки цих відділів постійно збільшувались і були переконливим свідченням у царині регіональних народознавчих досліджень.

Посилання

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р-6434, оп. 1, спр. 2, арк. 11, 11 зв.

2. Там само, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 11, 42, 42 зв.

3. Галюн І. Нові кобзарські пісні // Етнографічний вісник. – К., 1928. – Кн. 7. – С. 54-59.

4. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського (далі – ІМФЕ), ф. 1-4, спр. 261, арк. 1-35; спр. 346, арк 1-5.

5. ДАСО, ф. Р-5601, оп. 1, спр. 30, арк. 19 зв., 20.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-593, оп. 1, спр. 1746, арк. 5.

7. Там само, ф. Р-593, оп. 1, спр. 1862, арк. 289.

8. Збірник історико-географічної комісії УАН. – К., 1927. Етнографічний вісник УАН. – К., 1927. – Кн. III. Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928.

9. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 104-107; оп. 12, т. 1, спр. 1140, арк. 2-3

10. Український музей. – К., 1927. – Збірник 1. – С. 252.
11. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-598, оп. 1, спр. 666, арк. 21; ДАЧО, ф. Р-600, оп. 1, спр. 796, арк. 3.
12. ЦДАВО, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 186. Добробоженко О. Експонати розповідають // Науково-практична конференція з нагоди 100-річного ювілею Остерського краєзнавчого музею. Збірник наукових праць та публікацій. – Остер. – 2008. – С. 76.
13. Скрипнік Г. Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка. – 1998. – С. 141.
14. Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – 2августа.
15. Ніжинський музей імені М.В.Гоголя // Глобус. – 1928. – № 19. – С. 303.
16. ВДАЧОН, ф. Р-6093, оп. 1, спр. 13, арк. 4.
17. Український музей. – К., 1927. – Збірник 1. – С. 255.
18. Український музей. – К., 1927. – Збірник 1. – С. 239-240.
19. ЦДАВО, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 210.
20. Там само, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 211.
21. Лебединський художній музей // Культура. Історія. Традиції. – 2005, № 7. – С. 14.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, ф. Х, № 4744, арк. 1-5.
23. Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилука, 1928. – № 1. С – 5, 8.
24. Хоменко Є. Шевченко на Прилуччині // Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилука, 1928. – № 1. С – 9-22.
25. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 8, спр. 443, арк. 53.
26. ІМФЕ, ф. 1-1, спр. 40, арк. 15, 18, 40, 49 .

Дмитренко Н.М. Народоведческие исследования местных музеев Северо-Днепровского Левобережья в 20-х – начале 30-х гг. XX в.

В статье освещены основные направления исследований и достижения местных музеев региона в области этнографии. Дана короткая характеристика этнографических музейных коллекций.

***Ключевые слова**: местные музеи, этнографический отдел, кустарные промыслы, фольклор.*

Dmytrenko N.M. Ethnological analysis of the local museums of the Northern Dnieper Left-Bank Ukraine in the 20s – the beginning of the 30s years of the XX-th century

The article describes the main directions of the analysis and achievements of the local regional museums in the sphere of ethnography. A short characteristic of the ethnographic museum collections is given.

***Key words:** the local museums, an ethnographic department, a handcraft industry, a folklore.*

11.03.2013 р.

УДК 908(477):069.01Часовніков«192/193»

С.Й. Татаринов

«ГЛУХІВЕЦЬ» І.А. ЧАСОВНІКОВ У АРТЕМІВСЬКОМУ ОКРУЖНОМУ МУЗЕЇ У 20-30-х РОКАХ

Вперше досліджено створення земського музею у Бахмуті, діяльність вихідця з Глухова І.А. Часовнікова у 1924-1938 роках на чолі Артемівського музею.

***Ключові слова:** музей, експонати, екскурсанти*

Питання історії музейної справи на Донеччині практично не вивчалося, адже більшість музеїв були створені у другій половині XX ст. як «народні», «громадські», і вони відображали тільки «радянський період».

Джерельна база проблеми дуже мізерна. Окремі документи розпорошені у Державному архіві органів вищої влади України та Донецькому обласному архіві. Дослідження носили краєзнавчий (аматорський) або популяризаторський характер.

На фоні сучасного досить активного дослідження історії музейної справи в Україні актуальним стає вивчення витоків музейної справи на Донеччині, ролі особистостей-подвижників.

З початку XX ст. земські установи Катеринославської губернії почали працювати над удосконаленням учбово-виховного процесу через створення мережі «шкільних музеїв» у кожному повіті. В 1909 р. у Маріуполі та Бахмуті з'явилися перші музейні заклади [9, 136].

Земський музей у Бахмуті знаходився в будівлі Земської Управи. Ним завідував Г.О. Філь. У 1911 р. в «Народній газеті Бахмутського земства» він писав, що «шкільний музей з експонатами, картами, посібниками для вчителів суміщений з бібліотекою службовців земства» [6].

Відомо, що в 1913 р. у Бахмутському повіті на музеї, що знаходились у волосних селах, виділялося 116 руб. на рік, на придбання експонатів – 100 руб. У 1915 р. ця сума була збільшена до 660 руб. [5, 96].

«Поодинці та групами, під керівництвом учителя школярі проводили систематичні заняття у музеї». Екскурсії проводили завідуючі музеями. Музейні працівники за два тижні до закінчення учбового року виїжджали з окремими експонатами до шкіл [6].

У губернії в 1915 р. земство скликало «особливу нараду завідуючих музеями і досвідчених осіб», що було першим зібранням краєзнавців. Губернське земство розробило «Інструкцію завідуючим земськими районними музеями», відповідно до якої завідуючий музеєм вів наступні книги: інвентарну (для експонатів), прибутково-видаткову (для грошей і матеріалів), реєстраційну, куди «відвідувачі заносили свої враження і побажання». Щодня він мав робити облік відвідувачів, складати до 5

числа щомісячний звіт (за підсумками року – до 15 січня). Регламентувалася робота музею: щодня з 9 до 15 години, окрім понеділка, в святкові дні – з 13 до 16 години. Музеї не працювали на Великдень, Різдво, Трійцю, в кінці Великого посту, закривалися на канікули з 1 червня по 1 серпня. Змінювати графік роботи музею завідуючий міг тільки за погодженням із губернським земством. Музеї для учнів і вчителів могли відкриватися і в неурочний час. Завідуючий музеєм мав право читати лекції після надання до поліції заявки (в місті – за 3 дні, в повіті – за 7 днів) про місце, приміщення, час і зміст лекції. Переміщення колекцій музеїв по повіту супроводжувалося обов'язковим складанням приймально-передавального акту [9, 137].

Через відсутність при районних музеях довідкових бібліотек, з бібліотеки губернського музею стали виділяти до 2000 книжок у повіти. Також земство брало на себе витрати на придбання, наймання приміщення, оплату опалювання, освітлення, охорону, придбання меблів для квартири завідуючого з опалюванням і освітленням [5, 111].

Після подій 1917-1919 років музейною справою у Бахмуті став займатися 20-річний Ф.П. Максименко. Після закінчення гімназії він вступив до Катеринославської духовної семінарії, яку закінчив у 1917 р, а далі до грудня 1918 р. навчався у Київському університеті [2, 87]. У 1919-1922 рр. Ф.П. Максименко працював у Бахмуті бібліографом відділу Окрнаросвіти, завідуючим музеєм повітового земства – з 1920 р. краєзнавчого музею у відділі політпросвіти. У 1922 р. у кількох числах часопису «Просвещение Донбасса» він надрукував дослідження про краєзнавчу літературу Бахмутського повіту.

У 1923 році у Юзівці на З'їзді гірничопромислової галузі уперше були висловлені пропозиції про створення у Бахмуті, центрі губернії, історико-краєзнавчого музею. За це взявся відомий в Донбасі учений-природознавець Б.С. Вальх, який з жовтня 1924 р. став директором (завідувачем) Артемівського окружного музею [12].

Упродовж 1925-1938 рр. директором Артемівського музею був Ілля Артемович Часовніков. Він народився в 1887 р. у м. Миколаєві, у 1911 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1911 по 1925 рр. І.А. Часовніков працював в м. Глухів у гімназії, «пролєтшколі», завідуючим міським музеєм, а звідти переїхав до Артемівська. Його дружина була дочкою відомого лікаря С.Х. Марутаєва [12]. Вона мала сестру Олександру, яка вийшла заміж за голову РНК УРСР Уласа Чубаря.

Зі звіту І.А. Часовнікова до Наркомосвіти за 1925 р. відомо, що Артемівський музей мав 2 відділи – загальний і краєзнавчий, бібліотеку і лабораторію. За рік вдалося зібрати більше 3000 експонатів. На утримання музею окрполітпросвіта виділила на рік 800 руб. (зарплата, опалювання, учбові витрати). Формами роботи були «доповіді і оповідання з краєзнавства», «збір статистичних матеріалів». Як позитив відзначено, що «розширилася робота по залученню профспілкових організацій і шкіл». Музей за рік безкоштовно відвідало близько 15 тис. осіб, у т. ч. 80 робітників, 100 селян і 614 червоноармійців [13, рк. 4].

З листа І.А. Часовнікова до ВУАК від 22 травня 1925 р. дізнаємося, що «по археологии, этнографии и искусству экспонатов нет, музей открыт 6 января 1924 года и пока располагает коллекциями по природе и производству Артемовского округа» [12; 13, арк. 7].

У листі від 27 серпня 1927 р. І.А. Часовніков звертається до В.О. Городцова, який працював тоді у Державному історичному музеї СРСР у Москві, з наступним проханням: «Уважаемый профессор! Артемовский окружной музей приступил к изучению Артемовского округа (б. Бахмут. уезд Екатер. губ.) в археологическом отношении. Очень ценно для музея иметь Ваши труды по раскопкам, которые Вы производили в нашем округе. Музей обращается к Вам с просьбой передать ему таковые» [10, арк. 243]. Чи була відповідь В.О. Городцова – невідомо.

У 1928 р. І.А. Часовніков розпочав клопотання перед Окрнаросвітою про фінансування місцевих археологічних розкопок. У серпні 1928 р. він звертається до ВУАК: «Артемівський музей одержав 750 крб., які гадає витратити на археологічні розкопки...тому музей звертається с проханням взяти на себе проведення розкопки в межах Артемівської округи з тим, щоб 1). розкопка була проведена на протязі вересня і 2). всі знайдені речі були передані до Артемівського музея... Відповідь треба одержати терміново, бо бракує часу» [7, арк. 123].

2 вересня 1928 р. Часовніков пише до ВУАКу, що «зробив пропозицію внести 750 крб. на рахунок ВУАК...відповідь не одержано... музей прохає телеграфувати про згоду на пропозицію...або що від цієї пропозиції ви відмовляєтесь». 4 вересня він повідомив ВУАК про переказ 500 крб. як гарантії проведення розкопок і просив «починати негайно роботу» [7, арк. 124].

Голова ВУАКу академік О. Новицький звернувся до дійсного члена ВУАКу і заступника Голови Сергія Свиридовича Гамченка з пропозицією взятися за розкопки у Артемівському окрузі, а у разі відмови «рекомендувати когось із археологів». О. Новицький повідомляв, що професор Харківського університету О.С. Федоровський не має можливості працювати ані в Артемівську, ані у Старобільську, де виділені кошти, «бо їде закордон і не може їх використати» [7, арк. 125]. Також ВУАК звернувся до доцента Харківського університету Миколи Карловича Фукса та директора Вовчанського окружного музею

Харківської губернії В.О. Бабенка з проханням виїхати до Артемівська [13, арк. 9].

6 жовтня 1928 р. І.А. Часовніков надіслав до ВУАКу чергового листа, у якому зазначив, що «ваше відношення до нашої справи загрожує скасуванням роботи». 10 жовтня О. Новицький телеграфував до Артемівська, що «умови прийнято, дослідника призначено». 8 жовтня В.О. Бабенко з Вовчанська писав: «Якщо є у вас відомості про місця, де знаходяться пам'ятки стародавньої культури на Артемівщині, прошу мене повідомити. Маю провадити досліди по р. Донцю від м.Словянська на р.Торцю до Словяносербська в межах Артемівщини... мало остається часу у жовтні місяці». Бабенко просив терміново вислати йому «Відкритий лист» та кошти. 11 жовтня йому було надано Мандат ВУАК та повідомлено Артемівський музей «виявляти стації кам'яної доби та салтівської культури». І.А.Часовнікову запропонували «взяти участь у цих розкопках як практиканту Артемівського музею» [13, арк. 17]. В кінцевому результаті розкопки В.О.Бабенка зірвалися, а І.А.Часовніков отримав листа, у якому «ВУАК просить пробачити за турботи, які завдав вам...не відмовтеся провести проектовані розкопи на Артемівщині навесні року 1929» [7, арк.121; 13, арк. 13-19].

Нами не з'ясовано, що робив у 1929-1930 рр. у Д.І. Яворницького директор Артемівського музею, хоча про нього як стажера писала І.Ф. Ковальова. Існує світлина, на якій ми бачимо Д. Яворницького на човні разом зі співробітниками і І.А. Часовніковим [11]. Ми не знайшли у документах його прізвище серед співробітників, що отримували платню на Дніпрогесі [8, арк.43].

Відомо, що в кінці 1920-х років у Артемівському музеї були наступні відділи: антирелігійний, гірничо-промисловий, хіміко-промисловий, гірничий, металургійний, природничий, сільськогосподарський. Виникла ідея створення художнього відділу. У Наркомос надходить лист політпросвіти, Союзу письменників «Забій», де зазначається, що у Артемівському музеї створений відділ «сучасних течій українського мистецтва, відбиті напрями сучасної гравюри, бракує живопису і скульптури» [13, арк. 20-21].

У листі інспекторові музейного сектора Укрнауки 29 січня 1929 р. Ілля Артемович пише, що «у зв'язку з підвищенням матеріального рівня робочих мас» виникло прагнення створити художнє оточення у побуті «виключно у міщанських формах»; це спостерігається «у оформленні робочих клубів – картини у золотих рамах, строкаті меблі міщанського стилю». І.А.Часовніков вважав, що «зараз своєчасно почати роботу по ознайомленню з українським стилем, щоб дати зразки, як створити житлове, клубне оточення в українському стилі» [13, арк. 23-24]. У зв'язку з ростом індивідуального житлового будівництва І.А. Часовніков турбувався, як дати фотографії українського стилю будинків на противагу «пряниково-модерністському стилю» [13, арк. 25]. Для збору художніх робіт директор музею виїжджав у м. Рикове (Єнакієво), інші місця. Є відомості про наявність у фондах музею робіт Малевича, Кандинського, Кавалерідзе.

Укрнаука оперативно відреагувала на звернення з Артемівська, запропонувавши місцевим органам влади збільшити штати музею, асигнування на наукові і експедиційні дослідження [13, арк.26].

У жовтні 1929 року у зв'язку з епідемією тифу Окрнаросвіта вирішила перемістити у приміщення музею гуртожиток профспілкової школи. За 2 дні експозиція була згорнута і перенесена до Палацу ім.Леніна у Клуб шкірників. Як писав І.А.Часовников, «звідти нас викинули у буквальному розумінні слова…пройшло вже 3 тижні, а приміщення не дають і боюся, що не дадуть. І те, на що було витрачено стільки праці і коштів, на очах гине!» [13, арк. 27]. У грудні 1929 р. міська влада приймає рішення почати ремонт Троїцького собору, щоб розмістити у ньому музей.

Нарком освіти М. Скрипник зажадав «негайно виправити вчинену помилку, надати музею відповідне приміщення» [12; 13, арк. 30].

У 1929-1930 рр. одним з недоліків роботи музею була низька відвідуваність селянами. Знайшли «оригінальний» вихід – «враховуючи, що відвідуваність музею селянами невелика (за звітом 15 осіб за рік), а заходи для збільшення відвідуваності не дали результату, музей усі експонати сільгоспвідділу передав Сільбуду» (клуб у пригороді Ступки) [13, арк. 31].

У розпал сталінських репресій у краєзнавчому музеї працювало 7 співробітників. Його відвідало 48 тис. екскурсантів. Він мав 4235 експонатів, 1656 – в експозиції. Бібліотечний фонд складався зі 1013 книг. Експозиція в Палаці ім. Леніна розташовувалась на площі 137 кв. м. [13, арк. 32-33].

Музей Артемівська був спалений окупантами у січні 1942 р. Існують неперевірені відомості про вилучення частини колекції представниками А. Розенберга. Загадковими є самоусунення Б.С.Вальха, І.А. Часовнікова від музейної справи, хоча вони перебували у окупованому місті і репресіям німців не піддавалися.

Після війни І.А.Часовніков працював директором геологічного музею тресту «Артемвуглерозвідка», брав участь у підготовці 375-ї річниці Бахмутської сторожі. Його подальша доля невідома.

Дослідження історії розвитку музейної справи на Донеччині у XX ст. дасть можливість розширити пошук невідомих раніше документальних і архівних джерел для встановлення ролі особистостей у створенні музеїв.

Посилання

1. Бутовский А.И. Историческая записка о Бахмутском духовном училище за 60 лет. –Бахмут, 1893. – 146 с.
2. Белоконь С.И. Библиотека Федора Филипповича Максименко (1897-1983) // Актуальные проблемы теории и истории. – К., 1993. – С. 12-17; Белоконь С.И. Ветеран библиографии // Вперед.– Артемовск – 15 мая 1982.
3. Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України // Біографічний довідник. – Ч. 2. – К, 2005. – С. 204-209.
4. Дородницин А.Я. К программе историко-статистического описания Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав. – 1900. – № 16. – С. 76-79.
5. Денежный отчет Бахмутской уездной земской Управы. – Бахмут, 1909. – 283 с.; Денежный отчет Бахмутской уездной земской Управы за 1913 год. – Бахмут, 1913. – 140 с.
6. Народная газета Бахмутского земства. – 1911. – № 34.
7. Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. ВУАК, спр. 114.
8. Науковий архів ІА НАНУ, фонд Д.І. Яворницького, спр.112.
9. Обзор народного образования в Екатеринославской губернии за 1913-14 учебный год со списком школ к 1-му января 1914 года. – Екатеринослав, 1916. – 240 с.
10. Российский исторический музей. Отдел рукописей, ф. 431, ед. хр. 438.
11. Татаринов С.И. История археологических исследований Бахмутского края // Летопись Донбасса. Краеведческий сборник. Вып. 2. – Донецк, 1994. – С. 23-33.
12. Татаринов С.И. Из истории Артемовского окружного музея // Рідний край. – Донецк, 1996. – Вып. 1. – С. 52-56.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 166, оп.6, д. 1696, арк. 1-37.

Татаринов С.И. «Глуховец» И.А. Часовников в Артемовском окружном музее в 20-30-е гг.

Впервые исследуется создание земского музея в Бахмуте, деятельность выходца из Глухова И.А. Часовникова в 1924-1938 гг. во главе Артемовского музея.

Ключевые слова: *музей, экспонаты, экскурсанты.*

Tatarinov S.I. «Hlukhivets» I.A. Chasovnikov in the Artemivsk regional museum in the 20-30-s years

Firstly the foundation of the museum in Bakhmut, the activity of native of Hlukhiv I.A. Chasovnikov's in 1924-38 years as the director of Artemivsk museum are studied.

Key words: *a museum, exhibits, tourists.*

19.02.2013 р.

УДК 069 (1-21) (091) + 908 (477.52)

Г.В. Ареф'єва

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ СУМСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ В СВІТЛІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

Вводиться до наукового обігу дослідження В. Дубровського «Музеї на Україні» (1929), окреслюється об'єктивна картина становлення Сумського художнього музею на тлі процесів, що відбувалися в Україні в галузі музейного будівництва.

Ключові слова: *музей, мистецька колекція, образотворче та декоративне мистецтво, музейна справа, архіви.*

Питання історії створення та формування музейних колекцій в Україні майже все минуле століття знаходилося в стадії очікування на свого дослідника. Підтвердженням цьому є монографія І.В. Шидловського [1] «Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України», в якій автор в основному використовує «інформацію про музеї з їхніх інтернет-сторінок» [1, 8].

Схожа з іншими музеями країни ситуація склалася з вивченням історії та розвитку першого сумського музею. Проблема була пов'язана з репресією у 1937 р. фундатора закладу Н.Х. Онацького, після чого до 1956 р. було небезпечно згадувати навіть його ім'я. Так само під забороною була інформація про колекціонера і мецената Оскара Гансена, мистецька збірка якого стала основою Сумського музею.

Огляд музейних видань 1950-1980 років дає можливість зробити висновок, що як відсутність необхідної інформації, так і заборона на матеріали, пов'язані з іменами Онацького і Гансена, по-перше, створили стереотип образу музею 1920-1946 рр., який кожним наступним автором брався за догму, а тому не досліджувався і не розвивався; по-друге, така ситуація з плином часу, за відсутністю архівних підтверджень, породила безліч безпідставних легенд і спотворень. Найбільше перекручень стосується питання профілю створеного Онацьким музею.

Тільки з 1990-х років для музейних науковців відкрився доступ до архівних документів, що надають можливість як відтворити реальну історію музею, так і очистити її від неправдивих домислів. Наразі стало можливим зробити це шляхом дослідження двох архівів – колишнього КДБ і унікального особистого архіву Никанора Онацького, який Наталія Никанорівна Онацька передала музею у 1998 р. У цьому архіві знаходиться близько ста оригінальних документів, датованих 1920-1930 рр.

Мета і завдання цієї статті – окреслити об'єктивну картину становлення Сумського художнього музею на тлі тих процесів, що відбувалися в Україні

в галузі музейного будівництва.

Вищезазначене дослідження І. Шидловського у більшій своїй частині присвячено зоологічним музеям України, але в його першому розділі «Історія музейної справи та музеології» на тлі світового досвіду розвитку музейної справи системно і конкретно подано матеріал про витоки і розбудову музеїв різних профілів в Україні. У цьому дослідженні зазначено, що до 1917 р. в Україні було 35 музеїв: деякі з них належали приватним особам, інші були підпорядковані різним відомствам та установам. Автор також зазначає, що у 20-30-х роках минулого століття характерним був процес появи в Україні великої кількості музеїв різного профілю.

Саме в цей період було створено перший музей в Сумах (1920-1922). Розпочинався процес організації музею в основному на базі націоналізованої у 1919 р. мистецької збірки відомого київського колекціонера Оскара Гансена. Інші частини його колекції стали основою для створення чотирьох мистецьких музеїв в Києві і одного в Одесі.

В особистому архіві Н. Онацького є рідкісне видання – брошура «Музеї на Україні», що вийшла друком у Державному видавництві України в 1929 р. [2]. Ця аналітична робота свідчить про те, що вже на той час були спроби фахового дослідження української музейної справи. Сучасним науковцям це видання майже невідоме, оскільки невдовзі після виходу в світ його було вилучено з наукового обігу та знищено. Більшість з тих, кого автор наводить як зразкових подвижників музейної справи, на початку тридцятих зазнали політичних переслідувань і репресій: Ф. Ернст, С.Таранушенко, М. Біляшівський, Д. Щербаківський, В. Хвойко, Н.Онацький та інші. Зазнав політичних утисків і сам В. Дубровський.

В своєму дослідженні В. Дубровський розкриває широкому загалу методику знайомства з музеями України, подає своє бачення розвитку української культури і її місця в процесі загальнолюдської еволюції. В роботі Дубровського знаходимо фактичні матеріали, які свідчать, про те, що перший музей у Сумах був мистецького профілю.

У цьому виданні велика кількість музеїв України може знайти маловідому інформацію про свої заклади. Тут автор, крім кількісного складу музейних фондів, надає їх профільні характеристики, акцентує увагу на пріоритетних особливостях тих чи інших музейних збірок.

Знаходимо тут інформацію і про музеї, що виникли на початку XX ст. на землях теперішньої Сумщини. Процес розбудови музейної справи в регіоні, який після 1939 р. існує в межах Сумської області (територіальні частини колишніх Чернігівської, Харківської, Полтавської, Курської губерній), відбувався в загальному руслі становлення українського музейництва. Як в цілому в Україні, так і на теренах Сумщини спостерігається порівняно запізніле становлення музейної справи, що було зумовлене історичними реаліями, які на початку минулого століття ускладнювалися політичними, воєнними, революційними, економічними та іншими обставинами. Серед перших музеїв, створених на початку XX ст., В. Дубровський називає два округові – Конотопський (1900) і Глухівський музей старовини і мистецтва (1903). Ще п’ять музеїв були створені протягом 1918-1922 рр.: Лебединський районний художньо-історичний музей ім. Т. Шевченка (1918), Роменський округовий музей (1920), Сумський округовий художньо-історичний музей (1920-1922), Сосницький районний історико-археологічний та етнографічний (1920, Конотопський р-н), Краснопільський районний соціально-історичний музей (на той час – Сумської округи).

У своєму дослідженні музейної справи в Україні В. Дубровський робить короткий нарис історичного і культурного розвитку українського суспільства з найдавніших часів і на цьому тлі подає характеристики різних музейних зібрань України: «Державні музеї НКО УСРР здебільшого мають певну спеціалізацію – це фахові музеї … Округові та районові музеї здебільшого мають краєзнавчий характер… Проте *деякі з музеїв*, що є на місцевому бюджеті, *мають вузьку спеціалізацію по одному будь-якому фаху. З таких треба пригадати: ... Сумський художньо-історичний – має майже виключно речі російського й українського мистецтва…»* [2, 8-10]. Цей акцент на профільних характеристиках музеїв з огляду на події, що відбувалися на той момент у Сумах, мав певне значення як для музейного закладу, так і особисто для Н. Онацького. Тим самим В. Дубровський фіксує реальний історичний факт – музеї України створювалися на тій фондовій базі, яка була в наявності на місцях в кожному окремому випадку. Сумський музей відносився до групи «округові та районові», але був мистецького профілю і в зв’язку з цим вже до моменту публікації брошури В. Дубровського почалися політичні переслідування Н. Онацького за те, що музей не пропагує «реврух», відсутні в ньому експонати з краєзнавства і т. ін. Більше того, автор цього дослідження підкреслює, що з 94-х музеїв тогочасної України тільки 5 були мистецького профілю: два київських, дніпропетровський, миколаївський і сумський.

У наступному розділі свого дослідження «Що роблять музеї» В. Дубровський виокремлює дві головні функції музеїв – освітницьку та наукову, у зв’язку з чим акцентує увагу на дослідженнях,

які проводять музейні науковці в різних галузях: « … серед наукових робітників музеїв України є багацько видатних вчених, досліди яких посувають вперед нашу науку… Серед них треба згадати: 1) дослідників українського мистецтва проф. Ф.Л.Ернста (Всеукраїнський Історичний музей ім. Т. Шевченка у Києві), проф. С.А.Таранушенка (Харківський музей Українського Мистецтва)… 4) знавців всесвітнього мистецтва… , … Н.Х.Онацького (Сумський окрмузей)…[2, 15-16].

Втретє в цьому виданні Сумський музей згадується у главі «Що ми можемо побачити в музеях»: «3. Сумський округовий Художньо-Історичний музей, що його засновано у 1920-22 році, має *надзвичайні для округового міста збірки мистецтва російського, західного і українського:* 915 картин, серед них є твори Рубенса, Прегеля, Вато, Вандергельста, Боровиковського, Айвазовського, Верещагіна, Полєнова, Маковського, Нестерова, Рєпіна, Васильківського, Васнєцова, Сєрова, Реріха, Коровіна, Сомова, Бакста, Пастернака, Зарубіна, Мурашка, Кричевського В. і Ф.»… Далі автор подає перелік основного фонду музею по групах збереження і кількісному складу.

Знаковою для відтворення історії музею є також авторська ремарка про знаного київського колекціонера Оскара-Германа Гансена. На початку XX ст. його мистецька збірка вважалася однією з найцінніших у країні, особливо виокремлювалась раритетність творів декоративно-ужиткового мистецтва. Саме цим можна пояснити уточнення В. Дубровського про джерела походження в Сумському музеї тільки «порцеляни і фаянсу»; реально – майже всі інші мистецькі групи експонатів (живопис, скульптура, графіка, скло, килими і вишиванки), які у своїй більшості збереглися й до цього часу експонуються в залах музею, раніше належали О. Гансену, чиє ім'я на початку XX ст. було в одному ряду з відомими вітчизняними колекціонерами і меценатами з родин Терещенків, Ханенків, Харитоненків.

Таким чином, станом на кінець 1920-х років унікальність фондів Сумського музею серед українських музеїв вбачалася в наявності високого рівня художніх творів як вітчизняного, так і зарубіжного мистецтва.

Історія розбудови української музейної справи ще не написана, але наразі вже більшість музейних науковців України оприлюднюють дослідження з історії своїх закладів [3; 4; 5]. Щодо Сумського художнього музею, то дослідження його реальної історії та хронології існування стало можливим тільки з кінця минулого століття. Після дослідження архіву колишнього КДБ поступово почав складатися єдиний ланцюжок причин і наслідків особистої трагедії Никанора Онацького, розстріляного за сфабрикованою справою. Джерела і суть цієї репресії були замішані на його щирій і відданій праці з організації першого музею в Сумах. До 85-річчя Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького вийшла друком біографія його засновника і першого директора [6].

З надходженням до фондів музею особистого архіву Н. Онацького стало можливим заповнення майже всіх прогалин в єдиному процесі становлення музею і діяльності Н. Онацького. З'явився фактично і логічно обґрунтований зв'язок між долею фундатора закладу і подальшою долею створеного ним музею.

Таким чином, наразі є достатньо матеріалів для відтворення процесів становлення та існування Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького, 95-річчя заснування якого відзначатиметься у 2015 р.

Посилання

1. Шидловський І.В. Історія музейної справи та зоологічних музеїв університетів України. – Львів, 2012. – 112 с.
2. Дубровський В.В. Музеї на Україні. – Харків, 1929. – 60 с.
3. Музейна справа та музейна політика в Україні XX століття. Збірник наукових праць / за ред. М.Р. Селівачова. – К. : Златограф, 2004. – 208 с.
4. Художній музей : минуле і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. – Суми, 2001. – 136 с.
5. Художній музей. Збірник статей і матеріалів. – Суми, 2005. – 176 с.
6. Онацький Н.Х. (До 130-річчя від дня народження) / Г.Ареф'єва, Н. Юрченко. – Суми : ВТД « Університетська книга «, 2005. – 24 с.

Арефьева Г.В. История создания Сумского художественного музея в русле становления украинского музейного дела

Вводится в научный оборот исследование В. Дубровского «Музеї на Україні» (1929), составляется реальная картина создания и развития Сумского художественного музея на фоне процессов музейного строительства в Украине.

***Ключевые слова**: музей, художественная коллекция, изобразительное и декоративное искусство, музейное дело, архивы.*

Arefieva H.V. The history of creation of Sumy Art Museum in style of formation of museum business in Ukraine

The work of V. Dubrovskiy «Museums in Ukraine» (1929) is included to scientific researches. The real situation of creating and developing of Sumy Art Museum in front of the processes of museum formation in Ukraine is composed.

***Key words:** museum, art collection, visual and decorative arts, museum business, archives.*

03.04.2013 р.

УДК [902(091):069](477.51)«1945/1946»

А.С. Яненко

АРХЕОЛОГІЧНІ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЇВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 1945–1946 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ М.Я. РУДИНСЬКОГО)

У статті на підставі матеріалів особового фонду М.Я. Рудинського розглядається стан археологічних колекцій музеїв Чернігівщини у 1945-1946 рр. Висвітлюється ступінь збереженості музейних фондів, склад і питання походження експонатів.

Ключові слова: *археологічні колекції, музей, М.Я. Рудинський, Чернігівщина.*

Історія становлення і розвитку музейної археології, дослідження долі археологічних музейних колекцій не втрачає своєї актуальності. Драматичні події XX ст. призвели до значних втрат культурних цінностей України, знищення фондів музеїв, бібліотек, архівів. Збирання й систематизація інформації щодо стану археологічних музейних колекцій у 1945-1946 рр. має важливе практичне значення, відображаючи археологічні дослідження довоєнного періоду, рівень збереженості експонатів після подій Другої світової війни, сприяє проведенню паспортизації старих музейних колекцій.

У вітчизняній історіографічній традиції дослідники неодноразово зверталися до історії музейної справи в Україні у перші післявоєнні роки. Зокрема, питання стану музейних фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського у 1940-х рр. висвітлено у роботах Г.П. Арендар, С.М. Лихачової [1], І.С. Синельник [12]. Інформація про діяльність музеїв Чернігівщини, їх відбудову й подальший розвиток у повоєнні роки міститься у роботах М.М. Ігнатенко [3; 4] і С.М. Калібовця [5; 6; 7]. Проте, висвітлюючи загальний стан музейних установ і їхніх колекцій, дослідники лише побіжно торкалися питання збереженості археологічних матеріалів.

Метою цієї роботи є висвітлення стану археологічних колекцій музеїв Чернігівщини у 1945-1946 рр. за матеріалами особового архіву Михайла Яковича Рудинського, який зберігається у Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Михайло Якович Рудинський (1887-1958) – непересічна особистість, чий вплив на розвиток української археологічної науки і музейництва XX ст. був безсумнівним. Він народився 2 жовтня 1887 р. у місті Охтирка Харківської губернії (суч. Сумська область) у родині земського лікаря. Освіту спочатку отримав у Охтирській гімназії, а потім – у Харківському університеті на історико-філологічному факультеті. Ще у роки навчання М.Я. Рудинський виявив великий інтерес до археології, обстежуючи околиці Охтирки. Після отримання диплому Михайло Якович присвятив себе діяльності у початкових школах Міністерства Торгівлі та промисловості у Києві і Петербурзі. У 1917 р. він повернувся до Полтави, де обійняв посаду завідувача Педагогічного Бюро Полтавського Губземства, разом із однодумцями заснував низку наукових і педагогічних організацій, зокрема Українське наукове товариство дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. У 1920 р. за його ініціативи і при активній участі була створена Полтавська галерея мистецтв, яка фактично стала основою Центрального Пролетарського музею. Михайло Якович спочатку очолив археологічний відділ останнього, а у 1922 р. став його директором. У 1924 р. Михайла Яковича звинуватили у антирадянській діяльності і зняли з посади директора Центрального Пролетарського музею.

Восени 1924 р. М.Я. Рудинський переїхав до Києва і розпочав роботу у Лаврському музейному містечку, а також увійшов до складу Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН). 23 грудня 1924 р. він був обраний вченим секретарем ВУАК. 1920-ті – початок 1930-х рр. були для М.Я. Рудинського як археолога дуже плідними. У цей час він активно залучається не лише до організації наукової роботи ВУАК і Кабінету антропології ім. Хв. Вовка (очолював палеоетнологічний відділ установи), але й проводить широкі польові дослідження, залучаючи до складу експедицій співробітників місцевих музейних інституцій. Археологічні дослідження М.Я. Рудинського на території України були перервані у 1934 р., коли несправедливо звинувачений вчений був змушений виїхати до Вологодського краю. Лише в 1944 р. на запрошення директора Інституту археології АН УРСР Л.М. Славіна Микола Якович повернувся в Україну, де обійняв посаду вченого секретаря Інституту археології. У 1956-1958 рр. М.Я. Рудинський очолював відділ первісної археології Інституту. Весь час роботи в Інституті археології він проводив масштабні археологічні дослідження [2; 10].

На думку М.Я. Рудинського, протягом 1920-х рр. науково-дослідна робота музеїв складалася з «охорони пам'яток природи і культури; систематизування, вивчення й експонування зібраних матеріалів; популяризації музейної справи в спеціальних лекціях і в організованих при установі гуртках молоді й дорослих; проведенні екскурсій/розвідок з метою «краєвивчення» [11, 27]. М.Я. Рудинський безпосередньо брав участь у формуванні археологічних колекцій музеїв радянської України (у тому числі й Чернігівщини) у міжвоєнний період і чудово усвідомлював необхідність обстеження післявоєнного стану музейних установ і фондів. Саме йому належить ініціатива звернення до обласних і районних відділів народної освіти та безпосередньо до музеїв із пропозицією подати інформацію про стан археологічних збірок музеїв, відновлення й обсяг запланованої роботи установ [8, 126, 203].

Протягом лютого – травня 1945 р. відповідні листи були надіслані до більше ніж 30 краєзнавчих осередків, серед яких Глухівський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Чернігівський, Остерський, Конотопський, Сосницький музеї [8, 128].

Кількість музейних установ Чернігівщини у міжвоєнний період коливалася в межах десятка. Безпосередню участь у археологічному вивченні краю протягом 1919-1941 рр. брали 7 музеїв – Чернігівський, Остерський, Сосницький, Глухівський, Новгород-Сіверський, Путивльський, Конотопський. «Всебічне дослідження краю» проводив також Воронізький музей, проте підтвердити саме археологічний напрямок його діяльності наразі немає можливості за браком архівних документів [9]. Серед матеріалів, які збереглися у особовому фонді М.Я. Рудинського, є документи, що свідчать про післявоєнний стан археологічних колекцій Глухівського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Остерського, Конотопського і Сосницького музеїв. На жаль, відповіді Чернігівського і Путивльського музеїв на звернення Інституту археології АН УРСР відсутні.

Штат Глухівського районного краєзнавчого музею у 1945 р. складався з 3-х осіб – директора і двох співробітників. Директор музею Н.П. Уварова, відповідаючи на лист М.Я. Рудинського, зазначала: «В археологическом отделе преобладают материалы М.Я. Морачевского, имеется дневник его экспедиции, в котором собраны легенды по городищам и разработано часть собранных раскопок. Большая же часть фрагментов посуды, кремней лежат в не разобранном и не проработанном состоянии. Для их разработки требуется специалист, а такого в Глухове не имеется. При музее также хранится статья Морачевского «Керамика Марьяновской стации» и Ваша статья «Марьяновская стация» [8, 40]. У листі від 8 червня 1945 р. Н.П. Уварова конкретизує, що археологічний відділ музею невеликий, у своєму складі має експонати, отримані внаслідок археологічних досліджень за участю Я.М. Морачевського 1928-1931 рр. У відділі зберігались: «1. Фрагменты керамики и кремневых изделий эпохи неолит, энеолит, бронзовой. Места находок – районы: Глуховский, Шостенский, Хильчанский, Понорницкий, по течению рек Есмани, Шостки. Экспедиция 1931 г.; 2. Фрагменты керамики и кремневых изделий Марьяновской культуры (своеобразная керамика). Места находок: Путивльский район с. Марьяновка над Сеймом. Экспедиция 1929 г. [...]; 3. Фрагменты керамики и кремневых изделий, найденные по Сейму, около с. Нечаева (Попов Вир). Экспедиция 1929 г. Есть кости мамонта, найденные в с. Заруцком при разработке мелового карьера в 1933 г., в с. Кучеровке в 1929 р. Глуховский район. Кости носорога, найденные на пойме р. Клевень в 1929 г. Рога и лобная кость тура, найденные по р. Ивот в 1929 г.» [8, 42]. У листі наголошується, що для музею важливим завданням є вивчення мар'янівської культури, пам'ятки якої поширені у регіоні, визначення ареалу культури, її місця у «послідовній зміні передісторичних явищ на Глухівщині», дослідження взаємодії археологічних культур. Проте вирішити подібні завдання музей з огляду на відсутність у штаті фахівця-археолога був не в змозі й звертався до Інституту археології та М.Я. Рудинського особисто за допомогою «у вигляді консультацій або іншими способами» [8, 42-42 зв.].

Відповідаючи на звернення Інституту археології АН УРСР, директор Конотопського історико-краєзнавчого музею 28 травня 1946 р. надіслав опис археологічних розвідок на Конотопщині за 1929-1931 рр., відновлених відповідно до матеріалів, які збереглися у фондах установи. У листі зазначалося: «В основном археологический материал представляет россыпь керамики, кремня и костей» [8, 7]. Згідно із описом колекція музею станом на 1945-1946 рр. містила головним чином матеріали, здобуті внаслідок археологічних досліджень Сеймської археологічної експедиції з вивчення передісторичної доби Чернігівщини, організатором якої виступив Кабінет антропології ім. Хв. Вовка в особі М.Я. Рудинського [13], самостійних розвідок В.Я. Захарченка, який у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр. був кореспондентом Конотопського музею, а також розкопок О.В. Маліношевського у 1930 р. в урочищі «Хим» (с. Заболотове). У фондах музею були представлені артефакти з околиць сс. Шаповалівка, Духанівка, Жолдаки, Хижки, ст. Мельня Конотопського; с. Лушники Шосткинського; сс. Камінь, Червоний Ранок, Заболотове, Погоріловка Кролевецького районів Сумської області; м. Борзна; с. Кербутівка Борзнянського; с. Клепали Батуринського; сс. Бужанка, Вишеньки, Черешеньки, Нехаївка, Городище, Сохачі, Оболоння, Райгородок Коропського; сс. Синютин (Пекарівська сільська рада), Велике Устя Сосницького районів Чернігівської області [8, 72-74 зв.].

Остерський краєзнавчий музей відновив свою роботу у листопаді 1943 р. Протягом 1944 р. музей відвідало 3008 чол. Установа мала 422 назви експонатів, з яких археологічні складали 131 (понад 200 номерів), церковної археології – 88, відділу природи – 119, історії краю – 84. Протягом періоду окупації було знищено й пограбовано 384 музейні предмети (68 назв), 810 книг. На 1945 р. був затверджений штат музею – директор, науковий співробітник, сторож, прибиральниця. Посади наукового співробітника і сторожа залишалися вакантними [8, 30-30 зв.].

7 березня 1946 р. музей надіслав до Інституту археології витяг у вигляді таблиці з інвентарного опису археологічних експонатів музею з 24 музейних предметів [8, 2-3] (табл. 1).

Таблиця 1. Витяг з опису колекцій Остерського краєзнавчого музею [8, 2-3]

№ п/п	інв. №	Опись коллекции (выборочная) по Остерскому краеведческому музею	Место находки, район, населенный пункт, урочище	Кем и когда найдено
1	3	Зернотерка с каменным шаром из серого гранита	урочище «Взвіз», с. Євминка	раскопки Розанова 1925 г.
2	8	Часть статуэтки (без головы) длина 4 см с рисунком	урочище «Взвіз», с. Євминка	раскопки Богаевского, 1925 г.
3	10	Топор из серого гранита с отверстием для топорища, верхняя часть обуха отломлена, длиной 18 см	урочище «Взвіз», с. Євминка	раскопки Богаевского, 1925 г.
4	12	Молоток резец из черного гранита без отверстия	урочище «Взвіз», с. Євминка	раскопки Богаевского, 1925 г.
5	13	Железный ножик, длина 5 см	урочище «Городище», село Выползов	раскопки Розанова 1925 г.
6	14	Наконечник стрелы железный, имеет вид ромба длиной 2 см	урочище «Городище», село Выползов	раскопки Розанова 1925 г.
7	21	Сигнальная труба глиняная, ротовой конец разбит на 3 части. Длина 6 см	Вал Старогородки	Разведки Бузуна, 1936 г.
8	24	Горшок глиняный разбит на 5 частей грубой примитивной работы	г. Остер, Сокониновщина	Разведки Бузуна, 1937 г.
9	64	Амулет костяной дл. 3 см, ширина 1 см, черного цвета	урочище «Взвіз», с. Євминка	Разведки Розанова, 1924 г.
10	69	Иголки костяные с отломанными ушками, длина 4 см	урочище «Взвіз», с. Євминка	Разведки Розанова, 1924 г.
11	95	Молоток ударник ручной каменный без отверстия черного цвета, длина 20 см	в селе Рожны	разведки Довготько, 1922 г.
12	97	Долото молоток с отверстием из черного камня, длина 12 см	урочище «Бугаевка», село Сувид	1924 г., разведки Розанова
13	104	Молоток-секира из серого гранита с отверстием для ручки длиной 8 см	село Крехаев	найдено А. Д. Масола 1925 г.
14	106	Топор из рога лося с просверленным отверстием длина 15 см	найдено при торфоразработках по реке Остер против х. Пальчики	1937 г., О.В. Бузун
15	120	Изделия из костей: иголки, наконечники пик, куски оленьего рога со следами обработки	урочище «Городище», село Выползов	разведки А.Г. Розанова, 1920 г.
16	121	Бронзовые украшения: кольца, сережки, медальоны	урочище «Городище», село Выползов	разведки А.Г. Розанова, 1920 г.
17	122	Железные изделия: ножи (10 см), наконечники стрел X–XI ст. (3 см), кресало (дл. 4 см), рыболовецкие крючки (8 см, 5 см, 3 см, 1 см)	урочище «Городище», село Выползов	разведки А.Г. Розанова, 1920 г.
18	124	Урна погребальная славянского обряда из белой глины вверху в диаметре 10 см, внизу уже, без рисунка	урочище «Бугаевка», с. Сувид	разведки Розанова, 1925 г.
19	132	Секира славянская, железная обух надломанный длина 15 см	урочище «Городище», село Выползов	разведки Розанова, 1925 г.
20	135	Секира мотыга с узким длинным обухом железная дл. 10 см	найдена около села Старый Глыбов	разведки Розанова, 1925 г.
21		Секира славянская из железа XV в. дл. 11 см	найдена около с. Окунинова на глубине 3 м	разведки Розанова, 1925 г.
22	138	Подкова [...] железо из болотной руды, длина 8 см	урочище «Городище», село Выползов	разведки Розанова, 1925 г.
23	140	Рубильник железный дл. 10 см, с шипами по 2 на каждом боку, длина шипа 3 см, служит для перерубания металлических предметов	урочище «Городище», село Выползов	разведки Розанова, 1925 г.
24	141	Пороховница из кости Оленя с рисунком длиной 12 см вверху 8 см, к низу 4 см	Найдено в усадьбе Банлунка ? Остер	найдена Балуновым, 1938 г.

Відповідаючи на лист Інституту археології від 29 квітня 1945 р., Сосницький районний краєзнавчий музей надіслав 29 травня того ж року подання під заголовком «Сосницький районний краєзнавчий музей». У зверненні до Інституту зазначалось, що робота співробітників музею (директора Катерини Андріївни Кузьменко і наукового робітника Юрія Степановича Виноградського) у той час полягала у підготовці до створення кущової (4-х районів) виставки речей образотворчого мистецтва і відділу в музеї «Вітчизняна війна СРСР», для чого збирались відповідні матеріали. Через поточну роботу музей не мав впевненості у тому, що він провадитиме польові археологічні дослідження влітку 1945 р. [8, 28-28 зв.]. Разом з тим, вже у листі від 3 червня 1945 р. повідомлялося, що К.А. Кузьменко (геолог за освітою) мала намір взяти участь у Подесенській експедиції проф. М.В. Воєводського. Музей також передбачав виділити на експедицію 2 000 карбованців [8, 32].

У поданні «Сосницький районний краєзнавчий музей» зазначалося, що під час німецької окупації установа та її колекції цілком збереглися. Музей розташовувався у 5 кімнатах (190 м^2). Археологічні фонди музею складалися з матеріалів з понад «50 стоянок «неолітичних» епохи матріархату в розвиненій і пізніший стадіях та 9 городищ із пам'ятками культури, починаючи від VI-VII ст. н. е. доби ранкової стадії розпаду роду батьківського в місцевих слов'ян (Шабалинівське городище біля с. Шабалинова Коропського р.) до XV-XVI ст. н. е.

доби «Литовської зверхності» (Хавдіївське городище край с. Хавдіївки Карюківського р.)» [8, 22]. Загальна кількість експонатів музею на 1 січня 1945 р. становила 5 338 номерів. В експозиції, побудованій «за системою зміни соціально-економічних формацій», провідне місце посідали археологічні колекції і частково палеонтологічні знахідки (кістки мамонта, носорога, зубра, оленя тощо). У вітринах, крім невеличкої збірки кремінних знарядь з Чулатівської палеолітичної стоянки (Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.), були представлені такі артефакти епохи неоліту/енеоліту: «кам'яні молотки 16 штук (із котрих є 1 орнаментований різзю, 2 прив'язані, решта з просвердленими дірами) та 12 фрагментів молотків, 4 кремінні сокири, 2 кремінні тесла, 4 списи кремінні, 1 кинджал з пісковику, збірка наконечників до стріл різної форми (переважно з кременю, з ніжкою до насаджування на прут і без ніжки), ножики, скребки, пилки, кидальні камінці, шила, рибальські важки з глини, невеличка шліфувальна плита з пісковику (з В'юниського Торфовища), зразки кераміки (фрагменти) з епохи передкласового суспільства періоду матріархату та з доби переходу до періоду патріархального» [8, 24 зв.- 25]. Як у експозиції, так і у фондах переважали фрагменти ямково-гребінцевої кераміки. Серед рідкісних для регіону знахідок у музейних колекціях зберігалися фрагменти кераміки з конічними денцями з х. Чащів з околиць м. Сосниця, кельти доби бронзи (два з околиць с. Маріянталь, один з околиць с. Савинок Корюківського р-ну Чернігівської обл.), два штучно деформовані сарматські черепи, бронзові наконечники стріл, шпильки, обручки з дроту, поясні прикраси, залізні спис і ніж, виявлені неподалік с. Маріянталь тощо [8, 25 зв.].

Ніжинський районний відділ народної освіти на запит Інституту археології надав лаконічну відповідь: «В Ніжинському районі музею немає і ніяка робота по цій лінії не провадиться» [8, 31]. Невтішним було повідомлення від 25 лютого 1946 р., надіслане директором Новгород-Сіверського музею: «Все археологические коллекции Новгород-Северского уничтожены во время оккупации немецкими захватчиками. Есть один бивень мамонта (неполный), один зубец, один рог тура и если эти предметы представляют для Вас какой-либо интерес, сообщите и мы дадим соответствующее описание их» [8, 16-16 зв.].

Викладений матеріал дає можливість доповнити картину загального стану музейної мережі Чернігівщини у перші післявоєнні роки і музейних археологічних колекцій регіону зокрема. Листування з музейними установами, яке збереглося у особовому фонді М.Я. Рудинського, є підставою констатувати, що археологічні фонди Сосницького, Глухівського, Конотопського і Остерського музеїв збереглися повністю або частково, відображаючи рівень розвитку вітчизняної археології міжвоєнного періоду. Водночас, археологічні матеріали Новгород-Сіверського музею були цілком знищені. Наведений фактичний матеріал, висвітлюючи аспекти історії розвитку музейної справи і археології України першої половини XX ст., може бути використаний для подальших досліджень долі музейних фондів, паспортизації старих музейних колекцій, залученню до наукового обігу широкого кола археологічних артефактів, які надійшли до музейних установ у міжвоєнний період і збереглися до сьогодні.

Посилання

1. Арендар Г. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки / Ганна Арендар, Світлана Лихачова // Родовід. – 1996. – № 2. – С. 45-59.
2. Граб В І. Доля М.Я. Рудинського / В.І. Граб, О.Б. Супруненко // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 91-100.
3. Ігнатенко М.М. Охорона та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини у повоєнні роки // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 332-335.
4. Ігнатенко М.М. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / М.М. Ігнатенко. – Х., 2004. – 20 с.
5. Калібовець С.М. Відбудова та діяльність культурно-освітніх закладів Лівобережної України (1943-1950 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.М. Калібовець – К., 2010. – 17 с.
6. Калібовець С.М. Відродження музейних установ та діяльність на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни і в роки четвертої п'ятирічки // Українознавство. – 2008. –№ 1. – С. 136-142.
7. Калібовець С.М. Стан музейної справи в Україні 1943-1950 рр. // Проблеми історії та історіографії України. – К., 2008. – С. 45-50.
8. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 30 (М.Я. Рудинського), спр. 68, 218 арк.
9. Пудовкіна А.С. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х рр. / А.С. Пудовкіна // Ніжинська старовина. – 2010. – № 10(13). – С. 126-135.
10. Пудовкіна А.С. Науково-організаційна та практична діяльність Михайла Яковича Рудинського під час роботи у Києві (1924-1934 рр.) / А.С. Пудовкіна // Переяславіка: наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». – Вип. 5(7). – 2011. – С. 216-219.
11. Рудинський М.Я. Центр і периферії в справі музейній / Публ. і ком. Мокляка В.О., Нестаулі О.О. / М.Я. Рудинський // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002/2003. – № 2/1. – С. 27-29.
12. Синельник И.С. Некоторые аспекты формирования фондов Черниговского исторического музея им. В. Тарновского / Ирина Сергеевна Синельник // В мире науки и искусства: Вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: Материалы международной заочной научно-практической конференции. – Ч. I. – Новосибирск, 2012. – С. 17-23.
13. Яненко А.С. Діяльність Музею (кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка та археологічні дослідження на Чернігівщині / А.С. Яненко // Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – Глухів, 2011. – С. 432-437.

Яненко А.С. Археологические коллекции музеев Черниговщины в 1945-1946 гг. (по материалам архива М.Я. Рудинского)

В статье на основании материалов личного фонда М.Я. Рудинского рассматривается состояние археологических коллекций музеев Черниговщины в 1945-1946 гг. Отражена

степень сохранности музейных фондов, состав и информация о происхождении экспонатов.

Ключевые слова: *археологические коллекции, музей, М.Я. Рудинский, Черниговщина.*

Yanenko A.S. The archaeological collections of the museums in Chernihiv region in 1945–1946 (on the basis of Mykhailo Rudynskyi's archive)

In the article the condition of the archaeological collections of the museums in Chernihiv region in 1945–1946 is examined on the basis of Mykhailo Rudynskyi's archive. The extent of safe keeping of museum stock, structures and information about the exhibit origin are discussed.

Key words: *archeological collections, museum, Mykhailo Rudynskyi, Chernihiv region.*

13.03.2013 р.

УДК 94:069] (477.51) «199»

М.В. Семенова

МУЗЕЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ 90-Х РР. XX СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОГО РЕГІОНУ)

У статті на основі джерельних даних досліджується стан музеїв у нових умовах соціокультурної ситуації 90-х рр. XX ст. Звертається увага (на прикладі Чернігово-Сіверщини) на основні проблеми та напрямки діяльності музеїв хронологічно окресленого періоду.

Ключові слова: *музеї, Чернігівщина, Сумщина, проблеми і напрямки розвитку музеїв.*

Дев'яності роки XX ст. в історії України стали періодом суттєвих змін в її соціокультурному просторі. Соціокультурна ситуація характеризувалась процесом ідеологічного розкріпачення, переорієнтацією на національні й загальнолюдські духовні цінності, інтеграцією у світовий культурний простір. Це в свою чергу мало б значно розширити діапазон творчих пошуків, дати можливість у більшому обсязі, на принципово нових якісних засадах задовольняти культурні запити різних категорій населення, більш ефективно використовувати культурний потенціал держави. Відбувались ліквідація централізованого управління сферою культури і зростання самостійності розвитку культури в регіонах, оновлення інфраструктури сфери культури і формування нових принципів управління нею.

Разом з тим погіршення показників соціально-економічного становища, невизначеність законодавчої бази, нечіткість концептуальних підходів – фактори, що негативно вплинули на розвиток культури. Перш за все негативні тенденції позначились відразу на інфраструктурі культурної галузі: її мережа почала скорочуватись. Так, приміром, на Сумщині на початок 90-х рр. нараховувалось 946 клубних закладів, 993 бібліотеки [1, 1]; до 2000 р. ці цифри скоротились відповідно до 798 та 681 [2, 1]. На Чернігівщині уже за рік з 1991 р. до 1992 р. мережа клубних закладів зменшилася на 20 одиниць і становила 1068 одиниць [3, арк. 1]. У 2000 р. закладів культури клубного типу залишилось 856 [4, арк. 1]. Загальна статистика кількісних параметрів діяльності бібліотек в Чернігівській області має наступні показники: кількість масових та універсальних бібліотек у 1990 р. – 1032, у 1995 р. – 988, у 2000 р. – 805 [5, 5].

Щодо мережі державних музеїв, тут можна відмітити позитивну тенденцію: якщо у Сумській області їх кількість майже не змінилась (відбулось скорочення на 1 одиницю): на 2000 р. функціонувало 10 проти 11, що діяли у 90-ті рр., то у Чернігівському регіоні показники зростали (у 1990 р. діяло 13 музеїв, у 1995 р. – 14, у 2000 р. – 23) [6, 5]. Чернігівщина загалом мала найкращий в Україні показник щодо кількості населення, що припадає на 1 музей: 50,8 тис. чол., тоді як загальноукраїнський показник становив 119,1 тис. чол. (дані на поч. 90-х рр. XX ст.) [7, арк. 47]. Крім розширення мережі державних музеїв, що мають різноманітний профільний склад, протягом 1990-х рр. відбувається кількісне зростання предметів основного фонду музеїв (1990 р. – 361,9 тис., у 1995 р. – 374,7 тис., у 2000 р. – 397,5 тис.) та кількості предметів, що експлуатувалася протягом року (1990 р. –32,7 тис., у 1995 р. – 31,6 тис., у 2000 р. – 42,3 тис.). Разом з тим, як свідчать статистичні показники, кількість щорічних відвідувань музеїв скорочується: у 1995 р. вона складала 862,7 тис., у 2000 р. – 502,5 тис.; зменшується і кількість відвідувань за рік у розрахунку на 100 осіб населення: у 1995 р. – 64, у 2000 р. – 40 [8, 11].

Важливо констатувати, що Чернігово-Сіверський регіон має багату культурно-історичну спадщину. Мережу державних музеїв за профілем складали історичні, краєзнавчі, мистецькі, літературні та музеї інших профілів. На основі архівних джерел можемо прослідкувати основні напрямки діяльності музеїв Чернігівщини у 90-х рр. XX ст.

Музеї – культурно-освітні та науково-дослідні заклади. Тому важливим показником їх діяльності є видання наукових каталогів фондових колекцій та виставок, буклетів, наукових збірників. У цьому напрямку музеї Чернігівщини діяли досить успішно. Приміром, Прилуцький краєзнавчий музей заснував випуск газети «Скарбниця». Одним із важливих напрямків роботи музеїв стало видання наукових розвідок музейних працівників, серед них – «Сіверщина в долях істориків і історичних дослідженнях» (Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»), каталог кириличних стародруків (Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського), путівник-довідник «Ніжинська поштова станція» (Ніжинський краєзнавчий музей) [9, арк. 19-20].

Наукові зібрання також є невід'ємною частиною науково-дослідної роботи музеїв. Так Новгород-

Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» започаткував проведення наукових читань; науково-практичний семінар музейних працівників Чернігівської області на базі Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського ставив завдання підвищення їх науково-теоретичного рівня та обмін практичним досвідом; науково-практична конференція у музеї-заповіднику М.М. Коцюбинського була присвячена творчості Василя Стуса; у Батуринському заповіднику «Гетьманська столиця» відбулась конференція «Кирило Розумовський – останній гетьман України» [10, арк. 24].

Результатом науково-творчих пошуків працівників музеїв стало відкриття нових стаціонарних виставок (як приклад – «Чернігів на зрізі століть» в Чернігівському історичному музеї), експонування виставок, присвячених ювілеям відомих українських діячів або видатним історичним подіям. Мала місце практика проведення виставок у музеях російських та білоруських колег (наприклад, побут українського козацтва) [11, арк. 48].

Одним із напрямів роботи музеїв є допомога відділам культури у питаннях виявлення, дослідження та обліку нерухомих пам'яток історії та культури. У цілому, незважаючи на фінансові труднощі, протягом 90-х рр. спостерігалось покращення в пам'яткоохоронній справі: постійно виявлялись, брались на облік та під охорону держави пам'ятки історії, культури, археології: у 1994 р. кількість пам'яток Чернігівщини, що перебували на державному обліку становила 4413 [12, арк. 1]; у 1995 р. виявлено та складено списки на 187 пам'яток [13, арк. 36]; у 1998 р. на державний облік взято 99 пам'яток історії, мистецтва та 216 археології [14, арк. 20]. Таким чином, кількість пам'яток історії, культури, археології, що включалась до списку охорони державою у 90-ті рр. неухильно зростала. Одна з найважливіших проблем щодо охорони пам'яток – відсутність необхідної кількості охоронних зобов'язань: відділами культури області було укладена лише п'ята частина від потреби (511 охоронних зобов'язань із загальної кількості 2484 пам'яток, які знаходяться на державному обліку) [15, арк. 27].

90-ті рр. XX ст. для музеїв стали періодом проходження державної реєстрації та паспортизації [16, арк. 1].

У цьому десятилітті загострились і ряд проблем у функціонуванні музеїв. Основна з них, яка постійно розглядалась на засіданнях колегії управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, – потреба реекспозиції більшості музеїв. Через відсутність коштів музейні експонати не реставрувалися. Так у 1998 р. було реставровано лише 20% від потреби. Наступна проблема – стан музейних приміщень: за оцінками фахівців 23 % музейних будівель у досліджуваний період потребували капітального ремонту. Неабияк загострилось питання щодо фондосховищ [17, арк. 35]. Знову ж таки через скрутне матеріальне становище музеї не мали можливості закуповувати цінні експонати, тому вони потрапили до приватних колекцій. 90-ті рр. для музеїв – час навіть певної загрози збереження своїх надбань: музейні фонди майже не охороняються (зафіксовано крадіжки музейних цінностей), не належним чином організовано пожежний захист. У регіоні набула поширення практика, коли цінні експонати, як правило, передавалися на тимчасове зберігання до Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, що призводило до збіднення експозицій [18, арк. 26].

Проблеми розвитку музеїв Чернігівщини відповідають загальноукраїнському проблемному контексту музейної галузі 90-х рр. XX ст.: жоден музей системи Міністерства культури України не мав статусу наукової установи; більшість із 516 державних музейних закладів, навіть ті, які набули статусу національних, розташовувались у старих пристосованих приміщеннях, що не відповідають мінімальним європейським стандартам. Через нестачу експозиційних площ експонувалося не більше 7-8 % мистецьких і культурних цінностей – решта була недоступна широкому загалу, залишаючись у фондосховищах; виникли проблеми з охороною музейних цінностей, що призвело до ряду пограбувань [19, арк. 17].

Проте необхідно вказати, що у досліджуваний період нові історичні умови спонукали до активізації пошуків новаційних форм та напрямків діяльності музеїв. Стан соціально-економічного, політичного та культурного розвитку суспільства зумовлював необхідність істотних змін у діяльності всіх традиційних закладів культури. Так музеї, яким притаманна поліфункціональність, починали перетворюватись у своєрідні центри соціально-культурної діяльності.

Розширення музейної мережі, підвищення інтересу до музеїв та інтенсифікація їх діяльності були зумовлені динамікою соціокультурних процесів: наприклад, тенденція до збільшення вільного часу населення, розвиток туристичної індустрії, застосування маркетингових технологій і реклами та ін.

Функціонування сучасного музею музеєзнавці розглядають у різних системах координат: «музей-культура», «музей-суспільство», «музей-особистість». Отже, на кінець XX ст. музей не лише зберігає, облікує, вивчає пам'ятки культури, він насамперед – культурно-освітній заклад, який має широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні та виховні завдання.

Сучасний музей реагує на всі соціокультурні трансформації, які відбуваються в суспільстві. Зміна економічних умов та життєвих орієнтирів змінила самі основи музейної діяльності. Музеї стають одним із головних чинників стратегії розвитку в туристичній галузі, що примушує їх постійно створювати та розвивати систему нових програм і форм діяльності.

Традиційні і сучасні форми діяльності музею, такі як експозиція, тематичні пересувні виставки, оглядові та тематичні екскурсії, лекції, вікторини,

творчі вечори, зустрічі, уроки, майстер-класи та ін. продовжували підтверджувати свою ефективність.

Одним із найважливіших завдань роботи музею є широке залучення відвідувачів і кваліфіковане їх обслуговування. До основних музейних послуг належить збір, вивчення, збереження та експонування пам'яток і включення їх в систему «експозиція – екскурсовод – екскурсія – відвідувач». Фахівці вказують: населення не відвідує музеїв з метою просто подивитися на експонати: Інтернет, телебачення, диски, каталоги заповнюють цей простір, тому потрібна істотна зміна «музейної філософії», перенесення центру уваги на турботу про відвідувача, клієнта музею, більш активна участь музейних закладів у соціальному житті [20, 325].

Отже, загалом процес розвитку музейної сфери (на прикладі Чернігово-Сіверського регіону) у 90-ті рр. XX ст. розгортався повільно, що було обумовлено реформуванням законодавства та фінансово-економічними проблемами. Можемо виділити суттєві проблеми у функціонуванні музеїв: у більшості фондосховищ відсутнє спеціальне обладнання, а власне фондосховища замалі для зберігання експонатів, в установах не дотримується температурно-вологісний режим, дефіцити місцевих бюджетів не дозволяють утримувати існуючу систему охорони музеїв, через брак коштів у районних і сільських музеях практично не проводилась реставрація експонатів. Разом з тим соціокультурний простір 90-х рр. XX ст. сприяв розвитку позитивних тенденцій: збереження і розширення мережі музеїв, новації у їх діяльності, розширення пропонованих музеєм ринку послуг: орієнтація в системі культурних цінностей, умови для самоосвіти, спілкування, творчості, що розвиває дозвілля; просвітницькі, інформаційні, довідкові, рекламні, представницькі, туристичні, екскурсійні та ін. Музейні співробітники отримали можливість проявляти самостійність у виборі спектра проведеної музеєм експозиційної, виставкової, науково-просвітницької діяльності, масових заходів. У цілому кінець XX ст. в історії музейної справи України – досить динамічний період розвитку музеїв, коли поряд із загостренням проблем відбувається швидкий ріст нових музеїв, збільшення їх різноманітності, розширення спектру діяльності.

Посилання

1. Основні показники діяльності закладів культури області за 1993 р. – Суми, 1994. – 23 с.
2. Основні показники діяльності закладів культури і мистецтва Сумської області за 2000 р. – Суми, 2001. – 34 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2121, арк. 1.
4. Архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2335, арк. 1.
5. Культура, мистецтво,фізкультура та спорт у Чернігівській області: статистичний збірник. – Чернігів, 2003. – 27 с.
6. Там само.
7. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2090, арк. 47.
8. Культура, мистецтво,фізкультура та спорт у Чернігівській області: статистичний збірник. – Чернігів, 2003. – 27 с.
9. Архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2316, арк. 19-20.
10. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр.2144, арк. 24.
11. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр.2090, арк. 48.
12. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр.2212, арк. 1.
13. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2220, арк. 36.
14. Архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2316, арк. 20.
15. Архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації ф. Р-5040, оп.1, спр. 2350, арк. 27.
16. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2282, арк. 1.
17. ДАЧО, ф. Р-5040, оп. 1, спр. 2220, арк. 35.
18. Архів управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації, ф. Р-5040, оп.1, спр. 2316, арк. 26.
19. Поточний архів Міністерства культури України, ф. 5116, оп. 19, спр. 3379, арк. 17.
20. Мохончук В. Щодо питання музейного менеджменту: стратегія планування / В. Мохончук // Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Чернівці, 15 грудня 2011 р. – Чернівці: Букрек, 2012. – С.324-340.

Семенова М.В. Музеи в социокультурном пространстве Украины 90-х гг. XX в. (на примере Чернигово-Северского региона)

В статье на основании документальных данных исследуется состояние музеев в новых условиях социокультурной ситуации 90-х гг. XX в. Обращено внимание (на примере Чернигово-Северщины) на основные проблемы и направления деятельности музеев хронологически выделенного периода.

Ключевые слова: *музеи, Черниговщина, Сумщина, проблемы и направления развития музеев.*

Semenova M.V. Museums in Ukrainian socio-cultural space in the 90-ies of the XX-th century (on an example of Chernihiv-Siversky county)

On the basis of authentic sources the article shows the state of museums under the new conditions of Ukrainian socio-cultural situation in the 90-ies of the XX-th century. With the example of Chernihiv-Siversky county the focus is on the challenges museums faced in the given timespan.

Key words: *museums, Chernihivschyna, Sumschyna, challenges in the museums' development.*

01.04.2013 р.

УДК 069.1,94.:930.85

І.В. Нікітіна

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ГЕРОЇЧНОЇ ОБОРОНИ І ВИЗВОЛЕННЯ СЕВАСТОПОЛЯ ЯК НАУКОВИЙ ЦЕНТР ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ СЕВАСТОПОЛЯ

У статі розглянуто у стислому вигляді основні наукові досягнення НМГО і ВС. Простежено його значення як наукового центру. З'ясовано, яким чином завдяки результатам своїх досліджень він пропагує історію Севастополя.

Ключові слова: *центр, музей, історія.*

Науково-дослідна робота в музеї – один з найважливіших видів наукової праці, нагромадження, обробки і введення в науковий обіг матеріальних і нематеріальних об'єктів культурної спадщини. Сучасні вітчизняні музеї підійшли до необхідності її переосмислення та подальшого удосконалення у відповідь на виклики як новітньої теоретичної науки, так й на особливості розвитку музейної справи загалом. Тому вважаємо, що аналіз цього напрямку роботи шляхом вивчення досвіду провідних музеїв України є дуже актуальним у сучасному музеєзнавстві. Ми розглянемо це питання на прикладі Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.

Національний музей героїчної оборони і визволення Севастополя (НМГО і ВС) – музей історико-мистецького профілю, провідна музейна установа міста, створена у 1960 р. Об'єктами музею є панорама «Оборона Севастополя 1854 – 1855 рр.», діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.», Оборонна вежа Малахового кургану, собор Святого Рівноапостольного князя Володимира – усипальниця видатних російських адміралів, Будинок-музей севастопольських підпільників.

Основні теми теоретичного дослідження у музеї ведуться відповідно до його історико-художнього профілю. НМГО і ВС вивчає історію Севастополя з 1783 р. (моменту заснування) до нинішнього часу, історію панорамного й діорамного мистецтва, життя й діяльність художників Севастополя, історію створення творів мистецтва по севастопольській тематиці, історію Балаклави, району міста, для якого датування розширене до VIII ст. до н.е.

Серед основних робіт, які були виконані, починаючи з 1960-х років, слід зазначити дослідження військової тематики, історії панорамного й діорамного мистецтва, різних сфер діяльності Севастополя в різні історичні періоди, історії окремих підприємств і організацій, Чорноморського флоту. Результатами досліджень стали наукові довідки й довідкові матеріали, тексти просвітніх лекцій, уніфіковані паспорти на музейні предмети, описи фондових колекцій і каталогів за їх розділами, тематико-експозиційні плани виставок, анотації до експозицій і виставок, експозиційні й топографічні картки, наукові й науково-популярні статті, монографії.

Упродовж 1960-2013 рр. музей накопичив великий досвід щодо вивчення історії Севастополя. В різні роки у центрі теоретичних досліджень науковців музею були фортифікаційні споруди міста різних років (наприклад, наукова довідка «Фортифікаційні спорудження Чорноморського флоту й Севастополя в період Кримської війни» (1962 р., А. А. Кокорєв), бойові дії під Севастополем під час Кримської й Великої Вітчизняної війн (з 1980-х рр.), історія створення, врятування й відродження Севастопольської панорами (Б.М. Росейкін, Н.В. Шебек, Л.В. Голикова). У 2013 р. вивчення головної пам'ятки музею здійснюють С.В. Костюченко й С.П. Гюнерфаут.

Серед основних етапів наукових досліджень у музеї слід виділити наступні: 1960-1970-ті рр. – формування основних теоретичних розробок, перш за все, з історії міста під час Кримської й Великої Вітчизняної війни, створення перших оглядів фондових колекцій, початок робіт по їх каталогізації; перша половина 1980-х рр. – робота щодо створення основних методичних рекомендації з різних видів музейної діяльності; друга половина 1980-х рр. – перегляд деяких напрямів наукової роботи, старт програми «Старе місто», початок роботи по створенню енциклопедичного видання «Севастополь» тощо; 1990-ті рр. – зниження обсягів теоретичних розробок з радянського періоду історії Севастополя, припинення деяких експозиційних проектів, початок активізації видавничої справи у музеї; 2000-ні рр. – розробка нових тем досліджень (історія Радянського й Російського Чорноморського флоту й Військово-Морських Сил Збройних Сил України, історія Балаклави, історія Кримської війни в українській історіографії) [5]. З 2010 р. перед музеєм стоїть завдання подальшого удосконалення своїх теоретичних розробок, доведення їх до академічного рівня.

Для визначення музею як наукового центру з вивчення та популяризації історії Севастополя важливу роль відіграє розуміння основних результатів його наукової роботи за 1960-2012 рр. Так, у 1980-ті рр. співробітниками музею була створена низка методичних посібників, де розроблена методика опису найбільш типових музейних предметів. Обов'язковим елементом наукового паспорту стало включення до нього відомостей з історії побутування предмета, історії подій або персоналій, з ним пов'язаних. Методичні рекомендації були опубліковані [2] і розповсюджені по іншим музеї Криму.

Упродовж 1960-2003 рр. по темі оборони Севастополя 1854-1855 рр. було написано більш ніж 100 теоретичних робіт. У 1960-1970-ті рр.

були досліджені основні події цієї кампанії. У 1981 р. в ході вивчення стану військ супротивника під Севастополем була складена наукова довідка з історії турецької армії часів Кримської війни (автор Р.І. Резнюк). Саме даний напрямок і нині є одним з найбільш складних й актуальних досліджень НМГО і ВС. У наукових довідках розглянуто основні бої і події кампанії, історію бастіонів Севастополя, життя й діяльність героїв мальовничого полотна севастопольської панорами (Н.Ф. Задорожна, З.М. Дудникова, Л.В. Голікова, П.М. Ляшук, В.В.Єгоренко, І.Є. Шпакова, О.О.Балакшина й ін.).

Цінним є довідковий матеріал П.М. Ляшука «Штурм 6-го червня», складений у 1993 р., де автор детально розглянув хід битви за батарею Жерве, кульмінацію штурму укріплень Корабельної сторони 6 червня 1855 р. На думку дослідника, роль генерала Хрульова у цьому бою була більш скромною, ніж вважаться, адже деякі учасники першої оборони Севастополя, спогади яких аналізуються автором, наводять дещо інший перебіг подій, ніж той, що викладений в офіційній літературі. Остаточно доведена неможливість присутності адмірала Нахімова на Малаховому кургані в день штурму [1].

Однією з форм наукової роботи музею є реалізація комплексних програм. Наприклад, програма «Старе місто» передбачає вивчення історичної топоніміки Севастополя, складання описів розташування зниклих міських об'єктів, комплексне дослідження історії забудови історичного центру від його заснування до 1917 р. (або до 1920-х рр.), історії його жителів, особливостей розвитку економіки й соціального життя міста до 1917 р. У розробці програми взяли участь наукові співробітники філії «Панорама» (з 2013 р. – відділ історії Кримської війни) І.К.Спиридонова, І.А. Дьяконова, О.А.Завгородня, О.М. Гавришева. Сюди слід віднести й роботи по написанню Книги Пам'яті м. Севастополя та енциклопедичного довідника «Севастополь» (вже вийшло два видання – у 2000 та 2008 рр.).

Не втрачає актуальності вивчення історії панорамного й діорамного мистецтва, історії Севастополя у творах мистецтва, діяльність севастопольських художників. Так дослідниками С.В. Костюченко і С.П. Гюннерфаут було остаточно встановлено, що розглядаючи панораму Ф.О.Рубо й панораму радянських художників, слід говорити про зовсім різні надбання. Це відбулось при відновленні панорами через заміну керівника колективу в розпалі робіт. Внаслідок передчасної смерті В.М. Яковлєва завершував роботу з відновлення полотна П.П. Соколов-Скаля, який вважав, що слід «не ограничиваться иллюстрацией дня 6 июня, а возвеличить подвиг героев обороны». Тому нині ми бачимо на полотні панорами деяких персонажів, яких не могло бути на Малаховому кургані 6 червня 1855 р.

Дослідження історії діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» проводили співробітники музею Л.Г. Рєпков, Т.І. Яковлєва, А.Т. Кравець, П.М. Авраменко. Найбільш повно історія створення діорами розглянута І.Ю. Агішевою. Її напрацювання стали складовою частиною тексту нового путівника по Сапун-горі. У ньому наведені відомості про всі етапи роботи студії воєнних художників ім. Б.М. Грекова, що раніше ніде не публікувалися, зокрема, про затвердження полотна діорами на місцевому рівні. Уперше оприлюднені дані про те, що улаштування приміщення для діорами було проведено шляхом використання будинку воєнно-польового музею [4, 112].

Музеєм накопичений багатий матеріал про основні подій історії міста часів Великої Вітчизняної війни, де серед основних праць слід назвати наукову довідку 1971 р. В.С.Сміяна про участь в другій обороні Севастополя підрозділів морської піхоти. Автору вдалося висвітлити всі основні їх переформування, навести найдокладніші відомості про основні бої морських піхотинців за Севастополь взагалі та за підрозділами. Ця праця і дотепер є основною по даній тематиці [3]. До подібних праць слід віднести роботи з історії 8-ї Повітряної Армії (Р.С. Куликов), історії участі підрозділів 51-ї й 2-ї гвардійської армій у визволенні міста в травні 1944 р. (І.Ю. Агішева). Співробітниками музею простежено розвиток основних сфер життя міста, починаючи з 1783 до 1917 рр., частково у радянський та сучасний періоди.

Наукові розробки лягають в основу написання статей до фахових видань, текстів лекцій (у музеї їх підготовлено більш ніж з 70 тем), описів експозиційного матеріалу, формування методичного матеріалу з підготовки екскурсійного продукту музею тощо. Це дає можливість не тільки популяризувати свою історико-культурну спадщину, а й оприлюднювати результати досліджень на науково-практичних конференціях, що проводять провідні наукові установи і музейні заклади України. У 2009 р. музей поновив випуск музейного віснику, який є розповсюджувачем нових знань з історії міста.

Таким чином, аналіз роботи НМГО і ВС дає підстави стверджувати, що музей зміг створити і реалізувати ряд важливих проектів у справі розвитку та популяризації історії Севастополя.

Посилання

1. Архів науково-просвітницького відділу НМГО і ВС. Ляшук П.М. Штурм 6-го июня 1855 г. / Ляшук П.М. [рукопись]. – Севастополь: НМГО и ОС, 1993. – 40 арк.

2. Методические рекомендации по научному описанию личных документов // МГООС. Научно-методический отдел. –

Севастополь: Севгортипография, 1982. – 25 с.
3. Наукова бібліотека НМГО і ВС. Смиян В.С. Морская пехота в обороне Севастополя 1941-1942 гг. / Смиян В.С. [рукопись]. – Севастополь: НМГО и ОС, 1971.
4. Сапун-гора. Путеводитель / Музей героической обороны и освобождения Севастополя. – Симферополь: «Издательство «ПолиПРЕСС»», 2006. – 160 с.
5. Службовий архів автора. Наказ директора НМГО і ВС про закріплення тем наукового дослідження на 2006 р., 10 арк.

Никитина И.В. Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя как научный центр популяризации истории Севастополя
В статье рассмотрены в кратком виде основные научные достижения НМГО и ОС. Прослежено его значение в качестве научного центра. Установлено, каким образом благодаря результатам своих исследований он пропагандирует историю Севастополя.
Ключевые слова: *центр, музей, история.*

Nikitina I.V. Museum of heroic defense and liberation of Sevastopol – scientific center on promoting of history of Sevastopol
In article the main scientific achievements of MHDLS are considered in a short look. Its value as scientific center is tracked. It is understood how thanks to results of the researches it propagandizes history of Sevastopol.
Key words: *center, museum, history.*

13.03.2013 р.

УДК 903.23−033.6:069(477)

О.Г. Ликова

ДО ПИТАННЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ГОНЧАРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто проблему музеєфікації кераміки в Україні в різні історичні періоди. Охарактеризовано два основних етапи музеєфікації гончарної спадщини України. Акцентовано увагу на основних проблемах, що виникають на цих етапах.
Ключові слова: *музеєфікація, гончарство, кераміка, глиняний виріб, Україна.*

На початку XX століття на території сучасної України зафіксовано більше 700 населених пунктів, мешканці яких займалися гончарством, а на початку XXI століття в нашій державі функціонують близько 30 гончарних осередків. У деяких поселеннях, де ще донедавна було по кілька десятків гончарів, нині залишилося 1-2 майстри, а в більшості з них – лише пам'ять про ремесло і гончарські родини.

Вироби гончарних осередків різняться способами декорування, формами, технологічними особливостями, а отже несуть у собі значний об'єм інформації, яка дозволяє не лише простежити еволюцію та регіональні особливості гончарного ремесла в Україні, а й вивчити численні етнологічні проблеми з огляду на важливість кераміки як історичного джерела.Музеям належить особливе місце серед різноманітних наукових, культурно-освітніх закладів, які вивчають, зберігають і пропагують етнічні культурні надбання.

Музеєфікація являє собою сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення пам'яток історико-культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного споглядання та іншого культурно-освітнього використання з метою максимального збереження та виявлення їх історико-культурної, наукової та мистецької цінності, хоча музеєфікацією, в широкому розумінні цього терміна, можна вважати й як перехід будь-якого об'єкта в стан музейного предмета.

Питання музеєфікації гончарної спадщини України ще не були об'єктом комплексного наукового дослідження. Нині існує багато помітних публікацій, присвячених будівництву музейної мережі в Україні, з яких можна почерпнути загальні відомості про історію формування та стан колекцій кераміки в музеях [4; 13; 14; 19].

На початку XX ст. земства друкували звіти діяльності за окремі роки. У них є й інформація про роботу музеїв щодо формування колекцій, зокрема й глиняних виробів. Наприклад, у звітах Полтавського губернського земства опубліковані відомості про діяльність та формування колекцій музею Полтавського губернського земства [5; 6; 7].

У цей же час окремі дослідники починають звертати увагу на проблему непрофесійної атрибуції кераміки в музейних колекціях. Першою стала керамолог Євгенія Спаська, яка, досліджуючи гончарство Чернігівської губернії, ознайомилася з музейними зібраннями. Свої зауваження вона виклала у власних щоденниках [15], де й наголосила на згаданій проблемі.

У 1960-х роках вперше на державному рівні Міністерством культури СРСР було затверджено систему обліку й зберігання музейного фонду країни (наказ від 26 липня 1965 року) у «Положенні про музейний фонд СРСР» та «Інструкції про облік та зберігання музейних цінностей музеїв системи Міністерства культури СРСР» (1968). У цих документах визначено порядок комплектування, обліку, зберігання й наукового опису пам'яток матеріальної і духовної культури та природничої історії. Окрема увага приділяється кераміці.

Кінець XX − початок XXI ст. прикметні актуалізацією проблем створення музеїв кераміки, виокремлення керамологічних колекцій із музейних та приватних зібрань. Проте усі згадані праці лише частково висвітлюють питання музеєфікації саме гончарної спадщини України. Найчастіше вони присвячені або розбудові музейної мережі в країні загалом, або ж опису

основних етапів формування колекцій кераміки певного регіону в окремо взятому музеї.

Метою даного дослідження є характеристика основних етапів музеєфікації гончарної спадщини України та визначення головних проблем, пов'язаних з нею.

На межі XIX-XX ст., коли відбувався бум заснування музеїв, а теорія музейної справи була ще у зародковому стані, лише у провідних музеях Києва закладалися основи охоронної, облікової та наукової роботи. Головний інспектор охорони пам'яток культури Укрнауки Наркомосу УРСР В. Дубровський 1925 р. відзначав, що «в дореволюційні часи музейна справа в Україні не виходила за межі приватної й громадської ініціативи» [2, 72]. Ситуація не покращилася й через 10 років, не кажучи вже про роки Вітчизняної війни. У доповідній записці заступник наркома освіти УРСР А. Хвиля від 4 листопада 1934 р. зупиняє увагу на музейних фондах, вказавши, «що більшість знаходиться в неприпустимому стані. Це стосується відсутності нормальних приміщень, а також відсутності повного інвентарного обліку збірок, недостатня або зовсім відсутня кваліфікація музейних кадрів» [2, 76]. Також тільки у великих музеях практикувалося проведення екскурсій. Більшість музеїв були закриті не лише для пересічного глядача, а й для науковців, які займалися дослідженнями.

Відомий український мистець Ярослава Музика на початку 1930-х років констатувала, що «наукова обробка музейного матеріалу стоїть у нас [*в Україні – О.Л.*] дуже слабо» [16, 344].

Як би це не було прикро, проте музеї зосереджують свою діяльність, переважно, на збиранні, реставраційно-консерваційній роботі та на естетичній презентації зовнішньо презентабельних речей. Лише одиниці ототожнюють себе з науково-дослідними інститутами в розумінні музею-лабораторії та ставлять перед собою завдання будувати мости між минулим і сучасним. Однак, варто відзначити, що без ґрунтовної науково-дослідної роботи музеї, по-суті, постають лише складами матеріальних цінностей.

Вивчаючи діяльність музеїв в плані формування керамологічних колекцій, можна виділити два основних етапи:

- збиральницька робота й комплектування;
- облік (реєстрація), наукова інвентаризація, каталогізація і створення науково фондового паспорту.

Збиральницька робота й комплектування

Музейні колекції повинні постійно поповнюватися. Нині існує кілька шляхів поповнення керамологічних колекцій: експедиції співробітників музею і відбір ними речей на місці, збір предметів сторонніми особами за завданням музею, надходження від приватних осіб та колекціонерів, передача від офіційних інстанцій та громадських організацій, надходження з виставок, планова закупівля предметів. Час від часу змінюється лише співвідношення між цими видами надходжень та відсоток куплених-подарованих предметів. Наприклад, 1910 року в етнографічний відділ Київського художньо-промислового і наукового музею Государя Імператора Миколи Олександровича було «пожертвувано 1001 предмет, закуплено 1152» [18, 58]. Після жовтневих подій 1917 р. музейні збірки поповнювався, переважно, «за рахунок націоналізації приватних збірок» [2, 69]. Після Великої Вітчизняної війни перевага подарованих чи куплених експонатів варіювалася в залежності від фінансування музею у той чи інший проміжок часу. Проте, можна впевнено стверджувати, що загалом у колекціях кераміки українських музеїв переважають подаровані речі або передані безкоштовно колекціонерами чи небайдужими діячами України. Наприклад, за твердженням дослідниці Оксани Сапеляк, «велику кількість пам'яток Музей етнографії отримував у дар. Українська національна еліта Галичини – І. Труш, О. Роздольський, В. Шухевич, І. Левинський– виступили жертводавцями Музею, заохочуючи інших наслідувати їх приклад» [12, 98]. На початку ж XXI ст. майже всі колекції кераміки в музеях України поповнюються переважно за рахунок дарів. Наприклад, за твердженням охоронця фонду кераміки Національного музею українського народного декоративного мистецтва (Київ) Ірини Бекетової, з початку нового сторіччя музей не закупив жодної речі до фонду кераміки.

Комплектування фондів постає основним завданням будь-якого музейного закладу. Воно повинно відбуватися за певною схемою з метою пошуку речей, яких не вистачає у колекції для повного висвітлення теми. При створенні керамологічних колекцій працівникам музеїв потрібно звернути увагу на поповнення колекцій гончарними інструментами та пристроями тих регіонів, гончарство яких представлене у їхніх збірках, оскільки ця група колекцій постає малочисельною, а часто навіть взагалі не представлена жодним експонатом.

При формуванні колекцій глиняних виробів у різні часи перевага надавалась не одним і тим же предметам. На початку формування збірок збирали переважно викопну кераміку. З часом у музеях почали формуватися етнографічні відділи, у яких було представлене гончарство наряду з іншими народними промислами. Але спочатку перевагу віддавали «красивим», розписаним речам, які використовувалися на свята або взагалі не були у вжитку. І лише згодом збирачі звернули увагу на

простий господарський посуд. Як слушно зауважив дослідник В.Сидоренко, «неоціненною заслугою Д.Щербаківського і М. Біляшівського... було те, що вони першими в українському мистецтвознавстві поцінували народні декоративні вироби як твори мистецтва, надавши багатьом із них статусу музейних пам'яток» [18, 55].

Облік (реєстрація), наукова інвентаризація, каталогізація і створення науково фондового паспорту

Важливим завданням у роботі музейника постає проведення своєчасного первинного обліку та фахової інвентаризації предмета, що унеможливить виникнення непорозумінь та створення «міфів» у подальшій роботі з ним. Документація повинна включати докладні відомості про походження предмета, його стан, історію побутування, необхідні умови зберігання. На цю проблему звертали увагу науковці в різні часи. Наприклад, навесні 1873 р. Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства, ініціюючи створення музею, надрукував оголошення про збирання предметів для музею. В оголошенні, окрім переліку предметів, які збиратимуться, акцентувалася увага на обов'язковому зазначенні «місця виявлення предметів, народних назв та їх уживання» [17, 68]. У 1880 р. до відкриття Коломийської виставки домашнього промислу (1880 р.) була розроблена та опублікована у місцевій пресі спеціальна програма, в якій зверталась увага на необхідність детальної документації пам'яток. На початку XX ст. «учені НТШ багато консультували збирачів. 30 червня 1904 р. у листі до Луки Гарматія Федір Вовк детально консультує його щодо підбору речей та особливо їх документації» [12, 98]. Загалом, досліджуючи діяльність музею Наукового товариства ім. Шевченка, Галина Івашків зауважила, що записи про надходження глиняних виробів до музею іноді супроводжувалися «легендами» про їх попередню історію [1, 51]. На жаль, подібна інформація в інвентарних книгах сучасних музеїв – рідкість.

Науковий фондовий паспорт не повинен створюватись одномоментно. До нього постійно потрібно вписувати відомості про всі маніпуляції з предметом: участь у виставках, реставраційні втручання, відзнаки, дипломи тощо. Нині найважливішим завданням, яке повинні вирішити музейні працівники, постає уніфікація наукових описів, розробка єдиних стандартів атрибуції пам'яток культури.

Слід зазначити, що майже всі колекції кераміки в Україні від кінця XIX й до кінця XX ст. формувалися безсистемно, в основному зусиллями ентузіастів і випадковими надходженнями. У переважній більшості особи, які передавали речі до музеїв, і особи, які комплектували музейні фонди кераміки, не мали фахових керамологічних знань [10, 7], що відповідно відобразилося на одному з основних етапі музеєфікації глиняних виробів – атрибуції.

Атрибутувати предмет означає «визначити достовірність, автентичність виробу та його ідентифікаційних ознак, насамперед авторства, місця й часу виготовлення» [9, 59].

Ще на початку 1950-х років дослідник російського декоративно-ужиткового мистецтва XVIII – початку XX ст., керамолог Олександр Салтиков зазначав, що у науково-дослідній роботі «атрибутування (визначення) пам'ятки переходить з плану простої колекціонерської любові до старовини у план об'єктивного наукового знання...» [11, 265]. Цю думку в наші дні підтримує і керамолог Олесь Пошивайло: «Для фахової атрибуції глиняних виробів… мають залучати фахівців-керамологів… Саме науковий підхід до з'ясування різних питань атрибуції глиняних виробів дозволяє позбуватися численних помилок, а нерідко й навмисних фальсифікацій у наших знаннях про гончарну спадщину українців» [8, 148]. Проблема атрибуції глиняних виробів у сучасних музеях є однією з основних у процесі обліку й збереження предметів музейного значення. Нині багато музейних працівників роблять спроби систематизувати всі накопичені матеріали й навести лад у фондових колекціях. Висвітленню найбільш типових помилок, допущених під час атрибуції глиняних виробів, як в інвентарних книгах музеїв, так і в друкованих та цифрових джерелах, присвячено одну з праць автора [3], тому в даному дослідженні не акцентуватимемо увагу на цьому питанні.

Отже, зважаючи на усе вищесказане, з упевненістю можна стверджувати, що питання музеєфікації керамологічних колекцій постає вкрай актуальною проблемою сьогодення.

Існує кілька шляхів поповнення музейних колекцій. Нині, у час фінансової нестабільності, переважають дари. Пошуки ж потрібних експонатів в етнографічних регіонах України стали рідкістю як через відсутність коштів, так і через вимирання традиційного гончарного ремесла в певних місцевостях.

Наприкінці XIX ст. почали розроблятися основні принципи музейної паспортизації предметів, у тому числі методи атрибуції кераміки, реставрації та консервації. Основний недолік музеєфікації керамологічних колекцій України того часу – неувага до точного фіксування місцевих назв виробів та історії їх побутування; не завжди зазначалися автори творів, час і місце їх виготовлення. Основною причиною цього було

те, що перші музеї природи чи старожитностей мали універсальний характер і жоден з них не спеціалізувався на формуванні керамологічних колекцій. Глиняні речі, що надходили, розподілялися по різним відділам.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. питання правильної атрибуції глиняних виробів все частіше піднімається як науковцями, так і музейними працівниками. Проводяться конференції відповідного спрямування, розробляються методичні рекомендації. Одночасно слід зазначити, що 2005 р. в Інституті керамології– відділенні Інституту народознавства НАН України створено єдину експертну комісію, до складу якої увійшли провідні керамологи країни, яказдійснює атрибуцію глиняних виробів. Проблеми ж правильної атрибуції стосуються всіх предметів Музейного фонду України, незалежно від матеріалу виготовлення.

Посилання

1. Івашків Г. Основні етапи формування збірки народної кераміки в Музеї етнографії та художнього промислу / Галина Івашків // Український керамологічний журнал. – Опішне: Українське Народознавство, 2003. – №2-4. – С.44-59.
2. Ковтанюк Н. Скарбниця історичної пам'яті України / Ніна Ковтанюк, Ганна Шовкопляс // Київська старовина. – 1999. – №4. – С.63-80.
3. Ликова О. Атрибутування глиняних виробів: суть проблеми / Оксана Ликова. Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Атрибуція кераміки в Україні / За редакцією доктора історичних наук О. Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – С.284-292.
4. Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР): курс лекцій / Галина Мезенцева. – Київ: Вища школа. Головне видавництво, 1980. – 120 с.
5. Отчетъ Полтавской Губернской Земской Управы за 1914 годъ. – Полтава: Электрическая типо-литографія И.Л. Фришберга, 1915. – 204 с.
6. Отчетъ Полтавской Губернской Земской Управы за 1915годъ.– Полтава: Электрическая типо-литографія И.Л. Фришберга, 1916. – 199 с.
7. Отчетъ Полтавской Губернской Земской Управы за 1916годъ. – Полтава: Электрическая типо-литографія И.Л. Фришберга, 1918. – 193 с.
8. Пошивайло О. Атрибуція абсурду / Олесь Пошивайло // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Атрибуція кераміки в Україні / За редакцією доктора історичних наук О. Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – С.140-149.
9. Пошивайло О. Атрибуція кераміки як підґрунтя правдивої історії українського гончарства / Олесь Пошивайло // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Атрибуція кераміки в Україні / За редакцією доктора історичних наук О. Пошивайла. – Опішне: Українське Народознавство, 2011. – Кн.III. – Т.2. – С.11-103.
10. Пошивайло О. Музейний ландшафт гончарської України / Олесь Пошивайло // Український керамологічний журнал. – 2003. – №2-4. – С.5-24.
11. Салтыков А.Б. Самое близкое искусство / А.Б. Салтыков. – М.: Просвещение, 1969. – 296 с.
12. Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898-1939 р.р.) / Оксана Сапеляк – Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2000. – 208 с.
13. Свєнціцкий І. Про музеї і музейництво: нариси і замітки / Іларіон Свєнціцкий. – Львів: Діла, 1920. – 80 с.
14. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Ганна Аркадіївна Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.; іл.
15. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, 1921-1926 рр., головним чином про гончарство чернігівське / Євгенія Спаська // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне: Українське Народознавство, 1995. – Кн.2. – С.337-373.
16. Українські мистецькі виставки у Львові. 1919-1939: Довідник; антологія мистецько-критичної думки / Автор-упорядник Р.М. Яців. – Львів: Львівська національна академія мистецтв; Інститут народознавства НАН України. – 696 с.
17. Федорова Л.Д. Біля витоків національного музейництва в Україні: музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства / Лариса Данилівна Федорова // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.66-72.
18. Федорова Л.Д. До історії національних форм музейництва в Україні: Київський художньо-промисловий і науковий музей / Лариса Данилівна Федорова // Сумська старовина. – 2011. – №№XXXIII-XXXIV. – С.53-70.
19. Шмит Ф.И. Историческіе, этнографическіе, художественные музеи. Очерк исторіи итеоріи музейнаго дела / Ф.И. Шмит. – Харьков: Союз, 1919. – 105 с.

Лыкова О.Г. К вопросу музеефикации гончарного наследия Украины

В статье рассмотрено проблему музеефикации керамики в Украине в разные исторические периоды. Охарактеризовано два основных этапа музеефикации гончарного наследия Украины. Акцентировано внимание на основных проблемах, которые возникают на этих этапах.

Ключевые слова: *музеефикация, гончарство, керамика, глиняное изделие, Украина.*

Lykova O.H. Towards to the question of museumification of pottery inheritance of Ukraine

The article is about the problem of museumification ceramics in Ukraine in different historical periods. Two basic stages of museumification of pottery inheritance of Ukraine are described. The attention is accented on basic problems which arise up on these stages.

Key words*: museumification, pottery, ceramics, earthenware, Ukraine.*

18.03.2013 р.

АВТОРИ

Ареф'єва Галина Володимирівна- директор Сумського обласного художнього музею ім. Н. Онацького.

Багро Сергій Олександрович – аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Баклажко Оксана Олександрівна – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Барабаш Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, завідувачка кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Криворізького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Безвенюк Володимир Петрович – юрисконсульт Національного військово-історичного музею України.

Бережинський Володимир Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник голови правління Українського інституту воєнної історії.

Бєлашов Валерій Іванович – доцент кафедри історії Навчально-наукового інституту гуманітарної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Бібіков Дмитро Валентинович – провідний науковий співробітник відділу археології Вишгородського історико-культурного заповідника.

Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Бойко Наталія Олексіївна – аспірант Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Бойченко Світлана Геннадіївна – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Боровик Микола Анатолійович – пошуковець Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Ведмідь Тетяна Анатоліївна – науковий співробітник краєзнавчого музею-філіалу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Веремейчик Олена Миколаївна – доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, заступник директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України.

Гаврилов Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Галь Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Герасимчук Олександр Михайлович – асистент Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Герасько Марина Олександрівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Гирич Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії Навчально-наукового інституту гуманітарної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Горох Микола Володимирович – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Горохов Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, старший викладач Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Горькова Анастасія Олексіївна – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Грибенко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Навчально-наукового інституту гуманітарної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Гриценко Андрій Петрович – заступник директора Слоутського навчально-виховного комплексу Глухівської районної ради, аспірант Бердянського державного педагогічного університету.

Даценко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри воєнної історії Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського.

Дедович Дарія Валентинівна – викладач історії Чернігівського технікуму транспорту та комп'ютерних технологій.

Демиденко Надія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Денисенко Ілля Володимирович – завідувач Музею партизанської слави Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Дімнік Мартін – професор, декан Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету у м. Торонто в Канаді, фінансовий директор проекту розкопок у Батурині від канадських спонсорів.

Дмитренко Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, завідувачка історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

Дмитрієнко Марія Федорівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України Національної академії наук України.

Дробязко Наталія Василівна – завідувачка відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Дробязко Наталія Миколаївна – науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Дудченко Геннадій Миколайович – старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Єсюнін Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Желєзко Роман Анатолійович – аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Жукова Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.

Журухіна Олена Юріївна – молодший науковий співробітник Державного підприємства «Центр археології Києва Інституту археології Національної академії наук України».

Зайцева Надія Олексіївна – науковий співробітник Глухівського міського краєзнавчого музею.

Заремський Мечислав Йосипович – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-економічного забезпечення філософії та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Заремська Надія Іванівна – старший викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Звіряка Анна Іванівна – в.о. директора Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України, здобувач Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

Івакін Всеволод Глібович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Іванова Віра Олексіївна – завідувачка відділу історії краю з найдавніших часів до початку XX ст. Сумського обласного краєзнавчого музею, здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Івануц Михайло Григорович – голова циклової комісії, викладач історії Київського фінансово-економічного коледжу Національного університету державної податкової служби України.

Ігнатенко Ігор Михайлович – науковий співробітник Дочірнього підприємства «Старожитності Полісся» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Казьмирчук Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Карманов Юрій Олексійович – науковий консультант Реставраційної ділянки Свято-Георгіївського Кочержинського жіночого монастиря (Уманський район Черкаської області).

Католик Андрій Віталійович – начальник навчально-методичного відділу, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шеченка.

Кисла Світлана Вікторівна – доцент кафедри академічного та естрадного вокалу Київського університету ім. Б. Грінченка, заслужена артистка України.

Коба Олександр Олександрович – студент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Коваленко Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Коваленко Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Коваленко Юрій Олександрович – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Ковальова Надія Олександрівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірантка кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка.

Колесник Оксана Петрівна – заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славістичного університету.

Колесникова Любов Вікторівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-економічного забезпечення філософії та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.

Кондратюк Григорій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет» м. Сімферополь.

Конюшенко Юлія Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-експозиційного відділу Харківського історичного музею.

Корнієнко Маргарита Володимирівна – студентка магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Костенко Світлана Володимирівна – завідувачка художньої галереї Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Крупенко Оксана Василівна – асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Кукса Надія Василівна – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Лаєвський Артем Сергійович – молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Лапатійова Наталія Володимирівна – учений секретар Національного військово-історичного музею України.

Лейберов Олексій Олегович – старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Лесик Людмила Василівна – учитель історії та правознавства Ніжинської загальноосвітньої школи І-ІІ ступенів № 12.

Лещенко Оксана Миколаївна – методист відділу атестації закладів освіти, старший викладач кафедри менеджменту освіти Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського.

Ликова Оксана Григорівна – науковий співробітник відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, молодший науковий співробітник відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Луняк Євген Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського

державного університету ім. М. Гоголя.

Луценко Роман Миколайович – науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Любич Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, старший викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Малик Євген Іванович – завідувач відділу охорони пам'яток історії та культури Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Мартиненко Володимир Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Матяш Наталія Юріївна – студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мельник Маргарита Олександрівна – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства Національної академії наук України.

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Мохір Ліна Володимирівна – пошукач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидат історичних наук, учений секретар Національного заповідника «Глухів».

Непотенко Інна Василівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Нікітіна Ірина Віталіївна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.

Ночовний Олег Володимирович – аспірант Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

Ночовний Юрій Володимирович – аспірант Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Огієвська Руслана Іванівна – науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Ольговський Сергій Якович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Онопрієнко Олена Володимирівна – головний зберігач фондів Глухівського міського краєзнавчого музею.

Парацій Володимир Михайлович – завідувач науково-дослідного відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани.

Петровська Юлія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Печенюк Ігор Степанович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник кафедри воєнної історії Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Подоляка Надія Степанівна – кандидат наук із соціальних комунікацій, науковий редактор робочої групи по підготовці Тому «Зводу пам'яток історії та культури України» при управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації, викладач машинобудівного коледжу Сумського державного університету.

Половнікова Світлана Олександрівна – старший науковий співробітник, учений секретар Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

Попружна Алла Василівна – викладач циклу гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України, аспірант кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Потапенко Максим Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Походяща Олена Борисівна – кандидат історичних наук, завідувач сектору Національного музею історії України.

Пригорницька Олена Юріївна – аспірант кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Прохоров Дмитро Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України м. Сімферополь.

Прудько В'ячеслав Олександрович – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Пуцко Василь Григорович – заступник директора з наукової роботи Калузького обласного художнього музею (Росія).

Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Рожкова Людмила Іванівна – кандидат історичних наук, доцент Сумського національного аграрного університету.

Савицький Олексій Дмитрович – генеральний директор Національного заповідника «Глухів».

Саєнко Валерій Миколайович – інспектор відділу культури і туризму Токмацької районної державної адміністрації.

Свердлов Володимир Олександрович – провідний фахівець з екологічної освіти відділу екоосвіти, науки та рекреації Мезинського національного природного парку.

Семенова Марина Валентинівна – асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

Сидоренко Ольга Сергіївна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства

ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Скоренок Світлана Григорівна – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Степенькін Станіслав Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач історичного музею Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

Сушко Аліна Олександрівна – начальник камеральної лабораторії Центру археології м. Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Тараненко Сергій Пантелійович – науковий співробітник Центру археології м. Києва Інституту археології Національної академії наук України.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства Національної академії наук України.

Татаринов Сергій Йосипович – кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки Навчально-наукового професійно-педагогічного інституту Української інженерно-педагогічної академії.

Терентьєва Вікторія Михайлівна – завідувачка краєзнавчого музею-філіалу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Терещенко Олександр Вікторович – старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Терещенко Олена Анатоліївна – старший науковий співробітник кафедри історії України Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Терлецький Віктор Володимирович – член Національної спілки письменників України, краєзнавець, м. Шостка.

Тищенко Костянтин Миколайович – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тригуб Олександр Олександрович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Тупик Сергій Володимирович – директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Уманець Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Фомська Світлана Михайлівна – аспірант кафедри методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Хармак Марина Миколаївна – науковий співробітник відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

Хмель Людмила Григорівна – фахівець відділу екоосвіти, науки та рекреації Мезинського національного природного парку.

Ципляк Наталія Олегівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Черкас Наталія Францівна – здобувач Українського інституту воєнної історії.

Чорна Тетяна Вікторівна – викладач історії Київського фінансово-економічного коледжу Національного університету державної податкової служби України.

Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Протоієрей Чурочкін Олександр Анатолійович – кандидат богослов'я, настоятель церкви Різдва Пресвятої Богородиці с. Нова Слобода Путивльського району Сумської області, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Шаповаленко Євгеній Юрійович – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Шевель Анжела Олександрівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-економічного забезпечення філософії та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету імені О.П. Довженка.

Шевченко Юрій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера) Російської академії наук.

Шеліхова Віта Валентинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідувач відділу Центру охорони та дослідження пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації.

Шиян Любов Миколаївна – науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Шишкіна Юлія Андріївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».

Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Щербина Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Юрченко Сергій Борисович – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування.

Якубова Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Яненко Анна Сергіївна – провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.

Янченко Володимир Володимирович – президент Центру культури та історії «Парк Київська Русь», пошукач Переяслав-Хмельницького педагогічного університету.

Ясновська Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Яценко Владислав Борисович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.

СІВЕРЩИНА
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 6

Дизайн обкладинки: Ю.В. Москаленко
Макет: В.В. Ісаєв
Редагування: С.П. Жукова
Коректура: В.І. Мошик, Н.Ю. Пінчук

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.
Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.
Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.
За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.
Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ «ВІО-поліграфісти»
м. Ніжин, пров. Лікарський, 7Б,
тел./факс: +38-04631-71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 29.04.2013 р.
Формат 60 х 84/16. Друк офсетний.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.
Ум. друк. арк. 62,76. Обл.-вид. арк. 76,95.
Наклад 200 прим.
Зам. № 24.

УДК 94(477.5)+908(477.5)